

Tohir Malik

Umidimiz yulduzlariga

*“Odamiylik mulki”ga
doir suhbatlari*

*"Odamiylik mulki" ga
doir suhabatlar*

Tohir Malik

UMIDIMIZ
YULDUZLARIGA

YANGI ASR AVLODI
TOSHKENT
2015

UO'K: 821.512.133-3

KBK: 84(50')6

T-22

Malik, Tohir

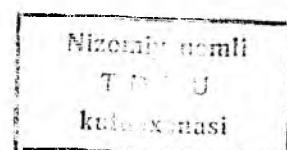
Umidimiz yulduzlariga: «Odamiylik mulki»ga doir suhbatlar / Tohir Malik – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 736 b.

ISBN 978-9943-27-384-9

Yozuvchi Tohir Malikning axloq-odobga doir risolalari kitobxonlarga yaxshi tanish. Uning uch fasldan iborat «Odamiylik mulki» axloq kitobi ko'pchilik diqqatimi tortdi. Bu risola asosida tartib berilgan «Kelinlar daftariga», «Kuyov bola, sizga aytar so'zim bor» kitoblari ham nashr etilgan. Adib kitobxonlar, xususan, ota-onalar, maktab, litsey, kollej ustozlarining takliflarini inobatga olib, «Odamiylik mulki» asarini qisqartirib, tahrir qilib, o'smirlarning talabi ba didiga, qiziqishiga moslagan holda qo'shimchalar kiritib, «Umidimiz yulduzlariga» tarzida nashrga tayyorladi. Kitob garchi o'smir-yoshlarga mo'ljallangan bo'lsa-da, ardoqli ota va onalar, qadrli ustozlarning ham tanishib chiqishlari maqsadga muvofiqdir. Agar suyukli farzandlari ba shogirdlari bilan birga mutolaa qilsalar, fikrlashsalar nur alannurdir.

UO'K: 821.512.133-3

KBK: 84(50')6

ISBN 978-9943-27-384-9

© Tohir Malik, «Umidimiz yulduzlariga». «Yangi asr avlodi», 2015-yil.

Birinchi qism

Saodat saroyining kaliti

Duolarimizda ko'pincha baxt va saodat tilaymiz. Baxt nima? Saodat-chi? Ikkalasi bir ma noni anglatadimi? Yo q. «Baxt» torroq ma nodagi tushuncha. Har bir odam baxtli bo la olishi mumkin. Birov yo qotgan ming so'mini topib olsa, o'sini baxtli his qiladi. Boshqa birov nabira ko'rgan kuni o'sini dunyodagi eng baxtiyor inson deb hisoblaydi. Odamlar o'zlarini uchun kutilmaganda baxtli bo'ladi.

Saodat esa Allohning rahmatiga, marhamatiga yetishmoglikdir. Saodatga pul topib olgan kabi yetishilmaydi. Go zal xulq va boshqalarga yaxshilik qilish saodat saroyining kalitidir.

**BIRINCHI BO'LIM
ISHQ-MUHABBAT**

«Bandalarimning ibodatlari ichida menga suyumlirog'i – mening yo'linda yaxshi amallar ga targ'ib hamda xolis nasihat qilishdir».

(Hadisi qudsiyidan)

«Yo Alloh, meni go'zal axloqqa hidoyat qil. Sendan o'zga meni chiroyli xulqqa hidoyat qilolmas. Yo Alloh, yomon xulqni mendan uzoqlashtir. Sendan o'zga buni qilolmas».

(Payg'ambarimiz alayhissalomning namozni boshlashiaridan oldingi duolari)

«Shunday banda bor, chiroyli xulqi bilan jannatning baland darajalariga yetadi, garchi obid bo'lmasa ham. Shunday banda bor, yomon xulqi sababli do'zaxning eng quyi qavatlaridan joy oladi, garchi obid bo'lsa ham».

Anas ibn Molik

Bismillahir Rohmanir Rohiyam.

Bizlarni yaratgan, bu kunlarga yetkazgan, farzand-u nabiralar bergen rabbimiz Allohga behisob-behisob ravishda hamdalarimiz bo'lsin. Alloh Taoloni poklab yod etganimiz holda bermish eng ulug' ne'matlari – farzand-u nabiralarimizni noplak nazarlardan, qora niyatlarining qora niyatlaridan, yomonlarning zulmidan hamisha asramog'ini, yaxshilarga yaqin qilib, sog'lik va omonlik, iyomon va diyonat bilan voyaga yetmoqliklarini nasib etmog'ini so'rab duolar qilamiz.

KO'NGIL SALOMATLIGI

Farzandlar haqiga duo qilib so'z boshlashimiz bejiz emas. Mazzkur risolani qo'lga olgan siz – azizlarning biringiz o'n to'rt – o'n besh yoki o'n olti – o'n sakkiz, balki undan kam yoki ko'p yoshdadirsiz. Qutlug' xonadonning suyukli o'g'il-qizi yo nabirasi yoki evarasidirsiz. Ardoqli otangiz va onangiz yoki tabarruk bobo yoki buvingiz siz tug'ilgan kuningiz atrofidagilarga suyunchilar ulashganlar. Xudoga shukr qilib, sizlarga baxt tilaganlar va hanuz har onda sizga saodat tilaydilarki, biz bu duolarga «omin!» deb qo'shilamiz. Kichikligingizda sizni «toychog'im», «asaltoyim» deb erkalaganlar. Bugun esa «Umidim yulduzi», «Orzuyim chechagi», dadalaringiz hatto «Belimning quvvati» deb alqaydilar. Nabiralarim yoshida bo'lganiningiz uchun, ularga qo'shib, men ham sizlarga «Umidimiz yulduzlarini» deb murojaat qilishni ma'qul topdim. Chunki siz faqat birgina oilaning farzandi emassiz. Siz – Vatanning, millatning umid yulduzlarisiz.

Xonadonda farzandning tug'ilishi – ulug' ne'matga ega bo'lish beqiyos baxt hisoblanadi. Siz tug'ilgan onda otangiz bilan onangizning, bobongiz bilan buvingizning va boshqa qarindoshlaringizning qalblarida shirin bir umid ham tug'ilgan. Siz asta-asta ulg'aydingiz, atak-chechak qildingiz. Endi qaddingizni dadil tutib yuruvchi polvon yigitchalarga, go'zal qizchalarga aylandingiz. Xonadoningiz esa siz bilan birga tug'ilgan, kelajakda ushalajak umid bilan yashayapti. Bu umid duolarda dildan tilga ko'chadi: «Farzandimiz falon-falon martabalarga erishsin...» kabi niyatlar aytildi. Siz ulg'aya borganingiz sayin qalbdagi umid qanotlarini keng yoyaveradi.

Ana shunda... Xudo ko'rsatmasin-u, ammo kimlarningdir qalblaridagi umid qanotlari bexos sinadi. Kutilajak baxt qora tunga, shodlik esa qayg'uga aylanadi.

Ana shunda... «Bu fojiaga kim sababchi?», «Fojia qachon boshlangan edi?» kabi savollarga javob izlash boshlanadi.

Qalbda shirin umidning tug'ilgani yaxshi. Xayrli duolar yanada yaxshi. Biroq, siz – suyukli farzandlarimiz, umidimiz yulduzlarining baxtiyorligi uchun bu kifoya emas.

Hech kim bolasi tug'ilganida «Bolam o'g'rilikni kasb etsin» yoki «Giyohvndlarga qo'shilsin», deb umidvor bo'lmaydi. Duo ham qilmaydi. Afsuski, ayrim hollarda yaxshi umidi ushalmay, kutmagani bir fojiaga yo'liqib, dog'da qoladi.

Umidimiz yulduzlarining hozirgi holatlarini ilmiy tilda «o'tish davri» deyishadi. Men esa bolalikdan o'smirlik olamiga o'tishlikni – kishining qayta tug'ilishi, deyman. Chunki endi faqat atrofni ko'radigan

odamcha emas, bu borliqda o'zini ham ko'ra oladigan, fikrlaydigan shaxs tug'iladi. Birinchi tug'ilishda go'dak chinqirib go'yo deydiki: «Mana, men yorug' dunyoga keldim. Quvoning va bundan buyog'iga men uchun tashvishlar cheking. Men hozircha sizning yordamingizga muhtojman. Bir daqiqa bo'sin, meni unutmang. Meni avaylang, har bir nafasimni kuzatib, beshigim yonidan jilmang. Sizlarning mehrringizga, shafqatingizga ehtiyojim bor! Sal o'tmay meni atak-chechak qilib yurg'izing, yiqilsam – turg'izing, boshimni silang...» Odam ikkinchl bor tug'ilishida butunlay o'zgacha ohangda deydiki: «Endi men qanotlarining ostidagi polapon emasman, hadeb qo'llimdan ushlab yetaklayvermang, hadeb izimdan yuravermang. Bosgan qadamlarimga ishonchsizlik bilan qaramang. Yo'rgakda tutishga intilmang, beshikdagi holimni unuting. Men mustaqil odamman. Qo'llimdan yetaklashga urinmang. Men ro'paramda baland tog'ni ko'rib turibman. Uning yuksak cho'qqilari bor. Bu tog'dan o'zim mustaqil ravishda oshib o'tmoqchiman. Bu – mening hayotdagi maqsadim. Men cho'qqiga ko'tarilishni boshlayapman. Har bir qadamim bilan men yuqoriga ko'tarilayapman. Ro'paramdagagi ufq tobora kengayyapti. Yanada ko'proq odamlarni ko'ryapman. Ularni tushunishga harakat qilyapman. Mehr o'rniqa adolatsizlik, ilm o'rniqa johillik, shafqat o'rniqa zulmni ko'rganimda qo'rqib ketyapman. Men bu borliqda tayanchga muhtojligimni ham sezyapman. Men aqli, dono, adolatl odamga zorman. Men yonimdagи kuchli va donishmand odamga suyansamgina cho'qqiga chiqsa olaman. Ammo men buni hech kimga ayta olmayman. Muhtojligimni tan olishim – men uchun isnod. Hamma meni «mustaqil qadam tashlovchi odam bo'lib yetilibdi, cho'qqini o'zi zabit eta oladi», deb hisoblashini xohlayman».

Umidimiz yulduzlar, o'smirlilik olamiga o'tganiningizda, ehtimol, sizning ongingizda ham shunday fikrlar uyg'ongandir. Lekin dildagini tilga ko'chirishga uyalgandirsiz. Turli uchrashuvlarda katta yoshdagilar o'smirlar va yoshlarni tanqid qilib ulardan noliydlar. Men esam ajablanaman: biz nima uchun sizlarni yomonlashimiz kerak? Agar siz yomon bo'sangiz, demak, avval boshda biz yomon ekanmiz. Chunki siz bizning farzandlarimizsiz. Sizlarni biz tarbiya qildik.

To'g'ri, o'smirlilik olamiga qadam qo'yganiningizda xatti-harakatingizda jiddiy o'zgarishlar kuzatiladi. Injiqroq, qaysarroq bo'lib qolasiz. Dars tayyorlaginingiz ham kelmay qoladi. Zerikarli ishlarni bajarishga toqatingiz yetmaydi. Hatto asabiyroq bo'lib qolasiz. Ba'zan uyda baqirib ham yuborishingiz mumkin. Ota-onangizning bu holatingizga to'g'ri tushunishlarini istardim. Bu holatingiz yomon tarbiyaning boshlanishi emas, balki tabiiy jarayondir. O'smirlidagi illat bo'lib ko'rini-

gan holatlar asta o'nglanadi. Ota-onangiz bir masalani muhokama qilayotganlarida o'z fikringizni bildirsangiz, «Sen hali yosh bolasan, bunaqaga aqling yetmaydi, aralashma», deb qayirib tashlaydilarmi? Agar bir ishni noto'g'ri bajarsangiz «Kap-katta bo'lib qolding-ku, shuni eplamaysanmi?!», deb tanbeh bergenlarida «Qaysi biri to'g'ri: yosh bolamanmi yo kap-kattamanmi?», deb ajabianishingiz o'rinli. Lekin ota-onangizdan qattiq ranjimang, ularga o'chakishmang. Ular sizni yomon yo'lga kirib qolishingizdan cho'chiganlari uchun ham doimo nazorat qiladilar, tanbeh beraveradilar.

Odamning umr yo'li uzun. Bir odamning yo'li ikkinchisiga o'xshamaydi. Hatto aka-ukalar, opa-singillarnikida o'xshashlik yo'q. Umr yo'li, xoh uzun, xoh qisqa bo'lsin, silliq, atrofi gulzor, chirolyi emas. Toshli yo'llar, tikoniyo'llardan ba'zan yalang oyoq yurishga to'g'ri keladi. Bu azobga ko'pincha odamning o'zi sababchi bo'ladi. Umr yo'lida bitta burilish nuqtasi mavjuddir. Qaysi yo'lga burilishga hatto bir quvonchli yoki noxush voqeа turtki bo'lishi mumkin. Bilishingiz joizki, hech bir ota-onan farzandining yomon yo'llarda sanqishini istamaydi. Diqqat qilaylik-chi, hayot yo'lining qaysi nuqtasida noxush burilish sodir bo'ldi? Bu burillshni kim birinchi bo'lib payqashi, kim birinchi bo'lib chora ko'rmog'i joiz edi? Ota-onami, maktabmi, militsiyami yo qo'ni-qo'shnilarmi?

Tibbiy jihatdan, aniqrog'i, irsiyat qonunlari doirasida kuzatadigan bo'lsak, ota-onalarda mavjud xafaqonlik, sil, qand kabi xastaliklar oradan yillar o'tib farzandda bosh ko'taradi. Ota-onaning tashqi ko'rinishlari, ovozi, hatto yurish yo'sini ham farzandga ko'chadi. Shunday ekan, fe'l-atvori ham o'tishi ma'lum. Ayni shu o'rinda bahsli mulohaza uyg'onishi mumkin: demak, o'g'rining bolasi o'g'ri, to'g'rining bolasi to'g'ri bo'larkan-da? Farzand ota-onasining yomon illatlaridan qu'tula olmas ekan-da? Men bu da'veoni inkor etuvchilar qatoridaman. Hindlarning «Daydi» degan bir filmi bo'lardi. Raj Kapurni ilk marta tanitgan bu filmni o'tgan asrning elliginchi yillarida odamlar yig'lab-yig'lab tomosha qilishardi. Filmda muhim ijtimoiy masalalar kun tartibiga qo'yilgan edi. Jaga ismli o'g'ri sudyaning «O'g'rining bolasi o'g'ri bo'ladi», degan shiorini yo'qqa chiqarish uchun uning o'g'lini o'g'irlab ketib, oqibatda o'zi kabi o'g'ri qilib tarbiyalaydi.

Shoirlar hayotni gulshanga qiyoslashadi. Chindan ham yomonlardan xoli hayot beqiyos darajada go'zaldir. Ammo afsus shuki, bu gulshan orasida tikanaklar ham mavjud. Diyona olami bilan yonma-yon shaytanat olami ham yashaydi. Ular orasida mustahkam devor yo'q. Adashgan banda, ayniqsa, yosh chog'ida shaytonlar yetovidagi olamga o'tib qolishi mumkin. Bu olamning faqat bitta yo'lagi bor. Bu yo'lak

har qanday odamni xorlik dashtidagi o'lim changaliga olib boradi. Gapimning isboti uchun diqqatingizni noxush bir manzara bayoniga qarataman:

...Quyosh qayerdadir tog' ortidan, qayerdadir cho'l adog'idan, qayerdadir asriy muzlar orasidan bosh ko'taradi. Qayerdadir daraxt kokillarini o'ynab, billuriy buлоq suvlariga to'yib olgach, xonadonlarga mo'ralaydi. Qayerdadir qurib-qaqshab yotgan tikonlarni, chanqoq qum barxanlarni yalab o'tib, odamlar yashaydigan yerlarga oshiqadi. Qayerdadir asriy muzliklar orasida panoh topolmay, odamzodga duch kelishdan umidini uzib, tezroq ko'z yumishga oshiqadi.

Bahor ham shunday. U iliq shabada nafasida, qaldirg'och qanotida, turnalar solgan arg'imchoqda kirib kelib, tashna ko'ngillarga tiriklik suvini beradi. Biroq...

Quyoshning tongdag'i, ayniqsa, bahor tongidagi ko'rkin'i ko'rish barchaga ham nasib etavermaydi.

«Quyosh barchaga baravar nur sochadi», deydilar. Haq gap. Biroq...

Uning nuridan hamma ham bir xllda bahramand bo'lavermaydi.

Tikanli sim, temir panjaralar, baland devorlar ortidan mo'ralagan tonggi quyosh ko'ngilga ozod hayotdagi kabi illqlikni bera olarmikan? Tikanli simlar bilan o'ralgan qamoqxona hovlisiga ham bahor kira-di, bu yerdagi daraxtlar kurtagi ham ko'z ochadi, surxchalar barg chiqaradi. Ammo, bahor gashti tikanli simlarni oshib bu yerga o'ta olarmikan?

Ozodlik so'zini bu yerda nonday aziz ko'rishadi. Bu yerda oylar sanaladi, kunlar, soatlar sanaladi.

Har bir lahza, soat, kun... ularni ozodlikka yaqinlashtiradi.

Har bir lahza, soat, kun... ularni iskanjaga oladi, ular o'ylamay bosilgan qadamlarini la'natlab yashashadi.

Bu yer – bolalar axloq tuzatish mehnat koloniysi (xalq tilida od-diygina qilib «bolalar qamoqxonasi» deyiladi). O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan jinoyatchilar jazo muddatlarini shu yerda o'taydilar. Bu yerga avtomat tarzda ochilib-yopiladigan temir eshik-lardan kiriladi. Bir xil kiyim kiygan, ko'zlarda mung, ba'zan alam yashiringan bolalar bu joyga begona odamni darrov ilg'ashadi.

Men bu koloniya ga bir necha marotaba borganman. Bu yerdagilar-ning barchasi ham suhbatdosh bo'lavermaydi. Ayrimlari gaplashadi, ba'zilari esa nigohini bir nuqtaga tikib turaveradi. Tabiatan shundaymi ular yo tergovchilarning so'roqlaridan keyin qo'rqib, shunaqa bo'lib qolishganmi? Balki tergovda ochilmay qolgan sirlarini boy berib qo'ymaslik uchun tillari tish hatlamas? Bilmadim. Bilolmadim. Har holda ular menga jumboq bo'lib qolishgan. Ularning ayrimlarini

sirtdan taniyman. Krandan suv ichib, alanglab qo'ygan bola qo'shni kampirni «to'polon qilma, chekma» deb tergagani uchun o'roq bilan chopib tashlagan. Hozir nimadan cho'chib alangladi: ko'ziga o'sha kampir ko'rindimi yo? Kichkina bola ekanida o'sha ayol uni ko'tarib suygan, erkalagan, bog'idagi mevalar bilan siylagan. Oqibatda esa... bir gapi uchun qonga belangan. Hozir bu bola o'roq ko'tarib kampirga tashlanganini esladimi yo birinchi marta nasha chekkaninimi?

Anavi daraxtga suyanib turgan bola katta o'g'rilarqa qo'shilgan. Katta o'g'riliklar bo'layotgan damda balki u shu holda – daraxtga suyanib poyloqchilik qilgandir? Balki hozir uning ko'z oldiga orqa kuragi ostiga pichoq sanchilgan qorovul kelgandir? Axir qorovulni u gapga solib, chalg'itib turgan edi, uning ko'z oldida sanchishdi pichoqni! Bu dahshat iskanjasidan u uzoq yillar qutula olmasa kerak.

Navbatdagi uchrashuvda bir o'smir adabiyot haqida menga ko'p savol berdi. Men dedimki: «Savollaringga qaraganda aqli bolaga o'xshaysan, bu yerga qanday tushib qolding?». U biroz sukut saqlab, keyin past ovozda «O'rtog'imni bilmasdan o'dirib qo'ydim», dedi. Bu yerda deyarli hamma shunday javob beradi. Ularning «bilmasdan» deyishi to'laligicha yolg'on emas. «To'laligicha» deyishimning sababi: ular shunday jinoyatning oqibatini bilishadi-yu, zarur nuqtada o'zlarini to'xtatib qola olishmaydi.

Adashgan bolalar bilan har uchrashganimda o'ylayman: bugun tutqunlikda o'tirganlar bundan o'n yilning nari berisida maktabning birinchi sinfida ham ota-onalarning, ham ustozlarning ko'zlarini quvnatib o'tirishardi. Ularning yaqin kelajaklari nursiz, qora bo'lishini kim ham o'ylagan o'sha damda. Bugun maktab ostonasini ilk bor bosib o'tgan shirin-shirin bolalarning hammalari baxt ko'chalaridan yurib ketadilarmi? Bu savolga hech kim aniq javob bera olmaydi. Lekin bir narsa aniq: u yoki bu bolani adash yo'ldan saqlab qolish mumkin.

Mashhur yozuvchi Mirzakalon Ismoiliy oltmishinchi yillarda «Business roman» degan qissa yozgan edilar. Unda ota-onasi erkalatib yuborgan, tarbiyasi buzila boshiagan bolaning hayoti aks ettirilgan edi. Oradan yigirma yil o'tib, qarigan chog'larida shu asarni davom ettirish istagi tug'ildi. «Sho'x To'lavoyni shumlikka o'tishi davrida goldirgan edim. Sho'xlik shumlikka aylansa nima bo'lishini o'smir-larga ko'rsatib qo'yishim kerak», dedilar. «Shumlik o'smirni jinoyatga boshlaydi, jinoyat oqibatida esa qamoqqa tushadi. Siz mahkumlar bilan ko'rishsangiz yaxshi bo'lardi», dedim. Bu taklif ma'qul kelib, yakshanba kuni axloq tuzatish koloniyasiga uchrashuvga bordilar. Kechki payt qaytganlarida taassurotlarini so'radim. Birdan ko'zlar yoshslandi: «Sen aytgin, o'sha bolalar qamoqda o'tirishlari kerakmi?

Ota-onasi bag'rida yayrab-yashnab, maktablarda ilm olib, baxtli hayot kechirish o'rniغا nega bu joyga tushib qolishdi? Nega? Nega?!», deb yig'ladilar. Qarang, «xalq dushmani» degan tuhmat bilan qamoqda o'tirgan, to'rt yil urushda bo'lib, turli dahshatlarni guvoh bo'lgan yozuvchining yuragi koloniyada o'tirgan bolalarni ko'rib ezilib ketdi. O'sha kundan boshlab yangi asarni yozishga kirishdilar, nomi – «O'zingdan ko'r». Menga bergen savollariga shu kitobda o'zlari javob qaytardilar. Vafotlaridan sal oldin asarni nihoyasiga yetkazdilar. Bu asar yoshlarga vasiyatnomasi bo'lib qoldi, desam ham bo'ladi.

Kirish so'zlaridan so'ng maqsadga o'tsam: yuqorida o'smirlik va yoshlikka xos ayrim illat va kamchilikni tilga oldim. Shulardan yana biri – ko'pchililingiz nasihatni yoqtirmaysiz. Balki har kimdan, har tomondan beto'xtov nasihatlar eshitaverganingiz uchun bezib qolarsiz? Albatta, haddan oshmoqlik aks ta'sir beradi. Odam har kuni palov yemoqqa majburlansa, bu taom qanchalik yoqimli bo'lmashin, ikki-uch kunda me'daga tegadi. Lekin nasihatlar oqimining sira to'xtamasligiga ko'nikib yashashingiz kerak. Yoshingiz saksonga yetganda, ilohim ota-onangiz umriga baraka bersin, ular sizni tergashni, tanbeh berishni, nasihat qilishni to'xtatishmaydi. Chunki siz ming oyning yuzini ko'rgan bo'lsangiz-da, ota-onangiz uchun bola bo'lib qolaverasiz. O'z o'rniда oltmis yoshli o'g'lingizga siz ham nasihat qilishdan to'xtamaysiz... Bir latifa bor: ko'chada soqoli ko'ksiga tushgan qariya yig'lab borayotgan emish. «Sizni kim ranjitdi?», deb so'rashibdi. «Dadam», debdilar qariya. «Iya, necha yoshdasiz, dadangiz necha yoshdalar?», deb ajablanishibdi. «Saksondan oshdim, dadam bir yuz besh yoshdalar», deb javob beribdilar. Bir yuz besh yoshli otaga borib «O'g'lingizni nega ranjittingiz?», deb so'rashgan ekan, u tabarruk otaxon debdilarki: «Kavushlarini beso'roq kiyib olgani uchun men dadamdan dakki yedim, shuning alamini oldim». «Dadangiz necha yoshdalar?», «Dadam bu yil qovun pishig'ida bir yuz o'ttiz beshga kirdilar...»

O'gitlarga bo'lgan munosabatlaringizni inobatga olib, **aziz umidimiz yulduzlar**, men sizlarga pand-nasihat yozmoqchi emasman. Sharafli hadisda aytildiki, «Bolangiz besh yoshga to'lguncha u podshoh, siz esa qul maqomidasiz, barcha injiqqliklariga chidaysiz. O'n besh yoshga to'lguncha esa siz podshoh, u esa qul kabitdir, barcha talabrlaringizni bajarishga majburdir. Bolangiz o'n besh yoshga to'lganda u bilan do'st maqomida muomala qiling». Shunga asoslanib, men siz bilan do'stona suhbat qurmoqchiman. Sizning bilimingizni, zehningizni ehtirom qilganim holda aytamanki, hayotda hali yaxshi tushunmaydigan jumboqlaringiz bor. Masalan, bir libos sizga yoqadi, shuni kiygingiz keladi. Lekin ota-onangiz yo'l bermaydi. Sochingizni

xo'rozning tojisi kabi turmaklashni istaysiz, bunga ham ijozat yo'q. Bilagingizga ajdar suratini tatuirovka qilish haqidagi istagingizni hatto eshitishni istashmaydi. Siz esa hayronsiz: «Falonchi-falonchi shunday yuribdi-ku, nega menga mumkin emas?!» deb g'ashlanasiz. Ota-onangizdan, ustozlaringizdan norozi bo'lasiz, hatto nafratlanasiz. Sizga dastlabki maslahatim shuki, to umringizning oxirigacha unutmang: sizga yoqqan, ma'qul kelgan narsa (masalan, kiyim) uyingizdagilarga va jamiyat a'zolariga yoqmasligi mumkin. Agar ularni inkor etmoqchi bo'lsangiz, ko'p qiyinalasiz, shu bois jamiyat talablariga quloq solib yashagan afzalroq. Har holda jamiyat talablari birdaniga bir kishining xohishi bilan paydo bo'lмаган. Xalqimizning ming yillik urf-odatlarida kelib chiqqan. Shu bois ham jamiyat talablari qadrlidir, e'tiborlidir. Suhbatimiz jarayonida shu masalalarga diqqatingizni qaratib, birgashib yechishga urinib ko'raman. Agar hayot jumboqlari to'g'ri yechilsa, kelajagingiz nurli bo'ladi. Barcha jumboqlarni yechib berishga va'da bermayman. Donishmandlikka ham da'vo qilmayman. Chunki qay biringizning otangiz, onangiz, bobongiz, buvingiz, amakingiz yoki tog'angiz mendan ko'ra bilimliroq, mendan donoroq ekanini his qilib turibman. Bu kitobda o'qiganingiz ulardan eshitganlaringizga bir ilova bo'lar, degan umiddaman.

Siz bugun maktabning yuqori sinflarida yoki litsey-kollejlarda bilim olyapsiz. Darsliklaringizda, ayniqsa, ona tili va adabiyot darsligida tarbiyaga doir misollar ko'p. Qadim donishmandlarning asarlari bilan oz bo'lsa-da tamishgansiz. Nima uchun qadim-qadimdan tarbiyaga jiddiy ahamiyat berilgan, nodir asarlar bitilgan?

Aslida har bir odam birinchi galda o'z-o'zini tarbiya qilishi kerak, deb o'layman. Har birimiz o'z-o'zimizni, xususan, ko'nglimizni idora qila bilmog'imiz shart. Hazrat Alisher Navoiy ta'birlari bilan aytilsa, ko'ngil – badan mulkining podshohidir. Ko'ngilning salomatligi – badanning ham salomatligi, uning notobligi – buning ham notobligidir.

Donolar demishiarkim: «Sen o'zingni ko'rmoq istaysanmi? U holda ko'zgudagi tashqi qiyofangga emas, ichingdagi ko'zguga boq». Biz esa... kunda necha bor ko'zguga qaraymiz. Qalbimizga-chi? Odam yoshidan qat'iy nazar, hamisha tarbiyaga, boshqalarning maslahatiga muhtojlik sezib yashaydi. Shunda unga donishmandlarning asarlari yo'ldosh bo'ladi. Biz ham shunday ulg'ayganmiz.

«Aniqki, Biz jin va insdan ko'plarini jahannam uchun yaratganmiz, – deyiladi Qur'oni Karimda. – Ularning dillari bor-u anglay olmaydilar, ko'zları bor-u ko'ra olmaydilar, quloqlari bor-u eshitmaydilar. Ular chorva kabidurlar, yo'q, ular beaql va befahmlikda chorvalardan ham battardirlar. Ana o'shalar g'aflatda qolgan kimsalardir». Odamzodni

yaratgan va tarbiya etayotgan Zotning bu so'zlari bizlarni eng muhim ishdan ogoh etadi. Ya'nikim, har bir odam qalbiga e'tibor bermog'i, qalbini kuzatmog'i, qalbini o'nglamog'i va turli ruhiy-ma'naviy kasalliklardan saqlamog'i joiz. Kimki o'z qalbini marazlardan saqlashga e'tiborsiz ekan, uning bllgan-bilmagan dardlari yanada ko'payadi. Zero, solih amallarning ajri ham qalbga bog'liqdir.

Hazrat Abu Homid G'azzoliy «Mukoshafat ul-qulub» («Qalblar kashfiyoti») kitoblarida deydilarki: «Bilki, Alloh bir bandasiga xayr ato etmoqchi bo'lsa, unga o'z nafsining qusur va ayblarini ko'ra oladigan basirat beradi. Kimmingki basirati o'tkir bo'lsa, qusur va ayblari o'ziga, albatta, ko'rinajak. Kishi o'z aybiarini bilganda esa ularni davolash imkoniga ega bo'ladi. Lekin, afsuskim, insonlarning ko'pchiligi o'z qusur va aybiarini ko'rmaydi. Ahvol shundayki, ba'zan kishi bir mo'min qardoshining ko'zidagi tariqday kirni ko'radi-yu, ammo o'z ko'zidagi yong'oqday dog'ni ko'rmaydi. Kimki o'z nafsining ayblarini ko'rmoqchi bo'lsa, benihoya to'g'ri, basiratli kishi bilan do'st tutinmog'i joiz. Toki bu do'st uning ahvolini, harakat va atvorlarini ko'z ostida tutsin. Zohiri yoki botiniy xunuk bir fe'lini ko'rsa, unga tanbeh bersin».

Ulug' allomaning fikrlariga qo'shimcha qilib deyishimiz mumkinki, «basiratli do'st» atamasini kitoblarga nisbatan ham qo'llasak bo'ladi. Bu o'rinda kitoblarning eng ulug'i, bandalarga berilgan ulug' ne'mati – Qur'oni Karimni, Hadisi qudsiyini va Rasulullohning (s.a.v.) sahil hadislari jamlangan kitobni hamda bularga asoslanib yozilgan o'tmisht donolarining bitiklarini nazarda tutyapman. Bularni hamisha o'qib yuruvchi, tushunib, to'g'ri anglovchi va o'qiganlariga amal qiluvchi kishi hech qachon adashmaydi.

Qadim-qadimdan odamiylikning komillik martabasiga yetganlar shunday yo'lni tutganlar, do'stlarining nasihatlariga quloq solganlar. G'azzoliy hazratlari ta'kid etmishlarki: «Odam qanchalik aqlli va daraja jihatidan qancha yuksak bo'lsa, kibr va havo jihatidan shu daraja kichik bo'ladi. Nafsi eng katta shubha ostida tutadigan inson ham shudir».

«Lekin, ochig'ini aytganda, bunday xislatlarning bahosi oshib ketdi. Juda oz kishilar bunday fe'l-atvorlarga egadirlar. Do'st-u ulfat, oshna-og'aynilar orasida bir-biriga lagabardorlik qilmaydiganlar, biring ayb va qusurlarini naridan beri yoymaydiganlar, hasad qilmaydiganlar juda ozayib ketdi. Do'st-ulfat, oshna-og'aynilar ichida, hech shak-shubhasiz, hasadgo'ylar, g'arazgo'ylik bilan ish yuritib, ayb va qusur bo'lмаган bir harakatingni ayb va qusur deb gap tarqatuvchilar yoxud tabiiy lagabardorligi tufayli qusur va ayblaringni yuzingga aytmaydiganlar bor. Mana shunday sabablarga ko'ra Dovud Toiy in-

sonlardan ajrashib ketgan edi. O‘zidan: «Nega insonlar bilan osh-qatiq bo‘lmaysan?», deb so‘ralganida u shunday javob bergandi:

– Menga ayb va qusurlarimni aytmaydigan insonlar bilan yaqin yurib nima qilaman? E‘tiqodli kishilar uchun eng sevimli narsa – boshqalarning tanbehi bilan o‘z qusur va ayblaridan voqif bo‘lmoqdir.

Mana, buyuklarimizning javobi!.. Afsuski, bizning zamonomizda ish tersiga qarab ketdi. Ahvol shu darajaga yetdiki, endi bizlarga nasihat qiladigan, ayb va qusurlarimizni aytadigan kishilarni eng yomon insonlar o‘rnida ko‘radigan bo‘lib qoldik. Bu – iymonimiz zaiflashganining alomati. Chunki yomon fe‘l-atvorlar – chaqong‘ich ilonlar va chayonlardir. Agar libosimiz etagiga bir chayon yopishib, chaqay deb turganda bizga birov bundan xabar bersa, albatta, unga minnatdor so‘zlarimizni aytamiz, sevinamiz va chayonni chertib tashlab, o‘ldirishga chog‘lanamiz. Holbuki, bu chayonning zarari badangadir, beradigan azobi esa bir kun, yarim kun davom etadi. Yomon axloqning qalb softigiga beradigan zarari esa qo‘rqinchliroqdir, o‘limdan keyin esa abadiy va yo minglarcha yil davom etadigan qo‘rqqulikdir. Shuni bilamizmi? Bilsak, nechun birov bizga qusur va ayblarimizni aytса, bundan sevinmaymiz, bu qusur va ayblarni yo‘qotish bilan mashg‘ul bo‘lmaymiz. Aksincha, biz ham u kimsaga nasihat qilishga kirishamiz va shunday deymiz:

– O‘zing ham shunday-shunday qilasan. O‘zingning ham shunday gusurlaring bor!

Uning nasihatini shu tariqa qabul etamiz va teskarisini qilib, orada dushmanchilik tug‘ilishiga sababchi bo‘lamiz. Bu hol – gunohlar ko‘pligi sabab bo‘lgan qalb qashshoqligidan. Bularning asli esa iymonning zaifligidandir...»

Mazkur satrlarni o‘qib «To‘g‘ri gaplar...» degandirsiz? Ha, barakalla! Lekin nima uchun qo‘shtirnoq orasida bayon qilinganiga ahamiyat berdingizmi? Sabab shuki, bu aqlii gaplarni men to‘qimadim, balki Abu Homid G‘azzoliyning kitobiariidan ko‘chirdim. Qarang, bundan salkam ming yil muqaddam aytilgan fikrlar bugungi kunga mos kelib tursa-ya?! Bu nima, asrlar davomida insonlar yaxshilik sari siljimadilarmi? Axloq zaifligi to hanuz saqlanib qolyaptimi? Yo‘q, bunday xulosaga bormaslik kerak. Badbinlikka berilmoq ham o‘rinsizdir. Har davrning o‘ziga yarasha fazilatlari va o‘ziga xos qusurlari mavjud. Bu foniy dunyo – imtihon dunyosi ekan, har bir avlod bu imtihondan o‘ziga xos tarzda o‘tadi. Har bir avlodning afzalliklari va gunohlari ham bo‘ladi. Shayton alayhila‘na to Qiyomatga qadar odamzodga dushmanlik qilar ekan, to Qiyomatga qadar unga qarshi jang – ruhiy jang davom etajakdir. Agar bir birodarimizni bezori urayotganini ko‘rsak, unga yordam berishga shoshilamiz. Ammo ne uchun shayton vasva-

sasiga tushib qolgan qarindoshimizni, sinfdoshimizni, qo'shnimiz yoki do'stimizni qutqarishga shoshilmaymiz?

Hech birimizga sir emaski, adashgan bandalar orasida o'zimiz uchun eng ardoqli bo'l mish insonlar ham uchrab qolishi mumkin. Masalan, bir do'stingiz darslardan qochib yurgandir yoki nasha chekishga o'rganib borayotgandir. Ehtimol, u to'g'ri yo'ldan adashganini bilar, ehtimolki, bilmas. Lekin uning adashayotgani sizga aniq ko'rini turibdi. Bilmaganlarga bildirib qo'yish vazifamiz emasmi? Ehtimol, ular yomonlik jaridan qutulmoqchilar-u, ammo to'g'ri yo'lga chiqishga kuchlari yetmayotgandir. Ularga yordam qo'lini uzatib, yomonlikdan qutulishga ko'maklashish burchimiz emasmi? Yomon qiliqlarini ota-onasiga borib aytsangiz, do'stga xiyonat qilgan bo'lasizmi? Aslo! U avvaliga shunday o'ylab, sizdan ranjishi mumkin, lekin yomon qiliqlardan qutulib yaxshilik yo'liga o'tgach, sizdan bir umr rozi bo'lib yashaydi.

Nima uchun ba'zi odamlar orasidan mehr-oqibat, mehr-muruvvat, mehr-hurmat ko'tariladi? Nima uchun ba'zi yerlarda zulm to'foni avjiga chiqadi? Nima uchun ko'plar buzuqlik botqog'iga botadi? Sabab: cho'kayotgan odam xasga tirmashib umid qilganiday, zaif tarbiyaga ishonadilar. Ayrim ota-onalarning, ustozlarning tarbiya usullari, nasihatlari hidoyat va shifo bulog'didan mahrum bo'lgani uchun ham shirin meva bermaydi.

Biz tilimizda «axloq» degan so'zni tez-tez ishlatamiz. Ammo unga sifat bermaymiz. Odam zotiga qanday axloq zarur? Albatta, ilohiy axloq, ya'ni Alloh tomonidan buyurilgan axloq. Buni «Rasulullohning axloqlari» deb atasak ham bo'ladi.

Donishmandlar hikoya qiladilar:

«Bir odam cho'lda ketayotib badbasharani ko'radi va undan «Sen kimsan?», deb so'raydi. Badbashara «Men sening yomon amallaring-man», deydi. U odam: «Sendan qutulishning iloji bormi?», deb so'raganida, u: «Bor, buning uchun payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) ning go'zal axloqiga ega bo'lishing va unga salot-u salom yo'llashing kerak!», deb javob bergen ekan.

Ana shunday go'zal ilohiy axloqqa yetishmoqlik barchamizga nasib etsin! Bu baxtga odamiylik mulkiga ega bo'lmoqlik ila erishish mumkinligini unutmasak bas. Yusuf Xos Hojib hazratlari aytadilarki: «Qiz ermas bu yalinchuq, kishilik qiz o'l» («yalinchuq» – odam demakdir, «kishilik» – odamiylik, «qiz» – «qadrli» degan ma'noni anglatadi. Hikmatning mazmuni: «Odamning o'zi qadrli emas, odamiyligi qadrlidir».) Ana shu qadrga yetishmoqlik yo'llarini izlab ko'raylik.

IKKI YO'LNING BIRI

Ko'chada notanish bir yigit meni bexos savolga tutib qoldi:

– Hamonki, inson taqdiri hali tug'ilmasidan ilgariyoq belgilab qo'yilgan ekan, yomonning yaxshi bo'lishiga harakat qilmog'i behuda ekan-da?!

Masalani tushuntirib berishga zarur ilm kaminada yetarli bo'lmasa-da, savol berilgan, javob kutilmoqda edi. Aqlim yetganicha dedimki:

– Ha, kishining taqdiri hali tug'ilmasidan ilgariyoq belgilab qo'yiladi. Ammo kishining ro'parasida ikki yo'lni ham bergan: biri – hidoyat, ikkinchisi – zalolat, boshqacharoq aytsak: yaxshilik va yomonlik. Bu yo'llardan qay birini tanlash uchun esa Yaratgan zot unga aql, zehn va farosat ham berilgan. Ayni chog'da bu aqlni quvvatlantiruvchi kalomini ham tushirgan hamda hidoyat bilan zalolatni farqlashlarida to'g'ri yo'lni ko'rsatsin, deb bandalari orasidan o'zining elchisini ham belgilab qo'ygan. Kimki aqli va qalbi bilan Kalomullohni anglabdi, Rasulullohga (s.a.v.) ergashibdi – u hidoyatga yetibdi. Kimki anglamabdi, anglashga intilmabdi yoki intilishni istamabdi – shaytonning etagini tutibdi va zalolat yo'lini o'ziga ma'qul ko'ribdi. Demak, Alloh bandaga ixtiyor berib qo'yibdi.

Bolalik va yoshligi ateistlarcha tarbiya («ateist» so'zining ma'nosi «xudosiz»dir) bilan o'tgani so'zlaridan sezilib turgan notanish suhbатdosh bilan shu tarzda fikr almashdir. Men qisqa suhbatda uning fikrini o'zgartira olishga qodir emas edim. Ana shu uchrashuvdan keyin tarbiya mezoni va asoslari xususida o'ylab qoldim va siz aziz **umidimiz yulduzları** bilan niyat qilganim suhbatning dastlabki bobini shu mavzuga bag'ishlashni ixtiyor etdim.

Abdulla Avloniy hazratlari yozgan ekanlar: «Bolaning salomati va saodati uchun yaxshi tarbiya qilmak – tanini pok tutmak, yosh vaqtidan maslagimi tuzatmak, yaxshi xulqlarni o'rgatmak, yomon xulqlardan saqlab o'sdurmakdir. Tarbiya qiluvchilar tabib kabidurki, tabib xastaning badanidagi kasaliga davo qilgani kabi tarbiyani bolaning vujudidagi jahl maraziga «yaxshi xulq» degan davoni ichidan, «poklik» degan davoni ustidan berub, katta qilmak lozimdir. Zeroki, «Hassin-u axloqakum» amri sharifi uzra xulqimizni tuzatmakka amr qilinganmiz. Lekin xulqimizning yaxshi bo'lishining asosiy panjasি tarbiyadur... Hukamolardan biri: «Har bir millatning saodati, davlatlarning tinch va rohati yoshlarning yaxshi tarbiyasiga bog'liqdur», demish. Shariati islomiyada o'z bolalarini yaxshilab tarbiya qilmak – otalarga farzi ayn, o'z millatining yetim qolgan bolalarini tarbiya qilmak farzi kifoyadir...» (Farzi ayn – bajarilishi shart bo'lgan vazifa;

farzi kifoya – bir kishida yetim bolalarni tarbiya qilish imkoni bo'lmasa, unga ayb emas, bu vazifani uning o'rniga boshqa bir odam bajarishi ham mumkin).

Mazkur fikrlarni yaxshilab anglash uchun tarixga murojaat qilaylik: o'tmishda diyorimizda bir necha marta kuchli-kuchli davlatlar qad rostlagan va ko'p o'tmay nurab, yakson bo'lgan. Ming afsuski, davlatlarning yo'q bo'l shiga tashqi dushmanlarning zarbasi emas, ko'proq ichki nizolar sabab edi. Xususan, amir Temur sultanatining tarixini eslaylik. Bu holatni tarixchilar qanday sharhiashsa sharlashsin, lekin biz deymizki, dunyoni lol qoldirgan sultanatning yemirilishiga shahzodalarning yaxshi tarbiya ko'rmaganlari sababdir.

Endi bizlarni bir masala ko'p o'yantiradi: tarbiyachi kim? Ota-onami, maktab muallimlarimi?

Umidimiz yulduzlar, aybsitmaysiz, sal chetga chiqsak-da, bu savolga javob izlashda ota-onalarning burchlariga ko'proq to'xtalamiz. Bu masalani o'rganish hozir sizga shart emasday ko'rinsa ham, yaqin yillarda ulg'ayib, oila qurbaningizda, farzandlar ko'rganingizda asqatadi, degan fikrga kelib shu bayonga yo'l beryapman. Yana bir izohki, ota-onalarning tarbiya sohasidagi ayrim kamchiliklari bayon qilinganda ularga siz malomat qila ko'rmang. Aksincha, tarbiyadagi kamchilik nimadan iborat ekaniga e'tibor berib, kelgusida o'zingiz qaytmasligingiz uchun hozirdan o'rganing. Mazkur bayonni ota-onangiz bilan birga o'qib, tahlil etsangiz, yanada yaxshi.

Yuqoridagi savolga javob berishda faqat bir narsani ta'kidlaymiz: bola «Sen tarbiyalashing kerak», deb goh u yoqqa, goh bu yoqqa oshiradigan koptok emas. Farzand tarbiyasiga ota-ona mas'ul, maktab esa bu sohada ko'makchi. Ha, aynan shunday. Chunki farzandning oilada olgan tarbiyasiga qarab ota-onasiga rohat yoki jazo keltirishini hamma biladi. Otaning ish-amali farzandiga singsa, uning xulqida jil-vagar bo'ladi. Bolani tergab nazorat qilish ota-ona yuzining yorug'ligini ta'minlaydi. Tarbiyadan tashqaridagi bola bebosh va yaramaslik sari og'adi. Erka bo'lib o'sgan o'g'il-qizlar xatti-harakati ota-onaga mung va alam keltiradi. Shu bois ham Abdulla Avloniy ta'kid etganlaridek: «Tarbiya bizlar uchun **yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat** masalasidur», deyilmish fikrni barchamiz birdek shior sifatida qabul qilmog'imiz lozim bo'ladi.

Afsuslarki, ayrimlarimizning ko'ngillarimiz ko'chaga bog'langan. Ishga, ulfatga muhabbat oilaga bo'lgan muhabbatdan ortiq. Choyxonalarda, restoranlarda, turli ziyofatlarda yayrashga umrimizning hisobsiz soatlarini behuda sarflaymiz. Bola tarbiyasiga esa vaqtini qizg'anamiz. Sariq chaqaga arzimas matohiarimiz farzandlarimizga

nisbatan qimmatliroq. Piyolani sindirib qo'ysa ayamay uramiz, gul-donni sindirsa do'pposlasmiz. Agar aka ukasini ursa yana jazolay-miz. Holbuki, kattaning kichik, kuchlining kuchsiz ustidan hokim ekanini o'zimizning aynan shu harakatimiz bilan o'rgatyapmiz: gapga kirmagan kichikni yoki kuchsizni urish mumkin! Bola sho'xlik qilsa, onajonlar «hali qarab tur, dadangga aytaman», deb qo'rqtadilar. Ota kelganda o'z farzandini yomonlab «chaqadilar-u», ayni shu holatda ota-bola orasiga dushmanlik urug'i sochilganini fahm etmaydilar. Otani jazolovchi inson sifatida ko'rsatmay, ota kelganda uni izzat-hur-mat bilan kutib olishni o'rgatish afzalroq emasmikin?

«Odamning kamoli faqat sog'liq va kuchdan iborat bo'lmay, balki jismonan, aqlan va axloqan yuksalishdan iborat. Odamning jismi, aqli va axloqi turli kasailik va nuqsonlardan uzoq bo'lishi lozim. Odam ham o'z manfaatini o'ylab, ham yaqinlarini baxtiyor qilishga qodir bo'lib o'sishi lozim. Zotan, bu mantiqiy olishuvlarga nima hojat bor?».

Ustoz Abdurauf Fitrat bu fikrlarni salkam yuz yil muqaddam bayon etganlar. Bugun bola tarbiyasi deganda ota va ona uni yaxshi ki-yintirishni tushunadi, katta pul sarflab o'qishga kiritishni anglaydi... Agar avtomashinasi buzilib qolsa, ustaxonada bir kun yoki bir hafta o'tirishi mumkin, ammo farzandi bilan bir soat yonma-yon o'tirib, dars tayyorlashga toqati yetmaydigan otalar va onalar ham borligi afsusli holdir.

Tanishlarimizdan biri maqtandi: «Sinfdoshlarmiz bilan do'stligimizni hech buzmaymiz. Har kuni ishdan keyin falonchi o'rtog'imiznikida uchrashamiz, choy-poy ichib, shaxmat-nardi o'ynab, televizor to-mosha qilib, kechqurun ba'zan o'n bir – o'n ikkigacha o'tiramiz...» Albatta, do'stlikni uzmaslik yaxshi, biroq oila bag'rige barvaqt borish undan a'loroq. Har kuni uyiga kech borsa, bolalari bu vaqtida uxlاب qolgan bo'ladi. Tarbiya bilan qachon shug'ullanadi? Nazarimda, bu birodarlarimiz do'stlikni mustahkamlash haqida noto'g'ri tushunchaga egalar, oila, farzand tarbiyasi, degan tushunchadan esa butunlay mahrumlar.

Hayot – imtihon ekanligi ko'p aytildi. Imtihon bor joyda burch, javobgarlik, mas'uliyat bo'ladi. Inson ana shu mas'uliyat bilan dunyo-ga keladi. Barchamiz zimmasiga omonat yuklatilgan, imtihonda turgan insonlarmiz. Bu dunyo nash'ali, ammo asl joyimiz emas. Biz farzandlarimiz taqdiri uchun hujayralarning eng olis nuqtasigacha, vujudning har bir zarrasiga qadar javobgar bo'lgan kishilarmiz. O'zimiz jannatga kirsga azob farishtalari farzandlarimizni jahan-nam o'tiga otsalar, yuragimiz bardosh berarmikin? Agar biron kishi farzandimizning qo'liga cho'g' bosaman, desa xotirjam qarab tura-

Nizomiy nomli

T D P U

kutubxonasi

925640

mizmi? O'ylab ham o'tirmasdan himoyaga tashlanamiz! Xo'sh, nima uchun jigarbandlarimizni yomon xulqi uchun kelajakda kutiladigan do'zax o'tlaridan himoya qilishni o'ylamaymiz? Bu bir masala. Ikkinchi masala – do'zaxiy farzandlarni «tarbiyalagan» ota-onaga jannat nasib etarmikin? Bu o'rinda jumla tuzishda xatoga yo'l qo'ydik: ehtimol, «do'zaxiy bolalarni «tarbiyalash» emas, «bolalarni do'zaxbop qilib tarbiyalash» desak to'g'riroq bo'lar? Yo'q, eng to'g'risi – «bolalarni umuman tarbiya qilmagan...»

O'zlaricha do'stlik rishtalarini mustahkamlayotgan o'sha osh-na-og'aynilar o'ylab ko'rsinlar: Qiyomatda «nega o'rtoqlaringnikida choy ichmading, nega tun yarmigacha o'tirmading?», deb so'ralmaydi. «Sen o'zingni qanday tarbiya qilding va farzandlaringga nega tarbiya ber-mading?», deb so'raladi. Qiyomatdagagi jazoga ancha vaqt bor. Bu dun-yodagi jazo ko'p kuttirmaydi. Agar farzandi giyohvandlarga qo'shilib ketsa, buzuqlikni kasb etsa dardini kimga aytadi? Kimni ayblaydi? Kimdan najot so'raydi?

Go'zal xulq va tarbiyali onaning xislatlari, yaxshi fe'l-atvori farzandlarida ham namoyon bo'ladi. Ular ham onalarining go'zal xislatlariga ega bo'ladilar. «Onasini ko'rib, qizini ol», degan maqol bejiz aytilmagan.

Ota o'z farzandlariga meros etib mol-u dunyo emas, odob-axloq qoldirishi kerak. Mol-dunyo merosi kundan-kun kamayib, odob-axloq merosi esa oshib boradi. Quyidagi rivoyat fikrimizning dalili.

Rivoyat. Misr hukmdori bilan Rum hukmdori o'zaro kelishib, do'stlik ahdini tuzdilar va oradagi adovatga barham berdilar. Hatto Misr hukmdori Rum hukmdorining qizini o'g'liga nikohlاب, qizini esa Rum shahzodasiga uzatdi. Ularning do'stlik va qarindoshlik aloqalari uzoq davom etdi. Bir kuni Rum hukmdori qudasiga bu mazmundagi maktubni yo'lladi:

– Ko'zlarimizning nurlari bo'lmish aziz farzandlarimizning bizlardan keyin ham farog'atda yashamoqliklari uchun hozirdan chora-tadbir ko'rishimiz kerak. Men o'g'lim uchun juda ko'p oltin jamladim. Chiroyli bog' va saroy barpo ettirdim. Siz ham shunday qilgandirsiz?

Misr hukmdori maktubni o'qib tabassum qildi va bu javobni yo'lladi:

– Azizim, men sizdan ko'ra sal boshqacharoq yo'l tutdim. Vafosiz mol-dunyo va matohlariga iltifot etmaganim tufayli o'g'limga oltin-u javharlar emas, ilm, hunar, odob, axloqni meros etib qoldirishni istadim. Uni ilmli, hunarli, xushaxloqli qilib tarbiyaladim. Uni yaxshi adab libosi bilan bezadim. Mol-dunyoga qachondir zavol yetadi, ammo men qoldirayotgan merosga hech zamon zavol yetmaydi. Bu meros farzandimni har qanday balo-ofatlardan omon saqlagay...

Birga o'ylaylik: tarbiyasiz odam jonsiz jasad kabi emasmi?

Davrarga qo'shilguvchi har bir odam avval o'zining tashqi ko'rinishi, qiyofasiga qarab qabul qilinadi, so'ng esa tarbiyasi va fazilatiga qarab taqdir etiladi. Kishidagi fazilat go'yo farzand kabitdir, uni avaylab saqlash va yanada barkamol etish lozim. Har bir odam, avvalroq aytib o'tganiday, o'zini o'zi tarbiya qilishga o'rganishi kerak. Insonning ulug'ligi o'zini idora va tarbiya qilish kuchiga ega bo'lishi bilan bilinadi. Kishi o'zini o'zi tarbiya qilishga o'rganishi lozim, degan fikrni quvvatlash uchun Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qilgan bir hadisi sharifning ma'no tarjimasini o'qiyimiz.

Hadis. Rasululloh (s.a.v.) marhamat qiladilarki: «Har bir mo'min banda o'z birodarining ko'zgusidir. U birodarida bir aybni ko'rsa, o'zida ko'rgan shunday aybni tuzatishga harakat qilishi kerak».

Ya'nikim, biz do'stimizda hasad yoki chaqimchilik iliatini ko'rib turibmiz. Uni tarbiya qilishimizdan avval biz o'zimizdagi o'sha illatni tuzatishga kirishmog'imiz kerak ekan.

O'zini o'zi tarbiya qilmoq qanday bo'ladi?

Og'zaki nasihatlarni eshitamiz, kitobiarda o'qiyimiz, masalan, quyi-dagi hikmat kabi.

Hikmat. Luqmoni Hakim o'z o'g'illariga debdilar: «Qarindosh urug'lardan aloqangni uzma, o'ylab ish tut. Odamlarni g'iybat qilma, odamlar yomon ishga bosh qo'shsa, sen ularga qo'shilma. Shoshilib ish tutma, boylik deb o'zingni g'am-qayg'uga tashlama. O'z qadrini bilmagan odamdan yaxshilik umid qilma. O'tirishlardan o'z joyingni bil, odamlarning so'zlariga qulq sol, odamlar so'rasha, gapir, o'zing-dan ulug'lar oldiga tushib yurma, odamlar ichida boshingni quyi solib o'tirma, o'ng-u chapga qarayverma, mehmonlar oldida birovga o'shqirma, mehmonga esa ish buyurma. Mast va devona odamlar bilan hamsuhbat bo'lma. Bekorchi odamlar bilan ko'chada o'tirma. O'z foydangni o'ylab obro'yingni to'kma. O'ziga bino qo'yuvchi takab-burlardan bo'lma. Xusumatdan uzoq bo'l, senga ish buyursalar bajar, va'da qilsang, albatta, uddasidan chiq. Hech kimni ranjitma...»

Yana bir hikmat. Hindistonlik donishmand esa o'g'liga bunday nasihat qilibdi: «Aziz o'g'lim, qo'lingga kirmagan yoki qo'lingdan ketgan narsa uchun qayg'urma. Har yerda kurakda turmaydigan behuda so'zlar so'zlab yurishdan yiroq bo'l. Nokas, qurumsoq kishidan qarzdor bo'lma. U bilan aslo muomala qilma, keyin pushaymon qilasan. Sharm-hayosiz va baxil kishi bilan suhbatdosh bo'lma, shunday yaramas odamlar bilan qo'shni bo'imaslikka harakat qil. O'z kuching orqasida non topib yegil, tekinoxorlikka o'rganma, oliyjanob mard odamlar bilan suhbatdosh bo'sang, yaxshilik bilan nom chiqarasan. Maqtanchoq va ezma odamlardan hazar qil...»

Keyingi hikmat. Boshqa bir donishmandning nasihatni budir: «Falokatga duchor bo'lishni istamasang – mag'rur va mutakabbir bo'lma. Rohatda yashashni istasang – dilingni hirsdan pok qil. Xor-u zorlikni istamasang – ta'magir bo'lma, o'zingga yaxshilik qilinishini istasang – yaxshilik qil, hech kimga ozor berma, yaxshilikni ulug'ish deb bil. Qadr-qimmatning oshishini istasang – baland himmatli bo'l. Ishing pushaymonlik bilan natijalanishini istamasang – avval yaxshiroq o'ylab, dono, tajribakorlar bilan kengashib, so'ogra ishga kirish. O'zingni hammaga sevdirishni istasang – fe'l-atvoringni tuzat, adabli, tarbiyali bo'l. Obro'ga, izzat va hurmatga ega bo'lishni xohlasang – halol mehnat qil. Hammaning qoshida ishonchli, marg'ub va maqbul odam bo'lishni istasang – yolg'onchilikdan saqlan, chaqimchi, ig'vogar bo'lma, ma'nisiz, tuturuqsiz so'zlarni aytib yurishdan hazar qil. Mabodo o'ng'aysiz holda qolsang, ishingda muvaffaqiyatsizlikka uchrab, qayg'u-hasrat ichida qolsang – dod-faryod qilib yurma, sabr qil. O'ng'aysiz holdan qutulish chorasiغا kirish....»

Bu kabi nasihatlar donolarning bizlarga bergen yo'l-yo'riqlaridir. Ta'birk joiz bo'lsa, kishining o'zini o'zi tarbiyalashidagi bir rejadir. Endi rejani qanday tarzda amalga oshiradi – uning aqliga bog'liq.

Umidimiz yulduzlariga, yashirmay aytинг-chi: oilangiz davrasida shu kabi hikmatlar aytildimi? Bilishimcha, ko'p oilalarda aytilmaydi. Siznikida ham shunday bo'lsa, bu kitobga jamlangan hikmatlar ni fursat topib o'qib bering. Ota-onangizning fursatlari bo'lmasa, aka-ukalaringiz, opa-singillaringizga o'qib bering. Shunchaki o'qib qo'ya qolmang. Birgalashib tahlil qilinglar, xulosalar chiqaringlar va amalda bajarishga intilinglar.

Yuzaki qaralsa, bu nasihatlarga amal qilish uncha og'ir emas. Aytaylik, odamlar orasida boshni quyi solmaslik, mehmonga ish buyurmaslik... Agar bu fazilat o'zimizda bo'lmasa, tez kunda o'rganib ketishimiz mumkin. Lekin ayrim fazilatlar – axloqi hamidalar borkim, unga erishish kunlar, oylarni talab etadi. Ya'nikim, kishi har daqiqa, har soat, har kun bu sohada o'zini o'zi tarbiya qilib bormog'i talab etiladi. Deylik, bir kun tarbiya etmadimi, yaxshi fazilatni bir kun unutdimi – izdan chiqib ketishi hech gapmas. Fazilatning o'rni uzoq vaqt bo'sh turmaydi, u bizni tark etdimi, darhol o'rmini illat, yomon xulq egallaydi. Ba'zan kishi yaxshi xulqqa erishishni istaydi, ammo buning uddasidan chiqish yolg'iz o'ziga bog'liq emas. Yomonlar bilan hamsuhbatlik masalasi bu fikrga misol bo'la oladi. Bir kishining zulmkorligini yoki razilligini bilasiz, lekin undan nari turishning iloji bo'lmay qoladi.

O'zgaga tarbiya berishdan ko'ra o'zni tarbiya etmoq yuz chandon og'irroqdir. O'zgaga tarbiya berish uchun bilimga yoki hayot tajri-

basiga tayanib, toqatingiz yetganicha nasihat qilasiz. Tarbiyalanuvchi nasihatlarining qulooqqa olmasa, qo'l siltab qo'ya qolasiz. Kishi o'zini tarbiya qilishi uchun esa juda mustahkam irodaga ega bo'lishi kerak. Chunki o'zni tarbiya etmoqlik vujudingizga hukmronlikni da'vo etayotgan nafs va shayton bilan olishib, yengmoqlikdir.

Aqlingiz deydiki:

- Barvaqt turib, jismoniy badantarbiya bilan shug'ullan, chiniqqin.

Shayton deydiki:

- To'yib ovqat yegin-u, yotib, maza qilib uxbab ol. Terlab-pishib yugurishdan senga foyda bormi?

Aqlingiz deydiki:

- Chaqimchilik qilma, gunohga botasan.

Shayton deydiki:

- O'rtog'ningning shu ishini direktorga yoki otasiga kirib aytsang, jazolashadi. Uning jazolanganini ko'rsang, diling yayraydi.

Aqlingiz yana deydiki:

- Xizmatchi podshohga boshqa xizmatchini yomonladi. Shunda podshoh: «Gaplaringni tekshiraman, agar to'g'ri so'zlagan bo'lsang, chaqimchililing uchun sendan nafratlanaman, seni dushmanim deb bilaman. Yolg'on so'zlagan bo'lsang, tuhmatchililing uchun jazolayman», degan ekan, sen o'sha xizmatchi holiga tushib qolmagin.

Shayton yana deydiki:

- Bu safsatalarga qulop solma, hozir unaqa podshohlar yo'q...

Shu o'rinda bahsni **iroda** hal qilib beradi. Agar iroda chinakam aql bilan quvvatlangan bo'lsa – yengadi. O'zini o'zi tarbiya qilishda yana bir muhim qiyinchilik borki, uni «muhit» deb ataymiz. Kishining atrofida qanday muhit bor? Yaxshilar ko'p bo'lsa bu tarbiya jarayoni yengilroq kechadi. Yomonlar bo'lsa... og'ir, juda og'ir... Shu bois kishi atrofini aql ko'zi bilan kuzatib, yomon davralarni tark etishga jazm etmog'i shart. Botqoqda turib yuvinib, poklanishga urinishdan naf yo'q.

Endi tarbiyaning asoslari nimalardan iboratligi xususida fikrlashib olsak.

Fazilatni qo'riqlaydigan go'zal axloqni va yaramas yo'ldan, yomon ahvolga tushishdan saqlaydigan hushyorllkni donolar muhim asoslardan hisobiaganlar. Yana: va'daga – vafo, nasibaga – rizo, har bir baxtsizlikka qarshi chidamlil bo'lish, haqiqat va to'g'rilikka rioya qilish...

Insonni inson bo'lishiga bois tarbiyadir va uch narsaga ehtiyoj sezadi: **iste'dodga, ilmga va mashqqa**.

Hazrat Navoiy debdilarki: «Qobiliyatli odamni tarbiya qilmaslik – zulmkorlikdir. Noqobil odamga esa tarbiya xayfdir. Tarbiyangni ayab, unisini nobud etma, bunisiga tarbiyangni zoye qilma.

*Qobilg'a tarbiyat erur ul nav'kim, guhar,
Tushsa najosat ichra yugay kimsa oni pok.
Gar it uzumiga kishi may birla bersa suv,
Bu tarbiyat bila qila olg'aymu oni tok».*

Ma'nosi: qobiliyatli kishiga berilgan tarbiya gavhar kabi qimmatlidur. Gavhar najosatga tushsa ham yuvilsa tozalanadi, qimmatini yo'qotmaydi. Ituzum may bilan sug'orilsa ham ituzumligicha qoladi, hech zamon tokka aylanmaydi.

Umidimiz yulduzları, siz bu yoshga yetguningizcha bilim oldingiz, atrofni kuzatib, hayot haqiqatlarini tushuniga harakat qildingiz. Ko'p ishlarining qarab, so'zlarining e'tibor berib, siz azizlarni «aqli» deb maqtashga asosim bor. Lekin bir narsani unutmangki, bosh aql va ilmga to'lib toshsa ham, axloqni sira unutmaslik kerak: inson o'zidagi ma'naviy jihatlarni, vijdon va nafsni tarbiyalashi, ehtirosini boshqara olishi, xunuk odatlarni tark etishi, ilmiy yutuqlarini insoniyat foydasiغا yo'naltirishi kerak. Yo'qsa, u to'g'ri yo'ldan ozishi mumkin. Ya'ni Vatan va xalqini mudofaa qilishga mas'ul harbiy odamning tarbiyasi durust bo'lmasa, Vataniga xiyonat etishdan ham qaytmas. Bemorlarni halol va xolis ravishda davolashga qasam ichgan shifokor qasamini buzar. Hatto poraxo'r va sudxo'r mol-dunyo evaziga yurtini boshqalar qo'liga mustamlaka qilib berishdan ham tap tortmas.

Tarbiyalash shaxsiy namuna, og'zaki yoki yozma nasihat yo'li bilan amalga oshiriladi. Ana shu nasihatlarni olmaydigan odam baxtli bo'ladimi? Suhbatimiz avvalida bu xususda qisman so'z yuritib edim, endi batafsilroq gaplashib olaylik. O'zingizga ma'lum, ba'zi tengdoshiaringizga nasihat qilsangiz malol oladi, hatto g'azablanadi. Nodonlarga nasihat bir rivoyatni yodga soladi.

Rivoyat. Quyosh botib, dunyo yuzini zulmat pardasi qoplaganda jilovsiz izg'irin har tomonga yugurib, maymunlar to'dasiga hujum qila boshiadi. Bechora maymunlar sovuqdan titrar va isinish uchun chora axtarar edilar. Ular nogoh yaltiroq qurtni ko'rib qoldilar. Uni cho'g' deb o'ylab, talay o'tin yig'ib, atrofiga qaladilar va hadeb puplayverdilar. Daraxt tepasidagi qush ularning bu nodonliklaridan kulib: «Bu olov emas, kechalari yaltirab ko'rindigan qurt», desa ham e'tibor bermadilar. Shu asnoda o'tkinchi bir odam ahvolni ko'rdi va qushga qarab: «O'zingni ko'p koyitma, ular sening so'zingga qulq soladigan, foydasiz ishdan voz kechadiganlardan emas. Ularga nasihat qilish – qilichni toshga urish va shakarni suv ostiga berkitish bilan barobardir», dedi. Qushning nodonligi maymunlarnikidan qolishmas edi, u odamning nasihatiga qulq solmay, maymunlarning xatosini tushuntirish uchun daraxtdan tushib, ular yoniga keldi. Maymunlar

esa... uni o'rab olib, boshini uzib tashladilar...

Hazrat Navoiy bejiz aytmaganlar: «Telba qulog'iga pand – quyun oyog'iga band» – ya'nikim, nodonga nasihat qilganing – bo'ronning oyog'ini kishanlab olishga urinish kabidir...

Ayrimlarning nasihatga munosabatlari sal boshqacharoq. Ular nasihatni keskin rad etmaydilar, ammo to'g'ri yoldan yurishni galga solaveradilar.

- O'qishdan qochmang, darsni o'z vaqtida tayyorlang, – deysiz.
- Xo'p, qochmayman, o'qiyman... – deydi. Qo'lliga kitob oladi-yu, sal sal uzoqlashsangiz, boshi yostiq sari og'adi.
- Bu yoshingizda chekish g'oyat zararli, o'rganmang...
- Xo'p, tutatganimni chekib olay, boshqa og'zimga olmayman...
- O'rtoqlaringizga vafoli bo'ling, ularga yordam bering....
- Xo'p... xo'p...

O'nlab, hatto yuzlab «xo'p», «xo'p»... ammo ahdida turmaydi. Nasihatni davom ettirsangiz «irodam bo'shlik qilyapti», kabi bahonalarni taxlab tashlaydi. Ehtimol chindanam irodasi bo'shdir. Nasihatga ko'nsa-da, galga tashlayotgan, amalga oshirishni orqaga surayotgan bu yigit yoki qiz hali yaxshi yo'lga o'tishga ulguraman, deb o'ylaydi. Ertaga bo'lmasa indinga, albatta, tuzalishiga umid qiladi. Ammo bu umid insonni mahv etuvchi tuyg'u ekanini anglab yetolmaydi. Axir kishi savobli ishni bir kun emas, hatto bir daqiqa ham ortga surishi mumkin emas-ku! Har bir odam, yoshmi-qarimi – farqi yo'q, «hozir yoki birozdan so'ng o'lib qolishim mumkin. Darhol tavba qilib, yaxshi odam bo'lay, yomon ishlarimni tashlay», deyishi zarur emasmi? Loqaydlik, mehnatdan qochib farog'atni afzal bilish, kelajagi g'ามини yemaslik yosh ko'ngilni tez o'ldiradi, bora-bora insonni mahv etadi. Hazrat Navoiy ta'kid etganlaridek: «Shafqatli nasihatgo'y gapini ting-lamaganning jazosi – afsuslanmoq va o'zini koyimoqdir». Hazrat Hofiz Sheroziy deydilarkim: «Dono qariyalarning nasihatiga **baxtli yosh-largina** quloq soladilar». Abdurahmon Jomiy esa bunday deydi:

*«Qulodan dilingga gar kirmasa nur
Sichqon kavagidan ne farqi bo'lur?»*

Donolardan biri degan ekan: «Ey, do'stim, agar senda fazl daryosining dur-gavhari bor bo'lsa, ularni nasihatlaringni qabul qilib, shu nasihatlarga amal qiluvchi yaxshilarning oyoqlari ostiga to'k. Nasihatlaring zoye ketmaydi».

Xalqimizda «Gapni gapir uqqanga – jonni jonga suqqanga» degan ibratli maqol bor. Ma'lumingizki, hazrati So'fi Ollohyor «Sabotul ojiziyn» asarlarini avval fors tilida yozib, so'ng turkiy tilda ham bayon qilganlar:

*O'zimdek xastalar bo'lg'aymu deb shod,
Nasoyihdin ham andak ayladim yod.*

Demoqchilarki: «Bu kitobni turkiy bilan yozganimning yana bir sababi shuki, o'zim kabi xasta ko'ngillar uni o'qib quvonsinlar. Buning uchun biroz nasihat so'zlar ham aytdimki, o'qiganlar o'gitlansinlar. Zeroki, esi bor kishi oz nasihatdan ko'p ibrat olar. Ammo bir ahmoq uchun va'zdan katta kitob o'qib bersang ham zarra foyda olmaydi».

*Nasihat tinglamas dili saxt mahjub,
Ko'karmas, toshga yag'mur yog'sa ham ko'p.*

Demoqchilarki: «Tosh ustiga qanchalik ko'p yomg'ir yog'ib suv tushsa-da, o't chiqib ko'karmagani kabi ko'ngli qotgan kishilarga qanchalik o'gitlar qilsang ham qulqlariga olmaslar. O'zлari uchun biror foyda ola bilmaslar».

Bu fikr «Baqara» surasidagi: «So'ngra shunday mo'jizalarni ko'rgan-dan keyin ham dillaringiz qotdi. Bas, u dillar tosh kabitdir», oyati karimasi bilan quvvatlanadi. Yoki «Hashr» surasidagi «Do'zax egalari bilan jannat egalari barobar bo'lmas», oyati karimasini «Xayrli nasihatlarni qulqqa olib, itoat etuvchilar, o'zlarini hidoyat yo'lida tarbiya qiluvchilar – jannat egalaridir, zalolatni tanlagan, nasihatlarga ters qaraganlar esa o'zlariga o'zları do'zaxni tanlagandirlar», degan ma'no-da talqin qilsa ham bo'lar, vallohi a'lam!

Muhtaram va ardoqli ota-onalar, aziz farzandlaringiz og'zaki nasihatlarni kunda ko'p martalab eshitadilar. Diqqat qilingki, avvalo, nasihatning ta'siri nasihatgo'yning aqliga, bilimiga bog'liq. Shuningdek, qanday vaziyatda nasihat qilish ham muhim. Mast odamga «ichma» deb nasihat qilish – shamolga qarshi qichqirish kabitdir. G'azabga minib birovni so'kayotgan odamning qulog'iga ham so'kishning gunoh ekani haqidagi nasihatlar kirmaydi. Nasihatgo'y tarbiyasidagi odamning yoshi, aql darajasini, ayni damdag'i ruhiy holatini ham hisobga olishi shart. Aynan bir mavzu, masalan, so'kish haqida o'n yoshli va yigirma yoshli bolaga bir xilda, bir xil uslubda gapirilmaydi. Tarbiya jarayonida donolarning «yoshlik – beparvolik, yigitlik – bir musobaqa, qarilik esa taassufdir», degan ta'kidlarini unutmasak durust bo'ladi. Nasihat deganda biz kattaning yoshga o'gitini tushunadigan bo'lib qolganmiz. Keksaroq odamga nasihat qilish bizga g'alati tuyuladi. Holbuki, tarbiya keksalar uchun ham zarur. Tarbiya ma'lum yoshga yetgach to'xtamaydi. Barchamiz yaxshi biladigan «Beshikdan lahadga qadar ilm egalla», deyilguvchi sharafli hadis bizlarni shunga da'vat etadi. Alhol, ilm olish ham tarbiyaning muhim asosidir.

Nasihatning yana muhim shartlaridan biri – nasihatgo'y nasihat qilish uchun ma'naviy huquqqa ega bo'lishi kerak. Ya'ni u biron fazilatni egallahash haqida nasihat qilyaptimi, demak, bu fazilat uning o'zida bo'lishi kerak. «Birovning haqiga xiyonat qilma», deb aql o'rgatsa-yu o'zi bozorda tarozidan urib tursa, uning gapi beta'sirdir! O'zi o'qishda qoloq yigitchaning a'luchi qizga ilm egallahning fazilati haqida va'z o'qishi ham kulgildir.

Ilm o'rgatadigan dargohlar ko'p: o'rta maktablar, litseylar, kollejlar, institutlar, universitetlar, magistraturalar, doktoranturalar... O'rganish, o'rgatish ilm olish bor, ammo yaxshi tarbiya ta'limini qayerda o'rganamiz? Ya'ni sevgini, marhamatni, o'z manfaatimizdan kechib, boshqa bir insonni quvontirishni, xolis, muxlis bo'lishni qayerda o'rganishimiz kerak? Bir-birimizni sevishni, bir-birimizga hurmat ko'rsatishni qanday o'rganamiz? Bunga ham ustoz lozim...

Maktablarda odob darslari bor. Haftasiga bir soat... Sahroda haftasiga bir tomchi suv bilan sug'orib daraxt ko'kartirish mumkinmi? Yana... mакtabda «so'kma» deb o'rgatadilar, ba'zi birlaringiz uyga borganlaringizda otangiz yoki akangiz og'zidan so'kishdan boshqa narsani eshitmaysiz, onangiz ham qarg'ishdan tiyilmaydilar...

Umidimiz yuduuzlari, ellik-oltmis yil muqaddam bolalar va o'smirlar o'zları yashaydigan qishloq yoki mahalladan naridagi yangiliklarni bilmas edi. Hozir sizning ixtiyorningizda internet bor, kamiga televide niye bor. Dunyoning narigi chekasida sodir bo'lgan voqeadan bir necha daqiqada xabardor bo'lasiz. Dunyonni diqqat bilan kuzatasiz. Ayniqsa, mashhur odamlarning qiliqlari sizlarni o'ziga rom etadi. Ularga taqlid qila boshlaysiz. Bu qiliqlaringiz ota-onangiz va ustozlaringizga yoqmaydi, to'g'rimi?

Endi gap boshqalardan o'rganish haqida. To'g'ri, Amerikadanmi, Yaponiyadanmi yoki Yevropadanmi o'rganadigan jihatlarimiz ham bor. Aytaylik, kitobga bo'lgan qiziqish kabi. Ammo inkor etadigan tomonlarimiz ko'proq. Ularning o'zlariga xos odob-axloqlarini kansitmagan holda agar xolis ravishda taqqoslasak, ko'p jihatdan o'zimizniki afzal ekanini ko'ramiz. Massalan: ularning oliyjanobliklari bizning oliyjanobligimiz kabi emas. Ularning mehr-oqibatlari bizlarning mehr-oqibatlarmiz singari emas.

O'tgan yigirmanchi asrda jadidlar tarbiya haqida fikr yuritganlarda Yevropadan ko'p narsa olishga undaganlar. Millatning ravnaqini shu bilan bog'laganlar. Yevropaning ilm-fanda, madaniyatda ilg'or ekaniga mahliyo bo'lganlar. Ularning fikriga bugun to'g'ridan-to'g'ri ergasha olmaymiz. Chunki tarbiya sohasida Amerika ham, Yevropa ham keyingi yuz yil ichida tanazzulga yuz tutgan. Buni o'zları ham ba'zan tan oladilar va ijtimoiy sohalarda turli tadqiqotlar o'tkazadi-

lar. Fransiyalik adib Alber Kamyuning «Begona» degan asariga Nobel mukofoti berilgan. Asar qahramoni hatto o'zining onasi o'limiga ham befarq, sevgi ham uning qalbini yumshata olmaydi, xullas, u har qanday mehr-muruvvatdan begona, ruhsiz bir tana. Asar qahramoni oddiy bir yigit emas, balki bugungi Yevropaning ramziy timsoli. Buni o'zları ham tan olganliklari uchun yuqori mukofotga loyiq ko'rishdi.

Ba'zi yoshiar mahliyo bo'layotgan G'arb bugun jinoyatchilikka qarshi chora topolmayapti. Ko'z ko'rib, qulq eshitmagan vahshiyiliklar o'sha tomonlarda tug'ilayapti va jahonga tarqayapti. Ko'z ko'rib, qulq eshitmagan ahmoqliklar ham o'sha yerlarda tug'ilib, yuqumli kasallik kabi tarqayapti. Bunga birligina misol: yetti-sakkiz yoshli qizchalarini, o'g'il bolalarni o'g'irlab, zo'r lab (pedofil), so'ng o'ldirib yuborishni qanday izohlaymiz? Axir bu vahshiyiliklar ommaviy tus olyapti-ku! Yaxshi, biz bu harom ishlarga islom dini nuqtayi nazaridan baho bermaylik, Rim papasining o'zi ham bulardan tashvishda-ku! U barcha mamlakatlar boshliqlariga maktub yo'llab, erkakning erkak bilan, ayolning ayol bilan nikohianishini man etuvchi davlat qonunlari qabul qilinishini tavsiya etdi. Ammo bu tavsiya inobatga olinmadidi. Masalan, Germaniya bundestagi bu masalani muhokama etib, bunday qonunning qabul qilinishi inson huquqlariga ziddir, degan qarorga kelibdi. Ana ahmoqlik! Gap qanday huquq haqida ketyapti? Buzuqlik qilish uchun ularga kim huquq bergan? Ular Lut alayhis-salom qavmiga Alloh tomonidan yuborilgan qattiq jazoga nima sabab bo'lganini bilmasmikinlar?

Sizni mahliyo etayotgan kimsalarning afti angorida odamiylik nurini ko'rmaymiz. Xudo odamni go'zal tarzda yaratgan, u kimsalar esa hayvonga o'xshashni yoqtiradilar. Qizlar sochlarini qirdirib tashlaydi. Tanalarini tatuirovka bilan chaplashadi. Badanga turli suratiar chizdirish jinoyat olamining odati edi. Chizilgan suratga qarab bu odamning jinoyat olamidagi mavqeyi bilinardi. Bu kasallik avval sportchilarga yuqdi. Ularni tushunish mumkin, jismoniy kuchga ko'proq e'tibor berib, ma'naviy qashshoqligiga parvo qilishmaydi. Lekin san'at ahli-chi? Ular xalqqa yuksak madaniyat namunalarini ko'rsatishlari kerak-ku!? Yaqinda bir voqeа meni g'oyat afsuslantirdi: o'zbek san'ati tarixida Zokirovlар sulolasining yuqori martabasi bor. Karim Zokirov, Botir Zokirov, Jamshid Zokirov, Farrux Zokirov. Shu oilaning qizi Luiza Zokirova ko'p yiliar muqaddam AQShga ko'chib ketgan edi. Uning qizi Nargiz Zokirova saksoninchи yillarda O'zbekistoniga kelib bir-ikki qo'shiq aytdi. Keyin AQShga qaytib, unda bir italiyalik yigit bilan turmush qurdi. Men ularning shaxsiy hayotlarini tahlil qilib, munosabatimni bildirmayman. Lekin bir narsani ko'p qa-

tori men ham talab qilaman: xorij yurtlarga borib, «o'zbekman», deb yashayapsanmi, millat sha'niga dog' tushirishdan o'zingni ehtiyot qil. Aksincha, xorijdagilar «shu odam o'zbek!» deb senga qoyil qolsinlar. O'z ishing, harakating bilan ona vataningga sharaf keltirmas ekan-san, millatingni tilga olmay qo'ya qol. Xullas, N.Zokirovani yaqinda Rossiya televideniyesi ko'rsatdi: sochlari qirilgan, badani tatuirovka bilan to'lgan... Yana o'zbek qizi emish! O'zining e'tirofiga ko'ra, o'zbek tilini unutgan emish. Bu gapi yolg'ondir, tug'ilganidan beri o'zbek tilini bilmagani esa rostdir.

Mayli, meni aybsitmang, shaxsiy kechinmalarni bas qilib, yana mavzuga qaytay.

Xo'sh, endi aytaylik, bugunda G'arbdan nima olishimiz mumkin? Biz olmaymiz, deb rad etsak-da, bu hayvoniy axloqlarni targ'ib qiluvchi omillar turli kitoblar, internet tarmoqlari, televideniye orqa-li ayrim tengdoshlaringizning qalbiariga kirib kelyapti-ku! Ularni qanday daf qilamiz? Bu haqda hech o'ylab ko'rganmisiz? Aytaylik, xorijda «erotik tarbiya» degan ahmoqona yo'nalish tarafдорлари bor. Ular o'smirlarning shahvoniy hirsini uyg'otuvchi suratlar, filmlarni ko'rsatish bilan bolalarni tarbiya qillishmoqchi. Qip-qizil ahmoqlikku bu! Ularga qarshi qanday chora-tadbir qo'llashimiz mumkin? Bir odam uyidagi televizorni berkitib tashlabdi. Shu bilan maqsadga yetamizmi? Ko'chalardagi internet-klublar, videoobarlar, diskotekalar-chi?.. Uyidan ancha uzoqqa joylashgan litsey yoki kollejga «o'qishta ketdim», degan tengdoshingizning bu joylarga kirmay kelishiga ota va onasining ishonchlari komilmi? Kattalarda ham bu borada ayb bor: qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug' bilan osh-ovqatni baham ko'ramiz. Ziyofatlarda tinmaymiz, bir-birimizga gap bermaymiz. Ana shu suhbatlarga diqqat qilaylik: tarbiya va uning usullari haqida hech so'z yuritamizmi? Yo'q! Nari borsa birovimiz farzandimizning qaysar bo'lib borayotganini aytib shikoyat qilib qo'yamiz. Muhtaram ota va onalar, endi esimizni yig'ib olaylik! Agar sel kelsa, yakka-yolg'iz holda jon saqlash mahol. Bir-birimizning yordamimizga muhtoj bo'lamic. Qaraylik: yomon tarbiya seli yopirilyapti, o'zimizning ruhiyatimizni, yoshlarimizni, yaqinlarimizni bu balo selidan qutqarish uchun qo'lni qo'lga berish vaqtি yetmadimikin? Qo'lni qo'lga berish – shunchaki quruq gap emas. Polshaliklar buni amalda isbot etishgan. Bir kun, bir soat butun mamlakat aholisi ko'chaga chiqib, qo'lni qo'lga berib, jonli zanjir hosil qilishdi va giyohvandlikka qarshi kurashish yo'lida yakdil ekanliklarini ifoda etishdi. Shubhasiz, bu safda sizning tengdoshlaringiz ham bor edi.

Keyingi yillarda ilm dargohlarida islohotlar bo'lyapti. Qandaydir inglezcha sohalarni o'rgatadigan muassasalar, jamiyatshunoslik, ruhiyatshunoslik, iqtisodiyot va shu kabi dargohlar mavjud. Yana Q'arbdagi turli fondlarning bo'limlari katta-katta pullar sarf qilib, nimalar bilandir shug'ullanishadi. Bular yaxshidir, bular jamiyat uchun zarurdir, balki.

Lekin, takror so'raymiz, insonga qayerda axloq o'rgatiladi? Inson qayerda axloq ilmi bilan ta'minlanadi? Gap o'rgatish, ilm berish haqida borayotgani yo'q. O'rgatmoq – qaysidir sohaga oid ma'lumot berish deganidir. O'quv dargohlarida ilmli, ma'lumotli bo'ladi, ammo odam bo'lish... Xalqimiz bekorga «Olim bo'lish oson, odam bo'lish qiyin», demagan. Shuning uchun tarbiyaning zarurligini yana qayta-qayta ta'kidlaymiz. Adabni, tarbiyani olganidan so'ng kishi haqiqiy komil inson darajasiga yetishi mumkin. O'zimizdagi yoki chetdagi universitetda faqat ilm olish bilan cheklangan zamonaviy bir inson komil odam bo'la olarmikin? Chinakam go'zallik nima ekanini his eta olarmikin?

Insonda go'zallik tuyg'usi, go'zal axloq bo'lishi shart. Go'zailikka maftunlik – har bir ishni go'zal tarzda, ya'ni go'zal axloq bilan bajarish talab etiladi. Abu Rayhon Beruniy hazratlari go'zallikni «tashqi va ichki» deb bo'lib, shunday fikr bildirgan ekanlar:

Tashqi go'zallik, qiyofadagi jamol – bular ikkovi ham yoqimli bo'lishi kerak, odamlar o'zaro uchrashganlarida ushbu go'zal jamolni ko'rishinga rag'bat qiladilar. Lekin shakl chiroyi ona qornida ato qilinadi, uni o'zgartirishga hech bir zot qodir emas. Ammo xulq-atvorga kelsak, uni Allohning amrlariga muvofiq davolab, tarbiyalab, go'zal – pokiza tutib, yomon hollarga tushirmaslik mumkin.

Ummi Dardo (roziyallohu anho) aytibdilarki: «Kechalarning birida Abu Dardo namoz o'qish uchun o'rinalardan turdilar-da, tong otgunicha: «Ey, Alloh! Meni chiroyli qillb yaratganingdek, axloqimni chiroyli qil!», deb yig'lab chiqdilar. Shunda men u zotdan: «Ey, Abu Dardo! Nima uchun tun bo'yi qilgan duoyingiz faqat axloqingizni chiroyli va yaxshi qilish haqida bo'ldi?», deb so'radim. Abu Dardo: «Bir musulmon banda o'z axloqini yaxshilashga harakat qilaversa, oxiri shu yaxshi axloqi uni jannatga kiritadi. Agar u axloqini yomon qilaversa, shu yomon axloqi uni do'zaxga kiritadi», dedilar».

Butun dunyoda go'zal axloqqa ehtiyoj bor. Turli dinlar, guruhlar, jamoalar har xil yo'llar orqali bu go'zallikka erishish uchun harakat qiladilar, yo'llar axtaradilar. Ularning aksari adash yo'llarda sarsari bo'lib o'tadilar bu dunyodan, ayrimlari esa halokat jariga ham qulaydilar.

Tarbiya yo'lida so'zdan – ma'noga, shakldan ruhga, zohirdan botingga kirib borish afzal deb bilinadi. Chunki shakilar alaloqibat amalda

go'zal ma'naviyatni yuzaga keltiradi. Masalan, salom berilib-berilib o'zaro muhabbat paydo bo'ladi. Shu zaylda muhabbatga, o'zaro do'stlikka tashviq qiladi. Muhabbatning esa buyuk savobi bordir. Bir-birlari bilan xafalashganlarning odatlari ma'lum: salom-alik qilmaydilar va shu harakatlari bilan muhabbatni bo'g'adilar. Oqibat esa bu muhabbatni butunlay o'ldirib qo'yishlari ham mumkin. Holbuki, bir inson boshqa bir insonning to'g'ri yo'lga kirishiga vasila bo'lishi, uni yomon yo'llardan qaytarib, yaxshilik yo'liga boshlashi dunyodagi barcha narsaga ega chiqishdan ko'ra xayrliroqdir.

Endi tarbiyada shaxs namunasining o'rni haqida fikrlashsak. Sizga nasihat qilinganda «Falonchiga o'xshasang bo'lmaydimi?» yoki «Falonchidan o'rnak olsang-chi!», degan dashnomni eshitib qolasiz. Chindan ham odamda boshqa bir odamning yaxshi fazilatlariga intilish mavjud. Ba'zan buning aksi ham bo'lishi mumkin, ya'ni yomonliklarini egallashga intilish ehtimollari ham bor. Har birimizning boshqalarga va boshqalarning har birimizga bo'layotgan va bo'ladigan ta'sirimi ham sira unutmasligimiz kerak. Shunga doir bir rivoyat.

Rivoyat. Abdurahim ismli bir yigitning go'zal otiga Mahmud ismli yigit ishqiboz edi, «sotgin», deb ko'p yalinardi, ammo Abdurahim uning iltimoslarini rad etardi. Oxiri Mahmud otga makr-hiyla bilan ega chiqishni ixtiyor qildi va keksa, xasta odam qiyofasiga kirib Abdurahimning yo'lini poyladi. So'ng go'zal otga minib o'tayotgan yigit qarshisiga chiqib yalindi:

– Ey, marhamatli o'g'lim, men manzilimga yetolmay qokdim, qaragin, ehtimol yana ozgina yursam jon taslim qilarman, menga rahm qilib, otingga mingashtirib ol. Haqingga duolar qilay.

Abdurahim uning makrini anglamay, otiga mindirdi. Mahmud esa uni yiqitib, otni choptirib qochdi. Sal nari borgach, to'xtab, manmallik bilan dedi:

– Ey, nodon, sen meni tanimading, men – Mahmudman! Otingni sot, deb qancha yalindim, sotmading. Ana endi otingdan umidingni uz!

Abdurahim uning gapini eshitib, debdi:

– Mayli, otni senga berdim, lekin bu qilgan ishingni birovga ayta ko'rma. Chunki bu aldamchililing, hiyla-nayranging xalq orasida tarqalsa, ko'p kishilar sening yaramas yo'lingga kirib ketishlari mumkin. U vaqtda birov-birovning holiga rahm etmaydi. Xalqimiz orasida shafqat, marhamat, muruvvat kabi go'zal xislatlar yo'qoladi. Aldamchilik, mug'ombirlik va insofsizlik kabi yaramas illatlar avj oladi. O'tinaman, qilgan ishingni hech kimga aytma, men ham yashirin tutaman.

Bu xitob Mahmudga ta'sir qilib, iziga qaytibdi, uzr aytibdi. Abdurahim esa otni unga sotishga rozi bo'lib, oralarida do'stlik qaror topibdi.

Qissadan hissa: har birimiz yoshmizmi yo qarimizmi, qanday ishni qilmaylik, kimadir o'rnak bo'lismiz ehtimoli borligini unutmashigimiz kerak. Agar bir odam yomonlik sari qadam tashladimi, bilsinkim, faqat o'zi gunohlar olami sari ketmayapti, qaysi bir omi ham unga ergashyaptiki, uning gunohi ham zimmasidadir. Siz «Yoshman, birovga ta'sirim yo'q», degan noto'g'ri fikrda yurmang. Sizdagi yaxshi yoki yomon odat birinchi galda tengdoshlaringizga «yuqadi», keyin ukalaringizga, singillaringizga... Yaxshi odobingizdan hatto kattalar ham ta'sirlanishlari, sizda mavjud odobning o'zlaridan yo'qligini anglab, bu fazilatni tarbiya qillshga kirishishlari ham mumkin.

Axloq tarbiyasi – o'zimizni yaramas mayl-havaslardan saqlash, ta'bimizdag'i oliy fikrlarni taraqqiy ettirib, harakatimizni to'g'ri bir nuqtaga yo'naltirish demakdir. Axloq tarbiyasining g'oyasi – insonlarning komil va go'zal bo'lislariini ta'min etishdir. Xulosa qilib aystsak: tarbiya – inson tabiatining butun qobiliyatlarini muntazam, mutanosib va kelishgan bir suvratda orttiradi, insonni xayrli maqsadlarga yetkazadi. Tarbiya – haqiqiy hayot matabida talabalarga ilm berishdir. Tarbiya – insonlarni fazllatli, jamiyatga foydali qilib yetishtirish uchun eng qisqa yo'ldir. Tarbiyaning maqsadi – insonlarning avloddan avlodga taraqqiy ettirib, insoniyatning umumiy yuksalishiga xizmat qildirishdir.

«HAYOT TOJI ERUR OYOG'IN GARDI»

Odam zotining eng go'zal va hayot uchun eng zarur fazilatlaridan biri – muhabbatdir. Shu bois «Muhabbatsiz qalb tosh qalbdir», deydilar.

Umidimiz yulduzlarisi, ehtimol o'qiganingiz bordir, ishq-muhabbat xususida ko'p va xo'b yozilgan. Donolardan biri: «Muhabbat o'zi eski narsa, ammo har bir qalb uni qaytadan kashf etadi», degan ekan. Kishining mijozи har xil bo'lganidek, uning ishq-muhabbatga doir his va tuyg'ulari ham turlichadir. Shuningdek, toqatlarining darajalari-da ham tenglik yo'q. Demoqchimanki, kishi ishq va muhabbatni bir xilda anglamaydi va qalbi bir xilda yona qolmaydi. Bir kuni Iskandar Zulqarnaynga xabar beribdilarki:

- Falonchi qizingizni sevib qolibdi!
- Sevib qolgan bo'lsa, nima qilishim kerak? – deb so'rabdi podshoh.
- Uni o'ldirish kerak, farmon bering, – deyishibdi.
- Birov sevgani uchun, boshqa birov esa yomon ko'rgani uchun o'ldirilaverilsa, dunyoda odamzoddan nom-nishon qolmaydi-ku! – degan ekan podshoh.

Ajabkim, ishq-muhabbat deyilganda ko'proq yigit va qiz orasidagi tuyg'uni tushunamiz. Shuaroning, ayniqsa, bugungi shoirlarning

satrlaridagi ishq va muhabbat shundan o'zga narsa emas. Holbuki, ishq va muhabbatning qamrovi ancha kengdir. Avvallari «ishq» deyilganda ko'proq bandaning Yaratganga muhabbat tushunilgan va qadim adabiyotda bu o'z aksini go'zal hollarda topgan. Yana ota-onaga muhabbat, odamlarning o'zaro muhabbatlari (buni «hurmat» ham deb ataymiz), ona zaminga, ona Vatanga muhabbat, kasb-koriga muhabbat, do'stlariga, qarindoshlariga, o'z farzandlariga muhabbat...

Hazrat Alisher Navoiy ishqning bayonini bunday tasvirlaydilar:

«Ishq porloq yulduzdir, bashariyat ko'zining nur-u ziyosi shundan. Ishq tovlanib turuvchi gavhardir, insoniyat tojining ziynati va bahosi shundan. Ishq tole quyoshidir, qayg'uli dillar tikanzori undan gulshan. Ishq balqib turgan to'lin oydir, qorong'u ko'ngillar kechasi undan ravshan. Ishq keng dengizdir, har to'lqini yuz aql-u xush kemasini g'arq qiladi. U baland tog'dir, har cho'qqissining o'tkir qirrasi ming zuhd-taq-vo egasining boshini uchiradi. Ishq kuydiruvchi shu'ladir, ko'pgina jon va ko'ngillarni xashakdek yoqadi. Ishq alangali chaqmoqdir, ko'pgina jon-u dillarni yolqini bilan kul qiladi. Ishq ajdahodir, olamni damiga tortmoq uning tilagi. Ishq qahrli podshohadir, olam ahlini yoppasiga qirmoq uning maqsadi, u har qancha qon to'kkani bilan zerikmaydi, u har qancha odamni qon qilsa ham qoniqmaydi. Ishq yashindir, aql-u din xirmonini kuydiradi, u bo'rondir, kuyganlarning kulini ko'kka so-vuradi. Ishq shunchalar qaysarki, uning oldida podshoh ham, gado ham teng, u shunday zulmkorki, uning qoshida iflos-fosiq ham, pokdil oshiq ham bir... Dunyo bozorining g'avg'osi va dunyoda bor hamma narsalarning savdoxonasi dagi shovqin-suroni ishq tufaylidir...»

Ulug' shoirning bu bayonidagi ma'no keng qamrovlidir. Qadim adabiyotdagi so'fiy shoirlar «ishq» atamasini, asosan, Allohga bo'lgan muhabbat ma'nosida ishlatishgani bejiz emas. Haqiqat nuqtayi nazardin qarasak, muhabbatning eng avvali Yaratgan Rabbimizgadir. Al-lohni sevmagan odam uning buyruqlarini bajarmaydi, ya'ni yaxshilik yo'lida yurmaydi, demak, boshqa hech kimni sevmaydi va hech kim-ga yaxshilik qilmaydi. Bu mavzu g'oyat keng va chuqurligi sababli, diniy olimlarimiz kitoblaridan o'qib, suhbatlaridan bahramand bo'lib o'rganasiz, degan umid bilan ota-onaga muhabbat mavzuyiga o'tamiz.

Ota va onani (buva va buvini) hurmat qilish barcha uchun, siz uchun ham tushunarli bo'lgan vazifadir. Matematiklar tili bilan aytilda – aksioma, ya'ni isbot talab etilmaydigan haqiqatdir. Bu mavzuda ko'p nasihatlar eshitgan bo'lsangiz ham, ko'p hikmatlar bilsangiz ham, tarbiyaning bu tomonini chetlab o'tishni lozim topmadik.

Ota-onasini hurmat qilmagan farzand o'z farzandlaridan hurmat talab qilishi nojoizdir, deydilar. Siz bu fikrga qo'shilasizmi? Unda «qay-

tar dunyo» degan iboraga qanday qaraysiz? «Otalaringizga mehribon bo'linglar, shunda sizlar ham farzandlaringizdan mehr-muruvvat ko'rasiz», degan sharafli hadisni tushunish qiyin emasdир?

Endigi rivoyatni ko'p eshitgan bo'sangiz ham, takrorlaylik.

Rivoyat. Bir odam uzoq umr ko'rib, o'g'lining joniga tegibdi. O'g'il otadan qutulish maqsadida uni tog'-u toshga tashlab kelish uchun qopga solibdi-yu, orqalab yo'nga tushibdi. Charchab, bir daraxt ostida to'xta-ganda qopdag'i otasi kulaveribdi. O'g'il bundan ajablanib, kulish saba-bini so'raganida, ota debdi: «Men ham otamni qopga solib tog'-u toshga tashlab kelish maqsadida orqalagan edim. Tasodifni qaraginki, xuddi shu yerga kelganimda men ham dam olish uchun to'xtagan edim...»

Yana bir rivoyat. O'g'il ko'zları xiralashib qolgan, ovqat yeyayot-ganida qo'ilari qaltiraydigan qari otasinining izzat va hurmatini bajo keltirmas edi. Bir kuni chol bechoraning qo'ilari qaltirab, osh suzib berilgan chinni kosani tushirib, sindirib qo'ydi. Buni ko'rgan kelini nordon gap aytib, uning ko'nglini vayron qildi. O'g'il esa otasini hovli etagidagi zax xonaga ko'chirdi. Kelin endi qaynotasiga eski yog'och kosada taom beradigan bo'ldi. Bundan ko'ngli ozor topgan qariya vafot etib ketgan kampirini eslab, zor-zor yig'lardi. Uning yolg'iz yupanchi va suyanchig'i besh yoshli nabirasi edi. Bola bobosining yoniga ke-lib o'tirardi, ma'sumona so'zları, yoqimli qiliqlari bilan bobosining ko'nglini ovalab, uning g'am va alamlarini biroz bo'lsa-da, yengillatardi.

O'sha besh yoshli bola qo'liga pichoq olib bir yog'ochni yo'nib o'tir-ganida otasi: «O'g'lim, nima qilyapsan?», deb so'rabdi. Bola yumushi-dan bosh ko'tarmagan holda javob beribdi:

– Dadajon, oyim eski yog'och kosada buvamga ovqat beradilar. Men ham yog'och kosa yasayapman, katta bo'lganimda oyim bilan sizga shu kosada ovqat beraman.

Go'dakning bu ibratli gapi otaga ta'sir qildi. U darhol zax xonada yotgan otasi huzuriga kirdi, tiz cho'kdi, ko'zyoshi to'kib, uzr so'radi...

Bu barchaga maktab bo'lguvchi voqeа bayoni. Bayonning xotimasini bu kabi ijobiy tarzda yakunlamay, «go'dakning gaplari otasiga ta'sir etmadi, chol o'sha zax xonada xorlik bilan o'lim topdi», desak ham bo'ladi. Chunki qalbi tosh farzandlar ham bor va ularni bir gap bilan insofga kelishlariga ishonish qiyin. Nachora, insofga kelmasalar o'zları ekkan bemehrlik daraxtining achchiq mevasini o'zları yeydilar. Bu jazo uzoq kuttirmaydi. Bugun atroflarida emaklab yurgan shirin farzandlarining yog'och kosada taom tutish onlari g'oyat tez kelganini o'zları ham bilmay qoladilar.

Bunga o'xshash ibratli voqealarni ko'p eshitganmiz. Endi bo'lib o'tgan haqiqiy voqealardan aytay.

Voqea. Moskva televideniyesida bir ko'rsatuv namoyish etildi. Sakson uch yoshdagi sog'lom onani ellik yetti yoshdagi o'g'il jinnixona-ga jo'natibdi. Maqsad – uyga ega chiqish. Shu ko'rsatuvda bir jurnalist ayol Checheniston urushida ko'rganlarini so'zlab berdi. Grozniy shahri vayron etilgach, ko'chalarda boshpanasiz qolgan himoyasiz qariyalar najot umidida tentirab yurisharkan. Ular, asosan, rus millatiga man-sub qariyalar ekan. Ular yo'lda uchragan jurnalistlarga murojaat etishib, Rossiyaning boshqa shaharlarida yashayotgan farzandlari, qarindoshlari manzilini berishib, ularga xabar yo'llashlarini o'tinib so'rasharkan. Jurnalist ayolning o'zi o'nlab shaharlarga qo'ng'iroq qilibdi, xatlar yozibdi, ammo hech kim kelmabdi, otasi yoki onasini yoki qarindoshini olib ketmabdi. Sakson yoshdan oshgan ko'zi ojiz bir kampirni jurnalist ayolning o'zi harbiylar yordamida Moskvaga keltiribdi. Shunda ham u mushtiparni o'g'li oilasi bag'riga olmabdi...

Shu voqealarni bayon qilib bo'lgach, jurnalist ayol chechenlarning qariyalarini misolga keltirdi. Ular biron qariyani e'tiborsiz qoldirishmabdi. O'z jonlarini xatarga qo'yib, qarilarni opichib bo'lsa ham xatarli yerlardan olib chiqisharkan. So'nggi tishlam nonni yoki so'nggi qultum suvni qariyalarga berisharkan...

Qariyalarni opichib yurishlarini eshltib, sharaflı hadislarning biri yodimga tushdi.

Hadis. Bir odam ziyoratda onasini ko'tarib yurib tavof qildirayotgan ekan. Payg'ambarimiz (s.a.v.)dan «Onamning haqini ado qildimmi?», deb so'rabi. Shunda Rasululloh (s.a.v.): «Yo'q, bir oh tortishining haqini ham ado qilganing yo'q», degan ekanlar.

Mazkurning yana bir go'zal davomi ham mavjud: Abu Burda ibn Abi Muso Ash'ariyning aytishlaricha, Abdulloh ibn Umar bir yamanlik odamning o'z onasini opichlab, xonayi Ka'bani tavof qildirib yurganini ko'rdilar. U odam bir baytni ohang bilan o'qirkan:

*«Onayi zorim uchun bo'ynimni egkan tevaman (tuyaman),
Tevaga mingan onam horsalar-da, men charchamam.*

U shuni o'qib turib, Abdullohga qaradi-da: «Ey, Abdulloh ibn Umar! Mana shu xizmatim bilan men onamning xizmatini qila oldimmi?» – deb so'radi. «Yo'q, bu xizmating seni tug'ish vaqtida onangni qiy nab tutgan to'lg'oqlarining bittasiga ham barobar emas», dedilar.

Bir kishi Muhammad alayhissalomdan:

– Men onamni ko'tarib Makkani ziyorat qildirdim, haqini ado qildimmi? – deb so'radi.

Rasululloh (s.a.v.) unga javob qildilar:

– Yo'q, u seni quchog'ida olib yurganda farzandim unib-o'ssin, katta bo'lsin, – deb o'ylagandi. Sen esa ko'tarib yurgan paytingda onangning o'limi haqida o'yarding...

Siz, ehtimol, Chechenistondagi voqeani o'zga din va o'zga miliatga bog'lab xulosa chiqararsiz? Asti unday qilmang. Chunki oqibatsiz, noqobil farzandlarni barcha millatlarda uchratamiz. Ota-onasiga bemehr, noqobil farzandlarning dini ham, millati ham yo'q, desak adashmaymiz. Fikrimizning dalili uchun o'zimiz guvoh bo'lgan bir voqeani bayon qilish niyatimiz bor. Ammo undan avval yana sharaflı hadislarga murojaat etaylik:

Bir yigit Rasululloh (s.a.v.)ga shikoyat qilib dediki:

– Otam qarib, juda bebosh bo'lib ketganlar. Aqldan ozganlarmi, deb qo'rqaman. Uyimga kelib, qo'llariga nima ilinsa, shuni olib chiqib ketaveradilar.

Sarvari koinot (s.a.v.) otani chaqirtirdilar. Huzurlariga kelgan qari, bechorahol, ust-boshlari xarob odamdan: «O'g'lingning gaplari to'g'rimi?» – deb so'radilar.

– Ha, to'g'ri, – dedi chol. – Men o'g'limni o'zim tarbiya etganman. Onasi barvaqt vafot etgan edi. O'zim yemay – o'g'limga yedirdim, o'zim kiymay – o'g'limga kiydirdim. Qariganimda boqar, deb umid qildim. Ammo u berahm chiqdi. Mendan xabar olmaydi. O'zim uyiga kelib, qo'limga ilingan narsani olib chiqib sotaman-da puliga ovqat olib yeypman. Yo Rasululloh! Shu ishim durustmi yo durust emasmi?

Otaning bu gaplarini eshitib Rasululloh (s.a.v.) o'g'ilning yelkasidan mahkam ushладilar-da, dedilar: «Topgan narsalar, hatto sening o'zing ham otangning mulkidir. Agar topgan mulking yetmasa, otang o'zingni sotib pulini yemoqlikka haqi bor. Sen o'ylamaginki, topgan mulkiarimga o'zim molikman-u otamning unga aloqasi yo'q, deb. Hammasiga otang egadir!».

Yana shu mavzuda bir hadis. Bir qiz onasidan shikoyat qildi:

– Onamning aqlari o'zlarida emas. Uyimga kelib to'polon qilladilar, tinchlik bermaydilar.

Rasululloh (s.a.v.) onani chaqirtirdilar. G'oyat qari, bechorahol ona dediki: «Yo Rasululloh! Sabr qillaryin desam, qizim xabar olmaydi. Hatto bolalarini yubormaydi. Yolg'iz o'zim pashshalarga yem bo'lib yotaman. Na o'lib qutulaman, na rohat ko'raman. Qizimning beparvoligi shunchalik.

Rasululloh (s.a.v.) dedilar:

– To'qqiz oy, to'qqiz kun, to'qqiz soat seni qornida tarbiya etgan kim? O'lim jari yoqasiga kelib, seni tuqqan kim? Seni ikki yil emizgan kim? Seni balog'atga yetkazib uzatgan kim? Shu onang! Agar shu onangni

rozi qilmasang, jannat senga harom! Tavba qilsang – qilding, yo'qsa yarim mulkingni olib beraman.

Qiz tavba qildi...

Bugun radioda eshittirib turiladigan ashulalar orasida «Ey, o'g'il, haddingda tur, otang seni sotganda ham», degan qo'shiq shu hadis-lardan ilhomlanib yaratilgan bo'lsa ajab emas.

Oq bo'lish – ota-onaga ozor berish, ranjitish va buyruqlarini bajarmaslikdan iboratdir. Ota yoki onaning noqobil farzandiga qarab «seni oq qildim», deb e'lon qillshi shart emas ekan. Dillari og'rishining o'ziyoq farzandning oq bo'lishi, deydilar. «Oq bo'lish»ning lug'aviy ma'nosi – ajralishdir. Ya'ni farzand ota-onasidan tiriklayin ajralyapti, demak. Otasi yoki onasiga yaxshi xizmat qilmayotganlar unutmasinlarkim, ular ayni chog'da do'zaxdan o'zlariga o'tli joy tayyorlayaptilar. Zotan, do'zaxning «hasrat qudug'i» deb nomlangan eng yomon joyi ota-onasini xorlaganlar uchun ekanligi mo'tabar kitoblarda alohida zikr etilgan. Dunyoviy nuqtayi nazardan qarasak, O'zbekistonning Asosiy qonunida ota va onaga mehribonlik qilish burchi alohida ta'kid etilgan. Bu burchni bajarmaslik esa jinoyat hisoblanadi.

Voqeа. Muborak umra safari chog'ida ko'ngillarni xira qiluvchi voqeа yuz berdi: farg'onalik blr odam onasini qutlug' ziyyoratga olib boribdi. Albatta, bu tahsinga loyiq ish. Ko'pchilik ota-onasini shunday ulug' ziyyoratlarga olib bormoqlikni niyat qiladi. Ayrimlar esa bu kabi ziyyorat ota-onalariga nasib etmay, vafot etib ketganlaridan armonda yuradilar. Farg'onalik yigitning onasiga bo'lgan qo'pol, qo'rs muomalasi barchani ranjitti. Ona bechora umrida birinchi marta qishlog'idan chetga borishi bo'lsa kerak, samolyotga yoki avtobusga qanday chiqish, o'tirishni bilmay taraddudlanadi, ba'zan shoshib qoladi, ba'zan nimagadir ulgurmeydi. O'g'il esa unga yordam berish o'rniga do'q uradi: «Meni sharmanda qilyapsiz!» – deydi. Bilmaydiki, uning sharmandaligi onasining harakatida emas, balki o'zining fe'lida, qo'pol muomalasida. Ko'pchilik «Onangni bu yerga olib kelib zaharli muomala qilganingdan ko'ra, o'z uyingda shirin muomala bilan ko'nglini olsang savobliroq bo'larmidi! Onani ko'pchilik huzurida behurmat qilishing – Ka'bani vayron qilish gunohi bilan barobar emasmi?», deb to'g'ri tanbeh berdilar. Ehtimol, o'g'ilning asosiy niyati onasini ziyyoratga olib kelish bo'lmagandir. Bunday deyishimga sabab: ularning bu maskanda qarindoshlari ko'p ekan. Yigit ular bergen sovg'a-salomlar bilan ovora bo'lib qoldi. Balki onani olib kelishni o'sha qarindoshlar talab qilishgandir. Shu talab bo'limasa, yigit onani olib kelishni xayoliga ham keltirmas...

Yana bir voqeа. Poytaxtning Shayxontohur tumani sudida bundan-da ayanchliroq voqeaga shohid bo'lgan edim: ota qizini sudga murojaat etib, og'ir jazo berishni talab qilyapti. Ajabianyapsizmi? Men ham dastlab ajablangan edim, so'ng g'azablandim. Guvohlikka kelganlardan biri: «Agar odilman desangiz, bu qizni eng oliv jazo – otishga hukm qiling, hukmni xalq oldida ijro eting. Noqobil farzandlar bundan o'rnak olsin!», dedi. O'lim jazosiga loyiq ko'rيلayotgan qiz otaning yolg'iz farzandi ekan. Onadan yosh yetim qolibdi. Qizining baxtini o'ylab, ota boshqa uylanmabdi. Qizini orzu-havas bilan kuyovga uzatibdi. Xastalanib, shifoxonaga yotganida nafsiга bandi qizi ota nomidan qalbaki hujjatlar tayyorlab, uyni sotib yuboribdi. Ota shifoxonadan qaytsaki, uy yo'q... Qolgani sizga ma'lum. Albatta, sud bu farzandni o'limga hukm qilmaydi. Tovlamachiligi uchun bir necha yilga qamar yoki ayolligini e'tiborga olib, ozodlikdan shartli ravishda mahrum qilar. Lekin Allohning jazosi qattiq bo'ladi. U farzandni sud o'limga hukm qilmasa ham u allaqachon o'lgan, tirik o'likka aylangan. Undan endi yer ham hazar qiladi. Esini yig'ib tavba qilsa qildi, bo'lmasa oxirati tamoman kuyadi. U-ku, tavba qilar, ammo ota rozi bo'larmikin undan?

Endi avvalgi voqeaga qaytsak: rivoyat qiladilarkim, bir kishi Hajga bormoqchi bo'ldi. Ammo keksa onasini yolg'iz tashlab ketishga ko'zi qiymadi. «Ustozga boraman, nima desalar shu», deb hazrati shayx Abu Hozimi Madaniy huzurlariga keldi. Shayx hazratlari uxmlayotgan edilar. Uyg'onib dedilarki: «Ushbu dam tushimda Payg'ambarimiz (alayhissalom)ni ko'rdim. Dedilarki: «Hajga ketmoqdan ko'ra, ona haqini saqlamoq senga yaxshiroqdir». Sen onangning rizosini istaki, Allohning rizosi shundadir».

«Jannat onalar oyog'i ostidadir», mazmunli hadisi sharifni eshitma-gan odam yo'qdir. Ammo uning ma'nosini hamma ham bilavermasa kerak. Onasini yolg'iz tashlab, mushriklar bilan urushga otlangan yigitni Rasululloh (s.a.v.) qaytarib, shunday deganlar. Ya'ni, jannatga tushish uchun jihodda jon berib, shahidlik martabasiga yetish shart emas. Onangning xizmatini qilib, roziligin olsang bas, shu topgan savoblnг senga jannat yo'llini ochadi, deyilmoqchi. Onasini bir emas, yuz marta Hajga olib borib, boshqa payt ko'nglini ranjituvchilar shu hikmatlar mag'zini chaqib ko'rsalar yomon bo'lmash.

Insonga baxsh etilgan ilk ne'mat – ota-onasi muhabbat bo'ladi. Shu sababli ham barchadan ota-onaga muhabbatli bo'lishni talab etadi. Kishi millati yoki dinldan qat'iy nazar, odamiylik fazilatlaridan bahramand bo'lsa, o'z ota-onasini xorlab qo'ymaydi.

Otaning farzandga mehri-muhabbati cheksizdir, chunki u farzandini o'z suratidan ko'chirilgan nusxa, deb anglaydi. Zotan, otaning tasavvuri to'g'ridir. Farzand otaning bir juzvi; suratda, xulq-atvorda unga o'xshaydi. Shuning uchun ota farzandi tarbiyasiga diqqat qiladi. O'zi istagan fazl-u kamolni farzandiga berishga, uni o'zidan ko'ra ham mukammal qilib yetishtirishga g'ayrat qiladi. Shu maqsad yo'lida har qanday mashaqqatga bardosh beradi. Farzandi haqida xalqdan: «Tarbiya qilgan otasiga rahmat!», degan olqishni eshitsa, sevinadi.

Farzandning hayotiga sabab bo'ladigan birinchi quvvat ona jismidagi qondir. Chaqaloq shu qondan oziqlanib, hayotini saqlaydi. («Sut bilan kirgan jon bilan chiqadi», degan maqolni «Qon bilan kirgan jon bilan chiqadi», deganimiz to'g'riroq bo'ldi.) Bola birinchi so'zni onadan eshitadi va undan o'rganadi. Shuning uchun ham biz «ota tili» demay «ona tili» deb sifatlaymiz. Bolani o'stirishda, tarbiya qilishda otaga qaraganda ona ko'proq hissa qo'shami. Shuning uchun bo'lsa kerak, yosh bolalar otadan ko'ra onaga ko'proq mayl etadilar. Ulg'ayganlaridan keyin ham sirlarini, avvalo, onaga aytib, maslahat so'raydilar. Ona farzandi uchun o'zini fido qilishga tayyor turadi. Shoirlarning ilhomiga ham aynan shu holatlar quvvat bersa kerak. Qadimdan to shu kungacha ona madhida yozilgan she'rlarning adog'i yo'q. Shulardan bitta bayt eslash vaqtি yetdi: Rudakiy hazratlari yozadilar:

*Onangdan bosh tovlama, oshmasin dardi,
Hayot toji erur oyog'in gardi...*

Agar ona qad-qomatini bir daraxtga o'xshatsak, farzand shu daraxtning shirin bir mevasi. Bir yigit ona qadriga yetmas edi. Ona ko'zyoshlari unga ta'sir etmas edi. Bir kuni ona beshikni olib, o'g'li qarshisiga qo'yib dedi:

– Ey, yoshlik, chaqaloqlik paytini unutgan noinso! Mana bu beshikni ko'ryapsanmi? Chaqaloq chog'ingda shu beshikka mixlanib, tungi uyqularni men o'zimga harom etdim. Beshikda yotganingda yuzingga bitta pashsha yoki chivin qo'nsa, uni quvishga imkonning bo'lmay yig'lar eding. Men seni xira pashshalardan asrab, beshigingni tebratar edim. Yig'idan to'xtamasang, seni yechib olib, bag'rimga bosardim. Seni deb barcha mashaqqatlarga chidadim. Kuch-quvvatimni sening kamoling uchun sarf etdim. Mana endi katta bo'lib, kuch-quvvatga to'lding. Chaqaloqlik, bolalik, yoshlik paytlaringni unutib qo'yding. Endi esa meni ranjityapsan. Lekin, bir kuni kelib, albatta, bu dunyodan o'tasan. Qabrning tubiga, qorong'ulik qa'riga kirasan. O'shanda Allohdan rahmat nuri ololmaysan...

Biz beshiklarni ko'p ko'ramiz. Ammo qachondir shu kabi beshikda yotganimizni, onamiz tunlari bedor alla aytib chiqqanlarini o'ylab ko'ramizmi? Agar o'ylamasak, eslamasak, unda noinsof farzand ekanmiz. U holda uyimiz to'riga beshik suratini chizdirib, ostiga «Unutma!» degan xitobni yozib qo'yganimiz lozimdir?

Bayon qilinmis rivoyatda sharqning buyuk mutafakkiri Sa'diy onalik haqining nozik jihatlariga e'tiborni tortganlar. Onalarga xizmat qilish insoniylik yo'lidagi eng yaxshi amallardandir. Shubhasizki, ona haqini to'laligicha, bekam-u ko'st ado qilmoq bu dunyoda mumkin emas. Onaning beshikdag'i go'dagini ming turli niyoziylar bilan o'stirishi farzandi ustidagi eng katta haqidir.

Umidimiz yulduzlar! Sizlardan o'tinchimiz shuki, onalaringiz huzurlarida turganingizda Sa'diyning beshik haqidagi rivoyatlarini doimo yodda tuting.

«Biz insonni ota-onasiga yaxshilik qilishga buyurdik» («Ahqof» surasidan).

Sizda bir savol tug'ilishi mumkin: «Nega Qur'onda bot-bot ota-onaga mehr-muruvvat ko'rsatish vojib ekanligi uqtiriladi-yu, farzandlarga mehribonlik qilishga buyurilgan oyatlar deyarli uchramaydi?». Alloh Taolo mo'min-musulmonlarni komil inson qilib tarbiyalash uchun qaysi farmonini necha marta takrorlashni lozim deb bilgan bo'lsa, shuncha marta nozil qilgan. Negaki, Yaratgan o'z bandalarining jismoniy jihatlaridan ham, ruhoniy xususiyatlardan ham juda yaxshi ogohdir. Masalan, u Zot ota-onaga, xususan, onaga o'z farzandlariga nisbatan shunday mehr ato etganki, ona uchun eng og'ir, hatto tahlili davr bo'lgan homiladorlik va ko'z yorish davri hamda chaqaloqni emizib, tarbiyalash yillari ota-ona hayotidagi eng baxtli damlardir. Binobarin, ota-onani (albatta, ular agar insoniy ma'naviyatdan ajrab, vahshiylik darajasiga tushib ketmagan bo'lsalar) farzandiga yaxshilik qilishga buyuraverishning o'zi ortiqcha ishdir. Ammo farzandlar esa yoshliklariga borib yoki o'zlarining oldilaridagi o'g'il-qizlari bilan ovora bo'lishib, ortlaridagi ota-onalariga beparvo bo'lib qolishiari mumkin. Shuning uchun Qur'on farzandlarni tez-tez ota-ona oldidagi burchiarini ado etishga da'vat qiladi.

Ota-onaning farzandga mehri fitratida – yaralishida bor. Bunday mehrni biz hatto jonivorlarda ham ko'ramiz. Dalada kuzatgan edim: ona sovliq bog'langan. Qo'zichoq o'ynab yuribdi. Bir mahal o'zidan kattaroq qo'zi bilan suzishmoqchi bo'ldi. Bunday sovliq bezovta bo'lib ma'rayverdi. Arqondan qutulishga urindi. Qo'zisi biqinidan bir-ikki zarba yeb yiqligach, sovliq qattiq siltandi-da, arqonni uzdi.

Bu holatni «ona mehri arqonni uzdi», deb sifatlasak ham bo'lar. Siz yuvosh ko'ringan mushukning bolasini olishga urinib ko'ring-chi, talamasmikin?

Onalarga xos bo'lgan mehr faqat o'z farzandlariga atalmagan. Ular begonalarga, hatto din va millatini farqlamay mehr ko'rsatadilar. Deylik, bir musofir siznikida qo'noq ekanida xastalanib qoldi. Albatta, siz uning holidan xabar olasiz. Ammo onangiz yoki buvingiz sizdan ko'ra ko'proq achinadilar. Davolash uchun zarur hamma choralar ni bajaradilar. Musofir minnatdorlik belgisi sifatida hadya bersa olmaydilar, shunday emasmi? Bu ham ona qalbidagi mehrdan.

O'tgan asrning oltmishinchı yillarida bir she'r ancha mashhur edi. Sharq afsonasi asosida yozilgan bu she'r hatto to'ylarda ham o'qilardi. Afsuski, keyin-keyin unutildi. She'rning mazmuni bilan qisqa tarzda bo'lsa-da, tanishsak:

*Ko'p nasldan naslga o'tgan bir afsona bor,
Yolg'iz ona va o'g'il yashar edi baxtiyor.*

Balog'at yoshiga yetgan yigit kunlardan bir kun go'zalga oshiq bo'lib o'zini yo'qtadi. Qiz yigitning sevgi izhorini eshitib:

*Qiz dediki yigitga:
Sevging bo'lsa haqiqat,
shuni albat qilib kel:
onangning yuragini menga olib kel!
...yigit bo'ldi sarsari, to'rt tomonga yugurdi,
cho'lidan topib bir hayvon yuragini sug'urdi!
Shoshib, bo'lib umidvor, yo'llarda oqizib qon,
yana qiz qarshisida bo'lgan edi namoyon.*

Qiz anoyilardan emas ekan, yigitning nayrangini fahmlabdi:

*Qiz o'shqirda va dedi:
keltirmabsan menga keragini,
ket, ko'rinma ko'zimga,
keltirmasang menga onangning yuragini!*

Yigit yana sarsari kezadi. Oxiri onaga bo'lgan muhabbatidan qizga bo'lgan sevgisi ustun chiqadi-da, ona ko'ksiga xanjar uradi. Yurakni sug'urib oladi.

...yo'lda ketarkan, oyoqlari chalishdi
va mehribon onaning yuragi yerga tushdi.
Shunda sho'rlik onaning yuragi kirdi tilga
va dedi qarshisidagi o'g'liga:
«Jonom bolam, yomon yiqilmadingmi?
Qaragin, sog'mi taning, et-beting?..»
...Shunda yigit taxta bo'lib qotib qoldi,
Qancha yugursa ham qizga yetolmay yotib qoldi...

Ota va onaning bolaga bo'lgan mehri ilohiy tarzda qalbga singdirilgandir.

Hadis. Anas ibn Molik (r.a.) aytadilar: «Hazrati Oyishaga (r.a.) bir bechora xotin tilanib keldi. Oyisha unga uchta xurmo bergan edilar, u yonidagi ikki bolasiga bittadan xurmo berdi-da, hittasini o'zi uchun olib qoldi. Bolalar xurmolarini yeb bo'lischib, yana onalariga umid bilan qarashdi. Ona qo'lida ushlab turgan xurmoni ikkiga bo'ldi-da, bolalariga uzatdi. Rasululloh (s.a.v.) kelganlarida Oyisha bu voqeani ul janobga aytib bergan edilar, Sarvari koinot (s.a.v.) dedilar: «Sen bunga nima uchun ajablanasan? Ikki bolasiga marhamat, mehr-shafqat qilgani uchun Alloh Taolo ham unga marhamat qiladi».

Mazkur hadisning mag'zini chaqsak, Alloh Taoloning marhamati deyilganda Uning ajri, ya'ni, ota-onaning qariganida farzandlari tufayli ko'radigan rohati-farog'ati nazarda tutilgan, degan ma'no chiqadi.

«Abasa» surasida ta'kid etilganki, ayrim insonlar Qiyomatda ota-onasidan qochar ekan. «Ularga munosib xizmat qilmadim, endi haqlarini talab qiladilar», deb qo'rqib, iztirobga tushar ekan. Ana shu iztirobning oldini olish uchun kishi hayotlik davrida harakatini qilib qolishi kerak. Ulamolarimiz bu mavzuda suhbat yuritganlarida «Isro» surasidagi oyati karimani tilga oladilar. Biz ham bu an'anadan chetda qolmaylik:

«Robbing faqat Uning o'zigagina ibodat qilishingni va ota-onaga yaxshilik qilishni amr etdi. Agar huzuringda ularning birlari yoki ikkovlari ham keksalikka yetsalar, bas, ularga «uff» dema, ularga ozor berma va ularga yaxshi so'z ayt. Ikkovlariga mehribonlik ila xokisorlik qanotingni pastlat va «Robbim, alar meni kichiklikda tarbiya qilganlaridek, ularga rahm qilgin», deb ayt».

Bu amr Allohnинг qat'iy va o'zgarmas buyrug'i. Bu buyruqni bajarish ixtiyoriy emas, balki har bir bandaning burchi. «Uff» so'ziga bog'liq ikki ma'no bor:

Birinchidan, ota-onaga yomon so'z aytib, behurmat qilmaslik. Misol uchun: ota-onalish buyurganda «uff, tinch qo'ymas ekansiz-da», yoki «uff, shu gaplarining ham jonimga tegdi» yoki «uff, sizga hech tushuntirib bo'lmas ekan-da» kabi norizolikni ifoda etishni Tangri Taolo bizga man etyapti.

Ikkinchidan, o'qishdan yoki ishdan charchab qaytdingiz, yoki ko'nglingiz bir nimadan g'ash. O'zingizcha «uff» deb qo'ydingiz. Bilmaysizki, shu «uff»ingiz bilan ota-onangiz qalbini tilib yubordingiz. Ularning «Orzuyim chechagi – suyukli farzandim kasalga chalinibdi» yoki «Bolam og'ir sinovga tushibdi», deb ozorlanganlarini anglamadingiz. Endi ular kunlab, balki oylab ko'zlariningga termilib, parishonlik bulutining ko'tarilishini kutadilar. Siz o'zingizga uchragan pashshaday tashvishni birgina «uff» bilan fil holatida kattalashtirib, ota-onangizga uzatdingiz. Demak, biz ota-onamizni tashvishimizga sherik qilmasligimiz kerak ekan. Farzand ota-onaning huzurida o'zini qanchalik xokisor tutsa, shuncha yaxshi.

Rabbimiz buyuradiki, «...nimaniki xayr-ehson qilsangizlar ota-onalish, qarindoshlar, yetimlar, miskinlar va musofirlarga qilingizlar». Ehsonga loyiqlar orasida ota-onalish bekorga biringchi zikr qilinayotgani yo'q. Kishining o'zidan keyingi haqdori ota-onasi bo'ladi. Ota-onasini muhtoj qo'yib, ulardan boshqalarga ehson qilishdan nima foyda bor? Qishloqlardan birida bu voqeaga guvoh bo'lgan edik.

Voqeа. Qadrdonimiznikida mehmonda edik. Qo'shnisi ehsonga taklif etdi. Chiqdik. Juda ko'p mehmon aytilgan ekan. Biz hovlida, tut daraxti soyasidagi so'ridan joy oldik. Ro'paramizda oshxona, uning yonida bir pastak hujra bor edi. Agar o'sha hujradan xasta ovoz chiqmasa unda odam yashashiga ishonmas edim. O'sha hujraga ko'p tikilayotganimni sezgan do'stim «U yerda sohibi ehsonning validalari yashaydi, biroz xastalar», deb izoh berdi. Men «Mehmonlarga joy hozirlash uchun kattaroq uydan bu hujraga vaqtinchalik olib chiqilgandir», degan o'yda edim. Ammo ehson yakuniga yetgunicha ham birov u hujradan xabar olmadi. Bir piyola issiq choy yoki bir burda issiq non olib kirmadi. Shundan so'ng do'stimdan «Doim shu uyda yashaydilarni?», deb so'rashga majbur bo'ldim. Do'stim qo'shnisining sirini ochayotganidan xijolat bo'libmi, asta «ha», deb qo'ya qoldi, boshqa izoh bermadi. Boshqacharoq izohga hojat ham yo'q edi. Bu teztez uchraydigan voqeа emas. Men ham vahima qilmoqchi emasman. Lekin bu dahshatdan (ha, aynan dahshat, aynan yovuzlik deyman!) ko'z yuma olmayman. Aqlni lol qoldiradigan darajada ehson das turxonlariga mehmonlarni chorlaganlari holda otalari yoki onalariga o'zlarining eski kiyimlarini kiyintirib qo'yadiganlar ozmi yo ko'pmi?

Yana bir voqeа. Bir tanishim ko'zida yosh bilan aytib edi: otasi xasta ekan. Katta akasi aqiba marosimiga tayyorlanayotgan ekan. Bizda bunaqa odat ko'p uchraydi. «Otam (yoki onam) ko'rib qolsinlar», deb to'y yoki boshqa marosimni tezlatamiz. Bu, albatta, yaxshi niyat. Ammo bu niyat ortida «otam (yoki onam) o'lsa, to'yim qolib ketadi (yoki to'yga ataganlarim azaga ishlatilib ketadimi), degan hadik ham bo'ladi, buni yashirmaylik. Xullas, tanishimning akasi aqiba dasturxoniga olinajak ne'matlarni ro'yxat qilib o'tirganida xasta ota «Quyultirilgan shirin sut ham olib kelgin», deb iltimos qilibdi. Shunda nodon o'g'il o'ylamay-netmay, «Bunaqa sut hozir otliqqa yo'q, qayerdan topaman», debdi. Xasta ota indamabdi. O'sha paytda bu narsaning topilishi chindan ham qiyin edi. Ammo o'g'il otaning ko'ngli uchun «Albatta topamiz», desa kifoya edi. «Xudoning marhamatini qarangki, – deydi tanishim, akamning bu gaplaridan ranjib turganimda bir do'stim dadamni yo'qlab, ikkita non bilan o'sha so'rangan shirin sutdan olib keldi. «Mana, dada, so'raganingiz, ochib beraymi?», deb so'radim. Dadam bankani qo'llariga olib, xuddi go'dak boshini silaganday silardilar-da, «Keyin ochasan», dedilar. Aqiqadan so'ng dadam hushlarini yo'qotdilar va ko'p o'tmay bu foniy dunyoni tark etdilar. Ayollar dadam istagan quyultirilgan shirin sutni ochib, shirinliklar pishirib, ma'raka dasturxoniga qo'ydilar...»

Shunga o'xshagan voqealar oz bo'lsa ham uchrab turadiki, undan ko'z yummoxlik odam bolasiga xos emas. Ota-onalarini izzat qiluvchilarni hayotda ko'p uchratamiz va bundan ko'ngillarimiz shodlanadi. «Mening farzandlarim ham shunday solih bo'lsin», deb niyat qilamiz. Niyat qilishimiz yaxshi, ammo shuning o'zi kifoya emas. Farzandning olijanob, fazilatli bo'lishi faqat uning nasl-nasabiga ham taalluqli bo'lib qolmaydi. Hazrat Navoiy ta'birlari bilan aytilsa, «Hurmati validayn – farz ayn». Ota-onani hurmatlash – bajarilishi o'ta zarur amaldir.

Rivoyat. Qadimda o'g'rilarning qo'llari kesilganini eshitganmiz. Shunday o'g'rilardan biri ushlanib, jazoga hukm qilinganda bir qizcha podshoh huzuriga kelib, tiz cho'kib, yig'laganicha o'tinib so'rabdi:

– Otamni jinoyatlari uchun qo'llarini kesishga buyurgansiz. Bila-man, hukmingiz adolatli. Lekin otamning mendan kichik yana to'rt farzandlari bor. Onamiz kasalmandlar, bizlarni boqa olmaydilar. Agar otamizning qo'llarini kestirsangiz, hammamiz ochdan o'lamiz. Bizlarga rahm qiling, otamizning qo'llarini kestirmang. Agar qo'l kesmaslikning boshqa iloji bo'lmasa, u holda otamning qo'llari o'rniga mening qo'limni kesa qoling.

Podshoh bu gapni eshitib, kichkinagina qizning ota-onasiga muhabbati bu qadar ulug'ligidan hayratda qoldi. Qizni sinamoq maqsadida unga:

– Mayli, otang qo'li o'rniغا sening qo'lingni kestiraman. Qo'lingni bugun emas, ertaga kesishadi. Ertagacha yaxshilab o'ylagin, keyin yana pushaymon yeb yurmagin, – dedi.

Ertasi kuni jazo maydonida yana odam to'plandi. Qizning otasini keltirdilar. Qiz ham hozir bo'lib, otasiga dedi:

– Otajon, sira qo'rwmang, men podshoga «Otamning qo'llari o'rniغا mening qo'limni kestiring», deb yalindim. Iltimosim qabul bo'ldi. Hozir mening qo'limni kesib, sizni ozod qilishadi.

Qiz shunday deb, kundaga qo'lini qo'ydi. Bu holatdan podshoh ham, to'planganlar ham ko'zyoshi to'kdilar. Qizning otasi ozod etildi. Ota-bolaga iltifotlar ko'rsatildi. Podshoning amri bilan jazo maydonidagi kunda olib tashlanib, uning o'rniغا bir marmar tosh tiklandi-da, bu so'zlar o'yib yozildi:

«Bir yoshgina qiz otasining qo'li o'rniغا o'z qo'lini fido etishni istadi. Shu qizdek farzandga ega bo'lgan ota-onan qanday baxtiyordir...»

Bu marmar tosh farzand mehriga qo'yilgan o'ziga hos ramziy haykaldır. Hayotda hech yerda bunday haykal yo'q. Ammo ota-onan farzandidan ozginagina mehr ko'rsa ham unga o'z qalbi to'ridan bitta haykal tiklaydi. Bu haykalning nomi – shukronalik.

Yana bir rivoyat. Marvon ibn Hakam Madinadan bir joyga safarga ketganlarida o'z o'rnilariga Abu Hurayrani qoldirib ketardilar. Abu Hurayra Zul-Hulayfada turib, o'zlarini bir xonada, onalari esa boshqa xonada yashardilar. Abu Hurayra qachon o'z xonalaridan tashqariga chiqadigan bo'salar, onalarining eshigi oldiga kelib salom berardilar-da: «Meni yoshligimdan tarbiyat qilganingiz uchun sizga Alloh Taoloning rahmati bo'lsin», der edilar. Onalari ham u kishining salomlariga javob qaytarib: «Katta bo'lganingda menga yaxshilik qilayotganing, roziligidan olayotganing uchun senga ham Alloh Taoloning rahmati bo'lsin», der edilar. Abu Hurayra tashqaridan qaytib kelganlarida ham ona-bola o'rtasida shu muomala takrorlanardi.

Ey, umidimiz yulduzlar! Bu go'zal muomala sizlarda ham bormi? Bor bo'lsa, umringiz armonsiz o'tajak. Yo'q bo'lsa-chi? Avval aytинг: nima uchun yo'q? O'ntagina so'zni aytishga tilingiz nima uchun aylanmaydi? Sizga nima to'sqinlik qiladi? Onangizni qaymoq bilan boqishga pulingiz yo'qdir. Qaymoq so'zingiz-chi? Asal sotib olishga pulingiz yetmas, ammo asal kabi totli tilaklarining uchun nimangiz yetishmaydi?

Ne shodki, bizning yurtimizda ota-onasini hurmat qiluvchilar ko'п. Kamina istiqomat qiluvchi «Ilg'or» mahallasida Yaponiya mam-lakatidan kelgan bir yosh olim ijtimoiy tadqiqot olib bordi. U mahalladagi barcha marosimlarda ishtirok etishga harakat qildi. Uning

ziyrak fahmi farzandlarning ota-onalarini beqiyos tarzda hurmat qilishlarini anglabdi. Bir kuni u bilan suhbat chog'ida dunyoga mashhur yapon adiblarining asarlaridan gap ochdim.

– Ha, Yaponiya ulug' yozuvchilarga boy mamlakat. Mening yurtim ilm-fanda ham ilgarilab ketgan, – dedi u. – Ammo har bir xalq ilm-fanda yoki adabiyotda xuddi shunday, balki bundan ham a'lroq yutuqqa ertami-kechmi erishishi mumkin. Lekin sizning xalqingiz erishgan boylikka hamma ham erisha olmaydi. Ayniqsa, hozirgi kunlarda, hamma narsa ilm-fan taraqqiyoti mezoni bilan o'lchanib, ma'naviy olamdan uzoqlashilayotgan asrda qiyin, g'oyat qiyin. Men farzandlarning ota-onalariga mehribonligini nazarda tutyapman. Bu men uchun yangi olamday tuyulyapti. Chunki men bu olamni yo'qotganman. Hozir ota-onam xasta. Akam qo'shni orolda yashaydi. Lekin bir necha oylab kelib ko'rolmaydi. Kelsa, ishdan qoladi. Ishdan qolsa, vazifasidan haydaladi...

Yaponiyalik mehmon shunday deb xo'rsinib, ko'ziga yosh olgan edi...

Ota-onangiz bilan sizning orangizda ba'zan kelishmovchiliklar ham bo'lib turadi. Masalan, ota-onangiz bir vazifa buyurishsa, siz bu ishni to'g'ri hisoblamay biron bahona bilan bajarmasligingiz yoki ochiqchasiga rad etishingiz mumkin. Bunda ham ota-onangizning ko'ngli ranjiydiki, bu holdan ehtiyot bo'lmog'ingiz shart. Chunki o'tmishda shayxlar debdilarki: «Voliduka – robbuka», ya'ni otang – parvardigoringdir. Bu ma'nodan shirk ko'rilmasligi, aksincha, «tarbiyachi Tangriga itoat etganing kabi ota-onaga ham itoatda turgin», deyilmish ma'noni uqmoq joiz. Tangrining inson tarbiyasiga oid amrini bolaga, eng avvalo, ota-onha yetkazadi. Bu o'rinda «robbuka» – tarbiyachi ekaniga ishora hamda mas'uliyat yuki ham anglashilsa durust bo'lar. Xalqda «Hakim ota» nomi bilan mashhur zotlardan Hakim Sulaymon «ota – qodiri qayyum, ona – roziqi marsum», degan ekanlar. Ya'ni ota Allohning abadiy qudrat egasi sifatiga, ona esa Allohning barcha jonzotga rizq beruvchi sifatiga o'xshatilyapti.

*Atodin xato kelsa ko'rma xato,
Savob bil xato qilsa dog'i ato.
Atoning xatosini bilgil savob,
Seni yuz balodin qutqarg'ay Xudo.*

Turkigo'y shoirlardan Adib Ahmadning bu nasihatini yodlab ol-sangiz-da, otangiz yoki onangizga betgachoparlik bilan gap qayta-

rishga chog'laganiningizda eslasangiz, balki ularning ko'nglini og'ritib qo'yishdan saqlanarsiz.

Ibrohim Xalilullohning otalari but yo'nuvchi usta Ozar edi. Ibrohim alayhissalom otalarini butparastlikdan qaytarish uchun nasihat qilgan vaqtlarida nido keldikim, ta'zim va muloyimlik bilan nasihat qilg'il. Va Yusuf alayhissalom otalari Ya'qubga (alayhissalom) xatolik bilan odobsizlik qilganlari uchun boshqa payg'ambarlardan yetmish yildan keyin jannatga kirishga hukm etildilar. Yusuf alayhissalom qanday odobsizlik qilibdilar ekan? Otalari bilan ko'rishayotganlarida otdan tushmay so'rashgan ekanlar! Nuhning (alayhissalom) o'g'llari Xom ham odobsizligi tufayli otaning duoyibadiga uchradi: rangi qora bo'lib, uning naslidan payg'ambarlik uzildi. Xom qanday odobsizlik qilib edi? Nuh alayhissalom kemada uxbab yotganlarida shamol ko'tarilib, uyat joylari ochilib qolganini ko'rib kulgan edi!

Payg'ambarlarki ota-onasiga huzurida itoat etar ekanlar, siz-u bizning itoatimiz xususida ortiqcha so'z bo'lishi mumkin emas. Hadisi shafifda ta'kid etilganidek, agar ular biz – farzandlarga «dunyodan kech», deyishsa ham hurmatlari uchun buyruqlarini ijro qilishga majburmiz. Odamiylik yo'li shudir. Afsuski, oramizda bu yo'lni ko'rmaydiganlar yoki mensimaydiganlar ham topiladi. Ularga deymizki, ota-onasiga roziligidini ololmasangiz shu dunyoning o'zidayoq jabr ko'rasiz. Avvalo, ota-onasini xorlangan odamni jamiyat izzat qilmaydi. Bu odam jamiyat nazaridan qoladi va bundan ortiq xorlik bo'lmas. Qolaversa, yana takror aytamiz, o'zining farzandlari ham uni xorlaydi. Xorlanib, azobianib tezroq o'lishni istaydi. Lekin Alloh unga o'lim bermaydi. Ana shunday xorlangan odamlar bizlarga o'rnak bo'lishlari kerak.

Bu mavzuda aytaman desam, hikmat ko'p. Biroq, Alisher Navoiy hazratlaridan bir necha bayt o'qimasa, ko'nglim o'rniga tushmaydigan ko'rinishi:

*Biri erur makrumati validayn,
 Bilki munung qilmog'idur farzi ayn.
 Bu ikining xidmatini bir bil,
 Har necha ifrot esa taqsir bil.*

Deyilmoqchiki: Tarbiyaning yana biri ota-onani hurmat qilish; buni bajarish uning uchun majburiyatdir (shartdir). Bu ikkisiga xizmatni birdek qil, xizmating qancha ortiq bo'lsa ham, kam deb bil.

*Boshni fido ayla, ato qoshig'a,
 Jismni qil sadqa ano boshig'a.*

*Ikki jahoningg'a tilarsen fazo –
Hosil eti ushbu ikisidin rizo.*

Deyilmoqchiki: Otang oldida boshingni fido qilib, onang boshi uchun butun jismingni sadaqa qilsang arziydi! Ikki dunyong obod bo'lishihi istasang, shu ikki odamning roziligini ol!

*Tun-kuningga aylagali nur fosh,
Birini oy angla, birisin quyosh.
So'zlaridin chekma qalam tashqari,
Xatlaridin qo'yma qadam tashqari.
Bo'lsun adab birla bori xidmating,
Xam qil adab «doli kibi qomating.*

Deyilmoqchiki: Tun-u kuningga nur berib turgan birlarini oy deb bil, ikkinchilarini esa quyosh. Ularning so'zlaridan tashqari bir narsa yozma, ular chizgan chiziqdan tashqariga bir qadam ham bosma. Hamma xizmatni sen adab bilan bajar, «adab» so'zidagi «dol» harfi kabi qomatingni ular huzurida eg.

Ming yillar mobaynida yaratilgan kitoblarda ota-onani izzatlashga doir nasihatlar qilingan. Bu nasihatlarning mualliflari ko'p bo'lgani bilan ma'nolarida farq kam. Shu bois mazkur mavzudagi suhbatimizni o'n birinchi asrda yashagan Amir Unsurulmaoliy Kaykovusning Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilingan nasihatlari bilan yakunlashni ma'qul topdim:

– *Ey, farzand, bilg'ilkim, aql yuzasidan farzandg'a ota-onani hurmat qilish vojibdur, nedinkim uning asli ota va onadur. Ota va onani nima uchun hurmat qilurman deb ko'nglingg'a kelturmag'il, bilg'ilki ular sening uchun o'limg'a ham tayyor turadurlar.*

Har farzandki, oqil va dono bo'lsa, hech vaqt ota va onaning mehr haqini ado qilmoqdin xoli bo'lmag'usidir. Ota-ona farmonbardordur. Bu farmonbardorlikda ham ish bo'lg'ay va ham farmon bo'lg'ay. Ota-onaning ishi seni parvarish qilmoqdur va farmoni senga yaxshilik o'rgatmoqdur. Ey, farzand, shul vajdin ota-onangni sal ham ranjitmag'il.

Ota-onaning haqiga din nuqtayi nazaridan riosa qilmasang ham, aql yuzidan, muruvvat yuzidan riosa qil va ko'rg'il: ota-ona aslida seni jon va dil bila parvarish qilmishlar. Agar ular haqida kamchiliklar qilsang, taqsir ko'rguzsang, sen hech yaxshilikka sazovor emasdursan, nedinkim har kishi aslning yaxshiligid'in bilmasa, o'zganining ham yaxshiligid'in bilmag'usidir. O'z farzanding sening haqingda qanday

bo'lishin tilasang, sen ham ota-onang haqida shunday bo'lg'il, nedinkim sen ota-onangga nima ish qilsang, farzanding ham sening haqingda shundoq ish qilur, chunki odam mevaga, ota-ona daraxtga o'xshaydur. Daraxtni har qancha yaxshi tarbiyat qilsang, mevasi shuncha yaxshiroq va shirinroq bo'lur. Ota-onaga izzat va hurmatni qancha ko'p qilsang, ularning duolari shuncha tezroq mustajob bo'lur.

Zinhor meros olmoq hirsı bila ota-onang o'limini tilamag'ilki, ularning rizqi bila sening rizqing yetishur. Ota-onaning o'limini tilamag'il, chunki ota-ona o'lmay yursalar ham rizqing yetishaveradi, nedinkim, rizq taqsimlangandur va u har yo'l bila vosil bo'lur. Ro'ziy nasiba uchun o'zingni ko'p ranj-mashaqqatga qo'ymag'il, bul nasiba ranj va azob-uqubat bila ziyoda bo'lmag'usidir.

BEMEHR QARINDOSHDAN MEHR BILGAN YOT YAXSHI

«Bir qoringa siqqan bolalarim bitta uyga sig'masa-ya!»

Umidimiz yulduzlari, onalarning bunday faryodlari biz, kattalar uchun yangilik emas. Balki siz ham, yosh bo'lishingizga qaramay, qarindoshlar yoki qo'ni-qo'shnilar xonadonida eshitganingiz bordir bunday nolalarni. Oiladagi ota yoki ona yoki boshqa yoshi ulug'lar vafoti oldidan «Mendan keyin yuz kilo guruch damlab, osh tarqatinglar», deyishmaydi. Men bunday vasiyatni eshitmaganman. Birroq, «Mendan keyin ahil-inoq yashanglar», deyishlari aniq. Ayniqsa, oilaning to'ng'ich farzandiga «Sen kattasan, ukalaringning boshlarini qovushtirib tur», deb so'nggi o'tinch bilan tikilishlarini ko'z oldimizga keltiraylik. So'ng esa... «yigirma oshi» yoki «yil oshi» deyilmish dab-dabdan so'ng aka-ukalar, qarindoshlar orasida nifoq chiqishi, mehr rishtalari uzilishi hollariga katta-yu kichik guvoh bo'ladi. Kattalar afsuslanadilar, siz kabi o'smir-yoshlar esa janjalkash jigarlarning bu qiliqlariga tushunmay lol qoladilar.

Merosxo'r janjalkashlar unutmasinlarki, marhum otalari yoki onalari doshqozonlarda damlanayotgan bu oshlarga muhtoj emaslar. Ularning ruhlari bu ziyoatlardan shodlanmaslar, balki, mehrning uzilishidan ozorlar chekarlar.

Voqeа. Bir qoringa siqqan aka-uka bir hovli-joyga sig'may qolishdi. Amakivachcha sanalmish bolalarning o'zaro janjallari uchun ularni ayblastir noo'rin. Chunki ular yosh, ko'p narsalarga aqlari yetmaydi. Ziddiyatlarining asosida ayrim hollarda g'araz yoki shumlik yotmaydi, bu janjallar bolalarcha sho'xlikning oqibatida yuzaga keladi. Ammo, afsuski, ayrim hollarda nafrat ham uchraydi. Bolalarga bu nafratni ota-onalari o'zлari bilmagan holda singdiradilar. Qanday qilib? Aytay-

lik, kechki ovqat paytida kunduzgi voqealardan gap ochiladi. Xotin ovsinining yomonligidan so'zlaydi. Nodon er akasining biron qilig'idan noliydi. Shunday gaplari bilan amakivachchalar orasiga o'nglanmas nifoq solayotganlarini bilmaydilar. Otasi va onasining gaplarini diqqat bilan eshitib o'tirgan bola uchun bitta narsa ravshan bo'ladi: amakisi yomon! Uning oilasi – xullas, hammasi yomon! Yomon... yomon... ulardan nafratlanish kerak. Shunday g'iybat sharobi ichilayotganda ayrim bolalar otasi va onasini qo'llash maqsadida amakivachchasing biron yomonligidan gapirib, olovga moy quyadi. Qalbiardagi mehr o'rnnini egallagan yara shu tarzda madda bog'laydi. Vaqt o'tgan sayin u qalblarni azobga soladi va mudhish kunlarning birida yoriladi.

Aka-ukaning gap talashishi so'kishga, haqoratlash esa birining ketmon ko'tarib hamla qilishiga aylandi. G'azabga mingan aka-ukani ajratishga harakat qilayotgan o'n olti yoshli o'g'il otasining qonga belanganini ko'rib, o'zini yo'qotadi, qo'liga chalg'i oladi. Uzoq davom etgan nifoq aka-ukaning fojiali o'limi va o'smirning qamoqqa tushishi bilan yakunlanadi. Qonga belanib yotgan aka-ukaning ko'zlari «Bu qanaqasi bo'ldi?», deganday ochiq qoldi. Bu dunyoga to'yolmagan ko'zlarni yopa olishmadi. Katta hovli-joyga sig'magan aka va ukaning har biriga ikki qulochli ikki lahad kifoya qildi. Bir hovlida yonma-yon yashashni istashmagan edi, qabristonda yonma-yon go'rlardan joy olishdi. U dunyodagi ahvoliari bizga noma'lum. Ota-onalari bilan Qiyomatda qay holda ko'rishishlari ham noma'lum. Farzandlarining bu fojiasi tufayli ota-onaning ruhi to Qiyomatga qadar nechog'li azob chekmog'i ham bandaga ayon emas.

Bizning ajablanishdan o'zga ilojimiz yo'q. Gap shundaki, aka-ukaning o'limi ikki oila o'rtasidagi nifoqni o'nglamadi. Ovsinlarning g'afflat uyqusidagi ko'zlari ochilmadi, qarindoshlar esa ibrat olishmadi. Aka-uka ekib ketgan nifoq urug'i unib chiqib bemehrlik mevalarini beraverdi.

Umidimiz yulduzları, aka-uka yoki opa-singil orasidagi nizolar haqida sizga so'zlashimizning jiddiy sababi bor. Sirdan qarasak, bu nizolarning sizlarga aloqasi yo'qdek. Aslida esa otangiz yoki onangiz amakingiz yo xolangiz bilan yuzko'rmas bo'lib ketishsa, sizning ham yuragingiz azob chekadi. Kattalarning bu qilmishidan qalbingizga tig'sanchilgandek bo'ladi. Ularni yarashtirish qo'lingizdan kelmaganligi uchun ham ruhan qiynalasiz. Ota-onangizning bu ishi uchun mahalla-ko'ydan uyalasiz. Lekin siz amakivachchangiz yoki xolavachchangiz bilan munosabatingizni buzmasangiz, siz sharafga loyiqsiz. Albatta, ota-onangiz ular bilan muomala qilishingizga norozi bo'ladilar, hatto qattiq urishadilar. Bu holda ular bilan jiddiy ziddiyatga bormay, qa-

rindoshlar bilan yaxshi muomala qilish yo'lini izlash kerak. Bu borada sizga aniq yo'l-yo'riq ko'rsata olmayman. Chunki har bir oilaning o'z tartibi, o'z sirlari bor.

Bu o'rindagi sizga murojaatimdan asosiy maqsad boshqa: bugun yuzko'rmas bo'lib ketgan jigarlar o'n yilmi yo yigirma yilmi avval sizning yoshingizda bo'lishgan. Ota-oni bag'rida baxtli hayot kechirishgan. Ahvol nima uchun bu qadar yomonlikka o'zgardi? Shu savolga o'zingiz javob topishga harakat qiling. Bugun sizning oilangizda halovat bor. Yigirma yildan keyin buzilib ketmaydimi bu halovat? Buzilish oldini qanday olish kerak? Bu savolga ham javob izlang. Balki suhbatimiz jarayonida tllga olayotgan hikmatlar sizga to'g'ri yo'l ko'rsatishga xizmat qilar.

«Agar iymondan yuz o'girsangizlar, sizlar yer yuzida buzg'unchilik qilursizlar. Va qarindosh-urug'laringiz bilan ham aloqalariningizni, qarindoshlik rishtalarini uzarsizlar. Unday kimsalarni esa Alloh Taolo la'natlagandir. Bas, ularning qulqlarini pand-nasihat eshitishdan kar, ko'zlarini to'g'ri yo'lni ko'rolmaydigan ko'r qilib qo'ygandir». «Muhammad» surasidagi ikki oyatning ma'no tarjimasi bilan tanishgach, bu ma'noni aqlimizga singdirishga urinaylik-da, so'ng yana avvalgi voqeaga qaytaylik: demak, kim buzg'unchilik qilarkan, kim qarindoshlaridan uzilib ketarkan? Iymondan yuz o'girganlar. Agar bir-birini o'ldirgan aka va ukada iymon bo'lsa ahil-inoq yashamasmidi? Farzandlarini ham silayi rahm ruhida tarbiya etmasmidi? Albatta, marhumlar haqida yomon gapirish odobdan emas. Ularni iymonsizlikda ayplash esa shafqatsizlik bo'lib ko'rinar. Ammo, noiloj, boshqalarga ibrat bo'lsin uchun haqiqatni aytishga majburman. Bunday kimsalarga Allohnинг la'nat tushgani – shu fojianing yuz berganida ko'rinnaydimi? La'nat faqatgina o'lim emas, balki ular uy-joy talashishni boshiaganlaridayoq Allohnинг g'azabiga uchranganlar, biroq iymondan xoli onglari buni fahmlay olmagan. Hamonki bunday kimsalar la'natga loyiq ekanlar, ularning oxiratlarini taxminan tasavvur qilish mumkin. Bu ikki oilaning la'natlanishi hali tugagani yo'q. Ko'r va kar qilishi ham jismoniy emas, ma'naviy tomonidan bo'ladi. Ko'zi hamma narsani sog'-salomat ko'rib turadi, lekin ko'rgan narsalaridan ibrat olmaydi. Qulog'i ham sog' bo'ladi, lekin o'zi eshitgan gaplaridan ibrat olmaydi. Chunki ularning qalb ko'zlarini ko'r, qalblari qulflangan. Qalb qulf ekan, unga hech narsa, jumladan Qur'on nuri ham kirmaydi. Boshqacharoq aystsak, bunday qalblar Qur'on nuri bilan nurlanishga rag'bat ko'rsatmaganlari uchun ham oqibatda quiflanib qoladilar. Aka-ukaning fojiasidan ibrat olmagan ovsinlarning, amakivach-chalarning taqdirlari shunday emasmi?

Bu baxti qaro oilada o'zaroadolat bormidi? Adolat yo'q joyda bir-biriga chiroyli amallar (ehson) mavjud bo'lishi mumkinmi? Ulariga yaxshilik qilish buyurilgan edi, ular-chi? Buzuqlik, yomonlik, zo'ravonlikdan qaytarilgan edilar, ular qaytdilarimi? Ko'pchilik buzuqlig (fahsh) deganda, asosan, er-xotin orasidagi nomusga oid muomalanı tushunadi. Aslida bu so'zning lug'aviy ma'nosi «haddan oshishlik»ni anglatadi. Demak, mazkur holatda bu ikki oilaning bir-birlariga dushmanlik bobida haddan oshganlarini tushunish mumkin. Yana afsuski, ular eng muhim narsani – Allohning pand-nasihatlarini qu-loqqa ilmadilar. Oqibati esa o'zingizga ma'lum.

Umidimiz yulduzları, shu noxush voqealardan voqif bo'lgach, yana bиргалашиб о'лаб ко'райлиқ: xонадонлар ахлининг qалб ko'zi ojiz, vijdон quvvati zaifligi oqibati emasmi bu fojia? Qalb ko'zlari ochiq, vijdonlari esa to'liq quvvatga ega bo'lganida yomonlik sari ilk qadam qo'yganlaridayoq ularni to'xtatmas edimi? Uyg'oq vijdon mana bunday xitob qilmasmidi:

– Ey, Odam bolası! G'aflatdan uyg'on! Sen yuz o'girib ketmoqchi bo'layotgan kimsaning kimligini unutma! U akang yoki ukangdir, u opang yoki singlingdir. U eng yaqin qarindoshingdir. Ularga nisbatan qalbingda nafrat uyg'onsa, ulardan yuz o'girib ketishni ixtiyor qilganning damda bir daqiqa shoshma. Ha, seni do'zax olovidan asrab qolish uchun shu bir daqiqa kifoya qiladi. Shu bir daqiqa ichida Allohning buyurganlarini aql ko'zgusida ko'rib olsang bas. Shu bir daqiqa ichida johillik uyqusidan uyg'onishga o'zingda kuch topsang bas. Ey, inson, agar sen shaytonning yo'liga adashib kirib qolgan bo'lsang – qarindoshlaringdan uzoqlashgan bo'lsang, esingni yig'ib olgin-u Rahmon yo'liga qaytishga shoshil. Qarindoshlaring bilan sen talashayotgan narsa aslida seniki emas. Sen talashayotgan narsa senga ham, qarindoshlaringga ham vafo qilmaydi. Sen talashayotgan narsangga ega chiqishing ham mumkin, ammo ko'p o'tmay uni baribir tashlab, boqiy dunyoga ketasan. Agar qarindoshlaringga silayi rahm qilsang, sen oxiratga ularning duolari bilan borajaksan. Oxirat eshigini o'zingga hamisha hamroh iyomon nuri bilan ochajaksan. Hisob kuni kelganda qarindoshlaringga munosabatingdan hisob bergaysan. Yomonlikka qadam qo'yishdan avval, bir daqiqagina shularni o'yla. Shu bir daqiqa sening boshingga sharaf tojini kiydirur.

Hadis. Anas ibn Molikdan rivoyat qilishlaricha, uch toifa odam Qiyomat kuni Arshning soyasida bo'larkan. Shulardan dastlabkisi silayi rahm qiluvchi ekan. Bundan ma'no: uning umri va rizqi silayi rahm bilan ziyoda bo'lgan deganidir. (Arshning soyasidagi ikkinchi toifa – eri o'lib, yetim farzandlarini yaxshi tarbiyalagan xotin, uchinchi toifa – taom tayyorlab, yetim miskinlarga yedirgan odam.)

Odam bolasini Arshning soyasiga yetkazadigan silayi rahm deganda biz nimalarni tushunamiz? Qisqacha ta’rif berilsa: qarindoshlar bilan yaxshi muomala qilish tushuniladi. Aslida uning ma’nosи g’oyat keng.

Ulug’larimizning aytishlaricha, silayi rahmda o’nta maqtalgan xislat bor ekan:

- * Silayi rahmda Allohnинг rizosi bor, chunki Alloh Taolo shunga buyuradi.

- * Qarindoshlarga xursandchilik yetkazmoqligъ bor. Chunki ular silayi rahm bilan quvonadilar.

- * Silayi rahmda maloyikalarning ham xursandchiligi bor. Chunki ular ham silayi rahmga guvoh bo’lgan onlarida quvonadilar.

- * Silayi rahmda odam bolalari sha’niga yaxshi maqtov bordir.

- * Silayi rahmda iblisga g’ам yetkazmoqlik bordir.

- * Umrning ziyoda bo’lishida silayi rahmning hissasi bor.

- * Rizqning barakali bo’lishini silayi rahmsiz tasavvur etmoq qiyin.

Bunga misol tariqasida bir rivoyatning qisqa bayonini beramiz.

Rivoyat. Ota-onasi vafot etgan aka-ukaga bir qopgina bug’doy meros qoladi. Aka-uka meros haqiga xiyonat qilmay, uni teppa-teng bo’lib oladilar. Shu kuni akaning ko’ngli og’riydi: «Ukam hali uylan-magan, ham o’zini boqishi kerak, ham to’yga yig’ishi kerak. Bolalarimning rizqini Allohnинг o’zi berar», degan o’yda omborxonaga kirib, o’ziga ajratib olgan ulushdan ukasining qopiga to’kadi. Shu kuni ukaning ham ko’ngli og’riydi: «Men bitta qornimni eplab to’ydirib yurardim. Akamning oilasi qiynalib qolishi mumkin», degan o’yda u ham omborxonaga kirib o’zining ulushidan akasining qopiga to’kadi. Bu hol har kumi takrorlanaveradi. Ammo ikkala qopdagи bug’doydan bir misqol ham kamaymaydi. Shunda aka-ukalar ajablanishib, bir donoga maslahatga borganlarida u bor gapni yashirmay aytishlarini talab qiladi. Voqeadan xabar topgach esa «Bir-birlaringizga mehr-oqibatli bo’lganining uchun Alloh sizlarning rizqingizga shunday baraka beribdi. Oralaringizdagi silayi rahm barqaror ekan, rizqingiz shunday mo’l bo’laveradi», debdi. Bu xususda Rasululloh (s.a.v.) marhamat qilganlarkim: «Kim rizqi mo’l bo’lishini, ajali orqaga surilishini istasa, qarindoshlik aloqalarini uzmasin».

- * Silayi rahm tufayli vafot etib ketganlarga ham xursandchilik yetadi. Foniy dunyoni tark etgan ajdodlar ruhi avlodlarining silayi rahm bilan bog’langanlaridan quvonadi.

- * Silayi rahmda do’stlikning ziyoda bo’lishi bor. Bir sabab o’rtaga tushib, xursandchilik va g’amdan to’planishgan do’stlar bir-birlariga yordam beradilar va bu ulardagi do’stlikning ziyoda bo’lishiga yordam

beradi (Bu xususda navbatdagi suhbatimizda batafsil fikrlashish niyatimiz bor).

* Silayi rahmda kishining vafotidan keyin ham ajrning ziyoda bo'lishi bor. Chunki qarindoshlar uni o'lganidan keyin ham duo qiladilar, yaxshiliklarini doimo eslab yuradilar. Buning aksi bo'lsa, rivoyatdagi holat yuzaga kelishi mumkin.

Yana bir rivoyat. Yahyo ibn Salimdan rivoyat qiladilar:

«Makkada biz bilan birga Xuroson ahlidan bo'lgan bir kishi bor edi. U solih kishi edi. Odamlar unga o'z omonatlarini ishonib topshirar edilar. Bir kishi unga o'n ming dirham pulini qoldirib, o'zi safarga ketdi. Omonat qo'ygan kishi safardan qaytganida u solih odam vafot etgan edi. Shu bois omonatchi u kishining oilasidan molini so'radi. Oila ahli bundan bexabar edilar. Omonatchi olimlarga murojaat qilib, maslahat so'radi. Ular aytdilarki: «Bizlar u xurosonlik birodarimizni jannat ahlidan deb umid qilamiz. Kechaning uchdan biri yoki ikkinchisi o'tgan onda Zamzam bulog'i yaqiniga kelgin va bu so'zlar bilan xabar bergen: «Ey, falonchining o'g'li falonchi! Men omonat egasiman!», Shunday desang, javob eshitgaysan». Haligi odam keilib, bu so'zlarni uch marta aytdi. Hech kim javob bermadi. U odam olimlarning huzuriga qaytib, voqeani bayon qildi. Ular dedilarki: «Bizlar u birodarimizning do'zax ahlidan bo'lmog'idan qo'rqtyapmiz. Endi Yamanga borgin, u yerda bir vodiy bor. Uni Barxut deydilar. U yerda bir quduq bor, uni top va kechaning uchdan biri yoki uchdan ikkisi o'tganida: «Ey, falonchining o'g'li falonchi! Men omonat egasiman!», deb baqirgin». U kishi Yamanga borib, vodiydagи quduqni topdi. Birinchi chaqiruvdayoq javob eshitildi. Shunda mol egasi afsuslanib: «Sho'ring qursin, seni bu yerga qaysi amallaring tushirdi? Axir sen yaxshilik egasi eding-ku!», dedi. Javob bo'ldi: «Xurosonda mening ahli baytlarim, qarindoshlarim bor edi. O'lgunimga qadar ular bilan bordi-keldi qilmay, uzilishib ketdim. Alloh Taolo meni shu azob bilan ushiab, bu manzilga tashiadi. Ammo molingdan xavotir olma. Men o'g'limga aytib qo'yishga ulgurmagan edim. Uyimning falon yeriga ko'milgan, o'g'limga aytgin, molingni kavlab olib, o'zingga qaytaradi». Omonat qo'ygan odam molini qaytarib oldi. Shu mol bahona silayi rahmning kuch-qudratini ham his qildi.

O'tmishdan bugunga qaytib fikr qilaylik: u odam Xurosondagi qarindoshlaridan uzilgan ekan. Oradagi masofa necha oylik mashaqqatli yo'l bo'lsa-da, kishiga silayi rahmni uzishga bahona bo'lolmas ekan. Biz-chi? Bir shaharda, hatto bir mahallada, hatto bir hovlida turganimiz holda jigarlarimizdan uzilib ketganimiz uchun qanday jazo olamiz? Xasta ovozimiz qaysi sahroning qaysi qurib qolgan qudug'idan

chiqar ekan? Shu fikrning o'ziyoq kishi vujudini qo'rquvga solib, qaqshatib yuboradi...

Yuqorida sanalgan o'n xislatni jamlab turib, silayi rahm faqat xolis ravishda bajariluvchi ibodatlardan biri, desak ham bo'ladi. Silayi rahmda ta'na, hasad, riyox, tama, kibr kabi illatlarga zinhor o'rin bo'lmaydi. Kimda bunday illatlardan bittasi bo'lsa ham silayi rahmdan so'zlamog'i quruq safsata bo'lib qoladi. «Avval silayi rahm qilgan kishiga keyin javob tariqasida silayi rahm qiluvchi haqiqiy silayi rahm qiluvchi emas. Chinakamiga silayi rahm qilish deb silayi rahm qilishdan bosh tortgan kishiga silayi rahm qillshni aytadilar». Kattalar hayotida mazkur hadisga amal qilmaydiganlarni uchratib turamiz. «Falonchi shifoxonada ekan, ko'rib kelaylik», desangiz, «U men kasal bo'lganimda kelib ko'ribmidi, bormayman», degan javobni eshitamiz. Bir kuni «Falonchi birodarimiz vafot etlbdilar, fotihaga borib kelaylik», degan taklifga «U odam otam o'lganida yigirma oshiga kelmagan edi, menam fotihasiga bormayman», degan javobni eshitib, hayratdan yoqa ushladik. Yaqinda bir kishining xolasi vafot etganini eshitib, ta'ziya bildirganimizda undan «Hayotlik paytlarida bizga foyda-zararlari yo'q edi, o'lganlaridan keyin ham hech narsa yo'qotmagandaymiz», degan ahmoqona javobni eshittdik. U odam qarindoshchilikdan foyda ko'zlab yashar ekan, komil inson bo'lishga intilishi yo'q ekan. Uning o'tmas aqli xolasining o'z onasidan yodgor ekanini ham fahm etmas ekan. Xolasini ziyyarat qilmay yurgani uchun onasining ruhi azob chekkanini ham o'ylab ko'rmagani aniq. O'zining yaqin qarindoshiga shunchalik bemehr odamning boshqalarga bo'lgan hurmatini soxta deyishga haqimiz bormi?

Shifoxonda davolanayotganimda yon xonadagi badavlat va amaldor bemorni tanishlarimdan biri har kuni yo'qlardi. Amaldorning hech narsaga muhtojligi bo'lmasa-da, qog'oz xatalarni to'ldirib, nimalardir olib kelardi. Hatto ba'zi kunlari ikki marta yo'qlardi. Men uning bu serqatnovligidan g'ashlanmadim. Agar niyat xolis bo'lsa, bemorni yo'qlash ham savob. G'ashligim boshqa tomonda edi: uning ukasi, mening tanishim bedavo xastalikka chalinib, ikki yildan beri to'shakda harakatsiz yotardi. Uning dori-darmonidan do'stlari xabar olib turishardi. Achinarlisi, shifoxonadagi boy va amaldor odamni tinmay yo'qlayotgan bu «serhimmat» o'z ukasidan xabar olmasdi. Bemorning xonadonidagi biron marosimga aytilsa, kelardi. Shunda ham ikki qo'lli qup-quruq kelardi. Atrofdagilarga safsata sota-sota ketardi. «Ehtimol aka-uka orasida gap qochgandir, kelishmovchilik bordir?», dersiz? Yo'q, talashib-tortishish bo'lмаган. Faqat akada vijdon yo'q. Ukasidan foyda kelmasligini bilib, uni mensimaydi. Af-

suslarki, bu dunyoda «sendan ugina, mendan bugina» degan shior ostida yashaydiganlar ham bor.

Hadis. Abdulloh ibn Abu Avf (r.a.) aytadilar:

«Arofat kechasida Payg'ambar (s.a.v.) bilan birga o'tirgan edik. Aytib qoldilarkim: «Silayi rahmni uzgan kishi bu kecha men bilan birga o'tirmasin, bizdan ketsin». Majlis ahlining poygagida o'tirgan kishidan boshqa hech kim o'rnidan turmadni. Biroz vaqt o'tganidan so'ng u kishi qaytib kirib, joyini egalladi. Shunda Rasululloh (s.a.v.) «Nima uchun sendan boshqa hech kim davramizdan turmadni?», deb so'radilar. U kishi aytdikim: «Ey, Rasululloh, sizdan boyagi tanbehni eshitib, xolamnikiga bordim. U kishi bilan janjallahib, oramiz bu-zilgan edi. Borganimda xolam menga «Nima uchun kelding, bunaqa odating yo'q edi-ku», deb so'radilar. Men siz aytgan hadisning xabarini berdim. Mendan oldinroq xolam kechirim so'radilar, men ham uzrimni aytdim». Rasululloh (s.a.v.) bu gapni eshitib, dedilar: «Yaxshi qilibsan, bu kechani biz bilan birga o'tkaz. Ogoh bo'linglarkim, Allohnning rahmati silayi rahmni uzgan qavmga tushmaydi». Tobaroniy hazratlari mazkur hadisni bunday sharh etganlar: «Millat ichida qarindoshlik aloqalarini uzganlar bor bo'lsa, bu millatga farishtalar tushmaydi».

Yana Tobaroniy aytadilar: «Ibn Mas'ud bomdod namozidan keyin bir jamoat ichida o'tirardi. Dediki:

– Xudo haqi, qon-qarindoshlik aloqalarini uzganlar bor bo'lsa, oramizdan turib ketsin! Biz Rabbimizga duo o'qimoqchimiz. Qon-qarindoshlik aloqalarini uzganlar bor joyda osmon eshiklari yopiq bo'ladi, duolar qabul etilmaydi.

Bu ogohlantirishga e'tibor beraylik: silayi rahmni uzgan kishi faqat o'ziga jabr qilmay, uning kasri jamiyatga urar ekan. Demak, qarindoshchilikni uzgan do'stlarimizga vaqtida tanbeh berib turishimiz zarur ekan. «Gapirsam ranjiydi, qarindoshlar bugun bo'lmasa ertaga topishib ketishar», degan istiholani yig'ishtirib, oradagi silayi rahmni tiklashga o'z hissamizni qo'shishimiz kerak ekan. «Bugun bo'lmasa ertaga...» Bugun silayi rahm uzilgan bo'lsa, umid qilganimiz ertaga kim bor-u, kim yo'q.

Yana bir hadis. Bir kishi Rasululloh (s.a.v.) huzurlariga kelib: «Men qarindoshlar bilan silayi rahm qildim, ular mendan uzildilar. Ularni afv etdim, menga zulm qildilar. Ularga yaxshilik qildim, menga yomonllk qaytardilar. Ularga endi xuddi o'zlaridek muomala qila-verayinmi?», dedi. Rasululloh (s.a.v.) aytadilar: «Yo'q, bunday qilsang, ularning gunohlariga sherik bo'lib qolasan. Sen ularga yaxshilik va silayi rahm qilishda davom etaver. Shunda senga Allohdan quvvat davomli bo'ladi». (Boshqa bir rivoyatda Rasululloh (s.a.v.) arz qilgan

kishi «Ular jabr-u jafo qilsalar ham men sabr etaman», deganida unga qarab bunday deganlar: «Agar gaping to'g'ri bo'lsa, ularning og'ziga qizdirilgan kulni solganday bo'libsan. Sen shu ishingni davom ettiraversang, Alloh Taolo senga yordam beradi va ularning jabr-u jafosini daf qiladi».)

Hadisi qudsiyda deyiladiki: «Ey, Odam farzandi, qarindoshlaringga yaxshilik qilib, qo'shib yur, umringni uzun qilay». Umrning uzaytirilishi masalasida ayrim olimlarimiz: «Taqdir avvaldan belgilab qo'yilgan bo'lsa, masalan, umri falon yil bo'lsa, Alloh uni o'chirib, uzaytiradimi?» degan savolni o'rtaqa qo'yishsa, boshqalari dalil sifatida mana bu oyati karimani keltiradilar: «Alloh O'zi xohlagan narsani (ya'ni hukmni) o'chirur va O'zi xohlagan hukmni barqaror qilur. Ona kitob (boshqacha aytilda – Asl kitob, ya'ni Lavhul-Mahfuz) Uning huzuridadir» («Ra'd» surasidan). Shunga ko'ra hadisi qudsiyini biz asian, to'g'ridan-to'g'ri tushunsak bunday ma'no o'qiymiz: kim silayi rahm qilsa, umridan uch kun qolgan bo'lsa ham, Alloh Taolo uning umri ni o'ttiz yil ziyoda qiladi. Agar silayi rahmni uzgan paytida umridan o'ttiz yil qolgan bo'lsa, Alloh Taolo uni uch kunga tushirib qo'yadi. Bu tushuncha bo'yicha biz – omilarning adashishimiz tabiiy, lekin ulamolarimiz ham ixtilof qiladilar. «Tanbehui g'ofigun»da bu masalaga oydinlik kiritilgan ekan: ba'zilar aytadilarki: «Kim silayi rahm qilsa, umri ziyoda bo'ladi», degan xabar zohiriyyidir. Yana ba'zilar aytadilar: «Taqdir o'zgarmaydi, chunki Alloh Taolo «Bas, qachon ularga ajallari yetsa, uni biron soat ketga ham, ilgariga ham sura olmaydilar» («A'rof» surasidan), degan. Lekin umrni ziyoda qilishning ma'nosi o'limdan keyin uning savoblarini yozishda davom etmoqlikdir. O'limidan keyin ham unga savob yozilaverilsa, go'yoki umri ziyoda qilinganday bo'ladi. Boshqacharoq aystsak, yaxshi odamni o'limidan keyin ham uzoq yillar eslab yuradilar, demak, u tiriklar qalbida yashayveradi.

Voeqa. Mening Dilshod ismli do'stim bo'lardi (Alloh uni rahmat qilsin). Do'stimning odamiylikka xos fazilatlari anchagina edi. Ammo bittasi haqida atrofdagi odamlar ko'p gapirardilar. Bu fazilati uning silayi rahm odobini bekam-u ko'st bajarishida ko'rinaridi. Uning akasi, besh singlisi va bir ukasi bor edi. Do'stim boshqa hovli-joy qilib chiqib ketgandilar. Ammo men uni kunda bo'lmasa ham, kun ora ota hovliga, muhtarama onalarining ziyoratiga kelishlariga guvoh bo'lardim. Ba'zan xizmatda ushlanib qolsalar ham, «ertaga borarman», demasdan odatlarini kanda qilmay ziyoratga kelardilar. Besh singilga bo'lgan mehribonliklari onaga bo'lgan ehtiromlardan kam emasdi. Singillarini ham tez-tez yo'qlashni kanda qilmasdilar. Bir kuni «Singillarning ko'ngli yarimta bo'ladi. Ular har kuni uylaridan bir odam kelishini

kutib yashaydilar. Mening qadam bosib borishdagi zahmatim ularning meni ko'rganlaridagi quvonchiga arzimaydi», deganlari esimda.

U damlarda masalaning diniy mohiyatidan bexabar edim. Keyinroq bilsam, do'stim Allohning farzlaridan birlarini ado etish bilan band bo'lib, oxirat saroyini tiklab yurgan ekanlar.

Rasululloh (s.a.v.) «Qarindoshchilikni bog'langlar, agar salom bilan bo'lsa ham», deb ta'kid etganlar. Shu o'rinda ziyorat odobi masalasida ham fikrlashib olsak. Ayrim odamlar qarindoshlarini yo'qlashni niyat qilishadi-yu, lekin kamxarjllk boisidanmi yo bozorga tushishga erinib-mi, «quruq boramanmi» degan bahonada bu yaxshi amalni bajarishni keyinga suraveradilar. Shaharlarda novvoylar ko'p, yo'l-yo'lakay to'rtta non olib kirib yo'qlash odat tusiga aylanib qolgan. Qishioqlarda ayollar ziyorat maqsadida maxsus non yopadilar yoki o'zlarining bog'laridan nasiba oladilar. Agar bularning ham iloji bo'lmasa, salom berib kirib borishning o'zi ham uyat sanalmas ekan. Bugungi kunda yo'qlashning yangicha turlari ham mavjud. Maktub yozib yoki telefonda hol-ahvol so'rab turish ham yaxshi. Xalqimizda yaxshi maqol bor: «Borsang – qarindosh, bormasang – begona».

Men umrning ziyoda bo'lishini shu do'stim misolida ko'raman. Hozir shukrkim, akalari, ukalari, beshala singillari hayotlar. Shubham yo'qliki, ular akalarini har kuni mehr bilan eslaydilar. Uning haqiga duolar qiladilar. Oilada silayi rahmdan so'z ochilsa, «Tog'ang shunday mehribon odam edi, uning hayoti senlarga ibrat bo'lsin», deb farzandlariga tarbiya beradilar. Bu farzandlar vaqt kelib o'z farzandlariga «Mening tog'am shunday musulmonsheva edilar», deb ibrat qilib eslashlariga ham ishonaman.

Ba'zilar qarindoshlaridan uzoqlashadilar-da, bu xatolarini yashirish uchun o'sha qarindoshlarini ayblaydilar. Bir odamning gaplaridan ajablangan edim. Ammalari haqida so'zlay turib aytdiki: «Men ammamnikiga qadam bosmay qo'ydim, o'zi ham, bolalari ham namoz o'qimaydi». O'zining aybini yashirish uchun musulmonchilikni niqob qilishi, ayniqsa, ajablanarli edi. Agar u chin musulmon bo'lsa, yaxshi odoblarini namoyon etib, o'sha benamoz ammasini tez-tez ziyorat qilavermaydimi, yaxshi fazilati bilan ibrat bo'lavermaydimi? Bu kishi kabi yanglishganlarga Maymun ibn Mahron aytgan ibratni eslatishni joiz deb bildik:

«Uch narsada kofir va musulmon barobardir: kim bilan ahplashgan bo'lsang, ahdingga vafo qilgin – xoh kofir bo'lsin, xoh musulmon. Albatta, ahd Alloh uchundir. **Orada qarindoshchilik bo'lsa, silayi rahm qilgin – xoh kofir bo'lsin, xoh musulmon.** Kimki senga omonat bergen bo'lsa, omonatini ado qilgin – xoh kofir bo'lsin, xoh musulmon».

Rabbimiz Alloh taborak va taolo rahmni yaratib, O'zining Rahmon sifati bilan marhamat etdiki: «Men Rahmonman, sen rahmsan. Kim seni uzsa, uzilaman; kimki senga bog'lansa, bog'lanaman». Arshdan o'rın olgan Rahm esa kecha va kunduz der ekanki: «Yo Parvardigoro! Sening yo'lingda kimki menga bog'lansa, bog'langin, kimki Sening yo'lingda meni uzsa, uzilgin».

Abu Hurayradan (r.a.) rivoyat qilingan hadisda Rasululloh (s.a.v.) bu mavzuga yanada aniqlik kiritib, aytadilar:

Abdulloh ibn Amr (r.a.) esa aytadilar: «Rasululloh (s.a.v.) bitta bar-moqlarini egib: «Rahm so'zi Alloh Taoloning Rahmon nomidan shu bar-mog'imdek unib chiqqan bir shoxchadir. Uni birov uzmasa, Alloh Taolo uzmaydi va kim uzib qo'ysa, Alloh ham uni uzib tashlaydi. Qiyomat kuni Alloh Rahmga fasohatli, o'tkir va ochiq so'zlaydigan til beradi», dedilar».

Bu o'rinda juda go'zal tashbeh bor: chindan ham kishining bar-mog'ini birov uzmaydi. U faqat o'zining ehtiyyotsizligi uchun biron nimada chopib olishi mumkin. (O'g'irligi uchun chopilsa ham o'zi aybdor.) Qarindoshlik zanjirini uzgani tufayli Allohnning rahm-shafqatidan bebahra qolguday bo'lsa, kishi o'zining ehtiyyotsizligi yoki ahmoqligiga da'vo qilaversin.

Qarindoshlar qanday sabablar bilan uzilib ketadilar?

- * ko'p hollarda meros talashish oqibatida;
- * ota-onalaridan meros qolgan bemehrlik, loqaydlik, xudbinlik kabi illatlariga davo topolmaganlari tufayli;

- * kibr xastaligiga chalinganlari uchun. Bu holda boyroq qarindosh kambag'alroq jigarini mensimaydi. Bundan uning ko'ngli ranjiydi. Silayi rahm qilaman, degan niyatda bu kibrli qarindoshinikiga borganida u nimani ko'radi? Faqat takabburlikni ko'rsa, ehtimol, chidar. Ammo badavlat qarindoshining ko'zlarida «Bu bir nimaga muhtoj bo'lib, tilanib keldimikin?», degan xavotirli savolni ko'rgach, chidashi qiyindir. Ammo bu ham bir sinov, chidab sabr qilgani ma'qul;

- * hasad kasaliga bandi kambag'alroq qarindosh badavlatroq jigarini ko'ra olmaydi. Hatto «nima uchun unga beradi-yu menga bermaydi?», deb Alloh bilan haq talashib ham qo'yadi. Yoki tinmay tamagirlilik qilaveradi. Yoki qarindoshi haqida g'iybat va ig'volarni tarqataveradi. Badavlat qarindosh undan bezadi. Ammo bu ham uning uchun bir simov, chidab, sabr qilgani ma'qul. Hasadchi qarindosh bizga yomonlikni ravo ko'rsa, biz unga insof tilab, duo qilaylik. Uning insof va hidoyat sari burilgani bu sabrimiz uchun bizga berilgan mukofot bo'ladi;

- * qarindoshlar orasigasov uqchilik tushishiga ma'lum bir odamlarning billb-bilmay aytib yuborgan gaplari ham sabab bo'lishi mumkin.

Na ilojski, oramizda gap tashuvchilar kam emas. Gapni shunchaki tashib qo'ya qolsa mayli-ya, qo'shib, ko'pirtirib yuradiganlari ko'p. Shunday noma'qul gapni eshitganda ayrimlar «Bu bir g'iybat-da», deb ortga tashlab yuborsalar – olam guliston! Lekin g'iybatligini bila turib ham g'azablana boshlaydi. Holbuki, biron kishi qarindoshingizni yomonlasa, siz unga qo'shilishib yomonlamang. Aksincha, uning yaxshi tomonlarini eslay boshlang. Shunda vujudingizda uyg'onayotgan nafrat chekinadi. Nafratdan qutula olmasangiz, o'zingizni qiy nab yuravermang-da, o'sha qarindoshingiz huzuriga boring. «Menga qarshi shunday debsiz» yoki «Menga qarshi shunday ish qilibsiz, sababini tushuntiring, aybim bo'lsa men uzr so'ray, siz esa kechiring», deng. Balki sizga yomonlik istagan qarindoshning vijdonida illat bordir, u holda ko'p aytishmang, janjalga yaqinlashmang. Agar komil vijdon va insof egasi bo'lsa, yo'l qo'yilgan xatoni bartaraft etish choralar bo'yicha birgalikda fikrlashing. Ikki jigar orasida nifoq qo'zg'ovchilar orasida xotinlarni ko'p uchratamiz. Ovsinlarning bir-biriga nafrati kundoshnikidan yomonroq bo'ladi. Qarindoshlik zanjirini uzishga intiluvchi xotinlarni kaltafahmlikda ayblaymiz. Lekin ularning gaplariga laqqa tushib jigarlaridan yuz o'giruvchi erni-chi? Xotin «akangiz (yoki opan-giz) unday» deb g'iybatni boshlaganida, er: «To'xta, sen aytayotgan odam bilan biz bir qorindan tushganmiz. Shu odam mena yigirma (yoki o'ttiz) yildan beri aka. U mening beshigimni tebratgan. Uning kimligini, yaxshi-yomonligini sendan ko'ra men yaxshiroq bilaman», deb to'xtatsa, har qanday xotin ikkinchi marta o'ylabroq gapiradigan bo'ladi. Yana shunday ayollar borki, til bilan g'iybat qilganlari yetmaganday turli ilm-u amal, jodular bilan qarindoshlardan qutulish choralarini izlaydilar. Shukrki, bunday buzg'unchilardan ko'ra oqila ayollarimiz ko'proq. Bir do'stim ayollardan gap ketganida shunday degan edi:

– Xudo mena oqila ayol ne'matini berdi. Men akamdan ranjib, bordi-keldini ham yig'ishtirmoqchi bo'lgan edim. Ahli ayolimga, farzandlarimga ham akamnikiga borishni taqiqlab qo'ygan edim. Bir kuni ahli ayolim akamni tug'ilgan kunlari ziyorat qilib kelibdi. Borib kelganini yashirmay o'zi aytdi. G'azablangan edim, bosiqlik bilan tushuntirdi: «Agar akangiz bilan yuzko'rmas bo'lib ketsangiz bilgan-bilmagan qarindoshlar, tanishiar birinchi navbatda meni ayplashadi. Chunki men kelinman. Jigalar ozgina xafalashib yurishib keyin baribir yaqinlashib ketasizlar. Jigarni jigardan uzib bo'lmaydi. Akangiz yomon bo'lsalar siz yaxshi bo'lavering». Shu gapiga farishtalar omin deyishgan ekanmi, oradagi nifoq ko'tarildi.

* Ba'zi qarindoshlar kelajakda uzilib ketmaslik uchun quda bo'ladi. Biroq yoshlarning oilasi buzilishi natijasida yuzko'rmas bo'lib ketadilar. Aynan mana shu holat kishini o'yga toldiradi. Yaqin qarindoshlik zanjirini mustahkamlamoqchi bo'lgan aka-uka yoki opa-ukaning ayblari to'ydan keyin kashf etila boshlaydi. «Qizi unday ekan, yaxshi tarbiya bermabdi», deb bir tomon ikkinchi tomonga mag'zava ag'darsa, ikkinchi tomon ham tek turmaydi. Oqibat esa ravshan. Oilasi buzilgan yigit va qiz boshqa turmush qurib ketadi, biroq uzelgan qarindoshlik tiklanmaydi. Ba'zan esa aksincha holat ham yuz beradi. Masalan, uka opasining yoki akasining o'g'lini kuyov qilish niyatida. Ochiq aytolmaydi-ku, biroq tashriflarini behad quyuq qiladi. Bu uydagi har bir marosimda xotini bilan kelib xizmat qiladi. Keyin bir kuni orqavoratdan eshitib qoladiki, u niyat qilgan yigitga qiz qidirishayotgan emish. Shunda yaqinlari orqali miyatini ma'lum qilganda «Qarindoshdan kelin qilmayman», degan javobi eshitib, tashriflarini butkul uzmasa-da, avvalgi mehribonchiliklarini to'xtatadi.

Yana shunga o'xshagan turli katta-kichik sabablar ko'pki, bularning birontasi Qiyomatdagi hisob chog'ida uzrli bahona o'rnida qabul etilmasa kerak.

Silayi rahmnni mukammal ravishda bajarishda qarindoshlik haqlarini ado etish ham bor. Bandalarga «Qarindoshlaringga, miskin va musofirlarga o'z haqini ber!», deb buyurilgan. «Isro» surasidagi oyati karimaning bu ma'nosini Abdulloh ibn Abbas shunday tafsir qiladilar: «Bunda haqlarning eng zarurini berish buyurilgan. Mablag'i bo'lsa, qarindoshlarga, miskin va yo'lda qolgan musofirlarga berishga da'vat qilinadi. Agar mablag'i bo'lmasa, nochor kishilarga qanday muomala qilish lozimligini o'rgatiladi: «Parvardigoringdan kutadigan rahmat (rizq) qo'lingda tuyassar bo'lmay, ularga qaray olmasang, ularga muloyim gapir». Ya'ni o'sha nochor odamni noumid qilmay, «hozircha yo'q, ammo yana mol kellb qolar, shuni kutib turibman», kabi umid-baxsh so'zlar bilan yaxshi va'da qilishga chorlanyapti.

Imkonni bor, o'ziga to'q kishida nochor, yordamga muhtoj qarindoshiarning haqi bor. Boy-badavlat kishi o'z qarindoshlariga yordam bergenida minnat yoki fazlini ko'rsatish uchun emas, balki odamiylik burchini ado etish uchun qillgan bo'ladi. Shuningdek, nochor qarindosh o'zining badavlat qarindoshidan biror narsa olganida uning huzurida xor-u zor bo'lib emas, Alloh unga belgilagan haqni olayotganini tushunib, o'zini erkin tutib oladi.

Ba'zan aka-uka (yoki opa-singil) tutinganlarni uchratamiz (yaxshi amallardan hisoblanmish bu odob xususida do'stlikka oid suhbatimizda yana flkrlashamiz). Yusuf Xos Hojib hazratlari yozadilarki:

*Qodoshliq kishi kusi chovi beduk,
Odoshliq kishi oti sovi beduk.
Qodoshing yo'q ersa yuri tut odash,
Odash ezgu bo'lsa, bu – buldi qodosh.*

Deyilmoqchiki: qarindoshlari bor odamning sha'ni shuhrati ulug'dir. Do'sti bor odamning esa so'zi ulug'dir. Kel, qarindoshing bo'lmasa, do'st tut. Yaxshi do'st qarindosh o'rnila bo'lur.

Chindan ham shunday. Ammo qarindoshidan uzilgan holda begona bilan aka-uka tutinishhi anglab yetish qiyin. «Qutadg'u bilig»da yana shunday satrlar bor:

*Yog'iz yer yashil suv yoroshti bila,
Oro yuz chechaklar yozildi kula.
Yarashiq yurisa qodosh yo odash,
Ulardin bo'lur qo qodoshqa bila.*

Deyilmoqchiki: bo'z tuproq bilan suv ittifoq bo'lgani uchun yuz xil gul-chechaklar kulishib ochildi. Qarindosh yor-birodarlar ittifoq bo'lishsa, undan tarqalgan go'zal jamoatlar vujudga keladi.

Umidimiz yulduzlari, bu suhbatimiz sizlarga tushunarli bo'ldimi yo yo'qmi, bilmayman. Har holda ma'qul kelishiga umidim bor. Bayon etilgan masalalarning ayrimlariga siz kelajakda duch kelasiz, lekin bu masalaning yechimiga hozirdan tayyorgarlik ko'rishingiz kerak. Shu bois batafsilroq fikr yuritishni ma'qul ko'rdim. Shunday bo'lsa-da, barcha masalalarni to'la qamrab ololmadim. Ishonamanki, donolar suhbatidan bahramand bo'lganingizda va donishmandlar kitoblarini o'qiganingizda bu bilimlaringizni yanada boyitasiz, bilimingiz boyigach, amalga ham e'tibor berasiz. Shunda kelajagingiz yanada saodatli bo'ladi.

DO'STLIK CHAMANI

Do'st mehri o'likni tiriltiradi, do'stga xiyonat esa tirik qalbni vayron qiladi.

Bir ajib qushni ko'z oldingizga keltiringki, uning qalbi Allohga ishq bo'lsa, qanotlaridan biri ota-onaga, ikkinchisi do'stga muhabbat va vafodir. Do'stlik haqida, do'stlikdagi vafo va xiyonatlar haqida shu qadar ko'p rivoyatlar to'qilgan, hikmatlar bitilganki, barchasini to'plab, nashr etilsa, dunyoning qog'ozlari yetmas, ehtimol. Kishining hayotida tish o'tmas muammolar ko'p. Shulardan biri aynan do'st topish, do'st tanlash muammosidir. Kishi umri davomida adash yo'llarda ko'p qoqiladi. Eng ko'p qoqilish do'st ko'chasida bo'ladi. Kishi o'lguniga

qadar ko'p do'st topmaydi, ammo ko'p do'st yo'qotadi. Nega shunday? Bunga kim aybdor? Kishining o'zimi yo do'stmi?

Umidimiz yulduzları, hayotda oddiy haqiqat bor: odam ota-onani tanlash huquqiga ega emas. Lekin do'stlashish uchun odam tanlanadi. Buning uchun odamga aql berilgan. Yana bir haqiqat shuki, odam ma'lum yoshga yetganida ota-onasiz yashashi mumkin, do'stsiz hayot kechirishi esa og'ir, juda og'ir. Odam ota-onasining vafotiga asta-sein ko'nikadi. «Do'stim» deb yurgan odamning xiyonati tufayli undan tiriklayin ayrilsa, chidashi qiyin.

Bog'chada orttirgan do'stingiz, mактабдаги, litsey yoki kollejdagi do'stingiz bor. Bularning biri ikkinchisiga o'xshamaydi. Bog'chadosh, sinfdosh do'stlaringiz bilan qadrdonlashib qolganingizda litsey yoki kollejga borib yangi do'stlarni kashf qilishingiz kerak bo'ladi. So'ng institutda, keyin xizmatda...

Ko'nglimiz hamisha vafoli do'st tilaydi. Ayni damda kimdir bizning do'stligimizga, sadoqatli do'stligimizga muhtoj. Birorta do'sti bo'limgan odam dunyoda yashamasa ham bo'ladi. Biz do'st deb yurganimiz dushmanlik choponiga burkanib olsa, aziyatlar chekamiz, ammo o'zimiz ba'zan bilib, ba'zan bilmay boshqa bir odamga dushmanlik qilib yurganimizni anglaysizmi? «U yomon odam, shuning uchun menga dushman», deymiz. Ehtimol, o'zimiz yomondirmiz, ehtimol, do'stlik burchi nima ekanini yaxshi anglamagandirmiz, ehtimol, yaxshi do'st tarbiyasini chetlab ulg'aygandirmiz?

Kattalar siz bilan do'st haqida suhbatlashishdan avval ortlariga bir qarab olsalar, shu yoshlariga yetguncha topgan va yo'qotgan do'stlarini bir-bir ko'z oldilariga keltirsalar, durust bo'lardi. Ularning fazilat va illatlarini eslasalar-da, so'ng o'zlariga savol bersalar: «Shu fazilat menda bormi, bu illatdan qutula olganmanmi?». Rasululloh (s.a.v.) «Alloh nazdida eng yaxshi do'st deb odamlarga doimo xayrli ishlarni qilib yuruvchi kishiga aytildi», deb marhamat qilganlar. Ya'nikim, do'stlarning yaxshirog'i hamdamlarini o'z shafqati soyasida tutar va karam eshigini ular yuziga ochib qo'yar, tilaklarini va hojatlarini yuzaga chiqarar. «Biz shundaymizmi? Yoki do'st deb yurganimiz bir guruh kishilargagina yaxshilik qilish bilan cheklanamizmi?»

Savollar ko'p... Javob o'ylash barobarida hikmatlardan quvvat olaylik-chi...

Do'stlikning avvali – tanishmoqlik. Ta'bir joiz bo'lsa, tanishish – do'stlik manziliga olib boruvchi bir yo'l. Agar bu yoldan to'g'ri bormay, poyintar-soyintar, egri-bugri qadam tashlansa, g'iybat, ig've, hasad ariqlaridan suv ichib turilsa, o'rtada dushmanlik paydo bo'lishi shub-

hasizdir. Bir kishi bilan tanishib, uni do'stlikka qabul qilishda g'oyat ehtiyotkorona harakat qilish kerak.

Do'st yo'lidagi bog'lardan biri – yaxshilikni e'tirof etish. Ya'ni do'stning do'stga qilgan yaxshiligin tan olishdir. Agar bu yo'lida minnat daraxti soyasida rohat qilinsa, do'st manzilidagi ko'shkka umid qilmay ortga qaytavergan ma'qul.

Tabiiyki, har qanday ahil do'st orasida tortishuv bo'ladi. Shunday hollarda mayda-chuyda narsalarga o'ralashib, kishi do'stdan ajrab qolishi hech gapmas. Demak, ikkovdan biri yo'l berishi shart. Do'stlik olamida kibr quyoshidan bahra olish mukofoti – yulduzsiz tundir.

Xush muomala – do'stlik bog'idagi daraxtlarga hayot suvi beruvchi bir chashmadir. Shirinso'zlik, ochiq yuzlik, go'zal ifoda, tavoze, muloyimlik, tljni ma'nosiz behuda so'zlardan tlyish kabi go'zal xulqlardan xushmuomala hosil bo'ladiki, bu dushmanlik sahrosidan yopirilajak ofatlar yo'lini to'smoqlikka qodir bo'lur.

Do'stga muhabbatning haqiqiy tarjimoni **ixlos** sanaladi. Do'stga xayrixoh bo'lish, kerakli vaqtida uning manfaati yo'lida xizmat qilish buni isbot etadi. Muhabbat ixlosga teskarri emas, aksincha uni quvvatlaydi, chunki ikki do'st orasidagi muhabbatdan maqsad – bir-birlariga manfaat yetkazib, yordamlashishdir. Agar ikki do'stdan biringining ko'nglidan bu chiqib ketsa, uning muhabbati chin emas, balki muhabbat niqobidagi munofiqlik, riyokorlikdan iborat bo'lib qoladi.

Hikoyat. Bir kishi pulga muhtoj bo'lib do'stining uyiga keldi-da, murodini aytди. Xijolatligi tufayli do'stining taklifini qabul qilmadi, uyiga kirmadi. Do'st ichkari kirib aytilgan pulni olib chiqib berib, birodarining ko'nglini ko'taradigan, xijolatlikdan xoli qiladigan oqil so'zlarni aytди. Muddaosi hosil bo'lgan kishi iziga qaytgach, do'st uyiga kirdi-yu yig'lay boshladi. Xotini «Erim ko'proq pul berib yuborib, achinib yig'layapti shekilli», degan xayolda «Biror narsani bahona qilib pul bermasdan qaytarib yuborsangiz bo'lmasmidi, endi pushaymonligingizdan nima foyda?», deb ta'na qildi. Shunda do'st dediki:

– Yig'layotganim sababi sen o'ylagancha emas, meni g'aflat bosibdi, do'stim pulga muhtoj bo'lib qolganini bilmabman. U kelib so'ramasidan avval o'zim borib, mushkulini oson qilishim kerak edi. Do'stning hojatidan bexabar menday g'ofilning do'stligidan Tangrim rozi bo'larmikin?

Qarz so'rash jarayoni do'stlik ko'chasidagi og'ir va nozik muammolardan, ayni paytda jiddiy sinovlardan sanaladi. Pul go'yo o'tkir qilich, do'stlik zanjirlarini uzishga, do'stlikning buzilmas imoratini barbob etishga ham qodir. Qarz so'rash boshlansa, zaif do'stlik iplari uzilib boraveradi.

Rivoyat. Bir odamning qadrdon uch do'sti taqdir taqozosi bilan uch shaharda yashar edi. U do'stlarining sadoqatini sinamoqni xa-

yol qildi. Avval biriga xizmatkorini jo'natdi. Xizmatkor xojasining ishi yurishmay, qarzga botganini aytdi. Do'st uni yupatib, u aytgan qarzni to'lashga yetgulik miqdordagi pulni berib, iziga qaytardi. Sinovchi do'st birodarining bu karamidan quvonib, xizmatkorini ikkinchi shaharga jo'natdi. Ikkinchi shahardagi kishi ham do'stining qarzga botganini eshitib g'oyat qayg'urdi. Ertasiga xizmatkorning qo'liga qarzni qoplay-digan va yana o'n yil davomida tirikchilikka asqatadigan mablag' berib jo'natdi. Sinovchi do'st bundan ham quvondi, shunday do'stlarni bergeniga Allohg'a shukrlar qildi. Uchinchi shaharga jo'natishdan oldin xizmatkoriga qattiq tayinladi:

– Bu do'stim badavlat emas, o'zi olim odam. Unda ilmdan boshqa narsa yo'q. Shu sababli «xo'jayinimning ahvoli xarob, katta qarzga botgan», deb vahima qilma. «Ishlari yomon emas, faqat besh tangagina qarzlar bor, Xudo xohlasa, yaqin kunlarda qarzdan qutulib, ishlari avj olib ketadi», degin.

Xizmatkor olim do'st huzuriga borib xojasining buyurganini bildirdi. Olim do'st bu xabarni eshitib, boshini egdi. So'ng o'rnidan turib, tashqariga chiqdi. Xizmatkor o'tirgan uyiga nazar soldi: yirtiq gilam-u eski ko'rpa chadan boshqa narsa yo'q ekan. «Hech bo'lmasa besh tangasi bordir», deb o'tirganida uyga notanish odam kirdi-da:

- Xojasi besh tanga qarz bo'lib qolgan xizmatkor senmisan? – deb so'radi.
- Ha, – deb javob berdi xizmatkor.
- Mana senga besh tanga, buni shu uy egasi berib yubordi.
- O'zlar qanilar?
- O'zi menikida. U qul bozorida o'zini menga besh tangaga sotdi.

Bu gapdan xizmatkor ham ajablandi, ham dahshatga tushdi. Quldor-ga ergashib uning uyiga bordi va olim do'st qarshisida tiz cho'kib:

- Unday qilmang, pulni qaytarib beraylik, – deb yalindi.
- Men bu odam bilan shartlashib, besh tanga evaziga besh yil ishlab berishga va'da bergenman. Va'damga xi洛of qila olmayman. Do'stimni muhtojlikdan qutqarish uchun besh yil ishlab berish men uchun hech gap emas, – degan ekan olim do'st.

Mazkur rivoyatni bir davrada hikoya qilib bergenimda kimdir dediki:

- O'sha sinayotgan odam bu birodarining qashshoqligini bilar ekan, o'zi unga yordam bersa bo'lmasmidi?

Bu savolda o'zimiz uchun ikki ibrat bor:

* olim o'zini qashshoq sanamaydi, chunki uning ilmi bor. U ilmni har narsadan ustun qo'yadi, birodarining yordamini qabul etmaydi. Badavlat birodarlari hisobiga yashasa, u olim bo'lmaydi;

* boshqani sinamoqchi bo'lgan odam avval o'zini sinab ko'rishi kerak.

Bu dunyoning odamlari bir-birlariga do'st bo'lishni istasalar, bu yolda o'z aziz jonlarini ham ayamaydilar. Bunday odamlar sadoqatli asl do'stlardirlar. Lekin bu dunyoda shunday toifa odamlar ham borki, ular yolg'iz o'z vazifalarini yaxshilamoq, qo'lga bir narsa kiritmoq, yaxshi kun kechirmoq uchun do'st bo'ladilar. Bunday odamlar mol-davlat do'stlari-dir. Ular qushlarni to'ydirish uchun emas, tutish uchun don sepadigan ovchiga o'xshaydilar. Do'sti uchun jonini fido etadigan odamlarning qadr-qimmati molini fido etuvchidan juda va juda yuksakdir. Rivoyat-dagi olim do'stni ana shu yuksak martabada ko'ramiz.

Do'stlar ikki xil bo'ladilar: birinchilari – o'z ixtiyorlari bilan samimiylar do'st bo'lganlar. Ikkinchilari – majburiyat va zaruriyat yuzasidan ahd-u paymon bog'laganlar. Bularning maqsadi foyda ko'rmoq va zarradan qochmoqdir. Lekin samimiylar va sadoqatga asoslangan do'stlik hamisha, har yerda va har sharoitda ishonchli bo'ladi. Zaruriyat va majburiyat natijasida paydo bo'lgan do'stlik esa bunday quvvatga ega emas. U daryo kabi goh toshib, atrofni bosadi, goh qurib, suvi ozayib qoladi. Zaruriyat yuzasidan paydo bo'lgan do'stlikka ishonish durust emas. Zaruriyat o'rtadan ko'tarilishi zamон do'stlik adovatga aylanishi, ehtimol. Demoqchimizki, olim agar zaruriyat tufayli do'st bo'lganida o'zini besh tangaga sotmas edi.

Masal. Qarg'a, ohu, sichqon va toshbaqa do'st edilar. Ittifoqo ohu yo'qolib qoldi. Qarg'a osmonga uchib, uni qidirdi. Qarasaki, ohu ov-chining to'riga o'ralib, azob chekib nolalar qilyapti. Qarg'a sichqonni fojia yeriga boshladi. Sichqon to'r arqonlarini qirqdi, ohu ozod bo'ldi. Shunda ohu do'sti toshbaqaga qarab, ajablanib so'radi:

– Sen nega kelding? Ovchi bu yerga qaytsa, sichqon, teshikka kirib berkinadi, qarg'a osmonga ko'tariladi. To'rdan qutuldim, endi men ham qochib qutula olaman. Sen-chi?

Toshbaqa bu gapni eshitib boshini chayqaganicha debdiki:

– Birodar, qanday qilib kelmayin? Do'stlardan uzoqda, firoq va hijronda kechgan hayotning nima lazzati bor? Qanday aqlli odam ayrilmogni afzal ko'radi? Baxtsizlikka uchragan odamga tasalli beradigan, og'ir kunlaringda dardingni yengil qiladigan do'stlar bilan birga bo'lish lozim. Hijron o'tida yongan, do'stlardan uzoqqa tushgan odamning dili hamisha g'am va alam bilan to'la, sihatlik uning vujudidan yiroq bo'ladi. Sabr va qanoat uni tark etadi. Aql va kamolot o'z kuchini yo'qotib, foydasiz bo'lib qoladi... Do'stdan ajralishdan ham og'irroq musibat bormi dunyoda? Firoq alangasi yetti daryoni quritadi...

Masaldan olinajak fikr shuki, shijoatli va kuchli botirlar urushda, xotin va farzandlar kambag'allikda, do'stlar esa boshga kulfat tushganda taniladilar.

Hayvonlar dunyosini tark etib, o'zimizning hayotga nazar tashlaylik-chi, nimalarni ko'rар ekanmiz.

Voqea. Bir yigitning boshiga ish tushib, boyligidan ajraldi, o'zi esa qamaldi. Shunda uning xotini har haftada oshxo'rlik qiluvchi ulfat-do'stlardan yordam kutdi. Do'st qamoqda, oshxo'rlik o'sha-o'sha davom etardi. Oshxo'r ulfatlar bolalikdan birga katta bo'lgan o'rtoqlarini eslab qo'yish bilan do'stlik burchlarini ado etardilar go'yo. To'g'ri, ular sichqon kabi to'r arqonlarini qirqib, do'stlarini tutqunlikdan qutqara olmaydilar. Ammo faqat odam bolasiga xos fazilat – tutqunlikdagi do'stning ota-onasi, oilasidan xabar olib turish-chi? Qamoqdagi do'stning xotini erini qutqarib olish umidida yelib-yugurardi. Ittifoqo avtomashinasi buzilib qolib, erining eng yaqin do'sti hisobiangan odamnikiga borib iltimos qildi:

– Kunda besh-o'n idoraga uchrashishga to'g'ri kelyapti, mashinasiz ulgura olmaydiganga o'xshayman. Temirni qizig'ida bosmasa, armonda qolamiz shekilli. Mashinangizni ikki-uch kunga berib tursangiz.

Do'st xotinning iltijosiga javoban shunday dedi:

– Birov mening xotinimni so'rasa berib turishim mumkin, ammo mashinani berib tura olmayman.

To'g'ri, mashinani birovga berish qonunga zid, dersiz. Lekin ko'ngil toza bo'lsa, shu mashinani «ishonch qog'ozi» bilan ham berib turish mumkin-ku! Yoki agar u chin do'st bo'lsa «Bir-ikki kun emas, qancha lozim bo'lsa o'zim mashinam bilan xizmatingizda bo'laman», demas-midi? «Ulfat», «oshna» degan tushunchalar bor, shuning barobarida «osh do'stleri», «ulfatdagi do'stlar» degan iboralar ham mavjud. «Osh do'stleri» bilan bir tovoqdan palov yeiyish mumkin, lekin ular orasidan mehr-oqibatni qidirib topish mushkul.

Umidimiz yulduzları, siz balki bilarsiz yo bilmassiz, katta yoshdagilar choyxonadagi oshga yoki uydagi «gap»ga kelmaganlardan gina qiladilar, bunday ulfatga qo'shilmaganlardan hatto nafratlanadilar. Ammo qo'polroq bo'lsa ham bir haqiqat bor: ot va eshak bir oxurda xashak yesalar ham do'st bo'lmaydilar.

Bir odamning afsus bilan aytib bergen hikoyasiga siz ham guvoh bo'ling.

Yana bir voqea. Ikkovi yigit. Ikkovi ham badavlat otaning erka farzandi. Biriga otasi «Mersedes» in'om etib, ulfatda «yuvaldi». Ziyofatdan qaytishda ularning biri halokatga uchradi: mashinasi pachoq bo'ldi, o'zi og'ir jarohatlandi. Uning izidan kelayotgan do'st – yangi «Mersedes» egasi to'xtadi. Do'stining ahvolini ko'rib, yo'lovchi mashina to'xtatganda yigit: «Do'stimni shifoxonaga olib boring, men izingizdan yetib boraman», deb pul tutqazdi. U odam esa «Bu qonga belanib yotgan

yigit do'stingiz ekan, o'zingizning mashinangiz bor ekan, har nafas g'animat-ku, nega o'zingiz olib bormay, mashina to'xtatmoqchisiz?», deb so'rasha «do'st» debdiki: «Iye, amaki, mening mashinam yangi-ku, uni o'tqizsam qon bo'ladi-ku!».

Bu holatga izoh shart bo'lmasa kerak. Yana bir voqeа xususida esa ehtimol bahslashishga ham to'g'ri kelar. Ammo undan avval ibrat sifatida bir masal bilan tanishsak.

Masal. Bir xushmanzara, ajoyib chamanzordagi baland daraxt ustida qarg'aning ini bor edi. Bir kuni ovchi shu daraxt atrofiga don sochib, to'r yoydi. Qarg'a buni ko'rib o'ylandi:

– Bu odam bir baloni boshlayapti. Kimni to'rga solish qasdida ekan? Meni tutmoqchimi yo boshqanimi? O'z joyimda qimir etmay turay, qani nima bo'lar ekan?

Shu onda kabutarlar uchib keldilar. Ularning boshlig'ini Chinkabutar der edilar. U g'oyat zehnli, chaqqon edi. Kabutarlar donni ko'rgach, ehtiyyotkorlikni unutdilar va to'rga ilindilar. Kabutarlar patillab, jonlarini xalos qilish uchun bir-birlariga urilaverdilar. Shunda Chinkabutar dedi:

– Vahimaga tushmanglar har biringiz o'zingizni emas, hammaning baravariga xalos bo'llishini o'ylanglar. Biz baravariga parvoz qilamiz.

Kabutarlar uning aytganini bajarib ko'kka ko'tarildilar. Ovchi ularning ortidan yugurdi. Qarg'a esa o'z-o'ziga dedi:

– Men bularning ortidan borib, ish nima bilan tugashini ko'ray, chunki shunday tashvish ertami-kechmi mening boshimga ham tu-shishi, ehtimol. Boshqalarning boshiga tushgan hodisadan o'zi uchun ibrat olganni hushyor va farosatli deydilar.

Ovchining izma-iz yugurib kelayotganini ko'rgan Chinkabutar yoronlariga dedi:

– Bu surbet ovchi bizdan voz kechadiganga o'xshamaydi. Agar ko'zidan g'oyib bo'imasak, bizdan ko'ngil uzmaydi. Ochiq joyga emas, daraxtzorlarga borib qo'naylik, shunda u bizlarni topa olmay, iziga qaytib ketadi. Shu yaqin orada mening bir sichqon do'stim bor, unga aytsam, bu to'rni qirqadi va biz ozod bo'lamiz.

Kabutarlar u aytgan tomonga uchdilar. Ovchi ularni yo'qotib, iziga qaytdi. Qarg'a esa ular izidan uchib boraverdi. Chinkabutar aytgan daraxtzorga uchib keldilar. Sichqonni chaqirdilar. Ismi Ziyarak bo'lgan bu sichqon juda aqli va chaqqon edi. Biror falokat yuz bersa qochib chiqib ketish uchun inidan anchagina teshikchalar ochib qo'ygan, bir necha kunga yetarli ozuqa ham g'amlagan edi. Do'stining ahvolini ko'rib, Ziyarakning ko'zları yoshlandi. «Seni kim bu ahvolga soldi?», deb so'radi. Chinkabutar do'stiga shunday dedi:

– Yaxshilik ham, yomonlik ham taqdirdan. Kimning peshonasiga nima yozilgan bo'lsa, ertami-kechmi, shu narsa uning boshiga keldi, undan qochib qutulib bo'lmaydi... Qismat bizni bu balo girdobiga soldi. U bizga don ko'rsatib, ko'zimizni bog'ladi va aqlimizni qora pardaga chulg'adi. Hammamiz balo zanjiriga bandi bo'lib, baxtsizlik changaliga tushdik. Mendan ko'ra quvvatliroq va sha'n-shavkatliroq bo'lganlar ham qismatdan qochib qutula olmaganlar. Vaqtি-soati kelganda kun va oy tutiladi, baliq daryo tagidan yuzaga qalqib chiqadi, qush osmon bag'ridan yerga tushadi, nodonlar maqsadga yetadi, aqlilar ojiz qoladilar.

Ziyrak bu so'zlarni eshitgach, Chinkabutarni o'rab turgan to'r iplarini qirqa boshladi.

– Avval do'stlarimni o'rab turgan iplarni qirqqin, – dedi Chinkabutar. Ziyrak uning gapiga e'tibor qilmadi. Shunda Chinkabutar unga yalindi:

– Ey, aziz do'stim, sen birinchi galda o'rtoqlarimni banddan ozod qil.

– Sen o'z joningni xalos etishni istamaysanmi, yashashga sening haqing yo'qmi? – dedi Ziyrak.

– Men ularga rahbar bo'lishni o'z zimmamga olganman, – dedi Chinkabutar. – Shuning uchun ularning menda haqlari bor. Ularni asrash mening burchimdir... Buning ustiga men ularning harakati va yordami tufayli ovchining ta'qibidan xalos bo'ldim. Endi men ham o'z burchimni ado etib, o'zimdan avval ularni qutqazishim kerak. Yana shunisi borki, sen meni o'rab turgan iplarni qirqa boshlasang charchab qolishing va oqibatda do'stlarim to'rdan qutula olmay halok bo'lishlari mumkin. Lekin men to'rda ekanman, sen qanchalik char-chamagin, baribir, meni bu to'rda qoldirmaysan. Tushungin, hammadan oldin o'zimni qutqarsam, umrim ta'na va malomat tamg'asi ostida o'tadi. Men bunga chiday olmayman.

– Bu muruvvatli va insofli odamlarning xosiyatidir. Bu xosiyat do'stlarning senga bo'lgan ishonchi va muhabbatini yanada mustah-kamlaydi, – sichqon shunday deb boshqa kabutarlarni o'rab turgan iplarni qirqa boshladi. Shu tarzda kabutarlar ozod bo'lib, Ziyrakka minnatdorlik so'zlarini aytdilar-da, uchib ketdilar. Bu voqeani kuzatib turgan qarg'a esa sichqonning mahoratiga qoyil bo'lib, «kabutarlar boshiga tushgan tashvish mening boshimga ham tushishi mumkin, menga bunday do'st bugun bo'lmasa, ertaga kerak bo'lib qoladi», degan fikrda u bilan do'stlashmoqni istadi. Pastga tushib sichqonni chaqirdi va maqsadini aytdi. Sichqon unga dedi:

– Sen bilan mening o'rtamda hech umumiylig yo'q. Binobarin, do'st bo'lishimiz ham mumkin emas. Nodonlar ahvoliga tushmaslik va hikmat ahliga kaltafahm bo'lib ko'rinaslik uchun aql egalari

mumkin bo'lmanan narsalarni orzu qilmasliklari kerak. Quruqlikda kemadan, dengizda esa otdan foydalanishni istaganlar o'zlarini kulgili holga solgan bo'ladilar. Sen bilan mening oramizda qanday muhabbat bo'lishi mumkin? Axir men sening taomingman, demak, sening yoningda bir lahma bo'lsa-da, tinch va bexavotir yashay olmayman. Kimki o'z tengi bilan bo'limasa, oxirda pushaymon yeydi...

Endi va'da qilganim, bugungi kunlarda sodir bo'lgan hodisa.

Yana bir voqea. Bolalikdan birga katta bo'lgan ikki do'st tijorat bilan shug'ullanmoqchi bo'lishdi. Biri qayerdandir arzon-garovga shampansinoi olib, xaridor topish maqsadida bozorga kelishdi. Mashina egasi bo'lmish do'st do'kondor bilan savdolashmoq maqsadida ichkari kirdi. Ikkinchisi ko'chada qoldi. O'zicha savdo qilib ko'rmoqchi bo'lib, mashinadan uch-to'rt shisha vino olib ko'chaning o'zida sotuvga qo'yganda militsiya xodimlarining qo'lliga tushdi. Do'kondan chiqqan mashina egasi do'stining bu ahvolini ko'rgach, «Men bu odamni tanimayman», deb jo'nab qoldi. Uni qutqarishga harakat ham qilmagani do'stga xiyonat emasmi? Vijdonan qaralsa shunday. Lekin masalaga iqtisodiy tomondan ham qarash bor ekan. Do'stlar davrasida, ya'ni «ulfat gap»ida bu voqeadan xabar topganlardan biri birinchi do'stni aybladi. Ammo u do'st aybiga iqror bo'lmadi. «Men unga ko'chada sot, dedimmi? O'zining ahmoqligi uchun o'zi javob berishi kerak», – dedi. Orada bahs boshlanganida tijorat ilmidan yaxshi xabardor do'stlarning biri orani ochiq qildi. «Bu do'stimiz ketib qolib to'g'ri qilgan, – dedi u, – agar shu mening do'stim desa, milisa uni ham ushlardi. Qutulish uchun ikki hissa pul to'lash kerak bo'lardi».

Siz bu hukmga qanday qaraysiz?

Iqtisodiy manfaat bor joyda do'stlikka o'rinn yo'qmi? Do'stlik o'rnini bevafolik egallaydimi? Ehtimol, savolimizga quyidagi rivoyat javob berar. Ma'lumki, bevafo do'stlar haqida ko'p rivoyatlar bitilgan. Qadim foziiliaridan birining hikoyasi bilan tanishsak.

Rivoyat. Xorazmga safar qilganimda bir kishi menga yo'ldosh bo'ldi. Uni yedirib-ichirib yurdim. U esa menga nisbatan bo'lgan muhabbatini, samimiy do'stligini tinmay so'zlardi. Yo'lda bizga bir it ham hamroh edi. Ovqat qoldiqlarini men itga berib turardim.

Yo'lda ikki o'g'ri bizga hujum qildi. Yo'ldoshim o'g'rilarini ko'ri-boq, meni yolg'iz tashlab qochib ketdi. It esa meni himoya qildi. Bir o'g'rining oyog'idan tishlab yiqitdi, taladi, oqibatda o'g'ri arang qochib qoldi. Ikkinchchi o'g'rini men o'zim mag'lub etdim. Shunday qilib, iting yordamida o'g'rilaridan qutuldim. Hamrohim o'g'rilarining qochganini ko'rib yonimga qaytdi, riyokorlik qilib, holimni so'radi. Men esa «Sen kabi do'stdan shu vafoli it yaxshiroq», deb uni yonimdan nari quvdim.

Bizningcha, vijdonga suyanmagan do'stlikda yaxshilik yo'qdir. Bu otasining mol-mulkini sovurgan shahzodani eslatadi.

Yana bir rivoyat. Bir shahzoda otasining vafotidan keyin yurtni idora qilishni unutib, do'stlari bilan ayshu ishratga berilibdi va tez muddatda xazinani ko'kka sovuribdi. Bu holdan xabar topgan bir qarindoshi vaziyatdan foydalanib, mamlakatni bosib olibdi. Podshohlikka havasi yo'q shahzoda bunga parvo qilmay toj-u taxtni topshiribdi-da, o'zi o'sha tekinxo'r do'stlari bilan yallo qilib yuraveribdi. Oxir-oqibat bor-yo'g'idan ajrab, kafangado bo'lgach, eski yor-do'stlaridan birortasi uning holidan xabar olmabdi, aksincha barchasi undan yuz o'giribdi. Shahzoda har kuni bozor boshiga chiqib o'trar, otasining sodiq g'uolmlaridan biri uning qornini to'yg'izar ekan. Bir kuni sobiq do'stiari uni mazax qilish maqsadida ziyofatga taklif etishibdi. Hammalari kayf-u safoga berilganlarida it kelib go'shtni ko'tarib ketibdi. Do'stlar «Bu shahzodaning ishi, necha kunlardan beri go'shtning aftini ko'rmagani uchun ko'zi ochlik qilib yashirib qo'ygan», deb malomatlar qilishibdi. Shahzoda «Go'shtni men ol-ganim yo'q», deb qancha ont ichmasin, ishonishmabdi. Malomatdan ezilgan shahzoda parishon holda do'stlari davrasidan chiqib ketib, qon-qon yig'labdi. Uning bu holini ko'rib qolgan enagasi «Bolajonim, senga nima bo'ldi?», deb so'rabdi. Shahzoda ahvolini bayon qilibdi. Shunda kampir podshohning vasiyatini yetkazish vaqt kelganini anglab, shahzodaga uchta maktub beribdi. Birinchisida aytishicha, falon yerdagi kaptarxonaga o'n ming tilla yashirilgan ekan, ikkinchi maktubdag'i bayonga ko'ra, falon shahardagi falonchi ismli kishiga o'n ming tilla berib qo'yilgan ekan. Uchinchi maktubda piston shahardagi pistonchi ismli kishiga o'n ming tilla tanga omonatga berib qo'yilgani bildirilgan ekan. Shahzoda bu pullarni olib, birovga muh-toj bo'lmasdan yashay boshlabdi. Uning ishlari yurishib qolganidan xabar topgan eski jo'ralari yana xira pashshaday paydo bo'lishibdi. Shahzoda bir kuni ularni ziyofatga chorlabdi. Ular kelgunga qadar toshtaroshni chaqirtirib, katta bir tegirmon toshini ilma-teshik qildirib teshdirib, ko'zga ko'rinarli joyga qo'yibdi. Ziyofatga kelgan jo'ralar bu toshni ko'rib, «Unda qanday hikmat bor ekan?», deb ajablanishibdi. «Otam zamonida, – debdi shahzoda, – arabistonlik odam bir talay chumoli olib kelgan ekan. O'sha chumolilar shu toshni ilma-teshik qilib tashlashibdi». «Shunday bo'lgani aniq, – deyishibdi jo'ralar, – biz ham shunaqa chumolilar borligini eshitganmiz».

Bu so'zlarni tinglagan shahzoda o'zicha shunday debdi:

«Ana xolos, bir burda go'sht uchun o'sha kuni qancha qasam ichsam ham, bularning hech qaysisi menga ishonmagan edi. Hozir

aql bovar qilmas yolg'onni aytsam, barchalari tasdiqlab o'tirishibdi. Demak, bularning barchasi yaxshi kunimdagina paydo bo'ladigan do'stlar ekan. Menga esa yomon kunimga yaraydigan, nonim uchun emas, jonim uchun do'st bo'luvchilar kerak...»

Odamning hayotda do'stlari ko'pday tuyuladi. Ammo o'zini do'st deb yurganlarning yuzdan saksoni **manfaat do'stlari**, desak fikrimizga qo'shilasizmi? Bilasiz, qog'oz pullarning, hatto dur-u javohirning sun'iylari, qalbakilari uchrab turadi. Ularni maxsus moslamalar saralab berishadi. Hayotda soxta do'stlarni saralaydigan moslama yo'q, har kim o'z zehni, hayotiy tajribasiga qarab ajratib oladi-yu, ammo ajratib olgunicha ko'p aziyatlar chekishi ham mumkin. Hayotda uchrab turadigan tahlikali va musibatli kunlarning foydali tomoni shundaki, bir-birlarini tanimagan odamlarning tanishib, do'st bo'lishlariga yo'l ochib beradi. Ayni chog'da do'stning sadoqatini sinaydi. Do'stlarga manfaat yetkazmasdan ulardan manfaat kutish, yerga urug' sepmasdan turib, don olishni tama qilish kabi ma'nosizdir. Mashoyixlar «Kishi yondirmayin suhbatda shamni, yorug'likning nishonin ko'rolmas», deb bejiz aytmaganlar.

O'z nafsi o'ylab qilingan do'stlikka juda tez soya tushadi. Dey-dilarki, do'stni foyda-zarar ichida sinamoq kerak. Ya'ni, sen do'sting uchun oyoq qo'ysang, o'zingni mahkam tut. Do'stning haqiqiy dilini bilmoqchi bo'lsang, sinash uchun unga tilingda g'azab qilib yoki qovog'ingni solib ko'r. Do'stning senga qanchalik muhabbati borligini bilmoqchi bo'lsang, uning eng yaxshi ko'rgan narsasini so'ra. Shu ikkalasidan so'ng ham u qovog'ini solmasa, bunday do'stni boshga ko'tarish, shirin jon bilan barobar tutish kerak.

Bir donishmanddan «Qancha do'stingiz bor?», deb so'radilar. Javoban dediki:

– Buni bilmayman. Hozir turish-turmishim yaxshi. Umrim farovonlik bilan kechib turibdi. Shuning uchun hamma menga xushomad qilib, o'zlarining do'st ekanliklarini bildirib turibdilar. Mabodo davlatim qo'limdan ketsa, u chog'da qancha samimiyl do'stim borligini bilib olaman.

Xorun Rashid «Eng yaqin do'sting kim?», deb so'radilar.

– Qornimni to'ydirgan kishi, – deb javob berdi Bahlul.
– Qorningni to'ydirsam, meni ham do'st deb bilasanmi? – deb so'radilar Xorun Rashid.

– Do'stlik ham nasiya bo'ladimi? – dedi Bahlul.

«Bu odamni tanimayman», degan «do'st» va uning harakatini oqlagan ulfat bu hikmatlarni bilsa, mag'zini chaqsa, ehtimol, boshqacha xulosaga kelarmidi?

Do'ndamas va Amazak degan yigitlarning do'stligi haqida qadim afsona bor. Bu afsonani Aleksandr Makedonskiy tarixchilari yurtimizda bo'lganlarida yozib olganlar va bu tarix kitobi hozir yunonlar diyori kutubxonasida saqlanadi. Ikkinci asrda yashagan Lukianning «Do'stlik» deb nomlanmish asarida bu sadoqatli do'stlik bayoni berilgan. Siz ham tanishing-chi. Do'ndamas va Amazak qiyomatli do'st bo'lishga ahd qildilar. Qabila odatiga ko'ra, bilaklarini tilib, bir-birlarining qonlarini yaladilar va bu bilan ahdlarini qat'ylashtirdilar. Ular shunday do'st edilarki, go'yo ikki tanda bir jon va bir ko'krakda ikki yurak kabi... Ahdning to'rtinchi kuni ularga dushman hujum qildi. Qabilaning ma'lum bir qismi Sirdaryoni (u paytlarda daryo Tanais deb atalgan) kechib o'tib, jon saqladi. Do'ndamas ham daryodan suzib o'tdi. Do'sti Amazak esa qocha olmay, dushman qo'lida qoldi. U alam bilan faryod urib, do'sti Do'ndamasni yordamga chaqirdi. Do'stining nolasini eshitgan Do'ndamas o'ylab ham o'tirmay o'zini daryoga tashlab, u qirg'oqqa suzib o'tdi. Dushman uni nayzaga ro'para qilib o'ldirmoqchi bo'lganida «Oltin!», deb hayqirdi. Bu so'z o'ziga tegishli asirni pul hissobiga qutqarib olishni anglatgani uchun uni o'ldirmay, lashkarboshiga ro'para qildilar. Do'ndamas do'stini ozod etishni so'radi. Lashkarboshi esa buning evaziga ko'p oltin talab qildi. Shunda Do'ndamas:

– Boyligimizni talab ado qilding. Endi mening hech vaqom yo'q. Do'stimning o'rniغا meni asir et, istagingni bajaray, – dedi.

– Nega boyligim yo'q, deysan? Sen bebaho boylik egasisan-ku! – dedi lashkarboshi unga sinovchan tikilib. – Sening shu ikki ko'zing – eng bebaho boyliging, shuni bilmaysanmi? Sen shu ikki ko'zingni do'sting uchun bera olasanmi? Biz ko'zlarining o'yib olaylik-da, sen do'stingni olib istagan tomoningga jo'na!

Do'ndamas bu shartga ko'ndi. Ko'zlarini o'yib olishayotganda do'stini qutqarishga erishgani uchun shukr qildi. So'ng ikki ko'zi o'yib olingani holida do'stiga suyanib, qabilasiga borib qo'shildi. Amazak do'stining bu holiga chidamadi. U ham o'zining ko'zlarini o'yib tashladi. Shunday qilib ikki do'st bir-biriga suyanib, do'st sadoqati haqida dostonlar aytib, yer yuzi bo'ylab yurdilar... Asrlar o'tdi, urushiar o'tdi, qirg'inlar o'tdi... Ammo bu voqeа unutilmadi. Afsus shuki, buni kam odam biladi. Shu bois farzandlar tarbiyasida bu ibrat chetlab o'tiladi.

O'tgan yili Qurbon hayiti arafasida Toshkentdagи bir uyga o't tushi-di. Yong'in qo'shninikiga ham o'tdi. Bu xonardon egalari ayni damda Haj ibodatida edilar. Endi tasavvur qiling: keksayib qolgan er-xotin ulug' ibodatdan qaytsalar-u kuyib yotgan uylarini ko'rsalar! Xonardon sohibiarining farzandlariga sadoqatli do'stlar berilgan ekan. Do'stlar

bu uyni bir necha kun ichida tiklash ahdini qildilar. Har kim imkoniyatidan ziyodaroq hissa qo'shishga harakat qildi. Gap bu yerda faqat mablag' to'plashda emas. Do'stlarning barchalari yong'in soatidan boshlab, to uy qayta qurilib, hoji ota va hoji ona kutib olinguniga qadar shu yerda bo'ldilar. Ish kecha-yu kunduz davom etdi. Do'stlar ustalar va mardikorlar safida xizmat qildilar. «Bitta kulchani ikkiga bo'lib, yarmimi och odamga berganni «saxiy» deb, o'zi yemay, hammasini muhtoj odamga berganni «saxiy do'st» deb bil», deganlaridek, mahalla ahli shu kunlar ichi saxiy va beg'araz do'stlikning yaxshi namunasini ko'rdilar. «Yaxshi libos – tanga oroyish, yaxshi o'rtoq – jonga osoyish», deb bejiz aytmaganlar. Yana hazrati Alisher Navoiy yozganlarkim:

*«Har kim birov bilan do'st-yor bo'lsa, do'st-yorlik da'vosini qilsa,
o'ziga ravo ko'rmaganni unga ham ravo ko'rmasligi kerak. Ba'zi nar-
salarni o'ziga ravo ko'rsa hamki, yoriga ravo ko'rmasligi lozim. Ko'p
mashaqqatlardan kishi ruhiga alam yetadi. Jism-u joni bunga toqat
qiladi. Ammo bunday mashaqqat do'sti boshiga tushishini xayoliga
ham keltira olmaydi. Mabodo xayoliga keltirgudek bo'lsa, dahshatdan
hayoti so'nadi.»*

*Yor uldurki, har nekim o'zig'a
Istamas, yorig'a ham istamagay.
O'zi istarki, yor uchun o'lgay,
Ani mundoq sharik aylamagay.*

Deyilmoqchiki: o'zi do'sti-yori uchun o'lmoqqa tayyor, ammo bu ishga do'stini sherik qilmaydi.

So'fi Ollohyor hazratlarining ta'biri bilan aytilda, «Sen Alloh Taolo uchun birov bilan do'st tutinsang, uni sut ustidagi qaymoqdek ko'rgin. Uni aziz joningcha, balki undan ham ortiqroq ko'rgin:

*Tut ul do'stingni sut ustinda qaymoq,
Aziz joningcha ko'rgil, balki behroq.*

Aytiganlardan murod shuki, do'stining kuygan uyini tiklashda xizmat qilganlarni chin do'stlik xususidagi burchlarini a'lo darajada bajanganlar, demoqlik mumkin.

Hayotda eng qadron do'st orasida ham kelishmovchilik, tu-shunmovchilik va buning oqibati o'laroq arazlash ham uchrab turadi. Arazlash, ya'ni «po'm chiqish» faqat bolalarda yoki sizning yoshingizdagilarga xos emas, balki kattalarda ham tez-tez uchraydi. Banda

xato va kamchiliklardan xoli emas. Ammo yo'l qo'yilgan xato ikki do'stni bir-biridan ajratib yubormasligi kerak. Haqiqiy do'st birodarining aybini darrov kechira olishi shart. Bir og'iz xato gap uchun yoki noo'rin harakat uchun ajralib ketadigan do'stning do'stligi haqiqiy emas ekan. Rasululloh (s.a.v.) shunday marhamat qilganlar: «Hech bir kishi o'z birodaridan uch kechadan ortiq arazlab yurmog'i **halol emas**. Ikkalasi to'qnashib, biri u yoqqa, ikkinchisi bu yoqqa yuz o'girib ketmasin. Ularning yaxshirog'i avval salom bergenidir».

Do'stlarning uch kundan oshiqlari arazlab yurishlari mumkin emasligi haqida yana boshqa hadislarda ham qayta-qayta ta'kid etiladi. Hatto Abu Xarrosh Sulamiydan rivoyat qilingan hadisda o'z birodari bilan bir yilgacha arazlashib yursa, go'yo uning qonini to'kkan bo'ladi.

Donodan so'rabdilar: «Do'stlaringdan qay biri barchadan ko'ra senga ko'proq yoqadi? Qaysi birini chin birodarlik darajasiga yetgan, deb o'ylaysan? Qaysi biriga sening muhabbatning kuchliroq?». Donishmand javob berdiki: «Ayb qilsam yashiradigan va uzr so'rasam kechiradigani menga yoqib tushadi...»

Do'stning vasli ko'rар ko'zlarga rohat beradi. Ularning ko'zlarini bu rohatdan benasib ekan. «Yemaysan, ammo to'ysan, bu do'st mehrigidir». Afsuslarki, hayotda do'st mehriga och yashovchilar ham uchrab turadi. Har kim aybsiz do'st qidiraversa, do'sti karnayib boraveradi, do'stlarini ranjitaversa, dushmanlari ko'payaveradi. Har bir gulning tikoni bo'lgani kabi, har bir do'stning ham nuqsoni bo'lishi tabiiy. O'z do'stlarining xatolarini kechirmaslikning, ularga yetkazgan zararni unutmaslikning odam uchun nima foydasi bor? U qanday insonki, o'z do'stining tavba va uzrini qabul etmasin va uni sevinch bilan qarshi olmasin!? Oliyjanob va mard odam og'ir kunlarda ham o'z do'stini tashlab ketmaydi. Har qanday shubha va gumonga asoslanib, o'rtoqlik aloqalarini uzmaydi, borish-kelish, salom-alikni kanda qilmaydi.

Arab fozillaridan Asmai yozadilar: «Bir kishini ziyorat qilib kirdim. U zot kichik bo'yra ustida o'tirar edilar. Surilib, yonlaridan joy ko'rsatdilar. Men bu iltifot uchun rahmat aytib dedimki: «Bo'yrangiz tor, men ham o'tirsam siz rohatsizlanasiz». U zot dedilarki: «Bir-biriga gapi to'g'ri kelmagan ikki kishiga butun jahon ham tanglik qiladi. Ammo do'stlar uchun bir qarich yer ham bemalol yetadi».

Do'stlarni bir-birlariga yaqinlashtiradigan narsa, albatta, ziyoratdir. Yurilmagan yo'llar ustini tikan va butalar qoplagani singari ziyoratdan xoli do'stlik yo'llari ham berkilib qoladi. Birov sizga «Do'stimni bir-ikki oydan beri ko'rganim yo'q», desa bilingki, u muhabbatli chin do'st emas ekan. Lekin bu sohada ham biz ba'zan chegaradan chiqib ketamiz yoki me'yorga yetkazmaymiz. Rasululloh «Do'stingni unga

maloj keladigan darajada e'zoz-ikrom qilma», deb ta'kidlaganlar. «Guliston»da bu haqda shunday bayon etiladi:

«Abu Hurayra (r.a.) Payg'ambarimizning (s.a.v.) xizmatlarig'a kelur erdi. Ul hazrat dedilar: «Ey, Abu Hurayra, har kun kelmagil, to o'rta-da muhabbat ziyoda bo'lg'ay va sohibi dillar debdurlarkim, agarchi oftobning muncha husn va xo'blig'i bordir, ammo hech kishi ani do'st tutmog'usidur, oning uchunkim, har kunda ko'runodur va lekin qish-dakim aksari vaqt mahjubdur, bu jihatdin hammaga mahbubbdur».

Bayt:

*Do'stni ko'rmakka bormoq ayb emas,
Lek bezor o'lg'udek ko'b bormog'il.
Qil muhabbatni fuzun kam-kam borib,
Behuda ortuqsan, ranji axtarmag'il.*

Odamlar bir-birlariga muhtojdirlar. O'zaro munosabat paydo qilmasalar, ishlari notamom qoladi. Odamlarga aralashmasdan yolg'izlikni sevish, jamiyatdan qochib yurish aqlga muvofiq ish emas. Yolg'izlikni sevishni nojoiz dedik. Ammo hayotda yana bir haqiqat bor – nodon do'stdan ko'ra yolg'izlik yaxshiroq. Nodon odam do'st bo'la turib shundayin kunlarni boshingga soladiki, keyin dushmanlaring chan-galidan mutlaqo qutulib chiqa olmaysan. Biz do'stni nodon deymiz, holbuki, so'rab-surishtirmay har qanday odam bilan do'stlashib unga ko'nglidagi borini ochib tashlaydigan odamning o'zi nodon emasmi? Nizomiy hazratlari yozganlar:

*Jonning dushmani ham gar bo'lsa dono,
Aqlsiz do'stdan u yuz karra a'lo.*

Tilimizda «sirdosh do'st» degan atama bor. Har kishining yuragini qon qiluvchi siri bo'lganidek, bu sirni oshkor qilishga arzigulik do'sti ham bo'ladi. Do'st-ku, siringizni eshitar, oshkor qilmaslikka va'da ham berar, ammo va'dasiga vafo qilishidan ko'ra xiyonat qili-shi aniqroqdir. Do'stlarni bir-biridan ayirib yuboradigan sabab ham aynan shundadir. Do'stiga sir aytib so'ng pushaymon bo'lganlarning soni-sanog'i yo'q. Holbuki, janobi Rasululloh (s.a.v.) «Bir odamni juda yaqin olmaginki, u vaqt kelib dushman bo'lib qolishi mumkin», deb ogohlantirganlar. Yaqin deb bilingan do'st dushmanغا aylanmasa ham, aytilgan sirga xiyonat qilishi kutilajak holdir. Bir shogird donishmand ustozidan so'ragan ekan:

– Mening juda muhim sirim bor. Shu sirimni dilimda saqlayverib, yuragim qon bo'lib ketdi. Ishonchli do'stimga sirimni aytib, yuragimni bo'shatib olmoqchiman.

Bu gapni eshitib ustoz dediki:

– Sening siring faqat o'zinggagina kerak, boshqa odamga sira ham kerakmas. Modomiki, o'z siringni o'zing saqlay olmasang, boshqa kishi o'ziga mutlaqo keragi bo'limgan bu sirni qanday saqlay oladi? Agar u siringni oshkor qilsa, bunga taajjub etishning hojati bo'lmaydi.

Tabiatda hamma narsa o'z xili bilan yuradi. Oqqush qoraqushga qo'shilmaydi. Odamlar garchi bir xilga o'xshasalar-da, birining qalbi oqqush, ikkinchisiniki qoraqush kabitdir. Hattoki uchar qushiar ham o'z sheriklarini ajratishni uddasidan chiqar ekan, insonning bunga amal qilmog'i mutlaqo shartdir. Shu bois shoir deydiki:

*Bo'limgil har kimga joning birla, yo'ldosh o'zgadir,
Aytmagil har kimsaga siringni, sirdosh o'zgadir.*

Masal. Kichkinagina, tajribasiz sichqon bolasi hech qo'rmasdan har joylarga kirib-chiqaverardi. Bir kuni u xo'roz bilan mushukka duch keldi. Xo'rozning qichqirig'idan qo'rqib ketgan sichqoncha yugurganicha uyasiga qochib kirdi-yu onasiga dedi:

– Onajon, bugun ikki hayvonni ko'rdim. Birisi shunday aqli, yo-qimli hayvon ekanki, uni quchoqlab olgim keldi. Ikkinchisi katta qanotli, yoqimsiz shovqin soladigan gerdaygan hayvon ekan. Xushfe'l, ipakday mayin junli, hatto biznikiday dumi bor hayvon bilan do'stlashmoqchiman.

Ona bolasining gapini eshitib dakki berdi:

– Bolaginam, o'sha go'zal, xushfe'l ko'rtingan hayvondan qo'rqi-shing kerak. Qichqirgan xo'roz bizga yegulik hozirlaydi. U bizga ziyon yetkazmaydi. Senga mayin ko'rtingan hayvon esa o'ta makkordir. Mushukning ichi bilan sirti bir xil emas.

Bu masalda kishilar uchun zarur ibrat bor. Ko'pgina sodda odamlar sezmaganliklari tufayli dushmanlarini do'st deb e'zozlaydilar. Ular ning tashqi ko'rinishi – zohiriga qarab aqli va odobli, toza qalbli deb hisoblaydilar.

Xo'rozlarga o'xshagan baqiroq kishilar ham bordir. Ammo ulardan jamiyatga makkor, buqalamun kimsalar kabi ziyon yetmaydi. Ayyorlik makkor kimsalarning yashirin quroolidir. Do'st tanlashda kishi o'z hayotini tahlikaga qo'ymasligi kerak.

Do'stlar orasidagi muhabbat zanjiri qanchalik baquvvat bo'lmasin, uni uza oladigan kuch topiladi. Unutmaslik kerakki, muhabbatli, chin

do'stlarning birodarligini ko'rolmaydigan hasadgo'yilar ko'p uchraydi. Ular shunchaki hasad qilib yura qolishmaydi, do'stlik zanjirini uzishga obdan urinishadi, uza olishsa, rohatlanishadi. Yana bir masalning o'rni keldi.

Yana bir masal. Bir orolda maymunlar sultanati mavjud edi. Podshohi aqlli va dono edi. Biroq umrining bahori o'tib, qarilik iskanjaga ola boshlagach, o'rnini peshanasida saodat nuri porlagan yoshga berib, o'zi dengiz qirg'og'idagi o'rmonda yolg'iz yashay boshladi. U bir anjir daraxtiga chiqib, mevalaridan tanovul qildi. Shu onda bir anjir mevasi uzilib, suvga shaloplab tushdi. Bu ovoz maymunga yoqib qolib, dam-badam anjir uzib suvga tashlayverdi. Shu suvda bir toshbaqa suzib yurgan edi. U maymun tashiagan anjirlarni tutib maza qilib yegach: «Maymun bularni atayin men uchun tashiayapti, tanish bo'limgani holda shunchalar mehribonlik ko'rsatyaptiki, agar do'stlashib olsam, muhabbatib bundan-da ziyoda bo'lar», deb o'yładi-da, qirg'oqqa chiqib u bilan salomlashdi. Shu tarzda do'stlashib qoldilar. Maymun podshoh bo'lganini, endi kuchdan qolib shu yerlarda hasrat bilan yashayotganini so'zlab berdi. Toshbaqa unga mahliyo bo'lib qoldiki, hatto uy-joyiga, xotini huzuriga qaytishni ham unutdi. Toshbaqaning xotini erining uzoq muddat xabarsiz ketganidan xavotirlanib, qo'shnisiga arz qildi. Qo'shnisi: «Men eshitdimki, ering bir maymun bilan do'stlashib, unga maftun bo'libdi, uning vaslini sening hijroningdan ustun tutib, sening firoqing olovini uning visoli suvi bilan o'chirib yuribdi. Endi g'am chekishning foydasi yo'q. Bir tadbir ko'rish kerakki, toki ering uyga qaytsin va u do'stni unutsin», deb maslahat berdi. Ular o'ylay-o'ylay «maymunni o'ldirishdan boshqa chora yo'q», degan qarorga kelishdi. Toshbaqaning xotini «og'ir xastaman», deb eriga xabar jo'natdi. Toshbaqa maymunga uzr aytib, uyiga kelib qarasaki, xotinining ahvoli og'ir. Toshbaqa savol so'rasha, javob bermaydi. Shunda qo'shnisi:

– Bemorning dardi og'ir, maymunning yuragini pishirib yemasa, o'lishi tayin, – dedi.

Toshbaqa «Maymunning yuragini qayerdan topsam ekan?», degan tashvishda g'amga botdi. Qancha o'ylamasin biron-bir chora topa olmadidi. Oxiri do'sti bo'lmish maymun yodiga tushib, o'ziga o'zi dedi:

– Agar oramizdag'i do'stlik va sadoqatga qaramay unga xiyonat qilsam, bu nomardlik va insofsizlik bo'ladi; agar ahdga vafo qilaman desam, uyimning tayanchi, hayotimning bezagi, farzandlarimning panohi bo'lgan xotinimdan ajralib qolaman.

Toshbaqa anchagina vaqt bu haqda o'ylab iztirob chekdi, shubha va taraddud ichida qolib, nihoyat xotinining ishqini g'alaba qildi. Oqibatda u vafodorlikdan voz kechish qaroriga keldi. Lekin yaxshi bilardiki,

maymunni bu yerga keltirmagunicha maqsadiga erisha olmaydi. Shu bois u maymunning huzuriga qaytdi. Ayriliq o'tida yonayotgan maymun uni zo'r quvonch bilan kutib olib, oilasining hol-ahvoli, xotinining sihat-salomatligi bilan qiziqdi.

– Sening firoqing o'ti shunday yondirdiki, ularni ko'rishdan biron ham lazzat ololmadim, – dedi toshbaqa. – Yolg'izliging esimga tushganida tinchligim buzilib, dunyo ko'zimga qorong'u bo'lib ketdi. Men seni uyimga olib ketgani keldim. Marhamat qilib, borsang, farzandlarimni ko'rib, xasta xotinimni tashrifing bilan sevintirsang, qavm-qarindoshlarim, do'st-oshnalarim oldida boshim osmonga yetardi. Ular tayyorlab qo'ygan ovqatlarini oldingga qo'yib, mehmondo'stlik burchlarini bajarsalar, shu bilan menga ko'rsatgan mehringga yasha, oz bo'lsa-da, javob qaytara olganimdan quvonardim.

Bu gaplarni eshitgan maymunning qalbiga hayajon oralab dedi:

– Sen do'stlik va ahd-vafoda meni o'zingdan ustun qo'yma, chunki oramizdag'i do'stlik ipini sen boshlab mustahkamlading. Endi men o'z ko'nglimning xoqoniman. Sen bilan do'stlashganimdan beri baxtsaodat ichida yashayapman. Agar bu do'stlikning rohatbaxsh shamoli mening dimog'imga avval yetganda edi, bunday tinch, baxtli yashashning shunday shirin ekanligini bilsaydim, foydasi oz, g'ami esa ko'p hukmdorlikdan allaqachonlar voz kechib yuborgan bolardim. Saxovat ahli nazarida do'stlik g'oyat beba ho narsadir. Haqiqiy do'stlarning biri mashriqda, boshqasi mag'ribda bo'lsa ham, baribir, bir-birlarini eslab va shundan tasallli topib yashayveradilar. Dengiz safariga chiqqan odam o'ziga hamroh axtaradi, lekin do'stlari bunday safarga bormasalar, buni dushmanlik deb hisoblamaslik kerak. Mehmonga taklif qilyapsan, mayli boray, ammo suvdan suzib o'ta olmasligimni bilasanmi?

– Xotiring jam bo'lsin, seni o'z orqamda ko'tarib, manzilimga olib boraman. Sen u yerda rohat va farog'atda yashaysan, – dedi toshbaqa.

Xullas, maymun o'z taqdirini do'stiga topshirdi. Toshbaqa uni orqasiga mindirib, suvda suzib ketdi. Yarim yo'lga yetganda o'ylanib qoldi va o'z-o'ziga dedi:

– Olimlar «vafosizlik va xiyonat, ayniqsa, e'tiborsiz xotinlar uchun qilingan xiyonat eng katta gunohdir», deydilar. Ulug'larning yana bir hikmati bor: oltinning sofligini o'tda, hayvonning kuchini og'ir yuk ortilganda, insonning to'g'riliqini omonatga xiyonat etmasligida bilsa bo'ladi. Har holda donolar xotinlarning makr-hiyalariga aldanmaslikni a'lo ko'radilar.

Toshbaqa bir-biriga zid shunday fikrlarga bandi bo'lib, suv o'rtasida to'xtab qoldi. Uning qalbida qandaydir g'alayon mavjudligini sezgan maymun shubhalanib, do'stidan so'radi:

– Senga nima bo'ldi, fikrlar ummoni seni g'arq etyaptimi yo meni ko'tarish senga og'irlik qilyaptimi? Sezib turibman, seni vijdon azobi qiyinayapti. Sen shu damda o'z nafsing bilan kurashyapsan.

– Vijdonim qynalayotgani rost. Sen biznikiga birinchi marta boraysan. Xotinim kasal, uy ivirsib yotgandir, seni ko'ngildagidek kutib ololmasam-chi, deb ko'nglim g'ashlanyapti, – dedi toshbaqa sir boy bermaslikka tirishib.

– Sening nomusli va to'g'ri bo'lganliging, meni dildan do'st hisoblab yaxshi niyat bilan uyingga olib borayotganligingni bilib turibman. O'tirishimiz qanchalik sodda, dasturxon qanchalik faqirona bo'lsa, suhbatimiz shunchalik samimiy va shirin bo'ladi. Sen bu borada tashvish tortma.

Toshbaqaga bu dalda ma'qul kelganday bo'lib, yana biroz suzdi-yu o'y-xayolga berilib, yana to'xtadi. Bundan maymunning shubhasi ortdi va o'ziga-o'zi dedi:

– Do'stidan shubha qilgan odam o'sha soat tadbir ko'rib, unga nisbatan ehtiyotli munosabatda bo'lishi, o'zini saqlashi kerak. Agar shubhalari to'g'ri chiqsa, muqarrar bo'lgan falokatdan o'z jonini saqlab qolgan bo'ladi. Gumnoi xato bo'lib chiqsa, ehtiyotkorlik qilgani uchun uni koyimaydilar.

Yurak tez-tez o'zgarib turgani uchun uni qalb deb ataganlar (*«Qalb» – arab tilida «aylanuvchi», «o'zgaruvchi» degan ma'noni anglatadi*). Har daqiqada u nima xayolga tushadi, niyati yaxshimi yo yomonmi – bilib bo'lmay qoldi.

Maymun xayolidan shularni o'tkazib, do'stidan «Yana nima bo'ldi, yana xayol daryosiga cho'kdiningmi?», deb so'radi.

– Nima qilay, xotinimning kasalligi, sihatining yomonligi xayolimni parishon qilmoqda.

– Do'stlik hurmati uchun yuragingdag'i tashvishni ochiq aytding. Xotiningning dardiga nima davo ekan, tabiblar aytishibdimi?

– Tabiblar shunday darmon belgilashganki, uni topish mumkin emas.

– U qanday darmon ekan?

– Maymunning yuragi...

Buni eshitib maymunning quti uchib ketdi. Ko'z oldi qorong'ulashdi va o'ziga-o'zi dedi:

«Meni bu dahshatli falokatga sudragan narsa badnafslik va ochko'zllik bo'ldi; meni bu qo'rinchli girdobga shuhratparastlik va harislik soldi. Endi esa meni hiyla va tadbirdan boshqa hech narsa xalos eta olmaydi. Agar orolga borsam, o'lishim muqarrar, o'zimni bu yerda suvg'a tashlab qochmoqchi bo'lsam, cho'kib ketishim tayin...»

Maymun shu fikrlarni xayolidan kechirib, do'sti toshbaqaga dedi:

– Olimlar aytubdirlarki, xalqqa zarur bo'lgan ozuqani yashirgan shoh, birodarlarining baxtli bo'lishi uchun kerak narsani bermagan do'st «shoh» va «do'st» degan nomlarga noloyiqdirlar. Men xotiningni qanchalik sevishingni bilaman, uning sog'ayib ketishi uchun zarur bo'lgan darmonni bermaslik, do'stlikka xiyonat qilish demakdir. Menga xotiningning dardi ma'lum, chunki bizning maymun xotinlarda ham bunaqa xastalik tez-tez uchrab turadi. Biz ularga yuraklarimizni berib, davolardik. O'zimiz esa yuraksiz ham yashab yuraverardik. Agar sen buni sohilda aytganingda, men yuragimni o'zim bilan birga olib chiqar edim. Qarigan vaqtimda menga yurakning sirayam keragi yo'q. Qaytaga uni ko'tarib yurish men uchun ortiqcha yuk, ortiqcha zahmat. Chunki shu paytgacha yuragimga qo'ngan g'am-anduhlar juda ham ko'p. Kecha yuragimning dardi biroz kamaysin, deb joyidan olib qo'ygan edim.

– Yuragingni nima uchun uyda qoldirding? – deb so'radi toshbaqa ajablanib.

– Maymunlarda bir odat bor: yaqin do'stlarining uylariga ketayotganlarida mehmondorchilik yaxshi va shirin o'tsin deb, g'am va alam maskani hisoblangan yuraklarini o'zları bilan olib bormaydilar. Aqli va iffatlari xotiningning xastaligini eshitgach, yuragimni olib borsam, ezilib ketadi, deb o'yladim. Albatta, sen mening do'stligimni sinagan-san, shuning uchun so'zlarimga ishonasan. Lekin sening qavm-u qarindoshing «qalin do'st bo'lsa ham o'ziga uncha zarur bo'lgan narsani bizga berishni istamayapti», deb badgumon bo'lishiari mumkin. Yaxshisi, orqaga qaytaylik-da, yuragimni olvolaylik.

Toshbaqaga bu taklif ma'qul kelib, orqaga qaytdi. Qirg'oqqa yetishgach, maymun bir-ikki sakrab, daraxt ustiga chiqib ketdi...

Masaldan olinajak ma'no shuki, do'stlik saroyini tiklash oson emas, tiklangan saroyni turli ofatlardan saqlash undan-da qiyinroq. Ofatlardan biri aynan shu – fitna. Fitna bo'ronini har tomonidan kutish mumkin. Avval aytganimdek, o'zini do'st deb tanitgan uchinchi odam, farzandiga do'sti tomonidan yomonlik kelishidan gumonsiragan ota-onan yoki masalda bayon etilgan – xotin. Do'st libosidagi fitnachilar hayotda boshqalarga nisbatan ko'proq uchraydi. Ularning qo'llarida g'araz qilichi bordir va bu qilich ayovsizdir.

Farzandini do'stidan ayirmoqchi bo'lgan ota-onada g'araz yo'q.

Umidimiz yulduzları, sizga aniq ayonki, farzandi tanlagan do'st ayrim hollarda ota-onaga yoqmasligi mumkin. Ota-onasi bu do'stga baho berishda ko'proq uning ota-onalari nufuziga e'tibor qaratadilar. «Yaxshi oilaning farzandi, demak, u bilan, albatta, do'stlashish kerak». Ularning hukmi shu! Bu hukm ko'pincha aldamchi xulosalarga

asoslangani uchun xato bo'ladı. Ota-onalar o'zlarining kaltabinliklari va o'jarliklari tufayli farzandlarini yaxshi do'stlardan ham ayirib yuboradilar. Avval nasihat bilan, so'ng qat'iy talablar bilan, agar bular ta'sir etmasa, biron-bir ig'vo bilan bo'lsa-da, muddaolariga erishadilar. Farzandlarining do'stdan ayrilishi ota-onasi uchun jiddiy masala bo'lib tuyulmaydi. Farzandlari biron tugmacha yoki ro'molcha yo'qotsalar achinishlari mumkin, ammo do'stni yo'qotsalar achinmaydilar. Bu yo'qotish o'zlarining harakatlari natijasi bo'lsa «shu boladan uzoqlashganiga shukr», deb quvonadilar. Kattalar shunaqa: quvonadilar. Sizlar esa... ahvolingizga tushunib turibman.

Umidimiz yulduzlariga, ehtimol shu onda otangiz yoki onangizning, hatto ustozingizning ko'nglida ham biron-bir do'stingizga nisbatan norozilik bordir. Istardimki, ular sizni do'stingizdan ajratib yuborishga kirishishdan avval o'ylab ko'rsalar: u yigit (yoki qiz) sizga do'st bo'lishga noloyiq ekan. Xo'sh, o'zlarining farzand-u arjumandlari (ya'ni siz) boshqalarga do'st bo'lishga loyiqli? Otangiz yoki onangiz sizni do'stingizdan uzoqlashtirish choralarini o'ylab o'tirganlarida qaysidir xonadon sohiblari sizni noqobil do'st hisoblab, o'z farzandlaridan nari qilishni o'ylashayotgandir? Ota-onasi ikki yosh do'stni ajratishdan avval yana o'ylasin: farzandi bundan keyin yana shunday do'st topa olarmikin? Ehtimol, yomon deb tamg'a bosayotgan do'st darajasidagi boshqa odamga umr bo'yi muhtoj bo'lib yashar? Albat-ta, ota-onasi farzandlarining do'st tanlashlariga e'tiborsiz qaramasligi kerak. Yoshlarning bu borada tajribasiz ekanini unutishga haqlari yo'q. Ammo yosh o'rtasida yigirma-o'ttiz yillik farq borligini ham unutmasin. Zamonlar o'zgaruvchan ekanini ham hisobdan chiqarilmasin. «Mening yoshligimda do'stim shunday edi», degan gaplar bugunga to'g'ri kelmay qolishi tabiiydir.

Umidimiz yulduzlariga, ota-onangizning yoki ustozingizning talablari haddan oshib ketsa ham, ulardan ranjimang, ularning bu boradagi tashvishlarini tushunishga harakat qiling. Atrofingizda aqlli, odobli-lar bilan birga yomonlar ham ko'p. Hayot tajribasi yetarli bo'limgani uchun siz ularni ajratishda yanglishib qolishingiz ehtimoli bor. Sizga yaxshi bo'lib ko'ringan yigit yoki qiz giyohvand yoki o'g'ri bo'lishi, jinoyat yoki buzuqlik olami bilan bog'langan bo'lishi mumkin. Siz buni bilmay yaqinlashasiz-u, keyin pushaymon bo'lasiz. Kattalar sizni shu pushaymonlikdan asrash maqsadida hamisha kuzatadilar, talabni kundan kunga oshiraveradilar. Bu harakatlarini ularning aybi, kamchiligi emas, burchi va mas'uliyati deb qabul qilishimiz kerak. Faqat... ba'zan keragidan oshirib yuborsalar, qattiq ranjimang. Oradan yillar o'tib, o'zingiz ota va ona bo'lganiningizda ularning xavotirini

anglab yetasiz. Bugun esa... do'st masalasida ota-onangizdan tanbeh eshitaverib, oxiri: «U o'rtog'imni yomon dedingiz, bunisini yalpoq dedingiz, qanaqa odam bilan do'st bo'layin?», deb so'rab qolsangiz, javob olarmikinsiz? Ehtimol, ota-onangiz donishmandlar kitoblaridan xabardor bo'lalar, sizga bunday javob berarlar:

– Kim do'stlariga nisbatan makr-u hiyla bilan ish tutsa, do'stlari unga nisbatan yolg'onne «tuhfa» qiladilar. Dushman bilan yaqinlashgan kishidan uning do'stlari qochadilar. So'rasalarki: «Nomunosib do'stdan qanday qutulmoq mumkin?». Javob budirki: «Ziyoratiga bormaslik va biron narsa so'ramaslik bilan». So'rasalarki: «Jondin ham shirinroq narsa nadir?». Javob budirki: «Beg'araz do'st suhbati». So'rasalarki: «Kimlar bilan do'stlashmoq mumkin?». Javob bundaydir:

«1.Qanoatli kishilar. 2.O'z so'zidan qaytmaydiganlar. 3.Olim va hunar sohiblarini qadrlaydiganlar. 4.Xiyonat va nomardlikdan nafrat etadiganlar. 5.Yaxshi xulqli nazokatli kishilar. 6.G'azab vaqtida o'zini qo'lga oladiganlar. 7.Saxiylar. 8.Badaxloq odamlarning aysh-u ishrat majlislaridan nafratlanuvchilar bilan do'st bo'luvchilarning yo'li saodat yo'lidir».

So'rasalarki: «Kimlar bilan do'stlashib bo'lmaydi?». Javob bundaydir: «Aqldan mahrum bo'lganlarning maslahatlariga amal qiluvchilar; o'z so'zida turmaydiganlar, so'zidan tonuvchi va yolg'onchilar; buyuk ishiardan sabri tez tugaydiganlar va kam hafsalalilar; nonko'rlar; yoshining kattaligiga qaramay odob qonun-qoidalariga amal qilmaydiganlar; osonlikcha xiyonat yo'liga tushib ketadiganlar; pulni hayotdan afzal ko'ruchchi ochko'zlar; pastkash va mayishatparastlar; hayosizlar; odamlardan sababsiz shubhalanib, ularni asossiz gunohkor qiluvchilar; o'zining zaif ekanini bila turib, uzoq safarga chiqishni qasd qilganlar; o'z muallimini va boshlig'ini tanimagan xudpisandlar bilan do'st tutingan kimsaning yo'li oqibat xorlik yo'lidir».

Yana deylikki:

«Sening ranj-alamingni barobar tortadigan, shodligingga shodlanadigan do'stni izlasang, bunday do'st noyobdir. Senga o'zini do'st qilib ko'rsatadigan tasodifiy do'stlar esa juda ko'p».

So'rasalarki: «Agar haqiqiy do'st topish menga tuyassar bo'lsa, u bilan qanday muomala qilishim kerak?». Javob bundaydir:

«Haqiqiy do'st topsang, unga sodiq bo'l, xiyonat qilma. Hamma vaqt do'st tutmoqni odat qilgil. Zeroki, har kishining do'sti ko'p bo'lsa, ayblari shuncha sir tutilur va fazilati ko'payur. Har kishiki do'stlarini yod qilmasa, do'stlari ham uni yod qilmaslar va oqibat bu kishi do'stsiz qolg'usidir. Ko'nglingdag'i do'stlik muhabbatini so'zing va ishing bilan ko'rsat, do'sting sirin oshkor qillishdan saqlan, uning

yonida boshqalarni g'iybat qilma. Do'sting muhtojlikda qolsa, darhol unga yordam ber. Unda biror ayb sodir bo'lsa, **xoli joyda (!)** aybini aytib, yumshoqlik bilan nasihat qil. Agar do'sting sening aybingni aytib, nasihat qilsa, undan minnatdor bo'l. Har do'stkim, sendan hech sababsiz ginali bo'lsa, uning do'stligidan tama qilmagilki, jahonda undan aybliroq va undan yomonrog'i bo'l magay. Bilgilkim, jahonda aybsiz odam bo'lmas, ammo sen salohiyatli, muruvvatli bo'l, chunki bundaylarning aybi kam bo'lurligi ayon. Agar do'stingning ko'ngli hech gunohsiz sendin qolsa, uni qaytarishga mashg'ul bo'l magil, bunday tamagir va kekchi do'stdan uzoqroq bo'lganining ma'qulroq. Bundaylarning do'stligi haqiqiy sanalmaydi, balki tama uchun bo'ladi. Hasadli kishilar bilan yaqinlashishdan ham parhez qil, chunki hasadli kishi do'stlikka sira ham loyiq emas, chunki hosidning hasadi hargiz ketmas va sendan gina qilishni sira kanda qilmas. Muruvvatsiz, fazilatsiz kishini ham do'st tutmagilkim, bunday kishining xosiyati bo'lmas, ularni mol-dunyo do'stlari safida ko'r, ular or va nomus do'stlari qatoridan joy ololmaslar. Do'stingga yolg'on so'zlama. Uning dushmani bilan do'stlashma. Do'sting boshiga biror mushkul ish tushsa, qayg'uli hodisa yuz bersa, uni shu musibatdan qutqazishga jon-u diling bilan kirish, do'stingning ota-onasi va oila a'zolariga mehribon va shafqatli bo'l. Har vaqt yangi do'st topsang, eski do'stlarni tark etma va voz kechma. Do'sting hamisha ko'p bo'laversin, chunki yaxshi do'st kishi uchun bebaho xazinadir, deganlar. Odamlar bilan do'stliging o'rtacha bo'lgani ma'qul. Do'stim ko'p deb barchasiga umid bilan ko'ngil bog'layvermagin, orqa-oldingga qaragin. Do'stlaringning e'tiqodlaridan g'ofil bo'l magin. Ularni farog'atli va tashvishli kunlaringda imtihon qilgin. Agar o'zing qashshoq bo'lsang, boy do'st talab qil magin, chunki qashshoqni do'st tutuvchilar kam bo'ladi. Abu Hamza Bag'dodiy debdurlarkim: «Faqirlarni do'st tutish og'ir, unga siddiqlardan boshqalar chiday olmaydilar». Hayotda ko'p uchratamizki, moldorlar qashshoqlarni xush ko'rmaslar. Shu bois kishi o'ziga teng do'st axtargani ma'qul. Ammo kishi moldor – boy bo'lsa-yu qashshoqdan do'sti bo'lsa, bu uning a'llo fazilatidir. Bilmoq joizkim, do'st uch xil bo'ladi:

- 1) do'st;
- 2) do'sting do'sti;
- 3) dushmaningning dushmani.

Dushman ham uch xil:

- 1) dushman;
- 2) do'stingning dushmani;
- 3) dushmaningning do'sti.

Endi bilgilki, do'stlarning do'stlari ham sening do'stligingdir. Ehtimolki, uning o'sha odamga do'stligi sening do'stligingdan a'loroqdir. Agar do'sting sening dushmaniningni sevs, bunday do'stdan ehtiyot bo'l. Chunki bunday do'st dushman tarafidan senga yomonlik qilishdan ham andisha qilmaydi. Sening do'stingga dushman bo'lgan do'stdan ham parhez qilganing yaxshi. Har do'stki, sening dushmaniningni dushman tutmas, uni do'st demagil.

Yana so'rasalarki: «Tasodifiy do'stlar bilan qanday munosabatda bo'lish lozim?». Javob bundaydir:

«Tasodifiy, yuzaki do'stlarga ham qo'lingdan kelganicha yaxshilik qil. Lekin sir-u asroringdan xabardor etma, ular yonida har xil so'zlar so'zlashdan tilingni tiy. Ularni yuzaki muomala bilan quvontirib, ko'ngillarini o'z tarafingga moyil qil. Ulardan biri ko'rinxay qolsa, boshqa shunday oshna-og'aynilardan uning ahvolini so'ra, biroq mol-ashyolarining ularga aytma, o'z ahvoliningni yashirin tut. Senga yarim do'st bo'lувчilar ham uchraydi. Ular bilan ham soz munosabatda bo'l, ular sendan yaxshiliklar ko'ra vergach, yakdil do'st bo'lishlari mumkin.

Iskandardan so'rabdilarkim: «Oz sarmoya bilan buncha ko'p mulkni qanday qo'lga kiritdingiz?». Iskandar debdiki: «Rahmdillik bilan dushmanlarimni qo'lga oldim, ahdga vafo bilan do'starimni yo'lga soldim». Yaxshi va yomon odamni bir-biridan ko'ngil ko'zi ila ajrata olgil. Ularning ikkoviga ham do'stlik qilgilib. Yaxshilarga ko'ngil bilan, yomonlarga til bilan do'stlik qilgilkim, toki ikki toifaning ham do'stligi senga nisbatan paydo bo'lsin. Chunki kishining hojati bir do'st bilangina ravo bo'lmas. Bir vaqt bo'lurkim, kishining hojati zarurat yuzasidan yomonlarga ham tushishi mumkin. Demak, har ikki toifaning do'stligiga e'tibor qil. Noxush xabarni chin bo'lsa ham, do'stingga yetkazma. Qo'yaver, o'sha chin xabarni dushman yetkazsin va sen sabr qil. U ayb mojarosini dushman qilaversin. Chunki adovat qilmoqlik – dushman hunaridir.

– Aqlsiz odamlar bilan hargiz do'st bo'lmagil. Aqlsiz do'st aqli dushmanidan yomonroqdir. Chunki aqlsiz do'st shundoq ishiar qilurki, aqli dushman uni qila olmas. Muruvvatli, ilmli va vafoli kishilar bilan do'st bo'lsang, ularning fazilatlari tufayli sening ham shuhrating ortgay. Bemuruvvat, mehr-shafqatsiz, ilm-u hunarsiz kishilar bilan birga bo'lgandan ko'ra tanholik afzalroqdir. Do'stga loyiq odamni ikki narsadan bilsa bo'lur. Biri – do'stining holi tang bo'lib qolsa yoki qashshoqlikka yuz tutsa undan yuz o'girmaydi, balki molini undan darig' tutmaydi. Yana biri – do'sti vafot etganidan so'ng ham do'stining farzandlari, qarindoshlarini va do'stlarini ziyorat qilib turgay. Ular-

ga yaxshilik qilgay. Do'stining mozoriga borib ziyorat qilgay, hasrat chekib duolar qilgay.

Talab qilinayotgan do'stga xos fazilatlarning barchasini bir so'z bilan «vijdon» deb atasak adashmaymiz. Ya'ni vijdonli kishidagina shu fazilatlar jam bo'ladi. Demoqchimanki, do'stni vijdonlilar safidan qidiring. Vijdonsizlar safida faqat dushmanni uchratasiz.

Bu mavzudagi suhbatimiz poyonida siz – aziz umidimiz yulduzlariga atrofingizda hamisha sadoqatli do'stlar bo'lish baxtini tilayman.

VATAN TUYG'USI

Vatanga muhabbat hayotdagi bиринчи darajali vazifa sifatida tilga olinadi. Bu muhokama talab etmaydigan haqiqat. Lekin ota-onasi, qarindoshlari, do'stlariga muhabbati bo'lmagan odamdan Vatanga muhabbat fazilatini kutlsh qiyin. Shu bois mazkur mavzuni bu navbatda o'rganamiz.

Bir donishmand aytgan ekan: «Vatan bir bog'dir, Vatanning sodiq farzandlari bu bog'mi o'z yurak qonlari ila sug'ormaklari darkordir...»

Vatan bog'ini yurak qoni ila sug'ormaklik majoziy ma'noda aytilgan. O'zini Vatan farzandi deb hisoblovchi odam butun tan-u joni bilan bu bog'ni yashnatish uchun xizmat qilishi kerak, deyilmoqchi. Bahoriy ozodlikka ayamajuz xuruj qilguday bo'lsa, tom ma'nodagi yurak qonini to'kmaklik bilan ham himoya etmoq zarurati tug'iladi. Tabiat bahorining qonuniyati barcha joyda bir bo'lgani kabi, Vatan bog'ini ehtiyyotlash, yashnatish majburiyati ham barcha mamlakatlarga xosdir. Ya'nikim, nemislar Olmon diyorini, mojorlar Majoristonmi, inglizlar Angliyani qanday avaylasalar, biz – o'zbeklar O'zbekistonimizni o'shalar kabi, balki ulardan-da yuksakroq martabada sevmoqligimiz farzdir. Biz bugun taraqqiyot bobida ayrim mamlakatlardan ortda ekanimiz ayb emas, bu o'tmish jamiyatning qoloqligi ta'siridandir. Ammo Vatanga bo'lgan muhabbat bobida ortda qolmoqligimiz mutlaqo mumkin emas.

«Vatan» atamasiga ulug'lar, donolar turli sifatlar berishgan. Ulardan a'lороq tarzda sifatlar o'ngim qulochi yetar darajada fikr bildirmoqqa harakat qilib ko'raman. «Vatan – odamning kindik qoni to'kilgan yerdir», degan ta'rifga e'tiroz bildirma-sa, aymoqchimanki, bu shartli bir tushunchadir. Agar tug'ilgan joy to'la ma'noda Vatan bo'lganida edi, O'zbekiston tuprog'ida tug'ilib o'sgan nemislar, yunonlar, yahudiylar, Qrim tatarlari va yana boshqa millatlarning vakillari ota-bobolari yurtiga ko'chishmas edi. Xorijda tug'ilgan o'zbeklar esa «Vatan!», deya O'zbekistonga intilmas edilar.

Demak, Vatan, eng avvalo, ota-bobolarning pokiza xoklari ila sharaf-langan joydir. «Vatan ostonadan boshlanadi», degan ta’rifga ham biroz tahrir kiritmoqqa ehtiyoj sezamiz: Vatan har bir kishining o’z qalbidan, vijdonidan boshlanadi. Ya’ni, har kishining qalbida Vatanning jippi qiyofasi yashaydi. Vatan – biz nafas olayotgan havodir. Vatanning bir zarrasi ekanini anglamoq kishi uchun iftixor va sharafdir. Vatanga muhabbatni jamlay olgan yurak faqat Odam bolasiga xosdir.

Yurak, o’pka, jigar... barcha jonzotlarda mavjud. Hatto ko’zlarimizga arang ilinadigan chumoli, chivinda ham yurak bordir. Biroq ota va onaga muhabbatlari cheklangandir – vaqt kelib, ota-onalarini unutadilar. Vatan muhabbatni ham cheklangandir, tuyg’u emas, ilmda «shartli refleks» deb ataluvchi odatdir. Jonzotlardagi «Vatan» tushunchasi o’z uyalarini himoya qilish bilangina cheklanadi. Daf qilayotgan kuchdan ojiz bo’lsalar, boshqa uyaga ko’chib yashayveradilar.

Ota-onaga, Vatanga bo’lgan muhabbat fazilati faqatgina Odam bolalariga berilgan. Shunday ekan, Vatan qadriga yetmaslikni berilgan ne’matlarga noshukrlik, bepisandlik, deb baholamoq ham mumkin.

Vatan ravnaqi – qudratli iqtisodiy kuchga aylanishdir. Ayni chog’da insonning ruhiyat, ma’naviyat jihatdan qudratli qal’aga aylanmog’idir. Vatan yuksalishini o’ylamak – bir paytlar qo’ldan ketgan hurriyat va nomusni o’z o’rniga keltirishga harakat etmoqlikdir. Endi o’ylab ko’raylik: hurriyat va nomusni nima yo’qotadi? Noahillik. Endi uni nima o’z o’rniga tiklay oladi? **Ahillik, yakdillik!** Bobolarimizning sharaflı kunlarini, odilona davrlarini nima tiriltiradi? Ittifoqlik!

Bu ittifoqlikning bir kushandasasi bor. Uni «mahalliychilik» deydilar. Mahalliychilik millat ravnaqini bo’g’ib turuvchi bo’g’ma ilondir. O’z hamshahri yoki hamqishlog’ini boshqalardan a’lo ko’rib, atrofiga to’plovchi insonni nodonlikda ayblasak adashmaymiz. Mahalliychilikning zarari millatchilikdan ko’proqdir.

Bir guruh odam qasida aytmoq bilan ovora bo’lsa, yana bir guruh «qani, nima bo’larkin?», deb payt poylasa-yu boshqalar esa zo’r berib ishlagani bilan taraqqiyotga yaqin yo’lanmaydi. Bu hol mashhur masaldagi aravani uch yonga tortayotgan nodon jonivorlarni eslatadi. Taraqqiy topmoqlikning sharti – bir tan, bir jon bo’lib ishlamoqlik.

Rivoyat. Podshoh oq marmardan ajib hovuz bunyod etibdi-yu «Ahli fuqaroning har biri erta tongda bir kosadan sut keltirib hovuzga to’ksin», deb amr qilibdi. Farmonni eshitgan bir kishi «shuncha ming odam orasida bitta men sut o’rniga suv olib borib to’ksam, kim bilib o’tiribdi», degan qarorda suv ko’tarib boribdi-yu hayratga tushibdi: ajabki, shahardagi boshqa odamlar ham aynan shu fikr, shu ahd bilan suv keltirgan ekanlar.

Rivoyatdan ibrat shuki, Vatan bilan o'zni bir butunlikda deb his etgan, vijdoni pokiza odamda Vatan foydasi, taraqqiyoti uchun mehnat qilish ishtiyoyidan boshqa narsa bo'lmasligi kerak. «Yillarning yig'ini umr sanalmas, Vatanga naf tekkan kuning umrdir», degan maqol bekorga aytilmagan. Donolar Vatan yuksalishi yo'lidagi xizmati bilan shuhrat topishini «ikkinchi umr», deganlar. Kishi o'zini Vatanga qanchalar yaqin his etsa, uni shu qadar jonli vujud kabi aniqroq va sevibroq tasavvur qiladi.

Vatan taraqqiyoti havoyi tushuncha emas, balki aniq bir harakatdir, bu harakatning asosi har bir odamning tashabbusidan boshianadi. Siz – umidimiz yulduzlarining mакtabda bitta harf o'rganishingiz ham, quruvchining yangi imoratga qo'ygan bitta g'ishti ham, olimning ilmdagi olamshumul kashfiyoti ham ana shu tashabbusning mevalaridir. Ertalab Vatandan bir nima olib, shomda o'sha bitta miqdorda qaytarsak – yutqizamiz, bunda taraqqiyot bo'lmaydi, aksincha, tushkunlikka yuz tutiladi. Demak, olgan narsamizni bir-ikki emas, o'n, balki undan-da ko'p hissa qilib qaytarishga intilmog'imiz shart ekan. Biz Vatandan nimanidir talab qilamiz, olamiz ham. Ammo buni yuz hissa, balki undan-da ko'p qilib qaytarmoqlikni o'ylamas ekanmiz, bu bizning aqlimiz zaifligiga, diyonatimiz ojizligiga dalolat bo'ladi. Vatandan olganimiz – qarzdir, qarzni esa qaytarmoqlik farzdir.

Mamlakat taraqqiy yo'lini belgilovchi omillar ko'p. Shulardan biri va eng muhimi – Vatan mustaqilligiga, shukrlarkim, egamiz. Ahamiyati va e'tibori jihatidan ikkinchi o'rinda turuvchi omil – ahillik va ittifoqlikni zikr etdik. Uchinchisi – maorif, ilm olmoqlikdir. Ma'rifatparvar ustoz Ismoil G'aspirali: «Vatanni sevmoq, meningcha, uning maorifi uchun qayg'urmoq, unga yordam etmoqdir», deganlar. Ma'rifatparvarlar faqat Vatan ravnaqimigina emas, balki o'sha damdag'i eng muhim vazifa – istiqlolga erishmoqlik yo'lini ham aynan shu maorifda ko'rganlar. Ilmsiz, jaholat botqog'idagi millatni ozodlik kurashiga jalb etib bo'lmasligini anglaganlar. «O'qishdan to'xtagan odam – fikrlashdan to'xtaydi», deydilar. Shunday ekan, fikrlamaydigan odamdan Vatanga qanday naf tegishi mumkin?

«Ziyoli o'lmaq g'oyat mushkul bir narsadir, – deb yozgan edilar Munnavar qori. – Ziyoli millat, Vatan nima edig'ini bilur va ziyoli millat uchun jonini, molini fido etar va millatning taraqqiysi uchun doimo harakat etar. Vaqt kelganda, millat uchun o'zini halokat vartasina tashlamakg'a muhayyo bo'lur. Sizning bilmag'ingiz lozimdirki, bizning millatimizg'a sado va so'z birlan ziyoli nomini olg'on insonlar lozim emas. Balki, xizmati, harakati, yordami va himmati birlan ziyoli no-

mini olg'on insonlar lozimdir. Yo'q ersa, «millat», «Vatan», «madaniyat» – shunga o'xhash so'zlarni bilmak bilan inson ziyoli bo'lmaydir...»

Ilm olmoq – har bir muslim va muslimalarga farz etilganini bilasiz. Bizning millatimiz shu farzdan chekingan davrlardan boshlab tanaz-zulga yuz tutganini afsus bilan bo'lsa-da, yodda tutmog'imiz shart. Aniqki, musulmon mamlakatlar ilm-fanga e'tiborsizliklari tufayli tobo-ra holsizlanib bordilar. Bu masalaga e'tiborni kuchaytirgan Yevropa qudrati esa oshib bordi. Ayniqsa, XIX – XX asr ularning dorulomon davrlari sifatida tarixga muhrlandi.

Mening bir tanishim bor, uni o'ttiz yilning nari-berisida bilaman. Shu vaqt mobaynida biron marta bo'lsin, uning egnida xorijda ish-lab chiqarilgan kiyimni ko'rмаганман. Sifatsizroq bo'lsa ham, faqat o'zimiznikini olib kiyadi va buni vatanparvarlikning kichik bir zarra-si deb biladi. Sanoatimiz yuksalish pallasiga kirgan ayni damlarda shunday zarralar ham zarurmikin, deyman.

Xorijda istiqomat qiluvchl vatandoshimiz bir ibratli voqeani aytib bergen edi: Berndagi restoranda nemis va yahudiy do'stlari bilan o'ti-rishgan ekan. Gazeta sotib yurgan yigitcha yaqinlashganida, yahudiy uni chaqirib, Isroilda chiqadigan gazetani sotib olibdi. «Sen ibrit tilini bilmaysan-ku, gazetani nega sotib olding?», deb ajablanibdi nemis. «Ha, afsuski, ona tilimni bilmayman, bu menin uyatl tomomim. Le-kin bu gazeta ona Vatanimda chiqadi. Uni sotib olish bilan u yerdagi birodarlarimga yordam bergen bo'laman», debdi yahudiy. Bu ham Vatanga xizmat qilishning o'ziga xos bir zarrasi.

O'ttiz yilcha muqaddam Riga shahrida bo'lganimda haqiqiy Vatan tuyg'usi qandayligiga guvoh bo'lgan edim. U damlarda xuddi biz kabi «soviet sotsialistik respublikasi» bo'lgan Latviyada bir qonun bor ekan: ayrim sanoat mollari faqat shu respublika fuqarolariga sotilar ekan. Buning uchun xaridor pasportini ko'rsatishi shart ekan. Bir rigalikdan bolalar ko'ylagidan olib berishni iltimos qilgan edim, u menga norozi qiyofada qarab: «Men Vatanimni sotmayman», dedi. Bu avvaliga mayda gapday tuyulgan edi menga. Keyin o'ylasam, har qanday xiyonat mana shunaqa «mayda gaplar»dan boshlanar ekan. Keyinchalik bizda ham shunga o'xhash tartib belgilandi. Maxsus talon joriy qilindi. Talon maoshga qo'shib berilar edi. Bu talonsiz hech nima sotib olish mumkin emasdi. Ya'ni chetdan kelgan kishi bizning respublika tobe-lariga atalgan moldan ololmasdilar. Lekin... katta do'konlar atrofida shu talonlarni sotuvchilar paydo bo'lishdi. Bu haqda ko'p o'ylayman: ular faqat tirikchilik vajhidan shu ishni qilishdimikin? Vaqt kelsa, Vatanni shu toifadagi odamlar sotmasmikinlar?

Ba'zan bojxona xabarlarini eshitib, ko'rib hayratga tushaman. O'zbekistonliklarning o'zlariga zarur bo'lgan mahsulotlarni qo'shni respublikalarga olib o'tishga urinishadi. Yoki u yoqlardagi arzon-garov sifatsiz mahsulotlarni olib kelib bizlarga qimmat baholarda sotishadi. Yoki qadimiy yodgorliklarimizni chetga pullashadi.

Nafs g'olib yurakda Vatan tuyg'usi bo'imaydi. Ma'naviy dunyomizni buzishga xizmat qiluvchi narsalarni xorijdan olib kelib sotish ham shuning aynan o'zi. Bundaylarda jonni fido qilish degan yuksak tuyg'uni qo'ya turaylik, oddiygina «Vatanga mehr» degan tushuncha bormikin? Viktor Gyugoning «Vatanga dog' tushirish – uni sotish demak», degan gapi naqadar to'g'ri! Shoir tili bilan aytganda: «**Kimda o'z yurtiga bo'lmasa mehr, u qalban shikasta, u qalban majruh**».

Jomiy hazratlaridan bir ibrat: qishloq etagi tutashgan tog'da bir gala kaklik tongdan beri chug'urlashishadi. Ular uchun kenglik, toza havo, erkinlik har kuni bayram edi. Quyosh ko'tarilishi bilan qishloqdagagi xo'rozlar ham boshpanalaridan chiqib, axlatxonalarini titib, g'urur bilan qichqirib qo'yardilar. Bu holni ko'rgan bir kaklik qah-qah urib kului va gerdayganicha axlat titayotgan xo'rozga dedi:

– Ey, kekkaygan ahmoq! Bir hovuch don uchun odamlarga asir bo'lib o'tiribsan-a! Shu axlatxonani o'zingga jannat deb bilasan. Axlatxonadan qutulsang-chi!

Sharqning ulug'laridan hisoblangan Jomiy hazratlari bu masalni bayon qilib demoqchilarki:

– Ey, inson! Bu dunyoda o'zing uchun eng aziz bo'lgan ozodligingni bir hovuch yemishga sotma. Doim ozod yasha va ozodlikni sev! Sen ozod qilib yaratilgansan. Bir hovuch yemishga aldanib, aziz haqingni sotma!

Ilmdan yiroqlashish – jaholat, mamlakat taraqqiyotining birinchi dushmani bo'lsa, ikkinchi dushmani ana shu nafs, boyishga va faqat boyishgagina intilishdir. «Vatan manfaati» va «nafs» degan tushunchalar bir-biri bilan kelisha olmaydi. Nafs g'olib yerda xiyonat eshkiklari ochiladi. Ingichka igna ham, yo'g'on mix ham ko'zga kirsa ko'r qilishi mumkin bo'lgani kabi, Vatan manfaatining bir zarrasini sotish ham xiyonatdir. Shu o'rinda qo'polroq bo'lsa-da, «Vatan ravnaqini o'ylamaydigan inson ozod mamlakatda yashashga haqlimi?», deb so'rashga to'g'ri keladi.

Temirmi yo biron ma'danmi yetishmasa, boshqa yerlardan olib kelish mumkin. Lekin qashshoq yurakda Vatanga muhabbat, fidoyilik hissi bo'lmasa, bu tuyg'ularni o'zga yurtlardan keltirib joylab bo'imaydi. Shu bois ham har birimiz qalbimizni tarbiya etmog'imiz shart va demog'imiz kerakki: «Vatan, biz seni seuvchi farzandlarmiz, bizgina ko'targumiz har ne darding bor!»

Rivoyat. Yaqinda bir do'stimiznikiga bordik. Hovlisiga yerto'ladan qazilgan tuproqni uyub qo'ygan ekan. Hamrohimiz, Shvetsariyada yashaydigan vatandoshimiz doktor Usmon Jondonga qarab hazillashdim:

– Usmon aka, buning tozaligini qarang, bunaqa soztuproq Shvetsariyada bo'lmaydi.

Shunda doktor Usmon tuproq uyumiga biroz qarab turdilar-da, keyin javob berdilar:

– Siz hazil ohangida gapirdingiz, men jiddiy javob berajakman. Siz dedingizki: «Bunaqasi Shvetsariyada yo'q». Men deymanki: «Bu tuproq dunyoning hech yerida yo'q. Chunki bu Vatan tuprog'i. Biz mustaqillik kuniga yetishmay turib Vatanga kelish baxtidan bebahra edik va uning bir kaft tuprog'iga zor edik. Kim iloj qilib Vatanga borish baxtiga erishsa, biz undan qimmatbaho sovg'a-salom olib qaytishini so'ramasdik, bir hovuch tuproq olib kelishini iltimos qilardik, so'ng bu tuproqni ko'zlarimizga surtardik, o'pardik, to'yib-to'yib hidlardik...»

Usmon akaning bu so'zları barchamizni bir ajib tuyg'uga chulg'adi. «Vatanni sevmoq – iymondandir» sharaflı hadisini yodga soldi. Vatanga mehr – iymondan, iymonsiz odam Vatanini seva olmaydi. Ko'p tilga olinadigan bu hadisni o'rganishga harakat qilsak: ulamolarimizning ayrim sharhiarida deyiladiki, Odam Ato va Momo Havvoning yaralmish joylari – jannat. Demak, odamzodning asl Vatani – jannat va oqibatda unga qaytilgusidir. Ya'ni, deyilmoxchikim, unga faqat iymon egalari qayturlar. Demak, jannatni sevmoqlikning ma'nosi bu dunyoda to'g'ri, halol yashab, unga qaytmoqlikning tadorigini ko'rishdir. Ya'ni, mukammal iymonga yetishmoqlikdir. Iymon talablari esa oz emas. Shulardan biri Vatanga mehr-muhabbat qo'yish.

Agar inson hur bo'lmasa, Vatan ichra bevatan hisoblanadi. Vatan erkin va ozod insonlar bilan go'zaldir. Deydilarki, dono hakim mashriqdagi bir mamlakatga sayohat qilibdi. Bu mamlakat odamlari bag'rikeng, dillari toza, niyatları pok ekan. Tabiat ham bu xokisor odamlarning fe'llariga yarasha ona yerlarini hosildor-u, turli xazinalarga boy qilib yaratgan ekan. Dono hakim bu mamlakatni jannatga qiyoslabdi-yu, ammo bir jumboq bo'yicha o'ylanib qolibdi. Xudo bu mamlakatga behisob boylik bergeniga qaramay, aholi qashshoq yashar ekan. Chunki ularni qo'shni mamlakat istilo qilib olgan ekan. Aholi esa «taqdirimizga yozilgani shu ekan-da», deb sabr qilar, ozodlikka chiqishni o'ylamas ekan. Dono hakim yurtiga qaytayotganda bu mustamlaka o'lka ahlidan biri «Bizning yurtimiz qanday ekan?», deb so'rabdi. «Men dunyo kezib, sizlarday mehnatkash odamlarni ko'rmadim, – debdi dono hakim. Keyin istehzo bilan qo'shib qo'yidi: – Baxtli xalq ekansizlar. Sizlar shunday jannatmakonda yashab,

haq-huquqlaringizni o'zgalarga berib qo'yibsizlir. Sizlarning baxtingiz shundaki, baxtsiz ekanligingizni bilmas ekansizlar...»

Hikoyat. Bir kuni bo'ri ho'kizga dedi:

– Hoy qudratli hayvon! Senga hech tushunolmayman. Nega sen o'zing-dan behad zaif jonzotga qulsan? Axir sen odamdan kuchlisan-ku! Nega ularga bo'ysunasan? Jussam kichik bo'lgani bilan men odam zotiga bo'ysunmayman. Har uvillaganimda ularning tinchini olaman.

Ho'kiz dedi:

– Ey, jussasi kichik hayvon! Odam mening yemishimni, ichadigan suvimi beradi. Erkalab, peshonamni silaydi. Men bu yaxshiliklarini unuta olmayman. Shu bois ularning xizmatini bajaraman.

– Ey, bahaybat hayvon, – dedi yana bo'ri, – shu katta kallangda menchalik ham aqling yo'q ekan. Ularning erkalab silashiari seni al-damasin. Ular o'z manfaatlari uchun seni erkalab silaydilar, suv, yem beradilar. Sen esa peshanangni silaganlari uchun bo'yinturuq ostiga kirasan. Men esa hech qachon ularga bo'yin bermayman. Erkimni bergandan ko'ra o'limni afzal ko'raman!

Qissadan hissa shuki, qorin to'qligi insonni aldab qo'ymasligi kerak. Ba'zida bu narsa inson uchun tuzoq bo'ladi. Qorin to'yishi insonni bo'yinturuqqa solib, o'zi uchun eng qimmatli bo'lgan ozodlikdan mahrum etadi. Bo'yinturuqdagi inson ham qachondir o'ladi, lekin qullikda o'lishdan ko'ra ozodlikda o'immoqlik ming marta afzaldir.

Yana bir hikoyat. O'tgan zamonda Androkles ismli xushxulq bir asir Rim zodagonining qo'lidan qochib, vahshiy hayvonlar yashay-digan o'rmonga yashirindi. Ozodlikda yashashni istadi. Mashaqqat va azoblarga chidadi. Bir kecha yaralangan arslonning ovozidan o'rmon larzaga keldi. Androkles avvaliga qo'rqib ketdi. Keyin ovoz kelgan tomon yurdi. Arslonni topib, yarasini bog'ladi.

Kunlardan bir kun Adroklesni tutib oldilar. Bu onda ovchilar arslonni tutib, hukmdorga tortiq qildilar. U zamonda qochoq asirlarni och arslonga yem qildirish odati bor edi. Androkiesni ham shunday o'limga hukm qildilar. Odamlar bu tomoshadan zavqlanish uchun to'plandilar. Androkles o'rtaga qo'yilib, och arslon qafasi ochildi. Bahaybat arslon otilib chiqdi-yu, Androklesga yaqinlashganda shashti pasayib, uning oyoqlariga suykaldi. Bundan olomon hayratga tushdi. Shunda Androkles ularga qarata bunday dedi:

– Ey, inson qiyofasidagi vahshiyalar! Mana shu hayvonga bir marta-gina yaxshilik qilgan edim. Yaxshiligidagi unutmabdi. Sizlarga yillar bo'yi xizmat qilgan bo'sham-da, kichik bir aybim uchun meni o'limga hukm qilib, tomoshaga to'plandinglar. Men ozod yashashni istagan edim, sizlar buni ayb deb bildinglar.

Qissadan hissa shuki, kishi qanchalik ozodlikka, hurriyatga erishsa, rahmdillikka duch kelsa, u shu qadar **inson**ligini his qiladi.

Mehr tushunchasi ham g'oyat keng. Haqqa, ota-onaga, Vatanga... Bularning barchalari ajralmas halqalardir. Bir halqa uzilib yo'q bo'lsa, qolganlari ham yo'q bo'ladi. Bir daraxtni tasavvur etaylik: o'q ildiz, tana va shoxlar. O'q ildizni yoki shoxlarni kesib tashlang-chi, daraxt yasharmikan? O'z ota-onasi yoki do'stiga mehri yo'q odam «Vatanni sevaman!» deb hayqirsa ham ishonmaslik kerak. O'z ota-onasiga mehrsiz odam begonalarni hurmat qilmaydi. Haqni sevmagan odam Vatanga xiyonat qllishdan uyalmaydi. Jahon ardoqlagan mashhur shoir Bayronning «O'z yurtiga mehri bo'lмаган odam boshqa hech nimani seva olmaydi», degan gapida benazir hikmat mavjud. Bizga ota-on, qarindoshlar... barchalari qimmatli va arjumand. Shuning barobarida mehr-muhabbat haqidagi tasavvurimiz zanjiri halqalari Vatan tushunchasiga mujassamlangan. Vatan uchun nafi tekkudek bo'lsa, qaysi vijdonli odam uning uchun jon bermoq talab etilganida ikkilanar ekan?

Vatanga muhabbat tushunchasini ikki ravishda o'rganish mumkin. Birinchisi – jismoniy tarzda. Ya'ni: tug'ilgan joy. Avvalroq aytganimizday, bu hol barcha jonivorlarga xos. Chumolidan tortib, filgacha o'zi tug'ilgan, yemish yeydigan joyini avaylaydi, lozim bo'lganida jon-jahdi bilan himoya qiladi. Qani, cho'p olib arining uyasini buzishga urinib ko'ring-chi? Ikkinci tushuncha – faqat yuksak ong egasi – insonga xos, ruhiy, yanada aniqroq aytsak, ma'naviy holatdir. Bu holat ko'proq qalbga, ongga, tuyg'uga bog'liq.

Biz Vatanni tinmay madh etishni vatanparvarlik deb o'ylaymiz. To'g'ri, madh etmoq ham lozim, ammo bu bir zarradir, xolos. Ummonga tomizilgan birgina tomchidir. Donolar aytadilarki: «Vatanparvarlik – nomusli va nazokatli tuyg'udir. Muqaddas so'zlarni ehtiyoq qil, shamolga sovurma. Vatanga muhabbat xususida duch kelgan yerda og'iz ko'pirtirma, yaxshisi uning farovonligi va qudrati yo'lida indamaygina mehnat qil». Ba'zi birodarlarga hayron qolaman: kunduzi biron minbarga chiqib olguday bo'lsa balandparvoz gaplarni qalashtirib tashlaydi, oqshomda esa choyxonaga chiqsa, noshukrlik darvozalarini lang ochib, mayda gaplarni kavlashtirib o'tirishdan uymaydi. Donolar ta'kidlagan nomusli va nazokatli tuyg'udan bebahra bunday kishilarning minbardagi gaplari shuning uchun tinglovchilar qalbiga yetib bormaydi, shuning uchun ham hissiz va tuzsiz bo'ladi.

Vatanga mehr-muhabbatli bo'lisch – g'oyat chidam, g'oyat yuksak ong talab etuvchi o'ziga xos ilm va buni egallash ham beshikdan boshlanmog'i va oqibat so'nggi nafasga qadar davom etmog'i lozim.

Vatanparvarlik – Vatanni sevmoqlikni anglatsa, bu ilmni egallagan kishi Vatanga jonini atagan komil inson martabasiga yetgan bo'ladi. Faylasuf Gegel aytganiday, «Ma'rifatli xalqlarning haqiqiy jasorati Vatan yo'lida qurban bo'lishga tayyor ekanliklarida aks etadi». Mana shu nuqtadagi farqqa diqqatni jalb etaylik: Vatanni sevaman, deb yuruvchilar ko'p. Ammo hamma ham Vatanga jonini fido qilishga tayyor turmaydi. Vatanga mehr va muhabbat mavhum tushuncha bo'lmay, balki **haqiqiy ma'naviy tuyg'udir**. Ya'ni, vatanparvarlik – Vatanga mehr qo'yishdangina iborat emas, balki Vatan bilan o'zni bir butunlikda ko'rishdir. Uning yaxshi-yomon kunlarida asqatishdir.

Biz – har birimiz Vatanni sevamiz, chunki Vatan – biz nafas olayotgan havodir. Dunyoda «Vatanni sevmak» degan tushunchadan tashqari «Vatan bilan g'ururlanmak, faxrlanmak» degan tushuncha ham mavjud. Zero, bu ikki tushuncha bir-birisiz yashay olmaydi. «Kishi o'zining yetti aslini (ya'ni o'tgan yetti ajdodini) bilishi kerak», deyishadi. Xossatan shunday. Ommatan esa kishi o'z Vatanining tarixi, ulug'lari bilan yaxshi tanish bo'lishi, kimlarning vorisi ekanini bilishi kerak. Shoир G'afur G'ulomning 1949-yilda «bizlarni «qabila» deb atagan» ingliz lordiga javob tarzida yozgan ajib she'ri bor:

*Qadim o'zbek xalqisan, asl Odam avlodi,
Misr ehromlaridan tarixing qariroqdir.
Xorazmnning har g'ishtida – bobolarning ijodi,
Anglo-saksonlardan ancha yuqoriroqdir.
Bizda logarifmaning mushkul muammolari,
Qo'ldagi barmoqlarday oddiy qilinganda hal,
«Oliy irq» da'vegari, Cherchilning bobolari
Hatto sanay olmasdi o'n barmoqni mukammal...*

O'zbekistonning fazilatlarini bo'rttirish shart emas. Bu xalq ro'yi zaminning tarixini boyitishga, ma'naviy olamining rivojiga beqiyos darajada ulug'hissasini qo'shib kelgan va bundan so'ng ham shunday bo'lajak. Otalarning bugungi kundagi vazifalaridan biri – ulug'larni tanib, ular bilan faxrlanish hissini farzandlar qoniga singdirmoqlikdir. Shu o'rinda yana bir vazifani hal qilishimiz kerak bo'ladi: o'tmish bilan faqat faxrlanibgina qolmay, Vatan ravnaqi uchun ulug'lar an'ansini davom ettirishga mas'ul ekanimizni unutmay, shunga yarasha harakat qilishimiz shart. O'zbekiston, ya'ni Vatan har birimizsiz kunini ko'raverishi mumkin. Besh-olti yoki necha yuz, hatto ming kishisiz ham yashaydi, kelajagi poydevorini quraveradi. Ammo biz – birontamiz O'zbekistonsiz yashay olmaymiz. Kim Vatansiz yashash

mumkinligiga ishonsa – u ahmoqdir. U xor-u zordir. O‘z yurtidan yuz o‘girganlar, eng avvalo, o‘z vijdonlaridan yuz o‘girgan bo‘ladilar. O‘z yurtini sevmagan, seva olmagan odam hatto o‘zini ham seva olmaydi, oqibatda esa o‘zidan o‘zi nafratlanadi. Bu kunlarimizda baxtini chet mamlakatilardan izlashga ishtiyocoqmandlar ko‘rinib qolyapti. Xorijga borib, azoblanayotganlar haqida eshitib turibmiz. Lekin chet elga borib boyib qaytgan kishini yoki aql-u fazli ila dunyoga tanilgan odamni hali ko‘rganimizcha yo‘q. Hazrat Navoiy aytganlariday, «G‘urbatda g‘arib shodumon bo‘lmas emish...» Mirzo Boburning qalb yarasi go‘yo hali ham bitmaganday: «O‘z yurtni qo‘yib Hind sori yuzlandim, yo Rab, bu ne **yuz qaroliq** bo‘ldi...»

Rivoyat. Qadim zamonda bag‘dodliklardan biri cho‘lda yo‘ldan adashdi. Och-nahor, yupun qoldi. Nihoyat, bir kuni uzoqdan qora jundan to‘qilgan bir chodir ko‘rindi. Bag‘dodlikning yuragi sevinchdan hapqirdi. Holdan toyganicha chodirga yetib keldi. Undagi ayol nochor yo‘lovchini ochiq chehra bilan qarshiladi, hordiq chiqarishi uchun joy berdi.

– Ey, mehribon ayol, juda chanqadim, suv bormi? – deb so‘radi yo‘lovchi.

Ayol unga bir kosa suv berdi. Suv iliq, buning ustiga sho‘r edi. Musofirning og‘zi kuygandek bo‘lib, battar qiyndaldi. Shu asnoda o‘z shahrini esladi: «Oh, Bag‘dod, oh! Qanday diyor ekansan, endi qad-ringni bildim!»

– Ey, mehribon ayol, sen hech Bag‘dodni ko‘rganmisan? – deb so‘radi u.

– Ko‘rmaganman. Tug‘ilganimdan beri hayotim shu cho‘llarda o‘tyapti. Biz doim shu suvni ichamiz. Erim ovga ketgan, cho‘ldan kalamushmi, kaltakesakmi tutib keltirsa, qorningizni to‘ydirib olarsiz, – dedi xotin.

Bag‘dodlik buni eshitdi-yu, dili yana faryod qildi: «Oh Bag‘dod! Qanday muborak shahar ekansan, bilmay yurgan ekanman men nodon!» Xayolidan shu fig‘on o‘tdi-yu, o‘zini ovutish maqsadida ayolga ona shahrini maqtay ketdi:

– Ey, mehribon ayol! Bu joylaring jahannam ekan. Bu yerda qanday yashayapsanlar, hayronman! Bag‘dodning g‘oyat latif havosi, bog‘lari, oqar suvlari... anvoysi turli ne’matlari bor. Bu yerda esa hatto maysa ham o‘smaydi. Jahannam kabi olovli bir qum daryosi ichida turasan. Agar istasangizlar, sizlarni Bag‘dodga olib ketayin, o‘sha yerda rohatlanib yashanglar.

Birozdan so‘ng ayolning eri ovdan qaytdi. Ayol eri keltirgan cho‘l kalamushi bilan kaltakesakni so‘yib, issiq toshlarning ustiga qo‘yib

pishirdi. Musofirni ham bu taomga taklif etdilar. Bag'dodlikning ko'z o'ngida shahrining go'zal bog'lari, qo'y go'shtidan pishirilgan kaboblar, shirin suv gavdalandi, ko'zlarini alam yoshlariga to'ldi. Bo'g'zini kuydirgan sho'r va iliq suvni ichayotganida, yoqimsiz yemaklarni chaynayotganida «Oh Bag'dod, oh! Qanday go'zal diyor ekansan!», deb ichida nola chekib, afsuslanardi.

Er-xotin mehmonga chodirdan joy qilib, o'zlarini tashqarida yotdilar. Shunda xotin eriga dedi:

– Bu musofir nuqul «Oh Bag'dod, oh!» deb nola chekyapti. Siz Bag'dodni ko'rganmisiz? U yer jannatga o'xshar emish. Bizni taklif qilyapti, agar chindanam jannat bo'lsa, o'sha tomonlarga keta qolsakmikin?

Bu gapni eshitgan er achchiqlandi:

– Ey, nodon xotin, sen uning gaplariga ishonma. Bizning jannatimiz shu yerning o'zida. Bu yerdagi ko'ngil erki u yerda yo'q. Bu yerda vujud jafosi bor, ammo undan-da a'loroq bo'lgan hurriyat va ko'ngil safosi ham bor. Sen o'z ahvolingdan mamnun bo'limguningcha, jannatga kirsang ham rohat topa olmaysan.

Qissadan hissa shuki, o'zi yashayotgan joyning qadr-qimmatini to'la anglab yetmaydiganlar ham bor. Bundaylarni taqdir falokatlarga, fojialarga duch qilgandagina, yashagan joylarining qadrini his qila boshlaydilar. Deganlarki: «O'zga yurting podshosi bo'lgandan ko'ra o'z yurting gadosi bo'l».

Insonning baxti tasalli topgan yeridadir. Ko'ngil tasallisiz qolgan paytda kishi saroyda turgan bo'lsa ham, u taskinga muhtoj bo'ladi. Shu bois oriflar ko'ngil safosini vujud jafosidan ustun qo'yadilar. Mavlono Rumi dedilarki: «Quduq tubida vujud jafosi, lekin ko'ngil safosi bor. Xalq orasida vujud safosi, lekin ko'ngil jafosi bordir».

*Tavof qilgin o'ynab-o'sgan yeringni,
O'z xalqingga to'kkin manglay teringni.
Har narsadan musofirlilik yomondir,
O'zga elda do'stga aytma siringni.*

Bir odam suhbatda dediki: «Mabodo urush bo'lsa-yu, meni askarlikka chaqirsalar bormayman. Nega endi men borishim kerak? Men jangga ketayin-u, bunda qolganlar aysh-ishrat qilib yuraversinlarmi? Men anoyi emasman, urushga boradigan ahmoq yo'q...» Bu gapni bir do'stimga aytgan edim, u dediki: «Bunday fikr bir kishining qanoati emas. Bu gap Vatan va millatga nisbatan ichida ozmi-ko'pmi xiyonat fikri bo'lgan kishilarning og'zidagi saqichdir. Sen bularning bittasiga duch kelibsan...»

Tilimizda ohangdosh, ammo ma’no jihatdan zid so‘zlar ko‘p. Shulardan biri – «diyonat», yana biri esa «xiyonat». Qarang, farqi bittagina harfda. Masofa jihatidan ham yaqinligi bor. Diyonatsiz odam yomon yo‘lga bir qadamgina qo‘ysa, xiyonat olamiga kirib qolganini o‘zi ham sezmay qoladi.

Hazrat Navoiy aytmоqchi:

*Barcha xiyonatni diyonat etib,
 Barcha diyonatni xiyonat etib...*

Shunisidan Xudo asrasin!

Har bir vatandoshning eng asosli, eng muqaddas vazifasi Vatanni sevish va unga hayotining so‘nggi daqiqalarigacha xizmat etishdir. Vatanimizga bo‘lgan muhabbat va hurmatimiz hech bir narsa bilan o‘lchana olmaydi. Vatanga muhabbat tarbiyasini oila quchog‘idan boshlash lozimdir. Bilasizki, kichik bolalarda Vatan tasavvuri torroq boladi. Ya’ni, ular uchun Vatan – ona quchog‘idir. Bolalar o‘z oilalarini seva-seva Vatanni sevishni o‘rganadilar. Chunki oila muhitni Vatan muhitining asosini tashkil etadi. Vatan muhitni dastlabki ozig‘ini, dastlabki quvvatini oila quchog‘idan oladi. Silayi rahm fazilati kamol topgan oiladan Vatanga xiyonat qiluvchi chiqmaydi. Oila a’zolari orasida naqadar quvvatli bog‘lanish va muhabbat bo‘lsa, Vatan muhabbati ham shunchalar quvvatli va mustahkam bo‘ladi. O‘z oila a’zolariga nisbatan xayrli tuyg‘uga ega bo‘lmagan, ularga fidokorlik qilishni bilmagan bir kishi Vatanga ham fidokorlik tuyg‘usi bilan tuyg‘ulana olmaydi. Shunday ekan, oila muhitni Vatan muhitining boshlanishi, birinchi bosqichi ekanini bir nafas ham unutmasak bas.

IKKINCHI BO'LIM
SAODAT SAROYINING KALITI

BAXTIYORLIK ICHRA SEN...

Inson baxtiyor bo'lish uchun yaralgan. Kishi dunyoda boy bo'lish uchun emas, balki baxtli bo'lish uchun yashaydi. Zotan, qush parvoz uchun, inson esa baxtiyor bo'lish uchun yaralgandir. Shuning uchun ham kattalar yoshiarni duo qilishganda, eng avvalo, baxt tilaydilar.

Baxt nima o'zi? Uning o'chovi, miqdori bormi? Kimni baxtli, kimni esa baxtsiz deymiz?

Insoniyat bu savollarga ming yillardan beri javob izlaydi. Yagona javob esa yo'q. Dunyoda necha milliard odam yashayotgan bo'lsa, baxt haqidagi tushuncha ham shunchadir.

Umidimiz yulduzlari, siz bilan kaminaning bu masaladagi qarashlarida farq bo'lishi tabiiy. Shu bois mazkur bob shunchaki suhbat bo'lmay, bahslashuv davrasiga aylanmog'i ham ehtimoldan xoli emas. Avvalgi suhbatlarimizda ko'rilgan masalalarga amal qilmoqlik – baxtiyorlikning poydevorini, o'zgacharoq ta'bir bilan aytsak, o'q ildizni tashkil qlladi. Endi ko'rila digan mavzular esa baxtiyorlik daraxtingin jonbaxsh shoxlaridir. Daraxtni o'q ildizsiz yoki shoxlarsiz tasavvur qilish qiyin. «O'q ildiz»dan «jonbaxsh shoxlar»ga o'tishdan avval baxt haqidagi umumiy tasavvurimizni jamlashni niyat qildim.

Soddaroq aytsam, inson o'zini muhofaza etishga hamda baxtiyor bo'lishga intiluvchi ta'sirchan, sezgir, aqli va fikrlovchi mavjudot sanaladi. To'la-to'kis baxt odamzodga nasib bo'luvchi yuksak darajadagi huzur-halovatdir, baxtsizlik esa yuksak darajadagi musibatdir.

Huzur-halovat deyilganda faqat moddiy ma'no anglashilmasligi kerak. Agar huzur-halovat faqat nafsni qondirishdangina iborat bo'lsa, yemish topgan jonivorlarning barchasini baxtli, och qolganini baxtsiz, deyishimizga to'g'ri keladi. Biz jonivorlarda shunday tushuncha, tuyg'u bor yoki yo'qligini bilmaymiz. Faqat bordir, deb taxmin qilamiz yoki «yo'q» deb inkor etamiz. Bizningcha, jonivorlarga xos bo'lgan baxtlilik ham faqat qorin g'amiga borib taqalmaydi. Masalan, uyda boqilayotgan itga egasi tomonidan tashlangan suyak baxtli holat sanalsa, erkni hech narsaga almashmaydigan bo'ri uchun (avalroq bayon qilinganiday) bu baxt emas, balki bir xorlikdir. Egasi tashlagan

bir hovuch donga qanoat qiluvchi xo'roz katakda tug'ilib, katakda jon berishni, ehtimol, baxt deb hisoblar. Cho'qqida tug'ilib, osmonda erkin parvoz qilishga o'rgangan burgut uchun esa bu tubanlikdir. Aslida, Alloh barcha jonivorlarni erkin qilib yaratgan. Faqat ayrimlari erkclarini yemishga almashganlar. Bularni biz «uy hayvonlari» deymiz. Erkni har narsadan a'llo qo'yganlarini esa «yovvoyi hayvonlar» deb ataymiz. Demoqchimanki, baxt tushunchasining moddiy tomonidan ko'ra, ma'naviy tomoni ortiqroq. Agar faqat moddiy tomoni bilan cheklansak, barcha kambag'allar baxtsiz, boylar esa baxtli degan ma'no kelib chiqadi. U holda «Mersedes» kabi avtomashinalarda yuruvchi kimsa dunyodagi eng baxtli inson-u, tiqin avtobusda xizmatiga shoshayotgan odam baxtsizmi? Balki aksinchadir? Avtobusdagi odam ko'nglida halovat bor. Uni boyligini yo'qotib qo'yish xavotiri ta'qib qilmaydi. O'tmisht donishmandlar shu bois ham Allohdan ruh halovatini istab, boylik bermagani uchun shukrlar qilganlar. «Mersedes»da yuruvchi birodarlarimiz kaminadan ranjimasinlar. Men ularni ayblamoqchi emasman. Haloldan topgan bo'salar, baxtli kunlarida buyur-sin. Lekin buning rohati mavjudligi barobarinda xavotiri ham bor-da. Agar avtomashina buzilib qolsa yoki o'g'irlansa, yoki biron falokatga uchrasa, ulov egasining ko'ziga dunyo tor bo'lib ketishi aniq-ku! Kimki pulni – baxt, baxtni esa – pul, deb o'ylayotgan bo'lsa, demak, yanglish hayot kechirayotgan ekan. Ammo moddiy boylikni butunlay inkor etish ham durust emas. To'g'ri, boyliksiz yashash mumkin. Biroq, farovonlik – baxtiyor yashash uchun zarur shartlardan biri hisoblanishini inkor ham etolmaymiz. Men bu o'rinda faqat halollik bilan topilgan boylikni nazarda tutyapman. Harom yo'l bilan topilgan boylik farovonlik emas, aksincha, hasrat bo'lgani tufayli mas'udlikka begonadir.

Duolarimizda ko'pincha baxt va saodat tilaymiz. Baxt nima? Saodat-chi? Ikkalasi bir ma'noni anglatadimi? Yo'q! Baxt – torroq ma'nodagi tushuncha. Har bir odam baxtli bo'la olishi mumkin. Birov yo'qotgan ming so'mini topib olsa, o'zini baxtli his qiladi. Boshqa birov nabira ko'rgan kuni o'zini dunyodagi eng baxtiyor inson deb hisoblaydi. Odamlar o'zlarini uchun kutlimaganda baxtli bo'ladilar. Saodat esa Allohning rahmatiga, marhamatiga yetishmoqlikdir. Saodatga pul topib olgan kabi yetishilmaydi. Go'zal xulq va boshqalarga yaxshilik qilish saodat saroyining kalitidir.

Bir odam o'zini g'oyat baxtli hisoblardi. Chunki uning «suyangan tog'i» baquvvat edi. Bu «tog»ni umri boqiy deb bilardi. Tog' jilg'alaridan oqib kelayotgan boylik oqibatda dengizga aylanadi, deb umid qilardi. Chinakam tog'lar yemirilib ketadigan bu foniy dunyoda o'zini tog' fahmlab yurgan odam qulamaydimi, yemirilib yo'q bo'lmaydimi?

«Suyangan tog'i» qulagach, o'zini baxtiyor sanab yashayotgan odam gangib qoldi. Nima bo'ldi, baxt qushi uchib ketdimi? Dunyo – ajab-tovur, birovning «suyangan tog'i» qulagani hamon boshqa birovning shunday tog'i qad rostlaydi. Avvalgi «tog» panohidagi odamga «yangi tog» yaqinida o'rin yo'q. Endi u o'zini eng baxtsiz hisoblaydi va ikki o'rtada baxt uchun kurash boshlanadi. Dunyoviy falsafada «Baxt – kurashdan iborat», degan fikr bor. Ammo bayon ettilayotgan holatdagi kurashning baxtga sira aloqasi yo'q. Bunda kurashning nomigina «baxt uchun». Haqiqiy nomi esa: «nafs bandalarining ko'proq yemoq va ichmoq uchun olishuvi». Bu kurashda kimdir yengganday bo'ladi. G'alaba nashidasini surganday ham tuyuladi. Biroq haqiqat shuki, bu olishuvda hech kim, hech qachon g'olib bo'lmaydi. Har ikki tomon ham mag'lubdir, xordir, haqirdir.

Baxt – **faqat** boylikda, deb hisobiovchi kimsada, albatta, kibr mavjud, baxillik mavjud, xiyonat, riy... mavjud. Bu yomon xulqlar egasi o'zini baxtli sanashi, saodatga yetishmoqni umid qilishi g'oyat kulgili, hatto achinarli emasmi?

Bu dunyoda hamma narsa bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Bu bog'liqlikni ba'zan ko'ramiz, ba'zan eshitamiz, ba'zan esa sezamiz. Ba'zan esa tasavvurimizga sig'dirolmaymiz yoki befarq qaraymiz. Shulardan biri – «baxtliman!» deymiz-u, yolg'iz o'zimiz baxtli bo'la olmasligimizni anglab yetmaydigan paytlar ham bo'ladi. «Naqadar baxtsizman!» deb nola qilamiz-u, baxtsizligimizga boshqalarning ham sherik ekanini o'ylab ko'rmaymiz. Masalan, o'n kishidan iborat oilada bir odamga baxtsizlik yopishsa, qolgan to'qqiztasini chetlab o'tolmaydi. Bittasi baxtiyor bo'lsa, qolgan to'qqiztasi ham bu mas'udlikdan ozmi-ko'pmi bahramand bo'ladi. Chunki baxtsizlik bitta odamning aybi bilan kelmaydi, bu tashvishda qolgan to'qqiztasining ham o'zi bilgan yoki bilmagan holda hissasi bor. Baxtga erishishda ham shunday. Biz taomni oshpaz pishirganini ko'ramiz va unga rahmat aytamiz. Holbuki, pishgan taom – oshpaz tomonidan bajarilgan eng so'nggi harakat mahsuli. Dastlabkisi esa yerni shudgor qilgan, urug' qadagan dehqonning zahmatidan boshlanadi. Laganga suzib berilgan palovda yuzlab odamlarning xizmati borligini kamdan-kam hollarda o'ylab ko'ramiz, yanada kamdan-kam hollarda ularni duo qilamiz. Hayotda biron yutuqqa erishsak, deylik, mansab egasi bo'lsak va buni baxt deb hisoblab quvonsak, shu mansabni bizga ravo ko'rgan aka-xonimizdan minnatdor bo'lamiz. Nazarimizda bu baxtni bizga aynan shu akaxon o'z xazinalaridan chiqarib berganday tuyuladi. Shu mansabga erishishda bizga birinchi harfni o'rgatgan muallimning hissasi borligini hech o'ylab ko'ramizmi? Tijoratda omadimiz kelgan paytda

karra jadvalini o'rgatgan ustozni eslaymizmi? Agar shularni o'ylasak, birodarimizning baxtli bo'lishiga hissa qo'shish uchun rag'bat qilishimizga to'g'ri keladi. Chunki birovning baxtimiz uchun qo'shgan hissasi biz uchun qarzdir va bu qarzni o'zgalarga xizmat qilish bilan uza olishimiz mumkin. Ularga shunchaki minnatdorchilik bildirib qo'yish yoki duo qilish bilan qarzdan qutula olmaymiz. Baxtsizlikda boshqalarning hissasi mavjudligini anglagach, biz tufayli kimningdir baxtsiz bo'lib qolishidan o'zimizni saqlashimiz kerak. Baxtsizlik daraxti suv ichadigan buloqlar ko'p atrofimizda. Xiyonat, tuhmat, ig'vo, chaqimchilik, g'iybat... Baxtsizlikka uchragan kishiga yetti yet begona odam xiyonat qilmaydi, notanish inson tuhmat botqog'iga botirmaydi. Bu badkirdorliklar yaqin kishilaridan chiqadi. Vijdonsiz odamgina birovning baxtsiz bo'lishini istaydi va bu illatidan o'zi rohatlanadi. Bir odamni kimdir baxtsizlik chodiriga chirmab, o'z yo'lidan olib tashlashga urinadi. Muddaoga yetgach, o'zini baxtli sanaydi. Bu nodon bilmaydiki, birovning baxtsizligi evaziga kishi hech qachon baxtli bo'la olmaydi. Boshlig'iga tuhmat qilib, uni jildirgan odam amal kursisiga o'tirgani bilan qancha vaqt o'zini baxtli deb hisoblab yuradi. Oxir-oqibat o'zining ham tuhmatga uchrab, amaldan ajraguniga qadarmi? Ehtimol, baxtsizlik unga ilgariroq boshqa bir sabab bilan daf qilar? Tijoratda sherigiga xiyonat qilish evaziga katta foyda olgan odamning baxtli kunlari shu boyligi tugaguncha davom etarmikin?

Birovning baxtga erishuvi yoki baxtsizlikka giriftor bo'lishiga qo'shadigan hissamiz moddiy va ma'naviy tomondandir. Moddiy tomoni ma'lum. Ma'naviy tomoni esa bunday: agar adashgan do'stimizni yaxshilikka da'vat etsak, baxt qasriga faqat vijdon va yaxshilik yo'li orqali borilajagini anglata olsak, demak, baxtga erishuviga hissa qo'shibmiz. Yaxshilikdan nari yo'llarda tentirayotgan kishiga befarq qarabmizmi, demak, uning baxtsizligiga sherik bo'lbmiz.

Odam bolasi o'zgalar baxti uchun xizmat qilsagina o'z baxtini topa oladi. Birovning shodligi va baxti uchun qanchalik xizmat qilsa, o'zi ham shunchalik baxtga da'vogar bo'lishi mumkin. Eng baxtiyor kishi kim? Iloji boricha ko'proq odamlarning baxtli bo'lishlari uchun xizmat qilgan odam emasmi? «Men baxtli inson bo'lishni istayman, qolganlar bilan ishim yo'q», deyish nodonlikdir. «Yon-atrofimdagilar baxtli bo'limganlaricha menga baxtiyorlik shohsupasi nasib etmagay», demoqlik esa donolikdandir. Bilmoqlik shartdurki, birovning baxtsiz bo'lishini istagan kishi, oldinroq baxtsizlik jariga o'zi qulaydi. Bu jarda umrbod qolib ketmas, bir kuni chiqar, ammo peshonasidagi la'nat tamg'asi sira-sira o'chmagay. Inson nima uchun aziz-u mukarram

sanaladi? O'zgalarning baxtsizligini o'z baxtsizligi deb sanagani uchun emasmi?

Ustozimiz Asqad Muxtor yozgan edilar:

*Muxbir kelar: «Baxtlimisiz?» emish.
Qanday baxt? O'zimga alohidami?
Alohidida uy bor, alohidida idish...
Odam qayda yashar, ovloq uydami?
U qabrdagini odamzoddan g'ayri,
Tirikmizki, olam hammamizga bir.
Haqiqat yo'q kimsaga ayri,
Alohidida baxt ham dunyoda yo'qdir.*

Ba'zilar zimmalaridagi haj farzini ado etadilar. Albatta, bu ulug' baxt. Ba'zilar har yili haj qiladilar. Buni ham baxt deymiz. Ularga e'tirozimiz yo'q. Lekin shunday saodatli kishilardan birining yaqin qarindoshi yoki qo'shnisi shunday baxtga muhtojdir. Bu holga qanday qaraymiz? Aslida mo'min uchun farz – bir marta haj qilish. Deylik, saodatli birodarimiz ikki martami yo uch martami borgach, keyingi safariga mo'ljallagan mablag'ini muhtoj qarindoshi yoki qo'shnisiga bersa-chi? O'z saodatini muhtoj birodari bilan baham ko'rgan odam eng baxtli odam emasmi?

Baxtni baham ko'rishni ham ba'zan noto'g'ri tushunamiz.

Voqeа. Bir odam to'y qilayotgan ekan. Do'sti besh ming dollar sarf etib, nomi chiqqan ashulachini boshlab boribdi. Ashulachi bir soatgina xizmat qilib ketgach, to'y egasi do'stiga «Meni bag'oyat baxtiyor qilding», deb minnatdorlik bildirgan.

Savol tug'iladi: kindigini ochib olib, behayo qiliqlar bilan qo'shiq aytgan ashulachi shu to'ya kelmasa, to'y egasi baxtsiz bo'larmidi? Do'st besh ming dollar evaziga chindan ham baxt in'om etdimi? Bema'nilik! Baxtni biz naqadar sayoz tushunamiz! To'y egasi o'sha ashulachini o'zi taklif qilish imkoniga ega badavatlardan edi. «Hotamtoy» esa kambag'al do'stining to'yiga bunchalik himmat ko'rsatmaydi. «Baxt ulashuv» deb nomlanayotgan bu harakatda kibr, riyos, hatto fisq-u fujur kabi illatlar mavjud. Savob esa yo'q. Agar o'sha ashulachiga sarf qilingan pulning hammasini emas, aqalli beshdan birini qaysidir kambag'al oilaga sarf qilganida o'zgalarni baxtiyor qilish haqida gap yuritsak arzirdi. Qo'shnisi yoki qarindoshi to'y qilishga qurbi yetmasligi sababli qiziga kelayotgan sovchilarni turli bahonalar bilan qaytarib, ezilib yurgan kezlarda besh ming dollarni havoga sochgan odam Qiyomatdag'i hisobotini o'yaganida oxiratda erishilajak chin va boqiy

baxtga yetishgan bo'larmidi. Hozir nazarida shu to'yga kelganlarning barchasi unga tasanno aytishyapti, shu bois o'zini baxtli sanayapti. Aslida esa unday emas. Odamning baxti orzu va tamalariga qarab bo'ladi. Eng tamagir odam – baxti eng oz odamdir.

G'azzoliy hazratlari debdilarkim: «Bir kishining tijorati oxirat tijoratiga monelik qilsa, bunday kishi badbaxtdir. Bechoradir. Bu bir tandir uchun bir xum oltin bergan kabidir».

Nima uchun ayrim odamlarga badbaxtlik saodat bo'lib ko'rindi? Katta yoshdagilar bu o'rinda shayton hiylalarini unutib qo'yyaptilar. Shayton xunuk qiyofali badbaxtlikni bezab, pardoz qilib, bandaning ko'ziga go'zal va mastunkor qilib ko'rsatmaydimi? Ko'rsatadi! Iymoni zaif banda pardoz ortidagi xunuklikni ko'ra olmaydi. Sarobdan umid qilgani kabi unga intilaveradi. Shayton kirdikorlarini televizorda ko'rsatilayotgan to'kin dasturxonga qiyoslash mumkin. Kishi das turxonga mahliyo bo'ladi, ko'zları o'ynaydi. Ammo olaman, deb qo'l uzatganda tasvir yo'qoladi. Shayton ishi aynan shunday ekanligini bilmaydiganlar ham bor.

Bunday kishilarga Anas ibn Molik (r.a.)ning bu so'zlarini o'qib, yodlagach, uqib olishlarini tavsiya qilgan bo'lardik: «Badbaxtlik to'rtta: ko'zning quruqligi, qalbning qattiqligi, orzu-havasning uzunligi va dunyoga hirs qo'yish». Ashulachining bir soatlik xizmatiga besh ming dollar sarf qilgan kishida shu to'rt illat mujassam bo'lgani uchun ham uni «badbaxt» dedik.

Qalbi sog'lom odamgina baxtli bo'la olishini bilamiz. Qalb salomatligi nima? Ishemik xastaliklardan xoli bo'lishmi? To'g'ri, bu jismoniy salomatlik ham zarur. Lekin ruhi xasta odamning jismoniy jihatdan salomat bo'la olmasligi ham haqiqat.

Bir obid yigit tabibdan so'radi:

– Tabib afandim, sizda gunohlarni yuvuvchi va qalbiarning dardiga davo beruvchi dori bormi?

Tabib dediki:

– Albatta bor. Ammo bu dorini men emas, o'zingiz tayyorlashingiz kerak. Siz eng avval **«faqirlik»** va **«tavozelik»** daraxtlari ildizini siqib suvini olasiz. Bu suvgaga **«tavba»** halilasini qo'shasiz. So'ngra suvni **«rizolik»** havonchasiga solasiz va **«sabr-qanoat»** gurzisi bilan ohista ezasiz. So'ngra uni **«taqvo»** qozoniga solib, ustiga **«hayo»** suvidan quyasiz. So'ngra qozonni **«mehr-muhabbat»** otashi bilan qizdirasiz va undagi narsani **«tavba-shukr»** qadahiga solasiz. Qadahni **«rajo-duo»** shamoli bilansovutganingizdan so'ng ajoyib dori hosil bo'ladiki, uni **«hamd-u sano»** qoshig'i bilan ichgaysiz. Agar siz bu amaliyotni to'liq

bajarsangiz, albatta, bu dunyo va oxiratdagi barcha dard-u balolardan forig' bo'lib, ikki dunyo saodatiga yetishasiz.

Shu o'rinda bu dunyoning imtihon dunyosi ekanini yana yodga olish kerak. Bu imtihon bizni bilish uchun emas, bizni o'zimizga bildirish uchundir. Chindan ham shunday: imtihon qiluvchi bizni yaxshi biladi. Biz o'zimizni bilmaymiz. O'zni bilish imtihonidan o'tgan odamni chinakamiga mas'ud desak arziyi. Bu imtihondan o'tganlar boshiga qo'ngan baxt qushi uchib ketmaydi.

Hayotda ba'zi kishilarga nisbatan «baxtni quvib yuribdi», deymiz. Chindan ham shundaymi? Baxtni quvib yurib, so'ng tutamizmi? Tasavvur qilaylikki, baxt bilan so'zlashuv imkoniyatimiz mavjud. Unga xitoban desakki:

– Ey, baxt! Seni tutishning yo'li bormi?

Ehtimol, baxt xitobimizga shunday javob berar:

– Men kiyikka o'xshayman. Hamma ham meni tuta olmaydi. Tutsa ham uzoq ushlab turolmaydi. Meni qo'lga kiritgan odam qattiq ushlasagina undan qocholmasligim mumkin. Ammo buning bir qator shartlari bor: eng avvalo, meni qo'lga kirituvchi kishining qiligi o'zgalar uchun yoqimli, ko'ngli yumshoq, tili shirin bo'lishi shart. O'zini illatlardan ehtirot qilsin, g'ururlanmasin, yovuz va yaramas ishlarga, xususan, hasadga, isrofgarchilikka, hiyla-yu aldrovlarga yaqin turmasin. U kattalarga hurmatni, kichiklarga shirin so'zni ravo bilsin. Gerdaiyb, kishilarni oyoq osti qilmasa, o'zidan kichiklarga mensimay qaramasa, fe'l-atvorini to'g'rilikda tutsa yaxshi. Kimda-kim mana shularga rioya qilsa, men u bilan birga qolaman. Bo'lmasa, kiyikdek qochib ketaman. Unda menga kim yeta oladi?

Tasavvurimizda gavdalangan kiyik qiyofasidagi baxtning so'zлари talqini bunday: baxt-saodatni izlasangiz topa olmaysiz, quvsangiz tuta olmaysiz. Zimmangizdagи insoniy vazifalarni ado eting – baxtning o'zi sizni izlab topadi. Insoniy vazifalarni ado etish uchun esa kuchli iroda talab etiladi. Ha, bizning baxtimiz o'z hayotimizni idora qiluvchi o'z irodamizga bog'liq. Shu bois baxtiyor bo'lismeni istagan kimsa irodasini tarbiya qilishi shart.

Kimda-kim baxtidan ayrilib qolsa, birovlardan ayb izlamasin. «Oh, qanchalik baxti qaroman-a!», deb boshini toshlarga urmasin-da, zikr etilgan shartlardan qay birini bajarmaganini aniqlas. Va hamisha yodda tutsinkim, o'z xohish va istaklarining chegarasini bilmaslikdan ortiq baxtsizlik bo'lmaydi. Baxt kimgadir kulib boqquday bolsa, barcha orzu-istaklari aqlning bandasiga aylanadi. Baxt undan yuz o'gurguday bo'lsa, aql uning orzu-istaklariga mute bo'lib qoladi. Inson hayotidagi eng ayanchli holatlardan biri aynan shudir. Xitoy

donishmandi Lao Szining «Oh, baxtsizlik! U baxtning tayanchidir. Oh, baxtiyorlik! Unda baxtsizlik yashirin», deb yozishi bejiz emas. Istalgan baxtiyorlik daraxtining soyasida baxtsizlik mudrab yotadi. U kutilmaganda uyg'onishi, talvasaga tushib, bu daraxtni qo'porib tashlashi mumkin. Arastu hakim aytmoqchi, baxt-iqbol sekinlik bilan, baxtsizlik esa tez sur'at bilan harakat qiladi. Chunki baxt pastlikdan yuqoriga chiqishga, baxtsizlik esa cho'qqidan pastga tushishga o'xshaydi. Shu sababli ham «baxtiyorlik ichra sen baxtsizlikka uchrashdan qo'rqqin», deydiilar. Yana bir narsa aniqki, ortiqcha baxtga intilaverish haqiqiy baxtni qo'lga kiritishga to'sqinlik qiladi. Bu fikrning hamda sal ilgariroq bildirilgan «har kim baxtni o'z qarichi bilan o'lchaydi», degan qarashning isboti uchun bir hikoyatni yodga olamiz.

Hikoyat. Adadsiz mol-dunyo egasi bo'lmish Halab podshohi odillikda nom chiqargan edi. Ammo uning yolg'iz o'g'li yengiltabiat va qiziqqon edi. Podshoh qanchalik odil va oqil bo'lmasin, o'g'lini cheksiz muhabbat bilan e'zozlagani uchun uning ra'yidan tashqari ish qilmasdi.

Kunlardan bir kun Halabga Misrdan savdogar keldi. Podshoh undan o'g'li uchun turli matolar sotib oldi. Savdogar ko'pni ko'rgan, dunyoning issiqsovug'ini tatib ko'rgan kishi bo'lgani sababli shahzoda uni gapga tutdi. Atrofdagi mamlakatlarning ahvoli bilan qiziqdi. Savdogar har bir mamlakat podshohining o'ziga xos ahvoldidan hikoyalar so'zлади. Gal Misr podshohiga kelganda uning g'oyatda go'zal qizi borligini ma'lum qildi. Bunday sohibjamol yetti iqlimda ham topilmasligini ta'rifladi. Chunonchi malikaning suratini chizish uchun barcha Chin naqqoshlari ojizlik qilarmishlar. «Uning husn-u jamoli vasfi uchun barcha arab vassoflarining siyohdonlaridagi siyoh yetmaydi», deb ta'rifiga yakun yasadi. Savdogar Misr malikasi vasfida shunday mubolag'alar qildiki, qizning ishqini shahzodaning qalbiga g'ulg'ula soldi. Shahzodaning shitobkor qalbi, avval yaxshilab o'ylab ko'rmasdanoq, mehr-muhabbat g'avg'osiga giriftor bo'ldi. Baxtga erishmoqlikning birdan bir yo'li shu malikaga yetishmoqdir, deb o'zi yaratgan haqiqatga o'zi qul bo'ldi. Otasi huzuriga kirib: «Mening boshimga mushkul savdo tushdi. Misr malikasiga oshiq bo'ldim. Agar o'sha qizni menga olib bersangiz jonimni bu tubsiz daryodan sohilga chiqargumdir, yo'qsa, hayot bilan vidolashurman», dedi.

O'g'lining qarori podshohni ancha parishon qildi. U o'zini bevosh daryo qarshisida turgandek his qilib dedi: «Jon o'g'lim, Misr podshohi bizni o'ziga teng ko'rib, quda-andalikka rizo bo'larmikan? Axir bizning mulkimiz uning mulki oldida bir qatra misolidek-ku!».

O'g'il otaning gapini eshitishni ham istamadi. Yolg'iz o'g'ilning ko'nglini cho'ktirmaslik uchun ota har narsaga tayyor edi. U Misr

podshohiga elchi yuborishga qaror qilib, qimmatbaho hadyalar tayyorladi. Qizini o'g'liga so'rab, benihoya shikastahollik bilan maktub yozdi. Maktubni «Agar bandani bu sharafga musharraf tutsalar, bu banda ham ul zotning bandalaridan biriga aylanurmen va jonim siz ulug' podshohning inon-ixtiyoriadur», deb yakunladi.

Misr podshosi elchilarni qabul qildi. Tuhfalardan mamnun bo'ldi va dediki: «Men Halab podshohining o'g'lini kuyov qilmoqlikdan orlanmasmen. Ammo uni mol-mulkdan imtihon etishim mumkin. Agar uddasidan chiqolsa, u holda sidqidildan jazm qilgani ma'lum bo'ladi. Ahli ayolim «kimki mening qizimga uylanmoqchi bo'lsa, oltmis ming Misr dinori barobarida kobln (mahr) talab qilaman», degan. Bu borada Halab podshohining fikrini bilsam murod hosil bo'lur».

Bu talabdan voqif bo'lgan Halab podshohi xazinasidagi barcha naqdlarini to'pladi – qirq ming dinor bo'ldi. «Hozircha xazinamda mavjud oltinlarni yuboryapman, o'rtamizda ahd-paymon bog'langanidan so'ng qolganini ham yetkazaman», degan maktub ilovasi bilan dinorlarni Misrga jo'natdi. Misr podshohi oltinlarni qabul qilgach, nikohga rizolik berdi. Malikani Halab shahzodasiga fotiha qildilar. Xushxabar Halabga yetgach, qiziqqon shahzoda: «Uzoq kutishga, intazorlikka toqatim yo'q. Bugun barcha viloyatlarga qo'shimcha soliq tayinlang, toki to'lasinlar va oltinlarni Misrga yuboraylik», dedi. Bu talab podshohni yana parishon qildi va dediki: «Jon o'g'lim, zulmning oqibati dahshatlidir. Azbaroyi sening to'ying deb minglab beva-bechoralarning xonadonini g'am-motamga qo'ya olmayman. Bir kishi ko'nglining osoyishtaligi uchun yuz minglarcha kishilarning ko'nglini g'am-anduhga to'ldirolmayman. Sabr qil! Toki, odamlardan yig'ib olinadigan soliq manbayi vujudga kelib, xirojni to'lash va mollarni yig'ib olish mavsumi kelsin. Ana undan so'ng, sekin-asta mazkur mablag'ni to'plab so'ng Misrga jo'naturmiz».

Shahzoda oqillik va vazminlikdan yiroq edi. U o'zining baxtga yetishish onlarini birovlarning azoblanishi hisobiga tezlashtirmoqchi bo'ldi. Navqiron yoshligi va kuchiga mag'rurlandi-da, «Mendayin baquvvat va epchil yigitga mol topish qiyin ish ekanmi?», deb, otasiga zaharli g'azab o'qlarini sochdi.

Shahzoda mukammal ravishda otlanib, biyobon tomon ravona bo'ldi. Ittifoqo, biyobonda qimmatbaho mollar ortilgan bir karvon Misr sari ketib borardi. Shahzoda bu boylikni qo'nga kiritish maqsadida karvonning dam u, dam bu tomonlaridan kelib hamla qila boshladи. Karvon ahli orasida E'zob Mag'ribiy ismli shijoatli va jasur bir kishi bor edi. U hamla qilayotgan shahzodani ko'rib, yakka o'zi karvondan

chiqdi va u tomon ot soldi. Birinchi hamlasidayoq shahzodani egardan olib, yerga urdi. So'ng shahzodaning qo'llarini bog'lab, arqon uchini tuyu bo'yniga ildilar-u yo'llariga ravona bo'ldilar.

Misrga yetishgach, Mag'ribiy loyiq tuhfalarini olib, podshoh huzuri ga keldi. Misr podshohining saroyida Mag'ribiyning e'tibori ancha baland edi. Podshoh u bilan suhbat qurib o'tirgan paytda Halab podshohining choparlari bir maktub yetkazdilar. Maktubda: «Muddatidurki, bandazoda yolg'iz o'zi bandaning huzuridan g'oyib bo'lmish. O'sha qolgan mollarni topib, podshohning xizmatlariga olib borgan bo'lsa kerak. Agar baxti yor bo'lib, mol topib, u dargohga shitob qilgan bo'lsa, bizga xabar qilgaylar. Toki, xotirimiz taskin topgay», deyilgan edi. Maktub o'qilgach, E'zoz Mag'ribiy angladiki, yo'lda asir olingan yigit shahzodadir. Mag'ribiy uyiga kelib, shahzodani huzuriga chorladi:

– Sening bunday jur'at qilmog'ingga sabab nima ekanligi menga ma'lum bo'ldi. Yo'l to'sib, xaloyiqning molini olib ketmoq har qanday yakkabosh o'tkinching ishi emas.

– Yoshlik g'ururi va shayton vasvasasi meni shu yo'lga olib kirdi. Oqibat, endi sening asiringman, – dedi shahzoda afsus bilan. – Agar lutf qilib, mollarining omon qolgani shukronasiga meni ozod qilsang, kamoli xayrli bo'lur edi. Agar pul badaliga ozod qilishni istasang, qancha baho qo'ysang ham mayli, men tilxat berayin. Qaysi joyni tayinlasang, pulni o'sha yerga o'zim yetkazayin.

Mag'ribiy shahzodani yengiltakligi uchun malomat qilgach, Halab shohining adolat sohibi ekanligini g'oyat qadrlashini aytib, podshohning hurmati yuzasidan uni ozod qilajagini bildirdi.

– Agar sening ishing yigirma ming dinor bilan bitsa, senga mazkur miqdor mablag'ni beraman va qarz xususida sendan tilxat olaman. Halabga qaytganingda menga qaytarursan.

Shahzoda Mag'ribiyning bu lutfiga hadsiz minnatdorchilik bildirib, hadyalarni qabul qildi-yu podshoh huzuriga yo'l oldi. Shahzoda Misr podshohiga yoqdi. Unga sarpo kiyirdi-da, to'y harakatlarini boshlab yubordi.

To'ydan avval kelin va kuyovni yasantirib, bir-birlariga ko'rsatar-dilar. O'sha kuni shahzoda sharobxo'rlikka mashg'ul edi. U sarxush bo'lgach, bog' sayrini ixtiyor qildi. Nogoh qarasaki, shohona o'tov tikilgan, so'rab bildiki, bunda malika yasantirilmoqda. O'tovning bog'ga qaragan darichasi bor edi. Uning ko'nglida darichadan ichkariga qarash ixtiyori tug'ilди. Haramdagи qiz-juvonlar jamoasini tanib olish maqsadida darichadan ichkari qaradi. Bu onda malikaning ko'zi darichadan mo'ralayotgan begona ko'zga tushdi. Kanizaklarga ikki shoxli ilgichni keltirishni buyurdi. Kanizaklar buyruqni ado etib,

ilgichning ikki shoxini shahzodaning mo'ralayotgan ko'zlariga sanchdilar. Shahzoda oh urib yiqildi. Xizmatchilar yugurishib kelishib, shahzodani ming mashaqqatlar bilan boshqa joyga olib bordilar. Tabiblar muolajasi kor qilmadi. To'y bo'ldi, ammo shahzoda orzusidagi baxtga yetisha olmadi.

Umidimiz yulduzlari, qissadan hissa chiqarish, siz azizlarning o'zlariningizga havola. Har holda atrofingizda shahzodaga o'xshagan yengiltabiat tengdoshlaringiz yo'q emas, bor. Ularning ko'zlarimi ochish uchun birgina hikoyat yetarli bo'larmikin? Shu haqda o'ylab ko'raylik. Agar do'stlaringizda shunday kamchilik sezilsa, buni xastalik deb bilib, davolashga beto'xtov ravishda kirishish kerak. To'g'ri, hozirgi erka farzandlar yolg'iz o'zлari karvonga hujum qilmaydilar, o'tov darichasidan ham mo'ralamaydilar. Balki bundan battarroq, ayanchliroq harakatlardan qaytmaydilar, oqibat esa ilgich shoxi ko'zlariga emas, yuraklariga sanchiladi. Mozoristonlardagi yoshlarning qabrlarini ko'rganimda shular xayolimga keladi. «Baxt qasriga intilganlari holda nechun bu qora lahaddan makon topdilar?», deb o'ylayman. Siz ham o'ylang azizlarim, ehtimol, birgalikda to'g'ri javob toparmiz.

Kishining baxt haqidagi tushunchasi yoshiga qarab o'zgarib bora veradi. Bog'cha yoshida otasi yangi o'yinchoq olib bersa, o'zini baxtli hisoblaydi. Bu baxt uning quvonchida ko'rindi. Do'kon peshtaxtasi dagi chiroyli o'yinchoqni olib bermasalar o'zini baxtsiz hisoblaydi, bu holat uning xarxashasida, yig'isida zohir bo'ldi. Siz bog'cha yoshidan qariyb o'n yil o'tdingiz. Lekin sizda ham o'sha tushunchaning zarralari saqlanib qolgan. Ya'ni baxtni moddiy tomoniga ko'proq ahamiyat berasiz. Dadangiz yangi telefon olib bersalar, sizdan baxtilroq odam yo'qday. O'qishda tengdoshlaringizdan ortda qolayotganiningesa esa e'tibor bermaysiz.

Ba'zilar baxtni tole bilan bog'laydilar. Bu fikrni inkor etish mumkin emas. Lekin unga qadar bo'ladigan boshqa holatlar ham mavjud.

Buyuk orzuga yetishni istagan ikki kishidan qaysi birida muruvvat ustun bo'lsa, orzuga o'shanisi yetishadi. Agar muruvvatda o'zaro tenglashsalar, irodasi kuchli bo'lganiga orzuga yetishmoq baxti nasib etadi. Irodada ham barobarmilar? U holda yordamchilari va do'stlari ko'p bo'lgani yengib chiqadi. Agar bu jihatdan ham oralarida farq yo'q ekan, u vaqtida toleyi (baxt iqboli) baland bo'lgani yetishadi.

Abu Ali ibn Sino o'n go'zal xislatni barcha saodatning manbayi va ma'danidir deb ta'kidlaganlar: insof vaadolat; tilak va orzularga bo'yin egmay, unga g'olib bo'lislilik; olim va fozillar bilan suhbatlashib, ularning nasihatlarini hayotga tatbiq etish; haqiqat va to'g'rilikka hamisha va har qanday holatda sodiq bo'lish; yoshi kattalarni

izzat va hurmat qilish; kichiklarga shafqatli va marhamatli bo'lish; do'stlikda samiriyat; dushmanlarga ham muloyim munosabatda bo'lib, ular bilan murosa-madora qilish; muhtojlarga yordam berib, xayr-u ehson qilish; johil va nodonlarga nasihat qilib, ularni to'g'ri yo'lga ko'ndirishdan erinmaslik.

Endi bu go'zal xislatlarni diqqat bilan o'rganaylik: siz har bir ishda insof va adolat chegarasidan chiqmadingizmi, demak, boshqalar ham sizga insofsizlik vaadolatsizlik qilishdan tiyiladilar. Aksincha bo'lsa, sizning bir yomonligingizga o'n, balki undan-da ortiq insofsizlik vaadolatsizlik yog'iladi. Boshi ustida shunday balo chaqini chaqin chaqib turganda kim o'zini baxtli hisoblashi mumkin?

Tilak va orzularga bandilik zarar ekan, shaytoniy ig'vega qul bo'lib qolgan kishini qanday baxtiqarolik kutayotganini tasavvur etish mumkin. Shayton «Akang (yoki do'sting) saroy qurdi, sen ham qur, senga, bolalaringga ham shunday baxt nasib etsin», deydi. Aql avvaliga «Bunga mening qurbim yetmaydi», deb bu ig'veni quvadi. Keyin esa bu ig've oldida yengiladi. Haloldan topayotgani yetmagach, haromdan hazar qilmaydigan bo'ladi. Bir kuni pora olayotganida qo'lga tushadi. U qurayotgan saroymonand imoratidan baxtini topmoqchi edi, adashdi – baxtiqarolikni qamoqxonadan topdi. Farzandlarini baxtli qilmoqchi edi, ular baxtsizlik sahosiga yalangoyoq quvildilar.

Haqiqat va to'g'rilik bayrog'ini hamisha baland tutgan odamga baxtiqarolik hamla qilishga jur'at eta olmaydi. Kim bir marta haqiqatdan chekinibdi, kim to'g'ri gap turganda yolg'onnei so'zlabdi – o'ziga o'zi insofsizlik qilibdi. Nima uchun? Aytilgan yolg'onga kimdir ishondi, deylik. Lekin oradan ko'p fursat o'tmay bu yolg'on baribir fosh etiladi. Bir marta yolg'onchi bo'lgan odamning ko'pchilik oldida o'zini oqlab olishi qiyin bo'ladi. Yolg'oni fosh bo'lishdan cho'chib yashaydigan odamning boshiga baxt qushi qo'nganmikin?

Yoshi kattalarni hurmat qilgan kishi ulardan xayrli duo oladi. Duo – baxt saroyining eshigini ochuvchi kalitdir. Kichiklarga shafqatli bo'lgan kishi oradan yillar o'tgach, ulardan marhamat ko'radi. Ayniqsa, kuchdan qolib, baxtiqarolik kunlaridan nola chekayotganida ana shu shafqat va marhamat eshik qoqib keladi.

Do'st va baxt egizakka o'xshaydi. Do'sti yo'q odam baxtsizdir. Do'stiga xiyonat qilgan odam esa badbaxtdir. Agar do'stlik samimiyl va xolis bo'lmasa, orada manfaat ko'ndalang yotgan bo'lsa, baxt ularning ikkovidan ham qochadi.

«Chinakam baxtli bo'lish uchun qanday fazilatlarga erishish lozim?», deb o'zingizga o'zingiz savol berganmisiz? Agar shu savol bilan o'zingizni o'zingiz tez-tez tergab tursangiz, sizni tarbiya qilgan ustozingizga balli!

Keling, alhol yana shu savolni o'rtaga qo'yaylik-da, yuqorida zikr etilgan donolarning fikrlari asosida birgalashib javob topaylik.

Chinakam baxtli bo'lish uchun ilmdan orttirilgan fazilat kerakmi? Shubhasiz, kerak! Aql tufayli hosil qilingan fe'l-atvor zarurmi? Al-batta zarur! Mol-u mulkdan ziyoda salomatlik-chi? Begumon shart! Hayo-chi? Muruvvat, sadoqat, tavoze', mehnat-chi? Saxiylik, nomus, omonatga vafo, hilm va shijoat-chi? Kerak!!! Bular va bular kabi yana o'nlab fazilatlar adadsiz ravishda kerak!

Adovat, hasad, baxillik, takabburlik, yolg'onchilik, munofiqlik, chaqimchilik, xiyonat, johillik, yalqovlik va bular kabi yana o'nlab illatlar-chi? Ulardan hech bo'lmasa bir yoki ikkitasi lozimmi? Alhazar! Alhazar! Bularning bittasi ham ko'plik qiladi, chunki bular – badbaxtlikning homiylaridir!

Hamonki badbaxtlikdan so'z ochildi, bu zulumot sultanatiga yana bir karra ziyraklik bilan qarab o'taylik. Baxtga erishtiruvchi fazatlarning ziddi kishi baxtini, albatta, qaro qilishi barchaga ma'lum bo'lsa-da, bu illatlarni yana zikr etishdan erinmaylik, toki, baxtiqarolik buluti siz aziz umidimiz yulduzlariga xavf solmasin.

Hikoyat. Valiy zot Tustariydan so'radilar:

– Badbaxtlik alomati qaysilar?
– Ilmlı bo'laturib amal qilmaslik. Amal qila turib ixlosli bo'lmaslik. Alloh Taolonig berganiga rozi bo'lmasdan boshqa narsalar ortidan quvmoq. Haq taolo do'stlari suhabatiga qo'shilmaslik.

Hazrat aytgan hikmatning mag'zini chaqish uchun o'zimizni savolga tutib, so'rab ko'raylik:

– Ey, Odam farzandi! Ilm olishga rag'bat qilganmisan yoki umring bekorchi hoy-u havaslar shamolida to'zib o'tyaptimi? Ozmi-ko'pmi ilmga erisha olgan bo'lsang, endi qanday amal qilyapsan? Ilmda «g'iybat qilinmasin», deyilgani holda sen kunda necha marotaba o'zingni g'iybatdan to'xtata olding? Baxillikdan-chi? G'azabdan-chi? Amaling bo'lsa, durust, ammo nima niyatda qilinyapti bu amallaring? Do'stingga nima maqsadda yaxshilik qilding? Bu yaxshilik ortida tama bormi yo xolislik? Sen umrning eng go'zal pallasida turibsan, senga aql va zehn, salomatlik berilgan, ota-onang oila dasturxonini to'kin qilib qo'ygan. Qorning to'q, usting but. Endi ilmni mukammal olmoq o'miga yana nimaning ortidan quvyapsan? Sanoqli soniyalar kabi tez o'tib ketuvchi umring davomida necha marta qo'lingga kitob olding? Bu kitobga ajratgan vaqtingni tarozining bir pallasiga, telefon yoki kompyuter o'yiniga ketgan vaqtingni ikkinchi pallasiga qo'yib ko'r-chi?

Badbaxtlikning yana bir nishonasi bor: kishi o'zini baxtli his qiladi-yu, ayni choqda biron odamning baxtsizligidan lazzatlanadi.

Kimda shunday illat bor ekan, tavba qilsin-u bu xastaligini davolash chorasini topsin. Chunki baxtisizlikka uchrash uning qismatida ham bor. Baxtisizlikka uchraganida birov dalda bermasa, aksincha, kulta, lazzatlansa, naqadar ayanchli holga tusharkin!

Mazkur mavzudagi suhbatimizga «baxtiyorlik – osoyishta qalbga ega bo'lish bilan vujudga keladi», degan fikr bilan yakun yasasak boladi. Qalb osoyishtaligi – ilm olish bilan vujudga keladi. Siz hozir «baxt» deb o'ylayotgan boylik, mansab, hatto oila quvonchi – barchasi o'tkinchidir. Yoshlik kunlarini ilm olishga sarf etayotgan kishining baxtigina boqiydir. Ilm olish baxtiga yetgan odamning kelgusi ishlari uni saodatga yetaklaydi. Endigi suhbatimiz shu haqda.

INSONIYLIK TOJI

Suqrrot hakim «O'qib-o'rganmay turib ham foyda va zararning farqi-ga yeta olaman, degan odamni tentak deb bilmoq kerak», deganlar. Qaraylik-chi, atrofimizda shunday tentaklar bormikin?

Ilm xususidagi suhbat qilmasak ham bolardi. Chunki bu haqda ko'p gapirilgan, ko'p yozilgan. Har kuni biringiz shoshilib, biringiz erinib, o'qishga borasiz. Biringiz xohishsiz, biringiz kuchli intilish bilan ilm olasiz. Shunga qaramay, bu mavzuga kengroq to'xtalishimiz kerak. Zero, bu mavzuda ko'p gapirilgani bilan tengdoshlaringiz orasida mazkur farzga amal qilish lozimligini hali ham to'la his qila olmaydiganlar ham bor.

Ota-onha yoki yetti yoshga yetgan farzandini maktabga beradi, chunki hukumat belgilagan tartib shunday. Maktabni bitirgach, birovlari: «Shuncha o'qiganing yetar, endi menga shahar olib berar-miding», deydi (*Bu gap qizlarga nisbatan ko'proq aytildi, to'g'rimi? Bu ota-onalarga Rasululloh (s.a.v.)ning «Ilm istash har bir muslim va muslima uchun farzdir», deb marhamat qilganlarini eslatamiz. Mazkur sharaflı hadisda «muslim» va «muslima» deb alohida ta'kidlanishiga e'tiborni tortamiz. Ko'p masalalarda umumiylar tarzda «musulmonlar» yoki «ey iyomon keltirganlar!», deyilgani holda ayollarning ilm olishlari farz ekani alohida ta'kidlanishi «qizlarning o'qishi shart emas», deguvchi-larga saboq bo'lishini istardim.*). Yana birovlari: «Hamma olim bo'lib ketaversa, podani kim boqadi?», deb ham qo'yadi. Afsusimiz shuki, bu bema'ni talab ayrim yoshlarga yoqib tushadi. Podaning boquvsiz qolib ketishidan tashvishlanishlari yaxshi. Ammo bu harakatimiz bilan komil odamiylik talablaridan birini inkor etayotganlarini o'ylab ko'radilarmi? Ularga «podani boqish uchun ham ilm kerak», deyilsa, ehtimol zaharxanda qilarlar. Ularga balki Suqrrot hakimning «O'qib

o'rganmay turib ham foyda va zararning farqiga yeta olaman, degan odamni tentak deb bilmoq kerak», degan hikmatli gaplari javob bo'la olar? Ehtimol, So'fi Ollohyor hazratlari bu satrlarni aynan shunday birodarlarimizga atab bitgandirlar:

*Agar bo'lmasa ilming, e, sabuk sayr,
Bilur boling vu boling barchasin xayr.*

Demoqchilarki, e, shoshqaloq inson, ilming bo'lmasa, sen uchun foyda ham, zarar ham birdir. Zero, sening zaif fikringcha, gunohlarining barchasi o'zingga xayrliday bo'lib ko'rindi.

Odam maymunsifat, hech narsani bilmaydigan, madaniyatsiz holda yaratilmagan. Alloh odamni ilmlı qilib yaratgan. Alloh taborak va taolo elchisi Ibrohim alayhissalomga: «Ey, Ibrohim, Men olimman va olimlarni yaxshi ko'raman», deb marhamat qilgan. Johilllk Odam bolalarida keyinchalik paydo bo'lgan. Odam ko'z, til va qalb bilan hayvonlardan farqlanadi. Ayrim hayvonlarning ko'zlari piyoladek keladi, boshi ham shunga yarasha juda katta bo'ladi. Ammo ular o'qish va ilm olish fazilatidan mahrumlar. Yaralmish maxluqlardan inson-gagina ilm ravo ko'rildi. Hech qaysi maxluqqa berilmagan ma'rifat kiyimlari Odam bolalariga nasib etilgan. Donishmand: «Xotinlar ipak kiyimlarini bezanmoq uchun emas, balki o'z go'zalliklarini qo'rimoq uchun kiyadilar», degan ekan. Odam o'z insoniy qiyofasini asrashi uchun hikmat va ma'rifat libosini kiyishi shart. Ba'zilar qilib qo'ygan noma'qul ishlari uchun nolib, «Meni shayton yo'ldan urdi», deydilar. Shayton yo'ldan ozdirgani rost. Ammo bilmoq lozim: shayton alayhi-la'na ilmlı odamni, ayniqsa, ilmiga to'la amal qiluvchi odamni yo'ldan ozdira olmaydi. Ilmga intilgan kishi eng yaxshi insondir. **Ilmdan yuz o'girish – insoniylikdan yuz o'girish** demak. Chunki **ilm – insoniylik toji** hisobianadi. Inson ilm bilan sharaf topadi. Mol-mulk esa johilning g'ururlanadigan matohidir. Ilm odamni yuksaltirib, undan yodgorlik qoldiradi.

*Yana bir hikmat bor: hazrati Odam –
Bilim, aql-u idrok sabab muhtaram.*

«Qutadg'u bilig»dagi bu bayt bizning ajdodimiz kim ekanini eslatib turmaydimi? Tarixdan ayonkim, Odam bolalari yer yuzida paydo bo'lgan dastlabki paytlardanoq ilm sari, o'rganish sari intilganlar. Hazrat Ali (r.a) debdilarkim: «Jannatga kirish hayratlanarli muvafqaqiyat emas, **ma'rifat – dunyoning o'zida jannatga erishish** demakdir». O'quv-idrok qorong'u tundagi mash'alaga o'xshaydi. Bilim

esa mash'aladan taralayotgan nurga qiyos. U kishini yoritadi, unga ro'shnolik beradi. Har qanday hurmat kishining o'quv-idrokidan keladi. O'quv-idroksiz kishi bir hovuch kepak bilan teng, deydiilar. Zakovat – o'zaro ont ichishib do'stlashgan kishilarga o'xshasa, bilim – yaqin qarindoshlarga o'xshaydi. Buni dilga tugib olmoq foydalidir. Do'st-og'aynilar, qarindosh-urug'lar davrasidagi kishi o'zini dadil seza-di. Shunday ekan, bilimsizlar-chi? «So'zni bilimdon kishiga so'zlash kerak, bilimsizning tilini tushunish qiyin», deb bekorga aytmaganlar.

Bilim – misoli bir jilov, u odamni barcha yomon, yaramas ishlar-dan tiyib turadi. Ilm egasi o'z tilaklarini topadi, orzu-maqsadlariga erishadi. Aql-idrok egalarining nafi har doim ko'pchilikka tegib tura-di. Bilimlilar elda aziz bo'ladilar. Hurmat qozonadilar. Butun ishlar o'quv-idrok bilan amalga oshadi. Barcha murakkab ishlar bilim bilan hal etiladi. Bilimsiz kishilar – donolarning dushmani. Bilimsiz doimo donolarga xorlik tilaydi. Bu ular ko'nglining tub-tubiga cho'kib yot-gan hasad alomati. Ilmsiz odam so'qirga o'xshaydiki, uni kamsitib, chetga surib tashlash insofdan emas. Balki ko'r ko'zni ochish uchun bilimdon ilm xazinasidan unga nur berishi lozim.

Baquvvat odamning jismoniy kuchi doimiy emas, bugun bo'lmasa, ertaga tugaydi. Lekin ilm mangu yashaydi. Ilm egasi badavlat bo'lma-sa-da, o'z izzat va hurmatini yo'qotmaydi. Aksincha, itning bo'yning tilla zanjir bog'lansa-da, hamma joyda harom hisoblangani kabi, ilm-siz va saxovatsiz davlatmand ham kishilar nafratiga duchor bo'ladi.

Ilmlidodamlar davlatning ko'pligidan quvonib, ozligidan ranjimaydi. Chunki ilm shunday bitmas va tiganmas xazina va davlatki, uni hech kim insondan tortib ololmaydi. Falakning aylanishi ham unga ta'sir eta olmaydi. **Har narsa ko'paysa, qiymati tushadi. Ammo ilm va odob bundan mustasnodir.**

Ulug'larimizdan Abulqosim Zamahshariy aytadilar:

«Xushsifat va yaxshi xulqlar bilan ziynatlanmagan kimsani ipak kiyimlar ziynatlay olmaydi. Yerning ziynati ilm egalari bilan, ko'kning ziynati yulduzlar bilandir. Ilm bir tog' misolidir. Bu tog'dan oshuv ko'p dushvordir, tushuv esa osondir. Biluvchi bilan ko'p tekshirib yangilik kashf etgan bilimdon orasida farq kattadir. Kapalak ham, qarchig'ay ham qanot qoqib uchadi, ammo ikkovining uchishi birday emas. Bayt:

*Chin olim hiyladan uzoqdir, uzoq,
Nurning o'z soyasi bo'lmaydi hech choq».*

Hadis. Janobi Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning ahli ayollari Ummu Salama (r.a.) rivoyat qiladilar: «Hasan yosh bola edi, hazrati Rasulullohning kosalaridagi suvni ichib qo'ydi. Rasuli akram savol qildilar:

- Mening kosamdag'i suvni kim ichdi?
- Hasan ichdi, - deb javob qilindi. Shunda risolatpanoh janobimiz:
- Hasan qancha suv ichgan bo'lsa, barchasi ilm bo'sin, - deb duo qildilar».

Kishi egallagan ilm yoki hunar hech mahal unga zarar keltirgan emas. «Bilimdonga balo yo'q», deb bejiz aytmagalar. Ilmsizlik va hunarsizlikning xorlik keltirishi haqida hayotda millionlarcha misollar mavjud.

Donishmand debdiki: «Men ilm topa olmagan odam nima topgani ni, ilm topgan odam esa nima yo'qotganini bilsam edi...» Ilm olishda diqqat qilish lozim bo'lgan jihat: **bu dunyoda bilmaslikdangina emas, noto'g'ri bilishdan ham hazar qilmoq shart**. Zotan, bu barcha yomonliklarning avval boshi hisoblanadi.

Ota-onalar orasida bir toifasi borki, ular farzandlari to kollejni (yoki litseyni) tugatgunlaricha ularning ilm olishga munosabatlari bilan qiziqlaydilar. O'qishni tugatish arafasida uni biron oliy o'quv yurtiga kiritish harakatini boshlaydilar. «Farzand azizdir», degan hikmatga amal qilib pullarini ayamaydilar. Mazkur hikmatning «odobi undan-da aziz», degan ikkinchi qismini unutadilar. Odob faqat ilm orqali kamolga yetajagini o'ylab ko'rmaydilar. Farzandni biron joyga o'qishga berishdan avval kelajakda qanchalik moddiy manfaat bo'lishini hisob qiladilar. Kamdan-kam ota-onalar «Farzandimni xalqqa, Vatanga yaxshi xizmat qilishi uchun o'qitishim kerak», degan ahdda bo'ladi lar. Bu o'rinda men shunday ota-onalarni emas, balki aql va zehnga suyanmay, pul evaziga oliy o'quv yurtiga kirib o'qishdan quvonuvchi farzandlarni malomat qilaman.

So'fi Ollohyor hazratlarining bu hikmatlari ehtimol ularga ibrat bo'lar:

*Zamona ahli aksar tolibi qadr,
Bo'lay deb sadri majlis, qon qilur sadr.*

Deyilmoqchiki, bu zamondagi ilm istaguvchilarning ilm hosil qili shdan (ya'ni ilm olmoqlikdan) maqsadlari xalq ichida hurmat-u obro' topishdir. Bunday maqsad bilan oxirat majlisining to'rida o'tirmoqqa ular qanday qilib tuyassar bo'lsinlar?

Albatta, bunday niyat bilan oxirat martabasini topib bo'lmaydi. Deydilar: «Farzandimni sharqshunoslik institutida o'qitmoqchiman». So'raysiz: «Nechun?». Javob berarlarki: «Xorij mamlakatlari ga borib ishlasa, ko'proq pul topib keladi». Deydilar: «Farzandimni huquqshunoslikka o'qitmoqchiman». So'raysiz: «Nechun?». Javob berarlarki: «Bu sohada pul topib, boyimoq osondir». Demaslarki: «Far-

zandimni Vatanga yaxshi xizmat qilishi uchun o'qitgum, farzandim xalqqa yaxshi xizmat qilish uchun ilm olsin, so'ng ilmiga amal qilib elning duosiga yetishsin...»

Navoiy hazratlari bu xususda shunday deganlar: «Ilm o'rganmoq – e'tiqodni mustahkamlamoq uchundir. Ammo boylik orttirish uchun emas. Saxovatsiz boy yog'insiz bulutga o'xshaydi. Ilmiga amal qilmagan olim ustiga kitob ortilgan eshakka o'xshaydi.

*Hammol nafis raxt ila gar ursa qadam,
Yo'q naf' anga g'ayri muzd bir, ikki diram».*

Ma'nosi: hammol qimmatbaho yuk tashisa ham, unga bir, ikki dirhamli ish haqidan bo'lak foyda yo'q.

Ilmli odamni oltinga, bilimsizni esa sariq chaqaga qiyoslaydilar va deydilarki:

*Ilm agar dilga urar – yoring erur,
Ursa tanga, shubhasiz, moring erur.*

Agar ilmni chin dil va ixlos bilan xolisanilloh egallasang, butun hayoting davrida og'iringni yengil qilib yuruvchi yo'ldoshing bo'ladi. Agar dunyo boyligiga yetishmoq maqsadida ilm olsang, egallagan ilming ilon bo'lib, tanangga chirmashadi va umring bo'yи seni azoblaydi.

Yuqorida zikr etilgan bir necha salbiy holatlarga uchrab turganimiz uchun ham, aytadiganlarimiz takror bo'lsa-da, mazkur mavzuni chetlab o'ta olmaymiz.

Ilm egallahash insoniy burch, yuksak mas'uliyatdir. Ilm Allohnini tanish, o'zlikni anglash, dunyoni idrok etishning muhim vositasidir. Shuningdek, davlat qudrati va mamlakat taraqqiyoti asosida ham ilm yotadi.

Suyukli payg'ambarimiz (s.a.v.) deydilar: «Kim ilm o'rganish uchun yo'lga otlansa, Alloh Taolo unga jannat yo'lini osonlashtiradi. Malaklar ilm tolibining amalidan xushnud bo'lganlaridan unga qanotlarini yozadilar. Yerdagi va samodagi barcha mavjudotlar va hatto baliqlar uning gunohlarini kechishini so'rab, Allohdan unga afv tilaydilar. Olimning obiddan ustunligi misoli to'lin Oy nurining boshqa yulduzlar nuridan ustunligi kabitidir. Shubhasiz, olimlar – payg'ambarlarning vorislaridir. Payg'ambarlar o'zlaridan keyin na bir dinor, na bir dirham qoldirdilar. Kim ilm olsa, o'ziga juda ulug' bir ulush olgan bo'lur».

Yana bir o'rinda bu hadis rivoyat qilinadi: «Bir soat ilm o'rganish bir kechalik ibodatdan yaxshi, bir kunlik dars esa uch oy tutilgan nafl ro'zadan afzaldir». Mazkur sharafli hadisni to'g'ri anglamoq

lozim: bunda nafl ibodatlar inkor etilayotgani yo'q, balki ulardan hosil bo'lajak savob bilan ilm olmoqlikdan hosil bo'luvchi savoblar miqdori qiyoslanyapti.

Muhtaram Payg'ambarimiz (s.a.v.) ilm olayotib yo ilm berayotib vafot etgan kishini shahid, deganlarkim, buning hikmatini anglab yetsak, ro'paramizdagi ko'p to'siqqlarni yengib o'ta olamiz.

Ilm – insoniylik tojidir. Inson ilm bilan sharaf topadi. Mol-mulk esa johilning g'ururlanadigan matohidir. Ilm odamni yuksaltirib, undan yodgorlik qoldiradi. «Sadaqat-ul joriya» deb atalmish go'zal amal mavjudkim, ilm ham shu doiraga kiradi. Ilm tufayli qoldirilgan, odamlarga manfaat beradigan yodgorlik shu olimning vafotidan keyin ham nomayi a'moliga yozilib turadigan savob yomg'irini yog'dirib turadi.

«Guliston»da shayx Sa'diy hazratlari bir hikoyatni bayon qiladilar.

Hikoyat. «Misr viloyatida ikki amirzoda bor edi. Biri ilm o'rgandi va biri mol jam' etti. Oxirulamr, biri allomayi asr bo'ldi va biri Azizi Misr bo'ldi. So'ngroq ul birikim, mol jam' etmish erdi, ilm o'rgan-gonga haqorat ko'zi bilan qarab, dedi: «Men sultanatga yetushdim, sen hanuz burung'i maskonatda turmishsen». Bu dedi: «Ey, birodar, Haq Taoloning bu ne'mati shukrin hargiz ado qila olmasmenkim, payg'ambarlar merosin topmishmen va sen fira'vn va Xomonning merosin topmishsen, ya'ni Misr mamlakatig'a podshoh bo'lmishsen».

Masnaviy:

*Erurmen notavon ul nav'kim mo'r,
Emasmen nishzan ondokki zanbur.
Muning shukrin nechun qilg'um mani zor,
Ki ermasmen qaviy-yu mardumozor.*

Ma'nosi: men nish sanchib ozor beruvchi arilardan emasman, men chumoli kabi beozormankim, nechun buning shukronasin qilmay?

Maqsadlari faqat boylik bo'lganlar unutmasinlarkim, Sulaymon (alayhissalom)ga ilm, mol va mulkdan bittasini tanlash taklif qilingga ul zot ilmni tanladilar. So'ng uning sababidan molga ham, mulkka ham ega bo'ldilar.

Shoirning bu satrlariga diqqat qilaylik:

*Ilm ham boqiydir, ham abadiy u,
Ilmdan boshqasi savatdag'i suv.
Ilmsiz kishi nima? Hayvon erur,
Jonsiz tana, bir naqhsiz ayvon erur.*

Islomning asoslaridan bo'lgan namoz, ro'za, haj, zakot odam balog'at yoshiga yetgandan so'ng farzga aylanadi. Biroq ilm olish muddati beshikdan to lahadga qadar, deb belgilangan. Ya'ni, ona qornidan tug'ilganidan to lahadga qadar bo'lgan davr mobaynida bani Odam ilm olmoqqa majbur. Qur'oni Karimning 752-joyida «ilm» kalimasining zikr etilishi bu majburiyatni bajarmoq g'oyat zarur ekanini ta'kidladi. Qudsiy hadisda Alloh taborak va taolo marhamat qiladikim: «Ey, odam bolasi! Bilgilki, salomatlik – birlikda, ixlos – taqvoda, xudojo'ylik – tavbada, **ibodat – ilmda** va boylik – qanoatdadir». Demak, ilm olmoqqa zehni yetarli bo'la turib bu farz amaliga e'tiborsiz yurgan odam burchini bajarmayotgan ekan. Bu xususda «Qutadg'u bilig'da ajib hikmat bor:

*«Bilig o'gran ashn-u topug'qa o'kush,
Biligsiz topug' osg'i bulmoz ulush».*

Deyilmoqchiki, ibodatdan burun ilm o'rgan. Bilmasdan ibodat qilgan bilan savob tegmas.

*Biligsiz topug' qilmishindan ko'ro',
Biliglig uyumish muyoni o'ro'.*

Deyilmoqchiki, ilmsizlik bilan ibodat qilgandan ko'ra, ilm bilan uxlaganning savobi ko'pdir.

Unutmaylikki, hayotning chegarasi bor, ilmning esa chegarasi yo'q.

Rivoyat. Badr urushida asirga olingen mushriklarni nima qilish masalasi ko'rildganda ba'zilar ularni o'dirib yuborishni aytdilar. Ammo asirlarni ma'lum mablag' to'lash hisobiga qarindoshlariga berib yuborish taklifi ma'qullandi. Ayrim asirlar kambag'al, ularni sotib oluvchi qarindoshlari ham yo'q edi. Shunda Rasululloh (s.a.v.) bolalarga ilm o'rgatishni ozod bo'lishlarining sharti etib qo'ydilar.

Odamlar ikki toifada: biluvchilar, ya'ni ilm olganlar va bilmovchilar, ya'ni ilm olmay johil bo'lib qolganlar. Bilim olganlarni ilmlariga qarab darajalarga ajratish mumkin. Ilmni o'rganishni boshlagan-u berilgan zehn va idrok ne'matiga xiyonat qilib, dangasaligi, sabrsizligi yoki loqaydligi tufayli davom ettirmagan. Bularni chala bilimli desak, ranjishmasim. Idroki va imkoniyati ko'targanicha o'qib o'rgangan, ammo ilmni to'la qamrovda egallay olmaganylarni o'rtacha bilimli deymiz. Yuqori daraja, mukammal ilmli olimlarning mavqeyi har tomonlama baland. Bu xususda Alloh o'z kalomida «Biladigan zotlar bilan bilmaydigan kimsalar barobar bo'lurmi?» («Zumar» surasi), deb

marhamat qiladi. Albatta, ular teng emaslar. O'zingiz mulohaza qilib ko'ring-chi: tilsiz va quloqsiz odam bilan salomat odam tengmi? Tilsiz va quloqsiz odam imo ishoralar bilan sog' odam vazifasini bajarishi mumkin. Lekin ilmsiz odam ilmli kishining vazifasini hech qachon bajara olmaydi.

Buqrot hakim aytganlaridek: «Agar kishi o'zi mukammal egallamagan ilm haqida gapirmasa, odamlar orasida tushunmovchilik va tortishuv yuz bermaydi. Jang-u jadal olovi so'nadi».

Shu o'rinda bir masalaga oydinlik kiritishga harakat qilib ko'raylik: ilm olishga da'vat etuvchi oyatlar yoki hadislarni ayrim birodarlarimiz faqat diniy ilm olishga xos deb sharhlar moqchi bo'ladilar. Ularning bu fikrlari to'g'ri emas. Chunki dunyoviy ilmlarga ega bo'lmagan millat asoratda qoladi. Shuning uchun ham Rasululloh (s.a.v.) «Ilm olish uchun hatto Chin mamlakatiga ham boringlar», deganlar. Xitoyda islom dini ilmi mutlaqo yo'q edi-ku! Butparastiar mamlakatiga borib faqat dunyoviy ilmlarni o'rganish mumkin bo'lganligi haqiqat emasmi?

Aslida ilmni diniy va dunyoviy deb ikkiga ajratish to'g'ri emas. Zero, bu ajratish nasroniy dinining mevasi. Bu din tarixida «inkvizitsiya» (lotinchada «ta'qib» ma'nosini anglatadi) degan jaholat va zulm davri bo'lgan. Katoliklar olamida XIII asrda boshlanib, to XIX asrga qadar davom etgan bu harakatdan asl maqsad nasroniy e'tiqodiga zid bo'lgan ta'limgatlarga qarshi kurashish edi. Bu davrda necha o'n minglab odamlar gulkanda yoqildi. Bular orasida jodugarlikda ayblangan olimlar ham ko'p edi. Islom dinida bunday jaholat bo'lmagan, aksincha, barcha ilmlarni olish rag'batlantirilgan. Dunyo fanining shorda gullagan, beqiyos darajada rivojlangan davri aynan islom tarixi bilan bog'liq. Xorazmiy, Beruniy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino kabi ilm daholarining faoliyatlarini yodga olsak, fikrimizga dalil bo'lar. Ham dunyoviy, ham uxroviy ilmni birgalikda olib borilganiga Amir Temur hazratlarining hayotlari ham misol bo'la oladi. Ul zot «hofizul Qur'on» bo'lganlar. Qur'on, hadis, tavhid, tafsir, fiqh, tasavvuf ilmi bilan bir qatorda tarix, falsafa, jug'rofiya, iqtisod, harb, san'at, me'morlikni yaxshi bilganliklari tarixdan ma'lum. O'zingiz ayting: jug'rofiyani bilmay turib jahongir bo'imoqlik mumkinmi edi?

Behbudiy millat kelajagi haqida qayg'urib fikr yuritar ekanlar, «dunyo turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir. Zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga poymol bo'lur», deb ta'kidlagan edilar. Bu fikrning naqadar to'g'ri ekanini anglash uchun tarixga bir nazar tashlash kifoya. Sharq mamlakatlarining qudrat topishi faqat ilm bilan bo'ldi. Bu mamlakatlarning xorlanishi, o'zga mamlakatlarga qul bo'lislari esa ilmnинг tanazzulga yuz tutishi, boshqacharoq ayt-

sak, jaholat tufayli bo'ldi. Ha, g'oyat kuchli mamlakatlarni ilmsizlik barbod etgan. Ilmdan yuz o'girgan mamlakatlar o'zga mamlakatlarga qul bo'lishdan avval o'z johilliklariga qul bo'lgan edilar. Zero, Suqrot hakim demishlarki, «faqat bir ezgulik bor – bilim va faqat bir yomonlik bor – jaholat». Najot esa bir – Buxoriy hazratlari yozganlariday, «**dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmagay**». Qay miliat olam aro ulug'likni istabdi, Yusuf Xos Hojib hazratlarining o'gitlariga amal qilsin: «**O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar, bilim qayda bo'lsa, buyuklik bo'lar**». Dunyo necha ming yillardan beri ilmsiz odamning ulug'langanini ko'rgani yo'q.

«Qutadg'u bilig»da shunday hikmatli satrlar bor:

*Bilig birla yozlur qomug' ters tugun,
 Bilig birla uqush uq tirilgil o'gun.
 Bilig ishqa tutqil taqiy til ko'pi,
 Taqiy o'granutur usanma bu kun.*

Deyilmoqchiki: har bir qiyin ishlar ilm bilan hal qilinur. Shuning uchun aqli bo'l, ilmli bo'l. Aql bilan yasha. Ilmni to'g'ri til bilan ishlat. Yana bir tarafdan o'rganishni qo'yma.

Ilmning hamma turini egallahsga barcha ham qodir emas. Chunki odamlardagi zehn darajalari har xil. Shuning uchun dunyoviy ilmlarni egallah farzi kifoya sanaladi. Misol uchun, bir odam matematikaning g'oyat og'ir masalalarini osongina hal qilib bera olsa, boshqa odam bu formulalarni idrok qila olmaydi. Boshqa bir odamning layoqati kimyoda, yana boshqasimiki tabobatda...

Umidimiz yulduzları, o'qish jarayonida sizni bir narsa qiyinaydi. Barchaning bir darajada ilm ololmasligi haqiqat. Lekin kattalar bu holatni ko'pincha tan olmaydilarki, sizning parishonligingiz shundan. Bu holatdan mening ham ko'nglim og'riydi. Ko'pgina oilalarda farzand bechora o'z zehniga munosibini emas, balki ota-onasi istagiga mos ilmni egallahsga majbur. Shu ilmga uning iqtidori bormi, yo'qmi o'ylab ham ko'rilmaydi. «Falonchining o'g'li fizik bo'libdi, mening o'g'limning undan nima kami bor, u ham fizik olim bo'ladi!» deb chiranalilar yoki «falonchining qizi uch oyda inglizchani o'rganib biyron-biyron gapiradigan bo'libdi, sen dangasasan, hali to'rtta gapni eplab gapirolmaysan!», deb urishadilar. Oqibatda bolaning umrinisovuradilar.

O'rni kelganda oldingi suhbatimizda boshlab qo'ygan gapimni davom ettiray.

Bu dunyoda yashab, ilmga rag'bat etmagan kishini hammomga kirib, yuvinmay chiqqan nodonga o'xshatishadi. Shukrkim, ilm istov-

chi yoshlar ko'p. Ammo ular orasida hammomga g'oyat ko'p miqdorda pul to'lab kirganlari holda, yuvinmay yurish uchun yana qo'shimcha haq to'lovchilar ham bor. Demoqchimanki, ota yoki ona, amaki yoki tog'a farzandi yoki jiyanining o'n ikki yil o'qigani bilan bilimsiz ekanini, ilm olmoqqa rag'bati yoki idroki yo'q ekanini bilsa-da, pul, o'z nomi bilan aytsak, pora evaziga yuqori o'quv dargohiga kiritadilar. Bu bilan kifoyalishsa, olam guliston edi. Afsus shundaki, o'sha bola, ilmga chanqoq, ammo puli bo'lмагани түфайли о'qishга кира олмаган зеҳнегасининг о'rnini egallab turgan o'sha dumbul, baribir ilm olmaydi. To'rt-besh yil mobaynida bittagina daftarni dastmoya qilib ko'taradi-yu borib-kelaveradi. Imtihon chog'larida esa otasining cho'ntagi yana kavlanadi. Bundan ayrim muallimlar ham manfaatdorlar. O'sha «ayrim muallimlar» ilm istagidagi idrokli bola o'rniغا dangasa va no-donning o'qishga kirib qolganidan qayg'urmaydilar. Jamiyat taqdiri mayli, hatto o'z fanlarining kelajagini o'ylamaydilar. Jamiyatga xiyonat qiladilar, fanga xiyonat qiladilar. Ilmsiz bolaga diplom berilishi tufayli jamiyatning ozor chekishi ularni tashvishga solmaydi. Pora berib o'qishga kirganlarni ikki tolfaga ajratish mumkin: birinchisi, yuqorida aytganimizdek bitta daftarni ko'tarib olib o'qishga borib keluvchi takasaltanglar. Ikkinci toifa bulardan ham o'tib tushadi. Bu toifa biron vijdonsiz muallimni topib, unga sinov daftarchasini berib qo'yadi, vassalom! O'zi o'qishxonaga qadam bosmaydi. Sinov daftarchasiga esa baholar qo'yilaveriladi. Oqibatda bu noinsof diplom ishini ham a'lo bahoga «himoya qildi». Bundaylarga yoshlarning o'zları «zachetkasi o'qidi» (sinov daftarchasi o'qidi) deb, ta'rif beradilar.

Umidimiz yulduzları, siz bu tengdoshlariningizni yaxshi bilasiz. Ko'nglingiz g'ashlanadi. Lekin biron chora ko'rish imkoniyati hozir sizda yo'q. Bu holatlarni ko'rib, «hayotda adolat yo'q ekan» degan badbin xulosaga ham kelib qolasiz. Siz shu badbinlikdan ehtiyyot bo'ling. To'g'ri, adolatsizliklar bor, lekin u uzoq yillar davom etmasligi kerak. Siz ulg'ayganingizda bu adolatsizliklarga barham berish imkoniga ega bo'lasiz. Ko'proq shu haqda o'ylang. Ota-onalarining zamonidagi xatolarni qaytarmaslik chorasi ko'rishga hozirdan tayyorlaning. Adolatsizlikni ko'rganda «menga nima!» deb qo'l siltab qo'yish, loqayd bo'lish kasalligiga hozirdan chaliniq qolmang.

Keyingi yillarda xorijga borib o'qishga intilish kuchaydi. Bu harakatni butunlay inkor etmaganimiz holda deymizki, xorijda olinadigan ilmni o'z yurtimizda ham egallahimiz mumkin. Chunki ham uxroviy, ham dunyoviy ilmlarda yetuk olimlarimiz borki, ba'zi sohalarni xorijliklar kelib bizdan o'rganishsa arziydi. Bu borada faqat bir masala hal qilinsa bas: o'rgatuvchiga ham, o'rganuvchiga ham xorijdagi

shart-sharoitlarni muhayyo qilib berilsa kifoya. Oldimizdan oquvchi suvni qadrlasak, o'zimizga foydadir (Bilasizki, keyingi yillarda jum-huriyatimizda dunyoning yirik dorilfununlari Veysmeyster, Turin, Singapur universitetlari, Rossiyaning iqtisod va geologiya sohasidagi oliy o'quv yurtlari o'z bo'limlarini ochganlar). Bizningcha, gap **qayerda** o'qishda emas, **qanday** o'qishda! Ilmni o'rganishga chin ixlos bilan kirishish kerak. Ishiga ixlossiz kirishgan uni oxiriga yetkaza olmaydi. Keyingi yillarda xorijga borgan **ayrim** yoshlарimizning asl maqsadlari ilm olish bo'lmanagini ko'rdik. Ta'bir joiz bo'lsa, o'sha **ayrim** yoshlарimiz ilm tolibi sifatida emas, tomoshatalab sayyoh maqomida o'ynab-kulib borib kelishdi. Ilmga emas, sayr-u tomoshalarga ixlos qo'yishdi. Ya'niki, xorij hammomiga borib, yuvinmay qaytib kelishdi. Nomlari ulug': chet elda o'qib kelgan! Ammo suprasi quruq – boshda ilm yo'q, biron-bir ishni eplolmaydi. Ilm tanbal va ishyoqmaslarga nasib et-maydiki, bu ham siz-u bizni o'ylantirishi lozim bo'lgan bir masaladir.

Aytishlaricha, bir odam arabcha o'rganishni havas qilib, ilmli do'stlari dan biridin oltin taxta ustiga bir necha arabcha so'zlarni yozib berishni so'raydi. Do'st iltimosni bajaradi. U odam esa arab so'zlari yozilgan oltin taxtani uyiga olib boradi va unga har zamon – har zamonda bir qarab qo'yib, nihoyat «arabchani juda yaxshi bilib oldim», degan qarorga kela-di-yu majlisda arabcha so'zlamoqchi bo'lib, misi chiqadi. Majlis ahlidan biri uning ilmsizligini fosh etib, ko'pchilik oldida uyaltiradi. U johil odam esa: «Mendan xato topa olmaysan, sen yog'och taxtaga yozib o'rgangan-san. Men o'rgangan oltin taxtaga shunday yozilgan», deb g'azablanadi.

Ilmli bo'lish insonga o'z hurmatini oshirmoq va izzatini saqlamoq uchun ham kerakdir. Ilm boshqalarga o'rgatish uchungina qo'lga kiritilsa, odamning o'zi undan biron naf ko'rmasa, u suvidan bar-chaga foydalanadigan, lekin o'zi bebahra buloqqa o'xshab qoladi. Ikki narsadan: ilm va mol-dunyodan odam avval o'zi foydalanib, so'ng boshqalarga ularhib berishi kerak, deydilar. Ammo mazkur fikrni bu sharafli hadis ziddi deb tushunmaslik kerak. Sharafli hadislardan birida zikr etilishiga ko'ra, agar yerni odamga qiyoslasak, yomg'ir ilmdir. Yomg'irdan yerning o'zi ham manfaat ko'radi, to'yadi va shuning evaziga bag'rida ekinlar o'stiradi, meva beradi. Ba'zi yerlarda suv to'planadi, ko'l bo'ladi. Bu suvdan odamlar, jonivorlar ichadilar. Ayrim yerlarga yomg'ir yoqqanining foydasi yo'q, singib ketaveradi, giyoh unmaydi. Yerning yomg'ir suviga to'yishi, so'ng meva berishi, bag'rida to'plangan suvdan boshqalarning bahramand bo'lishi ilmga amal qilmoqlikka bir ishora. «Yer to'ysa – el to'yadi», degan maqolga ko'ra, agar yer to'ymasa, uning bag'rida unib-o'suvchi o'simliklar meva ham bermaydi.

Ilmga intilgan kishi eng yaxshi insondir. Ilmdan yuz o'girishni esa insoniylikdan yuz o'girish deb bilmoq kerak. Kishi «Ertaga nima bo'larkinman?», deb g'am chekmasligi uchun kunini ilm bilan nurlantirishi zarur bo'ladi. Chunki ilm uni adashtirmaydi, xayrli oqibat keltiruvchi yo'llarga yetaklaydi. Tanlagan yo'lining to'g'ri ekanini kishi qanday anglaydi? Agar ilm topgani sayin kimsaning kibri o'la borsa, demak, u to'g'ri yo'lda. Quyosh zulmatni quvgani kabi, ilm nuri odamdag'i botil ishonchlarni ketkazdimi, demak, uning qarshisida sharaf darvozalari ochilibdi. Botildan yuz o'girgan odam ilmni ilm dengizidan idishiga siqqanicha olaveradi. Hamma narsani yo'qdan bor qilganni anglagan va bilgan odam oqibatda eng katta ilmga erishgan bo'ladi. Sahroda adashgan sayyohga ko'kdagi yulduzlar, hayotda adashganlarga esa olimlar yo'l ko'rsatadilar. Ilmni o'rganishga kirishmoqdan avval hidoyat yo'lidagi ustozga ixlos bilan bog'lanish kerak. Ta'kid etamizki, ilmga va ustozga ixlossiz bog'langan kimsa ishni oxiriga yetkaza olmaydi. Shuningdek, mag'rur va nopol olimlardan ilm olganlar ham maqsadga yetolmaydi. Zamonasining eng a'lo olimi sanalsa-da, axloqan buzuq, jamoatga, jamiyatga qo'shilmaydigan insonlardan har doim uzoqroq yurish va saqlanish lozim. Zero, bunday kishilardan ko'p zararlar kelishi mumkin. Olimlarda uchraydigan har qanday illat boshqalarnikidan ko'ra zararliroqdir. Olimlardagi yomon xulq yuqumli xastalik singari g'oyat xatarlidir. Uning yaxshi insonlarga tez o'tib qolish xavfi mavjud.

Ilmiga amal qiluvchi olim – olam nuridir. Insonlar shu nurga intiladilar. Tog'larga chiqqanda kishi rohatlangani kabi ilmga rag'bat qilgan aql egasi olimlarning yoniga borganda ajib bir huzur topadi. Ilmiga amal qilmagan uyqusiragan odam kabidir. Agar ilm tilda qolaversa, qalb tirilmaydi. Ilmni og'zida qoldirib, yomon amallar qilganlar Qur'oni Karimda kitob yuklangan eshakka o'xshatilgan. Kimki ilmiga muvofiq ish tutmabdi, eshaklikdan qutulmabdi. Boshqacha aytganda, bunday holat berilgan zehn, idrok, aqlni isrof etmoqlikdir. Masalan, kibernetika ilmini egallagan kimsa, bozorda ayollar ichko'ylagini sotib o'tirsa, unga nima deymiz? Imom G'azzoliy hazratlari ilmiga amal qilmagan olimni boshqalarni kiyintirgani holda o'zi yalang'och qolgan ignaga o'xshatganlar. Ilmiga amal qilmagan kishining johil va nodondan farqi yo'q, deyishadi.

Chunki «Ilm bilan amal – lafz va ma'no jihatidan bir-biriga mulozim va muvofiqlikdir. Chunki ilmdan maqsad – amaldir.

*Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Emdiki ilm o'ldi, amal aylagil».*

Hazrat Navoiy yana ta'kid etarlarkim: «Ilm o'qib, unga amal qilma-gan – yerni haydab, urug' sepmagan yoki urug' sepib, hosildan baha olmaganga o'xshaydi».

Imom A'zam (r.a.) bu xususda «Cho'lda adashganda ko'p ozuqadan ko'ra, adashmay to'g'ri yurilganda ozgina ozuqa qanchalik foydali bo'lsa, ilmga asoslangan ozgina amal ham jaholat ila qilingan ko'p amallardan foydaliroqdir», deganlar.

Xoja Ahmad Yassaviy hazratlarining hikmatlarida o'qiyimiz:

*Amal qilsa olimlar din-u oyin yoruqi,
Ko'rsa bo'lur alarni rangi-ro'yi ko'rkini.
Amal qilmay qol ilmin, o'quy bilmay qolg'anlar,
Orqasig'a ko'tarur qirq eshakni yukini.
Xojamen deb lofurma, ushbu dunyo bepoyon,
Bilamen, deb aytma, sen, ko'ngildagi chirkini.*

Sahl Tustariy hazratlari ta'kid etmishlarkim: «Olimlardan tashqari hamma o'likdir. Ilmiga amal qiluvchilardan boshqa barcha olimlar sарxushdir. Ixloslilardan boshqa barcha amal qiluvchilar aldangan-dir». (Ilmsizlar o'lik kabi, deyilganda jismning emas, ruhning jonsizligi nazarda tutilganini anglab turibsiz, degan umiddamiz.)

Imom G'azzoliy hazratlarining quyida bayon etilguvchi ibratlarini har birimiz yodda saqlasak chakki bo'lmaydi.

Hikoyat. «Aqliy va shar'iy ilmlarni ishg'ol qilgan edim. Juda ko'p talabalarim bor edi. Qarasam, turli ehtiromiarga o'ralib qolibman. Shunda ilm olishdan maqsadimni tushunganday bo'ldim. Amalim Alloh rizosi uchun emas, maqom savdosi va shuhrat orzusi yo'lida ekan. Bildimki, halok bo'lism muqarrar. Jarning yoqasiga kelib qolibman. O'z-o'zimga: «Qani, tezroq harakat qil. Umring oz qoldi. O'rgangan ilmlaring haqiqatga aylanmas ekan, bu bir aldanishdir. Endi vaqtingni bo'sh o'tkazishda davom etaversang, oqibating nima bo'ladi?», dedim.

Shu payt o'zimda bir o'zgarish sezdim. Dunyo va dunyo savdolari dan qochish bilan dunyo orzulari va oxirat orzusi o'rtasidagi hayrat vodiysida olti oy jonsarak holda qayg'u va ko'zyoshlari ichida qoldim. Yuragim iztirob chekardi. Naqadar ojiz ekanligimni tushumib yetdim. Ixtlyorimning qo'ldan ketayotganiga tomoshabin bo'lib turar edim. Davosiz dardga, chorasisiz xastalikka duchor bo'lgan kishi kabi Allohga yonib-yolbordim, tazarru aytdim. Nihoyat, «Naml» surasida: «... yoki muztar-nochor odam duo-iltijo qilgan vaqtida (duosini) ijobat qiladigan va (uning) mushkulini oson qiladigan...» deyilgani kabi, Alloh Taolo

duolarimni qabul aylab, qalbimni uyg'otdi. Ichimdag'i mol va maqom orzusi yo'q bo'ldi. Hammasidan yuz o'girdim.

Zikr, uzlat, xilvat, nafsni tiyish, riyoza va axloqimni mukammal-lashtirish bilan mashg'ul bo'ldim. Ilmal yaqin bilan bildimki, Allohga yetishganlar va hidoyat yo'lida yurganlar tasavvuf ahli bo'lgan buyuklar ekan. Eng go'zal siyrat va axloq ularda ekan. Zero, ularning zohiriya va botiniy hollari payg'ambarlik nuridan olingandir. Yer yuzida esa payg'ambarlik nuridan ham porloqroq nur yo'qdir».

Abdulloh ibn Mas'ud (r.a.) so'radilar: «Ey, Rasululloh, oxiratda sizning ummatingizdan yomonlarning yomonrog'i va azobining ko'prog'i qaysi odam bo'ladi?». Ul sayyid bul so'roqqa shu on javob bermadilar. So'raguvchi kishi uch marta takror so'raganlaridan so'ng Payg'ambarimiz (s.a.v.) dedilar: **«Oxiratda yomonlarning yomonrog'i – ilmlaridan foyda olmay, amal qilmagan olimlardir. Xalq orasida nima hukm qilsalar pora uchundir. Avomlarning nafsi havolariga qarab yurgan olimlarga beriladigan azobiardan qattiqroq azob hech kimda bo'lmas».**

Javobning savol uch karra qaytarilganidan so'ng berilishiga sabab: Payg'ambarimizning (s.a.v.) olimlar hurmatini saqlab, ularni ayplashga shoshmaganlaridadir. Allohning habibi on hazrat o'sha majlisda yana dedilar: **«Oxiratda yaxshilarning eng yaxshirog'i – yaxshi olimlardir. Ular bilgan ilmlari bilan xalq orasida amri ma'ruf va nahyi munkar qiladilar. Yumshoq so'zlar so'zlab, fosiqlardan yiroq qochguvchi bo'lurlar. Boylar-u amaldorlarning majlislariga yaqin yo'lamaslar. Va bularga boyliklari uchun tavoze qilmaslar. Hukmlari uchun pora olmaydilar. Masjid yo'lidan qolmay, bahslar qilmaydilar. Har qandayin zamima ishlar bo'lsa, yaxshi olimlar barisidan yiroq bo'ladilar».**

Olam ahlini to'g'ri yo'lga boshlovchi Payg'ambarimiz (s.a.v.) yana dedilar: **«Do'zaxda bir azobli quduq (chuqurlik) bor. O'sha qattiq azobli quduqni Alloh Taolo «Jubbul huzn» («qayg'u qudug'i») deb atadi. Ul quduq riyokor qorilar uchundir. Bular shundayin olimlarki, ilm topib, riyokorlik bilan xalq orasida niyatları faqat obro'-e'tibor topish bo'lgan».**

Ulamolarning tushuntirishlaricha, u quduq jahannam o'rtasida joylashgan. U chuqurning haybati-yu azobi ko'pligidan jahannamning o'zi Alloh Taologa har kuni to'rt yuz marta madad so'rab sig'inar ekan.

Shayx Sa'diydan o'qiyimiz:

«Ikki kishi behuda ranj ko'rdilar va befoyda sa'y zuhurga yetkurdilar. Biri ulkim, ko'p mol yig'indi va yemadi. Yana biri ulkim, ko'b ilm o'rgandi va amal qilmadi. Masnaviy:

*Ilm aro gar vahidi davronsan,
Amaling bo'lmas ersa nodonsan.
Topmog'ung donish ahli ichra hisob,
Bir eshaksen, senga yuk o'ldi kitob,
Bo'limg'ay hargiz ul eshakg'a xabar,
O'tun ustida yo erur daftar.*

Ilmni o'rganmak... dunyo uchun, ne'matni yemakg'a vasila va ravesh qilmoq uchun ermasturur. Bayt:

*Ilm sotmoqq'a kimki yuz o'rди,
Jam' etib xirman o'tg'a kuydirdi.*

Hikmat «Parhezkor bo'limgan olim mash'alador bo'lg'on ko'rdur. O'zgani yo'lg'a solur va o'zi yo'ldin qolur. Bayt:

*Ilmdin har kishiki olmadi kom,
Bir mato' olmay etdi zarni tamom.*

Eron shohining vaziri Buzurgmehrdan: «Ilm afzalmi yoki mol?», deb so'rashdi. «Ilm», dedi vazir. Yana so'radilar: «U holda nega olimlarni boylarning eshigida ko'ramizu, boylarni olimlar eshigida ko'rmaymiz?». Javob bo'ldiki: «Chunki olimlar molning foydasini biladi. Boylar esa ilmning fazlini bilmaydi». Ajib va dono javob! Olim biladi. Boy butun boyligini sarflaganda ham sotib ololmaydigan ilmning fazlini bilmaydi. Mana shu jihat bilan boy, garchi olimni o'zining eshigida xizmat qildirsa ham, darajada olimdan ancha past turadi.

Adabiyot darsligida o'qigan bo'lsangiz kerak: Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush» sahma asarlarida o'g'lining ilm olishiga rag'bat ko'rsatmagan boyning fojiasi ko'rsatilgan. Ammo ularda ilm ahli bilan davlatmandlar bir-birlariga zid qo'yilmagan. «Boylarning hammasi ilmsiz bo'ladi», degan xulosa esa noto'g'ridir. Chunki halol yo'l bilan topiladigan boylikka ilmsiz erishib bo'lmaydi. Bundan tashqari iste'dodli yoshlarning ilm olishlari uchun himmat qilgan boylar o'tmishda kammidi? Bugungi kunda ham shunday himmat egalari bor. Ular ilm uchun sarflagan mablag'lari yarasha el ardog'iga yetishadilar.

Ilm olmoqlik afzal, ilmgaga amal qilmoqlik zarur ekan. Ilm o'rgatuvchi haqida nima deymiz?

Sayyidimiz Muhammad alayhissalom bu xususda: «Kim birovga bir narsa o'rgatsa, undan o'rganib, amal qilgan odam savobicha savob

oladi», deb marhamat qilganlar. Yana ta'kid etganlarkim: «Insonlarga yaxshilikni o'rgatib, o'zini unutgan kishi insonlarga yorug'lik taratib, o'zini eritgan mum kabidir».

*Kishi ikki turlug kishi otanur
Biri o'gratigli, biri o'granur.
Ikidin nar-u borchha yilqi soni,
Tilasa muni tut, tilasa oni.*

«Qutadg'u bilig»da ta'kid etilyapti: insonlar biri o'rgatuvchi yana biri o'rganuvchi deb ikki turli bo'lur. Bu ikkisidin qolganini yilqi sanab, istasang bu yo'lni, istasang u yo'lni tut. Bu fikr sizga yoki tengdosh-laringizning ba'zilariga qo'pol tuyulishi ehtimoli bor. Lekin xolis o'ylab ko'raylik, kishi bir narsani boshqalarga o'rgatmasa, o'zi o'zgalardan o'rganmasa, uning hayvondan nima farqi qoladi? Insonning boshqa jonzotlardan farqi aynan shunda emasmi?

Umidimiz yulduzları, siz tug'ilib, besh-olti kunlik bo'lganiningizda onalaringiz sizlarni beshikka soldilar. Kecha va kunduz tinmasdan harakat qilib, ko'krak sutlari ila parvarish qildilar. Qachonki olti-yetti yoshga yetganiningizda maktabga beradilar. Maktabda muallimlar sizlarni mehrlari bilan tarbiya qildilar. Shu bois maktabni «ilm beshigi», deb ham ataydilar. Bu beshikda siz ilm va odob o'rganib, aql va fikrlaringizni o'stirdingiz. Bola chog'ingizda tan salomatligi qancha zarur bo'lsa, aqlingiz va fikringizning salomatligi ham muhimdir. Chunki aql va fikrsiz tandan na o'zi uchun, na boshqalar uchun foyda bor. Shunga ko'ra, birinchi beshikka qaraganda ikkinchisi afzal ko'rindi. Birinchi beshikda sut va taom berib boqqan ona va ota qanchalik aziz bo'lsa, ikkinchisida ilm va odob o'rgatib tarbiya bergen muallim undan ortiq azizdir.

Tarixga shon-sharaf bergen buyuk davlat arboblari ulug' ustozlar parvarishida yetishgan edilar. Bu ustozlar o'z tarbiyasidagilar qalbiga mas'uliyat va marhamat tuyg'ulari joylashtirganlar. Insoniyat tarixida o'tgan shoh-u sultonlarning son-sanog'i yo'q. Lekin ularning oz qismigina kishilik xotirasida qolgan. Tarix zarvaraqlarida nomlari naqsh etilgan shaxslar hayotiga razm solsak, ularning dono ustozlardan saboq olganlariga guvoh bo'lamiz. Dono ustozdan saboq olmoq bir masala, bu saboqqa amal qilmoq yanada muhimroq masala. Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Mirzo Bobur hazratlarining ustozlarga ko'rgazgan mehr-iltifotlari bizga ma'lum. Mirzo Ulug'bek yoshlik chog'larida, garchi shahzodalarga xos odat bo'lmasa-da, ustozlari Qozizodayi Rumiy hazratlarining to'nları etagini o'pgan ekanlar. Mirzo Bobur Samarqandga lashkar tortib kelganlarida Xo'ja Ahror valiy

hazratlarining behuda qon to'kmaslik xususidagi o'gitlariga amal qilib, jang qilmay izlariga qaytganlar. Amir Temur hazratlarining xotiralarida ustozlarning martabasi xususidagi ibratli gaplarni o'qiyimiz:

«Meni yoshligimda o'qitgan mulla Alibek degan kishinining og'zida tishi yo'q bo'lsa ham, mahalla bolalariga Qur'on ta'limi berib, xat yozishni o'rgatar edi. Men yetti yoshimda bu odamning madrasasidan chiqib, Shayx Shamsiddinning maktabxonasida o'qidim. Men Kesh shahrini bino qildirayotgan chog'imda u odamning vafot etib ketgанига xiyla vaqt o'tib ketgan edi. Ustozlarimdan Shayx Shamsiddindan qolgan farzandlarining hayot vaziyati yomon emas bo'lsa ham, Mullo Alibekning farzandlarida qiyinchilik borligi ko'rinxur edi. Bu ahvolni ko'zda tutub, ustozim Mullo Alibekning farzandlarining har biriga bir donadan uy solib berish bilan, ularni uzilmas maosh bilan ta'minlashni voliylarimga ta'kidlab amr bergen edim.

Shu mavzu ustida Shom shahrida ko'rushganim Ibn Xoldun degan zotning bir hikmatlik so'zi hamon yodimda edi. U odam bundog' der edi: «Ailoh Taolo insonlarga bergen salomatlik ne'matidan keyingi ne'mati, ulug' odamlar bilan do'st qilmoq ne'matidur. Chunki ulug' odamning do'stligi orqasidagi kishilar, tilak va orzulariga erishib, xalq orasidagi o'rni va hashamati ham yuqorilaydур», deb edi. Bu hikmatlik so'zdan tashqari o'z idrokimda shunday bir g'oya hukmfarmo ediki, menga nisbatan har qanday jihatdan do'stligi zohir bo'lgan, oz-u ko'p xizmatlari saboq aytgan zotlarning o'zlarigina emas, avlodlari ham mayishat to'g'risidan qiyinalar ekan, bu mening past fitratligimga dalil bo'lg'ay, deb tushunar edim. Bu umumiy ko'z qarash orqasida yolg'iz Mullo Alibekning avlod afrodlarigina emas, kindigim qoni to'kilgan, ko'zim ochilganda birinchi marta shu shaharni ko'rgan, men bilan birga bu shaharda hayot kechirgan erkak-xotunlarning barchasining ustozlarim kabi zimmamda haqlari bor edi. Bularning bir hamshaharlari dunyoga hokim bo'la turib, bularning qiyinchilik ichida yashamog'lari munosib bo'limg'ay, degan fikrda ilgaridan Kesh shahrining bo'lib kelgan o'z quvvat-u loyomutiga hojatmand qadim yerlik kishilardan bo'lmog'i sharti bilan tug'ulgan shahrimda birorta faqir odam bo'lmasligi uchun doimiy oylik tayin qildim. Biror odam oila ta'mnotinidan qiyinchilik ko'rib g'amlik boshini tizzasiga qo'ymasligining tadbirini ko'rdim».

Bu gaplarni o'qib o'ylanib qoldim: Amir Temurdan oldin va keyingi yillarda otalaridan so'ng taxtga o'tirib, saroydagagi ilm ahlining qadriga yetmay, xorlaganlar va oqibatda o'zlari xorlanganlarga shunday vasiyat qilinmaganmikin? Qilingandir. Ilm ahlining qadriga yetgan podshoh ularning kelajagini o'ylashi tabiiy holdir. Ko'zlari xazinadagi

oltin jilosidan ko'r bo'lgan taxt vorislari bu vasiyatni nazar-pisand qilmaganlar. Natijada, tiriklik chog'lari elning qarg'ishiga qoldilar, o'lgach, nomlari qora bilan yozildi...

Iskandar Zulqarnaynning (Aleksandr Makedonskiy) Arastu (Aristotel) ismli ustozi bor edi. U bilan bemaslahat ish qilmasdi. Ustozi saroyga kirib kelsa, o'rnidan turib, izzat bilan kutib olardi. Hatto uni o'z otasidan ham ortiqroq ko'rardi. Bir kuni Iskandar Zulqarnayndan: «Nechun Arastuni otangizdan ortiq izzat qilasiz?», deb so'radilar. Ul dediki: «Otam go'yoki meni osmondan yerga tushirdi. Ammo ustozim Arastu meni yerdan osmonga ko'tardi» (Ya'ni, otam meni dunyoga kelmog'imga sabab bo'ldi. Ustozim ilm va odob o'rgatib, martaba va izzatimning ortmog'iga sabab bo'ldi).

Rivoyat. Yana hukmdorlardan biri Sulton Salim Misrni zabit etib, Istanbulga qaytayotgan edi. U qo'shin oldida ustozlari, mulozimlari, shayxul-islomlar qurshovida edi. Zafar mashqlari chalinganda ibn Kamolning oti hurkib, sakradi-yu Sultonning sut kabi oppoq libosiga loy sachradi. Buni ko'rgan ibn Kamol qo'rqib ketdi. Boshqalar ham podshohning g'azabianishini kutdilar. Ammo Sulton Salim dediki:

– Bu libosimni olib, saqlab qo'ying. Bu libos shundayligicha, loyi bilan saqlansin!

Vazirlar bu buyruq hikmatini, sababini so'raganlarida Sulton Salim shunday javob berdi:

– Muhtaram zot otining oyog'idan sachragan loy bizning sharafimizdir, u oxiratda vasiqayi barotimiz bo'ladir. Libosimizga tek-kan loyni ko'rib, avlodimiz ham ibrat olsinlar, ulamo otining oyog'idan sachragan loy bizning nazarimizda qanchalik qadrli ekanligini dunyo turguncha avlodimiz xotirlasin.

Bu hikoyatlarga hazrat Navoiyning bir ranj ila harf o'rgatgan ustozning haqini dunyo ganji bilan ado etib bo'lmaydi, degan hikmatlari ilova etilsa, uzukka ko'z qo'yganday bo'lar.

Ne afsuski, ustozlar haqini ado etishni o'ylamaydiganlar ham bor. Maktablarda ustozlarni ranjiltuvchi o'quvchilarni uchratib turamiz. Ayrim ota-onalar farzandlari oldida ustozlarni haqorat qilishdan ham toymaydilar. Ustoziga mehr va hurmat ko'rsatishni bilmaydigan va o'rganishni istamaydigan baxtsiz talaba bir umr faqat o'zigagina mehribon va faqat o'zinigina hurmat qiluvchi xudbin bo'lib qoladi. Sahrotikonini ekib, gul olaman, degan odam aqli odam emasdир. O'ziga ilm-irfon o'rgatuvchi ustozining qadrini bilmagan odam Vatan, millat uchun foydali bir odam bo'la olmaydi.

Shu hikoyatlar bahonasida ikki mazmun anglatuvchi bir maqolga izoh bermoq zarurati tug'ildi. Ustozlarning mavqeyi haqida gap ket-

ganda ayrimlar bu maqolni «Ustoz **otangdan ulug'**», tarzida, bosh-qalar esa «Ustoz **otangdek ulug'**» shaklida bayon qiladilar. Bunga siz nima deysiz? Qaysi biri to'g'ri? Farzand uchun odamlar orasida otaning mavqeyidan baland zot yo'q. Lekin ota o'rnidagi ko'rib hurmat qilinadiganlar bor. Demak, ustoz **otadek ulug'** ekan. Lekin masalaning boshqa tomoni ham bor: ota farzandini boqishga, tarbiya qilishga majbur. Lekin ustoz aynan shu farzandga ilm berishga majbur emas. Agar «bu bolani o'qitmayman», desa aybli sanalmaydi. Shu bois ham uning otaga nisbatan ulug'ligi mavjud. Hazrat Ali (r.a.) «Menga bir harf o'rgatgan kishining xizmatkori bo'lishga tayyorman», deganlar.

Umidimiz yulduzлari, bugun siz shogirdsiz, oradan besh-o'n yil o'tib siz ham ustozlik martabasiga yetasiz. Shunda unutmangki, ustozning shogirdga birinchi galda o'rgatadigan xulqi – kamtarlik bo'lishi shart. Bu xulqni shogirdga singdirishda o'z xulqi bilan namuna bo'lmog'i talab etiladi. Chunki manman, kibrli ustozning shogirdini kamtarinlik shohsupasiga ko'targanini hali tarix ko'rgan emas. Manman olimning hamkasblarga yomonlik qilishi bir noxushlik, eng asosiy noxushlik – u o'z kibri tufayli ilmning kerakli cho'qqisini zabit etib bo'ldim, deb o'ylaydi va o'sishdan to'xtaydi. Manman olim yuqoriga qaramaydi, o'z oyog'i ostidan ko'z uzmaydi. Shuning uchun ilmdagi yuqori cho'qqilarni ko'rmaydi. Afsuski, bundaylar kam emas. «Madrasada o'qiganim kifoya, ilmim bitta masjidni tebratib turishga yetib ortadi», deydiganlar yoki «dissertatsiyani bir amallab yoqlab oldim, endi umrimning oxirigacha dam olaman», deb adashuvchilar ham bor. Bularga quyidagi hikoyatni eslatamiz.

Hikoyat. Eron shohi huzuriga Rumdan bir elchi keldi. Shoh vaziri Buzurgmehrning donoligini elchiga ma'lum qilib qo'yish maqsadida:

«Ey, Buzurgmehr, dunyoda nimayiki bo'lsa, sen hammasini bilasan, a?», deb so'radi. Shoh vaziridan «Ha, bilaman», degan javob kutgan edi. Ammo vaziri «Bilmayman», deb javob qildi.

Elchining oldida mulzam bo'lgan shoh g'azablanib so'radi:

«Hamma narsani kim biladi?».

«Hamma narsani hamma biladi, ammo hamma hali onasidan tug'ilgan emas», deb javob berdi dono vazir.

Yana bir dono vazirdan savol so'radilar. «Bilmayman», deb javob berdi u. Yana so'radilar, yana shu javob: «Bilmayman». Shunda ajabianib dedilar: «Shoh sizni dono vazir deb katta miqdorda haq to'laydilar-u bilmayman deyishga uyalmaysizmi?».

Dono vazir dedi: «Podshoh menga bilganlarim uchun haq to'laydi. Agar bilmaganlarim uchun ham to'lasa, yetti iqlimning xazinasi yetmagan bo'lardi». Bu dono javoblarda kamtarlikning go'zal ko'rinishi mavjud.

Ustozlik va shogirdlik bobida kishining yoshi ahamiyatli emas. Ilm olish muddati umrini so'nggiga qadar ekan, farzandi hatto nabirasi tengi ustozdan ham ilm olishga to'g'ri keladi. Kattalar avvaliga bolalariga ilm o'rgatadilar. So'ngra o'zlari ulardan o'rganishga hojat sezadilar. Kimki buni xohlamas ekan, o'z davridan orqada qoladi. Chunki fan yangiliklarini yoshlar kuzatib boradilar va tez egallaydilar. O'z tashvishlariga o'ralashib yuruvchi kattalar esa bu yangiliklarni vaqtida sezmaydilar yokl sezsalar ham tan olgilari kelmaydi. Shu bois ham fanda yosh olimlar bilan kattalar orasida tez-tez ziddiyat va ixtiloflar chiqib turadi. Ilm olishdan to'xtab, qotib qolgan, yoshlardan o'rganishni istamagan katta olimlar fan taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadilar.

Hazrati Umar (r.a.) ilmni yoshlikda egallah kerak deb bilganlar. Chunki yosh ulg'aygach, kishi yoshlar bilan birga ilm olishga uyala boshlaydi. Ayniqsa, biron mansab egasi qo'l ostidagi yoshlar bilan birga o'tirib ilm egallahdan or qiladi. Ilm yoshlikda egallansa ongga muhrlanib qoladi. Hazrat Umar «yoshlar bilan ilm olishga uyalsang o'qimay qo'ya qol», demoqchi emaslar, balki shunday noo'rin holatlar uchrab qolishidan ogohiantirmoqchilar.

Bir donishmanddan so'rabdilar:

– Qanday qilib ilmning eng yuqori cho'qqisiga chiqdingiz?

Donishmand dedi:

– Bilmagan, tushunmagan narsamni olimdan ham, oddiy kishidan ham, kattadan ham, kichikdan ham so'rading. Bu to'g'rida uyalmadim, nomus qilmadim. O'zimni yuqori tutib, mutakabbir bo'lmadim.

Shu olimning hayoti barchamiz uchun ibratdir. Chunki ilm so'rashdan istihola qilinmaydi, balki ilmsiz yurishdan uyalish kerak bo'ladi.

*Uyalma ma'rifatni o'granurdin,
Tanur joying bo'lur qolsang tanurdin.*

«Sabotul ojiziyn»dagi bu baytning mazmuni budir: oqil kishl ilmni o'rganishdan uyalib o'tirmaydi. Naqadar qari bo'lsa ham, o'zidan kichiklardan va kattalardan so'rab o'rganmoqqa qasd qiladi. Zero, kishi orlanib, ilmni o'rganmay qolsa, oqibatda do'zaxga borur. (Baytda zikr etilgan birinchi «tanur»da «tandir», «o'choq», ma'nosida, ya'ni do'zax o'chog'i nazarda tutiladi. Ikkinchl «tanur» tanimoq, ya'ni bilmoq ma'nosida keladi.)

Hazrat Navoiy yozganlar: «Bilmaganni so'rab o'rgangan olim, orlanib so'ramagan o'ziga zolim. Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib, daryo bo'lur. O'rganishdan qochgan – dangasa, o'rganishdan

dochish uchun yuziga vaj-bahona eshigini ochgan – ishyoqmas. Zahmat chekib ilm o'rgangan – donishmand.

*Ilmdin oriy ulusning johili xudnomasi,
O'rganurg'a jiddu jahd etgan jahon allomasi».*

Ma'nosi: Ilmdan chetda qolgan odam xalq orasidagi qaysar, johildir. O'rganishga qattiq kirishgan esa jahon allomasidir.

Ilmni egallah qay paytda afzal, degan muammoga donishmandlar turlicha javob bergenlar. Abdulloh ibn Mas'ud ilmni fursat bo'lganda o'rganaverish kerak, chunki ilm zarur bo'lgan paytda fursat topilmaydi, deb ta'kidlaganlar. Ko'pgina manbalarda ilmni yoshlikda egallahsga da'vat etiladi. Buni «ilmning **asoslarini** yoshlikda egallab olishga harakat qilmoqlig darkor», ma'nosida anglasak durust bo'ladi va bu bizlarni katta yoshga yetganda ilm olishdan to'xtab qolish kasalidan qutqarib qoladi.

Umar Hayyomda shunday ruboiy bor:

*Aknun ki gul-i sa'odatat pur borast,
Dast-i tu zi jom-i may chiro bakorast.
May xo'r ki zamona dushmane g'addirast,
Daryoftani ro'z-i chunin dushvorast.*

Ruboiyning lug'aviy mazmuni: hozir saodatning guli serhosil paytda nega qo'ling may jomi bilan mashg'ul emas. May ichib qol, chunki zamona o'ta bevafo dushmandir. Bugungiday kunni topish qiyindir.

Mazkur ruboiyni sharhlashdan avval bir eslatmaga ehtiyoj sezildi. She'riyatda istiora, ya'ni badiiy o'xshatma bo'ladi. Shunga ko'ra ruboiydagi, «may» so'zi ichimlik aroq emas, balki «haqiqat ma'rifati» ma'nosini anglatadi. Badiiy adabiyotdagi bu uslubni yaxshi anglash sizlarni adashishlardan asragani tufayli mavzuga murojaat qilishni lozim topdik.

Demak, mumtoz adabiyotda uchrovchi «may» va «jom» so'zlarini to'g'ridan-to'g'ri tushunmaslik kerak. Ustoz Alibek Rustamiy yuqorida zikr etilmish ruboiyning asl ma'nosini bunday tushuntiradilar: kuch-quvvatga to'lgan, saodat gulidan mo'l hosil olishing mumkin bo'lgan hozirgi navqiron paytingda o'zingni o'zing ichkilik bilan zahrlamasdan va boshqa behuda ishlar bilan mashg'ul bo'lmasdan iroda qo'lini ishga solgin-u ko'ngil jomini ma'rifat mayi bilan to'ldir, kishini badbaxt qiladigan ichkilikni emas, saodatga musharraf eta-

digan ma'rifat mayini hozir imkon borida ichib qol. Chunki zamona hozirgi yoshligingdan, kuch-quvvating va imkoniyatingdan va oxiri joningdan ham seni judo qiladigan g'addor dushmandir. U seni qaritib, turli dardlarga mutbalo qilganda bunday kunlarni topolmaysan va bu dunyodan o'kinch-u nadomatlar bilan o'tasan.

Ilmdan bahramand bo'lish kishiga beedad huzur va lazzat bag'ishlaydi. Haqiqiy ma'rifatga erishgan odamdan nafaqat do'stlari oso-yishta, balki dushmanlari ham tinch hayot kechiradilar, deydilar. Chunki ma'rifatli odamning o'y-xayoli ilm bilan band bo'ladi, birovga dushmanlik qilishni o'ylamaydi. Mirzo Bedil hazratlarining «Kimki hayot shamini ilm nuri bilan yoqsa, hayoti asrlar bo'yи so'nmaydi», degan hikmatlarini tarix ulug' allomalar hayoti misolida tasdiq etadi. Mavzuni davom ettirish uchun Hofiz Sheroziydan bir bayt o'qiyimiz:

*Ayo ayyuha-s-soqiy, adir ka'san va novilho,
Ki ishq avval namud oson, vale o'ftod mushkilho.*

Lug'aviy ma'nosi: qani ey Soqiy, bir kosani aylantirib uni menga ham yetkaz. Chunki ishq avval oson ko'rinib, keyin qiyinchiliklar yuz berdi.

Baytga yashiringan ma'no: soqiyan murod – ma'rifat tarqatuvchi. Kosadan maqsad – ma'rifat. Ishq esa ma'rifat ishqidir. Shunga ko'ra baytni bunday tushunamiz: ey ma'rifat oshiqlarining Ustozi! Menga ma'rifat idroki avval osondek ko'ringan edi. Ammo buning ko'pgina qiyinchiliklari chiqib, mening unga bo'lgan ishqimni susaytira boshladi. Shuning uchun sen davrangga yig'ilgan shogirdlaringni, jumladan, meni ma'rifat sirlaridan birozgina ogoh qilib, soviyotgan ko'nglimni qizdir.

*Gul davrida ich bodanikim, oqil emastur,
Har kimki, bu kun dunyoda hushyor topilsa.*

«Gul davri»dan murod – umr bahori. Ya'ni kishining ilm o'rganadigan yoshlik davri. Boda, ya'ni maydan murod ma'rifatdir. Bu baytni «bahorni ichkilikbozlik qilib, ko'ngilni aynitib, boshingni og'ritib o'tkaz», deb anglamoq nodonlikdir. Baytning asl mazmuni budir: umrdan yaxshi hosil olish uchun uning gul davridagidek gullaydigan, hosilga zamin tayyorlaydigan yoshlik davrida harom ichkilikni emas, ma'rifat bodasini ich. Kimki bu dunyoda mast qiluvchi ichkilik tufayli es-hushini yo'qotsa, hunar o'rganib, ilm olib, haqiqat sirlarini bilishga intilib, kamolot hosil etishga harakat qilmasa, uni aqlli kishi deb hisoblab bo'lmaydi.

Bobur mirzoda bir bayt bor:

*Bahor ayyomidur dog'i yigitlikning avonidur,
Ketur soqiy, sharobi nobkim, ishrat zamonidur.*

Agar buzuq she'riyat nuqtayi nazaridan tushunsak, yigitlik chog'ida aysh-ishrat qilib ol, degan ma'noni uqamiz. Holbuki, Bobur mirzo bunday ishratlarga qarshi bo'lganlar va ul zotning may ichishni taqiqlash haqidagi farmonlari tarixdan ma'lumdir. Mazkur baytda shoir yigitlikni bahor ayyomiga qiyoslab, bu faslda ma'rifatga da'vat etyapti.

*Boshi bilan sho'ng'ib kirmasa har dam,
Suv ostidan durni toparmi odam?*

Hamma gap ana shu durni topishda. Afsus shuki, biz durni sevamiz, ammo uni topish uchun sho'ng'ishdan erinamiz. «Tog'ga chiqmasang do'lona qayda, jon kuydirmasang jonona qayda», degan maqol ilm olishga ham taalluqlidir.

Dunyoda ilm turlari ko'p, barchasini baravariga egallash mumkin emas, dedik, hammasini egallayman, deb intiluvchi kimsa oqibatda harakatlarini shamolga sovurishi mumkin. Chunki ortiqcha bilag'onlikni fazilat deb o'ylash xatodir. Bilimning miqdori emas, sifati zarurroq degan nuqtayi nazardan qarasak, foydali narsalarni bilganimizga nisbatan befoyda narsalarni ko'proq bilishimiz aniq bo'lib qoladi. Odam yegani bilan emas, hazm bo'lgani bilan yashaydi. Bu aqlga nisbatan ham taalluqlidir. Xohlamay yutilgan taom, azobga aylanganidek, ishtiyoqsiz ilm bilan shug'ullanish xotirani sust qilib qo'yadi, nokerak narsalar bilan shu qadar tiqishtirib tashlaydiki, oqibatda u qabul qilayotganlarini singdirolmay qoladi.

*Yonib kelganda mehnat sham'i, e, yor,
Yonib, tutma havo bodig'a zinhor.*

«Qutadg'u bilig»da aytimoqchiki, ko'p mashaqqatlar bilan hosil qilgan ilmingni nafs orzulariga sarf aylama, do'stim.

Har narsaning ziddi: oqning qorasi, yaxshining yomoni bo'lganidek, ilmning muqobilida «johillik» degan illat borki, u yosh aqllarni zaharlashsga hamisha shay bo'lib turadi.

NE ERUR BU JAHOLAT?

Birovning aybini yoki qusurini aytadigan bo'lsak, «aqlsiz», «tentak», «esi yo'q» yoki dabdurustdan «ahmoq» deb qo'ya qolamiz. «Johil» degan iborani kamdan-kam hollarda tilga olamiz. Oramizda johil kammi? Johil kim o'zi? Johillikdan besaodatraq yana nima bor?

Umidimiz yulduzları, endi shu haqda gaplashib olish fursati yetdi.

Insonlar boshiga tushadigan kulfat va zulmning asosiy boisi jaholatdir. Kulfat va zulmdan xalos bo'lishning yagona davosi esa – ilm. Jaholat homiylari insoniyatning eng ashaddiy dushmanlari hisoblanadilar.

Tilimizdagи «jaholat», «johillik» atamalari nodonlikni va bu nodonlikni tug'diruvchi bilimsizlikni anglatadi. Yomonlikning uch manbayi borligini aytadilar: shayton, nafs va johillik. Har qanday yomon xulqning boshida nafs va shayton turadi. Jaholatning turlari ko'p, ulardan uchtasini alohida ta'kid etish kerakki, qolganlari shu uchta-sidan bahra oladi:

- * umuman hech narsa bilmaslik;
- * hamma bilgan narsalarni juda yomon bilish;
- * lozim bo'lмаган narsalarni bilish.

Jaholat – haqiqatdan bexabarlikdir. Johilni ta'lim-tarbiya ko'rman, hech yerda o'qimagan, diplomsiz odam, degan ma'noda tu-shunmaslik kerak. Mohiyatni bilmaslik – johillikning asli hisoblanadi. Shuning uchun olimlikning yuqori pog'onalariga da'vo qiluvchilar orasida ham johillikni uchratib qolish mumkin. Bunga sabab: ilmning sayozligi, hikmatlarni bilmaslik yoki fahm etmaslik, ijtimoiy, axloqiy madaniyat tanqisligidir. Jaholat odamni dunyoga befarq qilib qo'yadi, beparvolik esa sekin-asta, ammo chekinish bilmay saraton (rak) o'smasidek ulg'ayaveradi. Shuning uchun aql egasi jaholatga to'qnash kelgani hamon charchoq va dam olish nimaligini bilmay unga qarshi hujum qilishi kerak. Zarba ketidan zarba berishni to'xtatmasligi zarur. Bu jarayon umr bo'yi davom etadiki, buni eplay olmagan kimsaning hayoti parishonlikda o'tadi.

Xoja Ahmad Yassaviy hazratlari ilm o'rganish bilan shug'ullanmaydigan, ilmdan yiroq kishilarni «nodon» deb ataydilar. Johilliklari aniq bo'lgani sababli ham ular nodondirlar.

*Avval-oxir xo'blar ketti, qoldim yolg'iz,
Nodonlardin eshitmadim bir yaxshi so'z.
Dono ketti, nodon qoldi, yedim afsus,
Yo'lni topmay, hayron bo'lub qoldim man.*

Inson tarbiyasida, avvalo, johillikni bartaraf etishga alohida ahamiyat beriladi. Dunyoga nima uchun kelganini bilmagan, hatto so'ramagan; ayniqsa, bu xususda tinglashni istamagan kishi eng xavfli johildir. Avvalgi suhbatimizdan sizga ma'lum bo'ldiki, hayotda faqat bilish kifoya emas, bilganiga amal qilish lozim. Faqatgina bilib amal qilgani ham kifoya emas, amallarni faqat xolis tarzda qilish zarur. Johilning bilaman, degani ko'rning ko'raman, deyishiga o'xshaydi. O'zining ilmiga, martabasiga mag'rur bo'lib, kekkayib ketish johillikning bir xilidir. Haqiqatni inkor etish johillikdir.

Biron amalni yaxshi deb hisoblab, bu yo'lda bardavom bo'lishi oqibatida insonda o'sha amalga muvofiq xulq shakllanadi, mustahkamlanadi. Shunga ko'ra, Imom G'azzoliy hazratiari odamlarni to'rt toifaga bo'lganlar:

1. G'ofil insonlar haq bilan botilning, chiroyli bilan xunukning farqiga bormaydilar. Ular fitratan barcha e'tiqoddan xoli. Lazzatlarga haddan tashqari tobe bo'lib qolganlari uchun ular biron ta istaklarini ham to'la qondira olishmaydi. (Ya'ni, bir lazzatni qo'yib, undan yaxshirog'iga chopadi, keyin undan ham yaxshirog'ini istaydi... Shu tarzda biron ta istagini ham mukammal amalga oshirolmaydi). Bu toifadagi inson muolajani, ya'ni tarbiyani tez qabul qiladi. Faqatgina u bir muallimga, bir murshidga muhtoj. Qalbida uyg'onib, uni g'ayratlantiradigan bir himmatga muhtoj. Shunda u tez orada xulqi go'zal insonga aylanadi.

2. Johil va adashgan insonlar yomonning neligini biladilar, lekin yaxshi ishlarga odatlanmaganlari sababli, qilayotgan yomon amallari o'zlariga chiroyli bo'lib ko'rindi. Dunyo istaklariga qil bo'lish bilan ular to'g'rilikdan yuz o'girgan bo'lsalar-da, amallaridagi qusurlardan xabardorlar. Bu toifaning tarbiyasi og'irroq bo'lgani uchun ularga bir necha vazifalar yukланади. Avvalo, ular buzuqlikka odatlanish natijasida ichlarida mahkam o'rnatishgan juda ko'p illatlarni nafslaridan sug'urib olishlari shart. Keyin yaxshilikka undaydigan sifatni qalblariga ekmoqlari kerak. Xullas, yeng shimarib, jiddu jahd etilsa, bu toifa tarbiyasi riyozat uchun keng maydondir.

3. Johil, adashgan va fosiq kimsalar yomon axloqni yaxshi axloq deb e'tiqod qiladilar. Ularning nazdida bu axloq haq va eng go'zal. Undagi bu qarash borgan sari takomillashadi. Shuning uchun bu toifadagi kishining muolajasi mushkul, sog'ayishiga deyarli umid yo'q. Kamdan-kam holda u dardiga davo topishi mumkin. Bu jihatlarning barchasi zalolatga ketish imkoniyatini oshiradi.

4. Johil, adashgan, fosiq va yovuz kimsalar nafaqat buzuq qarashda takomillashadilar, balki ular yomonliklarini ko'paytirishni fazilat deb

biladilar, bu bilan faxrlanadilar va «bu ishiar qadrimni oshiradi», deb o'ylaydilar. Bu toifadagi kishilarning ahvoli og'ir. Ular haqida shunday deyilgan: «Keksani tarbiyalamoq – mashaqqat, bo'rini tarbiyalamoq – uni azoblamoqdir».

Johillar jamiyat ichidagi illatdir. Ulardan ehtiyyot bo'lmoq kerak, ularga yaqinlashgan kishining qalbi xastalanadi. O'tmishda qancha johillar necha mamlakatlarni va yurtlarni falokatga duchor qilmadilar. Sir emaskim, Napoleon yoki Gitler kabi johillar hozir ham yer yuzida urchib, ko'payib yotibdi. Turli mamlakatlardagi saylovlarda ular millionlab ovoz oladilar. Johilning rahbar bo'lishini istovchilarning o'zları johilmi yoki saylayotgan odamlarining johil ekanini bilmaydilarmi? Bu ham kishilik uchun bir muammodir. Har holda bir ariqdagi toza suvni boshqa ariqdan oqib kelib, unga qo'shilgan kir suvlar bulg'agani kabi pokiza insonlarni ham johillar to'g'ri yo'ldan ozdirib, kirlatadilar.

Jamiyatning yarasini faqat olimlar tushunadilar. Aniqlagan tashxislariga qarab davolar topadilar. Johillar esa battar yaralab qo'yadilar. «Qosh qo'yaman, deb ko'z chiqarish», «Dard ustiga chipqon», deyilgan maqollar shunday johillarning harakatiga qarab yuzaga kelgan.

«Niso» surasida marhamat qilinadi: «Jaholat-la yomonlik qilib qo'yib, so'ngra tezda tavba qiladiganlarning tavbasi Allohning zimmasidadir. Allah ana o'shalarning tavbasini qabul qiladi. Va Allah biluvchi va hikmatli zotdir». Demak, yo'ldan adashib, gunoh ishiarni qilib yurganlar «biz qiladiganimizni qilib qo'ydik, endi kech bo'ldi, tavbamizdan foyda bormi, tushar yerimiz aniq-ku!», degan tushkun o'ya bormasliklari kerak ekan. Ular xatolarini qanchalik tez tushunsalar, johilliklaridan qanchalik tezroq qutulsalar, o'zlariga shunchalik yaxshi bo'ladi.

Islomdan avvalgi davrlar «johiliyat zamoni» deb yuritiladi. Holbuki, u zamonlarda ilmlilar, shoirlar ko'p bo'lgan. Ammo ular Haq bilan botlini ajrata olmaganlar. Payg'ambarimiz (s.a.v.) o'qish va yozishni bilmasdilar, ammo Allohning suyukli habibi maqomiga yetdilar. Dunyoviy ilmlar nuqtayi nazaridan qarasak, Mirzo Ulugbekning suyukli shogirdi Ali Qushchi ham xizmatkorlikdan olimlik shohsupasiga ko'tarilgan edi.

Agar bir kishi aniq fanlar sohasida olim darajasiga yetsa-yu, ammo o'zining insoniy vazifalarini bilmasa, johil bo'lsa, birinchi galda o'ziga, keyin fanga ham zarar.

Mavlono Rumiyda bir hikmat bayoni bor.

Hikoyat. Ko'ngilni aynituvchi yoqimsiz islarga odatlangan cho'ch-qabiqar attorlik do'koniga kirib, dimog'iga atirlar hidi urildi-yu hushini yo'qotib, yerga yiqildi. Attorlar shoshib qolib, uni tezroq hushiga keltirish uchun turli atirlarni hidlata boshladilar. Cho'chqabiqar

bundan battar holga kelaverdi. Oxiri attorlar chorasiz qoldilar. Cho'chqaboqar o'lar darajaga keldi. Uni taniganlardan biri uyiga xabar bergani yugurdi. Cho'chqaboqarning ukasi voqeani darrov angladi. Cho'chqanining tezagidan bir siqim oldi-yu najot bergani shoshildi. U: «Akamning dimog'iga yomon hidlar singib ketgan. Kasalining davosi ham shu hiddadir», deb cho'chqa tezagini uning burniga tutdi. Shunda o'lik kabi yotgan cho'chqaboqar darrov hushiga keldi. Buni ko'rganlar yigit akasiga qanday afsun o'qidi ekan, deb ajablandilar. Lekin sir cho'chqa tezagida ekanini bilmadilar.

Mavlononing hikmatlarida go'zal ibrat bor. Mol-dunyoni sevgan kishi boylik to'g'risida biror narsa aytilgan paytda uxlayotgan bo'lsa ham darrov uyg'onadi. Hatto uxlayotgan it ham bir narsa taraqlasa ko'zini ochib qo'yadi-yu uyqusini davom ettiraveradi. Lekin egasi sekingina chappilatib ovqat yeyishni boshlasa, uyqudan uyg'onib, sergak ravishda unga tikilib turaveradi. Johil ham cho'chqaboqarga o'xshaydi. Mushk hidi kabi go'zal ilmiy majlislarda hushidan ketib, g'aflat uyqusida uxlayveradi. Johillar suhbat boshlasalar, ko'zları moshday ochiladi. Cho'chqa tezagidan hushiga kelgan cho'chqaboqarning boshqalarga zarari yo'q. Johillar suhbatidan uyg'ongan johildan esa qo'rqqulik.

Tuyaqushning g'alati odati bor: biron xavfni sezsa, boshini qumga tiqib turaveradi. Ba'zi odamlarda sal boshqacharoq odat mavjud: tuyaqush xavfdan qo'rqayotgan bo'lsa, bular haqiqatni ko'rmaslik uchun boshlarini go'yo qum orasiga tiqib yashayveradilar. Atrofga qaramaydilar, keljakni tasavvur qila olmaydilar. Donolar nasihatining haqiqatga erishish yo'li ekanini, undan bahra olish zarurligini anglashni istamaydilar. Eng yomoni – johilliklari tufayli yaqinlashayotgan xatarni sezmaydilar.

Odam bolasi yaxshi tarbiya ko'rmay o'sar ekan, jaholat botqog'iga botayotganini o'zi ham sezmay qoladi: avvalo, bilmagan kishini kam-sitadi; bir kishi bilmagani uchun isyonda ekan, johil esa bilib turib gunoh qiladi, demak, bilmagan kishi uzrliroq. Olimlarni tan olmaydi. Holbuki, olimlar u bilmagan narsalarni biladilar, u nimani biladi?! Yoshi ulug'larni mensimaydi. Axir ularning hayot tajribasi ko'p, ularga qanday teng bo'lsin?! Yoshlarni haqir sanaydi. Holbuki, o'zi yoshlaridan oldinroq gunohga sho'ng'igan, ma'siyatga botgan.

Johillik alomatlari yana nimalarda ko'rindi:

- * o'z nafsiga qul bo'lish;
- * huda-behudaga so'zlayverish;
- * bekorga achchiqlanish;
- * ehsonni o'z joyida qilmaslik;

- * hammaga, ayniqsa sinalmagan odamga ishonaverish;
- * do'stni dushmanidan farq qilmaslik;
- * sirini har kimga aytaverish;
- * aqlsiz, iymonsiz odamlarning maslahatlariga qulq solish;
- * befoyda so'zlarni ko'p so'zlash va loyiq bo'limgan odamlarga (ayniqsa, noshar'iy ishiariga) yordamlashish.

«Agar johilligim namoyon bo'lmasin, desang, o'zgalarni e'tibor bilan tingla» deyilgan dono gapga mavlono Sayfi Saroyining «Guliston ni bit turkiy» asarlaridagi bu hikmat quvvat beradi: «Hakimlardan biri ayt-mish ekanki, hech kim o'zicha o'z johilligiga iqror bo'lmaydi. Ammo ul odamning johilligi shundan ma'lum bo'lib qoladiki, agar bir kishi so'z boshlasa, uning so'zi tamom bo'lmasdan turib, o'sha johil o'rtaga tushib so'zlay boshlaydi. Bu esa johillik – jahl alomatidir. Hikmatdan ma'lum bo'ladiki, suhbat chog'ida so'zlovchining so'zlariga diqqat bilan, sabr va toqatli bo'lib qulq solmoq kerak ekan. Chunki har kimning so'zida ham o'rnak olsa bo'ladigan fikr bo'lib, undan foydalanimish maqsadga muvofiqdir.

Bayt:

*Har johildin xalq bo'lsa norizo,
Ul bo'lur yuz ming baloga mubtalo.*

Har bir odam, yoshidan qat'iy nazar, yurish-turishiga, gap-so'zlariga, yaxshi-yomon ishlariga diqqat qilsin-chi, sanalgan johillik belgilaridan o'zida ham bormikin? Davra suhbatlarida o'zini qanday tutadi? Kimdadir johillik belgilarining hammasi bordir. Kimdadir bitta yoki ikkitasi mavjuddir. Atrofdagilarning u yoki bu kishiga «johil» degan sifat berishlari uchun shu bitta yoki ikkitasi kifoya qiladi. Xonadonlarimizga ham qarab qo'yaylik: johil ota-onaning xonadoni bamisol urush o'chog'i emasmi? Yoki insoniylik hissidan mahrum hibs joyi emasmi? Bu hibsxonada tug'ilgan, tarbiya topgan bolaning hayotdagi ahvoli ne bo'lar ekan? Bugun dunyoni razolatga, zulmga tortayotgan johillar shunday urush o'chog'ida tavallud topmadilarmi ekan?

Nuqsonli kishigina o'zini komil hisoblaydi. O'z nuqsonini isbot qila olgan kishi esa haqiqiy komil sanaladi. Kamolotga erishganlar o'z kamolotlari haqida maqtanmaydilar, aksincha, bu holat johillarda mavjud. Bunday kishilar o'zlarini olim deb ataganlari bilan aslida johildirlar. O'z kamoloti bilan maqtanish jaholatdan o'zga narsa emas. Takror aytaman: kimki o'zini komil deb hisoblar ekan, u, albatta, nuqsonlidir. Ana shu nuqson unga kamolotga yetishish uchun yo'l bermaydi. Zero, quyosh ham tush paytida o'zini barkamol ko'rib,

eng yuksak nuqtaga ko'tarildim, deb o'ylaydi, ammo shu ondayoq unga zavol yuzlanadi – u pastga qarab bota boshlaydi. Negaki, uning chindan ham kamoloti bor edi. Ammo uni ko'rgan zahotiyoy zavolga yuz tutdi. O'zini komil deb ko'rayotgan kishi go'yo yomon odamning o'zini yaxshi kishiga nisbat etganidek bir gap. Bundaylarni tuzatish oson emas. Chunki ularning qasri kibr va g'ururidan qad ko'targandir. Bundaylar bilan bahslashishning foydasi ham yo'q. Johil bilan tortishib o'tirgan olim hurmat kutmasin. **Biror johil odam so'zlayverib, olimni sukut ettirsa, taajjub qilmaslik lozim, chunki tosh gavharni sindira oladi.** Johil kishi sukut bilan johilligini yashirsaydi, o'rtacha aqli odam hisoblangan bo'lardi. Lekin johillik bilan sukut ikkisi bir odamda jam bo'lolmas ekan.

Aflatunga dedilar:

– Kechagi ziyofatda Falonchi sizni maqtadi.

Buni eshitgan Aflatun boshlarini quyi solib, fikr-u xayol ummoniga g'arq bo'libdilar.

– Ey, Hakim, men nima dedimki, bunchalik fikr-u andishaga berildingiz?

Aflatun dedilar:

– Meni sen aytgan so'zlar o'yga toldirgani yo'q. Men qilgan ishlarimni o'ylab o'tiribman: qanaqa johilona ish qilgan ekanmanki, bu qilmishim u johilga yoqib tushibdi va u meni maqtab yuribdi? Biror ahmoqlik qilmasang, hech bir ahmoq seni maqtamaydi va ko'klarga ko'tarmaydi.

Luqmoni hakimdan so'radilar:

– Hikmatli so'zlariningiz, odob-axloqqa doir va'z-nasihatlariningiz bilan ko'plarni yaxshi yo'lga soldingiz, nasihatlariningiz kor qilmay o'zining yomon fe'l-atvorini tashlay olmagan kishi ham bormi?

Luqmoni hakim javob berdilar:

– Bor. U – johil, badfe'l odam. Uni shu yaramas xulqdan qaytarishga har qancha urinsam ham foydasiz bo'lib chiqdi, tuzatishdan ojiz bo'ldim.

Rivoyat. Bir shahardagi olim, fozil qozi vafot etib, uning hurmati yuzasidan o'g'li qozilik mansabiga tayin qilindi. O'g'il bag'oyat johil va nodon edi. Yangi qozining johilligidan uyalgan qarindosh-urug'lari unga ilm o'rgatish, adabli, tarbiyali qilish uchun bir muallimni tayin etdilar. Bir kuni til qoidalari darsida muallim misol keltirdi:

– O'g'lim, mana bu gapga diqqat qiling: «Ahmad Mahmudni urdi», degan jumladagi qaysi so'z ega, qaysi biri kesim?

Bu savolni eshitib qozi g'azablanib ketibdi:

– Voy, Ahmad nima uchun Mahmudni uradi? Nega shu paytga-cha hech kim menga xabar qilmaydi? Bechora Mahmud kaltak yeb indamay ketaveradimi?

Muallim bu johilning so'zlaridan kulishni ham kulmaslikni ham bilolmay, ajablanganicha tushuntirmoqchi bo'ldi:

– Masala siz o'ylaganday emas, bu yerda urg'an, urilgan kishi yo'q, faqat mazkur jumladan ega va kesimni topish uchun keltirilgan bir misoldir.

– Bekor aytibsiz! Hozir odam yuborib, Ahmadni toptirib keltiramanda, unga jazo beraman. O'zingiz «Ahmad Mahmudni urdi», deb guvohlik berib turibsiz-ku! Endi nega so'zingizdan qaytyapsiz?

– Tushunsangiz-chi, «urdi» so'zi haqiqiy emas...

– Nima? Haqiqiy emas, deysizmi? Siz Ahmaddan pora olganga o'xshaysiz, uning tomonini olib, aybini berkitmoqchisiz. Men qoziligidan vaqtida bunday zulmga, bunday bevoshliklarga yo'l qo'ymayman! – deb muallimni zindonband qilishga, Ahmad degan kishini esa toptirib kelishga buyurdi.

Voqeadan xabardor bo'lgan johil qozining qarindosh-urug'lari yetib kelib, ming mashaqqat bilan haqiqiy holatni anglatib, muallimni ozod etdilar.

Bayt:

*Jahildan odamga ko'p qayg'u-alam yetar,
Johil odam suhbatidan alhazar, ming alhazar.*

«Aqlli odamlarning dushmanligi johil odamlarning do'stligidan ko'ra yaxshiroqdir. Jaholat bashariyat fikri uchun qorong'u bir kecha va har turli razilliliklarning onasidir», deydilar.

Umidimiz yulduzlar, siz bir mahalla yoki qishloq ichidagi gapso'zlar bilangina o'ralashib qolmagansiz. Dunyoda qanday voqealar sodir bo'layotganini kuzatyapsiz. Ayrim voqealarga tushunmay qiyalyapsiz, ba'zilaridan nafratlanyapsiz, ba'zilariga esa tushunmay qiyalyapsiz. Dunyo ahvoliga befarq bo'lmasligingiz yaxshi fazilat. Bugungi kunda XXI asrdagi mavjud barcha jamiyatlar haqiqiy johiliyat davrini boshlaridan kechirmoqdalar degan fikrga qo'shilasizmi? Ha, fan-texnika yuksak darajada. Ammo asrimiz insoni umidsiz, iztirobli, g'amgin. Urushilar, yangi turdag'i mustamlakachilik siyosatlari, vahshiyliklar, zulm-u zo'ravonliklar, fahshning keng tarqalishi, jinoyatlarning va jinoyat turlarining ko'pligi va shafqatsizligi, o'z joniga qasd qilishlar, davosi yo'q xastaliklar... Bu illatlar qaysi mamlakatda yo'q. Qaysi rivojlangan mamlakat «bizda jaholat yo'q», deb maqtana oladi? Endi qaraylik-chi, insoniyat azaldan sog'inib kelgan huzur-halovat, tenglik va birodarlik, insof va tavfiq, rahm-u shafqat, o'zaro muhabbat qayerda, qachon va qanday topiladi? Jaholat, aql va tuyg'ular majruhligi hozirgi paytda axloqiy illatga aylanmoqdaki, dunyo oqillari bundan tashvishlanmoqdalar va zulmat aro nur izlamoqdalar.

Fan-texnika rivojini tilga oldik. Bunday taraqqiyotga yetishish yechimi og‘ir masala emas. Agar bir mamlakatda fan va texnika parokanda ahvolga tushib qolgan bo‘lsa, bir necha yuz yoki bir necha ming iqtidorli ilm egalarining sa‘y-harakatlari bilan bu tubanlikdan ko‘tarilish mumkin. Lekin mamlakat ma’naviyati tubanlikka yuz tutgan bo‘lsa, jaholat botqog‘iga bo‘g‘ziga qadar botgan bo‘lsa, bir necha ming olimning harakati kifoya qilmaydi. Bu botqoqlikdan yakka yolg‘iz chiqish ham qiyin. Barcha baravariga harakat qilishi shart.

Jaholatni turli razilliklar onasi, dedik. Jaholatning suyumli farzandlaridan biri – mutaassiblik (fanatizm)dir. Mutaassiblik ilmsizlik bulog‘idan suv ichadi. Qayerdaki aniq ilm bo‘lmasa, u joyda farazlar hukm suradi, har o‘n farazning to‘qqiztasi esa xato bo‘lishi mumkin. Mutaassiblik avvalo din kushandasidir, so‘ngra esa jamiyat jigaridagi qurtdir. Mutaassiblik faqat dinga xos tushuncha emas. Dunyoni tashvishga solib turgan futbol fanatlari, rok fanatlari kabi bevoshliklar shular jumlasidandir. Mutaassiblik deganda ko‘pchilikning ko‘z o‘ngiga faqat Islom dini keladi. Urush maydonlarida o‘zini portlatayotganlar keladi. Holbuki, Falastinda birinchi bo‘lib o‘zini portlatgan arab qizi nasoro diniga mansub bo‘lgan. Bugungi kunda boshqa dinlarda ham mutaassiblik avj olyaptiki, Tokio metrosidagi zaharlanish fojiasi fikrimizga dalil bo‘ladi. Keng miqyosdagи jaholatga qarshi ongli ravishda kurash mutaassiblik ildizini qirqa oladi. Mutaassiblik hamma zamonalarda turli jamiyatlarni larzaga solib kelganini e’tiborga olsak, bu kurashning uzuksiz davom etishi shartligi ayon bo‘ladi.

Jaholatning yana boshqa farzandlari ham barcha dinlarda tug‘ilib turibdi. Barcha dinlarni yangidan yangi paydo bo‘layotgan turli oqimlar sillasini qurityapti. Dindagi har qanday oqim – jaholatdir. Chunki odamlarning turli oqim yoki guruhlarga bo‘linib olib, nizoda yurishlarini Alloh taqiqlaydi. Alloh bandalarini ittifoqlikda umr kechirishlarini istaydi. Dinning asosiy vazifasi odamlarni Allohnинг panohi ostiga jamlash. Nizo, ziddiyatlar shayton panohida gullab-yashnaydi.

Otagiz uzoq safarga ketsa-da, u yerdan turib sizga xat yozib yuborsa, ayrim ishlarni buyursa, nasihat qilsa, yomonliklardan qaytishni ta‘kidlab tursa. So‘ng safardan qaytib yuzma-yuz bo‘lganida buyurgan vazifalarning bajarilgan yoki bajarilmaganini so‘raganda desangizki:

– Otajon, xatingizni o‘qidim. Ayrim joylarini (yoki hammasini) yodlab ham oldim, lekin buyurgan ishlariningizni bajarmadim.

Shunday deyishingiz otangizga yoqarmikin? Shunga ko‘ra Qur’oni Karimni yodlash bilan ham vazifa bajarilmaydi. Unga ham amal kerak. To‘liq amal qilish uchun esa Qur’onne tushunish shart. Adashishlar ana shu tushunmaslikdan yoki chala tushunishdan kelib chiqadi.

Bu suhbatimizni o'qib, atrofimiz johillardan iborat ekan, degan tushkun xayolga bormang. Atrofimizda, shukrkim, aql egalari – oqillar ko'p. Sizning vazifangiz oqillarga yaqinlashish, ularning ilmi, xulqidan bahramand bo'lish, ular boshlagan yo'ldan yurish.

AQL VA OQIL

Donishmand debdikim: «Aqling bilan qara, ko'z xoindur, qalbing bilan eshit, quloq yolg'onchidir! Fikr aqlning ko'zgusidir».

Aql bilan ish ko'rvuchi odamni «aqli» deb sharaflaymiz. Buning muqobilidagini ba'zan «ahmoq», ba'zan yumshoqroq tarzda «aqlsiz» yoki «esi past» yoki «esi yo'q» deb qo'yamiz. Ahmoq bilan aqlsizning (esi past, esi yo'qning) mavqeyi birmi? Yo'q. Aqlsiz, esi past, esi yo'q – odamning tabiiy kamchiligi. Ayb ham, gunoh ham emas. U tabiatan aqlsiz yaralgan. Odamning jismoniy quvvati turilcha bo'lganidek, aql quvvati ham har xildir. Agar bir odam aqlsizligi tufayli biron ayb ish qilsa, aytaylik birovni so'ksa, uning bu ishi uzrli. Agar aqli butun bo'la turib aynan shu ishni qilsa, uni «ahmoq» deymiz.

Qur'oni Karimda ikki xil ahmoqlik xususida so'z yuritilgan. Ularning birinchisi kofir va mushriklar toifasi bo'lib, Alloh Taolo ular haqida «Baqara» surasida: «Ular kar, soqov, ko'rdirlar. Demak, tushunmaydilar», deb; «Yosin»da esa «...ular iymon keltirmaslar. Darhaqiqat, biz ularning bo'yinlariga to iyaklarigacha yetadigan kishanlarni urib qo'yidik, bas, ular ko'ra olmaslar», deb marhamat qilgan. Ular aslida kar emaslar, quloqlari yaxshi eshitadi, ammo Haq so'zlarni eshitmaganday yuradilar. Soqov emaslar, aslida tillari burro, ammo kalimayi shahodatni aytmay yashaydilar. Ko'zları ochiq, ammo hidoyat yo'lini ko'ra turib, o'zlarini ko'rмаганга оладилар. Булар ўхилият замони вакилари Abu Jahl, Abu Lahab, Mug'ira ibn Valid каби кимсалар. Ularning qalblari muhrli bo'lgani uchun ham hidoyatga yeta olmadilar. Ular haqiqatni ko'ra turib, bila turib: «Haqqa ishonsak, xotinlarimiz oldida masxara bo'lamiz», yoki «payg'ambarlik aslida bizlarga berilishi kerak edi, chunki bizlarning mol-mulkimiz va bola-chaqamiz yanada ko'pdir», degan aqlsiz va mantiqsiz so'zlarni so'zlayverdilar. Ular o'z qabilalaridan chiqqan Insonning Haq payg'ambar ekanliklarini bilganlari holda, ahmoqliklari tufayli inkor etuvchi o'jarliklaridan qaytmaganlar.

Qur'oni Karimda zikr qilingan ikkinchi toifa ahmoqlar esa o'zlarini g'oyat aqli deb biladigan kishilardir. Dunyoviy orzular ularni g'aflatga yetaklagani uchun ko'zları haqiqatni ko'rmaydi. Bunday kishilarning faqat ayrimlari biron-bir falokatga uchraganlaridagina ko'zları qisman ochilishi mumkin.

Mavlono Jaloliddin Rumiy ahmoqlar haqida shunday degan ekanlar: «Ahmoqlardan qochingki, Iso alayhissalom ulardan qochgani kabi. Ahmoqlar bilan suhbat qilish natijasida necha marta qonlar to'kilgandir».

O'rni kelganda Iso alayhissalomning ahmoqdan ochishiari bayoni bilan tanishsak.

Maryamning o'g'li Iso xuddi arslon quvalagan kabi tog' tomonga yugurib borar edilar. Ko'chadan o'tayotgan odamlardan biri uning orqasidan yugurdi va dedi:

– Nima bo'ldi sizga? Hurkitilgan qush kabi uchib bormoqdasiz?

Iso alayhissalom shu qadar tez chopar edilarki, shoshilganlaridan bu odamning savoliga javob bera olmadilar. Ul zotning bu tarzda yugurishlaridan battar hayratga tushgan odam, nihoyat yaqinlashdi va yana so'radi:

– Yo Ruhulloh! Alloh rizosi uchun bir on to'xtang va holingizdan bizga xabar bering? Kimdan va nima uchun qochmoqdasiz? Axir orqangizdan quvlayotgan arslon ham, dushman ham, qo'rqaqidan boshqa biron narsa ham yo'q-ku!

Bunga javoban Iso alayhissalom dedilar:

– Bir ahmoqdan qochmoqdaman, ahmoqdan! O'zimni u bilan suhbatlashishdan qutqaryapman. Mendant uzoqroq turki, o'zimni qutqaray.

Boyagi kishi yana so'radi:

- Duolari bilan ko'rlarga va karlarga shifo beruvchi Iso siz emasmi?
- Ha, men o'sha masihman, – dedilar Ruhulloh.
- Ma'naviy sirlarning tilsimini bilgan va shuning uchun ham «Ruhulloh» nomini olgan ma'naviy zot Siz emasmi? Axir siz duo qilganda o'lganlar ham xuddi o'ljasini tutgan arslon kabi qabrdan sakrab chiqardi-ku!

Bunga javoban Hazrati Iso dedilar:

- Ha, o'liklarni tiriltirgan menman.
- Ey, Iso! Loydan qush yasab, ularga jon bag'ishlagan Siz emasmi?
- Ha, menman, – dedilar Isoyi Ruhulloh.
- Ey, toza ruh! O'zingiz istagan narsaga qodir bo'la turib, yana kimdan qo'rqiб qochmoqdasiz?

Iso alayhissalom yana javob qildilar:

- Avvalo ruhni va so'ngra vujudni yaratgan Janobi Haqqa va uning sifatlariga qasam ichamanki, sen aytgan bu duoni, ya'ni ismi A'zamni kar va ko'rlarga qilgan edim. Ular tuzaldilar. So'ng bu duoni baland cho'qqili tog'ga qilgan edim, duoning kuchidan o'rtasidan ajralib ketdi. So'ngra o'lik bir jasadning qarshisida o'qigan edim, mayit tirildi.

Hech bir narsasi bo'lmagan faqirga o'qigan edim, boy-badavlat bo'ldi. Lekin bu duoni ahmoq bir qalbga ming daf'a shafqat va marhamat ila o'qisam ham hech foyda bermadi. Bu ahmoq qoratosh kabi qattiq turib oldi va qora fe'lidan aslo voz kechmadi. Ohak to'kilgan qum kabi undan bir o't ham o'sib chiqmadni.

Bu so'zlarni eshitgan u odamning qiziqishi yanada ortib Hazrati Isodan so'radi:

– Ismi A'zam bu qadar kishi va narsalarga ta'sir qilib, foyda bergani holda nega ahmoqlikka ta'sir qilmadi? Holbuki, qolganlar ham xasta edilar. Ularning davo topib, ahmoqning esa davo topmasligi sababi va hikmati nedir?

Savolga Ruhulloh bunday javob berdilar:

– Ey, inson! Bilgilki, ahmoqlik illati Xudoning qahridir. Qolganlari esa qahri ilohiyga duch kelmagan xastaliklardir. Balo ham xastalikdir, lekin u ham mubtalosidan shifo topadi. Ahmoqlikka keladigan bo'lsak, bu «Xatamallohu ala qulubihim va ala sam'ihim va ala absorihim g'ishavatun» oyati bilan qahri Xudodirki, aksariyat hollarda bu xastalikdan boshqalar zarar ko'radilar. Ahmoqlik tamg'asi Allohning ular qalbiga urgan bir muhridir. Ularning ko'zlarida va quloqlarida pardalar bordir. Unga hech kimsa chora topa olmaydi. Yagona chora – undan qochmoqlikdir.

Bu hikmatni ramziy ma'noda tushunmoq lozimmikin? Ya'ni: ahmoqdan jismonan emas, ruhan qochmoqlik joiz. Chunki jismonan qochib qutulish mumkin emas. Qaysi davraga yaqinlashmang, aql-lilar orasida bir yoki bir necha ahmoq topiladi. Ahmoqlardan ruhan qochmoqlik – iymonni, vijdanni, diyonatni ularning salbiy ta'siridan ehtiyyot qilish degani bo'ladi. «Qozonga yaqin yursang – qorasi yuqadi», deganlari bejiz emas. Quлоqlari haqiqatni tinglashdan, og'izlari haqiqatni so'zlashdan, qalblari haqiqatni sevishdan zavq ololmay-diganlardan qochmoq shart ekan. Chunki ularning ruhiyatidagi kasofat sog'lom qalbga cho'kib, kishini abadiy xastalikka duchor qillshi hech gap emas. Shu bois ham Iso alayhissalom favoriylarg'a: «Sizni qabul etmasalar va sizni tinglamasalar, ketingiz. Ketayotganin-gizda oyoqlaringiz changini qoqingiz», deganlar. Rasululloh (s.a.v.) «**Oqil – do'stim, ahmoq – dushmanim**», deb marhamat qilganlar. Ahmoqlarning suhbati qarg'alar singari bir o'laksa atrofiga to'planish kabitirkim, majlislari fasoddir, suhbatlari g'iybat, bo'hton, amalari esa qon to'kmoqlikdir.

Umidimiz yulduzlar! Sizlar ahli dillardan bo'lishga intilinglar. Ahli dilning majlislari gul, suhbatlari muhabbatdir. Ularning amallari yaxshilikka yo'g'rillgandir. Insoniylikning ulug' fazilatini faqat

shundaylar yonidan topa olasiz. Oqilga yo'ldosh bo'lish, ahmoqdan ochish insonni ikki dunyo saodatiga erishtirajagini hech qachon unutmasangiz bas.

Oriflardan biri hikmatlar va ibratlar ko'rgazmasi bo'lgan bu olamni aqlilar uchun go'zallik sayridan, aqlsizlar uchun esa yeyish va shahvatdan iboratdir, deb ta'riflagan. Mavlono Rumiy «Ma'naviy masnaviy» kulliyotlarida bunday yozadilar (nasriy ma'nosi):

«Qo'ng'iz go'ng titkilagani uchun ham xushbo'y hidlardan ochadi. Uning dorisi ko'ngil buzuvchi hidlardir. Chunki shunday sharoitga o'rgangan, go'ng jon-u tani bo'lib qolgan. Aqli kishilar ham aqlsizlarni to'g'ri yo'lga solish uchun ularga hikmatli so'zlar bilan nasihat qiladilar, xushbo'y hidlar bilan tarbiya qilmoqchi bo'ladilar. Kimga xushbo'y hidli narsalar yordam bermasa, demak, bunday odam badbo'yla o'rgangandir. Sen ham yaxshilikdan, nурдан nasibangni ol. Burningni go'ngga tiqib, qo'ng'izga aylanib qolma. **Inson bo'l, inson!**»

«Aql quvvatining mo'tadilligi tadbirning chilroyli, zehnning tiniq, fikr-o'ylarning to'g'ri va ishonchli bo'lishini ta'minlaydi, amallarning nozik, nafs odatlarining maxfiy jihatlarini anglashni o'rgatadi, – deydilar hazrat Imom G'azzoliy. – Aqlning haddan oshishi makr-hiyлага, firibgarlig-u ayyorlikka boshlaydi. Agar aql me'yordan past bo'lsa, befahmlik, xom g'ayrat, ahmoqlik va junun paydo qiladi. «Xom g'ayrat» deganda dunyo va oxirat ishlaridagi tajribasizlik, ya'ni foyda-zararni farqlash quvvatining zaifligi, nazarda tutilyapti. Darhaqiqat, insonning tasavvur va xayol qilish quvvati nechog'li sog'lom bo'imasin, tajribasizligi tufayli ba'zan kasalga o'xshab qoladi. Ahmoqlik va jinnilik o'rta-sidagi farq shundaki, ahmoqning maqsadi to'g'ri, lekin uni amalgalish yoki noto'g'ri. Chunki ahmoq maqsadga olib boruvchi yo'l xususida to'g'ri qarashga ega emas. Jinni esa tanlash lozim bo'lmagan narsani tanlaydi. Aslida, jinnidagi tanlov ixtiyorining asosi buzuq».

Aqli, aqlsiz va ahmoqning farqini bilib olgандай bo'ldik. Endi aql xususida fahmimiz yetganicha aqllashaylik. Dastlab «Kalila va Dimna»ga murojaat qilamiz.

Insonni butun hayvonlardan yuqori qo'ygan, uni dunyoning butun sirlaridan voqif etgan to'rt narsa budir: hikmat, **aql**, qanoat vaadolat. Ilm tahsil etmoq, savod chiqarmoq va har narsani atroficha tushuna bilmoq – hikmatga; tadbir, sabr, nazokat, marhamat – aqlga; hayo, oliyjanoblik, o'zini yo'lga olmoq va o'zining haq-huquqini bilmoq – qanoatga; to'g'rilik, va'daga vafo, ezgu ishlar qilmoq va yaxshi xosiyatli bo'lmoq – adolatga tegishlidir. Bu sifatlarning barisi bir odamda mujassam bo'lsa, dunyodagi eng buyuk mavqe ham uni gangitib qo'ymaydi. Eng katta kulfat ham uni sarosimaga sola bil-

maydi. Bunday odam atrofida o'zini quvontirmaydigan narsalarning borligidan g'am yemaydi, o'zida mavjud narsalardan mahrum bo'lsa, ranjimaydi. Boshiga falokat kelsa, o'zini yo'qotib qo'ymaydi. Hikmat – bitmas, tunganmas xazinadir. Xarjlaganing bilan u kamaymaydi. Asraganing bilan unga nuqson yetmaydi. Hikmat shunday liboski, kiyganing bilan eskirmaydi (Nihoyasi yo'q rohat hisoblanmish hikmat xususida suhbatimiz so'nggida yana batafsilroq so'z yuritamiz).

Aql esa saxovat eshiklari va saodat xazinalarining kalitidir. Foni yunyoning azob-u uqubatlaridan xalos bo'lish, boqiy dunyoning noz-ne'matlariiga yetishish aql va idrokka bog'liqidir. Insonga hamisha aqli hukmronlik qillishi kerak. Aqlini yo'qotgan kuni o'zini falokatga otgan bo'ladi. Aqlsiz boshning azobini esa vujud tortadi. Iste'dod, aql-idrok ikki xildir: biri – tabiiy, onadan tug'ma bo'ladi; ikkinchisi – kasbiy, ya'ni tajriba vositasida erishiladi. Insonlarda bo'lgan tabiiy iste'dod yog'ochdagagi yonish xususiyatiga o'xshaydi. Yog'ochga o't qo'yilmasa yonmaydi. Shunga o'xhash, tabiiy iste'dod va aql ham tajriba bo'lmasa, o'zini ko'rsata olmaydi. Olimlar tajriba inson aql-idrokini kamolga yekazadi, deganlar.

Bir odamni Payg'ambar (s.a.v.)ga juda ko'p maqtadilar. Uni har maqtashganida Rasululloh (s.a.v.) «O'zi aqllimi?», deb so'rар edilar. Boshqa bir hadisda esa: «Aqli kishi nafsi hoy-u havasga bermagan, o'limdan keyingi oxirat hayoti uchun hozirlangan kishidir», deyiladi.

Inson aqli turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- * nazokatli va muloyim muomalada;
- * o'zi kim ekanligini bilib, shunga rioya qilishda;
- * o'z sirlarini do'stga bildirish yoki bildirmaslikni bilishda, ya'ni aqlsizning siri bo'lmaydi, har narsasi tilida turadi;
- * o'zining va boshqalarning sirini saqlashda;
- * tilini tiyib, ortiqcha so'zlamaslikda;
- * majlislarda jim o'tirishni odat qilib, so'ralmagan narsalarni aytmaslik, va pushaymonlik keltiradigan so'zlarni tilga olishdan saqlanishda.

Aqli odam qiladigan ishining oxiri nima bilan va qanday tugashini oldindan ko'z o'ngiga keltirishi kerak. Qayerga borajagini yo'lga chiqishdan avval bilishi shart. Aks holda u yo'lning yarmida sarson bo'lib qoladi. Falokatdan boshqasiga yo'liqmaydi.

Ajdodlarining hayotidan ibrat olib, ularning tajribasidan foydalangan odam aqli hisoblanadi. Aqli odam boshqalarning xatosidan ham ibrat oladiki, «Ahmoqdan aql o'rgan», deb bekorga aytmag'anlar. Maqolni to'g'ridan-to'g'ri tushunishga urinsak, ajablanamiz, chunki ahmoqdan ahmoqlikni o'rganish mumkin. Maqolning chuqr ma'nosi shundayki, ahmoqning gaplarini eshitib, ahmoqona harakatlari tufayli

el oldida sharmandali holga tushishini ko'rib, mulohaza yuritish va u qilgan ahmoqliklarni takrorlamaslik kerak. Aql egasi ko'rganidan ibrat, eshitganidan saboq oladiki, oqibatda o'tgan xatoliklari uchun faqat hasrat va nadomat chekavermay, aksincha, bu ishlarni takrorlamaslik choralarini ko'radi. Hazrat Navoiy deganlar: «Aqli odam el xatosini ko'rib, xulosa chiqaradi va to'g'ri yo'lni tanlaydi. Buni u xatosini boshqalar sezishidan va yuziga solishidan oldinroq qiladi:

*Oqil chu ko'rsa elda xato ijtinob etib,
Andin savob yo'l sari moyil qilur o'zin.
Qo'ymas aning xatosig'a el aylab e'tiroz,
Ayturg'a yuzi o'trusida sahvining so'zin.*

Ma'nosi: Oqil boshqalarda xato ko'rsa o'zini tortadi. O'zini to'g'ri yo'l sari moyil qiladi. Uning xatosiga el e'tiroz bildirib, yuziga qarab, aybini aytishga o'rin qoldirmaydi.

Odam bolasining o'zbilarmonligi aqlning zaif, kuchsizligidan darak beradi. O'zbilarmon odam hamisha mashaqqatda yashaydi. Ziyonli har narsada bir foyda ham bor, deb aytadilar. Eng yaxshisi, boshqalarning ko'rgan ziyonlarini nazarda tutib, ularning foydali tajribalaridan istifoda etishdir.

Afsuski, hayotda aksini ko'rib turamiz. «Birov tomdan tashlasa, sen ham tashlaysanmi?», degan naql bor. Ko'rib turibmizki, bir odam ahmoqliq qilib tomdan tashladi. O'limgan taqdirda ham lat yedi, azob chekdi. Boshqa bir odam hech qachon o'zini ahmoq sanamaydi-yu, biroq o'sha tomdan bir tashlab ko'rishga intilaveradi, ba'zan tashlab ko'rib, so'ng afsuslanib yuradi.

Umidimiz yulduzlari, sizning ayrim do'stlaringizda ham shunday iliat ko'rinish qoladi. Masalan, chekishning zararini hammangiz bilasiz. Ammo sinfigizda bir yigitcha tanaffus chog'ida bekitiqcha chekib turadi. Bu ishning yaxshi emasligini bilsa-da, yana bir-ikki yigitcha ularga qo'shilishga harakat qiladi. Ba'zan qo'shiladi ham. Sigaret chekish bilan cheklanishsa bir navi, nashaga o'tib qolishsa, yomon, juda yomon! Go'yo vaqtinchalik havas bo'lgan bu harakat yosh umrni halokatga olib borishini o'zingiz ham, yosh bo'llishingizga qaramay, hayotda ko'p uchratib turibsiz. Ko'ra turib o'zlarini bu illatlardan nari tutgan umidimiz yulduzlarni biz sharaflaymiz. Endi bu misolni o'zingiz ham kuzatayotganingiz kattalarning hayotidan olsak.

Qo'shnikimiz yoki qarindoshimiz dabdabali to'y qildi va qulog'iga qadar qarzga botdi. To'ydan keyingi rohat o'rniga azobli kunlar boshlanganini o'zimiz ham ko'rib, undan-da dabdabali to'yga harakat qilamiz.

Undan ko'proq qarz ko'taramiz. Bu qilmishimizdan «sen bir qavatli uyning tomidan tashlasang, men to'qqiz qavatli uy tomidan tashlayman, abjag'im chiqqanini hamma ko'rsin», degan ma'no chiqmaydimi? Kimlardir bizlarni bu nodonlikdan to'xtatmoqchi ham bo'ladi, «ahmoqlik qilma», deb tanbeh bersa biz unga «o'zing ahmoqsan», deb katta ketamiz. O'zining nihoyatda aqliligiga astoydil ishongan odam deyarli hamisha aqli past yoki butunlay beaql odamlar toifasiga kirishini bilsak, ehtimol bunday javob qilmasdik. Hazrat Umar (r.a.): «Aqli inson yaxshilikni yomonlikdan ajrata oladigan odam emas. Haqiqiy aql sohibi ikkita yomon ishdan qaysi birining zarari ko'proq ekanini bilgan odamdir», degan hikmatlarni unutmasak o'zimizga foydalidir.

Ayrim paytlarda bir ahmoqning ahmoqona ishini boshqa ahmoq «aqli ish qilibsan», deb maqtayotganiga ham guvoh bo'lamiz.

– Falonchi bir yildan beri qarzini qistab kelaverib, joninga tegdi. Bergani bir yarim ming dollar-u da'vosi osmonda. Kecha kelganida biroz kayf qilib o'tirgan ekanman, g'azabim qo'zib, orqasiga ikkita tepib, jag'iga bir musht uruvdim, qorasi o'chdi.

– Aqli ish qilibsan, bunaqa nokaslardan qarz so'rash kerakmas.

Ikki ahmoq uchrashganida yaxshilik tug'ilishini umid qilish – xo'rozdan har kuni tuxum kutish bilan baravar. Boshqacharoq aytsak: ikki ahmoqning uchrashuvidan yaxshilik hosil bo'lishiga uchinchi ahmoqgina ishonishi mumkin. Agar qarzdorning zulmini eshitgan oshnasi:

– Do'stim, bir gunoh ustiga ikkinchi gunohni orttiribsani. Darhol jabrdiydaning huzuriga uzr so'rab bor. Tez kunlar ichi qarzingni ham qaytar-u birodarlik rishtalarini tiklab ol! – deb aytsa, uning aqli namoyon bo'ladi. Bunaqa holatlarda aql pokiza qalbga qo'shilsa fazilatga aylanadi. Aks holda, aql fazilat emas.

Biron bir hissiyot, xususan, boyishga mayl uyg'onganida g'oyat ehtiyot bo'lmoq darkor. Agar aql bo'lmaganida hissiyotlar odamning tinka madorini quritgan bo'lardi. Bema'ni hissiyotlarni jilovlash uchun ham odamga aql berilgan, shunday emasmi? Kuch – aqlida. Aqlsiz bosh – bamisoli shamsiz shamdon, deydilar. Inson jasadidagi aql daraxtga o'xsharkan. Daraxt sog'lom va serhosil bo'lsa, undan samara umid qilish mumkin. Unga pajmurdalik va xazon yetsa, o'tin qilib yoqishdan boshqa narsaga arzimaydi.

Umidimiz yulduzlar! Bilursizkim, insonning boshida ko'z, quloq, og'iz, burun kabi qiymatli a'zolar joylashgan. Lekin insoniylik mohiyati go'zal ko'z yoki bejirim quloq bilan emas, balki aql-u zakovat, ma'naviyat va quvvayi hofiza bilan yuzaga chiqadi. Bu esa miyadan o'rin olgan bir javhar bo'lib, insonga taqdim etilgan buyuk ne'matdir. Miyadagi kich-

kina bir illat tufayli kishi telbaga aylanadi, hayvonlar qilmagan ishlarni qiladi. Insoniyat hanuz bu sirning tagiga yetolgani yo'q.

Hazrat Navoiy aqlni gavharga qiyoslaganlar va deganlarki:

«Gavhar balchiqqa tushgani bilan qiymati kamaymas. Eshakmun-choq tojga taqqan bilan feruza o'rnnini tutmas va hech kim uning bahosi pastligini unutmas.

*Zeval bila shakli xo'b bo'lmas,
Har qizki erur yamon liqolig'.
Har necha qorong'u bo'lsa hujra,
Sham' anda bo'lur fuzun ziyolig'.*

Deyilmoqchiki: agar qiz xunuk bo'lsa, bezak bilan chiroy topa olmaydi. Hujra har qancha qorong'u bo'lsa ham, shamning ravshan nurini bo'g'a olmaydi, aksincha, qorong'u hujrada shamning nuri qadriroq bo'ladi.

Insonlar aql bilan mumtozdirilar. Aql tufayli yaxshilik va yomonlikni idrok eta olamiz. Shuning uchun ixtiyorimizni xayrga sarf etish – aqlimiz qo'lidadir. Kishi molsizlikdan qashshoq bo'lsa-da, aqldan boy bo'lishga tinmay intilishi kerak. Chunki mol bilan boy bo'lgandan aqlan boy bo'lgan afzalroqdir. Aql bilan mol to'plasa bo'ladi, mol bilan aql to'plab bo'lmaydi.

Hadis. Rasululloh (s.a.v.) bunday marhamat qiladilar:

– Sizlardan avvalgi ummatlardan uch kimsaning: abras, kal va ko'ring ahvoldidan hikoya qilib beraman. Alloh Taolo imtihon qilish uchun ularning oldiga bir malak yubordi. Malak abras kasalligiga mutbalo bo'lib, badaniga oq tushgan odamning oldiga keldi-da, so'radi:

- Dunyoda jon-u diling bilan nimani istaysan?
- Bu xastalikdan qutulib, tanamga go'zallik qaytishini, odamlar meni ko'rganlarida irganmay, quvonadigan chiroy sohibi bo'lishni istayman. Foniy dunyoda bundan bo'lak xohishim yo'q.

Malak bu odamning badanini siladi va abras xastaligidan xalos etib, uni go'zal bir vujud sohibi qilib qo'ydi-da:

- Endi senga davlat beraman. Qanday molni yaxshi ko'rasan? – deb so'radi.
- Tuyani yaxshi ko'raman, – dedi abras.
- Malak unga o'n oylik urg'ochi tuyani berdi-da: «Bu tuyani Alloh sen uchun barakali etsin», deb duo qilgach, kalning oldiga bordi:
 - Dunyoda jon-u diling bilan nimani istaysan?
 - Birdan bir umidim chiroyli sochga ega bo'lish. Buning uchun hech nimamni ayamayman, – dedi kal.

Malak uni ham siyladi. Kalning boshidan chiroyli soch o'sib chiqdi.
– Endi senga davlat beraman, nimani xohlaysan? – deb so'radi malak.
– Sigirni yaxshi ko'raman, bir sigirim bo'lishni allaqachondan beri orzu qilaman, – dedi kal.

Unga bir sigir berildi. Malak: «Bu sog'in sigirni Alloh sen uchun barakali etsin», – deb duo qilgach, xayrlashdi-da, ko'rning oldiga borib so'radi:

- Dunyoda jon-u diling bilan nimani istaysan?
 - Eng orzu qilganim – ko'zlarimning ko'rishidir, – dedi so'qir umid bilan.
- Malak uni ham davoladi, ko'zlarini ochgach:
- Senga boylik beraman, nimani yaxshi ko'rasan? – deb so'radi.
 - Eng yaxshi ko'rganim qo'ydir. Qo'y suruvlarim bo'lishini orzu qilaman.

Unga sovliq berildi. Tuya – bo'taloq, sigir – buzoq tug'ib berdi, qo'y qo'ziladi. Bu uch odam shunchalik boyib ketdilarki, ko'p vaqt o'tmay uchalasining ham bir vodiyni to'ldiradigan tuyalari, sigirlari, qo'ylari bo'ldi. Ularning har birlari bir vodiya ega bo'lib, farog'atda yashayotgan kezlarda Malak yana yerga tushirildi. Abras xastaligidagi bemor qiyofasiga kirdi-da, bir paytlar shu kasallikdan azob chekkan odamga ro'para bo'lib o'tinch bllan dedi:

– Ey, badavlat inson! Men bir g'arib musofirman. Ko'p yurdim. Menga Alloh rizoligi uchun bir tuya ber, manzilimga yetib olay. Sening ranging va badaningni chiroyli qilgani haqi menga ko'maklash.

– Senga beradigan narsam qolmagan, hamma narsani berib bo'lgaman, – dedi abras.

– Men seni taniyotganga o'xshayman. Sen hamma hazar qiladigan, odamlar irganadigan abras emasmissan? Sen juda kambag'al eding. Alloh senga urg'ochi tuya berib, badavlat qilmadimi? – dedi Malak.

– Yo'q, men u odam emasman. Bu mol menga otamdan, bobomdan qolgan.

– Agar yolg'on so'zlasang, Alloh seni avvalgi holingga keltirib qo'yadi. – Malak shunday dedi-da, undan nari ketib, kalning oldiga bordi. Abrasga aytgan gaplarni unga ham aytdi, yordam so'radi. Kal ham xuddi abras kabi rad javobini berdi. Malak unga ham «Agar yolg'on gapirsang, Alloh seni avvalgi holingga qaytarsin», dedi-da, ko'rning oldiga bordi. Unga so'qir holida ro'para bo'lib, yorbordi:

– Men faqir, yo'qsil odamman, yo'ldan qoldim. Yurtimga qaytishga imkonim yo'q. Menga Alloh rizosi uchun yordam ber. Sening ko'zlarining ochgan, ravshan qilgan, senga davlat bergen Janobi Haqning rizosi uchun menga bitta qo'y ber.

Avval so'qir bo'lgan, Allohning marhamati bilan ko'zi ochilib, boyib ketgan odam tilanib kelgan kishiga qarab g'oyat achinib, dediki:

– Ey, g'arib yo'lchi! Men avval xuddi sen kabi ko'r edm. Alloh ko'zlarimni ravshan qildi. Men faqir edim, Alloh menga bir sovliq berdi. Bundan davlat orttirdim. Alloh rizosi uchun bitta emas, istaganingcha qo'y ol.

Aqlini yo'qotmagan bu odamga qarab Malak shunday xitob qildi:

– Qo'ylaring ham, barcha davlating ham o'zingga buyursin. Alloh barakatini yanada oshirsin. Bu sizlar uchun Alloh tomonidan bir imtihon edi. Tanishlaring imtihonda pand yeb, Allohning g'azabiga uchradilar...

Bu sharafli hadis aql egalari uchun beqiyos ibrat darsidir. Atrofimizga qaraylik-chi, qadim zamonlarda yashagan o'sha abras va kalga o'xshaganlarni hozir uchratarmikinmiz? Afsuski, uchratamiz. Kimki ulardan yordam so'rasha, aql o'rgata boshiydarlar, yordam o'rniga nasihatlarni qalashadir tashlaydilar. Ne g'amki, bunday ahmoqlar dunyo bunyod etilganidan beri bor. Hayot hikmatini ko'ring: yomon fe'llilarning, ya'ni ahmoqlarning fe'llari bir-biriga aynan o'xshaydi.

Oqil kishi o'z umrini ozgina mol bilan xurram va shodlikda o'tkazadi. Nodon kishi hisobsiz mol-u davlat bilan doimo g'am-alam tortib, sargardonlik bilan kun kechiradi. Barcha narsaning ko'ngildagidek tugashi aqlga bog'liq. Shuning uchun oqil kishi barchadan ulug' va muhtaramdir. Aql – nafsning zindoni, hoy-u havas esa oromgohi hisoblanadi. Hoy-u havas turli xil ishtiyoq va orzularni nafs oldiga tuhfa qilib olib keladi. Ammo bu behuda havaslarni **aql** man qiladi. Demak, kishining nafsi hoy-u havasga moyil, aqldan esa uzoqdir. Shuning uchun oqil inson nafs ko'yiga kirmay, aql sadosiga qulop soladi. Ishning oqibatini o'laydi. Kishi baxt-saodatga nafs orqali emas, balki aql orqali erishajagini tarix behisob tarzda isbot etganki, bu ham bizlar uchun ibratdir. Allomalarning bu go'zal fikriga qulop tuting.

Badan – nafs o'lkasi va shahridir. Qalb shu o'lkanning qoq markazidir, qolgan a'zolar uning xizmatkorlari, botiniy quvvat esa o'lkanning yorituvchi fonusidir. Aql – uni to'g'ri yo'lga boshlovchi vazir. Istak va orzu xizmatkorlarning rizqini muvofiqlashtiruvchi vosita. Jahl va g'azab shu o'lkanning mirshablaridir. G'azab insonga to'g'ri yo'lni ko'rsatayotgandek tuyuladigan, aslida esa yomonlik va tuzoq hozirlab qo'ygan quldir. U avval nasihat qilib turadi, keyin o'ldiradi. Qalbni oqko'ngil vaziriga qarshi qayraydi. Aqlning oldi qismidagi hayo qo'riqchi misoldir. Aql o'rtasida esa fikrlash quvvati mavjud. Eslab qolish quvvati esa aqlning orqa qismida joylashgan. Til tarjimon, besh sezgi a'zolari esa uning josusi va xabarchilaridir. Ularning har biriga

muayyan vazifa topshirilgan. Ko'z ranglar olamida, qulq ovozlar olamida, boshqa a'zolar ham tegishli vazifalarni bajarishadi. Ularning har biri o'ziga xos xabar manbayidir. Ular o'zlari bilgan narsani nafsga yetkazadigan eshikbon singaridirlar. Podshoh martabasidagi **qalb** durust bo'lsa, qo'l ostidagilar ham durust, aksincha, betavfiq bo'lsa, qo'l ostidagilar ham shunday bo'ladi. Qalb kin, g'azab, sabrsizlik, hirs, ortiqcha orzu va taqdirdan rozi bo'imaslik kabi botiniy xastaliklardan forig' bo'lsagina najot topib, halovatga erishadi.

Aql bizni ehtiroslarimiz va nuqsonlarimizdan baland tutibgina qolmay, fazilatlarimiz, iste'dod va egzuliklarimizdan maqsadga muvofiq foydalanishda yordam beradi. Zero, aqli bo'lishning o'zi kifoya emas, muhimi – bor aqlni ishlata bilish kerak. Donolar orasida: «Ayrimlarda aql zo'riqish tufayli barbod bo'ladi. Aksariyat insonlarda esa ishlatilmaganidan mog'orlab ketadi», degan gap ham bor. Hayotda charchash tufayli barbod bo'lishni kam uchratamiz, aksincha, aqlning mog'orlab ketgani ko'p uchraydi. Ba'zi odamlarda aql butun umri davomida tashiandiq yer kabi qarovsiz qolaveradi. Holbuki, aql mulohaza yuritish, anglash xususiyatiga, ya'ni sabab va oqibatni uzviy bog'lash, «mima uchun?» degan savolga javob berish, tasodiflarni aniqlash, qonuniyatlarni ochish, kutilmagan holatlarning yangi sharoitlarga mosligini belgilash, voqealar zanjirining boshi va nihoyasini topish qudratiga ega. Shu tufayli inson tanasidagi sog'lom aql eng kichik vujudda jamuljam bo'lgan bemiqyos buyuklik sanaladi.

Rivoyat. Qadim zamonda bir shaharda Qosim ismli mehnatkash odam yashardi. Kecha-kunduz ishlab, mehnati orqasidan boylik hosil qildi, orttirgan pullarini «biron kunimga asqatar», degan umidda ko'zachaga joylab, begona ko'zdan nari, degan maqsadda jar yoqasidagi chilonjiyda daraxtining ostiga ko'mib qo'ydi.

Oradan bir necha kun o'tgach, pulga muhtoj bo'ldi-yu ko'zachani olish uchun daraxt ostini kavladи. Ne musibatki, kimdir ko'zachani kavlab olib ketibdi. Bundan Qosimning yorug' kuni tunga aylanib, boshi gangidi. Uning fozil bir birodari bor edi. Darhol unga uchrab, arzi hol qildi. Fozil kishi Qosim bilan daraxt yoniga keldi, o'yladi. Lekin, biron tayin fikrga kela olmadi. Bu onda ularga darvishsifat bir odam, so'ng yosh bola yaqinlashdilar. Voqeadan ularni ham boxabar etdilar.

– Chilonjiydaning ildizi turli xastaliklarga dori bo'lgani uchun shifo istagidagi kimdir kavlab olgan, – dedi u kishi. Uning fikrini bola quvvatladи:

– Tabibiardan so'rash kerak, qaysi tabib kimga chilonjiyda ildizidan dori tayyorlab bergen bo'lsa, daraxtning tagini kavlayotib ko'zachani topgan ham o'sha kishi bo'ladi.

Qosim ham, uning fozil do'sti ham yo'lovchi odam va notanish bolaning aql-farosatlariga tahsinlar aytib, tabiblar huzuriga birma-bir borib surishtirdilar. Tabiblardan biri ularning muammolarini ting-lagach, dediki:

– Hoji Haydar ismli xasta odamni muolaja qilmoq uchun chilonjiyda ildizini topib keltirishni buyurib edim. U kishi keltirdi, men dori tayyorlab berdim. Inshaolloh, dardiga shifo topgay.

Tabib aytgan manzil bo'yicha borib, Hoji Haydarni topdilar.

– Shifo ilinjida chilonjiyda ildizini kavlab olmoqchi edim, bir ko'zacha chiqdi. Daraxt biron bog' ichida bo'lsaydi, bog' egasidan surishtirardim. Egasiz jar yoqasida bo'lgani uchun, ko'zachani uyga keltirib qo'ydim. Aslida ko'zachaga tegmasligim joiz edi. Biroq, halol-haromning farqiga bormaydigan biror odam qo'lliga tushib qolsa, egasi chirqiramasin, degan maqsadda oldim. Omonatga xiyonat qilish niyatim yo'q!

Qosim ko'zachaning hajmi, rangi va ichidagi tangalarning miqdorini aytgach, Hoji Haydar boylikni egasiga qaytardi. Qissadan hissa shuki, har qanday muammo aql ila hal qilinur.

Har bir odamning oz bo'lsa-da, o'z aqli bo'lgani yaxshi. Chunki Firdavsiy yozganlaridek:

*Aqldan g'amginlik, shodlik, o'ktamlilik,
Aqldan borlig-u yo'qlig-u kamlik.*

Inson dunyoda o'z aqli bilan yashamoq uchun tug'iladi. Aql o'rgatuvchisi ko'p bo'lgan ishdan foyda kam. Kimningki o'z aqli yo'q ekan, unga hamma odamlarning birvarakay aqli ham naf berolmaydi. Ko'zi ojiz odam bu nuqsonini yonidagilar hisobiga to'ldirolmaydi. Qayerda aql yetishmasa, u yerda hamma narsa yetishmaydi. Bu o'rinda faqat o'z aqliga mahliyo bo'lib, o'zbilarmonlik bilan kun ko'rishning o'z aqli bilan yashashga intilishdan farqlab olish kerak. Ya'ni har narsa me'yorida bo'lishi afzal. Me'yordan oshilsa, birinchi holatda mag'rurlik va kibr, ikkinchisida esa tanballik, loqaydlik nishonalari ko'rindi.

«Ko'r hassasini bir marta yo'qotadi», «Og'zi kuygan qatiqni ham puflab ichadi» kabi degan maqollar mag'zini chaqish kerak. Bu maqollar aqlli odamlarga nisbatan aytilgan. Har qanday odam hayot yo'lida ozmi-ko'pmi, qoqlib turadi. Aqlli odamlar tuban va yaramas muhitga tushib qolsalar, tezda undan qutulishga harakat qilishlari zarur. Muayyan vaziyatda aqlini yo'qotmagan odam umuman hech narsani yo'qotmaydi. Kimki ko'r-ko'rona noma'lum yo'lga chiqsa, xalqning to'g'ri ketayotgan yo'lidan uzoqlashadi va qancha ko'p yo'l

yursa, shuncha ko'p adashadi. Agar bir odamning ko'ziga tikan kirsa va bu tikanni chiqarib olmasdan uni ahamiyatsiz bir narsa hisoblab, ko'zini ishqay boshlasa, mutlaq ko'r bo'ladi. Aqli odam ko'pning ra'y bilan hisoblashib, unga ishonishi lozim. Shu bilan birga, aql va tajribaning so'zlariga ham qulog solishi zarur. Aqli odam o'ziga ravo ko'rmaganini o'zgaga ham ravo ko'rmasligi shart. Chunki har blr ishning o'z mukofoti va oqibati mavjud. Aql bilan falokatning oldini olgan, sarosimaga tushmagan odam baxtiyordir. Aql va irodaga tayanmagan odam bunday paytlarda najot topa olmaydi. Baxtsizlik yuz berganda odamga aqldan boshqa hech narsa yordam bera olmaydi. Shu bois ham donolar: «Aql barcha ezgu ishlarning asosi, saodat darvozalarining kalitidir», deydilar. Bu xislat kimda bo'lsa, unga ilm va hilm fazilati qo'shilsa, u odam sha'n-shavkatga, izzat va hurmatga sazovor bo'ladi. Qadim faylasuflaridan Demokritning «Tana go'zalligini, agar uning zaminida aql yotmasa, ho'kiz go'zalligiga o'xshatish mumkin», degan fikrini e'tiborsiz qoldirmaganimiz durust. Bu fikrni davom ettirib aytish mumkinki: jasoratsiz aql – ayolga xos xislat. Aqlsiz jasorat esa – hayvonga xos xislat. Bayon etilmish fikrlarning tasdig'ini «Qutadg'u bilig»da ham o'qiymiz:

*Biliglik uqushluq kishi ul kishi,
Oningda nor-u borchcha yilqi tushi.*

Ma'nosi budir: inson degani – ilqli, aqli kishilarga berilgan nomdir. Qolganlari yilqi sifatdir (ya'ni, aqli, ilmlidan boshqasini yilqiga qo'shib qo'y, deyilmoqchi).

Yer yuzida qancha inson bo'lsa, hammasida o'ziga yarasha aql bor. Ammo barchaning harakati ham faqat insonga xos go'zal harakat emas. Kimdir o'z aqli darajasida ho'kizga, kimdir olovga, kimdir yog'och sanamlarga topinadi. Kimdir payg'ambarni Xudoning o'g'li, boshqasi imperatorni quyoshning o'g'li, deb sig'inadi. Kimdir aqli tufayli sharaf tojiga erishadi, yana kimdir aqli noqisligi tufayli yo giyohvand bo'ladi yoki zinokorligining mukofoti sifatida «OITS» kabi xastalikka chalinib, dunyoni sharmandalik libosida tark etadi.

Masal. Echki bilan tuya hamrohlikda borar edilar. Ro'paralaridan daryo chiqib, birinchi bo'lib tuya suvg'a tushdi.

– Daryo chuqur emas ekan, suv qornimdan kelyapti, senam tushaver, – dedi tuya echkiga.

Echki daryo tomon yurmay, orqasiga tisarilib, dediki:

– Ey, do'stim, daryo sen uchun chuqurmasdir. Har holda qorin bilan qorinning farqi bor. Sening qorningdan kelgan suv meni ko'mib yuboradi-ku!

Har kim o'z aqli va qobiliyatiga qarab ish tutsa, to'g'ri yo'l tanlagan bo'ladi. Aks holda avvalroq bayon qilganim «sen o'zingni tomdan tashlabsan, mening sendan kam yerim bormi, menam tashlayman!», deganlar kabi aql ne'matidan yiroqlashadi.

Donolar aqlning maqbulini «aqli salim» deganlar. Har aql maqbul deyilmaydi, maqbul emasi ham mavjud. Maqbul bo'lmaqanlarini avval bayon qilganimdek «aqlsizlik» yoki «ahmoqlik» deyishga odatlanganmiz. Biz bir insonning harakatiga «aqlsizlik» deb baho beramiz, ammo uning o'zicha, bu ishi aqldandir. Inson o'z aqli darajasida ko'p narsalarni o'ylab topishi mumkin. Ko'p ishlarni amalga oshirishi ham mumkin. Ammo gap u amalga oshirgan ishning jamiyat uchun ma'qul yoki ma'qul emasligida. Boshqacha aytilsa, haqiqatga mosligida yoki mos emasligida. Aqlning mahsulotlari haqiqat tarozusida o'lchanadi. Aqli odam bilan ahmoqning farqi shuki, aqli doimo fikrlagan fikrlagan, ammo kam gapiradi. Ahmoq esa doimo gapirib, hech vaqt o'ylamaydi. Aqllining tili hamisha fikrining izmida. Ahmoqda bo'lsa buning aksi. Aqllining tili – tafakkurning tilmochi, ahmoqning tili esa gap tashuvchi va g'iybatchidir.

O'rni kelganda ko'p xonadonlarning sho'rini quritayotgan bir ahmoqlik haqida ham gapirib o'tay.

Umidimiz yulduzları, mast qiluvchi ichimliklarni ichish harom, ya'ni man etilganini bilasiz. Shukrkim, bu illatdan **hozircha** yiroqsiz, ilohim, «yomonliklar onasi» deb sifatlangan bu xastalikdan hamisha yiroq bo'ling. «Hozircha» deganimning ma'nosi, bugungi o'smirlar yaqin yillarda yigit yoshiga yetgach, avval ota-onalaridan yashirinchha, keyin oshkora mayxo'rlik qilaveradilar. Yana afsuski, kattalarga havas qilib pivomi yo vinomi ichuvchi o'smirlar ham uchrab turadi. Ilohim ularning bu kasalligi siz aqli raso yoshlарimizга yuqmasin. Mayxo'rlikning aqlni ketkazuvchi yomon illat ekanini hamma biladi. Ajabki, bu iliatdan o'zini ihota etishni o'ylamaydi. Bu mavzu alohida mulohazaga, tahlil va xulosaga muhtoj bo'lgani uchun hozircha gapni muxtasar qillb, asosiy bahsni «Yomonliklar onasi» deb nomlangan suhbatda birgalikda davom ettiramiz.

Ahmoq odam asli irodasiz odamdir. Kimki ahmoq bo'lsa, uni boshqalar aldaydi, ixtiyorini oladi, ezib ishlataladi. Faqat aql sohibigina chinakamiga ozod va mustaqildir. Chunki aql erksizlikka chiday olmaydi. Zotan, qayerda aql bo'lsa, qudrat ham o'sha yerdadir. Aql har qanday yot ta'sirlardan sohibini himoya qiladi. Aql har qanday fitna ustidan g'olib bo'ladi. Aqlning kuchiga ishonmaslik – aqlsizlik belgisi. Aql-idrokdan mahrum bo'lgan bosh suvsiz chashmaga, adabsiz, tarbiyasiz yigit esa egar-jabduqsiz otga, sharm-hayosiz juvon

tuzsiz taomga, ilmiga amal qilmagan olim xushbo'y guli yo'q bo'stonga o'xshaydi. Domishmanddan so'radilar:

– Kishining aqlli odam ekanini uning qaysi ishidan bilish mumkin?

Domishmand dedi:

– Uch xislatning biridan bilsa bo'ladi: u yuborgan elchisiga qarab, yo yozgan maktubiga qarab, yoki yuborgan sovg'asiga qarab. Elchi – uning o'zi demak; maktubi – uning nutqi; sovg'asi esa – himmatidan darak.

Komil aqlga ega bo'lgan kishi o'zini past martabadan yuqori martabaga ko'taradi. Ra'yi-aqli kuchsiz bo'lgan kishi esa o'zini baland martabadan quyi tashlaydi. Suqrot hakim vafotlaridan oldin shogird-lariga bunday nasihat qilibdilar:

– Farog'at, shodlik kech kelib, tez ketadi, qayg'u-alam tez kelib, ancha uzoqqa cho'ziladi. Har odamning iffat va parhezkorligi bo'lmasa, har qancha ziyrak va dono ko'rinsa ham, uning aqli kamolga yetishgan hisoblanmaydi. Shunga ko'ra, oqil va kamol iffatli, tavfiqli bo'lmog'i shart. Qilgan yomonliklari, fisq-u fujurlarini har yerda maqtab, gerdayib so'zlab yurgan odamdan uzoqlashing. Komil, aqlli odam buzuq xayoilarni ko'ngliga keltirmaydi, aql-hush quvvati bilan ularni rad etadi.

Hakimning bu ibratiga qo'shimcha qilib aytish mumkinki, aql va hayo ajralmas do'stdir. Biri yo'qolsa, ikkinchisini topib bo'lmaydi. Dunyo dunyo bo'lib yaralganidan beri hali komil aql egasining behayolik qilganini, yoki aksincha, behayo odamning komil aql egalari martabasida e'zozlanganini ko'rgan emas.

Rivoyat. Hazrati imom Abu Hanifa Kufiy (q.s.) toshloq yo'ldan borayotgan edilar. Qarshilaridan bir ho'kiz kelaverdi. Abu Hanifa yo'ldan chetlandilar. Hamrohlari dedilarki:

– Yo imom! Bu parhez nimadandir?

Dedilar:

– Mening aqlim bor, uning esa shoxi!

Luqmoni Hakim debdilar:

– Ey, o'g'il, odamlar so'zga ustamonliklari bilan maqtansalar, sen sukuting bilan maqtan. Har narsaning dalili bor: aqlning dalili – fikr. Fikrning dalili – sukutdir.

Aql foydalanilmagunicha sohibiga foyda bermaydi va kishi laylak holiga tushadi.

Masal. Daraxt tepasiga in qurgan kabutar tuxum qo'yib, bola ochgan choqda tulki kelib dag'dag'a qildi:

– Polaponlaringni tashlamasang, daraxt tepasiga chiqaman-da, o'zingni ham, bolalaringni ham yeysman.

Kabutar o'z jonidan qo'rqib, bolalarini tulkiga tashladi. Keyin yana tuxum qo'yib, bola ochdi. Tulkinining yomonligidan qo'rqib o'tirganda laylak

uchib kelib parishonligi sababini so'radi. Kabutar tulkinining dag'dag'alarini aytib berdi. Laylak uning nodonligidan kuldida, aql o'rgatdi:

– Tulki yana kelsa, «Bolalarimni tashlamayman. Istanasang o'zing daraxtga chiqib yeyaver, men uchib ketaman, meni yeya olmaysan», desang ahmoqligicha qolaveradi.

Kabutar laylak aytganday qildi.

– Bu gaplarni senga kim o'rgatdi? – deb so'radi tulki.

Kabutar aql o'rgatuvchisi kim ekanini aytgach, tulki laylakni izlab ketdi. Uni daryo qirg'og'idan topib, so'radi:

– Ey, laylak, shamol o'ngdan essa boshingni qanday saqlaysan?

– Boshimni chapga buraman, – dedi laylak donishmandlik bilan.

– Shamol chapdan essa nima qilasan? – deb so'radi tulki o'zini go'llikka solib.

– Boshimni o'ngga buraman yoki orqamni o'giraman, – dedi laylak uning nodonligidan kulib.

– Shamol orqadan esib qolsa nima qilasan?

– Boshimni qanotlarim orasiga olaman.

– Yo'g'-e, meni laqillatyapsanmi? Boshni qanotlar orasiga olish mumkin ekanini bilmas ekanman. Agar aldamayotgan bo'sang, bir ko'rsat-chi!

Laylak boshini qanotlari orasiga oldi. Tulki paytdan foydalanib, unga tashlandi. Bir hamlada o'ldirib, qornini obdan to'yg'azib oldi-da, yerda sochilib yotgan patlarga qarab dedi:

– Ey, laylak! Kabutarga aql o'rgatishni bilibsan-ku, nechun o'zingga o'rgatmading?

Aql egalari olimlar, fozillar va tadbirli hunarmandlarning suhbataridan ko'p-ko'p bahramand bo'ladi. Donishmandlar suhbati mushk-anbar demakdir. Shoир aytmoqchi:

*Ham tavozelik bo'lib, ham baodab,
Yaxshilarning suhbatin qilgil talab!*

Aql egasi ko'rshapalak tabiatli johillar bilan ulfatchilikdan qochadi:

*Yog' ichiga tushsa gar suv, nolalar qilgay chirog',
Suhbati nojins bo'lgay boisi ozor-u dog'.*

Donolar majlisida, ulug'lar suhbatida o'ziga munosib joyda o'tirish ham donishmandlikdan darak beradi. Aql-idrok egasi boshqalarning martabalarini izzat qiladi. Devonalar kabi andishasiz so'zlash sharmandalikdan nishon beradi. Sababsiz, o'rinsiz kula berish esa pushaymonlik bilan natijalanadi.

*Suhbatga loyiq emas har kimsa o'rinsiz kulta,
Gar kavush kulta, oyoqdan bo'ladir shaksiz uzoq.*

Suhbatimiz avvalida hikmat xususida qisman to'xtalgan edik. Yakunida yana shu mavzuga qaytsak, chunki aql va hikmatni ayri-ayri ko'rish noma'quldir.

Aflatun hakim debdilar: «Badanning quvvati – ovqat, aqlning quvvati esa hikmatli so'zlar, donolik va donishmandlikdir. Agar aql shulardan mahrum bo'lib qolsa, ovqatsizlikdan badan halok bo'lgani kabi halok bo'ladi».

Donishmandlar hikmatni bunday ta'rif qilib o'tganlar:

Hikmat – har bir ishda to'g'ri xatodan ajratish yoki bir narsa haqida eng to'g'ri hukmni topib chiqarishdir. Hikmatni yaxshiroq anglash uchun mana bu bir necha fazilatlarni bilish lozimdir.

* Zehn pokligi – istalgan narsani o'ylab chiqarishda nafsning xurujiga bo'yin egmaslikdir. Qadim adabiyotda bu «Zehn safosi» deyilib, bir masala, jumboqning yechimi yoki bir ishning natijasini qiyalmay oson va tez o'ylab topish tushuniladi («Zehn» – idrok, tezfahmlik, «safo» esa poklik, tiniqlik, ravshanlik ma'nolarini anglatadi).

* Ziyraklik – ishning avvalidan oxiriga qadar zehnning chaqmoq yanglig' tez harakatidir.

* Go'zal tasavvur – bir narsani anglab chiqarishda, unga daxli bo'lмаган boshqa narsani qorishtirmasdan yaxshi anglash quvvatidir.

* Osonlik bilan o'rganish – ortiq mashaqqatlanmasdan istalgan narsani o'rganish quvvatidir.

* Yodda saqlash – o'qib anglangan narsani esdan chiqarmasdan yodga olishdir.

* Esga tushirish – yodga olingan narsani istalgan vaqtida darrov esga tushirishdir.

Axloq ilmi bo'yicha biz anglaydigan hikmat shu sanalgan xulq va fazilatlar bilan topiladi. Hikmat egasi bo'lganlar «hakim» deb ataladilar.

Misol tariqasida «Guliston»da bu hikmatni o'qish mumkin:

«Bir kishi Anushirvonga mundoq xushxabar yetkurdiki, Xudoyi Taolo falon dushmaningni jahondin ko'tardi. Anushirvon ango dedi: «Hech eshitdingmuki, Xudoyi Taolo meni jahonda doimiy qo'yurmu? Bayt:

*Gar aduv o'lsa ango bo'lmasmen aslo shodmon,
Kim o'zim dog'i jahonda qolmag'umdir javidon».*

Turli davra gurunglarida insonga xos «to'rt fazilat» degan iborani eshitib turamiz. Suhbatimiz avvalida «Kalila va Dimna»dan misol

keltirganimizda bu to'rt fazilat – hikmat, aql, qanoat, adolat deb belgilangan edi. Qadim adabiyotning boshqa manbalarida bu fazilat – hikmat, shijoat, iffat, adolat deb tahlil qilinadi. Odam bolasiga suv bilan havoday zarur bo'lgan bu to'rt fazilat bayonida qisman farq bo'lsa-da, mantiqan fikr yagonadir. Hikmatga doir tushunchalar bilan ustoz Alibek Rustamiy izohlaridan foydalangan tarzda tanishsak.

Hikmat ham nazariy, ham amaliy quvvatlardan iborat bo'lib, zako, zehn safosi, husni taaqqul va tahaffuz deb atalgan to'rt xislatni o'z ichiga oladi. Nazariy quvvatdan murod – kishining mavjudot haqiqatini anglab, o'z imkoniyati doirasida mutlaq borliqni idrok etishidir. Hikmatning amaliy quvvati esa shaxsning o'z axloqini yaxshilashi va ezgu ishlarga o'zini odatlantira olishidir.

«Zako» deyilganda o'tkir aqlilik, ziyraklik, sinchkovlik tushuniladi. Sinchkov, sezgir, aqli kishilarни «zakiy» deydilar. «Zako xayli» deyilganda zakovatli kishilar anglashiladi. Kishi ko'p o'qishi, bilishi natijasida ongi boyiydi, sezgilar orqali bilinadigan narsalar ana shu bilim yordamida mantiqan tahlil etilib, xulosalar chiqariladi. Bunday holat ilmda ko'p uchraydi. Masalan, Ibn Sino hazratlari hali zarrabin (mikroskop) yo'q paytida mikroblar borligini aynan zako tufayli kashf etganlar. U zot kasalning tarqalish jarayoni va xususiyatlarini kuza-tib, shu xulosaga kelganlar. Yoki lazer nurining kashf etilishi ham shunday. Olimlar nur bir yerga to'plansa, kuchli quvvat hosil qilishini anglab, so'ng shu ilmiy taxmin asosida tajribalar o'tkazganlar.

«Husni taaqqul» deb to'g'ri fikr yuritib, xato va yanglishishlardan saqlanishga, aqlni yaxshi tomonga ishiatishga aytildi. Chunki niyat buzilsa, kishi aqlini suiiste'mol qilishi mumkin. Bu holda kishi ongida xato, yanglish fikrlar paydo bo'ladi. Mafkura buziladi, natijada kishi hikmatdan uzoqlashib, yo'ldan ozadi («Husn» – go'zal, «taaqqul» – idrok, fikr yurgizish, ya'ni aql bilan ish yuritmoq demakdir).

«Tahaffuz» deganda ko'rgan, bilib olgan va o'rgangan narsalarni yaxshi eslab qolib, kerak bo'lgan paytda tezda esga keltirish tushuniladi.

«Hikmat» so'zining asl ma'nolaridan biri – donishmandlik, donolikdir. Yana bir ma'nosi – yashirin sabab, sirdir. Yana biri – ilm-ma'rifatdir. Yana biri – tadbirdir. Falsafa ilmini qadimda «Hikmat ilmi» deb ham ataganlar. Hikmati ilohiy – Allohning xohish-irodasini anglatadi. Hikmati shukuhi – bilim shuhrati, mashhurligi demak. Hikmat-u aql – ilm va aql deganidir. Hikmat suyi urmoq – muolaja qilmoqdir.

Donishmandlarni, ilm-u hikmat sohiblarini qadimda «Hikmatgard» yoki «Hikmatjo'y» deb ataganlar. Donishmand, faylasuf, olim, hakimlarni «Hikmatmaob», «Hikmatparast», «Hikmatpesha», «Hikmatsoz» deb ham sharaflaganlar. Bilimdonlarning suyanchig'i, homiysi

– «Hikmatpanoh» bilimdonlarning sezgiri – «Hikmatqiyos», deyilgan. «Hikmatobod» hikmatga to'la makonni anglatgan.

Bular «hikmat» atamasiga doir tushunchalar. Dunyoda hikmat eshitgan, eshitganidan to'lqinlanib, boshqaga aytib yurgan odamlar ko'p. Bu ham yaxshi fazilat. Ammo hikmatga amal qiluvchilar ozkim, afsusimiz aynan shunda.

Suhbatimizdan ayon bo'layaptiki, aql-idrok va hikmat egalari – ikki dunyo saodati mukofoti bilan taqdirlanadigan bandalar ekan. Mazzkur suhbatimiz poyonida siz aziz umidimiz yulduzlarining saodatlilar saflarida bo'lmog'ingizni istab, duo qilib qolaman.

DONOLIK AMAL ERUR

Donishmand – haqiqatga oshiq kishidir. Shunga ko'ra, har bir haqiqatlab odam ma'lum darajada donishmanddir. Donolardan o'rganish va o'rgangan narsalarni boshqalarga o'rgatish xayrli amallardan hisoblanadi. Odam bolasi shu fazilat egasi bo'lishga intilishi kerak.

Umidimiz yulduzları, sizga yoki tengdoshingizga kattalar tanbeh bera turib, «nodon» deb ayblab ham qo'yishadi. Yoshlarda nodonlik bor, degan gapni kattalar bajonidil ma'qullashadi. Lekin yoshlarda donishmandlik bor, deyilsa, bu haqiqatdan ko'z yumib oladilar. Holbuki, har bir yoshning donishmandligi o'ziga xos. Agar bиринчи синф о'кувчиси олий математикага доир масалани ишлаб беролмаса, уни nodonlikda ayblamaymiz, besh yashar bola palov damlay olmasa «noshud» demaymiz-ku! Xuddi shunga o'xshab bugungi o'smirlardan Aflatunning donoligini talab qilsak, o'zimiz kulgiga qolamiz. Aziz farzandlarimizning o'zlariga xos donishmandliklari ham borki, buni ko'ra olishimiz va bu fazilatni boyitishlariga sharoit va imkon yaratib berishimiz kerak. O'smir-yoshlarning donishmandligiga tarixdan missollar ko'p. Suhbatimiz avvalida bayon etilajak voqeа Imom Shofi'iy hazratlarining bola chog'laridagi donoliklarini ko'rsatadi.

Hikoyat. Bir kecha xalifa ahli ayoli bilan munozara qilar edi. Xotin achchiq ustida eriga bexos: «Ey, do'zaxi!» deb yubordi. Shunda xalifa: «Agar men do'zaxi bo'lsam, sen taloq bo'lguvchisan», dedi-yu ikkovlari bir-birlaridan ajraldilar.

Xalifaning joniga o't tushib, nido qildi. Chunki u xotinini qattiq sevar edi. Xalifa ulamolarga buyurdiki, masalaga fatvo chiqargaylar. Fuqaro ham, ulamo ham javobdan ojiz bo'lgani uchun taajjubda qoldilar. Hech kimdan sado chiqmadi. Aytdilarki: «Buni faqat Allah bilgayki, xalifa jannatimidir yo do'zaximidir». Saroyda masalaga javob izlab to'planganlarining yettinchi kuni hazrati Imom Shofi'iy (quddisa

sirruhu) keldilar. U damda hali bola yoshida edilar. Biroq, shunga qaramay, javob berajaklarini bildirdilar. Barcha hayratda qoldi. «Bola jinni shekilli, shundoq kuchli ulamolar masala qarshisida ojiz bo'lib turganda bu nima der ediki, xalifa tinglasa?». Xalifa ularni lol qoldirib, Shofi'iyga «Gapir!» dedi. Bo'lajak imom aytdilar:

- Men sizga muhtojmanmi yo siz menga muhtojmisiz?
- Alhol, bu olamda men senga muhtojdirman, – dedi xalifa.
- Siz menga muhtoj bo'sangiz, taxt poyasini menga topshiring.

Xalifa o'tirgan yeridan turib, pastga tushdi-da, Shofi'yni taxtga chiqardi.

– Avval siz mening bir masalamga javob ayting, – dedi Shofi'iy. – So'ng men sizning masalangizni yechaman.

- So'rayver, – dedi xalifa itoat bilan.
- So'rayman, ammo siz faqat va faqat to'g'risini aytasiz. Siz biron bir ma'siyatga (gunoh ishga) qodir holingizda, Allohdan qo'rqib, o'sha ma'siyatni tark etgan paytingiz bo'lganmi?

Bu savolni eshitgach, xalifaming chehrasi yorishdi va dedi:

– Balli! Yoshligimda bir ayolga boshim aylandi. Xilvatda uchrashdim. Biroq, Allohdan qo'rqib, o'sha gunohni tark etdim. Ayolni qo'yib yubordim.

– Rost so'zladgingizmi?
 – Valloh, shundoq!
 – Men hukm qilurmankim, ayolingiz sizdan chiqmagaylar va siz ham jannatidirsiz.

Olimlarning barchalari bu hukmdan ajablanib, faryod ko'tardilar. «Sen bu masalani qanday dalil bilan hukm qilding?», deb malomat yog'dirdilar.

Shofi'iy: «Qur'oni Karimga asoslanib hukm qildim», dedilar-da, «Endi kim hayoti dunyodalik paytida Qiyomat kuni mahshargohda Parvardigorining huzurida turishi va u Zotga hisob-kitob berishidan qo'rqqan va nafsi havoyi xohishlardan qaytargan bo'lsa, u holda faqat jannatgina uning uchun joy bo'lur», degan ma'noni anglatuvchi «Van-Naziat» surasidan ikki oyati karima o'qidilar va hukmni takror etdilar:

- Endi xalifa jannatidir va ahli ayollarining boshlari ochiq emasdir.

Bu javobni eshitgan olimlar hayratlarini yashira olmay: «Bu yosh bola bo'la turib, shunchalik maqomga yetibdi, ulg'ayganida qanchalar bo'lur!», dedilar. Xalifa esa yosh olimni g'oyat xush ko'rib, o'n ming qizil oltin berdi. Dono bola esa bu oltinlarning hammasini miskinlarga tarqatdi.

Endi «Qutadg'u bilig»ning nasriy bayoniga nazar tashlaymiz:
 «Kuntug'di Elig O'gdulmishdan so'radi:

– Kishi onasidan dono bo'lib tug'iladimi yoki muayyan bir yoshga yetganidan keyin zakovatli bo'ladimi?

O'gdulmish unga javob aytdi:

– Ey, Elig! Bu san'atning nomi – bilim va uquvdir. Odamzod onasi dan bilimsiz tug'iladi. Ammo u bilib, o'rgamib, to'rga chiqadi. Uquv va zehn esa kishi tabiatida bo'ladi. Bilim – ko'p o'qish va o'rganish mahsulidir... Uquv-idrok kishi miyasiga jo etilgan. Boshning azizligi shundan.

*Bolam tutsin desang donolik yo'lin,
Kichiklikdan tegiz bilimga qo'lin.*

Agar bola kichiklikdan bilim o'rgansa, uning idroki ham yaxshi bo'ladi. Zakovati ortadi. Uquv-idrok kishi uchun kishanday gap. U yomon va yaramas ishlarga yaqin yo'latmaydi. Uquvli tirikdir, uquvsiz – o'lik. Kishi uyga, oddiy emas, qorong'u uyga o'xshaydi. Uquv-idrok esa mash'al kabi unga nur sochadi. Shu uyni yoritadi. Ya'ni kishini ravshanlikka eltadi. Tugun tutgan har bir ish u tufayli yechiladi».

Rivoyat. Muin ibn Zoyid ismli hukmdor asirga olingan dushmanlaridan uch yuz kishining barchasini qatl qilishga buyurdi. Asirlar orasidagi yosh bola hukmdorga iltijo qildi:

– Ulug' hukmdor, men g'oyat chanqadim. Buyuring, bir piyolagina suv berishsin. Tashna holimda o'lib ketmay, rahm qiling.

Hukmdor amri bilan bolaga suv berdilar. Ammo bola suvni ichmay yana dediki:

– Hukmdorim, mengina emas, barcha asirlar tashnadirlar. Bu suvni o'zim ichib, ularga bermasam, muruvvatdan bo'lmash. Agar bersam, o'zim tashnalikda o'laman. Albatta, hammamizni o'ldirasiz. Bizdan marhamatingizni ayamay buyuring, barcha asirlarga suv bersinlar.

Hukmdor bolaning bu iltimosini ham qondirdi. Asirlar suvlarni ichib bo'lishgandan so'ng bola yana ta'zim qildi:

– Marhamatli hukmdorim, suvingizni ichgach, hammamiz sizning mehmoningizga aylandik. Mehmonni o'ldirish fazl-u karam ahlining rasmi emasdир, deganlar.

Muin ibn Zoyid bolaning donoligiga tahsin aytib, asirlarga omonlik bergen ekan.

Yana bir rivoyat. Podshoh g'azab ustida bir begunohni o'limga hukm qildi. Odil vazir o'rtaga tushib, bechorani himoyasiga so'z aytaman deganda podshoh uning maqsadini anglab, gapini shart bo'ldi-da:

– Qasam ichib aytamanki, bu damda sen nimani so'rasang, so'raganingning aksini qilurman! – deb xitob qildi.

Bu ahdni eshitgan vazir ta'zim qilib, podshohning adolatiga hamd-u sano aytди:

– Podshohim, bu onda ayni odil hukm chiqardingiz. Bu odamni albatta o'ldirdiring.

Podshoh dono vazirining bunday topqirligidan quvonib, o'lim jazo-sini bekor qilgan ekan.

Demoqchimizki, kishidagi donolik boshqalarga xizmat qilsagina, donolik hisoblanadi. Chiroli so'zlar libosidagi safsata donolik emas!

Turli mavzulardagi suhbatlarimizda hazrat Navoyi asarlaridan misollar keltirdik, kelgusida ham bu an'anani davom ettirajakmiz. Alhol, donishmand shoirni duo qilgan holda, yoshlik hayotlaridan bir hikoyatni bayon qilamiz. «Allohim, menga ilm berding, endi amalni ham ber!», deb Yaratganga iltijolar qilgan insonning yoshlik kezлari amallari qanday bo'lgani bilan tanishaylik.

Rivoyat. Samarqanddagи tahsilni yakuniga yetkazib Hirotgа qaytayotgan Alisher yo'l azobida horib-charchab bir tog'ga yetib keldi. Suruv oralab yurgan qari cho'pon yaqinlashayotgan mehmonni ko'rib, unga peshvoz chiqdi-yu hojasining o'g'lini tanib, quvonib ketdi. Alisher ham otasining cho'ponini bir ko'rishdayoq tanidi. Cho'pon sovliqlarni sog'ib, yigitni mehmon qildi.

Atrofda o'tlab yurgan behisob qo'y larga qarab Alisher:

– Bu qo'ylar kimniki? – deb so'radi.

– O'g'lim, bu qo'ylarning barchasi sizniki, – dedi cho'pon. – Otangiz hayot chog'larida ikki yuzta qo'yni sizga atab, boqib berishni menga topshirgan edilar. O'sha qo'ylar hozir ko'payib, yetti yuzdan oshib ketdi. Otangizning omonatlari bo'ynimda qarz bo'lib qolarmikin, degan tashvishda edim, shukrkim, bu tashvishdan ham endi forig' bo'lajakman.

Alisher bu kecha cho'ponga mehmon bo'ldi. Tongda suruvning eng sara qo'ylaridan ikki yuztasini ajratdi-da, «Bu sizning xizmat haqingiz», deb unga berdi. Qolganini shu yaqin atrofdagi bozorga haydatdi. Jonivorlar semiz bo'lgani uchun xaridorlar o'rab olib, narxini so'rashdi. Alisher narxni aytди-yu barchani ajablantirib, bir shart qo'ydi:

– Husayn Boyqaroning podshoh bo'lgani suyunchisiga men bu qo'ylarni nasiyaga beraman. Qo'yning pulini podshoh o'lgan kuni to'laysizlar. Shu shartimga ko'ngan kishi qo'ylarni yetaklab ketaversin.

Qo'ylar bir necha daqiqada talash bo'lib ketdi. Bu hodisa o'sha kuniyoq podshohga yetkazildi.

– Ey, olampanoh! Bugun bir telba yigit bozorga besh yuz qo'yni haydar kelib, xalqqa nasiyaga tarqatdi. «Haqini podshoh o'lgan kuni berasizlar», deb sizga o'lim tiladi.

Bu xabardan darg'azab bo'lgan podshoh telba yigitni hibsga olishni buyurdi. Amr ijro etilib, Alisherni saroyga sudrab keltirdilar. Shunda podshoh qarasaki, bolalikdag'i qadrdon do'sti zanjirband qilinibdi.

– Xalqqa besh yuz qo'y tarqatish evaziga menga o'lim tilashdan murod ne edi? – deb so'radi podshoh.

– Podshohim, men sira chakki ish qilganim yo'q. Niyatim ham xayrlidir. Sizning taxtga o'tirishingizni muborakbod etish maqsadida qo'ylarni nasiyaga tarqatdim. Aslida bepul berib yuborishim lozim edi. Lekin raiyatda tekin moldan hazar qiladiganlar borkim, had-yani rad etarlar. Shuning uchun qo'ylarning pulini podshoh o'lgan kuni berasizlar, deb shart qo'ydim. Endi qo'ylarni olib ketganiarning barchasi «Ishqilib, podshoh o'lmasin, uzoq umr ko'rsin, o'lib qolsa qo'yning pulini to'lashimiz kerak bo'ladi», deb sizni tun-u kun duo qilib yuradilar.

Bu donolikdan quvongan Husayn Boyqaro do'stini bag'riga bosdi. Ana shu kabi donoliklari uchun ham oradan yillar o'tib shoir Alisher Navoiy murshidlik martabasiga yetadi, podshoh Husayn Boyqaro esa unga murid bo'ladi.

Tilimizdagi ayrim atamalarni ma'nodosh so'zlar sifatida qo'llashga o'rganib qolganmiz. Shulardan biri – «aqli» va «dono» atamasi. Mehrimizni qozongan kishini ba'zan «juda aqli-da!», deb alqaymiz, ba'zida esa «juda dono!» deb olqishlaymiz. «Juda aqli dono», deydigan paytimiz ham bo'ladi, Xo'sh, «aqlilik» va «donolik» bitta fazilatmi? Bizning-chá bunday emas. To'g'ri, hayotda ham aqli, ham dono odamlarni uchratamiz. Lekin ilmli, aqli odamlarning hammasi ham dono bo'la-vermaydi. Donolik turli diplom-u va unvonlar bilan belgilanmaydi. Hayotda bir donishmandga duch kelguncha atrofimizda yuzlarcha, balki minglarcha olimlarni uchratamiz. O'zini dono hisoblovchilariga esa undan-da ko'proq duch kelamiz. Bir mahallada guvoh bo'lib edim: professor martabasiga yetishgan kishining oliy maktab ko'rma-gan qo'shnisi bor. Bu kishining bolaligi va yoshligi og'ir zamonalarga to'g'ri kelib, ilm olish orzusiga yetisha olmagan. Ota kasbini egallab, umri temirchilik bilan o'tgan. Biroq ilmga intilishlari bir zum ham so'nmagan. Hamisha ahli ilm davrasiga, suhbatiga intilib yashaganlar. Ulardan eshitganlariga amal qilishni zarur deb bilganlar. Mahallada kimki dono maslahatga muhtoj bo'lib qolsa, shu ko'chaga buriladi, biroq professornikiga emas, temirchinikiga kiradi. Demoqchimanki, donolik faqat ilmga emas, hayot tajribasiga ham bog'liq. Hayotda uzoq umr ko'rganlar ko'p, barchalarining o'zlariga xos hayot tajribalari bor. Biroq atrofdagilar ularni ne uchundir dono sanamaydilar. Nima uchun, o'ylab ko'ring-chi? Inson hayotda ko'rgan-kechirganlarini fikr

qilishi, yaxshi-yomonga ajratishi, yaxshisini ko'paytirib, yomonidan qochishi zarur. Agar hayot tajribasi tahlil va xulosadan bebahra bo'ssa, bu odamning o'zi ham donolikdan bebahra qolibdi. Professor va temirchi akamizning farqlari aynan shunda.

Agar aql egasi aqlini, ilm egasi ilmini zarur ishlarga yo'naltira olsagina uni «dono» deb atash mumkin. Shu fikrga ko'ra, donolikni ilm va aqlning amaldagi ko'rinishi deb belgilasak ham bo'ladi. Ilmiyroq qilib aytsak, donolik – aql bilan qo'lga kiritilgan, kuzatish va tajriba bilan hayotga tatbiq etilgan haqiqatlar yig'indisi, fikrlarning tur mushga uyg'unlashuvidir. Donolik ko'p bilish emas. Odam bolasining ongi hech qachon jami narsalarni qamrab ololmaydi. Donolik iloji boricha ko'p bilish bo'lmay, balki qanday bilimlar eng zarur, qandaylari ozroq va yana qandaylari bir muncha zarurligini bilishdadir. Ya'ni donolik sirlaridan yana biri – nimalarga e'tibor bermaslikni bilishda. Odam nima yegani bilan emas, nimani hazm etsa, o'sha bilan yashaydi. Bu holat tana singari aqlga nisbatan ham haqli ravishda bir xil taalluqlidir. Hamma narsani baravar bilishga intilish – hamma sohada chalasavod bo'lib qolish demakdir. Azim daryoni ko'z oldingizga keltiring: dengizga quyiladigan joyda mayda-mayda irmoqlarga bo'lingach suvning shiddati ketadi va quvvatini yo'qotadi.

Aflatun hakimdan so'radilar:

– Faylasuf olimsiz. Ayting-chi, shuncha o'qib, qanday natijaga keldingiz?

– Faqat bir narsani angladim, – deb javob qildilar alloma, – hech narsa bilmas ekanman.

G'azzoliy hazratlari demishlarki: «Bilganlarim qarshisida bilmagan-larimni oyoq ostiga olsam edim, boshim ko'klarga yetgan bo'lur edi». Azizlar, diqqat qilingkim, bu so'zlar shunchaki kamtarlik ifodasi sifatida tildan uchmagan. Chinakam donishmand egallagan ilmni atrofdagilar yuksak, deb qadrlasalar-da, uning o'ziga bilimi kam bo'lib tuyulavergan va ilm olish harakatidan to so'nggi nafasiga qadar tinmagan.

Shoir aytarki:

*Dononing bir kunda qilgan ishini,
Nodon qilolmaydi yashab yoshini.
Dono bir kunida ming yil yashaydi,
Nodon ming kunda ham yig'mas hushini.*

Dono biron nimani bilmaslikdan qo'rqlamaydi. Ikkilanish, mehnat zahmati, izlanishlardan cho'chimaydi. Faqat bir narsadan – o'zi bilmagan narsani bilaman, deb ta'kidlashdan qo'rqadi. Qadim faylasuf-

laridan Sitseron aytadi: «Sokrat (Suqrot hakim)ning donoligi shunda ediki, bilmaganini bildim, deb o'ylamasdi». Eng buyuk olimlar ham nihoyasiz ilm qarshisida juda ojiz ekan, «barcha narsani bilaman», deb da'vo qiluvchi yoki o'ylovchi ayrim do'stlarimiz uyalmoqliklari kerak. Yoki «maktabda to'qqiz yil o'qiding, shu bilim senga yetarli», deb farzandining ilm olishdagi yo'lini to'smoqchi bo'lgan ota-onalar keyinchalik sharmanda bo'lib qolishilari mumkin.

Zarur narsalarni bilmaslik illatdir. Bunday odamni yo johil, yo noshud sanaydilar. Lekin biron bir narsani bilmaslik uyat emas. Chunki, aytganimizday, hech kim hamma narsani bilmaydi. Masa-lan, tibbiyot olimi qurilish muhandisligini yaxshi bilmasligi uchun izza qilinmaydi. Ammo bilmagan narsasini bilaman, deb munofiqlik qilsa ham uyat, ham ziyon bo'ladi. Odamlar nimanidir bilmaganlari uchun emas, balki o'zlarini bilimdon va dono hisoblaganlari sababli yanglishadilar, adashadilar. Atrofga ziyrak razm solinsa, aslida ang-lash mushkul bo'lgan narsa yo'q. Shunchaki odam bolasi bilmagan muammolar qalashib yotibdi. Yomon, poyma-poy, uzuq-yuluq, hatto yanglish bilgan gaplari esa undan ham ko'proq. Aynan shu yanglish ma'lumotlar odamni butunlay bilmaydigan narsalariga qaraganda ko'proq jilovlaydi va chalg'itadi. Biz mana shu jilovga rioya qilmay-digan, chalg'imaydiganlarni dono deymiz.

Bir o'qimishli odam o'zini dono sanardi, davralarda birovga gap bermasdi. Ayniqsa, qishloqqa safarga chlqquday bo'lsa, undagi davralarda gapiraverib, odamlarning esini teskari qilib yuborardi. Gurungda uning uchun tayin bir mavzu bo'lmas edi. Gap bir-biriga ulansa-ulanmasa, «har sohadan bir shingil», deganday, mavzuni munajjimlik bilan boshlab, ginekologiya bilan yakunlardi. «Davradagi qariyalarga ginekologiyaning nima daxli bor?» degan istihola miyasiga kelmasdi. Shunday davralarning biriga guvoh bo'lib edim. Safarga birga chiqqan olimlar «donolik»ning bu namoyishini sukut bilan kuzat-dilar. Mezbonlar ham andisha yuzasidan jim edilar. Davradagilardan biri «dono»ning gapdan bo'shashini kutmay, so'zini shart bo'ldi-da:

– Aka, iljni ham suv qilib ichib yuborgan ekansiz, omma, qoyilmiz. Bizdi qishloqqa shu paytgacha bunaqa olimning oyog'i tegmaganidi. So'raganning aybi yo'q, aka, siz samolyotni ham haydayverasizmi?

Savol kinoya ohangida berilganidi. Lekin javob jiddiy bo'ldi:

– Buning hech qiyin joyi yo'q. Zarur bo'lib qolsa haydayveramiz...

Bu nodonlikka nima deymiz? Agar «yo'q, bu ish qo'limdan kelmay-di», desa osmon uzilib, yerga tusharmidi? Yoki mezbonlar «samolyot boshqarishni bilmas ekansiz, uyimizdan chiqing», deyisharmidi? Kishining dono bo'lib ko'rinishida ma'no yo'q. Asl ma'no chinakam

dono bo'lishda ekanini hamma ham bilavermaydi shekilli, a? Donolikka xos har ishning o'z natijasi bo'lajagini, ya'ni muloyimlik – ulug' martaba, qanoat – rohat, tavoze – e'zoz keltirishini bilgan, va amal qilgan odamlar naqadar baxtlilar! **Donishmandlikning chegarasi mavjudligi, kaltabinlikning esa chegarasi yo'qligi** mana shunday davralarda sezilib qoladi.

Aflatun hakimdan so'radilar:

– Olim-u donishmand odam oddiy kishilardan nimasi bilan farq qiladi?

Javob berdilar:

– Donishmand ochiq yuzli, yumshoq so'zli, tavoze bo'ladi. Biror odamdan o'zi haqida bo'limg'ur so'z eshitsa, ranjimaydi. Maqtashlar va olqishlarga uchib, o'zini yuqori tutmaydi, kamtar bo'ladi.

Ha, kamtarlik ulug' fazilatlardan birikim, kim uni mensimabdi, odamlar nazaridan tushibdi, demak.

Buzurgmehrdan so'radilar:

- Inson uchun eng muhim narsa nima?
- Tug'ma zehn, – deb javob berdilar.
- Tug'ma zehn bo'lmasa-chi?
- U holda odob va ilm o'rgansin.
- O'rganolmasa-chi?
- Unda seriftifot va sertavoze bo'lsin. Bu ham odam bolasining ziynati.
- Bu ham qo'lidan kelmasa-chi?
- Unda bunaqa tiriklikdan o'lgani afzalroq, ham odamlar undan qutuladi, ham o'zi o'zidan qutuladi.

Bu rivoyatni dalil sifatida keltirishdan murod «samolyot haydashni bilaman», degan birodarimizga «bu kuningdan o'lganining yaxshiroq», deyish emas. Ko'p qatori uning umriga ham baraka berilsin va donolik fazilatidan ham bahramand qilinsin. Bizlarga esa bu kabi holatlardan ibrat olib, donolik sari intiluvchilar qatorida bo'lish nasib etsin.

Rivoyat. Bir podshohning bosh vaziri g'oyat dono, biroq boshqa vazirlarga nisbatan qoraroq va xunukroq edi. Bir kuni dono vazir kelsaki, podshoh boshqalar bilan hazillashib, kulishib o'tiribdi.

– Bugun saroy ahli g'oyat xushchaqchaq ko'rinaradir, bu shodumonliq muborak bo'lg'ay, – dedi bosh vazir tavoze bilan. Podshoh uni kalaka qilib, rohatlanib kulmoqchi bo'ldi-da:

– Bular qop-qoraliging va xunukliging sababini bilmoqchilar, tu-shuntirib bera olasanmi? – dedi.

Bosh vazir bu masxaradan ranjisa-da, sirtiga chiqarmadi, hilmlik ila so'z boshladi:

– Bu tushunish uncha murakkab boʻlماган holat-ku, shahriyorum. Maʼlumingizkim, oʼn sakkiz ming olamni yaratgan Haq Taolo odamlar ni dunyoga keltirib, roʼparasiga toʼrt narsani: donolik, qudrat, chiroy va boylik neʼmatlarini qoʼyarkan. Odam bulardan istaganini olishi mumkin. Mening birdan bir orzuyim donolik neʼmatini qoʼlga kiritish edi. Ammo bu neʼmat boshqalariga qaraganda juda uzoqqa, yetib borish mushkul boʼlgan osmonoʼpar choʼqqiga qoʼyilgan ekan. Men choʼqqiga yetib bormoq uchun gʼoyat mashaqqat chekdim. Donolik neʼmatini qoʼlga kiritib, Yaratganga shukrlar aytib, izimga qaytsamki, qolgan uch neʼmatni boshqalar ilib ketishibdi. Shunday qilib kamina ga na chiroy, na qudrat, na boylik nasib etdi. Xunukligim xususida bilganlarim shu, qolgani oʼzingizga ayondir, hazrat shahriyorum.

Podshoh oʼshanda bosh vazirni kalaka qilganiga pushaymon yegan ekan.

«Donolik hech qachon tabiatga zid narsani taqozo etmaydi. Tafakkur buyuk fazilatlardan biridir. Odamning donoligi – haqiqatni aytishda va tabiatga quloq solgan holda unga muvofiq harakat qilishda», deb hisoblashadi yevropalik olimlar. Bu fikrga qarshi gap aytish niyatimiz yoʼq. Ammo yevropaliklarning oʼzida «Hamma narsa oʼz nomi bilan atalishi kerak» deyilguvchi naql ham bor. Mulla Jomiy hazratlarining «Olamda yagona nurdan boshqa narsa yoʼq. Faqat nur turli shakl va koʼrinishlar bilan koʼrinadi», deyilmish hikmatlarini unutmaslik kerak.

Oʼtgan asrlarda insoniyat donolikning shu koʼrinishida koʼp adash di. «Odam maymundan paydo boʼlgan», degan gʼoya uzoq yillar yashadi va hozir ham yashab turibdi («Mening bobom yoki buvim maymun edi», deb hisoblovchilar yashar ekan, ertaga yana bir «dono» chiqib, «mening ajdodim toʼngʼiz edi», degan gʼoyani shior qilsa, bu shior atrofida yuzlab, balki ming-oʼn minglab toʼngʼizzodalar birlashsalar ajablanmaslik kerakmikin). «Maymunzoda»lardan keyin «Tabiatni yengamiz!», «Tabiatni izmimizga boʼysundiramiz!», deganlar paydo boʼlishdi. Keyin «Irsiyat yoʼq narsa» deydiganlar ilm ahlini gʼoyat qiy nadilar. Ajabkim, ularda ham ilm bor edi, aql bor edi, oʼzlarini dono hisoblardilar. «Odamzodning yaratuvchisi Allohdir», deydiganlarni «johil», «bidʼatchi», «xurofotchi» deb masxaralardilar. Bular bitta yoki yuzta boʼlsalar ham, eʼtibor berilmasa boʼlardi. Ular juda koʼp edilar, eng achinarlisi, bu bemaʼni gʼoyalar ilmiy davralar orasida qolib ket may, jamiyatlar va davlatlarni boshqaruvchi kuchga aylangan edi. Donolik koʼrinishidagi ahmoqlik davlat darajasiga chiqqanda qanday falokatlar yuz berishini tarix aniq koʼrsatib turibdi. «Tabiatni yengamiz!», deb chiranganlarga tabiat ofatlari inʼom etildi. Afsus shuki, bu gʼoyani oʼylab topgan, jamiyatlar ongini zaharlagan «dono»lar bu olamdan oʼtib ketishdi. Ularning ahmoqona gʼoyalari tufayli yuz be-

rayotgan tabiat ofatlaridan, turli-tuman kasalliklardan bugungi avlod azob chekmoqda. Toshqinlar, dovullar, zilzilalar, sunamilar qadim zamonalarda ham bo'lgan, ammo hozirgiday ofatlarni keltirib chiqarmagan. Ayniqsa, kutilmagan kasalliklar dovuli bu qadar bo'lмаган. Ahvol shundayki, zaminning hayoti yoki mamoti masalasi endi chin donolar xulosasiga muhtojdir. Bunday donolar kimlar? Bu donolar olomonning telba xohishiga bo'yin egmaydi, aksincha, unga o'zi yo'l ko'rsatadi.

Yuqoridagi fikrlar isboti o'laroq quyidagi hikoyatni keltiramiz.

Hikoyat. Ko'rlar mahallasiga fil adashib kelib qoldi. Ko'rlardan biri filning oyog'ini ushlab ko'rib: «Iye, fil terak kabi hayvon ekan», deb xulosa yasadi. Boshqa so'qir kelib jonivorning xartumini ushladi-da: «Bekor aytibsan, fil terakka o'xshamaydi, u mo'ri kabitidir», dedi. Bu ikkov masala talashayotganida uchinchisi kelib qo'l uzatgan edi, filning qorniga tegdi: «Ikkoving ham tentaksanlar. Fil devorning ayni o'zi!» dedi. Yana biri kelib jonivorning dumini ushlagach uni supurgiga qiyos qildi, qulog'ini ushlagan qalqonga o'xshatdi. Boshqasi filning beso'naqay tishini ushlagach, sheriklaridan kula boshladи: «Ey, ko'rlar! Ey, ahmoqlar! Ishonmasangiz ko'ringlar, fil qilich singari bir hayvondir!»

Barcha ko'rlar o'zları ushlab ko'rganlarini haqiqat deb hisoblaganlari uchun gap talashib, bir-birlarini ahmoqqa chiqarib, g'avg'o qila boshladilar. Ularni chetdan kuzatib turgan bir donishmand «Hech birlaringiz haqiqatni to'liq topa olmadingiz», desa ham qulq solmadilar.

Qissadan hissa shuki, dunyodagi barcha xatoliklar asl mohiyatni ko'ra bilmaslikdadir. Hodisalarning asl mohiyatini bilmaslik esa ularni har kim o'z aqli va tushunchasi bilan o'lchashdan kelib chiqadi. Bu dunyoda ko'p kishilar mazkur hikoyatda bo'lgani kabi bir narsa haqida turlicha tushunchada bo'ladilar va shu tushunchalari asosida fikr aytadilar. Ularning har biri «faqat mengina haqiqatni bilaman», deb sevinib, mamnun bo'ladilar va donishmandlik shohsupasini da'vo qiladilar. Biroz avval zikr etganimiz – «maymunzoda»lar va «to'ng'iz-zoda»lar shular jumlasidandir.

Dunyoda eng katta saodat haqiqatni ko'rish bilan boshlanadi. Shunday vaqtlar bo'ladiki, inson fosiq bir kimsani odil deb hisoblaydi. Noto'g'ri nazariyani to'g'ri nazariya deb qabul qiladiki, oqibatda yo johillik yo nodonlik botqog'iga botganini o'zi ham sezmay qoladi.

Har bir narsaning haqiqati uning mazmunida ekanini bilmagan kimsa maymun bolalari holiga tushib qolishi hech gapmas.

Masal. Maymun endi pishayotgan yong'oq mevalaridan uzib chaqid-a, mag'zini bolalariga keltirdi. Maymunchalar o'zları uchun yangilik bo'lgan bu taomni maza qilib yeb olishgach, onalaridan so'radilar:

- Bu ajoyib totli yemishning nomi nima?
- Kuzda pishadigan bu mevaning nomi – yong‘oq.
- Onajon, bizga u meva qayerda o‘sishini ko‘rsating, o‘zimiz borib, to‘yib-to‘yib yeylek.

Maymun tog‘ etagidagi yong‘oqzorni ko‘rsatishi bilan bolalari quvnashganicha yugurib ketishdi. Yong‘oq daraxtlariga osilib chiqishib, hali unchalik yetilmagan, paqqa bo‘lmagan mevalarni uzib, po‘stini ajratmay, qobig‘ini chaqmay og‘izlariga solganlaricha chaynamoqchi bo‘ldilar. Po‘stloqning zaharli achchiq ta’mi og‘izlarini bemaza qilib, mevalarni g‘azab bilan otdilar-da, izlariga qaytib, onalariga ta’na qildilar:

– Ey, ona! Biz sizni g‘oyat g‘amxo‘r va mehribon deb o‘ylardik. Bizga u zaharli mevani yedirishdan maqsadingiz nima edi? Bizga bo‘lgan g‘arazingiz boisini tushunolmay qoldik?

– Bolajonlarim, siz ona qalbining nechog‘li mehrga to‘la ekanini his qila olmaysiz. Nahot men sizlarga zaharni ravo ko‘rsam? Shunday demoqlikdan uyalmaysizlarmi? Endi menga aytinglar-chi, hov ko‘rinib turgan daraxtga chiqdinglarmi?

– Ha.

– Yashil po‘stlog‘lik mevani uzib tishiadinglarmi?

– Ha.

– Sizlar yong‘oq mevasini emas, tashlab yuboriladigan achchiq po‘stlog‘ini yemoqchi bo‘lgansizlar. Men sizlarga mag‘zini chaqib berib edim. Sizlar gapimni oxirigacha eshitmay, bevoshlik qilib yugurib ketdinglar. Zahar kabi achchiq po‘stloq ichida shirin va foydali mag‘iz bo‘lishini aytishga ulgurmadi. Endi meni g‘arazgo‘y dushman, deb koyiyapsizlar. Diqqat bilan tinglanglar: agar ishning tashqi ko‘rinishga boqsangiz, mana shunday aldanaverasiz. Narsalarning ichida nima borligiga diqqat qilsangiz, haqiqatni topib, bol kabi yeysizlar.

Mazkuridan uqib olishimiz lozim bo‘lgan ma’no shuki, bu dunyoda g‘avg‘oning boshi kishilarning bir-birini yaxshi tushunmasliklaridan boshlanadi. Ko‘p kishi haqiqatni shu qissadagi maymun bolalari kabi yanglish tushunib, chin haqiqatni aytganlarni malomat qiladilar. Ularni dushman sanaydilar. Bolsheviklar zamonida, ayniqsa, Stalin zulmi davrlarida tarix bunday misollarga ko‘p duch keldi. Zulmkorlar biron ishning mohiyatini chuqur bilmasdan turib, haqiqatga erishish mumkin emasligini tan olmadilar. Donolarga qiron keltirilishi zamirida ana shu johillik yotadi.

Inson boshiga bir mushkulot tushsa, atrofidagilardan najot izlaydi. Uning xatosi ham shu yerda. Kimsa najotning qayerdan ekanligini bilishi kerak. Eng dono maslahatni qayerdan olishini ham bilishi shart. O‘ylab ko‘raylik-chi, nima uchun azon chaqirig‘ida «Najotga

kelinglar!» deb xitob qilinadi? Foni yunyodagi eng dono odamlar ham biron masala yechishda faqat o‘z onglariga, bilimlariga suyanmaydilar. Ularning onglari va bilimlari masalaning yechimi qayda ekanini to‘g‘ri ko‘rsatib beradi, xolos. Asrlar oralab bizga qadar yetib kelgan bu muqaddas bitiklar faylasuflikni ixtiyor qilganlar uchun keng bir fazo, aql uchun keng mashq maydoni va unutilmas xotira, ma’nosiga tushunadiganlar uchun ajoyib bir ibrat xazinasidir.

Hikoyat. Bir kuni podshoh dono vaziri bilan suhbatlasha turib «Sening piri murshiding bormi?», deb so‘radi. Vazir pirga qo‘l berma-gan edi. Podshohning nima maqsadda bu savolni berishidan ajablan-di-da, «Ustozim bor», deb javob qildi. «Ustozing kim? Nima uchun u haqda sira gapirmaysan?». «Ustozim tarki dunyo qilgan zohiddirlar. Tog‘da yashaydilar. Yaqin kunlarda shahrimizga kelishlari xabari bor», dedi vazir. «Ustozing kelsa, uni mening huzurimga chorla», deb amr qildi podshoh.

Podshohdan vazifa olgan vazir o‘tin bozoriga bordi-da, darvishxo‘y bir odamni uchratib, uyiga olib keldi. Qornini to‘yg‘izgach, muddaoga ko‘chdi:

– Senga bir vazifa yuklayman, aytganimday bajarsang, so‘raga-ningni beraman.

O‘tinchi: «Vaziri a‘zam pul bermagan taqdirda ham amrini bajarishga majburman. Bahonada o‘n tanga ishlab ola qolmaymanmi», deb o‘yladi. Vazir unga vazifani tushuntirdi:

– Men bergen kiyimlarni kiyib, qo‘lingga tasbehni olib, xonaqohda qimir etmay o‘tirasan. Sening yoningga turli odamlar keladi. Hatto podshoh ham kelishi mumkin. Seni gapga solsalar ham churq etmaysan. Atrofga qaramaysan. Senga hadyalar berishlari mumkin. Hatto bo‘ying barobar oltin bersalar ham, qaramaysan. Oltinni bir kesak deb bilib jim o‘tiraverasan. Agar aytganimni qilmasang, boshing ketadi, shuni unutma.

Darvish libosidagi o‘tinchini xonaqohga kuzatib qo‘ygan vazir saroyga borib, ustozining shaharga qadam ranjida qilganini aytdi.

– Hoziroq huzurimga chorla, – deb buyurdi podshoh.

– Davlatpanoh, zohid ahli hech qachon chorlovga javoban saroyga kelmaslar. Rasm shulkim, ular ziyyorat qilinmoqlari darkor. Yana bir uzr borkim, mening birga bormog‘im durust emas. Sizning ziyyoratingiz xususida so‘zlaganimda, ustoz mening birga bormog‘imni man etdi-lar. Agar istasangiz, saroy ahli hamrohligida bormog‘ingiz mumkin.

Podshoh saroy a‘yonlari hamrohligida xonaqohga bordi. Darvish libosidagi o‘tinchi odamlar sharpasini eshitsa ham tasbeh o‘girGANI-cha qimir etmay o‘tiraverdi. Podshoh uning yoniga yaqinlashib salom

berdi. Alik olinmadi. «Zikr bilan band bo'lib eshitmadi», deb o'ylagan podshoh uning yoniga o'tirib, gapga solmoqchi bo'ldi:

- Siz vazirimning ustozi ekansiz, ismingizni ayting.
- Javob bo'lmasdi. Darvish libosidagi o'tinchi kiprik qoqmay o'tiraverdi.
- Men podshohman. Tilagingiz bo'lsa, ayting.

Yana javob bo'lmasdi.

- Menga bir qarang, duo qiling, – deb oltin tangalar to'kdi.

Tangalarning ovozidan o'tinchining yuragi xapriqib ketsa-da, qimir-lasa boshi kesilajagini eslab, kiprik qoqmay o'tiraverdi. Iltimosi ham javobsiz qolgan podshoh esa achchiqlandi. «Ustozi qip-qizil ahmoqning o'zi-ku», deb iziga qaytdi-da, vazirni chorladi. Noroziligini bordaniga ifoda etmay vazirni donolik bilan qarmoqqa ilintirmoqchi bo'ldi.

– Sening har baloga aqling yetadi. Qani ayt-chi, bir ahmoqqa ro'para bo'lib qolsang nima qilgan bo'larding?

- Donolarning hikmatiga amal qillardim.
- Donolar nima deganlar?
- Ahmoqqa duch kelsang, sukut qil, deganlar.

Bu javobdan so'ng podshohning qanday ahvolga tushganini tasavvur qilavering.

Endi uzoq moziydan yaqin o'tmishga qaytaylik.

O'tgan asrning saksoninchi yillarida Moskva shahrida bo'lib o'tgan fantast adiblar anjumanida ko'ngilsiz voqeaga guvoh bo'lib edim. Majlisni fantastika sohasida dunyo tanigan, halol va xolisligi bilan e'zoz topgan yozuvchi boshqarib borayotgan edi. Majlis fantastika so-hasidagi kitoblarning saviyasini muhokama qilayotgan edi. So'z talab qilib minbarga chiqqan adiblardan biri mavzu chetda qolib, majlisni boshqarayotgan hurmatli yozuvchining yo'q ayblarini sanab, nomini balchiqqa bulay boshladi. Majlis ahli yangrayotgan so'zlarning tuhmat va ig've ekanini anglab turardi. Notiqning sayoz asarlar muallifi, iqtidorsiz adiblardan ekanligi ham barchaga ayon edi. Majlis raisi «It hurar – karvon o'tar», hikmatiga amal qilsa, olam guliston edi. Ammo u shu o'rinda o'zining donoligiga xiyonat qildi – nodonning qarmog'iga ilindi-yu u bilan olisha boshladi. O'zining e'tiboriga yarasha ish qilmadi. Oqibatda yurak xastaligi xuruj qilib, kasalxonaga olib ketildi. Majlisdagi majburiy tanaffusdan keyin yana o'sha ablaha so'z talab qilib olib, «Men yanglishibman, hurmatli yozuvchidan uzr so'rayman», dedi. Majlisda uning hamfikrlari, iste'dodsiz adiblar ham bor edi. Majlis raisini joyidan ustalik bilan olib tashlagani uchun uning «donoligiga» tahsinlar o'qishdi. Darhaqiqat, ustalik qilingan edi. Ammo zamirida zulm mavjudligi uchun bu tadbir donolikka yo'yilmaydi. Majlis raisi yo'ldan olib tashlangani bilan atrofda boshqa aql egalari bor edi va

anjuman qobiliyatsizlar yo'rig'ida davom etmadi, ular muddaolariga yeta olmadilar, asarlari qattiq tanqid ostiga olindi.

Bu voqeani eslashdan maqsad shuki, ziyolilar ishtirokidagi ko'pgina anjumanlarda johillar shu tarzda donolarga hujum qiladilar, ularni obro'sizlantirishga urinadilar. Ular majlisdagi asosiy masala bo'yicha donolarga to'g'ridan-to'g'ri hujum qilmaydilar. Chalkash yo'llardan foydalanadilar. Aytaylik, quyosh fizikasi kelajagiga bag'ishlangan anjumanda quyoshga ham, fizikaga ham aloqasiz gaplar bilan fo-zillarga tosh ota boshlaydilar. Maqsad – ularni chalg'itish, keraksiz bahsga tortish. Ularning ishi bu latifani eslatadi: bog' egasi o'g'rini tutib so'radiki: «Nega o'g'irlilik qilding?». Uzr so'rashi lozim bo'lgan o'g'ri dag'dag'a qiladiki: «Xotiningga nega atlas lozim olib bermading?».

Donolarning johillar hujumiga sukut bilan javob bermoqliklarini har qanday holatda ham chekinishlari shart, deb tushunmaslik kerak. Agar shunday qilinaverilsa dunyo yanada battar ostin-ustin bo'lib ketardi. Agar johilning johilligiga qarshi tura olmasa, dono dono bo'larmidi? Gap shundaki, ma'lum davrada johil qo'zg'ayotgan keraksiz masalaga e'tiborsiz qarash kerak. Boshqa holatlarda haqiqat himoyasidan charchamaslik talab etiladi. Moskvadagi voqeada hurmatli yozuvchi «siz aytayotgan masalalar majlis mavzuyiga aloqasiz, shu bois buni alohida gaplashsak», desa kifoya edi.

Johil odam johilligi tufayli ko'pincha o'zini o'zi fosh qilib qo'yadi. Xuddi quyidagi rivoyatdagi kabi.

Rivoyat. Akram ismli dono odam daladan shahardagi uyiga qaytayotib, buloq boshida to'xtab, otdan tushdi. Otni daraxtgaga bog'lagach, xurjunni ochib, tamaddi qila boshlagan damda bir kishi buloq yaqinida to'xtadi-da, baytalini Akramning oti yoniga bog'lamoqchi bo'ldi.

– Hoy birodar, otimning fe'li yomon, otingizni boshqa daraxtgaga bog'lay qoling. Yana tepib o'ldirib qo'ymasin, – dedi Akram.

U kishi o'zini karlikka solib, baytalini o'sha daraxtgaga bog'ladi-da, indamay kelib, Akramning yoniga o'tirdi-yu taklifni ham kutmay dasturxonga qo'l cho'zdi. Akram:

– Men bilan salomlashmay turib, yonimga o'tirasiz, ijozat so'ramay taomga qo'l uzatsiz, bu nima qilganingiz? – desa ham indamay ovqatni tushiraverdi. Akram «Bu odam gung-soqov ekan, ozgina telbaligi ham borga o'xshaydi», deb o'ylab, unga boshqa gapirmadi.

Bir mahal Akramning oti bezovtalaniib baytalni bir tepgan edi, qoroni yorilib o'ldi. O'zini gung-soqov qilib ko'rsatayotgan odam otining o'lganini ko'rди-yu dod-faryod ko'tardi. «Otimni to'lab berasan», deb talab qila boshladi. Akram:

– Hoy nobakor, o'zingni telbasifat qilib ko'rsatayotgan eding, endi tiling chiqdimi? Otingni boshqa daraxtga bog'la, demabmidim senga? Menga da'vo qilma, o'zingdan ko'r, – dedi-yu otiga minib, uyiga ravo-na bo'ldi. U odam g'avg'osini bas qilmay, ergashib kelaverdi. Akram shaharga yetib, uyiga kirib ketgach, qozixonaga yugurdi. Qozi uning arzini eshitib, Akramni chaqirtirib keldi-da, nima voqeа yuz bergenini so'radi. Akram o'zini kar va soqovlikka solib, uning savoliga javob bermadi. Qozi «Bu odam kar va soqov ekan, uni ayblay olmayman», deb hukm chiqargach, da'vogar yana dod-faryod soldi.

– Bu muttaham yolg'ondan o'zini kar va soqov qilib ko'rsatyapti, – dedi u g'azab bilan. – Men baytalimni minib, daladan qaytayotsam, bu odam buloq yonida o'tirgan ekan. Baytalimni uning oti yoniga bog'layotganimda «Otim tepong'ich, sen boshqa yerga bog'la», de-gan odam soqov bo'ladimi? Men atay o'zimni gung-soqov ko'rsatib, ovqatidan yeyayotganimda ham «Bu nima qilganing?», deb tanbeh bergenini ham unutdimikin?

Bu gapdan keyin Akram kulimsirab, tilga kirdi:

– Qozi janoblari, o'zimni kar-soqov qilib ko'rsatishimdan maqsad – bu nobakorning o'zini huzuringizda aybiga iqrор qildirish edi. Agar shu haqiqatni men aytsam, u shubhasiz tonar edi.

Qozi Akramning donoligiga tan berib, tilidan ilingan muttahamni haydab chiqardi.

Yana bir rivoyat. Saroy ahlidan biri begunoh bo'lsa-da, amir Lays vazirining dilgirligi va g'araziga quloq tutib, uni o'limga hukm qildi. Banda amirning huzurida boshini yerga qo'yib dediki:

Bayt:

*Sen ravo ko'rsang har ishnikim, pisand o'lg'ay manga,
Xo'ja ne hukm etsa yo'qdur bandaga chun-u charo.*

– Ammo men necha umrdin beri bu xonadonning ne'matparvar-dasidurmen. Lojaram, mening qonim uchun Qiyomatda uqubat domig'a giriftor bo'lmoshingizni ravo ko'rmasmen. Agar meni qatl etmak istasangiz, shariat hukmi bilan o'lturing.

Amir so'radi:

– Bu mahal shariat hukmi bila o'lturmak nechuk bo'lur?

Banda javob qildi:

– Ruxsat bering, men avval vaziringizni o'lturay, ondin so'ng buyu-ringkim, meni oning qasosi uchun o'ltursinlar. Tokim meni nohaqlik bila o'lturmamish bo'lmag'aysiz.

Amir bu gapdan xandon bo'ldi va vaziriga qarab so'radi:

– Na maslahat berursan?

Bandaning iltimosidan hushi uchgan vazir dedi:

– Ulug' amirim, bu haromzodani Xudo uchun ozod qiling, to meni bir baloga giriftor etmasin, nedinkim, gunoh mendadur va hakimlarning bu so'ziga amal qilmadimkim, debdurlar:

Qit'a:

*Kulux andoz ila chun boshlading jang,
Boshingni jahl toshi birla yording.
Chu o'q otding boqib dushman yuziga,
Hazar qilg'ilki, omoch uzra bording.*

Dono odamning johil yoki mast kishi bilan olishuvini quyidagi voqeaga o'xshatsak bo'lar.

Voqeа. Bir odamning oyog'ini it tishlab oldi. Shunday qattiq qop-diki, oyoqdan qon oqib, azob bera boshladi. Og'riq kuchayib, bechora kechasi bilan u xlabel olmadi. Otasining dard chekayotganini ko'rgan qizcha soddadillik bilan dedi:

– Otajon it qopganda nega indamay turdingiz? Sizning ham o'tkir tishlaringiz bor-ku! Siz ham tishlab-tishlab, burdalab tashlasangiz bo'lmasmidi?

Otasi qizining bu gapidan kulimsirab, unga shunday tushuntirdi:

– Ey, ko'zimning nuri, orzuym chechagi, ko'nglimning ovunchog'i qizalog'im! Mening ham o'tkir tishlarim bor. Lekin pok tishimni uning nopok tanasiga urishim to'g'ri ish bo'lmaydi. Agar men ham tishlasam, men bilan it orasida qanday farq qoladi?

Odamlarni ikki toifaga: «Ma'no ahli» va «suvrat ahli»ga ajratish mumkin. «Suvrat ahli» deb har bir narsaning tashqi ko'rinishiga qarab, unga yuzaki munosabatda bo'ladigan kishilarga, «ma'no ahli» deb esa narsa va hodisalarining sababi, natija va oqibatlarini o'ylab, oqilona munosabatda bo'ladigan shaxslarga aytildi. Masalan, nonga bo'ladigan munosabatni oladigan bo'lsak, suvrat ahliga mansub kishi uning bozordagi yoki do'kondagi narxiga qarab bir necha so'mlik arzon narsa deb o'laydi va uni uvol hamda isrof qilishdan tortinmaydi. Agar shu bir necha so'mlik non uch-to'rt kun topilmasa, qanday ahvolga tushishini, ayni chog'da, dunyo aro necha millionlab kishilarning qorni nonga to'ymay nobud bo'layotganini xayoliga ham keltirmaydi. Ma'no ahliga mansub kishi esa o'sha bir necha so'mlik non vujudga kelishi uchun talab etiladigan mehnatni his etadi. Avvali dehqonlarning xizmati, bug'doyni tuyib, unga aylantirib beruvchi ishchilar mehnati,

yangi navlar ustida zahmat chekayotgan olimlar mehnati, novvoylar mehnatidan tashqari tabiiy omillar – yer-suv, havoning ham ishtiroki borligini hisobga oladi. Eng muhimi – shu non Allohning ne'mati ekanini biladi va Unga shukronalar qiladi.

Donolik fazilatini yoshlikda egallagan durust. Bu fazilat umr o'tgani sayin tajriba hisobiga boyib boraveradi. Johillik va nodonlikni afzal bilganlar esa aksincha, yanada battar yomonlashib boraveradilar.

Bir donishmand yoshligida johilligi bilan tanilgan qora Yaqub ismli odamni qidirib yurgan edi. Izlagani unga ro'para bo'lib:

– Qora Yaqub menman. Lekin yoshim ulg'ayib, soch-soqolim oqardi. Endi «oq Yaqub» desangiz ham bo'laveradi, – dedi.

Donishmand qo'lini qora Yaqubning ko'ksiga qo'yib:

– Birodar, qorani oqqa aylantirish qalbning ishi. Soch-soqol oqarishining bunga sira daxli yo'qdur, – dedi.

Bir kishining donoligi tufayli eng og'ir mushkulotlar ham yechiladi. Aql va donolik kishining o'zini va atrofidagilarni turli balolardan asraydi. Tarixda Hajjoj ibn Yusuf as-Saqafiy ismli zot o'tgan. Bu kishi yuqori martabalarda xizmat qilgan, xususan, Iroq voliysi bo'lgan. Ellik to'rt yil umr ko'rgan bu odam tarixda «Hajjoji zolim» nomi bilan qolgan. U «Keskin irodali hukumatning juda oz kishiga zarari tegadi, lekin zaif hukumatning zarari hammaga tegadi», degan aqidani ma'qul ko'rgani uchun, ayrim ma'lumotlarga qaraganda 120 ming odamni o'limga hukm qilgan, necha yuz ming odamni, hatto ayollarni zindonband etgan. Bu odam haqida ko'p rivoyatlar mavjud. Kaminnani ajablantirgan narsa shuki, mazkur rivoyatlarning aksariyatida zolimligi zikr etilgani holda uning donolikni qadrlagani ham bayon etilgan. Ya'ni donolikning zulmni yenga olishi ta'kidlangan. Shulardan biri bilan tanishsak.

Rivoyat. Hajjoji zolim bir ayolning akasi, eri va o'g'lini hibsga olib, o'limga hukm qildi. Ayol arzga keldi.

– Bu uch kishidan faqat bittasini afv etaman. Yaxshilab o'ylab ko'rib, ayt: qaysi birining ozod bo'lishini istaysan? – dedi Hajjoj.

– Erimni o'dirsangiz, keyin er topiladi, yurtda erkaklar ko'p. O'g'il ham tug'iladi. Ammo aka topilmaydi, chunki onam menga boshqa aka tug'ib bermaydi, – dedi ayol.

Ayolning bu dono javobi Hajjoji zolimga ta'sir etdi:

– Hammasini afv etdim. Sen mendan bittasini kechirishimni so'rading. Donoliging va to'g'ri so'zliging uchun uchovlari ham ozodlar!

Donolik haqida so'z yuritib, nodonlik illatini ko'rmagandan o'tib ketsak, insofdan emas, fikrimiz ham chala qoladi.

NODONLIGIN TAN OLMAS NODON

- Dengizga o't tushsa, baliqlar nima qilishadi?
- Daraxtga chiqib jon saqlashadi.
- Ahmoq, baliq ho'kizmidiki, daraxtga chiqsa?

Ikki nodonning bu suhbatni to'qilgan latifami yoki hayotda ham shunaqalarga uchrab turamizmi? O'rni kelganda nodonlar holiga ibrat nazari bilan qarab qo'ysak foydadan xoli bo'lmas.

«Nodondan qanchalik uzoq bo'lsang, boshing shunchalik salomat bo'ladi», deydilar. Ko'pchilik orasidan nodonni qanday ajratib olamiz? Peshonasiga yozib qo'yilmasa, qulqoq-burni barchaniki kabi bo'lsa, hatto zohiriy go'zalligi bilan kishini maftun etsa? Eng qisqa javob – dononing aksi nodondir. Aytishga oson, biroq, do'stlar, qarindoshlar, hamkasblar orasida nodoni kim ekanini aniqlash mushkul. Nodonlarcha gapirib yuborishdan, nodonlarcha bir ish qilib qo'yishdan hech birimiz muhofazalanmaganmiz. Nodonlarcha qilig'imiz uchun birov tanbeh bermasa-da, uzoq vaqtga qadar o'zimizni o'zimiz ayblaymiz. «Nahot shu ishning nodonlikdan ekaniga o'zimning aqlim yetmadi?», deb ich-etimizni yeb yuramiz. Agar bu nodonligimizdan blrov jabrlangan bo'lsa, uzr so'raymiz. Agar shunday qilsak, nodonlik botqog'iga botish bizga xavf solmaydi. Buning aksi bo'lishdan Xudo asrasin. Nodon odam o'zidagi ayblarni ko'ra olmaydi-yu boshqalarning kamchiliklarini ko'radi. Avval o'zidagi ayblarni ko'rib, shularni tuzatishga kirishsa, nodon bo'lmas edi.

*Aybini nodon butunlay bilmagay,
O'zgalarning aybidan ayrilmagay.*

Hech qaysi nodon nodonligini tan olmaydi. Holbuki, xatolarni tuzatmaslik – chinakam xatodir. Ba'zan ko'nglimizga yoqmagan odamni ham nodonlar toifasiga kiritib qo'ya qolamizkim, bu asli o'zimizning nodonligimizni ko'rsatib qo'yadi.

Bilmaganni «bilmadim», deb tan olishning donolikdan ekanini ayt-dim. Buning aksi – bilmagan narsasini «bilaman», deb isbot qilishga tirishishi esa nodonlikdir. Bilmasligini tan olgan dono o'zini ham, boshqa birovni ham halokatdan saqlab qoladi. Nodon esa... Nodon tabibning ahvolidan xabar topganmisiz?

Rivoyat. Bir shaharda tajribali, bemorga to'g'ri va foydali maslahat beradigan, aqlii, xizrnafas tabib yashar edi. Hakimning o'ziga ham bir dard ilashib, ko'zi nurini yo'qotdi. Bundan foydalangan layoqatsiz bir nodon tabib nom chiqarishni umid qildi.

Shu mamlakat podshohi qizini akasining o'g'liga uzatgan edi. Homilador qizining oy-kuni yaqinlashganda og'ir betob bo'lib qoldi. Podshoh tajribali, ammo ko'zi ojiz tabibni chaqirtirib keldi. Tabib qizni ko'rib, darhol tashxis qo'ydi. Unga «zamahron» dorisidan bir misqolini toza mushk va dolchinga qo'shib ichirishni tavsiya qildi. Podshoh «Dorini o'zing tayyorlab, o'zing ichir», deb buyurdi. Tabib ojizligi tufayli bu ishni qilolmasligini aytib, uzr so'radi. Shu atrofda turgan nodon tabibga jon kirdi. O'zini ko'rsatish, podshoh marhamatiga erishishi uchun qulay fursat keldi, deb o'ylab: «Bu mening ishim, qizingizni men davolayman», dedi. Podshoh unga ishonib, dorivorlar saqlanadigan xonaga yo'lladi. Ilmsiz va nodon odam bu sohada hech nima bilmasa-da, ishga kirishdi: zahar solingen idishdan zaharni oldi, boshqa idishlardan boshqa dorivorlarni tavakkaliga olib, aralashtirdi-yu olib chiqib, homilador malikaga ichirdi. Podshohning qizi dorini ichgan zahoti jon taslim qildi. G'azablangan podshoh dorining qolganinini nodonning o'ziga ichirdi. Tabiblikni bilaman deb da'vo qilgan nodonning a'zoyi badani ko'karib ketib, qiyuala-qiyuala o'ldi.

Rivoyatdan murod shuki: biron masaladan xabardor bo'lmagan holda so'z aytganning, bilmagan ishiga kirishganning ahvoli shunday bo'ladi. («Bildim», dedim – tutildim, «bilmadim», dedim – qutuldim», de-gan maqolni ko'pchilik bilsa kerak. Maqol aslan tushunilsa, fazilatga emas, illatga undaydi. Ya'ni «siz biron ishni bilsangiz ham shu vazifani bajarmaslik uchun «bilmayman», deb qo'ya qoling», deyilmoqchi. Ya'ni birovning hojatini chiqarib, savob olishdan qaytarmoqchi. Bu yolg'onga kiradi. Yolg'on esa gunohdir. Lekin maqolni «biladiganimni «bildim», deb, shu ishga tutilib qoldim, bilmaydiganimni «bilmayman», deb gunohdan qutulib qoldim», deb ham tushunishimiz mumkindir. Biroq, shunday ma'no qidirib, o'zimizni o'zimiz aldamay qo'ya qolaylik. Maqol hamisha birinchi ma'noda qo'llaniladi).

Xoja Ahmad Yassaviy hazratlari «Duo qiling, nodonlarning yuzin ko'rmay», deb xitob qilganlar. Fosiq – axloqsiz odam barcha millatda ham nodon sanaladi. Bunday odamlar, ayniqsa, dili pok kishilar davrasida yanada nodonroq ko'rindalar. Fisq ahli doirasidagi nodon barcha sohada yomon. Xususan, taqvodorlikda – ruhoni qiyofasi-da juda ham yomon. Boylar orasidagi nodonning nima deyishi, tilla pashshaning esa nima yeishi hammaga ma'lum. Yassaviy hazratlari shunday nodonlardan panoh tilayaptilar.

Qadim hukmdorlardan biri mashhur bir allomaga qozilik mansabini bermoqchi bo'ldi. Alloma uning bu taklifini qabul qilmadi. Hukmdor bundan g'azablanib, uni jazolashni ixtiyor etdi. Adabini berib qo'yishning ko'p turlarini o'yladi. Tan jazosi bermoqlikn ravo ko'rmay, zin-

donband qilishni buyurdi. O'sha kuniyoq nomi chiqqan bir nodonni ham hibsga oldirib, alloma o'tirgan zindonga tashladi. Oradan uch kun o'tmay, alloma dod-faryod qila boshladi. Hukmdor uni zindondan chiqartirib, qanday hodisa yuz bergenini bilib tursa ham «nima arzing bor?», deb so'radi. Alloma ko'zlariga yosh olib yalindi:

– Hukmdorim, taklifingizni bajoni dil qabul qilurmenkim, meni bu nodon suhbatidan qutqarsangiz basdir.

Hukmdor o'zining dono tadbiridan quvonib, allomani qozilikka tayin etdi.

Allomaning faryodiga nima sabab bo'lib edi? Ma'lumki, aqli odam keraksiz vaqtida bilganini so'zlashdan tortinadi. Nodon esa nima so'zlayotganini o'zi ham tushunmaydi. Yaxshilikka yo'yish mumkin bo'lgan so'zni yomonlikka yo'yib kishini garang qiladi. O'zi bilmagan yoki tushunmagan narsani yo muqaddas deb sig'ina boshlaydi, yo kufr sanab, tish-tirnog'i bilan rad etadi.

Navoiy hazratlari rivoyatdagi allomani jonidan to'ydirgan bu toifa haqida biroz achchiq, ammo to'g'ri ta'rif berganlar:

«Nodon – eshak, balki eshakdan ham battar. Eshakka nimani yuklasang ko'taradi. Qayoqqa haydasang, o'sha yoqqa boradi. Unda aql-farosat da'vosi yo'q. Bermasang – och, bersang – to'q. Bu bir bechoradir – yuk tashuvchi, o'tin-cho'p tashuvchi, balki g'alla ham tashuvchi. Nodon bu sifatlardan xoli, zoti bilim libosidan mahrum. Nodonning ishi takabburlik, kekkayish, xayolida yuz xil behuda tashvish. Nodonning barcha bema'ni ishi o'ziga ma'qul. Barcha yomon fe'li o'ziga maqbul. Uning ko'nglida odamlarga yuz xil ozor berish xayoli. U johilligidan xalqqa ming zarar yetkazishni o'laydi. Eshak hangrashidan quloqqa ozordir, bundan bo'lak ne aybi bordir? Eshak tegirmondan uyingga un keltiradi; uni pishirish uchun daladan o'tin keltiradi. Eshakning mehnatlari minnatsiz, uning azoblari kulfatsiz. Nodonni eshak, desang ranjiydi, g'azablanadi. Eshakka esa yaxshi-yomon bariblr.

Bayt:

*Birida muncha hunar, ul birida muncha uyub,
Qaysining xo'b ekanin ahli xirad bilgay xo'b».*

Ya'ni, eshak bilan nodonning birida hunar mavjud, ikkinchisining aybi ko'p. Qaysi birining yaxshiroq ekanini aql egalarining o'zlarini yaxshi biladilar.

Nodonlikning dastlabki belgilariidan biri – o'zi tushunmagan gapga ham aralashaverishi behuda o'q uzgan ovchiga o'xshab qoladi. No-

donga «tovuqmiya» deb ham sifat berarlarkim, boisi: nodon qanday bema’ni gaplarni aytmaydi, tovuq qanday najaosatlarni titmaydi.

Rivoyat. Podshoh dono vaziri bilan suhbatlashib o’ltirar edi.

– Kecha qarindoshlaringnikiga mehmonga boribsan, qani, bir boshdan ayt-chi, seni ular qanday izzat qildilar? – deb so’radi podshoh.

Vazir so’zni kutib olish marosimidan boshladi. So’ng dasturxon ustidagi ne’matlarni ta’rifladi. So’ng taomlarni. Har ta’rifdan so’ng podshoh: «Keyin-chi, keyin nima yeyildi?» deb so’rayverdi. Vazirning hikoyasi yakunlanmay turib, podshohni zarur yumush bilan yo’qlab qoldilar. Oradan bir necha kun o’tgach, podshoh vazirining xotirasini sinamoqchi bo’lib to’satdan:

– Keyin-chi, keyin nima yeyildi? – deb so’rab qoldi.

Vazir mutlaqo esankiramay, xotirjam ravishda hikoyasini uzilgan joyidan davom etdi:

– Keyin gal yasmiq qaylasiga keldi.

Podshoh vazirining donoligidan quvonib, unga qimmatbaho uzuk hadya etdi. Buni ko’rib turgan boshqa a’yonlarning yuragiga o’t tushdi. Har biri «Podshohimiz yasmiq qaylasini yegilari kelib qolibdi», degan xayolda uylariga shoshilib, shu taomni tayyorlatdilar-da, ertasiga saroyga keltirdilar.

– Bu nima? – deb ajablandi podshoh ajablanib.

– Sizning ko’nglingiz tusayotgan tansiq taom – yasmiq qaylasasi, – deb javob berdilar.

Podshoh g’azablandi, chunki u yasmiq qaylasini yoqtirmasdi. Keyin ularning muddaolarini anglab, dediki:

– Dono vazirimga o’tkir xotirasi uchun hadya berib edim, yasmiq qaylasasi uchun emas!

Nodonliklari uchun jazo tayin etildi: har birlari o’zlari keltirgan qaylani bo’kib qolgunlaricha yedilar va yigirma besh darradan ham benasib qolmadilar.

Luqmoni Hakim o’z o’g’illariga bunday nasihat qilganlar:

– O’g’lim, nodon va johil kishi sen bilan biror masala ustida bahslashib qolsa, sen unga muloyimlik bilan javob ber. Agar u se ning javobingdan qanoatlanmay, jahli chiqqa boshlasa, so’zingni yana qaytarib aytma. U bilan olishib o’tirma, sukut qil.

*So’zing naf etmasa, qilma ioda,
Bo’lur aytgan saring jahli ziyoda.*

Yana bir rivoyat. Bir nodon odam Hotam Toyga ko’p jabr-u jafo yetkazdi. Og’ziga kelgan har bir yaramas so’zni aytishdan tortinmadi.

Aqli kishining nodon bilan olishib turishi durust bo'lmagani uchun Hotam Toy ham u bilan olishmasdan, sukul etib turdilar. U kishi charchab, so'zdan to'xtagandan keyin Hotam Toy dedilarki:

– Yana aytadigan haqoratli so'zlaring bormi? Bo'lsa, mening yonimda aytib bitir. «Aqlsiz, nodon odam adabsizlik qilsa, u bilan olishmay, adabsizligini kechirishdan o'zga chora yo'qdir», deganlar. Shunga ko'ra, men hamma haqoratli so'zlaringga javob qaytarmay, sukul qildim. Seni afv etdim. Mening odamlarim orasida o'zingga o'xshash past tabiatli, aqlsiz, nodon odamlar ham bor. Agar ular yonida meni haqorat qilguday bo'lsang, sening xuddi o'zları kabi nodon ekaningni bilmaganlari sababli hujum qilisbib, taqiq etishimga qaramay, senga ozor yetkazarlar. Shuning uchun ham barcha haqoratli so'zlaringni o'zimga aytib bitira qol.

Shoir aytmoqchi:

*Hayvonni hayvon deb bilmoqlik darkor,
Odamlar ichida hayvonsifat bor.
Aqli hech bo'lмаган nodon do'stingdan,
Qamchilab ursang-da, iting vafodor.*

Ota-bobolarimiz bitiklarida o'zini dono sanagan nodondan saqlamoqlik ko'p-ko'p ta'kid etilgan. Mana shunday kishilarga qarab xiradmmand ahli deganki: «Nodon kishi o'lsa, ajablanmaslik kerak, aslida uning tiriklik chog'i ham o'limdan farqlanmaydi».

Anushervoni Odilning lochlini bog'ichini uzib uchdi-yu, bir kam-pirning hovlisiga qo'ndi. Kampir uni ushlab oldi-da, «boyaqish och qolganga o'xshaydi», deb o'ylab, lochinning oldiga bir hovuch don sepdi. Go'shtxo'r qush donga qarab ham qo'ymadidi. Kampir:

– Boyaqish tumshug'ini tosh-poshga urib qiyyaytirib olibdi. Shuning uchun don yeya olmayapti. Egri joyini kesib to'g'irlab qo'yishim kerak ekan, – deb o'ylab, lochinning tumshug'ini kesdi. Keyin tirnoqlariga ko'zi tushib achindi:

– Bechoragina, tirnoqlari o'sib ketgani uchun yurishga qiynalayotgan ekan-da, – deb qushning tirnoqlarini bitta-bitta sug'urib tashladi. Lochinning o'limiga shu azoblarning o'zi kifoya qildi.

Anushervonning odamlari lochinni qidira-qidira, uni kampirning uyidan o'lik holda topdilar. Anushervon lochinining o'limidan qayg'urdi. Vazirlaridan biri uning dardini yengillashtirish maqsadida «Kampirga jazo berish kerak. Shu nodonligi uchun uning barcha tirnoqlarini sug'urib tashlash lozim», deb maslahat berdi. Boshqa vazirlari tomonidan o'zgacharoq jazo taklif qilindi. Odil Anushervon vazirlarining so'zlariga iltifot qilmay, aytdi:

– Kampirga jazo berish to'g'ri emas. Jazolasak, zulm darvozalarini ochib,adolatsizlik qilgan bo'lamiz. Chunki kampirda hech bir ayb yo'q. Lochin o'z qadrini poymol qilib, kampirdan go'yo yordam talab qilganday uning uyiga uchib tushdi. Nodon kampir lochinning qadr-qimmatini qayerdan bilsin? U lochinga achinib, o'z aql, tushunchasiga muvofiq yordam ko'rsatmoqchi bo'ldi. Faqat uning yordami «qosh qo'yaman, deb ko'z chiqardi» hikmatiga muvofiq qushning halokatiga sabab bo'ldi. Bu voqeadan barchamiz ibrat olmog'imiz shart. Har bir kishi o'z qadrdonini tashlab, qadr-qimmati nima ekanini tushunmagan odam oldiga borib, unga o'z ixtiyorini tashlasa, o'zining halokatiga sababchi bo'ladi, lochinning holiga tushadi.

Shukrki, dunyoda nodonlarning payini qirqib tura oladigan aql egalari bor.

«Nodonga har gapni aytmang, u so'z tashuvchidir, – deydilar hazrat Navoiy. – Ko'p gaplari poyma-poydir, yolg'ondir. Oz gapi – go'yo nasihat; asli gapirmagani maslahat. Uning maqsadi odamlarning aybini fosh qilmoq. O'ziga ishonchni rasvo qilsa, shu xilda o'zining ham aybini oshkor qilgan bo'ladi».

Yana deydilarki: «Nodon do'stni do'st soniga kiritma; aql shamini uning behuda afsonasi yeli bilan o'chirma... Aqli dushmanidan foyda imkomiyati bor. Lekin nodon do'stdan zarar imkoni ko'proq».

Bir savdogar podshohga to'rtta qorabayir ot sovg'a qildi. Sovg'a podshohga ma'qul kelib, «Bunday otlardan yana bormi?» deb so'radi. «Bor, faqat bu yerda emas, o'z shahrimdadir. Yuz ming oltin bersangiz, haydab kelaman», dedi savdogar. Podshoh o'ylab ham o'tirmay, pulni berishga amr qildi.

Oradan o'n kun o'tib, vaziriga «Poytaxtdagi nodonlar ro'yxatini yozib chiq», deb buyurdi. Vazir o'sha zahoti ishga kirishib, ro'yxatning boshiga podshohning nomini yozdi. Bundan podshoh g'azablangan edi, dono vazir tushuntirdi:

– Davlatpanoh, o'zingiz o'ylab ko'ring: savdogarning kim ekanligini, qayerdan kelganini aniq bilmay turib, hali yo'q otlar uchun yuz ming oltin berib yuborish donolikdanmidir?

– Xo'p, yaxshi, – dedi nochor qolgan podshoh, – erta-indin o'sha savdogar otlarni haydab kelsa, nima qilasan?

– Agar o'sha savdogar otlarni haydab kelsa, sizning nomingizni o'chiraman-u nodonlar ro'yxatining birinchi qatoriga o'shaning nomini yozib qo'yaman.

Hayotda «Shu oshnamga ishongan edim, oyog'imdan chaldi» yoki «shu birodarimning gapiga kirib malomatga qoldim», degan shikoyatlarni eshitib yuramiz. Unutmaylikki, nodon o'gitida xato bo'lishi

muqarrar, dushman nasihatida aldov bo'lishi shubhasizdir. Odam bolasi unisidan aldanmaslik va bunisiga o'zini aldatmaslik choralarini ko'rib yursa, keyin afsuslanmaydi. Ishning oqibatini, nima bo'lishini bilish – oqillikdan, ammo keladigan falokatga chora izlamay, qayg'u chekib o'tirish – nodonlikdan dalolat beradiki, quyidagi rivoyat shul haqdadir.

Rivoyat. Kashmir viloyatida bir podshoh bo'lib, xazinalarini tog'lar ko'tara olmas va lashkarlari hisobini bilib bo'lmas edi. U komronlik tug'ini zarnigor falakka tikib, adolat va raiyatparvarlik ovozasini mashrig'-u mag'ribga yetkazgan edi.

Bu podshohning bir ajabtovur maymuni bor bo'lib, ba'zi ofatlar vaqtida suyanib qolgani bois unga shohona parvarishlar qilar edi. Maymun ham yuksak ixlos bilan shohga mahramlik qilar, kechalari qo'liga qilich olib, uning bosh tomonida o'tirib chiqar, tong otguniga qadar uqlamay, o'z xizmatlari rishtasini uzmay kelar edi.

Ittifoqo, bir ziyrak o'g'ri bul viloyatga rizq izlab kelib qoldi. O'lja ilinjida mahallalarni aylanib, payt poylab, vaziyatni o'rganib yurganida tajribasiz va nodon o'g'ri bilan tanishib qoldi. Musofir o'g'ri yangi do'stidan maslahat so'radi:

- Qaysi mahallaga borib, kimning uyini teshsak ekan?
- Shu mahalla raisining otxonasida bir semiz eshak bor, – dedi nodon o'g'ri. – Rais uni juda yaxshi ko'rib parvarish qiladi. Ikki quli hamisha shu eshak atrofida parvona. Avval ana shu eshakni o'g'irlaylik. Keyin Chorsudagi shishagarlik do'konini tomini teshib, shishalarni shu eshakka ortib jo'naymiz.

Musofir o'g'ri bu taklifning bema'niligini fahmlasa-da, o'ylab ko'rishga va'da qildi. Shu onda kutilmaganda qarshilaridan mirshab chiqib qoldi. Dono o'g'ri ziyraklik qilib, o'zini panaga oldi. Nodon o'g'ri esa ushlandi.

– Sen kimsan, bemahalda bu yerda nima qilib yuribsan, qayerga ketyapsan? – deb so'radi mirshab undan.

– Men o'g'riman. Raisning eshagini o'g'irlab, shishalar do'konining tomini teshib, shishalarini eshakka yuklab, uyimga olib ketishga jazm qilib edim. Siz xalaqit berdingiz.

Nodonning gapini eshitgan mirshab kuldi:

– Ofarin! O'g'rilarning shunaqasi ham bo'lar ekan-a! Bir necha posbon qo'riqlab turadigan eshakni deb o'zini balo domiga otgan, bir tangaga arzimaydigan shishalarni deb o'zini xatar yo'liga solgan o'g'rini endi ko'rishim. Agar shuncha harakatni podshoh xazinasini o'marish uchun sarfiaganingda oqibati boshqacharoq bo'larmidi? Shu ishni eplasang, hech bo'limganda zamona ahli qoshida mag'rur bo'lib qolarding.

Mirshab shunday degach, nodon o'g'rining qo'llarini bog'lab, zindon sari sudrab ketdi. Dono o'g'ri esa nodon do'stining ishidan ibrat olib, ogoh bo'lib, mirshab so'zlaridan xulosa yasab o'ziga dediki: «Bu o'g'ri menga nodon do'st edi. Mirshab esa – ziyrak dushman. Nodon do'st meni aniq halokat sari soldi, bu dushman so'zlariga ko'ra xazinaga borilsa, ko'p yillik umidim ro'yobga chiqadi». Shunday qilib u podshoh qasri atrofini o'rganib chiqqach, lahm qaziy boshladi. Tosh kesib, lahm zahmatini kesdi. Nihoyat, o'g'ri shoh yotog'idan bosh ko'tardi. Qara-sa, podshoh zarrin o'rinda uxbab yotibdi. Hamma yoqqa gilamlar-u shoyi atlaslar to'shalgan. Atrof javohir-u qimmatbaho toshlar bilan bezalgan. Qimmatbaho shAMDondagi shamlar ravshan yonib turibdi. Parvonalar esa kambag'allar ko'nglidek nomurodlik shu'lasiga o'zni urib yotibdi. Qilich yalang'ochlagan bir maymun esa shohning bosh tomonida sergak turibdi. O'g'ri unga ajablanib qarab, o'ylandi: «Bu savil bunday darajaga qanday tarzda erishdi ekan? Shahriyorning jomini qo'riqlash nechuk unga topshirildi ekan? Shoh-u millat taqdiriga daxldor bu o'tkir qilich uning qo'liga qayerdan tushdi ekan?» O'g'ri xayol dengiziga cho'mib, sarosima bilan atrofni nazzora qilar edi. Nogoh bir necha chumoli shoh siynasiga o'rmalab kela boshladi. Shoh bezovtalanib, uyqusirab kafti bilan ko'kragini siladi. Maymun bu harakatdan ziyraklanib qarasaki, bir necha chumoli hukmdorini bezovta qilyapti. G'azabdan uning ko'zları chaqnab ketdi:

«Mahobatidan yulduzlar ham bedor bo'lgan mendek ziyrak posbon turganda, bu bir necha zaif chumolilarga mundog' gustoqlikni kim qo'yibdi?!»

Shunday qilib, hamiyat johiliyatni harakatga keltirdi. U qilichini dast ko'tarib, shoh siynasida erkin o'rmalayotgan chumolilarni chopib tashlamoqchi bo'ldi. Ana shunda o'g'ri na'ra tortdi:

– Ey, nobakor javonmard, to'xta, hozir olam binosi ustunini yiqi-tasan!

Shunday dedi-yu yugurib kelib, maymunning qilich ko'targan qo'lini ushladi. Bu na'rada shoh ham uyg'ondi. Ikkovining holatini ko'rib, ajabianib, o'g'ridan «Sen kimsan?» deb so'radi.

– Siz oliyhazratga dushmani donodurman, – deb javob qildi o'g'ri.
– Bu yerga mol talabida kelib edim. Agar bir lahza g'aflatda qolsam, bu mehribon, lekin nodon do'stingiz hamma yoqni qonga to'ldirar edi.

Shoh voqeа tafsilotini eshitib, behad tashakkurlar bilan dedikim:

– Ha, azally inoyat sabab, o'g'ri posbon va dushman mehribon bo'lishi hech gap emas ekan.

Shoh o'g'riga navozishlar ko'rsatib, o'zining yaqin mulozimi etib tayinladi. Maymunni esa zanjirband ettirdi.

Qarangki, niyati yomon o'g'ri donishmandlik libosini kiygani uchun mol-davlat, shon-shavkat tojini boshiga qo'ydilar. Mahrami asroru, mehribon maymun nodon bo'lgani uchun undan e'zoz libosini yechib oldilar.

Bayt:

*Xasmi donoki, ofati jondur,
Yaxshiroq do'stdinki, nodondur.*

Har bir inson qudrati va iste'dodi ko'taradigan ishga qo'l urmog'i kerak. O'z aql-idroki va kuchiga qarab ish tutmagan kishi el orasida kulgi bo'lib qoladi. Bu haqdagi hikoyatga diqqat qiling.

Hikoyat. Bir burgut qo'zichoqqa hamla qilib, changalladi-yu uni dast ko'tarib uchib ketdi. Buni kuzatib turgan qarg'aning havasi jo'sh urib, burgutga taqlid qilmoqchi bo'ldi va o'tlab yurgan qo'yga chang soldi. Biroq panjalari qo'yning yungiga ilashib qolib, qancha urinmasin, chiqara olmadи. Oqibatda cho'pon yetib keldi-yu uni tutib olib, bolalariga o'yin qilib berdi. Bolalar qarg'ani ko'rishib: «Bu qushning oti nima?» deb so'rashdi. Cho'pon: «Buning oti «qarg'a» edi. Biroq, bundan salgina oldin u o'zini burgut deb tasavvur qildi. Mana endi u o'zining kim ekanligini bilib turgan bo'lsa kerak!» deb javob berdi.

Muloyim va tadbir bilan qilish mumkin bo'lgan bir yumushni qo'pollik va tadbirsizlik bilan bajarish nodonlik ekanini bilmaydiganlar ham bor. Bundaylarni, ayniqsa, ko'pchilik ishtirokidagi marosimlarda tez-tez uchratib qolamiz. Qattiq-qattiq gapirib, kulaveradigan, xizmat qilib yurgan yoshlarga huda-behuda tanbeh beraveradigan kimsalar borlarki, shu odatlari bilan ko'pning nazariga tushishni istaydilar. Ular chindan ham e'tiborda bo'ladilar, faqat o'zlari istagan maqomda emas, balki nodonlik ko'rinishida bo'ladilarki, bundan saqlanishlarini istardik. Marosimda xizmat qilib yurgan yoshlarning biri ziyrak bo'lsa, ikkinchisi tabiatan e'tiborsizroq bo'lishi, biri ko'pchilikka tez aralashib ketsa, ikkinchisi odamoviroq bo'lishi, ko'pchilik orasida xizmat qilib yurishdan tortinishi mumkin. Shunday paytda baland ovozda «Hoy, xoda yutganmisan, qimirlasang-chi tezroq!» yoki «Gap sotib, osh yegani kelganmisan yo xizmat qilganimi?» degan gap ham, «Baraka topinglar, yaxshi ham sizlar bor ekansizlar, qani tezroq bo'la qolaylik» degani ham bir og'izdan chiqadi. Shu og'izdan qanday gap chiqishi tilni boshqaruvchi aqlga bog'liq.

Oldingi suhbatimizda kishi hamisha kimningdir maslahatiga muh-toj ekanini aytib edim. Yana shu mavzuga qaytishni ixtiyor qildim, chunki hayotda nodon maslahatchiga duch kelib, azobimiz besh

battar bo'ladigan holatlar ham uchrab turadiki, xuddi bu rivoyatdagi oqibat kabi.

Masal. Bir o'rmondag'i kaklik rizq izlab uzoqroq ketib edi, uyasini yovvoyi tovuq egallab oldi. Kaklik kelib, uyni bo'shatishni talab qildi. Tovuq dediki:

- Hozir bu uy meniki. Agar seniki bo'lsa, isbot qil.
- Mening qozidan hujjatim bor, - dedi kaklik.
- Unda bir odilni topib, unga murojaat qilishimiz kerak, - dedi tovuq.
- Shu yaqin atrofda kecha-yu kunduz ibodat bilan bo'lувчи bir mo'min mushuk bor. Undan ziyoda odilroq qozini topa olmaymiz. Faqat ugina so'zimizni diqqat bilan tinglab, odilona hukm chiqarib beradi.

Taklif ma'qul bo'lib, mushuk huzuriga bordilar. Mushukning ko'zi ularga tushdi-yu, labini ishtaha bilan yalab qo'ydi. Lekin sir boy bermay, ibodat qilganday tosh kabi qotib biroz o'tirdi. «Ibodati» yakun topgach, ikki nodonga o'girildi. Shunda kaklik nazokat bilan so'z boshlab, oradagi nizoning sababini bayon qildi. Mushuk da'volarni eshitgach, shunday dedi:

-- Menga qarilik ta'sir qilib, tanimda quvvat qolmagan, ko'zlarim nursizlanib, quloqlarim og'irlashgan. Yaqinroq kelinglar-da, baland-roq gapiringlar, toki so'zlarining yaxshiroq eshitib, odilona hukm chiqaray. Lekin bundan oldin sizlarga bir maslahat beray, diqqat bilan tinglab, so'zlarimga amal qilsangiz, ikkovingiz ham baxtga erishasizlar.

Mushuk shu qadar tilyog'lamalik bilan shirin so'zlar ediki, kaklik bilan tovuq unga mahliyo bo'lishib, yaqinlashib qolganlarini ham sezmay qoldilar.

Mushuk esa... bir sapchishda ikkovini ham tutdi-yu yedi...

*Ko'z ochib yumguncha o'tadi davron,
O'tgan kun qaytmaydi bu shunday zamon.
Nodonlar bir-birin aslo ko'rolmas,
Odamzod odamni yiqitar hamon...*

Umidimiz yulduzları, shoirning shu to'rtligi bilan bu mavzudagi suhbatimiz ham oxirladi. Mazkur suhbatdan so'ng o'zingizda nodonlikning bir uchqunini sezib qolsangiz-u darrov o'chira olsangiz, mud-daomiz shudir. Suhbatlarimizni o'qiyotganingizda ayrim hikmatlar, fikrlar, hatto mavzular sizga takrorlanayotganday tuyulishi mumkin. Buning uchun kaminani ezmalikda ayblamang. Gap shundaki, odamdag'i fazilatlar va illatlar alohida-alohida yashamaydi. Bir-biriga

chambarchas bog'langan, bu mavzudagi fikrlar esa bir-birini davom ettiradi, to'ldiradi. Kitobxon asarni o'qiyotganida turli holatlarda bo'ladi. Ba'zan har bir satrni diqqat bilan o'qiydi. O'qiganidan olgan ma'nolari o'zining tarbiyasida asqatadi. Ba'zan esa parishonlik tufaylimi, yuzaki o'qib, ayrim fikrlar, hikmatlar ma'nosiga e'tiborsiz o'tib ketadi. Sal turib, parishonligi tarqaganda, kitobning keyingi sahifalarida o'shanday fikr va hikmatga duch kelganda endi diqqat bilan o'qiydi, ma'no oladi. Masalan, aql haqida o'tmish donishmandlari bayon qilgan yuzlab hikmatlari bor. Mavzu bir, bayon usuli esa turlicha. Shunga ko'ra, o'quvchining qabul qilishi ham har xil bo'la-di. Bizga meros bo'lib kelgan hikmatlarning sizga oson tushunarli bo'ladiganlarini tanlab oldik. Yillar o'tib, yoshingiz ulg'aygani sayin boshqa kitoblardan bahramand bo'lib, hikmat xazinangizni boyitib borishingizga umid qilib, suhbatimizni yana davom ettiramiz.

YALQOVLIK MEVASI

Bir yalqov ikkinchisiga debdi:

- Fil bo'lgim kelyapti: xartumi bilan ovqatni olib, shoshilmay yeydi. Xartumini qayoqqa uzatsa ham yetadi.
- Bo'lmaydi, - dedi ikkinchi yalqov, - ilon bo'lgan yaxshi. Ilon yot-ganicha ovqat yeyaveradi...

Biz – kattalar siz – aziz yoshlardan norozi bo'lganimizda sizlarni ko'proq dangasalikda ayblaymiz, to'g'rimi? «Buncha yalqovsan!» de-gan gapni uyda ham, o'qishda ham eshitaverib, ko'nglingiz og'rishi ham haqiqat.

* O'g'lim (kam hollarda qiz tilga olinadi, eng ko'p norozilik kelinlarga nisbatan bo'ladi) yalqov, uyquchi, kun yoyilgunicha yotadi;

* O'g'lim egilib ishlamaydi;

* Kelinim idishlarni chala yuvadi...

Azizlar, bunaqangi da'volarni har birimiz deyarli har kuni eshitam-iz, shunday emasmi? Ayniqsa, qaynona-kelin mojarolarining assosini shunday da'volar tashkil etadi. Eng yaxshi qaynona ham eng yaxshi kelinidan qusur qidirsa, shu sohada, albatta, topadi. Kelin shamol-lab yotib qolsa ham, qaynonaga yalqovlikni yashiruvchi niqob bo'lib tuyulishi ehtimoli bor. Faqat chaqqon kelingina qaynona ko'ngliga yo'l topa olishi mumkin. Erinchoq, g'ayratsiz kelinlar esa bu borada o'zlarini qayta tarbiyalashlari lozim bo'ladi. Gap faqat ota va onaga yoki qaynonaga yaxshi ko'rinishda emas. Oddiy haqiqat shuki, yalqov quruvchi qanday bino qurishi mumkin? Yalqov yoshlar ko'rkam oila saroyini qanday quradilar? Ta'bir joiz bo'lsa, yalqov, ishyoqmaslar

ikki farzand orttiradilar: zorlik va badbaxtilk. Erinchoqlik dunyodagi mavjud hamma narsaning dushmanidir. Tanballik, g'ayratsizlik, jur'atsizlik, kambag'allik kabi balolarning hammasi erinchoqlikdan kelib chiqadi. Kaykovusning: «Yalqovlik – tanni ishdan chiqarishdir. Majbur etish bilan o'z taningni itoatli qildir va uni maqsadga muvofiq qilib bo'y sunishni o'rgat» degan hikmatini Muhammad Zahiri Samarqandiyning bu fikri quvvatlaydi: «Modomiki, beg'amlik va noshudlik ko'rsatilar ekan, qulay fursat qo'ldan berib qo'yiladi. Vaqt o'tganidan keyin afsuslanish bema'ni va befoydadir».

Latifa. Ikki yalqov yotgan joyga o't tushdi. O'rinalardan turib ochishga ham erindilar. Olov tili oyoqlariga yetganida biri «Ey, Xudo!» deb zorlanib qo'ydi. Ikkinchisi shunday deyishga ham erinib, sherigidan iltimos qildi: «Men uchun ham «Xudo» deb qo'ygin...»

Bu latifalardagi voqealarni hayotda uchratmaymizmi? Bundan battarlariga ham duch kelamiz. Afsuski, ayrim ardoqli yoshlari zamon yalqov odamlarning beomon dushmani ekanini yetarli tushunmaydilar. Tanballik va faoliyk ikki yo'ldir, uning biri el nafratiga duchor qiladi, ikkinchisi el hurmatiga sazovor etadi. Nabiy muhtaram dedilar: «Tanballik, dangasalik qalbni tosh qotiradi, qattiq qiladi, qoraytiradi». «Kambag'allik ayb emas», degan maqol bor. Agar bu kambag'allik dangasalik oqibatida bo'lsa, g'oyat ulug' aybdir. Mirzo Bedil hazratlari yozadilar: «Ishsizlik xirmonidan boshoq terib yurganlar, ya'ni yalqovliklari, dangasaliklari tufayli tilanib yurganlar, albatta, xo'rlik chekdilar. Bular tirishmoqlikdan kechgani, dangasaliklari kuchaygani sayin hirslari ortib, hasadlari tobora o'sa boradir».

«Lisonut-tayr»dan bir hikoyat. «Xalq orasida bir ishyoqmas, tanbal kishi bor edi. Odamlar uning beg'ayratligidan hayron qolar edilar. U odamlardan turtki, shapaloq yer, buning evaziga ulardan bir burda non yoki taom olib, kun ko'rardi. Kishilar uni quvib yuborsalar ham u hech qayerga ketmay, o'zining yomon qiliqlarini tark etmasdi. U tortadigan jafolariga o'zicha ma'lum bir narx to'g'rilab qo'ygan ham edi. Qaysi bir kishi uni bir tepsa yoki ursa, u o'sha kishidan buning haqini talab qilib olar, qo'liga tushgan narsani darhol og'ziga solar edi.

Kunlardan bir kuni kimdir uning qo'liga ozgina non berib, evaziga shunday musht tushlrdiki, natijada tanbal yer tishlab qoldi. Garchand u shapaloqlar yeb, qornini to'yg'azib yurgan bo'lsa-da, bir musht bilan endi qayta o'rnidan turmaydigan bo'ldi...»

Faqat o'z huzur-halovatini o'ylash, yalqovlik – muvaffaqiyat quvvatini kesuvchi bir kasallikdir. Ha, bu kasallik tanballikning hosilidir. Xastalikning oqibati nima bo'lishi esa ma'lum: agar o'xshatish qo'pol

tuyulmasa – tanballik o'limning bir turidir. Inson bu o'lim tufayli hamma narsani yo'qotadi. Yalqovlik – erksizlikdir. Kishi insonlarga yuk bo'lgan kuni erkini yo'qotadi. Insonning saodatdan mahrum bo'lib, ma'yus yashashi shu yalqovlik, g'ayratsizlik natijasidir. Haqiqat shuki, hali hech kim muvaffaqiyat narvoniga qo'lini cho'ntagiga suqib chiqmagan. Tanballik hech bir odamga fazilat emas, lekin olim va ilm tolibi dangasalik qilsa yanada xunuk.

Odamlari tanbal, dangasa bo'lgan, ilm-u fan rivojlanmagan, qonun toptalgan yurt sira rivoj topmaydi. Xalqi o'zgalarga qaram bo'ladi, dushmanlar bu yurtni istaganlaricha talaydilar, toptaydilar. Natijada xalq ulkan moddiy va ma'naviy zarar ko'radi. Faqat Vatani emas, jonidan ham mahrum bo'ladi. Rohati, tinchligi, erki, hurmati, osoyishtaligi bir tiyinga ham arzimas bo'ladi. Shu bois Munavvar qori hazratlari yuz yil muqaddam deganlar:

*Jannat kabi go'zal yurting
 yig'lab, sendan ish kutadir.
 Senda ko'rgach ishsizlikni,
 hasrat chekib, qon yutadir.
 Tur o'mingdan, och ko'zingni,
 Ayt yovingga so'ng so'zingni.
 Yoving kimdir, bilasanmi –
 nodonlikdir, yalqovlikdir,
 Yovga qarshi kurashmaslik –
 qo'rqoqlikdir, anqovlikdir.
 Ish qilichin, tur, qo'lga ol!
 Yovga qarshi chindan qo'zg'ol!*

Anglagandirsiz, kishi eng avval o'zining vujudi ruhini boshqarayotgan dushmani – yalqovligini yengishi shart ekan. Jismoniy mehnatdan qochish ko'p yoshlarga xos odat bo'lib qoldi. Ba'zan hasharga chiqarilgan o'smirlarni, yoshlarni ko'raman: qo'l uchida ishlashadi, egilgilar kelmaydi. Biron soat ishlab, muallimlarining ko'zlarini shamg'alat qilib, qochib qolish payida bo'ladilar. Men «hasharga chiqqan» emas, «**chiqarilgan**» deb yozdim. O'zları yashaydigan ko'cha, mahalla, shaharni ozoda saqlashga hissa qo'shishni ongli va ixtiyoriy ravishda amalga oshirmaydilar. Men mana shunga afsuslanaman. Bugungi kunda shaharlik yoshlari qo'llarini sovuq suvgaga urmaydigan bo'lib o'syaptilar. Qishloqda tug'ilib o'sganlar orasida ham yalqovlar ko'p uchrayapti. Ular qishloqdag'i mehnatdan qochib, shahardagi yengil

hayotga uchyaptilar. Uchyaptilar-u, lekin «qanotlari kuyib» yana izlariga qaytyaptilar. Bu ham afsusli hol.

Azizlar, meni to'g'ri tushuning, maqsadim siz – yoshlarni yomonlash emas. Zamon odamlarni yalqovlashtirib qo'yyapti. Elektr va avtomatlashtirish degan narsalar jismoniy mehnatni siqib chiqaryapti. Bugungi qizlarimiz, kelinlarimiz qo'llarini qavartirib ishlashiari shart emas. Oshpichoqda qiyma chopmaydilar, kir yuvadigan mashina, changyutgich, muzlatgich-u mikroto'lqinli isitgich va yana shunga o'xshash o'nlab moslamalar xizmatlarida. Hatto televizorni (hatto chiroqni!) yoqib-o'chirish uchun o'rindan turish shartmas – divanda yonboshlab, tugmalar bosilaveriladi. Shunaqa sharoit bo'lgach, odam dangasalik hovuziga cho'kmay, yana nima qilsin?

Jismoniy mehnat bir masala, aqliy yalqovlik, ya'ni ma'naviy tanbailik yanada og'irroq masaladir. Yoshlarning ilm olishga erinishlari jamiyat uchun ham zararlidir. Agar daryo suvi dengizga quyilib turilmasa, har qanday kattalikdagi dengiz ham quriydi. Bekorchi va ishyoqmas – irodasiz odamdir. Agar odam fikrlashda dangasa bo'lsa, jaholatga botishi, gunohi ortishi shubhasizdir. Olimlar safi yoshlar hisobiga to'lib turmassa, mamlakat inqirozga yuz tutadi. Ayrim yoshlarning bilim olishga yalqovlik qilishlariga sabab – ota-onalarining hamyonlari yoki yuqori martabali tanishiari ekanı haqida qisman so'z aytgan edik. Pul evaziga yoki tanish yordamida imtihondan o'tishini bilgan yigit yoki qiz boshini og'ritib kitob o'qirkanmi, dars tayyorlar ekanmi? O'sha puldor yoki martabali ota va onalar farzandlarining bu kasalini biladilar. Kasallikning oldini olish yoki muolaja qilish chorasin ko'rmay, aksincha, rag'batlantirib turar ekanlar, kimni ayplashimiz kerak bo'ladi? Yalqov farzandnimi yo rag'batlantiruvchi otani va onanimi? Ertaga bu yalqovlikning achchiq va zaharli mevasidan qaysi birlari ko'proq zarar ko'radilar?

Tilimizda «boqimanda» degan atama bor. O'zi ishliamay, ota-onasi ning boshiga o'tirib olib yashovchi yalqovlar shunday ataladi. Bolalar va ilm toliblari «boqimanda» doirasiga kirmaydilar. Lekin bola o'smir yoshiga yetgach, o'zini o'zi eplash tadbirlarini o'rgana borishi shart. Albatta, farzandini boqish ota-onaga maloi kelmaydi. Lekin ota ham, ona ham bir kuni dunyodan o'tadi. Ular o'tgandan keyin boqimanda bolaning ahvoli ne kechadi?

Bir kishi do'stiga hasrat qildi: «O'g'limning bolasi yaqinda ikkita bo'ladi. Lekin haligacha oilasini boqishni o'ylamaydi, hatto hovlining ishlariga egilmaydi». Do'sti uni ovutdi: «Hozir sizga erkilik qilyapti. O'g'lingiz aqlli yigit, keyin eplab ketadi». Boqimandalikka o'rganib

qolgan bu o'g'il otasi vafot etganidan keyin hayotda o'z o'rnnini topa olarmikin? Ro'zg'orini eplab ketishi oson bo'larmikin?

Masal. Bir boyning ikki ko'ppagi bor edi. Birini uyni qo'riqlashga, ikkinchisini ovga o'rgatgan edi. Boy uyga kirishi bilan uyni qo'riqlashga o'rgatgan ko'ppagi dumini likillatib unga peshvoz chiqardi. Boy uni erkalatardi. Ovdan olib kelgan o'ljalari bilan siylardi. Bunga ovchi itning jahli chiqardi. Bir kuni u uy ko'ppagiga dedi:

– Menga qara! Bu o'laning ketidan yugurgan, suvdan olib chiqqan menman-ku! Sen esa men tutgan o'ljani uyalmasdan yeyapsan-a!

– Menga nima uchun da'vo qilasan, – dedi uy ko'ppagi. – Sen bu arzingni xo'jayinga ayt. Meni tayyor ovqatga o'rgatgan u emasmi?

Qissadan hissa shuki, bolalarни tanbal qiladigan ham, ishchanlikka o'rgatadigan ham ota va ona! Shunday ekan, ularning o'zлари farzandlariga o'rnak bo'lishlari, tanballikdan qochish xususida beto'xtov ravishda nasihatlar qilishlari, hamisha yaxshilikka, mehnatsevarlikka boshlashlari zarur. Bolalarini hunar o'rganishga qiziqtirish, bilimli bo'lishga undash zimmalaridagi burch ekanini unutmasliklari kerak. Tanballikning oxiri nadomat ekanini unutib, bolalarini dangasa, tayyor yeyishga o'rgatgan otalar va onalar, shubhasiz, farzandlariga eng katta yomonlik qilgan, hatto ularni o'limga mahkum etgan bo'ladilar.

Labbay, «juda-a oshirvordingiz», demoqchimisiz? «Tanballik orni o'ldiradi», degan hikmatga ko'ra, yalqov va beor odamni tirik murda deb atash mumkindir? Tanballik yomon axloqni vujudga keltiradi. Yoshlar orasida uchrab turgan ko'pgina jinoyatlar ayni tanballik oqibatida yuzaga chiqyapti. Mehnatsevarlik yaxshi xulqni yuzaga chiqaradi. Intilgan yomonlikdan qutuladi, tanballik yomonlikka yaqinlashtiradi.

Shunday tarbiya qilish lozimki, toki farzand tayyor oshdan emas, mehnat bilan topilgan luqmadan rohatlansin. Faqat o'z oilasigina emas, balki mamlakatning porloq kelajagi mehnatsevar insonlarga bog'liq ekanini, tekintomoqning esa mamlakatga, xalqqa zararkunda ekanini tushunib yetsin. G'ayratli odam insoniyatga xizmat qilishini, g'ayratsiz tanbal esa insoniyatga yuk ekanini ham anglasin. Mehnatsevar inson faqir bo'lsa ham doimo hurmatda, tanbal odam boy bo'lsa ham, doimo beobro' ekanini bilgan farzand kamol topadi. «Naf keltiruvchi kishi o'g'ildan ham yaxshi bo'lishi mumkin. Behuda ishlar bilan band bo'ladigan o'g'il esa yovdan ham yomon» degan hikmat bekorga aytilmagandir.

Rivoyat. Bir odamning bitta oti va ikki iti bor edi. Itlar och qolishib, zorlanib o'tirishganida ot: «Nega buncha qayg'uli ko'rinasiz?» deb ulardan hol so'radi. Itlar otga ma'yus boqqanlaricha hasratlarini boshladilar:

– Ahvolimiz chatoq, ochlik tufayli o'lar holga keldik. Xo'jayinimiz bizga yaxshi iltifot qilmaydi, bergen sarqitiga qornimiz to'ymaydi. Ovqat talabida yoniga yaqinlashamiz desak, bolalari tepib haydashadi. Bundan alam qilib, tog'ga chiqib ketgan edik. Yo'lda havo aynib, selga duch keldik. Mana, titrab-qaqshab, avvalgidan ham battar holda joyimizga qaytdik. Baxtsiz ekanmiz, endi zorlanishdan bo'lak ilojimiz qolmadı.

Ot ularning so'zlarini tinglagach, dedi:

– Ey, do'stlarim! Izzat va saodatni faqat baxt-toledan kutib, ishlasdan yalqovlanib yotish ahmoqlikdir. Sizlar kunda bir erinibgina hurib qo'yish bilan chekshanmay, menga o'xshab ishiaganingizda edi, xo'jayinimiz meni yaxshi to'ydirgani kabi sizlarni ham siylagan bo'ldi. Hech ishlamay, yalqov bo'lib yotish va o'tgan-ketganga akillashning foydasi yo'q. Dunyo ishi – mehnat uyidir.

Masallar va rivoyatlarda bekorga jonivorlar hayotiga murojaat qilinmaydi. Qarang, uy hayvonlarini odamlar boqadilar. Jonivorlar inson marhamatiga muhtojlar, chunki ular og'ilxonada yoki katakda bandilar. Dalaga chiqarilsalar, barchalari o'z yemishlarini topib yeyaveradilar. Lekin yuqorida tilga olganim «boqimanda»lar-chi?

Hayvonot bog'ida tug'ilib, ulg'aygan yo'lbars o'rmonga qo'yib yuborilsa, ov qilolmay och qolib, o'lishi mumkin ekan. «Boqimanda»lar shunday ahvolga tushmasmikinlar? Tushadilar! Bunaqalarni hayotda uchratib turibmiz. Ular bayon qilingan rivoyatlarda otalarining mulkinisovurgan nodonlar kabi kun kechiradilar. Hayotlari nolish bilan o'tadi. Ba'zilar o'zlarini o'zları imtihon qilib: «Men hech nima qila olmayman, qo'limdan hech nima kelmaydi», degan fikrda o'zlariga ishonmagan holda yuradilar. Bu xato tushunchadir. Odam shunday yaralganki, u bekor turolmaydi. Odamning ongi bekorchilikni qabul qila olmaydi, tug'yon ko'taradi. Odam ayni bekorchilikdan halok bo'ladi. «Halok bo'lishni» ham ramziy, ham ayni ma'noda tushunaverish kerak.

Yalqovlarni «onadan shunday tug'ilgan», deb ayblasak insofdan bo'lmas. Bu tug'ma kasallik emas, uni keltirib chiqaradigan turli omillar bor. Shularning eng asosiysi – kishidagi irodaning sustligi. Yalqovlikdan qutulmoqchi bo'lgan odam, avvalo, irodasiga hukm o'tkaza oladigan bo'lishi kerak. «Men kerakli ishni qila olaman, mening ishimni kutyaptilar, men foyda keltiryapman!» deb o'zini o'zi ishontirishi shart. «G'ayrati bor odamni er degil, g'ayrati yo'qni qaro yer degil». «Qaro yer» – dunyoda xor bo'lish demak. Xor bo'imaslik uchun yalqovlikdan g'ayrat sari o'tish zarurligini har bir yosh yigit va qiz tushunib olishlari lozim.

Mehnatni sevmaydigan odam har buzuqlikni qilishga tayyordir. Mehnatning kishiga baxt-saodat keltirishiga hech kim shubha qil-

maydi. Yalqovlik, bekorchilikning esa falokat girdobiga tashiashini hamma ham o'ylab ko'ravermaydi. Shundaylarga bu rivoyat ibrat bo'lar, degan umiddaman.

Yana bir rivoyat. Baliqchi tutgan baliqlarini uyiga olib kelar ekan, bir zolim yo'lto'sar ovini tortib oldi, baliqchining insof haqidagi iltijolariga quloq solmay, uni do'pposladi. Nochor qolgan baliqchi Xudoga zorlandi: «Ey, Rabbim! Meni zaif, u noinsofni esa kuchli qilib yaratibsan, qara, u menga zulm qildi. Maxluqotingdan birini endi unga ro'para qil, toki butun olam undan ibrat olsin. Ey, Rabbim, O'zingga sig'inaman va O'zingdan najot kutaman, Sen har narsaga qodirsan!»

Tekintomoq yo'lto'sar baliqlarni pishirib yeyayotgan paytda to-mog'iga qiltanoq tiqildi. Nafas ololmay qoldi. Tablblarga yugurib, davo topmadi. Dono tabiblardan biri uni tavba qilishga da'vat etdi. Zolim Alloh Taologa yolborib, qilgan gunohlariga tavba qildi. Kechasi tushida: «Baliqchining haqini berasan, keyin xastalikdan qutulasan», degan nidoni eshitdi. Uyg'ondi-yu, baliqchini qidirib topdi. Haqini berdi, uzr so'radi. Ana shundan so'ng shifo topdi.

Mehnatsiz non tishlaydigan odam bu rivoyatni unutmasa yaxshi bo'lardi. Bugun bo'lmasa ertaga, ertaga bo'lmasa kunlar yoki oylar o'tib tekintomoqligi uchun javob berishiga to'g'ri kelib qoladi. Jazo muddati kelishini kutmay, yaxshilik tomon o'zgargani a'loraq emasmi? Sa'y-harakat insonga shod-xurramlik in'om etadi. Yalqovlik, ishyoq-maslik esa ma'yuslik, umidsizlikka tushiradi, jondan bezdiradi va bir qancha kulfat-u mashaqqatlarga giriftor qiladi. Shu sabablarga ko'ra, donolar yoshlarga xitoban dedilarki: «G'ayrat va matonat bilan ishlang, mehnatni seving, sa'y-harakatni qo'ldan bermang, yalqovlik, bekorchilik iliatidan hazar qiling. Vujudingizning huzur-halovatini mehnat ta'min qiladi». Asrlardan beri yangrab kelayotgan bu xitobga qo'shimcha qilish shartmikin?

Payg'ambarimiz alayhissalom: «Olamda eng yomon narsa – bekorchilikdir», deganlar. Xalqimizda «Bekorchidan Xudo bezor», «Bekor o'tirguncha bekor ishla», degan hikmatlar ham bor. Harakat qilmagan kishi tanbal bo'lib qolishini aytdim. Tanbal kishi esa bekorchi gaplar bilan mashg'ul bo'ladi. Chunki bekor yurish – illatlarning onasi, g'urbatlarning makonidir. Bekorchi gaplardan esa turli mish-mishlar, ig'volar tug'iladi. Mish-mishlar tarqalgan joyda esa do'st – dushmanga, dushman esa dumি bosib olingen ilonga aylanadi. Donolar dedilarki: «Erkakning bekorchiligi – g'aflat, ayloning bekorchiligi – shahvat».

Aziz umidimiz yulduzları, siz bu hikmatlarning mag'zini chaqquningizcha, men kattalar, ayniqsa, qaynonalar qulog'iga bir gapni sekin aytib qo'yay:

Ardoqli qaynonajonlar, hayotda ko'rib turibsiz, kelinlarning biri serg'ayrat bo'lsa, ikkinchisi imillab harakat qiladi. Balki g'ayratlisining ishi chalaroqdir, imillagani esa ishni puxta qilishi mumkin. Sizga unisi ham, bunisi ham yoqmaydi, to'g'rimi? Lekin ikkovi ham kasallik emas. Sekin harakat qiladigan kelinni yalqovlikda ayblab, turtkilayversangiz, o'chakishib, rostdanam dangasalikni kasb qilib oladi. Shuning uchun har ikki holda ham ularni shirin so'zlarining bilan yo'lga soling. Tez harakat qiladigan kelinni batartib ishlashga o'rgatish osonroq. Lekin imillaydiganini tezlatishingiz qiyinroq bo'ladi. Demak, bu borada sizdan sabr talab qilinadi.

Ba'zi xonadonlar ikki yoki uch-to'rt kelin tushirish baxtiga muyassar bo'lganlar. Kelinlar o'zaro ittifoqlikda yashayotgan bo'lsalar, bu qaynonaning xizmati va shu xayrli xizmati evaziga erishgan saodati. Ayrim qaynonalar atayin emas, o'zlarini bilmagan holda kelinlar orasidagi yaxshi munosabatni buzib qo'yadilar. Bir kelinning xizmatini ikkinchisiga taqqoslab: «Falonchi ovsiningizga o'xshab chaqqon-chaqqon harakat qilsangiz bo'lmaydimi?», deb qo'yadilar. Bunaqa gapni ko'pchilik orasida ham aytib yuboradilar. Faqat kelinlar emas, kuyovlar ham bir-biriga taqqoslansa, kamsitilgan tomonning ko'ngli og'riydi. «Xizmatni chaqqon kelin qilaversin», deb o'chakisha boshlaydi. Kelingning xizmatiga baho berishda, chaqqonlikka o'rgatishda birovdan o'rnak olishga da'vat etmay, «Jon qizim, dard ko'rmang, onangiz baraka topsinlar, hamma ishlaringiz ajoyib, faqat tezroq ba-jarsangiz, o'zingizga ham yaxshi...» deganga o'xshash shirin gaplar bilan tarbiya qilsangiz, muddaoga yetishingiz shubhasiz. Kelinga xonadondagi barchanining biri olib, biri qo'yib ish o'rgataverishi ham yaxshi emas. Aql o'rgatuvchisi ko'p bo'lgan ishdan foyda chiqmaydi.

Umidimiz yulduzlar, dangasalik illatidan qutulishga da'vat qilganim holda yana bir masalaga diqqatingizni tortsam: har qanday ish o'z vaqtida va o'z ornida qilinishi kerak. Qishda tunuka tom bo'yalmaydi, shunday emasmi? G'uncha bahorning iliq nafasiga aidanib bemavrid kulgani uchun sovuq yel uni poralab ketgani kabi behuda va bemavrid boshlangan ish oqibati yaxshi bo'lmaydi. Hech bir ish g'ayrat va shijoatsiz bo'lmaydi, ammo joyida ishlatilmagan g'ayrat va jasoratdan ma'no yo'q. «Aql va tajribasi hali yetarli darajada o'smagan va jismoniy quvvati kam bo'lgan odam bir ishga kirishib, haddidan oshsa, natijada parishon holga tushadi», degan edilar mavlono Rumiy.

Yalqovlik illatining muqobilida «g'ayrat» va «shijoat» deb ataluvchi go'zal fazilatlar bor. Bu fazilatning yarmi nazokatdan, yarmi sadoqatdan iborat, deyilsa ham bo'ladi.

Shijoat xavfli vaziyatlarda kishini to‘g‘ri yo‘l va asl maqsaddan chekinishga yo‘l qo‘ymaydigan kuch bo‘lib, olti xislatni o‘ziga jamlaydi:

1. «Kibr-i nafs». Ya’ni, ruhiy ulug‘vorlik bo‘lib, bu xislat tufayli kishi ulug‘ishlarni amalga oshirayotganda rohat yoki mashaqqatlarga parvo qilmaydi. Masalan, urushda ikki yo‘l mavjud: biri – qahramonlik yo‘li, bunda jon xatari mavjud; ikkinchisi – xiyonat yo‘li, bunda jon halovati bor. Ruhan zaif kishi jon huzur-halovatini tanlaydi. Ammo bu narsa vaqtinchalikdir va bu yo‘Ining oxir-oqibati xorlikdir. Tarixda bunga misol ko‘p.

2. «Uluvv-i himmat» – kishining insonga xos kamolot yo‘lida g‘ov bo‘ladigan har qanday qiyinchilikka e’tibor bermay ezgulikka intilishidir («uluv» – eng olyi). Bunga ilm olishda lozim bo‘lgan shijoatni misol qilib olishimiz mumkin. Ma’lumki, shijoatsiz kishi ilm ololmaydi.

3. «Hilm» – har qancha g‘azab qo‘zg‘aydigan ish sodir bo‘lganda ham o‘zini bosib, muloyimlik ko‘rsatishdan iborat.

4. «Tavozu» – o‘zgalarga, ayniqsa martaba va fazilatda o‘zidan quyi bo‘lganlarga nisbatan o‘zini ulug‘ hisoblamaslikdir.

5. «Hamiyat» – o‘z xalqining va o‘zga ellarning urf-u odatlarini hurmat qilish, jamiyatning qonun-qoidalariga rioya qilish, oilasining, do‘stilarining sharafini saqlashdan iborat (ya’ni, or-nomus saqlash va uni himoya qilish).

6. «Riqqat» – lug‘aviy ma’nosi – noziklik. Kishining o‘z jinsiga, ya’ni joni bor hamma narsaga rahmdil va shafqatli bo‘lishi, o‘zgalarning dard-u alamlarini, qiyin ahvolini hisobga olib, shunga yarasha, lekin iztirobga tushmasdan amal qilishidir.

Yo‘qchilik g‘ayratli, shijoatli, ishchan odamning eshididan mo‘ralaydi-yu, ichkariga kira olmaydi. Kishi bir ishga kirishgan chog‘da og‘irliklar yuz bersa, maqsadi manziliga yetishmoq yo‘lida mehnat va mashaqqatlar cheksa noumidlik ko‘chasiga qadam qo‘yishdan o‘zini tiyishga kuch topa olishi kerak. Buning uchun talab etiladigan shijoat va matonatga ega bo‘lsagina oyog‘ini to‘g‘ri va qattiq qo‘yish bilan bu mushkul yo‘lni bosib o‘ta oladi.

Angladikki, shijoat va matonat insonga har ishda muvaffaqiyat baxsh etadi. Shijoat – botirlik, mardlik bilan ishga kirishish, matonat esa bardoshiilik, mustahkam va qat’iy irodali, degan so‘zdir. Bu xislatlarga ega bo‘lgan kishi baxt-u saodatga erishadi. Imom G‘azzoliy hazratlari bunday yozganlar: «Shijoat bilan xulqlangan inson olyhimmat, mard, jasur, dovyurak, mulohazali, nafsi siniq, sabr-toqatli, halim, bosiq, salobatli, muloyim bo‘ladi. Ammo shijoatning haddan oshishi o‘zni tuta bilmaslik, o‘ylamasdan ish qilish kabi oqibatlarga olib keladi. Natijada kishi bir nafasda maqtanchoq, dimog‘dor, g‘a-

zabnok, takabbur, izzattalab, shuhratparastga aylanib qoladi. Shijoat me'yorida kam bo'lsa, uning o'rnini xorlik va xo'rlik, doimiy bezovtaliq, qo'rkoqlik, haqni boy berish, maydalashish egallaydi».

Mehnatdan qochish xor-u zorlik bilan natijalaran ekan, murod-u maqsad xazinalari mehnat ko'prigi ustidadir. Kishini hayotdagi mushkulliklardan faqat tadbir va mehnat qutqaradi.

Rivoyat. Bir dehqon o'limi oldidan bolalarini yig'ib dedi:

– Bolalarim! Bu dunyo foniydir, har bir tirik jon o'ladi. Men ham o'lyapman. Sizga vasiyatim shuki, dalamizga bir xazina ko'mib qo'yanman, vafotimdan so'ng uni qidirib topinglar. Dalani hech qachon sotmanglar.

Farzandlar otalari janozasini o'tkazishgach, dalaga otlandilar. Xazinani qidirib, dalani kavlab chiqdilar. Lekin hech narsa topmadilar. Juda ma'yuslandilar. Keyin dalani tekislab, bug'doy urug'i sepdir. Yer mo'l hosil berdi. Bolalar bug'doyni sotishib, oltinlarni o'zarbo'lishdilar. Shundagina otalarining vasiyatlaridagi xazina haqidagi gapning ma'nosini angladilar. «Xazina ko'mib qo'ydim» degan gapi zamiriga – dalaga yaxshilab ishlov bersangiz, baraka topasiz, xazinaga mehnat orqali erishiladi, degan hikmat yashiringan ekan. Xuddi donishmand shoir Firdavsiy aytganlariday:

*Mehnat tagidadir, ey oqil, har ganj,
Ganj topmas hech kimsa tortmas ersa ranj.*

Bu hikoyat har bir kishi uchun bir saboqdir. Dunyoda peshona teri bilan ishlab topilgan nonday qadrli xazina yo'q. Mehnat bilan topilgan luqma eng totli luqmadir. Shunday ekan, har odamning o'zi bir xazina. Uning mehnat qilib topgan noni esa eng shirin, eng totli luqmasidir. Dangasa bajarayotgan ishidan mehnatsevar dehqonchalik rohat topa olmaydi, mamnun ham bo'la olmaydi. Zero, ishchi ishlab ishtahasi ochiladi, luqmasi ham shirin bo'ladi. Tabobat xodimlari bergen ma'lumotlarga ko'ra, ishchi va dehqonlar jamiyatning jismongan eng sog'lom odamlari ekan.

Ha, mehnatga o'rgangan odam saodatga erishadi. Chunki mehnat bilan band odamning yomonlik qilishga vaqt qolmaydi. Mehnatni sevish, g'ayrat va matonat bilan ishlashning uchta shirin mevasi bor: tan salomatligi, ko'ngil rohati, aql va zehnning ortishi. Mehnat insonni uch balodan asraydi: yurak siqilishidan, axloqiy buzuqlikdan, muhtojlikdan. Mehnat mehmon bo'limgan yer hech qachon baxt-saodat o'rnini bo'la olmaydi. Inson mehnatdan to'xtasa, kamolotdan ham to'xtaydi. Chunki kamolot saroyining poydevori ham, devori ham mehnatdir.

Mehnat hosili bilan yashagan inson o'z erkiga hokim, yulg'ichlik bilan boylik to'plagan xasis esa o'z iqloliga zolim. Hikmat ahli aytganidek, vujudimiz – yerniki, sharaflı ishlarımız – elnikil. «Insonning tilak va xohlishiari mehnat tufayligina amalga oshirilishi mumkin, – deb yozganlar Beruniy hazratları. – Shon-shavkatga, martabaga mehnatsiz erishgan kishi hurmatga loyiqli? Yuqori martabaga mehnatsiz erishgan kishi ma'lum bir muddat ichida rohat va farog'atda yashaydi, yaxshi kiyinadi. Ammo u ulug'lik libosidan mahrum, yalang'och kimsadir». Yaxshi nomni mehnat bilan orttirish kerak, yaxshi nom chiroyli so'zlar uchun, va'dalar uchun berilmaydi. Balki mehnat natijasi uchun, mehnatga astoydil qo'yilgan mehr uchun beriladi.

Bir narsaga diqqat qilish kerak: harom luqma topayotgan ham mehnat qiladi. Lekin uning mehnati jamiyatga naf bermagani, aksincha, boshqa birovlarga zarar keltirgani uchun savobdan mahrumdir. Buni xayrli mehnat doirasiga kiritish nojoizdir. Asalari, qovoqari ham, itpashsha ham mehnat qiladi. Lekin bu mehnatlarning natijasi qanday?

Quvvati va toqati yetmagan ishga kirishib, o'ziga zahmat va mashaqqatni yuklash ham to'g'ri emas. O'ziga va xalqqa manfaati tegmaydigan ishlar bilan mashg'ul bo'lib, umrni zoye ketkazishdan saqlanish kerak. Har bir ishga samimiyl do'stlarning ittifoqi va maslahatlari bilan kirishilgani ma'qul. Kishi kuchi yetadigan ishga mayl qilmay, nomunosib ishga qadam qo'ysa, oqibatda uddasidan chiqalmay, pushaymon yeydi.

*Kimki yengillik qilib gar cheksa tig',
Tishlagay barmog'in, aytgay: «Vo, darig'!»*

E'tiqodli kishilar yaxshi-yomon, oson-qiyin, pullik-pulsiz ishlarda ham birday o'z ishlarini sevib-sevib bajaradilar va istiqomat qilayotgan joylari-yu, ishlaridan mamnun bo'laveradilar. Hatto issiq-sovuq muhit, tog'-adir bo'lsin, turgan joylariga rozi bo'lib, qilayotgan ishlarida sabotli bo'ladilar.

Bizdagi «mehnat» atamasini turkmanlar «zahmat» deydilar. Bizda «zahmat» «qiyinchilik, mashaqqat» ma'nosida qo'llaniladi. «Mehnat – zahmat» deganimizda, til qoidasiga ko'ra, ma'nodosh so'z – takror otlar nazarda tutilmaydi. Balki mehnat qilish jarayonida duch kelinadigan qiyinchiliklar nazarda tutiladi. Dunyoda oson ish yo'q. «Oson» yoki «qiyin» deyishimiz nisbiy tushuncha. Shahar sharoitida ulg'aygan kelin uchun tongda turib kaftdek hovlini supurib qo'yish dunyodagi eng mashaqqatli ish bo'lib ko'rinishi mumkin. Lekin quyoshdan oldinroq uyg'onib sigir sog'gan, samovorga o't qalagan, qaynota-qaynonasining

tahoratiga iliq suv tayyorlab bergan, tandirni qizitib, nonushtaga non yopgan, keyin dalaga chiqib, quyosh botguniga qadar tinmagan, uyga qaytib ovqat pishirgan, kir yuvgan juvon uchun hovli supurish arzimagan ish ekani tabiiy. Ko'p qavatlari uylarda yashab, jismoniy mehnatga ko'nikmagan erka qizlarimiz kattaroq hovliga kelin bo'lib tushishsa, qiynaladilar va noliy boshlaydilar. Shunday erkatoylarga aytadiganim: nolishdan foyda yo'q. Astoydil ishlashni o'rganishga kirishing. Bu masalada o'g'il erkatoylarning ahvoli nochorroq bo'ladi. Yigit kishi chiniqqan, g'ayratli bo'lishi kerak. G'ayratsiz, zaif yigitlar hayot yo'lining har qadamida qoqlaveradilar. Salgina qiyinchilikka duch kelsalar qizlardan battar yig'lash holiga tushadilar. Bu – uyat, shunday emasmi?

Farzand tarbiyasi haqida so'z ketganda ko'pchilik bu borada asosiy e'tiborni mehnatga qaratish tarafdoi. Meningcha, eng ma'qul yo'l shudir. Mehnat barcha zamonlarda va barcha jamiyatlarda buyuk huquq, buyuk zarurat hisoblangan. Madaniyat yuksakligi mehnatga bo'lgan muhabbatga bog'lanadi. O'zgacharoq ta'bir bilan aytsam, madaniyat qanchalik yuksak bolsa, mehnat shunchalar yuksak qadrlanadi. Chunki mehnat hamisha inson hayoti va madaniyatining asosini tashkil etgan. Donishmand aytmoqchi, agar hayot kemasi mehnat langariga suyanmasa, hamma shamollar-u dovullarga dosh berolmaydi.

Bunday ta'riflarni ko'pchilik biladi. Ammo bu haqiqatlarni bolalar ongiga qanday singdirish kerak? Shiorlar bilanmi yo aniq harakatlar bilanmi?

Diqqat qilaylik, dunyoda tirik jon borki, hammasi harakatda, hammasi mehnat bilan band. Lekin inson bilan boshqa tirik jonlar mehnati orasida «**ong**», «**vijdon**», «**halollik**» degan tushunchalar bor. Shunday ekan, biz insonga xos tushunchalar asosidagi mehnatni, faqat o'ziga emas, jamiyatga ham naf keltiradigan mehnatni nazarda tutishimiz kerak.

Hindlarning olamaro mashhur adibi Rabindranat Thakur mehnatni madaniyatning bir ko'rinishi hisoblaydi. U 1935-yili yozgan edi: «*Bir kuni talabalar bilan sayr-havo qilib yurganimizda, yo'lda bir juft ho'kiz qo'shilgan aravaga duch keldik; arava loyga tiqilib qolgan ekan. Men bilan birga ketayotgan talabalar yordamlashib, aravani quruq joyga chiqarib qo'yishdi. Shantiniketonga kelgan qandaydir bir kishi yuk ko'tarishga xizmatkor topa olmagan ekan. Talabalarimizdan biri o'ylab o'tirmasdan, uning yukini yelkasiga olib, aytgan joyiga eltib berdi. Talabalar shunday tarbiya olgan edilarki, biror joydan kelgan odamga yordam ko'rsatish va ularning xizmatida bo'lishni o'z vazifalari deb bilardilar. Yaqinda ular Shantiniketon yo'lini qurishda ishladilar, hamma o'nqir-cho'nqirlarni to'ldirib tekisladir. Bu ishlarning hammasini*

ular o'zlaridagi **ichki rag'bat** ta'siri ostida bajardilar. Ular kitobga ham, adabiyotga ham qaramasdan, **haqiqiy madaniyat nimani talab qilsa**, shuni idrok qilib oldilar. Bir vaqtlar men bu talabalarning barchasini, nomlarini ham yaxshi bilardim. Oradan ko'p yillar o'tdi, ular har tomona tarqab ketishdi. Umid qilamanki, ular hali ham boshqa kishilarga shunday mehr-muhabbat bilan qarayotgandir, **hasad degan narsani va boshqalarning yutug'iga ko'z olaytirishni bilmaslar** va hamisha zaiflarga yordam qo'lini cho'zarlar. Oliyjanob kishining qanday bo'lishini bilishlariga va oliyjanob kishilar qanday bo'lsa, ular ham shunday ish tutishlariga ishonchim komil».

Adibning maqolasidagi «ichki rag'bat» va «haqiqiy madaniyat nimani talab qilsa», «hasad degan narsani va boshqalarning yutug'iga ko'z olaytirishni bilmaslar» degan so'zlarga alohida e'tibor berishingizni istardim.

Halol mehnatga muhabbat bo'lмаган одам тоғ'ри юлни юқотиб юғяди. Оқибатда барчаси халокат жарига борувчи турли соғмоqlarga дуч келди: бирі хамisha norozilik hissiga тоғла болади ва шу his bilan yashaydi. Biri zerikish, qoniqmaslik botqog'i, yana biri o'z-o'zini asta-sekinlik bilan mahv etishdan iborat болади. Bu yo'llardagi bolaning ongi, nafsi molnikidan farqlanmay qoladi. Agar «Halol va ongli mehnat – hayot asosi», degan shiordan kelib chiqsak, boshqa yo'llarni tanlagan o'smir tiriklayin оlib boraveradi.

Halol mehnatning afzalligini farzand ongiga singdirishda atrof-muhitning salbiy ta'sirini hisobga olmasak bo'lmas. Jamiyat «boy» va «kambag'al» degan toifalarga bo'линган pallada bolaning dunyoni anglashi ancha murakkab kechadi. Bolaning oilasi halol mehnat bilan kun ko'radi. Ota-onasi hamisha ish bilan band. Shubhasizki, farzandining huzurida ba'zi-ba'zida bo'lsa-da, nolib юйishadi. Ularning юшниси esa badavlat. Hamisha ish bilan emas, mayishat bilan band. Bola bu farqni ko'zi bilan ko'rib turibdi. Unda «yaxshi yashash uchun halol mehnat qilish shart emas», degan tushuncha shakllanib boraveradi. Halol mehnat bilan kun ko'rvuchi ota-onasi uning kundan-kun ortib borayotgan talablarini qondira olmaydi. Halollikdan narida yuruvchi ota-ona esa farzandini oshirib-toshirib ta'minlab юйган. Ana endi boladan so'rab ko'raylik-chi, qay biri aфзal ekan.

Bu о'rinda badavlat oilaning farzandi ongidagi tushunchani ham nazardan soqit qilmaslik kerak. U ham halol mehnat haqida ko'p eshitadi. Qo'шниси misolida bu halol mehnat tufayli qanday yashash mumkinligini ko'radi. Shu о'rinda amaldagi ko'rinish bilan nazariya to'qnashadi va amaldagi ko'rinish bolalar ongiga hukmronlik qilib oladi. Vijdon, halollik – oliy darajadagi fazilat ekani haqidagi gaplarni ular hazm qila olmaydilar. Shayx Sa'diyning:

«Yesam arpa nonini mehnat bilan,
Shirindir birovlarning oq nonidan» –

baytlarini bu toifa bolalarga singdirish oson kechmaydi. Xayolan bir tajriba qilib ko'raylik: bir necha tengdoshlaringizning ro'parasiga ikkita non qo'yaylik-da, bittasiga og'irroq mehnat bilan yetishasiz, ikkinchisi uchun mehnat shart emas, deng-chi, qanchasi mehnat bilan olinuvchi nonni tanlar ekan?

Mehnat tarbiyasini bolaning suyagi qotgach boshlash kerak, deguvchilar yanglishadilar. Bola emaklaganda yoki xontaxtani ushlab yura boshlaganida bilibmi-bilmaymi, bu tarbiya boshlab yuboriladi. «Piyolani olib ber», «Qoshiqni uzatib yubor», deyish mehnat tarbiyasining debochasidir. Shu o'rinda go'dakning harakatini kuzataylik: u hali «mehnat – ichki ehtiyoj samarasi», degan tushunchadan yiroq. Lekin siz aytgan piyolani uzatib yuborgach, uni maqtab, erkalab qo'ysangiz, u shodlanadi va ikkinchi, uchinchi piyolani ham uzata boshlaydi.

Demak, mehnat uchun rag'batlantirish lozim ekan. O'sha go'dak buyruqni bajarmadi – piyolani uzatmadni, shunda ota yoki ona uni mehnatga o'rgatish uchun zo'rlay boshlaydi. Piyolani majburlab ushlatadi, uzatishga ham zo'rlaydi. Yo'q, azizlar, buni mehnat tarbiyasi doirasiga kiritishimiz qiyin. Mehnatga zo'rslash bolada mehnatga nisbatan nafrat uyg'otib qo'yishi mumkin.

Mehnat tarbiyasi shaharga nisbatan qishloqda osonroq hal etiladi, deb o'ylayman. Aynan qishloqda mehnatga majburlash usuli kuchliroq. Bola istasa-istamasa otasi yoki onasi qanotida mehnat qilishga majbur. Ayrim bolalarda mehnat majburiyati mavjud, mehnatga sevgi esa zaif bo'ladi. Shundaylar shahar sharoiti bilan tanishgach, qishloqqa qaytishni istamay qoladi. Rossiyadagi qishloqlarning bo'shab qolishini aynan shu bilan izohlash mumkin. To'g'ri, bizda u darajada emas, ammo shunday hollar mavjudligini inkor etmasligimiz ham kerak.

O'zingizga ma'lum, shaharda, ayniqsa, ko'p qavatli uylarda yashovchilarni mehnatga jalb etish ancha qiyin. Bu uylarda yashovchi tengdoshlaringizning asosiy ishi, avvalroq aytganimday, kunda bir marta non do'koniga borib kelish, haftada bir marta ikki chelak axlatni olib chiqib to'kish. Bu ish ham zo'r mashaqqat bilan bajariladi. Katta aka o'rtanchaga buyuradi, o'rtancha esa kichigiga. Unisi «Hadeb men qilaveramanmi...» deb noliydi, oqibatda g'avg'odan bezigan ota yoki ona bu ishni o'zi bajarib qo'ya qoladi.

Bu uylarda yashovchi bolalarni atrofni tozalash uchun hasharga jalb etish ham qiyin. Ota-onasi zo'rlab chiqarsa ham qo'l uchida ish-

laydi. Hovlini tozalashni o'zlarini uchun past ish deb biladilar. Shuning uchun ham ko'pgina uylarning atrofi axlatxonani eslatadi. Ko'chani supurib qo'yishning ulug' savob ekanini vaqtida farzandi ongiga singdirmagan ota-onasi endi bolasining ishyoqmasligidan nolimasa ham bo'ladi. Agar bola 16–18 yoshigacha halol mehnatga o'rgatilmas ekan, demak, unda «intizom» degan fazilat shakllanmaydi. Bu farzand irodasiz, tanbal, havoyi bo'lib qoladi. Hayotga qiziqishi ham zaif bo'ladi. Aynan shu toifa bolalar aroqxo'r va giyohvandlar changaliga oson tushadilar.

Ayrim ota-onalar farzandlarini bironta hunar egasiga shogirdlikka beradilar. To'g'ri, jamiyatda bolalarni og'ir mehnatga jalb etish mumkin emas. Korxonalar bu talabga amal qilishni ba'zan me'yordan oshirib yuborishadi. O'smir bajaradigan yumush mavjudligiga qaramay, ularni yaqinlashtirishmaydi. Hunarmand ustalar esa aksincha. Suvoqchimi, kulolmi, duradgormi – bolalarni yonlariga oladilar. Bolalikdan ustaning yonida yurganlarning ham ko'zi pishadi, ham qo'li o'rganadi. Oqibatda ular mohir usta bo'lib yetishadilar. Eng muhim – bekorchilikdan sang'imaydilar. Mehnatsevarlikning xayrli ekani haqida yuzta nasihatdan ko'ra shu usul durust emasmikin?

To'g'ri, ustalar ham har xil bo'ladi. Hammasi ham begona bolaga hunarini ochiq ko'ngil va qunt bilan o'rgatavermaydi. Ustaning qanotiga kirgan o'smirlarning barchasi ham to'g'ri va halol yo'lga kiravermaydi. Yuqorida zikr etilgan aldov yoki ayyorlik bilan hunardan bo'yin tovlashga intiladilar. Bu o'rinda yana ota-onasi va ustaning birgalikdagi to'g'ri munosabati muhim. Afsuski, insofli ustalar ko'p emas, bekorchi bolalarning barchasini qanotlariga olavermaydilar.

Xalq maorifi tizimida «Qo'shimcha ta'lim markaz»lari mavjud. Bu markazlarda turli hunarlar o'rgatiladi. San'atga jalb etiladi. Naqsh, ganchkorlik, o'ymakorlik, duradgorlik, chevarlik, to'quvchilik kabi to'garaklarda bolalar deyarli to'la bo'ladi. San'at turlariga qiziqish ham kuchli. Lekin bu markazlarga yaqin atrofdagi maktab o'quvchilarigina qatnaydilar. Uzoqroqdagi maktablarning o'quvchilarini ota-onalari yuborishmaydi. Borib-kelishidan xavotirlanishadi. Undan tashqari mazkur to'garaklarga asosan o'n uch – o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolalar qatnaydilar. O'smir yoshidagilar uchun esa shug'ullanadigan yumush yana yo'q. Demak, o'smirlarning bo'sh vaqtleri to'laligicha o'zlariga topshirilgan, deb o'ylasak ham bo'lar. Bo'ysunmaslar tarbiyasining eng nozik, ayni damda xatarli nuqtasi ham shu yerda. Bo'sh vaqtiga o'zi xo'jayinlik qiluvchi bolalar ko'p hollarda ko'cha yoki mahalla zo'ravonlari ta'siriga tushadilar va buning oqibati nima bo'lishi barchaga ma'lum.

Rivoyat. Bir temirchi tinim bilmasdan kecha-yu kunduz ishlar edi. U bahorning nafis gullariga burkangan vodiylarni, sharsharalarni ko'rmas edi. Bir kuni do'sti kelib, bahor go'zalliklarini ta'rif qila ketdi. Shunda temirchi unga dedi:

– Do'stim, garchi bu dunyoda jannatday go'zal joylar ko'p bo'lsa-da, lekin ishimni chala qo'yib ketsam, o'sha jannatmakon joylar go'zalligi menga tatimaydi.

Bu hikoyatni yoshlар qulоqqa quyib olsalar arziydi. Chunki ishslash saodatdir. Inson qancha ishlasa, bu buloqdan shuncha ichib, shifo topaveradi. Hikmat ahlining: «Pul yo'q, deb qayg'urma, ish yo'q, deb qayg'ur», deyishlari bejiz emas. Ish paytida sayr qilmoq esa o'zini va jamiyatni falokatga tortish demakdir. Ish vaqtida sayr vaqtini belgilab olgan kishi hayot lazzatini totadi.

Dunyoning tamali mehnat asosiga qurilgan. Buni behuda deb bilganlar zalolatga, bu yoldan yurganlar esa saodatga yuz buradilar. Mehnat hayot chirog'iga moy quyadi, tafakkur esa uni yoritadi. Bu hikmatni siz aziz yoshlарimiz unutmasangiz, ishlarингiz o'ngidan kelaveradi: «Ishla bolam, qarilik sendan «yoshliging qayerda edi?» deb so'raydi.

*O'zingni mehnat kuni ovuting,
Ne g'am kelsa davrondin, oson tuting.*

Hazrat Navoiyning bu baytlariga osetin xalqining «Ko'p ishlovchi ko'p yashaydi», degan maqolini ilova qilaman. Maqol oddiy gapga o'xshaydi, a? Ya'ni, ko'p ishlovchi jismonan baquvvat bo'ladi, har turli xastalik uni osonlik bilan yenga olmaydi. Maqolga yana bir ma'no yashiringan: ko'p ishlovchi odam o'zidan ko'p yaxshiliklar meros qoldiradi va uning nomi o'limidan keyin ham yashab qoladi. «Bu kashfiyotni falonchi olim qilgan», «Bu ko'priknı falonchi usta qurban», «Bu bezakni falonchi zargar yasagan», «Bu bo'z yerlarni falonchi dehqon obod qilgan» kabi. Og'ir mehnatning shirin mevalari mana shular bo'ladi.

Hayotdan hamma lazzat topishni istaydi. Lekin barcha ham unga erisha olmaydi. Nega? Har qanday mehnat ham shirin meva beravermaydi. Nega? Ruslarda «Telba aql oyoqqa dam bermaydi», degan maqol bor. Har bir ish aql bilan bajarilishi kerak. Shoshma-shosharlik, chalakam-chattilik yaxshi natija bermaydi. Shuning uchun dono xalqimiz «etti o'lchab, bir kes», deydi.

Rivoyat. Sulton Mahmudning qirq vaziri va bir sevimli quli bor edi. Podshoh bu qulni qirq vaziridan ko'ra ustunroq qo'yardi. Barcha

vazirlariga tayin etgan maoshning teng yarmi miqdorida quli Ayozga ham haq to'lardi. Shu bois barcha vazirlar qulni yomon ko'rardilar. Uni sulton nazaridan qoldirishga urinardilar. Bir kuni o'ng qo'l vazir:

– Olampanoh! Qulingiz Ayozni hammamizdan ustun ko'rishin-gizning boisi nima? – deb so'radi.

Aqli podshoh bu savolga sukut bilan javob berdi. «Uning a'lo fazi-latini vaqt kelganda aytaman», deb qo'ydi ichida.

Kunlarning birida sulton vazirlari hamrohligida ovga chiqdi. Uzoq-da bir qora nuqta ko'rindi. Podshoh vazirlaridan biriga bu nuqtaning nima ekanini aniqlab kelishni buyurdi. Vazir otini yeldirib o'sha joyga borib keldi-da: «Olampanoh, ko'zingizga ko'ringan bu nuqta bir karvon ekan», – deb hisob berdi.

– Bu karvon qayerdan kelayotgan ekan? – deb so'radi podshoh. Vazir buni so'ramagan edi, afsuslanib, bosh egdi.

Podshoh buni bilib kelish uchun ikkinchi vazirni jo'natdi. Vazir tezlik bilan borib qaytdi-da: «Olampanoh, bu karvon Hindistonдан kelayotgan ekan», dedi. Podshoh «Hindistonning qaysi shahridan kelayotgan ekan?» deb so'raganda vazir javob berolmay uyaldi. Podshoh buni aniqlash uchun uchinchi vazirni jo'natdi. Vazir karvonning Dehli shahridan kelayotganini bilib keldi, lekin podshohning «Qayerga ketayotgan ekan?» degan savoliga javob bera olmadi. Buni aniqlash uchun to'rtinchı vazir yuborildi. U karvonning Hamadon shahri tomon yo'l olganini bilib keldi-yu karvonda qanday yuk borligini aytib bera olmadi. Shunda beshinchı vazir karvonga borib dori-darmon va ipak matolar olib ketilayotganini aniqlab qaytdi. Podshoh: «Karvon Dehlidan qachon yo'lga chiqqan ekan, bu yerda yana necha kun bo'larkan?» deb so'ragach, vazir yer chizib qoldi. Shunda podshohning jahli chiqib «Ayoz qayerda?» deb baqirdi. Xizmatchilar yugurib borib Ayozni boshlab kelishdi.

– Ayoz, o'g'lim, otga mingin-da, anavi qora nuqta nimaligini bilib kel, – dedi podshoh.

Qul ta'zim qilgach, otga mindi. Shamol kabi uchib borib keldi-da dedi:

– Olampanohim! U ko'rganingiz qora nuqta bir karvondir. Ipak matolar va dori-darmonlarni yuklagan bu karvon falon kuni Hindistonning Dehli shahridan yo'lga chiqib, Hamadonga yo'l olibdi. Karvon uch kun bu yerda qolar ekan. Falonchi sarbonning himoyasida uch kundan keyin Hamadon sari yo'lini davom etar ekan.

Shu tariqa qirq vazir qirq marta borib bilib kelgan gaplarni Ayozning bir o'zi bir marta borishida bilib qaytdi. Shunda podshoh vazirlariga qarab:

– Ayozni nima uchun qadrlashimni endi bildilaringmi? – deb tan-beh berdi.

Rumiy hazratlarining «Masnaviy»larida bayon etilgan bu qissada juda muhim ibrat darsi bor. Hamma ham ishlaydi. Lekin diqqat bilan ishlaydiganlar kam topiladi. Inson diqqat qilsagina biror masalaning asl mohiyatidan xabardor bo'ladi. Mana shu qissada Ayozning qirq vazirdan ustunligi masalaning ruhi va va mohiyatini to'la anglab olishi tufaylidir. Hayotda muvaffaqiyatga erishishning eng muhim sirlaridan biri ham aynan shunda, ya'ni topshirilgan, bajariladigan ishning mohiyatini yaxshi tushunib yetishda. Biron ishni boshlab yuborish oson. Ammo ishni oxirigacha yetkazib, natija hosil etish har kimning ham qo'lidan kelavermaydi.

*Chu dehqon chekmasa javr-u jafosin,
Yemishlarning kishi ko'rmas vafosin.*

Kishi egallagan yaxshi fazilatlari uchun hayotda oladigan mukofotlari ko'p. Masalan, salom bersa, o'sha zahoti alik olinadi. Ayrim yaxshi xulqlari uchun beriladigan mukofotga ma'lum muddatdan keyin erishadi. Lekin mehnatkashligining mukofoti uzoq kuttirmaydi.

Har qanday mehnatning ziynati hunar ekanini barchamiz bilamiz. «Hunar qo'lingdagi tilla uzukdan ham a'llo ekanini unutma», deganlar hikmat ahli. Bir hakim o'g'llariga bunday pand berur ediki: «Ey, jon farzandlarim, hunar o'rganinglar, nedinki, mulk va molga e'timod yo'qdir. Siym va zar xatar mahalidadir – yo o'g'ri barchasini birdin olur va yo hokim oz-oz olib yo'q etar. Ammo hunar chashmayi ravon va davlati bepoyondurki, agar hunarmand odam davlatdin tushsa, hech g'am va alami yo'qdur. Nedinki, hunar uning zotida ulug' davlatdir va har yergaki borsa, sohibi qadr bo'lur va majlisning yuqorisida o'lturur va hunarsiz kishi gadoylik qilur va har joygaki borsa, beqadr va bee'tibor bo'lur. Bayt:

*Ota merosini gar istasang, o'rgan ota ilmin,
Ki qolgan mol otadin sahl muddatda tamom o'lg'ay.*

Xorun ar-Rashidga tobe shaharlardan birining hukmdori shunday hikoya qilgan:

– Otam har vaqt meni hunar o'rganishga targ'ib qilib: «O'g'lim, yosholigingni g'animat bilib, hunar o'rgan, mansab va davlatingga ishonma, bir kun bularing qo'lidan ketishi mumkin, biroq hunar doimo sen bilan birga bo'ladi, seni hech bir muhtojlikka tushirmaydi», deb nasihat qilardilar. Men otamning nasihatlarini jon-u dilim bilan qabul qilib, hunar o'rganishga bel bog'ladim. Hunarlar orasida gi-

Iam to'qish menga xush yoqdi. Eng mohir gilam to'quvchiga shogird tushib, bu hunarning nozik sir-asrorini puxta egalladim.

Otamning vafotlaridan keyin Xorun ar-Rashid shaharga meni hukmdor qildi. Oradan ko'p o'tmay, ikki yo'ldoshim bilan Bag'dod sari yo'lga chiqdik. Bir necha kun safar ranjini tortib poytaxtga dohil bo'ldik. Qornimiz och edi. Juda ziynatlangan va ozoda bir yemakxonaga kirdik. Yemakxona sohibi bizni ko'rgan zamoni darhol yonimizga kelib, hol-ahvol so'rashib, aytди:

– Sizlar boshqa shahardan kelgan obro'li kishilarga o'xshaysizlar, bozorda ovqatlanish sizlar uchun aybdir. Shu yaqin orada birozoda joyimiz bor, sizlarga o'sha yemakxonada taomlanish yarashadi.

Biz uning taklifini qabul qildik. Xizmatchisi bizni aytilgan shinam uyga boshlab bordi-da: «Picha o'tira turinglar, hozir taom keltiraman», deb eshikni berkitdi. U ketishi bilan biz o'tirgan uy ikkiga ajralib, barchamiz yerto'лага tushib ketdik. O'zimizga kelishga ulgurmay turib, uy yana asl holiga qaytdi. Birozdan keyin yerto'la eshigi ochilib, pichoq ushlagan ikki xizmatkor paydo bo'ldi. Jonimizdan umidimizni uzdik. Bizni yo'ldan urgan yemakxona egasi odamlarni aldab bu yerga keltirarkan-da, so'yib, go'shtini taomga solar ekan. Shu topda boshimga bir fikr kelib dedimki:

– Biz mohir gilam to'quvchilarimiz, bizlarni o'ldirishdan foyda kam. Boshlig'ingizga chiqib aytin, kerakli narsalarni yetkazsa, ajoyib gilamlar to'qib berajakmiz.

Taklifim ma'qul kelib, ertasigayoq aytgan narsalarimni muhayyo qilishdi. Sheriklarim kichikroq hajmdagi gilam to'qishdi, men podshohga atalganini to'qishga kirishdim. Ish nihoyasiga yetgach, xo'jayinga dedimki:

– Buni bozorga olib chiqmang, bu gilam podshoh saroyini bezashi kerak. Xorun ar-Rashidga tortiq qilsangiz, ko'p foyda olasiz.

Xo'jayinga bu taklif xush yoqdi. O'sha kuniyoq gilamni ko'tartrib, saroya ravona bo'ldi. Xorun ar-Rashid gilamni qiziqish bilan kuzatib, burchagiga tikilib qolibdi. Men bu burchakka gullarga moslab, o'z muhrimni to'qigan edim. Bizning Bag'dod sari yo'lga chiqqanimizdan, so'ng izimiz yo'qolganidan xabar topib, nima qilishini bilmayotgan Xorun ar-Rashid bu muhrni ko'riboq boshimizga musibat tushgani ni anglabdi-yu, yemakxona xo'jayinini hibsga olib, so'roqqa tutibdi. Hunar sharofatidan o'zimning va yo'ldoshlarimning joni omon qoldi...

*Bo'lsa g'arib ayrilibon shahridin,
Chekmag'usi xorlig' ahli hunar.
Mamlakatidin agar o'lsa judo,
Yongusi och podshohi bahr-u bor.*

Hunar dono bilimdan afzal, deydilar. Ya’ni, har kimning hunari bo’lmasa, u quruq devor bilan teng. «Yigit kishiga yetmish hunar oz», deydilar. Bu maqlol olimga ham, avomga ham taalluqli. Bilamizki, yaxshi olimlarimiz orasida ro’zg’orga zarur hunarlardan ham bexabarlar bor. Aytaylik, bitta mixni eplab qoqa olmaydiganlar ham bor, desam balki ishonmassiz. Balki «Olim odamga shu hunar shartmi?», dersiz. Bizningcha, har bir odam kasbi va ilmi darajasidan qat’iy nazar, ayrim hunarlarni o’rganib oglani durust. Ota-onalar ham «bolam o’qiyapti», deb uni jismoniy mehnatdan, xususan, hunar egallahdan chetlamaganlari yaxshi.

Arastu hakim yoshlari yetmishga borganda cholg’u chalishni o’rganibdilar. Shogirdlari: «Oppoq sochingiz bilan cholg’u mashq qilgani uyalmaysizmi?», deyishsa, javob qilibdilarki:

– Davrada o’tirgan odamlar bu hunarni bilganlari holda, men ko’zimni mo’ltillatib o’tirsam, o’shanda uyat bo’lur edi. Har qanday ilm-u hunardan xabardor bo’lish, uni o’zlashtirish yo’lda tortish mumkin bo’lgan barcha aziyatlarni bilish odamning fazilatidir. Johil kishigina buning ma’nosiga tushunmaydi va foydasini bilmaydi.

«Mulki Ajam tarixi» degan kitobda bunday hikoya qilinadi: «Eronning afsonaviy podshohlaridan Gushtasp Rumga borib, Qustantaniyada manzil qurbanida qo’lida hech vaqosi yo’q ekan. Birovdan biron nima so’rashga izzat-nafsi yo’l bermabdi. Go’daklik chog’larida otasining saroyida bir temirchi bo’lgan ekan. Gushtasp o’sha temirchining pichoq, tig’ va uzangi yasashiga havasi kelib, har gal uning oldiga borganida temirchining hunarini zavq bilan tomosha qilarkan. Qustantaniyada pulsiz qolganida temirchilarning oldiga borib: «Mening bu hunardan xabarim bor», debdi. Uni mardikor qilib yollashibdi. Kuniga qancha pul tushsa, bir qismini unga berisharkan. Shu tariqa muhtoj bo’lmay, o’z tirikchilagini o’tkazibdi. Vaqtiki kelib, vataniga qaytib, taxtga o’tirganida: «Hamma mol-dunyosining ko’p yoki kam bo’lishidan qat’iy nazar, farzandlariga kasb-u hunar o’rgatsin, hunarli odam hech qachon birovga muhtoj bo’lmaydi», deb farmoni oliv beribdi.

Hunar tunganmas xazina ekanini ta’kid etib, hunarsiz insonning doimo qo’rquv, tahlika ichida yashashiqa diqqatingizni tortaman. Ha, dunyoning tanazzuli uni qo’rquvgaga soladi. Ochlik qo’rquvi uni har doim cho’chitadi. U doimo hayot tashvishlariga asir bo’lib yuradi. Faqat hunar sohibigina har chog’ erkin, ozoddir. Shu bois, har kishi erkin ozod yashashi uchun aniq bir hunar sohibi bo’lishi lozim. Yuqorida zikr etilgan hikoyatda katta ibrat bor. Inson olim bo’lishi barobarida bir hunar sohibi ham bo’lsa, u mustaqil va hur bo’ladi. Aks holda, u hatto ilmini asirlikka mahkum qiladi.

Hazrati shayx Ahmad Mag’ribiy (q.s.)ning to’rt o’g’illari bor edi. To’rttoviga ham hunar, kasb-kor o’rgatdilar va so’raganlarga aytdilar-

ki: «Hunarni shuning uchun o'rgatdimki, mendan keyin o'zlarining qo'llari mehnati nonini yesinlar. Borib: «Men falonchining o'g'liman!» deb siddiqlar jigarini yoqmasinlar. Nechukkim, Payg'ambarimiz (s.a.v.) marhamat etganlar: «Qo'lning mehnati, peshonang teri bilan yegin-u, diningni yemagin» (Bu yerda «dinni pulga sotmagine», degan ma'no bor).

Ayrimlar ilm ololmaganlar hunar egallahar, deydilar. Bu xato fikr! Bu hunarni, hunar egalarini kamsitishdir. Hunarga ham Xudo bergen qobiliyat zarur. Masalan, kibernetika professoriga harchand o'rgating, zargarlik hunarini egallay olarmikin?

Odamning barakali va badavlat bo'lishi uchun kasb-u hunardan qimmatroq mato yo'q va ulug'lik hamda saodat osmoni uchun esa qobiliyatdan yorqinroq yulduz yo'qdir. Hunar suvi bilan sug'orilmagan kishi go'yoki meva va soyasi yo'q quruq daraxtga o'xshaydi. Yoki hid va rangdan xoli gulga monanddir. Darhaqiqat, bu firdavsmonand gul-shanning rayhonlari hididan dimog'ini muattar qilgan kishi xilma-xil kamyob, lazzatli ne'matlardan bahramand bo'ladi. Bu ne'matning yoqimli mayidan bir jur'a topmagan kishi doimo baxtsizlik va ojizlik bilan boshi og'rib, xumor bo'lib yuradi. Ko'p azob va uqubatlar yukini yelkasida ko'tarib yurishga majbur bo'ladi. Bilim va haqiqat bog'ining bog'bonlari kasb-u hunarsiz kishilarni jamiyatning razil va pastkash kishilari deb hisoblaganlar. Kasb-u kamolsiz kishining muhabbatি hech bir dildan joy topmaydi va hech kim kasb-u hunarsiz kishiga yordam qo'lini cho'zmaydi.

Kim o'z qo'lidan keladigan ishni tashlab, qo'lidan kelmaydigan bir ishga yopishsa, albatta, muvaffaqiyatsizlikka uchrab, rasvo bo'ladi. Keyingi pushaymoni yordam bermaydi. Deydilarki, hunar yoddan chiqmasa-da, lekin nozik tomonlari unutiladi. Inson o'z ishini yax-shilab o'rganib, uni hech qachon qo'lidan bermasligi kerak. Bo'imag'ur xayollarga berilib, shoxdan-shoxga qo'nmasligi, har qanday gulning go'zalligiga uchavermasligi kerak.

Avvalgi suhbatlarimizda ilmni keraksiz joylarga sarf qilishning zarari haqida so'z yuritgandik. G'ayrat-shijoatni noo'rin ishlatish xususida ham fikrlashdik. Shuning davomi sifatida hunarni isrof qilishga doir bir hikoyat bilan tanishsak.

Hikoyat. Odatdan tashqari ajoyib hunar ko'rsatishga qodir ekanini da'vo qilgan bir kishini podshoh huzuriga olib kelishdi. U kishi yondan bir quticha igna oldi. Bir juvoldizni bir ustunga qadadi. Keyin sal nariga tisarilib, ignalarni juvoldiz ko'zidan otib chiqara boshladи. Hunarini ko'rsatib bo'lgach, ta'zim qildi. Podshoh bu hunari evaziga yuz oltin berib, orqasiga yuz qamchi urishni buyurdi. Saroy ahli bundan ajablangan edi, podshoh tushuntirdi:

– Bu odam juda zo'r iste'dod va qobiliyatga ega, lekin uni foydasiz o'rinlarga sarf qiladi. Hunarini taqdirlab, yuz oltin berishga, iste'dodini foydasiz narsalarga isrof qilgani uchun yuz qamchi urishga buyurdim, toki bundan keyin iste'dodini xalq, yurt manfaati yo'lida sarf etsin.

Hunar egalarining xalq orasida boobro' ekani aytildi. Lekin ahli hunar orasida bir illat borki, bundan ko'z yumib bo'lmas. Hasad, ichqoralik, ig'vo... kabi xastaliklar qobiliyatli hunar ahlini ko'p noxush etadi. Biz hasad va tuhmat qurbanlari – qamalgan, otilgan olimlar, yozuvchilarni ko'p tilga olamiz. Holbuki, bunday qirg'inlar hunar ahli orasida ham bo'lgan. Qo'li gul zargarlar, naqqoshlar, ganchkorlar, misgarlar ta'qib qillindilar, qamaldilar, surgun qilindilar, otildilar...

«Kalila va Dimna»da bu bayon bor: «Hunar egalarini hamisha iste'dodsiz va baxil odamlar oyoqosti qiladilar, ular olchoq va razil odamlarning nafrat va g'azabiga sabab bo'ladilar. Iste'dodsiz, baxil va olchoq odamlar iste'dodli va olivjanob odamlardan ko'pdir, shuning uchun g'iybat va bo'hton bilan yaxshilarni halok etadilar. Xasis saxyjni ko'rsa, johil olim bilan majlisga tushsa, ahmoq oqil bilan suhabat qursa, yuraklari siqilib, qonlari qaynab ketadi. Iste'dodsiz odamlar hunar egalarini yerga urib, ularni gunohkor qilib ko'rsatishga harakat etadilar. Diyonatni jinoyat qilib ko'rsatadilar, baxt-saodat vositasi bo'lgan hunar va iste'dodni baxtsizlik vasilasiga aylantiradilar». Necha ming yil avval bayon etilgan bu hikmatning dolzarbligi o'tmish jamiyatda, ayniqsa, Stalin zulmi yillarda aniq ko'rildi. Bu masalaga e'tiborni qaratishimdan maqsad, hunar egallayotgan yoshlari yo'llarida shunday noxushliklarga uchrasalar, chekinmasliklari kerak. Ko'pni ko'rgan ustozlar shogirdlariga bu haqda ham o'git bersalar, yoshlari hasadgo'yga duch kelganda dovdirab qolmaydilar, tuhmatchilardan qo'rqiб hunarlarini tark etmaydilar. El-yurt minnatdorchiligiga sazovor bo'lib, farog'atli umr kechiradilar.

Aziz umidimiz yulduzlar, sizning ham har bir qilgan ishingizga shunday tahsin-u ofarinlar yog'ilishini tilab, keyingi mavzu bilan tanishishga taklif etaman.

UCHINCHI BO'LIM
TILINGNI AVAYLA – QMONDIR BOSHING

INSONIYLIR GAVHARI

Umidimiz yulduzları, «Tilingni saqla, boshing omon qoladi», «Til bo'lsaydi o'z qalbining sirdoshi, kesilmasdi til egasining boshi», de-gan maqollarni eshitgan bo'sangiz kerak? Bu maqollarni shunchaki eshitib qo'ya qolganmisiz, yo mag'zini chaqishga uringanmisiz? Bu maqollardagi hikmatni tasdiq etuvchi voqealarni hayotda ko'rganmisiz yo eshitgamisiz?

Daraxtni kessalar uning ildizidan bir shoxcha ko'karib, uning o'rnni bosadi. Tanadagi qilich va o'q yarasi ham bitib ketadi. Lekin til yarasi hech vaqt tuzalmaydi. Qalbga sanchilgan so'z o'qini chiqarib bo'lmaydi. Badan zahardan, qalb yomon so'zdan o'ladi. Chunki so'z qilichi temir shamshirdan ham o'tkirroqdir.

Qilichdan yetgan jarohat tildan yetgan jarohatga qaraganda yengil-roqdir. Chunki qilich badanni, til esa qalbni jarohatlaydi. Vujud yaxshi taom bilan jonlanganidek, qalb ham yaxshi so'zlardan orom oladi.

*Sinsa ko'ngil shishasi, tadbir bilan bo'lmas butun,
Ustixon ermaski, oni rost qilsa mo'miyo...*

Masal. Bir odam ayiq bilan do'stlashib, uni uyiga boshlab keldi. Bu mehmonning tashrifidan norozi bo'lgan xotini: «Fu, shu sassiq bilan oshno tutindingizmi?», deb aftini bujmaytlrdi. Buni eshitib ranjigan ayiq boltani olib, do'stiga uzatdi-da, iltijo qildi:

– Shu bolta bilan peshonamga bir ur!

Ayiq iltimosini qaytaraver-gach, do'st uning peshonasiga bolta urdi. Jonivor og'riq azobidan o'kirib, o'rmonga qarab yugurdi. Oradan haftalar o'tgach, u yana do'stiga ro'para kelib, dediki:

– Qara, boltaning izi bitib ketdi, lekin xotining tilidan uchgan so'z yaralagan yuragimga davo topolmayapman...

«Kimki ko'ngilni qattiq so'z bilan jarohatlar ekan, unga achchiq til zaharli nayzadek sanchiladi, – deganlar hazrat Navoiy. – Ko'ngilda til nayzasining jarohati bitmas, u jarohatga hech narsa malhamlik

qilmas. Agar bir ko'ngilda til nayzasining jarohati bordir, faqat yaxshi so'z va shirin til unga malham va rohatdir. Muloyim so'z – vahshiyarlarni ulfatga aylantiradi. Sehrgar – ohang bilan afsun o'qib, ilonni inidan chiqaradi... So'zda har qanday yaxshilikning imkoni bor. Shuning uchun aytadilarki, «nafasning joni bor».

So'z – tuya burniga o'xhash, unga jilov solsa bo'ladi. Yoxud u tuyaning bo'yni kabitdir, yetovga yuraveradi. Demak, masala – uni qay tomon yetaklashda! Kishining so'zi jonga rohat berguvchi bo'lmasa, so'zlamaslik kerak.

*Qilur qattiq takallum o'ng ishing chap,
So'zing tiklab ko'ngul buzg'uncha tik lab.*

So'fi Ollohyor hazratlari mazkur baytda go'yokim ustoz Navoiy fikrlarini davom ettiradilar: qattiq so'z bo'lar ishingni bo'lmash qilar. Nina qo'lni sanchib azoblaganidek, qattiq so'z ham ko'ngillarni sanchib, yaralaydi. Ammo nina sanchig'i bitib ketar, dil yarasi bitmas. Qattiq so'zing dilni yaralamasligi uchun o'sha so'zni aytadigan labingni yopiq tut, ya'ni ko'ngilni buzg'uvchi so'zlar uchmasidan oldin labingni tikib tashla.

Go'zal so'zlar faqat amalga oshirilgandagina chiroyli natijalar beradi. Muolaja yo'lini topgan kasal odam unga amal qilmasa, tabobat ilmini bilgani mutlaqo foydasizdir. Yomg'ir tomchilari yerni jonlantir-gani kabi komil insonlarning so'zlari ko'ngillarni jonlantiradi. Qudsiy hadisda marhamat qilinadikim: «Ey, Odam bolasi! Agar so'zing yaltiroq – mayin bo'lib, amaling qabih bo'lsa, unda sen munofiqlarning munofig'isan». Kimki tilini yaxshilikka ishlatsa, quroldan ustalik bilan foydalanuvchi ovchi kabi bo'ladi. O'zi tushunmagan so'zga aralashaveradigan kishi esa nuqul behuda o'q uzaveradigan noshud ovchiga o'xshaydi. Bir og'iz shirin so'z shunday qudratlik, u o'z joniga qasd qilmoqchi bo'lib turgan kishini hayotga qaytaradiki, «yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar, yomon gap bilan pichoq qinidan chiqar», deb bejiz aytmaganlar. Yaxshi so'zlarni so'zlashga odat qilmagan kishi falokat-ga uchraydi. Aqli odam o'z so'ziga hokim bo'ladi. Uquv va bilimning tilmochi (tarjimon) – tildir. Kishiga ro'shnolik, yaxshilik va e兹guliklar oqil so'zlamaklik ila keladi. Shu bois ham demishlarkim: «Til – arslon, misoli yotar qafasda, ey til egasi, boshingni asra!» Qadimdan qolgan odobga doir qaysi kitobni varaqlamang, «Tilingni saqla, boshing salomat bo'ladi», mazmunidagi nasihatga duch kelasiz. Shunday bo'lishi bejiz emas, zotan, o'rinsiz so'zlamoqlikning natijasi – pushaymonlik

ekani haqida tarixdan misollar izlashga hojat yo‘q. Har birimiz o‘z tilimiz tufayli necha-necha marta pushaymonlar yeganmiz, shuni unutmaslikning o‘zi kifoya.

Hikoyat. Podshoh to‘rt olimni chorlab, debdiki:

– Har biringiz bittadan shunday hikmat aytingizki, u tarbiyaning asosi bo‘lsin.

Birinchisi aytibdi:

– Donishmand odamlarga yarashadigan narsa – so‘zlamaslikdir!

Ikkinchisi debdi:

– Dunyoda eng foydali narsa shuki, inson o‘z aqli bilan maslahatlashmasdan so‘z boshlamasin.

Uchinchisi:

– Inson uchun eng xayrli narsa – o‘ylamasdan so‘zlamaslikdir.

To‘rtinchisi aytibdi:

– Inson uchun eng tinchi shuki, u o‘zini tole ixtiyoriga topshirsin.

Endi bayon etilajak dono fikrlar hazrat Navoiydanki, anglab, amal qilgan kishi baraka topqusidir.

«Suvning mazasi – muz bilan, oshning mazasi – tuz bilan, odam yaxshiligi – so‘z bilan. Sihat tilasang – ko‘p yema, izzat istasang – ko‘p dema. Yaxshilarning hunari – so‘zida, bo‘zhilarning hunari – bo‘zida. Befoya gapni ko‘p aytma, foydali gapni eshitishdan hech qaytma. Oz gapirgan oz yanglishadi. Oz yegan – oz kasallanadi. Ochlik negizida hikmat bor, to‘qlik tagida g‘aflat bor.

Haqning do‘stlari – sadoqat-poklikning konidir, Haq dushmanlari – yolg‘onchilardir. Tilning ixtiyorini qo‘lingda asragil. So‘zingni ehtiyyotlik bilan so‘zla. Vaqtida aytish kerak bo‘lgan so‘zni asrama, aytish kerak bo‘lmagan gapning yaqiniga yo‘lama. So‘z borki, eshituvchining taniga jon kirg‘izadi, so‘z borki, gapiruvchining boshini yelga uchiradi. Tiling bilan dilingni bir tut; tili va dili bir kishining aytgan so‘zi – but (ya’ni, aytgan so‘ziga ishonsa bo‘ladi). So‘zni ko‘ngilda pishitmaguncha tilga olma. Dilingda bor gapning hammasini tilingga keltirma. Garchi tilni tiyish – dilga mehnatdir, ammo so‘zni yoyish – boshga ofatdir. Aytish kerak bo‘lgan gapni unutma; aytmaydigan yerda o‘zingni so‘zamol tutma. Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt.

*Kishi chinda so‘z desa zebo durur,
Necha muxtasar bo‘lsa, avlo durur».*

So‘zlar – o‘zlikning ifodasi. Katta daraxtlar kichik urug‘larda yashiringanidek, kishining asl ko‘rinishi so‘zlariga yashiringan bo‘ladi. Tili boshqa, dili boshqa munofiqlar bir kunmas bir kun o‘z so‘zlaridan ilinadilar. Bugun ularning munofiqliklarini yashirgan shirin so‘zları

ertaga zaharga aylanib, fosh qiladi. Chunki zaharning ustini shirin qobiq bilan qoplashning foydasi yo'q. Qobiq yemiriladi, zahar esa zaharligicha qoladi.

«Oldin o'yла, keyin so'yла» deydilar. Chunki, o'ylamay aytilgan so'zlar qalbiarni o'ldiradi. Osmondan qor ham, do'l ham, yomg'ir ham yog'adi. Bu yog' inlardan ekinzorlar yo yashnaydi, yoki falokatga uchraydi. Inson og'zidan chiqqan so'zlar ham bamisol qor, yomg'ir, do'l kabidir. Ular kishllarga yo hayot bag'ishlaydi, yo o'ldiradi. Ya'ni, qor vaqtida yog'sa – hayot manbayi, bevaqt yog'sa talafot.

Foydasiz so'z – foydasiz dori kabidir. Boshqacharoq aytilsa – doring ham, so'zning ham ortiqchasi zararlidir. Sukut vaqtida sukut saqlashni, suhbat paytida so'zlashni bilgan kishi baxtiyor insonlar dan hisoblanadi. Ma'nosiz, poyma-poy so'zlamoqdan ko'ra sukut qila bilish nodir fazilatdir. Zero, sukut lozim bo'lganda sukut saqlagan, suhbat lozim bo'lganda suhbatlashishni bilgan insonni buyuklar safiga qo'sharlarki, vaqtida sukut saqlamak – oqil so'zlamakning shartlaridan biridir. Tushunmay, o'ylamay gapiradigan kishi sarxush kabidir. U nima deganini bilmaydi, ham o'ziga, ham atrofidagilarga falokat keltiradi. Unutmasligimiz shart bo'lgan sharafli hadislarkim: «Kimki omon yurishni istasa, jim turishga harakat qilsin». «Sukut saqlamaklikni o'zingga odat qilgil. Chunki sukut saqlashlik shaytonni haydaydi va seni diningni saqlashingga yordam beradi».

Hikoyat. Xuroson hukmdori Husayn Boyqaro ilm toliblariga saboq berayotgan dono vaziri Alisher Navoiyga yaqinlashib, ko'rsatkich barmog'i bilan boshini ko'rsatdi. Navoiy hazratlari ham ko'rsatgich barmoqlari bilan tillarini ko'rsatdilar. Hukmdor bu ishoradan bosh chayqadi-yu ilm toliblari davrasiga yaqinlashmay, iziga qaytdi. Bu holatni kuzatib turgan shogirdlar ustozdan imo-ishoraning ma'nosini so'radilar. Ustoz bu jumboqni yechishni ularning o'zlariga havola etdilar. Ular qancha o'ylashmasin, tayinli javob topa olishmadni. Shunda javobni ustozning o'zlarini berdilar:

– Imo-ishorada murakkab ma'no yashirinmagan. Javob juda oddiy: do'stim Husayn mendan «Boshga baloni nima keltiradi?», – deb so'radilar. Men esam unga «Til», deb javob qildim.

*Har kimki chuchuk so'z elga izhor aylar,
Har nechaki ag'yor durur yor aylar.
So'z qattig'i el ko'ngliga ozor aylar,
Yumshog'i ko'ngillarni giriftor aylar.*

Yana bir hikoyat. Sulton Mahmud va uning vaziri xoja Ahmad Hasan Maymandiyning davrida Abu Ahmad Sahl ismli bazzoz bolardi. U moldor,

badavlat, o'g'li esa beaql, kazzob edi. Shu o'g'il sultonga tegishli yigirma ming dinorli bo'yoqni o'g'irlab, sotib, mayishat qilib yurganida siri oshkor bo'ldi. Sulton bo'yoq pulini Abu Ahmad Sahldan undirib olishga farmon berdi. Vazir bazzozni huzuriga chaqirtirdi va dedi:

– Sen sultonning molini o'g'irlagan o'g'ling uchun javob berishing kerak. Sen qanday qilib bu jinoyatga yo'l qo'yding? Yo hech kim bilmaydi, deb o'yladingmi? Bu qilmishing uchun barcha mol-mulkingni tortib olaman!

– Sultonimning umrlari uzoq bo'lsin, – dedi bazzoz ta'zim bilan.
– O'g'limning gunohini kechirsinlar. Ma'lumingizkim, uning ismi Ahmaddir. Kimningki ismi Ahmad ekan, u albatta, ahmoq bo'lur. Nima-yiki yomon ish qilgan bo'lsa, ablahligi va bexiradligi tufayli qilgandir. Binobarin, uni jazolashdan ko'ra, gunohidan kechish a'loroqdir.

Vazir bu gaplarni eshitib, g'oyatda darg'azab bo'ldi:

– Sen o'g'lingdan ham battar diyonatsizroq ekansan. Sendek bean-disha ahmoqqa la'natlar bo'lsin!

Bazzoz vazirning g'azablangani sababini tushunmadi. Hatto vazirning ismi Ahmad ekanini ham fahm etmadi. Buning o'rniغا:

– Janob vazirning g'azablanishlaridan ma'lum bo'ladirki, mening haqimda birovdan yomon so'z eshitgan ko'rinarilar, – dedi.

– Balli, sening **tilingdan** eshitdim, – dedi vazir.

«Og'ziga kelganni demak – nodonning ishi, oldiga kelganin yemak – hayvonning ishi», degan hikmatga muvofiq bazzoz jazosini oldi.

Mazkur hikoyatga bu ibratni xulosa qilsak o'rini bo'lar:

Azizlardan biri dedi:

– Bir hadis eshitganmanki, o'ttiz yildan beri hamon unga to'la amal qila olmayman.

– Ul qaysi hadisdir? – deb so'radilar. Javob berdilar:

– «Erning musulmonligin ko'rkmagligi uldurki, foydasiz narsalarni so'zlamagay», degan hadisdir.

So'zlar misoli yerga sochilgan urug' doni. Agar og'izdan chiqquday bo'lsa, ularni bittalab terib olish mumkin emas. El-yurt eshitganidan keyin ularni pardalab bo'lmaydi. Shirin va ezgu so'zlar oqib turgan zilol suvgaga o'xshaydi. Zilol suv qayerga oqib borsa, u yerdan anvoyi chechaklar unib chiqadi.

Ko'pchilikka ma'lum rivoyatga ko'ra, podshohning tushida barcha tishlari to'kilib tushadi. A'yonlardan tush ta'birini so'raganida ular «Hamma qarindoshlarining o'lib ketishar ekan», deb baloga qolishadi. Dono vazir esa «Siz barcha qarindoshlariningizdan ko'proq umr ko'rар ekansiz», deb hadya oladi. Holbuki, har ikkala ta'birning ma'nosi birdir.

Fuzayl ibn Iyoz debdilarkim: «So'zini amaldan deb bilganlarning gapi ozdir. Hikmatga faqat sukut va tafakkur bilan voris bo'ladilar.

So'zlashdan taqvo etish luqma va taomdag'i taqvodan ortiqdir». Fikrdagi «taqvo» so'ziga diqqat qilaylik: taomdag'i taqvoga go'zal ravishda amal qilganlari holda, til taqvosiga beparvo kishilarining el orasida beobro' yurishlariga guvoh bo'lmaymizmi? Mazhabimiz raisi Imomi A'zam hazratlarining muhrlarida mana bu so'zlar yozilgan ekan: «So'z aytsang ezgu so'z ayt, agar undayin so'zni aytolmasang, tek tur». Shayx Sa'diy aytganlarki: «Nodong'a xomushlig'din yaxshi nima yo'qdur, agar muni bilsa erdi, nodon bo'lmas erdi. Qit'a:

*Fazling gar yo'q esa oni bilgil,
Ki so'z ayturg'a ochma hargiz til.
Odamini til etgusi rasvo,
Ochma og'zingni, bo'lma beparvo.*

Avvalgi suhbatimizda Luqmoni Hakimning nasihatlarini bayon etib edik. Endi shu nasihatning o'zgacharoq ko'rinishdagi bayoni bilan tanishsak foydadan xoli bo'lmas: «Ey, jonim o'g'lim, bir nodon kimsa oldingga kelib, so'z so'rab, bahslashmoq istagida bo'lsa, javobini yumshoq va shirin so'zlar bilan bergil. Shoyadki, o'sha nodon jaholat mastligidan o'ziga kelsa. Ul nodonga suchuklik bilan javob bergen so'zing foyda qilmasa, so'zingni takror qilma. Zeroiki, takror qilganing sayin nodonning o'pkasi qabarib, jaholati oshar. Agar u johil yumshoq so'zni ham anglamasa, unda tek turmog'ing afzaldir». «Bir odam bilan bir masala ustida so'zlashar ekansiz, so'zingizni janjalga bosh bo'ladigan darajasiga olib bormang. Tilingizni tiying» – Suqrot hakimning bu hikmatlari Luqmoni hakim nasihatlarining davomi o'laroq ibratlidir.

«Sukut saqlamoq»ni xalqda «tilni tiymoq» deb ham ataydilar. Tilni tiymoqning ma'nosi faqatgina jim turmoq emas. Ma'no biz o'ylagandan ko'ra chuqurroqdir. Ya'nikim, tilni tiymoq – xoinlik, tuhmat, yolg'on, g'iybat, chaqimchilik, istehzo, birovni masxara qilish, yolg'on qasam ichishdan tiyilishdir. Shuningdek, Qur'oni Karim o'qilayotganda, iqomat va xutba vaqtida, hojatxonada so'rashmoq va suhbatlashmoqdan tiyilishdirki, biz hayotda ko'pincha buning aksini ko'ramiz.

Kimning sukutga toqati yetmasa, so'fiylar hayotidan ibrat olsin. Chunki so'fiylikning go'zal axloqlaridan biri aynan sukutda ko'rindi. Ustoz Qushayriy deyishlaricha, so'fiylar gapirishda ofat, ya'nik zarar borligini bilgach, sukutni afzal ko'rganlar. Gapirishda nafsning ulushi, maqtanchoqlik illatlarini namoyon qilish, chiroyli gapirib, boshqalardan o'zini ajratib ko'rsatishga mayl kabi tahlikalar borligi uchun ham ular shunday yo'l tutishgan.

«Til bo'lsa ham, bo'lmasa ham boshga balo», deguvchilar yo'q emas, bor. Ammo haqiqat shuki, kerak so'zning so'zlanmog'i shart. To'g'ri, ortiqcha aytilgan so'z kishi ko'ngliga maloldir. Ammo so'zlamaslik ham durust emas. Bu holda «soqov» degan malomat yuzaga chiqishi mumkin. Yo'riqni o'rtacha tutgan odam qut-iqbolga erishadi. Tilning zararidan qo'rqib yurilsa, ko'pgina foydali fikrlar ham pinhona qolib ketishi mumkin. Yomon va yaroqsiz so'zlar bilimsiz odamning tili-dangina chiqadi. Shuning uchun ham bilimsizlarni hayvon qatoriga qo'shganlarki, bu haqda avvalgi suhbatlarimizda bayon qilib edik.

Kamgaplik – donolik yo'llining boshlanishi. Sergap odam vaysaqi bo'lib qoladi. Uning bilim o'rganishga vaqt yetishmaydi. Biroq, kishi so'zlamas ekan, uning bilimdon yoki bilimsiz ekanligi ham ma'lum emas-da. Kishi uchun juda kerakli bo'lgan ikki a'zo bor: biri – **til**, ikkinchisi – **yurak**. Til – so'z uchun, yurak – ko'ngil esa shu so'zdan lazzatlanish uchun berilgan. Shu tufayli to'g'ri, rost so'zni so'zlash uchun tilni tebratmoq, ya'ni harakatlantirmoq kerak. Egri, yaroqsiz so'zlarni tashqariga chiqargandan ko'ra tilning harakatsiz qolgani ma'qul.

*Kishilar ezmasi yovuzdan yomon,
Ardoqli kishilar kamgap har qachon.*

Farididdin Attor «Ko'p gapi radiganlarning qalbi kasaldir», deganlar. Sergap odamning aqli tilida bo'ladi. U nima gapi rayotganini o'zi ham bilmaydi. Boshqalar ham uning so'zlariga ahamiyat bermaydilar. Mahmudana, valdirovchi odam ochiq bir maktubga o'xshaydi. Uni istagan odam o'qiyveradi. Qudsiy hadisda marhamat qilinadiki: «Ey, Odam farzandi! Agar dilingda qarolik va badaningda dangasalik va rizqingda tanglik bo'lsa, bas, bilgilki, bularning sababi **behuda va bema'no** so'zlarni ko'p so'zlashingdandir, demak, bundan saqlan».

Ba'zan davradagi bir odamning gaplari ma'nili tuyulib, avvaliga diqqat bilan eshitadilar. Agar notiq bu e'tiborni suiiste'mol qilsa, gaplari qanchalik ma'nili bo'lmasin, davra zerika boshlaydi. «So'zga ustalik nima?» deb so'ralsa, donolar «Qisqa so'zlash, ammo gapning ma'nosini buzmaslik», deb javob beradilar. Agar so'z qalbdan chiqib kelsa, eshitguvchining qalbiga darrov ta'sir qiladi, ammo tildan sodir bo'lsa, qulqidan nariga o'tmaydi. Garchi notiqning so'zini bo'ladi-ganlar bamisolai yo'lto'sar, hayosiz qaroqchiga qiyos etilsa-da, sergap odamning o'zi davra ahlini yo'lto'sarga aylanishlariga majbur qilib qo'yadi. O'zaro gap-so'z boshlanadi. Ziyrak notiq davradagi o'zgarishni sezishi, gapni darhol muxtasar qilishi shart. Aks holda davra

ahlidan betoqatrog'i «Bo'ldi-ye!» deb notiqni behurmat qilib qo'yishi ham mumkin.

Shayx Abu Bakr ibn Ayyosh (r.a.) deganlarki: «Tuproq suvni tortib quritgani kabi, ko'p gapirish ham savoblarni quritadi».

Kamtar odamlar ko'p gapirishdan qochadilar. Ular ko'proq eshitmojni istaydilar va yoqtiradilar. Eshitmoq – kishini boyitadi, ko'p gapirmoq sayozlatadi. Ko'p gapirgan ko'p yanglishadi. Ko'p yegan – ko'p yiqladi. Haqiqatkim, ko'p so'zga yolg'on, albatta, aralashadi. Ta'kidkim, tan kasalining asosi ko'p yemoqdir, qalb kasalining sababi – ko'p demakdir. Ko'p demak – so'zga mag'rurlik, ko'p yemoq – nafsga bandalikdir. Odam uchun bu sifatlar keraksiz va barchasi xudparastlikka oiddir. «Ko'p gapiruvchi, ko'p yeguvchi – do'zax o'tiga oshiqib ketuvchi, – deb yozadilar hazrat Navoiy. – So'zlamoqqa berilgan, yemoqqa qul bo'lgan odam bilim sharofatidan mahrum bo'ladi.

*Ko'p demak birla bo'lmagil nodon,
Ko'p yemak birla bo'lmagil hayvon».*

Odam bolasi ilmi darajasidan qat'iy nazar, ko'p gapni yoqtirmaydi, aniqrog'i, hazm qila olmaydi. Lekin o'zi ko'p gapirishni yoqtiradi, gapira-gapira sira charchamaydi. Shunisi ajabianarli!

Mahmadona va safsataboz shoirlardan biri Abdurahmon Jomiy huzurlariga kelib maqtandi:

- Tushimda Xizr payg'ambar og'zimga muborak tupuklaridan tufladilar. Bu gapdan ustoz bosh chayqab dedilar:
- Yanglish aytyapsan. Aslida Xizr payg'ambar sening betingga tupurganlar, gapdan tinmay og'iz ochib turganing uchun tupuklari og'zingga ham tushgan bo'lishi ehtimol.

Kaykovus farzandiga xitoban shunday deydi:

«Kishi sxuxandon, sxuxango'y (notiq) bo'lishi kerak. Ey, farzand, sen sxuxango'y bo'lg'ilu, ammo durug'go'y (yolg'onchi) bo'lmag'il. Har so'zni andisha bila boshlag'il, toki aytg'on so'zingdin pushaymon bo'lmag'aysan. Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdir. Hech so'zni eshitishdan diltang (ichi torlik) bo'lmag'il. Ul so'z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun uni eshitgil, to yuzingga so'z eshigi beklanmasun va foydasi favt (yo'qotish) bo'lmasun. Sovuq so'zli bo'lmag'il. Sovuq so'z bir tuxumdir. Undan dushmanlig' hosil bo'lur.

Ey, farzand, agar har nechakim sxuxandon bo'lsang, o'zingni bilg'ondan kam tutg'il, to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysen. Ko'p bilib, oz so'zlag'il va kam bilib, ko'p so'z demag'il. Nima uchunki, aqsliz shundoq kishi bo'ladur – u ko'p so'zlar. Deb-

durlarki, xomushlik salomatlik sababidur, chunki ko'p so'zlaguvchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar. Aqlsiz kishi xomush bo'lsa, uni oqil hisoblaydilar. Ko'shish (harakat) qilkim, xaloyiq seni ta'rif qilsunlar va shundoq so'z degilkim, u ishga yarasun, bekor va zoye ketmasun».

Kaykovusning bu o'gitiga yana bir donishmandning nasihatini bog'lasak, uzukka ko'z qo'ygandek bo'lur: «Farzandlarim, eshitgan so'zlarining eng go'zalini yozib oling. Yozgan so'zlarining eng go'zalini yodlang. Yodlagan so'zlarining eng go'zalini so'zlang». Abu Bakr Siddiq (r.a)dan nasihat: «Nimani gapirganiningni, kimga gapirganiningni va qachon gapirganiningni unutma!»

«So'z – haqiqatning soyasi va parchasidir, – demishlar mavlono Rumiy, – modomiki, soya o'ziga tortar ekan, u holda haqiqat yanada yaxshiroq jazb etadi. So'z – bahonadir. Bir insonni boshqa bir insonga tortgan narsa so'z emas, balki ikkalovida mavjud bo'lgan ruhiy birlikdan bir parchadir».

Ya'ni, agar ruhiy birlik bo'lsa, suhbat shirin bo'ladi. Yoki aksincha. Masalan, mayxo'rлarni ham ruhiy birlik birlashtiradi. Ularning bema'ni suhbatlari ham shu sababli o'zlariga huzurli tuyuladi. Hidlangan o'limtiklar ustidan esgan shamol har tarafga yoqimsiz hidlar tarqatadi. Nafaslarni bo'g'adi. Hikmatlar lazzatidan mahrum fosiqlarning suhbatidan xuddi shunday badbo'y hid tarqaladi. Ular o'zlarining buzg'unchiligi bilan ichma-ich bo'lib ketganlar. Buzg'unchiliklaridan lazzat oladilar.

Oqil bilan telba o'rtasidagi butun ayirma shundaki, oqil odam doim fikrlagani fikrlagan, ammo kam gapiradi. Telba-nodon odam esa doimo gapirib, hech vaqt o'ylamaydi. Oqil odamning tili hamisha fikrining izmida. Telba-nodonda esa buning aksi. Oqil odamning tili tafakkurning tilmochi, telba-nodonning tili esa gap tashuvchi va g'iybatchidir. Shu bois ham «Tinglashda birinchi, gapirishda esa oxirgisi bo'l», demishlar.

«Bir so'z aytmoqchi bo'lsang, ma'nosini o'ylab ko'r. So'zlamaydigan taqdirda zimmangda mas'uliyat qoladigan bo'lsagina so'zla. Aks holda ovoz chiqarma», deb nasihat qilganlar imom G'azzoliy hazratlari. Shayx Sa'diy bayon etishiaricha, hindistonlik donishmandlar Buzurgmehr kamoloti haqida so'zlab, ul zotning gapirganlarida to'xtab-to'xtab, biroz o'ylab, so'ngra so'zda davom etishlarini qusur o'rnida ko'rdilar. Nedinkim, tinglovchi kishining muntazir qilib qo'yishlarini aybli deb bildilar. Buzurgmehr ularga bunday izoh berdilar:

– Bir narsa haqida so'zlagandan keyin «Bu nomaqbul gapni nega aytdim?», deb pushaymon qilishdan ko'ra, o'ylab, andisha qilib so'zlash afzaldir.

Mazkur javobdan «o'ylamasdan tilga kelgan so'z zarardir va ilm-dan bebahra so'zning qadri yo'qdir», degan hikmatni uqish mumkin. Sharafli hadiski: «Mo'minning tilidan farishta so'zlaydi. Kofirning tilidan shayton so'zlaydi».

Bir kishi donodan so'radi:

– Falon obid haqida na deya olursanki, o'zgalar aning izidan ta'na qilib, ko'b so'z ayturlar.

Dono u obid bilan sira suhbat qurmagan edi, shu bois dedi:

– Zohirida hech ayb ko'rmasmen va botinida na aybi borin bilmasmen.

Ya'ni, tashqi ko'rinishida kamchilik yo'q, ammo so'zlarini tinglamay turib, uning kamoli haqida fikr bildirish amri maholdir.

Tug'ilgan odam vaqtি-soati yetgach, albatta, o'ladi. Undan hech bir nishona qolmaydi. Lekin uning so'zлari oqil, ezgu bo'lsa, boshqalar yuragidan joy olib ulgursa, uning nomi mangu qoladi. Inson ikki narsa tufayli qarilik nimaligini bilmaydi: biri – xush qiliq, yana biri oqil so'zlamaklik. Odamdan qoladigani ham oqil so'zdir. Hamisha ochiq, samimiyo so'zlovchi odam mardona yashab, mardona o'ladi.

Xalqimiz fitratida latif so'zlamoqlikka intilish bor. Latif so'zlar barcha davralarda qadrlanadi. Qo'pol ifodadan barcha nafratlanadi. Ma'lum bir holatni ifodalovchi so'z quloqqa qo'polroq eshitilgani uchun ramzlardan foydalaniladi. Masalan: «Falonchi o'ldi» yoki «Falonchi o'lib qolibdi-da», deyilmaydi. «Qaytish qildi», «Omonatini topshirdi» yoki «Bandalik-da», deyiladi. «Tug'di» deyish ham qo'pol eshitilgani sababli «ko'zi yordi» yoki erkalagansimon «qo'ziladi», deb ham qo'yiladi. Har qanday xunuk xabarni ham dono odam chiroqli tarzda ifoda etib berishi mumkin. Buning uchun odam aytadigan so'zining ma'nosini yaxshi bilishi kerak. So'zining ta'sirini avval o'zi his qilishi shart. Keyingi yillarda bizda so'zni his qilmaslik, so'zni tushunmay ishlatish ancha kuchayganga o'xshayapti. Bu holat choyxonadagi suhbatlarda uchrassa ranjimasak ham bo'lar. Ammo matbuot, radio va televideniyedagi yosh hamkasblarimiz faoliyatida tilga e'tiborsizlik tez-tez uchrayaptiki, bu g'oyat achinarlidir. Bir kuni tele boshiovchi ko'rsatuvlar rejasini e'lon qilgach, «maza qilib hordiq oling», desa ajablanibman. Chunki «hordiq» – «charchoq» demakdir va hordiq olinmaydi, balki chiqariladi. Agar boshlovchingapini «tarjima qilsak», «ko'rsatuvlarimizni tomosha qilib, maza qilib charchang», degan ma'no chiqadi. Shunga o'xshash «savod» ham olinmaydi, savod chiqariladi. Chunki «savod» – «qora» demakdir, ya'ni «hajar ul-asvad» – «qora tosh» demakdir. Muuntoz she'riyatda «ko'z qorasi» «ko'z savodi» tarzida ham qo'llaniladi: «Ko'z savodin ayladi kirpiklaring Parvezni, Ne ajab bo'lsa jamoling shavqidin gulbez (gul hidi sochuvchi) ko'z». Qalbi ma'rifatdan

xoli, qorong'ulik asoratidagi odamni «savodxon» deyish kerak, biz esa nechundir bilimlilarni nazarda tutamiz. Aslida esa kishi qalbidagi qorong'ulik haydab chiqarilib, ilm nuri bilan yoritiladi. Ya'ni, savod haydaladi, chiqariladi, ziyo esa olinadi.

Shu kabi xatoliklar ko'pki, ularni bartaraf qilish har bir ziyolining burchi hisoblanishi barobarida yoshlar ham bu masalani bilishlari va yechimiga e'tiborni qaratishlari joiz. Kattalar «lutfan» degan so'zni ishlatishni yaxshi ko'radilar. Taklifnomalarga «to'yga lutfan taklif etamiz», deb yoziladi. O'zlaricha chiroyli shaklda taklif qilgandeklar. So'zning ma'nosini bilgan odam esa bu taklifnomadan g'ashlanishi mumkin. Chunki lutfan taklif qilishimiz, «Asli siz to'yimizga aytishga arziydigان odamlardan emassiz-ku, lekin bizning marhamatimiz kengligi tufayli istisno sifatida taklif qilyapmiz», degan ma'noni anglatadi. Agar shu chiroyli so'zni o'z o'rniga qo'yib «To'yimizga lutfan tashrif buyuring», desak, go'zal ma'noni bayon qilgan bo'lamiz. Ya'ni, «Marhamatingizni ayamay, to'yimizga tashrif buyurib, bizlarni quvontiring», degan bo'lamiz. Odamiylik talabidan qaralganda, murojaat qilinayotgan odamning hurmatini ado etish, martabasini balandroq qo'yish odati bor. Siz kattalarning muomalasida «taqsir» degan so'zni eshitib turasiz. Bu «do'stim, sizning martabangiz menikidan balandroqdir», degan ma'nodadir va bu kamtarlik belgisidir.

Kishining kishi tomonidan hurmatlanishi til – shirin so'z orqali bo'ladi. «Sen» ham, «siz» ham bir og'izdan chiqadi», deydilar. Xalqimiz «siz»ga odatlangan. Shu bois ham Rasululloh (s.a.v.) nomlarini tilga olganimizda ehtirom bilan sizlaymiz. Ruslarda, arablarda, turklarda hatto ota-onalarini ham sensirash odati borki, shu bois ham Payg'ambarimizga (alayhissalom) nisbatan ham «sen» shakli qo'llaniladi va bu ularda ayb sanalmaydi. Bizda esa hurmatsizlik hisoblanadi.

Hayotda barchani sensiraydiganlar ham uchrab turadi. Go'yo sizlasa amal otidan tushib qolganday tuyulsa kerak-da. Sensirash bizda manmanlikni namoyish qiladi, xolos. Vodiy tomonlarda go'zal odat bor – farzandlarini ham sizlaydilar. Toshkentda kishining o'zi bo'lmasa-da, sizlab hurmatlanadi. Masalan: «Adang uydami?» deb emas, «Adang uydamilar?» deb so'raladi. Javob ham shunga yarasha: «Adam ishda» emas, «Adam ishdalar». Farzandlarni oqil so'zlashga o'rgatmoqlik aynan shu holatdan boshlanadi. «Maktabda o'qituvching nima dedi?» deb emas, «O'qituvching nima dedilar?» desak farzandimizni chiroyli tarbiya qilgan bo'lamiz. Chiroyli va oqil so'zlovchilarining «ota-onasi-ga rahmat!» deb duo qilinishi bejiz emasdир. Oqil so'zlamakni bola ko'chada yoki maktabda emas, dastlab uyida o'rganadi.

Safarda ekanimizda bir odamni ko'rsatib, unga ta'rif berdilar. O'sha odam hech kimni sizlamas ekan. Ma'lumki, «lar» qo'shimchasi faqat

sizlashni emas, ko'plik ma'nosini bildiradi. «Hormanglar», desak asosan ko'plik ma'nosini nazarda tutiladi. O'sha odam hurmat ma'nosini anglashilib qolmasin uchun «hormanglar», demay «hammang horma!» der ekan.

Istanbulda chorrahadagi harakat tartibini nazorat qilayotgan polisning muomalasidan g'oyat ta'sirlangan edik. Bizdagilardan farqli o'laroq, u yerdagi polis avtomashina haydovchilarining ko'cha harakati qoidasini buzishini poylab turmay, yo'lovchilarga xizmat qilar ekanlar. Lozim bo'lgan onda avtomashinalar harakatini to'xtatib, piyodalarga yo'l ochar ekanlar va «o'taylik» der ekanlar. Biz shu so'zga e'tibor qildik. «O'tinglar!» yoki «o'ting!» deyilsa ham hurmat ohangi saqlanadi. Lekin bu shaklda buyruq ohangi ham mavjud. Shu ohangdan qochish uchun lutfan «o'taylik», deyishar ekan.

Umidimiz yulduzları, siz atrofingizda bundan o'zgacha holatlarga ko'p guvoh bo'lgansiz. Taqqoslash durust bo'lmasa-da, ibrat yuzasidan o'zimizdagи ahvolga boqaylik: avvalo militisioner birodarimizning piyodalarga bunday xizmat qilganlarini uchratganimizcha yo'q. Shunday xizmat qilgan taqdirlarida ham «Qani, tezroq bo'la qollaring! Hoy ota, namuncha lallayasiz!» kabi muomalalarga guvoh bo'larmidik, vallohi a'lam! Har holda avtobus, trolleybuslarda shunaqa muomalalarga ko'nikib qolganmiz. «Tushadiganlar oldinga o'tsin», «Kira haqini to'lab qo'yinglar»... Buning o'rniغا «Baraka topgurlar, kira haqini to'lashni unutib yana gunohkor bo'lib qolmaylik», deyilsa-chi? Ajab! Ajab! Yo'lovchi kira haqini to'laydi. Ehtimol, haydovchining shirin so'zligi uchun qo'shimcha haq to'lashi kerakdir? So'z shamol bo'lsa, haqoratli yoki qo'pol so'z yelvizak kabi zararli ekanini bilsak-da, «yelvizakka chidaymiz», deb o'zimizni o'zimiz qiy nab yuramiz.

Umidimiz yulduzları, til haqida fikr yuritilganda sizga aytadigan tanbehlarimiz ham bor. Ko'pgina tengdoshlaringiz og'izlaridan qanday bema'ni so'zlar uchayotganiga e'tibor bermaydilar. Maktablarda bo'lganimizda hatto qizlarning og'zidan «ey harif», «kozyol», «qulqoqqa lag'mon ilma», degan so'zlarni eshitib ranjiymiz. Bundan tashqari, chet so'zlarni qo'shib gapirish kasalligi ham borki, ayrim tengdoshlaringiz bu kasallikkdan qutulishga harakat qilmayotganga o'xshaydi. Aslida bu kasallik sizlarga biz – kattalardan yuqqan. Ulg'ayganingizda siz ham bu kasallikni bolalaringizga yuqtirmasangiz yaxshi bo'lardi. Sizning tilingizdan «korache», «vabshe», «pochti», «zvonit qil», «ochkilik bola», «shimi utyuglanmagan», «chistiy o'zbekcha» kabi ko'p-ko'p so'zlar mustahkam o'rin olganligi afsusli holdir. Men yoshiar bilan har uchrashuvda bu masalaga ularning diqqatini qarataman. Hatto felyeton ham yozgan edim. Og'zidan chiqayotgan so'zlarga e'tibor bermaydigan nodon bola nomidan yozilgan maktubni e'tiboringizga havola qilaman:

«Pajaliska»

Kaminani yo'qlab onda-sonda bo'lsa-da, maktub kelib turadur. Televideniye idorasidagi muhtaram muharrirlarning iltifoti va himmati ila o'zbek tiliga doir mumammolar xususida berilmish bir ko'rsatuvda ishtirok etib edim. Ne baxtki, bul suhbat tomoshabin o'rtoqqa ma'qul tushib, u zoti muhtaramning kichkinagini maktubiga arzibmiz. Ijozatlari ila mazkurni e'tiborlariga havola etsam:

«Xo'rmatli okaxonla, bugun bayram bahonasida besh-olti og'ayni kampaniya bo'lib baldet qilib o'tiruvduk. Uzbekskiy til haqidagi pere-dachani ko'rduk. Nishtyak gaplarni etdiyla. No', bir bratan gapirganda quloqqa lapsha osdi. Vaabshe qoyil emasmiza unga. Hozir o'zbek tili gosudarstvenniy tilga polniy o'tgan-ku! Hammamiza chistiy o'zbekcha gaplashishimiza kerakmi, abezateliy kerak. Man bunaqa boltunlarni savsem yoqtirmiyman. O'sha boltun bratan «tramvayga o'tirduk», deydi. Bizani predkalarimiza «tramvay» deyishmagan, o'zbekchasiga «ko'nka» deyishgan. O'zbekchani chereschur yaxshi bilmasang, nima qilasan gapirib, odamlarni nastroeniyasini buzib. Pachtı hammamiza shu mneniyadamiza. Hammamiza patriot bo'lishimiza kerak. Yesli hammamiza vse kak odin chistiy o'zbecha gapirishga o'tmasak, ming staratsa qilayluk, hamma ishimiza kapeyka bo'lib qoladi. Man o'zbek tiliga to'st etdim. Hamma o'zbek tili uchun bir ryadda bo'lishi kerak, orada bittayam mesta svobodna qolmasin, dedim. Hamma do dna ichdi. Silayam bizani padderjka qilasila, deb podpisimni qo'ydim. Man Krasniy most kvartalidagi domda turaman. «Radji zolotoy» desayla, hamma tochna ko'rsatib beradi. Oq bryuk bilan pozalochenniy ochki taqib yuraman. Bilagimda sigankalardan olgan brasletim ham bor. Boshpurt bo'yicha Rajabtilla Karimtillayevichman. Gapimni yana bitta dobavkasi bor: sila bilan otdelna o'tirib, otdushi gaplashmoqchiman. Soglasna bo'lasila, silaga neudobna bo'lmaydi, degan mneniyadaman. O, keymi?»

Dilni o'rtab yuborguvchi bu maktubga javobimiz tayin:

– Nima ham derdik, pajaliska deymiz-da...

Umidimiz yulduzları, bu satrlarni o'qib ko'z oldingizga balki bিrор do'stingiz kelgandir. Siz bunday noqisliklardan xolidirsiz. Sizga barakalla, deb, o'rtog'ingizni bu kasallikdan qutulishiga yordam berasiz, degan umid ila mavzuni davom ettiramiz.

Hikoyat. Ikki shoир odil podshoh No'shiravonning ziyoғatida hozir bo'ldilar. Biri baland ovozda bayt o'qidi:

*Yaxshiligidan qaytsin, desang sen,
Yaxshilik qil, yaxshi o'y o'yla!*

Navbat ikkinchi shoirga kelganda bu baytni o'qidi:

*Yomonligim qaytmasin, desang,
Yomon bo'lma, yomon o'y qilma!*

Bu baytlarni eshitgan No'shiravon xushhol bo'lib, birinchi baytni o'qigan shoirga ming dirham, ikkinchisiga esa besh yuz dirham hadya bermoqlikni amr etdi. Shunda vazirlardan biri ajablanib so'radi:

– Ey, odil amirim, ularning baytlari bir ma'noda bo'lgani holda ne uchun har xil tuhfa berdingiz?

No'shiravon shunday javob qildi:

– Rost, ma'no bir. Biroq, so'zda tafovut bor. Birinchisining so'zi boshdan-oyoq yaxshilik haqida bo'ldi. Ikkinchisiniki esa kishiga faqat yomonlikni eslatdi.

Yana bir rivoyat. Boshqa zamonda va boshqa mamlakatda shunga o'xhash voqeа sodir bo'lgan ekan. Podshoh bir begunohni o'ldirmakka amr etdi. Ul bechora noumidlik holatida qabih so'zlar aytib, podshohga dashnom berdi, andoqkim, debdurlar: «Har kishikim jonidin kechar, ko'nglidan har na so'z bolsa, oni qo'rqlay izhor etar». Podshoh u odamning dashnomiga tushunmay, vazirlaridan «Ul na so'z aytur?», deb so'radi. Oqil vazir dediki:

– Ey, podshohim, ul bechora ayturkim: «Har kishi qahr-u g'azabin yutib, xalqning gunohin o'tib, ehson qilsa, Haq Taolo uni do'st tutar va jami gunohidan o'tar».

Podshohga bu gap xush kelib, ayblanuvchining gunohidan o'tdi, o'lim hukmi bekor bo'ldi. Alhol, yana bir g'ofil vazir bor edikim, oqil vazirga qarab dedi:

– Podshohning suhbatida sandin va mandin yolg'on so'z aytmoq munosib emasdur. Bu kishi podshohga dashnom qildi. Sen bu so'zlarining yolg'on aytursan!

Podshohga g'ofilning so'zi noxush kelib, undan yuz o'girib dedi:

– Sening bu rost so'zingdan uning ul yolg'on so'zi manga xo'b yaxshi ko'rinxur, nedinkim, uning bu so'zi amniyat va maslahat binosiga istehkom berur va sening so'zing fasod va sharorat turg'uzmoqni taqozo qilur. Andoqkim, xiradmandlar aytubdurlar: «Maslahatomiz yolg'on so'z fitnangiz rost so'zdin yaxshiroqdir».

Bu vaziyatda podshoh «Har bir so'zni haqiqat deb so'zlayverish xato, ammo haq so'zni tinglash va unga amal qilish – farzdir», degan hikmatga amal qilgan edi.

Jo'shon hazratlarining kitoblarida ajib voqeа bayonini o'qib xotirlab qolgan edim.

O'n sakkizinchasi asrda ledi Montegu degan xonim Ingliston elchisi bo'lmish eriga hamroh bo'lib Istanbulga keladi. Bu yerda ko'rganlari maktublar tarzida yozib, kitob holida chop ettiradi. Shu kitobda yozishicha, u Fotima Sulton degan xushsurat va xushxulq ayol bilan tanishadi, uni yoqtirib qoladi, go'zalligidan hayratlanadi va inglzlarga xos so'zamollik bilan hazillashadi:

– Xonim afandi, siz juda go'zalsiz, shu qadar chiroylisizki, bu yerga kelgan-ketgan xotinlar husningizdan hayrattda. Agar Angliyada bo'sangiz edi, erkaklar atrofingizda girdikapalak bo'lishardi.

Xonim afandi bu inglizcha lutfdan bir cho'chib tushadi. Chunki ingliz zavqi, xohishi, lutfi musulmonnikidan tamoman farq qiladi. Xonim afandi g'azablanadi-yu, ammo nachora, u ledi mehmoni... Shu bois g'oyat ehtiyyotkorlik va nazokat bilan shunday javob qaytaradi:

– So'zlar engizga ishonmayman, ingliz erkaklari go'zallik qadr-qimatini bilganlarida edi, sizni bu yerga zinhor jo'natishmas edi.

Bu muloqotdan qattiq ta'sirlangan ingliz xonim maktubida bunday yozadi:
 «Azizim, bu nuktadonlikka boq! Bu zarofatga boq! Na qadar zariflik!
 Noziklik! Na qadar zarif insonlar!»

Ha, buni bir o'q bilan ikki quyonni urish deb ataydilar. Xonim afandi, avvalo, mehmonning go'zalligini lutf bilan e'tirof etdi va ingliz erkaklarining ayollarga nisbatan munosabatlari ayanchli va sharmandali ekanini bildirdi.

Hazrat So'fi Ollohyordan o'qiymiz:

*Musulmon o'g'lida bo'lsa suchuk til,
 Olib kelsa bo'lur bir qiy bila fil.*

Ma'nosasi: Musulmon bolasi shirinso'z bo'lsa, flini ip bilan yo'lga solsa bo'lur, deyilmoqchi.

Inson bolasi hatto dushmaniga ham yomon so'z aytmaslikka harakat qilishi kerak. Dushmanni isloh etuvchi so'z aytish uni ko'p balolardan asraydi.

*Suchuk lafzi bilan mo'ri xiradmand,
 Solur zo'r ajdahoning og'zina band.*

Deyilmoqchiki, shirin so'z bilan aqlli qumursqa (chumoli) bahaybat ajdahoning og'ziga band soladi. Bundan murod: kimsaning o'zi zaif bo'lsa-da, yaxshi gapi bilan ulug' martaba egalariga o'git tuzog'ini solib, to'g'ri yo'lga yo'llay oladi.

*Muloyim til bilan beharb-u bezarb,
Birovni keltururlar sharqdin g'arb.*

Deyilmoqchiki, muloyim so'z bilan hech bir urush-talashsiz birovni mashriqdan mag'ribga keltura olurlar.

*Bu erlar olmayin bir igna qo'lg'a,
Solurlar necha gumrohlarni yo'lg'a.*

Suchuk tilli erlar hech bir urush qurolini qo'lga olmay, birligina yumshoqlik bilan qancha yo'ldan ozganlarni to'g'ri yo'lg'a soladilar («igna» so'zi urush quroli ma'nosida keladi).

*Suchuk tildir ajab ganji muazzam,
Ato qilg'an bilan hech bo'lmag'ay kam.*

Ya'ni: shirin so'z shundayin ajoyib xazinaki, sarf qilgan bilan kamaymas, shu bois uni boshqalardan qizg'anib yurma.

*Dema harfeki, bo'lsa bemaoniy,
Agar til harze bo'lsa, san til oni.*

Ma'nosi budir: agarchi gapirar ekansan, so'zingning aqalli bir harfi ham ma'nosiz bo'lmasin. Mabodo tiling botil va behuda so'zlar so'zlayversa, unda sen bunday tilni tishlab tashlasang ham bo'ladi. («Harza» – behuda, ma'nosiz vaysash, demak. Kitobning ayrim nashrlarida «agar **til zaharli** bo'lsa, til oni» degan shaklda ham yozilgan. Ya'ni, behuda vaysayveradigan tilni tilib-tilib tashla, deyilmoqchi.)

*Kalidi ganji ma'nokim, zabondur,
Anga bir nuqta tushsa, ko'p ziyondur.*

Deyilmoqchiki, ma'nolar xazinasining ochqichi – til. Qulfnинг ichiga biror mayda narsa – cho'p tushsa ham ziyon bo'ladi. Kalit ishlamay qolishi mumkin. Baytdagi «nuqta»dan murod – arab harflarida «zabon» so'zidagi «b» nuqtasi yoniga yana bir nuqta tushib qolsa, ma'no o'zgarib, bu so'z «ziyon» deb o'qilishi mumkin.

Rivoyat. Xitoy, Hind, Eron va Rum podshohlari bir yerga yig'ilib: «Har birimiz bittadan hikmat aytaylikki, dunyo turguncha tursin», dedilar.

Xitoy shohi dedi:

– Men aytgan so‘zimni qaytarib olishdan ko‘ra, so‘zni og‘izdan chiqarmaslikka harakat qilaman.

Hind shohi dedi:

– Men o‘z foydasini ko‘zlab aytgan so‘zi zarar bergan va o‘zini halok qilgan odamga hayron qolaman.

Eron shohi dedi:

– Og‘zimdan chiqmagan so‘zim – qulimdir, aytganim esa – xojam.

Rum shohi dedi:

– Men aytmagan so‘zimdan hech vaqt pushaymon bo‘limgaganman. Aytganimdan esa tez-tez pushaymon bo‘laman. Shohiarning indamasligi foydasiz va bema’ni suhbatlardan ko‘ra yaxshidir. Inson har narsadan ko‘proq o‘z tili tufayli baloga yo‘liqadi.

Har kishi Nizomiy Ganjaviy hazratlarining bu nasihatlariga amal qilsa kam bo‘lmash:

*Oldin bilib olib, keyin so‘zlagil,
Oltin topib, so‘ngra xarjin ko‘zlagil.*

Oqil so‘zlamak fazilati haqida gapirganda suhbatda kim avval so‘z boshlashi kerak, so‘ramoq odobi qanday bo‘lishi kerak, degan savol-larni chetlab o‘tish mumkin emas. Avvali shuki, kattalar so‘ramasdan turib, yoshlarning so‘z boshiashlari odobsizlik sanaladi. Ishonchli bo‘limgagan kishining oldida aytar so‘zni o‘ylab gapirish ikki karra muhimdir. Kimki boshqalarni o‘z huzuriga chorlar ekan, so‘zni shu chorlagan kishi boshlamog‘i joiz. So‘ramasdan oldin so‘z boshlash insoniy odatlarga zid bo‘lib, oqillar ta’rifiga ko‘ra, bu hayvonlar qatori-dagi ish bo‘lur edi. Telba, tentak, aqli zaif bo‘lganlargina boshqalarning savol va qiziqishlarini kutib turmasdan gap boshiab yuboraveradilar. Shuning uchun ular ko‘p dakki eshitishadi. Bayt:

*Qora boshga yovuz yovdir qizil til,
Ne-ne boshni yedi, yana yegay, bil!*

Latifa. Bir gado ovqatlanib o‘tirgan kishilardan: «Nima yeyapsizlar?», deb so‘radi. «Zahar» deb javob berdilar. Shunda gado betakalluf ravishda taomga qo‘l uzatib dediki: «Zahardan menga ham beringlar, sizlar o‘lsangizlar, menga hayotning qizig‘i yo‘q».

Har kuni har birimiz o‘nlab, hatto undan-da ko‘p savol-javoblarining guvohi bo‘lamiz. O‘zimiz kimgandandir, nimanidir so‘raymiz, kimgarningdir savoliga esa javob qaytaramiz. Ba’zan «Shunaqa ham

bema’ni savol bo’ladimi?» deb g’ashlanamiz. Ba’zan savolga yarasha javob bo’lganini o’zimiz ham sezmay qolamiz.

Rivoyat. Bir odam vaziri a’zamning uyini izlab yurib, uning o’ziga duch keldi. Tanimagani uchun:

– Vaziri a’zamning uylari qayerda? – deb so’radi.

Vaziri a’zam o’zining uyini ko’rsatib qo’ydi-yu yo’lida davom etaverdi. Izlagan odam uning uyini topib borib, eshikni taqillatdi. «Xojamiz yaqinginada chiqdilar», degan javobni eshitib, kechgacha kutdi. Kechki payt vaziri a’zam qaytgach, «Vaziri a’zam sizmisiz? Hali o’z uyingizni menga ko’rsatib ketaverdingizmi? Axir men sizni izlab keluvdim-ku! Bir bechorani kuttirish adolatdanmi?», deb ranjidi. Shunda vaziri a’zam dediki:

– Birodar, siz mendant «vaziri a’zamning uylari qayerda?», deb so’radingiz. So’rog’ingizga munosib ravishda uyni ko’rsatdim. Agar «Vaziri a’zamni qayerdan topaman?», deganingizda «Menman», degan bo’lardim va siz kutish aziyatidan qutular edingiz. Siz mendant emas, tilingizdan shikoyat qilganingiz durust.

Shu vaziri a’zamga podshoh: «Poytaxtda nechta so’qir, nechta basir bor, aniqlab bering», dedi. Shunda vazir uyiga borib yig’ma so’rini (karavot) xizmatkoriga ko’tartirib, bozorga olib boradigan serqatnov ko’chaga keitirdi-da, bir qismini yig’ib, qolganini yig’moqchi bo’layotganday harakat qilib turdi. Shu payt podshoh a’yonlari bilan shu ko’chadan o’tib qoldi. Avval a’yonlar, so’ng podshohning o’zi «Nima qilyapsiz?» deb so’radi. «Nima qilayotganimni hali kechki payt aytaman», dedi vaziri a’zam. Ular ketgach, boshqalar ham qiziqib so’rayverishdi. Vaziri a’zam xizmatkorining qo’liga bir daftar berib: «Nima qilyapsiz?», deb so’raganlarni ko’zi ojizlar sahifasiga: «Bu yerga nima uchun so’ri qo’ymoqchisiz?», – deganlarmi ko’zi ochiqlar ro’yxatiga yozmoqni buyurdi. Kech kirgach, ro’yxatni podshohga taqdim etdi. Podshoh ko’zi ojizlar ro’yxatida o’z nomini ko’rib, g’azablandi. Vaziri a’zam izoh berdiki:

– Davlatpanohim, hali ko’chada so’rini yig’ayotganimda «Nima qilyapsiz?» deb so’radingiz. Boshqalar ham shunday deb so’rashdi. Kishining nima qilayotganini ko’rmagan odamgina «nima qilyapsan?» deb so’rashi mumkin. Shu bois sizni ham ko’zi ko’rmaydiganlar ro’yxatiga yozdirdim. Qarang, bu ro’yxat ko’radiganlar ro’yxatiga nisbatan ancha uzun.

Bu izoh podshohga ma’qul kelib, vaziriga hadya berdi.

Suhbatlashib o’tirgan odamning biri ikkinchisidan ba’zan «Men bog’dan kelsam, sen tog’dan kelasan-a!» deb ranjiydi. Ayrim suhbatlar Mavlono Rumi hikmatlaridagi voqeani eslatadi.

Hikoyat. Anchadan beri xasta yotgan odamning bir kar mahal-ladoshi bor edi. Do'stlari unga «Xasta birodaringni shu paytgacha ham yo'qlamabsan-a?», deb tanbeh berdilar. Bu gap karga ta'sir qilib, darhol ziyoratga otlandi. Yo'lda bora turib o'ylandi:

– Men karman, u esa xasta – g'oyat past ovozda gapirodi. Hech narsani eshitmasam, qanday gaplashaman?

O'ylay-o'ylay «Bemorning gaplarini yuzdag'i ifodadan bilib olaman, – deb qaror qildi. – Uyga kirkach «Qandaysan?» deb so'rayman. U xazin tabassum qiladi, shu jilmayishi «yaxshiman», degani bo'ladi. Shunda men «Alhamdulillah, juda ham xursandman», deyman. Keyin «Nima ichib, nima yeyapsan?», deb so'rayman. Albatta «Sho'rva» yoki «sut», deb biron taomning nomini aytadi. Shunda men «Osh bo'lsin», deb duo qilaman-da, «Qaysi tabib qarayapti?», deb so'rayman. «Falonchi tabib», deb birontasining nomini bildiradi. Men «U tabibning g'oyatda qo'li yengil, yaxshi davolaydi», deb ko'nglini ko'taraman», degan tayyorgarlik bilan bemorning uyiga kirib bordi. Rejasi bo'yicha «Qalaysiz, qo'shnijon», – deb so'radi. Bemor shukr va sabr qiluvchilardan emasdi. Shu bois kar kutganday «Xudoga shukr, yaxshiman», deyish o'rniha mahzunlik bilan:

– Kasalim og'ir, o'lyapman, – dedi. Kar bu gapni eshitmasa-da, yuzidagi xazin tabassumdan o'zicha xulosa chiqarib, suhbatini davom ettirdi:

– Oh! Oh! Juda xursandman, Xudoga shukr!

Bemor bu odamning karligini unutib, gapidan g'azablandi. «Bu odam dushmanim ekan-da, bilmay yurgan ekanman», deb o'ylandi. Kar esa davom etdi:

- Nima yeb, nima ichyapsiz?
- Zahar yeb, zahar ichyapman, – dedi bemor achchiqlanib.
- Osh bo'lsin, – dedi kar. – Qaysi tabib kelib turibdi?
- Azroil kelib-ketyapti.
- Oh, oh! Uning qo'li juda yengil-da, yaxshi davolaydi.

Shunday deb o'zicha bemorning ko'nglini ko'targan bo'lib, o'rnidan turdi. Uning dushman ekaniga qat'iy ishongan bemor esa g'azab o'tida qovurilib qolaverdi.

Mavlaviyning bu qissalari kishilar o'rtasidagi ba'zi anglashil-movchiliklarni yaqqol ko'rsatib beradi. Salkam sakkiz asr ilgari bayon qilinmish bu kabi voqeа bugun aynan emas, ramziy ma'noda hayotda ko'p uchraydi. Ayrimlar bu dunyoning mashaqqatlari ostidagi kasal odamga o'xshaydilar. Ba'zi odamlar esa ilmdan, odob-axloq va fazi-latdan juda uzoq bo'lganlari tufayli nozik tuyg'ularni anglamaydigan, haqiqatni tushunib yetmaydigan karga o'xshaydilar. Ularning o'zaro suhbatlari, hatto mehribonchiliklari ham haqiqiy emas. Bunday

kishilar har qanday gapni o'z tushunchasiga ko'ra anglab, shunga qarab, boshqalar bilan do'st yoki dushman bo'ladilar. Bayon etilgan voqeal suvratga emas, siyratga qarab ish tutsang to'g'ri bo'ladi, degan mazmundagi saboqdir. Chunki yaxshi tushunmagan so'zlar har ikki tomonnni ranjitadi. Gapini yaxshi tushuntira olmagan kishi oxirida nadomat chekadi.

Mavlaviy hazratlari tashqi belgilar, so'zlar shakliga e'tibor qilmaslik, balki so'zning ma'nosiga va samimiyligiga e'tibor berish lozimligini ko'p ta'kidlaydilar. Kimningdir sizga aytgan so'zлari sodda, to'pori tuyulishi ham mumkin. Lekin chiroyli gapirgan odamga nisbatan uning muhabbati soxta emas, tama-g'arazga asoslanmagan. U sizga sadoqatli. Yurakdan aytigan gaplar aytuvchining sadoqatini ifodalaydi. Shu bois ham qalbi pok kishilarning suhbatli barcha uchun yoqimli bo'ladi. Zero, inson qalbi qancha toza, sarishta bo'lsa, ilm-u hikmat unda shuncha aks etadi. «Ko'ngil – javhar, so'z esa – araz (hodisa)», – deydilar Rumiy hazratlari. Agarchi kishi fikrini so'z bilan ifodalasa ham, lekin bu so'z ko'ngildan chiqdimi yoki yo'qmi – muhim shu! So'z – qurol, maqsad esa ko'ngil. Ko'ngil o'rstanmasa, ehtiroslarga to'lishmasa, so'zda ta'sir bo'lmaydi. Ayniqsa, bir g'aribning ko'nglini shod qiladigan so'z aytish oltin xazinasi topishdan afzalroqdir. Chunki bu asl insoniylik gavharini ulashishdir.

Muxtasar so'z aytmoqning afzalligini ta'kidlagan holda, bu mavzudagi suhbatda qisqalikka erisholmaganim uchun uzr so'rayman. Donolardan o'qib, o'rganganim anchagina ediki, ularning, baholiqdrat, barchasini siz aziz umidimiz yulduzlar bilan baham ko'rmoqni istadim, birini bayon etib, boshqasini chetda qoldirishga ko'nglim bo'lmasdi. Uzrimni qabul qilishingizga umid bildirib, keyingi mavzuga o'taman. Aslida bu alohida mavzu emas, balki hozirgi suhbatimizning mantiqiy davomidir.

SALOMNING XOSIYATI

*Sahrolarda ish beradi bo'lsa xum,
Soyasidan bahra oladi gujum.
Salom berish bo'lar gapning kaliti,
Ey, yaxshilar, assalom-u alaykum.*

Payg'ambarimiz alayhissalomdan so'radilar: «Qaysi amal eng yaxshi amaldir?» Javob berdilar: «Tanigan va tanimagan odamingga taom va salom bermog'ing».

Salom berish – sunnat, alik olish vojibdir. Salom o'ziga xos duo, ibodatdir.

Umidimiz yulduzları, yodingizdadir, ertaklarda ko'p o'qigansiz: dahshatli ajdaholar yoki alvastilar makoniga kelib qolgan qahramonlar yovuzni ko'rishi hamon salom beradilar. Shunda ajdaho nima deydi, esingizdam? Ha, «Saloming bo'limganda ikki yamlab, bir yutardim», deydi. Bu nimani anglatadi? Salom duosi har qanday yovuzning ko'nglini yumshatish qudratiga ega. Yodingizda bo'lsa, silayi rahmga doir suhbatimizda «Qarindoshlarni salom bilan bo'lsa ham yo'qlang», degan mazmundagi sharaflı hadisni tilga olgan edik. Demak, sovg'a-salomlar o'z yo'liga, salomning qadri esa o'zgacha. Rasululloh (s.a.v.) Anas ibn Molikka (r.a.) xitoban dedilar: «Ey, o'g'lim, uyingga va qarindosh-urug'ingnikiga borsang, salomlash, bu salom senga va oila a'zolaringga baraka keltiradi». Qarindoshlarimizning qutlug' xonadonlariga salomsiz kirib borguday bo'lsak, olib borgan qaymoq-nonlarimiz ularga tatimaydi. O'sha qaymoq-non yeyilgach, ado bo'ladi. Salom tufayli qilingan duo esa yashab qolaveradi. Xonadonga go'sht yoki qovun ko'tarib kirmasak, «Nega go'shtsiz quruq kelding?», deb ranjishmaydi. Ostona hatlashimiz bilan salom bermasak, og'rinarilar. Ehtimol, «Bu odobsizni, bu besalomni kim tarbiya qilgan?», deb g'azablanishlari ham mumkin.

*Xudoyim beribdi insonga kalom,
Bemavrid ish qilib tortmagan alam.
Yaxshi ham, yomon ham shundan bilinar,
Kim bo'lsa oldidan o'tma besalom...*

Buni hammamiz bilamiz, shuning uchun ham ota-onamiz aziz farzandining hali tili cbiqmayoq, jajji qo'lchalarini ko'ksiga qo'yib salom berishga o'rgatadi. Tilidan birinchi marta «assalom!» degan totli so'zni eshitganida behad quvonadi.

Salomning shaklida, tashqi ko'rinishida har bir millatning o'ziggina xos tomonlari bo'lishi mumkin. Bizda o'ng qo'lini chap ko'ksiga qo'yib, tavoze bilan salomlashishning go'zal odobi mavjud. Shunga qaramay, ayrim odamlar ikki kaftlarini kindiklari ustiga qo'yib, egilib salom beradilar. Ularning bu holati salomga nisbatan rukuga o'xshab ketadi. Kinolarda ko'rganmiz, hukmdor yoki boshqa amaldorlar huzurida ruku nima ekan, sajdaga ham boradilar. Emaklab kelib, hukmdorning oyog'i ostiga sajda qiladilar. Mana shundan saqlanish kerak. Salom birovning ustunligini, o'zining esa pastdaligini ta'kidlash uchun emas. Bu odat qadim podshohlarning o'zlarini buyuk deb hisoblagan davrlaridan meros bo'lib o'tib kelgan bo'lsa, ehtimol.

Salomning shakli turlicha bo'lgani bilan mazmun-mohiyati bir. Salomlashishni bizga Yaratgan robbimizning O'zi buyuradi. «Niso» surasida aytadiki: «Qachonki sizga bir salomlashish ila salom berilsa, siz undan ko'ra yaxshiroq alik oling yoki xuddi o'zidek javob bering». Solmon Forsiy (r.a.) dan mazkur oyatning amaldagi holatini aks ettiruvchi sharaflı hadiski: «Bir odam Payg'ambarimiz (s.a.v.) huzurlariga kelib:

– Assalom-u alayka, ya Rasulluloh! – dedi.

Rasululloh (s.a.v.) u odamga:

– Va alaykas-salom-u va rohmatullohi, – dedilar.

Keyin boshqa bir odam kelib:

– Assalom-u alayka, ya Rasulullohi va rohmatullohi, – dedi.

Rasululloh (s.a.v.) unga:

– Va alaykas-salom-u va rohmatulilahi va barokatuhu, – dedilar.

So'ngra yana bir odam kelib salom berdi:

– Assalom-u alayka, ya Rasulullohi va rohmatulillohi va barokatuhu.

Rasululloh (s.a.v.) unga xuddi o'ziday javob qaytardilar:

– Va alaykas-salom-u va rohmatulillohi va barokatuhu.

Shunda u odam mazkur javobdan ajablanib, dedi:

– Ey, Allohnning rasuli! Huzuringizga mendan oldinroq falonchi va falonchilar kelib salom berdilar. Siz mendan ko'ra ularga yaxshiroq javob qaytardingiz?

Shunda Payg'ambarimiz (s.a.v.) dedilar:

– Sen menga salom berganingda oshirib aytishim uchun hech narsani qo'ymadning. Alloh: «Qachonki sizga bir salomlashish ila salom berilsa, siz undan ko'ra yaxshiroq alik oling yoki o'zidek javob bering», degan. Senga o'zidek javob berdim.

Abu Hurayra (r.a.) Rasululloh (s.a.v.)dan so'radilar: «Ya Rasululloh! Menga bir ish haqida xabar beringki, men o'sha ishni qilib, jannatga kirayin». **«Salomni oshkora qil**, ochlarga taom ber, silayi rahm qil, tunda odamlar uxlagan paytda qoim bo'l. So'ngra salomat holda jannatga kiraver», – dedilar Payg'ambarimiz alayhissalom.

Mazkur hadisdagи **«Salomni oshkora qil»**, degan amalgal diqqatimizni qarataylik. Ba'zan qaysi bir birodarimizning imo-ishora bilan salom bergani yoki bosh irg'ab alik olganiga guvoh bo'lamiz. Bu chiroyli odob emas.

Ko'pincha davralarda salom berish odobi haqida so'z ketsa «Avval kim salom berishi kerak?» degan savol ko'tariladi. Er va ayol ro'para kelganda birinchi bo'lib ayol salom berishi kerak. Bu bilan ayol kam-sitilayotgani yo'q. Agar er salom bersa, go'yo ayolni gapga tortishga

bahona izlaganday bo'ladi. O'rnida aytish lozimki, ayrim mamlakatlarda shahar yoki qishloqlarda ayollar bilan qo'l berib ko'rishilmaydi. Salom va alikning o'zi bilan kifoyalanishadi.

Ko'chada piyoda bilan suvoriy (hozir mashinadagi odam) uchrashib qolsa, piyodaga mashinada o'tirgan odam salom beradi. Chunki piyoda oldin salom bersa, bu salomdan maqsad zamirida «To'xtang, meni ham ola keting», degan tama bo'lishi mumkin. Bir kishi ko'pchilik orasiga kirganda bir marta salom beradi, har bir odamga alohida-alohida salom berishi shart emas. Ulardan biri alik olsa kifoya. Agar hammalari alik olishsa savob bo'ladi. O'n kishi o'tirgan joyga to'rt kishi kirsa, birlari salom bersa bo'ladi, to'rtovlari ham salom berishi afzaldir, o'tirganlarning har birlari alohida-alohida to'rt marta emas, bir marta alik olsalar kifoya. O'tirgan yoki tik turgan odamga yurib kelgan kishi salom beradi. Taomlanayotgan kishi esa, aksincha, yaqinlashgan odamga salom beradi. Chunki dasturxonga yaqinlashayotgan odam avval salom bersa, «ovqatingga sherik qilasanmi?» degan tama yashiringan bo'lishi mumkin.

O'tirgan odamlarga salom berish masalasida yana bir bahsli joy bor: aytaylik, choyxonada o'n odam shaxmatmi yo nardimi o'ynab o'tiribdi. Kirib kelgan odam odob yuzasidan ularga salom berishi kerak. Lekin bu holda salom bermagani ma'qul. Chunki o'yinga band odamlar alik olmasliklari va buning oqibatida gunohkor bo'lib qolishlari mumkin. Ko'pincha choyxonadagi o'yinchilarning bosh irg'ab alik olganlarini ko'ramizki, bu ham kishining g'ashini keltiradi. Xalqimiz odobiga ko'ra kattami yo yosh bolami salom bergach, alik olinib, sihat-salomatlik, hol-ahvol so'raladi. Bosh irg'ab alik oluvchilarda bunday odob yo'q. Bugun choyxonaga bir yumush bilan kirib qolgan o'smir salomiga shunday alik olinishini ko'rgach, ertaga bosh irg'ab alik olgan be-odobni ko'chada ko'rsa, salom bermay o'tib ketsa, kim aybdor bo'ladi?

Ko'chadagi harakatni nazorat qiluvchi militsiya xodimlari moshinani to'xtatgan onlarida o'zlarini tanishtiradilar, hujjatni talab qiladilar-u haydovchiga salom berishni unutib qo'yadilar. Ehtimol, panjalarini chakkalariga olib kelishlari, ruschasiga aytganda «chest» berishlarini salom o'rniga o'tadi, deb o'ylashar. Yo'q, bu harakatlari salom o'rmiga o'tmaydi. Odob yuzasidan avval salom berib, buning evaziga alikdan iborat xayrli duo olganlari ming marta yaxshi. Agar kun davomida ellik odamni to'xtatib salom bersalar, o'zlarini ellik odamdan duo olgan bo'ladir.

Savdo xodimlari ham bu holatga e'tibor berishlari shart. Tijorat ahli boshqa kasb egalaridan chiroyli muomalalari bilan ajralib turishlari zarur. Ba'zan do'konga kirsak, sotuvchi (ko'proq yosh sotuvchi)

sherigi bilan gaplashib turgan yoki krossvord yechayotgan bo'ladi. Kirgan xaridorga bir qarab qo'yadi-yu, «Sen keldingmi yo it keldimi?» deganday o'z yumushi bilan band bo'laveradi. Ayniqsa, qizlarda bunday beodoblik ko'p uchraydi. Agar sotuvchi savdo bilan band bo'lsa ham, kirib kelgan xaridorga salom bersa, nur alannurdir.

Biz bir davraga kirganimizda salom berishga odatlanganmiz. Xayrlashar mahalida «assalom-u alaykum» deyish xulqidan uzoqroqmiz. Bu xulqni ham egallab, xayrlashuv salomini bersak, go'zal va yoqimli bo'ladi. Qabriston yonida o'tilayotganda, ichkariga kirilmasa ham salom beriladi. O'z uyimizga kirayotganimizda ham xonodon ahliga salom berishimiz kerak. Ayrim oilalarda ertalab bir-birlariga salom berish odati yo'qligi yaxshi odobdan emas.

Bir yosh oila buzilish darajasiga yetib, mahallaga arz bilan chiqdilar. Bunaqa paytlarda qaynonalar kelinning ko'p ayblarini aytib tashiashadi. Mening diqqatimmi qaynonanining «kelnim ertalab salom bermaydi. Qancha o'rgatsam ham qulog'iga olmadi», deyishi ajablan-tirdi. Shunda kelinning onasi «Bir hovllda yashab tursa ham salom beraveradimi? Biznikida bunaqa odat yo'q», deb izoh berdi. Kelinda salomlashish odobi yo'qligiga kim sababchi ekani shu izohdan keyin ma'lum bo'ldi.

Umidimiz yulduzlar, siz uyda salom berishga o'rgangansiz, o'qishga borganingizda ustozlariningizga ham salom berasizlar, barakalla! Lekin tengdoshlariningizga salom bermaysiz. Bir-biringiz bilan qo'l berib ko'rishasizlar-u, «qalaysan?» deb qo'yasizlar. Ba'zilarning «salyut!» yoki «privet!» degan odatlari ham borki, bu durust odob emas.

Hammomda, hojatxonada salom berilmasligini bilsangiz kerak. Ko'p joylarda ertalab uyg'ongach, tahorat qilinmaguncha yoki to yuz-qo'l yuvilmaguncha salom berilmaydi. Ayrim joylarda esa bu odobga e'tibor berilmaydi. Uyqudan bosh ko'tarilishi bilan ko'ringan odamga salom beriladi. U odam esa yuvuqsiz bo'lsa ham alik olaveradi. Bu odatning qaysi biri to'g'ri, deb bahslashish ortiqcha. Albatta, salom duosi pokiza holda qilingani ma'qul. Lekin mahalla yoki qishloq ahli bunga odatlanmagan bo'lsa-yu, siz mehmonga borganingizda yuviqsiz holda salom bermaganingizdan ajablanishsa, o'z odatingizni hilmlik ila tushuntirib bergenningiz yaxshi.

Qur'on o'qilayotganda, nomahram xotinlarga, namoz o'qib turgan odamga ham salom berilmaydi.

Bizning odobimizga ko'ra, kichiklar kattalarga salom beradilar. Lekin kichiklar ba'zan bolaliklariga borib yo biron narsaga chalg'ib, salom berishni unutishlari mumkin. Shunda kattalar ularni darrov urushmay, salom bersalar, shuning o'zi dakki o'rnida o'tadi. Qo'l berib

ko'rishishda esa kichiklar avval qo'l uzatishdan tiyilishlari kerak. Agar katta kishi qo'l uzatsa, ehtirom yuzasidan qo'sh qo'llab ko'rishmoq afzal. Katta kishi qo'l uzatmasa, salom berishning o'zi kifoya. Hol-ahvol so'rash ham avval kattadan lozim. Bolalar, yoshlar salom berishganda biz – katta yoshlilar «Vaalaykum assalom» deyishdan tashqari yana ular tushunadigan tilda «Barakalla!» yoki «Ota-onangga rahmat!» yoki «Ilohim baxtil bo'l!» deb qo'shimcha duo qilib, maqtab qo'ysak, uning kelajakda yanada go'zal axloq egasi bo'lib yetishishiga hissa qo'shgan bo'lamiz. Qani edi, barcha shu odatni o'zlashtirsa! Ko'chaga chiqqan o'smir-yoshlar uyg'a yanada ko'proq, olam-olam duolar bilan, tanigan-tanimagan o'nlab odamlarning xayrli tilaklari bilan qaytgan bo'lardilar.

Salom berayotgan odamning chehrasi ochiq va xursand bo'lsin. Alik oluvchining quvonchi yuz-ko'zlaridan sezilib turishi kerak.

Telefon orqali salomlashish ham o'ziga yarasha odobni talab qiladi. Telefon jiringlaganda go'shakni ko'targan odam «Assalom-u alaykum, labbay», desa go'zal xulq sohibi ekanini namoyon etgan bo'ladi. Hech bo'limasa «labbay» desa ham chiroyli bo'ladi. Ba'zan eshitib, ko'ngilni xira qiladigan javoblarga diqqat qilaylik: «Ha, kim kerak?» yoki «Allo, kimsiz, sizga kim kerak?» Ba'zilar esa ruslarga taqlid qilib «Da!» deb qo'yishadi. Shundaylardan biri go'shakni ko'tarib «Da, da!» desa qo'ng'iroq qilgan kishi «Men dadangiz emas, pochchangizman», deb piching qilgan ekan. Har holda, inglizcha «allo», ruscha «da»ning o'rniga o'zimizning «labbay» yaxshiroq eshitildi. Deylik, go'shakni ko'tarilib «labbay!» deyildi. Shunda qo'ng'iroq qiluvchi albatta salom berishi, bu tomon alik olgach, muloqot boshlanishi kerak. Ba'zan buning aksiga guvoh bo'lamiz: «Allo, Guli bormi?» yoki «Allo, Gulini chaqirib bering»... Ba'zan esa he yo'q, be yo'q so'raladi: «Bu yer qayerdan?» yoki «Kim bu?» Shunday deyilgach, shubhasiz «Sizga kim kerak edi?» degan savol beriladi. Yoki «Avval qayerga qo'ng'iroq qilayotganingizni bilib, so'ng raqam tering», deb jerkib berilishi ham ehtimol.

Telefon haqida gap ketganda, mavzudan salgina chetga chiqsak-da, qo'l telefonlaridan foydalanish odobiga to'xtalib o'tsak. Hozir katta-yu kichikning qo'lida telefon ko'ramiz. Qayerda bo'lsa ham baralla ovozda gaplashaveradilar. Bir kuni xorijlik mehmon bilan oshxonada tamaddi qilib o'tirgan edik, yonimizdag'i so'rida o'tirgan yigitlardan biri telefonda gaplasha boshladi. Mehmon unga ajablanib qarab-qarab qo'ydi. Yigit gapini muxtasar qilmadi. Bundan g'ashlangan mehmon oshxona xodimini chorlab: «Bu ukamizga aytинг, biz bunga taomlanib, huzurlanish uchun kelgammiz, gaplari bo'lsa, idoralarida gaplashsinlar», dedi.

Oshxona xodimi mijozini bezdirib qo'yishdan cho'chib, uni insofga chaqirmadi. Shunda mehmonning o'zi tanbeh berdi. Xayriyatki, yigit insofli ekan, aybini tushunib, darrov uzr so'radi.

Bir kuni tong sahardagi to'y oshida telefon jiringladi. Yigit bema-lol gaplashaverdi. Hatto «Hozir oshdaman», deb kekirib ham qo'ydi. Taassuf shundaki, yigit o'sha gaplarini uch soat keyin, hatto kechki payt ham gaplashsa bo'laverardi... Ana shunday holatlarda bedob ukalarimizga qo'ng'iroq qilib: «Allo, farosat bormi?», degimiz keladi.

Asosiy mavzuga qaytsak: birinchi bo'lib salom berishga «Qutadg'u bilig»da yaxshi bir misol bor. Zohid va donishmand O'zg'urmish podshoh Kuntug'di elig huzuriga kelganida salom bermaydi. Podshoh bundan ajablanadi. Sababini so'raganida donishmand deydi:

– Senga ataylab salom bermadim. To'g'ri, salom berish kishiga sog'liq, salomatlik tilashdir. Salom – sog'liqqa asos. U kishiga eminlik, omonlikdir.

*Omon berdi erga salom qiluvchi,
Salomatlik topdi alik oluvchi.
Salom bo'ldi odam tinchiga garov,
Sog'lik olar salom bilan qoluvchi.*

Salomlashish qoidasida ulug'lar kichikka salom berishsa, yetuk ish bo'ladi. Kichiklar kamtarlik yo'lini tutib, ulug'lar so'zini olsa, o'zini ulug'lik sari eltadi.

Tasavvur qilingki, ulg'aygan chog'ingizda siz bir idora rahbari huzuriga kirdingiz. Ulug'lar odobidan ibrat olgan rahbar sizni salom berib qarshi olsa, ishingiz bitmasa ham bu xonadan ko'nglingiz yorishib chiqasiz. U bilan qadrdonlarday so'rashasiz, o'tradagi suhbat ham samimiy bo'ladi. Agar tund ravishda, o'tirgan joyida salomingizga istar-istamas bosh irg'ab alik olsa-chi? Bu xonaga kirganiningizga pu-shaymon yeysiz. Ishingiz bitsa ham, ko'nglingiz xira bo'lib chiqasiz. Bu rahbarga ikkinchi uchrashmaslikka ont ichasiz va bunday kishilarga bu sharafli hadisni eslatgingiz keladi: «Odamlarning eng ojizi – duoga ojizlik qilgan odam. Odamlarning eng baxili salom berishga baxillik qilgan odamdir».

Hikoyat. O'zini xokisor olib yuruvchi, boylikni mensimovchi, doimo ilm ketidan quvgan kishi bir olimning shuhratini eshitib, ziyoratiga otlandi. Qo'lida hech narsa bo'magani uchun yo'l-yo'lakay bir rayhon shoxini olib, tuhfa sifatida olimning oldiga qo'ydi, hurmatini bayon qilib, uning qo'lini o'pdi. Olim uning salomiga alik olmadni, lutfiga e'tibor ham bermadi. Ilm tolibning bundan dili og'risa-da, iziga qayt-

may, bir chekkaga o'tib, indamay o'tiraverdi. Olimning harakatlarini kuzatib o'zicha dedi: «Bu olim ilmiga mag'rurlanib ketibdi. Biroz o'tiray-chi, qani, nima gap bo'lar ekan, shunga qarab ish tutarman». Bu orada eshik ochilib, bashang kiyingan bir kishi kirib keldi. Orqasidan esa tugun ko'targan xizmatkori ko'rindi. Mehmonni ko'rgan olim dik etib o'rmidan turdi, salomga alik oldi, ikki qo'llab so'rashib, uni to'rga taklif qildi. Xizmatkor tugunni olimning qo'liga tutqazdi. Olim: «Xush kelibsiz, sizni ko'rishdan bag'oyat xursandman», deb mehmondorchilikning qoidasini o'rniga keltirib, ziyofatni boshladи. Ziyofatdan so'ng barcha shogirdlari kitoblarini ko'tarib, uning atrofidan joy olishdi. Olim bilan boy orasida suhbatni qiziqib kuzatayotgan xokisor kishi: «Bu olim beadab kishi ekan, adabini berish payti keldi», degan qarorda, o'rnidan turib, olimning ro'parasiga o'tirdi.

– Muhtaram olim, bir mushkul masalani yechishga yordam bersangiz, – dedi u odob bilan.

– Qanday masala, ayt, – dedi olim.

– Mavlono, siz bugun ilm-u fazl da'vo qilmoqdasiz. Ayting-chi, sizning fikringizcha, salom necha xil bo'ladi?

– Salom bir xil bo'ladi. Salom-alik qilish barcha kishilarga vojibdir, – dedi olim.

– Kitoblardan men ham shunday ma'no topganman. Lekin sizning huzuringizda salom ikki xil ekan. Siz o'z gapingizga o'zingiz qarshi chiqyapsiz.

– Bu bema'ni da'voni qayerdan olding? – deb g'azablandi olim.

– Siz salom va alikda boy bilan kambag'al orasida farq bor, deb bilar ekansiz. Men bir necha daqiqa ilgari huzuringizga kirib, salom berdim. Qo'lim bo'shligini ko'rib, siz alik olmadingiz. Keyin yoningizda o'tirgan badavlat kishi kirib keldi. Xizmatkorining qo'lidagi tugunni ko'rdingiz-u, salomiga alohida lutf bilan alik oldingiz. O'rningizdan turib, qarshiladingiz, yoningizdan joy berdingiz. Shu harakatingiz bilan «Salom bir xil bo'ladi. Salom-alik qilish barcha kishilarga vojibdir», degan gapingizga o'zingiz qarshi chiqdingiz. Muqaddas kitoblarda «Birov sizga salom bersa, uning salomidan ko'ra yaxshiroq qilib alik oling», deyilmaganmi axir! Siz ilmni boylik topish uchungina o'qigan ekansiz. Bizdek bechoralarni shuning uchun ham xor tutdingiz!

O'tirganlar ilm tolibining gaplari haq ekanini tasdiqlab, bosh qimirlatdilar. Ilm tolibi bundan ruhlanib, gapini davom ettirdi:

– Inson uchun mehmon aziz. Men uyingizga mehmon sifatida keldim. Siz esa insonlar odatini ham poymol qildingiz. Mehmonni hurmatlash o'rniga, salomiga alik olishni ham lozim ko'rmadingiz. Kitoblarda: «Kimki mehmonni e'zozlamasa, u odam emas», deyilgan.

Yana bir o'rinda: «Mehmonga ochiq yuz va shirin so'z bo'lish savobi yuz yillik toat-ibodat kabitidir», deyilgan. Siz ilmingizga mag'rurlanib, yon-atrofingizga har xil kitoblarni yig'ib, boylik to'plash yo'liga kiribsiz. To'plagan kitoblariningizdagi ilmga amal qilmasangiz bundan nima naf?

Ilm tolibining gaplarini eshitganlar unga ofarin aytdilar. Yuzlari qizara boshlagan olim esa: «Ey, birodar, nega menga yopishib olding? Axir men nima gunoh qildim?» – deb g'o'dirandi.

– Sizni ilmiga amal qilmovchi desam, gapga ham tushunmas ekan-siz, – dedi ilm tolibi. – Shuncha gapim va keltirgan dalillarim ham sizga ta'sir qilmabdi. Barcha kitoblarda «Faqir va bechora kishilarga ko'maklashing, tolibi ilmlarni hurmat qiling», deyilgan. Siz buning aksini qildingiz. Yoningizda o'tirgan boyni e'zozladitingiz. Bizlarni esa xor tutdingiz. Ilm sizdek kishiga hayfdir!

Bu gaplardan keyin olim xatosini tan olib uzr so'ragan bo'lsa-da, ilm tolibi bunday kishidan ilm o'rganishni nomunosib deb bilib iziga qaytdi...

Har qanday ishq-muhabbat, mehr-oqibat salomning tilla zanjiri bilan bog'lanadi. Suqrot hakimdan ibratki: «Do'stingga yo'liqqan vaqtingda kulib, ochiq yuz bilan ko'rish. Yaxshi so'z bilan uning ko'nglini ko'tar. Do'stlikning boshlanishi madh-sano bilandir». Ha, do'stlar bir-birlari bilan «assalom-u alaykum» deb so'rashishmasa, salomning nima qiymati qoladi? Har bir odam, yoshmi-kattami, farqi yo'q, salomning ahvollar eshigini ochuvchi sehrli kalit ekanini unutmasligi shart.

«Salom»ning ma'nosi «tinchlik» demak. Millatimizning salomlashish odati «Assalom-u alaykum», deyish bilandir. Salom uzilgan joyda odamiylik uziladi. «Yosin» surasida jannatga kiruvchilarning Parvar-digor tomonidan salom bilan kutib olinishi xushxabari bor. Bizning «assalom-u alaykum» deyishimiz bilan ayrim turk birodarlarimizning «gun aydin» (kuningiz xayrli bo'lsin), ayrim ozarbayjon do'stlarimizning «sabohingiz xayr» (tongingiz xayrli bo'lsin), inglizlarning «go'd morning», ruslarning «dobroye utro»si orasida katta farq bor. Bularning barchasiga nisbatan «assalom-u alaykum»ning ma'nosi teranroqdir. Chunki salom e'tiqod bilan ham bog'liq. Bu so'z: «Bu dunyoda ham, oxiratda ham salomat bo'ling! Dard-u musibatlarga yo'liqmang. Siz oxiratda ham salim (salomat) bo'ling, jannatga kiring, Alloh sizni «Dorus salom» bo'lgan jannat ahlidan qilsin: azobdan, g'amdan, kadardan yiroq bo'ling!» kabi xayrli tilaklarning ma'nolarini o'zida jamlaydi. Xayrlashar chog'ida g'arbliklarning «bay-bay», ruslarning «do svidaniye»si bilan bizning «Allohga topshirdim!» yoki «Alloh panohindan asrasin!» orasida ham juda katta farq bor. Biz Allohga topshiramiz. Bir kishi bilan ajralayotgan paytimizda u kishining muhofazasi-omon-ligini Allohdan so'raymiz. Ya'ni, «Sizni Allohga topshirdim, sizni Alloh asrasin», deb duo qilamiz.

Bu duolarimiz erinish yoki bilmaslik oqibatida chala bo'lib qoladi. Nima uchun shundayligini aniq bilmayman. Ehtimol, ayrim hollarda ruschadan tarjima ta'sir qilgandir? Masalan, taom yeb o'tirgan kishiga qarab ular «Priyatnogo appetita» deb tilak tilashadi. Bu o'rinda ular «jelayu» («tilayman») so'zini tushirib qoldirishadi. Biz bu tilakni aynan tarjima qilib «yoqimli ishtaha» deb qo'yamiz. Diqqat qilmaymizki, ishtahaning yoqimsizi bo'lmaydi. Ishtaha yo bo'ladi, yo bo'lmaydi. Shuning uchun ham ota-bobolarimiz bu holda «osh bo'lsin», deb qo'yishgan. «S prazdnikom!» tabrigi ham shunday. Unda «Pozdravlyayu» («tabriklayman») tabrigi tushib qolgan. Yuqorida zikr etganimiz «Jelayu Vam dobrogo utro» – «Sizga kuningizning xayrli bo'lmog'ini tilayman», bo'lishi kerak. Gapdag'i so'zlarni qisqartirib ishlatishni xush ko'rvuvg'chi ruslar xayrli tilaklarini ham «dumi yulangan tovuq» holiga keltirib qo'yanlar. Xususan, «zdravstvuyte» – sog' bo'ling deganidir. Harbiylar «zdravo jelayu», deb to'liq aytadilar. Bu muammoni hal etish rus tilshunoslarining o'zlariga havola. Biz qisqartirishni ulardan o'rganmasak bas, deymiz-u yomon odatlarini takrorlayotganimizni sezmaymiz. Masalan, «rahmat», «tashakkurlar» yoki «uzr» deb qo'yish odatimiz bor. Bular ham «dumi yulangan» tilaklardir. «Rahmat» – Sizga «Allohnning rahmati bo'lsin!», (Ruslarning «spasibo»si ham «Spasi tebya Bog» – «Seni Xudo asrasin», demakdir) «Tashakkurimni (yoki «uzrimni») qabul qiling», deb to'liq aytishga erinamiz. «Do svidaniye», «poka», degan tilaklarni «Hozircha xayr», «Ko'rishguncha» yoki «Ko'rishguncha omon bo'ling», deymiz. Afsusli joyi shundaki, bunday chala tilaklarni tele yoki radio boshlovchilar tilidan ko'p eshitamiz. Qiziq-da, ko'rishguncha omon bo'lsak, undan keyin-chi? Buning o'rniga «Hamisha omon bo'ling» yoki «Sizni hamisha Alloh panohida saqlasin», desak duo mukammal bo'ladi. Biz birovdan rahmat eshitganimizda ruslarga taqlid qilibmi «ne za chto» – «arzimaydi», deyishga o'rganib qolganmiz. Bu so'zni ikki xil ma'noda tushunish mumkin. «Mening qilgan bu yaxshi ishim arzimanigan bir ish» yoki «men katta ish qildim-u aytayotgan rahmatingiz bu xizmatim oldida hech gap emas, arzimaydi». Ruslarda boshqa javob ham bor: rahmat aytalganda «pojaluysta» – «marhamat», deyishadi. Birovdan rahmat eshitganimizda «Alloh rozi bo'lsin!» deyishga tilimiz bormasa, «marhamat», deb qo'ya qolaylik. Bu so'z mag'zida «siz menga yaxshilik qilganingiz uchun Alloh sizga marhamat qilsin», degan duo ma'nosи jamlangandir.

Yonimizdagи odam aksirganida «Sog' bo'ling!» deyishga odatlanib qolganmiz. Bu ham ruscha «Budte zdorovi!» deyiluvchi tilakning o'zbekcha tarjimasidir. Albatta, bu xayrli tilak. Ammo musulmon-

larda bundan ham a'lороq одат бор. Аксирган одам юнидагиларга ешиттирив «Алхамдуллах!» дейishi lozim. Chunki Odam alayhis-salomga jon kirgани hamон aksirib, Alloh taboraka va taolo il-homlantirgани sababli shunday deganlar va shu odoblari uchun farishtalar ul zotni izzat qilganlar. Aksirgan odam «Алхамдуллах!» degach, bu hamdни eshitganlar u kishiga «Yarhamukalloh!» deb tilak bildirishlari lozim bo'ladi. Buning ma'nosi Allohnинг rahmatini tilashdir. Bizda tirik odamга Allohnинг rahmati tilansa, g'alati qarab qo'yishadi, chunki «Alloh rahmat qilsin», duosimi, asosan, marhumlarga nisbatan aytib o'rganib qolganmiz. Holbuki, tiriklar ham Allohnинг rahmatiga muhtojdirlar.

Ba'zi birovlar «Assalom-u alaykum», deb to'liq aytishga erinibmi, «salom» yoki «salomalaykum» yoki «somaykum» tarzida ifoda etadilarki, bu g'oyat xunukdir va tovushlarning buzilishi teskari ma'no anglatib qo'yishi mumkin. Masalan, «as-som-u alaykum» deyilsa «sizga o'lim bo'lsin!» degan ma'no kelib chiqadi.

Hazrati Oyisha onamiz (roziyallohu anho) aytadilar: «Rasululloh huzurlariga yahudiylar kelib: «As-som-u alaykum», ya'ni «sizga o'lim bo'lsin!» deyishdi. Shunda men: «O'lim o'zlaringga bo'lsin va Alloh Taoloning la'нати va g'azabi ham sizlarga bo'lsin!» deb ularni qarg'адим. Shunda Rasululloh: «Oyisha! Qo'y, unday dema, og'ir bo'l, qattiq muomala qilishdan va qarg'ashdan o'zingni saqla!» dedilar. Men: «Yo Rasululloh, bularning gapini eshitmadingizmi?», dedim. Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Sen ham mening gapimni eshitmadingmi? Men ularga «va alaykum», ya'ni «aytgan gaplaringiz o'zlariningga bo'lsin!» dedim. Alloh Taolo mening ularga qilgan duoyi badimni qabul qiladi. Ammo ularning menga qilgan yomon tilaklarini qabul qilmaydi».

Odamzod bir-birini hamisha duo qilib yurishga buyurilgan. Yomon duodan, o'зgaga yomonlik tilashdan qaytarilganmiz. Payg'ambarimiz (s.a.v.) duoni ibodat deb sifatlaganlar. Abu Zarr G'iforiy (r.a.) «Taom tuz bilan mazali bo'lganidek, yaxshilik ham duo bilan shirin bo'ladi», deganlar. Xayrli duo – boshqalarga hamisha yaxshilikni ravo ko'rish. Kimningdir darddan forig' bo'lib, shifo topishini, kimningdir farzand ko'rib shodlanishini, yana kimningdir hojatlari ravo bo'lishini, safar-dagilarning yo'llari bexatar bo'lishini istash. Bu istaklarni bandaning o'зи amalga oshirolmaydi va shuning uchun Alloh Taologa iltijo qilib so'raydi. Duo xolis – g'araz va riyodan, tama va minnatdan xoli bo'lmog'i shart.

Odamlar bir-birlarini faqat xayrli duo qilmoqqa buyurilganlari barobarida «duoyi bad» – yomon tilakdan qaytarilganlar. Duoyibad

qilmoq, ya’ni birovga Alloh Taolodan yomonlik sog‘inish odam farzandiga xos emas. Duoyibad ko‘pincha qarg‘ish ko‘rinishida bo‘ladi. Ba’zan qarg‘ishlarni eshitib qolamiz: banda ko‘zlarining ko‘r yoki oyoq-qo‘llarining shol bo‘lib qolishi so‘raladi. Bu kabi qarg‘ishlarda ikki xil nodonlik mavjud: agar banda aybdor bo‘lsa, unga qanday jazo berishni Yaratganning O‘zi biladi. Jazo turi banda tomonidan belgilanmaydi. Faraz qilaylikki, qarg‘ish tegib, o‘sma odam ko‘r bo‘ldi. Xo‘s, bundan duoyibad qilgan kimsaga biron naf bormi? Faqat ko‘ngil quvonchi bordir. Bu ko‘ngil quvonchining egasi esa iblisdir.

Ba’zilar o‘zlari yomon deb faraz qiluvchi kishilarning o‘limini ham istaydilar. Avvalo, o‘lim duo bilan kelmaydi. Bu taqdir yozug‘idir. Xo‘s, o‘sma odam dunyoni tark etsa, duoyibad qiluvchining hayoti chiroyliroq bo‘lib qoladimi?

Yomon niyatii duodan ko‘ra xayrli – yaxshi duo qilmoqlik Odam farzandi uchun foydaliroq emasmi? Yomon deb o‘ylaganimiz odamga insof, hidoyat tilasak-da, duolarimiz ijobat bo‘lib u kishi yaxshilik yo‘liga o‘tsa, faqat bizga emas, jamiyatga foyda-ku!

Bu masalada yana bir mulohaza bor: kimningdir ko‘r yoki shol bo‘lishini yoki tezroq o‘lishini istovchi bandaning qalbi qanday ekan? Kir va qora emasmikin? U holda boshqa bir yuragi qora uni duoyibad qilib o‘tirmaganmikin?

Ne afsuski, ayrim oilalarda doimiy ravishda duoyibadni eshitib turamiz. Buni avom tilida «qarg‘ish» deymiz. Onalarning o‘z farzandalarini qarg‘ashlari yanada achinarli holdir. «Juvonmarg bo‘lgur!», «Qo‘lginang sinsin!», «Tilginang kesilsin!», «Qorning yorilsin!» Albatta bu qarg‘ishlar yurak qa‘ridan otilib chiqmaydi, til uchida, jahl natijasi o‘laroq aytildi. Biroq, «yaxshi gapga ham, yomoniga ham farishtalar «omiyn!» deydi». Duosi ijobat bo‘lib qolsa, ona dodini kimga aytadi? Agar «juvonmarg bo‘lgur» degan ibora «yoshligingda o‘lib ket!» degan ma’noni anglatishini bilganlarida edi, onalarning hech biri bu so‘zlarni tilga olmagan bo‘lardilar.

Tashqi go‘zallikni ko‘z ila ko‘rib, baho bermoqlik mumkin. Ichki go‘zallik, xususan, husn chiroyiga til ila ifoda etiluvchi salom va duo guvohlik beradi. Shunday ekan, tilimizni faqat salom-u va shirin so‘zlar quliga aylantirib qo‘ya olsak, qanday yaxshi! Afsuski, tilni qul qilmoqqa shayton alayhila‘na ham xaridor. Shayton tilni egallab olsa, qalbni mahv etishi ham oson kechadi. Til mazax va so‘kishdan parhez qilmadimi, salomi quruq, duosi ijobatsiz bo‘lib qolish ehtimoli bor.

HAZILNING TAGI ZIL

Tilimizda «hazil», «ermak», «kalaka», «mazax», «masxara» degan so'zlar mavjud. Bular shunchaki ma'nodosh so'zlar emas, balki inson zotini xunuklashtirib turadigan illatlarning nomlaridir. Yana «piching», «istehzo», «zaharxanda» degan tushunchalar mavjudki, bular ham chegaradan chiqqan hollarda gunohga yetaklovchi illatga aylanadi.

Bizning xalqimiz xushchaqchaq, hazil-mutoyibani sevadi. Hatto ma'nodosh so'zlarni «o'ynatib» ham kulgi uyg'otadi. Samimiylkulgi odamshavandalik va ruhiy sog'lomlikning belgisi. Beg'araz kula olgan odam yaxshi odam sanaladi. Atirgulga muattar bo'y qanchalik zarur bo'lsa, odamga hazil-mutoyiba shunchalik zarur. Faqat nodonlargina kulmay yashaydilar, razillar kamdan-kam hollarda quvnoq bo'ladilar, degan donishmand haq gapni aytgan. Hatto ayrim o'tmish donishmandlari «Faqat quvnoqlikkina naqd oltin baxt, qolganining bari – nasiya qog'oz. Kulmay o'lgandan ko'ra, bebaxt bo'lsang ham kulgan yaxshi», deb hazilga g'oyat yuqori baho bergenlar. Kulgi yaxshilikdan bo'lsa durust. Beozor kulgi ruhni sog'lomlashadiradi. Ammo bu masalada me'yor degan o'lchov bor. Agar samimiyl, beg'araz holatda boshlangan hazil haddan oshdimi, ya'ni chegarasidan chiqdimi, falokatga asos bo'lishi hech gapmas. Hatto uzoq yillik do'stlar davrasida ham ba'zan xafagarchilik yuzaga keladi, ba'zan esa ish mushtlashish, hatto pichoqbozlikkacha borib yetadi. Bu noxush holatning ildiziga e'tibor bersak, oddiy hazilga borib taqaladi.

Bu haqda hazrat Alisher Navoiy ham tanbeh berib o'tganlar: «Hazil qilaverishdan hurmatsizlik ortadi. Hazilning oxiri janjalga olib keladi. Ko'p hazillashish nomus va hayo pardasini chok etadi. Adab va hurmat egalarini beburd va beobro' qiladi. Qo'lingdan kelgancha ta'zim va adab binosini yiqitma. Hayo va hurmat pardasidan chiqma».

Gap shundaki, hamma ham do'stiga eplab hazil qila olmaydi. Odam o'zining hazil-mutoyibaga qay darajada ustaligini belgilab olishi kerak. Bugungi bir hazilga do'stlari kulishsa, ertaga xuddi shu gapga g'ashlari kelishi mumkin. Sabab: hazilning singishi uchun kishining kayfiyati ham muhim. Kishi yaxshi kayfiyatda bo'lsa, «o'tmas tesha-da yo'nilgan»day to'mtoq hazilga ham kulaveradi. Ko'ngli g'ashlanib turgan bo'lsa, nozik qochirimdan ham g'azablanib ketishi mumkin. Ba'zilar rahbarlarining beo'xshov, to'mtoq hazillariga ham miriqib kuladilar. Bu – laganbardorlikning bir ko'rinishi.

Do'stlar davrasida yana bir narsaga e'tibor berilmaydi: yigirma yoki o'ttiz yillik ulfatning shu davr ichida tinmay takrorlanib keldigan o'zaro hazillari bo'ladi. Bu davrada hazil chegaradan chiqsa

ham, kimdir do'stining hazilini malol olsa ham sir boy bermay jilmayib qo'yaverishi mumkin. Lekin davrada begona mehmon o'tirsa, o'zaro samimiy hazil ham og'ir botib, hazil nishoniga olingan do'st chidolmay qolishi mumkin. Qadrdon ulfat ko'pincha yoshlikni eslab, yoshlikdagi qiliqlaridan kuladi. Kimdir, qachondir mast bo'lib ariqqa dumalab qolgan, kimdir yoqasi kir ko'yakda yurgan, kimningdir qorniga chipqon chiqqanda hushidan ketib qolgan... Kulgiga asos bo'ladijan voqealar ko'p. Lekin bu voqealar faqat shu davradagina kulgi uyg'otadi, tashqaridan kelgan odam uchun mutlaqo qiziqarsiz, hatto bachkana tuyulishini ulfatdagilar fikr qilib ko'rishlari kerak. Hazillashganda ham aqlni ishlatib hazillashish shartligi, odobli va oqil odamlarga nisbatan eng arzimas hazilni ham qilish durust emasligi, shuning barobarida ojiz aqlga ham hazil o'rinsizligi, bema'ni kulgidan ham bema'niroq narsa yo'qligi yodda tutilsa yanada yaxshi. Ba'zan davrada ishtirok etmayotgan bir odam eslanib, unga yo xunukroq bir laqab taqaydilar yoki biron jismoniy kamchiligi misolida so'z o'yini qilib, kuladilar. Avvalo, bu qiliq g'iybat va masxara hisoblanadi. Hazil niqobidagi shu masxarada kishining cho'loqligidan kulinsa-yu o'sha davradagi kimningdir yaqin odami shunday jismoniy kamchilikka ega bo'lsa, u qanday ahvolga tusharkin, tasavvur etib ko'raylik-chi?

«Qobusnoma»dan hikmatki: «Hazil ayb bo'lmasa ham, hazildan ehtiyyot bo'l. Hazil qilish mumkin, ammo yaramas so'z aytish yomon... Hazilni mastlik chog'ida qilma, chunki yomonlik hazildan kelib chiqadi. Ey, farzand, o'zingdan pastroq odam bilan hazillash, bo'lmasa hazillashma, chunki sening izzating ketmasin yoki tengdoshlarining bilan hazil qil, chunki javob bersalar ayb bo'lmaydi. Uyat so'zlarni aytma, haddan tashqari hazil qilma, chunki odamni xor va beqadr qiladi. Xalqqa nima desang shuni eshitasan, xalqqa nima qilsang shuni ko'rasan».

Hazil-mazaxga o'rgangan, og'izlaridan beandaza so'zlar chiqarishga odatlangan odamlar keyinroq shu fe'llaridan dakki yeydilar. «Hazilning tagi – zil», degan so'z bekorga aytilmagan. Hazilni ham tuz kabi me'yorida ishlatmoq zarur. Hazillashish odobini egallash oson emas. Lekin hazilni tushunish odobi ham mavjud. Afsuski, hazilni barcha bir xilda tushunavermaydi, hatto beozor kulgini malol oladi. Shuning uchun ham:

*Hazillashganda sen saqla odobni,
Balki anglamaslar sen aytgan gapni.*

Ko'pchilikning kulgisi illatli narsalarga kuchli zarba bo'lib tushadi. Tanbehni hatto so'kishni ko'tarishsa ko'tarishadi-yu, ammo kulgiga

hamma ham chidayvermaydi. Hech bir kimsa kulgi bo'lishni istamaydi. Hatto bir ulfatda hazilga nishon bo'layotgan odamning o'g'li tasodifan ishtirok etayotgan bo'lsa, otasiga aytipayotgan beozor va beg'araz bo'lgan gaplarni masxara o'rnida qabul qilib, g'azablanishi mumkin.

Hikmat ahli hazildan qochishni haqiqatdan qochish kabi baholaganlar. Hatto hazilni tushunmaydigan odamni nodon hisoblab, gaplariga jinoyatchiga ishonmaganday ishonmaslikni tavsiya etg'anlar. Beozor hazilni malol olib, janjal chiqaruvchimi xalqda «jizzaki», deb ataydilar. Jizzakilikdan qutulish qiyin, shu bois bunday tabiatli odamlar hazilkashlar davrasida uzoq o'tirmaganlari ma'qul. Hazilga hazil bilan javob qaytarishga layoqati yo'q kishi davrani «gullatishga» hissa qo'shish maqsadida yo yolg'on to'qishga kirishib ketadi yo ezmalik bilan bahslasha boshlaydi.

Bu kabi holatni kuzata turib ulug' adib Balzakning «Maynavozchi hamisha yengiltabiat bo'ladi», degan hikmati to'g'rimikin, deb o'ylab qolaman. Axir Arastu hakim «istagan narsadan kulgili jihat qidiraverish odati ma'naviy qashshoqlik alomatidir», deb bejiz ogohlantirma-ganlar. Ma'naviy qashshoqlikni minglab odamlar huzurida ko'z-ko'z qilaverish donolikdan bo'lmasa kerak...

«Ermak» – «hazil»dan keyingi bosqich. Samimiyat chegarasidan chiqishda, ta'bir joiz bo'lsa, «ermak eshagi»ga miniladi. Eshak bo'lganda ham ajabtovur, bir doirada aylanaverib kishining asab tomirlarini bir-bir uzaveradi. So'ng bu «yag'ir» eshakda «kalaka» atalmish badbo'y ko'lmakka tushiladi. O'zgani kalaka qilg'uvchi nodonga bu ko'lmak zilol suv kabi tuyulib simiraveradi, rohatlanaveradi. Zaharlamishi mumkinligini o'ylamaydi. Hajv yo'nalishidagi asarlari bilan dunyoga tanilgan yevropalik Servantes bu haqda deydiki: «Sen odamlarga tanbeh berishing mumkin-u, ammo haqoratlashga, kalaka qilishga haqing yo'q. Chunki ko'pchilikni kuldirgan bo'hton, garchi u hatto bir kishiga choh sifatida mo'ljallangan taqdirda ham, baribir nojo'ya va bema'nilikdir». Kalaka ko'pincha zehn yetishmaslikning alomati, u chinakam hazil yetishmagan joyda paydo bo'ladi.

«Kalaka» degan illat ko'lqidan «mazax» balchig'iga o'tiladi-yu... Bal-chiqda eshakning ag'anaganini ko'rganmisiz? Birovni mazax qilayotgan odamni shu jonivorga o'xshatsam, kaminani aybsitmang. Agar eshakning ongi bo'lganda edi, bu o'xshatishimdan u ham ranjirdi: kelib-kelib meni shunday odamga o'xshatdingmi, deb arazlardi. Na chora, o'zgalarni mazax qilishdan rohatlanuvchi nodon bundan qo'polroq o'xshatishga loyiq bo'lsa-da, bunaqasini topishga aqlim yetmadi.

Kaykovus o'g'liga xitoban deydiki: «Ey, farzand, debdirlarki, mazax – yomonlikning muqaddimasidir. Mazax, ya'ni xonaki so'z bilan kishi-

ga daxl etmoqlikdan xazar qil». Oddiy aksirish va shamollaşdan boshlangan yengil kasallik vaqtida davolanmagani tufayli og'ir xastaliklarga duchor qilgani kabi, hazil chegarasini buzishga o'rgangan odam oxir-oqibat masxara botqog'iga botadiki, endi undan qutulish oson emas. Alloh Taolo bandalarini masxara qilmaslikka buyurgach, mazax haqidagi ta'kid etadi: «...va o'zingizni o'zingiz mazax qilmang, bir-biringizga laqab qo'y mang. Iymondan keyin fosiqlik bilan nomlanish (*ya'ni mo'min kishining fosiqona ishlar bilan nom chiqarishi*) naqadar yomon! Va kim tavba qilmasa, bas, o'shalar zolim kimsalardir» («Hujurot» surasidan). Mazax biron kishining nuqsonlarini til bilan zikr qilib ayplash demakdir. Kim birovni mazax qilsa, aslida o'zini mazax qilgan bo'ladi. Laqab qo'yish orqali insonni kamsitish ham gunoh hisoblanadi.

Kimdir johil va nodonligi tufayli biron tanishiga, hatto do'stiga laqab qo'yadi. Hazil tariqasida aytilgan laqab keyinchalik boshqa nodonlar tomonidan «ilib» olinib, tamg'aga aylanadi. Ayrim laqablar hatto otadan bolalarga «meros» bo'lib qoladi. Laqab qo'yish qishloqlarda keng tarqalgan. Ayniqsa, hayvonlarning nomi bilan atash nodonligi borki, bundan hazar qilinsa yaxshi bo'lardi. Chunki kimnidir «mol» yoki «makiyon» deb atash haqoratning ayni o'zidir. Qarang-da, «lochin», «yo'lbars» yoki «burgut» deb laqab qo'yilmaydi. Aynan kishini kamsituvchi nomlar tanlanadi. Yoki kishining jismoniy kamchiligini ta'kid etuvchi sifatlar qo'yiladi. Kaminani sohibqiron Amir Temurni ba'zan yozma adabiyotlarda ham «Temurlang» deyishlari ajablantiradi. «Lang» – cho'loq, oqsoq degan ma'no anglatishini, «Temurlang» – «cho'loq Temur» ekanligini ko'pchilik bilmaydi, shekilli-a?

Masxara birovdan shunchaki kulish emas, uning el aro sharmandasini chiqarishdir. Rasvolik chodiriga o'rabi tashlashdir. Masxara haqorating bir turidir. Shu bois Hazrat So'fi Ollohyor tanbeh berurlarki:

*Kel, ey nozir, musulmon bo'lsa har yor,
Nazar qilma, haqorat birla zinhor.*

Deyilmoqchiki: insonlarning yurish-turishini kuzatguvchi inson, musulmon birodaringga zinhor masxara ko'zi bilan qarama. Musulmon bolasini haqorat qilma.

Odatda yomon xulqlilar yaxshi xulqlilarni masxaralashni sevadilar. Shu bois, kim sizni masxaralasa, javob qaytarmang, xushxulq bo'ling-da, undan g'azablanganiningizni sezdirmang. Shayton vasvasasi oldida ojiz qolib, siz kimnidir masxara qildingiz. Agar masxaralangan odam sizga javob qilmasa, bilingki, u insoniylikda sizdan ustun ekan.

Hazil-masxaralar kulib turib jonni sug'urib olishdir. «Bilsa – hazil, bilmasa – chin» yoki «Yarmi hazil, yarmi chin», deganlariday, kimsa qalbidagi qoralikni kulgi bilan pardalashga urinadi. Buni biz pardalangan, yashirin haqorat deb sifatlasak, kishi tabiatida ochiq haqorat ham mavjud. Kishiga la'nat o'qimoq, so'kmoq g'azabning farzandlaridan hisoblanib, Odam bolasining husniga dog' tushirib turadi.

Rasululloh (s.a.v.): «Kishilarga la'nat etuvchilar qiyomat kuni shohid ham, shafoat qiluvchi ham bo'lolmaydilar», deganlar (*bunday kishilar Qiyomat kuni qavm-qarindoshlari va do'st-birodarlariga shafoat qila olmaydilar*). Hazrat Oyisha (r.a.) aytdilar: «Otam Abu Bakr Siddiq (r.a.) o'z qullaridan bittasiga la'nat o'qidilar. Buni Rasululloh (s.a.v.) eshitib: «Abu Bakr! Alloh Taologa ishonuvchilar bilan boshqalarga la'nat o'quvchilar haqidagi gaplarim qayerda qoldi? Yo'q, bunday bo'lmasligi kerak!», deb ikki yo uch marta takrorladilar. Otam o'sha kuniyoq u qulni ozod qildilar-da, Rasululloh (s.a.v.)ga borib: «Men ikkinchi martaba bunday qilmayman», deb uzr aytdilar. Ko'ngilni xira qiluvchi voqeа sodir bo'lganida sahabalar «Yo Rasululloh, mushriklar haqiga duoyibad qiling!» deyishganda, Allohnning elchisi (s.a.v.) «**Men duoyibad qiluvchi yoki la'nat etuvchi emas, balki marhamat qiluvchi bo'lib yuborilganman**», deganlari har bir Odam bolasi uchun ibrattdir. Chunki har bir musulmon farzandi bir-biriga yaxshilik qilish uchun yaratilgan. Birovni la'natlash duoyibadning bir turi hisoblangani sababli bu borada ham tilni ehtiyot qilish shart.

Hayotimizda ba'zan bilib, ko'proq hollarda esa bilmay, hatto yaqinlarimizni ham la'natlab qo'yamiz. Masalan, bir oila buzilish jari yoqasiga kelib qolgan. Er tomon xotin tomonni, xotin tomon esa er tomonni shunchaki ayblamoqchi bo'ladi-yu, lekin tiliga la'nat so'zлari aralashib qolayotganini fahmlamaydi. «Mening yaxshiligidagi bilmasang ko'r bo'lasan», «Tirik yetimlar ko'zidan oqqan yoshlarning uvoli tutadi seni» kabi gaplar go'yo qalblarni ovutganday bo'ladi. Ayblastirish va la'nat o'qish bilan oilani saqlab qolish sira mumkin emas. Buning o'mniga yurak-yurakdan: «Yo Alloh, avvalo o'zimga, so'ng xotinimga (yoki erimga yoki, kuyovim yo kelanimga) insof-u tavfiq ber, oramizdagи mehr-muhabbatni ziyoda qilib ber...» deb xayrli duo qilsa ijobat bo'lishi aniq.

G'azablangan paytda «Padaringga la'nat!» deb yuborish odati keng tarqalgan. Ehtimol, kimsani g'azablantirgan odamning otasi taqvodor mo'min kishidir. Buni bilmay turib unga la'nat o'qishimiz qanday bo'larkin? «O'g'lini yomon tarbiyalagan, shuning uchun la'natga loyiq», deymizmi? Kimsa g'azablangan onida hali kim haq-u kim nohaqligi aniq bo'lmasligi ham mumkin. Unga nohaqlik sodir etilganday tuyuldi va otani o'rtaga qo'shib la'natladi.

La'natlashni duoyibadning bir turi, dedik. Shu bilan birga, la'natlash – so'kishning pardali ko'rinishi hamdir. Ba'zi hollarda «onangni...» deb so'kishdan uyalgan g'azabnok odam «padaringga la'nat!» bilan xumoridan chiqadi. Kishi duoyibaddan, la'natlashdan o'zini tiyishi qiyin emas, chunki har kun yoki har soatda bu illatlarga bandi bo'lmaydi. Ammo har kun, har soatda emas, har daqiqada ham so'kuvchilar bor. Bundaylarni, ayniqsa, o'smir-yoshlar orasida ko'p uchratamiz. Odam yolg'iz holatida ham birovni duoyibad qilib, la'natlayveradi. Lekin so'kong'ich odam oshkora so'kmasa xumori bosilmaydi. So'kishni har joyda – bozorda ham, avtobusda ham, turli idoralarda ham eshitishimiz mumkin. Bozorda xaridor so'kadi – soituvchi bo'sh kelmaydi, «qaytim» qaytaradi. Avtobusda birov bexos turtdi yo oyog'ini bosib oldi. Eshitadigani – so'kish! Uyda er xotinni, ota farzandlarini, aka uka-yu singillarini so'kadi. Ne dodki, ota bolasini, aka ukalarini, hatto uka aka-opalarini «onangni...» deb so'kib tursa?! Shunday oilalar borki, choy ichib, non yeish qanday odatiy hol bo'lsa, so'kish ham ular uchun xuddi shunday hol. Bunday xonadonda yarim kechada birov uyg'onib choy ichsa, «tinchlikmi, nega choy ichyapsan?» deyishlari mumkin. Lekin tun yarmida so'kinsa, e'tibor ham berilmaydi.

So'kish eshitiladigan joydan hayo qochadi. Hayo qochgan xonadon dan fayz ketadi, baraka ko'tariladi. So'kish – kuchli tomondan aytildi, demak, o'ziga yarasha kuch va martabaning qay darajada ekanini ko'rsatuvchi omildir. Jismoniy jihatdan kuchsiz odam mushaklari o'ynab turgan baquvvat odamni so'kmaydi, martabasi pastroq kishi xo'jayinini so'kib ko'rsin-chi! Xotin zulm haddan oshgan mahalda erni qarg'ab yuborishi mumkin, ammo so'kmaydi. So'kish behayo, mayparast ko'cha xotinlariga xos illat.

So'kishning yomonligini hamma biladi, lekin hamma bu illatdan qutulishni o'ylamaydi. Farzandimiz o'n ikki-o'n besh yoshlarida birovni so'kayotganini eshitib qolsak, g'azablanamiz, «bu yomon odatni qayerdan, kimdan o'rgandi?» deb bosh qotiramiz. Lekin shu farzandimiz bir-ikki yoshida, endi tili chiqayotgan paytida «onangni (yoki «akangni») so'kib qo'y», deb o'rgatganimizni unutib yuboramiz. Uch yoshli o'g'ilchamiz yoki nabiramiz shirin tilchalari bilan onasini so'kayotganini eshitganimizda quvonamiz. Illat kulbasining poy-devorini o'zimiz tiklab qo'yib, oqibatda «bu qora kulba qaydan paydo bo'ldi?» deb gangib yuramiz. Bolaga so'kishni onalar o'rgatmaydilar. Bolaning tili chiqmay turib ham salomni o'rgatadilar. Go'dakka salomni o'rgatuvchi otani kam uchratamiz. So'kishni o'rgatuvchilar esa yetib-ortadi.

So'kish haqida fikr yuritilganda so'zning ma'nosiga tushunmaslik oqibatida aytildigan ayrim iboralarni chetlab o'tolmayman va buning uchun avvaldan uzr so'rayman. Turli joylarda, turli odamlar tilidan «voy bachchag'ar!», «voy dayus!» yoki «enag'ar», «qizig'ar» degan so'zlarni eshitib qolaman. Ajablanarli tomoni shundaki, bularning barchasi erkalash ohangida aytildi. Holbuki, tojik tilini biladiganlar uchun bu og'ir haqorat sanaladi. Agar shu so'zlarni aytuvchilar «bachchag'ar» – bolang fohisha, «enag'ar» – onang fohisha, «qizig'ar» – qizing fohisha, degan ma'no anglatishini bilsalar, tillarini tiygan bo'larmidilar? «Dayus» esa er uchun og'ir haqorat, o'z ayolini bosh-qalardan qizg'anmaydigan odam shunday ataladi. Ba'zilar ruscha so'kishiarni tildan qo'ymaydilar.

Hayotda birov so'kkanda ikkinchi tomonning jim turishi hollari kam uchraydi. So'kishga so'kish bilan javob qaytariladi va oqibatda katta janjallar kelib chiqadi. Ayyoz ibn Hammor (r.a.) aytdilar: «Men Rasulullohdan: «Yo Rasululloh! Bir kishi meni so'ksa nima qilay?» deb so'radim. Rasululloh (s.a.v.): «Bir-birini so'kuvchi ikki kishining ikkalaşı ham shaytondir. Ular yomon gapni gapiradi va yolg'on so'zlaydi», dedilar. Albatta, kimdir onadan so'ksa indamay eshitish ancha og'ir. Harbiy xizmatda bo'lgan paytimizda aynan shundan qiynalardik. Rus askarlar, hatto komandirlar ikki gapning birida «onangni» deb turishardi. Bu so'kish ohangi g'azab va tahdiddan xoli edi. Yaxshi gapni gapirayotganda ham shu so'kish ishlatilardi. Lekin osiyoliklar va kavkazliklar bunga chiday olishmasdi. Ko'p mushtlashuvlar «onalar eslaganidan» keyin boshlanib ketardi. Oqibatda so'kkan emas, musht ko'targan jazolanardi. Bir kuni qism komandiri osiyolik askar yigitlarni yig'ib, uzr so'ragan, «onangni» deyilishida g'araz bo'lmagani uchun rus yigitlardan ranjimasliklarini iltimos qilgan edi. Bu so'kishni eshitish har qancha og'ir bo'lmasin, chidagan ma'qul. Bu xususda sharafli hadis:

- Kishining o'z ota-onasini so'kishi katta gunohdir, – dedilar Rasululloh (s.a.v.).
- Yo Rasululloh, kishi o'z ota-onasini ham so'kadimi? – deb so'radi-lar sahobalar.

Allohning elchisi dedilar:

- Kishi bir odamni so'kkanida so'kish eshitgan odam so'kkanning otasini ham, onasini ham so'kadi, – dedilar.

Payg'ambarimiz (s.a.v.) huzurlarida bir kishi ikkinchisini so'kdi. Ikkinchisi javob qaytarmadi. Bu vaqtida Rasululloh (s.a.v.) o'tirgan edilar. Ikkinchisi ham so'ka boshlagach, o'rinalaridan turib ketdilar. Sahobalar:

– Yo Rasululloh, nima uchun turib ketdingiz? – deb so'rashganida Rasululloh (s.a.v.) dedilar:

– Farishtalar turgani uchun men ham turdim. Bu kishi jim turgan vaqtida farishtalar avvalgi so'kayotgan kishiga rad qilib turgan edilar. Bu ham so'ka boshlagani uchun o'sha farishtalar o'rinalidan turib ketdilar.

«Qobusnama»dan hikmat: «Ittifoqo, biror kishi bilan urishsang, og'zingga kelgan buzuq so'z va haqoratlar bilan so'kma, shunday urishgilki, yarashmoqqa joy qolsin va birdaniga besharm, behayolik qilma, chunki bunday ish bezorilarning odatidir. Odatning yaxshirog'i tavozeli, kibr siz bo'lishdir».

Bir-birlariga g'azab qiluvchilar o'zlarini bosib olishgach, so'kish borasida qaysi birlari aybliroq ekanini aniqlashtirish maqsadida masala talasha boshlaydilar. Bundaylarga Payg'ambarimiz (s.a.v.) ning (alayhis-salom) ajrimlarini eslatamiz: «Bir-biri bilan so'kishuvchi kishilarning aybi so'kishni avval boshlagani ustiga tushadi, basharti ikkinchisi so'kishni haddan oshirib yubormasa». «Qutadg'u bilig'dan hikmatkim:

*Seni kim so'kar ersa o'ggil oni,
Utun ul bo'lur sen tuzunlar soni.*

Deyilmoqchiki: har kim seni so'ksa, sen uni maqta. Natijada sen adablik, ul qo'pol, johil bo'lur.

Umidimiz yulduzlari, «Kattalarga hurmat, kichiklarga izzat», degan maqol siz uchun oddiy gapga o'xshaydi, biroq bu hikmatning zamirida ulug' bir haqiqat mavjud: xalqning fasodga berilishi buyuklarga hurmat, kichiklarga muhabbat ko'rsatmaslikdan boshlanadi. Yuqorida zikr etilgan illatlar zohir bo'lgan onda oradan hurmat ham, muhabbat ham ko'tariladi. Buni hamisha yodda tutishingiz talab etiladi.

TO'G'RILIK HAQIDA

To'g'rilik Muso alayhissalomning hassalari kabidir. Egrilik esa sehr-garlarning sehriga o'xshaydi. To'g'rilik o'rtaga chiqishi bilan ularning hammasini yutadi.

Hikoyat. Hazrati shayx Ahmad Mag'ribiy (q.s.) dedilar:

– Onamdan meros qolgan bir uyni sotdim. Badalini Ka'ba mujovirlariga ularshmoqchi bo'ldim. Barriyada ketayotgan edim, bir qaroqchi arab ro'paramdan chiqdi:

– Nimang bor? – deb so'radi.

– Ellik tillam bor, – dedim-da qo'liga berdim. Sanadi-da, o'zimga qaytarib berdi va tuyasini cho'ktirdi.

– Bu tuyaga min, ketamiz, – dedi.

– Meni nima qilasan? – dedim.

– To'g'rilingning ko'rib, ko'nglim seni sevdi, – dedi.

Men xohlasam-xohlamasam, tuyasiga mindirdi. Ka'baga bordik. Birgalikda toat va riyozatga mashg'ul bo'ldik. O'sha odam qaroqchiligi gini tashlab, oqibatda Alloh Taolonning valiyalaridan bo'ldi.

Mazkur hikoyatga «Guliston»dan bir bayt ilova qilinsa, uzukka ko'z qo'yganday bo'lar:

*Haqni bilgan kimsa aylar rostlig',
Rostg'a yo'q kamlig-u ham kostlig'.*

Tilimizdagи «rostlik» va «to'g'rilik» so'zlari ayri-ayri ma'nolarni anglatmaydi. Bu so'zlarning ziddi – «egrilik» va «yolg'on»dir. «Amin» so'zi rostgo'yligi uchun ishonchli kishiga aylangan fazilat egalariga nisbatan aytiladi. Rasululloh (s.a.v.) hali payg'ambar bo'lmaslaridan oldin shu nom bilan izzatlanganlar. Yana to'g'ri so'zli odamlarga «Siddiq» deb sifat beradilarki, hazrat Abu Bakr (r.a.) bu hurmatga erishganlar. «Ey, iyomon keltirganlar! Allohga taqvo qilinglar va to'g'ri so'z so'zlanglar», deb buyurgan Parvardigor, bu amriga itoat etgan solih bandalarini ana shunday izzatlar bilan sharaflantiradi. Bu xususda Qudsiy hadisda Alloh Taolo marhamat qiladi: «Ey, Odam farzandi! G'azabli va xursand hollaringda ham to'g'ri so'zлаshing martaba va darajangni mening nazdimda yuqori qiladi». Nabiy muhtaram (s.a.v.) dedilar: «Rost gapiringlar, chunki rostgo'ylik yaxshiliklarga boshlaydi va bu yaxshiliklar esa jannatga yo'llaydi. Kishi rost gapiraversa, u Alloh Taolo huzurida «juda rostgo'y», deb yozilib qoladi». Yana dedilar: «Bandaning iyemoni mukammal bo'lmaydi, toki uning qalbi to'g'ri bo'lmaguncha. Qalbi to'g'ri bo'lmaydi, toki uning tili to'g'ri bo'lmaguncha».

Insondagи ajoyib xulqlardan biri rostlik – to'g'rilikdir. To'g'rilik odamdagи barcha ishlarning tartib va maromda ketishini ta'minlaydi. To'g'rilik izdan chiqdimi, demak, hamma ishlarning tartibi buziladi. Xoh katta va ulug' ishlar bo'lsin, xoh kichkina va arzimas amallar bo'lsin, agar diqqat ko'zi bilan qaralsa, ularda to'g'rilik yo'q ekan, hammasi xarob bo'ladi. Barcha turdagи ishlarning bari to'g'rilik bilan barqaror, shu ishlarni amalgalash oshiruvchilar esa to'g'rilik bilan bardam va ustuvordirlar. Hayotda odamning uzoq yashashi emas, **to'g'ri yashamog'i** muhimroq. To'g'rilikka ishonmagan aqlning o'tkir bo'lganidan foyda yo'q. Soatning ham yugurib ketishi emas,

to‘g‘ri yurishi muhimroq. «Sen to quvvating bor ekan, doimo rostlik va to‘g‘rilik yo‘lini tut, – deydi donish ahli. – Shunda sen saodat chamanidan muddao gulini terasan. O‘qni qara, to‘g‘ri bo‘lgani uchun yuzi doim gulgun. Kamon egri bo‘lgani uchun kanop bilan bog‘lanib, bandi qilingan».

*To‘g‘ri gapning hech bo‘lmaydi dushmani,
Yolg‘on so‘zning ko‘p bo‘ladi pushmoni.
To‘g‘ri gapning to‘rt tomoni yo‘l bo‘lar,
Yolg‘on so‘zning aylanasi ko‘l bo‘lar,
Boshga balo oxir borib – til bo‘lar.*

Hazrat Navoiydan o‘git: «Agar so‘z go‘zallik ziynati bilan bezalmagan bo‘lsa – unga chinlik bezagi yetarlidir. Yolg‘onchining gapi qanchalik chiroyli bo‘lsa – shunchalik qabihdir. Chin so‘z qanchalik betakalluf bo‘lmasin, so‘zlovchi uchun taassuf yo‘qdir. Gul libosi yirtiq bo‘lsa ham ziyonsiz, sadaf xunuk bo‘lsa ham inju uchun nuqsonisz».

*So‘zda Navoiy ne desang, chin degil,
Rost navo nag‘maga tahsin degil.
Rostdur ulkim, nazari to‘g‘ridur,
Kim iligi egridur – o‘g‘ri erur.*

Umidimiz yulduzlari, bolaligingizda eshitganingiz, keyinchalik o‘qiganingiz hikmatlarga boy ertaklar orasidagi «Egri bilan to‘g‘ri» cho‘pchagi yodingizdadir? Shunga o‘xshagan ertaklar, afsonalar farzand tarbiyasida g‘oyat muhim ahamiyatga ega. Ajablanarlisi shuki, biz – kattalar tarbiya sohasidagi ishlarimizda bu kabi ertaklarga ahamiyat bermay qo‘yganmiz. O‘tgan asrning elliginchi yillarida «Egri bilan to‘g‘ri» ertagi bolalar teatri sahnasida o‘ynalardi. Har qanday mushkullikda ham najot to‘g‘rilikda ekani, to‘g‘ri odamning baxtga erishib, egri odamning vahshiy hayvonlarga yemish bo‘lishi bolalarning ongiga ta’sir qilardi. Nechundir bunday asarlarga endi sahnada ham, darsliklarda ham joy yo‘q.

Rivoyat. Xalifa Xorun ar-Rashid yangi saroy bino qilishni ixtiyor etdi. Uning istagi bo‘yicha saroy o‘rtasiga to‘g‘ri bir ustun qo‘yish zarurati tug‘ildi. Xalifaning buyrug‘iga ko‘ra, shunday ustunbop yog‘ochni qidira-qidira Bag‘dodga yaqin bir qishloqdan topdilar. Ustunbop yog‘och Bag‘dodga keltirilganda Xorun ar-Rashid yoniga amaldorlarini olib, ustun ko‘rmoq maqsadida qurilish maydoniga keldi. Amaldorlar orasida donishmand Bahlul ham bor edi. U ustunga yaqin kelib, en-

gashdi-da, nimadir deb pichirladi. So'ng yanada engashib, ustunga qulog'ini tutdi.

Uning bu qilig'idan barcha taajjublandi. Xalifa esa bu harakatining sababini so'radi. Donishmand bunday javob berdi:

– Men ustundan: «O'zing bir yog'och bo'lsang-da, xalifa janoblari senga peshvoz chiqib, ko'rgani keldilar. Bunday izzat va hurmatga loyiq bo'lishing sababi nedir?» – deb so'ragan edim, bunday javob qaytardi: «Men egri bo'lmadim, to'ppa-to'g'ri o'sdim, to'g'rilingim tufayli shunday izzatga munosib ko'rildim. Egri bo'lsam edim, maydalab, o'tin qilib yoqib yuborardilar. To'g'ri o'sganim uchun meni ekib, parvarishlagan kishining xonadonini ham boyitdim».

Bayt:

*Egrilikdan bo'l yiroq, qil to'g'rilikni ixtiyor,
To'g'ri bo'lsang, ey o'g'il, baxt-u saodat senga yor.*

Hazrati shayxul mashoyix Junayd Bag'dodiy (q.s.a.) dedilar: «Sodiq uldurki, o'ziga ziyon yetadigan joyda ham to'g'ri so'zlagay».

Yana bir rivoyat. Tarixda zolimligi bilan nom chiqargan Hajjoj qo'liga asir bo'lib tushgan asirlarga og'ir jazoni ma'qul ko'rdi. Shunda asirlar orasidagi bir kishi unga:

– Ey, amir, menga jazo bermang, sizga xayrli xizmat bor, – dedi.

Hajjoj bu gapdan ajablanib, qanday xayrli xizmat qilganini so'radi. U kishi:

– Bir dushmaningiz sizni g'iybat qilib, «zolim», deb ta'riflay boshlagamida men unga gapirishni man etdim, – dedi.

Hajjoj bu gapning isboti uchun guvoh talab qildi. U kishining rost gapini tasdiqlaydigan guvoh yo'q edi. Shunda u tavakkaliga asirlar orasidagi odamni guvoh deb ko'rsatdi. U odam bu kishining jazodan qutulib qolishini istagani uchun guvohlikka o'tdi-yu Hajjojning qahriga yo'liqdi:

– O'sha davrada sen ham bor ekansan, dushmanimning g'iybatini to'xtatgan bu kishiga sen nima uchun qo'shilmaoding? – dedi Hajjoj.

– Men sizni ashaddiy dushmanim deb bilaman. Shuning uchun u dushmaningizni so'zdan to'xtatishni istamadim.

Bu gap Hajjojning g'azabini battar qo'zitgan bo'lsa-da, rost so'zlagani tufayli uni jazodan ozod qildi.

Bayt:

*Qolmagay to'g'rilar ishi pinhon,
Qilmagay to'g'ri so'z kishiga ziyon.*

Mazkur hikoyatdagi bir holat ozgina bahs uyg'otishi mumkin. Ya'ni, guvoh yolg'on gapirdi-yu, lekin jazodan ozod etildi. Avvalo, u odamning yolg'on guvohligida bir jonni saqlab qolish xayrli niyati bor. Ikkinchidan, u guvohligi uchun emas, zolimga bo'lgan munosabati ni yashirmagani uchun afv etildi. Uchinchidan, har qanday rostni aytaverish ham fazilat sanalmaydi:

*Xiradmand chin so'zdin o'zga demas,
Vale bori chin ham degulik emas.*

Aqaba ibn Abi Mua'itning qizi Ummi Kulsum (roziallohu anho) dan hadis: «Men Rasulullohdan (s.a.v.) uch holatdan tashqari, ya'ni odamlar orasini isloh qilish uchun yolg'on so'zlash, er o'z xotinining ko'nglini ko'tarish uchun unga yolg'ondan va'da qilish va xotin erining muhabbatini o'ziga jalb qilish uchun ba'zan yolg'on gaplarni so'zlashidan boshqa vaqtda kishilar orasida bo'ladigan yolg'on gaplardan hech biriga ruxsat bergenlarini eshitmadim». O'tmisht donishmandlari bu haqda fikr yuritganlarida yolg'on ishlatishni uch holatda joiz ekanini aytganlar: kofirlar bilan to'qnashganda, ikki kishini yarashtirayotganida va er-xotin munosabatiga doir ayrim holatlarda.

Shu hikmatlarga binoan hazrat Navoiy yozadilar:

«Aqli odam yolg'on gapirmas. Ammo barcha rost gapni aytaverish ham to'g'ri emas. Birovning ko'zi g'ilay – nogirondir, biroq u bunga aybdor emasdir. Birovni nohaq xijolatga solmoq – o'z nodonligini izhor qilmoq va bir ko'ngilni og'ritmoqdir. Bu kabi kishini xafa qiladigan chin so'zdan ko'ra zarurat yuzasidan o'rni bilan gapirilgan yolg'on yaxshiroqdir».

Bayt:

*Yolg'on o'lsa muloyamatomiz
Vahshatangiz chindan angla aziz.*

Deyilmochiki: yolg'on agar tasalli, taskin bersa, dahshatli chindan azizroq bil.

To'g'rilik va xiyonat, yolg'onchilik va diyonat bir-biri bilan sira chiqisha olmaydi.

Rivoyat. Shoh Akbar zamonida, Hindistonning Dehli shahrida bir kampir yashardi. Eri vafot etgan, qarindoshlari esa turli shaharlarga tarqab ketgan edilar. Kampir haj ibodatini niyat qilib, uy-joyini sotdi. Mulkini ikkiga bo'lib, bir qismini safar xarajatlariga atadi. Ming tilla tangani esa yaxshilab tugib, ustidan to'rxalta to'qib o'radi-da, qoziga eltdi:

– Men Ka'bani ziyorat etishni niyat qilib yo'nga otlandim. Mana bu to'rxaltada to'plagan pulim bor. Sizni diyonatli odam, deb eshitganman. Bu pulni sizga omonatga qoldirmoqchiman, – dedi. – Agar besh yil ichida eson-omon qaytsam, o'zimga berasiz. Qaytmasam, xohishingizga ko'ra ishlatib yuboraverasiz.

Uning iltimosini eshitgan qozi dedi:

– Men bir bechora odamman. Omonatga doir ishiardan qo'rqaman. Lekin menga ishongan ekansiz, na chora, pulingizni olib qolaman. Sizni Alloh Taolo panohida asrasin.

Kampir ibodatni ado etgach, Dehliga sog'-omon qaytib, qozidan omonatini talab qildi.

– O'zim bilan olib ketgan pullarimni ishiatib tamomladim, sizga qoldirgan tangalarimdan bo'lak mablag'im yo'q, – dedi.

Qozi kampirning omonatini qaytardi. Kampir unga minnatdorchilik bildirib, o'zi to'qigan to'rxaltani qaychida kesib qarasaki, tilla tangalar o'rnila rangi o'chgan mis chaqalar turibdi. Kampir oh-u voh bilan qozining huzuriga qaytib, pullarini qaytarishni iltijo qildi. Bu iltijolarni eshitib, rahm qilish o'rniliga qozining g'azabi qo'zidi.

– Haj ibodatini qilib qaytgan sendak kampir uchun diyonat sohibiga tuhmat toshlari otish gunohi kabira hisoblanadi. Sen darrov esingni yig'gin-u yaxshilikcha izingga qayt. Bo'lmasa huzurimdan quvib chiqaraman.

Ilojsiz qolgan kampir yig'lay-yig'lay shoh saroyiga borib, dardini Akbarga bayon qildi. Podshoh aybdorni chaqirtirib, surishtirganda to'g'rilikka xiyonat qilgan qozi yolg'on gapirishdan uyalmadi:

– Bu kampir tuhmat qilyapti, olampanoh! U pullarining ustidan to'rxalta to'qigan ekan, bitta ipiga ham xiyonat qilmadim. Vijdoni bo'lsa, o'zi aytsin, to'rxaltaning titilgan joyi bor ekanmi?

– To'rxalta o'zim to'qiganim holida bus-butun edi, – dedi kampir, – lekin, ichidagi tilla tangalarning mis chaqalarga aylanib qolishiga aqlim yetmayapti.

Qozi tonib turavergach, Akbar shoh ularning ikkoviga ham ijozat berib yubordi. Podshoh ertalab o'rnidan turgach, ustiga yopadigan to'rchoyshabning o'tasidan bir parchasini kesib oldi. Xizmatkorlariiga hech nima demay o'z ishi bilan mashg'ul bo'ldi. Hobgoh xodimi choyshabning kesilganini ko'rib, darrov xizmatkorlarni yig'ib, aybdorni qidirdi. Aybdor topilmagach, shahardagi eng yaxshi to'quvchini toptirib keldi. To'quvchi to'rchoyshabni asliga keltirib, to'qib, yamab berdi. Akbar shoh yotar oldidan choyshabni ko'rdi-da, xodimini chaqirib, bu ishni kim bajarganini so'radi. Xodim qo'rqa-qo'rqa voqeani bayon qildi. Shundan so'ng podshoh to'quvchini olib kelishni buyurdi.

– Sen qo'rqib titrama, qo'li gul to'quvchi ekansan. Choyshabimning yamalganini birov tikilib qarasa ham bilolmaydi. Kichkina xaltachalar ni ham shunday ustalik bilan yamay olasanmi?

Podshohning maqtovidan huzurlangan to'quvchi dedi:

– Bunaqa ishlar men uchun qiyin emas. Yaqinda qozi hazratning xaltachalari titilib qolgan ekan, o'zidan afzal qilib to'qib berdim. Mahoratimga qoyil qolib, beshta tilla tanga in'om etdilar.

– Beshta tilla tanga berdimi? – deb ishonmaganday so'radi podshoh.

– Ha, besh tilla tanga berdilar. Bittasini ishlatdim, to'rttasi uyda turibdi.

– O'sha to'rtta tilla tangani ertalab saroya olib kel, – deb buyurdi Akbar shoh.

Podshohning amriga muvofiq kampir ham ertalab saroya yetib keldi.

– Siz tilla tangalaringizni boshqa tangalardan ajrata olasizmi? – deb so'radi podshoh.

– Ha, – dedi kampir, – men har bir tangaga bilinar-bilinmas chiziq-belgi tortib qo'yanman.

To'quvchi olib kelgan to'rt tangani boshqa o'n tangaga aralashtirib qo'yishgan edi, kampir belgilariga qarab, o'zinikini ajratib berdi. Shundan so'ng qozini olib keldilar. Qozi saroya kirib, to'quvchini ko'rди-yu, sarosimadan o'zini yo'qotdi...

Qadim adabiyotimizda ko'plab uchraydigan bu kabi hikmatlar kitoblar sahifasidan ko'chib, xonadonlarga kirsa, ularga, avvalo, kattalar rioya qilsalar, so'ng farzandlarini shu ruhda tarbiya etsalar, ikki dunyo saodatiga eltuvchi yo'ldan adashmagan bo'ladilar.

Allomalaridan biri Rizouddin ibn Faxriddin «Javome' ul kalim» deb nomlangan asarlarida to'g'rilik haqida ibratli fikrlarni bayon qilgallarki, o'rni kelganda ulardan bahramand bo'lismaydi.

«To'g'rilik ezgulikka, ezgulik esa jannatga olib boradi. Odam bolasi so'z va amalda to'g'rilikni birinchi darajada tutishi sababli Allah qoshida siddiqlar (to'g'rilar) sirasiga kiradi. Yolg'on yomonlikka, yomonlik esa do'zaxga olib keladi. Odam bolasi yolg'on gapira-gapira Allah qoshida kazzoblardan bo'lib qoladi».

Mazkur sharafli hadisni Rizo hazrat bunday sharhlaydilar:

Insonlarda yaxshi va yomon xulqlar juda ko'p bo'lsa ham, axloq olimlari ularning hammasini ikki xilga – to'g'rilik va yolg'onchilikka taqsimlashgan. Qancha yaxshilik (fazilat) bo'lsa, shularning har biri to'g'rilik (siddiqlik) ostiga va qancha buzuqlik (razolat) bo'lsa, hammasi yolg'onchilik (kazzoblik) ostiga kiradi.

To'g'rilikni fikrda, so'zda, muomalada, va'dada to'g'ri bo'lismaydi turlarga ayirish mumkin.

1. Fikrda to‘g‘ri bo‘lish o‘zini o‘zi aldamaslikdan hamda yo‘q narsalar bilan haqiqatni o‘zidan pardalamaslikdan iboratdir. Inson bir narsani fikrlaydi va shu narsaga e’tiqod qiladi-da, keyin tama va baxillik yoki g‘azab va adovat sababli o‘zining shu e’tiqodiga shubhalana boshlaydi. Haqiqatni o‘zidan yashirishga choralar izlaydi va topadi ham. Agar baxillik va tamani, g‘azab va adovatni bir chetga tashlasa, u vaqtida avvalgi e’tiqodi ochiq suratda maydonga chiqadi hamda shu e’tiqodning durustligiga va haqiqat ekaniga unda hech bir shubha qolmaydi.

Ba‘zi kishilar bir narsaning (fikr, ish, e’tiqod) buzuqlik ekanini billshadi va shunga ko‘ngillari moyilligi sababli o‘zlariga uni tuzuk ko‘rsatishga tirishishadi va yo‘l izlashadi. Bu ishlari to‘g‘rilik emas, balki yolg‘on hamda o‘zini o‘zi aldashdir.

2-3. So‘zda to‘g‘ri bo‘lish va muomalada to‘g‘ri bo‘lish butun hayot va mayishatning tirkagidir. Yaxshi mol sotish, qarzlarni vaqtida berish, omonatni saqlash, birovning haqini yemaslik va olib qolmaslik muomalada to‘g‘ri bo‘lishga kiradi.

4. Va‘dada to‘g‘ri bo‘lish. Va‘da ham muomala hukmi ostiga kiradi.

Ablah kishilarda do‘slik, yolg‘onchilarda sadoqat bo‘imasligi sir emas. Shunday ekan, nima uchun ayrim odamlar to‘g‘rilikni odat etmaydi, yolg‘ondan va va‘daga vafo qilmaslikdan saqlanmaydi?

Sababi ma‘lum: bolalik va yoshlik vaqtida yaxshi tarbiya olma-ganidan, rost so‘zlashga va yolg‘on gapirishdan saqlanishga odatlanmaganidandir. Bu odat bolaligida ota-onada tarafidan hosil qilinishi zarur. Bolalik vaqtida to‘g‘rilikka o‘rganmagan kishi uchun kitoblarda yozilgan, minbarlarda aytilgan va mo‘tabar kishilar so‘zlagan so‘zlarning samarasi oz bo‘ladi. «Qaysiki ona yoki ota bolasiga bir nima beraman, desa-yu bermasa, yolg‘onchi bo‘lishi uchun shuning o‘zi kifoya» ekanini Rasululloh (s.a.v.) ta‘kidlaganlar. Chindan ham kattalar bolani ovutish uchun qancha ko‘p yolg‘on gapirishlarini o‘ylab ham ko‘rmaydilar. Bolaga yolg‘onchilikni birov atayin o‘rgatmasa ham, bu illatni o‘z ota-onasidan o‘rganadi. Hatto, hali tili chiqmay turib ham otasi va onasining yolg‘onlariga taqlid qila boshlaydi. Agar bu gaplarni ota-onalar malol olishsa, xotirjam paytlarida farzandlari yoki jiyانlarini kuzatsinlar.

Imom Buxoriy hazratlarining faoliyatları haqidagi hikoyalarda bayon etiladiki, ul zot bir hadisni ishonchli manbadan yozib olish uchun uzoq kunlar davom etuvchi safar mashaqqatidan ham qaytmaganlar. Sahro barxanlarini oshib bir qishloqqa borganlarida ishonchli hadis so‘zlab berishi lozim bo‘lgan kishi tushovi bo‘shab ketgan otni

ushlash uchun bo'sh etagini ochganicha, go'yo arpa bermoqchiday, jonivorni aldab chorlayotgan ekan. Hazrat Buxoriy bu holatni ko'rib «Bu kishi yolg'onchi ekan, aytadigan hadisi ishonchli emas», deb izlariga qaytgan ekanlar.

Kema va poyezd mashinistlari bir daqiqa ham beparvolik qilmay, mashinalariga qarab borishga qay darajada majbur bo'lishsa, ota-onalar ham, ustozlar ham yosh bolalariga shu darajada qarab turishiari, to'g'rilikka o'rgatib, yolg'ondan saqlanishga ko'nikma hosil qildirishlari lozim. Bolalarga yaxshi tarbiya shu ravishda beriladi. To'g'rilikka malaka hosil qilgan bolalarning boshqa buzuqlikiardan saqlanishiga umid bog'lash mumkin, chunki dunyodagi buzuqliklarning hech biri to'g'rilik bilan hir yerda jam bo'lmaydi.

Rivoyat. Bir kishi amir Alining oldiga kelib:

– Yo amir, islomda man qilingan narsalar ko'p. Men yolg'on so'zlayman, o'g'rilik qilaman, sharob ichaman, boshqa gunohlarim ham bor. Lekin men ana shu gunoh ishlarning hammasidan birdaniga xalos bo'lolmayapman. Binobarin, yaxshi fazilatlardan birini o'rgating, toki gunoh qilmoqdan xalos bo'lay, – dedi.

– Yolg'on so'zlashdan o'zingni saqlagin, – deb nasihat qildi amir Ali.

U kishi Alining huzuridan chiqib, o'z yo'lliga ketdi. Yo'l ustida mayxona bor edi. Uning dilida sharob ichishga mayl tug'ildi va shu niyatda mayxona sari yurdi. Yura turib o'yladi: «Agar amir mendan «Sharob ichdingmi?» deb so'rasa, men «ha», deb to'g'risini aytsam, u holda jazoga ro'para bo'laman. Agar «yo'q» deb javob bersam, alhol «yolg'on gapirmayman», deb ahd-u paymon qilganman». U kishi o'ylay-o'ylay nafsiyi yengdi-yu, sharob ichmoq fikridan qaytdi.

Shuningdek, yo'lda bir xotinni uchratib, shahvoniy hirsi qo'zg'ab, zino qilmoq harakatiga tushdi. Biroq, avvalgidek qilgan ahd-u paymoni yodiga kelib, bu buzuqlikdan ham voz kechdi. Natijada, qaysi bir gunoh ishning ustidan chiqsa, esiga yolg'on gapirmaslik haqidagi qilgan ahd-u paymoni tushib, o'zini to'xtataverdi. Shundan so'ng u amir Alining huzuriga kelib dedi:

– Yo amir! Bir gunohdan to'xtashim tufayli qarshimda ochiladigan barcha to'g'ri yo'llarni ko'rsatding. Barcha yomonliklarning boshlanishi yolg'on gapirishdan vujudga kelishini endi tushundim.

Umidimiz yulduzлari, endigi bayonimni ota-onangiz yoki ustozingiz bilan birga o'qib, fikrlashsangiz, foydaliroq bo'lardi: to'g'rilikka malaka hosil qildirish qasdi bilan bolalarga buyruq berish, urishish va so'kish foydali emas, balki zararlidir. Bola nima uchun yolg'on gapiradi? Biron jazodan qutulib qolish uchun, shunday emasmi? Endigina to'rt yoshga to'lgan bola kosani sindirib qo'ydi yoki murabboni to'kib yubordi. U

onasi yoki otasining baqirishidan yoki urishidan qo'rqadi. «Bu ishni men qilmadim», degan yolg'on uning uchun najot bo'lib ko'rindi. Tahdid ohangi bilan «kim qildi?» deb so'ralsa, oddiy yolg'on tuhmatni chorlaydi: aybsiz odamning nomi aytildi. Bu odat oiladan bog'chaga, undan mактабга ko'chadi. Uyga berilgan vazifani bajarmaganini yashirish uchun aytildigan «daftaram uyda qolibdi», degan bahона necha o'n yillardan beri avloddan-avlodga o'tib, to hozirgacha ishlataladi. Bolaga tarbiya berishning yo'li ota-onan o'zлari bolalar oldida rost so'zlashlari, yolg'on gapirmasliklari, bolalarga o'rнak bo'lishlari va farzandlarining muhabbatlarini qozonishga erishishlari orqali bo'ladi. Odam bolalarini eзgulikka va jannatga olib boradigan to'g'rilik ana shunday bo'lib, siddiqlar xuddi shunday kishilar orasidan yetishib chiqdilar. Otalar va onalar o'zлari qilmaydigan ish haqida bolalariga, «unday qilamiz, bunday qilamiz» deyishlari yoki yupatish uchun va'da berishlari bola tarbiyasi uchun juda zararlidir.

Yolg'onchi odam tahqir va koyishgagina sazovor emas, u juda ham mushkul, noaniq, mujmal hayot kechirishga majburdir. Chunki birinchi so'zlagan yolg'onini xaspo'shlab berkitish uchun ikkinchi yolg'onga, buni ham berkitishga harakat qilib, uchinchi yolg'onga ehtiyoj sezadi. Shunday qilib katta va qo'rqinchli xatolarga duchor bo'ladi. O'zining izzat va obro'sini xalq orasida yo'qtgani soyasida doimo qayg'u-alam bilan umr o'tkazadi. Demak, yolg'onchilik va ikkiyuzlamachilik juda ham nafrat etiladigan illatlardan sanaladi, yolg'on so'zlash - o'zini kamsitish va tahqir qilishdir. Bu yomon illatni tark etish lozimligini bilishning o'zi kifoya emas. Afsuslarki, oramizda buni yaxshi bilganlari holda undan qutulishga beparvo odamlar ham topiladi. Shundaylar borki, yolg'on topa olmagan hollardagina rost so'zlashga majbur bo'ladilar. Yolg'onchi odamlar o'z yolg'onlariga boshqalarni ishontirish uchungina rost so'zlaydilar. Bu yolg'onchilarning yuzlari kulib turgani bilan qalblari qoradir. Ko'rinishlari odam shaklida bo'lgani bilan, yolg'on gapirganlari uchun insoniylikdan uzoqlashganlar.

Ibn Mas'ud dedilarki: «Eng yaxshi ozuqa taqvodir, eng yomon ko'rlik qalb ko'rligidir. Xatolarning eng kattasi yolg'ondir». Bu hikmatdan kelib chiqadigan ma'no: qalbi ko'r odam yolg'oni oqibatida keluvchi hasratni ko'ra olmaydi. Yolg'onchilarning bu illatdan qutulishlari uchun Arastu hakimning: «To'g'rilikda o'lish - yolg'onchi bo'lib uzoq umr ko'rishdan ko'ra xayrlidir», degan hikmatlari asqatarmikin? Eh-timol, hazrat Navoiyning: «Birovkim, erur rostlikdan yiroq, aningdek kishi bo'lmog'on yaxshiroq», degan dono so'zлari ta'sir qilar?

Bu gaplar-chi?

«Har kimningki so'zi yolg'on, yolg'onligi bilingach, uyatga qolg'on. Yolg'onne chindek gapiruvchi so'z ustamoni – kumushga oltin qoplab sotuvchi zargar... Yolg'on gapiruvchi g'aflatdadir. So'zning bir-biridan farqi ko'pdır, ammo yolg'ondan yomonroq turi yo'qdir... Yolg'on gapirish bilan o'z vaqtini o'tkazuvchi odam, bu qiligi yomon tuyulishi o'rniga, kishilarni aldagandan faxrlanadi ham. Yolg'onchi o'z gapiga go'llik bilan qulq soluvchini topsa, ularga yolg'onini chin o'rniga o'tkazsa, murodiga yetgan bo'ladi. Yolg'onchi – Haq qoshida gunohkor. Xalq oldida esa sharmanda. Bunday nahsning beor yuzi yomonlikka o'girilgan bo'ladi. Bunday nahsga botgan odam qutlug' uydan nari bo'lg'ay («qutlug' ev» – qutlug' uy, ya'ni biz yashayotgan dunyo demak).

*Ul kishini qutlug' evdin tashqari surmak kerak,
Qutlug' ev dunyodurur, ya'niki, o'lturmak kerak.*

...Ozgina yolg'on ham ulug' gunohdir, ozgina zahar ham halok qiluvchidir.

*Zahrning oz esa miqdori dag'i muhlikdur,
Ignaning no'gi zaif ersa dag'i ko'r qilur.*

Yolg'onchi odam – unutuvchi. U andisha va ehtiyyotdan chetda turuvchi. Har kimning so'zi chin bo'lmasa, rostgo'ylar ko'ngliga u so'z qabul bo'lmas. Yolg'onchi o'zining yolg'on so'ziga bir-ikki marta ishontiradi. Keyin nima qiladi? Yolg'onthiligi ma'lum bo'lgach, u rasvo bo'ladi. Uning so'ziga xalq ishonchi yo'qoladi. Ko'ngil xazinasining qulfi – til. U xazinaning kaliti – so'z bil.

Chin so'zni yolg'onga chulg'ama, chin gapira oladigan tilni yolg'onga bulg'ama. Yolg'onchi – kishi emas, yolg'on aytmoq – yaxshilar ishi emas. Yolg'on so'z – aytuvchini bee'tibor qiladi. Chunki u gavharni oddiy toshdek xor qiladi. Kimki chin so'zni yolg'onga qotadi, bebafo durni najosatga otadi.

*Gavharekim, shohlarga zebi toj-u taxt erur,
Tashlag'on oni najosatg'a ajab badbaxt erur».*

Shohlarning toj va taxtiga bezak bo'lgan gavharni najosatga tashlagan ajab badbaxt kishidir...

Yolg'onthilikdan hazar qilmay yashayotganlar agar «Bu gaplarni o'zimizga o'xshagan bir odam aytgan-da», deb o'jarlik qilsalar, ularga Alloh taborak va taoloning bu ogohlantirishlari eslatmadir: «Albatta, Alloh (iymonda) sodiq kishilarni bilur va, shuningdek, yolg'onthilarni

ham aniq bilur» («Ankabut»). «Qasamlaringizni o'zaro aldov vositasi qilib olmangiz» («Nahl»).

Hazrat So'fi Ollohyordan bayt:

*Qilich boshingga kelsa, ayma yolg'on,
O'lumdindur batar chunki u yolg'on.*

Deyilmoqchiki: birov boshing uzra qilich ko'tarib chopmoqqa shay tursa-da, yolg'on gapirma. Chunki yolg'on, ertami-kechmi, baribir ochiladi. Shunda sen xalq orasida uyatga qolarsan. Shuning uchun uyat – o'limdan yomon, deb bekor aytmaganlar.

*Najas murdor emas yolg'onchilikdin,
Musulmoneg'a sharm et bu qiliqdin.*

Deyilmoqchiki: ko'rib turibsan, najaqlarning najaqlirog'i yolg'on-chilik ekan. Shuning uchun zinhor-bazinhor bundayin yolg'onchi kimsalardan, ularning qiliqlaridan uyalgin, yolg'on so'zni so'zlamagil, deya musulmonlarga o'git qilaver.

Rivoyat. Bir firibgar begona shaharga kelib «Hajdan kelayotibman», deb maqtandi so'ng bir kitobdan qasida ko'chirib, «Buni podshohga atab o'zim yozdim», deb tortiq qildi. Podshoh bundan quvonib unga ko'ne'mat berib, izzat va ikrom qildi. Podshoh majlisining yaqinlaridan biri shu kuni safardan qaytib, firibgarni ko'rdi-yu «Men bu kishini Qurbon iyidida Basra viloyatida ko'rdim, bu nechuk hoji bo'lur?» dedi. Yana bir kishi aytdiki: «Men buni tanirman, otasi nasroniy edi, vatani Malatiyadir». Bundan so'ng bildilarki, bu odam hoji ham, sayyid ham emas ekan. Podshoh sha'niga yozdim degani qasida Anvariy devonidan ko'chirilganligi ham ayon bo'ldi. Uning yolg'oni zanjir va tayoq bilan taqdirlandi.

Hikmat. Yolg'on so'z aytmoq qilich zarbig'a o'xshar, agarchi yarasi butsa ham nishoni qolur. Andog'kim, Yusuf alayhissalomning birodarlari yolg'on so'z bila mashhur bo'ldilar va alarning rost so'zlarig'a ham e'timod qolmadи.

Hadis. Hazrati imom Abu Hanifayi Kufiy (q.s.) kechalari uch yuz rakaat namoz o'qir edilar. Bir kuni ko'chadan o'tib borar ekanlar, bir xotinning boshqa xotinga: «Bu kishi besh yuz rakaat namoz o'qiylilar», deganini eshitdilar. «Shu xotin yolg'onchi bo'lib qolmasin», deb endi besh yuz rakaatdan o'qiy boshladilar. Boshqa bir kun shogird bolaning «Bu kishi kechalari ming rakaatdan namoz o'qiylilar», deganini eshitib, «Bola yolg'onchi bo'lib qolmasin», deb endi ming rakaatdan o'qidilar. Shogirdlaridan biri aytди: «Xalq sizni kechalari uxlamay

namoz o'qib chiqadir», deydi». Hazrati imom bu gapni eshitib, «Endi kechalari uxlamasman», dedilar. «Nechun?» deb ajablandi shogird. «Xalq yolg'onchi bo'lmasin», dedilar. Shundan so'ng o'ttiz yil uxlamadilar. Bomdod namozini xufton tahorati bilan o'qir edilar. Ikki tizzalari go'yo tuya tizzasiga aylangan edi.

Yolg'on va aldanish turlarini hayotda har kuni ko'plab uchratamiz. Oilada zararsiz tuyulgan kichik yolg'onne timsoh tuxumiga o'xshatlsh mumkin. Timsoh bolasi tuxumni yorib chiqib vahshiy maxluqqa aylanadi. Xotinini yolg'on gap bilan aldayotgan er (yoki erini aldayotgan xotin) bu illatni qachon va qayerda o'rganganini bir mulohaza qilib ko'rsa yomon bo'lmas edi. Korxonalarda, idoralarda yolg'on libosiga o'ralgan bahonalarning sanog'i yo'q. Bozordagi yolg'on do'llari-chi?

- Olma necha pul?
- Ming so'm.
- Sakkiz yuzdan bering...
- Nima deyapsiz, o'zim sakkiz yuz ellikdan olganman...

Aslida olti yuz ellik so'mdan olgan. Yolg'on ishlatmasa ham foydasi-ga sotadi. Kim haromga aralashtirib topilgan foydani naqadar afzal bilsa, uning kelajagi shunchalar ayanchli! Nabiy muhtaram (s.a.v.) dan: «Qanday daromad xayrliroq va yaxshiroq, yo Rasululloh?» deb so'rashdi. Ul zot dedilar: «Mehnat qllib topilgan va aldovsiz tijorat orqali kelgan daromad».

Yolg'onzchilar orasida qo'rs, to'ng fe'lli odamlar kam uchraydi. Aksincha ular shirin muomalalari bilan kishining jonini sug'urib olishga qodir bo'ladilar.

Masal. Bir qarg'a pishloq parchasini olib, daraxt shoxiga qo'nib turardi. Och tulki qarg'aning og'zidagi pishloqni ko'rib, shoshilgani-cha daraxt ostiga keldi:

– Kuningiz xayrli bo'lsin, qarg'a hazratlari! Bunchalar chiroylisiz-a! Go'zal ipak kabi patlaringiz ko'zlarimni qamashtiryapti. Mayin patlaringiz kabi ovozingiz ham g'oyat yoqimli. Shubhasiz, barcha qushlar sizni bulbuldan ham afzal deb biladilar, – dedi.

Qarg'a bu so'zlarni eshitib, sevindi. Sevinganidan shoxdan-shoxga sakradi. So'ogra bulbuldan afzal ekanini namoyon qilish uchun butun quvvati bilan «Qag! Qag!» deb qag'llaganida og'zidagi pishloq tushib ketdi. Tulkiga xuddi shu kerak edi. U pishloqni ilib olib, paqqos tushirdi-da, qarg'aga qayrilib ham qaramay ketvordi. Qarg'a esa bu voqeadan lol qoldi. Hayratlanib, o'yga toldi. «Bunday totli so'zlarga endi aldanmayman», deb qasam ichdi.

Bu dunyoda xuddi shu tulki kabi ayyor kimsalar bordirki, ular shirin so'z va madhlari bilan kishini aldab, qo'lidagini olib qo'yish-

ga urinadilar. Keyin esa xayr-ma'zursiz qochib qoladilar. Bunday odamlarni «tovlamachi», deb ham ataydilar va jamiyat qonuniga ko'ra, ularga jinoiy jazo ham belgilanadi. Esli odam uchun bu dunyoda eng zarur vazifalardan biri tulki fe'lli tovlamachilarning yolg'on so'z va soxta xushomadlariga aldanmaslikdir. Tulkife'l ayyor kimsalar qancha podshohlar va boylarni go'zal so'z va madhiari bilan halokatga yetaklaganlar. Har bir xushomadgo'y mazkur masaldagi tulkiga o'xshaydi. Yaqinlashgan insonni halokatga yetaklaydi. Yolg'onchining shirin so'zi sofdil kishilarga bir tuzoq ekanini unutmaslik zarur.

Yer yuzini yolg'on bahonalar ummoni bosganga o'xshaydi. Go'daklikda odat tusiga kirgan bu illatdan ayrimlar qarilik yoshiga yetganlarda ham ayrılgilari kelmaydi. Ba'zi qariyalarning yuzlariga qarasangiz, «nuroniy» deb izzatlashga arzigulik nur yo'q. «Yolg'on so'zlamoqdan parhez qilmagani sababli shundaymikin?» deb o'ylaymiz.

Voqeа. Yigirma besh yil muqaddam bir voqeа sodir bo'lgan edi. Men mudirlik qilayotgan bo'limda ishiovchi yosh do'stimiz «Onam og'ir kasallar», deb barvaqt ketishga ijozat so'radi. Bunday holda kim ruxsat bermaydi? Oradan to'rt soat o'tib, ish vaqtı tugagach, ko'chada ketayotib uni bir qiz bilan qo'lтиqlashib ketayotganini ko'rdim. U ertasiga ham ishga kelmadi. Indiniga xafahol ko'rinishda paydo bo'ldi. Qizni kuzatgach, qishlog'iga borib kelgandir, deb o'ylab, «Onangiz tuzukmilar?» deb hol so'radim. «Mazalari yo'q», dedi. Bir soatdan so'ng uning opasi qishloqdan qo'ng'iroy qilib, «Ukamga nasihat qilib qo'ying, ikki oydan beri uyga kelmaydi», dedi. Qisqasi, men u yigitga tanbeh berdim-u ariza yozib, bo'shab ketishini talab qildim. Men uning yolg'on gapirishini kechirsam bo'lardi. Lekin sog'lom onasini «og'ir kasal» deyishini kechirish mumkin emasdi...

Yolg'on so'zlash irodaning zaifligidan dalolat beradi. Odam istasa-istamasa, sergaplik uni yolg'on ko'chasiga boshlab ketadi. Taomlanish lozim bo'lsa, qozonga boshimizni tiqmaymiz, keragini suzib yeymiz. Gap ham shunday bo'lishi kerak. Unni yoki qumni elab ishlatganimiz kabi tilimizdan uchayotgan so'zlarga ilashgan yolg'lonni ushlab qolish uchun aql va tafakkur elagida elab olishimiz shart.

Rivoyat. Bir lofchi yolg'on so'zlarni ko'p so'zlar edi. Bir kuni majlisda dengizlarning ahvoldidan va dengiz sayohatida ko'rgan tomoshalaridan hikoya qildi. Majlisdagи kishilarning biri so'radiki: «Ey, birodar, siz dengizda ko'p sayohat qilganga o'xshaysiz. Dengizlarning baliqlari daryo baliqlaridan o'zgachadir? Ular qanday bo'lar ekan?»

Savoldagi piching ohangini anglamagan lofchi u kishiga boqib, dedi:

– Haligacha siz dengiz baliqlarini ko'rganingiz yo'qmi? Dengiz baliqlari tuyaga o'xshash ikki uzun shoxli bo'lurlar...

Majlis ahli bildilarki, ul bechora na tuyani ko'rgan ekan va na den-giz balig'ini. Barchalari kulib yubordilar. Lofchi esa uyalib, majlisni tark etdi.

Fitrat – yaratilish jihatidan olib qarasak, odam bolasi axloqning barcha turlari, jumladan, har xil yomon xulqlarga ham ega bo'lishi mumkin. Ammo uning tabiatida yolg'on bilan xiyonat bo'lishi sira ham mumkin emas. Bu ikki illat har bir inson uchun katta qusur va qabohatdir. Har qanday kishi uchun bu ikki axloq qabohat ekan, demak, komil inson yo'lini tanlagan kishiga aslo yarashmaydi. Chunki vijdon egalik qilgan qalbga yolg'on va xiyonat sig'maydi. Shuning uchun ham yaxshi odam to'g'rilik va vafodorlikni sevadi, boshqalarni ham shunga chaqiradi.

«QARINDOSH» ILLATLAR

Ig'vogar misoli ko'mir, kuydirmasa ham kishini qora qiladi. Ig'vo-garni boshqalardan ajratish qiyin emas, u birovlarning kulfatidan shodlanadi. Ig'voni kasb qilgan odam kishi tanasida yurib, faqat yara bor joyda to'xtaydigan pashshaga o'xshaydi.

Yolg'on illatining «farzandlari» borasida bat afsil suhbatlashish fursati yetdi. Kishining saqlanishi zarur bo'lgan – chaqimchillk, tuhmat, g'iybat, hasad, ig'vo, fitna, hiyla – bir oilaga mansub «qarindosh» illatlardan hisoblanadi. Agar yomonliklar orasida ko'rik-tanlov o'tkazilsa, barchalari bir pog'onada turgan bo'lardi. Bu illatlarni bir onadan bir paytda birga tug'ilgan egizaklar, desak ham bo'ladi. Chunki birining ikkinchisidan kam yeri yo'q. Hammasi oila baxt saroyining kushandalari dir va ularni bir so'z bilan «fisq-u fujur» (yomonlik, buzuqlik – axloqsizlik) deb, bu illatlar egasini esa «fosiq» deb atash mumkin. Yana tilimizda «fisq-u mufrit» degan atama borki, uning ma'nosi – o'taketgan buzuqlikdir.

G'iybatni ruslar «spletnya», «zlosloviye» deydilar. G'iybatning otasi – bekorchilik. Shuning uchun «Bolalik uyda g'iybat yo'q», deydarlar. Bolalarning shirin-shirin gaplari, quvnoq o'yinlariga mahliyo bo'lganlarning xayoliga birovni g'iybat qilish kelarmidi?

«Tuhmat» va «bo'hton»ni «kleveta», «ig'vo»ni «provokatsiya», «fitna»ni «intriga», «zagovor» deydilar. Illatlarning ruscha ma'nosini berishdan maqsadim, yoshiar orasida bu illatlarni birgina «provokatsiya» atamasi bilan tilga olish odati ko'p uchraydi.

Ba'zilar bu tushunchalarni bir deb, ma'nodosh so'zlar sifatida ishlatadilar. Masalan: «Falonchi tinmay g'iybat qilardi. Uning ig'vosi natijasida halokat yuz berdi». To'g'ri, g'iybat – ig'vo va fitnaning bosh-

lanishi. G'iybat kishiga zararsiz, o'tkinchi bir gapday bo'lishi mumkin. Lekin ig'vo davomli bo'ladi. Yomon niyat amalga oshmaguncha tinchilmaydi. «Ig'vo» va «fitna»ning nima ekanini tasavvur qilish uchun yana Odam Ato va Momo Havvoning taqdirlarini eslaylik. Shayton alayhila'na yolg'oni ishlatib ig'vo va fitna qilmadimi?! Shuning uchun ham duoga qo'l ochilganida Alloh Taolodan shaytonning hiylasidan, ig'vosidan, fitnasidan saqlash iltijo qilinadi.

Qur'oni Karimning «Shuar» surasida shayton alayhila'na ig'vosiga uchib, yo'ldan ozganlarga do'zaxning ko'ndalang qilib qo'yilgani haqida ogohlantirish bor. Odam Ato yaralganidan beri shayton ig'vo va fitna bilan band. Uning maqsadi aniq – bandani hidoyatdan chetlatish, bu dunyo hayotida beobro', badnom qilish va Qiyomatda do'zax sari yetaklash. Ig'vo va fitna shaytonning kasbi ekan, odam bolasining bu kasbga mehr qo'yishi, avvalo, o'zi uchun, qolaversa jamiyat uchun fojiadir. Meni bu borada bir narsa ko'p o'ylantiradi: shayton kibri uchun Alloh Taoloning g'azabiga uchradi. Shu tufayli Odam Ato va uning avlodiga dushman bo'ldi. Dushmanligi boisidan ig'vo-fitnani bas qilmaydi. Xo'sh, bizlarning oramizda yashab, biz bilan bir havodan nafas olib, bir buloqdan suv ichuvchi kimsa nima uchun ig'vo va fitnadan o'zini tiymaydi. Bu illatlarning gunoh ekanini, kimgadir qilgan ig'vosi yoki fitnasi uchun do'zax azobiga duchor bo'lishini bilmaydim? Biladi! Xo'p, ig'vosi yoki fitnasi orqali nimaga erishadi? Hech nimaga! Yomon ko'rgan odami uning ig'vosi tufayli ishdan haydalar, oilasi buzilar yoki boshiga boshqa bir musibat tushar. Xo'sh, ig'vogarga bundan nima naf? Faqat ko'ngli biroz «rohatlanadi». Shuginami? Ha, shugina! Ig'vosi tufayli erishgan «ko'ngil rohati»ni tarozining bir pallasiga, do'zaxdagi azobini ikkinchi pallasiga xayolan qo'yib ko'raylik-chi.

Masal. Bir arslon betob bo'lib qoldi. Barcha hayvonlar ziyoratga kelishdi, faqat tulki kelmadi. Bo'ri bu qulay fursatni qo'ldan bermaslik uchun ig'vo qildi:

– Tulkining yaramasligini endi bildingizmi? U sizni mensimaydi, xastalanganingizni eshitib, quvonib yuribdi. Agar bu qilig'i uchun jazolamasangiz, boshqa hayvonlar ham undan ibrat olib, sizni nazar-pisand qilmay qo'yishadi.

Bo'rining ig'vosini quyon eshitib turgan edi, o'sha zahoti tulkiga yetkazdi. Tulki vaqtini boy bermay, bir xo'rozni tutdi-da, arslon huzuriga ta'zim bilan keldi. Arslon g'azab bilan na'ra tortdi. Tulki esa ta'zimdan bosh ko'tarmay, uzrini bayon qildi:

– Ulug'im, sizning betobligingizni eshitganidan beri huzur-halovatimni yo'qotganman. Sizning salomatligingiz uchun men jonimni berishga ham tayyorman. Boshqa hayvonlar sizni ko'rgani kelish-

ganda men dardingizga davo izlab yurgan edim. Bag'oyat tajribali, qo'li yengil tabib borligini eshitib, uni qidirib topdim. Huzuringizga da'vat qilgan edim, bolasi vafot qilgani uchun kela olmay, uzrini aytди. Ammo sizni shifolash yo'lini menga tushuntirdi. Siz xo'roz go'shtini yeb, o'tini pochasi bilan aralashtirib og'rigan yeringizga surasiz, keyin bo'rining oyog'ini uzib olib, qoni qotmay turib bog'laysiz.

Arslon tulkining so'ziga ishondi. Xo'roz go'shtidan yegan edi, o'zini biroz yengil his etdi. Tulki ketgach, bo'ri uning jazosiz chiqqanidan ajablanib, arslon huzuriga kirdi-yu, oyog'idan ajraldi...

E'tibor qildingizmi, bir illat ikkinchisini uyg'otyapti: bo'ri ig'vening uyasini kavladи; quyon bo'rini yomon ko'rgani uchun chaqimchilik qildi. Tulki esa bo'rining ig'vosini daf etish uchun ig'voni hiyla libosiga o'rab, qasdini oldi. Agar bo'ri quyoning chaqimchiliginи bilsa, bu yog'i nima bo'lismeni bilavering. O'tmisning mashhur adiblaridan Anatol Fransning «Adovatchilikka qarshi adovat uyg'oting» degan chaqirig'i bor. Agar bu chaqiriqni to'g'ridan-to'g'ri qabul qilsak, «ig'vogarga qarshi ig'vo uyg'oting», deb tushunamiz va tulkining ishini ma'qullaymiz. Ig'voga ig'vo bilan javob berish insoniylikdan emas. Adibning chaqirig'ida bu ma'no yo'q. Balki adovatni inkor etishga da'vat mavjud. Ig'vogardan nafratlanishimiz kerak. Lekin nafrat chegarasidan chiqib, o'ch olishga kirishsak, o'sha ig'vogardan ham battarroq tubanlashgan bo'lamic. «Achchiqni achchiq kesadi» degan maqolni «ig'voni ig'vo kesadi yoki to'xtatadi» deb tushunish aql ojizligidan dalolatdir. Ig'voga ig'vo bilan javob berish yanada battarroq ig'volarning tug'ilishiga sabab bo'ladi.

«Ig'vo – ojiz qalbning yovuz merosi, mag'rurlar qalbidan haydalgan bir his», deb yozgan shoир g'oyat to'g'ri fikrlagan ekan. Ig'vogar hamisha o'zining asl basharasini niqoblab yuradi. Ko'pincha u o'zini kuyunchak mehribon do'st qiyofasida ko'rsatadi. Agar shunday niqob ostida ig'vo qilinmaganida edi, dunyoda ko'p yovuzliklar bo'lmasdi.

Ig'vogarning hayotda uyalib qolishini ko'p kuzatganmiz. Dunyoviy qonunlarda Qiyomat jazosi kutib o'tirilmaydi. Ig'vogarligi isbotlansa, qamoq jazosi bor. Lekin unga qadar ig'vogar bir emas, ba'zan bir necha odamning sho'rini quritadi. Xuddi quyidagi hikoyatdagi kabi.

Hikoyat. Qadim zamonda bir odam qul sotib olish maqsadida bozorga bordi. Bir qul ko'ngliga ma'qul kelgan edi, savdogar uning aybini ham bayon qildi:

– Bu qul juda usta, hunarmand, ammo ig'vogarlik va fitnada ham tengsiz. Agar aybiga e'tibor qilmay, hunariga qiziqsangiz, olavering.

U odam aybiga e'tibor bermay qulni sotib oldi. Oradan oylar o'tib, bir kuni qul xojasining xotini yoniga borib, dedi:

– Sizning menga mehr-u shafqatingiz va yordamingiz juda ko'p bo'lgani uchun maxfiy bir sirni aytishga majburman. Agar u sirni sizga aytsam-u eringiz bilib qolsa, meni ayovsiz jazolaydi. Aytmasam, sizga xiyonat qilgan bo'laman. Shuning uchun so'zlarimni hech kimga aytmaslikka va'da bering, – xotin va'da bergach, qul ig'vosini davom etdi: – Eringiz sizni qo'yib yuborib, boshqa xotin olmoqchi. Buning chorasi ni ko'rishga shoshilmasangiz, keyin «attang!» deb sochingizni yulishingizdan foyda yo'q.

Bu noxush xabardan xotin shoshib qoldi. Qanday chora ko'rishni bilmay, quldan maslahat so'radi.

– Shu shaharda zo'r azayimxon bor, deb eshitganman, hozir unga borib, eringizni sizga «isitib» kelaman.

Qul shunday dedi-da, ko'chaga chiqib, biroz aylangach, iziga qaytdi.

– «Isitish» uchun eringizning engagi tagidan bir necha dona bo'lsa ham mo'y olib berar ekansiz. Kechasi eringiz uxlagan paytda ustara bilan asta qirib olsangiz ham bo'ladi, – deb yo'l-yo'riq o'rgatdi.

Xotin kech kirishini kutayotgan mahalda qul xojasiga ro'para kelib, yig'lamsirab dedi:

– Ey, xojam, siz muruvvatda tengi yo'q ulug' odamsiz. Menga qilgan shafqatingizni bilmassam, ko'r bo'laman. Sizning muborak haytingizga xavf soluvchi bir sirni sezdim, aytmasam, jonингизга qasd qilganday bo'lib qolaman.

Bu gapdan ajablangan xoja qulidan sirni oshkor qilishni talab etdi. Qul battar yig'lamsirab, gapini davom qildi:

– Xotiningiz boshqa bir odamga ko'ngil qo'yan ekan. Sizni bu kech o'ldirib, unga tegib olmoqchi. Ehtiyyot bo'ling, sizdek shafqatlari xojamdan ayrilish men uchun ham ulug' bir musibat.

U kishi mal'unning gapiga ishondi. Kechasi o'zini uxlaganga solib, sergak yotdi. Qattiq xurrak ovozini eshitgan xotin esa qo'liga ustara olib unga yaqinlashdi. Ustarani engagi tagiga olib kelganda eri uning qo'lidan mahkam ushladi. Xotinining oh-voyiga parvo qilmay shu ustara bilan uni o'ldirdi. Ertasiga xotinning qarindoshlari bu voqeadan xabar topib, g'azablandilar va kelib erni o'ldirdilar. Shundan so'ng arning qarindoshlari ham g'azab bilan oyoqqa qalqdilar. Xun olish uchun qurollandilar. Oqibatda har ikkala tomondan ko'p odamlar qurban bo'ldi...

Bugungi kunimizda bunaqa voqeа uchramaydiganday tuyuladi bizga. Ha, uchramaydi, lekin ig'vogarlar-chi? Ular yo'q bo'lib ketish-magan-ku! Ularning «ish uslublari» o'zgardi, xolos. Shu bois donish-mandlar bu kabi hikoyatlarni meros qoldirib, ig'vogarlardan hamisha ehtiyyot bo'lishga, ularning so'zlari bilan pok ko'ngillarni xira qilmaslikka da'vat etishgan. Sharafli hadisda: «Kim muslimmon birodarini

ig'vo qilsa, Alloh Qiyomat kuni uning yuzini orqasiga o'girib qo'yadi», deyilishi har bir kishi uchun ibratdir.

Ig'vo va fitnani kasb qilgan shaytonga jannat harom, saodat harom bo'lganidek, ig'vogar odam ham sira baxtli bo'la olmaydi. Bir marta ig'vo qilib to'xtasa, o'ziga yaxshi. Albatta, tavba yaxshi, lekin ig'vodan o'zini to'xtatish yanada yaxshiroq. Lekin kimsa tavba qilmasa yoki tavba qilib bo'lganidan keyin yana ig'vo ustiga ig'voni qalashtirib tashlayversa, hayotdagi qo'rquvi ham oshaveradi. Avvalgi bayonlar da ta'kid etilganiday, tavba bir marta qilinadi va bu gunohlardan to'xtaladi. Axir kishi zaharni ikki marta ichmaydi-ku! Ig'vo va fitna urug'ini ekkan kimsa pushaymon mevasidan boshqa yana nima undirib olishi mumkin?

Hindlarda «Fitnaning oldini olmoqchi bo'lsang, fitna eshituvchi qulogni kesib tashla», degan maqol bor. Huzayfa (r.a.) bunday nasihat qiladilar:

«Fitna qalbiarda bosh ko'targay. Fitnadan ozroq ozuqa olgan qalbda bir dog' paydo bo'ladi. Shundan so'ng unda fitnaga nisbatan nafrat uyg'onsa, dog'ketadi. Kimki qalbi fitnaga duchor bo'lgan-bo'l'maganini bilmoqchi ekan, qalbini taftish qilsin. Agar avval harom deb bilgan narsani halol desa yoki asli halol narsani harom der ekan, demak, qalbi fitnaga makon bo'libdi.

Fitnalardan ehtiyyot bo'ling. Hech kim fitnaga berilmasin. Kim fitnaga yuzlansa, toshqin sel yo'ldagi iflos narsalarni surib ketganidek, fitna ham u kimsani ana shunday sudrab olib ketgay. Fitna dastlab haq-rost qiyofasiga o'ranib boshianadi. Shu darajadaki, ba'zilar uni haq deb biladilar. Faqat o'rtadan ko'tarilganidan keyingina uning fitnaligini tushunib yetadi.

Hatto suv qo'shilmagan sharob ham fitna kabi insonlar qalbini aldab, chalg'ita olmaydi.

Shunday bir zamon keladiki, suvgaga cho'kayotgan odam kabi astoydil duo-niyoz qilgan kishigina fitnadan omon qoladi. Boshqa hech kim qutula olmaydi.

Dunyo uchun oxiratni unutgan, oxirat uchun dunyoni tashlagan kimsalar sizlarning yaxshilaringiz emas. Yaxshilaringiz har ikkalasidan ham to'g'ri foydalana olganlaringizdir».

Fitnani insonlarni o'ldiruvchi ma'naviy quroqlga qiyoslasak ham bo'ladi. Bizda «Kim birovga choh qazisa o'zi yiqiladi», degan maqol bor. Mazkur maqoldagi hikmatni qadim hind afsonasidagi bu voqeа isbot etadi.

Rivoyat. Podshohning bosh vaziri g'oyat dono edi. Boshqa vazirlarga uming mavqeyi tinchlik bermasdi. Oxiri barchalari til biriktirib,

fitna atrofida birlashdilar. Vazirlardan biri podshohga ta'zim qilib, bu kech tushida olampanohning marhum otalarini ko'rghanini aytdi. «Jannatmakon dadangiz u dunyoda ham podshoh ekanlar. Lekin sizdan ranjidilar. Dono bosh vazirga muhtojliklari bor ekan, huzurlariga jo'natmasangiz sizdan rozi bo'lmasmishiar», dedi. Podshoh bu gapni eshitib ajablandi. Oradan yarim soat o'tmay, ikkinchi vazir ham kelib bir tush ko'rghanini aytdi. Keyin boshqalari ham tushlarini bayon qildilar. Podshoh birinchi tushga ishonmaganday bo'lgan edi, qatorasiga barcha vazirlarining bir xilda tush ko'rishi uning aqlini oldi. Oxiri dono bosh vazirini chaqirtirib, o'zini og'ir ahvolga solgan muammoni bayon qildi. Bosh vazir fitnadan maqsadni darrov angladi-da, «Hamonki jannatmakon dadangiz meni chaqirtirayotgan ekanlar, darhol jo'natish choralarini ko'rishingiz kerak. Men u dunyoga borib xizmatlarini ado etishga tayyorman. Faqat menga qirq kun muhlat bering. Bu kunlar mobaynida ibodat bilan band bo'lib, ruhimni poklab olay. Dadangiz huzurlariga pok holda bormog'im shart», dedi. Podshoh ijozat berdi.

Bosh vazir vaqtini g'animat bilib, uyidan to murdani yoqish maydoniga qadar yer ostidan yo'l – lahm kavlatdi. Qirq kun o'tgach, oppoq libosda podshoh huzuriga keldi-da, gulxan o'tini ham o'zi yoqajagini bildirdi. Podshoh u bilan yig'lab xayrslashdi. Fitnachi vazirlar esa quvondilar. Bosh vazir qalab qo'yilgan o'tinlar ustiga chiqib olovni yoqdi. Tutun ko'tarilishi bilan o'tinlar orasidan yer osti yo'liga o'tdi-da, uyiga qaytib kelib, berkindi. Uch yilgacha ko'chaga chiqmadi, birovga ko'rinnadi. Uch yildan so'ng yana oppoq libosini kiyib podshoh saroyiga keldi. Podshoh bu dono maslahatgo'yini sog'inib, siqilib o'tirgan edi, uni ko'rdi-yu chehrasi yorishdi. Fitnachi vazirlar esa talvasaga tushdilar.

– Jannatmakon dadangiz sizga salomlar yo'lladilar. U dunyodagi sultanatlari g'oyat gullab-yashnayapti. Men u zotga uch yil xizmat qildim. Bugun menga ijozat berdilar va sizga amr etdilarki, toki bu vazirlaringizni ham huzurlariga yuborgaysiz. Ularni bugun shomgacha kutajaklarini xohish qildilar.

Bu gapni eshitib podshoh o'ylandi:

«Bu vazirlar dadamni tushlarida ko'rgan edilar. Tushga inonib yuborib edim, mana, xizmatini qilib qaytib keldi. Bu dadamning o'zlarini ko'rgan, amrlarini ham o'z qulog'i bilan eshitgan ekan, nima uchun ishonmayin?»

Fitnachi vazirlar o'sha soatdayoq gulxanda yoqildilar...

Sergak, zehnli umidimiz yulduzları, bu illatlarni siz bolalik paytingizdanoq uyda yoki maktabingizda kuzatgansiz. Ikkita o'qituvchi boshqasini g'iybat qilib yomonlayotganini eshitib, ajablangansiz. Uyda esa... g'iybatsiz kun yo'q. Qo'shnilar, qarindoshlar, hatto sizning

ustozlaringiz g'iybat qilinadi. Bu gaplarning yomonlik belgisi – illat ekaniga tushunmay, siz ham shu tomon og'a boshlagan bo'lsangiz, darrov to'xtang. Akangiz uylanib, uyga kelin kelgach, «yolg'onning farzandlari» xonadoning halovatini buzishga intilaveradi. Siz buni sezib yo ko'rib turasiz-u, lekin oldini olishga imkoningiz bo'lmay, ko'nglingiz og'riydi. Ayrim tengdoshlarining esa (ayniqsa, qizlar – qayinsingillar), yangalarining kamchiligini ko'rganda quvomib, darrov akalariga yoki onalariga yetkazadilar, ya'ni chaqimchilik qiladilar. Hatto oshirib-toshirib yetkazadilar. Ya'ni yangalari ehtiyotsizlik qilib, ikkita kosani sindirib qo'ygan bo'lsa, uch-yoki to'rtta, deb yetkaziladi. Chaqimchilikka tuhmat qo'shilib, gunoh yanada ortadi. Oila halovatini buzuvchi illatlar haqidagi bu gaplarni yolg'iz o'zingiz emas, ota-onalarining, akalar-yangalarining bilan birga o'qib ma'no olishlaringizni istardim.

Oilada kelinning chaqimchilik, g'iybat qilishi hollarini tez-tez uchratamiz. Lekin tuhmat, ig'vo, fitna bobida «uloq qaynonalarda ketgan». Bu satrlarni o'qigan muhtarama qaynonalar meni ayblashmasin. Kelinlarning yonini olib, ularni atayin ayblash fikridan uzoqman. Kelin chaqimchilik yoki g'iybat qilib bo'lsa-da hasratini to'kib, ko'nglini bo'shatib oladi. Tuhmat, ig'vo, fitna zambaraklari bilan qurollanib nimaga erishadi? Bu qurollarni ishga soluvchi qaynonanining maqsadi aniq – ko'ziga baloning o'qiday ko'rinish qolgan kelindan qutulish. O'g'lini boshqaga uylantirish. Xo'sh, kelinda qaynonasini qo'ydirib, qaynotasini boshqaga uylantirish istagi bo'ladimi? Qaynona «yangi galstugingni xotining xush-toriga sovg'a qilib yuborgan», degan tuhmatga o'g'lini ishontirib, fitna qo'zg'ashi mumkin. Kelin qaynonasiga qarshi qanday fitna qo'zg'arkin, men bunaqasini eshitmaganman. To'g'ri, kelin qaynotasiga arz qilishi mumkin, lekin fitnaga qasd qilmaydi.

Muhtarama qaynonajonlarning barchalarini bu illatda ayblamoqchi emasman. «Qaynonalar» deganda men yoppasiga emas, **ayrimlarini**, o'zlarini ig'vadan to'xtata olishga kuch topolmayotganlarni nazarda tutyapman. Lekin dunyo bo'yicha bittagina qaynonada shunday illat bo'lsa faqat oila emas, jamiyat ham ozor chekadi. Bir ig'vo va fitna tufayli bir qancha oilalarning barbod etilishi mumkinligiga hayotda guvoh bo'lganmiz. Ehtimol, bugungi qaynona kelinlik chog'ida tuhmat, ig'vo va fitna balolaridan aziyat chekkandir. Bu illatlarning qalbni qanday yaralashini yaxshl bilar. Shu bois hayot tajribalarini unutmay, o'zlarini bu illatlardan asrashlari kerak. Lekin qo'shni yoki boshqa qarindoshida bu illatlar mavjuddir va u bundan xabardordir. Unda yaqinlarini bu gunohlardan qaytarishga urinishi lozim, tomoshabin bo'lib qolmasligi kerak. Balki bu hikoyat aytib berilsa ta'sir etar?

Hikoyat. Qadim zamonda podshohning Mahbud ismli dono vaziri bor edi. Podshoh saroyda faqat shu vaziriga ishonardi. Hatto uning taomi ham vazirning uyida pishirilardi. Ammo dono vazir bilan jasur lashkarboshi adovatda edilar. Lashkarboshi qanday qilib bo'lsa-da, vazirni saroydan chetlatish chorasini izlardi. Kunlardan bir kuni yo'lda eski oshnalaridan biri badniyat sehrgarni uchratib qoldi. Uni uyiga olib kelib, ziyofat qildi. Ziyofat oxirida vazirni yo'qotish chorasini so'radi. So'ng ikkovlashib fitna rejasini tuzdilar:

– Shohning oldiga ovqat olib borishdan oldin menga xabar qil. Men taomga afsun o'qib sehr solay. Toki ovqat zahri qotilga aylangay. Sening maqsading shu yo'l bilan ro'yobga chiqqay, – dedi.

Ertasi kuni vazirning uyida shoh uchun guruch pishirildi va taomi Mahbudning o'g'li ko'tarib, saroyga jo'nadi. Yo'lda uni lashkarboshi bilan sehrgar poylab turardilar. Lashkarboshi vazir o'g'lining salomiga alik olgach: «Qani, dasturxonni och, ko'rayin-chi, bugun shahanshohga bir ajib taom tayyorlaganga o'xshaysizlar», dedi. Bola yoshligiga borib, tovoq yuzini ochdi. Sehrgar tezlik bilan bir narsalar ni o'qidi-da, taomga kuf-suf deyish barobarida zahar kukunini ham sochib yubordi. Shu darajada tez harakat qildiki, zahar sochganini hatto lashkarboshi ham sezmay qoldi.

Podshoh taomga qo'l uzatgan damda lashkarboshi shoshilib keldi-da, uni to'xtatdi:

– Jonimni so'rasangiz beraman, ammo taomdan tanovul qilishin-gizga yo'l qo'ymayman! – dedi-da, gumonini bayon qildi. Podshoh Mahbud bilan o'g'liga taomni yeyishni buyurdi. Amr bajo etilishi bilan ota-bola yiqilib, jon berdilar.

Oradan yillar o'tdi. Bir kuni saroy a'yonlari orasida sehr va afsun haqida bahs chiqdi. Birlari sehrning kuchi haqida o'zlaricha mubolog'alar aytdilar. Boshqalari esa «Sehr bekorchi gap, aslida bo'limgan narsa, yaxshilikning ham, yomonlikning ham paydo bo'lishi sehrdan emas», deb ularning fikrini rad etdilar. Shunda lashkarboshi bahsga beixtiyor aralashib dedi:

– Sehr va afsun bag'oyat kuchli narsa, buni hech kim inkor eta olmaydi. Men o'z ko'zim bilan ko'rganman: bir kishi taomga afsun o'qidi, taom o'sha zahoti zaharga aylandi. Kim bu taomdan yedi, o'sha zahoti o'ldi.

Podshoh bu gapni eshitgach, aql tarozusi bilan o'lchab bildiki, Mahbudning o'limi sehrga hasadning qo'shilishidan ekan. Darhol lashkarboshini qiyonoqqa soldirdi. U aybini bo'yniga olgach, jazoga tortildi.

Har bir insonning faqat o'ziga xos siri bo'lganidek, har bir oila-ning o'z siri bo'ladi. Xotin erining xonadoni sharafini saqlashi lozim

bo'lgani kabi sirini ham saqlashi kerak. Ba'zan kuzataman, ko'chani supurishga chiqqan kelin qo'shni qizlarni ko'rib, suhbatini boshlaydi. Suhbat uzoq davom etadi. Men ularning nima haqda gaplashayotganlarini bilmayman (buni, ehtimol, siz bilarsiz), lekin kishi ko'p gaplashganda, albatta, biron sirini oshkor qilib qo'yishi aniq. Qo'shni qiz kelinning gaplarini qiziqish bilan eshitadi va onasiga aytadi. So'ng bu gap qaynonaning qulog'iga qaytadi. To'g'rimi? Qo'shni qizga yoki yaqin dugonaga aytilgan oila siri qumga singgan tomchi suv kabi yo'q bo'lib ketmaydi. Yolg'on, g'iybat, tuhmat kabi tikanaklar ildiziga jon beruvchi suv bo'lib singadi.

Kelin ayrim gaplarni oila siri ekanini fahmlamasligi mumkin. Lekin bu bahona uni ayblovdan qutqara olmaydi. Deylik, qaynsingilga kelayotgan sovchilar kelmay qo'yishdi. Kelin buning sababini bilmaydi. Buni oddiy xabar sifatida qo'shni qizga gap orasida aytgan. Oqibatda gap aylanib-aylanib, sovchilarning aynib ketishlariga kelin sababchi bo'lib qoladi. Kelin oilasidagi sirni hatto o'z onasiga ham aytishi mumkin emasligini shu xonadonga kelinsalom bilan kirib kelishidayoq aniq bilishi kerak.

Xalqimizda «Xotinga sir aytma», degan maqol bor. Bu maqolga amal qiluvchi erlar ham bor. Ular xotingga umuman sir aytmaydilar. Lekin bu maqolni aynan, xotinning og'zi bo'sh, unga mutlaqo ishonma, degan ma'noda tushunmaslik kerak. Maqolda yashirin ma'no ham bor: er har qanday sirni aytaverib, xotinning tashvishiga tashvish qo'shmasligi kerak. Ayniqsa, er boshiga tushgan noxush tashvishni xotinga aytmasligi ma'qul. Agar bu tashvishni ko'tarishda xotinning ishtiroti zarur bolsa, aytish mumkin. Bo'lmasa, uni tashvishga sherik qilishning hojati yo'q.

Lut (alayhissalom)ning xotini uyiga kelgan mehmonlar va o'rtadagi gap-so'zlar to'g'risida qavmiga xabar yetkazib turardi. Oiladagi sirni ko'chaga tashirdi. Oqibatda u Alloh Taolo tomonidan o'limga va do'zax azobiga hukm qilindi. Alloh Taolo Lut qavmiga ofat yuborish arafasida ogohlantirib, iyomon egalari bilan shaharni tark etishni, ammo xotini ni qoldirishni amr etdi. Uydagi sirni tashqariga yoygani uchun hatto payg'ambarning xotini ham kechirilmagan ekan, ardoqli farzandlarimiz tillaridan uchuvchi har bir so'zga ehtiyoj bo'lganlari yaxshi.

Ayrim kishilar o'z sirlarini o'zlarasi asray olmaydilarki, oqibatda g'iybat o'qlariga o'zlarini o'zlarini nishon qiladilar. Xuddi rivoyatdagi podshoh kabi.

Rivoyat. Podshoh vaziriga sirini aytdi va blrovga oshkor qilmaslikni tayinladi. Vazir qasam ichdi. Ammo ko'p o'tmay podshohning siri ommaga yoyildi. Podshoh bundan g'azablandi. Jallodni chaqirib,

vazirning boshini kesishni buyurdi. Shunda ikkinchi vazir ta'zim bilan dedi:

– Shafqat qiling, podshohim! Bu qulni o'ldirmang, bir qoshiq qoni-dan keching. Olampanohim, aslida ayb o'zingizdadir. Chunki sir sizda turgan paytida, bir buloq ko'zi kabi edi. Olampanohimiz bu buloq ko'zini ochgach, suv pishqirib sel bo'ldi, olamga yoyildi. Endi buni qaytarib bo'lmaydi.

Fe'li tor odam o'z sirini ham saqlay olmaydi. Shuning uchun hayotda keng fe'lli bo'lishga intilish kerak. Kishining siqilgan payti ko'p bo'ladi, shunaqa damda sirni birovga aytib yuborishdan tiyilishga kuch topa olsin. Sirini ochsa, keyin nadomat chekadi. Sir o'zida ekan, baxtlidir. Yoyilgach, baxti uchadi-ketadi: g'iylatlardan o'zini qutqara olmay qoladi. Sir o'zida ekan, unga hukmron. Yoyilgach esa g'iylat kishini mag'lub qiladi va rohatini buzadi.

Hazrat Ali (r.a.) dedilarki: «Sizlar buzuq ishlarni qilgan kishini uyal-tirish uchun uning aybini oshkor qiluvchi va sirni ochuvchi bo'lmang. Chunki orqalareringizda sizni mashaqqatga soluvchi, ranjituvchi bolalar va uzoq vaqt davom etadigan turli fitna va qiyinchiliklar bor». Yana dedilarki: «Yomon so'zni aytuvchi bilan uni boshqalarga yetkazuvchi – ikkisi gunohkorlikda barobardir».

Anglagandirsiz, birovga, hatto sinalgan dugonasiga ham oila sirini aytuvchining o'ziga yarasha jazosi bo'ladi.

Aziz yoshlarimizning qulqlariga yana bir gapni aytib qo'yay: har bir mahalla, har bir qishloqda «sir olib», «sir tashish»ga ishtiyoqmandlar bo'lishadi. Aslida ularning yomon niyatları yo'q. Gap tashishdan maqsad-lari birovni birov bilan urishtirib qo'yish emas. Birovning sirini eshitib, boshqalarga yetkazishning gunoh ekanini balki bilishmas. Ularning qilmishlari beozor ko'rinsa-da, ba'zan qo'shnilar orasigasov uqchilik soladi. «Falonchining kelini nega tug'mayapti», «Falonchining Amerikada ishlayotgan o'g'li uylanib olibdi», «Falonchinikiga kelayotgan sovchilar aynib ketishibdi»... Bunaqa xabarlar oqimini sel oqimiga o'xshatish mum-kin. Bunday xotinlar sizni ham gapga solishadi. «Xolam meni o'zlariga yaqin olib suhbatlashyaptilar», deb laqqa tushmang. Bunday xotinlar-ning muomalalari juda shirin bo'ladi. «Aylanay bolam», «o'zim dardingizni olay, kelinposhsha», deb gap boshlab, qo'shnilar haqidagi yangiliklarni aytan boshlaganida siz bu yangiliklar ko'lmagiga o'z oilangizga doir sirni sochmang. Ziyrak bo'ling.

Bayon qilgan illatlarni bir-biriga «qarindosh» dedim. Shu qarindosh-lar orasida «tovlamachi» degani ham bo'ladi. Tovlamachi biron nima undirish maqsadida «qarindosh»larining barchasidan foydalanadi. Ishni yolg'on balchig'idan boshlaydi, keyin hiyla ham ishlatadi. Tuh-

matdan qaytmaydi, nayranglari ish bermasa ig'vo va fitnaga yopishadi. Bir oila doirasida tovlamachilik uchramaydi. Lekin shu oila a'zolari dan kim bo'lsa bo'lsin, boshqalarga nisbatan tovlamachilik qilishlari mumkin. Shu bois bu illatning ham dunyoviy qonunlarga ko'ra, ham shariat hukmiga ko'ra jazolanishini eslatib qo'yishimiz kerak. Oilada bir kishi tovlamachilik qilib qo'lga tushsa, uning o'zigina rasvoyi jahon bo'lib qolmaydi, balki oilaning barcha a'zolariga, garchi ular aybdor bo'imasalar-da, la'nat tamg'asi yopishadi.

«Tovlamachining xotini», «Tovlamachining o'g'li» (yoki «Ig'vogarning kelini»...) degan sharmandali nomni ko'tarib yurish juda qiyin. Hamonki, la'nat tamg'asi oilaning har bir a'zosi peshonasiga yopishtirilar ekan, demak, oilaning har bir a'zosi oilaning pok nomini asrashga mas'ul bo'ladi. Deylik, oila boshlig'ining tovlamachilik yo'liga o'tganini o'g'il-qiz yoki kelin sezib qoldi. Bilaman, to'g'ridan-to'g'ri u kishini insofga chaqirisholmaydi. Shunday holda, ehtimol, qarindoshlar orasidagi biron boobro' kishiga ma'lum qilish maqsadga muvofiq bo'lar? Masalan, uning akasi yoki opasiga aytilsa, ular esa ukalariga yotig'i bilan tushuntirishsa... Bu borada farzandlarga aniq bir yo'nallish berishim qiyin. Chunki har bir oilaning sharoiti, muammosi o'ziga yarasha bo'ladi. Shuning uchun vaziyatga qarab ish ko'rildi. Eng muhimi bu illatlarga loqayd qaramaslik kerak. Shunda oiladagi baxtli hayot chiroy ochib boraveradi!

«Yolg'on»ning «farzand»lari orasida «hiyla» alohida o'rin tutadi. Bunday deyishimizning boisi, uni aniqlashda kishi adashib qolishi ehtimoli ham bor. «Hiyla» – makr va aldov degani. Lekin uning «tadbir»ni anglatadigan ma'nosi ham borki, «hiylayi tadbir» deymiz va bu illat emas, aql quvvatini ko'rsatadigan fazilat hisoblanadi. Ba'zan «hiylayi shar'i» degan iborani ham eshitib qolamiz. Buni zinhor «shariatning aldrovi» ma'nosida tushunmaslik kerak. Chunki shariatta aldov bo'lmaydi. «Shariat qoidalariga ko'ra qo'llanilgan tadbir» demoqchi bo'lsangiz, mayli, aytin. Biroq, xalq tilida bu ibora salbiy, kinoya ohangida bo'lgani sababli tilga olinmagani ma'qul. Halokatga, baxtsizlikka olib keluvchi hiylani «hiylayi shum» deydilar. Aldoqchi, makkorni «hiylagar» (hiylakor) ham deb ataydilar. Uchala atamani ma'nodosh so'z sifatida ishlatish mumkin. Lekin aldov bilan hiyla orasida ozgina farq seziladi. Hiyla – aql bilan aldash. Boshqacharoq aytsak, o'ylab, reja tuzib aldash. Yolg'onga doir suhbatimizdagi fikrlar hiyla va hiylagarlarga ham taalluqli.

Agar hiyla yomon maqsadni ko'zlasa, uni illat qatorida ko'ramiz. Agar yaxshilikni ko'zlasa, tadbir sifatida fazilat sanaymiz. Qay bir xalq orasida illat ko'rinishidagi, yovuzlikka xizmat qiluvchi hiylani

aqldan deb bilsa, u millat halok bo'ladi. Chunki hiylagar kimsa inson qiyofasidagi shayton hisoblanadi. Hiyla bilan ish tutgan kimsa insonlik tuyg'usidan mahrum bo'ladi. Shu bois ham donolar: «Hiyla qilgan kishi shaytonga ergashibdi, unga yaqin yo'lama. Hiyla bilan ish ko'rma, halol rizq topish chorasini ko'r», deb ogohlantirganlar.

Masal. Bir qushning uyasiga ilon o'rmalab chiqib, doimiy ravishda polaponlarini yutardi. Qush ilondan qasos olib, qutulmoq chorasini izladi. Shu atrofda izg'ib yurgan shog'olga maslahat soldi. «Ilondan qanday qilib qutulmoqchisan?», deb so'radi shog'ol. «Ilon uxlagan paytida ko'zlarini cho'qib olaman», dedi qush. Shog'ol dedi:

– Bu to'g'ri tadbir emas. Dushmanga qarshi shunday tadbir ko'rki, o'zingga zarar kelmasin. Sen havoga parvoz qillb, uy va ko'chalarga nazar sol. Agar ko'zing biron qimmatbaho narsaga tushsa, tumshug'ingga ilgin-u parvoz qil. Shunday uchginki, odamlar seni ko'rib tursinlar va o'sha qimmatbaho narsani qaytarib olish uchun izingdan yugursinlar. Sen esa uchib kelib, shu narsani ilon uyasi ustiga tashla. Shunda odamlar ilonni o'dirib, narsalarini olib ketadilar. Sening joning esa omon qoladi.

Hiylaning qamrov miqyosi torroq bo'ladi, zarari ham shunga yara-sha. Tadbirning qamrovi kengroq. Urushlardagi hiylayi tadbir shular jumlasiga kiradi. Bu hiylada podshoh va lashkarboshining aqli, fikrlash, tahlil qilish qobiliyati namoyon bo'ladi.

Amir Temur Boyazidni yenggandan keyin: «Shuncha qudrating bo'la turib nega shu vaqtga qadar Qustantaniyani olmading?» deb so'raydi. Boyazid Konstantinopol (hozirgi Istanbul) qirg'oqlariga yaqinlashganda dengiz yonib ketayotganini aytadi. Amir Temur yunonlarning suvga naft (neft) to'kib, yoqib yuborayotganlarini fahmlaydi-da: «Endigi safar hujum qilganingda kemangga qum ol. Dengiz yona boshlaganda sep-sang, o'chadi», deydi. Yunoniylar shohi Iskandar Hindistonga yurish qilib, fillarga qarshi chorani ko'p o'ylab, oxir topadi. U misdan ichi bo'sh ot va suvoriyarning haykallarini yasatadi. Haykalchalar ichini naft va gugurt bilan to'ldiradi. Jang boshlanganda qo'shin bu mis haykalchalarga o't qo'yadi. Bu haykallarga hujum qilgan fillarning xartumi kuyib, quturadi va o'z askarlarini toptay boshlaydi. Bunga o'xshagan holatlarni «harbiy hiyla» deb ataydilar.

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Mo'min kishi sodda, karamli-marhamatli bo'ladi. Fojir kishi esa hiylakor, past, xasis va nokas bo'ladi». Hadisning davomida «bir ilonga ikki marta chaqtirmaydi», degan hikmat ham mayjud.

Yaxshi odamning sifatlaridan biri – sodda ekanligi va soddaligi tu-fayli, aldanganini bilsa ham bilmagandek ko'rinnmog'idir. Yaxshi kishi

farosatsiz emas, aslida u aldanmaydi, lekin zohiran shunday ko'rindi. Chunki yomonlik qilishni bilmaydi, makkor va ayyor emas. Chunki pokiza, sog'lom qalbi, imoni uni bunday qabohatga qo'l urishga yo'l qo'ymaydi.

O'tgan zamondagi bir shoh shunchalik yovuz ekanki, odamlarni mol-dunyodan ayirib zavqlansa, shahar-u qishloqlarning kulini ko'kka sovurib, go'daklar qonini oqizib lazzatlanar ekan. U qo'shni mammalakatni egallash maqsadida ko'p janglar qilibdi, oxiri makr-hiylni ishga solib, xoinlar xizmatidan foydalanib, podshohni o'ldirtiribdi-da, uning go'zal xotiniga sovchi qo'yibdi.

Malika oriyatli ayol ekan. Nomusini, yurtini shirin jonidan afzal bilib, elga bosh bo'lib, dushmanidan o'ch olishga ahd qilibdi. Erining jangovor liboslarini egniga ilib, maydonga chiqibdi-da, bir xat yozib, qonxo'r shohga jo'natibdi. Maktubda bu so'zlar bitilgan ekan: «Ey, shoh, shuncha mag'rurliking, salohiyating bilan jangda yengilsang, ahli olam o'la o'lguningcha «bir xotindan yengilgan shoh», deb sendan kulib yuradi. Agar omad senga boqib, g'olib kelsang, «Ayol bilan tenglashgan shoh» deb elning malomati va la'natiga qolasan».

Bu maktubni o'qigan shoh iziga qaytgan ekan...

Mana shuni tadbir deydilar. «Xotin kishining makri qirq tuyaga yuk bo'ladi» degan gapni (maqol emas!) ko'p eshitamiz. Bu gapning zamirida salbiy holat bor. Holbuki, ayollar harakatida makrga nisbatan tadbirni ko'p uchratamiz. Ishonmaysizmi? Unda quyidagi rivoyatga diqqat qiling.

Rivoyat. Podshoh ahli ayoli bilan gap talashib qolib, achchiq ustida: «Tur, yo'qol, otangnikiga jo'na!» debdi. Malika erini g'azabdan tushirish uchun darrov uzr so'rabdi. Ammo shoh jahl otidan tushmabdi. Malika yig'lay-yig'lay xos xonasiga chiqib, o'ylay-o'ylay chora izlabdi. Oxiri eri huzuriga chiqib:

– Mayli, siz aytgancha bo'lsin. Otamnikiga ketsam keta qolay. Faqat ikkita iltimosim bor, yo'q demang. Oxirgi marta iltimos qilayotganim uchun marhamatingizni ayamang.

«Oxirgi marta» degani uchun podshoh uning ketishiga ishonib, «ayt», debdi.

– Men xayrlashar oldidan ko'nglingizga yoqadigan sharbatni siz uchun atay tayyorlab edim, shundan tatib ko'rsangiz. Avvallari tayyorlaganimda doim maqtardingiz. Bu safar maqtamasangiz ham mayli. Ikkinchchi iltimosim, saroyingizdan esdalik uchun o'zimga yoq-qan narsani olib ketsam maylimi?

Podshohning tantiligi tutib:

– O'zing yoqtirgan eng qadrli, eng qimmatbaho narsani olib keta qol, – debdi-da, malika tutgan sharbatni ichibdi. Malika sharbatga uyqu dorisi qo'shgan edi, podshoh o'sha zahoti uxbab qolibdi. Malika xizmatchilarini chaqirtirib, podshohni gilamga o'rabi-da, yo'lga tushibdi. U otasinikiga yetib kelganda podshoh uyg'onib, ajablanibdi.

– Men qayerdaman? – debdi atrofga alanglab.

– Mening otamnikidasiz, – debdi malika kulimsirab.

– Otangnikiga qanaqasiga kelib qoldim?

– Axir yodingizda yo'qmi, meni «otangnikiga jo'na!» deb haydadningiz. Men saroydan esdalik uchun bir narsa olishni iltimos qildim. Siz «O'zing yoqtirgan eng qadrli, eng qimmatbaho narsani olib keta qol», deb marhamat qildingiz. Saroyda men uchun sizdan bo'lak qadrliroq, qimmatliroq kim bor?

Bu dono tadbirdan quvongan shoh xotinini olib, saroyiga qaytgan ekan. «Hiyla» emas, «dono» deganimizga endi qo'shilsiz?

Yana mavzuga qaytsak, illatlardan qochish haqidagi gaplar ko'payib ketayotganday tuyulyaptimi? Aslo ko'p emas, ishoning. Fazilatlarning har biri umr saroyini bezab turuvchi bir inju kabitidir. Axir uyingizni turli gilam-u billur qandillar bilan bezashni istaysiz-ku! Gilam ham, qandil ham eskiradi, oqibatda tashlab yuborasiz. Ammo egallangan fazilatlar eskirmaydi. Ularni tashlab yuborish ham mumkin emas. Uyingizni har kuni changyutgich bilan tozalab, javonlarni artib turmasangiz g'ubor qo'nadi. Kishi o'zini illatlardan har kun, har soat, har daqiqa tozalab turishi kerak. Pokiza uy kishi ko'nglini qanchalik yayratsa, g'uborlardan pok xulq barchaning dilini shunchalik ravshan qiladi. «Elning nazari tarozudir» degan hikmat bor. El nazari kishining xulqi, xatti-harakatiga nisbatan ziyrak va o'ta talabchan bo'lishini unutmasangiz, o'zingizga yaxshi. Agar bu fikrimga qo'shilsangiz, suhbatimizni davom ettiramiz. Toliqsan bo'sangiz, mayli, biroz dam oling. O'tlnchim shuki, suhbatdan butunlay yuz o'girmang.

TUHMAT TOSH YORADI

Donishmanddan so'raldi:

– Osmonlardan kattaroq va og'irroq narsa bormi, bo'lsa nima u?

Javob berildi:

– Or-nomusli kishiga tuhmat qilmoq osmondan ham katta va og'irroq.

«Yolg'on» deb ataluvchi illatning farzandlari orasida «tuhmat» deb nomlangani mavjudki, «yolg'on» shaytonning ardoqli o'g'li bo'lsa, «tuhmat» suyumli nabirasi hisoblanadi. «Tuhmat» bobosi bo'lmish

«yolg'on»siz yashay olmaydi. Tug'ilishi ham, quvvatga kirishi ham, g'alabalarga erishishi ham aynan yolg'on tufaylidir.

*Bir so'z bilan buzilar shoh qal'asi,
Ingranib chiqadi go'dak nolasi.
O't balosi, suv balosi yomondir,
Undan yomon, bilgin, tuhmat balosi.*

Umidimiz yulduzları, siz «Suv balosi, o't balosi, quruq tuhmat balosidan asra!» degan duoni ko'p eshitgansiz. «Tuhmat balosi barcha balolardan ham battar», degan gap ham sizga tanishdir. Suv va o't balosi bexos kelsa-da, to'xtatish chorasinil qilish mumkin. Tuhmat balosi boshlanganida inson ko'pincha chorasiz qoladi. Tuhmat seli yopirilgan Stalin zamonida qancha qonlar to'kildi, yetimlar va tullarning ko'zdan oqqan yoshiar daryo bo'ldi... Tuhmat tufayli odam ishdan haydaladi, qamaladi, oilasi buziladi, haqiqat qaror topguniga qadar yomon otliq bo'ladi... Bir nomardning tuhmati bir odamga qaratligan bo'lsa-da, bundan jamiyat jabr ko'radi. Abdulla Qodiri, Cho'lpion, Fitrat kabi ulug'larni «Stalin repressiyasi qurbanlari» degan gaplarni adabiyot darslarida eshitgandirsiz? Aslida ular tuhmat qurbanlaridir. Stalin tuhmat urug'idan zulm daraxti ko'karib chiqishi uchun sharoit yaratib berdi. Tuhmat urug'ini o'sha qurbanlar bilan bir dasturxonda non yeb, choy ichganlar ekdilar. Zulm daraxti unib chiqqanda quvondilar. Jamiyat o'zining oqil farzandlaridan judo bo'ldi. Bu taraqqiyotga salbiy ta'sir etdi. Tuhmat urug'larining ko'karib chiqishiga sharoit yaratib bergen tuzumning kelajagi bo'imasligini yaqin tariximiz isbot etib berdi.

Hikmat. «Kim insonlar orasida o'z do'stiga qarshi gap tarqatsa bilingki, uning ichida ilonlari va chayonlari bor. U tarqatgan gaplar kechasi bosgan sel kabi, qayerdan kelib, qayerga ketganini bilib bo'lmaydi. U so'zida ham turmaydi. Ahdini ham qayta-qayta buzaveradi. Do'stligiga ham ishonib bo'lmaydi. Uni istagan chog'i buzadi».

Hazrat Navoiydan hikmat:

*Ko'rmayin ulkim ishi bo'hton erur,
Bilki bu xislat bila shayton erur.*

Dono xalqimizning «Tuhmat tosh yoradi, tosh yormasa bosh yoradi», degan maqoli bor. Tog' va toshlarni shamol va yomg'ir vayron qiladi, odamni esa tuhmat. Do'stingga qilingan tuhmat senga qilin-gan tuhmatdir, deydilar. Qadim faylasuflaridan Lukian ta'biri bilan

aytganda: «Tuhmat bilan allaqachon ko'p avlodlar qirib tashlangan, shaharlar yer bilan yakson etilgan, ota o'g'liga, aka jonajon ukaga, bolalar ota-onalarga va oshiq-ma'shuqlar bir-birlariga qarshi devonavor qo'zg'alganlar. Tuhmatga ishonish bilan ko'pgina do'stlik aloqalari uzelgan, ko'p uylar xarobaga aylangan». Bu hikmat aytigandan keyin oradan yana necha ming yil o'tdi. Ming yillar davomida bu illat yo'qolmadi, aksincha xarobazorlarni ko'paytirdi. Bugungi kunda yana o'z hukmini o'tkazyapti.

Og'zaki tuhmatni quroldan otligan o'qqa qiyoslaydilar. Tuhmat o'qi kishini halok qiladi. Ammo shovqinsiz qilingan jinoyatning aybdori jazodan yashirinib qoladi. Shundaymi? Zohiran shunday. Bunday-larga qonun yo'li bilan jazo berish qiyin. To'g'ri, Jinoyat kodeksida bu illatga tegishli jazo belgilangan. Lekin, birinchidan, tuhmatchining tuhmatini isbotlash og'ir masala. Ikkinchidan, tuhmat natijasida yurak xurujidan o'lgan odamning yaqinlari tuhmatchiga jazo berilishini talab qilmaydilar.

Misol uchun Stalin zamonidan tuhmat tufayli qamalgalarni yana bir tilga olamiz. Stalin o'limidan keyin ularning aybsiz ekani tan olin-di. Sud ularni oqladi. Lekin tuhmatchilar jazosiz qolaverdilar. Ha, hayotda shunday bo'ldi. Ular oxiratda do'zaxning qanday otashiga duch kelishiarini faqat Alloh Taolo biladi. Bu dunyoda tuhmatchilar el nazaridan qolishining o'ziyoq ularga jazo emasmikin? Xotira va vijdon hech qachon bo'htonni kechirmagan va kechirmaydi ham.

O'z davrida bo'htonchilar qilmishidan aziyat chekkan ulug' adib Oybek «Bo'htonchilar chindan ham baxtsiz maxluqlarki, o'z g'alabali natijasida yuzlari battarroq qorayganini, ichiari yana battarroq chirkinlashganini sezmaydilar», deganlarida mutlaqo haqiqatni bayon qilgan edilar. Ajab, ajabki, tuhmat bayoni bir necha satrga jo bo'ladi. Biroq, uni yo'q qilish uchun o'nlab, yuzlab sahifalar talab etiladi. Boshqacharoq aytganda, bir necha so'z bilan hamla qilgan tuhmatdan himoyalanish uchun necha-necha yuz ming so'z kerak.

Donishmanddan so'radilar:

– Yetimdan ham xorroq zot bormi, bo'lsa kim u?

Javob berdilar:

– Tuhmatchi, chaqimchilar fosh bo'lganda yetimdan ham xorroq bo'ladilar.

Abu Bakr (r.a.) aytdilar:

«Rasululloh (s.a.v.): «Men sizlarga gunohlarning eng kattasini aytib berayinmi?» deb uch marta so'radilar. Sahobalar: «Yo Rasululloh, aytib bering», deyishdi. «Alloh Taologa shirk keltirish va ota-onaga oq bo'lish», dedilar. Rasulluloh shu vaqtida yonboshiab o'tirgan edilar. Bu

gapni aytganlaridan so'ng o'nglanib o'tirib oldilar-da: «Ogoh bo'linglar! Katta gunohlardan yana biri – yolg'on gapirmoq, tuhmat qilmoqdir», dedilar. Bu so'zlarini shu qadar ko'p takrorlardilarki, men ichimda «Rasululloh charchadilar, endi gaplarini to'xtatsalar bo'lardi», dedim».

*Tuhmatdan dillarga berguvchi ozor,
 Yovuz qilmishini qo'ymasa zinhor.
 Sajdaga qanchalik boshin qo'ysa ham,
 Yaratgan Egamning qahriga duchor.*

Rivoyat. Hazrati shayx Sammuni Oshiq (q.s.)ning Bag'dodda shuhratlari baland edi. Ahli riyodan G'ulom Xalil degani ul zotni ko'p ranjitar va bo'hton qilar edi. Hazrati Sammun ko'rinishdan g'oyat ko'rkar edilar. Bir ayol ul zotga oshiq bo'ldi. Shayx unga yo'l bermadilar. O'sha ayol hazrati shayx Junaydning (q.s.) huzurlariga borib: «Bizni tur mushga bering», dedi. Junayd hazratlari ham u ayolga yo'l bermadilar. So'ng u ayol «Sammun men bilan zino qildi», degan tuhmat bilan G'ulom Xalilning huzuriga bordi. U esa bu tuhmatni xalifaga bildirdi. «Xalifa uni o'limga hukm etsin», deb tuhmat ustiga yana tuhmat qo'shdi. Xalifa uning so'zlarini tingladi-yu, ammo so'z aytmoqqa tili tutildi. O'sha kecha u tush ko'rди. Tushida unga aytdilarki: «Sening davlating zavoli Sammunning joni ichidadir. Uni o'ldirtirgan vaqtingda mulking qo'lingdan ketgay...»

Xalifa uyg'ondi. Voqeanning Sammunga aloqador ekanini angladi, uni ziyorat qilib, ulug'ladi. G'ulom Xalil esa moxov kasaliga yo'liqib, xalq orasidan chiqdi.

Tuhmatchi jisman bunday xastalikka chalinsa-chalinmasa, aslida u ruhiy-ma'naviy tomondan moxovdan battardir. Tuhmatchi muddaosiga yetish uchun ba'zan yolg'iz o'zi harakat qiladi va uning harakatini g'araz boshqaradi. Bir o'zining kuchi yetmasa, sherik izlay boshlaydi. Ajabki, ikki aqli odamning o'zaro til topishishi qiyin, tuhmatchilarning birlashib olishlari esa g'oyat oson. Tuhmatchilar inson zotiga isnod keltiruvchi har qanday illatdan hech bir uyatsiz foydalanaveradilar. G'animni yo'ldan olib tashlashganidan keyin esa bir-birlariga tuhmat toshlarini otishdan ham toymaydilar. Ko'pincha ularni shu harakatlari fosh qilib qo'yadi.

Tuhmatchi murodiga qisman yetishi mumkin, hech qachon mutlaq g'olib bo'la olmaydi. Tuhmatchiligi fosh bo'lib, sharmandalik yoki xorlik jandasini kiyadi. Ammo ungacha ko'p odamlarni sarson qiladi, jabr mayini ichishga majbur etadi... Hatto o'limga ham olib boradi. Qasd qilgan odamining o'limi – tuhmatchining g'alabasi emas, balki

mag'lubiyatining boshlanishidir. Bir odam tuhmat tufayli biron jabrga yo'liqsa – bu tuhmatchining baxtiyorligi emas. Bir necha kun yoki soat davom etadigan baxtiyorlik izidan azob-uqubatdan iborat jazo kelishi aniq. Nuh (alayhissalom)ning xotini, qavmiga «Nuh jinni!» deb gap tarqatardi. Shu bois unga jannat yo'li to'sildi.

Rivoyat. Qadimda mashhur va ma'ruf hokimning Bahoriya ismli oy yuzli, gul yonoqli, nomusli va iffatli xotini bor edi. Shu hokimning qushchisi esa hayosiz va nopol odam edi. Bir kuni u behayoning ko'zi Bahoriyaga tushib qoldi-yu unga oshiq bo'lib qoldi. Qushchi har qancha visol halqasini qoqsa ham, muloqot eshigi ochilmadi, uning afsun va afsonalari iffat va nomus egasiga ta'sir qilmadi. Harakatlari zoye ketib, umidi uzilay deganda pok, sof xotinni tuhmat tuzog'iga ilintirmoqchi bo'ldi. Bozorga bordi-da, to'ti sotib olib, unga «Men hokimning xotinini to'shakda qorovul bilan birga yotganini ko'rdim», degan gapni balx tillda o'rgatdi-da, so'ng uni hokimga tortiq qildi.

To'ti gapni xush ovozda takror qilardi. Hokim balx tilidan bexabar bo'lgani uchun uning nima deyotganini anglamadi. Shunga qaramay, qushning chiroyiga, yoqimli ovoziga mahliyo bo'ldi. Qush Bahoriyaga ham ma'qul kelib, uni mehr bilan parvarish qilaverdi.

Bir kuni hokimnikiga balxlik birodarlar mehmon bo'lib kelishdi. To'ti o'rgatilgan gapni takror qilavergach, ular bir-birlariga savolomuz qarashib, bosh egganlaricha jimb qoldilar. Hokim ularning ma'yuslanib qolganlarini sezib, buning sababini so'radi. Mehmonlardan biri ming istihola bilan bo'lsa-da, to'tining gapini tarjima qilib berdi. Hokim shu zahoti taomdan qo'l tortdi-da:

– Bizning odatimizga ko'ra, yomon xotin tayyorlagan taomdan yeyilmaydi, – dedi.

Eshik yaqinida ularning suhbatiga qulq tutib o'tirgan xizmatkor qushchi «Xotiningizning qorovul bilan bir to'shakda yotganini men ham bir necha marta ko'rganman», deb yolg'on guvohlik berdi. Shundan so'ng hokim xotinini o'ldirishga buyurdi. Bu hukmni eshitgan iffatli xotin eriga bir ishonchli kishi orqali: «Ey, muhtaram xojam, meni o'ldirishga oshiqmang. Meni istagan vaqtinida o'ldirishning mumkin. Aql va tajriba egalari hukm chiqarishga, ayniqsa, qon to'kishga shoshilmasliklari, sabrli bo'lishiari zarur. Avval yaxshilab o'ylang, agar tekshirish natijasida gunohim isbot etilsa, o'ldirsangiz roziman. Dalilsiz, isbotsiz holda o'ldirtirsangiz zavolimga qolasiz», deb xabar yubordi.

Hokim xotinini chaqirtirib dedi:

– To'ti odam jinsidan emas, u g'araz bilan so'zlamaydi. Buning ustiga qushchi xizmatkorimiz ham guvohlik berdi.

– Balxlik mehmonlardan so‘rang-chi, to‘ti bu gapdan boshqa so‘zlar ni ham bilarmikin yo yo‘qmi? – dedi Bahoriya, so‘ng xizmatkorning kirdikorini fosh etdi: – Bu nobakor xizmatchi iflos murodi hosil bo‘magani uchun to‘tiga yaramas so‘zlarni o‘rgatish orqali mendan o‘ch olmoqchi bo‘lsa kerak, deb o‘ylayman. Agar to‘ti boshqa so‘zlarni ham so‘zlay olsa, meni o‘ldirishingizga roziman.

Bahoriyaning so‘zları barchaga ma’qul bo‘ldi. Hokim ham, mehmonlar ham ikki kun poyladilar, to‘tidan boshqa gap eshitmadilar. Oqibatda Bahoriyaning pokligi aniq bo‘ldi. Hokimning amri bilan tuhmatchini hozir qildilar. Bahoriya u nobakorga xitob qilib:

– Ey, yaramas sitamkor, bu gunoh ishni qilganimni ko‘rdingmi? – deb so‘radi. Xizmatchi «ko‘rdim» deb yana yolg‘on guvohlik bermoqchi edi, qo‘liga qo‘ndirib kirgan lochin tumshug‘ini uning ko‘zlariga urib, cho‘qilab-cho‘qilab kavlab tashladi. Ko‘rmagan narsani «ko‘rdim» deyishning jazosi shunday bo‘ldi.

Kim tuhmatchini qoralamasa, uni qo‘llagan bo‘ladi. «Boshqalarga tuhmat qilib shivirlaydigan odammi uyingdan haydab chiqar», deganlar. O‘tmish donishmandlari orasida «Bo‘htonga eng yaxshi javob sukul bilan unga jirkanib qarashdir» deguvchilar ham bo‘lishgan.

Ha, tuhmatchiligi bilan barchaga ma‘lum odam bilan olishib o‘tirmasa ham bo‘ladi. O‘n sakkizinchasi asrda yashagan amerikalik pubiitsist Tomas Peyn fikricha, g‘alati xususiyatli illat hisoblangan bo‘tonni yo‘q qilishga hayotingizni bag‘ishlab xato qilar ekansiz. «Uni o‘z holiga qo‘ying – o‘zidan o‘zi o‘lib ketadi», deydi u. Boshqa bir donishmand esa: «Bo‘ton g‘ing‘illab jonga tegadigan ariga o‘xshaydi: uni joyida o‘ldira olishingizga ishonmasangiz, yaxshisi uni haydashga ham urinmang, qaytaga u sizga battar yopishadi», deb maslahat beradi. Bu fikrlarni bir yoqlamali, deb qabul qilish kerak.

To‘g‘ri, hayotni bo‘tonlar bilan olishishga sarf qilishda ma’no yo‘q. Hatto, ko‘p olishaversangiz, aybsiz ekaningizni isbotlashga urinaversangiz, atrofdagilarda «tuhmatchiga qarshi ko‘p harakat qilishi bejiz emas, tuhmatlar zamirida haqiqat borga o‘xshaydi», degan gumon uyg‘onishi ham mumkin.

Tuhmatchilar faqat odamlar kamchiliklarini ko‘radilar-u fazilatlariga e‘tibor bermaydilar. Ular badanning nuqul gazak olgan a‘zosiga qo‘nmoqchi bo‘layotgan pashshaga o‘xshaydilar.

Bo‘ton – hasadchilarning o‘ziga xos ichki qonunidir. Bu dunyodagi taniqli zotlar orasida yolg‘on va bo‘ton balchig‘i chaplanmagan biron ta odam topilmaydik? Odadta mevaning sarasini qurt yeganidek, bo‘ton ham yaxshilarga yopishadi. Tirnoq ostidan kir qidirish azaldan o‘rtamiyona yo salgina oshgan yoki oshmagan odamlarning

xususiyatidir. Iqtidorli aql egalari esa yaxlit va jiddiy hodisalarga qarshi e'tiroz bildiradilar yoki indamay qo'ya qoladilar. Buyuk allomalar esa hech kimni ayblamay, o'zлari kashfiyot bilan mashg'ul bo'ladilar. Kaltafahmlar esa aqllariga sig'magan narsalarning hammasini qorayveradilar.

Ulug' siymolarni qo'ya turaylik, oilaga qaytaylik: yomon kelinga bo'hton toshlari otish shart emas. Tilidan uchayotgan behayo va bema'ni gaplar, xunuk qiliqlar uning kimligini ko'rsatib turadi. Tuhmatchining nishoni yaxshi kelinga qaratilgan bo'ladi. Oilada ovsinlar orasida bu kasallik keng tarqalganiga guvohmiz. To'rt-besh oila yashashi mumkin bo'lgan hovliga yuraklari tor ikki ovsin sig'ishmay qolsa, bo'hton miltiqlarini ishga sola boshlaydilar. Eshitar quloq uchun tuhmat tilga chiqqan chipqondek gap. Dastlabki o'qlar otilganda ayrim nodon erlar xotinlari qo'lidagi bu qurolni olib, sindirib tashlash o'rниga yo miriqib tomosha qiladilar yoki «o'q» yetkazib beradilar. Oqibatda aka-ukalar ham dushmanga aylanadilar. Bundaylar yaxshilab anglab olsinlarki, tuhmat – qilichdan ham battardir. Qilich yarasi tuzalar, tuhmat yarasining tuzalishi esa g'oyat qiyin. Qilich tegsa, badanning ustki qismi chandiq bo'lib qoladi. Tuhmat tig'i tekkanda esa yurakda chandiq paydo bo'ladi.

Har qanday jinoyat ikki xil yo'l bilan: qasddan qilinadi va ehtiotsizlik tufayli yuz beradi. Tuhmat va bo'hton tasodifan yuz bermaydi. Ayrim hollarda kishi nodonligi tufayli tuhmat ko'chasiga kirib qolishi mumkin. Bir qariya yig'ib yurgan pullarini yo'qotib qo'yib, folbinga boribdi. Avvalo, folbinga borishning o'zi gunoh. Folbin «pulingizni keliningiz o'g'irlabdi» degan. Folbinga ishonish yana bir gunoh. Shu ikki gunoh birlashib, yanada kattaroq gunohni tug'dirdi – oila buzildi. Oradan ko'p o'tmay otaxon pullarini topibdilar – berkitgan joylarini unutgan ekanlar. Pul topildi, lekin tuhmat zambaragi o'qidan vayron qilingan oila saroyi tiklanmadı...

Kimdir «Illatlar orasida gumonning birovga zarari yo'q», deb qoldi. Zohiran shunday. Ammo botinan qaralsa, ko'p yomonliklar gumon bulog'idan suv ichib, quvvatlanadi. Kishi gumonga borib, birovni g'iybat qiladi. Shubhaga borib, yo'q ofatning oldini olish uchun fitna yasaydi... Alloh Taoloning rasuli (s.a.v.) dedilar: «Gumonsirashdan o'zingizni saqlang. Chunki gumon bilan aytilgan gap eng yolg'on gap bo'ladi». «Ey, iymon keltirganlar, ko'p gumonlardan chetlaninglar, chunki ba'zi gumonlar gunohdir. Josuslik qilmanglar...» («Hujurot» surasidan). Gunohga olib boruvchi illatlardan biri – badgumonlikdir. Badgumonlik (yomon gumon) kishilar haqida shubha qilish, ulardan hadik qilish ma'nosidadir. Odatda bunday gumonlarning ko'pi asossiz,

behuda bo'ladi. Shu boisdan ham «ko'p gumonlardan» chetda bo'lish buyurilyapti.

O'ylab ko'rilsa, o'zaro nizolar va kelishmovchiliklar ko'proq bir-biridan yomon gumonda bo'lishdan ham kelib chiqadi. Yomon gumondan chetda bo'lish uchun doimo kishilar haqida yaxshi fikrda bo'lish, ular haqida yetgan xabarlarni yaxshilikka yo'yish kerak. Bu haqda hazrat Umar (r.a.) «Agar yaxshilikka burishning birorta yo'li bo'lsa ham, mo'min birodaringdan chiqqan so'z haqida faqat yaxshi o'y qil», deganlar. Nabiy muhtaram (s.a.v.) dedilar: «Agar odamlarning aybini axtaradigan bo'lsang, ularni buzasan». Ayniqsa ishboshi rahbarning bu narsadan ehtiyyot bo'lishi lozimligi yana bir sharaflı hadisda ta'kidlanadi: «Agar amir ayb axtaraversa, ularni buzadi». Ma'lumki, kimning ko'ngliga badgumonlik o'nashsa, u odam gumonini tasdiqlash uchun hujjat va dalil qidira boshlaydi. Natijada gumon ostidagi odamning o'ziga bildirmasdan, aybini axtarishga tushadi. Buni «josuslik» deydilar.

Gumon, ikkilanish insonni chekintiradi, g'amga botiradi. Iymon insonni olg'a yurishga undaydi, quvonch keltiradi. Yomon shubhadan qochgan kishi undan uzoqlashgani qadar manfaat topadi. Bir kishi «Falonchi ishga taklif qilyapti-yu, ammo huzuriga borgim yo'q, fisq ahlidan bo'lsa kerak», dedi. Unga javoban birodari: «Fosiqlardanmasdir, men uni namozxon, deb eshitganman», dedi. Qarang, birida yomon shubha, ikkinchisida yaxshi gumon bor.

Muhtaram opa-singillarimiz ranjimasinlar-u, shubha masalasida, taxminim bo'yicha, uloq ularda ketgan bo'lsa kerak. Ovsinlar bir-birlaridan shubhalanadilar, xotin «erimning o'ynashi bormikin?» deb hamisha gumonsiraydi... Qaynona qattiqroq gapirib yuborsa, kelin «ovsim gap chaqqanga o'xshaydi», deb ola qaraydi. Betoblanib qolsa, «ovsim issiqsovut, ilm-u amal qilgandir», deb folbinga yuguradi. Qarang-a, «arzimas» gumon qanday katta gunohlarni tug'diryapti.

Gumondan saqlanish kerak, ayni zamonda barchaga birday ishonaverish ham to'g'ri emas. Donish ahlidan hikmat: «Aqli odam to'rt toifaga ishonmaydi: dumi bosilgan ilonga, och qolgan yirtqich hayvonga, rahmsiz shohga, insofsiz hukmdorga». O'tgan ulamolardan Zajjoj (rahmatullohi alayhi): «Badgumonlik yaxshi kishilar haqida yomon gumon qilishlikdir. Ammo ahli fisq bo'lsa, undan nima fosiqlik zohir bo'lgan esa, shuni gumon qilishga haqqimiz bor», deganlar.

Hikoyat. Bir bo'ri suruv ortidan ergashib kelardi. Go'yo qo'ylarga zarar yetkazishni o'ylamasdi ham. Cho'pon avvaliga sergaklanib, uni kuzatdi. Bo'rining harakatida yovuzlik sezilmagach, xotirjam bo'ldi. Hatto bo'riga nisbatan unda ishonch uyg'ondi-da, qo'ylarni qoldirib,

qishlog‘iga qarab ketdi. Cho‘pon ketishi bilan bo‘ridagi muloyimlik libosi yirtilib, asliga – vahshiyligiga qaytdi. Suruvni qonga beladi...

Qissadan hissa shuki, dunyoda beozor ko‘ringan, fursat kelishi bilan bo‘riga aylanadigan bo‘ri siyratli kimsalar ham bor. Ularga biron narsani ishonib, omonat topshirsang, bo‘rining suruvga qilgan ishini qiladilar. Ishonuvchan odam esa cho‘pon holiga tushadi. Shuning uchun ham donolar sinalmagan otga yaqinlashmaslikni tavsiya etadilar. Albatta, kishilarga ishonch bildirish kerak, ammo bu borada sezgirlikni unutmaslik ham zarurligini ta’kid etgan holda «tuhmat»ning akasi «g‘iybat» bilan ham tanishishni boshlaylik.

G‘IYBATNING KASOFATI

Umidimiz yulduzları, aziz farzandlarimiz, sizlar fazilatlar va illatlar haqidagi ma’lum tushunchaga ega bo‘lsangiz-da, hayot tajribangiz kamligidanmi, ba’zan illatlarga yetarli baho bera olmay qolasizlar. Shu sababli ayrim illatlarni (masalan, g‘iybat, hasad) yuqorida tilga olgan bo‘lsam-da, gap umumiylar tarzda bo‘lgani uchun endi atroficha mulohaza yuritishni ma’qul topdim.

Yaqinda bir teleko‘rsatuvda muxbir ko‘chadagi yoshlarni to‘xtatib: «Mish-mish yomonmi yo g‘iybatmi?» deb so‘radi. Avvalo, savol sal beo‘xshov bo‘ldi. Chunki bu ikkala illat bir-biriga yaqin va biri-biridan battar. Sa’diy Sheroyi ta’birlari bilan aytganda:

*Dediki: seningcha hasad-ku xunuk,
Degil: senga kim aytdi – g‘iybat tuzuk?*

Muxbirning savoliga javob bergan yoshlarning biri: «G‘iybatning gunohi kamroq, chunki g‘iybat ikki kishining orasida bo‘ladi», dedi. Bu ukamizning mazkur masalaga doir tushunchalari sayozroq ekan. G‘iybat faqat ikki kishining orasida bo‘lganida hayot chiroyiga kamroq dog‘ tushardi. Davrada yo‘q odamning orqasidan gapirish – g‘iybat sanaladi. Demak, davrada faqat ikki-uch emas, yigirma-o‘ttiz odam ham bo‘lishi mumkin. Shunday ekan, garchi bir odam haqida gap ket-sa-da, g‘iybat o‘scha yigirma yoki o‘ttiz odam orasida bo‘lyapti. G‘iybat to‘rt-besh odam og‘zidan uchyapti. Qolganlar jim tinglashyapti. Lekin o‘scha jim o‘tirganlar ham gunohga sherikdirlar. «Sukut – rizolik alov-mati», degan hikmat bor. «Men g‘iybatga aralashmadim», deb o‘zlarini ovutmasinlar. G‘iybatdan saqlanishni istovchi odam g‘iybatchilarni to‘xtatishi yoki davrani tark etishi lozim. Biroq, tark etuvchi g‘iybat qilinuvchi kishiga borib «Sizni falonchilar g‘iybat qilishayotgan edi.

Men chiqib ketdim», desa, birinchidan, chaqimchilik qilgan, ikkinchidan, endi o'zi davradagilarni g'iypat qilgan bo'ladi.

Bir kishi «davrada g'iypat boshlanganda to'xtatmoqchi edim, to'xtatmadim. Tark etishim lozimligini bilardim, lekin chiqib ketsam davra buzilishi mumkinligini bilib, indamay o'tiraverdim. Menda ayb yo'q», deb o'zini oqladi. Avvalo, g'iypat qizib turganda bir kishi chiqib ketgani bilan davra buzilmaydi. Aksincha, endi g'iypat nishoni chiqib ketgan odamga qaratiladi. Agar bir kishi chiqib ketishi bilan davra buzilsa, yanada yaxshi. G'iypatchilar davrasining buzilgani g'oyat yaxshi! Rasululloh (s.a.v.) dedilarki: «Kimki bir mo'minni g'iypatchi munofiqdan himoya qilsa, Qiyomat kuni Alloh Taolo uning go'shtini do'zax o'tidan himoya qiluvchi farishta yuboradi. Kim, bir mo'minni so'kmoqchi bo'lib uni g'iypat qilsa, Alloh Taolo uni gapidan qaytma-gunicha jahannam ko'prigi ustida ushlab turadi».

«Mish-mish» g'iypatga nisbatan bo'htonga yaqin turadi. G'iypat – davrada yo'q odamning mavjud illatlarini yoki ba'zi harakatlarini gapirish. Bo'hton yoki tuhmat esa yo'q narsani gapirish. Masalan, bir kishi aslida saxovatli. Lekin men yordam so'raganimda berolmadi. Men buni xasislikka yo'yib, bir davrada uni aybladim. Shu ishim bo'htonga kiradi. Mish-mish orasida ba'zan to'g'ri gap uchrab qolsa, u g'iypatga kiradi.

Qur'oni Karimda odamzod saqlanishi lozim bo'lgan illatlarga batafsil ta'rif berilgan. G'iypat illatiga berilgan ta'rif har qanday kishining qalbini zirillatib, uyqudag'i mudroq ongini uyg'otib yuboradi, deb o'ylayman. «Hujurot» surasida o'qiyimiz: «Ba'zilaringiz ba'zilaringizni g'iypat qilmanglar. Sizlardan birontalaringiz o'zining o'lgan birodarining go'shtini yeyishni yaxshi ko'radimi? Yomon ko'rasizlar! Allohdan qo'rqlinglar! Albatta, Alloh tavbani qabul qiluvchi va rahmlidir». Mazkur oyati karimada birovni g'iypat qilishdagi gunoh uni o'dirib go'shtini yeyish gunohi bilan barobar qo'yilyapti. Banda birodarining go'shtini yeyishni yomon ko'rdimi, demak, gunohi bundan-da ortiq bo'lgan g'iypatni ham yomon ko'rishga buyurilyapti. Mazkur oyat nozil bo'lgach, Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Kim dunyoda muslimon birodarining go'shtini yesa (ya'ni g'iypat qilsa), Qiyomat kuni u kishining eti unga taqdim etiladi va: «Yo buni o'lik holida, chunki sen uni dunyoda tirikligida yegan eding!», deyiladi».

Payg'ambarimiz alayhissalom ummatlarini g'iypatdan qaytarish borasida ko'p da'vatlar qilganlar. Shulardan biri: «G'iypatdan saqlaning! G'iypat zinodan ham yomondir. Zero, kishi zino qilib, oxiri tavba qilsa, Alloh Taolo afv etadi. G'iypat qilganni esa faqat g'iypat qilingan kishi kechirgandan keyingina afv etadi». G'iypat qilgan odam, g'iypati tufayli, g'iypat qilingan odamga qaramdir. Avvalambor, Alloh Taolo-

ning haqidan qutulish uchun tavba qilishi, keyin yana g'iybat qilingan kishining haqidan qutulish uchun undan ham rozilik tilashi kerak.

Tavba qilish – o'tgan ishga qattiq afsus bilan dilidan nadomat chekish, ikkinchi bor bu ishni qilmaslikka ahd etish va ahdiqa vafo ekanini bilib olgansiz, bu haqda ko'p gapirilsa-da, eslatma bo'ssin uchun yana takrorlay: demak, tavba – o'zini bu gunohdan to'xtatishga so'z berish. Agar bugun tavba qilib, ertaga g'iybatini davom ettirsa, bu tavba emas, aldamchilik bo'ladi. G'iybatchi astoydil tavba qilgan taqdirda ham gunohining kechirilishi uchun bu afsus, bu ahdning o'zi kifoya qilmaydi. Ulamolar uning tavbasi to'liq bo'lishi uchun yana bir muhim shart qo'yishgan. U ham bo'lsa, o'sha yerda, o'sha majlisda g'iybat qilingan kishi haqida yaxshi gaplarni gapirishi kerak. Ulamolarning ta'kidlashlaricha, g'iybat qilgan kishining zimmasiga tushgan yuk shundan iboratki, u g'iybat qilgan davrasidan turib ketmasidan burun va qilingan g'iybati mazlumning qulog'iga yetmasidan oldin tavba-tazarru qilsin, shunda istig'fori qabul bo'ladi. Lekin g'iybat mazlumning qulog'iga yetib borgandan keyingi tavba qabul qilinmaydi, g'iybat qilingan kishi bilan rozilashgandan keyingina gunoh kechiriladi.

Shayxul mashoyix Junayd Bag'dodiy (qoddasallohu sirrahu) ko'rdilarki, bir kishi jome masjidiga kelib, tilandi. Shayx hazratlarining **ko'ngillaridan kechdiki**: «Bu yigit sog'lom bo'la turib, nechun mehnat qilib topmay, o'zini bundoq xor tutar?» U zot uxlagan paytlarida tush ko'rdilarki, bir kishi qopqog'i yopiq bir tovoq keltirib, Junayd hazratlarining oldiga qo'ydi. Shayx hazratlari qopqoqni ko'tardilar. Qarasalar, masjidda tilangan darvishni pishiribdilar. «Buni yegil!» degan amr bo'ldi. Junayd hazratlari: «O'likni yemayman», dedilar. «Kecha masjidda qanday yegan eding, endi yemaysanmi?!» deyildi.

Junayd hazratlari dedilar: «Bildimki, g'iybat qilgan ekanman. O'sha haybatdan uyg'ondim. Tahirat olib, namoz o'qidim. O'sha darvishni ko'rmoq fikrida tashqariga chiqdim. Ko'rdimki, Dajla qirg'og'ida o'tirib, uvoqlarni terib yer edi. Yoniga bordim. Boshini ko'tarib: «Ey, Junayd, masjidda ekaningda ko'nglingdan o'tgan fikringga tavba qildingmi?», deb so'radi. «Tavba qildim», dedim. U: «Bor, ortiq bu fikrni qilmagil», degach, «Sho'ro» surasidan bir oyati karimani o'qidi-da g'oyib bo'ldi». (Darvish o'qigan oyati karimaning ma'nosi: «U (ya'ni Alloh) bandalaridan tavba-tazarru qabul qilguvchi, yomonliklarni afv etuvchi va qiladigan ishlaringizni biluvchi Zotdir».)

Kishining kishiga qilgan g'iybat yoki bo'htoni mazlumga yetgan yoki yetmagan bo'ladi. Agar g'iybat qulog'iga yetgan bo'lsa, u kishidan, albatta, rozilik olishi shart. Agar u kishi o'zi haqidagi g'iybatni eshitmagan bo'lsa, yetib borishi yangi birozor-aziyatni, kin-adovatni

paydo qilishi va mehr-muhabbatning yo'qolishiga sabab bo'lishi ehtimoli bor bo'lgani uchun unga g'iypat gaplarni bildirmay qo'ya qolgan ma'qul. Lekin bu «o'raka sichqon tushdi – guldir gup!», «yopiqlik qozon yopiqligicha qoldi», degani emas. Gunohdan xoli bo'lismning yo'li – g'iypat yoki bo'hton mazlumga yetib bormagan taqdirda g'iypatchi yoki bo'htonchiga istig'forni ko'paytirishini tavsiya qiladilar. Shayx Abul Mavohibish Shozaliy (rahmatullohi alayh): «Muridning kamolotiga to'siq bo'lgan narsalardan biri – muslimmonni g'iypat qilishdir. Kim g'iypat qilish balosiga yo'liqqan bo'lsa, «Fotiha», «Ixlos» va muavvazatayn («Falaq», «Nos») suralarini o'qisin, savobini g'iypat qilgan birodarining amal daftariga yozilishini Alloh Taolodan so'rasin. Buni menga tushimda Rasululloh (s.a.v.) o'rgatdilar», deganlar.

Agar g'iypatchi bu dunyoda jazosiz yurganini ko'rsangiz, «Ana, yuribdi-ku!» deb ajabianmang. Uni Qiyomat azobi kutib turibdi. Do'zax azobining bu dunyodagi jazodan necha hissa dahshatliroq ekanini sizga ta'kidlash ortiqcha. O'xshatish uchun bir misol keltiray: kishining bir barmog'iga issiq choy to'kilib, kuydirdi. Albatta, buning ham azobi bor. Lekin alanga o'tida qovjirashi-chi?

*Odamdan odamga kelar xauf-xatar,
Sut bilan kirgan so'z jon bilan ketar.
G'iypatchi insonni qo'shma insonga,
U murdor zaharli ilondan battar.*

G'iypat qilgan kishi maydonga bir to'p qo'yib, o'ng-u so'lni zambarak o'qidansovurgan kimsaga o'xshaydi. G'iypat qilayotganda g'iypatchining go'zal amallari o'ngga-so'nga sovurilgan bo'ladi. Mavzuga doir suhbatimizni Abu Homid G'azzoliy hazratlarining fikrlariga suyangan holda davom ettirsam:

«Nabiy muhtaram «G'iypat – birodaringning ortidan o'zi eshitib qolsa xafa bo'ladigan ayb-nuqsonlarini aytishingdir», dedilar. Bu hadis ko'p qamrovlidir. Kishining jismoniy kamchiligini, zotl, xatti-harakatlari, so'zi, diniy va dunyoviy jihatlari, hatto libosi va ulovining qusurini aytmoq, uni kavlashtirmoq demakdir. Dastlab sof muslimonlarning ba'zi birlari birov to'g'risida «Kiyimi kalta» yoki «Ko'ylagi uzun» tarzida aytilgan so'zni ham g'iypat deb hisoblashgan. Shunday bo'lgach, nega endi kishini xafa qiladigan so'z aytganda, bu g'iypat bo'lmasin?!»

Umidimiz yulduzlarini, tengdoshlarining orasida ham g'iypatga berilish holati uchrashib turishi sizga sir emas. Kichiklikda g'iypatga o'rgangan til yosh ulg'ayganda insofga kela olarmikin? Endi kattalar hayotiga

birgalikda razm solib, turli ziyofatlar, to'ylar yoki boshqa yig'inlardagi gap-so'zlarga diqqat bilan qulqut tutaylik-chi? Suhbatlarning yarmidan ko'pi g'iypat emasmi? Kechagi to'uda yeb-ichib, o'ynab-kulib rohatlangan odam bugungi to'uda boshqa davraga qo'shilib, kecha og'iz-burun o'pishgan hamshishasini g'iypat qilmaydimi? Begonalarni qo'ya turaylik, akalar ukalarni, opalar singillarini, ukalar tog'alarни ko'pchiilk orasida g'iypat qilishlariga nima deymiz? Hidoyatdan begonalarni ham qo'ya turaylik, mana bu voqeaga nima deymiz.

Voqea. Haj ibodatidan qaytganlaridan so'ng do'stimizning ahli ayollarini safar chog'ida tanishib, qadrdonlashib qolgan «hoji onalar» bilan davra qurishni ixtiyor etibdilar. Bir kuni «hoji onalar» yig'ilishibdi. Birinchi taomdan keyin diniy kitob o'qib, ma'rifat olibdilar. Keyin esa bozorbop g'iypat gaplar boshlanibdi. Hatto haj ibodati davrida bo'lib o'tgan gaplar ham kavlashtirilibdi. Kimning qaysi do'kondan nima olganiga qadar eslanibdi. Xullas, davra suhbat uch soat davom etgan bo'lsa, shuning o'ttiz daqiqasigina ma'rifatga ajratilibdi. Bunga guvoh bo'lgan do'stimiz ahli ayollarini bu davraga qo'shilishini taqiqlabdilar. Menimcha, to'g'ri qilganlar. O'shanday davralar barham topsa, qilingan yaxshi amallar sochib yuborilmay, gunohlardan saqlanilgan bolardi. Bu misolni keltirishimdan maqsad, har qanday hojilar yoki hoji onalar sizlarga ibrat bo'la olishmaydi.

Hikoya qilishiaricha, Abullays Buxoriy hajga ketayotganlarida cho'ntaklariga ikki pulni soldilar-da, o'zlariga o'zları shunday shart qo'ydilar:

– Agar Makkaga ketayotganimda yoki u yerdan kelayotganimda birovni g'iypat qilsam, shu ikki pulni sadaqa qilaman.

Makkayi mukarramaga borib keldilar, lekin o'sha ikki pul cho'ntaklarida qolaverdi. So'raganlarga bu javobni berdilar:

– Yuz marta zino qilgandan ko'ra, bir marta g'iypat qilganning gunohi yomonroqdir...

G'iypatdan tiyilmaganlarga shu hikoyani eslatsak, foydadan xoli bo'lmas, deb o'ylayman.

«Musulmon musulmonning ko'zgusi», deyiladi. Tengdoshlar bir-birlarini, yoshi kattalar kichiklarni g'iypatdan qaytarish uchun bir gap aytса hech kim ajablanmaydi. Lekin afsuski, farzandning ota, ukaning aka aybini ko'rsatishi malol olinadi. «Bir kattaning, bir kichikning gapiga kir», degan maqolga amal qilish g'oyat og'ir ko'rindi. Holbuki, xolis ravishda aytilgan tanqid to'g'ri qabul qilinsa kishining o'ziga foyda. Shunga ko'ra, kattalarni bu gunohlardan tortib olish maqsadida, tanbeh berishga kichiklar haqli. Shu bois oila odatlariga, sharoitiga qarab turib, baribir bu talablarni yetkazib qo'yish chorasini ko'rish kerak boladi.

Sharafli hadisda bu ibratli voqea bayon qilinadi:

Bir kuni pakana bir xotin ba'zi bir masalalarni so'ramoqchi bo'lib, Payg'ambarimizni yo'qlab keldi. Biloimay qiynalib yurgan narsalarini bilib oldi. Chiqib ketganidan keyin, hazrati Oyisha (r.a.):

– Muncha ham pakana xotin ekan! – dedilar.

Shunda Payg'ambarimiz (s.a.v.):

– G'iybat qilding, ey Oyisha! – deb tanbeh berdilar.

G'iybatchining boshi uzra uch ofat buluti bor: g'iybatchining duosi qabul qilinmaydi; qilgan xayrli ishlari ham qabul qilinmaydi; g'iybatchining ustida gunohlar birlashadi.

Endi bu satrlarga diqqat bilan e'tibor bering:

Jobir ibn Abdulloh Payg'ambarimiz zamonlarida qilingan har qanday g'iybat hididan sezilganini aytganlar.

«Bu o'sha zamonlarda g'iybat oz bo'lgani uchundir. Holbuki, zamonimizda g'iybat ko'paygan, burunlar g'iybat bilan to'igan va hidini farqlab bo'lmaydi. Bu ko'nchilar bozoriga kirgan odamning holiga o'xshaydi: iflos hidning o'tkirligidan u yerda bir daqiqa ham turib bo'lmaydi. Holbuki, ko'nchilar u yerda bermalol ovqatlanishadi, yeb-ichishadi, lekin aslo jirkanishmaydi. Bu jirkanch hid ularning dimog'ini bezovta qilmaydi. Chunki yomon hid burunlariga yaxshigina o'rナashib bo'igan. Mana, bizning kunlarimizda g'iybat masalasi shundaydir».

Diqqat qildingizmi? «To'ppa-to'g'ri topib aytilgan gap», demoqchimisiz? To'g'rilikka to'g'ri! Lekin bu gaplarni nima uchun qo'shtirnoq ichida bayon qilganimga e'tibor berdingizmi? Gap shundaki, bu haqiqat bundan salkam ming yil ilgari G'azzoliy hazratlari tomonidan bayon qilingan. Ana endi g'iybat to'rlarining qanchalik tarqaganini tasavvur qilib olavering.

Har narsaning kiri bo'lganidek, tilning kiri g'iybatdir. G'iybat so'zları birovga nisbatan bo'lgan hasad o'tidan paydo bo'ladi. Bu esa munofiq kishilar odatidir.

Hikoyat. Shogird donishmand ustodiga bir kishini g'iybat qilib so'zladi. Donishmand uning so'zlarini eshitgach, afsus bilan bosh chayqadi-da, dedi:

– Mening huzurimda hech kimni g'iybat qilib so'zlama, yomonlama. Birovning ustidan g'iybat qilsang, g'iybatchi ekaningni bilib, sendan badgumon bo'laman, nafratlanaman. Birovning obro'sini mahallangda va mening yonimda to'kishni istasang, obro'ying butun shahar xalqi yonida to'kiladi. Sen g'iybat qilgan odam chindan yomon bo'lsa, uni o'zingga dushman qilasan, agar u maqbul va marg'ub kishi bo'lsa, uni g'iybat qilishing bilan o'z nominingi bulg'aysan, «g'iybatchi» degan nom

orttirasan. Sening so'zing, g'iybating bilan u kishi yomon holga tushmaydi, lekin yaramas, g'iybating ekaning hammaga ma'lum bo'ladi. Faraz qilki, g'iybating tufayli uning qadriga, mansabiga nuqson yetdi, lekin sen bundan nima foyda ko'rasan? Baribir uning mansabi, martabasiga ega bo'lmayсан. G'iybatchimisan, shu nom bilan qolaverasan!

G'iybatlardan uzoq kishi gunohlardan uzoq bo'ladi. G'iyat girdobi odamlarni daryo girdobi kabi o'z domiga tortib, mahv etadi.

*G'iyat ko'p yomondir – yurakni dog'lar,
To'g'rilik yaxshidir – dillarni bog'lar.*

Rasululloh (s.a.v.) barchaga bir kun ro'za tutishni buyurdilar-da, «Hech kim ruxsatimsiz ro'zasini ochmasin», deb ta'kidladilar. Tayin qilingan kuni hamma ro'za tutdi. Shom bo'lganda bir kishi kelib: «Ey, Allohnning rasuli, kunim ro'za bilan o'tdi, ijozat bering endi iftor qilay», deb so'radi. Nabiy muhtaram ruxsat etdilar. Ketma-ket kelaverdilar, Payg'abrimiz alayhissalom izn beraverdilar. Shu asnoda bir kishi kelib dedi:

– Ey, Rasululloh! Uyimda oila a'zolarimdan yana ikki yigit bor. Ular ham kunni ro'za bilan kech qildilar. Ammo majburiyatgizdan ijozat olgani hozir huzuringizga kelolmadilar. Izn bersangiz ular ro'zalarini ochsalar.

Nabiy muhtaram ruxsat bermadilar. U kishi iltimosini yana takrorladi. Rasulullohning izn berishga yana hushlari bo'lmadi. U kishi uchinchi marta so'ragach, dedilarki:

– Sen aytayotgan ikki yigit ro'za tutgani yo'q. Kunduzi insonlarning go'shtini yeish bilan (*ya'ni g'iyat qilish bilan*) vaqt o'tkazgan kimsa ro'za tutgan hisoblanmaydi. Bor, ularning oldilariga. Agar ro'zador bo'lalar, «Endi qusinglar!», deb ayt.

U odam uyiga borib Alloh elchisining amrini ularga yetkazdi. Qusdilar. Har ikkalasining ichidan quyulib, laxta-laxta bo'lib qolgan qon tushdi. U odam Payg'ambar alayhissalomning huzurlariga qaytib borib bo'lgan voqeani ayttdi. Shunda Rasululloh (s.a.v.) dedilar:

– Allohga qasam ichib aytamanki, agar ichlarida yana shunday qon qolgan bo'lsa, ularni jahannam olovi yeyajak.

Azizlar, Ramazon oyida uylarimizda iftorlik bo'ladi. Baraka topgur qarindoshlarimiz, ayniqsa, ayollar, yoshlari ro'zador hollarida xizmat qiladilar. E'tibor bergenmisiz: o'zaro gap-so'zlar orasida g'iyat bo'lganmi yo yo'qmi?

Ha, bo'lgan! Qo'llari ishda-yu, tillari gap bilan band xotinlar bilib-bilmay g'iyat eshiklarini lang ochib yuboradilar. Agar yana shunday

hol takrorlansa, shu sharafli hadisni so'zlab bering, zora qarindoshlar ringizning gunohdan saqlanishlariga sababchi bo'lib qolsangiz.

Hazrat Navoiy g'iybat haqida fikr yuritib: «G'iybatchiga yaqin turma. G'iybatchining tilida o't bor. Bu o't doimo yonib, lovullab turadi. Unga yaqinlashsang, kuyishing yaqin. G'iybatdan fasod yoyiladi. G'iybatchining tili kesilishga mahkum», deb yozganlar. Bu o'rinda «yaqin turma» deyilganda «g'iybatchining g'iybatlariga qo'shilma», degan ma'no bor. To'g'ri, avval aytilganiday, «g'iybat boshlanishi bilan davradan uzoqlash», degan ma'no ham mavjud. Lekin bumisi sharoitga ham bog'liq. Masalan, iftorlik xizmatida bo'lgan qarindosh xotinlar g'iybatni boshlaganlarida ulardan bezgan kelinning davradan chiqib ketishi qanday bo'larkin? Bunday holatlarda o'rta yo'l topishga to'g'ri keladi.

«Qutadg'u bilig»da bir hikmat bor: «Zohidlikni, tanholikni kasb qilgan, qanoat ramzi hisoblangan O'zg'urmishga zakovat va aql ramzi O'gdulmish deydi: «Hech kimning payini qirqmadim yoki o'zgalar haqida g'iybat so'zlar gapirmadim», deding. Axir atrofingda hech kim bo'lmasa, el-yurt orasida yashamasang, kimni so'zlaysan, kim haqida bir gap aytasan?» Chindan ham el-yurt orasida yursa-yu, tilini tiya olsa o'sha odam chinakam mard bo'la oladi. Xotinlar orasida ko'proq xizmatda bo'ladigan ardoqli kelinlarimizga, qizlarimizga bu borada oson emas. Buni «g'iybatga beixtiyor qo'shilish», deb atasak, tengdosh dugonalari bilan uchrashishganda boshlab yuboradigan g'iybatlar o'z ixtiyorlari bilan bo'ladiki, bundan o'zlarini tiyishni o'rganishlari zarur.

Qizlar ko'cha-ko'yda dugonalari bilan yurishni yaxshi ko'rganlaridek, g'iybat ham boshqa illatlar bilan apoq-chapoq ravishda ish ko'rishni xushlaydi. G'iybatning kishiga yolg'iz holida daf qilishi kam uchraydi.

«Men yelib-yugurib, falonchining bitmayotgan ishini bitirib beruvdim, yaxshiligimni bilmadi» – bu o'rinda g'iybatga minnat sherik bo'ldi.

«Eshitdingizmi, falonchining bitmayotgan ishini men bitirib berdim!» – g'iybat riyo bilan do'st tutindi.

«Men turganda nima uchun falonchi o'tirar ekan bu o'ringa?» – g'iybat bilan hasad bir biri bilan birlashdi.

«Falonchixonga eri gavhar ko'zli uzuk olib beribdi. Erining ko'zini ochib qo'yish kerak, ikkinchi erkalatmasin uni» – g'iybat ig'vo bilan oshno bo'lib, fitnani mehmonga chorladi.

«Shunday qilish kerakki, eri gapimizga ishonib, falonchixon bilan ajrashsin!» – g'iybat bilan fitna til biriktirganda qanday oqibat kutish mumkin? Ha, g'iybatga o'rgangan til vujudni yomonliklarga tortaveradi.

G'iybatning ulfat majlisida tuhmat rais bo'lsa-chi?

G'iybat baxillik, xoinlik, mehrsizlik, dangasalik... qo'yingki, barcha illatlar bilan do'stlik rishtalarini mahkam bog'lagan. Bu yomonlik

rishtasini faqat yaxshi fazilatlarni egallash bilangina uzish mumkin. O'zingiz ayting: vafoda sobit kishi g'iybatning xoinlik bilan birgalikda hamla qilishiga yo'l qo'yadimi? Saxiy odam g'iybatning baxillik bilan yetaklashib yurishiga befarq qaraydimi? O'zgalarga mehr ulashuvchi pokiza qalbli odamni g'iybat bilan fitna bir hamlada yiqita olmaydi.

Har qanday odam g'iybatga nishon bo'lgan onlarida siqiladi. Bu borada muhtarama ayollar, ayniqsa, kelinlar to'kkан ko'zyoshlar bir yerga jamlansa bir dengiz bo'lar, a? G'iybat seliga uchragan kishi o'zini idora qilishni o'r ganishi kerak. Har bir g'iybat uchun siqilaverish durust emas. Qalbini, iymonini muhofaza etishni istaganlar dushmanlarning g'iybatiga ahamiyat bermaganlar. Huda-behudaga siqilavermaganlar. G'iybatchining siri oshkor bo'lib, sharmandasi chiqishiga ishonish lozim. G'iybatchining g'iybati hech qachon pinhon qolmaydi. Bu g'iybat ertami-kechmi g'iybat qilingan kishining qulog'iga yetadi va siri ochilgan g'iybatchining obro'yi pastlayveradi. G'iybatchi hech qachon maqsadiga yetmaydi, yaxshilik bog'idan umid gulini terolmaydi.

DO'ZAX O'TINING TUTANTIRIG'I

*Urush ikki tan o'rtasida olov,
Chaqimchi o'tin tashiguvchi, moxov.*

«Gap tashish»ga qanday qaraysiz?» deb so'rasam ajablansangiz kerak. Ha, barakalla, bu illatni deyarli barcha qoralaydi. Ayniqsa, onalar to'ydan avval qizlariga bu haqda nasihat ham qiladilar. Chunki «gap tashish» oqibatida oilaning buzilib ketishi mumkinligini yaxshi biladilar. Biladilar-u, ammo... qizlari kelinlik uylaridagi gaplarmi qizlik uylariga tashiy boshlaganlarida ularni to'xtatmaydilar. «Orqalab kelgan gap xaltangni ko'targin-u izingga qayt», demaydilar. Aksincha, qizlariga qo'shilib, quda xonodon ahlini g'iybat qila boshiaydilar. «Tashib keltirilgan gap» qiz va ona orasida qolsa mayli edi. Bunday gap «homilador» bo'ladi va «bolalab» tarqayveradi. Ko'p o'tmay qudanning qulog'iga ham yetib boradi. Qarabsizki, uyiga «gap tashib borgan» kelin boshi uzra qora bulutlar to'planadi. «Yo'l quvlagan – xazinaga yo'liqar, gap quvlagan – baloga yo'liqar», deb bejiz aytilmagan. «Gap quvlash» – «gap tashish»ning ayni o'zidir va uni «chaqimchilik» deb atasak to'g'riroq bo'ladi.

To'g'ri, «gap tashish»da yomonlikni qasd qilish yo'qdek tuyuladi. Go'yo kelin onasiga ko'rgan, eshitgan, bilganlarini ma'lum qilish bilan cheklanganday. Shu gaplarni aytmasa ham bo'laveradi. Aytildi.

may qolgan gap uchun ko'ngli aziyat chekmaydi. Chaqimchilikda esa yomon niyatni qasd qilish bor. Chaqimchi bir gapni yetkazmasa ichi qaynab ado bo'ladi. Birovning boshiga tashvish yog'ilishini istagani uchun chaqimchilikka ahd qiladi. «Gap tashish» va «chaqimchilik» orasida bunday tafovut bo'lgani bilan aslida ikkala illatning ildizi bir. Ta'bir joiz bo'lsa, bu bog'bonning olcha niholiga gilos payvand qilganiga o'xshaydi. Afsus shundaki, bu illat daraxti har bir oilada mavjud. Faqat ba'zilar uning shox otib, mo'l meva berishiga yo'l qo'ymaslik choralarini ko'radilar, ba'zilar esa har kuni sug'orib, ozuq berib quvvatlantiradilar. Ana shunday adashganlar uchun ayrim eslatmalar bor:

Payg'ambarimiz alayhissalom: «Eng yomonlaringizni aytsam, ular chaqimchilik bilan yurib do'stlar orasini buzuvchi, begunoh odamlarning buzuqlik, halokat va mashaqqatga mubtalo bo'lishlarini izlovchi kishilardir» deganlar. Yana «Yashirin ravishda kishilar gapiga qulq solib, uni yomon niyatda boshqalarga naql qiluvchi odam jannatga kirmaydi», deb ta'kidlaganlar.

Hikmat. Bir donishmand shogirdlariga nasihat qildi: «Chaqimchilik qilib odamlarni bir-birlariga dushman etgan odamlar eng yaramas, eng yomon kishilardir. Biringiz ikkinchingiz so'zini menga yetkazmang. Men salomat va rohatda bo'lgan qalb bilan sizlarga yo'liqishni istayman». Fikriga oydinlik kiritib, yana dediki: «falon kishi sening haqingda bunday so'zлади», «falonchi semi yomonladi», deb so'z yuritishga «chaqimchilik» deyiladi. Chaqimchilikni insofli, odamgarchiligi bor kishi qabul qilmaydi. Chaqimchilar har xil bo'limg'ur so'zlarini adovat va hasadlari tufayli so'zlaydilar».

Oila muammolari haqida so'z ketganda qaynonalarni tanqid qilmayin, deyman-u, ammo ayrim qaynonalarga xos kamchilikdan ko'z yumib o'tolmayman. Shundaylar borki, kelinning har bir harakati, har bir bosgan qadamini ziyraklik bilan kuzatadi. Ozgina kamchilik ko'rsa, tuzatishga urinmay, o'g'lining kelishini orziqib kutadi. Chaqimchilik qilish unga rohat bag'ishlaydi. Chaqimchiligi oqibatida ikki yoshning muhabbat rishtalarini bir-bir uzayotganini, baxt saroyi ustunlariga bolta urayotganini fahm etmaydi. Xuddi shunga o'xshab, qaynona ustidan shikoyat qilish uchun erining ishdan qaytishini orziqib kutuvchi xotinlar ham bor. Chaqimchilikdan rohatlanuvchi bu xotin o'g'il va ona orasidagi mehr zanjiri halqalarini uzishga harakat qilayotganini anglarmikin? Xalqimiz «Qizil oyoq kelib, qizil yuzdan judo qildi», deganda ana shunday xotinlarni nazarda tutgan. Ota va o'g'il, ona va o'g'il orasidagi mehr zanjirini uzishga urinish xayrli oqibat bermasligini hayotdagji ko'p misollar tasdiqlaydi.

To‘g‘ri, tinimsiz chaqimchilik va hatto tuhmatlar natijasida o‘g‘il xotiniga qo‘silib, ota uyini tark etishi hollari uchraydi. Lekin ajralib chiqib ketishgandan keyin qay darajada baxtga erishar ekanlar? Ota uyini tark etish barcha masalalarni hal etib bera olarmikin?

Chaqimchilik borasida yana bir muammo mavjud. Tanishlarimdan biri menga hasrat qilib qoldi. «Kelinimni yomonlamayman-u, ammo o‘g‘limning aybini yashirganini kechirolmayman. O‘g‘limning chakki yo‘lga kirayotganini gumon qilardim. Lekin u kech kelganda men uxbab qolgan bo‘lardim. Ichgan-ichmaganini nazorat qila olmasdim. O‘g‘limning holati – ichganmi-ichmaganmi, chekkanmi-chekmaganmi, birinchi galda kelinimga ma’lum bo‘lardi. Shu bois gumonimni unga bir necha marta aytdim. Lekin kelinim biron marta bo‘lsin: «O‘g‘lingiz ichib kelyapti, dimog‘laridan nasha hidi ham kelyapti», demadi. Buni aniqlaganimda chora ko‘rish vaqtি boy berilgandi. O‘g‘lim mayxo‘rlik jariga ag‘anab, giyohvandlik balchig‘iga botib bo‘lgan edi. Kelinimga da‘vo qilsam, «Men chaqimchilik qilishni istamovdim», deydi. Aytsa chaqimchilik bo‘larmidi?»

Savol o‘rinli. Zimdan qaralsa, ernen aybini aytish chaqimchilik bo‘lib tuyuladi. Lekin erni gunoh jaridan asrab qolish uchun ota va onasiga ma’lum qilib qo‘yish chaqimchilik emas, balki savob. Albatta, er «Nega chaqding?!» deb g‘azablanadi. Lekin xotin erni yomonlikdan saqlab qola olmasa, yana nima qilishi kerak? «Erimga insof ber», deb yig‘lab o‘tira-verishi kerakmi? Duo qilish, u ijobat bo‘lishi uchun harakat ham qilish lozim. Bu harakatga ota va ona qo‘silmasa ijobiy natija kutish qiyin. Demak, kelinning erga taalluqli gapi chaqimchilik emas, chunki unda yomonlik qasdi yo‘q, aksincha, yaxshilik niyati mavjud.

Nabiy muhtaram «Tuhmat va chaqimchilik odamlarning orasini buzish uchun gapni bir-birlariga naql qilib yurishdir», dedilar. Masa-laga shu sharafli hadis nuqtayi nazari bilan boqsak, ernen aybini qaynotaga ma’lum qiluvchi kelin harakatida buzg‘unchilik maqsadi yo‘q. Balki tuzatishga bo‘lgan intilish bor. Agar er «Otam men ishlab topgan pulni yeb yuboryapti», desa-yu, kelin bu gapni qaynotasiga yetkazsa, chaqimchilik qilgan bo‘ladi. Chunki bu gap ota va bola munosabatiga putur yetkazadi.

Vijdonida hassoslik bo‘limgan odam har qanday yomon so‘zni osongina oshkora qiladi. Atrofga yoyadi. Yomon so‘zning tarqalishi kishilarni va jamiyatlarni razolat botqog‘iga botiruvchi holdir. Yomon gap-so‘zlarning tarqalishi kishilar o‘rtasidagi o‘zaro ishonchni yo‘qotadi. Jamiyatda yomonlik g‘olib bo‘lgandek qilib ko‘rsatadi. Odamlar qalbida ishonchsizlik va umidsizlik ruhini tarqatadi. Yomon gapni oshkor qilish ikki odamning bir-birini so‘kishidan, yomonlashidan va

g‘iybat-bo‘hton qilishidan boshlanadi. So‘ngra, asta-sekin kattalashib jamiyatni halokat jari sari olib keladi. Yomon so‘zni oshkor qilishga mazlum, jabr chekkan odamgagina ruxsat bor. Maqsad – zolimning zulmidan jamiyatni xabardor etish.

Hazrat Navoiydan hikmat: «U yerdan bu yerga gap tashuvchilar elning gunohini o‘z bo‘yniga oluvchilardir. Chaqimchilik hatto chin gap bo‘lsa ham ko‘ngilsizdir. Yolg‘on bo‘lsa yanada nafratlidir. So‘z yetkazuvchining xoh kattasi, xoh kichigini – do‘zax o‘tining tutantirig‘i deb bil.

*Kim so‘zni terib aytguvchi og‘ziga bergay,
Molik ani do‘zax o‘tining dudig‘a tergay».*

Muso alayhissalom zamonlarida juda qattiq qurg‘oqchilik bo‘ldi. Muso alayhissalom bani Isroil bilan birgalikda yomg‘ir talabida duolar qildilar. Lekin yomg‘ir yog‘madi. Shunda Alloh azza va jalla Musoga (alayhissalom) vahiy yubordi: «Men sening va sen bilan birga chiqqan kishilarning duosini qabul qilmayman. Chunki orangizda chaqimchi bor». Muso alayhissalom: «Ey, Rabbim, kim ekan u, ayt, biz uni o‘z oramizdan chiqarib yuboraylik», dedilar. Alloh azza va jalla vahiy qilib dedi: «Ey, Muso, men sizlarni chaqimchilikdan qaytarib, endi O‘zim chaqimchilik qilayinmi?!» Bu tanbehni eshitgach, Muso alayhissalom bani Isroilga: «Barchangiz chaqimchilikdan tavba qiling!» deb buyurdilar. Ular tavba qildilar va Alloh Taolo ularga yomg‘ir berdi.

Aql egalari uchun shu hikmatlarning o‘zi kifoya qilar, deyman. Agar bu bayonlar kamlik qilsa, mavzuni bu rivoyat bilan davom ettiraylik.

Rivoyat. Qadim zamonda amir ovga chiqdi. Yalanglikka qo‘ngan mahallarida amir jilovdorini yoniga chaqirdi-da, dedi:

– Sen bilan poygada ot choptirishni istayman. Ko‘raylik-chi, kimning tulpori uchqur ekan?

Jilovdor amirning istagiga itoat etdi. Otlarni yeldirib, shikor maydonidan uzoqlashdilar. Bir mahal amir otining jilovidan tortib, to‘xtatdi-da, dedi:

– Ey, jilovdor, ko‘nglimga kelgan bir fikrni aytmoqchi bo‘lib, seni atayin bu ovloqqa boshiab keldim. Hammadan ko‘ra ko‘proq senga ishonganim uchun sirimni o‘zingga aytaman, ehtiyyot bo‘l, birov bilmasin.

– Modomiki, siz menga ishongan ekansiz, siringizni hech kimga oshkor qilmayman, hech kim voqif bo‘lmaydi, – deb jilovdor ont ichdi.

Amir quvonib, ko‘nglida yashirib yurgan sirni unga aytdi:

– U kamning shu kunlarda qilayotgan harakatlaridan shubhada-man. Nazarimda, meni o‘ldirib taxtga o‘ltirishga urinyapti, shekilli. Shuning uchun menga tajovuz qilishini kutib o‘tirmay, uni mahv

qilmoqchiman. Sen shikor chog'i yonimdan bir qarich ham uzoqlashma, ukamning har bir harakatini kuzat.

Ovdan qaytishgach, jilovdor qasamini unutdi, bevafolik qilib xiyonat ko'chasiga kirdi. Amirdan eshitganlarini uning shubhasi ostidagi ukasiga bayon qildi. Amirning ukasi bu chaqimchilikdan quvonib, unga suyunchi berdi.

Amir ukasini yo'q qilishga ulgurmay, o'zi vafot etdi. Uka taxtga o'l-tirishi hamonoq jilovdorni o'limga hukm qildi. Jilovdor zor-u tazarru qilavergach, maqsadini ayon qildi:

– Birovning sirini fosh qilishdan, chaqimchilikdan yomonroq gunoh yo'qdir. Akam senga ishonib sirini aytdi, sen xiyonat qilib, sirini fosh etding, menga kelib chaqding. Akamga vafo qilmagan odam menga vafo qilarmidt? Ana endi chaqimchililingning mukofotini olaver...

Nima uchun «chaqimchilik» yoki «chaqmachaqarlik» deymiz, o'ylab ko'rghanmisiz? Menimcha, bu so'z «chaqish» fe'lidan olinganga o'xshaydi. Ya'ni, chaqimchilik ilonning chaqishiga o'xshatilmayaptimi? Axir ilon zahar solib, insonni o'dirsa, chaqimchi insonning baxtini o'ldiradi. Ayrim hollarda chaqimchilik orqasidan qotillik ham ro'y berishi mumkinligini tarix ko'p ko'rgan. Shu bois Sa'diy Sheroziy hazratlari bu illatga «urush ikki tan o'rtasida olov, chaqimchi o'tin tashiguvchi moxov» deb ta'rif berib yozganlarki:

*Erur hammadan ham chaqimchi yomon,
Uningdek razil ko'rmadim hech qachon.
Buzuq fikr-u nodonligi birla ul,
Buzar ikki do'st o'rtasini bo'lib jonu-dil,
Uyatga qolur o'rtada ul razil.*

Yana yozganlarki:

*Chaqimchi, yana eski kek qo'zg'atar,
Yuvoshgan ko'ngilni g'azablantirar.
Sen unga yaqinlashma mumkin qadar.
Ki o'lgan ilon boshini qo'zg'atar.*

Chaqimchidan hamma yoshdagi odamlar hazar qiladilar. Hatto bolalar ham bunday illatli o'rtoqlariga «qulqoq» deb laqab qo'yib oladilar. Bolaligimizda o'qituvchiga yaxshi ko'rinishga uringan chaqimchini «Chaqimchachaqar – olov yoqar, tomga chiqib bitini boqar», deb kalaka qilardik.

Endi chaqimchilikning oilalarimizda tutgan o'rniga diqqat bilan razm solaylik: aslida, chaqimchilik ko'p hollarda yashirin ravishda

amalga oshiriladi. Lekin muhtarama onalar bu illatga nechog'lik bog'langanlarini oshkora namoyish etib, farzandlariga salbiy tomonidan o'rnak bo'ladilar.

Eslang-chi, bolaligingizda sho'xligingiz avj olsa onangiz sizni nima deb qo'rqtardilar? «Hali qarab tur, adang ishdan kelsinlar, bir chaqib berayin, bir adabingni bersinlar...» Bunday po'pisalar faqat siznikida emas, deyarli har bir oilada yangrab turadi. Afsus shuki, po'pisaligicha qolmaydi, chaqmachaqarlik amalga oshiriladi. Bu chaqimchilikning ikki aybi bor: avvalo, ota va bola orasidagi mehr o'rnidagi qo'rquv ko'z ochadi. Oldingi suhbatlardan birida aytganimizdek, bola otasining ishdan qaytishini sog'inib emas, qo'rquv bilan kuta boshiaydi. Ikkinchidan: chaqmachaqarlik tufayli jazo olgan bola ongida qanday his uyg'onadi, o'ylab ko'rmaganmisiz? Ehtimol, yomon ko'rgan odamidan chaqmachaqarlik yordamida qasos olishi mumkinligini shu jazodan keyin kashf etar? Bola ikki yoki uch yoshligida opasi yoki akasini ota-onasiga chaqadi. Chaqimchiligi uchun jazo oladimi yo mukofotmi? Ko'p hollarda mukofotlanadi. Bolalar mana shunday tarbiya bilan ulg'ayar ekan, voyaga yetganlarida ularni chaqimchilikdan qaytarish mumkin bo'larmikin? Vatan xoinlari qayerdan paydo bo'ladilar? Balki xoinning bu yoldagi birinchi qadami aynan chaqimchilik bo'lgandir? Bu illatning oila doirasidan chiqib, ildiz otib, jamiyat ofatiga aylanishiga mutlaqo yo'l qo'ymasligimiz zarur.

Chaqimchilikning yana bir mudhish turi bor: uni «ikkiyuzlamachilik» deydilar. Payg'ambarimiz alayhissalom bu toifa odamlarga ta'rif berib dedilar: «Qiyomat kuni insonlarning eng yaramasi ikkiyuzlamachilardir. Ikkiyuzlamachilar unga kelib boshqacha so'zlaydi, unga borib boshqacha gapiradi. Kim dunyoda shunday ikkiyuzlamachi bo'lsa, Qiyomat kuni uning olovdan ikki tili bo'ladi». «Unga borib bir turli, bunga kelib boshqa turli gapirib, buzg'unchilik qilganlar jannatga kirmaydi».

Rivoyat. Qadim zamonda mo'tabar bir kishining minib yuradigan go'zal oti nobud bo'ldi. Xushomadgo'ylar kelib, u odamga ta'ziya bildirdilar. Shoirlar marsiyalar bitdilar. Otning qismatidan g'oyat qayg'uda ekanini bildirdilar. Ko'p vaqt o'tmay o'sha mo'tabar odamning o'zi ham vafot etdi. Otning o'limidan qayg'urganlar uning ta'ziyasida ko'rinmadilar, marsiyalar ham yozilmadi.

Ana shunaqa! Riyokor va munofiq odamlar o'z maqsadlariga erishgunlaricha, betlariga ikkiyuzlamachilik pardasini yopib, so'ngra olib tashlaydilar... Riyokor, munofiqlar ariga o'xshaydilar. Ularning og'izlarida asal ham, nishi ham bor.

«Munofiq er kishilar va munofiq ayollar hammalari birdirlar, yomonlikka buyuradilar, yaxshilikdan qaytaradilar va qo'llilarini

(sadaqadan) mahkam yumadilar (ya’ni baxillar). Allohni unutadilar, bas, U ham ularni unutadi. Albatta, munofiqlar haqiqiy fosiqdirlar» («Tavba» surasidan).

«Munofiq», «riyokor»ni xalqda oddiygina qilib «ikkiyuzlamachi», deb ataydilar. Yana «tili boshqa, dill boshqa» ham deydilarki, bu illat vijdonga mutlaqo yotdir. Ortiqcha tavozelik va halim bo’lish odamni riyokorlikka va tilyog’lamalikka o’rgatadi va oqibatda xorlik sari yetaklaydi.

Riyo birovlar ko’rsin, deb qilinadigan amaldir. Ya’ni bu xolis niyat bilan qilinmayapti. Rasululloh riyoni «kichik shirk» deb ataganlar. Hayotimizda riyoga ko’p duch kelamiz-u, ko’rsak ham ko’rmagandek yuraveramiz. Diniy libosdagi, ammo dinga aloqasi yo’q turli marosimlar zamirida riyo yotadi.

O’zini zohid fahmlovchi bir kishi podshohning ziyoftiga bordi. Ziyoftda taomni odatda yeydigan miqdordan oz yedi va namozni doim o’qiydigan tarzidan cho’zib o’qidi. Maqsadi podshoh uni yaxshi kishi gumon etib, e’timodi ziyoda bo’lishi edi. Zohid uyiga qaytgach, qorni ochligini aytib, taom talab qildi. Uning bir farosatlari o’g’li bor edi. U: «Otajon, podshohning ziyoftiga borib, hech nima yemadingizmi?», deb so’radi. «To’yib yemadim», dedi zohid. «Unday bo’lsa, namozingizni ham qazo qilibsiz, chunki, qabul bo’lgudek namoz ham o’qimabsiz», dedi o’g’il.

Boshqa bir zohidni podshoh yo’qlatibdi. Zohid o’ziga o’zi: «Bir dori yeb, o’zimni zaif va ojiz qilib boray, tokim, podshohning menga e’timodi ziyoda bo’lgay», deb o’sha dorini ichdi. Ayturlarki, ichgan dorisi zahri qotil ekan, bilmayin ichib qo’yib, podshohning marhamatiga yetmay, o’liklar qatoriga kirdi.

*Na qilding jahonda erta-yu kech,
Riyo birla ul ishni aylading hech.*

Hazrati So’fi Ollohyor demoqchilarki, yorug’ dunyoda kecha-kunduz nimayiki toat-ibodat qilgan bo’lsang, barini riyo bilan yo’q qilib, savobidan mahrum bo’lding.

*Tilingda xalq aro tasbehu tahlil,
Va lekin botining tazvir ila hiyl.*

Deyilmoqchiki, sen riyo bilan amal qiluvchisan. Chunki xalq orasida «Alhamd» bilan «Lohavl»ni juda ko’p o’qiysan. Ammo shu o’qib turganingda iching to’la hiylalar bilan xalqni aldash payidasan (tazvir – aldash).

*Tilingda xalq ichinda va'z ila dars,
Va lekin botiningda onga yo'q tars.*

Deyilmoqchiki, xalq ichida yurganingda tiling va'z-u dars bilan band. Ammo botiningda va'z-u nasihatlariningda aytganing ezgu ishlar yo'qolib, takabburlik bilan, o'zing o'git qilgan yaxshi amallardan nomus qilib yurasan.

*Kiyibsan xalq aro faqrona labus,
Va lekin botiningda nang-u nomus.*

Xalq orasida boshingga salsa-yu dastor o'rab, faqirona to'nlar kiyib yurasan. Ammo bularning barchasi haqiqiy taqvodorlik va so'fiylikdan emas. Balki o'sha takabburlik va «so'fiy ahli taqvodor va salohdir» degan nom chiqarish uchundir. Iching ana shundaydir.

*Ko'rар ko'zга ajab so'fiynamosan,
Nihonda nafsi itga mubtalosan.*

Ko'zga so'fiynamo, ya'ni dastorli boshingni tuban solib, odob bilan turarsan. Ammo ichingda bir it nafsigi mubtalo bo'lgansan.

Hikoyat. Bir tegirmonchining eshagi yo'lda yotgan arslon terisini ko'rdi. O'ziga-o'zi: «Buni kiysam, har kimni qul qilib olaman» deb, darhol arslon terisini kiyib oldi. Bu nayrangni bilmagan hayvonlar unga hurmat va ta'zimni kanda qilmadilar. Tegirmonchi buni bilib qoldi. Eshakning qulog'i katta bo'lganidan arslon terisidan chiqib turardi. Tegirmonchi qo'liga bir tayoq olib, eshakni darhol oldiga solib, urib, bir qul kabi aylantira boshladi...

Tushunib turibsiz, bu nayrangboz va riyokor kimsalar haqidagi hikoyat. Eshak tabiatli kimsalar o'zlarini arslon ko'rsatib, kishilarni aldaydilar. Holbuki, ularning bu ishlari riyokorlikdan o'zga narsa emas. Riyokorlar shu hikoyatda bayon etilgan arslon terisidagi eshakka o'xshaydilar.

Yaramas, fosiq, riyokor odamlar bilan suhbatdosh bo'lish – ilonni asrashga o'xshaydi. Ilon har qancha asralsa ham, zahari va ziyoni kamaymaydi, balki ko'payadi. Donolar bilan suhbatdoshlik esa attor do'konini eslatadi. Attor do'konini doimo dimog'ni xushbo'y qiladi. Olimlarimiz bilan yo bevosita, yo bilvosita qilingan suhbat siz bilan biz uchun shunday rohatlidir. Huzurbaxsh daqiqalarimiz ko'payaversin, deb duo qilgach, navbatdagi suhbatga o'tamiz.

Ikkinchi qism

Vijdon uyg'onur

Vijdon – hakam. Vijdon – odamni iymonsizlik jariga gulashdan asrab goluvchi posbon. Vijdoniga teskari yurmaydigan odam hayotida o‘z oldiga go‘yan vasifalarga to‘la erisha oladi. Odamlar tilla-yu javohir bezaklarga ixlos go‘yadilar, holbuki, eng bebaho ziynat – sof vijdonidir. Vijdonni ulug va ajib bir qudrati bor: u avvalo, gunohsiz odamni har qanday go‘rquwdan forig etadi. Gunohkorni esa tasavvuriytagi o‘zi loyiq bo‘lgan jazo oldida talvasaga solib turadi. Halol odamdan vijdoni buyurganicha ish tutishni talab qilish ortigcha. Vijdoniga xilof ish tutishni talab qilish esa uni hageratlash demak. Donish ahli deydiki: “Qancha-qancha g‘am-alamlarim bo‘la turib, shundan men tengsiz bir taskin topaman-ki, hech qanday dushmanim ham vijdonimni tortib olishga qodir emas. Men esum hech qachon vijdoning raxna soluvchi o‘z dushmanimga aylanmayman”.

Agar barcha yaushi fazilatlarni bir fozil mamlakatga qiyos etsak, vijdon bu mamlakatning podshosi, insof va adolat uning “o‘ng go‘l” va chap go‘l” vaziridir. Vijdonli odam barcha fazilatlarni o‘zida jamlagan bo‘ladi. U hech qachon birovga zulm gilmaydi yoki haqiqatdan yuz o‘girmaydi. Kishi birovning gayy usidan shodlandimi, biling-ki, u vijdon egasi emas.

BIRINCHI BO'LIM
KAMALAKKA O'XSHAGAN DUNYO

IZZAT VA SHARAF TANTANASI

Rizq o'z sohibini mudom ta'qib qiladi. Odam bolasi unga halollik eshiklarini ochishi kerak. Rizq insonga azaliy nasibadir. Odam uni topmasa ham u odamni – o'z egasini topadi. Odam ichadigan suvini aniq ichadi, yeydigan ne'matini, albatta, yeydi. Inson rizqi tugama-gunicha o'lmaydi.

«Sho'ro» surasida o'qiyimiz: «Agar Alloh bandalariga rizqni keng qilib qo'ysa, albatta ular yer yuzida haddan oshib keturlar (yoki boshqa tarjimada: «er yuzida zulm – tajovuzkorlik qilgan bo'lur edilar»). Lekin u O'zi xohlagan o'lchov bilan tushiradi. Albatta, u O'z bandalaridan o'ta xabardor va ularni o'ta ko'rguvchidir». Yana ta'kidlanurkim: «Albatta, Rabbing rizqni kimga xohlasa keng qilur yoki tor (tang) qilur. Albatta, u bandalaridan xabardor va ularni ko'rguvchi zotdir» («Isro» surasi).

Rivoyat. Bir toshkesar bor edi. Rizqiga shukr qilib, topgan pulini o'zi yerdi. Ortsa gadolarga berardi. Ulardan-da ortsa – itlarga tashlardi. Ertangi kuni uchun hech narsa olib qo'ymas edi. Allohnning ertaga yana rizq berishiga ishonardi. Uning hayoti Qudsiy hadisda bayon etilgan: «Ey, Odam farzandi, men sendan ertaga qiladigan ibodatni bu kun talab qilmayman. Bas, sen ham ertaga kerak bo'ladigan rizqni bugun talab qilmagin!» degan xitobiga g'oyat mos edi. Kunlarning birida safardagi taqvodor odam uning kulbasiga qo'ndi. Toshkesarning qanday yashayotgani bilan tanishgach, Allohga munojot qildi:

– Yo Rabbim, bu qulingni bunchalik kambag'allikda ushlama, rizqini ko'paytir, unga ham boylik ber.

Uning iltijosiga javoban farishta ma'lum qildiki:

– Sen kimni duo qilayotganiningni fahmlamading. Biz uning fe'l-atvorini bilamiz, boylik berilsa, u o'zini eplay olmasdan qoladi.

– Bu odam rizqiga **qanoat** qilib yashashga o'rgangan, boylik oldida talvasaga tushmaydi, – deb yana iltijo qilaverdi taqvodor.

Xullas, uning duosi ijobat bo'lib, toshkesar tog'da bir g'orga duch keldi. Ichkari kirdi-yu behisob boylikka ega bo'ldi. Uning boshi aylanib, xazinadan ko'zları tinib, **qanoatni** unutdi. Kamtarlikka qarshi isyon qildi. Boylikni kulbasiga tashib keldi. So'ng yomon nazarlardan

cho'chib, boshqa mamlakatga ko'chib ketdi. U yerda dang'illama saroy qurdirdi. Eshiklari og'ziga posbonlar qo'ydi. Xasislik balosiga mubtalo bo'lib, muhtojlarni ham unutdi, hatto unga boylik ato qilgan Xudoni ham esdan chiqardi. Shunda uning bu tug'yonidan farishta taqvodor-ga xabar yetkazdi. Taqvodor toshkesarni insofga chaqirmoq qasdida yo'lga tushib, uning saroyiga ro'para bo'ldi. Posbonlar uni ichkariga kiritmay, urib-surib haydadilar. Shunda farishta taqvodorga dediki:

- Kimni duo qilgанинги endi fahmlab yetdingmi?
- Aybdor menman, bu gunohim har qanday jazoga loyiqdir, – dedi taqvodor afsus bilan bosh egib.
- Boylikni hamma ham ko'tara olmaydi. U toshkesarligini qilaver-gani ma'qul, – dedi farishta.

O'sha kunlari boyligi ko'ziga kam ko'rinyotgan toshkesar mamlakat podshohligini qo'lga kiritmoq uchun fitna tayyorlayotgan edi. Fitna fosh bo'lib, podshoh uni ta'qib ostiga oldi. Odamlarini zindon-band etdi, saroyining kulini ko'kka sovurdi. Toshkesar bu ta'qibdan arang qutulib qoldi-yu yurtiga qarab qochdi. Boylik topgan kuni g'or og'zida cho'kichi qolgan edi. Zang bosgan cho'kichni tozaladi-yu asliga qaytdi...

*Rizq topmoqda chumolidek kuchingga yig'lagil,
Pashshadek xonish qilib, har sufradan quvlanmagil.*

Hozir toshkesarning holiga tushganlarni tez-tez uchratadigan bo'lib qoldik. «Ko'rmaganning ko'rgani qursin», degan maqol bejiz to'qilmagan ekan, degan xulosaga kelyapmiz. Bir qarasak, kechagina kamtarona hayot kechirayotgan tanishimizning tagida qo'sh mashina, saroymonand uy qurban. Birodarlari bilan qo'l uchida so'rashadi. Yana bir qarasak, mashinalar ham, uylar ham sotilgan... Kechagi boy bugun qulog'iga qadar qarzga botgan. «Ey, Xudo, boshimga nega bu balolarni solding!» deb da'vo ham qiladi. Bundaylarga xalqning javobi tayyor: «Ko'rpangga qarab oyoq uzatgin edi»...

Boriga qanoat qilmay, mo'l rizq izlab ketayotganlarni ham ko'rib turibmiz. Xorijga borib tuzukroq ish bilan band bo'salar mayli edi. Biron yirik korxonada muhandismi yo biron universitetda professormi... Qayoqda! O'sha yurt odamlari bajarishga or qilgan eng past ishlarni bajarishadi va eng past darajada ish haqi olishadi. Bu xo'rlik, bu xorlik emasmi? Bir yigit rizq izlab Rossiyaga ketgan ekan. O'sha yerda o'lim topibdi. Tanishlari pul yig'ib, o'likni ming azob bilan yurtga olib kelishgan. Buni nima deymiz?

Sahro sichqoni shaharni tomosha qilay, deb kelib, shahar sichqoniga yo'liqdi. Shahar sichqoni och, oriq va kamquvvat qarindoshiga achinib, to'q va beg'am yashash imkonini mo'l bo'lgan makonda qolishga da'vat etdi. Sahro sichqoni ko'ndi va unga ergashdi. Shahar sichqoni yashaydigan xonadon egasi undan bezib, shu kuni qopqonga ozgina go'sht qo'yib qo'yan edi. Shahar sichqoni bundan bexabar, ini atrofi noz-ne'matga mo'l ekanini isbot etmoq maqsadida kibr bilan inidan chiqdi, go'shtni tishladi-yu qopqonga tushdi. Biroz tipirchilab, o'ldi. Buni ko'rgan sahro sichqoni «Halokat keltiradigan bunday to'qlikdan ko'ra, oziga qanoat qilib, tinchgina yashaganim yaxshiroq», deb o'z makoniga qaytib ketdi.

Qudsiy hadisda: «Ey, Odam farzandi, **sabrli** bo'l va o'zingni past tut, O'zim seni oliv darajaga ko'taraman», deb marhamat qilingan.

Farzandlarimizni, yaqinlarimizni duo qilganimizda baxt-saodat tilaymiz-u ammo sabr-toqat, qanoat tilashni unutamiz. Sabr-qanoatsiz baxt-saodatga yetib bo'lmasligini bilamizmi? Biz faqat janozaga borganimizdagina marhumning yaqinlariga sabr tilaymiz. Bu yaxshi odad. Boshiga musibat tushgan har bir bandani sabrga chaqirib, yonida dalda bo'lib turish a'lo fazilatlardan. Musibat sabrli odamga bir, sabrsiz odamga ikki hissa og'ir tuyuladi.

Inson jismoniy jihatdan baquvvatligiga mag'rurlanib yuraveradi, aslida toqati yetmaydigan yumushlari ko'p. Sabrsizligi uchun yo'l qo'yayotgan gunohlari undan-da ko'proq. Sabrsiz, qanoatsiz kishilarni uchratib turamiz. Sabr doimo, hammaga kerak: yaxshilik yetganida ham, yomonlik yetganida ham, zarar-kamchilik paytida ham, foya-da-borchilik paytida ham g'oyatda zarur. Yo'qchilikka sabr qilish oson. Ammo borchilik-to'qchilikka hamma ham toqat qila olmaydi. Aslida banda og'ir paytda bardosh bilan, ne'mat yetganda shukr va yaxshilik bilan sabr qilsagina saodatga yetisha oladi.

Hayoti davomida kishining boshi ustidan quyosh charaqlab turishi barobarinda turli xil tashvish bulutlari ham suzib o'tadi. Kenglik – tanglik ham, to'qlik – ochlik ham, g'alaba – mag'lubiyat ham, shodlik – musibat ham. Umri faqat shodlig-u g'alaba bilan o'tgan kimsani tarix bilmaydi. Odam bolasidan mashaqqat va musibat paytida sabr qilishi, umidsizlanmasligi, haq ustida sabot bilan turishi talab etiladi. Dunyo g'ami kelib-ketuvchi mehmondir. Abadiy qoladi, deb ranjimaslik kerak. Tongni kutadigan odam sabr qilishi shart. Tun qiyomatga qadar davom etmaydi. Ne'matga sabr bilan erishiladi, shoshqaloq va besabr ne'matdan mahrum qoladi. Ne'matni ko'rish bilan shokir (shukr qiluvchi), musibatga duch kelganda esa sobir (sabr qiluvchi) bo'lish odamiylik jumlasiga kiradi.

*Odamga sabr gar ko'ringay zahar,
Chidam nihoyasi jonga bo'lgay shakar.*

Ha, yo'qchilik va tang holatlarda sabr kerak. Ammo bu mashaq-qatlar kushoyish topganidan so'ng ham sabr lozim bo'ladi. Chunki musibatga toqat qilishdan ko'ra, avval aytganimizday, kengchilikka sabr qilish og'irroq.

Umidimiz yulduzları, kishi umr bo'yи ko'п qiyinchiliklarga duch kelishi, bu qiyinchiliklarni faqat sabr bilan yengib o'ta olishi mumkinligini, sabrsizlik esa insonni qayg'udan qutqara olmasligini, sabrsizlikning o'zi kuydirguvchi zo'r qayg'u ekanini bolaligingizdanoq ongingizga singdirishingiz kerak. Har qanday xastalikning eng birinchi davosi – sabr dorisidir. Sabr – dorilarning eng ishonarlisisidir. Dorixonadan xarid qilgan doringiz shifo beradimi yo yo'qmi, bilmaysiz. Bu olgan doringiz bir dardingizga davo berib ikkinchisini uyg'otishi ehtimoli ham bor. Ammo sabr dorisida bunday xatar yo'q. Sabrni moddiyat va ma'naviyat ustuni desak ham yanglishmaymiz. Uni asramay, yiqilishiga yo'l qo'yilsa, moddiyat ham, ma'naviyat ham yiqiladi.

Buqrot hakim ilm-u hikmatda ravnaq topgach, uzlatni ixtiyor etdilar. Bir kuni podshoh xastalanib, ul zotni huzuriga chaqirtirdi. Buqrot hakim podshohning da'vatini qabul qilmadilar. Shunda ul zotning huzuriga vazirning o'zi keldi. Qarasaki, Buqrot hakimning yemishlari turli giyohlar ekan. Vazir podshohning amrini aytib, yalinsa ham, hakim ko'nmadilar. Shunda vazir achchiqlanib dediki:

– Podshohlarning xizmatini qilishni o'rganganingda bunaqa giyoh yeb o'tirmas eding.

Bu dashnomni eshitgan hakim kuldilar va dedilarki:

– Agar sen giyoh yeb yashashga qanoat qilishni o'rganganingda joningni xatarga qo'yib, podshoh xizmatini qilmas eding.

Donolar deganlarki: «Modomiki, yer ostida qabr azobi haq ekan, yer ustida o'sha azobning muqobili sifatida sabr azobi ham mavjud. Bandaga yo unisi, yo bunisi». Hikmat ahli barcha narsadan aynan shu sabr azobini a'lо ko'rganlari sababli bu dunyodagi martabalari g'oyat baland bo'lgan, ularning muborak nomlari yuz yillar davomida unutilmay kelinyapti. Hazrat Navoiy aytganlaridek: «Sabr bor yerda ayriliq o'tida kuyganlarga g'am yo'q, ishtiyooq egalariga hajr o'tida kuyishdan alam yo'q». Chunki: «...ularning huzurlariga har eshikdan farishtalar kirib: «Sabr qilganingiz uchun sizlarga salom bo'lsin! Bu oqibat diyori qanday yaxshi, derlar» («Ra'd» surasi).

Sabrga berilgan go'zal ta'rifni yana hazrat Navoiydan o'qiyimiz:

«...Sabr – achchiq, ammo foyda beruvchi; u – qattiq, ammo ziyon-zahmatni daf etuvchi. Qaysi baxtsiz sabr etagini tutgan bo'lsa,

u oxiri murodiga yetadi; qaysi bir giriftor ko'ngil sabr tugunini bo'shatmagan bo'lsa, uning baxt tuguni ochiladi. Sabr – shodliklar kalitidir, bandlarni yechuvchidir. Sabr – o'rtoqdir, suhbatи zeriktirarli, ammo, maqsadga olib boruvchi; sabr – ulfatdir, uzoqni ko'zlagan, ammo, oxirda istakka yetkazuvchi. Sabr – ulovdir, sekin yuradigan, ammo manzilga eltuvchidir. Sabr – tuyadir, og'ir qadam, lekin bekatga olib boruvchidir. Sabr – nasihatgo'y, achitib gapiradigan, kishi tabiatи undan ozor chekadi, lekin amal qilgan oxirda murodiga yetadi. Sabr – tabib, badxo'r dori, bemor undan azob tortadi, ammo so'nggida sog'likka erishadi.

Ishqqa mubtalo bo'lgan oshiqlar bu so'zni eshitganda cho'chiydarlar va lekin sabr natijasida yor vasliga yetishadilar. Hajr azobini tortayotgan kishilar sabr so'zini eslashdan jirkanadilar, lekin oxirda sabr tufayli diydor ko'rishadilar. Sabrning umidkorlik qafasida jon bulbuliga na xomushlik foyda berar, na kuy va na nola; sabr majlisida ruh to'tisiga na sukut naf yetkurar, na faryod va na fig'on.

Sabr sahrosida rohat qilish iztirob chekish bilan baravar; sabr dashtida dam olish – yugurish bilan barobar. Sabr bor yerda, ayriliq o'tida kuyganlarga o'lishdan g'am yo'q; ishtiyoq egalariga hajr o'tida kuyishdan alam yo'q.

Sabr – hajr shomidek qorong'u va uzun, ammo uning oxiri visol tongi; sabr – haj yo'lidek qiyin va yiroq, ammo nihoyati – iqbol Ka'basi.

Baloga giriftor bo'lib, nobud bo'lish xavfi ostida qolgan odamning hayoti sabr tufayli ozod; har bir noumid shaxsning tushkun ruhi sabr tufayli tetik, obod...

Hikoyat. Naql qilishlaricha, bir bechora-notavonning ko'ngliga bir gulyuzning ishqini tushdi. U tuhmat tufayli zindonga giriftor bo'ldi. Tuhmatni bo'yniga qo'yish uchun unga berilmagan azob qolmadni, ammo u maxfiy sirini tiliga olimadi. Oqibat – bir kuni mirshablar bori-shib, uni zindondan tortib chiqardilar va bosh-oyog'idan tortib, bir quchoq yog'ochni uning badaniga urib, ushatdilar. Kaltak zarbidan uning butun vujudi jarohat bo'ldi; hamma a'zosining terisi shilindi. Uning a'zoyi badani shunday yomon ahvolda ediki, oqqan qon u maydonni lolazor qildi. Shunda ham, u bechora mutlaqo dam urmadi va iqror so'zini tiliga keltirmadi. Nihoyat, zolimlar uni azoblashdan charchadilar va o'rtadan sudrab chiqarib, noilojliklari tufayli qo'yib yubordilarkim, insofan to'g'ri ish qildilar.

Azob beruvchilar yiroqlashishgach, jafokash odam og'zidan maydalangan tanga parchalarini chiqardi. To'plangan odamlar bu hol sababini so'radilar.

Javobidan ma'lum bo'ldiki, zolimlar kaltaklayotgan paytida sevgilisi kelgan va bir burchakda uning ayanchli holiga boqib turgan ekan.

Unga jabr-zulm qilinayotganida, tangani og'ziga solib, har zARBDA ikki tishi orasiga olib, qattiq tishiar va tishining zarbi bilan u pulni mayda-mayda qilib ushatar ekan. Oshiq o'z ma'shuqasi qarshisida sabr-chidam ko'rsatib, uning kuzatib turganini sezар ekan.

Bu manzarani o'z ko'zlar bilan ko'rgan ma'shuqasi mehr-shafqat bilan qoshiga kelib, yumshoq so'zlar bilan yaralariga malham qo'ydi va shirin til bilan majruh taniga jon bag'ishiadi. Bu oshiq yigit tasavvur qilib bo'lmas davlatga tuyassar bo'ldi va xayol qilib yetmas saodatga erishdi. Bu baxt – barcha qiyinchiliklarni sabr-chidam bilan yengish namunasidir. Bunga azob-uqubatga bardosh ko'rsatish orqali erishiladi.

*Kimki, bir shiddat aro sabr-u tahammul ayladi,
Baxt aning nishini no'sh-u xorini gul ayladi».*

Xulosada deyilmoqchiki, kimki biror qiyinchilikda sabr-u chidam ko'rsatsa, baxt uning zaharini asalga, tikanini esa nafis gulga aylantiradi.

Mazkur bayonning ikki jihatiga tasavvuf adabiyoti nuqtayi nazaridan qarash ma'qul ko'rindi: ishqqa mutbalo bo'lgan oshiqlarning cho'chishlari tilga olingan satrda Alloh ishqidagilar nazarda tutilgan. Ular sabrdan cho'chishmaydi, sabrlarining yetarli darajaga yeta olmasligidan xavotirda bo'lishadi. Chunki sabr ularga yor vasli, ya'ni, Allohning jamolini ko'rish baxtini beradi, ya'ni jannat eshiklarini ochadi. Hikoyatdagi yigit sabri ham Alloh ishqidagi oshiqning ramziy qiyofasidir. Bandaning holi Allohga ayondir, U sabrlilar bilandir. Sabrlining majruh tanlariga jon bag'ishlaydi. Yusuf alayhissalomning akalari ul zotning ko'ylaklarini yolg'ondan qonga bo'yab, «ukamizni bo'ri yeb ketdi», deb otalarini aldadilar va «albatta bizlar rost so'zlovchilarmiz», deb ont ichdilar. Shunda Ya'qub alayhissalom ularga dedilarki: «Yo'q, sizlarga havoyi nafsingiz biron yomon ishni chiroyli qilib ko'rsatgan. Endi mening ishim – chiroyli sabr qilmoqdir» («Yusuf» surasi). Shu chiroyli sabrning mukofoti o'laroq o'g'llari bag'irlariga qaytdilar.

Hazrati Ibrohim alayhissalom o'g'llarini qurbon qilishga hozirlanan ekanlar, hazrati Ismoil alayhissalom dedilarki:

– Ey, otajon! Sizga amr qilingan narsani bajaring. Insha Alloh, mening sabr qiluvchilardan ekanligimni ko'rasiz. Pichoqni yaxshi qayrang, hamon bo'g'zimni kessinki, jon berish qulay bo'lsin. Pichoqni tortayotganda yuzimga qaramang. Balki otalik shafqati bilan ishni cho'zib yuborishingiz mumkin.

Shu voqeada barchalarimizga ibrat bo'larli ham ota, ham farzandga xos sabrning ulug' namunasini ko'ramiz.

Hazrati shayx Abu Hozimi Madaniy (q.s.) qassobning do'koniyonidan o'tar edilar. Qassob: «Go'sht oling», deb taklif qildi. Hazrat «pulim yo'q», dedilar. Qassob: «Hozir go'shtni olib ketavering, pulini keyin berarsiz, sabr qilaman», deb iltifot etdi. Shunda hazrat shayx dedilarki: «Mening nafsimga sabr qilmoqligim sening mendan pul kutib sabr qilmoqligindan yaxshiroqdir».

Ulug'lar sabridan bayon etuvchi hikoyatlarni o'qiganimda marhum shoirimiz hoji Sadriddin Salim Buxoriyning bir baytlarini yodga olaman:

*Avliyolik – sabrdir,
Sabr nafsga jabrdir.*

Hazrati shayx Sirri Saqoti (q.s.) sabrdan so'zlayotgan edilar. Chayon ul zotning bir necha joylaridan chaqdi. Shayx chayonni o'ldirmadilar. «Nechun o'ldirmadingiz?», deb so'rashdi. «Sabrdan so'zlab turar ekanman, Allohdan uyalib, chayonni o'ldirmadim. Nedinkim, sabrdan gapira turib, sabr qilmagan bo'lardim», deb javob qildilar.

Endi «sabr» va «qanoat» atamalariga qisqa izoh berib o'tsak: bu ikki so'z ko'pincha ketma-ket qo'llaniladi. Ammo ikkalasi bir ma'noni anglatuvchi ma'nodosh so'zlar emas. «Sabr» – iffatga xos xislatlardan bo'lib, nafsoniy quvvatlarni jilovlashdir. «Bardosh» yoki «chidam» deyilsa ham «sabr» anglashiladi. «Sabr»ni mumtoz adabiyotimizda «tahammul» (ayrim o'rirlarda «taammul») shaklida ham uchratamiz:

*Yo marhamat ul xayli sitamkoraga bergil,
Yo sabr-u tahammul meni bechoraga bergil.*

(«Mahbub ul-qulub»dan)

«Munshaot»dan: «...va ko'ngullari tahammul qilmag'andin arz qilg'aylar».

Demak, havoyi nafs xohlab turgan gunohlarni qilmaslik sabr ekan. Balo-yu ofatlar va musibatlarga taslim bo'laqolmaslik ham sabr. Sabrning oliy darajasi – musibatning birinchi zarbasi vaqtida bilinadi.

«Qanoat» esa yeb-ichmak va kiyinmakning boriga rozi bo'lib, imkon va zarurat darajasidan ortig'ini talab qilmaslikdir. Shu bois donolar qanoatni qushlardan o'rganishni tavsiya qiladilar. Qush ertangi ozu-qasi bo'lmasa ham mas'ud-baxtiyor uchaveradi. Odamning esa ombori donga to'la bo'lsa-da, keyingi yil g'amida, tashvishida parishondir.

Yevropaning mashhur faylasufi, uzlatga chekinib, umrini bochkada o'tqazgan Diogendan bir odamning boymi yoki kambag'al ekanligini so'radilar.

– Bilmayman, – deb javob berdi Diogen, – men faqat uning puli ko'pligini bilaman.

– Puli ko'p bo'lsa, demak, boy ekan-da?

– Ko'p pulga ega bo'lish va boy bo'lish – bir narsa emas, – deb javob berdi Diogen. – Boriga qanoat qilgan odamgina chinakam boydir. O'zida bor narsadan ko'proq boylik orttirishga harakat qilgan odam, oz bo'lsa-da, boriga qanoat qilgan odamdan kambag'aldoqdir.

«Qanoat – ehtiyojsizlik negizidir, izzat va sharaf tantanasidir, – deb yozganlar hazrat Navoiy. – Qanoatli kambag'al – davlatmanddir, uning shoh-u gadoga ishi tushmaydi:

*Xorlig'lar boshi tama bilgil,
Doimo «azza man qana» bilgil».*

Ma'nosi budir: xorliklarning boshianishi tamadan ekanini fahm etgin va hamisha «qanoatli kishi azizdir», deb bilgil.

Qanoatli kishini noyob donishmand deb ham izzat qiladilarkim, qanoat bandaga berilgan tunganmas ne'matdir. Nizomiy hazratlaridan bayt:

*Har kecha so'ngida nuri ziyo bor,
Har bardosh so'ngida zavqi safo bor.*

Qanoat to'g'risida ko'p hikmatlar aytilgan, ko'p ta'riflar berilgan. Shular orasida «Mahbub ul-qulub»dagi ushbu ta'rif g'oyat ahamiyatlidir:

«Qanoat – bir chashmadirki, olgan bilan uning suvi qurimaydi; u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug'i izzat va shavkat hosilini beradi; u bir daraxtdirki, unda qaram bo'lmaslik va hurmat mevasi bordir.

Qanoat – kishi ko'ngliga ravshanlik yetkazadi; ko'z undan yorug'lik kasb etadi. Qanoatli darvishning qattiq noni ta'magir shohning nozne'mat to'la dasturxonidan yaxshiroqdir. Qanoatga odatlangan faqirning yovg'on umochi – olg'ir boyning novvot-u holvasidan totliroqdir.

Shoh uldirki – olmaydi-yu beradi, gado uldirki – sochmaydi-yu teradi. Har kim qanoatga odatlangan bo'lsa, shohlik-gadolik tashvishini bilmaydi. Garchi tirikchilik uyi doim tor, bu haqda qancha mubolag'a qilsang, o'rni bor. Qanoat bir qo'rg'onki, unga kirsang, nafsning g'alvasidan qutulasan. Qanoat bir cho'qqiki, unga chiqsang, do'st-dushmanga muhtojlikdan xalos bo'lasan. Qanoat – xokisorlig'dirki, natijasi – yuksaklik; muhtojlikki, foydasi – ehtiyojsizlik. Qanoat – ekindir, urug'i – boylik; daraxtdir, mevasi – muhtojksizlik; maydir, achchiq, lekin nash'asi – shodlantiruvchi; yo'ldir qattiq, lekin borar manzili – sevintiruvchidir».

Rasulullohning (s.a.v.) uylarida bir necha kunlab qozon qay-namasdi.

– Ya Rasululloh! Faqat xurmo yeyaverib, ichimiz kuydi, – deb faqir-lar nolishganda Rasululloh (s.a.v.):

– Men ham xuddi sizlar kabi ikki oydirki, faqat meva yeyman. Uyimda yeyishga boshqa narsam yo‘q, – dedilar.

Bir kishi ochlik tufayli qorniga tosh bog‘lab oldi. Isssiq tosh qorin-ga bog‘langanida oshqozondagi ochlik azobi biroz chekindi. U odam Payg‘ambarimiz alayhissalomga qornidagi toshni ko‘rsatib, ochlik-dan shikoyat qilganida, Rasululloh (s.a.v.) ham muborak qorinlariga bog‘lab olgan toshlarni ko‘rsatdilar.

Umidimiz yulduzları, ba’zilarining otalaringiz xizmatdan qayt-ganlarida ovqat tayyor bo‘lmasa, g‘azablanib, dunyoni ag‘dar-to‘ntar qilishga ham tayyor bo‘lib qoladilar. Taomni vaqtida hozirlashga ulgur-magan ahli ayolini haqoratlashdan, hatto do‘pposlashdan toymaydilar. Qanoatsizlikning eng oliy darajasi shu holda namoyon bo‘ladi. Chunki taom qozonda qaynab turibdi, uzog‘i bilan yarim soatda pishishi aniq. Yarim soatga qanoat qilolmaydigan kishining arzimagan turtki bilan odamiylikdan chiqib ketishi hech gapmas. Darvoqe, shunday deb yozishga yozdig-u biroq, dinda sobit odam toqatsiz bo‘lmaydi, degan haqiqatni yodga oldik. Siz otangizdan ko‘p ibratlari fazilatlarni o‘rganasiz. Kamchiliklarni ham ko‘rasiz, ba’zan bu kamchiliklardan o‘zingizni nari olasiz, lekin ba’zan qanoatsizlikka bog‘lanib qolganingizni sezmay qo-lasiz. Masalan, o‘qishdan kelguningizcha qorningiz ochib ketdi, deylik. Onangiz choy damlab, ovqatni isitguncha qanoat qilasizmi? Dadangizga o‘xshab baqirib, to‘polon qilmasangiz ham, onangizga malol keladigan bir-ikki gapni aytib yubormaysizmi?

Aql mavzusida yuritgan suhbatimizda «insonlarni hayvonlardan yuqori qo‘yuvchi to‘rt narsaning biri – qanoat», deb sanab o‘tib edik. Bu fikrni inkor etmagan holda ba’zan o‘ylab qolaman: qanoat hay-vonlarda, masalan, itda ham bor-ku! Hayvonlardagi qanoat darajasi ba’zan insonnikidan ancha baland bo‘ladi-ku!

Hazrati shayx Shaqiqi Balxiy (q.s.) Hijozga borib, shayx Ibrohim Adhamga uchradilar. Dedilarki:

– Yo Adham o‘g‘li, tirikchililing qanday?

Ibrohim hazratlari aytdilar:

– Topsam shukr qilaman, topmasam – qanoat.

Shaqiq hazratlari dedilarki:

– Bizning Balx itlari sening shu qilganingni qilurlar.

– Siz nima qilursiz?

– Topsam – ehson qilurman, topmasam – shukr.

Bu javobdan ta'sirlangan Ibrohim hazratlari o'rinalidan turib, Shaqiq hazratlarini o'pdilar-da:

– Siz mening ustozimsiz, – dedilar.

(Mazkur voqeа boshqa tarixiy manбada o'zgacharoq tarzda bayon etiladi: «Hukamolardan Abu Zayd aytadilar: «Balxlik bir yigit menga: «O'zлaringizning zuhdi-taqvolaringiz haqida gapirib bering», degan edi, men: topsak – yeymiz, topmasak – qanoat qilamiz», dedim. Shunda u dediki: «Bizda Balxning itlari shunday qilishadi. Biz topmasak – qanoat qilamiz, topsak o'zimizdan muhtojroqlarga beramiz». Bu hikmatning ikki manбada ikki shaklda bayon etilishiga ajablanmaslik kerak. Roviylar qaysi bir bosqichda adashgan bo'lislari mumkin. Yoki har ikki holda ham yuz bergen voqeadir. Buning ildizini topishga urinish ham shart emas. Chunki muhimi – hikmatning o'zi. Voqeа kimning ishtirokida bo'lgani ikkinchi darajali masala).

*Qanoat ma'danig'a och ko'zung och,
Tama bo'yi ko'rinmay, bo'yidan qoch.*

Mazkur baytda hazrat So'fi Ollohyor bu ma'noni aytmoqchilar: «Hamisha qanoat xazinasiga ko'z tikib yurgin. To'qlikda ham, ochlikda ham qanoatli bo'l. G'aflatda bo'lma, ko'zing och. Tamaning qiyofasi ko'rinmasdan oldin, uning isini bilgachoq, undan qoch.

Sharafli hadis. «Kimning Allohdan savob kelishiga qanoati bo'lsa, o'ziga yetayotgan aziyatni sezmas». Qanoat qilgan kimsa hamma narsadan ozod bo'ladi. Taajjubki, dunyoparasltar boylikni moldan qidiradilar. Vaholanki, u qanoatdadir. Rohatni esa ko'pdan qidiradilar. Aksincha, u ozdadir. Aqli odam fahm etmog'i shartki, qanoat uning boshini yuqori ko'taradi, oliv maqomga yetkazadi, izzat va shavkatga ega etadi. Ammo tamakor odam dunyoda xorlik va haqoratdan xoli bo'lmaydi. Qanoatli kishi o'zining har bir so'zi va ishida haloldirk, shu bois ham Suqrot hakim: «Hoy-u havasni tark aylab, qanoatni ixtiyor eting», deb vasiyat qilganlar.

Barcha xulqlar kabi qanoat ham muntazam tarbiya orqali kamolga yetadi. Lekin shayton bandaning ko'z oldiga o'z pardasini to'sib, haqiqatni ko'rsatmaslikka intiladi. «Qanoat qilib o'zingni qiy nab nima qilasan, ana, Falonchini qara, yayrab yashayapti, sening undan kam joying bormi?», deb vasvasa qiladi. Banda irodasini boshqara olmagach, qanoatdan yuz o'giradi va shunga yarasha ajrini oladi.

*Saodatli erur moli yo'q gadoy,
Borga toqat qilsa, uning ko'ngli boy.*

Bir kishi hazrati shayx Abu Bakr Abu Varroq Termiziyydan (q.s.) o'git istadi. Unga dedilarki:

– Ikki jahonning sharri (yomonligi) mol-dunyo ko'pligidadir. Xayri (yaxshiligi) esa Allohnning bergeniga qanoat qilmoqlikdadir. Borgil, bu o'gitni tutgil, najot topgaysan.

Ha, najot – qanoatda hamdir. Kimki qanoat qilmasa, yetisha olmaydigan narsasiga intilaversa, o'zga kishi qo'lidagi narsaga ochko'zlik bilan qarayversa, quvonch olami unga begona bo'ladi. Qanoati tufayli xursandchilik olamida yashovchi kimsaning hech kimga ehtiyoji ham tushmaydi.

*Bir yo'qlikning bir kun to'qligi bordir,
Bir g'amlikning bir kun shodligi bordir.
Qanoat qilgan rohat ko'rмаган emas,
Gadolikning bir kun bekligi bordir.*

«Dunyoda eng yaxshi lazzat nima?» degan savolga «qanoat lazatidir», deb javob beradiganlar yangishmaydilar. Chinakamiga qanoatli bo'lish xudbinlikni inkor etadi, kishi o'zi rohatda yashashi bilan birga, boshqalarning ham shod yashamog'ini istaydi va bu yo'lda jon fido qilmoqqa ham tayyor bo'ladi.

Kunlardan bir kuni Salmon Forsiy (r.a.) uylariga yaqin do'stlaridan Abu Zarr G'iforiy keldilar. Dasturxon ustiga bir ko'za suv va bir necha bo'lak qotgan non qo'yildi. Nonni suvga botirib yeyayotgan mehmon «non juda mazali ekan-u ammo tuzi biroz kamroq tuyuldi», dedilar. Shunda Salmon Forsiy mehmonidan uzr so'rab, ko'zani oldilar-da, bozorga yo'naldilar. Bozor yaqin bo'lgani sababli, ko'zani tuzga almashtirib, tezda uylariga qaytdilar. Endi suvga bo'ktirilgan nonga tuz sepib yedilar. Shunda mehmon: «Allohga shukr, bizni shunchalar qanoatli qilib yaratibdi», dedilar. Bu shukronani eshitib, mezbon qo'shimcha qildilar:

– To'g'ri, Allohga shukr qilamiz, lekin qanoatimiz yanada ko'proq bo'lganida ko'zani tuzga alishmas edik.

Qanoatsiz odam hech mahal o'zini o'zi idora eta olmaydi. Qanoat – yetishurlik miqdoriga yoki xazinada topilganiga rizo bo'lmoqlik, demak ekan, bu katta yo kichik, er yoki xotin zoti uchun ham eng go'zal bir sifatdir. Yetishur miqdoriga rizo bo'limgan kimsa yerto'la xazinasi bo'lsa-da, hargiz qanoat qilmas. Masalkim: bir qanoatsiz sayyod (ovchi) tulkini ko'rib qoldi-yu uning yungiga havasi keldi. Jonivorni tutib, terisini shilib, qimmat bahoga sotishni orzu qildi va uning inini izlab topdi. Inga yaqin yerda chuqur qazib, ustini xashak

bilan berkitib, tepasiga bir bo'lak go'sht ham tashlab qo'ydi. Tulki inidan chiqib go'shtni ko'rди. Chohga yaqinlashdi-yu ammo go'shtga chang solishga shoshilmadi.

– Bu go'sht dimog'imni xushbo'y qilsa ham, lekin undan balo isi kelib turibdi. Donishmandlar xavf-xatarli ishni qilmaydilar, oqillar fit-naga sabab bo'ladigan ishga kirishmaydilar. Bu xashak ustiga bekorga go'sht qo'yilmagandir, har holda shu go'shtdan umid uzganim afzal.

Tulki shu qarorga kelib, chohni chetlab o'tib ketdi.

Shamol go'sht isini shu atrofda yurgan och yo'bars dimog'iga yet-kazdi. Yo'bars go'shtni tezdagina, adashmay topdi, o'ylab ham o'tir-may hashak ustiga oyoq qo'ydi-yu chohga quladi. Sayyod shovqinni eshitib «chohga tulki tushdi», degan guman bilan yugurib keldi-yu pastga qarashga ham qanoat qilmay o'zini chuqurga tashladi.

Kim qaysi fazilati tufayli omon qoldi-yu kim qaysi illati tufayli halok bo'ldi?

Qadim zamonda Kobul shahrida istiqomat qiluvchi ikki qanoatsiz odam mayishatlarini yaxshiroq o'tkazish ilojini topolmay Sulton Mammudan najot istab, G'azna shahriga qarab yurdilar. Yo'lda bir kishi ularga hamroh bo'ldi. Bu ikki qanoatsiz boshkentga ne maqsad ila borayotganlarini aytib, yangi hamrohning ham safardan muddaosini bilmoq istadilar.

– Men duradgorman, halol kasbim bilan topganimga qanoat qilib yashayman, – dedi yangi hamroh. – Hech kimdan biror narsa tama qilmayman. Hatto sultonning ham in'om-ehsoni menga kerak emas. Maqsadim – G'azna shahrini bir tomosha qilib kelish xolos.

G'aznaga yetib kelishgach, ikki qanoatsiz kishi sulton qarorgohiga yo'l oldi. Duradgor esa bormadi. Qanoatsiz kishilar sulton huzuriga kirib, muddaolarini izhor qilib bo'lishgach, qanoatli duradgorning bu ziyoratga kelishdan bosh tortganini ham aytib o'tdilar. Bundan ajablangan sulton G'aznaviy odam yubortirib, duradgorni olib keltirdi. Qanoatsizlardan biri sultondan bir xalta oltin so'radi, ikkinchisi esa hali uylanmay yurganini, sultonning saroydagi biron cho'ri qizga uylantirib qo'yishidan umidvor ekanini bildirdi. Sulton bularning tilaklarini qabul etib, qanoatli duradgordan so'radi:

– Uzoq yo'l bosib G'aznaga kelganing holda meni ziyorat qilishni nima uchun istamading?

– Bu shaharning go'zalligi haqida ko'p hikoyalar eshitib edim. Maqsadim – shu go'zalliklarni o'z ko'zim bilan ko'rish. Men halol kasbim bilan kun kechirishni istayman. Birovdan bir burda non umid qilib yashab, nomus-orimning va obro'yimning barbod bo'lishini xohlamayman. Shu bois menga sizning in'omingiz kerak emas. Huzuringizga oshiqmaganimning boisi faqat shudir.

Sulton turli in'omlarni taklif qilsa-da, qanoatli inson bularning hech birini qabul etmadi. Qanoatsizlarning biriga xalta to'la oltin berilib, ikkinchisi cho'riga nikohlangach, uylariga qaytishga izn so'radilar. Ruxsat tekkach, yo'lga tushdilar. Sultan uchinchi kishining qanoatini kibr va nodonlik o'rnida qabul qilib, g'oyat g'azablandi-da:

– Xaltasi va cho'risi bo'lmanan kishini o'ldirib, kallasini menga keltir, – deb buyurib, jallodni ularning izidan jo'natdi.

Yura-yura charchagan qanoatsizlardan biri oltin to'la xaltani duradgorga berib, biroz ko'tarib borishni iltimos qilgan onda jallod ularga yetib keldi. Sultonning «xaltasi yo'q odamning kallasini ol», degan amriga amal qilib qanoatsizni o'ldirdi. Sultan jallod olib kelgan kallani ko'rib: «Yanglish o'ldiribsan, endi borib cho'risi yo'q odamning boshini uz», deb buyurdi. Jallod ularga yetib kelganda qanoatsiz kishi zarurat yuzasidan nariroq ketib, xotiniga qarab turishni duradgordan iltimos qilgan edi. Jallod uni narida, yolg'iz o'zini ko'rib, cho'risi yo'q odam, deb gumon qildi va sulton amrini bajardi. Sultan G'aznaviy u keltirgan boshni ko'rib yana dakki berdi-da: «Xaltasi va cho'risi bor odamni tiriklayin olib kel», deb buyurdi. Qanoatli kishi saroyga keltirilgach, sulton undan «Hamrohlaringga nima bo'ldi?», deb so'radi.

– Siz kimga oltin va cho'ri in'om etgan bo'sangiz, ularning jonlarini ham o'zingiz oldingiz, – dedi duradgor. – Men sizdan hech nima olmaganim uchun salomat qoldim.

Sulton uning bu so'zidan ta'sirlanib: «Mendan biror narsani tila!» deb iltimos qildi.

– Xo'p, bu safar sizdan uch narsani so'rayman, – dedi qanoatli kishi.
– Avvalo, xaltadagi oltinlarga yanada ko'proq oltin qo'shib, o'ldirilgan ikki hamrohimning oilalariga yubortiring, ularni rozi qiling. Xonadonlari ahlidan gunohingizni kechirishiarini so'rang. Keyin g'azablanib va ig'vogarlarning so'ziga kirib, hech kimni o'ldirishga buyurmang, adolatli rahbar bo'ling. Uchinchisi, men sizdan o'zim uchun hech nima tilamayman. Agar ijozat etsangiz, oilamni G'aznaga ko'chirib keltirib, shu yerda o'z halol kasbim bilan mashg'ul bo'lay.

Sulton Mahmud G'aznaviy uning tilaklarini qabul qilgach, bunday dedi:
– Mening ham sendan uch tilagim bor: birinchisi – xatolarimni kechir. Ikkinchisi – ishlarimda menga maslahat berib tur. Uchinchisi – har juma oqshomilda huzurimga kelib, suhbatingdan bahramand etasan.

Hikoyatning xotimasi o'laroq bayt:

*Gar qanoat birla bo'lsang barqaror,
Bo'lmanan dunyoda hech xor-u zor.*

Qanoat haqida so'z ketar ekan, bu sharaflı hadisni chetlab o'tolmaymiz: «Mo'min kishi bir ichagi to'lguncha yeydi, kofir yetti ichagi to'lguncha yeydi». Ko'p ovqat yeyishi bilan shuhrat qozongan bir kishi mazkur hadisning aytishiga sabab bo'lgan, deb rivoyat qiladilar. Hadisdagi ko'plikni bildiruvchi «yetti» soni orqali ta'makorlik, ta'bi bad, hasad, nafs, ovqatdan lazzatlanish va semirish, ko'z, og'iz hirsleri va shahvat kabi hayvoniy illatlar nazarda tutilganligi ehtimoldir.

Odamning qanoatkorligi va oz yemak bilan to'yishi barchaga ma'lum fazilat. Bizda ovqat yeyishni «Bismilloh» bilan – Alloh Taoloning ismini aytish bilan boshlash odat qilingan. Aql egalari me'dalarini to'ldirmaydilar, ko'p yeyishga hirs qo'ymaydilar. Turfa xil yemishlarga va sharbatlarga haddan ziyod iltifot etmaydilar. Zotan, odam bolasiga yarashadigan ish ham shudir. Nodon esa, hirsining shiddatidan yeb to'ymaydi, to'ysa-da, qo'ymaydi. Chunki u nafsiga bandi. Munkir shahvatining asiri bo'lgani sababli qancha yemasin, baribir to'ymaydi. Xalqimizda «Nafsi buzuq hayitda o'ladi» degan maqol bor. Nafsini tiyolmaydigan odamlarni ko'rganimizda «yaxshi ham hayit har kuni emas, yilda ikki marta», deb qo'yamiz.

Sayyidimiz hazrati Muhammad Mustafo (s.a.v.) oz ovqat bilan qanoatlanish borasida bunday o'git bergenlar: «Me'daning uchdan birini ovqat, uchdan birini suv, qolgan uchdan birini havo uchun (nafas olmoqning yengillashishi uchun) bo'sh qoldir».

Rivoyat. Ajam podshohiaridan biri hazrati mustafo (s.a.v.) xizmatlariga bir hoziq tabib yubordi. Ul tabib arab diyorida ko'p muddat yashadi, ammo hech kim uning oldiga borib, muolija talab etmadni. Oxiri ul Payg'ambarimiz alayhissalom huzuriga kelib gina ettikim:

– Men bandani as'hob marizalari muolijasi uchun yubormish erdlar. Bu muddatda hech kishi iltifot etib, mening qoshimg'a kelmadilar va men muqarrar xizmatni bajo keltira olmadim.

Rasululloh (s.a.v.) dedilarkim:

– Bu toifaning odati ulki, to ishtaha tamom bo'lmashdin burun taomdin qo'llarini tortarlar.

Hakimi hoziq dediki:

– Sihat va tandurustlik sababi ushbudir.

Shundan so'ng ul ijozat olib, o'z yurtiga qaytdi.

Sulaymon Doroniy hazratlari bayonlarikim: «Har narsaning zangi bor. Ko'ngil zangi ko'p yomondir. Ko'p yeganga olti balo yopishadi: 1. O'qigan namozining ta'sirini bilmaydi. 2. Xotirasi susayadi. 3. Berahm bo'ladi, binobarin, o'zi to'q bo'lgani sababli o'zgalarni ham to'q sanaydi. 4. Ibodatlarga dangasalik qiladi. 5. Shahvati ustun keladi. 6. Musulmonlar masjidga borayotganlarida u hojatga shoshiladi.

Bu borada kishining yashashdan maqsadi muhim ahamiyatga ega. Birov yashamoq uchun taom yeydi. Boshqa birov esa taom yemoq uchungina yashaydi. Bundaylarni «qorin bandalari» ham derlar.

Bir hakimdan so'radilarkim: «Har kun ne miqdor taom yemak kerakdir? Hakim dedi: «Yuz tanga og'iricha yemaklik kifoya qilur». Yana so'radilarkim: «Bu miqdor yemak badanga quvvat bera olurmi?» Dedilarkim: «Bu miqdor taom yesang, seni ko'tarur va mundin ziyoda yesang, sen oni ko'tarursan».

*Bilkim, tirik yurmakdurur, luqma yemaklikdin murod,
San jahl-u g'aflatdin muning aksiga qilding e'tiqod.*

(Ya'ni: ovqat yemoqdan murod – tirik yurmoqdir, sen esa ovqat yemoq murodida tirik yuribsan).

Bir podshoh fazl-u hikmatda tengi yo'q bir hakimning dovrug'ini eshitib, huzuriga chorladi. Har sohada savollar berib, qoniqarli javob oldi va «o'zimga vazir qilib olsam bo'lar ekan», degan to'xtamga keldi. Ammo yana bir bor sinashni ixtiyor etib, dasturxonga taklif qildi. Hakim qovurilgan bir tovuq go'shtini zo'r ishtaha bilan yeb tamom qilmay, ikkinchisiga qo'l uzatdi. Uning ovqat yeyishini kuzatib o'tirgan podshoh o'ylandi:

– Bu odamning nazari nihoyatda och ekan. Mening huzurimdaki shu qadar ovqat yesa, yo'g'imda mol-mulkimni yeb ado etarkan-da...

Hakimning ilmi bor edi, ammo nafsi idora qilmagani sababli vazirlikdan mahrum bo'ldi.

Bu rivoyat bir maqolni eslatdi: «O'ldirsa ham osh o'ldirsin». Ajabki, osh o'ldirmoq uchun emas, yashamoq uchun xizmat etmog'i kerak. Kimki, oshdan bo'kib o'ladigan bo'lsa, ayb taomda emasdир. Islomning ulug'ligi shundaki, inson zoti nimadan qaytarilgan bo'lsa, bugungi tabobat buning ilmiy isbotini topib turibdi. Tib olimlari ro'zaning foydasini ham tan oldilar, hatto och qoldirib davolash usullari kashf etildi. Tabobat ahli kechki payt ko'p taom yemaslikni tinmay ta'kidlaydi. Masalan, televizorda vrach shunday maslahat beryapti. Biz esa uning maslahatini jimgina eshitib, osh oshalayveramiz. «Gaplari to'g'ri», deb tan olamiz-u, biroq, taomdan qo'limizni tortmaymiz.

Asalari nilufar gulining rangini ko'rib, darhol unga qo'nadi. Shirasini so'rib, hididan zavqlana boshlaydi. Bu ishga shunchalik berilib ketadiki, uchib ketishi lozimligini ham unutib qo'yadi. Bu orada nilufar asta-sekin yaproqlarini yumadi va asalari ular ichida qolib, halok bo'ladi. O'z qismatiga rozi bo'lmay, ortiqcha narsalar talab qiluvchi qanoatsiz odam, go'zal chamanlarda rang-barang chechaklarning

xushbo'y hidiga va yashil yaproqli daraxtlarning mevalariga qanoat qilmay, filning qulog'iga kirgan va qulooq suprasining bir harakati bilan halok bo'lgan pashshaga o'xshaydi.

Sabr va qanoatga quvvat beruvchi, faqatgina insonga xos bo'lgan fazilatlardan biri – umid erur. Sabrli odam hech mahal umidsiz bo'lmaydi. Nedinkim, odamning odamligi umid bilan. Umidsiz odam – bir qop et. Umid – parvozga shaylangan bir lochindir. Umidsizlik esa oyoqqa bog'langan tosh. Insonlarda umid bo'lmasa edi, hayot lazzati yo'qolar edi. Banda gunohdan xoli emas, agar u Allohning rahmatidan umid qilmasa, bu dunyoda yashashining qizig'i qolmaydi.

*Agar do'zax labinda bo'lsa poying,
Umid uzmaki, g'ofirdir Xudoying.*

Hazrat So'fi Ollohyor demoqchilarkim: faraz qilki, oyog'ing seni do'zax labiga yetkazdi. Shunda ham sen Allohning rahmatidan umidi uzma. Chunki Xudoying gunohlarni yorlaqaguvchidir. Xullas, gunohlaring na qadar ko'p va katta bo'lsa-da, hamisha umidli bo'l.

*G'araz uzma umid, e tolibi roh,
Dedi: «la taqnat-u min rahmatillah».*

Deyilmochikim: Ey, Alloh talabida yurgan banda, Alloh Taolonning rahmatidan umid uzma. Alloh Taolonning bu xususda o'z so'zi bor: «Ey, bandalarim, rahmatimdan umidsiz bo'l manglar».

Agar qalbimizda umid bo'lmasa, duolar va munojotlar ham qilman bo'lardik. Umid – shunchaki bir narsani orzu qilib kutish emas. Umid – iymon ustunlaridan biri, negaki, biron narsani Allohdan umid qildikmi, demak, uning borligiga iymon keltirdik. Odam umid ishonchini to lahadga qadar bo'lgan hayoti davomida sobit hoida ushlashi kerak. Chunki umidini yo'qotadigan odamning boshqa yo'qotadigan narsasi qolmaydi.

Odam bolasi jon og'ritar voqealar yuz bergenida telba-devonalardek harakat qilishdan, boshiga og'ir musibat tushganida umidsizlik gir-dobiga cho'kishdan saqlanmog'i lozim bo'ladi. Chunki insonlarning eng falokatdiydası – falokatga chidamsiz va umidsiz odamdir.

Hikoyat. Keksa yoshli bir otaxon dashtga chiqib anor ko'chatlarini ekayotgan edilar. O'sha yerdan gijinglagan ot mingan shahzoda o'tib qoldi. U otaxonning yoshini so'rab dediki:

– Yoshingiz to'qsondan oshibdi, bir oyog'ingiz to'rda, bir oyog'ingiz go'rda bo'lsa, joningizni qiy nab nima qilasiz? Uyda tinchgina o'tir-sangiz bo'lmaydimi?

Otaxon bog' qilishning savobligini, Rasululloh (s.a.v.) qiyomat boshlangan choqda qo'lingizda nihol tutib turgan bo'lsangiz, ekib qo'yishga urining, deb marhamat qilganlarini tushuntirib o'tirmay, qisqagina qilib: «Umidli dunyo-da, shahzodam», dedilar. Otaxonning bu gaplarini qurumsoqlik, dunyoga to'ymaslik deb anglagan shahzoda o'ylamasdan dedi:

– Agar shu ko'chatlar amal olib, hosil bersa-yu uning mevasidan tatib ko'rish sizga nasib etsa, mening xotinim taloq bo'lsin!

Otaxon shahzodaning yengiltakligidan ranjisalar ham, indamay qolaverdilar.

Oradan yllar o'tdi. Dasht anorzorga aylandi. Shahzodaning otasi vafot etib, taxtga o'tirdi. Kuz kunlarining birida shoh shu anorzar yondan o'ta turib chanqog'ini bosmoqni ixtiyor qildi, bog'bonni chaqirib, bir piyola anor suvi so'radi. Ajabki, dashtga nihol ekayotgan otaxonni tanimadi. Otaxon ichkari kirib, anorni siqib, sharbatni shohga tutdi. Sharbat shohga taxir tuyulib, boshqa anorni siqishni buyurdi. Ikkinchisi chuchuk tuyuldi. Keyingilari ham yoqmay g'azablandi-da: «Hoy chol, qanday befarosat odamsan, sharbatni avval o'zing tatib ko'rib, keyin menga uzatmaysanmi?», dedi.

– Uzrliman, shohim, men tatib ko'ra olmayman, – dedilar otaxon.

– Nega? – deb ajablandi shoh.

– Agar men hatto bir tomchisini tatib ko'rsam ham, sizning xotiningiz taloq bo'lib qoladi.

Shunda shoh otaxonni tanidi, yoshligida aytgan gapini ham eslab, otdan tushdi. Umidsizlik bilan yashashning naqadar yomon ekanligidan xijolat bo'lib, uzr so'radi.

Banda ba'zan orzu uzunligiga bandi bo'lib qolganini o'zi ham sezmaydi. Bu hol rizqqa qanoat qilmaslik deb baholanadi. Shayx Sa'diyda bunday satrlar bor:

«Eshitdimkim, bir bozorgonning yuz ellik teva moli va qirq banda xizmatkori bor edi. Bir kecha Kesh jazirasida meni qoshig'a chaqirdi va tong otguncha tinmay parishon va malolangiz so'zlar aytdi, andog'kim: «Turkistonda falon miqdor amborim bordur va Hindistonda falon chog'liq molim bordir. Bu xat falon yerning xatidur, falon nimarsaga falon kishi zomindur». Va goh der erdikim: «Iskandariya havosi ko'ngulg'a tushubdur». Va yana der erdikim: «Diyorning havosi dilkash ermasdur». Yana dedi: «Ey, Sa'diy, oldimda yana bir safarim bordurur, agar ondin forig' bo'lsam, qolg'on umrimni bir go'sha-da o'tkarurmen». Men dedim: «Ul na safardur?» Ul dedi: «Gugirdin Forsdin Chinga olib borurmen, nedinkim, gugirdning qimmati onda baland ermishdir. Ondin chiniy kosalarни Rumga eltarmen, ondin Rum debolarin Hindistong'a yetkururmen, ondin hindiy fo'lodlarni

Halabga keltururmen. Ondin halabiy shishalarni Yamanga doxil etar-men, ondin Yamaniy Forsg'a vosil qilurmen. Ondin so'ngra tijoratni tark etib, do'konda o'l tururmen». Mundoq molixuliyo harzalardin ul miqdor so'z aytdikim, menda eshitgudek toqat qolmadi. So'ngra dedi: «Ey, Sa'diy, sen ham bir so'zni degil, qachong'acha bu so'zlarga rozi bo'lib o'l turasen?» Men dedim (qit'a):

*Bir kishining tushti mahmildin yuki,
Bir biyobondin qilur chog'da murur.
Dedi: dunyodordlarning och ko'zin,
Yo qanoat to'ldurur yo xoki go'r».*

Bundan shunday ma'no anglash mumkin: kimningki ko'zlarini dunyo mollariga boqar ekan, bu ko'zni yo qanoat yoki go'rnning tuprog'i to'ldiradi.

Shayx Sa'diy bayon qilgan voqeani hozirgi kunda ham tez-tez uchratib turamiz. Dunyodan umidvor birodarlarimizning orzulari shu qadar uzunki, unga yetishga bir odamning umri kamlik qilib qoladi. Ular bu umid yo'lining xatarli ekanini o'zlarini ham biladilar. Faqat «man shu ishimni o'nglab olay, keyin to'xtayman», deb o'zlarini o'zlarini aldayveradilar. Poraxo'rliги uchun qamalib qolgan bir odam afsus bilan bunday degan edi:

— Shaharda uyim yo'q, ijarada turar edim. Bir xonalik uyim bo'lsa edi, degan umid bilan qaltis yo'lda o'tdim. Shu uyni olaman-u, haromdan tiyilaman, deb o'zimga so'z berdim. Uyni oldim. Keyin uylanishni, dabdabali to'y qilishni orzu qildim. Bu umid haromdan tiyilishimga yo'l bermadi. Keyin ikki xonali, so'ng to'rt xonali uy umidida o'zimni cho'qqa urdim. Avtomashinani orzu qilib unga ham yetishdim. Undan keyin ko'ngil hovli-joyni istadi. Ammo... hovli-joy o'rniga qamoq nasib etdi...

Banda rahmoniy umid bilan shaytoniy orzuni ajratib olishi kerak. Rahmoniy umiddagi odam sabrlidir. Shaytoniy orzu-istak bilan yashovchi sabrsizdir.

Inson umid qilgan narsasidan mahrum bo'lsa, ranjiydi, dunyo ko'ziga qorong'u bo'lib ketadi. Umid sinsa, inson mag'lubiyatga uchraydiki, qamoqqa tushgan odamning afsusi bunga misoldir.

Odam hamma narsasidan ayrilib qolishi mumkin, ammo umiddan ayrilmaydi. Umid bilan istak bir-birini o'zaro ta'qib etib yuradi. Biri yonsa ikkinchisi alanga oladi yoki aksincha. Demak, shaytoniy orzu shaytoniy istak cho'g'ini alanga oldiradiki, oqibatda odam kuyib kul bo'ladi. Umidni tungi osmonga ham o'xshatadilar Osmonga astoydil tikilgan nigoh biron bir yulduzni topmasdan qo'ymaydi. Shoir ayt-moqchi:

*Diling kuymasin, noumidlik bilan,
Yorug' kun tug'ilgay qaro kechadan.*

Bemorlar Allohdan shifo umididalar, farzand umidida yurganlar ham bor... Yoshlarning umidi hayotni baxtiyorlik bilan o'tkazish, keksalarning umidi – imyon kalimasi bilan jon berish.

Donolar deganlarkim, hech qaysi tabib toliqqan vujud va azob chekkan qalb uchun umidchalik dorini topib bera olmaydi. Umidsiz qalb – egasiz huvillab qolgan hovliga o'xshaydi. Umidsiz yurak tars yorilib ketishi mumkin, deydilarkim, u yurakning yorilib ketmasligi uchun qalqondir. Qalbimiz qalqonini mustahkam etishni Yaratgandan so'rab, sabr va qanoat hamda umidning dushmani bo'lmish shosh-qaloqlik haqida ham bir necha so'z aytishga kirishamiz. Chunki siz aziz **umidimiz yulduzlarida** shoshqaloqlikni ko'p uchratamiz.

Masalkim, o'rgumchak ipak qurtini ko'rib, massaralab kulib dediki:

– Buncha imillaysan, do'stim, harakatingni ko'rgan odamning yuragi yorilib ketay deydi. Meni qaragin, oz vaqtda kattakon to'siqni to'qib tashlayman.

– To'g'ri, sen haqsan, – dedi ipak qurti. – Men shoshilmay ish qilaman. Lekin blr zumda qilingan bu uyingdan nochorroq uy bormi? Sening ingichka iplaring juda zaifdir. Men sekin ishlayman, ammo pishiq ish qilaman. Shu bois ipagimni hamma qadrlaydi. Ipagim oz bo'lsa ham senikidan ustundir va qimmatdir.

O'rgumchak ipak qurtini nodonlikda ayblab, kula-kula, qulf teshigiga to'rini to'qib, o'lya poylay boshladi. Shunda qulfga kalit solindi-yu o'rgumchakning to'qigan to'ri ham o'ziga qo'shilib barbod bo'ldi. Ipak qurti esa shoshilmay ipakka o'raldi. So'ng sabr bilan kutdi. Sabr uni kapalakka aylantirdi, osmonga parvoz qildi...

Masaldan ma'no buki, shoshilishlari tufayli pala-partish ish qiladiganlarning oqibati xayrli emasdир. Shoshqaloqlik odamni halokatga yetaklaydi. Shu bois shoshilinch ishlardan saqlanmoq kerak. Shosh-qaloqlik – pushaymonlikning onasi. Ikkalasi bir-biridan ayrilmaydi. Ishning yaxshisi – puxta qilinganidir. Odamlar tezkorni emas, puxta ish qiluvchini yoqtiradilar. Puxta bajarilgan ish oz bo'lsa ham qimmatliroq bo'ladi. Yaxshi ish og'ir bo'lsa-da, puxtadir. Tezda bajarilgan ish ko'p bo'lsa-da, yaroqsizdir. Sharafli hadis: «O'ylab ish qilish Allohdandir. Shoshilish esa shaytondandir».

Shaytonlar zamoni – sovetlar davrida shoshilib qurilgan imoratlarining vayron bo'lganlarini ko'rdik. Hozir xorijda shoshma-shosharlik bilan, demak, sifatsiz tayyorlanayotgan mollarni arzonligiga uchib, sotib olib, yurtimizga keltirib qimmat baholarda sotayotganlarni ham

ko'rib turibmiz. Sovet jamiyatining inqirozi sabablari ko'p. Shulardan biri – hamma ishlari shoshqaloqlik bilan bajarilardi. Bundan uyalishmas edi, balki barchani shunga da'vat etishardi. «Besh yillik rejani uch yilda bajaramiz!» yoki «bir kunda uch kunlik vazifani bajaramiz!» degan shiorlar odatiy holga aylangan edi. Mazkur shiorlar yolg'on va qalloblik asosida amalga oshirilardi. Oqibat – hammamizga ma'lum.

Sabrning ziddi – shoshqaloqlikdir, demak, sabrsizlik desak ham bo'ladi. Atrofimizga ziyraklik bilan boqaylik: hamma sohada shoshqaloqlikn Ko'ramiz. O'qishda ikki yilga mo'ljallangan ilmni bir yilda egallahsga intilish bor. Insonning zehni qanchalik o'tkir bo'lmasin, og'irlik qiladi. «Ortiqcha kuchanish belni sindiradi», degan maqolni shoshqaloqlikka nisbatan ham qo'llash mumkin. Allohning mo'jizalariga diqqat qilaylik: birontasida shoshqaloqlik alomatlarini uchratmaymiz. Allohning O'z Rasuliga xitoban «...mushriklarning ozoraziyatlariga sabr qiling va ularga tushadigan azobni shoshtirmang» («Ahqof» surasi), deganini eslaylik. Yana takrorki, Qur'oni Karim ham shoshqich ravishda bir hafta yoki bir oyda emas, balki odamlarning toqati hisobga olingan holda yigirma uch yil davomida nozil qilingan.

Odamzodning fitratida shoshqaloqlik mavjud: piyoda yurishga toqati yetmadni, ulovlarni mindi, buning harakatidan ham qoniqmadni: velosipeddan tortib uchoqlarga qadar ixtiro qildi. Ana endi e'tibor bering: tezlikni oshirgani sayin jonga nisbatan xatar ortib boraverdi. Otdan yiqilib mayib bo'lishdan boshlangan falokatlar uchoqlar yoki poyezdlar yoki avtomobillar halokatidagi fojalarga olib keldi. Bu fojialar tufayli jon bergenlar soni jang maydonlarida o'lganlar sonidan kam emas. Qabristonlarda yosh yigit-qizlarning qabrlarini ko'rganda shularni o'layman. Bu qabrda yotganlarning aksari avtomobil halokati qurbanlari ekani achinarli. Yarim soatda shoshilmay boriladigan manzilga besh daqiqa avvalroq borishga intilishdan nima naf bor ekan?

Shayx Sa'diy hazratlari yozadilar:

«Bir kuni safar asnosida yigitlik g'ururi bila uzoq masofani piyoda qat' etib, bag'oyat borib bir to'paning ostig'a yetib, yotmisht erdum. Bir ojiz qari kishi karvonning izidin kelur erdi. Mening ustimg'a yetub dedikim: «Bu yerda nedin yotmishtankim, uyqu joy ermasturur?» Men dedim: «Nechuk yuraykim, oyoqimda yurgudek quvvat qolmamishdir». Ul dedi: «Sen eshitmadingmukim, ulug'lar debdurlarkim, yugurib yeta olmay qolq'ondin, ohista yurub borg'onlik yaxshidur». Qit'a:

*Eyki, manzilga yetmak istarsen,
 Yurma ta'jil birla, sabr ila yur.
 Ot na yerga shitob ila borsa,
 Yurub ohista teva dog'i borur».*

Bu oddiy haqiqatni barcha biladi, ammo barcha ham amal qilavermaydi.

Shoshqaloqlik faqat amaliy ishlardagina halokatga olib kelmaydi. Bu illat ma'naviyat olami uchun ham xatarlidir. Bir olim yaxshi niyat ila dori kashf etdi, ammo yaxshilab sinab ko'rmay, shoshildi, odamlarga tavsiya qila boshladi. Oqibat yomonlik bilan tugadi. Ikki yosh bir-birini sinashga ulgurmay shoshilib to'y qiladilar. Oqibat - fe'li chiqishmadi, deb ajratadilar. Odamning qaysidir masalada ma'lum bir qarorga kelishida shoshilishi ham xatarlidir. Ayniqsa, rahbarning shoshqaloqligi ko'pning sho'rimi quritishi mumkinkim, tarix bunday hollarga guvohdir.

Rivoyat. Hind podshohlaridan biri to'rt pahlavon aka-ukaga katta ixlos va zo'r e'tiqod qo'ygan edi. Ularni o'zi tarbiya etib, voyaga yetkazdi. Aka-ukalar ulg'ayishgach, jondor (podshohning shaxsiy qo'riqchisi) vazifasiga tayin etildilar. Aka-ukalar kechasi bilan navbatma-navbat shohni qo'riqlab chiqishar edi.

Bir kuni kechasi shoh ham malika ham shirin uyquda yotar edilar. Ittifoqo shiftdan bir ilon to'shak ustiga tushib, malikani chaqishga chog'landi. Buni ko'rgan jondor avvaliga nima qilishini bilmay sarosimaga tushdi, sababki, indamay turaversa, ilon malikani chaqib o'ldirishi tayin. Ilonni o'ldiray desa, shoh uyg'onib ketishi mumkin. U ko'p o'ylamay, ilonning boshini majaqlab, taxti xob ostiga tashladi. Keyin qarasa, malikaning ko'kragiga ilonning bir tomchi zahari tomgan ekan. Zaharni artib tashlamasa, malikaning halok bo'lishi muqarrar. Artib tashlay desa, malikaga yaqin borishi mumkin emas. Jondor etagidan bir parchasini yirtib olib, xanjari uchiga bog'ladi-da, so'ng shu latta bilan malika ko'kragidagi zaharni astagina artib oldi. Shu asnoda shoh uyg'onib qoldi. Jondorning malika taxti xobi oldidan ketayotganini ko'rib, ko'ngliga g'ulg'ula tushdi. Vujudini titroq bossa-da, keyingi jondor kelishini kutdi. Jondor kelgach:

– Zudlik bilan akangning kallasini uzib, menga olib kel, – deb buyurdi.

Bu farmonidan ajablangan uka, borib qarasaki, akasi huzurlanib uxbab yotibdi. «Biror gunoh qilganida bunchalik osoyishta, bunchalik tinch uxlamas edi», deb o'yladi uka va farmonni ijro etmay, shoh oldiga ma'yuslanib qaytdi.

- Kalla qani? – deb g'azablandi shoh.
- Ololmadim, – dedi jondor.
- Nima uchun? Akangni ayadingmi?
- Esimga bir hikoya tushib qoldi, ijozat bersangiz shu hikoyani aytayin-da, so'ng farmoningizni bajarayin.
- Ayt, – dedi shoh.
- Qadimgi zamonda ovga ishqiboz podshohning hatto semurg'ni ham ushiab kela oladigan burguti bor ekan. Podshoh bu burgutini

hamma narsadan afzal ko'rар ekan. Bir kuni ov chog'i u ohuni ko'rib qolib, mulozimlari-yu rikobdoridan ajralib, jonivorni quvib ketibdi. Qancha yugurmasin, ohuni ushilab oloimay, horib, charchab, tashnalik azobida qiynalibdi. Yura-yura bir daraxtni ko'rib, o'sha tomon shoshilibdi. Daraxt tepasida katta ilon o'ralib yotgan ekan, odam qorasini ko'rishi bilan zahar purkay boshlabdi. Zahar daraxt barglaridan sizib, pastga tusha boshlabdi. Podshoh uni suv deb gumon qilib, kichik jomni qo'yibdi. Jom to'lishini sabr bilan kutibdi. Jom to'lishi bilan labiga olib bormoqchi bo'lganida burgut qanot qoqib, uni to'kib yuboribdi. Podshoh burgutdan ranjib, jomni yana zahar tomchilari ostiga qo'yibdi. Jom to'lgach, ichmoqchi bo'lganida burgut yana to'kib yuboribdi. Bu safar podshoh g'azabdan o'zini tiyolmay, burgutni yerga urib, o'diribdi.

Shu choq rikobdor yetib kelibdi. Qarasa, burgut o'lib yotganmish, podshoh esa tashnalikdan behol o'tirganmish. Rikobdor darrov meshdan suv quyib podshohga uzatibdi. Podshoh o'ziga kelgach: «Burgutni nega o'ldirdingiz?» deb so'rabi. Podshoh voqeani bayon etgach, rikobdor tepaga qarab, zahar sochib turgan ilonni ko'ribdi.

— Burgutni bekorga nobud qilibsiz. Qarang, burgut sizni qanday balodan asrabdi. Siz ichmoqchi bo'lgan suv emas, ilonning zahari ekan.

Podshoh ilonni ko'rgach, vafodor qushni o'ldirganiga pushaymon bo'libdi. Ammo vaqt o'tgan, pushaymondan ne naf?

Men ham akamning boshini kesib, olib kelsam-u ertaga esa afsuslansam, pushaymonlikning foydasi bo'larmikin, deb o'yladim.

Shoh sukut qildi. Bu orada uchinchi jondorning navbatি keldi. Shoh bunisiga ham avvalgisiga bergan farmonni buyurdi. Jondor itoat bilan amrni bajarmoq uchun akasi yotgan xonaga kirdi. Qarasa, akasi xotirjam uxbab yotibdi. Boshni uzishga harchand harakat qilsa-da, qondoshlik mehri g'alaba qilib, shoh istagini amalga oshirolmay, qaytibdi.

— Ey, shahriyori olam! Farmoningizga binoan akamning boshini uzmoqchi edim, lekin, bir hikoya yodimga tushib, huzuringizga qaytdim. Ijozat eting, bu hikoyani aytib beray.

Podshoh izn bergach, jondor naqlni boshiadi:

— Qadim Hindistonda yashagan badjahl va badhasham bir podshohning farzandi yo'q ekan. Vaqtisi soati kelib Parvardigor unga farzand ato etibdi. Bolaning kelajakda ulug' zot bo'lishi qiyofasidan ham bilinib turarkan. Podshoh uning tarbiyasini ulug' donishmandlarga topshiribdi. Podshohning «rosu» atalmish jonivori bor ekan. Ilon va sichqonlarga qiron keltiruvchi bu kichik jonivorni podshoh yaxshi ko'rarkan.

Bir kuni enaga yumush bilan tashqariga chiqqanda, shiftdan ilon tushib, shahzoda yotgan beshik sari o'rmalabdi. Rosu unga tashlanib, uzoq olishuvdan so'ng uni o'ldiribdi. Bu onda enaga qaytib qarasaki, og'zi to'la qon rosu beshik yonida turganmish. Enaga buni ko'ribdi-yu «rosu shahzodani yeb qo'ydi», deb o'ylab, dod sola boshlabdi. «Rosu shahzodani o'ldirib, yedi» degan shum xabardan o'zini yo'qotgan podshoh Yugura kelib, gurzi bilan bir urib, o'zi sevgan jonivorni o'ldiribdi. Keyin, sal hovuri bosilib, beshikka qarasaki, shahzoda shiringina uxbab yotibdi. Beshikning narigi tomonida esa boshi g'ajib tashlangan katta ilon o'lib yotganmish. Nima voqeа yuz bergenini anglagan podshoh rosga achinib, ko'p qayg'uribdi-ku, ammo foydasi bo'lmasabdi. Men ham o'sha podshohga o'xshab pushaymon bo'lib qolmayin, deb akamning boshlarini uzishdan o'zimni tiydim.

Bu hikoyani eshitgach, shoh jondorning akasini chaqirib kelishmi amr etdi. Gumondagi aka kelgach, podshoh unga g'azab bilan dedi:

– Men malikaning taxti yonidan o'tayotganining ko'rdim. Nahotki, podshohlarning g'azab o'ti ozginagina shabadadan ham alanga olishini va bu alangani hech qanday suv o'chira olmasligimi bilmasang?

Bunga javoban yigit dedi:

– Shahriyorum, iffat va pokligim tufayli men xatardan qutuldim. Muxlis tobalariga nisbatan podshohlarning shubha va gumonlari o'rinsiz, deganlar. Agar buning isboti lozim bolsa, taxti xob ostiga qarasinlar, jondor qullarining qay darajada sodiq ekaniga o'zlarini guvoh bo'lgaylar.

Podshoh taxti xob ostiga qarab, ilonni ko'rди-yu mushfiq-u mehribon jondorining sadoqatiga qoyil qolib, hadyalar berdi.

Mazkur hikoyatdan murod shulki, har ishga tahammul, sabr-u bardosh kerak. Sabrsizlik – shoshqaloqlikning oqibati hamisha ayanchlidir. Shoshqaloqlik fojia bilan tugamagan taqdirda ham kishini ko'p tashvishlar botqog'iga botiradi, sargardon qiladi.

Shoshqaloqlik avjga minganda sabr-u tahammul chekinadi. Sabr-u tahammul chekinganida esa ranji alam seli yopiriladi. Har birimizning hayotimizda ibrat bo'lsin deb bu hikoyani bayon etdim. Albatta, hozir taxti xob yonida ilonni o'ldiruvchi jondorlar yo'q, ammo shoshqaloqliklarini jilovlay olmaganlar ko'pkim, ularga sabr tilab, navbatdagи mavzuga o'tamiz.

«NAFSIM MENING BALODIR...»

Odam atrofini o'rab turgan tanishlari orasida dushmanim bor, degan shubhada yuradi. Holbuki, odamning eng zo'r dushmani – o'z nafsidir. Kishi tirik ekan, nafsi bilan kurashda mag'lub bo'lmasligi kerak. Nafs shunday g'animki, manmanlik va qaysarlik uning shioridir.

Kibr-u havo uning doimiy hamrohidir. Shaytonning eng ishonchli quroli bo'lgan nafs haqida suhbat qurish fursati yetdi.

Odam Ato va Momo Havvoning jannatdan yerga tushirilishlariga sabab shayton alayhila'naning vasvasasi ekani barchamizga ma'lum. Vasvasa nafsni uyg'otdi va Odam alayhissalom aytilgan vazifani bajarmay irodaviy xatoga yo'l qo'ydilar. «Nafsi uni birodarini o'dirishni yaxshi ko'rsatdi. Bas, uni o'ldirdi. Shu sababdan ziyonkorlardan bo'ldi» («Moida» surasidan). Odam alayhissalomning katta o'g'illari Qobil o'z ukasi Hoblli o'ldirdi. Bu foniy dunyodagi dastlabki qotillik akadagi nafs g'olib kelgan damda sodir etildi.

Yerda Odam naslining ko'payib, imtihonlarga solinishi va bu imtihonlardan o'ta olganlarning qaytadan jannatga tushishiari bandalar uchun bir sharaf yo'li hisoblanadi. Bu zafar va sharafga erishish uchun insonlar «nafs» imtihonida sinaladi. «Nafs» zafar va sharafga erishish yo'lidagi eng qiyin va og'ir to'siqdir.

Alloh odam naslidan ulug'roq bo'lgan farishtalarni nурдан yaratdi. Ularga aql va ilm berdi. Biroq, nafs bermadi. Nafs lazzatini, ya'mi yemoq-ichmoq, oila qurmoq... kabilarni bermadi. Allah Odam zotidan past jonivorlarga ham xuddi insondagiday ko'z-quloi, oyoq-qo'l, o'pka-jigar, yurak... berdi. Bu jonivorlarga nafs ham berdi. Ammo, aql va ilm bermadi. Nafs uchun ularda javobgarlik yo'q. Nafs ular uchun faqat tiriklik manbayi. Ulardagi nafs hukmronligi chegaralan-gan: sigir qo'yni burdalab tashlashga qodir kuchga ega bo'lsa-da, bu ishni qilmaydi, chunki uning nafsi go'sht talab qilmaydi. Insonning nafs borasida hayvonlardan ulug'ligi o'z nafsinidora va tarbiya qilish kuchiga ega bo'lishi bilan belgilanadi.

Muhtaram Payg'ambarimiz, alayhissalom, dushman bilan jangdan so'ng qaytib kelayotgan bir guruh sahabalariga aytdilarki:

– Marhabo, sizlarga! Kichik jihoddan katta jihodga keldingiz!

Sahobalardan biri so'radi:

– Ey, Allohnning rasuli, katta jihod deganingiz nima?

– Nafs bilan jang qilish, – deb marhamat qildilar Rasululloh (s.a.v.).

Yana dedilarki: «Mujohid – Allahga itoat yo'lida nafsi bilan jihod qilgan odamdir». «Nafsingdan kelayotgan azobni tashlab ket. Allahga isyon borasida nafsingga quloi solma. Qiyomat kuni nafs senga dushmanlik qilganida ba'zi bir a'zolarining ba'zilariga la'nat aytadi. Faqat Allah afv etsa va himoyasiga olsa, biron narsa bo'lmaydi».

Insonlar orasidagi urushda tanaffus bo'lishi mumkin. Nafsga qarshi jangda nafas rostlash bo'lmaydi. Bir kunda eng kamida besh marta qarshi hujumga o'tilsa, nafsning zARBalariga dosh berish mumkin. Hujumga xohishi yo'q odamni nafs yanchaveradi, yanchaveradi...

Oqibatda uning ko'zları, qulqları, dimoqları nafsga sidqidildan xizmat qilaveradi. Qo'l-oyoglari nafs ko'rsatgan tomonga intilavergach, qalb bu a'zolarni boshqara olmay qolishi mumkin... Holbuki, nafs faqat aql yo'li bilan emas, asosan, qalb yo'li ila tarbiya etiladi. Shuning uchun «nafis aqlimizga na bo'ldiki, xasis nafs bizga g'olib bo'lubdur?», deyilganda qalb tarbiyasining zaifligi nazarda tutiladi. Agar odam o'z nafsiga asir bo'lib qolsa, insoniylikni qo'ldan boy beradi. Alloh Dovudga (alayhissalom) vahiy yo'li bilan buyurgan: «Ey, Dovud! As'hobingni nafsoniy orzularga ergashishdan ehtiyoj qil. Nafsoniy orzularidan qochsinlar. Zero, nafsoniy orzular asiri bo'lgan qalblarning aqllari meni ko'ra olmaydi. Aqlarini pardalab qo'yaman».

So'yish uchun keltirilgan hayvonlarning hech narsadan bexabar holda bir tutam ko'katni talashib, urishishlarini hech kuzatganimisiz? Bu manzara o'limga orqa o'girib, halol-haromning farqiga bormay, nafs yo'lida manfaat g'avg'osini qilayotgan insonlar holining namoyishini eslatmaydimi? Sharafli hadis: «Mo'min kishi besh yomonlik (yoki balo) o'rtasidadir: mo'min birodari unga hasad qiladi, munofiq uni yomon ko'radi, kofir uni o'ldirish payida bo'ladi, **nafs unga qarshi turadi**, shayton uni yo'ldan ozdiradi». Mo'min kishining farishtalardan afzalligining sabablaridan biri uning shu besh dushman o'rtasida g'olibona turib, iymonini muhofaza etishidir. Avvalgi uch dushman insonga tahdid qilmasligi ham mumkin. Hasadgo'y, munofiq, kofirlardan kishi o'zini muhofaza qilishi uncha mushkul emas. Hasadgo'y hasadidan, munofiq va kofir yomon niyatlaridan qaytishiari ehtimol. Nafs va shayton esa odamdan ajralmaydi, vasvasasini to'xtatmaydi. Yashirin va ko'zga ko'rinnmovchi nafs turli o'yin, hiylalar bilan mo'minni yo'ldan adashtirishga va gunohlar tomon yetaklashga, hatto payt poylab, imkonи tug'ildi deguncha iymonini ham olishga harakat qilaveradi. Avvalgi uch dushman bilan sulh tuzib, tinch yashash mumkin, ammo qolgan ikkisi bilan hech qanday sulh tuzib bo'lmaydi. Nafs va shayton xuddi o'lmas ajdahoga o'xshaydi. Bitta boshini uzib tashlasangiz, o'rnidan yangisi o'sib chiqaveradi.

Ammo, haqiqat shuki, nafs ham, shayton ham barchanining ustidan g'olib kela olmaydi. Kishi o'z nafsinı isloh qila olishi mumkin. Buning uchun nafsinı tarblya qila olgan zotlarga yaqin yurmog'i, ilm olmog'i va bu o'lmaga amal qilmog'i shart bo'ladi.

Nafsni yengish oson emasligi ko'p takrorlanadi. Ammo mushkulotni ko'rib, chekinish yoki nafsga qarshi jihodni to'xtatish aql egasining ishi emas. Kimki nafsga qarshi jiddiy jang boshlay olmayotgan ekan, masalan, mansab g'amini birdaniga tark etolmayotgan ekan, Imam G'azzoliy tavsiyalariga ko'ra, ishni undan ko'ra yengilrog'ini tark

etishdan boshlasin. Kimdadir taomga ochko'zlik bor, unga ro'za va taomni kam yeyish buyuriladi. Keyin unga totli taomlarni tayyorlash topshiriladi. Taomlar muhayyo bo'lgach, shunday laziz noz-ne'matni o'zi yemasdan o'zgaga taqdim qiladi. Shu yo'l bilan nafsiyi tiyadi, uni sabrga o'rgatadi, ochko'zligini so'ndiradi. Yahyo ibn Muoz Roziyning bu boradagi tavsiyalari ibratlidir:

«Qachonki nafsingda dunyo istaklariga mayl, gunohga rag'bat uyg'onib, ko'p gapirishdan shirin ta'm tuysang, ichingda nimadir jo'sh urib, hayajonlar og'ushida o'zingdan ketsang, bas, u holda kamtaomlik qilichini tahajjud va kamuyqulik qinidan sug'urib, yalang'ochla. Keyin vazminlik va kamgaplik qo'llaridagi bu qilichni dunyoga mayl va gunohga rag'bat uyg'otuvchi shahvatning boshiga sol, toki zulm va intiqomning bo'yni uzulsin. Shunda nafsing dunyoga mehr tufayli tug'iladigan kulfatlardan va o'zga balolardan omonda bo'ladi. Nafsing shahvat zulmatlaridan poklanadi, ofatlar kishanidan qutuladi. Ana shunda u pokiza, yorug', yengil, ruhoniy nafsga aylanadi, uchqur ot-dek yaxshilik maydonlarida, itoat yo'llarida chopadi, pok farishtadek bog'-u bo'stonlarda kezadi. **Insonning uchta dushmani bor: dunyo, shayton va nafs.** Zuhd bilan dunyodan ehtiyyot bo'linadi. Shaytonga qarshi bo'lib, yomonligidan saqlaniladi. Shahvatlarni tark etish bilan, nafsdan himoyalaniladi».

Nafs tufayli odam bolasi kayf-u safoni, zavqni, huzur-halovatni, sayr-u tomoshani yaxshi ko'radi. Bu nafs vujudni, insonning moddiy borlig'ini, manfaatlarini ta'minlashga harakat qiladi. Zero, uning vazifasi shundan iboratdir. Yaratilishi ham o'z o'rnidadir, to'g'ridir, yaxshidir, yaxshi yaratilgandir. Chunki inson nafsi yaratilmasyadi, u och qolganini, charchaganini... bilmas edi. Insonning o'z vujudini idora qiluvchi bir boshliqqa ehtiyoji bordir. Nafs insonning shu ehtiyojini qondiradi. Nafsnинг vujudga foydali, ayni damda zararli istaklari ham bor. «**Havoyi nafs**» deganda ana shu g'oyat kuchli istaklar nazarda tuttiladiki, odamning dushmani ham aynan shudir.

«Bu dunyodagi eng yirik yov, bilginki ey ko'ngil, o'z nafsingdir, – deyiladi «Qutadg'u bilig»da. – Uning tuzog'i doimo yoyiq. Nafsdan jon uchun yetishadigan narsa – mashaqqat. Nafsi buzuqning davosini o'limdan boshqa hech narsa topolmaydi. Shu nafsi goh yogurtirib, goh yeldiradi, goh kuldirib, goh yig'latadi. Ko'zni suq qiladigan ham shu nafs. U tufayli kishi goh to'q, goh och bo'ladi. Bir orzuni topsa, boshqasi qoladi. Nafs semirsa, oxir-oqibat egasini yiqitadi. Kishining nafsi ovchi itga qiyos: agar u semirib ketsa, egasining haqini ham tanimaydi. Yoki kishi nafsi yosh bolaga ham o'xshaydi. Qorni to'ysa bas, chopib ketaveradi. Sen esa uning orqasidan izlab yurasan».

Hazrati shayx Ibrohim bin Dovud Roqqodan hikmat: «Odamlarning zaif jihatni uldurki, shahvat undan kuchli bo'lgay, nafsning qo'lida ojiz qolgay, so'ng uni «nafs eshagi» degaylar. Odamlarning zo'ri uldurki, nafs ustidan g'olib kelgay, nafsin o'dirsa, bas, ul kishi farishtadan afzaldir». Nafsni yengishdan vujud jafo tortadi, ammo undan ko'ngil safo topadi. Otning tizgini suvoriyda bo'lgani kabi, nafs tizgini insonda bo'lsa, u haqiqat yo'lida bardavomdir. Nafsin jilovlay olmagan insonning qalbi esa qarovsiz bolaning kiyimi kabi irkit yuradi.

Endi «nafs» so'zining ma'nosi bilan tanishsak: «nafs» so'zi asosan insonga nisbatan qo'llaniladi. Ammo hayvonga, hatto o'simlikka nisbatan ham qo'llanish hollari uchraydi. «Nafs» – ustoz Alibek Rustamiy bayonlariga ko'ra, kishining jismoniy yoki hissiy talablarini, hojatlarini qondirishga bo'lgan intilishdir. Bu intilish oqibatida axloq doirasini bosib chetga chiqqan kishini «badnafs» (nafsi yomon) yoki «nafsin tiyolmagan odam» deb ataydilar va bundaylar bilan yaqinlashmaslik choralarini ko'radilar. Chunki badnafsdan yaxshilik kutish nodonlidir. Buning muqobilidagilarni «neknafs» yoki «nafsin jilovlagan odam», deb sharaflaydilar. Diniy tushunchada esa «nafsga zulm qila oluvchi banda» deyilishi rasm bo'lgan. Zero, yuqorida ta'kid etildikim, jihad ham eng avvalo kishi nafsin yengishga qaratilgan bo'ladi. Jismoniy raqib – yov qo'shiniga qarshi jihad – jang bir necha kun yoki hafta, oy, boringki, bir necha yilda u yoki bu tomon foydasi bilan yakuniga yetishi mumkin. O'z nafsga qarshi, ya'ni ruhiy muxolifga qarshi jihad to qabrga kirgunga qadar davom etadi. Bu jihadning, ta'bir joiz bo'lsa, bosh qo'mondoni insondagi aqldir. Aniqrog'i pok qalbga, iymonga bo'ysunuvchi aqldir. Hayvonda aql bo'lmagani sababli uning nafsimi g'ariza, ya'ni instinct idora qiladi. Shu bois hayvon nafsi talablarini turli yo'llar bilan, hatto tajovuz bilan ham qondiradi. «Nafsin tiya olish» degan tushuncha shu o'rinda inson bilan hayvonni bir-biridan farqlaydi. Kim o'z nafsga hukmronlik qila olmasa, «bu odamda hayvoniyl illatlar ustun», deb ta'rif berishadi. Hech kim hayvonni badnafslida ayblamaydi. Yo'lbars tomonidan burdalab tashlangan ohuning bechora holiga achinamiz, biroq, yo'lbarsdan nafratlanmaymiz. U rizqini faqat shu yo'l bilan topadi, boshqa chorasi yo'q. Badnafs odamdan esa jamiyat nafratlanadi. Kishi boshi ustiga balo bulutlarini to'plovchi omil ham aynan shudir.

«Nafs» so'zining bir qancha ma'nolari bor. Asosiy lug'aviy ma'nosi – «o'z» («o'zlik»)dir. Bu ma'no «izzati nafs» iborasida saqlangan. «Mening ham izzati nafsim bor», deyilganda «Men ham o'zimni o'zim izzat qilaman, aziz deb bilaman, boshqalarning behurmat yoki haqorat qilishlariga yo'l qo'ymayman» ma'nosi anglashiladi. «Falonching

izzati nafsga tegma!» deyilganda «Falonchi o'ziga yarasha hurmatga ega, bu hurmatga zid keluvchi yoki daxl qiluvchi gap aytma (yoki haqorat qilma)», ma'nosini anglamoq kerak.

Nafsning turlaridan biri – «nafsi ammora» deyiladikim, kuchli istak-xohishni, boshqacha aytganda, badnafslikni anglatadi. Uning ishi faqat yomonlikka buyurishdir. Yana bir ma'no: «nafsi badkirdor» tarzida ishlatiladikim, buni «yomon xulqli nafs» deb tushunish mumkin. Yana «nafsi daniy»kim, yaramas, tuban nafs nazarda tutiladi. Yana «nafsi da'bi»dir, turli kerakli-keraksiz orzu-havaslarga berilaverish, xususan, xudbinlik anglashiladi. Behuda aysh-ishratga berilish esa «nafsi nishoti» deb ataladi. «Nafs-ul amrda» – haqiqatda, degan ma'noni anglatadi. «Nafsul amrni aytganda» – «haqiqatni aytganda» demakdir. (Hozirgi imlo qoidamiz bo'yicha biz bu iborani bir so'z shaklda «nafsulamr» deb qo'llaymiz.) Yomon yo'lga boshlovchi nafsga «nafsi shum», manmanlik, kibrga esa «nafs-u havo» deyiladi. «Nafsoniyat» – nafsga berilmoqdir. «Nafsga mag'lub bo'lmoq» esa o'z shaxsiyatiga o'ta berilmoqlik, «nafsparast» esa nafs qulidir.

Hayvonning his va ixtiyoriy harakatini ishga soluvchi kuchlarning yig'indisi – «nafsi hayvoniy»dir. «Hayvon» so'zining lug'aviy ma'nosi «tirik» («tiriklik»)dir. Shunga ko'ra, harakatlanuvchi barcha jonzot, keng ma'noda – hayvondir. Demak, inson ham shu hayvonning bir nav'i bo'ladi. Ammo bizda «hayvon» so'zi tor ma'noda qo'llaniladi va insondan o'zga jonzotlarni anglatadi.

«Nafsi ammora»ning lug'aviy ma'nosi doim buyruq berib turuvchi nafsoniy kuch bo'lib, bu ibora faqat nafsi buyrug'i bilan ish qiluvchi, shaxsiy manfaat yo'lida hech narsadan qaytmaydigan kishilarning nafsga nisbatan qo'llanadi. Bu nafs kishillarni o'g'rilik, zo'ravonlik, buzuqlilikka va mayparastlikka olib boradi. Achchiqlanish, o'zini katta olib, o'zgalardan ustun kelishga urinish, o'chakishish, kek saqlash, birovni ko'rolmaslik, qurumsoqlik, janjalkashlik, g'iybat, amalni suiiste'mol qilish, aldoqchilik – nafsi ammoraning «suyukli farzandlari»dir.

Yoshi katta kishi bilib yoki bilmasdan nafs farmonida bo'lishi mumkin. Bola esa esi kirguniga qadar bilmasdan nafsga bo'ysunadi. Unutmaslik kerakki, bolalik va yoshlik kezlari nafsga hokim bo'la olgan odam solih martabasida saodatli keksalik davriga yetib boradi. O'z farzandining shunday oqibatini o'ylagan va o'zlar yaxshi tarbiya olgan ota-onalar go'daklarining yig'laganliklariga, qaysarliklariga bo'ysunmay, undagi nafsi ammora kurtaklarini yo'qotishga harakat qiladilar. Odamiylik tarbiyasining yo'qligi sababidan bola o'z nafsga mag'lub holda o'sadigan bo'lsa, katta yoshga yetganida ham nafs jihatdan go'dakligicha qolaveradi. To'g'ri, biron narsaga erishish

shakli o'zgaradi. Ya'ni endi yerga yotib olib «shuni olib berasan», deb yig'lamaydi. Balki kuch yoki turli makr-hiyla ishlatadi.

Havoyi nafs – ya'ni, nafs istaklari umr bo'yи bir xilda bo'lmaydi. Bu istak bolalikda boshqa, o'smirlikda yanada boshqa, oila qurganda esa butunlay o'zgacha bo'ladi. Bolalikda, aytaylik, zinoga rag'bat bo'lmaydi. Ko'proq o'yinchoq, shirinlik... kabi istaklar chalg'itadi. O'smirlikda mol-dunyo, hashamatli uy qurish istagi kuchli bo'lmaydi. To'g'ri, shunday havas uyg'onadi, biroq, bu orzu o'ttiz-qirq yoshlardagi odam-dagi istak kabi vujudni larzaga soluvchi qudratga yetmaydi. Aniqroq bayon qilsak: bolaga xos ilk orzu-istik «shahvatul batn» («oshqozon istagi») deyiladi. Bola sut istaydi, shirinlik talab qilib vaqtida nafsi qondirilmasa, yig'laydi, janjal qiladi. O'smirlik chog'ida «shahvatul farj» ya'ni hirsiy tuyg'u boshlanadi. So'ng «hubbul mol» va «hubbul jam'il mol» – mol to'plash orzusiga gal keladi. Undan keyin «hubbul maqom», «hubbul joh» – mavqe, maqom, martaba sevgisi bilan band bo'ladi. Nihoyat, «hubbul riyosah», ya'ni mansabdor bo'lishga intilish hayotining mazmuniga aylanib qoladi. Bu xuddi «Oltin baliqcha» ertagiga o'xshaydi. Sharq ertagini bu nazmiy bayoni g'oyat ibratlidir: eski kulba, teshik tog'oraga ko'nikib yashayotgan kampir oltin baliqchadan avval yangi tog'ora istaydi, so'ng saroy, so'ng malika bo'lishmi... nafs istaklari shu qadar jo'shadiki, oxiri yana o'sha eski tog'orasi bilan qoladi. Foniy dunyoda ko'p odamlar umrining poyoni shunday teshik va chirigan tog'ora bilan yakunlanyapti.

*Bu ikki ko'z odamzodga balodir,
Qo'ya bersang to'ydim, demay oladir.
Oxir borib, tuproq bilan to'ladir,
Kel qo'y, debon nafsing tiysang bo'lmasmi?*

Shoir aytmoqchi, «kel, qo'y», deyishga bolalikda o'rganiladiki, bunga ota-oni, aka-opalar mas'uldirilar. Ehtimol, nafsi bo'ysinib ko'p gunoh qilganlar Qiyomatda ota-onalariga bu borada da'vo ham qilarlar.

Ichdan orzular keladi: gunoh qiladi, yomonlik qiladi. Ichdan orzular keladi, nafsi ammora bandasi – inson jamiyatni ostin-ustin qiladigan ishlardan ham o'zini to'xtatolmay qoladi. Bu maqomda tavba-yu istig'for bilan toat-ibodatda mahkam turgan inson keyingi maqom – «lavvoma» bosqichiga o'tadi va bunda bir daraja yuksaladi. Ammo nafsning istagi «ammora»da bo'ladi, fursat topdi deguncha, «ammora»ga qaytishga intilaveradi. «Nafsi lavvoma» – «nafsi ammora»ning muqobilidir. «Lavvoma» – «doimo koyib turuvchi» degan ma'noni anglatib, nafsini jilovlay olgan, nafsin qalbi va aqliga bo'ysundirgan, nafsi jilovi

qo'ldan chiqquday bo'lsa, o'zini o'zi koyib, yana nafs ustidan g'olib chiquvchi kishilar nazarda tutiladi. Bunday insonlar yashash uchun zarur nafs talablarini halol yo'l bilan, me'yordan oshirmay qidiradilar. Nafsi ammora tizginida yuruvchiga qahr-u g'azab xos bo'lsa, nafsi lavvoma sohibiga mehr-u shafqat xos. Biri uyatsizlik, surbetlik botqog'ida yashasa, biri hayo, adab shohsupasida umrguzaronlik qiladi. Birining bayrog'i – halollik, boshqasining shiori – yaramaslik. Nafsi ammora qullari el-yurtning la'nat toshlari ostida yashasa, nafsi lavvoma sohiblarini Vatan boshiga ko'taradi.

Inson «lavvoma»da g'olib qola olsa, «mulhima»ga o'tadi. Bu maqomda nafs yana bir daraja yuqoriga ko'tarilsa-da, hali ham ishonch yo'q. Chunki bunda ham u eski holiga intiladi. Biroz tizgin bo'sh qo'yilsa, darhol «lavvoma»ga, undan esa osongina «ammora»ga qaytaveradi. «Nafs-i mulhima»ning lug'aviy ma'nosi «ilhomli»dir. Ilhom deganda kishiga biror sirli hodisaning to'satdan ayon bo'lishi tushuniladi. «Nafsi mulhima» deganda esa kishida turli jozibali istaklarni uyg'otuvchi kuch tushuniladi. Bunday nafs ko'proq ilm, hikmat ahlida bo'ladi. «Mulhima»dagi kurashda inson nafsining jilovini tuta bilsa, «nafs-i mutmainna»ga o'tadi va unda halovat topadi. Ammo baribir uni tinch qo'yishmaydiki, inson so'nggi nafasiga qadar ular bilan kurashishga majbur. Nafsi buzuqlar, haq-huquqni bilmaganlar nafs asoratida jon beradilar. Holbuki, nafsning asoratida qolish kofirlar asoratida qolishdan ko'ra xavfiroqdir. Yevropa o'lkalarida millionlab mo'min-musulmonlar bor. U yerlarda har kim ibodatini o'zi xohlaganicha qilaveradi. Holbuki, inson nafsining asiri bo'lib qolsa, xoh Quddusi sharifda bo'lsin, xoh munavvar Madinada bo'lsin, kofir holida qolaveradi.

«Mutmainna» so'zi «ishonch hosil qilgan», «xotirjam bo'lgan», degan ma'nolarni anglatadi. «Nafsi mutmainna» sohiblarining nafsi batamom jilovlangan bo'lib, bular nafsning g'alayonidan qutulib, xotirjam bo'lgan kishilardir. Boshqacha qilib aytganda, bular nafs talablarini xayoliga ham keltirmaydigan aziz kimsalardir. Bularga eng yuksak insoniy xislatlar xosdir.

Tarixda o'tgan valiyalar, murshidlarning yuqori maqomga erishishlarining asosiy omili nafsga qarshi betinim jang olib borganlaridir. Ular mazkur jangda g'olib kela olganlari uchun, bu g'oliblikning ajri o'laroq, valiylik, murshidlik martabalariga yetganlar. Ularning aytib o'tgan so'zlariga birgalikda quloq solib, mag'zini chaqib ko'raylik-chi.

*Eng quturgan hayvon ham pishiq qarmoq bilan ilintirishga nafsинг-
chalik loyiq emas.*

Hasan Basriy

Nafsimning tarbiyasi va uni davolashchalik hech bir narsaning davolanishi menga og'ir kelmadi. Chunki, u goh men taraf bo'lar, goh esa menga qarshi chiqardi.

Sufyon Savriy

Ey, nafs! Na dunyoda hukmdorlar bilan birga ne'matlanib, kayf-u safo sura olding, na-da oxirat uchun Allohning obid bandalari bilan birga jihad qila bilding. Uyalmaysanmi, ey nafsim!

Abu Abbos

O'n ikki yil nafsimni mujohada bilan riyozat o'chog'iga qo'yib, yondirdim; mazammat (xo'rlik) sandoni ustiga qo'yib, malomat bolg'asi bilan urdim; toat va ibodat jilovi bilan jilovladim. Shundan so'ng bir qarab, nafsni yana g'ururida ko'rdim. Tag'in besh yil jahd ayladim. O'z za'f va gunohkorligimni ko'rdim. «O'zimni Dargohiga arz ayladim (ya'ni: «Allohim, Sening dargohingga ne birlan erishgaylar?») Nido eshitdimkim: «Nafsingni uch taloq qo'yib, bo'shat. Undan so'ng Bizga so'ylagil».

Boyazid Bistomiy

Nafs butun qirq yil mendan bol istadi, bermadim. Nafsimning shumligidan kunda bir necha marta oynaga qarar edimki, yuzim qora bo'lmadimikin, deb.

Sirri Saqoti

Agar senda nafsingdan biron narsa qolgan bo'lsa, ozodlikka erisha olmaysan.

Junayd Bag'dodiy

Shuncha yillar mujohada va riyozat cheksam-da, hech bir nafsimning dastidan qutula olmadim. Nafsimga dedimki: «Kel, bu uyga kir. Seni yomon o'g'rilardek siltab zindonga solayin. Tirik qolsang – davlat seniki, agar o'lsang, Haq yo'lida o'lgan bo'lursan», deb qirq yil shunday qildim.

Abul Husayn Nury

Hazrati shayx Sahl bin Abdulloh at-Tustariyning onalaridan qolgan ko'p mollari bor edi. Bir kuni xalqni chorlab, barcha molni tarqatdilar. Hatto o'zlariga ajratganlarini ham berib yubordilar-da, piyoda Ka'baga qarab yo'l oldilar. Borar ekanlar: «Ey, nafs! Muflis (kambag'al) bo'lding, ortiq mendan istaydigan narsang qolmadi. Agar tilasang ham, biron nima topa olmaysan», deb hech narsani xohlamaslikka ahd qildilar. Shu zaylda Kufa shahriga keldilar. Nafs u yerda baliq va non yemoqlikni istab qoldi.

Un tortayotgan ot tegirmonini ko'rdilar-da: «Bu otning kirasi bir kunda nimadir?» deb so'radilar. «Ikki dirham nafaqasi bor», deb javob qildilar. «Bugun otni qo'yib, o'rniga meni bog'lang, bir kunda bir dirham bering», dedilar shayx hazrat. Otni yechib, o'rniga Sahl hazratlarini bog'ladilar. Kechga qadar tegirmonni yurgizdilar. Xizmat haqiga bir dirham berdilar. Bu pulga hazrat shayx non va baliq oldilar-da, nafslariga dedilar: «Har qachon mendan biror narsa tilasang, senga loyiq shundoq xizmatni qil-gayman va tilagingni shu suratda bajo keltirgayman». Shayx hazratlari shu zaylda nafslarini xo'rладilar.

Allohning valiy qullaridan biri Abu Turob Taxesabiy bunday hikoya qiladilar:

– Nafsim juda tansiq va lazzatli taomlar talab qilmas edi. Lekin bir kuni go'sht, tuxum va asal yeyishni xohlab qoldi. Nafsimga: «Bulardan voz kecha qol», dedim. Biroq, uni qaytara olmadim. Nafsim bu taomlarни zo'r ishtaha bilan yeyishga orzumand edi. Yurib-yurib bir notanish qishloqqa borib qoldim. Shu payt bir odam yoqamga yopishib, baqira ketdi: «O'g'rilarining ichida sen ham bor eding!» Yelkamni yalang'och qilib, yetmish qamchi urishdi. Yetmishinchи qamchi tushar-tushmas shu qishloqlik bir odam meni tanib qoldi:

– Axir bu Abu Turob-ku! – deb xitob qildi.

Mendan kechirim so'rashdi. Qishloqdagilardan biri meni uyiga olib bordi. Dasturxon yozib, oldimga go'sht, tuxum va asal qo'ydi. Men esam nafsimga xitob qilib, dedim:

– Yetmish qamchidan keyin yeya qol endi!

Umidimiz yulduzları! Atrofingizdagи kattalarga ziyrak boqinglar, ular qandaylar? Xushomaddan rohatlanadilarmi? U holda nafslariga itoatkor ekanlar. O'zlarini madh etilishlarini istaydilarmi? Demak, nafslariga qul ekanlar. Pullari ko'pmi? Nafsi uchun yashayotgan odam qanchalar badavlat bo'lmasin, aslida g'arib hisobianadi.

«Ikki barmog'ingning uchini ikki ko'zingga qo'y. Bu dunyodan biror narsani ko'ryapsanmi? – deydilar Rumiy hazratlari. – Agar ko'rmayotgan bo'lsang, bu «olam yo'q» degan ma'noni bildirmaydi. Ko'rmaslik gunoh, uning kamchiligi esa nafsning ikki barmog'idан kelmoqda... Sen, avvalo, barmoqlaringni ko'zlaridan uzoqlashtir. Undan keyin istagan tomonga qara. Inson ko'zdan iboratdir. Qolgani jasoratdir. Faqat yaxshilikni ko'rganga «ko'z» deydilar».

Bu hikmatni o'qigach, ba'zan o'yلانасан kishi: adash yo'ldagi ba'zi tanishlarimiz uchun barmoqlarni ko'zdan olmoqlik fursati yetmadimi? Ulug'lardan biridan «Bu maqomga qanday yetishdingiz?», deb so'rashganlarida «Ilon po'stidan shilinganidek, men ham o'z nafsimdan ajralganman», deganlar. Adash yo'ldagilar nafs po'stini qachon

tashlarkinlar? Nafslarini parvarish qilish bilangina ovora bo'lib qayerga yetishmoq istaydilar?

Umidimiz yulduzlarini, nafs haqida so'z ketganda ko'proq kattalar nazarda tutiladi. Aslida esa bu mavzu barcha yoshdagilarga taalluqli. Bu mavzuda alohida suhbat qurishimizdan maqsad, avvalo, nafs tarbiyasi go'daklikdan boshianishini yana bir eslatishdir. Asosiy sabab esa boshqa. Afsusimiz shundaki, sizning yoshingizda nafs quliga aylanib, hayotini barbod qilayotganlar uchrab turibdi. Hali o'smirlik dunyosining go'zalliklaridan lazzat olishga ulgurmey, yomonlik botqoqig'a botib qilayotganlar bor. Men o'smir-yoshlar hayotiga suqilib kirayotgan giyohvandlik va mayxo'rlikni nazarda tutyapman. Keling, bu ikki illat haqida alohida suhbatlashaylik, zora, jar yoqasida turgan yoshiarni halokatdan asrab qolishga hissamiz qo'shilsa.

ZULMAT SALTANATI

Bu sultanat boshqa sayyorada joylashmagan, ertaklardagi xayol mahsuli ham emas. Bu sultanat siz bilan biz yashayotgan ona yer kurrasida. Bu sultanatning o'z sultonlari, o'z qirollari, o'z baronlari va fuqarolari bor. Bu zulmat sultanati yigirmanchi asrda kuchga kirib, yer kurrasini mo'r-malaxday bosdi. Fashizm, kommunizm singari tuzumlar yo'q bo'ldi. Bu sultanat esa siyosiy zilzilalardan foydalanib, kuch olaverdi. Fugarolari soni tobora oshaverdi va afsuslarkim, hanuz oshib bormoqda. Sultonlari va qirollari esa yer yuzidagi eng boy odamlarga aylanishmoqda. Mazkur sultanat kishi ko'ziga dastlab zulmat bo'lib ko'rinmaydi, aksincha, sehrli tuyulgan domiga tobora ko'plab yoshiarni tortaveradi. Ha, bu la'nati sultanatning sirti ko'zni olar darajada jilva qiladi. Sultanat chegarasi bosib o'tilgani hamon esa odam o'zini zulmat quchog'ida ko'radi, o'lim to'rlari oyoqlariga chirmasha boshiasa-da, o'zini jilva hukmiga topshirib, kulfat sari borayotganini anglamaydi. Bu zulmat to'rlari yosh vujudni shu darajada chirmab tashlaydiki, undan qutulish og'ir, juda-juda mashaqqatli bo'ladi.

Biz majoziy ma'noda «zulmat sultanati» deb atadik. Xalq esa oddiyina qilib buni «giyohvandlik» deydi (ilmiy-rasmiy adabiyotda «narkotizm», «narkomaniya» deyishga odatlanishgan).

Farzand tug'ilganida naqadar quvonamiz. Tetapoya qilayotgan go'dak yiqlisa yuragimiz qinidan chiqib ketay deydi. Farzandimizning oyogiga zirapcha kirib, yig'lasa, bu zirapcha go'yo qalbimizga sanchilganday bo'lib, zirillatadi. Umid bilan o'stiramiz farzandlarimizni. Ko'zga ko'ringuvchi barcha falokatlardan asrashga urinamiz. Ammo boshi uzra zulmat sal-

tanatining o'lim yomg'iri yog'diruvchi ayanchli bulutlari suzib yurganini o'ylamaymiz. Bu bulut loqayd ota-onalarning farzandlarini ta'qib etadi. Avvallari sovchilar kuyov bolaning ma'lumoti, aroq ichishi yoki ichmasligi bilan qiziqardilar. Hozir «qurug'idan tortmaydimi?», «nashavand (yoki giyohvand) emasmi?» degan xavotir bilan surishtiradilar. O'g'lining bu illatga chalinib qolganini bilgan ota-onalar «uylanganidan keyin yaxshi bo'lib ketadi», degan umidda haqiqatni yashiradilar. Oqibatda esa... yosh oila ko'p o'tmay buzilib ketadi.

Xo'sh, giyohvandlik nima o'zi? Tibbiy kasallikmi yo ijtimoiy xastalikmi? Uning chek-u chegarasi mavjudmi, unga qarshi vosita bormi? Aroqxo'rlik bilan giyohvandlikning qanday farqi bor?

Yomonlik, gunoh nuqtayi nazaridan ikkovi ham bir go'r. Ikkovining oqibati halokat bilan yakunlanadi. Boshlanishi ham o'xshaydi, biri pivo ho'plash bilan, ikkinchisi bir marta nasha tortish yoki kukun hidlash bilan boshlanadi. Ikkovining panjası oqibatda ajal panjasiga aylanadi. Farqi shundaki, aroqxo'r atrofidagilardan illatini yashira olmaydi. Ichimlikni do'kondan sotib oladi, hammaning ko'z oldida ichadi, mastligi ham ko'rinish turadi. Hammasi ochiq-ravshan bo'lgani uchun bu xastalikning oldini olish mumkin. Giyohvandlik esa aksincha – barcha ishlar xufiyona, yashirincha. Afyun berkitiqcha sotib olinadi. Odamlar ko'rinxaydigan joyda tomirga igna sanchiladi. Miqdori oshib ketib o'lib qolsa ham birov bilmay, jasad qarovsiz yotaveradi. Bu illatlar odamning o'ziga zarar yetkazishidan tashqari jinoyat eshiklarini ochadi, jamiyatni behalovat qiladi.

Giyohvandlikning boshianishi tibbiy kasallik bo'lmasa-da, uni tibbiy jihatdan davolashga urinishlar bor. Giyohvandlik ma'lum bir ijtimoiy tuzum keltirib chiqargan xastalik ham deya olmaymiz. Chunki bu xastalik endilikda barcha jamiyatlarda ildiz otgan. Shu bois bu kasallikni ijtimoiy muammolar qatorida davolashga intilish bor. Bizningcha, xastalikni keltirib chiqaruvchi omillarni ma'naviy tarbiya sohasidagi ojizlikdan izlash kerak. Bu jarayonda yosh yigit yoki qizning irodasi zaifligini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik zarur.

Giyohvandlik – o'lim va hayot orasidagi ko'z ilg'amas chegaradir. Yaxshi tarbiya ko'rmangan odamning bu chegarani buzib o'tishi esa qiyin emas. Ammo... ortga qaytmoq mushkul. Irodasi zaif odam uchun g'oyatda qiyin.

Bu sultanat sari qo'yilgan birinchi qadam... Yoshlar davra qurganlarida ular orasida bir-ikki nashavand bo'lsa kifoya. «Bitta tortib ko'rsam hech nima qilmaydi», degan fikr o'lim jari sari dastlabki qadamni tashiashga undaydi. Ba'zan «bitta tortib ko'rishdan» bo'yin

tovlagan bolani qo'rqoqlikda ayblashadi va u mardligini isbot qilish uchun ham nashani chekadi. Bolaning umrini xazon qilish uchun ana shu «bitta tortib ko'rish» kifoya. Ertaga xumori tutadi. So'ng o'zi izlay boshlaydi. Davralarda hozir nasha chekish o'rniga afyun kukanini hidlash odat bo'lgan. Har holda, nashaning tutuni va hidi oshkor qilib qo'yishi ehtimoli bor, kukundan esa pinhona ravishda, istagan joyda va istagan vaqtida rohatlanaverishi mumkin.

Ayollar qamoqxonasidagi uchrashuvimizda bir singlimizning o'tmishini afsus bilan tilga olgan edi: «Nasha chekishni bolalarcha havas deb o'ylardim. Bir-ikki chekish zararsiz, deb o'ylardim. Bir-ikki chekkandan so'ng esa o'zimni to'xtata olmay qoldim. Yigirma yoshimda nashaning kayfi yetarli bo'lmay, afyunga o'tdim. Oqibatda bolam tug'ilди-yu ko'p yashamadi. Erim ham o'zimga o'xshagan giyohvand edi. Avvaliga u dori topish ilinjida o'g'irlilik qilib, qamalib ketdi. Men hamma narsadan judo bo'ldim. Dunyo ko'zimga qorong'u bo'lib ko'rindi. Dori topish uchun men ham o'g'irlilik qildim. Ilgari meni sarxush qilgan kayfdan endi nafratlanaman».

Bu afsus, bu nafrat kuchi qancha ekan? Qamoqdan chiqib kelib, ostona hatlashi bilan eridan «dori bormi?» deb so'radi. Dori bor edi. Nafrat ham, afsus ham chekindi. Ko'p o'tmay u yana ozodlikdan mahrum etildi. Yana afsus...

Uning yonidagi yosh juvon ham afsusini yashirmaydi. Nima uchun qamalgani so'ralsa «dori o'g'irlayotgan edim», deydi. Qanday dori? Bir-on og'ir xastaning dardiga davo izlagan edimi? Ha, og'ir xastaning... Og'ir xasta – uning o'zi! «Dori» esa – afyun. Uning nomlari ham, turлari ham ko'p: marixuanna (kannabis), nasha, opiy, ko'knori, morfin, geroin, kodein...

Bu juvonni shunday pastkashlikka nima da'vat etdi? O'n sakkiz yoshida Termiz shahridan poytaxtga kelib o'qishga kirganida orzulari bo'lakcha edi. Ikki yil a'llo o'qidi. Bahorda do'st-u dugonalari bilan tog' sayriga chiqdi. Nasha chekish qanday bo'lishini o'shanda bildi. Ana shu bir necha daqiqalik qiziqish, shu qiziqish oldida o'zini jilovlay olmaslik, irodasizlik uni tubsiz jarga qulatdi. O'qishni tashlab, tur mushga chiqdi. Homilador bo'ldi. Ammo to'qqiz oylik orzusi kafanga burkandi – bolasi o'lik tug'ildi.

Kimdir o'lik bola tug'adi. Kimdir esa onalik huquqidан mahrum etiladi. «Onalik huquqi» deb atalmish ulug'unvondan, beba ho sharaf dan mahrum etilmoqlik... naqadar dahshat! Bu dahshat balki yoshlik yillari uncha sezilmas, ammo ellikni qoralagan ayolning farzandlaridan tirik holda ajralishi oqibati tortayotgan azoblariga o'zim guvoh bo'ldim. To'rt marta qamalgan bu ayol ham afsuslanadi. Nasha cheka

boshlagan o'n olti yoshli damlarini la'nat bilan eslaydi. O'zini og'ir va bedavo xasta deb hisoblaydi. Suyaklari zir-zir qaqqaydi. Ustiga-ustak vos-vos kasaliga ham yo'liqqa. Turli sharpalar uni hamisha ta'qib etadi. Hukm adog'iga yetib, qamoqdan chiqqach uni kim bag'rige oladi? Kim unga mehr ko'rgazadi? «Onadan mehr ko'rmay o'sgan, bolalik chog'laridayoq onadan tiriklayin judo bo'lgan farzandlar unga mehr beradi», deb kim ishonch bilan ayta oladi?

Tibbiy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, giyohvandlik chegarasini buzib o'tish faqat «yoshlik-beboshlik» oqibati emas. Ba'zan yon-atrof-dagi odamlarning noto'g'ri maslahatlari ham bu yo'lga undab qo'yadi. Bir ayol farzand ko'rgach, ikki oyog'i shol bo'lib qoladi. Qo'shnisining maslahati bilan shifo umidida ko'knori ezib ichaveradi. Xalq orasida ko'knori shifo sifatida tilga olinadi. Ammo bu haqda «Ozi – taryob, ko'pi – zahri mor» degan maqol ham mavjud. Ya'ni, har qanday dori ning ozi shifo beradi, ammo ko'pi ilon zahri kabi o'limga ro'baro' qiladi. Shifoning bunday turi o'zboshimchalik bilan amalga oshirilmaydi, o'tmishda ham tabiblar kuzatuvida meyorda berilgan.

Qoraqalpog'istonlik bir juvon qizlik mahali xastalanganida onasi ko'knorini ezib ichiravergan. Bechora onayizor... omilik bilan qilgan ishi oqibatida qizining giyohvand bo'lib ketishi, baxtsizlik botqog'iga botishini o'shanda o'ylabdimi ekan? Yana bir ayolning eri va qizlari avtomobil halokatida nobud bo'lishgach, u afyundan najot topmoqchi bo'ldi. Oradan ikki yil o'tib, hojatxonada bilagiga dori yuborayotganda o'lim topdi... Shifo markazidagi bir yigitni «hali o'ttizga kirmagan», deyishsa ishonmabman. Besh yil avval tushgan suratini ko'rsatishdi. Tog'mi ursa talqon qiladigan baquvvat yigit... endi esa quruq suyak qolgan, desam mubolag'a bo'lmas. Barmoqlar qaltiraydi. Ko'zlar ni hayot quvonchini ifodalovchi nur tark etgan. Besh yil avval oila mojarolaridan noliganida do'sti uni bu hasratdan qutqarish uchun bilak tomiriga afyun yuborgan. Mojarolarni unutgan-u, ammo oilani butunlay barbod etishni boshlaganini, o'zini esa xorlikka o'zi hukm qilganini fahm etmagan. Buni oradan yillar o'tib anglagan. Anglagan-u... Nima, endi kechmi? Endi ortga yo'l yo'qmi? Yo'l bor. Umid ham bor. Bu yigitni shu umid hayotda ushlab turibdi.

Biz alkogol, ya'ni mayxo'rlikka ko'nikib qolganmiz. Ko'chada mast-alast dumalab yotgan yoki chayqalib yurgan odamlar bizni aytarli ajabiantirmay qo'yan. Ularni davolash maskanlari borligi ham ma'lum. Lekin giyohvandlar-chi? Yuqorida aytganimdek, ular ko'chalarda ag'anab yotishmaydi, chayqalib, gandiraklab yurishmaydi. Ularning faoliyati barchaning nazaridan chetda. Barcha ishlari yashirin. Hayot o'z maromida davom etadi. Hayotning lazzatini har

kim har narsada ko'radi. Birov kitob o'qib, birov ko'p pul topib lazatlanadi. Birov sportda, birov mehnatda baxtini topib, huzurlanadi. Yana birov esa hayotning ma'nosini em ignasida bilak tomiriga yuboriladigan qoradorida, chekadigan nashada yoki hidlaydigan afyun kukunida deb biladi.

Giyohvandlik kishini jinoyatga boshlashidan tashqari turli kasaliliklarga ham sabab bo'ladi. XX asr vabosi hisoblangan OITSning paydo bo'lishi, olam aro tez tarqalishida giyohvandlikning hissasi katta ekani sir emas. Ruhiy xastaliklar va naslning buzilishi kabi illatlar nazarga olinsa, giyohvandlikdan faqat bitta shaxs yoki oila jabr tortmaydi, balki uning kasridan jamiyat ozor chekishini yana ta'kidlaymiz.

Ba'zilar «giyohvandlikning davosi yo'q», deb o'ylashadi. Bu badbin fikrga qo'shilish mumkin emas. Shifoga astoydil qasd qilinsa, muddaoga yetiladi. Bunda tibbiy dorilardan tashqari bemorning **iroda kuchini** chiniqtirishga alohida e'tibor berish kerak. Eng muhimmi – bemorning oila a'zolari, qarindoshlari, qo'shnilar, do'stlari unga alohida mehr bilan munosabatda bo'lishlari shart. Shifolanish jarayonida bemor mehrga g'oyat tashna bo'ladi. Biz ko'pincha tilimizda «giyohvandlikka qarshi kurash» degan iborani qo'llaymiz. Umumiy tomondan to'g'ridir, ammo shifo umididagi giyohvandga bu «kurash» atamasi mutlaqo noo'rindir. Endi u bilan kurashilmaydi, balki giyohvandlik botqog'idan qutulib chiqishiga yordam beriladi. Bolasingin giyohvand bo'lib qolganini bilgan otaning g'azablanishi tabiiy, ehtimol, do'pposlab urar yoki uyga qamab ham qo'yar. Xo'sh, bundan biron naf bormi? Yo'q. Bolaga yaxshi muomala qilish kerak. To'g'ri, bola bunday yaxshi muomalani suiiste'mol qilar, qiling'ini davom ettirishga urinar, yolg'on gapirar... Ota-on, qarindoshlar bu holda tushkunlikka tushmay, tibbiy shifo barobarinda ma'naviy tomondan davolashni davom ettirishlari zarur.

Giyohvandlik yo'liga to'siq qo'yish rasmiy idoralarningina vazifasi emas. Agar biron yerni sel bosish ehtimoli bo'lsa, «bu ish qurilish tashkilotining ishi», deb qarab turilmaydi. Butun qishloq yoki shahar ahli ko'tariladi. Giyohvandlik seli tabiiy seldan ham xatarliroq bo'la turib, nima uchun jamiyatda bu holga loqayd qaraydiganlarni uchratamiz? Jinoyatchilikka doir risolaga ma'lumotlar to'plash chog'ida bir maktabda va yana bir mahallada kichik taddiqot o'tkazgan edim. Ma'lum bo'ldiki, yoshlar giyohvandlik, uning kelib chiqishi, zarari haqida yetarli ma'lumotga ega emaslar. Mahalla guzarida o'tirib olib karta o'yinidan bo'shamaydigan yoshi ulug'lar esa bundan-da battarlar. Giyohvandlikning paydo bo'lish tarixidan deyarli bexabarlar. Turlarini umumiy tarzda biladilar. Narxlarini butunlay bilmaydilar. Necha gramm afyun bolaning qamoqqa tushib qolishiga asos bo'lishini

ham bilmaydilar. «Afyun moddalarining jinoyat ishi qo'zg'atish uchun belgilangan miqdori» haqida qabul qilingan qarorga ko'ra, jinoyat ishi ochish uchun boladan (yoki kattadan) 0, 0001 gramm geroin yoki 0, 01 gramm morfin topilishining o'zi kifoya qilinishini aytsak, «yo'g'-e!» deb ajablanishadi. Giyohvand xumori tutib talvasaga tushganida qanday vahshiyliklarga qodir ekanini tasavvur qila olmaydilar. Sodir etilayotgan har uch qotillikning biri giyohvandlik oqibatida ekan, dunyo bo'yicha giyohvandlarning soni eilik milliondan oshib ketgani ularni tashvishga solmaydi. «Mahallada giyohvandlar bormi? Bo'lsa, ularni qanday tarbiya qilish mumkin?», degan savolga mahalla guzarida doimiy ravishda o'tiruvchi qariyalar yelka qisib qo'ya qolishdi. Savol takrorlangach, «tarbiya qiladigan ota-onasi bor», deb qo'yishdi.

Kechki payt maktabning hojatxonasida nasha chekib o'tirgan bolalarni ushlab, mahalla idorasiga olib kelishgan. Ikki bolaning ota-onasi kelib, uzr aytib, farzandlarini olib ketishgan. Uchinchisi esa kelmagan. Telefondagi qayta-qayta chorlovga javoban: «O'g'limning nasha chekishini bilaman. Bu yoldan qaytara olmayman. Qamasalaring qamab yuboraveringlar, menga bunaqa bolaning keragi yo'q, oq qildim!», degan javob olindi. Bolani oq qilish oson. Ammo bu bilan ota va onaning jamiyat oldidagi mas'uliyati soqit qilinmaydi. Diniy tomondan olib qaralganda ham, ota-onsa bolasining jinoyati uchun javobgardir.

Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi, degan naql bor. Giyohvandlik faqat bitta yoki besh-o'nta mamlakatlardagi xastalik emas. Davlat chegaralarini ham, ijtimoiy tuzumlarni ham, ma'lum tuzumlarga doir g'oyalarni ham tan olmaydi. Sobiq ittifoq davrida giyohvandlik «kapitalizm mevasi» deb qaralar edi. Kommunistlar tuzumida bunday xastalik urchib, ko'payishi mumkin emas, deb dunyonи ishontirmoqchi bo'lishdi. O'sha damlarda (ya'ni o'tgan asrning saksoninchi yillarida) AQSh aholisining 30 foizi giyohvand moddalardan foydalanardi, Germaniya, Fransiya, Angliyada bu xastalik avj olgan kezlarda «kommunizm qurayotgan yosh avlod» orasida giyohvandlik tez sur'atlar bilan tarqalayotgani yashirildi. Oqibat shu bo'ldiki, giyohvandlik sovetlarning Yevropa qismidagi maktablariga qadar kirib keldi. Maktablarning yerto'lalari, tomlari giyohvandlarning maxfiy qarorgohlariga aylandi. Bu xastalik xavfi haqida gapira boshlanganida ko'p narsalar boy berilgan edi. Detektiv janrida ijod qiluvchi adiblarning 1990-yildagi yig'ilishidan so'ng bizni Moskva shahridagi shunday maktabiardan biriga olib borishgan edi. 13-14 yoshdagи bolalar giyohvandga aylanib bo'lishgan. Ular «Urush va tinchlik» romanini Tolstoy yozganmi yoki Pushkinmi – bilishmaydi. Ammo afyun moddalarning turlarini, ta'sir kuchini, kayfdagi farqini, narxini aniq

bilishadi. Bu bolalar hech nima bilan qiziqishmaydi. Ularga kitobning ham, kinoning ham, sportning ham qizig'i yo'q. Ularning asosiy tashvishi – vaqtida afyunni topish. Xumor talvasasi boshlanganida o'zlarini qo'ygani joy topolmay qolishadi. Hatto o'zlarining tomirlarini kesib tashlashadi yoki tishlab-tishlab uzishadi...

Moskva televideniyesi ko'rsatuvalaridan ma'lumki, bundan 25 yil avvalgi ayanchli ahvol yaxshi tomonga o'zgarmabdi. Yaqin o'tmishni, o'zga mamlakat poytaxtidagi ahvolni nima uchun eslayapmiz? Shukrki, bizning yurtimizda giyohvandlik darajasi u tomonlardagiga nisbatan ancha past. Bizda giyohvandlikka qarshi kurash davlat miq-yosida jiddiy va keskin olib boriladi. Huquq idoralarining bu boradagi ishiarini alohida ta'kidlash kerak. Lekin gap shundaki, yon-atrofdagi mamlakatlarda giyohvandlik avjga chiqar ekan, ularning xavfi ham oshadi. Giyohvandlik yuqumli kasal kabitdir. Kurash sal susaydimi, katta hududlarni tezlik bilan qamrab oladi. Hamdo'stlik mamlakatlar qatoridagi Ukraina bugungi kunda OITSning tarqalish tezligi bo'yicha dunyoda «ilg'orlar»dan sanaladi. OITS bilan giyohvandlikning o'sish sur'ati esa hamisha teng yuradi. Dunyo bo'yicha qaralganda, OITSga chalingan har ikki odamning biri giyohvand ekani g'oyat tashvishli holdir. Shunday ekan, Kiyevning qaysi bir maktabi yerto'lasida bolalar bilak tomirlariga qoradori yuborar ekanlar, biz bunda xotirjam va betashvish yashay olmaymiz.

Har bir giyohvand sirdan yuvosh ko'rinsa-da, yon-atrofdagilarni bu xastalikka da'vat etuvchi, bu og'uni tarqatish bilan shug'ullanuvchi jinoyatchiga aylanishi hech gap emas. Shu sababli ham giyohvandning doimiy nazorat ostida bo'lishi juda muhimdir.

O'smirlarni dunyoga mashhur sportchilar yoki san'atkorlar o'ziga maftun qiladi. Bunday o'smir o'sha mashhur kimsaga ko'r-ko'rona taqlid qila boshlaydi. Ne g'amki, hozir professional sportda «doping»dan boshlab, so'ng argentinaлик mashhur futbolchi, endilikda trener Maradonaga o'xshab ashaddiy giyohvand bo'lib ketganlar ko'p. Sport olamida-ku, bu holga qarshi kurash mavjud. Ammo san'atda giyohvndlarga to'siq yo'q. Bugun sahnada bema'ni harakatlari bilan yoshlarni o'ziga jalb qilayotgan giyohvand san'atkordan muxlislari bu illatni ham olishlari mumkin emassi? Giyohvandlikdan o'lim topgan Maykl Jekson kabi san'atkorlarning halokati yoshlarga ta'sir etadimi?

Zulmat sultanatining sultonlari, qirollari, baronlari bor, dedim. Ha, shunday. Lekin ular zulmatda yashirinib yashamaydilar. Bashang kiyinib yuradilar. Bazmlarda xonimlarga lutf ko'rsatib, yuksak madaniyat namunalarini namoyish etadilar. Ular minglab yosh jonlarning o'limiga sabab bo'lsalar-da, qo'llarida qon ko'rmaysiz. Ular o'zlarini

qotil sanamaydilar. Afsusli yeri shundaki, dunyo jinoyat kodekslarida ham ularga qotillik aybi qo'yilmaydi. «Afyunfurush» aybi bilan qamoqqa olinadilar. Afg'oniston, Pokiston, Kolumbiya kabi mamlakatlar hamisha ularning diqqat markazida.

Bu mamlakatlar dehqonlarining asosiy daromadlari ayni shu afyun yetishtirishda. Ilm-fan rivojining ijobiy samaralari bilan birga salbiy tomonlari ham ko'rinyapti. Hozir afyunfurushlar ko'knorizorlar bilan kifoyalanmaydilar. Kimyogarlar ularga narkotik moddalarning turli-turli xillarini kashf etib berishyapti. Yashirin kimyoviy laboratoriylar dunyoning ko'p mamlakatlarida ish olib boryapti. Endi germaniyalik afyunfurushlar Afg'onistonga qarab qolishgani yo'q. Berlindami yo Myunxendami yashirin ishlayotgan laboratoriylar ularga qanot bo'lyapti. Bilih joizki, kimyoviy afyun tabiysiiga nisbatan ancha xavfli, unga o'rganish, ya'ni domiga tushish ham osonroq.

Eron va Pokiston giyohvandlikka, xususan, afyun yetishtirishga qarshi qattiq kurash boshlagach, Yevropa afyunfurushlarining asosiy e'tiborlari endi notinch Afg'oniston va Markaziy Osiyoga qaratildi. Ularning rejasicha, Markaziy Osiyo Afg'onistondan oqib keluvchi afyun moddalarni Yevropaga olib o'tishda bir dahliz vazifasini o'tashi kerak edi. Undan tashqari bu yerlarda, xususan, Qиргизистонда yovvoyi tarzda o'suvchi nashazorlar katta boylik manbayi edi. O'zbekistonda bu holga qarshi jiddiy kurash olib borilmaganida, ehtimol, ular mud-daolariga osongina erishar edilar.

Afyunni Markaziy Osiyo orqali olib o'tishga hali ham barham berilgани yo'q. Ko'ngilni xira qiladigan joyi shuki, barcha afyun to'laligicha olib ketilmaydi, ma'lum miqdori Markaziy Osiyo jumhuriyatlaridagi giyohvandlar uchun qoldiriladi. Juhon kuzatuvchilarining ma'lumotiga qaraganda, Markaziy Osiyodagi giyohvandlar bir yilda o'n bir tonna (!) afyun iste'mol qilar ekanlar. Bu dahshatli raqam har bir odamning yuragini larzaga keltirishi tabiiy!

Giyohvandlikning tibbiy kasallikka aylanishini ko'pchilik bilmasligini inobatga olib, bu xususda ham to'xtalishni lozim topdim.

IIV Akademiyasi olimlarining maxsus adabiyotlarni o'rganishlari oqibatidagi xuloslari shuni ko'rsatadiki, giyohvandlikning kasallik sifatida vujudga kelishi, shakilanishi va rivojlanishi uch asosiy alovmat: ruhiy bog'liqlik, jismoniy bog'liqlik (buning asosiy ko'rinishi ilmiy tilda «abstinentiv sindrom» deb hisoblanadi; «sindrom» – kelib chiqishi umumiyl bo'lgan va vujudning og'riqli holatini ifodalovchi belgilarning mos kelishi) va o'zgargan tolerantlik (reaktivlik)ning paydo bo'lishi («tolerantlik» – atamasi «chidamlilik» ma'nosini anglatadi), kuchayishi va mustahkamlanishi bilan tavsiflanadi.

Afyun iste'mol qilish ko'pgina hollarda o'ziga xos bo'lgan ruhiy holat – eyforiyani keltirib chiqarish xususiyatiga egadir. Bunda giyohvand kayfiyatining yaxshilangani, tetiklashgani, kuchiga kuch qo'shilganini his qiladi va o'zini cheksiz imkoniyatlarga ega deb hisoblaydi. Ba'zan eyforiya holatida shaxs yengillik, o'ziga xos ruhiy muvozanatni ham his etadi. Qator hollarda eyforiya subyektiv, yoqimli somatik-vegetativ (jonlanish, o'sish) hislar bilan uyg'unlikda sodir bo'ladi (ya'ni, tanaga yoqimli issiqlik yoyiladi). Eyforiya holatining jadalliligi giyohvandlikning shakllanish tezligini belgilaydi. Eyforiyaning xususiyati va kuchi bir xil emas, balki afyun vositasining turi va sifatiga, miqdori (dozasi) va iste'mol qilish usuliga (chekish, hidlash, xapdori (tabletka) yutish, yoki em ignasida tomirga yuborilishi), giyohvandning «malakasi» va o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Afyun muntazam ravishda iste'mol qilinavergach, ko'p o'tmay, eyforiya holati kishi uchun doimiy ehtiyojga aylanadi, unda ruhiy bog'liqlik (ma'lum yoqimli tuyg'uni yana va yana his qilish, shuningdek, ruhiy azoblardan qutulish va o'zi uchun qulay bo'lgan ruhiy holatga kirish maqsadida afyun vositasini iste'mol qilishga bo'lgan ongli va ongsiz ehtiyoj) rivojlanadi. Ruhiy bog'liqlik butun ruhiy faoliyat sohasini qamrab oladi va har xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Birinchidan, u afyun muntazam iste'mol qilingan barcha hollarda (giyohvandlikning barcha shakllarida) vujudga keladi. Ikkinchidan, giyohvandda afyunga noyob narsaga bo'lgani singari ijobiy munosabat mustahkamlanib boradi. Ya'ni dunyoning lazzati faqat shunda, degan ishonchi kuchayadi. Uchinchidan, bog'liqlik dastlab epizodik ravishda (doimiy emas, dam-badam), keyinchalik esa mastlik (kayf) holatini his qilishga bo'lgan turg'un istak xohishida ifodalananadi. To'rtinchidan, giyohvandning ruhiy (psixik) turmushi va boshqa shaxslar bilan munosabatlarini, shuningdek, ijtimoiy yo'nalishini o'zgartiradi. Beshinchidan, ruhiy bog'liqlik uzoq vaqt mobaynida saqlanib qolib, u afyundan o'zini tiyishga bo'lgan urinishlardan (remissiya davrlari) so'ng giyohvandning ularni yana iste'mol qilishga qaytishida hal qiluvchi o'rincutadi.

Giyohvand afyunni muntazam iste'mol qila boshlaganidan so'ng ma'lum vaqt o'tgach, uning miqdorini oshirishga ehtiyoj sezadi. Chunki avvalgi miqdor oldingidek huzur baxsh etmay qo'yadi. Uning vujudi zaharli vositaning ta'siriga moslashadi va ko'nikadi, miyadagi alohida qismlar – «komfort zonalari»ning afyunni sezuvchanlik darajasi pasa-yib boradi. Afyunning tobora oshib boruvchi miqdoriga vujudning (organizm) bunday moslashishi «o'zgargan reaktivlik sindromi» deb

nomlanadi. Jiddiy e'tibor berish kerakki, afyun vositalaridan birini iste'mol qila boshlagan giyohvand «bu ishimga istagan vaqtimda barham berishim, o'zim xohlagan paytda iste'mol qilishim mumkin», deb o'zini tinchlantiradi. Bu o'zini o'zi aldashidan boshqa narsa emas! Chunki vujudga – qon-qoniga afyunning singib ketishi va ta'sirining tobora pasayishi (tolerantlikning o'sishi) oqibatida giyohvand asta-sekinlik bilan miqdorni oshirib borayotganini o'zi ham sezmay qoladi. Oqibatda afyunga bog'liqlikning yanada og'irroq shakli – jismoniy bog'liqlik vujudga keladi. «Jismoniy bog'liqlik» deganda Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ta'rifiga ko'ra, vujudning afyunga moslashuvi (boshqacha aytganda, vujudning afyunga qul bo'lishi) tushuniladi. Bunday hol u yoki bu turdag'i afyunning qabul qilinishi to'xtatilganida sodir bo'ladigan intensiv (ortiq darajada jadal) jismoniy kasalliklarda namoyon bo'ladi. «To'xtatish sindromi» yoki «abstinentiv sindrom» deb ataladigan bu xastaliklar (kuchli bosh og'rishi, bezgak tutishi, qo'l-oyoqlar suyagini qaqshatuvchi og'riq) afyunning moddalar almashinuvida ishtirok etishi va ushbu vosita vujudga kiritilmasa, tana a'zolarining bir me'yorda ishlay olmasligi tufayli vujudga keladi. Abstinentiv sindrom afyun oxirgi marta qabul qilinganidan so'ng ma'lum vaqt o'tgach paydo bo'ladi. Abstinentiv sindrom rivojlanganida afyunga ehtiyoj eyforiya holatiga tushish (ya'ni, huzurlanish) maqsadida emas, balki og'riq va azoblardan qutulish maqsadida vujudga keladi. Shuning uchun ham giyohvand o'zini bu azob-uqubatlardan xalos etadigan afyunni topish uchun har qanday ishga, jumladan, jinoyatga qo'l uradi. Azobdan titrayotgan paytda afyunni ko'rsatib, «onangni so'ysang, shuni olasan», deyilsa, bu shartni bajarishga ham tayyor ruhiy holatga keladi.

Giyohvandlikning so'nggi bosqichi, odatda, shaxsning axloqiy va ma'naviy tanazzuli (ijtimoiy dekompensatsiya, oiladagi munosabatlarning buzilishi, jamiyat va qonunda belgilangan qoidalarga rioya qilmaslik) hisoblanadi. Giyohvanda bunday tanazzul alkogolli ichimliklarni suiiste'mol qilishdan 15-20 baravar tezroq vujudga keladi.

Bayon qilingan fikrlar giyohvandlik – kasallikdir, degan yagona xulosaga olib keladi. Zotan, giyohvandlikning ko'rinishlari hamda unga duchor bo'lgan kishilarning xulq-atvoridagi biologik o'zgarishlarni faqat mutaxassislar, ya'ni narkolog-vrachiargina aniqlashlari mumkin. Shu sababli jonli tilimizda va matbuotda yoki huquqshunoslikka doir adabiyotlarda «giyohvandlikka qarshi kurash» degan iboraning qo'llanilishi, yuqorida zikr etganimizdek, to'g'ri emas. Modomiki, giyohvandlikni kasallik dedikmi, unga qarshi kurashish emas, balki uni davolash kerak.

«Giyohvand» degan atamani ko'p tilga olamiz, yozamiz. Shu o'rinda ham bir nuqtaga e'tibor qaratish kerak: afyunni bir marta iste'mol qilgan, ora-sira oladigan, hali bu zahri qotilga butunlay bog'lanib qolmaganlar «giyohvand», deyilsa uncha to'g'ri bo'lmaydi. «Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida aytilanidek, tibbiy tekshirishlar natijalariga ko'ra tashxis qo'yilgan shaxsgina «giyohvand» deb ataladi. Giyohvandlik – eyforik, tinchlaniruvchi, og'riq qoldiruvchi, uxlataladigan, bangi qiluvchi yoki qo'zg'atuvchi tabiiy va va sintetik moddalarga patologik (og'ir xastalikka) moyil bo'lishni anglatadi.

O'smirlar (voyaga, ya'ni o'n sakkiz yoshga yetmaganlar) giyohvandi ligi muammosi alohida masaladir. Afyun moddalarini iste'mol qilishga bo'lgan ishqibozlikning boshlanishi, shakllanishi, uning ijtimoiy-ruhiy mexanizmlari, ruhiy va jismoniy bog'liqlik dinamikasida, «o'smirlar» va «kattalar» giyohvandligining bosqichlarida o'xshashlik bor, ammo farqlar ham mavjud.

Voyaga yetmaganlar giyohvandligining o'ziga xos xususiyatlariga: birinchidan, afyunni erta iste'mol qilish yosh, hali chiniqmagan vujud uchun bir necha barobar xavfiroq ekanligini, chunki o'smirning aqliy va jismoniy rivojlanishida har xil patologiyalarning vujudga kelishiga sabab bo'lishi mumkinligini, binobarin, kishi giyohvandlikka qanchalik yosh ruju qo'ysa, buning oqibatlari yanada dahshatli bo'lishini; ikkinchidan, o'smir vujudining qarshilik ko'rsatish darajasi pastroq ekanligini, shuning uchun ham ularning afyunga tez ko'nikishini; uchinchidan, afyunga berilish sabablarining turlicha ekanligini; to'rtinchidan, tozaroq bo'lgani uchun qimmatroq sotiladigan afyun vositalarini sotib olishga puli yetmaganligi sababli hayoti va sog'lig'i uchun xatarli bo'lgan arzon va sifatsiz moddalarni sotib olishga majburligini kiritish mumkin. Bu esa o'z navbatida kasallikning og'ir kechishi va ro'y bergen oqibatlarning xususiyatlarida namoyon bo'ldi.

Hozirgi vaqtida turli soha mutaxassislari (birinchi galda tlbbiyot va huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlari) davr epidemiyasi bo'lmish giyohvandlikning tarqalishidagi asosiy xususiyatlardan biri sifatida afyun iste'mol qiladigan o'smirlar sonining keskin ortgani, shuningdek, afyun iste'mol qilishning quyi yosh chegarasi (dunyo bo'yicha) 10-12 yoshgacha pasayganini qayd etmoqdalar. Narkotik mastlik holati o'smirlar uchun jinoiy xulq-atvor determinatsiyasining (umumiyl aloqadorlik va sababiy bog'lanish) muhim omili ekanligi hisobga olinsa, bu nafaqat tibbiy, balki kriminologik (jinoyatga doir) ahamiyatga ham ega bo'lgan muhim muammo ekani oydinlashadi.

Afyun singari odam vujudiga va ruhiyatiga salbiy zarba beruvchi, tafakkurni susaytiruvchi ta'sirga ega bo'lgan kimyoviy, biologok moddalar va dori-darmonlar juda ko'p. Biroq, ular turli sabablarga ko'ra (masalan, ijtimoiy xavfllilik darajasining pastligi, vujudning unga qattiq o'r ganib qolmasligi) afyun vositalari jumlasiga hozircha kiritilmagan. O'sha kimyoviy dorilarni iste'mol qilish «zaharvandlik» – «toksikomaniya» deb ataladi. Afyun iste'mol qilish natijasida yuzaga keladigan holat – «narkotik mastlik», zaharvandlik moddalarining ta'siri esa «zaharli mastlik» deb nomlanadi. Toksikomaniya ham zararli va xatarlidir. Unda ham giyohvandlikdagi singari bog'lanib qolishlik va o'zgargan reaktivlik ko'rinishlari pastroq darajada bo'lsa-da o'zini ko'rsatadi. Daraja pastroq bo'lishiga qaramay, bu moddalarning iste'mol qilinishi oqibatida giyohvandlikdagidan kam bo'lmanan ruhiy va jismoniy buzilishlarga olib keladi. Shu sababdan ham mutaxassislar zaharvandlik moddalarining (toksikant) bir qismi afyun vositalarining rasmiy ro'yxatiga kiritilishi shart, deb hisobiamoqdalar.

XX asr till boyligida «narkobiznes» degan atama ham paydo bo'ldi. Eng vahshiy jinoyatlar aynan shu narkobiznes tomonidan amalga oshirilyapti. Jahonning ko'p mamlakatlari, huquq va tartibot idoralari ularga qarshi hamkorlikda kurashmoqdalar. O'zbekiston bu hamkorlik zanjirining muhim halqalaridan biriga aylangan. Bundan bir necha yil muqaddam Toshkentda o'tkazilgan Xalqaro seminar-kengash bu fikrning yorqin dalili bo'lgan edi. BMT ekspertlari, Interpol zabitlari, bojxona va xavfsizlik xizmati xodimlari, diplomatlardan iborat ikki yuzga yaqin mutaxassislar afyun moddalarini nazorat qilish bo'yicha fikr yuritib, bu sohadagi O'zbekistonning tajribasini yuqori baholagan edilar.

Narkobiznesga qarshi kurash hozir avj pallasiga kirgan. Afsusli yeri shundaki, bu sohada mamlakatlar orasida yakdillik yo'q. Turli mamlakatlar turlicha yo'l tutishni ma'qul ko'rishyapti. Masalan, Yevropaning bir necha davlatlari giyohvndlarga qarshi kurashmay, ularga erkinlik yaratib berish taklifini ilgari suryaptilar. Bu taklifga ko'ra, giyohvandlik jinoyat emas, giyohvandlar tibbiy ro'yxatda turadilar va og'ir xastalarga doir imtlyozlardan foydalanadilar, ya'ni em ignasi va qoradori ularga davlat tomonidan arzon narxda yoki tekinga beriladi. Bilishimcha, Shveysariyada bu sohada amaliy ishlar ham boshlab yuborilgan. U yerlardagi istirohat bog'lari dam olish kuni giyohvandlar ixtiyoriga berilib, qoradori va em ignasi bilan ta'minlanadilar. Bu usul o'limni bo'yniga olgan chorasiz odamning ahvolini eslatadi va yomon oqibatlarga olib keladi.

Ayrim mamlakatlar afyun moddalarini ishlab chiqaruvchiga, tarqatuvchiga va iste'mol qiluvchiga qarshi jazo choralarini kuchaytirdilar.

Aytish mumkinki, ayovsiz chora ko'radigan bo'ldilar. Xitoy, Eron va Pokistonda bu jinoyatlar uchun o'lim jazosi belgilandi. Shunday bo'l shiga qaramay, narkobiznesning chekingisi yo'q. Pokistonda o'lim jazosi joriy qilinganidan keyin ham yuzga yaqin giyohvandlik laboratoriyalari aniqlanib, mahv etilgan. Mamlakatdan olingen ma'lumotlarga qaraganda, u yerda bir yarim million odam qoradori iste'mol qiladi. Bu raqamlar kurash uchun jazo choralarining kuchayishi ham kifoya etmasligini ko'rsatadi.

Bizningcha, bu xastalikning davosi – ma'naviy tarbiyada. Oiladagi tarbiya qanday va jamiyatda bu borada qanday tarbiyaviy ishlar olib borilyapti? Oila boshliqlari – ota va ona ma'naviy jihatdan qanday darajada? Jamiyatdagi ma'naviy ishlar xo'jako'rsinga, yuqori idoralarga ma'lumot berish uchungina qilinmayaptimi? Ochig'ini aystsam, shunday hollar ham uchrab turibdi. Bir tadbirni televizorda maqtashdi. Tadbirni o'tkazishda «Kamolot», «Mahalla» jamg'armasi, Ma'naviyat va ma'rifat markazi, miliitsiya boshqarmasi... kabi o'nga yaqin tashkilot qatnashgan. Yig'ilgan yoshlari soni esa o'ttizdan oshmaydi. Demak, kamida o'n tashkilot yuqori idorasiga shunday tadbir o'tkazdi, deb ma'lumot beradi. Natija esa...

Boshqa masalalarda shunday loqaydlik qilish uzrlidir. Ammo giyohvandlikka qarshi kurashni qog'ozlardagi ma'lumotnomalarda olib borish zinhor mumkin emas. Bu kurashda butun xalqning birgalikdagi harakati zarur. O'zbekistonda giyohvandlikka qarshi kurash olib borishning yaxshi namunasi mavjud. Ya'ni mahalla ahlini to'laligicha jalb etish. «Bitta bolaga qo'ni-qo'shnilar ham ota-onadir», degan yozilmagan qoidani hamma joyda bir xilda joriy bo'lishi bu sohada ayniqsa qo'l keladi. Bir kuni erta saharda qariyalar bilan birga to'yga borayotgan edik. Ko'chadaga ariq bo'yida o'tirgan to'rt yigitcha darrov sarosimaga tushib, o'rinlaridan turdilar. Bilsak, tongda nasha chekib o'tirgan ekanlar. Qariyalarni ko'rib, o'zgarishlarining o'ziyoq ularni tarbiyalash mumkin, degan umidni tug'diradi. Qaysi mahallada giyohvandlar ko'proq ekan, demak, o'sha mahallada qariyalarning e'tibori sust ekan, muhtaram oqsoqollarimiz buni ham o'ylab ko'rsalar chakki bo'lmaydi.

Giyohvandlik bir oilaning tashvishi emas. Bir mahalla, bir shahar, bir mamlakatning ham tashvishi emas. Bu butunjahon tashvishidir. Polshaning barcha aholisi giyovandlikka qarshi kurashda yakdil ekanliklarini izhor etib, ko'chalarga chiqib qo'lni qo'lga beribdilar. Butun Polsha bo'ylab jonli halqa hosil bo'libdi. Bunday jonli halqa butun jahon bo'yicha qalban tashkil etilishi kerak. Shundagina giyohvandlik mahv etiladi. Shundagina zulmat sultanati chekinadi.

YOMONLIKLER ONASI

Umidimiz yulduzları, xatarli kasallikka nisbatan arzimasday tuyulgan yana bir illat borki, buni unutmasligimiz kerak. Bu – kashandalik. Giyohvandlik hayotni tezlik bilan qisqartirsa, kashandalik asta-sekinlik bilan ta'sir qiladigan zahardir. O'pka, nafas yo'li, og'iz bo'shlig'ida uyg'onib, oqibat o'lim bilan yakunlanadigan saraton kassalligiga kashandalik sabab ekanini hamma biladi. Ammo bilsa-da, o'zini to'xtata olmaydi. Ayniqsa, bola chog'ida o'r ganib qolganlarning ahvoli og'ir: tashlagisi keladi, lekin irodasi zaiflik qiladi.

Sizning tengdoshlaringiz orasida, afsuski, kashandalalar kam emas. Yanada afsuski, qizlar orasida ham kashandalalar bor. Kashandalalar bu illatni kattalarga taqlid qilib ilashtirib oladilar. Deylik, o'n ikki yoshli bola o'zini zo'r qilib, katta qilib ko'rsatgisi kelsa, labiga sigaret qistiradi. Nazarida bu holati uni salobatli qilib ko'rsatadi. Aslida esa unday emas, sigaret tutatayotgan o'smir atrofdagilarning ko'ziga nodon bo'lib ko'rinadi. Chekuvchi o'smir qanaqasiga zo'r bo'sinki, uyida, mакtab yoki litsey-kollejda yashirin cheksa?! O'ttiz-qirq yoshiga qadar otasidan qo'rqib yashirinchha chekadigan kashandalarni ham ko'rganman.

Giyohvandlik va mayxo'rlik diniy tomondan taqiqlangan – harom qilingan. Kashandalik ochiq taqiqlanmagan bo'lsa-da, berilgan ulug' ne'mat – salomatlikka zarari borligi uchun ham haromdir, desak bo'ladi. Sigaret, sigara, papiro, chilim – bularning barchasi siz uchun xatarlidir. Bu balolardan, avvalo, o'zingiz qoching, tengdoshlaringizni ham ogohlantiring.

Orangizda kashandalalar bilan birga pivomi yo musallasmi ichadiganlar uchrab turgani uchun bu mavzuda ham alohida suhbat qilamiz.

Umidimiz yulduzları, mast qiluvchi ichimliklarni ichish harom, ya'ni man etilganini bilasiz. Shukrkim, bu illatdan **hozircha** yiroqsiz, ilohim, «yomonliklar onasi» deb sifatlangan bu xastalikdan hamisha uzoq bo'ling. «Hozircha» deganimning ma'nosи, bugungi o'smirlar yaqin yillarda yigit yoshiga yetgach, avval ota-onalaridan yashirinchha, keyin oshkora mayxo'rlik qilaveradilar. Yana afsuski, kattalarga havas qilib pivomi yo vinomi ichuvchi o'smirlar ham uchrab turadi. Ilohim, ularning bu kasalligi siz aqli raso yoshlарimizга yuqmasin. Mayxo'rlikning aqlni ketkazuvchi yomon illat ekanini hamma biladi. Ajabki, bu illatdan o'zini ihota etishni o'ylamaydi.

Mayxo'r bir odam mast bo'lib olib, siydig'i bilan avval qo'lini, keyin yuzini yuva boshiadi. Undan: «Nima qilyapsan?», deb so'radilar. «Poklanyapman», deb javob berdi u.

Boshqa bir mayxo'rning dudoqlarini it yalay boshladi. Mast odam itga: «Ey, janobim, sen meni siylayapsan, Xudo seni siylasin!» deb tumshug'idan o'pdi. It mastning yuziga qarab choptirdi. Mast itning bu ishi uchun ham tashakkur aytdi.

Bu ikki voqeaga ishonmagandirsiz yoki latifa o'rnida qabul qilgandirsiz. Ehtimol lofdir? Nima bo'lganida ham, mast odamning harakatlarini diqqat bilan kuzatsangiz, bundan battar holatlarga guvoh bo'lishingiz mumkin. «Mastlik – rostlik», deb bejiz aytmaganlar. Meningcha, «Mastlik – ahmoqlik!» Mastlik insonning aqlini olib qo'yadi va uni o'zligidan, ya'ni insonlikdan uzoqlashtiradigan ayanchli bir holga keltiradi. It mastning yuziga «choptirayotganda» u ahmoq odam yuzimni bir mehribon yuvyapti, deb rohatlandi. Mastlarning badbo'y og'izlaridan qanday uyat so'zlar chiqishini bilmaydigan odam yo'q. Mast aka-ukalar bir-birlarini «onangni...»lab so'kishyapti. Yo, alhazar! O'z onalarini-ya? Qaysi ahmoqdan bundan battarroq ahmoqlik kutish mumkin? Mast odam nomus va sharafini saqlamaydi, chunki o'sha paytda aqlidan ayrilgan bo'ladi. Mastlik qancha davom etsa, ahmoqlik ham shuncha davom etadi. Mast bunday paytda nima qilayotganini bilmaydi. Nomus, or, sharaf kabi qadriyatlar qushdek uchib ketadi-yu, qaytib kelib qo'nmaydi. Qancha nomusli qiz-juvonlarning nomusi mastlikda bulg'andi. Bunday chirkin xatarlarni eshitib-ko'rib yuraveramiz. Ichkilik zaharli ilon kabitidir. Bir chaqsa – o'ldiradi. Yaxshilikka olib kelmaydi. Shuning uchun ichkilikning barcha turlari harom – man qilingan. Mayxo'rlearning aksari Qiyomatda jahannanga borajaklarini, yonib, kul bo'lajaklarini bilsalar ham, o'zlarini tiyib ololmaydilar. Bu qanday ahmoqlik? Balki «kasallik» dersiz. U holda nima uchun jigari og'rigan inson davolanish chorasi izlaydi, harakat qiladi-yu, mayxo'r nafsi yengish chorasi qidirmaydi? Ajab, ichkilikni chaqib o'ldiradigan ilonga o'xshatdim-u, ayni chog'da o'ylanib qoldim: ilon ahmoqligi uchun birovni chaqmaydi, jonini himoya qilish uchun chaqadi. Mayxo'rlikdan qaytmayotgan ahmoq odam esa jonini avaylashni o'ylamaydi.

Jabroil alayhissalom Payg'ambarimiz (s.a.v.) huzurlariga kelib: «Ja'fari Tayyoriy to'rt fazilati tufayli Allohnning maqtoviga sazovor bo'ldi», dedi. Rasululloh (s.a.v.) Ja'fari Tayyoriydan bu martabaga qanday erishganligini so'radilar. U dediki:

– Qarasam, ichkilik aqlni yo'qotadi. Shuning uchun ichkilikni ichmadim. But-sanamlarga qaradim, foydasi yo'q, shuning uchun ularga sig'inmadim. Oilamni rashk etganim sababli boshqalar bilan zino qilmadim. Yomon oqibatga olib kelishini bilganim uchun yolg'on so'zlamadim.

E'tibor qiling: sabablarning avvalida ichkilikdan yuz o'girish turibdi. Agar inson mayxo'rlikni tashlamasa, but-sanamlarga ham sig'inaveradi. Yuziga «choptirgan» itga minnatdorlik bildirgan mastning butga sig'inishi qiyin ekanmi? Ishonmasangiz, sinab ko'ring: xumor tutib azobianayotgan mayxo'rga bir piyola aroqni ko'rsating-da, «shu butga sig'insang, aroq seniki», deng. Sig'inish nima ekan, shu bir piyola aroq uchun o'sha yog'och butni yalay-yalay ado qilib beradi. Mayxo'r odam zinodan ham, yolg'ondan ham qaytmaydi.

Payg'ambarimiz alayhissalom, «Xamr (ya'ni aqlni olg'uvchi har bir narsa) yomonliklar onasidir», deganlar. Yana marhamat qilib dedilarkim: «Xamrdan saqlan. Uning daraxti boshqa daraxtlardan oshib o'tgani kabi, gunohlari ham boshqa gunohlardan oshib tushadi». Mayxo'rlikning Alloh tomonidan harom qilingani (taqiqlangani)ni, bu haqda Qur'oni Karimda oyatlar mavjudligini ko'pchilik biladi. Yana bilishimiz joizki, hatto Tavrotning sahifalarida ham «Sharob sharmanda etadi, muskir janjalkashga aylantiradi. Unga mubtalo bo'lgan aqlli emasdир», deyilgan.

Ming afsuslar bo'sinkim, asli muslimnobod bo'lgan yurtimizda, asli muslimmonsheva bo'lgan odamlarning farzandlari orasida o'z nasablarini unutib, yomonliklar onasining farzandiga aylanib qolayotganlar bor. Mayxo'rlikka qarshi gapirish, mayxo'rлarni insofga chaqirish – shamolga qarshi hayqirish kabi besamar ketyapti. Yaxshi bilan yomonning farqiga boruvchi kishilar gapirgudek bo'lissa, «Sen mayning qadrini qayerdan bilarding?» degan ma'noda aftlarini bujmaytiradilar.

Bir kuni kamina ham mayxo'rlikka qarshi so'z aytgan edim, «Hadeb aroqni yomonlab malomat qilaversizmi, biz unaqa ko'p ichmaymiz», deb ta'na qilishdi. Qiziq bahona! Kam ichding mima-yu, ko'p ichding nima, farqsiz – igna ham, yo'g'on qoziqning uchi ham ko'zga kirar bo'lsa, baribir ko'r qiladi. Menga ta'na qilgan jamoatga qarab dedimki: «Siz butun dunyo bo'yicha bir odamni toping. Agar u: «ilgari kasal edim, shu aroqni ichib tuzaldim, ilgari kambag'al edim, shu aroqni ichib boyib ketdim, ilgari xor edim, shu aroqni ichganimdan keyin obro' topdim, sharaflandim», desa, sizlarni ichkilik bilan o'zim ta'minlab turaman. Shunday odamni topa olmaysiz. Chunki aroq (aroq deganda barcha mast qiluvchi ichimliklarni nazarda tutyapman, xalq orasida buni «shayton suvi» deguvchilar ham bor) sog'lom odamni kasal qilishi, boyni kambag'allikka giriftor etishi, sharafl odamni esa xorlik jariga sudrashini barcha biladi. Ammo nafs oldida mag'lub holda turaveradilar.

Meni bir narsa ajablantiradi: aytaylik, televizor sotib oldik. Darrov qo'llanmasini o'qiyimiz. Televizorni kashf qilgan olimlar, ustalar bizlarni ogohiantirishadi: 220 voltli tokka ulang, isitish uskunasidan nariroqda tursin... Buni bilib, biz hech qachon televizorimizni 380 voltli tokka ulamaymiz, televizorning buzilishiga yo'l qo'yaymiz. Qo'llanmaga amal qilmasak, pulga kuyamiz. Holbuki, Insonni yaratgan Alloh Odam bolalariga to'g'ri yashash yo'llarini o'rgatuvchi qo'llanma - ilohiy kitobiarni tushirdi, to'g'ri yo'lga boshlovchi elchilarni yubordi. «Qo'llanma»ning eng ulug'i, shubhasiz, Qur'oni Karimdir. Elchilarning eng sharaflisi, shubhasiz, bizning Payg'ambarimiz alayhissalomdirlar. «Mo'minlar uchun nasihat, kofirlar uchun hasrat» bo'lmish Qur'oni Karim odamlarga qarata: ichma, bu dunyoda xor bo'lasan, u dunyoda azobga qolasan, deb tursa-yu, kimdir-birovlar eshitmagandek, bilmagandek ichaversa?! Bu dunyo azobiga duch kelganida, aytaylik, tuzalmas xastalikka chalinib, to'shakka mixlanganida yoki farzandlari yomon xulqlari bilan kuydira boshlaganida «Ey, Xudo, men Senga nima yomonlik qiluvdimki, menga shuncha g'am-alam berasan», deb nolalar qiladi, ko'z yoshlar to'kadi. Fir'avnning iymon keltirishi kabi kechikkan bu hasratlaridan foyda bo'larmikin?

Kechagina «Ichmaning, birodar», degani uchun ko'ziga yomon ko'rинган imomni chaqirtirib: «Bir o'qib qo'ying», deydi. Mulla qirq marta «Yosin» surasini o'qisa, narigi dunyoga go'yo gunohlardan xoli bo'lib ketiladiganday tuyuladi. Koshki edi, bularning foydasizligini bilsa! Yuqori kuchlanishli tokka ulangan televizor kuygani kabi oxirati kuyib bo'lganini anglamaydi. Televizor kuysa, puliga achinadi. Umrining eng go'zal onlari kuyib ado bo'layotganini esa, fahmlamaydi.

Aroq odamning o'zigagina yomon ta'sir qilsa, chidash mumkindir balki. Aroqning surriyotga ta'siri-chi? Majruh tug'ilayotgan bolalar, tug'ilmayoq o'layotgan bolalar-chi?! Biror kishini bexos urib yoki turrib yuborib, oyog'ini yoki qo'lini mayib qilib olgan kishi, qonun oldida jazolanadi. Lekin qo'l-oyoqsiz yoki aqlsiz tug'ilayotgan bolalarning majruhligiga sababchi mayxo'r ota yoki ona jazolanmaydi. To'g'ri, bu dunyo qonuni jazolamaydi, ammo Qiyomatdagagi jazo tayin-ku, qo'rkishmaydimi?

Bilarsiz, huquqbazarlar hamisha militsiya nazoratida bo'lishadi. Bular «profilaktik hisobda turuvchilar», deb nomlanadi. Ana shu hisobda turuvchilarning 46 foizini ashaddiy mayxo'rlar, 31 foizini muqaddam sudlanganlar, 15 foizini giyohvandlar, 8 foizini ruhiy xastalar tashkil etadi. Muqaddam sudlanganlarning ko'pchiligi ichkilikka ruju qo'yganini inobatga olsak, birinchi toifaning naqadar ko'pligi ayon bo'ladi.

Aroqxo'rlik haqida gapirilsa, yevropaliklar buzdi bizlarni, deymiz. Bu gapda jon bor. Lekin ular har birimizni yotqizib olib, og'zimizga zo'rlab aroq quymadilar-ku! Yevropaliklarning madaniyatga oid durust odatlarini olmaganimiz holda nima uchun faqat buzuqlikclarini ma'qul ko'rib qoldik? Yana haqiqat shuki, yevropaliklar kelguniga qadar ham mayxo'rliklar, bo'zaxo'rliklar, nashavandliklar... bo'lgan. Yevropaliklarning kelishi yashirin gunohlarni oshkora qilish darvozasini ochib berdi. Oldin atrofdagilardan uyalib yoki qo'rqib ichishgan, chekishgan bo'lishsa, endi qo'rquv ham, uyat ham yo'q. Avvallari faqat erkaklar ichib-chekishgan bo'lishsa, endi u gunohkorlar safida ayollarni ham ko'ramiz. To'ylarda dasturxon to'rini egallab, ichishadi. Bundan tashqari o'zlarining «gap» deb atalmish xos ziyofatlari ham bor. Mayxo'rligi uchun onalik huquqidan mahrum etilayotganlar ham uchrab turibdi, to'g'rimi?

Bir yili Ramazon oyida xorij safariga otlandik. Hali uchishga tayyorgarlik ko'rilib turishga o'zingiz qoldik. Uchoq osmonga ko'tarilgach, avval musallas tarqatildi, so'ng taom berildi. Oldingi o'rindiqlarda ayollar o'tirishib edi. Musallasni ichib, taomni yeb olishgach, uchoq bekasi pulga sotish uchun olib chiqqan qimmatbaho aroqdan bir shisha oldilar. So'ng sumkalaridan pishirilgan tovuq, non va yana allaqancha narsalar olib, ziyofatlarini boshladilar. Ziyofat qariyb uch soat davom etdi. Shunda hamrohim ajablanib, «Bu yerdan qimmat aroq olgandan ko'ra shahardan ola qolishsa bo'lmasmidt!» deb ajablandi. Shunda dedimki, «kuzatuvchilar orasida erlari borligiga e'tibor qilmabsiz-da, axir erlari uchun ular boodob, hayoli xotinlar-ku!» Xorijda ularni bir necha erkaklar kutib olishdi. «O'ynashlari» deya olmaymiz, chunki buzuqlikclarini o'z ko'zimiz bilan ko'rganimiz yo'q. Lekin yo'l-yo'lakay ichib, mast holda kelgan juvonlarni odobli erkaklar kutib olishmasa kerak? Keyinroq shunga o'xhash voqeani Bishkek orqali Tehronga uchganimizda ham kuzatdim. Undagi shirakayf ayollar etagi kalta, yengsiz ko'yakda o'tirgan edilar. Uchoq qo'nishga shaylangan damda hojatxonaga kirib, uzun ko'yak kiyib, boshlariga ro'mol o'rab «muslima»ga aylandilar. «Ayol kishining makri qirqta tuyaga yuk bo'ladi» deyilganda balki shu kabi ayollar nazarda tutilgandir?

Kuzatgansiz, ba'zilar ichganda ham go'yo madaniycha ichishga o'rganishgan. Ya'ni «tamada» deganni saylab oladilar. (Bu so'zni o'zbekchaga aynan tarjima qila olmadim, ramziy ma'noda «Shaytonning bosh yordamchisi», desam ranjimasinlar.) Chiroyli so'zlar, ya'ni, «tost» aytadilar. Tilaklar tilaydilar. Sog'liq, omad, baxt... Kimdan tilaydilar? Albatta, Xudodan tilashadi. O'ylashmaydiki, yaratgan Tangri

«ichma, bu haromdir», deb qo'yibdi. Shu haromni icha turib, Undan yana baxt so'rasalar, berarmikan shu baxtni!

Ba'zan ichkilik qo'yilgan davralarda o'tirishga majbur bo'laman. Shunda ayrimlar sal istihola qilgan bo'lib: «Charchoqni ko'taradi, ijozat bersangiz, ozgina-ozgina ichsak», deyishadi. Shunda: «Ruxsatni mendan so'tamang, chunki buni men harom qilgan emasman», degan mazmunda javob beraman. Ba'zilarga shu gap ta'sir qiladi, boshqalar: «Xudoning o'zi kechiradi», deb ichaverishadi. Xuddi Xudo ularga «To'yib ichib olaverlaring, keyin senlarni kechiraman», deb tilxat berganday yoki vahiy yuborganday ishonch bilan gapirishadi.

Bir necha yil burun Turkiston shahrida, hazrat Ahmad Yassaviy maqbaralaridan bir chaqirimcha narida ayanchli bir davrada o'tirishimga to'g'ri kelgan edi. Voqeа to'yning ertasiga sodir bo'ldi. Dasturxon atrofida turli yoshlardagi odamlar o'tiribmiz. Aytishim joizki, shunday muqaddas va sharafli shaharda yashovchi, o'zini musulmon deb atovchilar aroqxo'rlikda «champion» ekanlar. Xullas, mendan «tost» aytishimni iltimos qilishdi. Dastlab rad etdim. Talablar takrorlanavergach, dedimki: «Xo'p, gapiraman, ammo ranjimaysizlar. Hozir sizlarga, «ichmang», deganim bilan yoqmayman. Lekim bir narsani o'ylab ko'ringlar: mana bu yigit o'g'lingiz ekan, ota bilan o'g'il nima degan odam bo'ldilaring endi?! Mana bu yigit sizning kuyovingiz ekan, siz bilan ichib, mast bo'lib, uyga borgach xotinini, ya'ni qizingizni ursa, qizingiz dodini kimga aytadi? So'ng esa siz dodingizni kimga aytasiz?»

Bu gapdan keyin o'g'il va kuyov chiqib ketishdi. Bir-ikki kishi gapimni ma'qullab, aroq quyilgan piyolani nari surib qo'yishdi. Boshqalar esa «Xudo kechiradi», deb ichishni davom ettiraverishdi. Bunday odamlarni «eshshakday qaysar», deyishadi. Yo'q, azizlar, eshaklarni ranjitmang, eshaklar ularga o'xshamaydi, chunki eshakni tarbiya qilsa bo'ladi: «ish-sh» desangiz to'xtaydi. Bunday odamlar esa to'xtashmaydi. Hazrat Navoiyning bir baytlarida (mazmuni) «ichuvchilar o'zlarini sher deb tasavvur qilganlari bilan nafs iti oldida zabundirlar (mag'lubdirlar)», deyiladi. Ya'nikim, badmast odamlik doirasidan chiqadi-yu hatto ota-onasi, aka-ukalari, do'stlariga qarab akillaydi, hatto ularni qopishdan ham qaytmaydi. U hatto it yotishga hazar qiladigan yerlarda ham yotib qolaveradi.

Aroqxo'rlik qancha-qancha ulug'larni xorlik botqog'iga botirdi. Juda ko'p iste'dod egalari bu balo oqibatida umrlarini ham, qobiliyatlarini ham boy berdilar.

Shu o'rinda hazrat Bobur Mirzoning bir farmonlarini esga olsak, foydadan xoli bo'lmas. Milodiy hisobda 1525-yili imzolangan mazkur

farmonga binoan mayqatag'on (suxoy zakon) e'lon qilingan edi. Unda shunday so'zlar bor:

«Bashar nafsi yomonlikka mayl etishdan uzoq emas, «nafsimni poklay olmadim, chunki nafs yomonlikka amr etuvchidir». Undan qaytish bag'ishiovchi Malikning lutf-marhamatidan boshqa mumkin emas. «Bu Allohnинг ehsonidir, kimga xohiasa, baxsh etadi. Allah katta ehson egasidir». Bu so'zlarni ifodalashdan va bu gaplarni bayon qilishdan g'araz shuki, insonlik taqazosi, podshohlar rasm-rusumi, podshohlik lavozimi, mansabdarlar odati bo'yicha shohdan tortib sipoziygacha go'zal yoshlik kunlarida shariat man qilgan ba'zi nar-salarga va ayrim o'yin-kulgilarga ruju qilinardi. Bir qancha vaqt dan keyin pushaymonlik kunlari kelib, ularni bitta-bitta tark qilinar va chin tavba bilan ularga qaytish eshigi yopilar edi. Ammo maqsad va matlabiarning muhimi va buyugi bo'lgan ichkilikdan qaytish tavbasi «har ish o'z vaqtiga bog'liq» degan parda ostiga berkinib, yuzini ko'rsatmas edi, toki bu yaxshi soatda zo'r g'ayrat bilan urush ehromini bog'lab, shavkatli Islom askarlari yordamida kofirlarga qarshi jingga kirishganimizda g'ayb Ilhomchisi va haqiqat Jarchisidan «Yomon keltirganlarga vaqt kelmadimiki, qalblarini Allohnинг zikri bilan yumshtsalar?» mazmuni eshitilib, gunoh va sarkashlik asbobini ildizidan qo'porib tashiab, tavba eshiklarini to'liq jiddiyat bilan qoqdik. Tavfiq yo'llovchisi «Kimki astoydil eshik qoqsa, kiradi», mazmuniga muvofiq iqbol eshigini ochdi va bu urushni nafsga qarshilik ko'rsatishdan iborat bo'lgan zo'r urush bilan boshlashni buyurdi. Alqissa, «Ey, Rabbim, nafslarimizga zulm qildik»ni ixlos tiliga kettirib, «Sening oldingda tavba qildim va men muslimonlarning birinchisiman», degan gapni dil lavhiga naqsh qildik. Ko'ngil xazinasida maxfiy qolgan ichkilikdan qaytish tavbasi istagini yuzaga chiqardik...»

Tarixdan ma'lumki, Bobur Mirzo hazratlarining asosiy g'alabalari aynan shu farmondan – mayqatag'ondan so'ng qo'lga kiritilgan. Yana tarixdan ma'lumki, Husayn Boyqaro boshqargan mamlakatmi ayni shu ichkilik barbod qilgan. Ayni shu ichkilik (uni «chog'ir» deb ataganlar) umidli va suyumli nabira Mo'min Mirzoning boshini uzgan.

Aroq insonni jinoyatga boshiaydi. Rivoyat bor: bir odamning yo'lini to'sib dedilarki, yo aroqni ichasan yo bu buzuq ayol bilan zino qilasan yoki mana bu go'dakning boshini uzasan. U odam o'ylay-o'ylay bir qarorga keldi: «Aroq ichganim gunoh, lekin kattaroq ikki gunohdan qutulgayman». Aroqni ichdi... so'ng uning kayfida zino ham qildi, go'dakni ham o'ldirdi.

Qadimdan mashhur bo'lgan shayx San'on voqeasi ibrat jihatidan juda muhimdir. O'n birinchi o'n ikkinchi asrlarda yashagan shayx

San'on (ibn Saqqa)ning otashin sevgisi haqidagi qissa dunyoga mash-hurdir. Badiiy adabiyotda bu qissani birinchi bo'lib Farididdin Attor 1221-yilda «Mantiqut-tayr» asarlarida nazmda bergenlar. Biz hazrat Alisher Navoiy ijod yo'llarining yakuni hisoblanmish «Lisonut-tayr» dostonlarining bugungi tilga moslashtirilgan nasriy bayonidan qisqa tarzda, mayga tegishli satrlaridangina foydalanamiz.

«Shayx San'on dargohga yetishganlardan bo'lib, ko'ngillari g'ayb sirlaridan ogoh edi. U zot Ka'bada avliyo kishilar va qavmni yetaklovchilar orasida xuddi payg'ambar alayhissalom o'z sahabalari bilan turgandek turardilar. Xaloyiqqa to'g'ri yo'l ko'rsatuvchilardan biri bo'lib, Ka'badagi barcha shayxlarning shayxi edilar. Biron bir g'amgin kishi haqiga duo qilmoqchi bo'salar, maloyikalar qo'l ochib, «omin» derdi».

Alloh bu zotni imtihonga tortdi. Tushida bir tarso (nasroniy) qizni ko'rib, unga oshiq bo'ldi. Bu qanday sir ekanini aniqlamoq uchun qiz yashaydigan shaharga yo'l oldi. Tarso qizi uning izhori dilini eshitib g'azablandi, masxara qildi. Shayx ishqini bayon etaverгach, oxiri, to'rt shart qo'ydi. Shayx bu shartlarga ko'ndi.

«Olamda hech qachon bu yanglig' razil ish bo'lgan emasdi. Kashishlar (nasroniy dinidagi tarkidunyo qilganlar) har tarafdan saf tortib o'tirishardi. Ogoh murshiddan Qur'onne so'radilar, otashgohdan o't olib kelib qo'ydilar. Zunnor va salib (xoch, ya'ni nasroniyalar bo'yinlariga osib yuradigan xoch) muhayyo etilgach, tarso qizi yuz afsun bilan o'rnidan turdi. Taxtdan tushib, Shayx oldiga keldi. Uning yoniga o'tirib, qadah to'la mayni ichdi. So'ng qadahni limmo-lim to'ldirib, Shayxga tutdi-da, dedi:

– Oxirigacha ich, ey, olivjanob kishi! Bilki, bir tomchi qolsa ham hisobga o'tmaydi!

Ishqqa berilish oqibatida ayni damda islom va imondan chekingan Shayx beixtiyor ravishda dilnavoz uzatgan qadahni olib, mayni ichar ekanlar, ko'zlaridan yosh dumalardi. Shunday ichdilarki, boshlaridan dud chiqib, may o'tida butun borliqlari kul bo'ldi. Yana bir necha marta may tutganlaridan so'ng ul zotning ishqlari aqllariga jabr eta boshladi. Boda hushlarini yanada o'tmas qilib qo'ygach, qizga vasldan muddao izhor etdilar.

Tarso qizi esa unga: «Shoshilma, sen shartlardan birinigina bajar-ding», – deb kufr elining oliv tabaqasiga ishora qildi. Kufr elining ishiari sohasida mohir bo'lmish bu kishilar Shayx imonlarini kufrga taqdim etdilar va ul zotni o'z dinlariga kiritdilar. Ul zotning xirqalarini yechib, yalang'ochladilar, so'ng esa may hovuziga solib cho'miltirdilar... Keyin o'z kiyimlarini kiydirdilar. Shayx but oldida sajda qildilar, xirqalarini olovda kuydirdilar va nihoyat... Kalomullohn ni ham o'tga tashladilar.

Gardun ul zotning boshiga solmagan hech bir rasvollik qolmadi. Ular Shayxga kecha-kunduz may ichirib, masxaralayverdilar. Ul zot bir sahar afg'on qilib, faryod uring, qizdan vasl talab qilganlarida u sho'x shartni oxirigacha bajarishni, ya'ni bir yil davomida kunduzlari cho'chqa boqib, tunlari otashxonada o't yoqishni talab qildi.

Shayx talabni bajara boshladilar. Tunlari kufr o'tini ravshanroq yoqish bilan vaqt o'tkazib, tongda to'ng'izlarga ro'para bo'lardilar...»

Oradan oylar o'tib, Alloh shayx shogirdlarining munojotni qabul etadi, Shayx hidoyatga qaytadi, Tarso qizi esa islomni qabul etadi. Hikoyatning Alloh ishqiga doir hikmatlari boshqa mavzu, men diqqatingizni may taqvo egasini ham yiqlishi mumkinligiga qaratmoqchi bo'ldim.

Ba'zilar aytadilarki: «Aroq birovlaniki bo'lgani uchun harom qilingan». Yo'q, azizlar, aroq, cho'chqa go'shti boshqalar iste'mol qilgani uchun emas, odamga zarar bergani uchun harom qilinganini yana ta'kidlaymiz. Agar u birodarlarimiz aytganday bo'lganida edi, birovlar yeydigan mol yoki qo'y go'shti ham, boshqa ne'matlar ham harom qilinar edi. Yana o'ylaylik, nima uchun aynan aroq va cho'chqa go'shti harom qilindi? Nega murabbo yoki qovun-tarvuz harom qilinmad?

Aroqqa qarshi butun nasoro olami ham kurashgan. Urushdan avval hatto AQShda ham mayqatag'on e'lon qilingan. Bolsheviklar zamonida ham bir-ikki urunish bo'ldi. O'tgan asrning saksoninchı yillari ikkinchi yarmida, «Qayta qurish», deb atalgan zamonda ham ichkilikka qarshi kurashildi. Biz bu kurashni jon-u dilimiz bilan quvvatlash o'rniqa norozi bo'ldik, o'zimizcha nayranglar o'ylab topdik. «To'ylarda ichkilik qo'yilmasin», deyildi. Xo'p dedig-u, ba'zilarimiz bitta samovarga suv quyib qaynatdik, ikkinchisini aroq bilan to'ldirib, choynakda tarqatdik va bu «ixtiro» bilan faxrlandik. Bundan ortiq nodonlik bo'larmikin? Ana o'shalar bu sharafli hadisdan xabardormikinlar: «Alloh sharobni, uni ichganni, quyib berganni, sotganni va sotib olganni, siqib tayyorlaganni va tayyorlatganni, olib kelganni va olib keltirganni hamda undan kelgan daromadni yeganni la'natlaydi».

Yoshligidan aroqqa berilgan odamning keyin-keyin bu yo'ldan qaytishi qiyin bo'ladi. Chunki bu ham hayot imtihonlaridan biri. Kimki nafsiyi jilovlay olsa, imtihondan o'tadi. Kimga marhamat qilinsa, nafsi yenga oladi. Ammo odam degan Xudoning marhamatiiga erishmoq uchun jon kuydirishi ham kerak. Nafsga qarshi urush ochish uchun o'zida kuch topa olmagan, irodasiga quvvat bera olmagan odam bu marhamatga yeta olarmikin, vallohu a'lam?

Bir taqvodor debdiki: «Quduq ichiga ichkilikdan (masalan, aroq) bir tomchi tushsa, quduq suvini poklash uchun tashqariga chiqarib to'ksalar, suv to'kilgan yerda o't-o'lan o'sib chiqsa, shu o't-o'lanlar-

ni yegan qo'y-sigirning go'shtini yemayman». Bu yerda mubolag'a, bo'rttirish bor. Mubolag'adan maqsad – odamlarni «arzimas harom» degan tushunchadan ehtiyyot qilish. Qabristonda o'sgan o't-o'lanni molga bermaslik tavsiya etiladi. Chunki yuqumli kasallik bilan vafot etgan odamning murdasidan tarqalgan mikroblar o't orqali sut va go'shtga o'tishi mumkin.

Bir kishiga dedingizki: «Cho'chqa go'shtidan ye!» Shubhasiz, u derki: «yemayman, bu go'sht harom!» Barakalla, bu kishi harom-halolning farqiga borar ekan, deb quvonasiz. Ammo qaraysizki, u aroqning haromligini bilsa ham ichadi, buzuqlikdan ham qaytmaydi, tarozidan ham uradi... «Bular ham harom-ku, bilmaysizmi?» deb ajablanasiz, hatto g'azablanasiz. U esa ishonch bilan: «Bilishga bilaman, gunohimni Xudoning O'zi kechiradi», deydi. Ajabki, go'yo Alloh Taolo unga gunohini kechirishga va'da bergen. Cho'chqa go'shtini juda zarur holatda, deyilk, o'lib qolmaslik uchun ma'lum miqdorda iste'mol qilishga ijozat bor. Ammo o'lib qolmaslik uchun aroq ichishga, zino qilishga, pora olishga... mutlaqo ijozat yo'q! Yana bir gap: birov cho'chqani yetaklab kelib, bir-ikki kun hovlingizda tura tursin, desa unamaysiz, lekin to'yga atab olingen besh-o'n quti aroq uyingizda tura tursin, desa rad etolmaysiz. Bunga nima deysiz?

Restoran qorovuli ichkariga kirib qolgan itni ushlab olib, urayotgan ekan. Bechora itning vangillashini eshitib, ko'chadan o'tayotgan bir odam eshikni ochibdi. It qorovulning qo'lidan chiqib qochibdi. Shunda ko'chadagi u kishi debdi:

– Ey, birodar, sen itdan ranjima. Jonivorning aqli yo'q, halol-haromning farqiga bormay kirib qolgan. Bizning es-hushimiz joyida, shuning uchun bunday joyga kirmaymiz...

Xudoga shukr, atrofimizda es-hushi joyida bo'lganlar ko'p. Siz – aziz **umidimiz yulduzları**, ana shunday aqli odamlardan ibrat oling, ularga ergashing. Lekin buzuq oshyonlarning ohanrabosi kuchiga nafsi dosh berolmayotganlar-chi? Qo'shnilarimiz orasida bormi? Bor! Qarindoshlar orasida bormi? Bor! Hamkasblar orasida bormi? Bor! Xonadonimizda bormi?.. Siz ana shunday nodonlardan qoching, ularغا zinhor ergashmang. Qudsiy hadisda aytilgan: «Ey, Odam farzandi! Dunyodagi jami narsalar uch toifaga bo'linadi: biri Menga xosdir, ikkinchisi Men bilan sening o'rtamizdadir va yana biri – sendadir. Sendan bo'ladigani duodir va Mendan bo'ladigani ijobat qilmoqdir. Bas, harom yemasang, duoying to'silib qolmas». Rasululloh (s.a.v.) aroq ichgan odamning duosi qirq kungacha qabul bo'lmasligini ta'kidlaganlar. Yaqinlarimizning duolari qabul bo'lmasligi bizlarni nechun qayg'uga solmaydi?

Harom dunyosidagi eng qabih illat – ichkilikbozlik haqida, endi giyohvandlik haqida ulamolar ham, dunyoviy olimlar ham tinmay gapirishadi. Rahbariyat tomonidan choralar belgilanadi. Lekin, ijobiy natijadan hali uzoqmiz. Chunki bu illatni hukumat qarorlari bilangina tuzatib bo'lmaydi. Ulamolarning nasihatlari ham kifoya emas. Qachonki, har bir muslim birodarini haromlik botqog'idan sug'urib olishga kirishmas ekan, «ichkilik tufayli jinoyatchilik ko'payib ketdi, yoshlarimiz buzilib ketishyapti», deb voy-voylab yuraveramiz. Hozir restoranlar, diskotekalar... ko'paygandan ko'paydi. Meni ikki narsa ajablantiradi: birinchisi, restoranda kechqurun aroqxo'rlik, mayishat qilinadi, tongda esa amri ma'ruf, nahyi munkar? Ikkinchidan, restoranlarning nomlari ham g'oyat jozibali: «Ulug'bek», «Huvaydo», «Beruniy», «Me'roj», «Kavsar»... Harom ichimlikka «Umar Xayyom» nomining berilishi-chi? Meningcha, har narsaga o'ziga munosib nom berilgani yaxshi. Masalan, men mast qiluvchi harom ichimliklarga «Shaytonsuv», «Iblis tupugi», «Shayton muhabbati», «Buyuk alkash» kabi nomlarni, mayishatxonalarga esa «Do'zaxga yo'l», «Do'zaxning otashin bog'i», «Vayl», «Samum» singari nomlarni tavsiya etgan bo'lardim. Shu mayishatxonalarning xo'jayinlari mayxo'r shoirlarga iltimos qilishsa, «Do'zaxda birga bo'lurmiz to abad» degan yallama-yorimlarni yozib berishadi.

Bu kunlarimizda ayrim odamlarning Yevropaga intilishlari kuchaydi. To'g'ri, Yevropadan o'rganadigan narsalarimiz bor, masalan, ilmga munosabat... Lekin ma'naviyat va madaniyat bobida bu harakatdan saqlanganimiz durust. Bu haqiqatni o'tgan asrlardayoq donishmandlar anglab yetganlar. Hind adibi Rabindranat Thakur 1941-yilda yozgan edi: «Bir kun kelarki, taqdir karvonining burilish payti ing-lizlarni o'zlariga qarashli Hindiston imperiyasini tashlab ketishga majbur qilar. Lekin ularning qoldirib ketadigan Hindistoni qanday Hindiston bo'larkin? Ular qanday mudhish qashshoqlikni meros qoldirarkinlar? Ularning bir asrdan ko'proq davom qilgan hukmronlik to'lqinlari pasayganda qancha balchig'u qancha vayronalar qolarkin? Yoshlik chog'imda men madaniyat beshigi bo'lish Yevropa peshonasiga yozilgan, deb astoydil ishonib yurardim. Lekin bugun hayot bilan vidolashayotgan kunlarimda bu ishonchim yo'qoldi... Hozir men so'nggi sayohatimga tayyorgarlik ko'ryapman. Men o'zimdan keyin nimalarni qoldiraman? Kulbayi vayronalar, bir zamonlar g'urur manbayi bo'lgan madaniyat qoldiqlarini? Lekin insonga ishonmaslik juda katta gunoh, binobarin, bunday gunoh ishga qo'lim bormaydi! Kataklizmdan keyin, muhit tozalangandan keyin dog' tegmagan yangi

tarix sahifasi boshianishiga va tong Sharqdan, quyosh chiqadigan joydan boshlanishiga imonim komil».

Ichkilik va giyohvandlik vabosi dunyoni yeb ado qilyapti. Qarang-a, bir yilda Yevropada 105 milliard AQSh dollari mast qiluvchi ichimliklarga sarflanar ekan. Bu yer yuzidagi barcha aholining toza ichimlik suv bilan ta'minlanishi uchun sarflanayotgan mabiag'dan o'n marta ko'p demakdir. 2009-yildagi iqtisodiy bo'hron chog'ida Yevropadagi sarmoyadorlar pivo ichish kamayganidan g'oyat tashvishianishdi. U tomonlarning insofga kirishiga ko'zimiz yetmaydi. Men bu o'rinda endi kattalarga ham murojaat etaman: o'zimizga qarab, bolalarni, yoshlarni to'g'ri tarbiyalashga ko'proq ahamiyat bermasak, Yevropa ahvoliga tushib qolishimiz hech gap emas. Ma'lumotlarga qaragan-da, spirtli ichimlik ichish bo'yicha O'zbekiston Yevropadan ancha orqada ekan. Siyosatchilar tili bilan aytganda, O'zbekiston hushyor mamlakat sanalarkan. (Xudoga shukr!) Yevropada spirtli ichimlik bir kishiga yilda 14 litr atrofida, O'zbekistonda esa 2 litr atrofida to'g'ri kelar ekan. Bu raqamni yanada pastga tushirsak, yurtimiz yanada taraqqiy etadi, yanada obod bo'ladi.

Ichkilik va qimorga mubtalo bo'lganlar o'ziga o'zi qasd qiladilar. Mast holda falokatga uchrab o'lgan kishilarga janoza o'qilmasligiga ayrim ulamolarimiz fatvo bergenlar. Huquq idoralari sodir etilgan jinoyatlarni tahlil qiladilar. Tahlillarida «mastlik oqibatida sodir etilgan» degan alohida band bor. Shunga ko'ra, og'ir jinoyatlarning ko'pi ayni mast holda sodir etilar ekan.

Ahli hikmat deydiki, sharob ichgan – zahar ichgandir, kim xamr (mast qiluvchi barcha ichimliklar) sotishni o'ziga halol qilib olsa, to'ng'iz go'shtini yeyishni o'ziga halol qilibdi. Qorin harom ichkilik bilan to'lsa, dunyo muhabbati ustun kelib, g'ofillikda yashaydi.

Odamiylikni bir muazzam saroy desak, uning ichiga kirmoq uchun yurib borish kerak, balki tikanzorni yalang oyoq kechib o'tishga to'g'ri kelar. Odamiylik saroyiga ham sizni birov ko'tarib olib kirmaydi. Bobur Mirzo ta'kid etganlaridek, eshikni astoydil qoqqan odamlargina kiradilar. Asalarilarning qo'riqchilari yomon joyga qo'ngan asalarilarni uyaga qo'ymas ekanlar. Shunga ko'ra, odamiylik saroyiga og'zidan aroq hidi gupurib turganlar qo'yilmaydilar. Ularning joylari komil insonlar rohatda yashaydigan saodat saroyi emas, shayton kulbasi bo'lib qoladi. Rasulullohning hadislarida aytlishicha: «Davomli xamr ichgan kishi butga topinguvchi kabidir. Olsa, Allohning huzuriga butparast kabi boradi». Alloh asrasin! Duo qilaylik: barcha mayparastlarni bu yo'ldan qaytarib, hidoyat bersin! Aziz yoshlarimizni bu balolardan asrasin!

Odamiylikning saodat saroyiga kirmoq mushkul, ammo undan

chiqish osondir. «Yomonliklar onasi»dan yuz o'girib, hidoyat onasiga farzand bo'lmoqlik barchalarimizga nasib etsin.

Umidimiz yulduzlari, sizda o'z nafsingizga beklik qila olguvchi irodangiz bor ekan, yomonliklar onasiga hech qachon farzand bo'lmay-siz, deb umid qilaman-da, keyingi gurungimizni boshlayman.

ISKANDARNING VASİYATI

Boylik yo'l boshida yoqib qo'yilgan olovga o'xshaydi. Kimki undan keragicha biroz olib, o'z yo'lini yoritishga sarf etsa, foyda ko'radi. Kimki ko'proq olishga intilsa, kuyib qolib, o'ziga azob beradi.

Umidimiz yulduzlari, ko'nglingizni behisob orzu-havaslar o'rabi turadi. Juda ko'p narsalarni istaysiz, ba'zi istaklariningizga shu yoshlaringizda erishmoqni xohlaysiz, ayrim istaklariningiz kelajak hayotningizga taalluqli bo'ladi. Saroymonand uylarda yashab, dadalari olib bergen avtomashinalarda kerilib yurgan tengdoshlaringizga havas qilasiz. Bugun siz bu darajaga yetisha olmasligingizni o'zingiz ham bilasiz. Lekin boylikka yetishish umidi sizni tinch qo'ymaydi. Yillar o'tib, bu umid ushalishi g'oyatda qiyinligini bilgach, hafsalangiz pir bo'la boshlaydi. Donolar boylikdan qochish payida bo'lganlar. Nima uchun? Keling, shu haqda birgalikda aqllashib ko'raylik.

Avvaldan ogohlantirib qo'yishim lozim: suhbatdan muddao – dunyo-boylikni, xususan, boylarni yomonlash yoki rad etish emas. Islom dini oxirzamon dini ekan, musulmonlar Allohning sevgan bandalari ekanlar, nima uchun ular boshqalardan ko'ra qashshoqroq va haqir-roq yashashlari kerak? «Faqirligim – faxrim» degan muborak hadisni to'g'ri talqin qilyapmizmikin? Rasululloh (s.a.v.) ummatlarini hamisha bechoralikda yashashga undamagan bo'salar kerak? Bu hadisda ramziy ma'no bordir? Islom boylikni mutlaq inkor etmaydi. Boylikni halol topish va halol narsalarga ishlatish talab etiladi. «Ey, Odam farzandi! Dunyo yig'ishni kasb qilib olar ekansan, Qiyomatda hisob berishingni, mol-dunyoni **qayerdan** olib, **qayerga** sarf qilganingdan so'roq qilinishingni ham eslab qo'y» (Hadisi qudsiyidan). Qays ibn Osim ibn Sinon (r.a.) o'limlari oldidan bu vasiyatni qilganlar: «Molni topish va uni ishlata bilish harakatida bo'linglar. Chunki mol saxiylar dara-jasini ko'taradi va baxillarga muhtoj qilmaydi. Kishilardan biron narsa so'rashdan o'zingizni saqlang. Chunki so'rashlik kishining eng oxirgi noilojlik holatidir». Abu Bakr Siddiq (r.a.) aytdilar: «Yoshlikni pardoz bilan, sog'likni faqat dori ichish bilan qo'lga kiritib bo'lmasaniday, boylikka quruq orzu-havas bilan erishish mumkin emas. Buning ikki yo'li bor: 1. Tinimsiz g'ayrat va mehnat. 2. G'irromlik yo'li». Islom ana

shu g'irromlik yo'lida topilgan boylikni harom qilgan. «Ey, Odam farzandi, agar senga boylik kelayotganini sezsang, bilgilki, azob-uqubati naqd bo'lgan gunoh kelayotir» (Hadisi qudsiydan).

Bizningcha, masalaning mohiyati – **dunyoni butunlay rad etishda emas, dunyoga ruju qo'ymaslikda! Ya'ni: mol-dunyo – umr va saodat uchun, ammo umr mol-u dunyo ko'paytirish uchun emas!** «Ey, Odam farzandi, bilgilki, qaysi bir bandaning qalbini mol-dunyo yig'ish sheri ishg'ol qilgan bo'lsa, uning dilini faqirlik xavfi bilan band qilib qo'yaman. Olimni esdan chiqarib qo'yaman va yana uni mol-dunyo yig'ish bilan ovorayi sarson qilib, oxiratini eslamaydigan, g'ofil qilib qo'yaman». «Ey, odamlar! Dunyo – oxiratda hovlisi yo'q odamning hovlisidir, dunyoga aqli yo'q odamlargina shod bo'ladi va iymon ishonchi yo'q odamgina dunyoga hirs qo'yadi» (Hadisi qudsiydan). «Endilikda kimniki ko'rsang fosiq bo'lib, o'ttiz minglab aqcha bilan do'zax tagiga sho'ng'ib borayotganini ko'rasan, – deydilar Hasan Basriy hazratlari. – U nega shunday qiladi? Axir u Alloh Taolo beradigan nasibasini arzimaydigan narsaga sotyapti-ku! Yana kimni istasang, u o'z davlati, mol-mulkini o'rinsiz yerga sarf qilayotgan shayton yo'liga kirmoqchi bo'layotganini ko'rasan. Uning o'zi ham insofga kelmaydi va boshqalar nasihatini qabul ham qilmaydi». Bir ming uch yuz yil muqaddam aytilgan bu hikmatning mag'zini chaqaylik-da, birozdan so'ng bu mavzuga yana qaytaylik.

Boylik – imtihon turlaridan biri: hamma baravariga kambag'al bo'lsa, kim kimga zakot beradi, kim kimga ehson qiladi? Faqirlik ham o'ziga xos imtihondir. Abdulloh ibn Mas'ud (r.a.) deydilar: «Allohga qasamki, boylik ham, faqirlik ham bir ne'matdir. Qaysisi bilan imtihon qilinsam ham, xotirjamdirman. Boy bo'lgan kezlar muhtoj-larga yordam qilish, faqirlikda esa sabr qilish fazilati bor». Yaxshi hayot, farovonlik, to'qchilik va serobchilik sinov va imtihon uchunligi, ne'matning sinov maqsadida berilishini anglab yetish kishini hushyorlikka, gunohlardan hazar qilishga undaydi. Foniy dunyo imtihonining mavjudligini anglamagan odam mol-dunyosining serob bo'lishi natijasida manmanlik va noshukrlik tuzog'iga ilinadi-yu, o'z vijdonini ham unutadi, oqibatda esa shiddatli azobga duchor bo'ladi.

Donolardan biri aytgan ekan: «farzandlarimga hech narsa qoldirma-gandan ko'ra boylik qoldirib, Qiyomatda uning hisobini berishni afzal bilaman». Bundan maqsad – ota vafotidan keyin farzandlar, ayniqsa, sag'irlar sarson-sargardon bo'lmasliklari kerak. Ro'zg'or xaltasini yelkaga tashlab yurish o'rniga yoshlik chog'larida ilm olganlari jamiyatga foydali emassi? Sahobalardan biri barcha boyligini boshqalarga tarqatmoqchi bo'lganida Rasululloh (s.a.v.) «bunday qilma», deganlar.

U kishi «boyligimning yarmini tarqatayinmi?» deb so'raganida ham «yo'q», deb boylikning uchdan birini tarqatib, uchdan ikki qismini farzandlariga qoldirishi afzalligini aytganlar.

Abu Zarrdan (r.a.) rivoyat: «Ey, abu Zarr, molning ko'pligini boylik nishonasi deb bilasizmi?», deb so'radilar Rasululloh (s.a.v.). Men «Xuddi shunday, yo Rasululloh!» (s.a.v.) dedim. «Molning kamligini kambag'allik nishonasi deb bilasizmi?» – dedilar. Men: «Xuddi shunday, yo Rasululloh», dedim. Ul Zot shunday marhamat qildilar:

– Boylik aslida qalb va ko'ngil boyligidir. Kambag'allik esa qalb va ko'ngil kambag'alligidir. Kim qalban boy bo'lsa, dunyoda duch kelgan narsalari unga zarar yetkaza olmas. Kim qalban kambag'al bo'lsa, dunyodan ortiq uni boy qiladigan narsa yo'qdir va dunyoning xasisligi uning nafsga zarar yetkazishi mumkin».

Endi suhbatimiz shu yo'nalihsda, ya'ni qalbni boyitish uchun dunyoga ruju qo'ymaslik xususida kechadi.

«Dunyo hayoti bir tushdan iboratdir. Dunyoda mol-dunyo sohibi bo'lmoq, tushda xazina topib olishga o'xshaydi, – deydilar mavlono Rumiy. – Dunyo moli nasldan-naslga o'tib, shu dunyoda qoladi. Olim farishtasi g'ofilning jonini olish bilan uni uyqidan uyg'otadi. U kishi haqiqatan ham ega bo'lмаган mol uchun dunyoda chekkan zahmatlaridan hayratga tushadi. Ming pushaymon bo'ladi. Lekin vaqt o'tgan, g'isht qolipdan ko'chgan bo'ladi...

...Xotinlar-u o'g'illar, qop-qop oltinlar-u kumushlar, nasldor otlar-u suruv-suruv mol-qo'ylar, ekinlar... va hokazo narsalar odamlar hirsini qitiqlaydi. Bularning hammasi dunyo zavqidir. Modomiki, u bezatilgan bo'lsa, unda haqiqiy go'zailik va yaxshilik yo'qdir, bu go'zallik unda muvaqqatdir va o'zga bir yerdan kelgan, demakdir. Dunyo – oltin qoplamasni soxta pul kabidir. Ya'ni qiymatsiz ko'pik bo'lgan dunyo soxta, yolg'onchidir, ahamiyatsiz va qadrsizdir. Uning ust qismini biz oltin bilan suvadik. Mana shuning uchun ham insonlarni xotinlar-u o'g'illar, qop-qop oltinlar-u kumushlar, nasldor otlar-u suruv-suruv mol-qo'ylar, ekinlar va boshqa narsalar o'ziga tortadi».

Hikmatni bugungi kun nazari bilan talqin qilsak: sportchilarga beriladigan mukofot – «oltin medal» deb ataladi. Nomi oltin, biroq, bu nishonda zarra miqdorida ham oltin yo'q. Lekin ayrim nodon o'g'rilar buni anglamay, medalni o'g'irlaydi, jonini tahlikaga qo'yadi va... hech narsaga erishmaydi. Dunyoga aldanganlar ham o'sha nodon o'g'rilar ahvoliga tushadi.

Boylik asli nadir?

Boylik – po'lat sandiqdagi ming yoki million dollardan tortib, cho'ntagimizdagi so'nggi yuz so'mgacha bo'lgan mablag' o'zimizniki emasligini, bizga omonat ekanini bilamizmi?

Hazrati Ibrohilm alayhissalomga o'g'ilari hazrati Ismoil alayhissa-lomni qurbon qilish amri bekor qilingach, Alioh ul zotga son-sanoqsiz qo'y suruvi ehson etdi. Jabroil alayhissalom inson qiyofasiga kirib, ul zotdan so'radilar:

- Bu qo'y suruvlari kimniki? Menga bir suruv qo'y sotasizmi?
- Bu qo'ylar Rabbimnikidir, - dedilar Ibrohim alayhissalom. - Bu onda mening qo'limda omonatdir. Agar bir marta zikr qilsang, qo'ylarning uchdan birini, uch marta zikr qilsang, hammasini olib ketishing mumkin.

Jabroil alayhissalom zikr qildilar:

- Subbuhan, quddusun, Robbuna va Robbiul-ma'lloikati va'r-ruh.

Shunda Ibrohim alayhissalom: «Bu qo'ylarning hammasini olib ketaver», dedilar.

- Men inson emasman, farishtaman, bu qo'ylarni ololmayman, - dedilar Jabroil alayhissalom.

- Sen farishta bo'sang, men - Xalilman (Allohning do'stiman). Bergan narsamni qaytarib ololmayman.

Bu voqeadan so'ng Ibrohim alayhissalom qo'ylarni sotib mulk ortirdilar va barchasini vaqf qildilar.

Duolarimizda Alloh dan hamisha tani sog'lik va xotirjamlik tilaymiz. Ishlarimizning rivojini so'raymiz... Biroq, ochiq tarzda aytilgan «menga boylik ber!» degan iltijoni eshitmaymiz. Ehtimol, boylik ilinjida munojot qiluvchilar bordir. Lekin ular ovoz chiqarmay so'rasalar kerak. Ajabki, odam bolasi boylik so'rab iltijo qilmaydi-yu, lekin butun vujudi bilan boylikka intilaveradi. Mulkdorlarning ba'zilari boyliklarining omonat ekanini ham biladilar va undan ajrab qolishdan qo'rqib yashaydilar. Eng oliy boylik salomatlik ekanini hamma biladi. Salomatlikni boylik to'plash uchun sarflash kerakmi yo boylikni salomatlikni asrash uchun sarflash kerakmi? Hayotda ikkala holatni uchratamiz. Ba'zilar boylik yo'lida salomatligini ayamay qurbon qiladilar, boylik to'plash ishqida tinim bilmaydilar. Boylikni to'playdilar-u biroq, muddaoga yetguncha bir muncha kasallikni ham ottirib oladilar va... to'plagan boyliklarini davolanish uchun sarflay boshlaydilar.

Sahobalar boylik haqida gapirishganda Rasululloh (s.a.v.): «Boylik yomonliklardan saqlanadigan kishilar uchun zararsizdir. Mana shunday kishilar uchun sog'lik boylikdan ham yaxshiroqdir va ko'ngil shodligi ne'matlardan biridir», dedilar. Yana dedilarki: «Kimki o'z oиласи bag'rida tinch, tani sog' bo'lib tong ottirsa va bisotida shu kuniga yetarli taomi bolsa, u odamga go'yo butun dunyo ziynati berilgan hisoblanadi». Fikr qilaylik: po'lat sandiqda millionlar turibdi. Biroq, oilada halovat yo'q. Bu millionlar, ayniqsa, harom yo'l bilan topilgan

bo'lsa bir lahzalik ham halovat bermaydi, balki oilani xotirjamlikdan begona qilib qo'yadi. Hozir hashamatli uylar qurib, darvoza yoniga qorovulkxona ham tiklab qo'yish odat tusiga aylanyapti. Qorovulkxonalarga qarab aytish mumkinki, bu xonadonning boyligi bor-u, halovati yo'q. Qishloqlarda ayrim xonadonlarning devorlari ham, darvozaxonalari ham, demakki, qorovulkxonasi ham yo'q. Lekin halovati bor...

Boylik ko'lankaga o'xshaydi: quvlasang, oldingga tushib qochib ketaveradi. Qochsang – senga yopishadi, izingdan ergashib keladi. Kimda-kim unga ko'ngil berguday bo'lsa, hayoti zoye bo'ladi. Dunyo lazzatlarining eng keraklisi – tinch-omon hayot kechirish. Yemak-ichmak ham lazzat. Bu lazzat aslida tomoqni. Ammo osh singmay qolsa, mijoz buziladi. Mijoz aynisa – uning iloji nima bo'ladi? Odamning qorni bir marta to'ysa, ikki kun yurishi mumkin. Bitta to'n kiysa, kamida ikki yilga yetadi. Mana shu ikkisi uchun odamning o'zini nafsiga qul qilishi yarashadimi? Bugun dunyosi tilagiga mos bo'lib turgan kimsa, aqli bo'lsa unga ishonmasin, uning uchib ketishini fahm etsin.

Alloh Taolo O'z habibiga xitob qilib deydiki: «Odamlarga dunyo hayoti misolini keltiring. U xuddi bir suv kabidirki, biz uni osmondan yog'dirgach, bahorda u sababli yer o'simliklari bir-biriga aralashib, qalinlashib ketur, so'ogra kuzda shamollar uchirib ketadigan xashakka aylanib qolur» («Kahf» surasidan). Oyati karimada yoshlik bahorga, keksalik kuz fasliga o'xhatilmoqda va shu bilan birga umrning, dunyo hayotining nihoyatda qisqa, o'tkinchi ekanligi uqtirilyapti. Rasululloh (s.a.v.) dunyoning vaqtinchalik ekaniga ishora qilib: «Mening nazdimda dunyo go'yo yoz issig'ida bir otliq yo'lovchi daraxtning soyasida ozgina dam olib, so'ng yana ketgani kabidir», deganlar. Yuqoridagi oyatga ko'plab olimlar tafsir bitganlar. Shulardan biri budir: «Mazkur oyati karimada dunyo tirikligi yomg'ir suvi bilan yashnab o'sgan o't-o'langa tashbih etiladi. Chunonchi, o'simlik o'sib, kamolotga erishib, undan foydalanadigan vaqt yetgach, nogoh undan suv uzilib qolishi sababli qurib zoye bo'lur. Xuddi shuningdek, odam farzandi ham dunyoda o'sib-ulg'ayib, orzularini hosil etmoqchi bo'lib turganida qo'qqisdan ajali yetib, umr daraxti qurib va tiriklik suvi uzilib, orzu chechaklarini o'lim yeli har tarafga uchirib yuboradir».

Bayt:

*Nogahon tan bog'iga yetsa zimistoni ajal,
Jon yag'ochidin sochilg'oy har taraf yaprog'lar.*

Mazkur hikmatga Ahmad Rifo'yning bu xitobi sharh bo'lur: «Ey, do'st! Ko'rmasmisanki, chaqaloq dunyoga kelgan vaqtida hirsi sababli qo'llari

bir narsani ushlaganday yopiq bo'ladi. Dunyodan ketayotganda esa, kaftlari bo'shligidan ochiqdir. Chunki hirs bilan orzu qilingan narsa qo'ldan chiqqan. Olim yetarli nasihatchidir, olim yetarli voizdir».

Bu dunyoning ne'matlari kamalakka o'xshab oz umrli va o'tkin-chi ekanini hikmat ahli ko'p ta'kidlagan. Yana dunyo sho'r suvg'a o'xshab, ichganing sayin tashnalicingni orttiraveradi. Boylik zahar aralashtirilgan bolga ham o'xshaydi. U avval shirin ko'rindi keyin esa o'ldiradi. «Ey, Odam farzandi! Sening dunyodagi misoling – dunyoning halovati-yu uning senga ko'rsatadigan makr-hiylasi – asalga pashsha tushishi kabitdir. Agar u asalga qo'nsa, halok bo'ladi. Shunday ekan, boshqa odamlarning manfaati uchun o'zini kuydiradigan o'tinga o'xshamagin» (Hadisi qudsiydan). Boylik kishi uyg'onganidan keyin achinish hissini uyg'otadigan shirin tushga ham o'xshaydi. Dunyo mulkini ilonga ham o'xshatadilar. Agar kimsa mulkini yanada ko'paytirishga tirishaversa, ilonlarni ham ko'paytirgan bo'ladi. Ilonlar uni kechasi-yu kunduzi chaqaveradi, chaqaveradi... Shu azoblarda dunyo dardi bilan band bo'lib, oqibatda Haqni unutadi. Ha, aytdik: boylik ayb emas, lekin boylikni butun jon-u tani bilan, ya'ni qalbdan sevs, kishi haqiqiy rohatga yetolmaydi.

Hikoyat. Bir hakim chiroyli tovusni ko'rdi. Uning go'zalligi hakimni hayratga soldi. Lekin tovusning xunuk qag'llashi, chiroyli patlarini yulishi hakimni ajablantirib so'radiki:

– Ey, tovus! Shunday go'zal patlaringni nega yulyapsan? Bunday chiroyli patni yerga tashlashga qanday qilib ko'zing qiydi? Bu ishing berilgan ne'matga noshukrlik emasmi?

Tovus hakimning bu gapini eshitib, faryod qilib yig'ladi va hakimga dediki:

– Ey, hakim! Sen suvratning jozibasiga qarab hukm qilyapsan. Mening bu go'zal patim, bu go'zal qanotlarim boshimga ming turli balolar keltirdi. Barcha chekkan zahmatlarim, mana shu go'zal patlarim tufaylidir. Bu patlar menda ekan, o'zimni himoya qilishga ojizman. Koshki ko'rimsiz bir qush bo'lsam. Xalqning nazarida bo'lmasam, ana o'shanda ozod yashardim. Xohlagan joyimda erkin kezardim. Ey, hakim! Bu ziynat, bu sifatlar menda bo'lgani uchun dushmanlarim juda ko'p.

Mazkur hikoyatda kishilar buyuk ibrat oladigan saboq mavjud. Zohiri chiroyli ziynatlar, mol va mansab kishilar halovatini buzadigan narsalardir. Insonning mansabi, moli qanchalik ortsa, xavotiri ham shunchalik ortadi.

Insonlarning baxtli yashashlariga monelik qiladigan narsa – ularning mol to'plash kasaliga mutbalbo bo'lib qolishlaridir. Mol to'plashni inson tatib ko'rish, hidlash, sezish kabi ehtiyojlarini qondirish uchun qiladi. Lekin bu sezgilarning hech biri maqsadga yetish uchun kifoya

qilmaydi. Insonga mol-dunyo nasib bo'lsa-da, u dunyoda ham, oxi-ratda ham ziyondan boshqa bir narsa keltirmaydi. Bu esa tuyadan qochib qutulmoqchi bo'lgan odamning holiga o'xshaydi.

Rivoyat. Bir odam quturgan tuyadan xalos bo'lmoq uchun jar ustiga egilgan ikki shoxga osilib, jar yoqasiga oyoq qo'yadi-yu oyog'i ostidagi indan to'rt ilon bosh chiqarib turganini ko'radi. Jarning tubiga nazar tashlasa, u yerda bir ajdaho og'zini katta ochib, uning tushishini kutib turibdi. Yuqoriga qarasa, oq va qora sichqon u osilib turgan shoxlarni to'xtovsiz kemirmoqda. Bu ahvoldan qutulish yo'llini o'layotgan onda sal nariroqdagi asalari uyasiga ko'zi tushadi-yu, boshi uzra to'planayotgan balo bulutini ham unutib, barmog'ini bolga botirib, yalay boshlaydi. Asalning shirinligi uning boshini shu darajada aylantiradiki, natijada, u o'zining qanday ahvoldaligini unutadi. Oyoqlarini to'rt ilon boshi ustiga qo'yganligi va bu ilonlar har onda chaqib olishlari mumkinligi, sichqonlar shoxlarni kemira-kemira sindirishgach, ajdaho komiga tushishi muqarrarligi xayolidan ko'tariladi. Jaholat pardasi aql nurini to'sib qo'ygani tufayli oz fursat o'tmay, jarga qulab, halok bo'ladi.

Rivoyatdan anglashiladigan ma'no: dahshatli va chuqur jarlik – dunyo. Qora va oq sichqon – kecha va kunduz. Ular insonlar umrimi ozaytirish, halok etish uchun uzlusiz bir-birini almashtirib turadi. To'rt ilon – borliqning mohiyatini tashkil etgan to'rt unsur: havo, tuproq, o't, suv. Bularidan birontasi o'z muvozanatini yo'qotsa, inson o'sha zahoti mahv bo'lib ketadi. Asal – azobi ko'p, foydasi kam bo'lgan, odamlarni to'g'ri yo'ldan ozdirib, ularga najot darvozalarini berkitgan foniy dunyodir. Ajdaho – hech kim qochib qutula olmaydigan o'limdir. Ajal sharbatini ichishga to'g'ri kelganida, ajal farishtasi tepangga kelib turganida o'limdan qutulib bo'lmaydi. Pushaymonlik ham foyda bermaydi. Na tavbaga vaqt qoladi, na duo o'qimoqqa majol.

Nizomiy hazratlaridan:

*Bir kun Yaman shohin go'ri ustiga borsam,
 Qo'l cho'zdi-yu tutdi kafan, ko'rsatib karam.
 Va dedi: «Bu saxovatim ayb aylamagil,
 Bu dunyoda bundan boshqa yo'q biror narsam».*

Alloh Taolo «Inson o'zini boy-behojat ko'rsa, bas, tug'yonga tushadi, haddidan oshadi», deb ogoh etgan. Atrofimizga ziyrak boqaylik: chindan ham kishi boylik, mansab orttirsa, darrov tug'yonga ketadi, hovliqadi, haddidan oshadi.

Kimsa oltin va kumushni ko'rmasa hech gap emas. Biroq ularni ko'rgandan keyin juda ko'p noloyiq ishlarni qilib yuborishi mumkin, shunisi chatoq!

*Kishi faqirlilikda yashasa qashshoq,
Ezgu fe'lni tashlar boyigani choq.
Gadoy to'q bo'lib, u boyisa agar,
To'g'rilik yo'li tez uni tark etar.
Bu qut ko'rman er agar topsa qut,
Qilik'i buzilar, qilar elga yut.
El ichra uzayar qo'li ham tili.*

Dunyoda go'zal va jozibali narsalar g'oyat ko'p: uyum-uyum pullar, turli rusumli mashinalar, tilla-javhar bezaklar, qiz-juvonlar, farzandlar... Bular har bir kishining istagida oz yoki ko'p darajada mavjud. Biroq, bularning barchasi hayot uchun ahamiyatli narsa emas.

Rivoyat. Bir devona kishi bor edi. Uning maskani kecha-kunduz vayrona edi. Har dam o'sha vayronaning bir yonini qazib, o'z umrini xazinaga erishish umidi bilan o'tkazar edi. Ittifoqo, shuncha mashaqqat chekkandan so'ng baxti chopib, xazinani topib oldi. U qaziyotgan chuqurda bir eshik ko'rindi. Eshikni ohib, ichkari kirgach, katta bir saroyni ko'rdi. U yerda tilla-yu javharlarga to'la qirqta xum turar edi. Devona bu boylikni ko'rdi-yu, hushidan ketdi. Shu onda bu yerga bir abiah kishi yetib keldi. Xazina ostonasida behush yotgan devonani ko'rdi va hech bir ikkilanmay uning ko'ksiga xanjar sanchib, bechoraning qonini shu xazina ustiga to'kdi va barcha boylikka ega chiqdi. Yashashdan birdan-bir maqsadi xazinaga erishmoqlik bo'lgan devona esa bor-u yo'q sarmoyasidan – hayotidan ajraldi.

Dunyo oxiratning ziroat maydonidir. Barcha e'tiborini dunyo moli-ga qaratib, unga muhabbat qo'yish jamiyat qonun va nizomlarining buzilishga sabab bo'ladi. Har qanday ilg'or jamiyatning poydevori adolatdir. Zolimning zulm qilishiga imkon bermaslikdir. Qonunlarni to'g'ri qo'llashdir. Bu shartlar bajarilmasa, jamiyatga zarar yetadi. Shuning uchun insonlarning ko'ngli to'q bo'lishi, dunyoga hirs qo'ymasligi lozim. Shu tuyg'u insonni haromdan, o'g'rilikdan, zulmdan saqlaydi. Inson dunyoga manmanlik uchun kelmaydi. U sevgi uchun, boshqalarning mehrini qozonish, maxluqotni yaxshi ko'rish, yaratilgan narsalarga shafqat, muhabbat ko'rsatish uchun keladi. Ko'ngilga e'tibor qaratadi: odamlarning ko'nglini ko'tarishga, xayrli duosini olishga intiladi. Aksi bolsa-chi? Dunyoga aldangan odam oxiratga qo'llari bo'sh ketadikim, Iskandar Zulqarnaynning vasiyati misoldir. U «tobutimdan qo'llarimni chiqarib qo'yinglar, odamlar u dunyoga hech narsa olib ketmayotganimni ko'rishsin», degan ekan. Kishi boylik emas, haqiqat izlovchisi bolsa, uni qayerda topsa, olishga intilsa, haqiqiy boylikka erishgan bo'ladi. Pulning foydasi savdogarni

quvontirganidek, obidning ibodati ham obidni sevintiradi. Pul sevgisi-ga mutbalo bo'lganlardan bir narsa so'ramaslik tavsiya etiladikim, ulardan nimadir so'rash – quturgan it oldidan taomini olish kabitdir. Olmonlarda «Pul beraman, desang, shayton ham raqsga tushadi», degan maqol bor. Lev Tolstoy pulni qullikning bir ko'rinishi deb ta'rif-lagan. Chindan ham xayoli hamisha pul bilan band bo'lgan odam pulning quli hisoblanadi. Odamzod orasidagi quldorlik yo'qolgan, ammo pul quldorligi mavjud va u Qiyomatga qadar ham yo'qolmay-dikim, bu qullikdan g'oyat ehtiyyot bo'lmoq joiz. Quldorlik zamonlarida saxiy boylar qullariga erk berganlar. Biroq pul quldorligida bunday marhamat yo'q. Shu bois ham faylasuf Sofokl: «Pul – insoniyat gar-danidagi eng katta tavqi la'natdir», degan. Ajab! Ajab! Biz ana shu tavqi la'natni sevamiz-a! Kishini yuksaltiradigan puli, mansabi emas, balki iymoni va ilmidir. Chunki pulni ishiata-ishiata ado qiladi, iy-mon bilan ilm esa tugamaydi. Pulni o'g'irlatsa, xonavayron bo'ladi, iymoni va ilmini esa hech kim o'g'irlay olmaydi. Shunga ko'ra, aqliga, vijdoniga suyangan kimsa yiqilmaydi, mol va mansabga suyangan kishi ertami, kechmi suyanchiqsiz qolgandagi ahvolini o'ylab qo'yсин.

«Lisonut-tayr»da bir savol va qalbimiz hamda ongimizni boyitishi mumkin bo'lgan javob bayoni bor. Bugungi tilimizga moslangan nasriy bayonda Hudhuddan bunday deb so'raydilar:

– Ey, qutlug' jamol egasi! Mol-u dunyo mening ko'nglimga cheksiz muhabbat soldi. Unga erishmoq xayoli jonimga quvonch bag'ishiay-di, uning jaranglagan tovushini eshitsam, ko'nglim huzur topadi. Qo'llimda agar bir nafas oltin-kumush bo'lmasa, meni o'sha zahotyoq o'ldi, deb hisoblayver.

Hudhud bu savoldan ranjib javob beradi:

– Ey, haqiqatdan yiroq! Joningga pul firoq dog'ini qo'yibdi. Hirs jomi ko'nglingni mast aylabdi, sen bu mastlikdan yer bilan birga bo'libsan. Kishi ham shunday so'zlarni aytadimi?! Axir bu haqiqiy insonlarning ishi emas-ku! Asl insonlar bu ishdan or qiladilar.

Bu xil tuban ish bilan shug'ullanish faqat sichqonga yarashadi. U nihoyatda tirishib, yerni qazish bilan doimo tuproq ichra xor-u zor umr o'tkazadi. Shu hirsi tufayli yer tagidan turli teshiklar kavlab, bu yomon illatidan nihoyat ko'p mashaqqat chekadi. Shu tariqa doimo uy sari kavlab boraveradi. Nihoyat, teshik ochib yuzaga chiqqach, pusib, payt poylab yotgan mushuk uning etini yeb, qonini simiradi.

Yoki sen yillar tufroq ostida xazinani poylab yotgan ilonga ham o'xshaysan. Charx buning evaziga unga loyiq jazo beradi, ya'ni u kishilar ko'ziga ko'ringani zahotyoq, boshini yanchib tashlaydilar.

Sening zotingda ham shunday illat borki, ey, iflos, bu bilan sen ilon va sichqonni esga keltirasan. Ularning oqibati nima bo'lgani o'zingga ma'lum. Bilgilki, sendagi bu illat yaxshilikka olib bormaydi.

Siym-u zarni sevgan odam unga qul bo'lib, uning shavqidan ajoyib mast holga tushadi. Yoki faraz qilki, faqat johil va nodon, mast kishigina siym-u zarni o'ziga but hisoblab, unga sig'inadi. Bunday kishini jaholati tufayli odamiylikni tark etib, do'zaxga ravona bo'lgan deb aytish mumkin. U bu jahon bog'ida toki tirik ekan, o'z umrini shu yanglig' mashaqqat bilan o'tkazadi. Oltin-kumush uchun yuz xil hirs va shaydolik ko'rsatadi, ammo oxirida rasvolik bilan o'lib ketadi.

Mayli, men seni sichqon deb atamay, balki Qorunga teng deb hisoblay; ilon demasdan, Faridun deb ham atay. Ammo oqibati nima bilan tugaydi? Ular nima qildilar-u sen nima qila olarding?! Baribir ular kabi butun boyligingni qoldirib, narigi dunyoga ravona bo'lasan! Shuning uchun bu behuda xayolni boshingdan chiqarib tashla! Miyangni ezib yotgan bu qattiq toshdan qutqar! Haqiqiy er bo'lsang, asl maqsadni ko'zlagil, nimayiki so'zlasang, o'shandan so'zlagil. Bu nomunosib ish bilan shug'ullanma, chunki undan senga zarar yetib, oxiri joningning uvoli bo'ladi. (Izoh: Qorun o'ta xasis bo'lgani sababli badiiy adabiyotda davlatmandlik va xasislik ramzi sifatida tilga olinadi. Faridun (yoki Af-ridun) qadimgi Eronning g'oyat badavlat podshohlaridan.)

Dunyodagi yaralmish har bir narsa, faqat buyumlar emas, hatto tuyg'ular ham ahamiyatli va ahamiyatsiz deb ikki turga bo'linadi. Allohga ishqni, ota-onas, oila, do'stlarga muhabbatni ahamiyatsiz deb hisoblagan kishini ahmoq deydilar. Boylikka muhabbatni ahamiyatli degan kimsa yanada ahmoqroqdir.

«Qutadg'u bilig» dan bir hikoyat. Donishmand Oyo'lidi podshoh Kuntug'di Elig yoniga chorlaydi. Yigit esa yonidan koptok chiqarib, o'shangacha o'liradi. Elig unga ko'p savollar beradi. Yigitning javobidan shodlanadi. Shunda Oyo'lidi ko'zlarini yumib oladi. Elig bundan ajablanganida Oyo'lidi izoh beradi:

– Ey, Elig! Sen mening qiyofamda davlat va boylikni ko'rmoqchi eding. Men ularni aniqroq tasavvur eta olgin, deb shu harakatlarimni qildim. Koptoq davlat, ya'ni boylikka juda o'xshaydi. Ularning ikkovi ham joyida to'xtab turmaydi. Yumalab ketaveradi. Menga kulib boq-qaningga, ko'zlarimni yumib olishimga sabab – davlatning ko'zi ko'r ekanini senga uqtirish edi. Boylik bilan davlat ko'zi ko'r odamlarga o'xshaydi. Kim boylik va davlatning qo'lidan tutsa, o'shangacha ergashib ketaveradi: bu yaxshi, mana bunisi yomon, deb ajratib o'tirmaydi. Oqar suv, yo'riq til va qut birl joyda to'xtab turmaydi. Olam kezuvchilar yo'l yurib tinmaydi. Baxt, davlat ham bir joyda qo'nim bilmaydi...

Rivoyatkim, basir va so'qir hamroh edilar. Ittifoqo ko'rning qo'lidagi qamchisi tushib ketdi. U otidan pastga tushib, yerni paypaslagani cha qamchisini qidirdi. Bu onda bir zaharli ilon tun sovug'i ta'sirida karaxt bo'lib, qotib yotardi. Ko'r odam uni qamchi deb o'ylab, qo'liga oldi-da, otiga mindi. Ko'zi ochiq odam uning qo'lidagi ilonni ko'rib, qichqirib yubordi:

– Do'stim! Qamchi deb xayol qilib qo'lga olganing zaharli ilon-ku! Tashla!

So'qir: «Qamchin nihoyatda go'zal bo'lsa kerakki, hamrohim unga ishqiboz bo'lib, aldov yo'li bilan mendan tortib olmoqchi», deb o'ylab, achchiqlandi:

– Sen qanday hasadgo'y do'stsan o'zing! Alloh menga yangi qamchinni ravo ko'rganda, bir aldov bilan tortib olmoqchimisan?

– Ey, aziz do'stim, sendan qamchin tama qilayotganim yo'q, – dedi basir. – Hamrohlikning shartlaridan biri – yo'ldoshi xatarda bo'lsa, uni xabardor qilishdir. Men shu burchimni ado etyapman, xolos.

Ko'zi ochiq odam haq gapini so'qirga ma'qullata olmadi. Yo'lda davom etdilar. Birozdan keyin quyosh ko'tarilib, kun qizidi. Ilon jolandiyu ko'rning qo'lini chaqdi va uni halok qildi.

Dunyo moliga aldanuvchilar shu ko'zi ko'r nodonga o'xshaydilar. Aslida manzilga bexatar yetib bormoq uchun otga chiroyli qamchi urish shart emas. Oddiy xipchin ham kifoya qiladi. Lekin ko'ngil chiroyli otni va chiroyli qamchinni talab qilaveradi. Hayotimiz ham shunday. Yashash uchun uncha zarur bo'lmagan narsalarni deb hatto jonimizni xatarga qo'yamiz. Biz o'g'rilarni «jinoyatchi» deb ayblaymiz. Holbuki, o'g'irlik uning kasbi. Jonini xatarga qo'ymasa, tirikchiligi o'tmaydi. Lekin biz, to'g'rilar-chi?

Bir sayyoh sahroda adashib qoldi. Yeyishga taomi, ichishga suvi qolmay, «endi o'ladigan bo'ldim», deb tushkunlikka berilgan paytda ko'ziga uzoqdagi xum ko'rindi. Umid unga kuch berib yugurdi. Shunchalar yugurdiki, joni halqumiga kelib qoldi. Biroq, yetib borib qarasaki, xum suvgaga emas, oltunga to'la ekan! Buni ko'rib shunchalar iztirobga tushdiki...

Hayotda shunday boylik topib olishni orzu qilib yashaydiganlar topiladi. Lekin insonni xushnud qiladigan narsa oltin-u javohir emasligini hamma ham o'ylab ko'rmaydi. Boylik, kam-ko'p miqdoridan qat'iy nazar, hayot kechirish uchun bir vosita xolos-ku! Agar odam sahrodagi adashgan sayyoh holiga tushsa, bir piyola suv uchun bir qop oltini bo'lsa-da, berib yubormaydimi? Insonni bir qop oltin emas, tomog'idan o'tgan bir qultum suv va bir tishlam non sevintiradi.

Bu hikoyatni bilsangiz ham, yana qaytaraman. Xorun ar-Rashid-dan so'radilar:

- Ey, podshohim, tasavvur qilingklm, sahroda yolg'iz qolib, tashnalikdan azoblanyapsiz. Bir qultum suv evaziga nima berasiz?
- Xazinamning yarmini beraman, – dedi hukmdor. Yana so'radilar:
- Ichga kirgan bir qultum suvning chiqib ketmog'i ham bor. Buning uchun nimani bag'ishlar edingiz?
- Xazinaining qolgan yarmini baxsh etgum.
- Hukmdorim, u holda barcha boyligingizning qadri bir qultum suv qadriga teng ekanda, a?

Odam bolasining bir xavotiri borkim, boylik orttirishga da'vat etaveradi. Bu – ertami, indinmi, kutilmaganda bor-yo'g'idan ajrab, qashshoqlanib qolish xavotiri. Holbuki, Odam farzandi o'ziga faqirlik yetayotganini bilsa, Qudsiy hadisdag'i amrga rioya etmog'i, ya'ni faqirlilikni «solih bandalar kabi «xush keldingiz!» deya qarshi olishi» darkor. Inson tabiati g'alati: u boyligini yo'qotsa qayg'uradi, ammo hayotining kunlari manguga yo'qolayotganligi bilan ishi yo'q. Bilmaydiki, qashshoqlik – ojizlikdan kelib chiqadi. Mavlono Rumiy aytdilar: «Ular bu dunyoga shunchalar aldanganlarki, barcha narsalarning tark bo'lishini bilganlari holda, talon-torojdan juda qo'rqedilar. Holbuki, yalang'och kishining o'zini o'g'rilar talon-toroj qilishidan qo'rqliki ajab g'alati ishdir. Inson bu dunyoga yalang'och holda kelib, yalang'och holda ketadi. Ahvol shunday bo'la turib, ular o'g'rilarning nomini hatto eshitmay turib, yuraklari taka-puka bo'ladi. O'lim onlari yetganda boyliklari o'zlariniki emasligini tushunadilar. Afsuski, vaqt boy berilgan bu paytda nadomatlardan zarracha naf yo'q. Ko'zlar ochiqligida ularning boyliklaridan ajrab qolish vahimasi etagiga toshchalar to'plab o'zini boy hisoblayotgan va bu «boyligini» yo'qotib qo'yishdan cho'chiyatgan bolalarning nodonlarcha qo'rquvi kabitdir. Agar shu toshchalardan bir nechtasini boladan olib qo'ysangiz, u alam bilan yig'lay boshlaydi. Qaytarib bersangiz, bag'oyat sevinadi. Bolani bu qiliq'i uchun hech kim aybiamaydi. Biroq, ularga o'xshagan ahinoqlar esa dunyoning o'tkinchi sarvatini o'zining mol-mulki deb bilgani uchun bu yolg'onchi boylikdan ajralib qolishdan o'lgudek qo'rqedilar».

Qadim zamonlarda turli mamlakatlarda badavlat odam vafot etganida boyligidan bir qismini ham qo'shib ko'mganlar. Lekin lahad qurtlari bu tilla va javharlarga tegmaganlar, balki hayotlik paytida boylikka to'yagan shu boylik egasining ko'zlarini yeganlar.

Podshohning tantiligi tutib bir odamga: «Tila, tilagingni», deganda u odam bir kosacha uzatib: «shuni tillaga to'ldirib bering», deb so'radi. Podshoh ozginagma narsa so'raganidan uni nodon fahmlab kuldi. Kosacha o'n-o'n besh tilla tanga bilan to'ladi, deb o'yladi. Ammo mo'jiza yuz berib, xazinadagi barcha oltin-u javohir solinsa-da, kosacha

to'lmadi. Oxiri podshohning hech narsasi qolmagach, mo'jizaning sirini so'radi. «Bunda hech mo'jiza yo'q», dedi u odam va kosacha-ning tubidagi **ko'zning** suratini ko'rsatdi. Keyin shu ko'z ustiga yarim siqim tuproq tashlagan edi, kosacha o'n tanga bilan to'ldi. Qissadan hissa shuki, boylikka to'yagan ko'zni tuproq to'ldiradi.

Junayd Bag'dodiy (q.s.) hazratlariga muz sotuvchi ro'para kelib: «Sarmoyasi erib borayotgan insonga yordam bering», deb nido qildi. Hazrat bu nidoni eshitib, ma'nosini angladilar-u hushdan ketdilar. Nedinkim, aslida har bir odam bu dunyoda sarmoyasi erib borayot-gan bir bechoradir.

Umidimiz yulduzlari, bir latifa borkim, sizning ham boshqalarning ko'ngillariga og'ir botmasin.

Bir odam farzand ko'rgan edi. «Xotining nima tug'di?», deb so'radilar. «Kambag'alniki nima bo'lardi yo o'g'il yo qiz-da», deb javob berdi u. Bu gapdan ajablanib so'radilar: «I-ya, boylardan nima tug'iladi?» «Boylar-dan bevosh, bema'ni, befarosat tug'iladi», deb javob qildi u. Ha, kishiga malol keladigan gap bu. Ammo nachora, latifaning zamirida oz bo'sa-da, haqiqat ham bor. Faqat izohkim, boyning bolasi bevosh, bema'ni, befarosat bo'lib tug'ilmaydi. Balki boyligidan g'ururlanuvchi ota-onaning aybi tufayli bema'ni, befarosat, bevosh qilib tarbiyalanadi. O'tgan asr boshlarida Mahmudxo'ja Behbudiy hazratlari «Padarkush» degan sahna asarlarida farzandiga ilm va tarbiya berishni istamagan boyning fojia-sini yozgan edilar. Siz bu asarni adabiyot darsligida o'qigansiz. Ne ajab va ne afsuski, o'shang a o'xshash hodisalar hozir ham uchrab turibdi. Buzuqlar, giyohvandlar orasida boyvachchalarning ko'pligidan faqat jamiyat ozor chekmaydi, eng avvalo o'sha ota-onalar azoblanishadi.

Boylik hammaga ham yarashadi, ammo uquv-idrokli donishmand kishiga u ko'proq mos bo'ladi. Boylik nodon bilan faqat yonma-yon turadi, xolos. Biroq, u dono bilan haqiqiy go'zallik kasb etadi. Jo-hillarning dunyoga berilishlari yomon. Olim-u donolar berilsalar, yanada yomonroq. Boy odam farzand tarbiyasida shu haqiqatlarni unutmagan durust.

Mol-dunyosi ko'p odamning do'stlari, og'aynilari ham ko'p bo'lishi barchaga ma'lum. Ayrim boylar bu bilan faxrlanadilar, ammo bil-maydilarki, bularning yarmidan ko'pi «manfaat do'stlari»dirlar. Kishi do'stga zor bo'lgan kuni xor aylaydiganlar ham aynan shu «manfaat do'stlari»dirlar. Agar qo'llimizdagi tanganing bir tomoniga «Dunyoga berilganning do'stligiga ishonma», deb yozilsa, ikkinchi tomoniga «Boy bo'lganing uchungina senga intiluvchilardan ehtirot bo'l», deb yozib qo'yish kerakmikin? Bu haqdagi hikmat. «Mol dunyo ba'zi kishining mahbubasi va ma'shuqa qayerda bo'lsa, oshiqlar unga

bosh egadilar. Ma'shuqa, ya'ni mol-dunyo kishining qo'lidan ketsa, oshiqlar u kishining yaqiniga yo'lamaydilar. Ko'r maysizmi, gul o'z etagiga zar to'latib ishva-karamlar bilan bulbulga ko'rinsa, bulbul gulga shaydo bo'lib, ming ohang bilan uning madhini so'zlaydi. Gul kesilib, faqat shoxi va bargi qolsa, bulbul uning otini ham atamaydi».

Yuqorida bayon etilgan fikrlar ayrim shaxslarga oiddir. «Boylikka ruju qo'yish» deyilganda faqat shaxsni nazarda tutmaslik kerak. Bu mamlakatlarga xos kasallik hamdir. Mamlakatlar orasidagi o'zaro urushiarning sababchisi ham aynan shudir.

Agar bir odam boylikka hirs qo'ysa va bu yo'lda boshqa kishiga zulm qilishdan qaytmasa, u bir yoki bir necha kishiga zarar keltirishi mumkin. Lekin, afsuski, biz buni davlatlar orasida ham ko'ramiz. Ming yillardan beri bir qabila boshqa bir qabila hisobiga boyishga harakat qiladi. Bugun, ya'ni Iyso alayhissalom tug'ilganlaridan e'tiboran yil hisobidagi yigirma birinchi asrda o'zlarini taraqqiy etgan, komil madaniyatli, insofli hisoblayotgan, olamga o'zlarini farishta misol ko'rsatishga urinayotgan davlatlar klmlar va nimalar hisobiga boylar? Nima uchun urushlar tinmay davom etyapti? Chunki ularning qurol savdosidan oladigan foydasi aql bovar qilmas darajada ko'p. Nima uchun neftga boy mamlakatlarga tinmay fitnalar qilishadi? Yevropaning boy mamlakatlari Afrika va boshqa qit'adagi kambag'al davlatlarning qarzlaridan voz kechib, tantilik ham qilib qo'yishadi. Ayyorlikni qarang: ularni qulog'iga qadar qarzga botirgan kim? O'zlar-ku! Nima uchun millionlab odamlar bir burda nonga muhtojlar? Nima uchun millionlab odamlar turli kasallikkardan qirilib ketyaptilar? Har yili Yevropa aholisi o'n bir milliard dollar pulini moroyna (muzqaymoq) yeyishga sarf etadi. AQSh va yevropaliklar har yili o'n yetti milliard dollar pullarini it-mushuklarini boqish uchun sarflaydilar.

AQSh aholisi dunyoning besh foizini tashkil etadi. Mana shu besh foiz odam dunyodagi ne'matlarning yigirma besh foizini iste'mol qiladi. Yevropaning kuchli mamlakatlari ham ulardan kam emaslar. Ular hech qachon dasturxonlaridagi hatto bitta ushoqning ham kamyishiga rozi bo'lmaydilar. Shu bois ham dunyoni fitnaga bulg'ab, kun kechiradilar. Boylik ishqini yer yuzini ana shunday tahlikada ushlab turibdi. Tarixda eng ofatli hisoblangan Ikkinchiji jahon urushi tuga-ganidan beri katta urushlar yo'q. Lekin shu vaqt mobaynida Ikkinchiji jahon urushidagi talofatdan ko'ra ko'proq odam qurban bo'ldi va har daqiqada urush qurbanlarining soni oshib bormoqda. Takror aytamanki, bu ofatning asosiy sababi boylik talvasasi. Bu satrlarga diqqat bilan e'tibor bering:

Amerika uzoq zamondan mobaynida boylik vasvasasiga tushib qolgan edi. Bu boylik vasvasasi juda qo'pol shakllarga kirib, juda zo'r ochko'zlikni

vujudga keltirdi. Bu narsa hozir tobora kuchayib bormoqda. Bu vasvasada inson xarakterining go'zalligi oyoq osti qilindi va odamning boylik orttirishga intilishi birinchi o'ringa qo'yildi. Shunday ochko'zlik balosiga giriftor bo'lgan bu azim mamlakat maqsadi tomon yelib borayotganida, yarim yo'lda aravasining kattakon g'ildiragi sinib qoldi va arava-paravasi bilan chang yo'nga ag'darilib tushdi. Bugun mana shu halokatga yakun yasab, odamning ana shu halokatdan boshqa endi nimasi qoldi, degan savol berishimiz mumkin. Katta-katta xaratjatlar, hamma harakatlar – bar-chasi zohiriy narsa. Shu zohiriy narsa barbod bo'lsa, ichlmizda alif ham yo'q ekanligi darhol ma'lum bo'lib qoladi. Agar bu zohiriy narsani, xo'ja-ko'rsinga ishlatiladigan narsani, moddiy negizni uloqtirib tashlaydigan bo'lsak, u taqdirda insonning o'zi qani? «Uning mohiyati qayerda?», deb savol berish mumkin. Natijada ana shu halokatidan boshi gangib qolgan odam qandaydir ichki dunyom bor, deb aytishdan ojiz qoladi. Bugungi insonning o'zi hech qanday qadr-qimmatga ega emas. U butunlay bozor kishisi bo'lib qolgan. Bugun esa bozor kuni emas!

Xo'sh, bu fikrlarga nima deysiz? Bugungi kunning gaplari, deysizmi? Ha, bugungi kun nafasi kelib turibdi. Biroq bu gaplar Hindistonning ulug' farzandi, dunyoning bebafo adibi Rabindranat Thakur tomonidan 1935-yilda yozilgan. Afsus shuki, boylik vasvasasi hamon davom etmoqda. Boylik vasvasasida to'lg'anayotgan jahon boylari yana ijtimoiy tenglik haqida tinmay gapiradilar. Bir shaxsning kambag'allik domida nonga zor yashagani holda, ikkinchi shaxsning g'oyat boyib ketishini ijtimoiy tenglik deyish mumkinmi? Aslo! Ular mingoyoq – meduzaga o'xshab jahondagi kambag'al mamlakatlarga chang sol-ganlaricha ularning qonlarini so'rib yotibdilar. Har narsaning oxiri bo'lgani kabi bu adolatsizlikning ham nihoyasi mavjud. «Dunyonи biz tebratyapmiz», deb boyliklariga mag'rur bo'lgan kimsalarning dinlari yo'q. Chunki budda ham o'z tobellarini bu gunohlardan qaytishlarini buyuradi. Tavrot, Injil ham shunday. Lekin boyliklarini but qilib sig'i-nuvchi bu odamlar dunyoga mutlaq hokim bo'lish sira-sira mumkin emasligini unutib qo'yanlar.

Umidimiz yulduzları, jahonning bu ahvolini o'zingiz ham ko'rib, bilib turibsiz. Shunday bo'lsa-da, bu xususda bayonga o'rin berishimining boisi, hademay ulg'ayib, turli yuqori mansablarda xizmat qilasiz. Diplomat sifatida xalqaro masalalarni hal etishda ham ishtirokingiz bo'ladı. Xalqaro ahvolga doir bugungi bilimingizni chuqurlashtirib, kengaytirib borsangiz, bu masalalarni hal etishingiz osonroq kechadi, degan umiddaman.

IKKINCHI BO'LIM
**«EZGULIKNING MUKOFOTI FAQAT
EZGULIKDIR»**

ENG ODIL HAKAM

Burch tuyg'usi hamda pushaymon bilan bog'liq vijdon iztirobi odam bilan hayvon orasidagi muhim tafovutdir. Aql va vijdonni o'z huquqlaridan mahrum etib bo'lmaydi. Ularga yolg'onlash mumkin-u ammo ularni aldash qiyin. Sof vijdon eng odil hakamdir. Aldamchilik, bezbetlik, nomussizlik jandasini kiygan kimsagina o'z vijdoni hukmidan qo'rqlaydi. Vijdon egasini o'ldirish mumkin, biroq yengib bo'lmaydi.

Tilimizdagi «vijdon», «insof» va «iymon» so'zlari bir ma'no anglatadimi? Yuzakiroq qaralsa, shunaqaga o'xshaydi. Aslida unday emas. Iymon faqat mo'minga xos fazilat. Vijdon va insof g'ayridinda, hatto dinsizda ham ma'lum miqdorda bo'lishi mumkin. «Ma'lum miqdorda» deyishimizning sababi – dinsizdagi bu fazilatlar komil va sobit bo'lmaydi. Bugun savdoda insof va vijdonga itoat etgan odam ertaga nafs bandasiga aylanib, insofsizlik va vijdonsizlikning oliv namunasini ko'rsatib qo'yishi hech gap emas. Kimdaki iymon yo'q ekan, shayton huzurida g'oyat ojiz va haqir bo'lib qoladi.

Hikoyat. Savdogar qoziga arz qilib keldi:

– Adolat qiling, yaqinda yonimdag'i rastada savdo qiluvchi birodarim pulga muhtoj bo'lib qolib, mendan yuz tilla tanga qarz oldi. Har kuni ko'z-ko'zga tushib turgani uchun, guvohlar chaqirmadim, tilxat ham talab qilmadim. Bugun omonatni qaytarishdan so'z ochsam, «sendan qarz olmaganman», deb tonyapti.

Qozi qarzdorni chaqirtirib, savdogarning da'vosini aytdi.

– Bu yolg'onchi, olchoq bir odam, gapiga ishonmang, tijoratim gullab-yashnayotgani uchun hasadi kelib, ig'vo tarqatib yuribdi. Men undan sariq chaqa ham olmaganman, – dedi qarzdor.

Qozi «Sen nima deysan, bu gapga?», deb da'vogarga qaradi.

– Sariq chaqa olmagani rost, bu vijdonsiz odam mendan yuz tilla tanga olgan, – dedi da'vo qilayotgan savdogar.

Uning umidli qarashiga e'tibor bermagan qozi qarzdorning gapini haqiqat deb topib, ozod qilib yubordi. Da'vogaradolatsizlikdan kuyib-o'rtana boshiagan paytda qozi uni yoniga chaqirib: «Sen biroz sabr qil.

Hech narsa bo'lmaganday qo'shning bilan yaxshi muomalangni davom ettiraver. Menadolat bilan hukm chiqarishga va'da beraman», dedi.

Da'vogar qozining amrini bajardi. Qarzdor bo'lib o'tgan noxush voqeani unuta boshladi, bir yolg'on gapi bilan jazodan qutulib qolganiga xursand yuraverdi. Oradan kunlar o'tgach, qozi to'rtta xumga yog' soldirib, ikkitasining ichiga bittadan tilla tanga tashlab qo'ydi-da, da'vogar bilan qarzdorga qo'shib yana ikki savdogarni chaqirtirib dedi:

– Xizmatkorim ochko'zlik qilib, yog'ni ko'proq g'amlab qo'ygan ekan, ittifoqo ko'zim tushib qarasam, ayniy boshlabdi. Tezroq sotib yuborilmasa uvol bo'ladi. Sizlardan iltimosim shuki, har biringiz bir xumdan yog'ni oling-da, o'zingiz insof bilan narx qo'yib soting. Sotib bo'lganingizdan so'ng xizmat haqingizni chegirib, olib qolasiz.

Bu kunlarda yog'ning bozori chaqqon edi. Qozining taklifini eshitgan qarzdorning ochko'zligi xuruj qilib, ko'zlari chaqnab ketdi:

– Bularni urintirib nima qilasiz, vazifangizni bir o'zim uddalab beraman, – dedi u shoshilib.

– Yo'q, to'rttovingiz bo'lib olsangiz tezroq sotiladi, – qozi shunday dedi-da, tanga tashlangan bir xumni da'vogarga, ikkinchisini qarzdorga berdi.

Savdogarlar uyga kelgach, xumdag'i yog'ni tozalash maqsadida boshqa idishga soldi. Da'vogar xumdan chiqqan tilla tangani ko'rib ajablandi. So'ng uni oldi-da, qoziga eltib berdi. Qozi uning halol odam ekaniga ishonch hosil qildi. Qarzdor esa xum tagidagi tilla tangani ko'rib, shoshib qoldi. O'g'lini chaqirib: «Bu tilla tangani yashirib qo'y, o'zim so'rasamgina berasan», deb tayinladi.

Oradan besh kun o'tgach, savdogarlar kelib yog'ning pulini qoziga topshirdilar. Qozi uchtasi uzatgan pulni sanab ham o'tirmadi. Qarzdor bergen pulni sanab ko'rib, unga sinovchan tikildi-da: «Sening xumingdagi yog' ko'proq edi-ku!» dedi.

– Ko'proq emasdi, uyga borib tortib ko'rghanman, – dedi qarzdor.

– Balki adashayotgandirsan?

– Adashganim yo'q, yonimda o'g'lim ham bor edi, ishonmasangiz so'rang...

Qozi unga indamadi-yu, qo'shni xonaga chiqib xizmatkoriga: «Bu savdogarning uyiga borgin-da o'g'lidan tilla tangani so'ra», deb tayinladi. Xizmatkor tilla tangani olish bilan kifoyalanmay, bolaning o'zini ham boshlab keldi.

– Xumdan chiqqan tilla tangalar sendami? – deb so'radi qozi undan.

– Ha, qozi janoblari, – dedi bola.

– Qani, menga ber-chi? – qozi bola uzatgan tangani olib, ajablandi:

– Dadang xumdan to'rtta tilla tanga chiqdi, devdi, sen menga bittasini beryapsan. Qolganlari qani?

– Dadajon, siz xumdan to'rtta tilla tanga topgan ekansiz, menga bittasini berdingiz, qolganlari qayerda? – dedi bola soddalik bilan.

– Qanaqa tilla tanga? Esing joyidami, sen bolaning! – deb baqirdi qarzdor.

– Dadajon, xumni bo'shatganimizda tagidan chiqdi-ku! Men bittasini ko'rdir, qolgan uchtasini ko'rmadim...

– Esh-shak! Senga qachon aql bitarkin! – deb g'azablandi qarzdor ota.

Bu manzaradan ajablangan savdogarlar hayron bo'lib turaverishdi. Shunda qozi qarzdorga qarab dedi:

– Hali ham qarzim yo'q, deb tonasanmi yo qaytarasanmi?

Qarzdor javob bermay boshini egdi. Qozi esa davom etdi:

– Bitta tilla tangaga muttahamlik qilgan odam yuz tilla tanga evazi-ga vijdonini ham sotishi mumkin, shunday emasmi? Sen vijdoningni xuddi oshqozoningni to'ldiraverib kasal qilganing kabi ishdan chiqaribsan. Pastkashliging tufayli vijdoning siyqalashib ketibdi.

Qarzdor yana indamay turavergach, qozi xizmatkorlariga buyurdi:

– Vijdonsizligini tushunib yetmagan insonga darra urish adolat-dandir. Esini tanib, tavba-tazarru qilishi uchun qirq darra uringlar!

Bu hukmni eshitib, bola chiday olmasdan yig'lab yubordi-da, ota-sini quchoqlab olib yalindi:

– Dadajon, yuz tangani o'n kun ichida qaytarishga va'da qilgan edingiz-ku! Nima uchun va'dangizga xi洛of qildingiz? Yoningizda pul bor-ku, darrov bering, bu sharmandalikdan qutuling!

Kattalarga nisbatan bolalarda vijdon pokroq va quvvatliroq bo'ladi. Kattalar qaysarlik qilgan onlarida bolalar vijdon azoblariga chiday olmaydilar. Qozixonadagi bola alhol faqat otasining kaltaklanishidan emas, xonardonlari sha'niga yog'ilajak sharmandalik balosidan qayg'urayotgan edi. Ota esa badaniga tushadigan kaltak zarblaridan qo'rqib, talvasaga tusha boshiagandi. Ota va bolaning holatiga ikki xil kuch hukmronlik qilayotgan edi.

Agar kimadir vijdon tarbiyasi berilishi lozim bo'lsa, ehtimol misolni bolalardan olganimiz ma'quldir? Biz – kattalar, vijdonimizga qarshi yurib, biron nojo'ya ishga qasd qilgan chog'imizda «shu ishim uchun bolamning vijdoni qanday nola chekar ekan?» degan savol qarshisida bir nafasgina to'xtay olsak qanday go'zal bo'lar edi!

Iymon gavhari insof va vijdon qo'rg'onlari bilan asraladi. Boshqa-charoq ta'bir bilan aytsak, iymon bir daraxt bo'lsa, vijdon va insof uning jon tomirlaridandir. Insof va vijdon iymonning muazzam saroyi qo'rg'onlaridir. Shunday ekan, bu uch tushuncha mustaqil ma'nolarni anglatgani holda, o'zaro zanjir halqalari kabi mustahkam birlashgandir. Iymonsiz odamda chin vijdon ham, insof ham bo'lmaydi.

Turli suhbatlarda «vijdoni azob chekdi» degan gaplarni eshitamiz. Vijdon azobi deyarli har bir odamni ozmi-ko'pmi qiy nab o'tadi. Vijdonni donish ahli qalbni tirmaydigan tirmog'i o'tkir hayvonga ham o'xshatganlar. Vijdon azobi baxtsizlikdan o'zga narsa emas. Vijdonning yaralanishiga odamning o'zi aybdor. O'z irodasiga hokim-u o'z vijdoniga qul bo'lgan, vijdoni qaytargan narsalardan o'zini tiya olgan odamga bu baxtsizlik raxna sololmaydi. Har qanday yara tuzalishi mumkin, biroq vijdon yarsi butunlay bitib ketmaydi. «Meni hech qachon vijdonim qiy namaydi», deb katta ketish durust emas. Chunki banda ba'zan bilib, ko'p hollarda bilmay gunohlar qiladi. Vijdon azobi qo'ldan ketgan fazilatlarning aks sadosidir. O'z aybini unutish esa oriyatsizlikka olib keladi. Kimki o'zining nobop qilmishidan uyalmas ekan, u ikki karra ayb ish qildi, deyish mumkin. «Odamlar hukmini nazarga ilmasang-da, o'z hukmingdan qocholmaysan», deb to'g'ri aytadilar.

Nemislarning olamga mashhur faylasufi Immanuil Kant: «Dilimizda yashaydigan qonun «vijdon» deya ataladi. Vijdon aslida xatti-harakatlarimizning shu qonunga muvofiq kelishidir», deb yozgan edi. Dunyoda mamlakatlar ko'p, ularning o'zlariga yarasha qonunlari ko'p. Lekin **«olam aro qonunlarning qonuni – vijdondir!»** desak yanglishmaymiz. Haqiqat va to'g'rilikni sevadigan odam doim vijdoni farmoniga itoat qiladi va uning vijdoniga hech kim hokim bo'la olmaydi. Vijdon – aqlning qon tomiri, uning urishi bizni doim yaxshi va yomondan voqif etib turadi. Vijdonli odam xavfdan xoli, xiyonat qilguvchi esa halokat botqog'ida yashaydi.

O'zaro muomalalarda «vijdonim qiy nali ketdi» yoki «vijdonim yo'l bermadi», degan iboralarni eshitib turamiz. «U odamning yomonligini prokuraturaga yozib bermoqchi edim, vijdonim qo'y madi»... «Ota-onasiga qaramay qo'yibdi, vijdonsiz»... «Vijdoning bormi? Ins of qilsang-chi!»

Ha, vijdon – hakam. Ha, vijdon – odamni iymonsizlik jariga qu lashidan asrab qola oluvchi posbon. Vijdoniga teskari yurmaydigan odam hayotida o'z oldiga qo'ygan vazifalarga to'la erisha oladi. Odamlar tilla-yu javohir bezaklarga ixlos qo'yadilar, holbuki, eng beba ho ziynat – sof vijdondir. Vijdonni ulug' va ajib bir qudrati bor: u avvalo gunohsiz odamni har qanday qo'rquvdan forig' etadi. Gunohkorni esa tasavvuridagi o'zi loyi q bo'lgan jazo oldida talvasaga solib turadi. Halol odamdan vijdoni buyurganicha ish tutishni talab qilish ortiqcha. Vijdoniga xilof ish tutishni talab qilish esa – uni haqoratlash demak. Donish ahli deydiki: «Qancha-qancha g'am-alamlarim bo'la turib, shundan men tengsiz bir taskin topamanki, hech qanday dushmanim ham vijdonimni tortib olishga qodir emas. Men esam hech qachon vijdonimga raxna soluvchi o'z dushmanimga aylanmayman».

Agar barcha yaxshi fazilatlarni bir fozil mamlakatga qiyos etsak, vijdon bu mamlakatning podshosi, insof va adolat esa uning «o'ng qo'l» va «chap qo'l» vaziridir. Vijdonli odam barcha fazilatlarni o'zida jamlagan bo'ladi. U hech qachon birovga zulm qilmaydi yoki haqiqatdan yuz o'girmaydi. Kishi birovning qayg'usidan shodlandimi, bilingki, u vijdon egasi emas.

Hazrati Umar (r.a.) kecha qorong'usida Madinayi munavvara ko'chalaridan yurib borayotganlarida bir uydan ayolning qiziga qarab baqirgani eshitildi:

- Sutga ozroq suv qo'shib yubor, dedim senga! Aytganimni qil!
So'ng qizning zorlangan ovozi keldi:
- Oyijon, axir xalifamiz bugun jar soldirib, «sutlaringizga suv qo'shmanglar!» deb buyurdilar-ku!

Qizining aql o'rgatishi malol kelgani sababli endi ayolning baqirig'i avjga chiqdi:

- Aytganimni qil, deyapman senga! Sutga ozgina suv qo'shganiningni xalifa qayerdan bilib o'tiribdi?

Onasiga haqiqatni tushuntirolmaganidan siqilgan qiz yig'lamsirab dedi:

- Oyijon, xalifa bilmasliklari mumkin. Ammo Alloh Taolo ko'rib turibdi-ku! Allohdan qo'rqlaymizmi?

Hazrati Umar (r.a.) ertasigayoq bu uygaga sovchi yuborib shu qizni o'g'llariga olib berdilar. Ummaviylarning eng adolatli xalifasi Umar ibn Abdulazizning bir yon nasabi ana shu vijdonli qizga borib taqaladi.

Dunyo janjal, urush bo'layotgan joyga o'xshaydi. Mushti kuchli, moli, puli ko'p bo'lganning ovozi chiqib, atrofidagilaridan hurmat istaydi. Ahli donish bu xususda deydiki, «sen mol-dunyosi bor bo'lgani uchungina ularga izzat ko'rsatib, bir burda non ilinjida dumini likil-latadigan itlarga o'xshab qolma. Senga inson ekaningni anglatib, Haqni bildirganlarning hurmatlarini joyiga qo'y. Vijdonga xilof ish qilmaslik shunday bo'ladi».

Sulaymonning (alayhissalom) vazirlari uzuklariga «Insofli odamni Xudo rahmat qilsin», deb yozdirib qo'yan ekanlar.

*Nafsindan keladi vahmi qiyomat,
Yeyolmay ketganlar kimga qilar dod?
Tuproqdan boshqaga to'ymas bu ko'zlar,
Insof ham odamga katta bir ziynat.*

Iskandar Rumiydan so'radilar: «Mashriq va mag'rib diyorin na tariqa bilan oldingkim, o'tgan podshohlarning ganj va lashkarlari sendin

ziyoda erdi, hech biriga mundoq fath tuyassar bo'lmadi». Iskandar dedi: «Xudoning madadi bila har mamlakatnikim oldim, raiyatga ozor bermadim va yaxshining otin yamonga chiqarmadim».

«Lisonut – tayr»da go'zal bir savol-javob va hikoyat bor: qushlardan birining insof xususidagi savoliga Hudhudning javobi:

– Yaxshi savol so'rading. Bunday odam hamma kishilar oldida e'zozlanadi. Odam uchun yaxshi sifatlar ko'p, ammo ular ichida eng sharaflisi – insofdir. Kimningki insofi yo'q ekan, u inson sanalmaydi. Kishining fe'l-atvorida insofsizlikdan ortiq nuqson bo'lmaydi. Bu sifat haqiqiy mardlarning ishidir, har qanday kishi ham unga yetavermaydi. Noinsof kishi – odam emas. Odam insof istamaydi, ammo beradi. Haqiqat ahli kishilardan insof talab qilmaydi, chunki ularning o'zlarini insof egasidir. Agar kimki o'zi insofi bo'lmashdan, o'zgadan insof talab qilsa, u haqiqiy noinsofning o'zginasidir.

Inson uchun insofdan yaxshiroq sifat bo'lmaydi. Buni faqat ma'rifatsiz kishilargina anglamaydi.

Kishi bir noloyiq ishga kirishayotib to'xtasa, bu holatini «vijdonim uyg'onib qoldi», deb izohlaydi. Kimdir arzimas sabab bilan xotinidan ajrashmoqchi-yu, tirik yetim bo'lib qolayotgan bolalarini o'ylab, bu yo'ldan qaytadi. Yana kimdir fitnadan to'xtaydi. Boshqa bir kishi o'zganing haqiga xiyonat qilishdan o'zini tiyadi. Ha, vijdon uyg'onadi! Odamga nisbatan «uning mutlaqo insofi (yoki vijdoni) yo'q», deyish to'g'ri emas. Har bir odamda ma'lum miqdorda bu fazilatlar mavjud. Faqat, ta'bir joiz bo'lsa, bu fazilatlar kishi qalbida «uxlab qolgan» bo'ladi. Bu mudroq fazilatni iymon egalaridan biri o'zining chiroyli amali bilan uyg'otib yuborishi mumkin. Xotini bilan ajrashmoqchi bo'lib yurgan kimsa oilasiga g'oyatda mehribon bir odamning suhabatidan bahramand bo'lsa ham vijdoni uyg'onib qolishi hech gap emas. Vijdon uyg'onadi, buning uchun odamning o'zida ishonch va intilish bo'lishi shart.

Vijdonsiz odamdan bir yoki bir necha kishigina jabr cheksa, buning azobini ko'p gapirmsak ham bo'lardi. Afsus shundaki, vijdonsiz yoki noinsof kimsa o'zining bu illati bilan jamiyatga katta zarar keltiradi.

Vijdon va insof haqida so'z ketgandaadolat mavzusini chetlab o'tish mumkin emas. Bu fazilatlar mustahkam zanjir halqlari kabi o'zaro birlashgan. «To'rt fazilat» (hikmat, shijoat, iffat, adolat) degan axloqiy ta'limotning to'rtinchisi «adolat» deb tilga olingan. Adolat **sadoqat, vafo, xizmat, taslim va tavakkul** deb atalgan xislatlarni o'z ichiga oladi. Mumtoz adabiyotda «adola» shaklida ham keladi. Masalan: «jomi adola» «odillik qadahi» ma'nosini beradi. Adolat – haqqoniyat, insof, shafqat, odillik demak. «Haq bo'lsang qo'rhma. Kurashni davom ettir.

Nohaq bo'lsang, kurashma, taslim bo'l. Bu eng yaxshiadolat sanaladi», deydilar. «Adolat avji» – odillik osmoni; «Majolisun nafois»da: «... bu adolat avjining to'lun oyig'a kamlik yuzlanmasun», degan jumlani o'qiymiz. «Saddi Iskandariy»da esa bu bayt bor:

*Asolat sipehrida raxshanda mehr,
Adolat jahonig'a oliy sipehr.*

Deyilmoqchiki, ulug'lik osmonida mehr jilvalanib turibdikim, odillik dunyosining oliy osmoniga bir bezak kabitidir.

«Adolat olami» – insof, rahmdillik dunyosidir. Bayt:

*Oshkor aylab adolat olamin
Yeb suvda mavjud qurt-u qush g'amin.*

Shular kabi «adolat partavi» – adolat nurini, «adolat sipehri» – adolat osmonini, «adolat tariqi» – odillik yo'l-yo'rig'i, qonunini, «adolat chamanı» – adolatning barq urchan paytini, «adolat havosi» – insof yo'l-yo'rig'ini, «adolat uyin saddi Iskandar et» esa haqqoniylilik tuzumini mustahkamlamoqni anglatadi. Bayt:

*Mulozimlarini skandarfar et,
Adolat uyin saddi Iskandar et.*

Deyilmoqchiki, atrofdagilarni Iskandarga dolmo sodiq et, iskandarparast qil va haqqoniylilik tuzumini mustahkamla.

Adolat majmuasiga kiruvchi **sadoqat** chin do'stlik bo'lib, bunda kishi o'ziga ravo ko'rganini o'zgaga ravo ko'rib, o'ziga ravo ko'rmanagini o'zgaga ham ravo ko'rmaydi, o'zini qanday ko'rsa, boshqalarni ham shunday ko'radi («Sadaqa» tushunchasi ham shundan kelib chiqadi). **Vafó** – kishining o'z nav'iga, xususan, yaqinlariga mardona munosabatda bo'lishidir (Bu xususda ham alohida so'z yuritish niyatimiz bor). **Xizmat** – bir kishining o'z vazifalarini va burchlarini yaxshilab ado etishidir. **Taslim** – mavjud qonun-qoidalarni va ko'pchilikka ma'qul bo'lgan narsalarni o'ziga yoqmasa ham, mammuniyat ila qabul qilishdir. **Tavakkul** – har bir harakatning oxiri faqat o'zimga yoki o'zga ishonchli shaxslarga bog'liq deb o'yamasdan, borliq qonunlariga ham bog'liqligini hisobga olib ish ko'rishdir. Kishining bajarmoqchi bo'lgan ishi natijasi faqat o'ziga bog'liq emas. Faylasuflar tili bilan aytilsa, «obyektiv qonun va hodisalarga», diniy ma'noda aytilsa, Allohga bog'liq. Shuning uchun shaxsning harakati «tabiat qonuni»ga

mos bo'lgan taqdirdagina yaxshi natija beradi. Tavakkal (tavakkul) – Allohga ishonib, suyanib bir ishni boshiash, jazm qilish. Bayt:

*Maqsudg'a yetmaging tavakkul din bil,
Xasmaingga zafar hilm-u tahammul din bil.*

Deyilmoqchiki, maqsadga yetmoq uchun Allohga tavakkul et, dushman ustidan zafar qozonmoqchi bo'sang, yumshoqlik bilan sabr et.

Suhbatimizning shu nuqtasida bir izoh shartki, bayon etgan atamalarimiz axloqiy ta'limot nuqtayi nazaridandir. «Adolat» atamasi urfiy ma'noda yoki adliya atamasi sifatida qo'llanilsa, «sadoqat», «vafo», «taslim»... tushunchalarini qamramaydi.

Obidning ibodati nafsin, odilningadolati olamni isloh etadi, deydilar. Adolat tantanasi uchun kurashdan qo'rqib, murosasozlik kayfiyati bilan yashash – ham uyat, ham jinoyat hisoblanadi. Adolatni quyoshga o'xshatadilar. Hammaga biday nur sochadi, ammo kamaymaydi. Adolat suvga, zulm o'tga o'xshaydi. Zilol suv har doim balo-ofatlarni keltiruvchi olovni o'chiradi.

*Adolat farzandi – zafardir, zafar!
Zulmning mevasi – zarardir, zarar!*

Nizomiy hazratlarining bu baytlarini o'qiganda «Adolatning faqat bitta surati bor, zulmniki esa mingta», degan hikmat yodga tushadi.

«Al adl-u asosul mulk» – «mulk» dang'illama imorat emas. Bog'-u rog' emas. Mustaqil hukmronlik demakdir, hokimiyat demakdir. «Hokim bo'lmoqning, davlat bo'lmoqning, rahbar bo'lmoqning tamali – adolatdir», deydi islom. Zamонави, dunyoviy tildagi demokratiyaning talabi ham shunday.

Odil bo'lmoq...

Kim uchun?

Istanbuldagи gazlamalar chorsusida kadigo'ylik Xizir Chalabiyning qabrlari bor. Bu kishi Istanbulga qozi ekanlarida adolat yuzasidan hukm chiqarib, saltanat hukmdori, Istanbulni fath etgan fotih Sulton Muhammadning qo'lini kesishga fatvo bergenlar. Vo ajab! Podshohni bu jazoga loyiq ko'rish?! Sabab: Fotih Sulton Rum me'morining ishdagi arzimas xatosi uchun qo'lini kestirgan ekan. Me'mor qoziga arz qilganida u haq bo'lib chiqadi va qozi shunga binoan hukm qiladi. Uning qarshisida podshohning obro'yi va adolat turgan edi. Qozi adolatni tanladi va Islom obro'yini ko'tardi. Shu adolatni ko'rgan me'mor adolatga tan berib, podshohdan jarima olish bilan kifoyalangan ekan.

Adolat istovchi biron-bir falonchidan qo'rqmaydi. Ikki da'vogarning so'zlarini yaxshilab tinglamasdan hukm chiqarib bo'lmaydi. Shoshilinch hukm chiqarganlar adolat bilan hukm qilmaydilar. Amir Temur hazratlari bu borada xatoga yo'l qo'yganlarini afsus bilan qayd etganlar: «Yaqinlarimdan ba'zilari yolg'iz qolganimizda va odamlar oldida ulug' va e'tiborli amirlarimdan bo'lgan amir Abbosga hasad va dushmanlik qilib, uning haqida bo'limg'ur gaplarni aytdilar. Yolg'on so'zları shamoli bilan g'azabim o'tini alangalatdilar. Natijada, gaplarini tekshirib ko'rmasdan g'azab ustida amir Abbosni o'limga buyurdim. Oxir-oqibatda ularning amir Abbas haqiga xiyonat qilganlarini angladim va qilgan ishimdan o'kinib, juda pushaymon bo'ldim».

«Valav alo anfusikum val validayni val aqrabin» («Niso» surasidan). O'zlarining zararingizga bo'lsa ham, ota-onas, qarindosh-urug'larining zarariga bo'lsa ham, to'g'ri guvohlik bering. Adolat bilan hukm eting, adolatdan ayrilmang», deydi Islom. Vijdonli odam o'z zarariga guvohlik berib, «Men xato qildim, ayb menda, yomonlikni men qildim, men jazolanishim kerak», deya olishi kerak.

Hazrati Umar (r.a.) xalifa bo'lganlaridan keyin so'radilar:

- Xaloyiq, men adolatdan uzoqlashsam, nima qilasizlar?
- Agar adolatdan uzoqlashsangiz, qilichimiz bilan sizni to'g'ri yo'lga solamiz, – dedilar.

– Alhamdulillah! – dedilar hazrati Umar. – Yanglish yo'lga kirsam, meni qilichlari bilan to'g'ri yo'lga boshlaydigan musulmonlar bor ekan!

Mashhur Islom qozalaridan biri Qozi Shurayh huzurlariga ikki kishi adolat istab keldi. Qozi qarasalarki, biri zunnor bog'lagan g'ayridin, ikkinchisi esa musulmon. Qozi: «Oh, qaniydi, musulmon haq bo'lsa», deb ko'nglidan bir umidvorlik o'tkazibdi. Ammo muhokama qilsa, g'ayridin haq, musulmon esa nohaq chiqibdi. G'ayridinning haqligini aytib, uning foydasiga hukm chiqaribdi. Keyin esa qozi: «Nega endi mening qalbim muhokamadan oldin bir tomonga og'di, men qanday ko'rinishdag'i qoziman?!» deb umrining oxirigacha ko'z yoshi to'kib, tavba va istig'for qilgan ekan.

Adolatni anglash, his qilish ana shunday. Bu adolatga ko'ra, har bir shaxs, jamoat va har bir qavmga odilonaga muomalada bo'linadi. Unda havoyi nafsga, do'stlik yoki dushmanlikka, nasabga, qudashilik yoki qarindoshlikka, boylik yoki kambag'allikka, kuchlilik yoki zaiflikka qarab muomala qilinmaydi. Hamma uchun bir adolat o'lchovi bor. Amir Temur hazratlari mamlakatdagi adolat saroyini tiklashda bunga katta ahamiyat bergenlar. «Agarda nabiralar yoki qavm-qarindoshlar dushmanlik qilishsa, ularni maoshlaridan mahrum qilib, darvish holatiga solsinlar», deb amr etganlar.

Adolat – to‘g‘rilik, Haqdan ozmaslik ekanini angladik.

Hikoyat. Vazir huzuriga mullalar kelishib: «Falon amaldor o‘lar oldida vasiyatnama yozib, boyligidan bizlarga ham mablag‘ ajratgan ekan. Farzandlari vasiyatnomaga amal qilmayotirlar. Bor boylikka o‘zлari ega chiqib, bizlarni mahrum qoldirdilar. Bizlarning haqqimizni undirib bering», deb arz qildilar.

Vazir amaldorning o‘g‘lini chaqirdi. Vasiyatnomani barchanining huzurida ovoz chiqarib o‘qidi:

«O‘n ming tilla pulimni farzandlarim va mullalarga berishni vasiyat qilib qoldiraman. Vafotimdan keyin mullalar istaganlarini farzandlarimga, qolgani esa mullalarga berilsin».

Vazir mullalarga qarab: «Sizlar qanchasini istaysiz?», – deb so‘radi.

– To‘qqiz ming besh yuz tillani istaymiz, – deyishdi.

– Men shariat bo‘yicha adolatli hukm qilsam, rozi bo‘lasizlarmi? – deb so‘radi vazir ulardan.

– Albatta rozi bo‘lamiz, biz shariatning buyruqlarini ijro qiluvchilarmiz, shariat nimani buyursa, o‘sha bo‘ladi, – deyishdi.

Vazir shunday hukm qildi:

– Vasiyatnomada: «**mullalar istaganini**» farzandlarimga berilsin, deyilgan. Sizlar to‘qqiz ming besh yuz tilla istaysizlar. Vasiyatnomaga amal qilib, sizlar **istagan** mablag‘ni, ya‘ni to‘qqiz ming besh yuz tillani amaldorning farzandlariga beraman. Qolgan besh yuz tilla sizlarning haqingiz. Mana, ko‘rib turibsizlar, amaldorning farzandlari ham kichik, sag‘ir bolalar. Sag‘irning haqini yeyish shariat bo‘yicha haromdir. Albatta, sizlar harom narsani yemaysizlar. Shuning uchun sizlarga qolayotgan besh yuz tilla ham ularga beriladi. Shariat bo‘yicha to‘g‘ri, adolatli hukm qildimmi, taqsirlar?

Mullalar nima ham deya olishardi...

Inson avvalo o‘ziga adolatli bo‘lishi, so‘ng boshqalarga adolat ko‘rsatishi lozim. Zero, o‘ziga adolatli bo‘lmagan kishi boshqalarga adolat ko‘rsata olmaydi. Kishi o‘zini yaxshiliklarga undasa, yomonliklardan qaytarsa, barcha hollarda haddan oshmasa va kamchiliklarga yo‘l qo‘ymasa (ya‘ni, mo‘tadil sifatli bo‘lsa), o‘ziga nisbatan adolatli bo‘ladi, deyishgan.

Kishining o‘zgalarga nisbatan adolatli hisoblanishini hukamolar mana bunday tartibda bayon qilishgan: kishilar bir-biriga nisbatan mavqe jihatidan yuqori, past yo teng bo‘ladilar. Shaxsning o‘zidan pastdagilarga osonlik tug‘dirishga harakat qilishi, qiyinchiliklarni ketkazishi, zo‘ravonlik qilmasligi va haqni istashi ularga adolat qilgani bo‘ladi. Unutmang, boshliq adolat qilishni istamasa, qo‘l ostidagilari bo‘ysunishni istamaydi. «Qaysi mamlakatning aholisi o‘z hokimi yoki

valiysidan ozor chekkan va o'sha diyor ahlining ko'ngli o'z valiysidan qolgan bo'lsa, – deydilar Amir Temur hazratlari, – mamlakatlarni zabit etuvchi chinakam podshoh u yerlarni o'z tasarrufiga olsin. Odil podshoh u yerga qadam qo'yishi bilan fathu zafar ham unga yor bo'lib, birga kiradi. Bunga misol, men Xuroson viloyatini kart sultonlaridan ajratib oldim. Xuroson poytaxti Hirotga qarab yuzlanishim bilan Sultan G'iyosiddin butun mamlakatni, xazina-dafinalari bilan, peshkash qilib menga topshirdi».

Shaxsning o'zidan yuqoridagi kishigaadolati – unga chin ko'ngildan itoat qilishi, yordamini ayamasligi, sadoqat ko'rsatishi bilan bo'ladi. Dimog'dor, odobsiz bo'lmashlik va ozor yetkazmaslik – shaxsning o'ziga teng kishilarga adolatidir.

«Qutadg'u bilig»da Kuntug'di Elig – adolat timsoli. Bir kuni Kuntug'di Elig Oyto'ldini huzuriga chorlaydi. Oyto'ldi uning huzuriga kirib, hayratdan yoqa ushlaydi: uch oyoqli kursida o'tirgan Eligning qolida o'tkir xanjar, o'ng tomonida shakar, so'l tomonida esa zahar turgan edi. Uning qoshlari tugilgan, yuzi to'mirilgan. Oyto'ldi bu holatning sababini so'radi. Kuntug'di aytди:

– Men podshoh sifatida adolat timsoliman. Qo'limda keskin xanjar. Bu mening kimligimga ishora. Men har qanday ishni shu xanjar kabi qirqaman, hal qilaman.

*Kimga yetsa xorlik, qilurman himmat,
Mening huzurimda topgay adolat.
Shakar ichganidek shod bo'lar ul kishi,
Sevinchga to'ladi, tarqar tashvishi.
Mening zaharimdin kimda kim ichar,
O'zi zolim bo'lsa, rostlikdan qochar.
Huzurimga kelsa biror bema'ni,
Zahar ichgan misol qaqlaydi tani.*

O'g'lim yoki yaqinlarim yoxud chaqmoq kabi o'tkinchi mehmon bo'lsin, adolat borasida ular men uchun bir xildir. Men uchun mezon va asos – to'g'rilik. Boshliq eliga to'g'rilik va adolat ko'rsatsa, u barcha tilak va orzulariga yetadi.

Avlodlarga ibrat bo'lsin, degan maqsadda podshohlar yoki hokimlar misolida ko'p rivoyatlar qoldirilgan. Tarixda adolatli hukmdorlar ham ko'p bo'lgan. Ularning ismiga xalq «odil» sifatini qo'shib eslaydi: Umarul odil, No'shiravoni odil...

Podshoh har Navro'zda xalqqa ziyofat berardi. Shunday ziyofatlarining biriga kelganlar orasida g'oyat kambag'al bir kishi bor edi. U qorni

to'ygach: «Bu idishlardan birini olib ketib sotsam, muhtojlikdan qutular edim, chorasizlikdan qilgan bu gunohimni Alloh Taolo ham, podshoh ham kechirar», deb o'ylab, qimmatbaho idishiardan birini kiyimi orasiga berkitdi. Podshoh uning bu harakatini ko'rib turgan bo'lsa-da, indamadi. Ziyofat tugagach, xizmatchilar qimmatbaho idish yo'qolganini aniqlab, podshohga arz etdilar, barchani tintib chiqishga izn so'radilar.

– Tekshirib, odamlarni xijolat qilmanglar, – dedi podshoh. – Idishni biron muhtoj kishi g'oyat ezilganidan olgandir. Uning organini ko'rgan kishi esa chaqimchilik qilmaydi.

Idishni organ kishi uni sotib, pulini turmushiga yaratdi. O'ziga yangi ust-bosh oldi. Keyingi Navro'z ziyofatiga yangi libosini kiyib keldi. Ziyofatdan keyin podshoh uni imlab, yoniga chaqirdi:

– Ustingdagi yangi kiyim o'sha idishning puliga kelmaganmi? – deb kulib so'radi.

– Sizning shafqat soyangizda shu kiyimlarga ega bo'ldim, – dedi u kishi uyatdan qizarib. – Muhtojlik meni shu gunoh ishga majbur qildi. Meni kechiring. Qilgan ishimdan vijdonim qiynalib yuribdi.

– Bundan so'ng egasidan so'ramasdan birovning narsasiga qo'l tegizmay, ehtiyojingni menga kelib ayt, yordam qilaman, – deb odil podshoh in'om-ehson qilib, uni shodlantirdi.

Amir Temur hazratlarining adolatlari haqida ham ibratli hikoyalari ko'p. Ul zotning: «Kuch – birlikda, qudrat – adolatdadir», degan hikmatlarining o'ziyoq qay darajada odil bo'lganlariga bir dalolatdir. «Temur tuzuklari»da o'qiyimiz: «Qaysi mamlakatni zabit etgan bo'lsam, o'sha yerning obro'-e'tiborli kishilarini aziz tutdim, sayyidlari, ulamolari, fuzalo va mashoyixiga ta'zim bajo keltirdim va hurmatladim, ularga suyurg'ol, vazifalar berib, maoshlarini belgiladim; o'sha viloyatning ulug'larini og'a-inilarimdek, yoshlari va bolalarini bo'lsa, o'z farzandlarimdek ko'rdim... Har mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim. Nafsi yomonlar, buzuqlar va axloqsiz odamlarni mamlakatimdan quvib chiqardim... **Har mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulm-u sitam yo'lini to'sdim....**

Butun mavjudotlar insonning amriga berilgan. Ya'ni, insonga boshqa mavjudotlarga qaraganda ustunlik berilgan, u sharafli etilgan. Shuning uchun inson barcha mavjudotlarga nisbatan adolatlari va marhamatli bo'lish majburiyatidadir. Qiyomat qoyim bo'lgach, hayvonlarga savol-javobdan keyin «tuproqqa 4aylaninglar!» deb amr qilinadi. Insonlar esa, agar ular hayvonlar haqiga xiyonat qilgan bo'lsalar, buning uchun javob beradilar.

Haqiqatga ko'ra, barcha insonlar bir-birlari bilan teng huquqlidirlar. Podshoh bilan qul, boy bilan kambag'al bir safda turadi. Hatto

musulmon bilan g'ayri din inson sifatida adolat huzurida tengdirlar. Yuqorida tilga olganimiz Fotih Sulton jome masjidining qubbasi ni noqis qurib qo'ygan me'morni jazolagani uchun mahkamaga chaqirilganda Istanbul qozisining huzurida yuqoriga o'tirmoqchi bo'ldi. Shunda qozi: «Podshohim, bu yer adolat makonidir! Aybdor, joyingizda o'tiravering», deb tanbeh berdi.

Vijdon va insof, adolat va tenglik xususidagi suhbatimiz bu bobda yakun topmaydi. Chunki insonga xos har bir fazilat asosida vijdon va insof, adolat va tenglik yotadi. Shu bois keyingi suhbatlarda ham bu mavzuga qayta-qayta murojaat etiladi.

NAJOT POYDEVORI

Yaxshi kishilar birovdan yomonlik ko'rsa ham yaxshilikdan ayrimaydilar. Umri yaxshilik qilish bilan o'tgan kishi vafot etsa ham, yaxshiligi yashayveradi. Tarixda nomlari zarhal harflar bilan yozilgan ulug'lar hayotiga boqaylik: doimo yaxshilik bilan insonlarga xizmat qildilar. Aslo yomonlik qilmadilar. Haqiqiy insoniylik shundadir. Yomonlikka yomonlik bilan javob berish – haqqimizdan, yaxshilik bilan javob berish esa insoniyligimizdan.

Bir chumoli suvgaga tushib, cho'kib ketayotgan edi. Uni ko'rgan kabutar darhol tumshug'iga bir somon cho'pini olib, unga uzatdi. Chumoli so'nggi quvvatini to'plab, cho'pga osildi. Kabutar chumolini qutqarib qoldi. Chumoli minnatdorchiligini qanday izhor etishni bilmay, unga mehr bilan qaradi. Kabutar uchib ketdi. Ertasiga chumoli ovchining kabutarni nishonga olib turganini ko'rdi. Chumoli bor quvvati bilan yugurib, ovchining yoniga bordi. Oyog'idan o'rmalab, boshiga chiqib oldi va ko'zini shunday chaqdiki, ovchi jon achchig'ida miltig'ini qo'lidan tushirib yubordi. Kabutar ham ovchini ko'rib qolib, uchib ketdi.

Bu hikoyatdan maqsadni tushunib yetish uncha qiyin emas: yaxshilik unutilmas ekanligi shunday aniq ko'rinish turibdi. Bu hikoyaga insonlarning bir-biriga yaxshilik qilishi haqidagi hikmat singdirilgan. Shunday vaqtlar bo'ladiki, eng bechora kishi ham ba'zan kazo-kazolar qila olmagan ishlarni qilib, ko'pchilik insonlarni halokatdan qutqaradi. Kabutar osmonda uchib yurgani bilan yer tomondan bo'ladigan ofatdan ozod emas. Shunday vaqt keladiki, kishi ojiz va nochor deb hisoblagan odam unga eng katta yordamni beradi. Bu dunyoda har kimga har xil hunar va qudrat berilgan. Bunda insonlar bir-birlariga muhtoj bo'sinlar va bir-birlariga hurmat bilan bog'lansinlar, degan hikmat bor.

Insoniylik yaxshilik asosiga qurilgandir va odam bolalariga «Vaf'alul xoyro laallakum tuflihun» ya'ni, «Yaxshilik qilingizlarki, najot topasizlar», deb buyurilgan. Ya'ni, bir-birimizga **doimo** yaxshilik qilishimiz kerakligi, faqat shu yo'l bilan go'zal saodat qasriga yetib borishimiz mumkinligi ta'kidlanyapti.

Demak, najotning poydevori yaxshilik ekan. Inson bu dunyoda qilgan yaxshiligi uchun jannat saodatiga erishadi, ya'ni dunyo maydoniga yaxshilik urug'ini eksa, oxiratda uning savob hosilini yig'ib oladi. Yomonlik qilgan kimsa esa oxiratda ham yaxshilik ko'rmaydi. Zero, yaxshi inson hech qachon yaxshilikni unutmaydi.

Shayx Sa'diydan mazkur fikrni tasdiq etuvchi bir **rivoyat**.

Faqir ulug'lardin bir toifa bila kemaga minmush erdik. Kemamizning izida bir qayiq kelur erdi. Haq taolo taqdiri bila g'arq bo'ldi. Oning ahlidin ikki birodar girdobg'a tushdilar. Ulug'lardin biri kemachiga dedi: «Bu ikki birodarni tutg'il, to har biri uchun senga ellik tillo berurman». Kemachi o'zin suvga tashlab, yuzib borib birin tutub o'limdin qutqardi va ul biri falokat qa'riga bordi. Faqir dedim: «Ul birining umri tugonmish erkan, ul jihatdin oni tutmoqda ta'xir voqe' bo'ldi va muning umri boqiy erkon, lojaram, muni tutmoqda ta'jil ko'rguzildi». Kemachi dedi: «Bali, so'zung rostdur va lekin mening ko'nglum muni halokatdin qutqarmoqqa ko'broq mayl etdi, nedinkim, bir kun biyobonda piyoda kelur erdim. Bu meni tevasiga mindurdi va ul biri bir vaqtda menga bir tozyona urdi, ikkovi ham qilg'on amalining jazosin ko'rdi».

Ha, yaxshilik insonni omonlikka va farog'atga olib keladi. Cho'kayot-ganlardan biri qachondir kemachini tuyasiga mingashtirib olgan ekan. U yaxshilik qilish uchun sira zahmat chekmagan. Qalbida yaxshilik nuri bor bo'lgani uchun himmat qilgan xolos. Ikkinchisi esa urgan. Kemachining uning yomonligiga yomonlik qaytarish niyati yo'q. Uning cho'kib o'lishini ham istamaydi. Lekin ikkidan birini tanlashga majbur bo'lganda, shubhasizki, yaxshilik ko'rsatgan odam tomon ko'ngli chopdi. Kemachi yomonlik qilgan odamni qutqarish uchun ham suvga tushdi. Lekin vaqt o'tgan edi. Kemachida ayb yo'q. Yomonlik qilgan odam o'z amaliga yarasha jazo oldi. Ar-Rahmon surasidan ta'kidki: **«Ezgulikning mukofoti faqat ezgulikdir».**

«Tanbehul g'ofilun»dan hikmat: «Uchta ish jannat ahlining axloqlaridan, ular faqat yaxshi kishilardagina topiladi: yomonlik qilluvchiga yaxshilik qilish; zulm qilgan kishini kechirish; biron narsadan mahrum etgan kishiga yaxshilik qilish».

«Qutadg'u bilig»da O'zg'urmishning Eligga yozgan maktubida bu bayt bor:

G'ofil bo'lma Elig, uxlama, ko'z och,
Sendan keyin qolsin, ezgu urug' soch!

Abdurahmon Jomiy aytdilar:

– Anushervon majlisida rumlik, hindistonlik va eronlik donishmand Buzurgmehr hozir edilar. Suhbatlashib o'tirar ekanlar, so'z «Hamma narsadan og'irroq, qattiqroq narsa nima?» degan savolga yetdi. Rumlik donishmand:

- Qarilik, tanglik, yo'qchilik, – dedi.
- Kasallik va g'am-anduh, – dedi hindistonlik.
- Hamma narsadan og'irroq va qattiqroq narsa – ajalning yaqinlashib qolishi va hayotda yaxshilik qilmay, yomon nomga ega bo'lib vafot qilish, – dedi Buzurgmehr. Majlis ahli bu fikrga qo'shildi.

Sayyidimiz Muhammad alayhissalom deganlar:

«Yaxshilikni rahmdil, mehribon ummatlarimdan kutinglar. Shunda sizlar ulardan umid qilgan marhamatlarga erishasizlar. Toshbag'ir, qattiqqo'l, berahm ummatlarimdan zinhor yaxshilik kutmanglar, zero, ularga Alloh Taoloning la'nati yog'ilib turadi. Ey, Ali! Alloh Taolo yaxshilikni yaratganda uning o'z ahlini ham alohida yaratgan va ularga yaxshilik va xayrli ishlarni yaxshi ko'rsatib qo'ygan. Shuning uchun ulardan kim yaxshilik kutsa, albatta maqsadga erishaveradi. Buning misoli chanqoq bo'z yerga suv qo'yib yuborilsa, u yer qanchalik yash-nab egalarini serob qilgani kabi yaxshilik ahli ham odamlarga shunchalik manfaat va bahra yetkazur. Bu dunyodagi eng yaxshi kishilar oxiratda ham yaxshilar qatorida turgaylar».

«Ular yengillikda ham, og'irlikda ham nafaqa qiladiganlar, g'azabini yutadiganlar va odamlarni afv qiladiganlar. Alloh yaxshilik qiladiganlarni yoqtiradi» («Oli Imron» surasidan). U odamlar yaxshilik qilishda sobitqadamdirlar. Hayotlari yengillashib, hamma narsalari serob bo'lib ketsa ham, hovliqib, haddilaridan oshib, fisq-u fasodga berilib ketmaydilar. Balki o'zlarini bosib, xayr-ehson, nafaqa qilishda bardavom bo'ladiilar. Shuningdek, boshlariga og'irlik kunlari tushsa ham, siqilib, o'zlarini noqulay sezib, baxillik yo'liga o'tib olmaydilar. Balki nafaqa qilishda bardavom bo'laveradilar.

Har bir odam o'z yaxshiliklaridan o'zi saroy qurishi kerak, buni «oxirat saroyi» deb atasak ham bo'ladi. Bu borada otasi qurib qo'ygan saroyda yashay olmaydi. Undagi qulayliklar va imtiyozlardan foydalana olmaydi. Qiyomatda kimsaning «Otam namozxon edi, himmatli edi», degan da'vosiga qulq solinmaydi. «O'zing qanday yaxshiliklar qllgansan?» deb so'raladi. Bu dunyoda ko'r kam yaxshilik saroyi bunyod etgan bo'lsa, foni y dunyoda ham jannat saroylarida yashar,

insha Alloh! Agar qilgan yaxshilikiari g'aribgina kulba kabi bo'lsa...
Shunisidan Alloh asrasin!

Mazkur fikrni o'zgacharoq tarzda bayoni: bu dunyoda ham, u dunyoda ham odam bolasining boshiga saodat soyaboni bo'lувchi fazilat – yaxshilikdir. Bu soyabonni sotib olish mumkin emas. Boshqa odam ham yasab bera olmaydi. Har bir kishi uni o'z amailari bilan o'zi yasaydi. Saodat soyabonining hajmi va go'zalligi qilingan yaxshi amallarning darajasiga bog'liq. Odam kishilarga qilgan yaxshiligi qadar yaxshi odamdir. Saodat va farog'atga yomonlik atalmish botqoqlik orqali yetaman, degan inson nodondir, badbaxtdir.

To'g'ri, yaxshilik tufayli bunyod bo'lувchi bu soyabonni yashashni kimsaga o'zgalar o'rgatishi mumkin. Demak, yaxshilikning miqdori va miqqosi, xolisligi ustozning ta'limiga ham bog'liq ekan. Riyo va minnat ko'lmagidan suv ichuvchi yaxshilik yaxshi soyabon bo'la olmaydi. Birovga qilingan yaxshilik uchun sira nadomat chekmaslik kerak. Xolislik ila yaxshilik qilib qo'yib, sal fursat o'tmay nadomatga berilsa, bu illati kishini yomonlikka eltib, yaxshilikdagi savobning yo'qolishiga sabab bo'ladi. Kimgadir xizmat qilish lozim bo'lib qolgan bir paytda nafl (qo'shimcha ixtiyoriy) ibodatlari, ya'ni: nafl namozi, nafl ro'zasi, nafl zikri... tark etilishi mumkin. Chunki nafl ibodati insonning o'zигагина foyda yetkazadi. Biroq, boshqa bir kishiga xizmat qilish – jamiyatga xizmat qilishdir. Buning savobi ko'proqdir. Ibrohim alayhissalom Ka'bani qayta bunyod qilganlarida to'rt burchagining har bir burchagida ming rakaatdan namoz o'qib: «Rabbim, shunday ibodat qildim, senga ma'qulmi, maqbulmi? Senga yanada yaxshiroq, maqbulroq ibodat bormi?» deb so'radilar. Vahiy keldiki: «Ha, yo Ibrohim, bir faqir kambag'alga bir luqma non berish...»

Biron bir kimsaga yaxshilik qilinsa, shuni bilish joizki, sizning saxovatingizdan u odam behad shod bo'lishi barobarinda o'zingiz ham bu himmatingizdan shunchalik zavq ola bilishingiz kerak. Bunday zavq faqat beminnat va xolislik ila yaxshilik qiluvchilarga nasib etadi. «Yaxshilik qil – daryoga sol, baliq bilur. Baliq bilmasa – Xoliq bilur», deb beziz aytilmagan. Hazrati shayx Sufyoni Savriy dedilar: «Kimki ixlos bilan bir amalni qilsa-yu keyin o'sha amalga maqtanib, «men falon ishni qildim», desa, qabul bo'lgan o'sha amali yaxshilik ro'yxatidan o'chirilib, rivo ro'yxatiga yozilur».

Nizomiy hazratlaridan bayt:

*Umrimizku shom-u xufton orasi
Yaxshilik qiladi odam sarasi.*

Rivoyat. Bag'dod shahriga yong'in tushdi. Bir xojaning ikki o'g'li olov ichida qoldi. Ota-onasi faryod urib, chora topa olmadilar. Hazrati shayx Abul Husayn Nuriy (q.s.) u yerdan o'tayotgan edilar. Darhol o't ichiga kirdilar-da, bolakaylarni olib chiqdilar. Olov u kishimi kuydirmadi, balki ul muborak zot uchun guliston bo'ldi. Bolalarning otasi hazratga minnatdorlik bildirib, bir kosa to'la tilla tutdi.

– Nuriy tilla olsa, olovdan bolalarni chiqara olmas! – deb javob berdilar.

Rivoyatdan murod shulki, faqatgina xolis yaxshilikninggina oqibati xayrli bo'ladi.

Abdulloh ibn Mas'uddan hikmat: «Yaxshi odam bo'lish uchun ibodat qilishning o'zi kifoya emas. Balki yaxshi qalbli va yomonlarni yomon ko'ruchchi bo'lish kerak». Yomonlarni yomon ko'rish – ularga g'azab va nafrat o'qlarini otishdan iborat emas. Hatto ulardan yuz o'g'irib ketish ham emas. Avvalgi suhbatimizda aytganimizday, ba'zilar yomon odamni duysi bad qiladi, hatto o'lim tilaydi. Yomon odam o'lgani bilan dunyo birdan go'zallashib ketmaydi. Birovdan yomonlik ko'rgan odam, darrov g'azablanmasdan unga insoniylik yo'llini ko'rsatishga intilishi kerak. Balki bu so'zları uni isloh qilar. Shifobaxsh dori kabi bo'lar. Hazrat Rumiy dedilarki: «Do'stingdan bir jafo kelganda uning ming marta vafo qilganini unutma. Chunki yaxshilik gunoh oldida shafoatchi kabidir».

Yuqoridaq satrlarda yaxshilikni **doimo** qilish zarurati haqida fikr bildirildi. «Doimo» so'ziga urg'u berishim bejiz emas. Orol dengiziga daryo suvi yetarli quyilmayotgani oqibatida qurib borayotgani kabi ba'zi-ba'zida qilingan yaxshiliklardan savob dengizi limmo-lim bo'la olmaydi. Har bir narsada isrof bor, **yaxshilikda isrof yo'q**. Ba'zan «Falonchiga shuncha yaxshilik qildim, bo'ldi yetar», degan gaplarni eshitib qolamiz. Yaxshilikda «bo'ldi, yetar!» degan to'xtam ham yo'q. Boshqacharoq aytilsa, yaxshilikni yetarli, deb, yomonlikni esa oz, deb bilmaslik shart. Suqrot hakim dedilar: «Ko'nglingizda yaxshi bir ish qilish havasi uyg'onsa, u ishni bajarishga darhol oshiqing, bir badgumonlik yaxshi ishdan sizlarni qaytarib qo'ymasin. Bir yomon ish qilish ko'nglingizga kelsa uni ijro qilishga oshiqmang, o'ylab ko'ring, shoyad xotirangiz u yomon ishdan nafrat qilib, yaxshilik tarafiga aylansa».

Shoshilish haqidagi da'vatga e'tiborsiz bo'lmaslik kerak. To'g'ri, ko'p hollarda shoshilish fazilat sanalmaydi. Lekin yaxshilik qilishga taalluqli ishlarda shoshilish zarur. Chunki yaxshilik qilish imkoniyati qo'ldan ketib qolishi mumkin. Faraz qiling, bir ojiz odam katta ko'chani kesib o'tmoqchi. Siz muqobil tomondan kelyapsiz. Siz «orqamga qaytib, bu odama yordam bersammikin?» deb o'ylab, bir

qarorga kelguningizcha u kishini boshqa bir yigitcha yetaklab olishi mumkin. Yoki Xudo ko'rsatmasin-u, biron falokat yuz berishi ehtimoli ham bor. Shoshilmaslik oqibatida savob qo'ldan ketdi. Yo'lda yurib borayotganimizda turli tosh yoki boshqa narsalarni ko'ramiz. Biroq, egilishga erinamiz. Mashina yo'li o'rtasida nimadir yotgan bo'lsa, markabimizni to'xtatib, tushish malol keladi. Markabni chetlatib o'tib ketaveramiz.

Abu Barada al-Aslamiy Rasulullohga (s.a.v.) «Yo Rasululloh! Menga bir amal buyuringki, o'shani qilgach, jannatga kirishga sazovor bo'lay», deb murojaat qildilar. Alloh Taoloning elchisi marhamat qildilar: «Kishilar yuradigan yo'ldan ularga ozor beradigan narsalarni olib tashlasang, jannatga kirasan». Boshqa bir holatda dedilarki: «Bir kishi ko'chada yotgan tikanni ko'rdi-da, bu tikan birorta musulmonning oyog'iga kirib, ozor bermasin, deb chetga olib tashladi. Mana shu ishi tufayli uning gunohi kechiriladi». E'tibor berdingizmi: «jannatga kirishni xohlasang, kambag'alga saroy qurib ber yoki ko'prik bunyod et», deb buyurmadilar. Ha, bu ishlar ham katta savob. Lekin bu ishlarga barcha ham qodir emas. Kim badavlat bo'lsa yo'l qursin, ko'prik bunyod etsin, sadaqatul joriyaning go'zal amalini bajarsin. Bunday ishlarga kuchi yetmaganlarga esa bitta tikanni olib tashlash ham kifoya. Shu o'rinda yana bir gapki, masjid yoki ko'prik qurdirgan kimsa savobning kattasiga erishdim, deb kerilib yuravermay, o'sha tikanga duch kelsa, u ham egilishi kerak bo'ladi.

Bir voqeа kaminaga sira tinchlik bermaydi. Bir necha yil avval tog' yo'lida avtobus halokatga uchradi. Burilish joyida ag'darilib, tezlik katta bo'lgani sababli qabriston devorini buzib, daraxtlarni sindirib o'tdi. Avtobusdagi bolalarining ko'pi o'ldi. Yaralanganlari esa tez yordamga muhtoj edi. Shu atrofdagi odamlar yordamga shoshilishdi. Ammo bu yaqin o'rtada suv yo'q edi. Bir yigit katta yo'ldan o'tayotgan avtomashinalarga qo'l ko'tarib to'xtatmoqchi bo'ldi. Ayrimlar to'xtashdi, «Suv bormi?» degan savolga «Yo'q» deb javob bergach, yo'llarida davom etaverishdi. Ayrimlar esa markablarini sekinlatishdi, dahshatli manzarani kuzatishdi-yu, yana tezliklarini oshirib ketaverishdi. Ularning xayoliga «shu bechoralar orasida biron qarindoshimning yoki tanishimning farzandi bordir», degan o'y kelmadи. Iltijo bilan yordam so'rovchining himoyachisi bo'lishdan yaxshiroq ezgulik yo'qligini ham fahm etmadilar. Bu voqeani eslaganimda yana bir o'y qalbimni tirnaydi: ulardan qay birlaridir ertasiga halok bo'lganlar orasida tanishlari borligini bilib, janozaga yoki fotihaga borgandirlar. Qaysi vijdon bilan bordilar ekan? «Ehtimol, kecha men suv topib kelganimda shu bola o'lmay tirik qolarmidi?» degan o'y yuraklarini ezmadimikin?

Bu orada xorijliklarning mashinasi to'xtadi. Ularda ham suv yo'q edi. Yaponlar fojiaga achinish bilan qarab, ilojsizliklardan afsusda ekanliklarini ishora bilan ma'lum qilib ketishdi. Ammo oradan besh daqiqa o'tmay qaytishdi. Fojia sodir bo'lgan joydan ikki chaqirim narida do'konlar, oshxonalar tizimi bor edi. Yaponlar u yerdan ko'p miqdorda ichimlik suvi sotib olib, izlariga qaytishibdi. Yaponlarning qaysi dinga mansub ekanliklari bizga ma'lum emas.

Qarang, ba'zi birovlar obro'-martabalarni da'vo qiladilar-u, ammo odamiylikning talablariga rioya qilmay o'tib ketaveradilar. Suv so'rallan markab egalari ham do'konlar yonidan o'tishgan. Ehtimol, suv olib qaytishga, bechoralarga yordam berishga farosatlari yetmaganadir, ehtimol orqaga qaytishga eringandirlar. Bizni yanada taajjubga soladigani – markabda haydovchidan tashqari yana to'rttadan odam bor edi. To'xtamay o'tib ketganlarga ular tanbeh bermadilar. To'xtasa -da, «suv yo'q» deb ketuvchilar orasida «shu yaqin oradan suv izlab ko'raylik», deguvchi insof egasi topilmadi.

Yaxshilik qiluvchilarning ikki turi mavjud: biri – tug'ilganidan boshiab yaxshi tarbiya olgani sababli, umrining oxirigacha ezgulik yo'ldidan og'ishmaydi. Faqat to'g'rilik yo'lini ado etaverganlari sababli ularni tarbiya qilgan ota-onalari hamda ustozlari olqishlanadi. Afsuski, biz kuzatgan kishilar bu toifadan emas ekan. Ikkinchisi guruh o'z qarashlarida sobit turolmaydi. Ular yomon va yaramas kishilar orasiga tushib qolsa, o'zları tanlagan yo'ldan chiqishlari, xato va adashishlar sari ketishlari ham hech gap emas.

Fojiaga befarq bandalar orasida shu ikkinchi toifaga mansub kishilar bo'lgan. Afsuski, yo'ldoshlarini yaxshilik sari burisha olmagan. Shubhasiz, ular shaharga qaytib kelishgach, ko'rganlarini oshirib-toshirib, vahima bilan so'zlab berishgan. Lekin «Nega men ularga yordam bermadim?» degan savolni xayollariga keltirmaganlar.

Hazrat Alisher Navoiy yozdilar: «Yaxshi yo yomon bo'l; ikkalasi bo'laman, deganning o'zi yomon. Yomon bilan yaxshining orasida farq ko'pdir. Ikki kemaning boshini ushlagan – g'arqdir. Kimlar bilan bo'sang – shulardeksan. Ular yomon bo'lsa – sen ham yomon, ular yaxshi bo'lsa – sen ham yaxshisan. Demak, yaxshilar etagini tutgan yaxshiroqdir. Ko'pgina qobiliyatli kishilar yaxshilardan ayrildilar, oqibatda yomonlar suhbatli ularni nobud qildi. Yomondan yaxshilik kutmoq – behuda xayoldir, itdan kiyikka, mushukdan kabutarga rahm-shafqat bo'lishi maholdir».

Odamlar foni yaxshilarga yoki yomonlarga tobe boladilar. Shu surat bilan yaxshilar yoki yomonlar daftariga yoziladilar. Bayt:

*Yaxshilar ketidan agar choparsan,
Istaging – baxtingni shundan toparsan.*

Donish ahlidan hikmat: «**Kimning qalbi yaxshilikka intilmasa – u onasining yoshligini o'g'irlab, dunyoga behuda kelibdi**». Yana ta'kid qiladilarki: «Ikki xil toifa odamning boshi g'amdan chiqmaydi: biri – hayotini yomon ishlarga sarf qiladigan, ikkinchisi – imkonи bo'lsa ham yaxshilik qilmaydigan odamlar. Ularning hayotida xur-sandchilikdan ko'ra xafagarchilik ko'p». «Zolim» deganda biz birovni urgan yoki o'ldirgan odamni tushunamiz. Bayon etilgan voqeada «suv yo'q» deb yo'lida ketaverganlarni ham zolim desak bo'ladi. Birovning fojiasiga befarqlik ham zulmning bir turi hisoblanadi.

Yordam bermay o'tib ketganlarning kasb-korini bilmayman. Ehtimol, ular tijorat ahlidandir. Ehtimol, oradan vaqt o'tib, tijoratlari orqaga ketgandir. Balki boshqa biron zararga ro'para bo'lgandirlar. Ana o'shanda halokat tufayli azob chekayotgan bechoralarga yordam bermay o'tib ketganlari xayollariga keldimikin? Gunohkor bo'lganlarini anglab, tavba qildilarmikin? «Kim biron yaxshi amal qilsa, **o'zi uchundir**. Kim yomonlik qilsa, o'z ziyoniga qilur. Parvardigoringiz bandalariga zulm qiluvchi emasdир» («Fussilat» surasidan).

Yaponlarning kasbl kori ham bizga noma'lum. Ehtimol, diplomatlardilar. Balki shu voqeadan so'ng ularning martabalari yanada baland bo'lgandir. «Er-u ayol, kim mo'min holida yaxshi amal qilsa, biz unga yaxshi hayot kechirtiramiz va albatta ularni qilib yurgan amallarining eng go'zaliga beriladigan ajr ila mukofotlaymiz» («Nahl» surasidan). Insonning jinsiga qarab mukofotlanmaydi. Nasabiga, mansabi yoki terisining rangiga qarab ham ajr berilmaydi. Balki, mukofotning sababi yaxshi ishiaridir.

Ko'z o'ngimizda sodir bo'layotgan har bir voqeada hikmat bor. Bayon etilgan fojiada qanday hikmat bor? Albatta, har kim hikmatni o'zicha anglaydi. Kaminaning ojiz fikricha, Alloh Taolo bandalarini sinadi. O'sha hissiz odamlar fojia sodir bo'lgan yerdan bir-ikki daqiqa oldin o'tishlari yoki boshqa yo'ldan ketishlari ham mumkin edi. Hatto o'sha kuni bir yumush bahonasida shahardan tashqariga chiqmasliklari ham mumkin edi. Lekin chiqdilar, aynan shu yo'ldan, aynan fojia yuz bergandan keyin o'tdilar. Ammo sinovdan o'ta olmadilar. Afsus...

Qudsiy hadisda ayttilishicha, qaysi bir banda yaxshilik amal qilishga qasd etsa-yu, lekin uni amalga oshira olmasa, Alloh Taolo unga o'sha yaxshilikni niyat qilgani uchun O'zining huzurida to'liq bir yaxshilikning savobini yozib qo'yadi, agar qasd qilgan yaxshilagini vaqtি kelib amalga

oshira olsa, Alloh Taolo unga huzurida o'ntadan yetti yuztagacha, hatto undan-da ko'proq hasanot – savob yozadi. Agar bir yomonlikka qasd qilib, uni amalda bajo keltirmasa, unga u yomonlikni yozmaydi, balki yomonlik qilmagani uchun yaxshilik yozadi.

YAXSHILIK NIMA?

Tashvishlarimizdan ortib, bir inson ko'nglini shod qila olganimizmi? Yoki bir kichik chumoliga rahm qilib, bosmay o'tganimizmi? Yoki g'uussalarga ko'milgan dil g'uborini aritish uchun bir og'izgina aytgan tasallli so'zimizmi? Yoxud hech kimga yomonlik qillmaganimizning o'zi bizning yaxshiligmizkin? Balki birovlarни yomonlamay, ular haqida yaxshi gapirib, ezgulik yo'lini tutganimizning o'zi eng katta yaxshilikdir?

Ajab, odam bolasi hamma narsani o'rgana oladi-yu ammo ayrim kimsalarda nechundir yaxshilikni o'rganishga rag'bat yetishmaydi. «Yaxshilardan o'rnak olgan kuning eng baxtiyor inson bo'lsan», de-gan haqiqatni chetlab yuraveradi. Inson borki, yaxshilikka, yaxshi so'zga muhtoj. Birovning yaxshilisiz yashay olaman, deyishning o'zi kaltabinlik. Inson olishi va berishi mumkin bo'lgan yagona beba-ho sovg'a yaxshilikdir. Hamonki, go'zal axloq kishining qimmatbaho kiyimi ekan, bu libosni yaxshilik amalisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Birovga yaxshilik qilmay yashayotgan kimsani juldur kiyimli bedavoga qiyoslasak joiz.

Kishi birovdan yaxshilik kutar ekan, unga o'zi avval yaxshilik qili-shi kerak. Hayot bir mojarodir. Bu mojaroda yaxshilik yoki yomonlik nishonlari mo'ljallanib o'q otiladi. Odam bolasi yaxshilik o'qi otilgan joyga nishon bo'lishga intilishi lozim.

Umidimiz yulduzlar, tengdoshlaringiz orasida «Abror» ismli do'st-laringiz ham bor. Bu ismning ma'nosini bilasizmi? Alloh Taolo yaxshilik qiluvchi bandalarini «Abror» deb maqtagan. Hayotda qanday kishilarni «abrор – yaxshi odam» deb izzat va ikromga loyiq ko'ramiz? Donishmand bu xususda shogirdlarining fikrini so'rab bu javoblarni oldi:

– Kishi birovga katta ne'mat in'om qilsa-yu bu ne'matni kichik deb hisoblasa, ne'mat olgan kishi esa ne'mat kichik bo'lishiga qaramay uni katta deb bilib quvonsa, shukrona aytса, ikkovi ham tahsinga loyiqidir, – dedi birinchi shogird.

– Davlatiga mag'rur bo'limgan va kambag'alligiga g'amgin bo'lma-gan er haqiqiy erdir! – dedi ikkinchisi.

– Birov so'ramay turib narsa bergen, o'zgalar obro'yini to'kilishidan asragan, kishini xijolatlikdan chiqargan kishi maqtovga loyiq kishidir, – dedi uchinchisi.

– Har biringiz rost gaplarni aytdingiz, – dedi ustoz. – Bulardan tashqari yana qudrati yetishiga qaramay o‘ch olishdan o‘zini tiygan, qo‘pollik qilishdan saqlangan va gunohkorlarni kechirish va ularga yaxshilik qilishga qodir bo‘lgan odam haqiqiy izzat va ikromga loyiqidir!

Hazrat Navoiydan hikmat: «Odamning yaxshisi – yomon narsalardan saqlanuvchi. Pok bo‘lgay va haq so‘zni aytishda hech narsadan qo‘rqmagay. Xavfga tushmagay. O‘zi pok, ko‘zi pokni Inson desa bo‘lur. Yaxshi odamdan yomonlar ham yomonlik kutmas. Yaxshi odam yomonlardan ham yaxshilikni ayamas. Yaxshilik qila olmasang – yomonlik ham qilma. Yaxshilik qilishni bilmasang, yaxshilarga qo‘shil. Yaxshilik atrofida aylana olmasang, yaxshilar atrofida aylan. Shum axloqsizlikka berilib, o‘zingni yaxshilar safidan chiqarma va yomonlar orasiga qo‘silma. Bu shum aqlga xilof bo‘lsa ham, nafs uchun sevimlidir. Agarchi u Haq yo‘lida g‘amli bo‘lsa ham, shayton yo‘lida marg‘ubdir».

Birovni boshqalar oldida oqlash yo qoralash uchun qilingan sa‘y-harakat va gap-so‘z shafoat hisoblanadi. Bir kishi garchand o‘zi yaxshilik qila olmasa-da, yaxshilik qiluvchilar tarafida tursa, unga o‘shalarning yaxshiligidan hosil bo‘luvchi savobdan bir ulush tegadi. Yomonlik – gunoh tarafida turgan kimsaga esa garchi o‘sha gunohni qilmasa-da, uning yomonligidan bir hissa tegadi. Bu xususda Qur‘oni Karimda marhamat qilinadi: «Kimda kim yaxshi shafoat ila birovni himoya qilsa, unga ham o‘sha himoyasidan nasiba – savob bo‘lur. Kimda kim yomon shafoat ila birovni himoya qilsa, unga ham o‘sha himoyasidan nasiba – gunoh bo‘lur.» («Niso» surasidan).

(Jinoyatlarga doir qonunlarga nazar solsak, oyati karimaning hayotdagi ko‘rinishiga guvoh bo‘lamiz. Ya’ni, o‘zi o‘g‘irlik qilmagan, lekin jinoyatchilarni qaytarish o‘rniga ular bilan birga borgan kimsa aybdor sanaladi va ayrim hollarda o‘g‘rining sherigi sifatida jazoga tortiladi).

Iskandar Rumiya qal’a gumbazi ichida yotgan ajib bir toshni kel-tirdilar. Toshga bu so‘zlar naqsh etilgandi:

«Ey, bu toshni qo‘lga olgan kishi! Hayoting jarayonida bu hikmatlarni e’tiborga ol:

– Qo‘lingdan kelganicha hammaga yaxshilik qil – dunyoning obro‘sni yaxshilik bilan barpo bo‘ladi. Daraxt parvarish bilan, odam yaxshilik bilan kamolga yetadi.

– Agar senga birov yomonlik qilsa, sen yaxshilik qilib uni uyaltir. Yomonlikka yomonlik qilsang, sen bilan uning orasida farq qolmaydi. Har ikkingiz ham yomonlardan sanalasiz».

O‘zi qilgan ezgu amallari bilan maqtanib, havolanish, o‘zini komil insonlardan deb hisoblab yoki ichida bo‘lsa ham «Endi men yaxshi

amallar qildim», degan xayol bilan yurish durust emas, balki odob-sizlikdir. Bundan sira-sira g'aflatda qolmaslik kerak. Muoz ibn Jabal (r.a.) dedilarki: «Mo'min kishi biri bajarmagan va biri ortda qolgan ikki yaxshilik o'rtasida bo'ladi».

Yaxshilik tushunchasi har bir xalqda o'z talqiniga ega. Bizning xalqimizga xos bo'lgan yaxshilik ko'rinishiari boshqa xalq vakillarini ba'zan taajjublantiradi, ba'zan hayratga soladi. Yaponiyalik bir tadqiqotchi olim mahallalarimiz hayoti bilan qiziqib yurgan edi. Ke-chasi to'lg'oq tutgan xotinni qo'shnisi o'z markabida tug'ruqxonaga olib borib qo'yganini eshitib, lol qoldi. Yarim tunda, yana o'z shaxsiy mashinasida! To'y-hashamlarda qo'shnilarning xolis xizmat qilib yurishlari-chi? Mana shunday go'zal odatlarni «qadriyat» deymiz. Ya'ni, otalarimizdan meros qolgan, qadrlanishi va amal qilinishi zarur bo'lgan odatlar.

Til va ko'ngilni faqat yaxshilikka ishlatish zarur. Bunga amal qilgan kishi vaqt kelib til ham, ko'ngil ham kuchdan qolganida afsuslan-maydi. Ezgu niyatli odam o'z dunyoqarashiga, zehniga, qobiliyatiga, eng muhimi – imkoniyatiga qarab birovga yaxshilik qiladi. Birovning yaxshiligi boshqalarga darrov ko'rindi. Aytaylik, badavlat odam Haj ibodatini orzu qilib yurgan, ammo qo'li kaltaligidan niyatiga yetol-mayotgan do'stining mushkulini oson qildi. O'zi maqtanmasa-da, atrofdagilar uni olqishlashadi. Yoki o'qish haqini to'lashga qiynalayot-gan ilm tolibining bir yillik xarajatini ko'tardi. Bu himmatni eshitgan odam borki, uning o'zini tanimasa ham duo qiladi. Lekin shu talabaga bir kunlik yo'lkira haqini bergen odam-chi? U moddiy jihatdan faqat shu yaxshilikka qodir. Boy qalbiga yarasha moddly tomondan ham badavlat bo'lganida uning himmati bundan-da yuqori darajada ko'ri-nardi. Bu o'rinda yaxshilik qilgan ikki odamning birinikini a'lo deb, ikkinchisinkini arzimas deb kamsitishga haqqimiz yo'q. Niyatlari va xolisliklariga qarab ikkovolarini ham birdek olqishlashimiz lozim bo'la-di. Payg'ambarimiz alayhissalom dedilarki: «Yaxshi narsani hech qachon arzimas sanama. Garchi birodaringning yuziga tabassum bilan qarash bo'lsa-da». Yodingizda bo'lsa, risolamizning silayi rahmga doir bobida qarindoshlarni salom bilan bo'lsa-da ziyyarat qilish haqidagi sharaflı hadisni bayon etib edik. Demak, moddiy yaxshilikning miqdoriga qaralmas ekan. Kishining uyida hatto sovuq choyi bo'lnasa-da, yo'qlab keluvchini ochiq chehra bilan qarshi olishining o'ziyoq yaxshilik ekan. Rasululloh (s.a.v.) yana dedilar: «Kishilarga qilinadigan har bir yaxshilik sadaqa hisoblanadi. Hatto bir birodaringga ochiq yuz bilan ro'baro kelishing va chelagingdan uning idishiga suv solib berishing ham sadaqa bo'ladi».

Bir kishining yaxshilagini har bir odam o‘z qarichi bilan baholaydi. Kichik bir yaxshilik kimgadir ulug‘, kimgadir esa arzimas himmat bo‘lib tuyulishi mumkin. Shunga ko‘ra, kimsani ham yaxshi, ham yomon deyishlari mumkin. Birinchi holda kimsa bag‘oyat shodlanmasligi, ikkinchisida esa haddan tashqari qayg‘urmasligi kerak. Aniqroq aytilsa, odamlarning huda-behuda, ko‘r-ko‘rona gaplariga ishonavermagani durust.

Hikoyat. Bir kishi sahroda ketaturib quduq yoniga yetib keldi. Quduqdan sal nariga qoziq qoqib otini bog‘ladi. O‘zi quduqdan suv tortib ichdi va otiga ham ichirdi. Xurjunidan taom olib yedi. Biroz dam olgach, otiga minib, yo‘lida davom etdi, qoziqni sug‘urib tashlashni esa unutdi. Keyin quduqqa kelgan har bir otliq yo‘lovchi bu qoziqdan foydalandi. Qoziq qoqib ketgan kishining bu ishi ko‘pchilikka manfaat yetkazdi. Demak, u xayrli ish qilgan hisoblandi.

Oradan ma‘lum vaqt o‘tib, bir piyoda odam g‘oyat tashnalikdan qiynalib quduq sari oshiqdi va ko‘zi tinib, qoziqni ko‘rmay qoldi-yu qoqilib yiqildi. So‘ng boshqa yo‘lovchilar ham qoqilib yiqilmasinlar, deb qoziqni sug‘urib tashladi. O‘scha atrofda turuvchi bir dono buni kuzata turib dedi: «Qilgan ishlari bir-biriga zid bo‘lsa ham, har ikki yo‘lovchining niyatları xayrli edi. Xalq manfaatini ko‘zlab qilingan ish maqbul va marg‘ubdir».

Yaxshilikni yomon xulqlarga qorishtirib yuborish yaxshi natija bermaydi. Shunday toifalar borki, ularning yaxshiliklari zoye ketadi. Bular kimlar?

- blrovga ehson qilgandan so‘ng unga minnat qilganlar;
- birovni kechirganidan so‘ng unga aziyat bergenlar;
- tuzalmas dangasa va yolg‘onchi odamlarni tarbiyalamoqchi bo‘lgan hukmdorlar;
- qo‘rsligi muloyimligidan, zulmi rahmatidan ustun bo‘lgan rahbarlar;
- nonko‘r farzandlariga haddan tashqari umid bog‘lagan mehribon onalar;
- birovning haqidan qo‘rqmaydigan odamlarni mo‘tabar hisoblab, ularga omonat bergen saxiy oliyanoblar;
- o‘rtoqlarining bema‘ni suhbatlari bilan faxrlanadiganlar, to‘g‘ri va mo‘min odamlarga ishonmaganlar.

Hayotda yana bir toifani uchratib turamiz: ular odamlardan yaxshilik ko‘raverishlari natijasida birovning himmatiga muhtoj bo‘masalar ham o‘zlari uchun «hamma menga yaxshilik qilishi kerak», degan qoidani yaratib oladilar. Yaxshilik qiluvchilarga «Nega menga yaxshilik

qilmay qo'yding?» deb da'vo qilishdan ham toymaydilar. Bular tilanchi kabidirlar. Ammo «Yaxshilikni tilanib oladimi?» desangiz ranjiydilar. Kimga yaxshilik qilishni ham bilih kerak. Eng avvalo muhtojlarga yaxshilik qilinsa ayni muddaodir.

Donish ahli «Birov senga sitam qilgan bo'lsa yoki sen birovga yaxshilik qilgan bo'sang, har ikkovini ham unut», deb tarbiya qiladi. «Qilgan yaxshilicingni unut», deb yaxshilar minnatdan ogohlantirilyaptilar. Lekin bu qilingan yaxshilik sahro qumiga singgan yomg'ir tomchisi kabi butunlay unutilishi kerak, degani emas. Yaxshilik qilgan kishi bu xizmatini unutgani yaxshi, minnatdan xoli bo'ladi, lekin yaxshilik ko'rgan kishi bu ezzulikni unutishi mumkin emas. Unutgan kuni kishi insoniyikdan chiqadi. Unutmaslik barobarida yaxshilik qilganlarga albatta yaxshilik qilish bilan javob berishga intilish kerak. Yaxshilikning qadriga yetmaslik ham gunoh va bunday odamlar keyinchalik afsus chekib qolishlari ham mumkin.

Hikoyat. Ovchilar hayvonlarni tutish uchun bir chuqurlik qazib, ustini shox-shabba bilan berkitib qo'yan edilar. Avval bars, maymun, ilon va ulardan keyin bir zargar shu chuqurga tushib qoldilar. Hayvonlar o'zları bilan ovora bo'lib, zargarga zarar yetkazmadilar.

Bu hodisadan bir necha kun o'tgandan so'ng u yerdan sayyooh o'tib qoldi. Zargarning ahvolini ko'rib, «bu kishini chohdan qutqarishdan ham savobliroq ish bo'lmasa kerak», deb arqon keltirib, chuqurga soldi. Birinchi bo'lib maymun, so'ng ilon, keyin bars yuqoriga chiqdilar. Ularning uchchovlari sayyoohga qarab dedilar:

– Har birimizning bo'ynimizda qarzing bor. Sen bizlarga juda katta yaxshilik qilding. Lekin afsuski, bizlar hozir yaxshilicingga yaxshilik bilan javob qaytara olmaymiz.

- Mening makonim shahar etagidagi tog'dadir, – dedi maymun.
- Men tog' ortidagi o'rmonda yashayman, – dedi bars.

– Mening uyam shahar qo'rg'onining ostidadir. Yordamga muhtoj bo'sang, darhol bizlarga xabar qil. Balki bizga qilgan yaxshilicing evaziga yaxshilik bilan javob qaytarib, bo'ynimizdagি qarzni ado etarmiz. Endi esa senga bir maslahatimiz bor: pastdagи kishini yuqoriga chiqarma. U yolg'onchi, yaxshilikka yomonlik qaytaruvchi vafosiz odam. Vajohatiga aldanma, xulq-atvori juda-juda yomon. Chohda birga bo'lib, uning iliatlarini bilib oldik. U hech kimning qadriga yetmaydi. Aytganimizni qilmasang, oxirida pushaymon bo'lasan...

Sayyooh ularning so'zlarini e'tiborga olmay, arqon tushirib, zargarni chuqurlikdan tortib oldi. Zargar unga minnatdorchilik bildira turib, dedi:

- Agar yo'lingiz men yashaydigan shaharga tushsa, hamisha xizmatingizga tayyorman.

So'ngra vidolashib, har birlari o'z yo'llariga ketdilar.

Oradan kunlar o'tgach, sayyohning yo'li aytilgan shaharga tushdi. Maymun uni uzoqdan ko'riboq, yuguranicha peshvoz chiqib: «Maymunlarda seni xursand qiladigan hech narsa yo'q, bir nafas kutib o'tirgin, meva keltiraman», dedi.

Sayyoh maymun keltirgan mevalarni yeb, qornini to'ydirdi-da, unga rahmat aytib, yo'liga ravona bo'ldi. Uzoqdan kuzatib turgan bars unga peshvoz chiqdi. Sayyoh uni tanimay qo'rqib ketdi. «Qo'rhma, – dedi bars unga salom bergach, – men sening yaxshililingni hali unutganim yo'q. Birpas sabr qilgin, hozir qaytaman».

Bars saroy bog'iga kirib, amirning qizini o'ldirdi va uning bo'ynidagi marjonnini yulib olib, sayyohga keltirib berdi. Sayyoh tashakkur bildirib, shaharga yo'l oldi. Yodiga zargarning taklifi tushib o'z-o'ziga dedi: «Hayvonlar ahdlariga vafo qilib, meni shunchalik izzat bilan kutib oldilar. Zargar qanday hurmat bilan mehmon qilar ekan? Har holda menga ajoyib hadyalar berib kuzatsa kerak. Axir u hayvon emas, odam-ku! Yaxshilikka javob ham shunga yarasha bo'ladi-da».

Sayyoh zargarning uyini axtarib topdi. Zargar qutqaruvchisini ko'rishi bilan o'zini g'oyat sevingan qilib ko'rsatdi, ammo xayolidan «har holda bir nima tama qilib kelgandir», degan fikr o'tib, ko'ngli xiralashdi. Biron soat gaplashib o'trgach, sayyoh marjon haqlida so'z ochdi. Uni sotish fikrida ekanligini, bu ishda zargarning yordamiga muhtoj ekanligini aytdi-da, marjonnini yonidan chiqarib, unga ko'rsatdi. Zargar mehmoniga tasallি berib, dedi:

– Hech tashvish tortma. Buni sotmoq menga suv ichishdek oson gap. Bir nafas sabr qil, hozir kelaman.

Zargar shunday degach, shoshilganicha chiqib ketdi. U marjonnini ko'rishi bilanoq tanidi – uni amirning qiziga o'zi sotgan edi. Zargar bozorga emas, amir saroyiga qarab yugurdi. «Qo'limga nozik narsa tushdi, agar fursatdan foydalanmasam, meni odamlar ahmoq deydarlar. Zo'r davlat, sarupo va in'om-u e'tibordan mahrum bo'laman», deb o'yladi u xiyonat qilish qaroriga kelib. Zargar amirga ro'para bo'lib, malikani o'dirgan va marjonnini o'g'irlagan qotilni ushlaganini ma'lum qildi. Amir uning uyiga mirshab yuborib, sayyohni bandi qildi. Qotilni eshakka teskari mindirib sazoyi qilgach, zindonga tashlashni, ertasiga ertalab esa dorga osishni buyurdi. Sayyohni sazoyi qilayotganlarida ilon uni ko'rdi. Shahar devori yonidan o'tayotganlarida unga dedi:

– Vafosizga yaxshilik qilsang, evaziga yomonlik olasan, demab-midim? Kimki razil, pastkash va nonko'r odamdan mardlik kutsa, uning oqibati mana shunday xorlik bo'ladi. Men seni bu ahvoldan qutqarmoq uchun bir tadbir ko'rayin. Borib, amirning o'g'lini chaqib

olay. Shahardagi barcha tabiblar muolaja qila olmay, oqibatda seni maslahatga chaqirsinlar. Sen avval amirga boshingdan o'tganlarni gapirib ber. So'ngra men aytadigan giyohdan dori tayyorlab bemorga ichir. O'sha onda shifo topadi. Sen shu yo'l bilangina najot topajaksan.

Sayyoh unga tashakkur aytib, afsus bilan dedi:

– Men o'z sirimni nomardga aytib, katta xato qilibman.

Ilon: «Pushaymon yeb o'tirishning vaqt emas», deb saroy tomon sudralib ketdi. Borib, amirning o'g'lini chaqdi-da so'ng hammaga eshittirib: «Shahzodani ilon chaqdi. Davosini faqatgina zindonband etilgan sayyoh biladi!», deb chinqirdi.

Sayyohni zindondan chiqarib, amir huzuriga olib bordilar. Sayyoh boshidan o'tganlarni bayon etdi. Keyin shahzodani muolaja qildi. Shahzoda sog'aydi. Sayyohning gunohsiz va to'g'ri odam ekani amirga ayon bo'ldi. Unga lutf ko'rsatilib, in'omlar berildi, zargar esa dorga osildi.

Qissadan hissa: yaxshilik unutilmaydi, yomonlik esa jazosiz qolmaydi. «Kimki birovga choh qazisa, unga o'zi yiqiladi», deb bekorga aytilmagan. Aqli odamlar birovga jabr qilishdan qochib, yaxshilik qiladilar. Shu bilan ham bu dunyoning, ham u dunyoning ne'matlarini qo'lga kiritadilar.

Hayotda uchratib qolamiz: ba'zilar kimdandir yaxshilik ko'rishadiyu hatto rahmat aytishga og'rnishadi yoki minnatdorchilik bildirib qo'yishga farosatlari yetmaydi. Bolaligida yaxshi tarbiya ko'rmagan kimsa shunday bo'ladi. Odatda tarbiyali oilalarda kichkintoyga «assalom»dan so'ng rahmat aytish o'rgatiladi. Buni unutganlar oradan yillar o'tib shu tarbiyasiz farzandlarining xulqi tufayli odamlardan la'nat eshitsalar birovdan gina qilmasinlar. «Odamlarning qilgan yaxshiligi uchun tashakkur aytmaydigan kishi Alloh Taologa ham tashakkur aytmaydi», mazmunidagi sharafli hadisdan ogoh bo'salar va uning mag'zini chaqa olsalar, bunday tarbiyaning naqadar muhimligini tushunib yetgan bo'lardilar. Ha, yaxshilik tashakkur bilan yanada ziynatlanadi va navbatdagi yaxshilikning tug'ilishiga sabab bo'ladi.

Payg'ambarimiz (s.a.v.) dedilar: «Kim moddiy jihatdan birovga yaxshilik qilsa, unga ham yaxshilik qaytarilsin. Yaxshilik qaytarishga qurbi kelmasa, u kishini g'oyibona maqtasin. Chunki maqtash tashakkur o'rnida o'tadi. Ammo u kishining yaxshiligini yashirsa, undan tongan, yaxshilikni bilmagandek bo'ladi».

Yaxshilikni bilmaslik – gunoh sari boshlovchi bir illat. Yaxshilikka yomonlik esa bir balodir. «Yaxshilikka – yomonlik» degan nolishlarni eshitib turamiz. Hatto ba'zi birovlar «Yaxshilikka – yomonlik»ni hayot haqiqatl kabi qabul qilib, «birovga zinhor yaxshilik qilmaslik kerak», degan qoida asosida yashay boshlaydilar. Bu qoidalarni asoslovchi

o'nlab maqol va hikoyatlarni misol tariqasida keltirishlari ham mumkin. Shunday hikoyatlardan biri bilan tanishib, o'qish jarayonida fikr qilib, to'g'ri xulosa chiqarishingizga umid qilaman.

Karvon ahli yoqib ketgan gulxan uchqunini shamol uchirib, dashtga o't tushib ketgan edi. Tuya mingan bir kishi ittifoqo o'sha yerdan o'ta turib, olov o'rtasida bir ilonning tolg'anib yotganini ko'rdi. U yopirilib kelayotgan o't balosidan qutula olmay, zaharli ko'zlaridan qon yosh to'kkanicha, suvoriga qarab: «Marhamat qilib, meni bu do'zaxdan qutqar, savob bo'ladi», deb iltijo qildi. Suvori rahmdil kishi edi. U ilonning zorini eshitib, bechoraga yuragi achidi, ilon garchi inson zotiga dushman bo'lsa ham, hozir qiyin ahvolda qolibdi, uni bu balodan qutqarsam, savob bo'lar, deb o'yladi. U to'rvasini nayza uchiga bog'lab, ilon tomonga uzatdi. Ilon sevinib, to'rvaga kirdi. Olovdan uzoqlashgach, suvori to'rvani ochib ilonga dedi:

– Bor, eson-omon qutulganingga shukr qilib uyingga ket, bundan buyon hech kimga ozor berma.

Bu gapni eshlitib, ilon dedi:

– Ey, yigit, sen bu so'zlaringni qo'y. Men seni va tuyangni chaqib, zahrimni solmay ketolmayman.

– Axir senga yaxshilik qildim. Seni kuyib o'lishdan asrab qoldim-ku!

– Ha, sen yaxshilik qilding, ammo **o'rinsiz** yaxshilik qilding, – dedi ilon.

– Bilasanki, men gazandalar avlodidanman, mendan zahar sochishdan o'zga narsani kutish mumkin emas. Sen nima uchun meni qutqarding? Gazandani o'ldirmoq lozim edi, sen esa odamzod dushmaniga rahm qilding. Yaxshilikka – yomonlik mening kasbimdir. Yomonlarga yaxshilik qilish – yaxshilarga yomonlik qilish demak. Endi men seni zaharlasam, bu ishim senga tanbeh, o'zgalarga esa ibrat bo'ladi.

– Ey, noinsof, yaxshilikka yomonlik bilan javob qaytarish qaysi mazhabda bor? – dedi suvori.

– Odamzod mazhabida bor, – dedi ilon. – Men ijozating bilan o'z matolariningizni o'zlariningizga sotmoqchi va o'z kosangizda o'zingizga zahar ichirmoqchiman. Tezroq javob qil: avval o'zingni chaqaymi yo tuyangnimi?

– Meni ham chaqma, tuyamni ham chaqma.

– Nega endi? O'zlariningiz ham yaxshilikka yomonlik ila javob qaytarasizlar-ku!

Suvori ilonning da'vosini inkor etdi va bu gapning isboti uchun guvoh talab qildi. Shu orada bir sigir ko'rinib qoldi. Ilon uni chaqirib dedi:

– Ey, sigir, yaxshilikning jazosi nimadir?

– Odamzod mazhabida yaxshilikning jazosi yomonlikdir, – dedi sigir.

– Men ko'p yildan beri bir odamnikida yashardim. Har yili bola tug'ib,

ularning uylarini sut bilan qaymoqqa to'ldirardim. Hozir qaridim, boladan ham, sutdan ham qoldim. Shuning uchun meni «semirsin», deb dalaga haydab qo'yishdi. Kecha egam kelib, u yoq bu yog'imni ushiab ko'rib, semirganidan mamnun bo'ldi-yu, meni qassobga sotdi. Mana, endi so'yishga olib ketadilar. Ko'p yillik yaxshiligidning jazosi shu bo'ldi.

Sigirning hasratini eshitgan ilon suvoriga xitob qildi:

- Ey, yigit, haqiqatni eshitdingmi?
- Eshitdim, – dedi suvori ma'yuslanib, – ammo bu masalada bir guvohning shohidligi yetishmaydi. Yana bir guvoh kerak.

Ilon atrofga alanglab, bir daraxtni ko'rdi-yu, yoniga sudralib keldi:

- Ey, daraxt, yaxshilikning jazosi ne bo'lur? – deb so'radi.

– Odamzod mazhabida yaxshilikning mukofoti yomonlik, foydaning jazosi ziyondir. Dalil shuki, men bu dashtda ko'kargan birdan-bir daraxtman. Odamlar issiqliqdan horib-charchab kelib, soyamda dam olishadi. Nafaslarini rostlab olgach esa yuqoriga qarab, «anavi shoxi arraga dasta bo'ladi, bunisi teshabop ekan», deb shoxiarimni sindirib ketishadi. Foya ko'ra turib menga azob beradilar.

Daraxtning gapidan quvongan ilon:

- Ikki guvoh bo'ldi. Endi tan bergen-u, chaqishimga monelik qilma, – dedi.
- Jon juda shirin narsa, – dedi suvori. – Yana bir guvoh bo'lsa, uzrga o'rin qolmaydi.

Ittifoqo, o'sha yerdan tulki o'tib qoldi. Bularni ko'rib to'xtadi-da, so'zlariga qulqoq soldi, keyin savolmi kutmasdanoq: «Yaxshilikning jazosi yomonlikdir, – dedi-da, keyin suvoridan: – sen bu ilonga qanday yaxshilik qilib eding?», deb so'rab qoldi. Suvori bo'lgan gapni aytib berdi.

- Sen o'zing aqili odamga o'xshaysan-ku, lekin nega yolg'on gapi-rasan? – dedi tulki ranjigan bo'lib.

Suvorining o'rniga ilon javob berdi:

- Yolg'on gapirmadi, rostini aytyapti, bu odam meni shu to'rvasiga solib, olov qa'ridan chiqarib oldi.

Tulki ajablangan bo'lib, so'radi:

- Bu lofga qanaqasiga ishonish mumkin? Shu kichkinagina to'rvaga katta ilon sig'ishiga kim ishonadi?

– Agar ishonmasang, to'rvaga kirib sig'ishimni ko'rsataymi? Bo'pti, shubhangga o'rin qolmasin, – deb ilon to'rvaga o'rmalab kirib, kulcha bo'lib oldi.

- Ey, yigit, dushmaning bandga tushdi, endi paytni qo'ldan berma, – dedi tulki.

Suvori to'rva og'zini darhol mahkam bog'ladi-yu, yerga bir urdi...

Qissadan hissa shuki, aqli odam ehtiyyotni qo'ldan bermaydi, dushman yalinib-yolvorganda g'ururlanib ketmaydi va uning so'zlariga ishonmaydi.

Hikoyatni o'qigan chog'ingizda sigir bilan daraxtning gaplarini ham to'g'ri deb o'ylagansiz. Chindan ham sirtdan qaraganda sigirning so'yilishi, daraxt shoxlaridan foydalanish insofsizlik kabi ko'rindi. Lekin ularning vazifasi tirikligida ham, o'limidan keyin ham odamzodga xizmat qilish-ku! Sigir harom o'lib yotmaydi, daraxt chirimaydi. Ular tirikligida ham, o'limidan keyin ham odamzodga xizmat qiladi. Ular inson manfaati uchun yaralgan. Ilon ularning noshukrchiligidan o'zining qora niyati uchun foydalanmoqchi bo'lyapti. Hikoyatdan hayotga ko'chsak, kim ilon yoki chayon toifa odamga rahm qilib qutqarsa, o'zi halok bo'lishi mumkin. Gazandalarning chaqishi ongsizliklari oqibatidir. Ular o'zlarini himoya qilish uchun shunday qiladilar. Odamga o'zlaricha hujum qilmaydilar. Lekin odam odamni ongli ravishda chaqadi. Birovning yaxshiligidan foydalana turib, unga yomonlik qilishni o'ylaydi.

Hatto hayvonlar ham yaxshilikni bilgani holda aql ne'matiga ega insonlar orasida yaxshilikni bilmaydiganlarning uchrab turishi g'oyat ajablanarli va afsuslanarli emasmi?

Yaxshilikni biladigan go'zal fe'lli kishilarga yaxshilik qilgan odam baxtli sanaladi. Lekin afsuski, ilon fe'lli kishilarning peshonasiga «zolim» deb yozib qo'yilmagan. Kishi to yomonlik ko'rmagunicha ularning kimligini bilmay g'aflatda yashashi mumkin. Ana shunda yomonning fe'lini biladigan kimsa yaxshini ogohiantirib qo'ysa, foydadan xoli bo'lmaydi. Biroq, avval aytganimizdek, yomonlardan butunlay yuz o'girish ham insofdan emas.

Rivoyat qiladilarki, Imom A'zamning (r.a.) qo'shnilar badaxloq bir yigit edi. Har oqshom ichib, mast bo'lib olib, baqirib, qo'shiq aytib, hammani bezor qilardi. Kunlarning birida uning ovozi eshitilmadi. Ertasiga, indiniga ham ovozi chiqmadi. Imom A'zam (r.a.) bu holga qiziqib edilar, yigit jinoyat ustida ushlanib zindonband qilingani aytildi. Shunda Imom A'zam (r.a.) hazratlari mirshabxonaga borib: «Bu yigit mening qo'shnim, qo'shnichilik haqqi-hurmati uni kechiringlar», deb iltimos qildilar. Yigitni qo'yib yubordilar. Mahallada «yomon» deb nom olgan badaxloq yigit bundan to'g'ri xulosa chiqardi, tavba qildi va oqibatda Imom hazratlarining solih shogirdlaridan biriga aylandi, o'z ilmi bilan odamlarga yaxshi xizmatlar qildi. «Bu yomon edi, zindonga tushgani yaxshi bo'ldi, qulog'imiz tinchidi», deyilganda nima bo'lardi? Jamiyat naf ko'rarmidi? Bu o'rinda yomonlik yaxshilik bilan daf etildi.

«Yaxshilik bilan yomonlik barobar bo'lmas. Siz har qanday yomonlikni yaxshilik bo'lgan narsa ila daf qiling (yoki eng go'zal so'zlar bilan daf eting). Shunda banogoh siz bilan o'ttalariningizda adovat bo'lgan kimsa qaynoq-sodiq do'st kabi bo'lib qolur. Unga, yomonlikni yaxshilik bilan daf' qilish xislatiga, faqat sabr-toqatli zotlarga erishurlar, unga faqat ulug' nasiba egasigina erishur» («Fussilat surasidan»). «...va yomonlikni yaxshilik ila qaytaradilar. Ana o'shalarga oqibat diyori bordir» («Ra'd» surasidan).

Yaxshilik va yaxshilikka – yomonlik mavzuyiga yakun yasashdan oldin yaxshilik qiluvchining savobini sovurib, gunoh botqog'iga botirishga urinuvchi bir illat haqida so'z yuritmasak bo'lmas. Rasululloh (s.a.v.) Qiyomat kuni Alloh Taolo nazar qilmaydigan uch toifani sanab, ular ichida kibr egalari va minnat qilganlarni tilga olganlar.

Bir kabobpazning sersuyak go'shtdan pishirgan kabobi o'tmay qolibdi. Kabobning ertalabgacha achib qolishidan qo'rqib, g'assolning uyiga borib, debdi:

– Ajal birdan gironimdan ushlab qolsa, holimni so'raguvchi topilmay qoladimi, deb qo'rqaman. Men senga barra qo'zining go'shtidan pishirgan kabob keltirdim. Bola-chaqang bilan ye. Ajalim yetsa, o'zing yuvib, kafanlaysan.

G'assol bu shartga ko'nibdi. Bir haftadan keyin kabobpaz kelib-di-da, debdi:

– Men boshqa shaharga ketyapman, tez kiyinib chiq, birga borasan.
– Nega? – deb ajablaniibdi kabobpaz.
– Sen u kungi kabobni tekinga yeb ketarga, deb o'yladingmi? Boshqa shaharda o'lib qolsam meni kim kafanlaydi?

Bu da'vodan keyin g'assol o'sha kabobning pulini to'lab, kabobpazning minnatidan qutulgan ekan.

Minnat – qilingan yaxshilikni yuziga gapirish, pesh, ta'na qilish. Minnat qiluvchini «mannon» deydilar. Minnatning ijobjiy ma'nosi ham bor, ya'ni, bir kishiga quvonadigan darajada yaxshilik qilishdir. Shu ma'noga ko'ra, «mannon» kishiga uni quvontiradigan darajada yaxshilik qiluvchini anglatadi. «Mannona» esa maxsus ma'noda qo'llanganda boylik, amal yoki zodagonlik nuqtayi nazaridan o'zining turmush o'rtog'iga zulm yoki tazyiq qiladigan xotin yoki shunday qilishi mumkin bo'lgan qiz tushuniladi.

*Xudoying har na bersa, qil qanoat,
Yurakni qilma minnatdin jarohat.*

So'fi Ollohyor hazratlari demoqchilarki, Alloh Taolo senga boylikdan yoki faqirlikdan har nimaki bersa, shunga qanoat qil. Men falonchiga

falon narsa qildim, men birovga buncha sadaqa qildim, uni berdim, buni berdim, deb minnat bilan ko'nglini jarohatlama. Chunki qilgan-laringni sanab minnat qillshing – bari harom!

«Guliston»da bir hikoyat bor. Unga ko'ra, Sa'diy sayohat qilib yurgan paytlarida Damashqda bir necha muddat do'stlarining suhbatlarida bo'lgach, Quddusga qarab yo'l oladilar. Tarablusga kelganlarida faranglar qo'liga asir tushadilar. Bir kuni yahudiylar bilan birga loy ishida ishlayotganlarida halablik amaldor u kishini tanib qolib, o'n dinor evaziga asirlikdan qutqaradi-da, uyiga olib ketadi. Keyin yuz dinorlik sep berib, qiziga nikohlab qo'yadi. Qiz nihoyatda yomon fe'lli va zahar tilli bo'lib, Sa'diyni mensimasdan ko'p ranjitadi. Navbatdag'i janjallarning birida Sa'diyga qarab: «O'zing kim bo'libsan, otam o'n dinorga sotib olgan odamsan-da!» deydi. Shunda Sa'diy: «To'g'ri, otang meni o'n dinor evaziga qutqarib, yuz dinorga sening qo'lingga bandi qilib topshirdi», deydilar.

Nomardning ishi minnatdir. Tilimizda «minnat yuki» degan ibora ham bor. Chindan ham minnat degan illat g'oyat og'ir yuk. Minnatni ko'tarish sabr etishdan ham og'irroqdir. Hikmat ahli deydiki, agar bir odam boshi bilan quduq qazisa-yu, oqibatda bir ko'z yoshiba tomchi suv topsa, agar kishi pichoqcha bilan ariq ochib, suv oqizib bir boshoq keladigan arpa yetishtirgan bo'lsa, shu mashaqqatlar bilan topilgan bir parcha non birovning minnatidan yaxshiroqdir.

Bir donishmanddan so'radilar:

– Foni yunyoda yaxshilar ko'pmi yo yomonlarmi?

Donishmand javob aytdi:

– Dunyoda yaxshilar ko'p, yomonlar oz. Tasavvur qiling: bir chelak toza suvgaga bir tomchi qora siyoh tushsa, hammasini bulg'aydi. Alloh Taolo suvni havolatib, oqizib, dumalatib, baribir qora siyoh dog'idan tozalaydi. Odamlar ham shunday, tozalik, poklik, sofdillik inson tabiatida olam oxirigacha turadi. Yaxshilar borki, bu dunyo gullab-yashnab omon yashayapti...

Endi yomonlik pushtikamaridan bo'lgan illat – adovat (dushmanlik) haqida ham fikr yuritaylik. «Adovat» va «dushmanlik» o'zaro ziddiyatni anglatuvchi ma'nodosh so'zlardir. O'zgaga adovat va xusumat qilish «dushmanlik» deyiladi. So'zlashuvimizda «kin», «g'anim», «muxolif», «yov», «yovlashish» tarzida ham qo'llaymiz. «Raqib» va «raqobat»da ham qarama-qarshilik mavjud, lekin bu so'zlar ijobiylar ma'noni beradi. Ya'ni, sportchilarni o'zaro raqib, tijoratdag'i ayrim ishlarni raqobat, deymizki, bunda yomonlik urug'i yo'qdir. Ammo raqobat haddidan oshsa, dushmanlikka aylanadi. «Inson bilan shayton orasi adovatdir va tabiiy muxolifat: biri o'tdin yaratildi va biri tufrog'din. Bu adovat

oralaridadir, ul chog'din: o't g'olib bo'lsa, tufrog'ni kul qilur va tufrog' g'olib bo'lsa, o'tni o'chirur» («Mahbub ul-qulub»dan).

Adovat va dushmanlikning bayrog'i ham, yopinchig'i, qalqoni ham vijdonsizlikdir. Shu bois odam ko'ngli lavhida adovat naqshlari o'rinn olmasligi choralarini ko'rishi kerak. Dilda saqlangan adovat temir zangiga o'xshaydi. Zang temirni yegani kabi, adovat haqni kemiradi, qalbni azob va iztirob bilan yemiradi. Suqrot hakim dedilarki: «Men dushmanim bo'lgan bir odamga adovat qilmayman, adovat qilsam, dushmanimning xusumati yana ham ziyoda bo'ladi. Men yaxshilik bilan muomala qilib dushmanimning adovatini muhabbatga aylan-tiraman, uni o'zimga do'st qilaman».

*Abadiy turmaydi odamning joni,
G'arazgo'y bo'lmoqlik o'zi bema'ni.
Podsholar podshoga qadimdan dushman,
Dushmanni do'st qilar aql sulton'i.*

Ha, aytishga oson, ammo bajarish qiyin bo'lgan amal bu. Lekin bajarish qiyin, deb ortga chekinilsa, adovat kuchga kiradi, totli hayot zaharga aylanadi.

Yovi bor odamning hayoti totli bo'larmidi? Adovatning bo'lishi chiroy emas. «Dushmaning qanchalik kichik yoki kam sonli bo'lsa ham, sen uni ulug' deb bilgin, ey ko'ngli o'ktam inson!», deydilar donolar. Hatto chivin ham fil uchun arzimas dushman emas! U chaqadigan bo'lsa, fildek jonivor ham sakrab ketadi. Yovi bo'lgan, yovi bilan uru-sha-urusha qarigan kishining deganlari:

*Dushmanim kichik deb g'aflatda qolma,
Nega qo'rqayin deb sen shov-shuv solma.
Yoving bo'lsa, aslo g'ofil bo'limagin,
Yovga yov, yaxshiga yaxshi bo'l, tolma.*

Bilindiki, yovi bor kishida sevinch bo'lmaydi. Yovning soni kam bo'lsa ham, zarari ko'p. Dushman har qancha kichik bo'lsa ham, ko'ngilni notinch qiladi. Xas har qancha mayda bo'lsa ham ko'zga azob beradi. Dunyoda to'rt narsa borki, ularning kamini ham ko'p deb hisoblaydilar:

1. Olov – ozi ham, ko'pi ham kuydiradi, ozi birpasda ko'pga aylanadi.
2. Qarz – qarzini qistab keluvchi huzuridagi xijolatlik bir tanga uchun ham, ming tilla uchun ham bir xil.
3. Bemorlik – har qanday kishini behuzur va zaif qiladi.

4. Dushman – har qancha xor va zaif bo'lmasin, axir bir kun o'z ishini qiladi.

«Har dushanba va payshanba kunlari jannatning darvozalari ochiladi, – dedilar nabiy muhtaram (s.a.v.). – Alloh Taologa shirk keltirgan kishilardan bo'lak hammaning gunohi mag'firat qilinadi. Lekin oralarida qattiq adovati bo'lgan ikki kishi yarashib olmagunicha «gunohlarini o'chirishni to'xtatib turinglar», deyiladi». Ya'ni, Alloh Taolo tomonidan gunohlarni yozadigan va o'chiradigan farishtalarga: «Bular yarashmagunicha «gunohlari kechirildi» deb yozib qo'yishdan to'xtab turinglar», deyiladi.

Ajab-ajabki, G'azzoliy hazratlari aytganlaridek, qabrda yotganlar pushaymon qilayotgan ishlari ustida tiriklar bir-biri bilan qir-pichoq bo'lmoqdalar. Bo'ri bilan quyonning, mushuk bilan sichqonning, lochin bilan kaklikning, boyqush bilan qarg'aning adovatini tushunish mumkin. Odamlar orasidagi, ayniqsa, bir xalq yoki bir din vakillari orasidagi adovatni qanday izohlaymiz? Bu borada «O'tkan kunlar» asaridagi Yusufbek hojining qipchoq qirg'iniga doir gaplari g'oyat ibratlidir. Yodingizda bo'lsa, Toshkent beklari o'z manfaatlari yo'lida qipchoqlarga qarshi fitna yasaydilar. Yusufbek hoji o'g'li Otabekka bu xususda tushuntirish berganda: «Xon ersa Musulmonqulga bo'lg'an adovatini qipchoqni qirib alamdan chiqmoqchi», deydi. Undan ilgari-roq, beklarni bu mash'um dushmanlikdan qaytarish maqsadida aytgan gaplarini eslaylik: «Manim hamma mulohazam yurt, el manfaati nuqtasidan turib aytildir. Men hech vaqt inkor qilolmaymankim, yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qilg'uvchi palid kishilar qipchoqlar orasida bor bo'lg'anidek, bizda ham yo'q emas... Burodarlar! O'russ o'z ichimizdan chiqadirg'an fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida qo'r to'kib yotibdir. Shunday mahshar kabi bir kunda biz chin yovg'a beradirgan kuchimizni o'z qo'llimiz bilan o'dirsak, sen falon deb qirilishsaq holimiz nima bo'ladir. Bu to'g'rida ham fikr qilg'uvchimiz bormi? Kunimizning kofir qo'lig'a qolishi to'g'risida ham o'ylaymizmi yoki bunga qarshi hozirlik ko'rib qo'yg'anmizmi?.. Siz o'z qipchog'ingiz uchun qabr qazig'an fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadir. Biz qipchoqqa qilich ko'targanda, o'russ bizga to'p o'qlaydir. Siz dunyoda o'zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko'rsangiz, men boshqa yovni har zamon o'z yaqinimg'a yetkan ko'raman...» Hamonki, adovat ikki yoki besh-o'n kishi orasidagi ofatgina emas, millat fojiasi ekan, bu illatning oqibati haqida yana nimalar deyish mumkin?

– Zo'r dushman mag'lub bo'lsa, shodlanma, – deganlar hazrat Navoiy. – Uning ishldan g'ofil bo'lma. Uni jazolashda sabrli bo'lish, muomalada ehtiyyotkorlik lozimdir.

*Dushman rajov-u xavfi desangkim, fan o'lmag'ay,
Andoq tirilki, kimsa senga dushman o'lmaq'ay.*

Dushmanning shum niyati xavf solmasin, desang, shunday harakat qilki, hech kim senga dushman bo'lmasin, deyilmoqchi bu baytda. Dunyo shunday g'alatki, kishi birovni o'ziga dushman deb biladi. Ammo boshqa kimdir uning o'zini dushman deb biladi. Go'yo odamlar bir-birlariga adovat zanjirlari bilan bog'langanga o'xshaydilar. Hamonki, dushman va dushmanlik bor ekan, qanday yashash kerak? Dushmanidan qochish kerakmi yoki ularga yaqinlashib, do'stlashish chorasini izlash ma'qulmi? «Yov bilan yondoshma», degan maqolga amal qilish shartmi? Qadim faylasuflardan biri Plutarx: «Dushmanlaring so'zida haqiqat ehtimoli bo'lsa ham ishonma, do'stlarining so'zlarida nohaqlik ehtimoli bo'lsa ham ishon», degan ekan. Bunday deyilishi-ga sabab, hamma o'z dushmanini bema'ni ahmoq, deb hisoblaydi. Holbuki, kishi o'ziga dushman deb bilgan odam aql va ilm jihatidan undan ustunroqdir. Hikmat ahlining ayrim kitoblarida «dushmanning tilyog'lamaligidan hazar eting, raqibning shirin so'zlariga, yumshoq muomalasiga uchmang», deb yozilgan. Dushman hamisha qasos olishga, o'z niyatiga yetishga fursat axtaradi. Agar kuch bilan yenga olmasa, hiyla ishlataladi. Ko'z og'rig'iga duchor bo'lgan odam quyoshga qarasa yo shamolga tutsa, ko'zdan ajralishi mumkin bo'lgani kabi, odam o'z dushmaniga yaqin kelsa, halok bo'ladi. Shu sababli dushmanidan qochmoq – tabiiy va qonuniydir. Kim dushmanning aytganiga ishonib ish ko'rsa, e'tiborsiz odamning so'ziga kirib harakat qilsa, uni donishmandlar beaql va johil hisoblaydilar.

Boshqa bir kitoblarda: «O'z maqsadingga erishmoq uchun ma'lum darajada dushmanga yaqinlash-u, ammo uni o'zingga xavf tug'diradi-gan darajada yaqinlashtirma», deyiladi. Quyoshga qaratib tik qo'yilgan tayoq bunga misol tariqasida keltiriladi: tayoq judayam egilsa, soyasi kamayadi, ozgina egsang soyasi kattalashadi.

Dushmanga yaqinlashaymi yo uzoqlashaymi, degan savolga javob topishdan oldin «Shu odamning chindan ham mena dushmanligi bormi? Adovatining sababi nima? Dushmanlik xatari qay darajada?» degan savolga javob izlagan ma'qul. Chunki, yuqorida aytiganidek, o'zimizga dushman deb gumon qilayotgan odamni bizga nisbatan adovati yo'qdir. Gumon tufayli undan uzoqlashsak, uyalib qolamiz. Ba'zan «men uni qattiq ranjitanman, shuning uchun endi dushmanlik qiladi», deb o'yaymiz. Ranjigani aniq. Lekin odamiylik fazilati ila kechirib yuborgandir. Axir ranjiganlarning barchalari dushmanlik yo'liga o'tmaydi-ku! Rasulullohning (s.a.v.) «araz uch kun» deb belgi-

lagan qoidalariga rioya qiluvchilar ko‘p-ku! Demak, dushman bilan munosabatni uzishda yoki yaqinlashishda shoshilmaslik kerak. Donolar «yov bilan yaqinlashish yo‘lini qidirish – salomat yashashning to‘g‘ri usuli», deyishgan. «Men hammavaqt g‘azabimni bosishga va janjalkash dushmanimga yon berishga harakat qilaman, – degan edi ruslarning ulug‘ adibi Lev Tolstoy. – Natijada adovatga barham berishga erishaman, keyin esa osoyishta holatda hammasi joy-joyiga tushib ketadi. Deyarli hamisha adovat boshidayoq to‘xtatilmaganiga afsuslanishga to‘g‘ri keladi».

Dushmanlik nimadan kelib chiqadi? Ikki tomonning bir-biri bilan qaysidir masalada kelisha olmaganidan, amal yoki obro‘ talashishdan, chaqimchilarning o‘rtaga g‘iybat o‘tini yoqishlaridan... Oldingi jamiyatda «sinfiy dushman», «xalq dushmani» degan iboralar to‘qildi. Bu iboralar ortida necha minglab odamlarning begunoh to‘kilgan qonlari bor...

Umidimiz yulduzлari, o‘zingizga ma’lum, tengdoshlarингиз orasida ham o‘zaro adovat uchrab turadi. Sizlardagi adovat kattalar orasidagi dushmanlik oldida arzimagan gap. Sizlarda adovat tug‘iladi-yu, ba‘zan ko‘p yashamaydi. Lekin afsuski, yoshlikdagi arzimas adovat tufayli do‘slikka butunlay barham berish hollarini ham kuzatamiz. Aytaylik, ikki yigitcha bir go‘zalni sevib qoldi-yu, oralariga adovat urug‘i sepildi. Qiz o‘ziga yoqqanini tanladi. Ishqi rad etilgan yigitcha qizdan emas, raqibidan nafratlanadi. Yillar o‘taveradi. U boshqa qizga ko‘ngil qo‘yib uylanadi. Hayotidan rozi bo‘ladi. Lekin o’sha «qiz talash»dagi adovatni unutmaydi. Qalbida kek saqlab yuraveradi. O‘rnii kelib qolganda unga yomonlik qilishdan qaytmaydi. Deylik, o’sha «qiz talashish»dan keyin u oshiqi bechora yigirma yil kek saqlab yurdi. Axir shuncha yil kek saqlash o‘zining yuragiga ortiqcha yuk-ku! Adovat, araz yukini uch kundan ortiq ko‘tarib yurganlar o‘zlariga jabr qilgan bo‘ladir.

Barcha adovatlarning o‘ziga xos xususiyati – ikkala tomonning zaifligidir. Mard kishiga nisbatan qo‘rroq odam ko‘proq adovat maydonini ma‘qul ko‘radi. Adovatdagi ikki kishidan aqllirog‘i bu dushmanlikning aybdori, desak xato qilmaymiz. Chunki u aqlni ishga solib, adovat olovini o‘chira olmagan. Men siz azizlarni adovat olovini o‘chira oladigan mardlardan deb bilaman.

QALBLARNING RAHMATI

Bir donishmanddan: «Muruvvat nima?», deb so‘radilar. U: «Qarindosh-urug‘, do‘s-t-u yorlardan yetgan jafolarni kechirishdir», deb javob berdi. Agar bir daraxt shoxlari kesilsa, o‘rniga yangi navdalar ko‘karib chiqadi. Ammo mehr-u muhabbat, rahm-shafqat niholi jafo arrasi bilan arralansa, aslo ko‘karmaydi.

«Rahmim keldi», «Beshafqat ekan» yoki «berahmlarcha urdi», kabi iboralarni eshitib turamiz. «Rahmdil, shafqatli bo'l», degan nasihatlarni ham ko'p eshitgansiz. «Rahm» – birovning holiga achinish, birov uchun jon kuydirish, «shafqat» esa ayash demakdir. Bu ikki so'z ma'nodosh singari bir-biriga yaqin turadi. «Rahm ahli» deyilganda qarindoshlar ham nazarda tutiladi. «Rahim» – Alloh Taoloning sifati, marhamatli, rahm qiluvchi degani. «Mehribon Alloh» ma'nosini beradi. «Tengridan rahm agar tama qilsang, avval o'lmoq keraksen elga rahim», «Har kishikim ulusqa rahm etmas, anga rahm aylamas Rahim-u karim». Hazrat Navoiyning «Arbain»laridagi bu bayt sharafli hadis ma'nosidir. Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Rahm qiluvchilarga Rahmon rahm qiladi. Yerdagi kishilarga rahm qilinglar, Osmondag'i Zot sizlarga rahm etadi» (Mazkur hadisni mavlono Rumiy: «Sen yerda bo'lganlarga marhamat qilginki, ko'kda bo'lgan (ya'ni Alloh) senga marhamat qilsin. Sendan quyida bo'lganga joning achinsinki, sendan yuqori bo'lganning ham senga joni achisin», deb sharhlaganlar. Bu sharafli hadisdan Alloh Taolo osmonda ekan, deb tushunmaslik kerak. Zero, Alloh makonga muhtoj emas). Rasululloh (s.a.v.) yana dedilar: «Kim odamlarga rahm etmasa, Alloh ham unga rahm qilmaydi». (Buni «Kim atrofidagilarga jonkuyarlik qilmasa, holiga befarq bo'lsa, Qiyomatda uning ayanchli holiga Alloh achinmaydi, do'zax olovidan qutqarmaydi», deb tushunishimiz mumkin). Yana dedilar: «Ummatimning keyingilari namozi va ro'zasining ko'pligi uchun emas, balki qalblarining rahmati, ko'ngilalarining salomatligi, nafslarining saxovati va barcha musulmonlarga rahmdilligi bois jannatga kiradilar». Mazkurning mag'zini chaqishda «Jannatga kirish uchun namoz va ro'za shart emas ekan», degan xato fikrga borib qolmaslik kerak. Bunda «jannatga kirish uchun namoz va ro'zaning ko'pligi kifoya qilmaydi, mo'minda yana boshqa fazilatlar ham bo'lishi shart», deyilmoqchi.

«Rahm»ning «bachardon» ma'nosи borki, «Silayi rahm» deyilganda qarindoshlarga yaxshilik qilish nazarda tutilishini bllasiz. Ko'p tilga oladiganimiz «Rahmat» so'zi tashakkurni anglatishdan tashqari «marhamat, muruvvat» ma'nolarini beradi. «Alloh Taolo, bu bandangni rahmat qil», degan duo «shu bandangga azob berma» ma'nosini anglatadi. Avval aytganimizdek, bu duoni faqat marhumlarga ataymiz, holbuki, tiriklar ham Allohnинг rahmati, shafqatiga doimo muhtojdirlar. «Alloh Taolo rahmatiga vosil bo'ldi», deyilganda dunyodan o'tdi, qazo qildi, ma'nosи tushuniladi. «Rahmoniy» so'zi «Xudoning ishi» yoki «Xudoga tegishli» demakdir. «Ruh rahmoniy erur, nafs erur shaytoniy, ikkisin bir-biriga qo'shmoq emastur mashrut (qo'shmaslik shart)», deganlar hazrat Navoiy. Abdulloh ibn Mas'ud (r.a.) aytdilar: «Agar birodarin-

gizga bir jazo yetgan bo'lsa, uni la'natlamangiz, uning ustida shaytonga yordam bermangiz, balki: «Yo Parvardigor, unga rahm qil. Yo Parvardigor, uning tavbasini qabul qil», deb aytingiz».

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Musulmonlar bir-birlariga nasihat qilib yurmog'i va o'zaro rahmli bo'lmog'i lozim. Ular bir jon-u bir tan kabidirlar. Agar a'zolardan birortasi dard cheksa, qolgan butun jasadi unga bedorlik bilan hamdard bo'ladi. Mo'min kishilar ham bitta vujud kabidirlar. Agar uning boshi og'risa, hamma yog'i og'riydi va agar ko'zi og'risa ham uning hamma yog'i dard chekadi».

Insonning boshida ko'z, qulqoq, og'iz, burun kabi qiymatli a'zolar joylashgan. Lekin insoniylik mohiyati ko'z yoki qulqoq bilan emas, balki aql-u zakovat, ma'naviyat va hofiza bilan yuzaga chiqadi. Bu esa miyadan o'rın olgan bir javhar bo'lib, insonga taqdim etilgan buyuk ne'matdir. Insoniyat hanuz buning haqiqatiga yetolgani yo'q. Miyadagi kichkinagina bir illat tufayli inson telbaga aylanadi, hayvonlar ham qilmagan ishlarni qiladi.

Odamiylikni kasb qilgan inson boshqa bir do'sti uchun qayg'uradi, uning g'amiga sherik bo'ladi, dardiga davo topishga urinadi. Tunlarni uyqusiz o'tkazadi, to birodari qayg'udan xalos bo'lguniga qadar bir tan-u bir jon bo'lib, bir oila a'zosi kabi yonida charx uradi. Uni har qanday moddiy va ma'naviy mashaqqatlardan qutqarishga harakat qiladi. Vujuddagi bir xastalik tufayli insonning oromi qochadi, butun jasad kasallik va alam ichida azoblanadi. Odamlar bir tanadagi a'zolar kabidirlar. Shuning uchun ham do'stga biror ozor yetganda boshqalari hamdardlik bildirishlari, yordam berishlari lozim. Solihlarning nishoni – marhamatdir. Shaqylarning (*gunohkor baxtsizlar*) nishoni – marhamatsizlikdir. Xoliqni sevgan maxluqqa shafqatli bo'ladi. Nafrat va g'azabi olovlanib uchqunlar sachratar ekan, u kishi inson emas. Mehr-shafqat bilan olamga qarasinki, shunda u inson bo'ladi.

Boshqalar uchun aziyat chekmaydigan, qayg'urmaydigan, o'zini o'ylab, qorni uchun mehnat qiladigan va atrofidagilarga loqaydlik bilan qaraydigan kishi dunyoqarashi, saviyasi haminqadar darajadagi insondir. Vijdonli kishi tanasining haqqi va ehtiyojlarini ado etgani kabi boshqalarning ham haq-huquqlariga rioya qilishi kerak.

Sa'diy Sheroziyda o'qiyimiz: «Yusuf alayhissalom Misrda qahat hangomida to'yguncha taom yemadilar, tokim, ochlarni yodlaridan chiqarmag'aylar.

Masnaviy:

*Kimki rohatda o'tkarur holni,
Na bilur ochlarning ahvolin.*

*Ochlar holin ul kishi bilg'ay,
Boshig'a ochlik g'ami kelg'ay.*

Qit'a:

*Eyki minding yuguruk ot uza, ogoh bo'lg'il,
Ki yuk ostida eshaki ojiz bandi gildur.
Och qo'shnungning uyiga borubon o't tilama,
Ki uyi tunglukdin chiqg'oni dudi dildur.*

Ochlik hangomida ojiz darvishdin holing nechukdir, deb so'ranganingdin so'rmag'ilkim, holing nechukdir, magarkim bir nimarsani bergil va siynasining zaxmiga marham yetkurgil».

Yaxshiliklar haqida so'z ketganda «mo'min-musulmonlar» deb ta'kidlayapmiz-u, lekin aslida bu talab barcha bani basharga taalluqli. Barcha insonlar Odam Ato avlodni bo'lgach, dini va irqidan qat'iy nazar, bir-birlariga mehr-muhabbatli bo'lislari kerak. Afsus shundaki, odamzod bu talabga rioya qilmaydi. O'zida bu fazilatni tarbiya etmaydi. Oqibatda ming-ming yillardan beri kun yo'qki, inson qoni daryo bo'lib oqmasa. Katta-kichik urushlarda oqizilgan inson qonlari to'plansa, yer yuzida quruqlik qolmasa kerak.

Barcha dinda rahm-shafqatga chaqiriladi. Masalan, «Injil»da: «Ey, Odam farzandi, qanchalik rahm qilsang, shunchalik rahm ko'rasan. Qanday qilib bandalarga rahm qilmasdan turib, Xudo senga rahm etishini umid qilasan?!» deyiladi. Tarixga qarasak, keyingi asrlardagi eng vahshatli urushlarni aynan nasorolar boshlaganlar. Bir-birlarini qirganlar. Musulmon musulmonning yuziga urishi mumkin bo'lmagani holda musulmonlar ham o'zaro urushdilar, hozirda ham turli nifoqlar davom etib turibdi. Rahm-shafqat tuyg'usi musulmonlar orasidagina targ'ib etilib, bu fazilatga to'la erishilgan taqdirda ham, boshqalar bu xislatdan mahrum ekanlar, dunyoda berahmlik, shafqatsizlik hukm surib qolaveradi. Shu boisdan ham, odamiylikka yoqimsiz bo'lgan illatlarga davo topish haqida gapirliganda bir din yoki irq vakillari emas, insoniyat nazarda tutilishi kerak.

Amerika Vietnam bilan yovlashayotgan yillarda bir fojia yuz berib edi. Urushdan qaytayotgan yigit Amerikaning San Fransisko shahridan uyiga qo'ng'iroq qilib, xushxabarni ota-onasiga yetkazdi-da:

- Onajon, otajon, sizlardan iltimos qilmoqchiman, o'zim bilan do'stimni ham uyimizga birga olib borsam maylimi? - deb so'radi.
- Mayli, o'g'lim, mehmoningni boshlab kelaver, - deyishdi.

– Ammo bir narsani bilishingiz kerak-da. Do'stim urushda og'ir yaralandi. Minani bosib olib, bir qo'li bilan oyog'ini yo'qotdi. Uning boradigan joyi yo'q, biz bilan yashashini istayapman.

– Bu gaping noo'rin, o'g'lim, – dedi otasi.

– Balki do'stingga boshqa qulayroq joy topishga yordam berarmiz, – dedi onasi.

– Yo'q, u faqat biznikida, biz bilan yashashi kerak, – dedi o'g'il o'jarlik bilan.

– O'g'lim, – dedi dadasi, – bizdan nimani talab qilayotganiningni o'zing tushunmayapsan. Nogiron do'sting bizga ortiqcha yuk bo'ladi. Bunaqa dahmazalar osoyishta hayotimizga to'siq bo'lishiga yo'l qo'ya olmaymiz. Sen nogiron do'stingni unutgin-u, yolg'iz o'zing uyga qaytaver.

O'g'li gapni ko'paytirmay, telefonni uzdi. Ota-onasi uning qayer-daligini bilmay, bir necha kun xavotirda yurdi. Nihoyat, San Fransisko politsiyasidan qo'ng'iroq qilib, urushdan qaytgan o'g'ilning yuksak imoratdan qulab, halok bo'lganini bildirishdi. «Bu baxtsiz hodisa yoki qotillik emas, o'z joniga qasd qilish ekanligi aniqlandi», deb izoh ham berishdi. Yurak-bag'ri ezilgan ota va ona darhol San Fransiskoga yetib keldi. Jasadni tanib olish marosimini o'tkazish uchun ularni o'likxonaga boshlashdi. Ota va ona jasadni ko'rishdi-yu, dahshatlariga dahshat qo'shildi... Chunki... o'g'illarining bir qo'l va oyog'i yo'q edi...

Bu voqeа izohga muhtoj emas. Bunisi-chi? Bir jarrohga yarim kechasi qo'ng'iroq qilib avtohalokatda og'ir jarohat olgan yigit shoshilinch amaliyotga (operatsiyaga) muhtoj ekanligi aytildi. Uyqudan arang ko'z ochgan jarroh xizmat haqi qancha bo'lishini aytди. Unga yigitning hujjati yo'qligi, shaxsi noma'lumligi aytildi. «Ota-onasini topinglar, haqini to'lashsa, bolasi omon qoladi», deb gapni kalta qildi. Yigit ertalabga yaqin o'ldi. Keyin ota-onasi ham topildi. U o'sha jarrohning o'z o'g'li ekan...

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Sizlardan burun o'tgan payg'ambarlar ummatidan bittasi hisob-kitob qilinganda undan hech bir yaxshi ish topilmagan. Lekin u o'ziga to'q kishi bo'lib, xalq bilan aralashib yurar va kambag'al kishilardan oladigan mablag'i bo'lsa: «U kambag'al bechoradan shu mablag'ni kechib yuboringlar», deb xodimlariga buyurardi. Shunda Alloh Taolo: «Bu banda kambag'alga mehribonlik qilib, undan oladigan mabiag'ni kechgan ekan, uning gunohlarini ham men kechaman», deb gunohlarini kechirib yuboradi».

Xoja Abduxoliq G'ijduvoniy dedilar: «Yomon illatlardan agar tozalangan bo'lsang, barcha jahon xalqiga nisbatan xayrixoh bo'lasan. Jahonda yaxshi-yomonlarga nisbatan mehribon bo'lgil, o'shanda Xudoga yaqin banda bo'la olasan».

Hazrat Ja'far Xolidiy bir kuni hazrat shayx Abul Husayn Nuriyning (q.s.) xilvatda munojot qilishlariga banogoh guvoh bo'ldilar. Hazrat shayx bu onda butun vujudlari ila Alloh Taologa iltijo qilar edilar:

– Ilohi! Shul do'zaxga mustahiq bo'lgan qullaringni Sen yaratding. Bularni ertaga do'zaxga tashlab, azob bergaysen. Bularning o'rniغا meni do'zaxga tashla va bularga qiladigan azobingni menga qil!

Bu munojotni eshitib, hazrati Ja'far Xolidiy hayratga tushdilar. O'sha kecha tushlarida nido keldiki: «Yo Ja'far! Nuriyga borgil, «Shul shafqating barakotiga erishding», degil!» Hazrati Ja'far Xolidiy uyqudan uyg'onib, borib Nuriyga bu so'zlarni so'zlagan edilar, ul hazrat na'ra tortib, shodlik hayajonidan behush bo'ldilar.

Albatta, birovning gunohi uchun do'zax otashida kuyishga hamma ham rozi bo'lavermaydi. Bu mardlikka asos bo'luvchi iymon quvvatiga barcha ham erishavermaydi. Lekin kimdir kichik bir shafqatga muhtojo bo'lganida unga yordam berish hammaning qo'lidan keladi.

Bursaviy ta'kid etadilarki, bir-birlariga rahm-u shafqat, marhamat qilishlari, yordam berishlari, odamlarning mushtarak vazifalaridan bo'lib, bu yordam gunoh ishlarda emas, balki yaxshilik yo'lida bo'lishi shart. Kasallarni ziyorat qilish, janozalarda qatnashish, muhtojlarga imkon qadar himmat qo'lini uzatish, xizmatchisidan tortib qo'ni-qo'shni, qavm-u qarindosh, yor-u birodarlar, hatto hayvon va parrandalarning ham haqlariga rioxqa qilish – odam bolasi to'la-to'kis bajarishi zarur bo'lgan amallardandir. Chunonchi, tanamizdag'i har bir a'zoning o'z vazifasi bor. Agar bir a'zo ishdan chiqsa, vujud salkam yaroqsiz holga keladi. Bir nechtasi ishdan chiqsa-chi? Masalan, ko'z ko'rmasa, quloq eshitmasa, qo'l-oyoq ishlamay qolsa, bu vujudning ne qiymati bor?

Har bir a'zoning o'ziga yarasha vazifasi bo'lganligi sababli bir-birining o'rnini bosa olmaydi. Biz bu a'zolarning qadriga yetib, haqlarini ado etmog'imiz, shukrini keltirmog'imiz lozim. Kishining ko'zi og'ri-ganida malham qo'yishga zarurat tug'ilgani kabi, boshqa odamlarning ham haqqini ado etish vazifasi bor. Har bir inson o'zi mas'ul bo'lgan vazifasini bekam-u ko'st bajarishi bilan jamiyatda uyg'unlik paydo bo'ladi. Aks holda, birgina a'zoning shikastlanishi bilan tana zaiflashgani kabi, jamiyat ham mutanosiblikni yo'qotadi, zaiflashadi. Insonning o'z hamjinslariga nisbatan qiladigan vazifalarining xu-losasi:adolat, birodarlik, sadoqat, to'g'rilik, yordam, rahm-shafqat va muhabbatdan iboratdir. Bular go'zal axloqning birinchi g'oja va maqsadlaridan sanaladi. Bu hikoyat shu haqqa.

Rivoyat. Abdulla ismli xayr-saxovatli, marhamat-shafqatli adolatparvar va mo'tabar bir kishi ehtiyojini arz etib, yordam so'rab kel-

gan odamni quruq qaytarmasdan unga muruvvat qo'lini cho'zardi. Uning uch o'g'li va ularga atalgan ikki hovli bilan go'zal bog'i bor edi. Bir kuni o'g'illarini huzuriga chaqirib, dedi:

– Bog' va hovlilar to'g'risida kelisha olmayotganingizni sezib turibman. Masalaniadolat bilan hal etamiz: uchovingiz safarga chiqing. Qay biringiz menga qimmatbaho tosh keltirsangiz, bog' o'shaniki bo'ladi.

Bog'ga ega chiqish umidida uch o'g'il uch tomonga qarab ketdi. Kattasi yura-yura bir qabila yeriga yetdi. Qabila boshlig'ining tojidagi qimmatbaho yoqutni ko'rib, arzini bayon etdi. Qabila boshlig'i uning hadyalar evaziga yoqutni berdi. To'ng'ich o'g'il bog'ni qo'lga kiritishiga ishongani holda, sevina-sevina otasi huzuriga qaytdi.

– Chindan ham qimmatbaho tosh keltiribsan, endi sabr qila tur, ko'raylik-chi, ukalaring nima keltirisharkin? – dedi Abdulla.

O'rtancha o'g'il yura-yura dengiz bo'yiga kelib qoldi. G'avvoslarga arzini bayon etib, sovg'alarini bergan edi, ular dengiz tubidan qimmatbaho tosh chiqarib berdilar. Tosh sirti g'adir-budir edi. O'rtancha o'g'il ustaga shogird tushib, tosh sillqlashni o'rgandi, so'ng otasi huzuriga qaytdi. Uning olib kelgani ham Abdullaga yoqdi, ammo kenja o'g'ilni kutishga qaror qildi.

Kenja o'g'il olti oy sargardon yurib, otasini quvontirishga arziydigan qimmatbaho tosh topa olmadi. Noumid bo'lib uyiga qaytayotganida bir hovlidan nola eshitib to'xtadi. U xavotirlanib, eshik tirqishidan ichkariga mo'raladi.

Qarasa, hovli o'rtasida bir sigir o'lib yotibdi. Uch go'dak esa uni quchoqlab yig'layapti. Bolalarning ota-onalari ko'zlarida ham yosh... Kichik o'g'il go'daklarning faryodiga toqat qila olmay, eshikni ochib, ichkariga kirdi. Hovli egasini chaqirib, bu yig'i sababini so'radi.

– Qishloqdag eng kambag'al odam kimligini so'rasangiz, bizni ko'rsatishadi, – dedi uy sohibi. – Shu bittagina sigirimiz bor edi. Sut sotib kun ko'rardik. Sigir o'ldi, endi nima qilishni bilmay yig'layapmiz.

Kenja o'g'il go'daklarni yupatgach, uy sohibini bozorga boshladi. Yo'l xarji va qimmatbaho tosh uchun berilgan mablag'ni sarflab, uning ro'zg'orini butladi. Keyin mol bozoriga borib, sog'in sigir sotib olib berdi. Bechora oilaning a'zolari bu yaxshiliklari uchun unga minnatdorlik bildirib yana yig'lay boshlashdi. Bolalar yigitning pinjiga kirib yig'ladilar, uy sohibi uning o'ng yelkasiga, sohibasi chap yelkasiga boshilarini qo'yib ko'z yoshi to'kdilar.

Oliyanob, muruvvatli yigit uyga qaytib, otasi va hovli-bog'tashvishida o'tirgan akalari bilan ko'rishdi. Abdulla o'g'li yelkalaridagi ko'z yoshlarining quyoshda yaltillab, jilolayotganiga ahamiyat berib, so'radi:

– Sen ham qimmatbaho tosh keltirdingmi? Yelkalaringda nima yaltillab turibdi?

Kenja o'g'il dardmand oilaning ko'z yoshlari yelkalariga tomanini aytib, voqeani birma-bir bayon etdi. Bu tafsilotni eshitgan otaning ko'zlar yoshlandi, o'g'lini bag'riga bosib, dedi:

– Olijanob, muruvvatli o'g'lim, sen haqiqiy inson bo'lib yetishganningni bildirding. Men u oilani bilardim, ammo bechoralarning holidan vaqtida xabar ololmay qolibman, bunga afsuslanaman. Sen ularga yordam qilib, odamiylik burchingni bajarding. Insonlar bir-birlariga birodar ekanliklarini, adolatparvar bo'lishlari lozimligini shu ishlaring bilan ko'rsatgansan, men sendan roziman. Menga bir bechora, notavonning minnatdorlik ko'z yoshi minglarcha qimmatbaho toshlardan afzaldir. Belimning quvvati, sevimli o'g'lim, bog'imni senga berdim, bu bog'ga ega bo'lishga faqat sengina haqlisan...

Insonlar ustida vazifani to'g'ri bajarishga harakat qilish odamiylikning talabidir. Keksalarni, ayniqlsa, ota-onani alohida e'tibor bilan hurmat qilish, kichiklarga shafqat, marhamatini ayamaslik, muboh va gunoh bo'lмаган xususlarda keksalarga bo'y sunib, o'zaro birlikni saqlash – odamiylik talablari. Agar jamiyatning o'zagini tashkil etuvchi a'zolarning ittifoqi mustahkam bo'lsa, hamma bir-biriga insoniy va birodarlik yordam qo'llini cho'zadi, bir-biridan hol-ahvol so'raydi.

Odamiylik fazilatlari qaror topgan qarindoshlar orasida yashayotgan farzandlar ota yoki onalari vafot etganda musibatning og'ir toshi ostida qolib ketmaydilar. Chunki atrofidagi insof va vijdon egalari darhol ularga yordam qo'llarini cho'zadilar, lutf-ehsonlar qiladilar. Mana shu narsa ham odamiylikdagi o'zaro hamjihatlikning yorqin namunasidir. Bugun jamiyatimizda bu fazilatni ko'p uchratamiz. Ammo, afsuski, aksi ham uchraydi. Agar ota yoki ona kenja farzandi bilan yashab, shu uyda vafot etsa, katta farzandlari ukalariga yordam qo'llini cho'zish o'rniiga meros mojarosini boshlab yuboradilar. Janjal ko'tarmagan taqdirlarida ham, ota yoki onalari joni uzilgan uyda bir-ikki kecha yotib qolishga yo toqatlari yo farosatlari yetishmaydi.

O'zaro mehr-u muhabbat, marhamat, lutf-u ehson va yordamlashuvning noqisligi jamiyat hamjihatligining zaifligi yoki umuman mavjud emasligining belgisidir. Chunonchi, bir binodagi tosh, temir, taxta, qum, sement va boshqa moddalar bir-biri bilan mahkam chirmashib turar ekan, bino ham mustahkam demakdir. Qachonki, ularning bog'liqligiga putur yetguday bo'lsa, tosh, temir, qum bir-biridan ajrala boshlasa, u mustahkam bino yemirilishga yuz tutadi. Shunga o'xshab, yaxshi kishilar ham bir-birlaridan uzoqlashsalar, parokanda bo'lsalar, barcha o'zi bilan o'zi ovora bo'lsa, o'sha bino holiga tushadilar.

Agar insonning bir a'zosini qandaydir sababdan kesmoqchi bo'lsalar, xastalangan a'zo og'riqni sezdirmaydigan dori bilan emlanadi. Shundan keyin u a'zo tanadagi boshqa a'zolardan butunlay ajraladi, hech bir a'zo unga hamdardlik bildirmaydi va nihoyat kesiladi. Bu a'zolardagi asab hujayralari o'ldirilgani sababli og'riq sezilmaydi. Sezgi hissining o'ldirilishi bilan ma'naviyatning o'ldirilishi orasida hech bir farq yo'q. Biri modda bilan o'ldiriladi, ikkinchisi ruhiy tuyg'ular orqali.

Kattalarning bu boradagi e'tiborsizliklari kaminani ko'p ajablan-tiradi. Bugun bir yomon xulq egasiga: «Kel, sen ham yaxshi odam bo'l!» deb ayta olamizmi? Odamiylikning mag'zi, mohiyatiga o'zimiz yetmay turib, boshqalarga so'z aytishga jur'at qila olamizmi? Albatta, biz harakat qilmasak ham, odamiylikning nurlari atrofga yoyilaveradi. Ammo vijdonining zaifligi uchun go'zal hayotini boy berayotganlar yo'qmi oramizda? Qiynalib qolgan do'stining yordamiga nechta odam intiladi? Kimdir birov faqat gap-so'zdagina odam. Shundaylarning qilayotgan amallariga qarab ko'raylik-chi, qay biri odamiylikka mu-vofiq kelayotgan ekan.

Yonma-yon qurilgan ikki oshxonadan birining ishi ortga ketsa yoki soliq idorasи berkitib, muhrlab qo'ysa, bunisidagilar afsuslanadilar mi yo quvonadilar mi? Tan olaylik: quvonadiganlari ko'proq.

Befarqlik – illat. Odam qanchalar befarq bo'lsa, jamiyatga shuncha zarar yetadi. Uning omadsizligidan quvonsa, yanada battarroq illat. Axir bunday bo'lishi mumkin emas-ku! Bundaylarning yo vijdoni yo'q yo boshqalarning yordamiga muhtoj bir bemorday. Boshqacha bo'lishi haqiqatdan uzoq narsa! Vijdonning ilk mevasi – marhamatdir. Marhamatdan uzoq bo'lganlar haqiqiy ma'noda hayot egasi emaslar. Odamiylik-ka xos axloq bilan axloqlanishning eng tabiiy natijasi marhamatli qalbga ega bo'lishdir. Ahli hikmat: «Qalbida shafqat bo'lmanlar eshididan uzoqlash, yaqinlashsang, ko'nglingni yaralaydilar», deb ogohlantirgan-lar. Muruvvat, marhamat – insoniylik tuyg'usidir. Mehr-oqibat faqat begonalar uchun emas. Bu fazilatning amaldagi ko'rinishi kishining o'z uyidan boshlanadi. Er-xotin o'rtasida mehr-oqibat, rahm-shafqat bo'lsa – uy jannatdir! Aks holda, bu xonodon jahannamga aylanadi. Ahli donishning: «Senga mehr bilan qaraganga sen ham undan kam ko'z bilan qarama. Mehr bilan boqqan kishiga past nazar bilan boqqan eng rasvo insondir», deb bejiz aytishmagan. Buzurgmehrdan: «Qanday ishingizdan shodlanasiz?» deb so'radilar. Javob berdilar: «Muhtojlarga yordam berishdan, xayrli ishlar qilishdan juda shodlanaman. Menda bulardan ortiq sevinchliroq ish yo'qdir».

Hazrat Umar (r.a.) zimmiylardan bir qari cholning odamlar eshigi oldida tilanchilik qilib yurganini ko'rdilar. Hazrat Umar (r.a.): «Biz

senga insof qilmadik. Yoshligingda sendan jizya oldik, bugun esa tashlab qo'yibmiz», dedilar va u kishiga musulmonlarning baytul molidan ovqat berib turishni buyurdilar. Bugungi jamiyatimizda kambag'allarga g'amxo'rlik qiluvchi tashkilotlar, jamg'armalar mavjud. Lekin «kishi bu sohadagi burchiga e'tiborsiz bo'lishi mumkin, bechoralarning g'amiga o'sha jamg'armalar davo topadi», degan xato fikrga bormaslik kerak. To'g'ri, tilanchilikning ikki turi bor: biri – turli sabablarga ko'ra chindanam muhtoj bo'lib qolganlar. Ikkinci toifa – yalqov va dangasalar, tilanchilikni o'ziga kasb qilib olganlar. Bu toifaga moddiy yordam berish kerakmi yo mehnat orqasidan tirikchilik qilish kerakligini tushuntirib qo'yish lozimmi? Tushuntirish qiyin bo'lsa kerak... Ayrimlari bolalikdan shu yo'lda tarbiya topadilar...

Chindanam muhtoj bo'lib qolganlarni o'z holiga tashlab qo'yishimiz, mehr-muruvvat ko'rsatmasligimiz biz uchun ayb bo'lmaydimi? «Qorni to'qning qorni och bilan nima ishi bor?», degan maqolga nima deysiz? «Xohlasa, tilanchilik qilsin, xohlasa o'lsin, nima ishim bor?», deydigan noinsoflar yo'qmi oramizda? Mana shu befarqligimiz, loqaydligimiz sababidan aql-u fikrga, xayolga ham kelmaydigan hodisalar ro'y beryapti. Bu hodisalarning chorasi oson emas. Juda mushkul. Holbuki, bu hodisalarning nima uchun, nima sababdan yuzaga kelganini aniqlaydigan bo'lsak, bu haqda o'ylab ko'rsak, qabohat, ayb va qusurning ularda emasligi, bu holga jamiyat a'zolarining barchalari sabab bo'lgani oydinlashadi. Chunki hadisi sharifda: «Birodarining, qo'shnisining och ekanligini bilib turib, o'zi esa to'q holda yotib tong ottirgan odam haqiqiy musulmon emas», deyiladi. Biroz fikr yuritaylik. Bu nima degani? To'g'ri, sabrli bo'lism kerak, qanoatkor bo'lism lozim, ammo boy va o'ziga to'qlar ham insof qilib, isrofdan tiyilishlari lozim. Gunoh ishlarga behisob pullar sarflaguncha, zaif-u bechoralarga, faqir-u miskinlarga yordamga shoshilish yaxshi emasmi? Shubhasizki, odamlarning ko'zları boy kishining to'kin-sochin, isrof qilayotgan sarf-xarajatlarida, xatti-harakatlarida bo'ladi. Faqirlarning nazaridan bu narsalar maxfiy qolmaydi. Ana o'shanda g'iybat, hasad, ig'vo, kin, o'g'rilik kabi yaramas hollar ro'y beradi. Ularni jazolash bilan bu ishlarning oldini olib bo'lmasligini necha yillardan beri olib borilayotgan tajribalar ko'rsatib turibdi.

Shariat hukmida o'g'rining qo'lini kesish buyurilgan. Bu g'oyat sharmadali jazo – ham qolsiz qoladi, ham to o'lgunicha jamiyat ichida «o'g'ri» degan dashnom ostida yashaydi. Bu bilan o'g'rilikning oldi olinishiga harakat qilinadi. Lekin asrlar mobaynida qo'llar kesilaverilgan, o'g'rilik esa davom etavergan. Bu ham haqiqat. O'g'rilikka qo'l urgan odamni gunoh qilishga majbur etgan va bu holga keltirgan jamiyatning bu borada

biror aybi yo'qmidi? U bechoraning qo'li nima uchun kesilgan? Bolaligida yaxshi tarbiya ko'rмаганми? Endi ayb faqat o'g'riming o'zидами? Yoki uning shu holga kelishiga sabab bo'лган jamiyat a'золаридами? Bolalar qamoqxonasiда o'tirganlarni ko'рганимда kattalar orasidagi loqayd kishilarga shunday xitob qilgim kelgan edi:

– Yosh chog'ida jinoyat yo'liga qarab burilganlarni to'xtatish, ularga ilm, odob, kasb-kor o'rgatish, biror ish bilan ta'minlash kerak ekan, siz bularni xayolingizga ham keltirmay, zavq-u safodan, kayf qilib yurishdan, isrofarchilik ko'chalarida tentirab yurishdan to'xtamaysiz-a! Issiq kunlarda yozloq dalahovli, kurort, allambalo plyajlarda, qishda esa dabdabali, qulay uy-joyingizda yashab, xilma-xil avtomobillarda sayr-u sayohat qilib yurgan kezlariningizda bechora faqirlar qamalar ekan, battar bo'lsin, desangiz, shu ishingiz odamgarchilikdanmi? Axir siz odamiylik vazifangizni bajarganiningizda yosh hayotning gul fasli qamoqda o'tmas edi. Burchingizni ado etmaganingizdan keyin u jinoyatga qo'l ursa, «Uning qo'lini ham kes, oyog'ini ham kes, olamga ibrat bo'lsin!» deb rozi bo'lasizmi? Biroq siz o'z vazifangizni ado etmaganingiz uchun o'zingizga qanday jazo berilishini ham bir o'ylab ko'ring. O'zingizga o'zingiz hukm qiling...

Umidimiz yulduzlari, bu holatlarga siz hozirdan jiddiy e'tibor berishni o'rganing. Toki, ertami-indin loqaydlik kasaliga chalinib qolmang va ulg'ayganingizda odamlar sizga ta'na qilishmasin.

Yana bir hikoyat. Ikki badavlat do'st bor edi. Ularning o'zaro mehr-oqibati va muruvvatiga barcha havas qilardi. Vaqt kelib, birovining omadi ketdi, kambag'allashdi. So'nggi molini sotib hech vaqosiz qoldi. Faqirlikni olovli ko'ylakka o'xshatganlar. Bu bechora kutilmaganda «оловли ко'ylak»ni kiyib telba bo'layozdi. Nihoyat, boy do'stidan yordam so'rashga qaror qildi. Uning eshigini taqillatdi. Boy ichkaridan turib xizmatchilariga: «Bu odamni quvinglar, daf qilinglar!» deb baqirdi. Xizmatchilar bechorani xorlab, haydadilar. Faqir dovdirab, majnun kabi aqlini yo'qotdi. Dunyo uning ko'ziga so'ngsiz azoblar beradigan zindonday ko'rinishi ketdi. Uyiga shuursiz, xuddi o'lik kabi qaytdi. O'z-o'ziga: «Ha, demak, dunyo ayovsiz zindon, odamlar esa shu qadar vahshiylashgan ekan, eng so'nggi umid o'limdadir», deya qaror qildi. Bir varaq qog'oz oldi-da: «Oh, hayot! Qanchalar achchiq ekansan! Uni faqat boshimga tushganda angladim. Hozir har tarafim tahqir olovi ichida yonyapti. Boshqa umidlarim qolmadni», deb vasiyatnomaga yozdi. Chopqini qo'liga olishi bilan uyning eshigi qattiq taqilladi. Birdaniga eshikning bemahal taqillashi uni hayratlantirdi.

U boy do'stining haydab baqirganini eshitgan, ammo keyingi gaplar dan xabari yo'q edi. Faqirlashgan do'sti nadomat chekib uzoqlashgach, boy keksa xizmatchisini chaqirib shunday degan edi:

– Uning izidan bor. Mana u hamyondagi oltinni unga ber. «Bobon gizdan qarz edim, qaytarishga endi imkon topdim», deb uzr ayt. Ozgina ko'z yoshi ham qilib, uni gapingga ishontir. Mening nomimni esa aslo tilga olma.

Eshikni taqillatgan kishi boyning buyrug'i bo'yicha oltin olib kel gan qariya edi. O'lishga chog'lanib turgan faqir eshikni ochdi. Qariya kamoli ta'zim bilan salom berib xojasi o'rgatgan so'zlarni aytdi.

Faqir oltin to'la hamyonni qo'liga olishi bilan unda yashashga yana umid uyg'ondi. «Alloh Taolo rahmat etsin! Bobojonim muborak zot edilar. O'lganlaridan keyin ham meni faqirlik chohidan qutqardilar. Endi pulni bekorga sarflamayman, tijorat bilan shug'ullanib, hayotimni qayta izga solaman», deb ahd qildi. Ertasi kuni bozorga chiqib, tijoratini boshladi.

Boy esa uning izidan bir xufyani qo'yib: «Bu odamning har bir qadamini kuzatasan, tijorati yurishmay, ishi orqaga ketib, faqirlik jariga qulay deganda menga xabar qilasan», deb buyurdi.

Tijoratdan tajribasi bo'limgan yigitni aldadilar. Ishi yurishmadi. Oxiri so'nggi tangasini ham boy berdi. Yana o'shanday parishon va alamli holida uyiga qaytdi. Xufya o'sha zahoti boyga xabar yetkazdi. Boy boshqa bir qariyaga ming oltin berib, «otangizdan qarz olgan edim», deb berishni tayinladi.

O'limiga rozi bo'lib o'tirgan faqir izardirob otashida yonib o'tirganda eshik taqilladi. Qariyaning qo'lidagi oltinni olgach, unda yana hayotga umid uyg'ondi. Oltinlarni bu safar aql bilan sarfladi. Oqibatda yana boy-badavlat bo'ldi. Xufya bu holni ham boyga yetkazdi. Bu xush-xabardan mammun bo'lgan boy: «Endi do'stimning ziyyaratiga borsam bo'ladi», deb yo'lga otlandi.

Faqirlikdan qutulgan yigit boy do'stini noxush qarshiladi. Uni quvib yuborishni ham o'yladi. Boy: «Biz sen bilan qadrdon do'stmiz», deyishi bilan chiday olmay «Yolg'on!» deb hayqirib, yana ancha achchiq so'zlarni so'zladi. Boy unga jahl qilmay tushuntirdi:

– Bilsang, sen uchun ko'p izardiroblar chekdim. Sening g'amli onlaringda falon qariyadan oltin jo'natgan men edim. Yana falon kuni, falon soyatda ming oltin yuborgan ham men edim.

– Ey, do'stim, nega unday qilding? O'zing haqingda yomon fikrga borishimga nega meni majbur qilding?

– Sen pulning qiymatini unutgan eding. Qancha pul bersam ham sovurarding. Sen tijoratni bilmas eding. Qancha pul bersam ham tijoratda qiyalar eding. Agar pulni men berganimni bilgанинга menga

asir bo'lar eding. Holbuki, men seni juda yaxshi ko'raman. Hayotga qaytarish orzusida edim. Alloh Taologa hamdlar bo'lsinki, bugun seni hayotda o'z o'rningni topgan holda ko'rib turibman.

Hikoyatdan olinadigan ma'no shu: kishiga eng katta yordam uni hayotga hozirlamoq, mustaqil yashashga tayyorlamoqdir. Eng katta sarmoya ham shudir. Shunday paytlar bo'ladiki, inson hamma narsasini yo'qotadi. Bunday paytda zarar ko'rishday fofia yo'q. Zarar inson uchun eng katta botqoqlikdir.

*Ziyon shunday botqoqlikki, tushsang bo'g'ilasan,
Umidga o'ran, ishonch bilan intil, qayta tug'ilasan.*

Mavlono Rumiy dedilarki, hayajon, qo'rquv, qayg'u va alamga giroftor bo'lganlarga marhamat, shafqat qilish va ularga tasalli berib, ko'ngillarini ko'tarish insoniyatning eng oliv vazifasi va eng buyuk lazzatidir. Ammo bu lazzatni kerakligicha topish uchun marhamatli, sezgir va oliv qalbga ega bo'lish lozim. Zero, sharafli hadisda ta'kid etilganki, «rahm-shafqat badbaxt kishldan bo'lak hech kimdan tortib olinmaydi». Charchoqni uyqu, hasrat chekkan qalbni mehr dam oldir-gani kabi, muhtojlik jarohatini rahm-shafqat dori-darmoni tuzatadi.

Kishiga eng yaxshi yordam o'z o'rnida qilingan yordamdir. Shu bois bu qissadagi kabi kishilarni yuksaltirish uchun ularning eng muqaddas haqqi bo'lgan erkinligini o'zida qoldirish eng yaxshi yordamdir. Kishilar mana shunday yordam tufayligina ulg'ayadilar. Demak, eng katta shafqat, yordam insonni hayotga hozirlash, uning erkinligini to'la o'zida qoldirishdir. Demak, mehr-muruvvat aql bilan ko'rsatilishi, behuda sochib yuborilmasligi kerak ekan.

Mazkur hikoyatdagи yana bir nuqtaga diqqatni qaratish kerak: boy faqirlashdi va bu faqirlik yukini ko'tara olmay qoldi. Bunday odamlarni hayotda ko'p uchratamiz. Kimki boylik paytida faqirning ahvolini bilsa, unga rahm qilsa, muruvvatli bo'lsa, o'zi faqirlashib qolganda azob chekmaydi. Shu bois ahli donish dediki: «Boshiga biror og'irlik tushgan, turmushdan qiynalgan vaqtida boshqalarning yordam berishini istagan kishiga ayting: sog'-salomat bo'lib, rohat va farog'atda umr kechirib turgan vaqtida hech kimdan yordamini ayamasin. Yaxshilik qilishga g'ayrat qilsin».

Hazrat So'fi Ollohyor: «Agar kishi olim bo'la turib bandalarni ezgu yo'lga buyurmasa, yomon yo'llardan qaytarmasa, bundayin olimni xiyonat ahlidan bil. Bundan ulug' xiyonat bo'lmas», dedilar. Yana ta'kid etdilar:

*Birov yo'l bilmayin yuzlansa cho'lga,
Bilib gar solmasang, san yaxshi yo'lga,
Qay-u insof erur, qay-u diyonat,
Erur andog' ulug' buxl-u xiyonat.*

Sharh. Birov adashib, cho'lga kirib qolsa, sen esang, ko'ra turib uni yaxshi yo'lga solmasang, unda bu qandayin insof-u qandayin diyonatdir? Axir musulmon birodarlar bir-birlariga to'g'ri yo'l o'rnatdilar. Chunki ularning dini shuni taqozo qiladi. Shunday ekan, bundan ortiq ichi qoralik va xiyonat bo'lmas.

*Agar oldingda tifle bo'lsa nogoh,
Yonar o'tqa tusharin bilsang ogoh.
Uzatmas bo'lsang anga dasti iltof,
Nachuk bo'lg'ay birodarlikda insof.
Jami'i bandayi mo'min sarosar.
Erurmiz bir-birimizga birodar.*

Sharh. Agar qarshingda bir go'dak ko'rinish, uning yonib turgan o'tga tushib ketishini bilib tursang va bu bolaga rahm-u shafqat qo'lingni cho'zmasang, sendayin kishi din birodari emasdir. Shunga o'xshab bir nodon bilmayin harom ishlarga qadam qo'ya boshiasa-yu, sen ko'ra-bila turib uning yo'li buzuq yo'l ekanidan xabar bermasang, bu qilganing ulug' xiyonat bo'ladi. Holbuki, barcha musulmonlar bir-birlariga birodardurlar. Birodar ekanlar, demak, bir-birlarigi shafqat qilmoqlari lozim. Olimlar ochiq ko'ngil bilan bilganlarini bilmaganlarga sarf qilsalar, boylar faqir-u miskinlarga jo'mardlik bilan sadaqa berib tursalar, shafqat degani shu bo'ladi.

Go'dakning yonib turgan o'tga tushib ketayotganini ramziy ma'noga ko'chirib, bolani giyohvanlikdan qutqarib olishni anglasak ham bo'la-di. Bolaga shafqat qilish faqat chiroyli libos yoki shirinlik yoki saqich bilan siylash emas. Yetimlarga mehribonlik qilishda ham moddiy yordam bilan cheklanmay, ularning tarbiyasi, bilim olishga munosabati bilan ham qiziqib turish lozim. Ko'chada uch-to'rt bola nasha chekib o'tirganini yoki boshqa buzuq ishlar bilan band ekanini ko'rgan yoshi katta kishi «Bular mening bolam emas», deb ko'z yumib o'tib ketsa, uni jinoyatda ayblay olmaymiz. Buzuqlikdan to'xtatilmagan bolalar oradan bir necha soat o'tgach, buzuqlikni to'xtatmagan kishining qizi yoki singlisiga zulm qilsalar, u bechora bu jinoyatda o'zining ishtiroki borligini o'ylab ko'rarmikin? Yoki, o'zining o'smir yoshidagi o'g'li erta-indin shu to'daga qo'shilib qolsa-chi? Shunda ham indamay

o‘tib ketaveradimi? Yo‘q! Ammo bu holda ham u farzandini to‘dadan chiqarib olishnigina o‘ylaydi. To‘dadagi barcha noma‘qul bolalarni to‘g‘ri yo‘lga boshlashga harakat qilmaydi.

«Odam bolalariga lozim bo‘lgan yaxshi ishlarning biri – muhtojlariga shafqat va marhamat qilmoqdur, – deb yozganlar Munavvar qori. – Shafqat va marhamat esa birov bir narsani so‘ragan vaqtida bor bo‘lsa, ayamasdan bermoq, agar yo‘q bo‘lsa, shirin so‘z ila uzr etmoq va qo‘ldan kelganicha boshqalarga yordamda bo‘lmoqdur. Janobi Haq taolo hamma maxluqlarni bir-biriga muhtoj va bir-biriga sabab qilib yaratmishdur. Podshoh gadoga, gado podshohgga, boy faqirga, kofir mo‘minga, mo‘min kofirga, hamma bir-biriga muhtojdir.

Bu muhtojlik yolg‘iz insonlar orasida bo‘lmay, insonlar ila dunyodagi jonli va jonsizlarning barchasini orasida hamma vaqt ko‘rilmakdadir. Insonlar minmoq, yuklarini ortmoq, yerlariga ekin sochmoq, sutlarini ichmoq va go‘shtlarini yemoq uchun ot, tuya, eshak, qo‘y, sigir, ho‘kiz, baliq, tovuq kabi har xil hayvonlarga muhtoj bo‘urlar. Hayvonlar esa rizqlarini o‘tkazmoq va bolalarini tarbiya qilmoq uchun ko‘p vaqtarda insonlar tarafidan ekilgan o‘t, pichan va g‘allalarga va solingan imoratlarga muhtoj bo‘urlar. Shul sababli shafqat va marhamat to‘g‘risida insonlik, hayvonlik, kofirlik, mo‘minlik, yaqinlik va uzoqlik, boylik va faqirlik kabi farqlarni e’tibor qilmay, barchani barobar ko‘rmoq lozimdir».

Nogironlarning sport musobaqasida jismonan va aqlan nogiron to‘qqiz yosh ishtirokchi yuz metrli yugurish maydonchasiga to‘plandi. Ishorat berilgach, yugurish boshlandi. To‘qqiz ishtirokchining har biri g‘olib bo‘lish orzusida edi. Ammo dastlabki qadamlardayoq bir bola qoqilib, yiqildi va yig‘lay boshladи. Oldinga intilayotgan sakkiz nogiron sportchi bolaning yig‘isini eshitib, sekinlashdilar va orqalariga qaradilar. So‘ng, barchani hayratda qoldirib, baravariga ortga qaytdilar. Bir qiz egilib, bolaning peshonasidan o‘mdi-da: «Endi og‘riq to‘xtaydi, o‘zini yaxshi his qiladi», dedi. Musobaqa maydoniga tushgan to‘qqiz ishtirokchi bирgalikda qo‘lni-qo‘lga berib marraga yetib borishdi. Tomoshabinlar oyoqqa turib, ularni uzoq vaqt olqishladilar. Jismonan baquvvat insonlar uchun bu voqeada go‘zal ibrat bor.

Dili qora, zulmkorlarga nisbatan rahm-shafqat qilinmaydi. Chunki ularga shafqat qilinishi natijasida, ularning yomonligi orqali boshqalarga zulm yetishi mumkin. Avvalgi suhbatda bayon etilgan gulxan otashidan qutqarib olingan ilon voqeasi yodingizdadir. Mazkur masalaning muhimligini inobatga olib, mavzuga yana to‘xtalyapman. Ruslar Krilov degan masalchilari bilan faxrlanadilar. Aslida u masalchi emas, tarjimon, fransuzlarning La Fonte degan masalchisining asar-

larini ruschaga o'girgan. La Fonte esa asarlariga sharq hikmatlarini asos qilib olgan. Shu bois ham to hanuz ko'pning diqqatini tortadi. Masallarning birida bu hikmat bor.

Hikmat. Xudojo'y bir dehqon qish chog'i dalasidan qaytayotgan edi. Yer muzlagan, sovuqdan hamma yoq qaqshagan. Dehqon yo'l bo'yida muzlab yotgan ilonni ko'rdi va unga rahmi kelib, uyiga olib keldi. O'choqning yonida tanasiga issiq o'tgan ilon jonlandi-da, vishillab, xaloskoriga hujum qilishga shaylandi. Bundan rahmdil dehqonning g'azabi qo'zidi. «Nonko'r! Senga endi o'lim!» dedi-da, qilichini sug'urib, ilonni uch bo'lakka bo'lib tashladi. Gazandaning boshi, dumi va gav-dasi birlashmoq uchun behuda harakat qilardi...

Aql egalari uchun bu masalda katta saboq bor. Albatta, rahmdillik insonning eng ulug' fazilatidir. Lekin rahmdillikni yaxshilikni biladigan kishilarga qilish foydalidir. Bu dunyoda ilon sifatli kishilarga rahmdillik qilinsa, ular quvvatga to'lishi bilan dastlab ularga yaxshilik qilganlarga ozor yetkazadilar. Ilon siyratli kimsalar jamiyat uchun katta ofat bo'ladi. Insonlarga xizmat qilishni istagan odam hech qachon ilon siyratli kimsalarga rahmdillik qilmasin.

Bu o'rinda to'g'ri anglamoq kerakki, yomonga yordam berib, unga turli imkoniyatlar yaratib berilsa, masalan, yuqori mansabga ko'tarilishga yordam berilsa yoki yomon odamning jinoyati berkitilsa, sud hukmidan ozod etish chorralari o'ylab topilsa va amalga oshirilsa, boshqalarga yomonlik qilingan bo'ladi. Sharafli hadis: «Zolimlarga yordam bergen kishiga Alloh o'sha zolimni balo qilib qo'yadi».

Naql qilurlarki, hazrati shayx Hakim Termizi zamonalarda bir kishi bor edi. Doim Termizi hazratlari bilan muoraza qilib, tortishib, ul zotni injitar edi. U kishining dunyolig'i (boyligi) ko'p edi. Shayx hazratlarining yolg'iz bir kapalari bor edi, xolos. Kechalari shu kapada yotar edilar. Bir gal kelib qarasalar, kapa ichida bir it yotibdi. Itni quvishga ko'ngillari bo'Imadi. Sakson marta kapani tebratdilar, toki it o'zi chiqib ketsin (*Musulmonlikda gunohdan chekinishning shunday yo'li bor*). Itni quvib chiqarmadilar-da, bir qoya tagini panoh tutdilar. Shayx hazratlariga jafo qilib yurgan kishi o'sha kecha tushida payg'ambarlar sultonni Muhammad Mustafoni (s.a.v.) ko'rdi. Ul zot: «Ey, g'ofig, sen shunday bir kishi bilan da'volashmoqdasenkim, u bir it uchun bo'lib uyini sakson marta tebratdi. Itni quvib chiqarmadi. Oxiri o'zi ketib, uyi itga qoldi. Ul bir qoya tagidan panoh topdi. Sening shuncha moling bor, Alloh Taolo huzurida sen shular bilan saodati abadiya topmoqchimisan? Borgil, uning xizmat kamarini belingga bog'lagil va uzr so'ragil», deb marhamat etdilar. U kishi uyg'onib, shayx hazratlarining huzurlariga bordi. Qolgan umrini uning saodatli xizmatida o'tkazdi.

Rasululloh (s.a.v.): «Bir kishi yo'lda ketayotib, qattiq tashna bo'ldi. Yo'lida bir quduq ko'rinib qoldi-da, uning ichiga tushib, suvidan ichdi. Quduqdan qaytib chiqqan vaqtida bir it tashnaligidan hansirab, ho'l tuproqni yalayotganini ko'rdi-yu, «bu bechora menga o'xshagan tashna ekan», dedi-da, qayta quduqqa tushib, mahsisiga suvdan to'ldirib chiqib, itga ichirdi. U kishining qilgan ishi Alloh Taologa maqbul bo'lib, gunohini kechirdi», dedilar. Shunda sahabalar: «Yo Rasululloh! Hayvonlarga qilgan yaxshiligmiz uchun ham bizlarga savob bormi?», deb so'rashdi. Rasululloh: «Har bir yumshoq jigarga qilingan yaxshilik uchun savob bordir», dedilar.

«Yumshoq jigarga» deyilganda barcha tirik jonzotlar nazarda tutiladi. Bu sharafli hadis mazmunidan o'ldirishga buyurilgan ilon, chayon kabilardan bo'lak hamma jonivorlarga yaxshilik qilish va ozor bermaslik kerakligi anglashiladi.

Sharafli hadis. «Bir xotin urg'ochi mushukni ochlikda saqlab o'ldirganligi uchun do'zaxga hukm bo'ldi». Xudo bilsin, xotin «bu mushukni qamab qo'yganingda na taom va na suv berding yoki yerdagi hasharotlarni tutib yemog'i uchun o'z qoliga qo'ymading», deb azobiansa kerak». Boshqa bir holatda yana dedilar: «Kim rahmdil bo'lib, hatto so'yiladigan hayvonga ham rahmi keladigan bo'lsa, Qiyomat kuni Alloh Taolo unga marhamat qiladi».

Rasululloh (s.a.v.) bir joyga borgan edilar. Shu yerda bir kishi hummaraning (chumchuqqa o'xshagan qush) tuxumini oldi. Rasululloh (s.a.v.) u qushning o'z ustlarida qanot qoqib turganini ko'rib: «Bu qushni kim ranjitdi?», deb so'radilar. Shunda u kishi: «Yo Rasululloh, men uning tuxumini olgan edim», dedi. Rasululloh (s.a.v.): «U jonivorga rahm qil, tuxumini o'z joyiga qaytarib qo'y», dedilar.

Navoiy hazratlari chodirlariga kaptar in qo'yganini bilib, chodirni yig'dirmay, bir xizmatchilarini poyloqchi qilib ketgan ekanlar. Xizmatchi to kaptar bola ochib, uni uchirma qilguniga qadar kutgan ekan.

Allohnинг rasuli: «Qaysi payg'ambar o'tgan bo'lsa, podachilik qilgandir», dedilar. «Siz ham qo'y boqqanmisiz?», deb so'rashdi. «Ha, boqqanman», dedilar ul zot.

«Tanbehul g'ofilun»да ta'kid etilishicha, payg'ambarlarning qo'y boqishlaridagi hikmat shuki, Alloh Taolo ularni avvalo hayvonlar bilan imtihon qildi. Hatto ularda maxluqotlarga nisbatan mehr-shafqat zohir bo'ldi. Holbuki, Alloh Taolo ularni yaxshi bilguvchidir. Ularni hayvonlarga nisbatan mehr-shafqatli topdi, keyin odam farzandlariga nabiy va din ishlariga ega qilib qo'ydi.

Rivoyat qilishlaricha, Muso alayhissalom: «Yo Alloh, qaysi narsa uchun meni tanlab olding?», dedilar. «Yaratgan narsalarimga rahmdilliling

uchun. Sen Shuaybning (alayhissalom) qo'yalarini boqarding. Qo'yalaring ichidan bir qo'y qochdi, orqasidan yugurib, ushlaguncha ko'p harakat qilding. Ushlaganingdan keyin, uni quchog'ingga olib, mahkam bosib aytdingki: «Ey, bechora nimaga meni bunchalik charchatding? O'zingni ham charchatding». Sen maxluqimga rahm qilding, shu uchun Men seni tanlab oldim va payg'ambarlik bilan ikrom qildim», deyildi.

Abu Dardo (r.a.) bolalarning orqasidan yurib, ular tutib olgan parrandalarni sotib olarkanlar-da «bor, yayrab yashayver», deb qo'yib yuborar ekanlar. Bu ko'p oilalar uchun ibrat bo'lishi kerak. Shunday otalar borki, o'g'llariga qushlarni otib o'ldirish uchun cho'zma (rogatka) yasab beradilar. Yaxshi poylab otgani uchun maqtaydilar. Tabiatga, xususan, jonivorlarga rahm-shafqat ruhida tarbiyalash bobida kamchiliklarimiz ko'pligining asosiy sababi, bunday tarbiya avvalo o'zimizda, kattalarda yetishmaydi. O'zimizda bo'limgan tarbiya farzandlarimizda qayerdan bo'lsin?!

Rahm shafqat haqida so'z yuritib, bemorlarni ziyorat qilish odobiga to'xtalmasak, durust bo'lmas. Aslida bu borada ko'p gapga hojat yo'q. Chunki xalqimizda bemorlarni ziyorat qilishning go'zal namunalari bor. Shu darajadaki, ba'zan me'yordan ham oshirib yuborildi. Bemorning davolanishga vaqtı yetishmay ham qoladi. Bir kuni do'stimizni yo'qlab borib, vrachning: «Iltimos, bemorimizga qarab qo'yishga bizga ham ijozat bering», degan kinoyali gapini eshitgan edik. Biz – kattalar shifoxona tartibiga qaramaymiz, o'zimizning vaqtimizga qarab boraveramiz. Yoshlar esa bizdan o'rganishadi. Bemorning parheziga e'tibor bermaymiz, noyob taomlarni ko'tarib borishga urinamiz. Bemor biz olib borgan kabobni yeydimi yo yo'qmi, biz uchun farqi yo'q, muhimi – quruq kirib bormasak bas! («Bemorlaringizni yeb-ichishga zo'r lamang, Alloh Taolo ularni yedirib-ichiradi» deyilgan sharafli hadisdan xabarimiz bormi?) Bemorning holiga qaramaymiz, vaqtimizga qaraymiz, shoshilmayotgan bo'lsak, bemalol valaqlashib yoki u tomonga alanglab, bu tomonni kuzatib o'tiraveramiz, vaqtimiz ziq bo'lsa, bemor suhabatimizga muhtoj bo'lsa ham jo'nab qolamiz...

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Bir kishi betob odamni borib ziyorat qilsa, Alloh Taoloning rahmatida yuradi. Agar u bemor yonida o'tirsa, rahmat ilohiyada joy olgan bo'ladi». Sharafli hadisda bayon etiladiki, Alloh Taolo Qiyomat Kuni bir bandaga: «Ey, Odam farzandi! Betob bo'ldim, sen meni kelib ko'rmading», deydi. U kishi: «Yo Alloh! Sen betob bo'lmysan, O'zing Rabbil olamiynsan. Men Sening betobligingni qanday so'rayman?», deydi. Alloh shunda deydiki: «Sen bilmadingmi! Falonchi bandam betob bo'lganida borib so'ramading. Agar borib so'ragan bo'lganingda, albatta uning oldida Meni topar eding».

Bemorning huzurida nimalarni gapirish kerakligi avvaldan o'ylab olinsa yaxshi. Bemorni toliqtiradigan masalalardan gap ochmaslik, ko'nglini og'ritadigan voqealarni so'zlamaslik, turli xastaliklardan o'lim topayotganlar haqida so'zlamaslik kerak. Balki, ko'ngilni xushlaydigan, nekbin hislar uyg'otadigan gaplarni aytish lozim.

Ziyoratchining odobi bo'lgani kabi, bemorning ham o'ziga xos odobi mavjud. Bemor yo'qlab kelgan odamlar huzurida ko'p zorlanmasligi, mehmonlarni xijolatga qo'ymasligi lozim. Shukr bilan yotishi kerak. Chunki har bir dardga nisbatan og'irroq boshqa dard ham bor.

Bemorning sabr etishini indamay yotish, deb tushunmaslik kerak. Bemorning yaqinlari, shubhasiz, shifo harakatida bo'lishadi. Bunday harakat birinchi galda bemorning o'zida bo'lishi kerak. Agar harakat qilmasa, demak, shifoga umidi, ya'ni tib ahliga ixlosi yo'q ekan. Shifoga o'zida umid bo'lmasa, dorilarning kor qilishi qiyin.

Mashhur faqih va muhaddis Ibn Ato deydilar: «Kishining to'g'ri yo egriligi va mo'min yo osiyligi sog'lik chog'ida va musibat onida ma'lum bo'ladi. Agar sog'-salomat kunlarida shukr qilsa-yu, musibatga duchor bo'lganida Alloh Taologa qarshi zorlanaversa, u g'irt yolg'onchilardandir».

Biz – o'zimiz qandaymiz? Atrofimizdagilar, yaqinlarimiz qandaylar?

Umidimiz yulduzları, bu haqda ham birgalashib o'laylik.

INSONIYAT BOG'INING HOSILDOR DARAXTI

Bir hakimdan so'radilarkim: «Saxovat yaxshiroqmu va yo shijoat?» Hakim dedi: «Saxovat bo'lsa, shijoatg'a hojat yo'qtur». Odam bolasi o'zini saxovat va karam egasi deb bilmagunicha shijoatli deb tushunmagani ma'qul. Agar shijoatli bo'lsa, o'zini saxovat va karam egasi bo'lishga majbur qilar edi. O'zigaki kuchi yetmasa, o'zgaga qanday ta'sir qila olsin?

«Saxovat bo'lsa, shijoatga o'rinn yo'q», degani shijoatni butunlay inkor etish emas. Hakimning fikrini «saxovat cho'qqisiga yetgan odamga bu cho'qqiga chiqishiga yordam bergan shijoatning zarurati qolmaydi», deb anglash to'g'riroq bo'lar. Chunki saxovat bor o'rinda shijoat ham mavjud. Kishi saxovat qilishi uchun bir qancha yomon xulqlarni, eng avvalo, nafsnı yengib o'tishi kerak. Saxovat riyo, minnat, baxillik kabi illatlar bilan sira-sira murosa qila olmaydi.

Umidimiz yulduzları, keling, endi bu xususda ham fikr yuritib ko'raylik. To'g'ri, bugun sizning qo'lingizda katta boylik yo'q. Shu nuqtayi nazardan qaralsa, sizdan saxovatni talab qilish o'rinsizday tuyuladi. Lekin men bunday fikrda emasman. Saxovat tarbiyasi go'dak-

lik chog'idan boshlanar ekan, demak, sizning yoshingizda ham katta bo'lmasa-da, o'ziga yarasha saxovatga o'rın topiladi. Suhbatimizga diqqat qilsangiz, bunga o'zingiz ham amin bo'lasiz.

Arablarining Toy qabilasiga hukmdorlik qilgan, tarixda «Hotami Toy» nomi bilan mashhur bo'lgan saxovat egasi haqida eshitgansiz, suhbatlarimiz jarayonida ham Hotam Toy saxovatiga doir bir necha rivoyatlarni tilga oldik. Saxovatga doir suhbatimizda yangi rivoyatlar bilan tanishishimiz tabiiy. Chunki Hotam Toy shunchaki tarixiy shaxs emas, balki saxovat ramziga aylangan. Xalqda qo'li ochiq kishini maqtashsa «Hotamitoy-da, bu inson!» deb qo'yishadi, shunday emasmi?

Bir keksa kishi Hotam Toydan shakar so'rab keldi. «Faqir senga qo'l ochib so'rasha, mumkin bo'lganini ber, ochilgan qo'lni bo'sh qaytarma», hikmatiga amal qiluvchi Hotam uning so'raganidan o'n hissa ko'proq berdilar. Buni kuzatib o'tirgan xotini: «Bir hovuch so'raganga o'n hovuch bergeningiz nimasi?» – deb ranjidi.

– To'g'ri, u o'z ehtiyojiga yarasha so'radi, men esam imkonimga yarasha berdim. Qariya ortiqroq miqdorda so'ramoqqa sharm qildi, o'ziga ep bilmadi, – dedilar Hotam Toy. – Agar men unga so'ragan miqdorda shakar bersam, saxiylgimga, shon-sharafimga to'g'ri kelmasdi. Shunga ko'ra, so'raganidan ziyoda shakar berdim, oz berishni o'zimga ep bilmadim.

Bu voqeа yuqorida zikr etganimizga o'xshab ketadi: Hasson ibn Abu Sinoning uylariga bir xotin kelib, tilandi. U kishi xotinga qaradilar – g'oyatda go'zal edi. Xotinga to'rt yuz dirham berishni buyurdilar. Unga: «Ey, Allohning bandasi, bu xotin sizdan bir dirham so'ragan edi, nechun to'rt yuz dirham berdingiz?», deb so'radilar. Ul zot dedilar: «Chiroyini ko'rib shu qarorga keldim. Bu go'zalning qiynalib qolganda gunohga kirib ketishidan qo'rqedim va uning uzoqroq muddat behojat bo'lmosg'ini xohladim. Shoyad shunda biror kishi unga rag'bat qilib, nikohiga olsa».

«Saxovat qilur neki baxt ixtiyor, ki bo'lgay saxodan kishi baxtiyor», deydiilar.

Modomiki, kishi mol-u dunyoga, quvvat va qudratga ega ekan, yo'qchil, g'arib va yetimlarga shafqat, marhamat qilishdan, moddiy va ma'naviy yordam berishdan chekinmasligi, shu bilan birga o'zining davlat, martaba va mansabiga mag'rur bo'lib, qilgan yaxshiligi bilan maqtanib yurmasligi shart. Agar kishi mag'rurlikdan tiyilmasa, qilgan xayr-ehsonining fazilati bo'lmaydi.

Hikoyat. Xayr-ehson sohibi, saxovatli kishining huzuriga bir odam kelib, o'zining tang ahvoldidan shikoyat qildi:

– Men qarzdorlik balosiga mutbalo bo'lgan bir notavonman. Bir odamdan pul olgan edim, yo'qchiligidim sababli shu choqqacha qarzdan

qutulmadim. U nokas har kuni ertalab va kechqurun kelib, qarzini qistaydi, qattiq-qattiq so'zlar aytib, yurak-bag'rimni ezadi. Sizning lutf-karamingizga umid qilib, bosh egib keldim.

Saxovatli kishi uning so'rigan pulini berdi. Qarzdorman, deb ezilib turgan kishi sevina-sevina chiqib ketgach, saxovatli kishining yonida o'tirgan yaqinlaridan biri aytdi:

– Bu odamning kim ekanligini bilmasmidingiz? Bu kishi juda hiylakor, fribgar gado-ku! Turli hiyla-nayranglar bilan odamlardan pul undirib yuradi. Siz unga bekorga pul berdingiz.

Saxovatli odam kulimsirab qo'yib, dedi:

– Men uning kimligini bilmayman. U kim bo'lsa-bo'lsin, ishim yo'q. Mendan yordam so'radimi, quruq qaytarishim yaxshi emas. Sha'nimga muvofiq kelmaydi. Agar rost so'zlagan bo'lsa, qarzdorlik xijolatidan uni qutqardim. Agar yolg'on so'zlagan bo'lsa, meni aldagani bo'lib chiqmaydi. Chunki kim yordam so'rasa, unga ko'mak berish mening odatimdir. Uning rostmi, yolg'onmi so'zlaganiga e'tibor bermayman. Shu bilan vijdonim buyrug'iga itoat etdim.

Saxovatni o'tgan asrlar adabiyotida ko'proq «saxo» shaklida qo'llashgan. Karam egasi, qo'li ochiq, marhamatli, deyilganda ham saxo ahli nazarda tutiladi. Bu so'zlar ma'nodosh hisoblanmaydi. Har birining o'z ma'no doirasi bor. Masalan, «sadaqa»ning lug'aviy ma'nosi tasdiq etish, mantiqiy ma'nosi esa bir yaxshi amal bilan iymonini tasdiq etib qo'yish. «Sadoqat» ham shunday. «Ehson» – sochish... Bu so'zlarni niyat va maqsad nuqtayi nazaridan ma'nodosh desak ham bo'lar. Saxovat, himmat, ehson, sadaqa kabi fazilatlar ham, ta'bir joiz bo'lsa, «yaxshilik» deb atalmish fayzli oilaning farzandlari hisoblanadi.

Saxovat – iffatga xos yetti fazilatdan biri bo'lib, achinmasdan, aya-masdan, lekin haddan oshirmasdan, molni kerak bo'lgan o'rirlarda o'ziga, yaqinlariga, muhtojlarga sarf etishdir. Ahli donish dediki: «Saxovat – insoniyat bog'ining hosildor daraxti, shuning barobarinda u daraxtning foydali mevasidir. Saxovat – odamiylik mulkining mavj urib turgan dengizidir, shuning barobarinda u to'lqinli dengizning bebaho gavharidir. Saxovatsiz odam – yog'insiz bahor bulutiga va hidi yo'q mushk-anbarga o'xshaydi. Mevasiz daraxt ham bir-u, o'tin ham bir; yog'insiz bulut ham bir-u, tutun ham bir. Saxovatsiz odamdan ichida gavhari bo'lмаган sadafning farqi yo'q. Dursiz sadaf bilan qurib qolgan toshbaqa chanog'ining farqi yo'q.

Saxiy – bulutdir, xirmon-xirmon don hosili, balki xazina beradi.

Baxil – chumolidir – don, dun, mashoq teradi.

Himmat ahlining ixtisosи – saxovatdir. Bu ulug'sifat pokiza kishilarга xosdir. Odam bir badan bo'lsa, himmat uning jonidir. Himmatlilar-

dan olam ahli uchun yuz ming sharaf va shukuh yetishadi. Himmatsiz kishi – er sonida emas, jonsiz badanni hech kim tirik demas. Oliy-himmat odam – balandparvoz lochindir. Behimmat – sichqon ovlovchi kalxatdir. Shunqorning maskani – shohning bilagidir, kalxatning joyi o'limtikning sassiq badani va so'ngagidir».

Himmati baland erlar haqida so'z ketganda hikmat ahli «Fotih vaqfiyasi»ni tilga oladi. O'tmishda vaqflar ko'p bo'lgan. Har bir vaqf biror toifa kishilar manfaati uchun yo'naltirilgan. Har bir vaqfning o'z maqsadi, ish tartibi bor. Bular orasida Turk sultoni tashkil etgan vaqf alohida ibratlidir. Fikrim isboti uchun sultonning amri bayoni bilan tanishtiraman: «Menkim, Istanbul fotihi Alloh Taolonning ojiz bandasi Fotih Sulton Mahmad bizzatihi, peshona terim bilan topgan pullarimga sotib olgan va Istanbul hududida joylashgan va hududlari ma'lum bo'lgan bir yuz o'ttiz olti dona do'konimni quyidagi shartlar asosida vaqfga tayin qilaman:

– Bu boyliklardan keladigan daromad hisobiga Istanbul ko'chalarida ikki kishidan iborat xizmatchi tayinlayman.

– Bu kishilar qo'llarida ohak va ko'mir kuli bilan kunning ma'lum soatlarida ko'chalarni aylanib chiqsinlar. Ko'chalarining kishilar tuppuran joylariga bu kullardan to'ksinlar va xizmatlari uchun har biri yigirma aqchadan pul olsinlar.

– Shuningdek, shahar aholisiga xizmat qilish uchun o'n jarroh, o'n tabib va uch yara bog'lovchini tayinladim. Bu kishilar oyning ma'lum kunlarida Istanbul ko'chalariga chiqib, istisnosiz har bir uyga kirsinlar va bu uylarda xasta bor-yo'qligini so'rasinlar. Topilgan xastalarni davolasinlar. Uyda davolashning iloji bo'limasa, xastaxonaga yotqizib, davolanishiga yordamchi bo'lsinlar.

– Oziq-ovqat tanqisligini ko'zda tutib, menga oid yuz dona quroq ahli arbobga berilsin. Bu kishilar hayvonlar tuxum qo'ymaydigan va bolalamaydigan vaqtarda ularni ovlasinlarki, xastalar oziq-ovqatsiz qolmasinlar.

– Shuningdek, saroyimda inshoat qilingan yemakxonada shahidlarning yaqinlari va Madinayı Istanbul fuqarosi yemak yesinlar. Yemak yeyishga kela olmaydigan kishilarga quyosh botgandan keyin kimsa ko'rmaydigan holda oziq-ovqat yetkazib berilsin...»

Mazkur farmon izohtalab bo'limasa-da, ayrim nuqtalarga diqqatin-gizni tortmoqchiman:

Farmonda ko'rsatilgan ishlarga aslida davlat xazinasidan mablag' ajratilishi kerak. Barcha mamlakatlarda, barcha zamonlarda shunday bo'lib kelgan, hozir ham shunday. Lekin Sulton Fotih himmat yuzasidan bu xarajatlarni o'z zimmasiga olgan. U jamiyatdag'i har

bir yordamga muhtoj fuqaro uchun odob doirasida qoidalar qo'yan. O'z zamonasida juda kam uchraydigan yerga tupurish kabi nojo'ya harakatlarga qarshi ham tadbir qilgan. Xastalarning ovlangan hayvonlar go'shti bilan oziqlantirilishini amr qilar ekan, boshqa tomondan tabiatda muvozanatni qo'rish uchun jonivorlar tuxum qo'yadigan va bolalaydigan paytda ov qilishni taqiqlaydi.

Shahidlarning oilalariga yopiq eshiklar orqasida va kecha qorong'uligida taom tarqatilishi ularning izzat-ikromini qo'rishning ko'z ko'rib, qulqoq eshitmagan o'rnagidir. Bu ayni paytda kelajak nasl-larga berilgan nazokat va odob darsidir.

«Lisonut-tayr»da bayon etilishicha, agar kambag'al kishilarning himmati baland bo'lsa, fe'llari ham shunga yarasha izzat va martabali bo'ladi. Agar himmat bir gavhar bo'lsa, insonni bir sadaf deb hisobla. Bu sadafga asl sharaf o'sha gavhar tufaylidir. Agar kishida himmat bor bo'lsa, unga taxt va amalning keragi yo'qdir. Mulk va mol-dunyo ham uning ko'ngliga yoqimli tuyulmaydi. Kimning naqd mol-mulki bo'lmasa ham, himmati bo'lsa bas, shuning o'zi unga katta davlatdir. Zero, himmati baland kishi har qanday ishni bajara oladi. Himmat er kishini e'tiborli qiladi, bunga mansab, mulk va xazinaning hech bir daxli yo'q. Agar insonda mol-dunyo bo'lsa-yu, himmat bo'lmasa, u aqli kishilar nazdida hech qanday obro'-e'tibor topa olmaydi. Kimki oliyhimmat egasi bo'lsa, bu xislati unga iqbol ato etadi. Agar shohga Xudo past himmat ato qilgan bo'lsa, unday shohdan oliyhimmatli gado yaxshiroqdir. Agar shoh himmat bobida past bo'lsa, u himmatli gadodan mag'lub bo'ladi.

Insonlardagi go'zallik himmat tufaylidir, yomon nafsning jazosi ham himmatdandir. Past himmatli baland baxt topsa ham, u tog'liq toleyi past kishidek qadrli bo'la olmaydi. Yolianma cho'pon mingta qo'yni boqqani uchun ma'lum haq olib, qo'ylarga posbonlik qiladi. Agar bo'ridan bu qo'ylarga xavf-xatar yetishsa, bunday holda u cho'pondan bir it yaxshiroqdir! Xazinasi bor-u himmati yo'q kishiga ana shu cho'pon va qo'y hodisasi misol bo'la oladi. Cho'pon qo'ylarni asray olmagani kabi, bunday kishi ham boylikka qorovullik qila olmaydi. Oqibatda rind (mayparast) tabiatli himmatli kishi bu boylikni qo'lga kiritib, ularni bir gadoga hadya qilib yuboradi. Agar rind haqiqiy himmat va karam egasi bo'lsa, uning uchun butun bir xazinani hadya etish bir pulni xarj etishdek oddiy bir ishdir.

Arslonning maqsadi – ov qilib, och yirtqichlarni to'yg'azmoq. Sich-qonning harakati – don o'g'irlab, tugun axtarmoq. Himmat egasi qattiq bo'lsa ham, tubanlik qilmas. Himmatsiz odam – xazina topsa ham, buyuklarga teng bo'lmas. Chinor daraxti bo'sh qo'lli bo'lsa-da,

uning yuksakligiga nuqson yetmaydi. Yer tagida yashirinib yotgan xazinaning tuproqqa foydasi tegmaydi. Himmatli kishilarning darajasi yuksakdir, ammo saxiylikning darajasi bir necha barobar yuksakdir.

G'azzoliy hazratlari bayon etgan ibratga ko'ra, kimdir o'zida saxovat xulqini hosil qilmoqchi bo'lsa, buning uchun u saxiylar xayotini o'zlashtirmog'i, ya'ni molni yaxshillk yo'lida xolis sarflashni o'rganmog'i lozim. Nafsga yuklangan bu mehnat to tabiatga singib, xulqqa aylanib ketguncha ulkan sabr kerak bo'ladi... Qachonki kishi qilgan saxovatidan lazzat olsa, bu saxovatning yuksak darajasidir. Haqiqiy saxiy molini sarflar ekan, lazzatlanadi. Og'rinish, qiynalish unga begona. Abdurahmon Jomiy hazratlari dedilarki:

*Saxiy dema saxovatiga
Biror talab qo'ysa gar odam.
Saxiylikmas, bu savdogarlik,
Bunda yo'kdir sharaf va karam.*

Mol-dunyo bamisoli suv. Biron tashnaning chanqog'ini qondirish uchun kishi uni ushlab turadi, biron muhtojning hojatini ravo qilish uchun uni sarflaydi, berayotganidan zarracha qiyalmaydi. Aksincha, lazzatlanadi. Qaysi qalb shu darajaga yetibdi, demak, uning vijdoni salomat saqlanibdi.

Hazrati Abu Bakrning (r.a.) xalifalik davrida mamlakatda ocharchilik yuz berdi. Ana shunday nochor kunlarning birida hazrati Usmon (r.a.) Shomdan (Hozir Suriya deb nomланади) ko'p miqdorda bug'doy ortilgan karvon bilan qaytdilar. Bundan xabar topgan badavlat savdogarlar katta foyda evaziga bug'doyga xaridor bo'ldilar. Biroq, hazrati Usmon ularning takliflarini rad etdilar – bug'doyni sotmadilar. Shunda savdogarlar xalifaga arz qilishdi. Xalifa hazrati Usmonni chaqirtirib: «Yurtda qahatchilikni ko'ra-bila turib nega bug'doyni sotmayapsiz?» deb so'radilar.

– Ular taklif qilayotgan baho juda oz. Men bug'doyning har bir donasiga ming oltin beradigan xaridor topdim. Bug'doyning hammasini faqat Unga sotaman.

Hazrat Usmon shunday deb bug'doyni yo'qsillarga ulashdilar. Ul zotning maqsadlarini anglagan bo'lsangiz kerak? Ha, savob uchun tekinga tarqatdilar. «Har bir donasiga ming oltin beradigan xaridor topdim», deyishlari esa oyati karimaga ishora edi: «Alloh yo'lida mollarini ehson qiluvchilar savobining misoli go'yo bir donga o'xshaydiki, u har bir boshog'ida yuztadan doni bo'lgan boshojni undirib chiqaradi. Alloh xohlagan kishilarga yanada ko'paytirib savob beradi» («Baqa-

ra» surasidan). «Allohga qarzi hasana qiladigan kim bor? Bas, u Zot o'sha kishiga bir necha hissa qilib qaytarur va uning uchun ulug' ajr-mukofot bo'lur» («Hadid» surasidan). Oyati karimada zikr etilgan «qarzi hasana» – yaxshi (yoki ixtiyoriy) qarz, ya'ni Uning yo'lida qilingan xayr-u saxovatdir. «Qarz» so'zining lug'aviy ma'nosi «kesmoq»dir. Qarz beruvchi kishi o'z molidan kesib, so'rovchiga beradi. Alloh Taolo yo'lida sarf qilingan mulk sudxo'rlik yoki boshqa g'araz qo'shilma-gan yaxshi qarzga o'xshatilyapti. Qarzni muhtojlar oladi, Ailoh Taolo muhtoj emasdир. Hazrati Usmondan ham hech kim bug'doy so'ramadi. Qalbdagi iymon quvvati da'vati ila bu saxovatni qildilar.

Hazrati shayx Abdulloh ibn Muborakning (q.s.) saxovatlari ham shunday. Ul zot Haj ibodatini niyat qilib yo'lga chiqib qarasalarki, axlat uyumi atrofida bir kampir yuribdi. U axlat orasidan harom o'lgan tovuq oyog'ini olib ketayotganda, ul zot: «Onaxon, bu nima qilganingiz? Axlat orasidan olganingiz harom-ku!» dedilar. Shunda kampir Qur'oni Karim oyati ma'nosiga ko'ra: «ochdan o'lib qolmasligingiz uchun o'lgan jonivorlarning go'shtini yeyishingiz mumkin», deb javob qildi. So'ng ma'lum bo'ldiki, ayolning uch farzandi uyda och-yalang'och, o'lar holda yotgan ekan. Shunda Abdulloh ibn Muborak Haj safari uchun sarflanajak pullarini shu oila uchun sarf etdilar. Taom keltirdilar, kiyim-bosh olib berdilar. Oradan ancha fursat o'tib, Haj safari yakunlangach, hojilar kelishib, «ziyoratlari qabul», deb ul zotni tabrikladilar. «Axir men Hajga bormadim-ku!» deb ajablandilar. Hojilar esa ul zotni Ka'batulohda, Safo va Marva tog'lari orasida ko'rganlarini aytdilar. O'sha tun Abdulloh ibn Muborak tushlarida Rasulullohni (s.a.v.) ko'rdilar. «Haj ibodating muborak bo'lsin», dedilar Nabiy muhtaram. «Ey, Allohnинг rasuli, men Haj ibodatiga bora olmadim-ku!» dedilar ajablanib. «Bora olmagan bo'lsang-da, kampirning oilasiga ko'rsatgan saxovating uchun Alloh senga Haj ibodati savobini berdi. Yetmish maloyika Allohnинг amri bilan sening qiyofangda Makkayi Mukarrama-ga tushib, yetmish joyda hojilarga ko'rindi. Shuning uchun ham ular seni muborakbod etishdi», dedilar Rasululloh.

Yana bir rivoyat mazmun va maqsad jihatni bilan avvalgisini quvvatlaydi.

Rivoyat. Hazrati shayx Abdulloh ibn Muborak bir yil Hajga bordilar. Haj ibodati nihoyalangan kuni uyqularida osmondan ikki farishta tushganini ko'rdilar. Bir-biri bilan: «Bu yil Hajda uch yuz ming kishi bor edi. Ammo hech birining haji qabul bo'lmadi», deb so'zlashar edi. Hazrati shayx Abdulloh uyqu holatida so'radilar: «Shu qadar uzoq yerdan kelgan buncha kishining ibodatlari zoye bo'ldimi?» Farishtalar savolga javob aytdilar: «Shom shahrida bir yamoqchi bor, uni Ali bin

Muvaffaq deydilar. Bu yil Hajga kelmoqchi edi, kela olmadi. Faqat mujarrad niyatining o'zi bilan haji qabul qilindi».

Hazrat shayx aytadilar: «Uyg'onganimdan keyin «bu zotni borib, ko'raman», dedim. Shomga kelib, uni qidirib topdim.

– Oting nima? – deb so'radim.

– Ali bin Muvaffaq, – dedi.

Ishini so'radim, «yamoqchiman», dedi. Tushimni aytib bergan edim, u na'ra tortib yubordi. Yiqilib, hushidan ketdi. Aqlini yo'qotdi. O'ziga kelgach:

– Bu ne holdir? – deb so'radim. Aytdiki:

– Yo shayx! Uch yildirki, Hajni niyat qilaman. Ammo pulim yetma-ganidan bora olmayman. Bu yil besh yuz tanga yig'dim. Hajga harakat qila boshlagan paytimda mening homilador rafiqam qo'shni uyidan kelayotgan go'sht hidini tuyib, ko'ngli ketib, «menga ozgina bersin», deb qayta-qayta yozg'irdi. Chiqib, go'sht pishirayotgan qo'shni dan ozgina so'radim. Bermadi. Sababini izohlab, uch kundan beri bolalari och yotganini, harom o'lgan hayvonning go'shtidan qo'rqa-qo'rqa kesib keltirganini, qozonda pishayotgan go'sht o'sha ekanini aytdi. «Zarurat holida biz yeymiz, ammo sizga haromdir, qanday beraman?», dedi va yig'ladi. Buni ko'rib, yuragim achishdi. Besh yuz tangamni olib chiqib, sadaqa qilib berdim. «Bu yil mening hajim shu bo'lsin», dedim.

Ehson qiluvchining qalbi beg'ubor bo'lishi, niyati musaffo, samimi bo'lishi juda muhim. Ixlosli insonning saxovati mukofotlanadi.

Haj ibodatiga taalluqli uchinchi rivoyat oldingilarini yangi ma'no va hikmat bilan to'ldiradi. Bu kunlarimizda ayrim birodarlarimiz har yili Haj yoki umra ibodatiga borgilari keladi. Ularga e'tirozlarimiz yo'q, ularning ibodatlari qabul va maqbul bo'lsin. Bayon etilayotgan rivoyatlar ularning harakatlarini rad etish uchun emas, balki ibrat uchundir.

Abdulloh ibn Muborak Haj safariga otlanganlarini eshitib, bir qancha odamlar «Biz ham siz bilan birga boraylik», deb iltimos qilishibdi. U zamonlarda navbatda turish yoki maxsus ruxsatnomalar degan gaplar bo'limgan. Kim safarni niyat qilsa, qanday istasa, qaysi karvonga qo'shilsa, ketavergan. Ammo tabarruk insonlar bilan birga borishning savobi bo'lakcha. Shayx hazratlari ularga: «Mayli, lekin hammangiz hamyonlaringizni menga topshirasizlar. Barcha xarajatlarning hisob-kitobini men olib boraman», debdilar. Ular rozi bo'lishibdi. Sandiq keltiribdilar. Har bir odam hamyoniga nomini yozib, joylabdi. Yo'l xarajatlari, otlarning yemidan tortib, hojilarning oziq-ovqatigacha shayx hazratlari to'labdilar. Hatto olingan sovg'a-salomlar haqini ham to'labdilar. Xurosonga qaytishganda hamrohlariga ziyofat beribdilar-da, keyin o'rtaga sandiqni qo'yib, hamyonlarni bir-bir olib, egalariga qaytaribdilar. Aslida bu sandiqni shu yerga

tashlab ketgan ekanlar. Ham boy, ham olim, ham so‘fiy, ham shoir odam ana shunday saxovat ko‘rsatgan ekanlar.

Bizning kunlarda ham shunga o‘xshagan ibratli voqealar uchrab turadi. Shulardan birini eshitib, to‘lqinlangan edim, bayon qilay. Bir zamondoshimiz issiqxona (teplitsa) ochib, ikki kishini ishlatar ekanlar. Ishlari yurishib ketib, boyibdilar va Haj ibodatiga boribdilar. Keyingi yili yana otlanibdilar. Shunda xayollariga bir fikr kelibdi: «Timmay mehnat qilib seni boyitgan ana shu ikki ishchi emasmi? Ular erta-yu kech ishiashadi. Sen Hajga borib kelganingda xuddi o‘zları borib kelishganday quvonishdi. Seni ko‘zlaridagi quvonch yoshlari bilan kutib olishdi. Ular «bizning maoshimizni oshiring, biz ham pul to‘plab Hajga boraylik», deyishmadi. Aksincha, bu yil ham Hajga otlanayotganiningni eshitib, yana quvonishdi. Endi sen ham insof qil-da, ularni quvontir!», Zamondoshimiz qalbining bu xitobiga quloq tutib, o‘zları qolib, ikki xizmatchini Hajga yuboribdilar. Bu saxovatli kishiga berila-jak ajr-savoblarining ne qadar bo‘lajagini banda tasavvur qila olmaydi. Biz shunday saxovat egasi bilan zamondosh qilib yaratgan Rabbimizga shukrlar qilib, bunday ibratli holatlarning yanada ko‘paymog‘ini tilaymizda: «Ey, ko‘ngil, sen bulardan ibrat ol!», deb xitob qilamiz. Ayni damda boshqa voqeani afsus bilan bayon etaman, tanishing, sizning ham afsuslanishingiz tayin. Tanishim hikoya qilib edi:

– Qishning sovuq kunlarida ko‘chada pista-qurt sotib o‘tirgan odam diqqatimni tortdi. Uning yaqin qarindoshiarini tanir edim. Ular har yili oilalari bilan birgalikda yo Haj, yo umra ibodatiga borib kelishar edi. Safardan qaytishgach, kamida yuz kilo guruch damlatib, «hoji oshi» berardilar. Kambag‘al qarindoshining holidan xabar olishmagan behimmat «hoji»larning ibodati qay martabada qabul qilinar ekan? Badavlat aka (yoki uka) jigarbandining nochor ahvolini bila turib yordam bersa, ajri qanday bo‘larkin? Huda-behudaga ehson yoki boshqa nomda ziyofat beruvchi aka (yoki uka)ning to‘kin dasturxonlari kamxarjligi tufayli to‘y qilishga qiynalayotgan jigarbandiga saxovat qilmagani aybini Qiyomat kuni yopa olarmikin?

Har bir odam bolasi, yoshidan qat’iy nazar, bilishi shartki, himmatli odam iltifot va marhamat qo‘lini ko‘pchilik manfaati tomon ochadi. Agar ro‘zg‘or hodisalari uning himmat otini bu yo‘lda toydirsa, sabr-u bardosh jilovini qo‘ldan chiqarmaydi. El manfaati yo‘lida qilgan xizmati uchun biror narsa tama qilmaydi. Quyosh yerga nurini har qancha sochsa ham, yerdan buning evaziga hech narsa talab qilmaydi. Gul o‘z xushbo‘yligi bilan barchanining dimog‘ini muattar qilsa ham, hech kimdan madad orzusini xotiriga keltirmaydi.

*Kimsaga hargiz suyanmas, himmat ahli doimo,
Osmonning chodiri turgay tanob-u cho'psiz...*

Kimning himmati baland bo'lsa, qadr-qimmati ham baland bo'ladi. Baland himmatli kishi, agar umri daraxt gulidek qisqa bo'lsa ham xalq oldida maqbuldir. Uni hech kim dildan chiqarmaydi. Past himmatli kishi uzoq yashasa ham, uni hech kim yodlamaydi.

*Himmatingni tut baland el oldida,
Himmatingcha martabang bo'lg'ay baland...*

Hazrat Navoiydan ruboiy:

*Har kimsaki, iqbol aning yovaridur,
Har yonki yuz ursa, himmati rahbaridur.
Himmat duri faxr tojining gavharidur,
Chun himmati Odam o'g'lining sarvaridur.*

«Sarvar» – yo'boshlovchi demak. Odam Ato avlodi – insonlarni yaxshilikka yo'l boshlovchisi himmat ekan. Yuqorida zikr ettilgan hikmatga to'la voqealardan yetarli ibrat olgan bo'sangiz-da, mavlono Rumiyning so'zlarini qo'shimcha izoh sifatida bayon qilishni lozim topdim:

Bir muslim Haj yo'lida pirga duch keldi.

– Ey, yo'lovchi, qayerga ketyapsan? G'urbat borlig'ini qayoqqa olib boryapsan? – deb so'radi pir.

– Hajga ketyapman, ikki yuz dirham pulim bor, – dedi muslim.

– Ey, yo'lovchi, pullaringning bir qismini muhtojlarga, g'ariblarga, bechoralarga bo'lib ber. Ularning ko'ngiliarini ol, ruhlarining ufqi ochilsin! Shu yo'l bilan ilk daf'a ko'nglingga Haj qildirgan bo'lsuran. Shundan keyin toza ko'ngil bilan Haj safaringda davom et, – dedi pir. Yana dediki: – Agar sening qalb ko'zing ochiq bo'lsa, ko'ngil Ka'basini tavof qil. Sen tuproqdan deb o'ylagan Ka'baning asl ma'nosi ko'ngildir. Janobi Haq ko'zga ko'rinaradigan surat Ka'basini tavof qilishni ko'ngil Ka'basini kirlardan tozalash uchun farz qilgandir. Shuni yaxshi bilki, agar Alloh Tacloning nazargohi bo'lgan bir ko'ngilni injitsang, keyin Ka'baga piyoda borsang ham, undan olgan savobing ranjida bo'lgan ko'ngil gunohini yuva olmaydi... Ailoh Taoloning huzuriga oltin to'la minglarcha kosa olib borsang ham Janobi Haq: «Bizga biror narsa keltirmoqchi bo'lsang, **rozi qilingan ko'ngil keltir**. Chunki oltin va kumush biz uchun ma'nosiz narsalardir. Agar Bizni va roziligidizni

istasang, buni ko'ngillarni ishg'ol qilish bilan amalga oshishini unutma», deya marhamat qiladi, vallohi a'lam!

Payg'ambarimiz (s.a.v.) sahobalardan biriga qo'yning kallasini hadya qildilar. U sahobiy «falonchi birodarim mendan ko'ra faqir-roq», deb qo'y kallasini unga yubortirdi. Bu sahobiy ham hadyani olib qolmay, boshqa birodariga yubortirdi. Oqibat shu boldiki, yetti uy aylanib, Rasululloh (s.a.v.)ning hadyalari yana o'sha birinchi sahobiya qaytdi. O'shanda «Hashr» surasidagi bu oyat tushgan ekan: «Garchi o'zlarida ehtiyoj bolsa-da, o'zlarini qo'yib, o'zgalarni iysorixtiyor qilurlar».

Yana aytishiaricha, bu oyatning tushishi ansorlardan birining ishi bilan bog'liq ekan. Hasan rivoyat qiladi:

Payg'ambar (s.a.v.) davrlarida bir kishi ro'za tutdi. Shomda iftorlik uchun hech nima topa olmadi. Keyin suv bilan og'zini ochdi. So'ng kelasni kun yana ro'za tutdi. Shu zaylda uch kun ro'za tutib, holdan toydi. Bu holni ko'rgan ansorlardan biri uni uyiga olib keldi. Xotiniga: «Bugun uyimizga mehmon keldi, ovqat bormi?», deb so'radi. Xotini: «Bir kishi to'yadigan ovqat bor», dedi. Ikkalasi ham ro'zador edi. Shuningdek, bir go'daklari ham bor edi. Ansoriy xotiniga: «Biz mehmonimizni ovqatlantiraylik, o'zimiz bu kecha sabr qilamiz, o'g'limizni esa xuftondan oldinroq uxlatamiz. Ovqatni keltirgach, chiroqni o'chirib qo'y. Mehmon men bilan birga ovqatlanayotgandek bo'ladi», deb tayinladi. Xotin tovoqda ovqat keltirib, mehmonga yaqinroq qo'ydi. Keyin go'yo chiroqni yaxshilamoqchi bo'lgandek, o'chirib qo'ydi. Mezbon qorong'uda qo'lini tovoq chetiga qo'ydi-yu, ovqatlanmadni. Mehmon taomning hammasini yeb, to'ydi. Ertalab ansoriy mezbonning salomiga alik olgach, Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Alloh er-xotin ikkovlaringizning qilganingizdan ko'p ajablandi» (ya'ni bu ishlariningizdan rozi bo'ldi).

Xursandchilik – barcha uchun saxovat eshigi hamisha ochiq odamlarga nasib bo'ladi.

Saxovat va himmatning go'zal ko'rinishlari bayramlarda jilolanadi. Dunyo azal va abad orasida ruhning bir g'urbat diyoridir. Bayram surur va izardorblarga to'la bu g'urbat olamida odamlarga ehson qilingan quvonch kunidir. Odamiylik to'la namoyon bo'lgan kunlar haqiqiy surur, bayram kunlaridir. Hazrati Ibrohim alayhissalom o'g'illari Ismoilni buyuk bir taslimiyat bilan qurbanliq qilishga hozirlanlar ekanlar, Alioh Taolo jannatdan bir qo'chqor yuborib, Ismoilga (alayhissalom) jon bag'ishladi va bu kun Qiyomatga qadar davom etadigan bayramga aylandi. Ibrohim alayhissalom Alloh Taolo rizoligi uchun o'g'illarini qurbanliq qilishga tayyor bo'lganlari holda, bugun mayiz narxida fitr ro'za berishi mumkin bo'lgan bandaning ikki kilo

bug'doy narxida fitr sadaqa berib xotirjam bo'lishi taassuflı hol. Ming-lab dollar o'rniغا bir necha ming so'm zakot berib, jannatdan umid qilib yurishlari esa achinarli hol.

Bayramlar insondagi shafqat, marhamat, vafo va shunga o'xshash tuyg'ularni jo'shtiradi, insonlarga o'zlarini, hamda boshqalarni se-vintirishning yo'li hisoblanadi. Bayramlar faqat shaxslarning emas, jamoatning ma'naviy sevinchi, hayajoni, ko'ngil iqlimining bahori hamdir. Bayram kuni mahzunlarning, kimsasizlarning va iztirob chekuvchilarning ko'nglini olish bilan boshlanadi.

*Himmat agar bo'lsa Navoiy senga,
Bandadurur Hotami Toyi senga...*

«O'zing himmatli bo'l, ota-bobong himmatini so'zlab, mag'rur bo'lib yurma», deganlar. Shuning barobarinda maqtanish uchun mol bermoq – o'zini ko'z-ko'z qilmoq va shunday qilib o'zini «saxiy» demoq – behayolik hisoblanadi. Kimki xalqqa ko'rsatib ehson bersa, u saxiy emas, balki pastkashdir. Bu xususda Alloh Taolo bandalarini ogohlantiradi: «Ey, iyomon keltirganlar! Molini odamlar ko'rsin uchun beradigan, Allohga va Oxirat kuniga ishonmaydigan kimsaga o'xshab, bergen sadaqalaringizni minnat va ozor bilan yo'qqa chiqarmang! U (riyokor) ustini yupqa tuproq qoplagan silliq qoyaga o'xshaydi; ustiga jala yoqqanda tuproq yuvilib, sip-silliq toshning o'zini qoldiradi. Ular topgan va sarflagan boyliklaridan hech narsaga ega bo'la olmaydilar» («Baqara» surasidan).

Saxovat qanday qilinadi? Bu savolga hikmat ahli shunday javobni beradi: Yaxshiliklarni topmoq – yedirmoqdir. Ayblarni yashirmoq – kiydirmoqdir. Zarur paytda berilgan eski chopon va bo'z to'n – saxovat, bemahal hadya etilgan zarbof chopon – yaramaslikdir. Ovqatim uvol bo'lmasin, desang – yedir, libosim eskirmasin, desang – kiydir. (Bu hikmatni har eslaganimda to'ylarda kiydirilayotgan zarchoponlar ko'z oldimga keladi. Aslida hurmat belgisi sifatida kiydiriluvchi bu zarto'nлarni o'sha hurmat egalari bir daqiqa ham kiymaydilar, ularga bu choponning keragi ham yo'q. To'n kiydirish marosimi riyodan, kibrdan o'zga narsa emas).

Bu hikmatni hazrat Navoiy bunday izohlaydilar: «Qorin to'yg'izish – hirsni ko'ngildan yo'q qil, o'zing och qolsang ham, bir ochni to'q qil. O'zingni yasatishni xayolingdan chiqar. Go'zal libos kiyishni istasang – bir yalang'ochning egnini butkar. Libos har qancha zebodir, kiyunganingdan kiydirganing yaxshidir.

*Nechakim to'nni rioyat birla kiysang eskirur,
Chunki kiydurdung yalangga uframasi to'n ul erur».*

(To'nni har qancha avaylab kiysang ham eskiradi. Agar kambag'al-muhtoja kiydirsang – to'zimas to'n o'sha bo'ladi).

«O'zingizdan ham saxiyroq odamni uchratdingizmi?», deb so'radilar Hotam Toydan.

– Ha, uchratdim, – dedilar. – Cho'lda ketayotganimda bir kulbag'a uchradim. Kulba yonida bir echki bog'langan ekan. Ichkaridan mo'ysafid chiqib, otdan tushishimga yordam qildi. Shu zamon o'g'li kelib, ochiq chehra bilan salom berdi.

– Bolam, echkini Alloh Taolo nomi bilan so'yib, taom hozirla, mehmonni ziyofat qilish kerak, – dedi qariya.

O'g'li: «Ijozat bering, avval o'tin terib kelay», dedi.

– Sen cho'ldan o'tin terib kelguningcha vaqt ketadi. Mehmonni och olib o'tirish odobdan emas.

Mo'ysafid shunday deb bisotidagi ikki nayzani sindirib, o'tin qilib berdi. O'g'li echkini so'yib, taom pishirdi. O'tirgan yerimda uyning u yer-bu yeriga nazar tashladim. Uning butun bisoti o'tinga tashlangan shu ikki nayza ekan. Shuni ham mehmonning poyqadamiga nisor qildi. Choldan: «Meni taniysizmi?», deb so'radim. Chol: «Tani-mayman», dedi. Men: «Toy qabilasining podshohi Hotam bo'laman. Saroyimga kelng, bu yaxshilgingizning hissasini chiqaray», dedim. Bunga javoban qariya:

– Biz mehmondan ziyofat puli olmaymiz, – dedi va qancha zo'rلамайин, yalinmayin, mendan hadya olmadi. O'sha qariyani o'zimdan saxiyroq deb bilaman.

«O'zingdan baland himmatliroq kishini hech ko'rdingmi va yo eshitdingmi?», degan savolga boshqa vaqtida shunday dedilar: «Bir kuni xaloyiqni mehmon qilmoq uchun qirq tuya qurban qilgan erdim. Shu choqda sahroga chiqib ko'rdimki, bir kishi bir bog'lam tikanni ko'tarib kelyapti. Men unga dedim: «Hotamning uyiga ne uchun bor-mading, axir ko'p xaloyiq uning ehsoniga yig'ildi?» Ul dedi:

*Kimki non yer chekib o'zi mehnat,
Chekmag'ay Hotam ilkidin minnat.*

Javobni eshitib, shu odamni o'zimdan balandhimmat va juvonmard ko'rdim».

Dunyoviy orzularimizning so'nggi yo'qdir. Qo'llimizda bo'lgan barcha narsani o'zimizniki, deb bilamiz. Bizdan saxovat talab qilinganda xuddi o'z boyligimizni sarflayotgan kabi maqomda bo'lamiz. «O'zimning boyligim» degan mulkda bir yoki bir necha faqirning rizqi mavjudli-

gini o'ylab ko'rmaymiz. Natijada, omonatning va saxovatning porloq va zarif ko'zgusiga dog' tushadi. Holbuki, yetimga qahr qilmaslik, faqirning qo'lini bo'sh qaytarmaslik buyurilgan.

Muruvvathli, saxiy bir odamning juda ko'p doni bor edi. U turgan shaharda oziq-ovqat tangligi boshlandi. Saxiy odam barcha donlarini beva-bechoralarga ularshib tugatdi. Tanglik kuchaygach, o'zi ham donga muhtoj bo'lib qoldi. Kishilar uni malomat qilishdi:

– Qiziq odam ekansan, o'zing muhtojlikka tushib qolishingni bila turib, nega donlaringni hammaga ularshib berib yubording?

Saxiy kishi qilmishidan mutlaqo afsuslanmay dedi:

– Xalq och bo'la turib, men rohatda yashasam, insofsizlik qilgan bo'laman. Ochlik azobini xalq bilan barobar tortishni, xalq qayg'usida ishtirok etishni vijdonomim buyurug'iga itoat qildim.

Bizning yurtlarda ham o'tgan asrda qahatchilik va boshqa tangliklar bo'lgan. Ota-bobolarimiz orasida saxiyliklari bilan savob topganlar ko'p bo'lgan. So'nggi mayizni qo'shniisiga ilinganlar haqida eshitganimiz. Ammo, afsuski, xalq boshiga tushgan kulfatdan o'z manfaati uchun foydalanuvchilar ham bo'lgan. Hozir u tolfa ham, bunisi ham foniylar dunyoni tark etgan. Boqiy dunyoga unisi nima bilan bordi-yu, bunisi nima bilan – bizlarga ibrat bo'lishi kerak.

*Nafing agar xalqqa beshak durur,
Bilki bu naf o'zungga ko'prak durur.*

Mazkur baytda hazrat Navoiy demoqchilarki, agar sendan xalqqa himmating tufayli biron foya tegadigan bo'lsa, bilki, bu ishingdan, avvalo, o'zingga ko'proq naf tegadi. Chunki boshqalarga foydasi tekkan mo'minning gunohlari kechirilib, unga ko'p savob yoziladi. Yana muhimi, shu himmat uchun xalq – ko'pchilik uni duo qiladi.

Ot o'tloqda emin-erkin o'tlab yurardi. O'tloq yaqinida kichik jarlik bor edi. Shaharga qatnovchi odamlar shu jarlikdan o'tardilar. Ot ba'zan erkalanib ularga yaqinlashardi. Bir kuni yaxshi qalbli kishi jordan o'tayotganida ot kishnab unga yaqinlashdi. Yaxshi qalbli kishi uni silab, erkaladi, to'rvasidan bitta olma olib siyladi. Birozdan keyin xuddi shu yo'ldan qattiq qalbli kishi o'ta boshladi. Unga ham erkalangisi kelgan ot kishnab, yaqinlashdi. Yomon qalbli kishining g'ashi kelib, yerdan tosh olib, jonivorga otdi. Tosh otning boshiga tegib yaraladi.

Bu ikkala odam shahardan qaytayotganda jala quyib, jarlik suvga to'ldi, yo'l to'sildi. Yaxshi qalbli kishi qarasaki, suv belga qadar chiqadi, sel oqimi ham tez, surib ketishi mumkin. Nima qilishini bil-

may turganida ot kishnab, go'yo «ustimga minib ol», deganday unga yaqinlashdi. Yaxshi qalbli kishi jonivorga mindi. Ot uni jardan o'tqazib qo'ydi. Dam o'tmay yomon qalbli kishi jarga yaqinlashdi. U ham ikkilanib turdi. Keyin o'z kuchiga ishonib, jardan o'tmoqchi bo'ldi. Sel oqimi kuchayib, uni surib ketdi. Ot bu manzarani jar yoqasida kuzatib turib, nimagadir kishnab qo'ydi...

Mavlono Rumiy dedilarki:

*Shafqat va marhamatda quyosh kabi bo'l.
 Boshqalarning aybini yashirishda kecha kabi bo'l.
 Saxovat va jo'mardlikda oqar suv kabi bo'l.
 Shiddat va asabiylikda o'lik kabi bo'l.
 Tavozu' va mahviyatda tuproq kabi bo'l.*

Mavlono Rumiy hazratlariga bir kambag'al yordam so'rab kelidi. Mavlono vazir nomiga maktub yozib, bu bechoraga yordam berishni iltimos qilibdilar. Vazir iltimosni inobatga olmay, mavlonoga javob yozib, «sizning talabingiz devon qonunlariga muvofiq emas», deb bahona qilibdi. Mavlono vazirning maktubi ostiga forschalab: «Vazir hazratlari devonning sohibidur, devon vazirni boshqaruvchi emas», deb yozib, o'ziga qaytaribdilar. Fors tilida yozilishining sababi, «devon» so'zining bu tilda ikki ma'nosi mavjud: birinchisi – davlat mahkamasi, idorasi. Ikkinchisi «dev» so'zining ko'plik shakli, ya'ni «devlar» degani. «Dev» atamasi turkigo'ylardagi kabi bayabat odam ma'nosida emas, forsiylarda shayton ma'nosida qo'llaniladi. Shoiri zamon birgina jumlada so'z o'yini qilganlar. Ya'ni, vazirga deganlarkim: «Vazir hazratlari devonni – davlat idorasini boshqaruvchisi, egasidir. U istagan narsasini qila olishi mumkin. Lekin shaytonlar vazirni boshqarmasinlar. Unga teskari narsalarni, ters yo'llarni ko'rsatmasinlar». Mavlono kambag'alning, miskinning hojatini chiqarmaganlarni shaytonga o'xshatganlar. Bu nuktadonlik vazirga ma'qul tushib, kambag'alga yordam bergen ekan.

Ehson qiluvchi saxovatga da'vat qilinishi barobarinda molni halol topishi shartligi uqtiriladi. Tasavvur qiling: giyohvandlik moddalari savdosi bilan shug'ullanib, ko'p yoshlarning o'limiga sabab bo'lish evaziga boyigan kimsaning ehsonini nima deb baholash mumkin? Yoki birovlarining ko'zyoshlari evaziga boyigan poraxo'rning zakoti nima bo'ladi?

Sadaqa – suv olovni o'chirgani kabi, xatolarni o'chiradi. «Sadaqa baloni qaytaradi», degan hikmatni har birimiz ko'p takrorlaymiz. Yomon tush ko'rsak, darrov sadaqa qilamiz. Boshimizga biron tashvish tushsa, sadaqa berish uchun tilanchini qidirib qolamiz. Mas'ud

kunlarimiz sadaqa haqida deyarli o'ylamaymiz. Biz xuddi ehson kabi sadaqaning ham faqat moddiy ko'rimishiga odatlanib qolganmiz. Gadoga besh-o'n so'm sadaqa berish bilan kifoyalanamiz. Holbuki, sadaqaning ma'naviy ko'rinishlari borki, uni unutish falokatga olib keladi. Payg'ambarimiz alayhissalom dedilar: «...yaxshilikka buyurmoq – bir sadaqadir, yomonlikdan qaytarmoq – bir sadaqadir».

«Har bir musulmon kishi sadaqa qilishi kerak», dedilar Rasululloh (s.a.v.). Sahobalar: «Sadaqa qilishga qodir bo'lmasa-chi?» deb so'radi-lar. Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Sadaqa qilishga qodir bo'lmasa ishlaydi-da, o'ziga ham foyda va undan boshqa faqir miskinlarga ham sadaqa bo'ladi». Sahobalar yana so'radilar: «Ishlashga ham qurbi yetmasa-chi?» Nabiy muhtaram (s.a.v.) dedilar: «U vaqtida muhtoj va mazlum kishiga qo'li yoki tili bilan yordam qiladi». Sahobalar: «Buni ham qila olmasa-chi?» deganlarida, Rasululloh (s.a.v.): «Yaxshilikka buyuradi», dedilar. Ular: «Amri ma'rufni qilishni ham bilmasa-chi?» deyishdi. Allohning rasuli (s.a.v.): «Kishilarga yomonlik qilishdan o'zini saqlaydi. Bu ham kishi uchun sadaqa bo'ladi», dedilar.

Abdulloh ibn Abbosdan (r.a.) rivoyat qilinadi: «Imom Lays «Bu hadis Rasululohning (s.a.v.) so'zлari bo'lsa kerak», deb o'ylayman», dedilar: «Har bir odam bolasining badanida uch yuz oltmishta mayda so'ngak va bo'g'inlar bor. Ular shu har so'ngak va bo'g'inlar uchun har kuni sadaqa qilmoqlari lozim. Har bir shirin so'z – bir sadaqa, kishining birodariga yordami ham bir sadaqa, unga bir qultum suv ichirish ham bir sadaqa va kishilarga ozor beradigan yo'ldagi bir narsani chetga olib tashlash ham bir sadaqa hisoblanadi». Yana bir sharafli hadisda Allohning rasuli (s.a.v.) dedilar: «Odamlarga xayrixohliging – sening sadaqang. Adashgan kishilarga to'g'ri yo'l ko'rsatishing ham sadaqa. Hatto kambag'allarga xushmuomala bo'lish ham sadaqa. Yerda xaloyiqqa ozor berib yotgan biror tosh, tikanak yoki suyakni bir chekkaga olib qo'yishing ham sadaqa... Kimda-kim bir ko'chat o'tqazsa yo bo'lmasa ekin eksa-yu, ular hosilidan odamlar, qushlar va hayvonlar bahra olsa – bu ham o'sha odam uchun sadaqa hisobianadi». «Sadaqatul joriya» – kishi vafotidan keyin ham savob yozilib turuvchi amallaridan biri tirikligidan ekib ketgan daraxti hisoblanadi. Shu bois ham Nabiy muhtaram: «Birortangiz ekish uchun qo'lingizda bir ko'chatni ushlab turgan vaqtingizda Qiyomat qoyim bo'lib qolsa-yu, qoim bo'lishdan ilgariroq uni ekib olishga ko'zingiz yetsa, albatta ekib qo'ying», dedilar. Yana Abdulloh ibn Salomga (r.a.) dedilar: «Sen bir ko'chatni ekayotgan vaqtingda «dajjal chiqib qolibdi», deb eshitsang ham, uni tuzatib ekishga harakat qll, chunki undan keyin ham odamlar yashaydi».

Allohning rasuli (s.a.v.) bir zamon dedilarki:

- Bir tilla sadaqa yuz tilla sadaqadan o'tadi.
- Bu qanday bo'ldi? – deb ajablandilar. Javob berdilar:
- Bir odamning ko'p davlati bo'ladi. Bir chetidan ming tilla olib, uni sadaqaga beradi. Boshqa bir odamning ikki tillasi bo'ladi, shundan bittasini sadaqaga beradi.

Yana dedilar: «Sendan bir narsa tilaganni quruq qaytarma. Tirnoq qadar bo'lsa ham, biron nima ber».

Muhammad ibn Usmon rivoyat qildilar. Horisa ibn No'monning ko'zlari ko'rmas edi. Shuning uchun namoz o'qiydgan hujralaridan eshik oldi-gacha kanop tortib qo'yilgan edi. Biron tilanchi kelsa, shu kanopni ush-laganlaricha eshikkacha borib sadaqa berardilar. Farzandlari: «Otajon, nega o'zingizni buncha ovora qilasiz, sadaqani biz ham berib qo'yishimiz mumkin-ku», deyishganda Horisa ibn No'mon dedilar:

– Nabiyning (s.a.v.) «Kishining o'z qo'li bilan **kambag'alga** sadaqa berishi uni yomon hollarga tushib qolishdan saqlaydi», deya marhamat qilganlarini eshitganman.

Bir xotin bolasi bilan ketayotgan edi, bo'ri bolasini olib qochdi. Xotin bo'rining orqasidan yugurayotganda bir gado tilandi. Xotin so'nggi nonini unga berdi. Shunda qochayotgan bo'ri orqasiga qaytib, bolani onasiga topshirdi. G'oyibdan ovoz keldi: «Bir luqmaga – bir luqma!»

Payg'ambarimiz (s.a.v.): «Kishining hayotlik chog'ida bergen bir dirham sadaqasi o'layotib beradigan yuz dirham sadaqasidan yax-shiroqdir», dedilar. Yuqorida aytganimizdek, biz bitta nonga ham yet-maydigan arzimas pulni gadoga berib ko'nglimizni ovutamiz. Holbuki, barcha fazilatlarda bo'lgani kabi sadaqaning ham shartlari mavjud:

- sadaqa qiluvchining niyati sof bo'lsin;
- sadaqa chin ko'ngildan, riyosiz berilsin;
- mukofotini yo'qotishdan qo'rqib, minnatdan uzoq bo'lsin («Sadaqalaringizni minnat va aziyat bilan botil qilmangizlar» («Baqara» surasidan));
- halol moldan bo'lsin;
- sifatsiz bo'lmasin (ya'ni, kiyilib ado bo'layozgan kiyim-bosh berilmasin);
- eng zarur joyga sarflansin;
- ko'p bo'lsa ham oz sanalsin;
- o'zining yaxshi ko'rgan molidan bersin;
- vaqt o'tib ketishdan qo'rqib, shoshilib bersin;
- o'zini boy sanab, oluvchini kambag'al deb tahqirlamasin...
- ertaga o'ziga keladigan kun haqida ko'p fikrlasin;
- boyliklari oxiratni eslashiga xalaqit beradigan boylar davrasiga kam aralashsin;
- sadaqa yashirin holda qilinsin.

lyso alayhissalom zamonlaridan bizgacha yetib kelgan bir rivoyat bor:

Shahar ahli kir yuvuchidan bezib, lyso alayhissalomga arz qildilar:

– Ey, lyso ibn Maryam, bu kir yuvuchi kiyimlarimizni yirtadi va ko'p vaqt ushiab qoladi. Uni duoyibad qiling, Parvardigor uni kiyim yuvishdan salomat qaytarmasini!

Hazrat lyso ularning ra'yiga qarab, duoyibad qildilar.

O'sha kuni kir yuvuchi ko'ylaklarni bo'yab kelish uchun yo'lga chiqdi. U o'zi bilan uchta non olvolgan edi. Yo'lda bir obidga uchradi. Umri ibodat bilan o'tayotgan obid unga dedi:

– Menga beradigan noning bormi? Ko'p kunlardan beri ochman. Noningni bermasang ham mayli, bir ko'rsatsang bas, hidini hidlasam ham mayli.

Kir yuvuvchi o'ylab ham o'tirmay, bitta nonni to'rvasidan olib, unga uzatdi. Obid: «Ey, kir yuvuvchi, Alloh sening gunohingni kechirsin, qalbingni poklasin», dedi. Bu duodan so'ng kir yuvuvchi ikkinchi nonni ham olib uzatdi. Obid: «Ey, kiyim yuvuvchi, Alloh sening oldin-gi va keyingi gunohlaringni kechirsin!» deb duo qildi. Kir yuvuvchi uchinchi nonni ham unga berdi. Obid: «Ey, kiyim yuvuvchi, senga Alloh jannatdan bir uy bino qilsin», dedi.

Kechki payt kir yuvuvchining sog'-omon uyiga qaytganini ko'rgan shahar ahli lyso alayhissalomga yuzlanib, taajjublarini bayon qildilar. Hazrati lyso kir yuvuvchini huzurlariga chaqirtirdilar-da, bugun qanday ishlar bilan mashg'ul bo'lganini so'radilar. Kir yuvuvchi uch dona non voqeasini ham aytib berdi. Lyso alayhissalom: «Ey, kir yuvuvchi, xaltangni ochgin, men ichiga bir qaray», dedilar. U kishi amrni bajardi. Xalta ichida og'ziga kishan urilgan qop-qora ilon yotardi. Lyso alayhissalom aytdilar: «Ey, qora ilon, sen bu kishiga yuborilganmiding?» Ilon dedi: «Ha, lekin, bir yo'lovchi tog'dan tushib, undan taom so'radi. Uzatilgan har bir nonni olayotganda duo qildi. Uning yonida bir farishta «omiyn!» deb turdi. So'ng Alloh bir farishtani yubordi, u meni kishan bilan yuganlab tashladi». Bu gapni eshitib, lyso alayhissalom kir yuvuvchiga dedilar: «Amalingni qaytadan boshla, Alloh Taolo sadaqangni barakotidan gunohlaringni kechirdi».

Umidimiz yulduzlar, mavzuga doir hikmatlarning bayonini yana ko'p davom ettirishim mumkin edi. Hozirgi yoshingizda o'rganib amal qilishingiz uchun kifoya qilib turar, siz boshqa hikmat kitoblari bilan tanishib, ilm olishni davom ettirasiz, degan umidda hazrat Navoiydan kichik bir hikmatni ilova qilish bilan bu mavzudagi suhbatimizni hozircha yakunlayman: «Qariyalar muhtojlikka tushib qolsa, kasb-hunar qila olmasa va tilashga tili bormasa, ularga rahm-shafqat qilishga shoshil

va qo'lingdan kelgan ehsonni qil. Lekin, kambag'al yigit ketmon chopas olsa, o'tin tashimoqni uddalasa, unga ehson qilmoq – isrof qilmoqdir».

Saxovat nima ekanini o'rganish bahonasida ko'p hikmatlar bilan tanishganingiz bir fazilat, bu hikmatlarga amal qilib yashash esa yanada ulug'roq fazilatdir. Siz ana shu ulug' fazilatlar egasi bo'lishga qodir ekaningizga ishonch bildirib, saxovatning ziddi bo'lgan baxillik haqida ham so'z ochishni lozim topdim.

ZAHARLI TIKAN

Baxillik – bir zaharli tikandir. Agar u kimga botsa, o'ldirmay qo'ymaydi. Baxil bugun topganini asrab qo'ysa, ertaga uning qabri bugungi ro'zg'oridek qorong'u bo'ladi. Baxillik va shafqat bir ariqdan suv icha olmaydi. Bir vujudda ikkisi yashay olmaydi.

Dunyoga maftun bo'lma va ochko'zlik qilmaginki, tiriklik mavsumi juda qisqadir...

Yahyoga (alayhissalom) shayton alayhila'na ro'para bo'lganda «Sen kimdan qo'rqasan-u, kimdan qo'rqmaysan?», deb so'radilar. Shunda iblis javob berdi: «Men saxiy fosiqdan qo'rqaman, baxil zohiddan qo'rqlayman».

Shayton nechun shunday dedi? O'ylab ko'raylik.

Yog'och tesha bilan yo'nilsa – tesha payrahanı faqat o'z tomoniga to'playdi. Randalansa – randa qirindilarning barchasini tashqariga chiqarib yuboradi. Arralansa – arra har ikki tomoniga qipiqlik to'kadi. Turmushda kishi tesha kabi baxil bo'lib, faqat o'z manfaatini o'ylamay, boshqalarga yordam berishni o'ylashi kerak. Agar bor-yo'g'ini boshqalarga sarf qilib, natijada o'zi muhtojlikda qolsa, randa ishini qilgan bo'ladi. Eng yaxshisi – arra kabi ish tutmoqlikdir. O'ziga ham bo'lsin, boshqalarga ham nafi tegsin.

Odamlar tabiatini to'rt xil bo'ladi: lain (la'natlangan) odam o'zi ham yemaydi, boshqalarga ham yedirmaydi. Baxil o'zi yeydi, boshqalarga hech narsa bermaydi. Saxiy o'zi ham yeydi, boshqa kishilarga ham yediradi. Karim (marhamatli, oliyjanob) o'zi yemay, boshqalarga yediradi.

Pastkash va qurumsoq kishilardan do'stlik, oshnalikni orzu qilish, toshyurak hamda qattiq ko'ngilli odamlardan marhamat va shafqat kutish – qurib qolgan daraxtdan meva kutishga o'xshaydi. Qorong'u kechadan quyosh nurini talab qilish – devonalikni anglatadi.

*Kutma dardingga davo pastkash, qurumsoq kimsadan,
Kim chayon nishi bilan olgay oyoqlardan tikan?*

Bir xasis boyga dedilar:

– Xasislik ham evi bilan-da, bir tanga uchun yuz dumalamasang nima qilardi?

– Nega endi men bir kun, bir hafta, bir oy, bir yil, bir umrga yetadigan molimdan voz kechishim kerak ekan?

– Bu nima deganing?

– Agar bir tangani nonga bersam, bir kunga yetadi. Hammomchiga bersam, bir haftaga yetadi, kir yuvuvchiga bersam – bir oyga, supurgiga bersam – bir yilga, mix sotib olib devorga qoqsam – bir umrga yetadi. Shuncha kunimga yaraydigan narsani nega endi asramas ekanman?

Boshqa bir baxil o'lar oldida bolalariga vasiyat qildi:

– Ey, bolajonlarim! Mol-dunyo orttirish, birim ikki bo'lishi uchun ne-ne zahmatlar chekdim. Qanchadan- qancha uzoq safarlarda bo'lib, juda ko'p yo'l azoblarini tortdim. Endi sizlar buni ehtiyot qilinglar. Birov: «Dadalaringni tushimda ko'rdim, qiyma bilan holvaga havasi kelibdi», desa, uning alfoviga zinhor uchmanglar. Birinchidan, men unday gapni aytmayman. Ikkinchidan, o'lik hech narsa yemaydi. Agar mening o'zim tushlaringga kirib, shu iltimosni qilsam ham, hech qanday iltifot ko'rsatmanglar. Chunki tush degan narsa pala-partish bo'ladi. Undan keyin tirikligimda yemagan narsamni o'lganimda havas qilmayman.

Azizlar, bu sizlarga latifaday tuyulib, kulimsiragandirsiz. Na iloj, baxilning ko'p qilig'iga achinish bilan kulib qo'yamiz. Bir baxilning o'g'li xasta edi, «xatmi qur'on qildir, yo bir qo'yni nazr qil», deb maslahat berdilar. U o'ylay-o'ylay bir qarorga keldi: «Xatmi qur'on qilganim a'lodur, chunki qo'ylarim yaylovda...» Bunga ham kulamizmi? Biz kulamiz. Ammo shayx Sa'diy hazratlari boshqacha munosabatda bo'lganlar:

*Darig'oki, toatg'a o'ymoq bo'yun,
Baxil oldida yaxshi bo'mush o'yun.
Eshakdek chekar yukni bir fals uchun,
Yuz alhamd o'qur bir desang, tortib un.*

Hayotda kim illat bilan yashagan bo'lsa, o'limga ham shu illati bilan yuzma-yuz bo'ladi.

Bir xasis kishi nodonlik bilan oltin-kumush yig'ishga mukkasidan ketgan edi. Hotam Toy saxovat va karam ko'rsatishda qancha nom qozongan bo'lsa, xasis kishi dinor va dirham yig'ishda undan mashhurroq edi. Bu xasis va pastkash kishi ko'p mashaqqat chekib, bitta-bittalab oltin yig'ar edi. Katta xazina to'plagach, ularni yerga ko'mdi. Bu ochko'z yana shunga teng keladigan boylikni to'niga gir aylantirib tikib olgan edi. Yashirgan behisob oltinlari o'sha shum hirsli kishining ko'ziga hatto

kunduz kunlari ham osmonda yaraqlagan yulduzlar kabi ko'rinar edi. U o'zicha, tanimga quvvat, tanimga quvvatgina emas, balki jonimga sihat ham ana shu oltinlarim tufayli, deb o'ylardi. Ittifoqo, bir kuni u savdo-sotiq qilish uchun daryo sohiliga keldi. U yerda savdo qilgan molidan tushgan harom pullarga taom olib yedi. Shundan so'ng, qo'lini yuvmoqchi bo'lib daryoga engashdi. Shunda to'niga tikilgan oltinlar og'irlik qilib, uni suvga tortib ketdi. Xasis kishi o'zining yomon fe'li tufayli suvga cho'ka boshladи. U suvdan chiqmoqchi bo'lib, iztirob bilan chunon talpinar, birov qutqarar, degan umidda baqirib-chaqirar edi. Odamlar yordamga yetib kelgunlariga qadar u daryo tubiga cho'kib bo'ldi. Chunki uning oltindan bo'lgan langari behad og'ir ediki, shu sababli u suv tubida sadaf ichidagi gavhardek mangu tik turib qoldi.

Uning joniga ofat yetkazgan narsa, albatta, o'zi yiqqan siym-u zar edi. Insof egasi bunday jirkanch ishlardan qo'lini tortmog'i kerak. Ularga mutlaqo mayl ko'rsatmasligi shart. Chunki bu fano dengizi – dunyo doimo dahshatl to'lqin ichidadir.

Rivoyatdagi ramzlarga ko'proq diqqat qilaylik: qatiga tilla tikilgan to'n – xasislik oqibatida to'plangan gunohlardir. To'n o'ziga xos gunohlar langariga aylandi va gunohkorni halokat daryosiga cho'ktirdi.

Ko'fa shahrida xasisligi tufayli tillarda doston bo'lgan bir boy bor edi. Bir kishi unga: «Basrada mol-dunyosi behisob bir boy bor, ammo xasislikda sen unga shogird ham bo'lomaysan», dedi. Bu ta'rif ko'falik xasisning izzat-nafsiga tegib, uni ko'rish ishtiyoqida Basraga yo'l oldi. Basralik xasis uni ochiq chehra bilan kutib oldi-da: «Siz bafurja dam olib o'tira turing, men bozorga tushib chiqay-da, keyin sizni mehmon qilay», dedi. Novvoyga borib: «Yaxshi noming bormi?», deb so'radi.

– Bugun shunaqangi mazali non yopdimki, mol yog'idan qolishmaydi, – dedi novvoy maqtanib.

«Molning yog'i nondan mazaliroq bo'lsa, yog' ola qolaman», deb o'yladi xasis. Baqqolga borib: «A'lo moying bormi?» deb so'radi. Baqqol:

– Shunaqangi bir ajoyib mol yog'i oldimki, ko'rsang, xuddi zaytun yog'i deysan, – deb maqtandi.

«Zaytun yog'i yaxshi bo'lsa, qimmat mol yog'ini olishim aqldanmi?» – deb o'yladi xasis. So'ng yog'furushning do'koniga o'tib: «Zaytun yog'ing bormi?», deb so'radi.

– Shunday bir zaytun yog'im borki, tiniqlikda suvdan qolishmaydi, – deb maqtandi yog'furush.

«Suv zaytun yog'idan afzalroq bo'lsa, pulni bekorga sarf qilishim aqldanmi? Uyda ikki xumni suvga to'ldirib qo'yibman-ku!», degan fikrda iziga qaytdi-da, bir kosani suvga to'ldirib, mehmonga uzatdi:

– Ey, birodar, shu suvdan o'tadigan lazzatli taom yo'q ekan, – deb, fikrining isboti uchun novvoy, baqqol, yog'furushlarning gaplarini bir-bir aytib berdi.

Ana shundan so'ng ko'falik xasis unga tan berib, «sen dunyodagi barcha xasislarga ustoz bo'lishga arzir ekansan», degan ekan.

Baxillikning nechog'lik gunoh ekanidan bexabar bu nodonlar tlriklik chog'larida kerilib yuraveradilar. Bularning taqdirini Bedil hazratlari ajib tarzda satrlarga tizganlar:

*Mumsik boy oldida o'lim naqd bo'ldi,
Zaridan bir tabib siqimi to'ldi.
Oltini sarf bo'lib ketganidan boy,
Sihat topgan chog'da qaytadan o'ldi.*

Kishini taajjubga soladigani ham shu: ba'zi birovlar o'zlariga sarf qilsa ham yurak o'ynog'i bo'lib qoladi. Baxil – qo'lidan kelgan yaxshilikni vaqtida qilmagan, ko'r baxil esa o'zi yaxshilik qilmagani ustiga boshqaning ham birovga yaxshilik qilmog'ini istamaydigan kimsa ekan. O'ziga o'zi yaxshilik istamaganni nima deb ataymiz, shunday nokaslarga ham bop bir ta'rifni birgalashib topsakmikin?

Bir fazil turmushda qiynalib, baxil bouning huzuriga borishga majbur bo'ldi.

– Siz muhtoj kishilarga yordam qilish uchun mol-u dunyoyingizdan bir qismini ajratganingizni eshitdim. Men yordamga muhtoj odaman, shuning uchun yordam so'rab huzuringizga keldim, – degan edi, baxil boy yordam bermaslikka bahona qidirib:

– Men faqat ko'r odamlarga yordam qilmoqchiman, – dedi.

Olim uning maqsadini anglatdi-yu, o'rnidan turdi:

– Haqiqiy ko'r odam menman. Agar ko'r bo'lmasam edi, sizdek baxildan yordam so'rab kelarmidim.

Olim ketdi. Baxil pushaymon bo'lib, uning izidan xizmatchisini yubordi. Olim uning bir chaqasini ham olmadi. Bayt:

*Kishikim yo'q erur mehr-u vafosi,
Agar xurshid erur andin ne hosil?*

«Xasis tabiatli odamning do'sti tiianchi va nokasdir, – deb yozganlar hazrati Navoiy. – Razolat ularning fe'l-atvoriga mosdir. Ular munosabatiga kansitishlik va yengiltaklik xosdir. Har kimda bu sifatlar mavjud bolsa, bunday odamni xalq yomon ko'radi. Ana shu tufayli nokaslik, razillik rivojlanadi, odamgarchilik va insoniylik esa zavol topadi. Bular

or-nomus uyini kuydiruvchi bir o'tdir; izzat-hurmat xirmonini soviruvchi va ulug'vorlik shamini o'chiruvchi bir yeldir. Tamagirning biror nima olishga o'chligi, xuddi yeb-to'ymasning taomga ochko'zligiga o'xshaydi. U biri tubanlar harakati bo'lsa, bu biri hayvonlar odati. Qanoat shunday bir javharkim, elni bu ikki balodan xalos qiladi va xalqni bunday ofatdan qutqaradi. Tamagirlit va nokaslik shunday yomon fe'lki, bular go'yo ikki yoqimsiz egizakdir. Unisi bundan yomon – bunisi undan yomon; ikkalasi yomondan yomon. Bularning biri nokas va birining iqboll past; ikkalasining mohiyati birdir».

Bir baxil kishi qo'liga tushgan tangani o'z oldiga qo'yib bunday der ekan:

– Ey, tanga! Sen ko'p yerlarni ko'rding, ko'p cho'ntaklarni yirtding. Bir necha nokaslarni badavlat qilding va bir necha davlatmandlarni yer bilan yakson qilding. Mana endi shunday manzilga keldingki, hatto oftob shu'lesi ham senga soya sola olmaydi. Kel, endi sen mening cho'ntagimda orom ol! Zeroiki, bundan buyon bu yerdan o'zga yerga bormagaysan!

Xasislikda bu baxilga ham dars bera oladigan boshqa bir qurumsoq masjidga namoz o'qigani keldi. Namozning sunnatini o'qigach, «uydag'i chiroqmi o'chirganmidim yo o'chirmaganmidim?», deb o'ylanib qoldi. Hamma turib, farz namozini o'qishga saflanayotganda u uyiga shoshildi. Yetib borib, eshikni taqillatdi. Xizmatchi ichkaridan turib «Kim u?» deb ovoz berganda qurumsoq:

– To'xta, eshikni ochma! Xonamdag'i chiroq yoniq qolgan bo'lsa, o'chirib qo'y, moyi tugab qolmasin tag'in, – dedi. Xizmatchi ajabianib so'radi:

– Xo'jayin chiroqni o'chirish kerakligini angladim. Lekin «eshikni ochma», deganingizga tushunmadim?

– Eshikni ochsang, oshiq-mashug'i yediriladi-ku, ahmoq! – dedi qurumsoq.

– Qoyilman, xo'jayin, shunga aqlim yetmabdi. Lekin masjiddan uyga kelguningizcha kavushingiz yedirilishini siz ham o'ylamabsiz-da?

– Hammani o'zingga o'xshagan ahmoq deb o'laysanmi? Men kavushimni eskitib qo'yarkanmanmi! Kavushimni yechib, qo'ltiqqa qisib, yalangoyoq keldim.

*Saxiy dema, saxovatiga
 Biror talab qo'ysa bir odam.
 Saxiylikmas bu, ochko'z – baxillik,
 Bunda yo'qdir sharaf va karam.*

«Baxil», «xasis», «qurumsoq», «past», «pastkash», «nokas» kabi so'zlarini deyarli har kuni eshitamiz. «Xasis ta'b»ni ham eshitib qolarsiz, bu «pastkash tabiatli» degan ma'noni anglatadi. Sanagan so'zlarimning

barchasi bir ma'noni – «xayrsiz kishi», ya'ni birovga yaxshilik qilmaydigan odamni anglatadi. Bundaylarga sifat bera turib, ba'zan «qishda qor so'rasang ham bermaydi», deb qo'yamiz. «Xasis» so'zi «xassos» shaklida ham kelib, ijobiy ma'noda ham qo'llaniladi. Masalan, «xassos shoir» deyilganda so'zga xasislik qiluvchi, so'z durlarini tanlab-tanlab satrlarga teruvchi ijodkor nazarda tutiladi. Xasislikning yana bir ijobiy ma'nosi vaqtga nisbatan aytiladi. Vaqtini behuda sarf qilmaydigan odamni yaxshi ma'noda xasis desak bo'ladi. Lekin so'z ko'proq salbiy ma'noda ishiatilgani uchun bu o'tinlarda tilga olish rasm bo'lмаган.

«Saxiy» deb tanilgan qancha kishilar bor, boridan ajrab qolishdan qo'rqib yoki boshqa moneliklar sababli molini sarflaydi. Yoki yuz minglik molini asrash umidida bir mirilik ehson qilib, «saxiy»ligini namoyon etadi. Dunyoda qancha baxillar bor – molini bekorga yoki riyo uchun sarflaydi. Qur'oni Karimda Rabbimiz amrlarni bayon etish barobarinda ibratlari rivoyatlarni ham misol sifatida keltiradi. Shunday ibratlardan birini «Qalam» surasida o'qiyimiz. Muhtaram ulamolar tafsiri asosida oyatlarning mazmuni bilan tanishaylik.

Yamanning Sana shahri yaqinida bir kishining uzum, xurmo bog'i va turli ekinlarga to'la yeri bor edi. Hosillarni yig'ishtirish paytida bu kishi faqirlarga saxovat qilib, ushur – o'ndan birini berardi. Bu kishi vafot etganidan keyin o'g'illarining baxillikiari tutib: «Oilamiz katta, mol-mulkimiz esa oz. Shuning uchun ham endi faqirlarga ulush berib o'tirmaylik», deb tongda odamlar kelib qolmasdan oldin hosilni yig'ishtirib olishga qaror qilishdi. «Bog'ga tezroq boraylik, faqirlardan birontasi kelib, ahdimizni bilib qolmasin», deb bir-birlariga buzuq tavsiyada bo'ldilar. Ular «hammasini terib olamiz», dedilar, «kam-bag'allarning haqini ajratib qo'yamiz», demadilar. Alloh Taolo bandalarini ikki xil yo'l bilan sinab ko'radi: ba'zida sinov musibat yetkazish yo'li bilan bo'lsa, ba'zida noz-u ne'matni behisob berish bilan bo'ladi. Rivoyatdagi bog' merosxo'rlariga Alloh Taolo katta ne'mat bergen edi. Ular shukr qilib, otalari qilgan ishni davom ettirish o'rniga, bechoralarning rizqini qirqishga urindilar. G'ururga ketdilar. Niyatlari buzilgani uchun Alloh Taolo ularga jazoni hayallatmadidi. Kechasi bog'ga ofat kelib, hamma mevalar nobud bo'ldi. Beva-bechoralarni mahrum qilmoqchi bo'lganlarning o'zları rizqdan mahrum bo'lishdi. Bog'lariga yetib kelganlarida esa, xarobaga aylangan quruq yerni ko'rib, tong qorong'usida adashib, boshqa yerga kelib qoldikmikin, deb o'ylashdi. Nihoyat, ular boshlariga o'zları ofat chaqirganlarini anglab, nadomatlar chekishdi. Ammo, afsusdan ne foyda... Alloh Taolo mazkur oyati karimada bu dunyoda beva-bechora, miskin-muhtojlarning rizqini uzganlargina emas, hatto ularning nasibalarini qirqmoq niyatidagilar

ham tirikliklarida bog' merosxo'rlariga atalgan ofat azobini ko'rishlarini bayon qiladi. Xalqimizdagi «Baxllning bog'i ko'karmas», degan maqol balki shu rivoyat ta'sirida yuzaga kelgandir?

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Qiyomatda taroziga qo'yiladigan narsalarning eng avvalgisi go'zal xulq va saxovatdir. Alloh Taolo immonni yaratdi. Shunda immon: «Ey, Allohim, meni quvvatlantir», dedi. Alloh Taolo uni **go'zal xulq** va **saxovat** bilan quvvatlantirdi. Alloh Taolo **kufrni** yaratdi. Shunda kufr: «Ey, Alloh, meni quvvatlantir», dedi. Alloh Taolo uni **baxillik** va **yomon xulq** bilan quvvatlantirdi». «Alloh Taolo yo'lida qilingan g'azot vaqtida ko'tarilgan chang bilan do'zaxning tutuni hech bir bandaning ichida jam bo'lmaydi va o'taketgan baxillik bilan immon ham bir bandaning ko'nglida jam bo'la olmaydi». G'azot paytida ko'tarilgan chang jangchilarga ta'sir qilmaganidek, do'zax tutuni ham ularga daf qilolmaydi. Shunga o'xshash saxiylik va baxillik bir axloqda mushtarak bo'la olmasligini Allohnning rasuli (s.a.v.) tushuntiryaptilar. Ummatlarni ogohlantirib, yana dedilar: «Baxillikdan tiyiling, zero, baxillik sizdan oldingilarni halok etgan va ularni qon to'kishga, haromlarni halol deb bilishga yetaklagan». «O'ta baxillik va mol-mulkka hirs qo'yishdan saqlaning. Chunki baxillik sizdan ilgari o'tgan kishilarni halok qilgan. Shu baxilliklari tufayli ular bir-birlarining qonini to'kkan va qarindoshlikni uzib qo'yishgan. Birovga zulm qilish Qiyomat kuni zolimni qorong'ulikka tushiradi». «Bu ummat avvalining salohiyati zuhd va ishonch bilandir, uning oxirini esa baxillik va xayolparastlik halok qiladi».

Bugungi kunda neft-gaz savdosi mamlakatlar boyligini belgilayotgani ma'lum. Bekorga «qora oltin» deb sharaflamaydilar. Shu boylikni deb urushlar-u, fitnalar yuz berayotgani ham sir emas. Qadimda «naft» deb atalgan bu suyuqlik evaziga boyiganlar ko'p bo'lgan. Shulardan biri naft sotib olayotganida xizmatkoriga barmog'ini taroziga tekkizib turishni tayinlardi. Shu bilan ozgina bo'lsa-da, foyda olishni ko'zlar-kan-da. Bundan ranjigan immonli xizmatkorি bir kuni unga dedi:

– Xo'jayin, bu ishimiz birovning rizqiga xiyonat-ku! Bu yo'l bilan orttirilgan mol harom bo'ladi, hammasi bir yo'la yo'q bo'lgan onda afsus foyda bermaydi.

– Ey, nodon, ozgina narsaning ham bahridan o'tmaslik kerak. «Qatra-qatra yig'ilib ko'l bo'lur», degan maqolni eshitmaganmisan?

– «Qisimlab olsang, hovuchlab to'kasan», degan naql ham bor-da, xo'jayin. Harom yo'l bilan topilgan mol bir kuni dengizda oqqandek oqib ketadi.

– Men molimni dengizga olib bormayman, dengiz ham mening uyimga kelmaydi. Behuda gaplarni gapirib, boshimni og'ritmagin-u, aytganimni bajar!

Bu voqeadan so'ng ma'lum muddat o'tdi. Xasis boy boshqa mam-lakatda naftning bahosi uch-to'rt baravar oshganini eshitib qolib, dengiz safariga otlandi. Mingta meshga naft joylab, kemaga o'tirdi. Alqissa, kema dengizning o'rtafiga yetganda dovul ko'tarildi. Kema bilan birga boyning ham ko'ngli tug'yonga keldi. Darg'a: «Ey, boy, hamma narsadan jon azizroq. Agar uyga sog'-omon qaytay desang, kemani yengillatishimiz kerak», dedi.

Boy qo'rqqanidan barcha meshlarini o'zi dengizga tashiadi. Kema yukdan yengillashgach, cho'kish xavfi kamaydi. Birozdan so'ng dovul ham tindi. Uyga qaytgan boy dengizga uloqtirilgan boyliklarini eslab oh-faryod chekdi, o'z boshiga o'zi mushtladi...

Mahmud Qoshg'ariy: «Qiz kishi savi yo'rig'li bo'lmas, xasis kishining dong'i chiqmas», deganlar. Baxilga qiyin. Chunki baxil molini asrash uchun qattiq ruhiy azob chekadi. O'ziga o'zi ravo ko'rgan bu azobdan qutulish chorasini ko'rmaydi. Ayniqsa, boyga qiyinki, bu xususda hazrat Ali (r.a.): «Boyning xasis bo'lishi – unga berilgan jazodir», deganlar. Hikmat ahli dediki, kishi o'z molidan qancha foydalansa – **o'ziniki**, qancha asrasa – **o'zganikidir**. Zaxmat bilan topganiningni o'zidan ayamagan, do'stlar bilan mehnat qillb topganini dushmanlar uchun asramagan kishi donodir. Baxilning omonat asrashi ham, saxiydan xiyonat kutish ham ajablanarlidir.

Baxillarning oqibat halokati haqida aytildi. Halokat o'limdan iborat bo'lganida ular oson qutulgan bo'lardilar. Ularning halokati balki bu hikoyatda aks etgandir.

Bir boy er-xotin qovurilgan tovuq go'shtini rohatlanib yeb o'tirar edi. Tilanchining ovozi keldi. Boy tilanchini quvib yubordi. Oradan ko'p o'tmay, uning ishi yurishmay, bor budidan ajraldi. Uyda yeyishga non ham qolmagach, xotinini taloq qildi. Xotin boshqa kishi bilan turmush qurdi. Bir kuni eri bilan qovurilgan tovuq go'shti yeb o'tirgan edi, tilanchining ovozi keldi. Eri ikkita non orasiga tovuq go'shtidan qo'yib, «olib chiqib ber», deb xotiniga tutqazdi. Xotini chiqdi-yu, taomni berib, iziga yig'lab qaytdi. Eri sababini so'ragan edi: «Tilanchi avvalgi erim ekan», deb kuyindi. Shunda eri: «Shu birinchi ering bilan ovqatlanib o'tirganingda tilanib kelgan gado men edim. Ering baxilligi uchun bu mukofotni o'zi tilab oldi», dedi.

Bag'dod boylaridan birining ishi orqaga ketib qashshoqlashib qoldi. Tijoratini yo'nga qo'yish maqsadida u Basraga keldi. Ishi yurishmay, battar qiyndaldi. Lekin och-nahor yursa ham, ahvolini birovga bayon qilishga uyaldi. Nihoyat, bag'dodlik do'stiga xat yozib, yordam so'rashga qaror qildi. Bir baqqolning do'koniga kirdi-da, pichog'ini garovga qo'yib, qog'oz va qalam so'radi. Baqqol uning hayoti bilan qiziqdi. Yigit

ahvolini ma'lum qilgach, baqqol: «Biror kishining xizmatiga kirsang, mashaqqatlarining qutulgan bo'larding», dedi. Yigit: «Biror kishi xizmatiga olsa, men uning mushkullarini oson qilardim», dedi.

– Bu shaharda Abu Sobir degan davlatmand bor. Boyligi behisob, ammo juda ham baxil. Mendan xizmatchilikka bir kishi tavsiya etishni so'ragan edi. Daromadi va xarajatlarini yozib, barcha ikir-chikir ishlarida unga aqli yordamchi kerak. Ko'pchilik ishga yollanyapti-yu, baxilligiga chidolmay ketib qolyapti. Xizmat haqini ham juda oz to'laydi-da.

Yigit: «Nimayiki bersa, roziman», deb xizmatga yollandi. Abu Sobir unga bir oyda o'n kumush diram to'laydigan bo'ldi. Yigit ishga kirishib, xo'jayinning kirim-chiqimini daftarga yozib boraverdi. Shu zaylda olti oy xizmat qildi. Bu muddat mobaynida uning oila a'zolarini ham ko'rmadi. Uy ichkarisida ahvol qandayligini ham bilmadi. Uyga kelganida, qachon bo'lmasin, yamoq to'nli yigitcha chiqib kelardi. Bir kuni u Abu Sobirdan: «Bu bola kimingiz bo'ladi?», deb so'radi.

– O'g'lim bo'ladi, men isrof bo'lmasin, deb unga yangi kiyim-bosh olib bermayman, – dedi boy.

Yigit o'zicha: «Badbaxtlik bundan ortiqcha bo'lmasa kerak. Zero, o'z o'g'liga foydasi tegmagan odamning boshqalar uchun qanday nafi tegsin!», deb o'yladi-da, xizmatdan bo'shashga qaror qildi. O'sha kechasi tushida bir mo'ysafid: «Sen Abu Sobirning xizmatidan ketmay tur, chunki undan senga ko'p foydalar vujudga kelgusidir», dedi. Shundan so'ng u yana qurumsoq boy xizmatida qoldi. Bir kuni boyning uyiga borib, kasal yotganidan xabar topdi. Boy besh-olti kun ko'rinnmagach, yana uyiga bordi. Uni ichkariga taklif qilishdi. Uy katta, ammo unda na gilam, na namat bor edi. O'rtaga bo'yra solinib, ustida boy yotardi. Yigit hol-ahvol so'ragach:

– Ey, xoha, ko'nglimda sizga pishirilgan kalla go'shtini in'om qilish orzuym bor edi, taklifimni qabul qilsangiz, meni quvontirardingiz, – dedi-da, iziga qaytib, bozorga bordi. Bir diramga qo'zining kallasi bilan to'rtta non sotib olib xojasiga tortiq qildi. O'sha kuni u Abu Sobirning oltinlarini hisoblab chiqqan edi. O'n sakkiz ming dinor qizil oltin naqdinasи va yana odamlar qo'lida shuncha miqdordagi nasiyasi ham bor edi. Oradan hafta o'tib, Abu Sobir kasaldan turdi va yigitning marhamati uchun tashakkur aytdi.

– Men o'sha kalla go'shtidan shifo topdim, – dedi u. – Birinchi kuni kallaning ko'zlarini yedim. Ikkinci kuni go'shtlarini, uchinchi kuni tilini, to'rtinchi kuni quloqlarini va beshinchi kuni miyasini yedim. Bosh miya kosasini tuzdon qildim. Kalla suyaklaridan yog'log'i yasadim.

Yigit unga til uchida ofarin dedi. Ammo ichida: «Bu badbaxt shuncha oltinlari bo'laturib, bir kalla go'shtini besh kun davomida tamaddi

qilib, yana suyaklaridan asboblar yasabdi-ya!», deb o'ylab, undan nafratlandi.

Oradan ko'p o'tmay qurumsoq boy vafot etdi. Uning molidan yigitga ming oltin foyda tegdi. U Bag'dodga qaytib, ishlarini yana jonlantirib yubordi. Uch-to'rt yildan keyin bir yumush bilan Basraga bordi. O'sha kuni Abu Sobirning o'g'li ziyofat berayotgan ekan. Bordi. Dasturxon usti turli-tuman taomlar va mevalar bilan haddan ziyyod bezatilgan edi. Anvoyi taomlardan biri – kalla go'shtining o'zidan yuzlarchasi qo'yilgandi...

Masal. Ovchi ovga chiqib ohuni otdi. Orqalab, uyiga ketayotganida unga yovvoyi to'ng'iz hujum qildi. Ovchi unga bir o'q uzishga ulgurdi. Keyingisini otaman, deganda yarador to'ng'iz uning qornini yorib tashladi va o'zi ham o'ldi. Shu vaqtida och bo'ri kelib qarasaki, bir odam, bir to'ng'iz va bir ohu o'lib yotibdi. U omadi kelganidan quvondi, ammo ochko'zligi tutib, avval qay birini yeb ado qilishni bilmay gangidi. O'ylay-o'ylay o'ziga o'zi: «Bu taomlarni yemay, ehtiyot qilib saqlab qo'yish kerak. Bu yaxshi go'shtlarni yashirsam, biror kunimga yaraydi», deb buguncha kamonning tirkishi bilan kifoyalanmoqchi bo'ldi. Kamonni tortib turgan tirkishi g'ajiy boshlagach, kamon ochilib ketib, bir uchi bo'rining bo'g'ziga sanchildi...

Aziz **umidimiz yulduzları**, bu va bu kabi hikoyatlar ko'p zamonlar davomida odamlarga ibrat maktabi bo'lib kelgan. Nechun sizga ibrat bo'lmasin? Baxillik nafsingizga ega chiqish uchun g'imirlab qolsa, shu ibratlarni eslang, zora iymoningizga quvvat bo'lsa!

Odamlar baxillikka oid oyati karimalarni, sharafli hadislarni, ibratli hikoyatlarni bilmaganlari uchun bu illatga chalinib qolishgan deb o'ylaysizmi? Baxillikning gunoh amallardan ekanini barcha baxillar ozmi-ko'pmi darajada bilishadi. Lekin bilmaganday ko'zlarini yumib yuraverishadi. Olimlar orasida baxillar yo'qmi? Ularga nima deymiz? Pullarga xasislik qilsalar, kechirish mumkindir, ammo to'plagan ilmlarini yoshlarga berishni istamaydiganlar-chi? «Fosiq olim – o'ziga zolim donishmanddir, davlatmand baxil – o'z ziyonini ko'zlovchi nodondir, – deydilar hazrat Navoiy. – Bu ikki toifa – umrni bekorga o'tkazadi va go'rga hasrat-u armon olib ketadi. Axir bularning biri – ilm o'rganish uchun qancha mashaqqat tortdi, lekin ilmiga amal qilmadi; ikkinchisi – mol-dunyoni yig'ish uchun ko'p ovora boldi-yu, nimaga sarflashni bilmadi.

*Olimekim, ilmi erdi beamal,
Yo g'aniykim, molig'a buxl erdi yor.
Oldilar yuz hasrat-u armon bila,
Elga bo'ldi ishlaridin e'tibor.*

Mavzuni o'zgacharoq yo'sinda davom ettirishdan avval yana bir hikmatga diqqatingizni tortaman: «Ikki kishi o'lub, adam sarmanzilig'a ozim bo'lub, ikkalasi ham ko'b-ko'b hasrat va nadomatni olib ketdilar. Alarning birisi uldurkim, moli haddin afzun ko'b bo'lub, ondin yemadi va yana birisi uldurkim, bilib amal qilmadi. Bayt:

*Ko'rsa har kim baxil fozilni,
Aybini olam ichra aylar ayon.
Ming gunah gar karimda bo'lsa,
Karami barchasin qilur pinhon».*

Bir hovlida yashayotgan aka-ukalarni alohida-alohida ziyorat qilmay, bir borganda barchalarining ko'ngillarini olish afzalroq. Garchi, o'xshatishimiz qo'polroq tuyulsa-da, bir kulbaga joylashib yashaydigan illatlar haqida ayri-ayri suhbat qilmay, shu mavzu doirasida gaplashib qo'ya qolamiz. Bu o'rinda «tama», «hirs», «ochko'zlik», «xudbinlik»ni nazarda tutyapman. Bularning har biri o'z-o'zicha mustaqil illat bo'lsa-da, bir oilaga jamlanib yashaydi. Biri bor joyda ikkinchisi ham tirjayib turaveradi. Bularni balki ko'p boshli ajdahoga o'xshatish to'g'riroqdir? U holda ajdahoni o'ldirish uchun barcha boshlarni kesib tashlash kerak.

Har baloning boshi tamadir, deydilar. Qush donga tama qilmasaydi, tuzoqqa ilinmasdi. Odam ochko'zlik kamarini beliga bog'lamasa, izza-tining libosi xorlik palosiga almashinmasdi. Tama toshi kishilarning e'tibor tarozisini yengil qiladi.

Har kishining baxt-saodati uning tamalariga bog'liq. Eng ko'p tama qiluvchi – baxti eng oz odamdir.

Bayon qilinayotgan jumlaning maqsadiga qarab «tama» so'zi hirsni, ochko'zlikni, tilanchilikni, hatto umidni ham ifoda etishi mumkin. Masalan, «tamayi xom», deyilganda «ushalmaydigan orzu, xom umid», «tama qil» deyilsa, «kutgin, umid qilgin» nazarda tutiladi. «Jahong'a chu yo'qtur baqo, ey ko'ngul, tama qilma andin vafo, ey ko'ngil», deyilganda «Bu dunyo abadiy emas, shunday ekan, undan vafo kutmagin», deyilmoqchi.

*Tengridin rahm agar tama qilsang,
Avval o'lmoq kerak sen elga rahim.*

Hazrat Navoiy bu baytda «Agar Alloh Taoloning rahmiga umid qilayotgan bo'lsang, avval elga o'zing rahm-shafqatli bo'l», demoqchilar. Gapda «tamakor» so'zi uchrasa, umidvor odam nazarda tutilgan bo'ladi. Bizning bugungi hayotimizda ko'proq «tamagir» so'zi uchraydi

va bu tilanuvchi sullax ma'nosini beruvchi iliatni anglatadi. «Tama» so'zini ham biz ko'proq salbiy ma'noda, illatni anglatuvchi atama sifatida qo'llaymiz. «Birodar, men siznikiga bir tama bilan keldim», deganga o'xshash gaplarni deyarli eshitmaymiz, «umid bilan keldim», deyilishini bilamiz.

*Kel, e, ozoda, bo'l himmat bilan, yor,
Tama zindonig'a bo'lma giriftor.*

Hazrat So'fi Ollohyor demoqchilarki, e pok inson, kel endi, sen hamisha himmating bilan bo'l. Zinhor tama zindoniga giriftor bo'limagin. «Tama qanday bo'ladi?», desang, eshit: agar birov tijorat qilib yoki ekin ekib, foyda olishni umid qilsa, bunga «tama qilish» deyilmaydi. Ammo o'zini xalq orasida olim-u yoki so'fiy ko'rsatib, biroq, uning olimligi xolisaliloh bo'lmay, balki «xalq menga nazr-u niyoz, ehson-u hadya bersin», deb qilgan ishidir. Tama qilish ana shudir. Demak, bu haromning o'zginasidir.

*Berarga bo'lmasa dunyo ishidin,
Ul istig'no tama qilma kishidin.*

Deyilmoqchiki, agar xalqqa beradigan mol-u dunyong bo'lmasa, ya'ni naqadar faqir bo'lsang-da, holingni birovga bildirma va biror narsa tama qilma.

*Ola bo'lg'an ola yurgandin ortiq,
Ko'mulgan telmirib turgandin ortiq.*

Baytdan bu ma'noni olamiz: eski kiyim bilan turmoq tama bilan mol olib yurmoqdan afzaldir. O'lib tufroqqa ko'milish odamlarning qo'liga termilib, tama qilmoqdan ortiqdir.

*Tamalik siyladin behdur siylangan,
Tilangandin erur ortiq – tilangan.*

Deyilmoqchiki, tama bilan bir suruv qo'y olgandan ko'ra, yelkaga musht urganlari afzaldir. Tilanchi bo'lib yurgandan eski kiyimlarda tilanib yurgan yaxshi.

*Emaklab ketsa, tushsa et bila po'st,
Tama qilma kishidin to'sha, ey do'st.*

Deyilmochiki, emaklab, teri-yu eting tushib ne mashaqqatlar ichida yurgan bo'lsang-da, odamlardan garchi bir luqma bo'lsa ham tama kutma, e do'st.

Odamlarga hirs va tama bilan qarash yurakka xanjar sanchgan dushmanning qilmishiga o'xshaydi. Haqning ne'mati tamagirning qo'lliga tushsa, chiriydi, iymoni butunlarning qo'lliga tushsa – ko'payadi. Chunki iymon egalari saxovatpesha bo'ladiilar. Alloh Taolo saxiyalarni siylaydi. Sa'diy Sheroziy hazratlari yozdilar:

*Tamaga bo'yinsunmasa har kishi,
U qul ermas, ozod o'tar turmushi.
Tama jamiyatdan chiqargay seni,
Uni haydagil, u chiqarmay seni.*

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Qiyomat kuni kelib, odamlar qabrlaridan turgan vaqtlarida tama ahlining yuzlaridagi teri shilinib tushadi va xalq orasida yuzlari xunuklashib, sharmisor bo'lishadi».

Birovning bir kecha-kunduzga yetarli ozig'i bo'lsa-yu, u yana tamagirlilik (yoki tilanchilik) qilsa, haromdir. Afsuslarki, mana shu hikmatga kam ahamiyat beruvchilar bor.

Rasululloh (s.a.v.) huzurlariga bir kishi kelib so'radi: «Yo Rasululloh! Menga bir tavsiya bering, lekin oz va soz bo'lsin». Allohnning rasuli (s.a.v.) bunday marhamat qildilar: «Insonlarning qo'llaridagi narsalarga umid qilmang. Tamadan tiyiling. Zero, tama ayni paytda faqirlikdir. Ma'zur ko'rilgan narsalardan ham tiyiling». Hazrati shayx Abu Bakr Abu Varroq Termiziy dedilarki: «Tamaga «otang kimdir?» de-salar, aytar ekanki, «Otam taqdir qilingan rizqqa shak keltirmoqlikdir».

«Guliston»dagi bir hikoyatga diqqat qilaylik.

– Shoirlardan biri o'g'rilar amirining qoshig'a borib, anga sano aytdi. Amir buyurdi: to oning libosin egnidan olib, o'zini tashqari chiqorib quvub yibordilar. Shoir ham yalang'och bo'lub sovuq yeb borur erdi, itlar iziga tushub, hujum etib, qopmoq boshladilar. Ul itlarni urmoq uchun tosh axtarib, qo'lini yerga urdi, yerda muz to'ng mish erdi. Ojiz bo'lub dedi: «Bu nechuk haromzoda odamlarkim, itni bo'sh yiborib, toshni bog'lamishlar». O'g'rilarining amiri darichadin qarab olturub erdi, oning bu so'zin eshitib kului va holiga rahm etib, dedi: «Ey, hakim, mandin bir nimarsa tilagil!» Shoir dedi: «Agar tarahhum qilsang, o'zumning libosimni tilarman». Bayt:

*Odam umidvor bo'lur xalq molig'a,
Sandin umid aylamon, ozor bermag'il.*

Amir bu so'zdin xushhol bo'ldi va libosig'a bir po'stin va bir necha tangani qo'shub berdi.

Tama bilan kechgan umr zoye ketgan vaqtadir. Donolar deyishadiki, bunday hayot amalsiz hayot bo'lib, oxiratda bunday kimsalar hasrat ahlidan bo'lurlar. «Tama – xorlikka sabab, – deydilar hazrat Navoiy. – Tamagir boy – xor va tuban. Kimki tama bilan biror narsani olishi mumkin bo'lsa-yu, lekin olmasa, bu tama yo'qligi bo'lib, har qanday saxovatdan qolishmaydi. Bu xil saxiyalar – olijanob-utama ahli esa – xasis-u nokaslardir». «Tamagirdan yaxshilik kutma, gadoydan chaqa tilama».

«Qutadg'u bilig»da bu hikmat bor: «Tamagir – yov. Uning tama dardi tutsa, seni «aka» ham, «uka» ham deyaverar. Tamasi qonmasa-chi? U sendan yuz o'giradi. Seni ilgari sira ham ko'rmagandek tutadi. Yaqinlaring tama qilmasa, sendan g'am-qayg'ular ham yiroq ketadi».

Kichkinagina bola kuchli bir tuyaning boshiga no'xta urib, uni istagan yerga olib borgani kabi, tama va ochko'zlik ham insonlarning bo'yning arqon solib, ularni xohlagan joyga sudraydi. Asl boylik – ko'zi to'qlik va qanoatdir. Baxt-saodatning negizi ham shudir.

Ochko'zlik tamagirlididan battar illatdir. Bu ikki illat shu qadar qadrdonki, biri bor joyda ikkinchisi ham shay turadi. Ochko'z kishi hech qachon rost yo'ldan yurmaydi, hamisha ko'ngli bemor bo'ladi. Hirs va ochko'zlik zanjiriga bog'langan bo'yin pushaymonlik tig'i bilan kesiladi. Ochko'zlik faqat taomga nisbatan emas, bunga ham e'tibor berishimiz kerak.

«Ochko'z»ni «ochofat» ham deydilar. Diqqat qiling: **och ofat!** Och vahshiy hayvon bilan to'qining holatida farq bor. Och-to'qligi vahshiylik darajasini belgilaydi. Shunga o'xhash, agar ofatni ham darajaga ajrat-sak, ochko'zlik eng vahshiy darajadagi ofat ekan. Ochko'zlik nafsning sevgan farzandidir va u kishi bo'yning qullik sirtmog'ini soladi. Xuddi ayg'ir kabi... Tog' yonbag'ridagi o'tloqda ayg'ir ot yolg'iz o'zi o'tlab yurar edi. Ko'm-ko'k o'tlarning eng yaxshisini tolalab-tolalab yer edi. Qorni to'ygach, kishnab, o'ynoqilab yurardi. Yoniga hech kimni yo'latmas edi. Charchasa, dalaning har xil xush isli chechaklar ochgan tekis yerlariga borib ag'anardi. Ittifoqo, bu yerda bir ho'kiz paydo bo'ldi. «O't serob ekan, otga ham, menga ham yetadi», degan qarorga keldi. Bundan ayg'irning achchig'i chiqib, uni quvlamoqchi edi, ho'kiz uni suzib, yaqiniga yo'lat-madi. Bu holdan alami kelgan ot odamning oldiga borib, ho'kizni hay-dashda yordam so'radi. Odam uning iltimosini qabul qildi, ammo bir shart qo'ydi: «Ho'kizni tezroq quvish uchun senga egar urib, og'zingga yugan solib, ustinga minishim kerak bo'ladi».

Ot bu shartga unadi. Odam otga minib dalaga chiqdi. Ho'kiz uni ko'riboq, qochib ketdi. Ho'kizdan qutulib quvongan ot odamga: «Qani, endi ustimidan tush, egar-yuganiningni ol, yordam berganing uchun

rahmat», dedi. Odam otdan tushdi, lekin otning og‘zidan yuganni olmadi. Ustiga-ustak oyog‘iga ham kishan soldi – tushovlab qo‘ydi. Ayg‘ir ochofatligi tufayli odamga qul bo‘lib qoldi. Ot-ku, qullik balosiga yo‘liqdi, mushukning ochofatligi esa...

Bir boy mushugini ardoqlab, tansiq taomlar bilan boqardi. Mushuk bu yemaklarga qanoat qilmay, qo‘schnining kabutarlarini tutib ye-yishni istardi. Nihoyat, payt poylab turib kabutarlarga hujum qildi va bir nechasi tutib yedi. Kabutarlarning egasi mushukni tayoq bilan urib o‘ldirdi-da, boshqa mushuklarga ibrat bo‘lsin deb, uning qornini yorib somon tiqdi va qushlarning ini yoniga osib qo‘ydi. Bu holni ko‘rgan mushukning egasi: «Ochofatlik qilmaganingda teringga somon tiqilmas edi», deb qo‘ya qoldi.

Ko‘zi to‘ymaydigan kishining o‘limi yaqindir. Bu dunyoda qorni to‘ysa ham, ko‘zi to‘ymaydigan mushuk tabiatli ko‘p kishilar borki, ularning o‘limi sababchisi o‘zining hirsi, tomog‘idir. Ular zohiran mushuk kabi sevimli, itoatgo‘y ko‘rinsa-da, aslida qalblarida yasha-yotgan hirs sababli, o‘zlariga o‘zlar fojia keltiradi. Ularning suratlari chiroyli, ammo, siyratlari chirkin. Ular makkor siyratlari bilan kishilarga kulfat keltiradilar. Bu kabi kimsalarning qorinlari to‘ysa-da, ko‘zlar to‘ymaydi. Insoniyat nima yomonliklar ko‘rgan bo‘lsa, ko‘zi to‘yishni bilmagan, shunday mushuk fe’lli kimsalar tufaylidir. Jamiyat bunday kimsalardan qutulmaguncha hech qachon rivojlanmaydi. Bu kimsalar qancha ko‘p ne’mat to‘plasa, ko‘zi yana shuncha och bo‘ladi.

Rasululloh (s.a.v.) dedilarki: «Insonning ikki vodiy to‘la oltini bo‘lsa, uchinchingisini ham istaydi. Uning qornimi faqat tuproq to‘ldiradi».

Ayg‘ir va mushuk haqidagi masalni bu hikoyat bilan to‘ldiraylik.

Uch aka-uka safar qildilar. Cho‘l-u biyobonlardan o‘tib borar ekanlar, yo‘lda oltin to‘la bir ko‘zani topib oldilar. Kutilmagan bu baxtdan ularning eslari og‘ib qolayozdi. Bu xazinani uchga barobar taqsim qilaylik, har kim o‘z hissasiga rozi bo‘sin, degan qarorga keldilar. Taqsim qilishdan oldin ovqatlanib, dam olmoqni istadilar. Kenja o‘g‘il ovqat olib kelish uchun yaqin atrofdagi qishloqqa qarab ketdi. Bu onda ikki aka-ukaning niyati buzildi. To‘ng‘ich o‘g‘il ukasiga: «Kenjamizni o‘ldiraylik-da, oltinni ikkимiz teppa-teng taqsim qilib olaylik», dedi. Shunga ahslashdilar. Ovqat olib kelgani ketgan kenjatoyning ham niyati buzildi. «Oltinlarni uchga bo‘lib o‘tirmay, bir o‘zim ega chiqishim kerak!», degan qarorga kelib, taomga zahar soldi. Iziga qaytishi hamon akalari uning boshini kesdilar. So‘ng oltinni ikkiga bo‘lib, xotirjam ravishda ovqatlandilar. Uch ochko‘zning jasadi quzg‘unlarga yem bo‘ldi.

Masal va hikoyatlarga ishonmaydigan yoshlar atroflaridagi yaqinlarining hayotlariga ziyraklik bilan razm solsinlar. Boylik, meros,

amal talashib fitna qilayotganlarning ayanchli taqdirlari ham ularga o'rnak bo'lmaydimi?

Iskandardan so'radilar: «Dunyoda tinch va rohatda yoki qayg'u-hasratda umr kechirishga nimalar sabab bo'ladi?». Javob berildi: «Dunyoda tinch va rohatda yashashga qo'lda bor narsaga qanoat qilish, qayg'u va hasratga esa xasislik, ochko'zlik sababdir». Pulga o'chlik, agar ko'z och bo'lsa, muhtojlikdan ham og'irroqdir, chunki xohish qancha ortgani sayin ehtiyoj ham shuncha ortaveradi. Ochko'z odamlar vosvos kasaliga yo'lliqqandek, ular hamma narsadan hadiksirab, nimagadir tegib ketishdan qo'rqayotganga o'xshayveradilar.

Ochko'zlik bilan maqsadga intlluvchilarning ishi hamisha g'arazli bo'ladi. Faqat o'zlarini o'ylashadi. Shu jihatdan xudbinlik va ochko'zlikni qondosh egizak, desak-da, yanglishmaymiz. Zero, xudbinlik gunohi ham g'oyat og'irdir. Xudbin kishi hech qachon ulug'lik darajasiga yetolmaydi. Deydilarki, «Oyni qara, jamolin ko'rsatur, ikki hafta xudbinlik qilgani uchun chohga qulab, ko'rinxay qolur». «Xudbin»ning ma'nosi – o'z manfaati chegarasidan tashqarini ko'rmaslikdir, birovga yaxshilikni ravo ko'rmaslikdir. Biz nechundir bu illatning ruscha atamasi – «egoist»ga o'rganib qolganmiz. «Xudbinlik»ni «manfaatparastlik» desak ham bo'laveradi. Bu illatni qalb kasalligi, razillikning boshi deb hisobiaganlar. Agar odam faqat o'zini sevs, mashaqqatli hayot sinovlariga duch kelganida o'zini la'natlaydi, mislsiz azob o'tida qoladi. Faqat o'zini biladigan, yuragidagi bor niyatlarini nuql o'ziga qaratadigan odamni donolar ahmoq sanaganlar. O'z xudbinligi ustidan qozonilgan g'alabani esa hayotdagi eng sharafli g'alaba deb bilganlar. Chunki faqat o'ziga yaragan odamning boshqa hech narsaga yaramasligi barchaga ma'lum. Shuning uchun ham faqat o'zi uchun yashashni, faqat o'z farog'atini o'ylashni sharmandali hayot desak yanglishmaymiz. Bu xususda o'tmishe donolari ko'p ibratli fikrlarni bayon etganlar, birgalikda tanishsak foydadan xoli bo'lmas:

* *Manfaatparastlik umumiylilikni chiqishtirmaydi, u odamni insoniyatdan ajratadi, uni qiyin ahvolga solib qo'yadi; undaylar uchun o'z manfaatidan bo'lak narsa yot.*

A.Gersen

* *Manfaatparastning uch toifasi bo'ladi: o'zi yashab, boshqalarning yashashiga xalaqit bermaydigan manfaatparast; o'zi yashab, boshqalarga kun bermaydigan manfaatparast; o'zi ham yashamay, boshqalarning yashashiga ham kun bermaydigan manfaatparast.*

I.Turgenev

* *Manfaatparastlar burch oldida injiq va qo'rqaqdirlar: ular doimo o'zlarini qandaydir burch bilan bog'lab qo'yishdan qo'rqaqlarcha hazar qiladilar.*

F. Dostoyevskiy

* *Manfaatparastning o'tmishi bo'shliq, hoziri qaqrq cho'l, kelajagi yo'qlikdan iboratdir.*

S. Segyur

Alisher Navoiy hazratlari xudbinlik haqida so'z ketganda «xudparastlikdan butparastlik yaxshiroqdir», deganlar. Xudbinlik, ya'ni o'ziga bino qo'yishlik baxtsizlikdir. Xudbinning har bir qilgan ishi o'ziga yaxshi ko'rindi. Xudbin shaytonning barcha buyruqlarini bajo keltirishdan charchamaydi. O'z oldida o'zi dono va chechan, har bir qiladigan noma'qul ishi o'ziga ma'qul va ravshan... Kimki ziyofatda u xosiyatsiz bilan birga o'tirsa, uning o'rinsiz harakatlari tufayli jondan bezor bo'ladi, bundan qutulish uchun o'limni ko'ziga to'tiyo qiladi. Agar shunda birov: «Seni o'ldirib, shu balodan qutqaraman», desa, unga jonini fido qiladi. Manmanlikka berilgan axloqsizning majlisidan zindon yaxshiroq. Uning badbo'y, jirkanch bazmidan hojatxona pokizaroq. Bu aytilgan fe'llar xudbinning ko'pchilikka nisbatan o'zini ustun va qiliqlarini yoqimli deb bilganidan hamda o'z jilovini shaytoniy nafsning qo'liga berib, nafsiq qurban bo'lib qolganining kasofatidandirki, qanchadan-qancha yomon fe'llar shuning natijasidir...

Insonning tabiatini uch joyda ma'lum bo'ladi: safarda, ovqatlanish paytida, pul va molga tegishli oldi-berdilarda. Og'ir paytda inson hamrohiga qanday muomala qiladi? Faqat o'zining g'amini yeydimi yoki boshqalarga ham yordam beradimi? Ana shu masalalarda haqiqiy insonning kamoloti namoyon bo'ladi. Agar bir chekkada o'tirib, qodir bo'lsa-da, hech kimga yordam bermasa, aksincha, o'zgalardan yordam so'rasa, unday odamga afsuslar bo'lsin. Bu hol ham tanballik, ham iymon zaifligidan dalolatdir.

Tanovul paytida ham faqat qornini o'ylashlik iymondagi nuqsonning alomatidir. Savdo-sotiqda ham shunday. Birinchi navbatda o'z manfaatini o'ylaydigan insonlar hech qachon komil inson bo'la olmaydilar. Dunyoga hirs qo'yan, xudbin, muxolif, mag'rur, mutakabbir, ziqna, darg'azab, riyokor, shuhratparast insonlar ham shu jumladandirlar.

Inson yashash uchun yeydi, yemoq uchun yashamaydi. Mevasabzavotlarni yuvib yeydi, taomlarni did va ozodalik bilan pishiradi. Go'shtni ham turli usullarda pishirib iste'mol qiladi. Mumkin bo'lgan narsalar yeyilmaydi. Hayvonlar esa bunday emas. Taomning

sifati va ozodaligi ularni qiziqtirmaydi. Demakki, hayvonlar uchun halol-harom yo‘q, insonlar uchun bor. Shuning uchun ham ahli donish: «O‘z jig‘ildoni payida bo‘lgan odam qorinni to‘yg‘azib oлган molga o‘xshaydi», deganlar. Biz «xudbinlik» so‘zini ijobiy ma’noda sira qo’llamaymiz. Bu atama bizda faqat illatni anglatadi.

Zikr etilgan illatlarni biz shaxsga nisbatan olamiz. Holbuki, xalqaro miqyosdagi tama, xalqaro miqyosdagi ochko‘zlik, xalqaro miqyosdagi xudbinlik ham mavjud. Shaxslar orasidagi illatlar bir yoki bir necha shaxsni behuzur qilsa, shu illat egasini oqibat xor etsa, xalqaro miqyosdagi illatlar katta mojarolarni, urushlarni keltirib chiqaradi. Tarixdagi barcha fojialar, bugun sodir bo‘layotgan falokatlar zamirida aynan shunday illatlar yotadi.

Umidimiz yulduzları, bayon qilningan masalalar bir o‘qib chiqish bilan tushunilmaydi. Bu illatlardan qutulish chorasi qilishimiz kerak. Illatlardan holi bo‘lish – saodat darvozalarining ochilishl ekan, ne uchun bu darvozalarni ochishga o‘zimiz harakat qilmaylik? Yaqinlarimizga yordam bermaylik? Birov bir-ikki hikmat bilan tanishib, o‘zini o‘zi tarbiya qila boshlaydi. Boshqa birovga ko‘p kunlik yoki oylik, hatto yillik tarbiya lozim bo‘ladi. Tarbiyadan charchamaylik. Axir barcha yaqinlarimiz bilan saodatli hayot kechirsak qanday yaxshi!

«U ISROF QILUVCHILARNI SEVMAS»

Saxovat maqtovga sazovor xulq. Saxovat isrofgarchilik va xasislik o‘rtasida turgan bir fazilatdir. Alloh Taolo bunday fazilatli kishilarni maqtab deydi: «Ular infoq-ehson qilgan vaqtlarida isrof ham, xasislik ham qilmaslar, balki ehsonlari ana o’sha xasislik bilan isrofning o‘rtasida mo‘tadil bo‘lur» («Furqon» surasidan).

Umidimiz yulduzları, xafa bo‘lmang-u, ko‘p uchraydigan bir yomon odat sizning xonadoningizda ham bor. Aslida buni shunchaki «yomon odat» emas, «gunoh» deyilsa to‘g‘riroq bo‘lardi. Afsuski, necha minglab odamlar kabi xonadoningiz a’zolari ham bu odatlariningizni gunoh deb bilmaysiz. Bu gunoh ba’zan loqaydlik, ba’zan esa erinchoqlikdan kelib chiqadi. Mayli, gapni ko‘paytirmay, gunohga olib boruvchi yaramas odatlarimizni bayon qilay.

Uylarimizda elektr chiroqni yoqib-o‘chiruvchi moslama bor. Uni «yoqqich» deb nomlaganmiz. Bu moslamani ko‘proq chiroqni yoqish uchun ishga solamiz. Uni keraksiz paytida o‘chirib qo‘yishni yo unutamiz, yo erinamiz. Ayniqsa, oshxona va hojatxona chiroqlari bekordan-bekorga yonib turaveradi. Televizorni birov ko‘rmasa-da, ishlab turadi. Chin dildan aytинг-chi, ba’zan chiroq o‘chib qolsa,

yuragingiz siqilib ketadimi? Onalaringiz, opalaringiz yoki yangalaringiz dazmolni vaqtida qilolmaydi, kir ham yuvolmay qiyinalishadi, to'g'rimi? Ana shunda elektr quvvatini bekorga isrof qilganingizga achinasizlarmi yo yo'qmi? Suvni ham bekordan-bekorga oqizib qo'yasiz, a? Suv to'xtab qolgan kuni chelak ko'tarib ko'chaga chiqqanlarinzingizda o'sha gunohlaringizni yodga olasizlarmi yo yo'qmi? Yarim litrlik choynakka choy damlash uchun uch litrlik chovgumni suvga to'ldirib gazga qo'yasiz. Ikki yarim litr suv bekorga qaynaydi. Demak, uni qaynatishga ortiqcha gaz isrof bo'ldimi? Undan tashqari, gazni o'chirib-yoqishga erinib, pastlatib qo'ya qolasiz. Gaz soatlab yonib yotadi. Ba'zan chovgum erib ham ketadi, a? Gaz kelmay qolsa, uyingiz isimasa, qozondagi ovqatingiz chala pishganicha qolsa, buni gazni isrof qilganingiz uchun berilgan kichik jazo o'rnila qabul qilasizlarmi yo yo'qmi?

Bu masalalarda oiladagi dadangiz yoki bobongiz tanbeh berishsa, ayangiz, buvingiz yoki yangangizning balki g'ashlari kelar? «Bitta lampochkaning yonib turishiga shunchalikmi?», deb dadangizni xasislikda ayblashar? Bu holda ularga bildirib qo'yish kerakki, gap ne'matlardan foydalanganlik uchun to'lanadigan puldagina emas. «Beli og'rimaganning non yeishiga boq», degan maqolni eshitishgandir? Buni malomat yoki minnat o'rnila qabul qilishmasin. Fikr qilsinlarki, shu bitta lampochkaning bekorga yonib turgani uchun yuz so'm to'landi. Bu isrof bir soat yoki bir kun bilan cheklansa, kechirish mumkin. Lekin o'n kunda, bir yilda... qancha bo'ladi? Shu pulni havoga sovurmasdan kerakli narsaga ishlatgan yaxshi emasmi? Moddiy isrofdan tashqari masalaning yana boshqa muhim tomoni bor: xonadoningiz ahli uchun «arzimagan» hisoblangan isrofdan tabiat zaharlanishini o'ylab ko'rmaganmisiz? Oshxonangizda yonib turgan gaz qancha kislorodni isrof qiladi? Elektr quvvati ishlab chiqarish uchun gaz yoki boshqa yoqilg'ilar yoqiladi. Atrof-muhitga salbiy ta'sir etish evaziga ishlab chiqarilgan elektr quvvatini siz va sizga o'xshaganlar isrof qilib turishini ham kam o'ylaysiz. Bu tanbehdan ranjimang. Ha, yosh bo'sangiz ham isrofda ishtirokingiz bor. Opangiz yoki ayangiz yoqib qo'yan lampochkani yoki gazni o'chirib qo'yish qo'lingizdan kelmaydimi? Maktabingiz yoki litsey, kollejingizda ham shunga o'xshash isrofga duch kelasiz-u, ahamiyat bermaysiz.

Yoshlik kezlarimizda o'tmishdagi boylarni yomonlashga qaratilgan hikoyalarni ko'p eshitganmiz. Boy albatta xasis va zolim bo'ladi, degan haqiqatni omma ongiga singdirishga urinishardi. To'g'ri, baxil va zolim boylar bo'lgandir, bunaqlari hozir ham uchraydi. Lekin o'shanda misol tariqasida keltiriladigan voqeada baxillik unsuri yo'q edi. Aytillardiki, bir

xasis boyning uch xotini va o'n kelini bor ekan. Shom payti hammalari qorachiroqlarini ko'tarib kelarkanlar va boy bitta gugurt cho'pi bilan barcha chiroqlarni yoqib berarkan. Bu hol hozirgi yoshlarga ham xasislik bo'lib tuyulsa, ehtimol. Bilmadim, boy balki gugurtga sarflanadi-gan pulini o'ylagandir, har holda, u damlarda gugurt noyob va qimmat bo'lgan. Ayrim xonadonlarda gugurt yo'qligi uchun hokandoz ko'tarib qo'shninikiga chiqishgan, o'choqdagi cho'g'dan olib chiqib, o't yoqqanlar. Shoshib turgan odamlarga qarab «Nima, olovga kelganmiding?» degan ibora shundan kelib chiqqan. Xullas, o'sha boyning niyati boshqa bo'lsa ham, harakatida, amalida isrofdan qochish bor edi, shu bois uni baxil-likda ayblamaganimiz yaxshi.

Alloh o'zining rasuliga xitoban deydi: «Qavmi qarindoshga, miskin va yo'lovchiga xayr-u ehson bilan ularning haqlarini ado eting va **is-rofarchilikka mutlaqo yo'l qo'y mang!** Chunki **isrof qilguvchilar shaytonlarning do'stlari bo'lgan kimsalardir.** Shayton esa Rabbiga o'ta noshukr bo'lgandir» («Isro» surasidan). Ulamolarimiz bu oyatlarni shunday tafsir qiladilar: isrofchilar ne'matning qadriga yetmaydi. Agar shukr etsa, o'shani isrof etmasdi, balki yaxshilik yo'lida sarf etgan bo'lardi. Isrofchi noshukr bo'lgani sababli o'ziga berilgan ne'matni botilga, nohaqqa, harom-harishga, ma'siyat va yomonlikka sarf qiladi va bu borada shaytonga birodar bo'ladi. Shaytonning esa noshukrlik bobida tengi yo'q. Shunday ekan, isrofchining boshiga ham o'z birodari shaytoni la'inning boshiga tushgan balo-ofatlar tushishi turgan gap. Bundaylar tarixda ko'p uchraganlarki, Shayx Sa'diy hazratlari bejiz yozmaganlar:

Bir taqvodor odamning o'g'li otasining fazilatlaridan mahrum edi. U boy merosga ega bo'lgach, mol-dunyo aqlini oldi-yu, bosar-tusarini bil-may qoldi. Bu boylikni tejab sarf qilmay, isrofarchilik yo'lini tutdi, uning qilmagan fisq-u fujuri qolmadidi. Bir daf'a men unga nasihat qilib aytdim:

— Ey, o'g'il, kirgan boylik oqqan suvday bo'lsa, xarj tegirmon toshi aylanishiga o'xshash bo'ladi. Daromadi ko'p bo'lgan kishigina ko'p sarf etishi mumkin. Sen hoy-u havasni qo'y, aql-adab yo'liga kir, mol-u dunyong tamom bo'ganidan keyin ko'p mashaqqatlarga duchor bo'lasan. Pushaymon foyda qilmaydi.

Yigit so'zimga kirmadi. Ikkinci marta tanbeh berganimda ham parvo qilmay, o'zining tutgan yo'lidan qaytmadi. Shundan keyin nasihat qilishni tark etdim.

Oradan biroz vaqt o'tgach, uning tilanchilik qilib yurganini ko'rdim. Shunday holida yarasiga tuz sepib, bir narsa deyishni o'zimga ep ko'rmasdim, holiga achinib, o'z-o'zimga xitoban dedim:

– Nodon odam nihoyatda g'urur mastligi tufayli bir kun muhtojlikka tushib qolishini o'ylamaydi. Daraxtlar bahor faslida gullarini sochib yuboradilar, qishda hatto barglari ham qolmaydi...

Bu hikmatdan oladigan ma'nomiz shuki, «yomg'ir yog'ib turmasa katta daryolar ham qurib qolar ekan, daromadingni sovurma. Muhtojlikka tushib qolishni istamasang, qo'lingdagi mol-davlatingni behudaga sarf qilma, isrofgarchilikdan saqlan, shunday qilsang, boshqalarning mol-mulkiga ko'z olaytirmay, rohatda yashaysan».

Hazrat Navoiy «O't ishi – qovurmoq, yel ishi – sovurmoq», deydilar. Yana deydilarki: «Isrof saxo emas va itlofn (yo'qotish, barbod qilishni) ma'no ahli saxo demas». Ya'ni, isrof qilish – saxiylik emas, o'rinsiz sovurishni aqli odamlar saxiylik demaslar. Halol molni kuydirganni devona derlar. Yorug' joyda sham yoqqanni aqldan begona derlar.

*Xudo molig'a qilmoq isrof ne?
Junun ahlidek muncha itlof ne?*

Odamiylikda mol-ashyo ham himoyalangan. Molni isrof qilgan, talofat bergen jazosini oladi. Bunga e'tibor beraylik: «Bir odam o'z tovog'ini bekordan bekorga sindirdi». O'zining tovog'ini sindirdi. O'zgaga zarari tegmadi. Buning uchun ham jazo bormi? Bor! Nima uchun? Erga yo qaynonaga jahl qilib idish-tovoq sindiradigan kelinlarimiz ham bor. Albatta, oila sharoitida bu ish uchun darrov jazo berilmaydi. Lekin tasodify sindirilgan piyola yoki kosa uchun ham qaynona yoki erving norozi bo'lishi tabiiy. Ba'zilar norozilidari bilan cheklanadilar, ba'zilar tanbeh beradilar, ba'zilar so'kadilar. Agar piyola birovga achchiq qilib sindirilgan bo'lsa, er tomonidan mushtning ishga tushib ketishi hollari ham uchraydi, shundaymi? Biz oiladagi jazo emas, shariatga ko'ra belgilangan jazo haqida so'z yuritaylik. Aziz yoshlarimiz bu masalaga ham ko'proq e'tibor bersinlar.

Shariatda molga tajovuz qilish haromdir. Molni asrash buyurilgan. «La zarara vala zirora fil islam» – Islomda zarar ko'rish va zarar yet-kazish yo'q, degan hukmni unutmaslik kerak.

Oilada kelin qaynonaga achchiq qilib piyola sindiradi. Qo'shnilar orasida nizo chiqib, biri ikkinchisining moliga chang soladi. Maqsad – molini tortib olish emas, balki yo'q qilish. Masalaga diqqat qilaylik: men qo'shnimdan ranjisam-da uning xirmonini yoqishga haqqim yo'q. Odamiylik nuqtayi nazaridan ham bunday qilish mumkin emas. Gunoh bo'ladi. Buning og'ir jazosi bor. Desamki: «U mening xirmonimi yoqqan edi, men ham uning xirmonini yoqaman». Bunday qilishga ham haqqim yo'q. Zararga zarar bilan javob qaytarishga ham haqqim

yo'q. Lekin qoziga (hakamga) murojaat qilib, ziyon o'rnnini qoplab berishni talab etishga haqliman. Moliga esa talofat berolmasman. Dunyoviy qonunlarda ham bu hol zikr etilgan.

Bir bola muallimning oldida kuygan lampochkani devorga otib sindirdi. Buning uchun muallim uni jazoladi. Muallimga: «Nega jazo berdingiz, axir lampochka kuygan edi-ku!» deganlarida, u kishi: «Kuygan bo'lsa-da, ehtimol biror narsaga yarardi, tayyor narsani buzish, sindirish to'g'ri emas», dedilar.

Azizlar, bu sizga ham g'alati tuyuldi, a? Ha, biz shunaqa bo'lib qolganmiz. Ko'p narsalarni keraksiz, deb tashlab yuboraveramiz. Bir kelinni eshitgan edim, idishlarni yuvishga erinib «darz ketibdi» degan bahonada axlatga tashlab yuborar ekan. Kiyimning yirtilgan yo titilgan joylariga yamoq solib, yirtilgan poyabzalni yamab kiyib yurish menga g'alati tuyulmagani uchun bugungi yoshlarning ohori to'kilmagan kiyimiarni tashlab yuborishlariga befarq qarab turolmayman. To'g'ri, hozir biron kishi yamoq shim kiysa darrov kalaka qilamiz, uni baxilikda ayblaymiz. Lekin dunyoning qaysi bir joyida shu yamoq shimga ham zor odamlar borligini o'ylab ko'ramizmi? Yamoq kiyib yurish tarafdoi emasman. Hammaning orasta yurishi g'oyat yaxshi! Lekin orastalik bilan kibrni aralashtirib yubormaslik ham kerak. Bugun aksar hollarda kibrga berilib isrofga yo'l qo'yilyapti. Shundaylar borki, bitta ko'yakni ikki yo uch martadan ortiq kiymaydi. Bir emas, bir necha javon kiyimga liq to'la bo'ladi. Shunaqalar bilib qo'yishsinki, kiyilmay turgan kiyimlari uchun ham hisob berishga to'g'ri keladi.

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Alloh Taolo uchta ishingizga g'azab qiladi: bo'lar-bo'lmas gapni naql qilib yurmog'ingizga; ko'p surishti-raverish va ko'p tilanishga; molni noo'rin yerlarga sarf qilib zoye qilmog'ingizga». Nabiy muhtaram «Saba» surasidagi «Ayting, «albat-ta, Rabbim bandalaridan O'zi xohlaganiga rizqni keng qilur va O'zi xohlaganiga rizqni tang qilur. Biror narsani ehson qilsangizlar, bas, Allah uning o'rnnini to'ldirur», kalimasini ayta turib «isrof ham, tanglik ham qilmasdan sarflangiz», deb izoh bergen edilar.

Turklar hayotidan ibratlvoqe. Bir odam qarindoshiniklga borib, uylanmoqchi ekanini aytdi. Qarindosh ayol o'ttada turib, uni uylantirib qo'ydi. Er to'yning ertasiga bir xaltachada qahva olib kelib xotiniga berdi. Xonim xaltachani ehtiyotkorlik bilan ochib, qahvadan ichimlik tayyorlay boshladi. Xaltachani esa derazadan tashqariga otib yubordi. Er uning harakatlarini diqqat bilan kuzatib turgan edi. U darhol o'ttada turgan qarindosh ayolni chaqirdi-da: «Men bu xotindan ajrayman», dedi.

Qarindosh ayol oradan fursat o'tib yigitni yana uylantirdi. Yigit bu xotiniga ham bir xaltachada qahva keltirdi. Yangi kelin ham xuddi

avvalgisiday ish tutdi: qahvani finjonga soldi-da, xaltachani tashqariga uloqtirdi. Yigit bu xotinni ham taloq qildi.

O'rtada turgan ayol uning bu qilig“idan ranjib, bir tanishiga hasrat qilib: «endi qiz qidirmayman, bo'ydoqligicha yuraversin», dedi alam bilan. Buni eshitgan tanish ayolning qizi «qarindoshingizga men tegaman», deb qoldi. Qarindosh xotin «seni ham haydaydi», deb ogohlantirsa ham ahdida qattiq turdi-da, o'sha yigitga turmushga chiqdi.

Er eski odatini yana takrorladi. Kelin eri olib kelgan xaltachani shoshilmay, avaylab ochdi, qahvani finjonga soldi. So'ng xaltachani tashlab yubormay, taxladi-da, ipi bilan olib qo'ydi. Xotinining harakatlarini ziyraklik bilan kuzatib turgan er:

– Xonim, nega bu xaltachani olib qo'ydingiz, tashlab yuboravermaysizmi? – deb so'radi.

– Nega tashlayman? – dedi kelin. – Ota-bobolarimiz «Saqla sonmonni – kelar zamoni», deganlar. «Bir kuni bu xaltacha kerak bo'lib qolar», – dedi.

Er: «Ipini nega olib qo'ydingiz? Bir qarich ip nimaga yarardi?», deb so'radi.

– Ro'zg'orda hamma narsa kerak. Bir kun biror narsani bog'lashga yarab qolar. Hozir bu ip bizdan biror narsa so'rayotgani yo'q. Ortiqcha narsaning zarari bo'lmaydi, – dedi kelin.

– Albatta, xonim, – dedi er. – Mana endi ro'zg'or tebratadigan, tadbirli, oqila ayolga uylanibman, Xudoga shukr!

Dunyoda huzur istagan bugungi kelinpushshalarimiz, ertaga kelinlik baxtiga yetuvchi suyukli qizlarimiz bu bayonni o'qib g'ashlari kelmasin-da, aksincha, undan ibrat olsinlar va dunyoda saodatli bo'lib yashasinlar. Yana «bu qanaqa xasis odam o'zi, bir parcha qog'oz, bir qarich ip uchun xotini bilan ajrashsa», deb ensalari ham qotmasin. Yaxshilab tushunib olsinlar. Agar bu odam xasis bo'lganida ro'zg'or yuritishni biladigan oqila ayolni izlab oldingi to'ylariga pul sarflagan bo'larmidi?

Uylanishdan oldin oqil er qizni sinab, tarbiyasini bilib, lozim topsa uylanadi. Shunday aqli odamlar keyin huzur topadilar. Aksincha, «menga xotin bo'lsa bo'ldi-da», deb uchraganiga uylanaveradiganlar jahannam hayotida yashaydilar. Ularning o'zlarini isrofdan qo'rqlaydilar va ahli ayollarini ham bu gunohdan to'xtatmaydilar. Oqibatda o'zlariga o'zlarini jahannam hayotini yaratadilar.

«Ey, Odam farzandlari! – deb xitob qilinadi Qur'oni Karimning «A'rof» surasida. – Har bir ibodat chog'ida o'z ziymatingizni oling. **Yeb-iching va isrof qilmang. Chunki U isrof qiluvchilarni sevmas».**

Yeb-ichish – gunoh emas. Isrof qilish gunoh. Afsuski, ba'zi kishilar yeb-ichishning xilma-xil va ko'p bo'lishini hayotning asosiy mezoni deb biladilar. Bizda «oziq-ovqatni isrof qilish» deganda yemay, tash-

lab yuborishni tushunadilar. Bu aslida to'g'ri, ammo keragidan ortiq yeyish ham isrofdir. Yeb-ichish kerak ekan, deb qorin bandasi bo'lish ham odam bolasiga munosib emas. Hozirgi ko'p kasalliklarning kelib chiqishiga ana shu isrofgarchilik sabab bo'lmoqda. Sahobalardan birlari yahudiya: «Qur'onning yarim oyatiga butun tib ilmi joylashgan», deb ayni shu oyatni o'qigan ekanlar. (Ko'p yeyishning zarari haqida so'z yuritib edik, yodingizdami?).

O'rni kelganda yana bir narsaga diqqatingizni qaratay. Bugun hayotimizni qog'ozsiz tasavvur eta olmaymiz. Har bir xonadonga juda ko'plab qog'oz turli ko'rinishiarda kirib keladi. Qog'oz vazifasini o'tab bo'lgach, ko'pchilik uni g'ijimlab, axlatga tashlaydi. Siz bir o'ylab ko'ring-a, birinchi sinfdan beri qancha daftarlarni oxirigacha to'ldirmay tashlab yubordingiz, qancha oppoq sahifalarni isrof qildingiz. «Daftaram tugab qoldi», deganingizda dadangiz yoki ayangiz daf-taringizni varaqlab ham ko'rmay, yangisini olib kelib beraverishdi, siz esa isrof qilaverdingiz. Shunday batartib oilalar borki, ular keraksiz qog'ozlarni ham tashlab yuborishmaydi, balki taxlab, to'plab, qog'oz parchalarini sotib oluvchilarga topshirishadi. Keraksiz qog'ozlarni to'plash ortiqcha zahmat talab etmaydi. Jinday hafsala bo'lsa, bas. Kim savob talabida bo'lsa, shu ishni qiladi. Ba'zilarga shu qog'oz parchasi uchun to'lanadigan pulning miqdori kam tuyulib, xuddi o'zlarini pastga urayotganday bo'ladilar. Lekin gap pulda emas, isrofdan saqlanishda. Siz to'plab topshirgan keraksiz qog'oz parchalari qayta ishlanib, o'zingizga yana xizmat qiladi. Masalani yana tabiat himoyasiga qaratsak, shu qilgan ishingiz evaziga bir necha daraxt kesilmay qolishi mumkin. Har holda qog'ozning daraxtdan ishlanishini bilsangiz kerak. Bir-ikki oy mobaynida to'plab topshirgan qog'ozlaringiz evaziga bitta daraxt kesilmay qolsa, shuning savobiga erishasiz-ku!

Daraxtni butasak, shoxchalarni tashlab yuboramiz. Yevropada esa ehtiyyotlab, to'plab oladilar, quritib so'ng maydalaydilar va mebel sanoatida ishlatadilar. Ularda bizdagidan ko'ra daraxt ko'p, o'rmondan kesib kelsa bo'laveradi. Lekin axlatga tashlab yuboriladigan shoxchalardan foydalanish evaziga bir qancha daraxtlarni saqlab qolishadi. Biz nima uchun shunday qila olmaymiz? Yangi yilda minglarcha oilalarda archa yasatadilar. O'n kundan keyin esa tashlab yuboradilar. Olmoniyada esa bunday isrofga yo'l qo'yilmaydi. Odamlar archani ko'chaga chiqarib qo'yishadi. Maxsus mashina yig'ishtirib olib, uni qayta ishlaydi.

Bu isroflar ko'pchilik uchun arzimagan bir gapday tuyuladi. Xo'p, unda nonning isrof qilinishiga nima deymiz? Nonning isrofiga nisbatan munosabatda oilalarimiz orasida farq bormi? Bir oilada suvi

qochgan non po'choqqa tashlab yuboriladimi? Ikkinchisida buning katta gunoh ekanini bilib, isrofga yo'l qo'yishmaydimi? To'kinlik zamonida yashayotganimiz uchun nonni isrof qilishdan uyalmaydigan, gunohidan qo'rqlaydigan bo'lib qolganmiz. Bu gunoh ishlarga qishloqqa nisbatan shaharda ko'p duch kelamiz. Oiladagi go'dak ham, o'smir yoki erta-indin uzatildigan qiz yoki uylanadigan yigit ham dasturxon ustidagi nonni ushiab ko'radi (Sizda bunday odat yo'qmi, ishqilib?). Salgina suvi qochgan bo'lsa, «yangisi yo'qmi?», deb so'raydi. Ba'zan non bo'laklari, ba'zan butun-butun nonlar mog'orlab ketadi. Po'choqqa tashianadi. Mahallalarda chorvasi bor xonardonlar mol-qo'yga beradilar. Ko'p qavatli uylarda esa axlatga tashlanadi. Mana shu «nonko'rlik» deyiladi. Kim nonni xor qilibdi, ertami yo indin bir tishlam nonga zor bo'lib qolishidan qo'rqsin.

Bugun nonni qadrlamayotganimizning ikki sababi bor: birinchisi – dasturxonimiz to'kin. «To'qlikka – sho'xlik», deganlariday, dasturxonimiz hamisha shunday bo'lishiga ishonib qolganmiz. Ikkinchisi – farzand tarbiyasida nonni qadrlash, uni isrof qilmaslik masalalari tushib qolgan. Men bolaligimni ko'p eslayman. Nonning hatto ushog'ini ham qadrlash lozimligini uyda ota va onamizdan ham, ko'chada begonalardan ham eshitardik. Faqat uyda emas, hatto ko'chada kimdir tushirib ketgan ushoqni ko'rsak, olib, changini puflab, ko'zga surtlb so'ng yeyishni tayinlashardi. Hozir uydagi dasturxonadan bir bo'lak non pastga, gilam ustiga tushib ketsa, olib yeyilmaydi, aksincha, po'choqqa yoki axlat chelakka tashlanadi. «Non ushog'ini olmay bosib o'tsang ko'r bo'lasan», deb ta'kidlashardi. Ko'rlik jismonan emas, ma'naviy jihatdan ekanini keyinroq tushunib yetdik.

Faqat non emas, ovqatlar ham isrof bo'lyapti. Kimdir «qotgan non, achigan ovqat isrof bo'lmaydi, molga beriladi», deydi. Ha, shunday hollar bor. Biroq, birinchidan, molga berilmay, axlatga tashlanayotgan non va taomlar ozmi? Ikkinchidan, non va ovqat inson uchun berilgan ne'mat! Mol-u qo'yning nasibasi, yemishi boshqa. Shunday ekan, unutmaslik kerakki, kim isrofdan tiyila olsa, boshqalarga muhtoj bo'lmay yashaydi. Isrofning eng hurmatli oilalarni buzganiga, eng boy uylarni vayron qilganiga, eng yuqori mansablardan tuban tushirganiga, eng shuhratli nom-u nasabga ega bo'lganlarni xor-zor qilganiga tarix guvoh. Shu sababli isrofdan saqlanish, har bir ishda tejam va iqtisodga rioya qilish borasida ko'p da'vatlar qilinadi.

Non qadri, non isrofi haqida ko'p gapiriladi. Mavzu muhim bo'lgani sababli gapim sal cho'zilsa ham yana biroz fikr yuritishga hojat sezyapman. Agar maqsadni yaxshi anglab yetdim, desangiz, uch yulduzchalar orasidagi satrlarni o'qimasangiz ham mayli. Hafsalal-

bilan o'qishda davom etsangiz, kam bo'lmaisiz. Xayolni yoritib o'tgan bir voqeа kaminani suhbatni cho'zishga undadi. Bunday voqeani siz ham uchratgandirsiz. Oshxonada taomlanib o'tirganimizda ittifoqo ro'paradagi stol atrofida davra qurban qizlarga ko'zim tushib qoldi. Davradagi to'rt qiz ovqatlarini yeb bo'lishgach, bir to'g'ramdan non olishib, bo'yoqlari chaplangan lablarini artishdi. Nihoyatda xunuk qiliq, nihoyatda xunuk manzara, to'g'rimi?

* * *

Inson uchun yaratilgan eng ulug' ne'matlardan biri nondir. Ayrim ne'matlarni bir hafta, bir oy yoki yil iste'mol qilmay yurish ham mungkin. Lekin nonsiz yashashni tasavvur etish qiyin. Eng totli ne'matlarni ham ikki kun ketma-ket iste'mol qilsangiz, uchinchi kun unga qaragingiz ham kelmaydi. Lekin non hech qachon me'daga tegmaydi. Inson barcha maxluqot orasida aziz va mukarram qilib yaratilgani uchun ham unga shunday ne'matlар nasib etilgan.

Men qizlar davrasidagi xunuk manzarani tilga oldim. Aslida atrofimizga nazar tashlasak, kattalar orasida ham non qadrini unutayotganlar, nonni isrof qilayotganlarni ko'ramiz. Agar yoshlar non qadrini bilmayotgan bo'lsalar, demak, bunga kattalar ayblidirlar. Masalaga mantiqan qaraylik: non qadrini bilmagan katta odam farzandiga bu borada qanday nasihat qilishi mumkin? Nonni isrof qilayotgan odam yermi shudgor qilib, bug'doy qadagan, yetishtirgan, o'rib olgan dehqonitoring, tegirmonda ter to'kkan ishchining, tandirning olovli og'zi oldida zahmat chekkan novvoyning mehnatini qadrlarmidi?

Non uchun xizmat qilayotganlarning manglay teri iqtisodiy jihatdan hukumat tomonidan taqdirlanadi. Ma'naviy qadri esa siz bilan biz tomonimizdan bo'ladi. Avvalo qorin to'yib, shukronalik duosi qilinayotganda ularning haqiga ham xayrli tilaklar bildirilsa savob ustiga savob bo'ladi. Eng muhimi – ularning mehnatlarini qadrlash bizlarning nonni isrof qilmasligimizda namoyon bo'ladi. Tasavvur qiling: bir shoir yangi she'ri yozilgan qog'ozni sizga in'om etdi. Siz she'rning yarmini o'qib, so'ng qog'ozni g'ijimlab tashladiting...

Non isrofi – noshukrlikdan kelib chiqadi. Oldingi suhbatimizdagи fikrni takrorlayman: hozir dunyoda million-million odamlar bir burda nonga zor bo'lib yashayapti. Biz shuni o'ylaymizmi? Yoki uyi non va boshqa ne'matlар bilan to'kin oiladagi xasta odam bir tishlam nonni chaynab yuta olmaydi. Buni-chi, buni ko'z oldimizga keltira olamizmi? Xudo dasturxonimizni to'kin qilib berdi, ne'matlarni iste'mol qilishimiz uchun salomatlik berdi. Bunga shukr qilish o'rniغا bu ne'matlarni nima uchun isrof qilamiz?

Shoir Anvar Eshonov yozgan edilar:

*O'zbekiston kuziday bugun dasturxon to'kin,
 Turnalarday tizilib, yuraklari ezilib,
 Qora non navbatida turganlarning haqqi ham,
 Ulug' jang yo'llarida ko'ksidan qon sizilib,
 Yevropada o't kechib yurganlarning haqqi ham
 Nasibangga qo'shilib turar dasturxoningda.*

Yoshi ulug' otaxonlar, onaxonlar bir burda non uchun qishning sovug'i, yozning jaziramasi demay tun-u kun navbatda turganlarini unutishmagandir. Bu azobiarni eslab turishning foydasi bor. Albatta, biz yoshlarga bu azobni ravo ko'rmaymiz, Xudo saqlasim! Lekin o'tmish inson uchun hamisha saboq bo'lib xizmat qilishi kerak.

*Bu yo'llar
 ko'p qadim yo'llar,
 Besh million,
 o'n million
 yuz million nafar
 qullar va tullar,
 Gardanda cho'yandan quyilgan zanjir,
 yerlarda hasharot kabi
 Ochlidkan,
 zorlikdan gezarib labi,
 Ojiz,
 mahkum,
 xor va betadbir:
 – Non! – deya,
 – Non! – deya
 surinib kechmishdir.*

G'afur G'ulomning bu satrlarini katta avlod unutmagandir? Yosh avlod ham bu kabi satrlar zamirida yotgan ma'nolarni uqsa yomon bo'lmas edi.

To'ylardagi isrofgarchiliklar haqida tinmay gapiriladi, lekin amal qilinmaydi. Odamlar to'y yoki ma'raka qilib savob topish o'rniga gunohga botayotganlarini tushunishlari shunchalar qiyinmi?

Bog'cha va maktab, kasalxona va harbiy hamda harbiylashgan qism, shuningdek, o'quv yurtlari oshxonalaridan chelaklab qoldiq ovqat va nonni ko'tarib chiqayotganlarni ko'rgan mudiralar, direktor-

lar, bosh vrachlar va boshliqlar loqaydlik qilmasalar qanday yaxshi! Biz bir-birimizga g'oyat mehribonmiz. Shifoxonadagi birodarimiz ziyoratiga borishda kamida ikkita yoki to'rtta non olamiz. Holbuki, bemorga bitta non kifoya (Hatto non olib borishning mutlaqo zarurati yo'q. Chunki shifoxonada bemorlarga yetarli miqdorda non beriladi). Lekin biz bitta non ko'tarib kirishga xijolat bo'lamiz. Nonni isrof qilishdan esa uyalmaymiz.

Restoranlar, oshxonalarini, to'yxonalarni kuzatsangiz kerak. Suv bo'yalarida joylashgan oshxonalaridan axlat va po'choqqa aralash tashlanayotgan non qoldiqlariga qarang! To'ya borganimizda dasturxon ustida siniq non bo'laklari bo'lsa-da, yana non sindiramiz: «bizni ham to'ya yetkazsin», degan niyatda sindirilarmish. Bunday bema'nilikni kim o'ylab topdi ekan, hayronmiz! Yaqindagina, sovet davridagi to'y tashvishlari va mashaqqatlarini unutdikmi? To'y qilishdagi eng og'ir masala nima edi? Ikki-uch qop un topish edi. Sovetlarning rahbariyati «siz paxta beravering, biz non bilan ta'minlaymiz», degani bilan va'dasini bajara olmasdi. Do'konga un kelganda ikki kilo un olish uchun soatlab navbatda turishlarni unutmagandirmiz? Nonni isrof qilayotgani uchun gunohga botayotgan kimsaning niyati Yaratgan huzurida qanday qabul bo'lar ekan? Shoир aytmoqchi: «Bo'g'ib o'ldir-gim kelar, serbo'yoq lablarini non bilan artayotgan satang xonimni ko'rsam... Adliya ministri! Sizdan qat'iy iltimos, isrof qilsa kim nonni, qattiq jazo berilsa...» Shoирning bu taklifiga qo'shiluvchillar ko'p. Lekin gap jazoda emas. Gap insofda, vijdonda! Oliy majlis va Senat shunday qonun qabul qilgan taqdirda ham isrof qiluvchilarning ongida o'zgarish bo'lmas ekan, non isrofi birdaniga to'xtab qolmaydi.

Zamonlar bo'lgan – nonning har bir qadog'i oltin bilan o'lchangan. Oltini bor odamlar bir tishlam non topa olmay xor bo'lganlar. Biz ba'zan «non necha pul?» deb so'ravymiz. Narxini bilib, pulini to'laymiz. Aslida biz non uchun emas, nonga xizmat qilganlarning haqini to'ladik. Nonning o'zi esa beba ho ne'matdir.

* * *

Non isrofiga doir gaplarni yakunlab, mavzuning boshqa tomonlariiga o'taylik.

Agar non bo'lmasa, odam boshqa narsalarni yeb hayot kechiraverishi mumkin. Lekin havo bilan suv bo'lmasa-chi? Bu ikki ne'matning o'rnini hech narsa bosa olmaydi. Olayotgan nafasimizning qadriga yetmaymiz. Havoning qanday ne'mat ekanini nafas qisish xastaligiga yo'liqqan bemorlardan so'rash kerak. Havoning tozaligini asrash dunyo muammosi hisoblanadi. Dunyoning ayrim katta shaharla-

rida toza havo yetishmay qolyapti. Ko'chalarda toza havo beruvchi moslamalar o'rnatilgan. Dimiqa boshlagan odamlar pul to'lab nafas oladilar. Havoni ifloslash dunyo bo'yicha ommaviy tus organ. Sanoat korxonalaridan chiqayotgan zaharli gazlar, avtoulovlarning zahari, samodagi uchoqlarning zahari... Odamlar o'zlarini o'zları zaharlash bilan band. O'zlarinigina zaharlasalar mayli edi, avlodlarga zaharlan-gan sayyorani tashlab ketishdan uyalmaydilar.

Azizlar, bu dunyo muammosining oilaga aloqasi yo'q, demang. Oilaga ham taalluqli joylari bor. Avvalo, har bir odam o'zi yashayot-gan sayyora taqdiriga befarq qaramasligi kerak. «Ona sayyora», «Ona yer» deb ardoqlaganimiz holda uning xastaligi bilan ishimiz bo'lma-sa, shifolash chorasi ko'rmasak, biz qanday farzand bo'ldik? Endi xonadonimizga qaytaylik: suhbatimiz avvalida aytganimiz gaz yoki chiroqlar bekorga yoqib qo'yilishiga qo'shimcha yana qanday aybimiz bor? Ayniqsa, hovlida yashaydigan xonadonlarda ortiqcha qog'ozlarni, kuzda va bahorda esa xazonlarni yoqib yuboradilar. Mayli, qog'oz yoki xazon bir tutamgina bo'lsin, lekin u yonib ado bo'lgunicha nafas olishimiz uchun berilgan havo ne'mati isrof bo'lyapti-ku! Siz bir tutam yoqing, men ham bir tutam yoqay, besh-olti qo'shni ham yoqsin... Yana bir gap: bugun avtoulovlar juda ko'paydi. Shuning barobarida ko'pchilik ulovga bog'lanib qoldi. Ayniqsa, yoshlar besh-olti yuz qadam joyga ham piyoda yurishga erinib, mashinasiga o'tiradi. Buning nimasi yomon, dersiz? Birinchidan, jismoniy harakatning cheklanishi oqibatida kishi zaiflashib boraveradi. Ikkinchidan, ulovdan chiqqan is gazi havoni ifloslaydi. Siz bilan biz shu havodan nafas olamiz. Turli-turli, og'ir-og'ir xastaliklar shu zaharlanish oqibatida yuzaga chiqyapti. Yaponiyada xizmatga velosipedda kelganlarga mashinada qatnaydiganlarga nisbatan ko'proq haq to'lashar ekan. Piyoda keluv-chilar esa ulardan ham ko'proq ish haqi olar ekan. Chunki piyoda yuruvchilar ularga nisbatan kamroq xastalaran ekan-da!

Suvga bo'lgan hurmatsizligimiz haddidan oshdi. Qishloqlarda ham, shaharlarda ham anhor, soy, ariq suvlari to'lib oqyapti. Lekin hech kim egilib, bir hovuch suv olib ichmaydi. Qo'lini, yuzini ham yuvmaydi. Nega? Negaligini hamma biladi – suv ifloslangan. Bu ariq-soylarda suv o'tlari yo'q hozir, hatto zuluklar ham qirilib ketgan. Bu suvning iflosligiga faqat kalamush chidayapti. Qishloqlarda dalaga sepilgan zaharli dorilar suvga tushgani uchun ham ichish xatarli. Shaharlarda esa hojatxonalarini anhorga chiqarib qo'yuvchi noinsoflar ham bor. Ayniqsa, «dacha» deb nomlan mish dalabog'larda shaharnikiday sharoit yaratish uchun hammom, hatto hojatxonalarining quvurlarini soyga qarab burishadi.

Hovlilarda esa qolgan ovqatdan tortib axlatgacha ariqqa tashlana-di. Bu ishni qiluvchi ayollar qilmishlarining uyat va gunoh ekanini biladilar, shuning uchun kun yorug'ida emas, birov ko'rmasin, deb kech qorong'uligida tashlaydilar. Avvallari sovchilar qizlarning hovli supurishini kuzatisharkan. Agar hovlini ariq tomonga supursa, ayb hisoblab, aynib ketisharkan. Shuning uchun onalar qizlarini tarbiya qilganlarida ishni ariq labidan boshlab, yuqoriga qarab supurishni o'rgatishgan.

Har bir odam chanqaydi va chanqog'ini tez orada qondiradi. Bir soatlak tashnalikka chidash og'ir. Bir kunlik tashnalik azobini tasavvur qilish ham qiyin. Shunday ekan, nega hayot manbayi bo'lgan suvning qadriga yetmaymiz?

Bu savolni har birimiz har kuni o'zimizga berib, javob topishga urinaylik. Bu ne'matga nisbatan har birimizda ozmi-ko'pmi noshukrlik borligi va buning jazosi ham mavjudligini unutmasak va shunga qarab yashasak, o'zimizga foyda. Islom dini suvni iflos qilmaslikni o'rgatadi va talab ham qiladi. Olmoniyaliklarning yaxshi odati bor: tish yuvadigan bo'salar, suvni oqizib qo'ymay, bir stakanga quyib oladilar. Bu odat aslida bizlarga xos. Bizda hatto tahorat suvini ham tejash buyuriladi.

Bolaligimizda bizlarga: «suvga tupurma, tupursang – pes bo'lasan!» deb tarbiya berishardi. Biz ariq suviga non oqizib yeyishni, qirg'oqqa yotib olib ariqdan suv simirib ichishni yaxshi ko'rardik. Ariq suvi shu darajada toza va musaffo edi. Har bir mahallada hovuz ham bo'lardi. Qishda hamma shu hovuzdan suv ichardi. Hovuzdag'i suv buloqniki kabi zilol bo'lardi...

Rivoyat. Bir parhezkor kishining umri oxirlab, ajali yaqinlashdi. Uning yolg'iz o'g'li hali yosh, hayot tajribasi yo'q edi. U o'limi yaqinlashganda o'g'lini huzuriga chaqirib vasiyat qildi: «Alloh Taolo menga jon berib, mol va ne'mat ato qilibdi. Men bu mol va ne'matni ranj va mashaqqatlar bilan qo'liga kiritganman. Ammo endilikda bu mollar osonlikcha sening qo'lingga o'tgusi. Lekin sen buning qadriga yetmasdan, noahillar bilan do'st bo'lib yelgasovurmasliging lozim. Isrofgar-chilikdan o'zingni saqlashga harakat qil! Balki men o'lganimdan keyin sen noahillar bilan do'stlasharsan va ular seni fasod yo'liga boshiab, barcha mol-mulkingdan judo bo'larsan. Shuni esingda tutki, mendan senga qoladigan mol-mulkning hammasini sotsang ham, ammo uyni sota ko'rma! Agar ovqating tugab, puling oxiriga yetib tirikchililing o'tmay qolsa, do'sting dushmanga aylanadi. Mabodo shunday ahvol sodir bo'lib qolsa, zinhor sen o'zingni yomonotliq qilma. Kichik

uyning shiftiga arqon osib, tagiga kursi qo'yib qo'yanman. Sen o'sha uyga kirib, kursiga chiqib, arqonni bo'yningga solgach, kursini tepib yuborishing lozim. Zotan, dushmanidan ehson so'rab yashamoqdan ko'ra o'lim ming karra afzalroqdir!..»

Ota shu vasiyatni qilgach, oxirat safariga ravona bo'ldi. Otasining ta'ziyasini tugatgach, u mol-mulkni sotib,sovira boshladi. Oz muddat ichida barcha mol-mulkidan ajraldi. Hatto eng oxirida eski tesha-boltagacha sotdi. Uning ahvoli shu darajaga yetdiki, bir necha kecha-kunduz davomida yeishiga bir narsa topolmay, och qoldi. Hech kim unga biror narsa bermadi. Shundan so'ng otasining vasiyati yodiga tushdi. Bechora yigit nihoyat, ilojsizlik tufayli o'ziga qasd qilmoqchi bo'ldi.

Otasi vasiyat qilgan uyga kirib kursi ustiga chiqdi va o'z bo'yniga arqon solib, hayot bilan vidolashgach, kursini oyog'i ostidan turtib yubordi. Gavdasining og'irligidan arqon sollangan xari sinib ketdi va singan xari orasidan o'n ming dinor oltin Yerga tushdi. Yigit boylikni ko'rib, nihoyatda shod bo'ldi. Bildiki, otasi «O'g'limg mendan keyin ranjalam va mashaqqat jomlaridan tatib ko'rib, eng so'nggida oltinlarni topib olsa, uning qadriga yetadi va joyini bilib sarflaydi», degan maqsadda dor tikib qo'yan ekan.

Shundan so'ng yigit g'aflat uyqusidan uyg'ondi va hushyor tortib, zamona bilimdoni bo'ldi.

Bu rivoyatdan maqsad shuki, isrofgar kishi barcha mol-mulki qo'ldan ketganidan so'ng g'aflat uyqusidan uyg'onadi.

Men bu rivoyatni har eslaganimda o'layman: g'aflat uyqusidan uyg'onish uchun barcha narsalardan ajralish shartmi? Aqlni ishlatib, avvalroq uyg'onilsa bo'lmaydimi? Necha asrlarni oralab zamonamizga yetib kelgan hikmatlar nega bizlarni uyg'ota olmayapti? Jaholat shunchalik bo'g'ib tashlaganmi? Azizlar, siz ham bu savollarga javob topishga harakat qiling, xo'pmi?

Yana bir narsaga e'tibor qiling: isrofgarchilik borasida mayda yoki katta talablar bo'lmaydi. Demoqchimanki, butun nonni mog'orlatib tashlab yuborsangiz ham, burda nonni yoki ushoqlarni oyoqosti qilsangiz ham gunohkor bo'lasiz. Mana, siz uchun arzimas tuyulgan isrofning bir turi: darsdami yo boshqa joydami zerikkaningizda yoki biron ko'ngilsizlikdan yuragingiz siqilgan payt qo'lingizda qalam-qog'oz bo'lsa, ma'nosiz chizgilarni chizaverasiz. Go'yo shu bilan tashvishlan-tirayotgan narsadan chalg'ib, o'zingizni ovutgan bo'lasiz. Nazaringizda qog'oz va qalamning isrofi hatto aytishga ham arzimaydigan miqdorda kam. Biz shunday o'laymiz, biroq, aslida shundaymikin?

Ba'zilarni «qo'li ochiq» deb sharaflaymiz. Ammo «qo'li ochiqlik» isrofdan iborat bo'lsa-chi? Masalan, turli sabablar bilan ulfatlariga

tez-tez restoranda ziyofat berish – saxiylik, «qo‘li ochiqlik» hisoblanadimi yo isrofmi? Bu «qo‘li ochiqlar»ning qarindoshlari, qo‘snilari bilan tanishsak, ular orasida kambag‘allarni ham uchratamiz. Hatto to‘y qilishga qiynalib, qizini uzata olmayotganlarni ham ko‘rishimiz mumkin. Bunday «qo‘li ochiq»lar, riyokor «tanti»lar ayollar orasida ham uchraydi. Isrof bilan saxiylik chegarasini bilmaydigan bunday «qo‘li ochiq»lar yuqoridagi rivoyatlardan ibrat olishsa yaxshi bo‘ldi.

Odamiylikdan uzoqlashtiruvchi, halokatga olib boruvchi baxillik dardining davosi molni sarf-u infoq qilishdir. Lekin ba’zida bu sarf isrof darajasiga o‘tib ketadi. Natijada baxillik marazidan xalos bo‘laman, deb kishi isrof dardini orttiradi. Masalan, tananing sovib ketishi haroratni ko‘tarish bilan muolaja qilinadi. Ammo, haroratni ko‘tarish haddan oshsa, bu ham kasailik. Aslida harorat va sovuqlik o‘rtasida tenglik bo‘lishi kerak. Shuningdek, isrof va baxillik orasida ham mo‘tadillikni saqlash kerak. Toki bizga kerak nuqta ikki tarafdan bir xil uzoqlikda joy olsin.

Saxovat isrofgarchilik tomon ham, xasislik tomon ham og‘magan, balki ikkisi o‘rtasida turgan fazilat ekamini yana ta’kidlaymiz.

Isrof – o‘rinsiz va zaruratsiz yerlarga molni sarf etmoqdir. Bu borada non va oziq-ovqatning ortib qolishinigina nazarda tutmaslik kerak. Bir nuqtada ba’zan isrof, baxillik va saxovat to‘qnash kelib qoladi. Baxillikni qadimda «buxl» deb nomlaganlar. Ya’ni, «buxl» – eng zaruriy yerlardan ham molni qizg‘anmoq va ayamoqdir. Saxovat esa bu ikkisining o‘rtasida bo‘lib, molni zarur va foydali o‘rinlarga sarf qilib, zarursiz, foydasiz o‘rinlardan saqlamoqdir. Isrof bilan buxl aql yuzasidan eng yomon va mardud (noma’qul) sanalgan ishlardan hisoblanadi. Saxovat esa xulqlarning eng yaxshisidir. Isrof qiluvchini «musrif» deydilar. Mol-mulkni behudaga sarf qiluvchini «safiyx» (esi past) deb ham ataganlar. Kim safiyx bo‘lsa, mahkamaning hukmi ila mol-mulkini tasarruf qilish huquqi to‘xtatib qo‘ylgan. Hozirgi huquq tili bilan aytliganda, «hibsga olingan». Ya’ni egasiga zarur bo‘lganda kerakli miqdorda berib turilgan.

Mol aqslizning qo‘liga tushsa, uni isrof qiladi. Na o‘zi, na boshqalar foydalanadi. Buni ruslarning maqoli bilan «It o‘zi ham yemas, birovgaga ham bermas» («Sobaka na sene») deb ta’riflashimiz mumkin. Pichan yaqiniga bog‘langan it xashak chirib ketsa ham qo‘riqlayveradi.

Azizlar, tushungandirsiz, atrofimizdagi qaysi ne’matga qaramaylik, isrof etilayotganini ko‘rasiz. Bularni moddiy boylik isrofi desak, biz unutishimiz mumkin bo‘limgan yana bir isrof bor. Bu – **vaqt isrofi**.

Endigi suhbatimiz mavzusini shu tomon bursak.

...U SENI KESADI

Oltindan qadrli, javhardan qimmatli bir narsa bor bo'lsa, u ham – vaqtdir. Vaqt bizning har turli ishni qilishga kuchimiz yetadigan fursatdir. Bir soatning bekor o'tgani – ixtiyorimizda bo'lgan fursatning zoye bo'lgani demak. Holbuki, shu fursat ichida foydali ishlarga ixtiyorimiz bor edi. Fursatni g'animat bilgan odam vaqtidan unumli foydalana oladi. Vaqt qadrini bilgan odam havoyi nafsdan tiyila oladi. Vaqt qadrini bilgan odam buyuk bo'lishga haqlidir. Aqlsizlarning eng yaramas ko'rinishi – vaqtini bekorga o'tkazishdir. Shoir aytganidek:

*Garchi piyodamiz, garchi otliqmiz,
Kim yaxshi, kim esa yomonotliqmiz.
Qanchalar fursatni o'tkazdik zoye,
Xudoning oldida ko'p uyotliqmiz.*

Miqdori ko'p narsa qadr-qimmatini tez yo'qotadi. Ammo aql egalari uchun vaqt sira qadrsizlanmaydi. Yuz yil qancha qimmatga ega bo'lsa, soat yoki daqiqaning qadri ham shu kabitdir. Vaqt odamiga qarab eng qimmat yoki eng arzon matohdir. Payg'ambarimiz alayhissalom dedilar: «Ikki narsa borki, ko'pchilik ularning qadriga yetmaydi: biri – sog'lik, ikkinchisi – bo'sh vaqt». Kishi umrining hamma soatlarini, hatto daqiqalarini foydali va sog'liqqa muvofiq mashg'ulot bilan to'ldirishi kerak, toki qayg'u-alam bosh suqadigan bo'sh joy qolmasin.

Odamlarning o'zaro muomalalarida «bo'sh vaqt» degan ibora tez-tez tilga olinadi. Mana bu uzrxohliklarni siz ham eshitgandirsiz?

«Uzr, birodar, sizni yo'qlash ko'nglimda bor-u, ammo sira bo'sh vaqtim bo'lmasdi».

«Siz aytgan ishni bajarib qo'yishga hech bo'sh vaqtim bo'lmasdi, aybga buyurmaysiz».

«Tong otadi... birpasda kech ham kiradi. Kitobga qaray desam, bo'sh vaqt yo'q...»

Bir kecha-kunduzda odam ixtiyorida yigirma to'rt soat vaqt bor. Shundan sakkiz soati uyquga ajratilsa, demak, o'n olti soatga o'zimiz hukmronmiz. Bu vaqtini qanday **sovurish** o'z ixtiyorimizda. «Sovurish» so'ziga atayin urg'u berdim. Chunki ayrim odamlar ko'p vaqtlarini aynansovuradilar. Bitta nonning yarmini yeb, yarmini tashlab yuborsangiz – isrof. Bu qilib'ingizni ko'rgan ba'zi odamlar tanbeh beradi, ba'zilari esa sizdan nafratlanadi, to'g'rimi? Xo'sh, vaqt-chi? Vaqtning isrofi bormi? Siz o'zingizga shu savolni berib ko'rganmisiz?

Menimcha, vaqtning ham isrofi bor. Vaqtning isrofi – umrning isrofi, demak. Umr behuda sarf bo'ldimi, demak, odam yaxshi ishlarni amalga oshira olmabdi. Odamlar uchun, jamiyat uchun foyda bermabdi. Vaqtning isrofi – mevasiz daraxt kabi umr kechirishdir.

Vaqtdan foydalanishni hamma o'zicha belgilaydi. Birov kitob o'qishni yaxshi ko'rsa, birov choyxonada shaxmat o'ynashni xushlaydi. Yana boshqasi sportdan bahra oladi. Shunday ayollar borki, kunda besh mahal beshik to'yi bo'lsa, hammasida ishtirok etishga shoshiladi. Shunday erlar borki, har yarim soatda bir to'y oshi bo'lsa, barchasiga borishga ulguradi. Bugunni to'ylarga sarflab, ertani to'y taassurotlarini bayon qilishga bag'ishlaydi. Shubhasizki, bu taassurotlar xolis emas, g'iybat, hasad, hatto ig'vo bilan to'yintirilgan bo'ladi. «Elakka chiqqan xotinning ellik og'iz gapi bor», deganlariday, ko'chada qo'shnilar bilan soatlab valaqlashadiganlarni ham ko'p uchratamiz.

Meni bir narsa ko'p ma'yus qiladi. O'n uch yil ilgarigi rasmiy tadqiqot natijalariga ko'ra, yevropalik bir odamning kunlik ish unumдорлиги yetti soatdan kam bo'lmas ekan. Ammo Osiyodagi ayrim mamakatlarda aholining ish unumдорлиги bor-yo'g'i o'ttiz daqiqa atrofida ekan. Azizlar, insof bilan aytaylik, o'tmishda ilm sohasida dunyoda peshqadam bo'lgan osiyoliklarning bugungi hayoti shunday bo'lishi va shunday o'tishi uyatli emasmi?! O'zini ulug'lar avlodи hisoblagan kishi mana shunday mazmunsiz va samarasiz yashashi mumkinmi?

Bugun kuchlilar (AQSh va Yevropa davlatlari kabi) ummon-u fazolarga har daqiqada egalik qilishga oshiqayotgan bir davrda osiyoliklarning hozirgi darajalariga qoniqish qilib yashashi durust emas. Vaqt dini va millatidan qat'iy nazar, barchaning hayotida eng ahamiyatli masalalardan biridir. U insonlarga berilgan buyuk ne'matlardan hisoblanadi. Binobarin, vaqt – hayat demak. O'tayotgan har daqqa-yu soniya, kun inson umrining xatosiz o'chovidir. Biroq, afsuslarki, Islom dinining vaqt isrofiga nisbatan talabi bilan bugungi musulmonlar hayotida tutgan o'rni o'rtasida juda katta farq bor. Islom dini vaqtga juda katta ahamiyat beradi, unga bir ne'mat sifatida qarashga da'vat etadi va undan unumli foydalanishni uqtiradi. Ayimlar esa bu talablarga ahamiyat bermaydilar, vaqt ni ko'pincha foydasizsovuradilar. Payg'ambarimiz alayhissalom dedilar: «Banda Qiyomat kuni to'rt xislatidan so'ralmaguncha, bir qadam ham oldinga siljiy olmaydi: bu savollardan birinchisi – umrini nima bilan o'tkazgani; ikkinchisi – **yoshlik davrida nima bilan mashg'ul bo'lgani**; uchinchisi – mol-dunyoni qay yo'sinda (qay kasb orqali) topgani va nimalarga sarflagani; to'rtinchisi – o'rgangan ilmiga qanday amal qilgani so'raladi».

Aziz umidimiz yulduzları, e'tibor berdingizmi, inson umrining har bir davridan umumiy ravishda, yoshlik davridan esa o'ziga xos shaklda so'ralishi aytilyapti. Yoshlik – umrning bir bo'lagi, lekin uning boshqa davrlardan ajratib turuvchi o'ziga xos qiymatdor tarafi ham bor. Yoshlik g'ayrat-u shijoatga, o'tkinchi maqsadlarga to'lgan davrdir. Hamda ikki zaiflik – go'daklik va keksalik orasidagi quvvatga to'lgan yillardir.

Bolalikni o'yin, yoshlikni shahvat, balog'at yoshini g'aflat bilan o'tkazish va keksalikda qo'ldan ketganlar uchun hasrat chekish, o'zini har tomon urib, nadomat ko'z yoshlarini to'kish – g'ofillik bilan umr o'tkazishning alomatlaridir.

Vaqtdan to'g'ri foydalanishni o'rganish bolalikdan boshlanadi. Chunki vaqtini to'g'ri taqsimlay olish ham yaxshi xulqlar sirasiga kiradi. Bolalikning ma'lum yillariga qadar ota-onalar va maktab muallimlari bolaning bo'sh vaqtiga «egalik qiladilar». Ya'ni ular «dars tayyorla», deyishsa, bola tayyorlashi kerak, «uxla» deyishsa uxlashi shart. «Televizor ko'rma» deb buyurishsa bajarishi lozim. Bunday holat sizning ham boshingizdan o'tgan, unutmagandirsiz. Kattalarning bola hayotiga aralashuvi doim ham to'g'ri bo'lavermaydi va doim ham bolaga xush yoqavermaydi. Bola kun tartibini o'zicha belgilashni istaydi. Deylik, televizorda multfilm berilayotganda uni dars tayyorlashga majburlash yaxshi natija bermasligi mumkin. Bola o'smir yoshiga yetganda bu ziddiyat ancha keskinlashadi. Bola o'z vaqtiga o'zi egalik qilishni xohlaydi. Kattalar esa uning bu huquqqa ega bo'lishiga vaqt erta, deb o'ylashadi. Tengdoshlarining orasida vaqt qadriga yetadiganlari ham ko'p. Ularning asosiy vaqt o'qish va o'rganishga sarf bo'ladi. Lekin shunday bolalar ham borki, ular vaqt-dan foydalanishni bilmaydilar.

Ayrim ota-onalar farzandlarini maqtay turib: «Kompyuterga juda qiziqadi, kompyuterxonadan beri kelmaydi, boshqa ishlarga sirayam vaqt yo'q», deyishadi. Bolaning bu sohaga qiziqishi yaxshi. Lekin u kompyuterda bir necha soat davomida nima ish bilan band bo'ladi? Ularning bu sevimli yumushiariga razm solib, turli bekorchi o'yinlar bilan band ekanlariga guvoh bo'lamiz. Xo'sh, endi ayting-chi, bu bolalar vaqtlarini bekorgasovuryaptilarmi? Agar ular yarim soat yoki bir soat o'ynashsa, ayblash noto'g'ri bo'lardi. Ammo boshqa foydali ishlar o'rniga, masalan, dars tayyorlash, uy ishlari qarashish yoki hunar o'rganish o'rniga bekorchi o'yin bilan bandlar-ku!

Ko'chadan o'tayotganingizda sizning ham ko'zingiz tushgandir, besh-o'n bola ariq bo'yigami yo daraxt soyasigami to'planib olishib, soatlab gapdan bo'shashmaydi. Gaplariga qulq solsangiz, biri tog'dan, biri bog'dan. Gapirib zerikishmaydi ham. Qorong'u tushsa, biron stolba (simyog'och) atrofida davra quradilar, shuning uchun

bunday sergap bolalarni «stolba qorovullari» deb, ularning bu qiliqlaridan kulish odat tusiga kirgan. Bir kuni shunday bolalar davrasiga yaqinlashib: «Shuning o'rniga biron kitob o'qib, muhokama qilsalaring yaxshimasmi?» desam, ular dangaliga «E, kitob o'qib boshimizni og'ritib nima qilamiz», deb javob berishdi. Qarang, behuda gaplardan boshlari og'rimay, foydali yumushdan og'rirkan. Bu qanday bosh bo'ldi, o'zingiz baho beravering. Bu toifadagi bolalar bo'sh vaqtdan foydalanishni o'zлari bilmaydilar, kattalarning tavsiyalarini esa butkul rad etadilar. Buning oqibatida ular kelajakda ma'naviy komillik degan ulug' fazilatdan bebahra qoladilar.

«Ko'cha tarbiyasi» deyilganda ko'z oldimizga faqat bezori, jinoyatchi bolalarni keltiramiz. Kechki payt ko'chada to'planib turgan bolalarni ko'rsak, xayolimizga faqat yo'lto'sarlar keladi. Holbuki, ko'cha ta'sirida barcha jinoyatchiga aylanib qolmaydi. Ayni chog'da hunar yoki san'at to'garaklariga qatnovchi bolalarning hammasi ham yaxshi bo'lib qolmaydi. Bu ham haqiqat. «Stolba qorovuilar» deb ta'riflangan bolalarning ko'pchiligi shunchaki gaplashib o'tiradilar, uyda ota-onasi yoki aka-opasi bilan suhbatlashishning ularga qizig'i yo'q. Boshqa shug'ullanadigan ishlari ham yo'q. O'rtoqlari bilan gaplashib o'tiradigan joy ham yo'q. Ayrim ota-onalar bolalarni uyga taklif etadilar. Lekin ular taklifni qabul qilmaydilar. Chunki ota-onalar huzurida ular istagan mavzularida suhbatlasha olmaydilar. Yoki kattalardan istihola qiladilar. Ayrim yerlarda «o'smirlar klublari» tashkil etishga harakat ham bo'lgan. Lekin o'smirlar bu klublarga ham borishmaydi. Chunki klublarda o'zлari istagan mavzuda suhbat qura olmaydilar, tarbiyachilar tavsiya etgan mavzuda esa gaplashishni yoqtirmaydilar. Demak, bu o'rinda «O'smirlar klublari tashkil qilish kerakmi? Bu klublar tashkil qilingan taqdirda qanday yo'nalishda ish olib borishi kerak? Ular o'smirlarni, ayniqsa, bo'ysunmaslarni jalb qila oladilarmi?», degan savollarga javob topish shart bo'ladi.

«Stolba qorovullari»ning ishlari – **vaqtни о'ldirish**. Ular suhbatlashadigan aniq mavzu yo'q. Kallaga nima gap kelsa, o'sha tomon og'averadilar. Shu bois ularning suhbatini ma'nosiz, deyishga haqlimiz. «Bolalar shunchaki gaplashib o'tirishibdi, ularning orasida bezorilar yo'q», deb xotirjam bo'lishga esa haqqimiz yo'q. Ularning orasida bugun bezori yo'qdir, biroq ertaga qo'shilib qolar. Qo'shilib qolganini, nashaga o'rgatishni boshlaganini vaqtida payqaymizmi?

«Beozor» «simyog'och qorovullari» nasha chekib o'tirishganida, bir odam ularni tartibga chaqiradi. «Otang boobro' odam, bu ishing chakki», deydi. «Beozor» yigitcha unga javoban: «Miyani achitmang, bratan, biz bilan bitta torting», deb taklif qiladi. Natijada janjal chiqadi va tar-

tibga chaqirgan odam kaltaklanib o'ldiriladi. Qarang, bolalar bu yerga bekorchilik oqibatida to'planishgan, birovga yomonlik qilish fikrlari bo'limgan. Huquq tili bilan aytiganda, bu «qasddan odam o'ldirish»ga kirmaydi. Kechki payt to'plangan bolalarning beozor suhbatlari jar yoqasida turishni eslatadi. Jarga qulash uchun salgina turtki kifoya.

Yaxshi tarbiya ko'rgan bolalar uyqudan tashqaridagi vaqtining yarmini, ehtimol, undan ko'prog'ini ilm olishga bag'ishiaydi. Bu xislatlari tahsinga loyiq. Shunday bolalar orasida ilm olishdan boshqasini tan olmaydiganlari ham bor. Ammo ularning bu harakatlarini a'lo fazilat deya olmaymiz. Chunki ilm olishdan tashqari dam olishga, jismoniy tarbiyaga, uy ishlariiga, boshqalarga yordam berishga ham vaqt ajratish zarur.

Oilalarimizda kun tartibini belgilash odati deyarli yo'q. Har birimizning kun tartibimiz taxminiy bo'ladi. Ya'ni, ertalab turish, nonush-ta qilish, o'qish, o'qishdan keyingi mashg'ulot va shu kabilar. O'qish va ayrim mashg'ulotlarning vaqtani aniq. Boshqa yumushlarniki mavhum. Aytaylik, bir badiiy kitob o'qiyapsiz. Uni har kuni o'qimasligingiz mumkin. Maktabda yoki mashg'ulotda ko'proq vazifa berishsa, siz albatta boshqa yumushiar evaziga, ayni damda badiiy kitob o'qish o'rniغا bu topshiriqni bajarasiz. Ba'zan uy ishiaridan bo'yin tovlash hisobiga boshqa ishlar amalga oshirildi. Xo'sh, aniq kun tartibi asosida yashash mumkinmi? Agar o'z tajribamga asoslansam, qisman mumkin, deb javob beraman. «Qisman» deyishimning boisi: ertangi kun rejorashtirilganda odam faqat o'z imkoniyatlarini chandalaydi. Kutilmagan voqealar inobatga olinmaydi. Masalan, ertalabda uyga mehmon kelib qolishi mumkin, yoki bola maktabga borganda fan muallimi uni boshqa yumushga jalb etishi mumkin. Shunda kun tartibiga majburiy o'zgartish kiritishga to'g'ri keladi.

Har kuni ertalab o'zimizga bir ishni tayin etib, bu ishlarni qanday bajarishimizni fikr qilaylik. Jahonning hozirgi obodligi, insoniyat va madaniyatning bu qadar taraqqiysi albatta ma'rifat egalarining bitmas-tuganmas g'ayratlari soyasida vujudga kelgan. Shu bois bir daqiqa vaqtini o'rinsiz va foydasiz yerga sarf etish – isrofdir. Har kuni kechqurun bugun vaqtimizni nimalarga sarf etganimizni o'zimizcha yoki biron yaqin odamimiz bilan birga muhokama etishimiz, keyingi ishlarmizning har biriga vaqt tayin etib, shu vaqtlardan kechiktir-may bajarish uchun bir tartib-intizom ostiga olishimiz lozim bo'ladi. Oilaga doir ishlarmizga ajratadigan vaqtimizning asosini tirikchilik va ro'zg'or masalalari tashkil etishi tabiiy. Lekin bu borada birinchi o'ringa farzand tarbiyasini qo'ygan bo'lardim. Chunki bugun olishimiz kerak bo'lgan piyozni ertaga olsak ham bo'laveradi. Lekin bugun

berilishi lozim tarbiyani ertaga qoldirish yaxshi emas. Xalqimiz «Uy yonsa suv o'chiradi, vaqt yonsa nima o'chiradi?» deb bejiz aytmagan.

Bugun hayotimizni televizorsiz tasavvur eta olmaymiz-a? Hamma shunday o'ylaydi. Men ham butunlay inkor eta olmayman. Vaqt is-rofiga faqat televizor aybli emas. Televizor yo'q paytida ham odamlar vaqtlarini isrof qilishdan qaytmaganlar. Vaqt ni sovurishni istagan odam bahona topa olmas ekanmi?! Televizorga hayotimizdan o'r'in berdik. Lekin butun o'y-xayolimizni, vaqtimizni unga baxsh etib qo'ymasligimiz shartligini unutayotganimiz yomon.

Keyingi yillarda bolalarning bo'sh vaqtлari ko'proq televideniye va video tomoshalari bilan band bo'layotgani afsusli hol. Hatto hazil aralash «telebola» degan atama ham paydo bo'ldi. Bu «telebola»lar atrofdagi barcha go'zalliklarni rad eta boshlaydilar. Fransiyada qiziqarli tadqiqot o'tkazishibdi. Uch mingta bolaga «televizor yaxshimi yo otangmi?» degan savolni berib, qariyb ikki mingtasidan «televizor yaxshi» degan javobni olishibdi. Buni bir necha davralarda aytib, eshitganlar yuzida tashvish ko'rmadim. Deyarli barcha latifa eshitganday kulimsirab qo'ydi. Aslida bunday xabar barchani jiddiy o'ylantirishi kerak. Fransiyada bu tadqiqotni shunchaki bekorchilikdan o'tkazishmagandir. Tarbiyaga doir ishlarida nimalarga e'tibor qaratish lozimligini aniqlash uchun qilishgandir. Shunga yarasha choralar ko'rishar. Xo'sh, bu holatning bizga aloqasi yo'qmi?

Shu o'rinda kattalarga murojaat qilmoqchiman: azizlar, siz o'z farzandingizning yoki jiyaningizning «otamdan televizor yaxshi» deyishini tasavvur qilib ko'ring. Agar unday desa, qanday ahvolga tushgan bo'lardingiz? To'g'ri, bizda ikki mingta bola «otamdan televizor yaxshiroq», deb javob bermas. Agar uch mingta boladan uchtasi shunday javob qaytarsa ham, tashvishlanishimiz zarur emasmikin? Bugun uchta bola shunday deb tursa, erta-indin ularning soni oshmasmikin? Oradan ko'p vaqt o'tmay o'sha Fransiyadagi natija bizda ham qayd etilmasmikin? Bu muammo xususida qachon bosh qotiramiz? Uch mingta bolaning hammasi bir ovozdan otadan ko'ra televizor afzalligini ta'kid etgandami?

Televizorga mixlanib kino ko'rvuchi «telebola»larga esa maslahatim shu: bir kunda bitta kinofilm ko'rish ongimiz uchun kifoya qiladi. Ikki kunda bir ko'rilsa yana yaxshi. Chunki kinofilm faqat vaqt o'tkazish uchun ko'rilmaydi. Undagi voqealarni, qahramonlarning gap-so'zlarini o'ylash, tahlil qilish, xulosa chiqarishga urinish kerak. Buning uchun esa vaqt talab etiladi. Kinolar shunchaki ketma-ket ko'rileverilsa fikr chalg'iydi, kishining ma'no xazinasi boyimaydi, aksincha, zehnining o'tmaslashuviga olib keladi. Odamning miyasi cheksiz

axborot oqimlarini qabul qilish qudratiga ega emas. Bir chelak hajm-dagi chuqurchaga o'n chelak suv quysangiz toshib ketadi, atrofni balchiqqa aylantiradi.

Rossiyadagi bir dahshatli qotillik tafsiloti bilan tanishgan edim. O'n yetti yoshli yigitcha onasini, akasi va opasini boltada chopib tashlagan. Ma'lum bo'lishicha, vahshatga to'la bir filmni u qariyb yuz marta ko'rgan ekan. Bu ba'zi-ba'zida bo'lib turadigan voqeа emas. Yevropa mamlakatlarida og'ir jinoyatlarning yigirma foizi, AQShda esa oltmishtir bir foizi televizorda ko'rilgan vahshatli tomoshalar ta'sirida sodir etilishi aniqlangan. Rossiya telekanallarining bir soatlik ko'rsatuvlarida to'rtadan ziyod zo'ravonlik sahnalari namoyish etilarkan. Bola o'n sakkiz yoshga yetguniga qadar o'n sakkiz ming qotillik, ikki yuz ming zo'ravonlikni tomosha qilarkan. AQSh multfilmlarida bir soatda yigirma olti zo'ravonlik ko'rsatilar ekan... Bu raqamlar bizga taalluqli bo'lmasa-da, e'tiborsiz bo'lmasligimiz kerak.

Qaysi maktabda yoki mahallada yoki uyda zerikish kasali mavjud bo'lsa, o'sha yerda o'g'richalarning, yolg'onchilarining, zulm sari og'ayotgan o'zga shumliklarning tug'ilishini kutmoq kerak.

Ayrim bolalar kitob o'qishni yaxshi ko'radilar. Bu ham a'llo fazilat. Ammo bunda ikki kamchilikdan ehtiyyot bo'lish kerak: birinchisi – erta-yu kech kitobdan bosh ko'tarmay o'qish yaxshi emas. Kunning faqat ma'lum bo'lagini kitobga ajratish kerak. Ikkinchisi – qo'lga tushgan, boshqacha aytilsa, duch kelgan kitobni o'qiyverish ham yaramaydi. Kitobni tanlab-tanlab o'qish kerak. Buning uchun kattalarning maslahatiga qulq solinsa, saviyasi past asarlarni o'qishga vaqt sarf bo'lmaydi. Buning uchun esa... ota-onaning o'zi ham kitob o'qib turishi shartligini yana ta'kidlayman.

Tarbiyaning barcha ko'rinishlarida, xususan, kitob o'qishga da'vatta shaxsiy namunaning foydasi ko'p. Tarbiyaning barcha turlari kabi kitob o'qishga o'rgatish ham bolalikdan boshlanadi. Yevropa mamlakatlaridagi nashriyotlarda «Oyijon, o'qib bering», turkumida kitoblar ko'p chiqariladi. Nomidan ko'rinish turibdiki, bu kitoblar maktab yoshigacha bo'lgan bolalarga atalgan. Bu yoshdagilardan «kitobni ko'rsam, boshim og'riydi», degan gaplar bo'lmaydi. Barchasi qiziqish bilan kitobni varaqlaydi. Ba'zilari rasmlardan zavq oladi, unda nima aks etganini bilishni istaydi. Ba'zilari kitobni yirtib zavq oladi. Ota yoki onaning kitobni o'qib berishi yoki rasmlar mazmunini tu-shuntirishi bolasining kelajagi uchun juda-juda zarurdir. Bola uchun ajratilgan besh-o'n daqiqa vaqt kelajakda oylab-yillab davom etadigan qayg'u-alamlar oldini olishini anglab yetgan ota-oni naqadar baxtli!

Ota yoki ona bolasiga atab kitob olsalar ularga ofarin aytmoq joiz. Chunki bolasiga kitob olmaydiganlarning son-sanog'i yo'q. Bozorga borib bolasiga qurtmi, saqichmi yoki biron qimmatbaho o'yinchoqmi olishni unutmaydi. Lekin kitob rastasi yonidan o'tayotganida «Bolamga mos kitob bormikin?» deb qayrilib ham qaramaydi. Ehtimol bu gaplar ba'zilari uchun malol kelar. «Oshirib yubordingiz», deb malomat qilishar. Siz ham, azizlar, kaminani ayblamang. Chunki bu tikanli gaplarni aytib, barcha ota-onalar diqqatini bolalarining bo'sh vaqtiga qaratgim keldi. Bolalar qamoqxonasida o'tkazilgan so'rovlarimdan ma'lum bo'ldiki, u yerga tushganlarning qariyb to'qson foizi bitta ham badiiy kitob o'qiman. Yetmish foizi teatr ostonasini bosib o'tmagan. Yuz foizi rassomlar ko'rgazmasi nima ekanini bilmaydi. Bo'sh vaqtadan to'g'ri foydalanish haqidagi fikrimni quvvatlash uchun yana qanday dalil kerak?

Bir kuni bolalar qamoqxonasida adabiy uchrashuvga bordik. Bu yerga birinchi marta kirgan shoir birodarimiz bolalarning jinoyatlari haqidagi hikoyani eshitib gangib qoldi. Hayajonga berilib, hatto biroz qo'rqib: «Men bu yerda she'r o'qiy olmayman», dedi. Men undan Usmon Nosirning «Muhabbat» she'rini o'qib berishini iltimos qilib, arang ko'ndirdim. Bir xil kiyingan, sochlari bir xilda qirtishlangan, ko'zлari bir xilda ma'nosiz boquvchi bir necha yuz bola to'plangan joyga kirganimizda shoir birodarimiz bu nigohlarga qaray olmay ko'zlarini yumib oldi. Shu holda she'rni o'qidi. Bu she'rni o'qitishdan maqsad – kichkina ijtimoiy tadqiqot o'tkazish edi. Yig'ilganlarning barchasi sevgi yoshidagi o'smirlar. Ko'pchiligi ayol bilan bo'lishga ulgurgan. Sevgi tuyg'usi begona emasdир, degan fikrni sinab ko'rmoqchi edim. «Sevgi! Sening shirin tilingdan, Kim o'pmagan, kim tishlamagan!» deb boshlanuvchi she'r har qanday yoshning dilini qitiqlashi tayin. Ammo jinoyatchi o'smirlarga bu ta'sir etmadи. Ularning yuzlarida, qarashlarda o'zgarish sezilmadi. Oddiy gapni eshitganday o'tiraverishdi. She'rda «Ufqda botar quyoshni shart kesilgan boshga o'xshatdim», degan satr bor. Shu satr o'qilganda, ne ajabki, o'tirganlarda jonlanish sezildi. Bundagilarning oz qismi qotilligi tufayli qamalgan, lekin boshqa jinoyatlar bilan o'tirganlarga ham «shart kesilgan bosh» ta'sirli bo'ldi.

Uch o'smir kechqurun homilador ayolga duch kelib, xotinning tug'ishini ko'ramiz, deb qiyashgan. Esi butun odam bunday qilmaydi, ular jinnidir, dersiz? Yo'q, ularning ko'rinishi ham binoyi, eslari ham joyida. Ular bilan suhbatlashganimizda: «Nega bunday qildinglar?» deb savolga tutmadik. O'qigan kitoblari, ko'rgan teatr tomoshalari, kino-filmlari bilan qiziqdik. Jangari, badaxloq kinotomoshalarini ko'rishda kamchiliklari yo'q. Uchtadan ikkitasi bolaligida sinfdoshiari bilan yosh tomoshabinlar teatriga necha martadir borgan, lekin nimani ko'rgani-

ni eslolmaydi. Bittasi teatrga umuman qadam bosmagan. Uchalasi ham badiiy kitobni qo'liga olmagan. Bittasi mактабдаги адабиёти дарсидаги о'қиганларини сал-пал еслайди. Улар билан сухбатлаша турив о'йладим: «Агар бадиий китоб ёки саҳна сан'ати орқали фақат инсонга хос севги-мухаббатни қалбларига сингdirishganda edi, jinoyat ko'chalarida tentiramasmidilar...» Jinoyat ko'chasiga kirib qolgan bolalarning kelajakda nurli hayot kechirishlari oson bo'lmaydi. Xo'sh, ularning ota-onalarini nima kutadi? Farzand o'n besh yoshida jinoyatchiga aylangan ekan, demak, ota va ona o'n besh yillik umrlarini isrof qilishibdi. Farzandlari dunyoga kelgan onda tug'ilgan orzulari o'n besh yoshida o'lim topgan ekan, o'zgalardan o'pkalamasining.

Kitob o'qishni o'rgatishdagi ota-onaning mas'uliyati teatrga, музеяга ёки рassomlar ko'rgazmasiga... olib borishda ham kerak bo'ladi. Juda oz ota-onalar farzandlari bilan bu joylarga boradilar. Teatr-muzeylarga olib borish asosan maktablarning zimmasida. Ota ёки ona «Bugun teatrga boribsan, nimani ko'rding, nimani tushunding?» deb besh daqiqagini suhbatlasharmikin? Agar suhbatlashsalar – sharaflar bo'lsin bu zotlarga! Farzandi bilan gaplashishga vaqt yo'q ota-onaga-chi?

Kuzatuvlardan aniqki, bolalar va o'smirlar fe'l-atvorining shakllanishida bo'sh vaqtidan to'g'ri foydalanish g'oyat muhim ekani tan olingani holda bu zarur masala yechimiga e'tiborsiz qaraladi. Bosh-qacharoq aytaksak, bo'sh vaqtidan foydalanishga doir mavjud tadbirlar yetarli samara bermay qo'ygan. Buning aksi o'laroq, ko'chaning ta'siri kuchliroq bo'lyapti. Aytaylik, ko'chaning bir betida shaxmat-shashka to'garagi tashkil etilgan. Ikkinchisi betida bebosh o'spirinlar qarta o'ynab o'tirishibdi. Ko'chaning o'rtasida esa biz tarbiyalamoqchi bo'lgan yuzta bola turibdi. «Ixtiyor o'zingizda, bo'sh vaqtingizni kim bilan o'tkazasiz?» deb ko'raylik-chi? Ishonamanki, shu yuz boladan ko'pi bilan o'n-o'n beshtasi shaxmat-shashka tomon yuradi.

Endi yana «bo'sh vaqtim yo'q» deydiganlarga kelsak, bundaylar shu bahona bilan o'zlarini o'zları aldaydilar. Har bir odamning vaqt o'z qo'lida. Agar aql bilan ish yuritsa, har qanday yumushga ulgurish mumkin. Farzandlarimizning aynan shunday fazilat egalari bo'lishlaridan umidvormiz.

Bo'sh vaqt masalasini hamma o'zicha hal etadi. Ko'pchilik tarbiyaning bu sohasida asosiy e'tiborni mehnatga qaratish tarafdori. Yozuvchilar adabiyotga, san'atkorlar teatrga, rassomlar tasviriy san'atga... tortishni istaydilar. Barchalarining talablari to'g'ri. Ammo barchasi o'z o'rnida qo'llanilsagina yaxshi samara beradi.

Demak, ota-onasi avvalo o'z ongini, eng muhimi farzandi ongini ortiqcha yukdan ehtiyot qilishi barobarida vaqtning xususiyatlarini avvalo

o'zi anglab yetishi kerak. Xo'sh, vaqtning qanday xususiyatlari bor ekan? Bu savolga javobni «Vaqtning qiymati» risolasidagi fikrlardan foydalangan holda topamiz.

Vaqtning ajralib turadigan o'ziga xos xususiyatlari ham bor. Biz uni to'g'ri ma'noda tushunishimiz va uning nuri bilan ish ko'rishimiz lozim.

«Vaqt tez o'tadi» deymiz ko'p hollarda. Xoh shod-xurramlik va quvonch bilan o'tsin, xoh qiyin, mashaqqatli bo'lsin, u bulut tezligida yurib, shamol tezligida o'taveradi. Bizga xursandchiligidiz kunlari birmuncha tezroq, qayg'uli kunlarimiz sekin va og'ir o'tayotgandek tuyuladi. Lekin insonning o'ziga shunday tuyuladi, xolos. Shoir aytgan ekan:

*Baxt-u saodatga to'la oylarim,
 Go'yo davom etdi kundan ham qisqa.
 Va lekin hijronga to'la kunlarim,
 Yillardek ko'rindi mening ko'zimga.
 Nahot, endi o'tdi yillar, do'stlarim,
 Hayrat-la boqaman bu kun o'zimga.*

Bu yorug'dunyoda inson umri qanchalik uzun bo'lmasin, modomi-ki, o'lim har tiriklikning nihoyasi ekan, bas, u qisqadir.

O'lim paytida o'zi yashab o'tgan yillar va bir-biriga bog'liq voqealar lahzada tez yonib-so'nuvchi chaqmoq kabi qisqa tuyuladi insonga. Hazrati Nuh alayhissalom haqlarida rivoyat qilishlaricha, ming yildan ortiqroq umr ko'rganlardan keyin, u kishining jonlarini olish uchun o'lim farishtasi kelib: «Ey, payg'ambarlarning eng uzun umr ko'rgani, siz dunyoni qanday tushundingiz?», deb so'radi. Shunda Nuh alayhissalom dedilar: «Dunyo go'yo bir hovlining ikki eshigi bo'lib, ularning biridan kirib, boshqasidan chiqib ketdim!»

Bu rivoyat hayotiy haqiqat uchun bir ibratdir. Undagi haqiqat inson umrining o'lim vaqtigacha asta-asta so'nib borishidir. Shuningdek, Qiyomat bo'lganida ham insonga yo'qotgan va boy bergan narsasi bildirilganida, u vaqtning qanchalik tez va qisqa o'tganini tushunib yetadi. Tug'ilmoq va o'lmoq deya atalmish ikki manzilning o'rtasida sarson qolgan inson idroki, dunyoga taalluqli haqiqiy qonun-qoidalar bilan boshqarilmasa, bu nisbiy olamdan haqiqiy Vatanga ma'naviy yo'l topib bo'lmaydi. Kishining har bir daqiqasi, hatto har bir nafasi fazilatli amallarga bag'ishlanishi kerak. Ta'bir joiz bo'lsa, vaqt namlangan sovunga o'xshaydi. Uni qo'lda tutib turish juda qiyin. Sirg'alib, tushib ketaveradi.

O'tgan vaqtning ortga qaytmasligi va o'rniغا almashmasligini anglamaydigan odam yo'q. Har bir kun o'z yakunini, har bir soat

ham o‘z nihoyasini topadi. Kunni, soatni hatto, lahzani qaytarish yoki boshqasi bilan almashtirishga hech kim urinib ham ko‘rmagan. Otilgan o‘q iziga qaytmaganidek, umr ham iziga qaytmaydi. O‘tgan vaqtning o‘rnini kelayotgani bosmaydi. Boy berilgan vaqt o‘rnini to‘ldirib, xotirjam yashayotgan insonni kim ko‘rgan? Ortga qaytish, vaqt chizig‘idan ilgarilash yoki o‘tmishga sayohat qilish faqat fantastik asarlardagina uchraydi. Aslida esa bu aqlga sig‘adigan narsa emas. Hasan Basriyning ajoyib hikmatlari bor: «Har bir tong yorishadigan kun borki, inson bolasiga nido qiladi: «Men yangi yaratildim. Ishlaringga shohidman, mendan foydalanib qol. Ketar ekanman, Qiymatga qadar qaytmayman». Ko‘p keksalarni uchratamiz, ular yoshlik davrlarining yana bir bora qaytishini orzu qiladilar. Lekin bu amalga oshmaydigan orzu, xolos. Bunaqangi orzularning ozi-yu ko‘pi hech narsani o‘zgartirmaydi. Shoir aytadiki:

*Koshki qaytsaydi ortga agar bir kunga yoshlik,
Unga aytardim boshga nelar soldi keksalik.*

Boshqa bir shoir umrning qay tarzda o‘tishini tasvirlab, uning kecha-yu kunduzlari ortga qaytmasdan ketadi va bunga umid yo‘q, deb yozadi:

*Kishi ketar umrining jilovin tutib,
Oy-u kunlar oralab foniylilik sari,
Tun-u kunlab tonglar-u tunlarini kutib,
Dunyodan ko‘char mudom qabrga sari.*

Vaqt inson ega bo‘lgan narsalarning eng nafisi ekanini o‘tmish donishmandlari ko‘p ta‘kidlashgan. Modomiki, vaqt tez o‘tuvchi va ortga qaytmas ekan va uni biron nima bilan almashtirib bo‘imas ekan, u inson ega bo‘lgan narsalarning eng nafisi va qiymatlisisidir. Vaqtning nafisligi har bir amal va ishlab chiqarish uchun manba, asos bo‘lishidir. U hayotda xoh shaxs, xoh jamiyat bo‘lsin, inson uchun asl sarmoya hisoblanadi.

Donolardan biri aytganidek: «U hayotdir. Inson hayoti esa uning tug‘ilgan onidan toki vafot onigacha yashab o‘tadigan vaqtidir». Bu xususda Hasan Basriy hazratlari yana dedilarki: «Ey, Odam bolasi, sen tashkil topgan kunlardan iboratsan. Sen uchun bu kunning ketishi umringning bir qismi ketishi demakdir».

Biz tug‘ilgan kunlarimizni imkon boricha dabdaba bilan o‘tkazishga harakat qiladigan bo‘lib qoldik. Albatta, ma’lum bir yoshga yetgani-

miz uchun Yaratganga shukr qilishimiz kerak. Shukr qilish uchun yilda bir marta tug'ilgan kun kelishini kutishimiz shart emas. Har nafasimiz, har kunimiz uchun shukr qilishimiz lozim ekanini avval aytdik. Nazarimda, tug'ilgan kun faqat shodiyonadan iborat emas. Bu kun inson umrining bir yili o'tganiga dalildir. Boshqacharoq aytaksak, bu dunyodagi hayotimiz bir yilga qisqarib, boqiy dunyoga o'tishimiz yana bir yilga yaqinlashdi, demak. Abu Ali Daqqaq aytganlariday: «Har bir kun mening bir qismimni olib, o'tib ketadi. Qalbda hasrat qoldirib, o'zi bedor ketadi...» Shodlikka, tantanaga ajratilgan soatlar ning ozgina qismini fikrlashga ajratsak yomon bo'lmas edi. Fikrlash chog'ida Abdulloh ibn Mas'ud (r.a.) hazratlarining bu gaplariga diqqat qilishni tavsiya etamiz: «Men bir kunning quyoshi botib, ajalim bilan oramizdag'i masofa qisqarib, o'sha kunlik yaxshi ishlarim ko'paymaganiga qilgan pushaymonimdek qattiq pushaymon qilmadim!.. Agar kun o'tgan va men o'zimni Allah Taologa yaqin qiladigan ilmimni ziyoda qilmagan bo'ssam, shu kunning chiqqan quyoshi men uchun barakali bo'limgandir».

Ahli donish: «Manfurlikning alomati vaqt ni zoye ketkazishdir», deb ta'kidlashgan. Va yana: «Vaqt bir qilichdir, gar sen uni kesmasang, u seni kesadi!», deyishgan. Demak, bu qilichga hokim bo'lish uchun mohirlik talab etiladi. Bu qilichni yaxshi ishlata bilish, ahamiyatli narsalarni olib, ahamiyatsizlarini chetda qoldirish lozim. Bu esa haqiqatni anglab yetgan aql bilan bo'ladi. Vaqt ni qadrlashning eng sinalgan yo'li – yaxshi ishlarni bajarishga intilish va shoshilishdir.

Biz bu fazilatni egallashda vaqtning qadriga yeta olgan olimlar hayotidan o'rnak olsak arziydi. Bunday olimlar o'zlarini turgan mavqedan yana ham go'zalroq darajaga intilganlar. Shu jihatdan ularning buguni kechasidan, ertasi bugunidan afzalroq bo'lar edi. Bu xususda ulardan biri: «Kimning buguni kechagi kabi bo'lsa, u aldangandir va kimning buguni kechagisidan yomon bo'lsa, u la'natlangandir», degan edi. Ular vaqtlarini manfaatli ilm tahsil qilishga, foydali ishlarga yo nafs tarbysi yoki boshqalarga foya keltirishga ishlatishlaridan tashqari, biror kunni yoki yarim kunni va yo qisqa muddatni bo'lsin, behuda sarf etishdan qizg'anishar edi. Toki o'zlarini sezmay qolib, umrlari bo'sh ishlarga sarf bo'lib, gard-u g'uborga, ko'pikka aylanib ketmasin. O'tayotgan har bir kunni ham o'zi uchun va ham atrofidagilar uchun ilm, ma'rifat, iymon hamda ezguliklarni yuksaltirishda foydalanmaslikni ular berilgan ne'matga noshukrlik va vaqtga hurmatsizlik bo'ladi, deb hisoblashar edi. Xorijga safar qilganimda shunday bir alloma bilan uchrashish baxti menga nasib qilgan edi.

Azizlar, ehtimol «O'gay ona», «Qaynona» romanlarini, «Saodat asri qissalari» kitobini o'qigandirsiz. Bu asarlar muallifi Ahmad Lutfi bilan ko'rishmoq umidida Turkiyaning Bursa shahriga bordik. Universitetning ilohiyot fakulteti dekani niyatimizni bilib, allomaga qo'ng'iroq qildilar-da, «Xo'jam hozir keladilar», dedilar. Biz «u kishi uyda ekanlar-u biror soatlarda kelib qolar ekanlar», deb o'ylab, kutdik. Taxminan ikki soat kutdik. Dekan yana bir qo'ng'iroq qildilar-da, «Xo'jam g'oyat band ekanlar, huzurlariga chiqa qolaylik», dedilar. Ahmad Lutfi biz kutayotgan xonadan ikki qavat yuqorida, o'z kutubxonalarida ish bilan band ekanlar. Suhbatimiz oxirida o'zbek kitobxonlari nomidan u kishini shahrimizga taklif qildik. «U yerga borib nima qilaman, men qiladigan zarur ish bormi?», dedilar. Dekan esa kulimsiragancha dedi: «Xo'jam safarda yurib vaqt sarflashni yoqtirmaydilar. Vaqt ni g'oyatda qadrlaydilar. O'tgan yili xorijdagi ilmiy kengashga yuborgan edik, majlisdagi safsatabozlik yoqmay, ertasigayoq qaytib keldilar...»

Falak va yer tinmay aylanar ekan, insonlar holati ham yengillik va qiyinchilik, boylik va kambag'allik, salomatlik va xastalik, xursandchilik va mahzunlik, mashaqqat va rohat orasida aylanaveradi. Bular aqli bor kimsalarga bir dars, qalbi borlarga pand-u nasihat, basirat egalariga ibrattdir. Ammo aql egalari tafakkurdan, qalb egalari shuurdan, basirat egalariga ibrat nazaridan mahrum bo'lsalar, ular uchun kecha va kunduzning almashinuvi hech qanday ma'no kasb etmaydi. Vaqt – oliv muallimdir. Ammo, ne ko'rgilikki, u barcha o'quvchilarini halok qiladi. Ha, vaqt chindan ham keskir qilichdir, u hech narsaga qaramay o'tadi-ketadi. Inson esa voy-voylaganicha qolaveradi. Bizning «vaqt o'tmoqda» degan o'yimizda andak xatolik bor, vaqt emas, o'zimiz o'tib boryapmiz.

Azizlar, agar bir odam vaqtning sharif va aziz bir narsa ekanini his eta olsa, ishoningki, u odam umrini rohat va farog'atda kechiradi. Vaqt naqd oltindir, uni zoye etganlarning bozor aylanib, bo'sh qo'l bilan qaytganlardan farqlari yo'qdir, bunga diqqat qilish shart. «Mol-u puling ketsa ketsin, biroq, vaqting zoye ketmasin», deydilar. Vaqt ni foydali ishlarga sarf etishni bilgan kishi mol-u dunyosini ham kerakli joylarga sarflashni biladi va saodat yo'lida unga to'siqlar bo'lmaydi.

Mazkur mavzuga ilova ravishda aql isrofi mavjudligini aytib o'tmoq-chiman. Kishining bir ilmni yoki hunarni egallab, so'ng boshqa ishlar bilan shug'ullanib yurishi ana shu isrofga kiradiki, bu haqda avvalroq ham to'xtalgan edim.

Har birimizni isrof vasvasasi har on, har daqiqa, har qadamda ta'qib qiladi. Demak, isrofdan saqlanish lozimligini bir nafas ham unutmasligimiz shart ekan. Bu yo'lida hamisha ziyrak bo'lish fazilatiga ega bo'lishingizni tilagan holda keyingi mavzuga taklif etaman.

**UCHINCHI BO'LIM
YURAKNING HAQIQIY KO'ZGUSI**

QIMMATBAHO GAVHAR

Hayo dilni ravshan qiladigan bir nurdirkni, inson har vaqt shu ma'naviy nur ziyosiga muhtojdir. Iffatning pardasi, vijdonning niqobi – hayodir. Hayo pardasi ila o'ralmish insonlarning iffat pardasi yirtilmas. Bu chodir shunday muborakdirki, ancha-muncha xatolarni berkitib yo'q qilur. Agar durga sadaf parda-yu libos bo'lmasa edi, suvga qo'shilib yo'q bo'lib ketmasmidi?

Bir hukmdor xizmatchisining xotiniga xushtor bo'ldi. Xizmatchini bir bahona bilan safarga jo'natdi. Shomdan so'ng xotinni xobxonasiga chorladi va barcha eshiklarni yopishni deb amr qildi. Xotin amrni bajardi. Hukmdor «Eshiklarni berkitdingmi?», deb so'radi. «Uy eshiklarini mahkamlab yopdim, lekin harchand urinmay, bir eshikni berkitta olmadim», dedi xotin. «Qaysi eshikni aytyapsan?», deb ajablandi hukmdor. «Hayo va iffat eshiklarini», deb javob berdi xotin. Hukmdor bu javobdan uyaldi. Undagi hayo ham uyg'onib, xotindan uzr so'radi.

Ha, dunyoviy qonun taqiqlamaganni iffat-u hayo taqiqlaydi.

Bu rivoyat Qudsiy hadisni yodga soladi: «Ey, Odam farzandi! – deydi Alloh Taolo biz bandalarga xitoban. – Albatta, soch va soqolning oqi Mening nurimdandir. Men nurimni o'z do'zaxim olovida kuydirgani hayo qilaman. Shunday ekan, sen ham Mendan hayo qilgin».

Payg'ambarimiz alayhissalom «Hayo iymon shoxchalaridan biridir», deganlar. Ziyaraklik bilan kuzatsak, har bir odamda o'ziga yarasha uyat bo'ladi. O'g'ri ham, fohisha ham uyatni o'zicha tushunadi. Lekin hayo faqat vijdonli qalbda bo'ladi. Shuni farqlamoq lozim. «Aql va hayo ajralmas do'stdir, – deyiladi «Kalila va Dimna» asarida. – Biri yo'qolsa, ikkinchisini ham topib bo'lmaydi». Zero, uyatdan qizargan yuz qora qalbdan yaxshiroqdir. Sharm-u hayo niqobidagi chehra qutida saqlangan qimmatbaho gavharga o'xshaydi.

Umidimiz yulduzları, «hali yoshman, hayo fazilatini sal ulg'ayganimdan keyin egallasam ham bo'ladi», deb o'ylayotgan bo'sangiz, yanglishibsiz. Agar 15-16 yoshga kirib hali bu fazilatga ega chiqmagan bo'sangiz, ancha kechikibsiz. Bu kamchililingizga barham berishga shoshiling. Chunki ertaning ota-onasi, kelajak

naslning suyanchig'i va muallimi bo'lmish er-xotinning zimmasida ko'p mas'uliyat mavjud. Shulardan biri iffat va hayo fazilatiga ega bo'lish hamda uni qadrlash, ehtiyotlash burchidir. Kim tabiatan xunuk bo'lsa, uni hech kim ayblamaydi. Ammo iffati va hayosi xunuk bo'lsa, jamiyat undan yuz o'giradi. Faqat o'zagina la'natlanmaydi, o'tgan nasabi-yu tug'ilajak nasliga ham nafrat yog'iladi. Bugun «bu behayo falonchining qizi», deb malomat qilsalar, ertaga «bu iffatsiz xotin falonchining onasi», deb farzandini ham xijolat qilaveradilar. Demak, hayoli bo'lish yo bo'imaslik bilan har bir inson nasab-u nasliga yo sharaf keltiradi yo la'nat. Shu bois farzand tarbiyasi aynan hayo tarbiyasidan boshlangani maqsadga muvofiqdir.

Tilimizda «iffat», «sharm», «hayo» kabi atamalar bor. Bular ma'no-dosh so'zlarga o'xshasa-da, har birining o'ziga xos ma'nosи mavjud bo'lgани holda **«uyat»** deyilmish so'z tushunchasiga bog'ланади. Masa-lan, «sharm» uyatni anglatadi, «falonchi sharmanda bo'ldi» degani-mizda el aro uyatga qoldi, deb tushunamiz.

Rivoyat. Bir hasadchi xotin yon qo'shnisi bo'lmish hayoli xotinni ko'rarga ko'zi yo'q edi. U hasad va adovatning zo'rligidan bir kecha o'zining kenjatoy o'g'lini o'ldirib, hayoli xotinning hovlisiga tashladi. Erta tongda hukmdor huzuriga borib: «O'g'limni qo'shnim o'ldirdi!», deb dod-faryod qila boshladi. Hukmdor farosatli odam edi. Hayoli ayolni chaqirib so'roq qildi. Hayoli xotin bunday yaramas ishdan bexabar ekanini, o'zining mutlaqo begunohligini so'zladi. Shunda hukmdor unga dediki:

– Agar aldamayotgan bo'lsang, huzurimizda liboslaringni yechib, qip-yalang'och turasan. Shundagina so'zlaringga ishonajakmiz.

Hukmdor bu shartni aytish bilan uning hayoli xotinmi yo yo'q ekanini aniqlamoqchi edi.

Hayoli xotin hukmdorning talabini eshitib, boshini quyi egdi-da, dedi:

– Bu holga tushganidan ko'ra o'lganim afzal. Men bu sharmanda-likni sira qabul qila olmayman. Buyuring, aybim bo'Imasa-da, meni qatl etsinlar...

Hayo – yurakning haqiqiy ko'zgusi, deb beziz aytmaganlar. Ayolning so'zları hayosini, hayosi esa yuragining pok ekanini ko'rsatdi. Hukmdor bu bokira ayolga dilida ofarinlar aytib, uni chiqarib yubordi-da, hasadchini chaqirtirib:

– Agar huzurimizda yechinib, qip-yalang'och bo'lsang, da'voing to'g'ri ekaniga ishonarmiz va qo'shningni qatl etajakmiz, – dedi. Tuhmatchi xotin hukmdorning bu talabini fikr ham qilib o'tirmay, yechinmoqni boshladi. Shunda hukmdor uni to'xtatib:

– Sen tuhmatchi ekansan. Bu qabih ishni o'zing qilib, nomusli ayolni ayblagansan. Hayosiz va nomussizligingni o'zing isbot etding,
– deb uni jazoga hukm qildi.

Hayosizlik insonga balo eshigini ochadi, deganlari shu-da!

«Iffat» atamasining ma'nosi biroz kengroq. Ahli donishning bayoniga ko'ra, iffat – poklik va ma'sumlikni anglatadi. U komil inson uchun talab etiluvchi to'rt fazilatning uchinchisidir, ya'ni, hikmat, shijoat, iffat,adolat. «Iffat» deyilganda shahvat, ya'ni lazzat va manfaatga bo'lgan intilishning aqlga bo'ysundirilishi tushuniladi va u **yetti** narsani o'z ichiga oladi.

1. Hayo – uyat va yengiltaklik hisoblangan ishlardan tiyilish.

2. Husni ibtido – yaxshi xislatlarni egallash va imkon boricha o'z yaqinlarining og'irini yengil qilishga harakat qilish.

3. Sabr – nafsoniy quvvatlarni jilovlash.

4. Qanoat – yeb-ichmak va kiyinmakning boriga rozi bo'lib, imkon va zarurat darajasidan ortig'ini talab qilmaslik.

5. Viqor – talab qilingan narsalarga erishishga bo'lgan ishonch va bu yo'nga shoshma-shosharlik qilmaslikdir. Viqor – vazminlik, ulug'vorlik, matonat. «Viqor shamin o'chir» deyilganda mag'rurlikni yemirmoq nazarda tutiladi.

6. Xayriyat – mayishatni halol kechirish, molni yaxshilik bilan topib, yaxshilikka sarf qilish. Xayriyat – ezgulik demak.

7. Saxovat – achinmasdan, qizg'anmasdan, haddan oshmasdan, molni kerakli o'rnlarda o'ziga, yaqinlariga va muhtojlarga sarf qilish malakasi.

Imom G'azzoliy yozadilar: «Kim iffat bilan xulqlansa, saxovatli, hayoli, sabrli, kechirimli, qanoatli, parhezkor, latif, zarif, barchaga ko'makchi, betama' bo'ladi. Agar iffat me'yorida oshsa yoki kam bo'lsa, hirs va ochko'zlik, qo'pollik va behayolik, isrofgarchilik va xasislik, riyokorlik va sharmsizlik, hasad, ichqoralik, boylarga yal-toqlanib, kambag'alni kamsitish kabi illatlar yuzaga chiqadi».

Muxtasar tarzda aytilsa, iffat – yomon narsalardan o'zini pok saqlash, demak. Bizda uyat ma'nosida qollash rasm bo'lgan. Masalan, ba'zan «pul so'rashdan uyaldi», demay, «pul so'rashga iffati yo'l qo'ymadni», deymiz. Bu o'rinda iffatning faqat bir shoxchasi nazarda tutiladi.

Biz hayotda iffat va hayo fazilatini ko'proq ayollarga xos deb bilamiz va talabimiz ham shunga qarab bo'ladi. «Iffatli yoki hayoli yigit» degan sifatni kam eshitamiz. Holbuki, bu bayonimizdan aniq ko'rinish turibdiki, «iffat» fazilati qiz uchun qanchalar husn bo'lsa, yigit uchun ham shundaydir. Bu borada talab bir, javob ham birdir. Qadimda iffatli kishini «iffatmaob», deb, pokdomonlikni esa «iffatpanoh» deb ataganlar.

Dunyoda shunday odamlar uchraydiki, hayoning nima ekanini yaxshi biladi, ammo hayosizlikdan o'zni tiymaydi. Hazrati shayx Abdulloh Manozil (q.s.) bunday kishilar haqida dedilarki: «Men ul kishidin taajjub etarmanki, hayodan so'z aytib, o'zi Allah Taolodan hayo qilmag'ay».

Kim farzandini kichikligidayoq hayosizlikka o'rgatsa, ularni, katta bo'lishgach, hayoga o'rgata olmaydi. Ota-onas bolaga hayo haqida o'git qiladi. Agar bola bu fazilatni egallab olmasa – insoniylikdan mahrum bo'ladi. Hayosizlarning yomon o'lim topishini tarix ko'p martalab tasdiq etgan. Bolaga bir yoki yuz marotaba «hayoli bo'lish kerak», deyishning o'zi kifoya qilmaydi. Avvalo, ota-onaning o'zi har bir harakati va so'zları bilan bolasiga ibrat bo'lishi kerak. Bola ko'chada yoki televizorda ko'rgan hayosizliklarini tarozining bir pallasiga qo'ysak, ota-onas ikkinchi pallasiga qanday tarbiyani qo'yadi?

Umidimiz yulduzлari, aybga buyurmang-u, ayrim tengdoshiarin-gizni ba'zan tushunmay qolaman. Radio yoki televizorda berilayotgan behayo qo'shiqlarni ma'nosiga e'tibor bermay, darrov yodlab olishadi-yu xirgoysi qilib yuraverishadi. Qani ayting-chi, bizning qizlar yigitga tik qarab turib: «Men sizni sevaman! Meni quchog'ingizga oling!» deydimi? Demaydi! Tabiatan shunday yaralganki, qushlarning modasi emas, erkagi sayraydi. Ashulachi qizlar esa aksincha. «Birovning yorini oldim omonat», deydi, «qachon kelasan, yuragim kutmoqda», deydi, hatto «kelsang, tizzamga o'tqazib novvot choy qilib beraman», deydi. Behayolikni biz san'at o'rniда ko'rmaymiz. Bu san'atni bulg'ashdir. Shuning uchun azizlarim, qo'shiq eshitganda yoki kinofilm ko'rganda ziyrak bo'ling, behayo qo'shiq va tomoshalarga mahliyo bo'la ko'rmang.

O'zingiz ayting-chi: keyingi yillarda paydo bo'lgan «klip» deb nomlanuvchi behayolik tomoshasida san'atning hech bo'lmasa zarrasi bormi? Unda yarim yalang'och holda raqsga tushayotgan qizlar behayo qiliqlari bilan san'at asari yaratyapmiz, deb o'ylashsa xato qilishadi. Yosh qizlarimiz esa ularni tomosha qilaveradilar. Johilliklari tufayli ularga ergashaveradilar. To'ylarda shunday behayo ashulalarga qiz-juvonlar raqsga tushadilar. Hozir kuyovning kelin belidan ushlab Yevropacha raqsga tushishi ham odat tusiga kirib borayotgan mish. Biz nima ham derdik, uyalmasangiz undan battar qiliqlarni ham qilavering. Ammo ertami-indin hayosizlik oqibatida oila buzilsa, birovlardan o'pkalab yurmasangiz bas. Bizningcha, kuyov to'raning, ayniqsa, kelinposhshaning to'ydag'i eng go'zal holati – hayo bilan o'tirishidir.

«Kalila va Dimna»da ibratli fikr bor: «Hayoni qo'ldan bergen odam kek saqlaydigan va so'kinadigan bo'ladi. G'am pardasi uning aqli-

ni qoplaydi, farosati, zehni-zakovati ozayadi. Bunday baxtsizlikka mubtalo bo'lgan odamning butun qilgan ishi, so'zi hammaga yomon ko'rindi. Beradigan maslahatlari o'ziga ziyon yetkazadi. Ilgari uni yaxshi, deb yurgan do'stlari endi uni yomon deb hisoblaydilar. Bosh-qalarning gunohini ham uning bo'yniga to'nkaydilar».

Dunyoda chiroyli narsalar ko'p, ammo ulardan-da chiroyliroqlari ham mavjud: erlearning hayoli bo'lishlari g'oyat go'zaldir... Hayosiz erni «surbet»deb ham malomat qiladilar. Naqldirki, hazrati imom Abu Hanifa (quddisa sirruhu) hammomga kirdilar. Ko'rdilarki, birov lungisiz oltirib-di. Ko'zlarini yumdilar. U kishi aytdiki, «Ey, imom! Ko'zingning nurini qachon oldilar?», Dedilarki: «Sening pardang va hayoingni olgandan beri».

Hazrati shayx Hotami Asomning muborak qulqlari aslida kar emas edi. «Hotami Asom» deyishlarining sababi shulki, bir kuni u zotning huzurlariga masala so'rash uchun bir xotin keldi. Gplashar ekan, g'afflat bosib, u ayoldan yel chiqdi. Hotam hazratlari o'zlarini eshitmaganga olib: «Balandroq gapiring, qulog'im og'ir, eshitmayman», dedilar. Toki u xotin uyalsasin, xijil bo'lmasin, uchun shunday dedilar. Xotin savolini baland ovozda so'radi. Hotam hazratlari javob qaytardilar. O'sha xotin bilib qolib ma'lul bo'lmasin, deb o'n besh yil davomida o'zlarini karlikka solib yurdilar. Xotin oxiratga ravona bo'lganidan keyingina buni davom ettirishni lozim ko'rmadilar. Buni ham erlarga xos iffat kuchi derlar.

Hayosini yo'qotgan odam har qanday pastkashlikka ham rozi bo'lishi mumkin. Agar u bir ketgan hayoning qaytib kelishi mushkul ekanini angray olsa, balki o'zini o'zi tarbiya eta olarmidi? «O'zingdan ham xuddi boshqa odamlardan orlangandek orlanishing va bir o'zing bo'lib turib ham boshqalar bilsa-bilmasa, bundan qat'iy nazar, baribir yomon ishdan tortilishing kerak. Ammo hammasidan ham o'z vijdoningdan uyal», deb o'git bergen Demokrit haqli edi. Odamlar huzurida uyalish ham yaxshi fazilat, lekin bundan ham afzali kishining o'z-o'zidan uyalishidir. Uyatdan qizarish – yaxshilik libosi hisoblanadi. Chunki, odamning ma'naviy kamolotda qay pog'onaga ko'tarilganini nimadan uyalishi va uyalmasligidek aniq ko'rsatib beradigan narsa yo'q. Yana bir haqiqatki, hayo va iffat hayvonlarda yo'q. Ularning yuzlari uyatdan qizarmaydi. Buni tushunib yetish ham fazilat. Iffat va hayo barcha illatlar yo'lidagi ishonchli to'g'ondir. Agar bu to'g'on bo'lmasa, kishining hayot yo'liga illatlar seli yopiriladi. Uyalmasang – g'iybatdan bo'shma, uyalmasang – pora ol, uyalmasang – buzuqlik balchig'iga boshing bilan sho'ng'i, uyalmasang – zulm qilaver, uyalmasang – baxil bo'l...

Umidimiz yulduzlarining oz qismida bu sohada kamchiliklar ko'rindi. Shukrlarkim, ko'p qismi o'zlarida iffat va hayo fazilatini tarbiya qilyaptilar. Bu tarbiyaning oqibati ularning porloq kelajaklaridir.

VAFO GULI

«Odamiy bo'lsa vafo andin yiroq, it vafo bobida andin yaxshiroq», deb yozganlar hazrat Alisher Navoiy.

Inson tabiatiga xos shunday fazilatlar borki, birini ikkinchisidan ayirgan holda tarbiya etib bo'lmaydi. Iffat va hayo, sadoqat va vafo shular jumlasidandir.

Vafo va sadoqat solih bandaga xos alohida go'zal fazilat hisoblanadi.

Sadoqat adolatga xos xislatlardan bo'lib, chin do'stlik demakdir. Ya'ni, kishi o'ziga ravo ko'rganni o'zgaga ravo ko'rib, o'ziga ravo ko'rmasganni o'zgaga ham ravo ko'rmasligini aytib o'tib edim.

Vafo kishining o'z nav'iqa, xususan, yaqinlariga mardona munosabatda bo'lishidir. Vafoni biz ko'proq er va xotin orasidagi ishqiy munosabatga nisbatan qo'llashga o'rganib qolganmiz. Holbuki, bu atamaning qamrovi kengroqdir. Vafo qaysi munosabatda bo'lmasin, ahdda, va'dada turish demak.

Hazrat Navoiydan bayt:

*Bu dahr ajuzeki, vafosi yo'q aning
Bir fo'hishayedekdurki, hayosi yo'q aning.*

Mazkur baytda «vafo» so'zi «makkora zamonaning vafosi yo'q» degan ma'noda qo'llanilgan. Olamda abadiy hech narsa bo'limgani uchun mumtoz adabiyotda dunyoga, xususan, inson hayotiga «vafosiz», deb sifat beradilar. Holbuki, dunyoni yaratgan Xoliq abadiylikni va'da etmagan, aksincha, bu dunyoning o'tkinchiligini qayta-qayta ta'kidlagan. Shu nuqtayi nazardan dunyoni bevafolikda ayplash g'alati tuyuladi.

«Vafo» ba'zi o'rnlarda «doimiylik» yoki «abadiylik» ma'nosini ham beradi:

*Angakim jahondin vafo yetmadi,
Jahon ichra tinmadi, to ketmadi.*

Mumtoz adabiyotda «vafo» so'zining «ishonch» ma'nosida qo'llanganiga ham guvoh bo'lamiz:

*Ki bilsa jahong'a vafo yo'q turur,
Jahon ahlig'a ham baqo yo'q turur.*

«Vafo ahli» deyilganda vafodorlar, ahdida turuvchilar nazarda tutiladi. Bu xushxulq egalarini «qavlimahkamlar» ham deb ataydilar.

«Vafo guli» – ahdida turishlik. Bu atama safo-poklikni ham anglatadi.
«Vafo jomi» – yoridan vafo ko'rishlik:

*Har kishi ham qilsa vafo jomi no'sh,
Ko'ngli muhabbat mayidin ursa jo'sh.*

Vafo xususida hazrat Alisher Navoiy go'zal va mukammal ta'riflar berganlarki, o'zimdan bir so'z qo'shmoq ham odobsizlik bo'lur, degan mulohazada bayonni aynan keltiraman: «Karam va muruvvat – xalqni vafodek bir yaxshi sifatdan mahrum ko'ribdilar va uni topish uchun yo'qlik dunyosi tomon ketibdilar.

Jahon gulshani vafo guli ziynatidan bo'shab qolgan, bashariyat guli vafoning muattar hidlaridan ayrılgan. Dunyoning qorong'u tuproq-xonasini vafo sham'i yoritmayapti va zamon bevaflolar ko'ngli bilan ulflatlashyapti. Vafoning nargis guli davr chamaniga ko'z solmaydi va kishilarning ko'ngil g'unchasida ko'rolmaslik va hasaddan o'zga narsa topilmaydi.

Vafo – shunday bir pokiza ko'ngulli mahbubaki, u tabiatи va ko'ngli pok bo'lмаган kimsaga rom va ulfat bo'lmaydi; vafo shunday pokzot bir matlubaki, u zoti toza, tabiatи pok bo'lмаган odamga yaqinlashmaydi va unga rag'bat ko'rsatmaydi. Vafo – shunday asl gavharki, u insoniyat tojiga ziynatdir. Lekin dunyoda vafoga loyiқ inson yo'qdirki, bu uning boshidagi jig'ada porlab tursa. Ammo olam elida odamiylik yo'qdir. Shuni ham unutmaslik kerakki, vafo – hayo bilan payvasta, hayo ham vafo bilan bog'liqdir.

Karam va muruvvat ota va onadirlar; vafo bilan hayo esa bularning ikki egizak farzandlaridir. U ikkovida qancha ravshanlik va soflik bo'lsa, bu ikkovida ham shunchalik jipslik va birlik bor. Har bir yurakda vafo bo'lsa, u yerda hayo ham bor va har maskanda u topilsa, bu ham barqaror. **Vafosizda hayo yo'q; hayosizda vafo yo'q.** **Agar, kimda bu ikki sifat bo'lmasa – unda iymon ham yo'q. Va agar kimda iymon bo'lmasa, unda odamiylik ham yo'q...**

Kamolga yetgan odamlar – hayoli; kamol topmaganlar – nuqsonli va hayosiz.

Vafo bilan hayo olamning qorong'u joyidan o'tib, yo'qlik (lomakon) olamidan o'rın olganlar. Shunday qilib, ular o'zlarini bir-birlari bilan ovutibdilar. Qolgan vafosiz behayolar esa ularni unutibdilar.

Har kimga bir vafo ko'rsatdim, undan yuz bevaflilik ko'rmaguncha qutulmadim; har kim bilan bir mehr-muhabbat muomalasida bo'ldim, ming jabr-u jafo tortmaguncha xalos bo'lmadim. Bayt:

*Kimga qildim bir vafokim – yuz jafosin ko'rmadim?
Ko'rguzib yuz mehr, ming dard-u balosin ko'rmadim.*

Davr bevafolarining jabridan dod! Va zamon behayolari zulmidan fig'on va faryod! To olam paydo bo'lganidan beri bu o'tda hech kim menchalik o'rta nmagan; to bevafolik boshlanganidan beri hech kim men kabi bu alangada yonmagan. Zamon kishilari bevafoligidan bag'rimda tikonlar bor va davr xalqi behayoligidan ko'ksimda yaralar bor. Bular haqida yozay desam, katta chidam menga vafo qilmaydi va barchasini qalamga olay desam, uzoq umr davomida ham tugatib bo'lmaydi.

Haq ularga insof va rahm bergay va yoki bu mahrum jafokashga sabr-u chidam ato qilg'ay!»

Shoir hazratlarining nolishiarini aynan anglab, tushkunlikka tushmaslik, «dunyoni bevafolar bosib ketibdi» deb vahima ham qilmaslik kerak. Foni yunoda iymon egalari bor ekan, vafodorlar ham bor. Illat egalari, xususan, ahdiga vafo qilmaydiganlar qay yerda ozroq, qay yerda ko'proqdir. Buni hech kim sanab ko'rmagan. Bundaylar oz bo'lgan taqdirda ham jamiyat uchun noxushdir. Olimlar-u shoirlar mazkur holatni nazarda tutib, boshqalarni shu zaylda ogohlantirib turadilar.

To'g'ri, dunyoda behayolar, bevafolar ko'pga o'xshab ko'rindi. Ammo vafoli va hayolilar ulardan jabr cheksalar-da hech qachon tiz cho'kmaganlar. Biz o'sha bevafo va behayolarga qarab, vafo va hayo qadrini belgilamaymizmi? Bevafoning bevafoligini, behayoning behayoligini aniqlash uchun siz-u bizga aql berilgan. Bevafo bilan behayoning ayanchli oxiratini bizlarga ibrat uchun shu dunyoning o'zidayoq ko'rsatib qo'yilgan. Yoshligini bevafolik va behayolik bilan o'tqazib, qariganida xorlanganlarni ko'rib turibmiz-ku! Bizga yana qanday ibrat kerak?

Yana bir ibratki, hayot yo'lida bevafo va behayoga duch kelinsa, faryod chekib qochmaslik lozim. Har birimizdag'i hayo va vafo kuch-qudrati ularga qarshi qurol vazifasini o'taydi. Odam bolasi bevafo va behaylo bo'lib tug'ilmaydi. Adashish oqibatida yoki noto'g'ri tarbiya tufayli bu ruhiy-ma'naviy xastalikka chalinib qoladi. Shunday ekan, ularni muolaja qilishga urinish iffat egasining burchi.

«Va'daga vafo – mardning ishi» degan maqolni eshitgansiz. Ha, vafo faqat erga nisbatan emas, o'z so'ziga nisbatan ham bo'lisl kerak.

Suyukli **umidimiz yulduzları**, o'zingizga yaxshiroq bir qarang-a: sizda yoki tengdoshingizda ba'zan ana shunday vafo yetishmay qoladi, to'g'rimi? Buning sabablari: ba'zan bir joyga borishga va'da beradilar-u oila kattalaridan ruxsat tegmagani uchun bajarolmaydilar. Bu holda va'dalashgan kishini darrov ogohlantirib, uzr so'rash kerak bo'ladiki,

shunday qilinsa va'dani bajarmaslik bevafolikka yo'yilmaydi. Ba'zan esa loqaydlik yoki erinish tufayli va'da bajarilmaydi. Masalan, qor yog'ayotgani uchun ko'chaga chiqishga erinib, va'dalashgan joyga borilmaydi. Ogohlantirilmaydi, uzr ham so'ralmaydi. Buni bevafolik deymiz, gunoh ekanini ham eslatamiz. «Borolmayman», degan yolg'on bahona bilan ogohlantirilgan taqdirda ham gunoh soqit bo'lmaydi.

Va'dada turish, va'daga xilof ish qilish, va'dasizlik ma'nolari lozim ma'noda o'chanmaydi. Bizda va'dabozlik keng tarqalgan va va'daga vafo qilmaslik oddiy hol bo'lib qolgan. Holbuki, «Arbain»da ta'kid etilganidek:

*Kimki har kimga va'daye qildi –
Shart erur va'daga vafo qilmoq.*

Hazrat So'fi Ollohyordan bayt:

*Kel, ey sodiqki qilding sidq lofin,
O'lancha qilmag'il va'da xilofin.*

Deyilmoqchiki, ey Alloh Taoloni va Uning payg'ambarini haq deb biluvchi sodiq banda, endi sen rostlik da'vosini qilsang, o'lar kungacha va'dangga xilof qilmasdan tur. Chunki va'dada to'g'ri turmoq yaxshi axloqning yuqori martabasidir.

Yuqorida aytganimday, bir kishining chaqirig'iga va'da qilinadi-yu, borilmaydi yoki kechikib boriladi. U kishi o'z ishlarini tashlab, kutib turadi va xavotirlanadi. Va'dasiga vafo qilmagan odam uning ishdan qolganini va xavotir olganini bir chaqaga ham olmaydi. «Va'da – qarz» ekanini, va'daga xilof esa munofiqlik ekanini xayoliga ham keltirmaydi. Hatto ayrim tengdoshlaringiz bajarish niyatida emas, balki shunchaki suhbатdoshning so'zini qaytarishdan uyalib va'da berib yuboraveradi. Bu hol va'dada turmaslik emas, balki va'dabozlik niyati bilan bo'lgani sababli ikki karra qabohatdir.

Kishining lafzida turmoqligi «vafo gulini ochdi» tarzida ham bayon etiladi: «Abnoyi zamong'akim, bir vafo guli ochtikim, alardin yuz jaftikani bag'rig'a sanchilmadi».

Ibrohim Xalilullohning o'g'llari Ismoil alayhissalom Makkadan Falastin yeriga borish uchun chiqqanlarida Abdurahmon ismli kimsaga yo'liqdilar. Bu kimsa dediki:

– Ey, Allohning Rasuli, agar sizlar meni yo'ldoshlikka olsangiz edi, men ham sizlar bilan borur edim.

Ismoil alayhissalom ko'ndilar. U kishi yana dediki:

– Uyimda ba'zi ishlarim bor, biroz kutsangizlar, ularni bajarib kelsam, so'ng birga borur edik.

Ismoil alayhissalom «Yaxshi, kutamiz», deb va'da qildilar. «Keturman», deb ketgan Abdurahmon va'dasini unutib, qaytib kelmadi. Ismoil alayhissalom va'dalariga xilof qilmay, va'da bergan yerlerida uni olti yil kutdilar. Abdurahmon yettinchi yili shu yo'ldan tasodifan o'tib, Ismoil alayhissalomga duch keldi-yu, va'dasini esladi. Uyat yeli bilan tutdek to'kilib, yiqildi. Ismoil alayhissalomga uzrlar daftarini ochib, oyoqlari ostiga ko'z yosh durlarini sochdi. Ismoil alayhissalom esa lutf bilan: «Xush kelding, safo kelding, aytgan so'zingda turding», deb tavoze qildilar.

Janglarning birida Abdulloh ibn Muborak Rum elining juda kuchli, haybatli askari bilan to'qnash keldilar. Yakkama-yakka olishdilar, qilich soldilar, gurzi bilan urdilar, xullas, harchand urinishmasin, bir-birlarini yenga olmadilar. Shunda Abdulloh ibn Muborak: «Tanaf-fus qilaylik, jangni to'xtatib turaylik, men namozimni o'qib olay», deb raqibdan ozgina muhlat so'radilar. Raqibga bu iltimos ma'qul kelib: «Yaxshi, men ham ibodatimni qilib olay», deb nari ketdi. Abdulloh otni sohilga bog'lab, oqayotgan suvda tahorat oldilar. U odam ham o'z e'tiqodiga ko'ra nimalardir qildi. Abdulloh namozni o'qib bo'lib, duo qilar chog'larida o'zlaricha: «Shu odamni otdan hech ag'dara ol-madim, hozir otidan tushgan, himoyasiz holda o'tiribdi. Fursatdan foydalansam-u bostirib borib, o'ldirsam-chi?» deb o'yладilar. Ammo bir qarorga kelmay turib Qur'oni Karimdagi: «Ahdga vafo qilinglar, zero, ahd-paymon Qiyomat kunida so'raladigan ishdir», mazmunli oyat eslariga tushdi.

Ha! Inson so'z berdimi, ahslashdimi, ahdida turishi kerak! Buning hisobi bor! Nima uchun duo chog'i, fikr yomonlik tomonga o'zgarganda aynan shu oyati karima **beixtiyor** yodga tushdi? Biz bunday hollarda «beixtiyor» deyishga o'rganib qolganmiz. Ha, bu insonning ixtiyoridan tashqari. Ammo Alloh Taolo xohlagani uchun shunday bo'lgan. Bu o'rinda ham Alloh Taolo o'z oyatini eslatdi va go'yo bunday tanbeh berdiki: «Ey, bandam, sen Mening yaxshi bandalarimdansan, ahdga vafo qilish haqidagi oyatni unuttingmi? Ahdingga vafo qil!» Oyatni xotirlatish zamirida shu ma'no yashiringan edi. Abdulloh ibn Muborak buni yaxshi angladilar va yig'lay boshladilar. Jangni boshlamoq qasdida yaqinlashgan raqib u zotni bu ahvolda ko'rib ajablandi:

– Ey, odam, nega yig'layapsan? O'liming yaqinligini sezib, qo'rqa-ningdan yig'layapsanmi? – deb so'radi.

– Rabbim meni sen tufayli yig'latdi, – dedilar Abdulloh.

- Nega? Qanday qilib? – deb battar ajablandi raqib.
- Duo qilayotgan paytimda sening ustingga bexos hujum qilib, o'ldirish istagi tug'ildi. Shu nafasning o'zida Alloh Taolo menga ahdga vafo qilish haqidagi oyatini eslatdi. Men bu jangga Rabbimning roziliginı istab kelsam-u, qilmoqchi bo'lgan ishimni qara! Shuni o'ylab yig'layapman, to'g'ri yo'limni yo'qotganidan yig'layapman...

Bu gapni eshitib, raqib ham yig'ladi va «Sizning diningiz haq din ekan», deb kalima keltirdi-da, musulmon bo'ldi. Inson qalbi qilich bilan emas, shu tarzda go'zal axloq bilan egallandi.

Kelin va kuyov nikoh o'qilayotgan paytda Alloh Taologa: «Senga munosib bandalik qilaman», deb ahd beradi. Ahdga ko'ra, oila mustahkamligiga, baxtiga doir qanday talab bo'lsa bajarishi shart bo'ladi. Bunga rioya qilmasa, ahdini buzgan, so'zida turmagan bo'ladi.

Rivoyat. Qadimgi arab podshohlaridan No'mon ibn Munzirning biri yaramas va biri yaxshi ikki odati bor edi. U yilda bir kunni «G'azab kuni» deb belgilab, ko'chaga chiqardi-da, birinchi duch kelgan odamni hibsga oldirib, o'limga hukm qilardi. Yana bir kunni «Marhamat kuni» deb belgilab, birinchi uchragan odamga sovg'alar berardi.

Toiy laqabli kambag'al bir kishi «G'azab kuni»da No'mon ibn Munzirga duch keldi. Zolim podshoh u bechorani o'ldirish qasdida jallodni chaqirdi. Shunda Toiy yolvorib dedi:

– Mening xotinim va farzandlarim bor. Kunimni o'tkazishdan juda-juda qiyonaldim. Oilam och-yalang'och yashaydi. Gadoylik qilib oilamni zo'rg'a boqib turibman. Bugun ehtiyoitsizlik qilib, «G'azab kuningiz»da sizga duch kelib qoldim. Bilaman, meni o'ldirasiz, lekin hozirning o'zida o'ldirish yoki kechki payt jonimni olish siz uchun farqsiz bir ish. Men shahardan uncha uzoq bo'limgan bir qishloqda yashayman. Menga ruxsat bering, tilanchilikdan topgan oziq-ovqatlarimni oilamga olib borib beray. So'ngra oilam va yor-u do'stlarim bilan xayrlashib, kunbotarda qaytib kelaman. Va'damga xilof qilmayman, bunga ishoning.

Podshoh unga rahm qilmadi, bir kafil topilmaguncha ruxsat bermasligini aytdi. No'mon ibn Munzirning suhbatdoshi Shurayk ibn Adiy Toiyning qabilasidan edi. Toiy unga qarab murojaat qildi:

– Ey, Shurayk ibn Adiy! Men o'limdan qo'rqlmayman. Faqat ochyalang'och qolayotgan oilamga achinaman. Menga kafil bo'l. Uyimga borib, topganlarimni oilamga tashlab, xayrlashib olay. Kun botguncha shu yerga yetib kelaman.

Shurayk iltimosni qabul qildi. Podshohdan ruxsat tekkach, Toiy qishlog'iga yo'l oldi. Kun o'tib, quyosh ufqqa bosh qo'ysa ham Toiydan darak bo'lindi. Podshoh jallodni chaqirib, kafillikka o'tgan Shurayk-

ni qatl etishni buyurdi. Shu chog'da uzoqdan bir odamning yugurib kelayotgani ko'rindi. Shurayk:

- Shoshib kelayotgan kishi Toiy bo'lsa kerak, ozgina sabr qiling,
- deb o'tindi.

U adashmagan edi. Toiy terlab-pishib, holdan toyganicha, hansirab kirib keldi va podshohga dedi:

- Va'damga vafo qildim. Shomga yetib kelolmasam, kafilim Shurayk mening o'rninga qatl bo'ladi, deb juda-juda qo'rqedim. Alloh Taologa shukrki, vaqtida yetib keldim. Oliyanob Shuraykdan minnatdorman, endi esa podshohim, ixtiyor o'zingizda, «G'azab kuni»da jon berish qismatimda bor ekan, men o'limga tayyorman.

Podshoh bu holni ko'rib, hayrat daryosiga cho'mdi. So'ng Toiy va Shuraykka qarab aytdi:

- Sizlardan ajoyibroq kishini ko'rmadim. Ey, Toiy, dunyoda hech kim uchun va'daga vafo qilish maydonida turadigan joy qoldirma-ding. Ey, Shurayk, karam, shafqat va marhamating bilan hammani hayratga solding. Men sizlarning uchinchingiz bo'lolmasam ham, oliyanobligingizga qoyil bo'lib, bugundan e'tiboran «G'azab kuni»ni bekor qilishga ahd etdim.

Podshoh Toiy bilan Shuraykka in'om-ehson qilib, hurmatlab, uy-lariga qaytishga ruxsat berdi.

Qo'ldan kelmaydigan, vafo qilib bo'lmaydigan narsa haqida hech vaqt va'da bermaslik va «bu ish mening qo'limdan kelmaydi», deb ochiq aytish zarur. So'zida turmaydiganni xalqda «beburd» deb ham ataydilar. So'z bergen so'zida tursin, so'zidan qaytgan kishidan yomonroq kishi yo'q. Chunki va'daga vafo qilishni insoniylik fazilati deb sharafladik. Qo'ldan kelmagan ishga va'da berish yaxshi xislatlardan sanalmaydi.

*Birovga va'da bergil, uddasidan gar chiqar bo'lsang,
Vafo qilmay ahdingga, bo'lsa yuz qarolardin.*

Qo'lidan kelmaydigan ishga va'da beruvchilarning turli toifalari bor. Birinchi toifaning niyati yaxshi, kimningdir mushkulini oson qilishni istaydi va bu ishni zimmasiga oladi. So'ng esa yo hafsalasizlik qiladi yo kuchi yetmaydi-yu bevafolik botqog'iga botib qolganini o'zi ham bilmaydi. Afsus shundaki, bunday kimsalar ahdga vafosiz odamning gunohga botishini tasavvur qilmaydilar. Bu toifaning ham aslida yuzi qora, lekin niyati yaxshi bo'lgani sababli kuchli nafrat o'qiga duch qilmasak ham bo'ladi. Ularga ishonmaslik bilan o'zimizni chetga olish kifoya.

Ikkinchı toifaning vafosizligi vijdonsizlik va g'araz ko'lmaklaridan suv ichadi. Ular o'zlarining biron ishlarini bitirib olgunlaricha olam-olam va'dalarni beraveradilar. Agar va'dalarini eslatguday bo'lsangiz, o'zlarini yo'qotib qo'ymaydilar, aksincha «Hozir shu masalani hal qilayotgandim» yoki «Hozir shu masalada o'zingizga uchrashmoqchi edim», deb yolg'on ustiga yolg'on to'qiydilar.

Yana bir toifa vazifaning mushkulligini his etmay yoki biror yaqin odamining marhamati, himmati yoinki kuchiga, amaliga ishonib va'da berib yuboradi. Va'dasini bajarish uchun harakat qiladi. Uddasidan chiqolmagach, uyaladi, uzr so'raydi. Bunday odamlar xatolarini anglab, keyinchalik quruq va'dadan o'zlarini tiyganlari yaxshi. Agar xatolarini takrorlayversalar, odamlar ularni beburdlar safiga qo'shib izzat qilmay qo'yadilar. Ha, so'ziga vafo qilmaydiganlarning bu dunyodagi birinchi jazosi shunday – odamlar orasida beobro' va qadrsiz bo'ladilar.

Bolalar ota-onalari, ustozlari, do'stlariga ko'p va'dalar beradilar-u, bajarishni unutadilar. Bolalikda va'dasini buzaverganlar ulg'ayganda yuqorida tilga olingan qaysi toifaga tushib qoladilar, o'zingiz bir mulohaza qilib ko'ring-chi? Bevafolar bu illatni o'zlariga yigirma yo o'ttiz yoshda yuqtirmaganlar-ku!

Odam dunyolarga teng sharaf egasidir. It esa jirkanch maxluqdir. Ammo yaxshilikni bilmaydigan bevafo odam – yaxshilikni unutmaydigan, vafodor itdan pastdir. Vafodor qo'tir it – vafosiz go'zal, barno yigitdan yaxshiroqdir:

*Bevafo haqnoshunos eldin yirog'lig' istakim,
Kelmadi hargiz alardin g'ayri bedod-u jafo.
Itga itlik aylamak jon-u ko'ngul birla bo'lur,
Haqshunos o'lsa u bo'lsa anda oyini vafo.*

Deyilmoqchiki, yaxshilingga vafo ila javob qaytarmaydigan odam-dan yiroq bo'lishga intil. Chunki ulardan hech qachon jabr-u jafodan boshqa narsa kelmaydi. Itga jon-u ko'ngil bilan bog'lanish mumkin, agar yaxshilikni biluvchi vafodor bo'lsa.

Biz gullarni sevamiz. Hovlimizdagи mo'jaz bog'chaga (yoki to'rt xonali uyimizdagи tuvaklarga) turfa gullarni ekib, parvarish qilamiz. Qilgan ishimizdan o'zimiz ham rohatlanamiz, anvoyi gullar go'zalligidan mehmonlarimiz ham zavq oladilar. Insoniy fazilatlar ham gulzor chamaniga o'xshaydi. Vafo guli bu chamanda alohida chiroyga ega. Bu chiroy barchamizga juda-juda yarashishini ta'kidlab, keyingi mavzuga o'tamiz.

SEVGINING JONI

Vaqti kelganda ba'zi narsalar uchun jonni fido qilish mumkin. Ammo nomusni hech narsaga fido qilish mumkin emas. Chunki nomus jondan ham qimmatlidir. Suvning sofligi unga qiymat bergani kabi, insonning nomusi ham unga qadr keltiradi.

Siz Rossiya televideniyesini ko'rasizmi yo yo'qmi, bilmayman, lekin ularda ko'p bema'ni, hatto ahmoqona suhbatlar bo'lib turadi. Shulardan birida («Pust, govoryat» – «Mayli, gapirishsin») «qiz bolaning turmushga chiqishidan oldin nomusli holda bo'lishi shartmi?» degan mavzuda bahs yuritildi. E'tibor beryapsizmi, bahs yuritildi. Chunki studiyaga to'planganlarning yarmi «shart emas», degan ahmoqona to'xtam tarafдорлari edilar. «Ahmoqona» deb qo'pollik qilishim boisi – agar qiz bolaning turmushga chiqishidan oldin nomusli holda bo'lishi shart bo'lmasa, Ailoh uni bokira qilib yaratmas edi.

Yana boshqa bir ko'rsatuvda xotinlarni urish masalasi ko'rileyotganda «xotinlar nomus bilan yashasalar erlar urmaydilar», degan fikr o'rtaga tashlandi. Ko'rsatuvni olib borayotgan xonim bu fikrga qarshi chiqqanida ishtirokchilardan biri undan: «Qizingizni bokira holida uzatish baxtidan quvonmaysizmi?», deb so'radi. Xonim: «Men uchun bu shart emas, men uchun qizim yigitni sevsabas», dedi. Shunda bahslashayotgan yigit «bu ko'rsatuvda ishtirok etishdan hazar qilaman», deb chiqib ketdi. Qolganlar esa uni malomat qilishdi.

Odobni nomusdan, nomusni esa odobdan ajratib bo'lmaydi. Basharti, unisi ham, bunisi ham nuray boshlasa va yemirilsa, ko'rkam oila binosi yiqiladi, qadrsizlanadi va endi nafratdan bo'lak hech bir tuyg'u uyg'onmaydi.

Umidimiz yulduzлari, meni ma'zur tuting, nafratga loyiq bu voqeani eslash, ayniqsa, bayon qilishdan o'zim ham g'ashlanyapman. Xudoga shukr, bizda bunday muammo yo'q, bunday bema'ni bahslar yo'q. Lekin afsuski, shu fikrdagi ayrim odamlar topiladi. Vaqt kelganda ular ham vaysab qolishlari ehtimoli borligi uchun ogohlantirish maqsadida mavzuni shundan boshladim. Sho'r Ma'ruf Jalil aytmoqchi:

*Ota-onan mehrisiz ham yashamoq mumkin,
Ammo mumkin emas, nomussiz yashash.*

Nomus inson qalbidagi butkul ehtirolslarning eng ko'rkami bo'l mish sevgining jonidir. Ha, eng asl go'zallik – nomusda. Inson aqlining poydevori ham nomus. Nomus tuyg'usi tug'ma bo'ladi. Shu uchun xalqda «nomusingni bolaligingdan boshlab asra», degan hikmat bor. «Qon

bilan kirgan – jon bilan chiqadi», deganlaridek, nomus ota-onadan o’tuvchi fazilat. Ota-onas pokiza bo’lsa, farzand ham nomusli hayot yo’lidan boradi. Ota yoki ona etagiga nomussizlik balchig‘i sachragan bo’lsa, uning dog‘i farzand hayotida ham aks etadi.

Nomusni o’ziga fan qilgan odam ba’zan qiyalishi mumkin, lekin hech qachon xor bo’lmaydi. Bunga misol tariqasida bir rivoyatni eslavmiz.

Rivoyat. Bir taqvodor kishining iffatli va hayoli xotini bor edi. Uning ismi Ma’suma edi. Ittifoqo, u kishi haj ibodatiga otlandi. O’z ukasiga: «Uyimdan xabardor bo’l!» deb vasiyat qilgach, safarga jo’nab ketdi. Bir necha muddat o’tgach, xotin huzuriga erining ukasi – qaynisi keldi va eshik tirqishidan ichkariga mo’ralab, uning chiroyini ko’rgach, ko’ngli shaytoniy yo’lga moyil bo’ldi-yu aka-ukalar orasidagi sharm-hayo ham yodidan ko’tarildi. Ichkariga kirdi va yangasiga o’z ishqini izhor qildi. (*Shu o’rinda xotin erining do’sti u yoqda tursin, qayin og’asi yoki qayin ukasi yoki boshqa yaqin qarindoshi, xususan, erining tog’asi va amakisi bilan ham uyda yolg’iz qolishi mumkin emasligini eslatib qo’yishni lozim topdik.*) Xotin nomusli va pokdomon edi. Qaynisining so’zlarini eshitgach: «Ey, behayo, uyalmaysanmi? Ey, benomus, or qilmaysanmi? Bu so’zlariningdan qayt, hojatingga mendan ravo istama va muroding mendan hosil bo’lmaydi. Hargiz zino qilib nomusimni barbod etmagayman va hayotimning sof chashmasini bu jinoyatning anduhi bilan iflos qilmagayman», dedi. «Men bilan birga bo’l va murodimni hosil qil! Agar rozi bo’lmasang, joningga qasd qilurman», dedi yigit. «Jondan kechsam-kechaman, ammo bunday gunoh yo’lga qadam qo’ymayman», deb javob berdi xotin.

Yigit to’rt nafar yolg’on guvohni topib, xotinni qozi mahkamasiga olib bordi. Ular xotinni zino qilishda ayblab, yolg’on guvohlik berdilar. Qozi ularga ishonib, xotinni o’limga hukm qildi. Gunohsiz xotinni biyobonga olib borib, toshbo’ron qildilar. Ammo Ailoh Taolo uning jonini omon saqladi. Xotin hushidan ketib yiqildi. Odamlar «o’ldi» deb gumon qilishib, xotinni tashiab, izlariga qaytdilar.

Xotin hushiga kelib, oh chekib, nola qildi. Shu yaqindan o’tib ketayotgan arab toshlar orasidan kelayotgan yurakni ezuvchi nolani eshitdi. Xotinning nolasiga toshlar ham erirdi. Arab xotinning ahvoliga achindi. Uni toshiar orasidan chetga olib chiqdi-da o’zi bilan olib ketdi. Ma’suma tuzalgach, uning qaddi-kamoli asliga qaytdi. Buni ko’rgan arab Ma’sumani o’z nikohiga kiritishga harakat qildi. Ma’suma arabga o’z eri borligini aytib, boshidan kechirganlarni hikoya qildi.

Arab xudojo’y va rahmdil kishi edi. Ma’sumani «singlim» deb atab, uni o’z himoyasiga oldi. Arabning bir xizmatkori bor edi. Nihoyatda badkirdor va hayosiz edi. U Ma’sumaga oshiq bo’ldi va o’z ahvolini

unga izhor qilib, hojatini ravo qilishini Ma'sumadan talab etar ekan, «agar rozi bo'imasang, sendan o'ch olurman», deb qo'rqtidi.

Ma'suma rad javobini berdi. Arabning hali yoshiga yetmagan o'g'li bor edi. Arab farzandini nihoyatda ardoqlar va sevardi. Xizmatkor shum niyatini amalga oshirdi: bolaning boshini kesib, uning qonidan Ma'sumaning ko'ylagi etagiga surtdi va qonli pichoqni uning yostig'i ostiga qo'ydi. Ertasi kumi bolani o'lik holda ko'rdilar. Ma'sumaning etagidagi qonga ko'zlari tushdi. Qonli pichoqni uning yostig'i ostidan topdilar. Farzand dog'iga kuygan arab va o'zini qayg'ulli qilib ko'rsatgan xizmatkor Ma'sumani ayovsiz kaltakladilar. Ayol o'lar holga yaqinlashganda Alloh Taologa munojot qildi: «Ey, Xudoyim! Ko'rib turibsan, gunohim yo'q, O'zing qo'lla! O'zing bilib turibsan, dodimga yet!»

– Ey, Ma'suma, – dedi arab, – ko'zimning oq-u qorasini nima uchun o'lording?

Ma'suma «Men o'ldirganim yo'q», deb qasam ichdi-da, xizmatkor bilan bo'lgan mojaroni so'zlab berdi. Arab uning rost gapirayotganiga ishondi. Ma'sumaga to'rt yuz dirham oltin berib, «o'g'limning onasi farzandi firoqida sening joningga qasd qilmog'i muqarrar, uyimdan chiqib ketganining ma'qul», dedi.

Ma'suma to'rt yuz dirhamni olib uydan chiqliki-da, boshi oqqan tomonga qarab ketdi. Shahar chetiga yetganda yo'l ustida qurilgan dorga ko'zi tushdi. Dor atrofiga olomon yig'ilgan edi. Ma'suma ulardan to'planish sababini so'radi.

– Shahar amirining bir odati bor: agar kimda kim xiroj to'lamasa, umi dorga ostiradi. Dor ostidagi yigit xirojni vaqtida to'lamabdi, shuning uchun hozir jomi olinadi, – deb javob berdilar.

– Uning qarzi qancha ekan? – deb so'radi Ma'suma.

– To'rt yuz dirham, – dedilar.

«Mening to'rt yuz dirhamim bor. Musulmonchilik yo'lida bu yigitning qarzini berib, uni o'limdan xalos qilay. Mening rizqimni Xudoning o'zi yetkazar», deb oltinni berib, yigitni dordan qutqazdi.

Yigit jazodan qutulgach, tashakkur aytish uchun Ma'sumaning oldiga kelib, uning husn-u jamolini ko'rди-yu qalbi ishq doriga osildi. Ma'sumadan visol talab qildi. Ma'suma rad javobini berdi. Ammo yigit uning izidan ergashib ketaverdi. Nihoyat, daryo labiga yetdilar. Ma'suma kemaga tushmoqchi bo'ldi. Biroq, nomard yigit: «Bu xotin kanizagim edi, mendan qochib bu yerga kelibdi», deb tuhmat qildi. Kemaning egasi savdogar edi. Yigitga o'n ming dirham sanab berib, Ma'sumani sotib oldi. Keyin unga yaqinlashmoqchi bo'ldi. Ma'suma faryod chekib: «Men cho'ri emasman, ozod kishiman, erim bordir», dedi. Ma'sumaning faryodini eshitgan kemadagilar uni savdogar qo'lidan qutqarib oldilar.

Ammo uning jamolini ko'rishgach, barchalari unga oshifta bo'lib, uning bilan birga bo'lishga qasd qildilar. Ma'suma nola qilib Xudoga yolbordi. Marhamat va qudrat egasi Alloh Taolo kemaga o't yubordi. Shum niyatilarning barchalari halok bo'ldilar. Kemada Ma'sumaning yakka o'zi qoldi. Qattiq shamol turib, kemani daryo qirg'og'iga olib bordi. Ma'suma yana blr baloga giriftor bo'imaslik uchun erkakcha kiyinib kemadan tushdi-da shahar amirining huzuriga bordi.

– Sizga bir hojatim bor, – deb unga murojaat qildi. – Kemani sizga tortiq qilurman. Undagi barcha mol ham sizgadir. Evaziga shu sharning chekkasidan men uchun bir hujra bino qildirsangiz, toki bu hujrada Alloh Taoloning zikri bilan mashg'ul bo'lgayman.

Amir Ma'sumaning iltimosini bajo qildirdi. Ma'suma hujraga joylashib, toat-ibodatga berildi. Alloh Taoloning bu suyukli bandasini duotalablar ziyyarat qila boshladilar. Pokdomon, nomusli xotinning duolari ijobat bo'la boshiadi. Uning duolari tufayli Alloh Taolo darmandlarga shifo berdi, hojatmandlarning hojatini ravo qildi.

Bu orada Ma'sumaning eri haj ibodatidan eson-omon qaytib keldi. Ukasi unga xotini zinokorligi uchun qatl etilganini ma'lum qildi.

Shundan keyin tuhmatchi va benomus ukaning ko'zi ko'r bo'lib qoldi. Tabiblarning muolajasi ta'sir etmadni. Shunda akasi shahar chekkasida duosi o'tkir zohid haqidagi xabarni eshitdi. Ukasini opichib oldi-da, o'sha tomon yurdi. Ularning yo'li bir mahallar Ma'suma maga yaxshilik qilgan arabning uyi yonidan o'tardi. Bu kunga kelib arabning tuhmatchi va noplak xizmatkori ham ko'r bo'lib qolgan edi. Aka-ukaning maqsadini bilib, shifo ilinjida ularga ergashdi. Endi ularning yo'li Ma'suma dordan ozod qilgan yigitning qishlog'idan o'tardi. Yigit ham ko'r bo'lgan, qari onasi esa qarovsiz qolgandi. Ularning maqsadini bilib, yigit ham ergashdi.

Duotalablar shahar chekkasida makon tutgan zohidning hujrasiga yaqinlashganlaridayoq Ma'suma ularni tanidi. «Ertaga bomdoddan keyin shahar amiri bilan birga kelinglar, toki sizlarni uning huzurida duo qilay», dedi Ma'suma. Ertasi kuni hamma yig'ilgach, Ma'suma dedi:

– Agar bu dard balosidan xalos bo'lishni istasanglar, har kim qanday yomon ish qilgan bo'lsa rostini so'zlasin, gunohiga iqror bo'lsin.

Erining ukasi avvaliga gapni chalg'itdi. Bu holatida shifoga umid yo'qligini bilgach, gunohiga iqror bo'ldi. Xizmatkor bilan yigit ham jinoyatlarini bo'yinlariga oldilar. Bu badbaxtlarning iqrorini amir ham, to'plangan aholi ham eshitdi. Kek saqlash iffati egasi uchun husn emas, shu bois Ma'suma ularni duo qildi. Astoydil qilingan tavbani Rahmon va Rohiyam Ailoh Taolo qabul etdi, ularga sihatlik berdi. Shundan so'ng Ma'suma o'zini tanitdi:

– Bilinglarki, bu hojim mening erimdir. Men esa tuhmat tufayli qatl qilingan Ma'sumadirman. Men ko'p sinovlarga duch keldim. Alloh Taolo to'g'riligim va pokligim tufayli hamma balolardan asradi.

Nomus tushunchasi g'oyat keng, ta'bir joiz bo'lsa, «shoxlab» ketgan. Lekin barchasi bir o'zak atrofida birlashadi. Bu o'zakning nomi – nafs. Nafsning balolik qudrati bor. Nafs – shaytonning eng ishonchli quroli ekan, u alayhila'na odamning yoshiga qaramaydi, bolaga ham, o'smirga ham, yosh-u qariga ham to'xtovsiz hujum qilaveradi. Ha, uning hujumi to'xtovsiz davom etadi. Demak, insonning nomus pokligi uchun nafs balosi bilan olishuvi so'nggi nafasigacha davom etadi. Hech kim «Men komil iffat yoki nomus egasiman!», deb maqta-na olmaydi. Maqtanguday bo'lsa, nomusi komil emas ekan, chunki maqtanish – shaytonning g'olibligidan bir darakdir. Nomusga doir tushunchalarning barchasi bir o'zak atrofiga birlashadi, dedim. Bar-cha tushunchalarning dushmani ham bir – nafs quroli bilan hamla qiluvchi shayton. Ayni chog'da nomusning soqchisi ham bir – aql!

Bir gapni afsus bilan aytishim shart: keyingi paytda odam savdosi haqida, fohishalar haqida gapirilyapti. Ba'zilar buni iqtisodiy qiyinchilik bilan bog'lashga urinishyapti. Buzuqlikka iqtisodiy kamchilik sabab emas, balki ma'naviy qashshoqlik sabab. Bu rivoyatni o'qiganlar, fikrimga qo'shilishsa kerak, deb umid qilaman.

Rivoyat. Bir obid nihoyatda faqir yashar edi. Shunday bo'ldiki, uyda yeypishga bir tishlam ham non qolmadi. Bolalari ochlik azobiga chidal-yolmay yig'layverdilar. Ochlikdan obidning ham sillasi qurigan edi. Hatto ko'chaga chiqib tilanishga qurbi yetmay qoldi. Uning o'rniga xotini chiqdi. Bir kishidan non tilagan edi, u noinsof: «Ey, nozanin, agar taningni menga baxsh etsang, senga so'raganiningni berurman», dedi. Bu talabdan g'azabga kelgan xotin vujudi titragan holda uyiga qaytdi. Onaning quruq qo'l bilan qaytganini ko'rgan bolalar yana nola qila boshladilar. Farzandlarining o'lar holga kelganiga chidolmagan xotin yana ko'chaga chiqdi. Yana tilandi. Uning husniga mahliyo bo'lgan kishi nafsi talabini aytdi. Xotin undan yuz o'girib, yana bir odamga borib tilangan edi, yana o'sha behayo talabni eshitdi. Bas, nochor xotin rozi bo'ldi. Xilvat joyga borganlarida a'zoyi badani titroqdan larzaga keldi. U odam: «Ey, nozanin, nega titrayapsan?», deb so'radi. «Bu gunohni qilmakka Xudodan qo'rqib vujudim larzaga kirdi», dedi xotin. Bu gapni eshitib, u odamning vijdoni uyg'ondi. «Ey, xotin, shunchalar faqir bo'lsang ham sen Alloh Taolodan qo'rqyapsan. Bas, menga bu qadar ne'matlar bergen Alloh Taolodan mening ham qo'rqishim zarurdir», deb gunohdan qaytdi va xotinga ko'p ne'matlar hadya etdi.

Bu rivoyatning bir necha xulosasi mavjud. Birida «u kishi Xudodan qo'rqib nafsinı tiygani uchun barcha gunohlari kechirilgan», deyiladi. Yana bir xulosaga ko'ra, bechora xotin uning haqqiga duo qilib: «Yo Alloh, bu bandang nafsinı tiyib qo'llini badanimga yetkazmagani uchun gunohlarini kechir va uning qo'llarini ikki dunyo olovlaridan asra!» deb iltijo qilgan ekan. Duo ijobat bo'lishi natijasida u kishi cho'g'ni kaftiga olsa ham kuymas ekan...

Kishi o'z nomusini asrashga mas'ul bo'lgani holda o'zgalar nomusiga daxl qilishga haqsizdir. O'zgalar nomusiga daxl yoki tajovuz qilish deyilganda faqat qizlarni zo'rlashgina nazarda tutilmaydi. G'iybat yoki tuhmat qilish ham nomusga tajovuz hisoblanadi. Payg'ambar (s.a.v. – Allohnинг salomi yog'ihsin) bu xususda marhamat qildilar: «Musulmonga muslimonning qoni, moli va nomusi haromdir». Ya'ni: Musulmon uchun muslimonning qonini to'kishi yoki molini o'zlashtirib olishi harom bo'lganiday (Alloh Taolo tomonidan qat'iy ravishda taqiqlanganiday), uning nomusiga tegish ham haromdir. G'iybat to'ri nomusni ham o'z ichiga oladi. Nomus jon va molga qasd etish qatorida zikr etilishi bejiz emas. Anas (r.a.) rivoyat qilgan hadisda Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Me'roj kechasi bir to'da kishilarga duch keldim. Tirnoqlari bilan yuzlarini timdalardilar. «Ey, Jabroil, kimlar bular?», deb so'radim. Jabroil: «Bular – insonlarni g'iybat qilganlar, insonlarning or-nomuslariga til tekkizganlar», dedi».

Nomusning or (uyat) va qadr tushunchalariga ham ma'nodoshligi bor. Shuning uchun «or-nomus» atamasini uchratib turamiz. «Or-nomus» ko'pincha er-yigitlarga nisbatan qo'llaniladi. Oilani, Vatanni, do'stni... himoya qilish – er-yigit uchun or-nomus sanaladi. «Er yigitga ikki nomus – bir o'lim», degan maqol bor. Buning ma'nosи – yigit o'z joni huzuri uchun nomusini parchalaydigan bo'lsa, uning uchun o'lim afzalroq.

*Bedov ot tuyog'idan toyilarimi?
Mard yigit to'g'ri yo'ldan qayrilarmi?
Nomusi, oriyati bor yigitlar
Aqcha deb tuqqanidan ayirlarmi?*

Bu xalq qo'shig'iga izohning hojati yo'qdir.

Rivoyatda bayon qilinishicha, bir tanbal ilon ovga chiqishga erinib, tirikchilikning oson yo'lini izladi. Makr-hiyla yo'li bilan bo'lsa-da, qorin to'yg'azishni o'yladi. Qurbaqalari ko'p bo'lgan ko'l qirg'og'iga sudralib kelib, cho'zilib yotib oldi. Uning bu ahvoldidan ajablagan bir qurbaqa yaqin kelib:

- Senga nima bo'ldi? Nega shashting past? – deb so'radi.
- Dunyoda mendan ham baxtsizroq bir maxluq bormikin? – dedi ilon afsus bilan vishillab. – Shunday bir kasallikka yo'liqdimki, endi qurbaqalarning o'zlarini og'zimga kirsalar ham yuta olmayman.

Qurbaqa bu yangilikni o'z podshohiga yetkazdi. Podshoh ham taaj-jublanib, ilonga yaqin keldi-da kasalligi sababini so'radi.

– Bir kuni qurbaqani tutmoqchi bo'lib quvladim. Qurbaqa bir zohidning uyiga kirib ketdi. Izidan kirdim. Uy zimiston qorong'u edi. Zohidning o'g'li uqlab yotganini sezmabman. Qurbaqani yutaman, deb uning barmog'ini tishlab uzib olibman. Bola o'sha zahoti o'ldi. Zohid esa meni la'natladi: «Iloyo, sen shunday bir kasallikka yo'liqqinki, qurbaqalar podshosi ustingga minib, gashtini suradigan bo'lsin. Qurbaqalar podshosining o'zi in'om qilmagunicha qurbaqa yutolmagin!», Endi bu yerga zora podshoh ustimga minarmikin, degan umidda keldim.

Qurbaqalar podshohiga bu gap ma'qul keldi. O'zining shunday bir sha'n-shavkatga, sharaf va hurmatga loyiq bo'lganligidan shod bo'ldi va ilonning ustiga minib olib, kerilganicha sayrga jo'nadi. Birozdan keyin ilon to'xtadi:

- Podshohim, omon bo'lsinlar, sizni rohatbaxsh sayr qildirishim uchun menga kuch kerak. Kuchga kirishim uchun esa taom kerak.
- To'g'ri aytasan, har kuni senga ikkitadan qurbaqa in'om etaman,
- dedi podshoh.

Ilon har kuni ikkitadan qurbaqa yeb, kunini o'tkazaverdi. U ikkita qurbaqani o'zining or-nomusi evaziga yutayotganini o'ylab ham ko'rmas edi...

Biror kishining kamchiligidan so'z ochilsa, uni himoya qilish maqsadida: «Ha endi, Oyda ham dog' bor», deb qo'yiladi. Oyning bizga ko'rindigan tomonida dog'larni ko'ramiz. Orqa tomonida nimalar bor, bilmaymiz. Odamlarning gunohlari ham shunday. Ayrim gunohlari barchaga ravshan – ko'rilib turadi, ayrimlari esa pinhoniy. Ikki kishi orasidagi gunohlarini o'zgalar bilmaydi, deb o'ylab yanglishadilar. Bu o'rinda, anglagandirsiz, nomusning ziddi bo'lgan nomussizlik, boshqacharoq aytulganda, buzuqlikni nazarda tutyapman.

Bugungi kunda jamiyatdagi juda ko'p gunohlarning boshlanishi, xususan, bu gunohlar oqibatida bola-chaqalarning xor-zor bo'lishi fahsh ishlarning keng targ'ib etilishi va zinoning – noshar'iy jinsiy munosabatlarning keng avj olgani oqibatidadir. Zino dunyo va oxiratda insonni benomus, xor-u rasvo, alamli azoblarga mubtalo qiladi. Oyat-u hadislarda bu haqda banda qat'iy ogohlantirilgan: «Zinoga yaqinlashmanglar! Chunki u buzuqlikdir – eng yomon yo'ldir» («Isro surasidan). Diqqat qildingizmi, oyatda shunchaki «zino qilmanglar»

emas, «zinoga yaqinlashmanglar», deb buyurilyapti. Buyruqdagi qat’iylik bekorga emas. Vijdonli, nomusli odam zinoning ko‘chasiga yaqinlashmasligi ham kerak. Demak, zinoga olib boruvchi barcha narsalardan uzoqda bo‘lishi shart.

Yevropada, xususan, Rossiyadagi yosh oilalar orasida buzuqlikka doir ahmoqlikning yangi bir ko‘rinishi paydo bo‘lgan. Dam olgani chiqqan ikki «oila» xotinlarini o‘zaro almashtirib, mayishat qiladilar. Buni «o‘yin» deb atab, unga «svinka» deb nom bergenlar. Shunday nom berilishi bejiz emas. Jonivorlar ichida faqat cho‘chqagina urg‘ochisini rashk qilmaydi...

«Er kishining o‘z nikohida bo‘lмаган айол билан жинсиy алоқа qилиши», deb ta’riflangan zinoning gunohi ko‘pchilikka ma’lum bo‘lsa-da, «Xudo kechiradi», degan ahmoqona umid bilan ba’zilar bu gunohdan o‘zini tiyolmaydi. Kunduzi «zarur ishiarim bor», degan bahonada ko‘cha-ga chiqqan er kun bo‘yi buzuq mayishatini qilib shom (yoki xufton) chog‘i, xizmatida horib-charchagan ko‘rimishda uyiga kirib keladi. Alhazar! Maishatxonadagi yuvinishi bilan o‘z nazarida go‘yo poklanganday bo‘ladi. Uyiga bir arava iflos axlat ko‘tarib kirganini, nahs bosganini esa o‘ylamaydi, qo‘rqmaydi. Aksincha, bolalarini quchib, o‘pib, erkelaydi. Xotini bilan bir to‘sakda yotadi. Yanada afsuslar bo‘lsinki, ayrim ayollar ham shu ishni qilishadi. Tirikchilik vajhidan tanasini sotuvchini «fohisha» deymiz, ulardan nafratlanamiz, ular esa bu ishiarini kasb o‘rnida ko‘rib, uyalishmaydi ham, yashirishmaydi ham. Ammo erli zinokor ayollarni nima deymiz? Ular qanday la’natta loyiqlar? Fahshga sho‘ng‘igan er «xotimim bilmasin», deb ehtiyo-tini qilar. Fahshga sho‘ng‘igan xotin esa «erim bilib qolmasin», deb cho‘chiydi. Ammo bu g‘ofil bandalar «Xudo ko‘rib-bilib turibdi-ku!» deb o‘ylashmaydi, qo‘rqishmaydi-ya! Keyinchallk, qarigan chog‘larida farzandlari bemehrlig qilishganda esa nolib yurishadi. Farzandning bemehrligi – jazoning boshlanishi. Jazo ularni do‘zaxda kutib turibdi.

«Zinokor ayol va zinokor erkak – ikkovlaridan har birini yuz darra-dan uringlar. Agar sizlar Allohga va Oxirat kuniga iymon keltirguvchi bo‘lsangizlar, Allohnинг bu hukmida (*ya’ni zinokorlarni darralashda*) sizlarni ularga nisbatan rahm-shafqat tuyg‘ulari tutmasin! Ularning azoblanishiga blr toifa mo‘minlar guvoh bo‘lsinlar!» «Nur» surasidagi mazkur oyat «Tafsiri hilol»da muhtaram shayximiz tomonidan go‘zal tarzda ilmiy asoslar bilan tushuntirilganki, uni olib o‘qisangiz ko‘p ibrat topajaksiz. Bizning suhbatimizda ilmiylikka ko‘ra ommaboplif ustun turgani sababli, tafsirni to‘la keltirmay, qisqa bayonidan foydalananaman.

Oyati karimada zikr qilingan yuz darra urish jazosi hali oila qur-maganlar uchun tayin etilgan. Ya’ni, nikohda bo‘lmay, er-xotinlik munosabatida bo‘lмаган kishilar zino qilsalar, yuz darra uriladi.

Zino barcha zamonlarda, barcha jamiyatlarda axloqiy jihatdan razolat, diniy jihatdan gunoh, ijtimoiy jihatdan nomussizlik sanalgan. Insoniyligini yo'qotgan jamiyatlargina bu umumiy qoidadan chetga chiqqanlar. Sof insoniy tabiat hech qachon zinoni yaxshilik sifatida qabul qila olmaydi. Chunki insoniyatning boqiy qolishi, kamol topishi uchun er va ayolning o'rta sidagi aloqa doimiy va mustahkam ahd-u vafo, jamiyat shohid bo'lgan ahd-u paymon asosida bo'lishi kerak. Shunday bo'lmasa, nasl-u nasab pokligi ham, ota-bolalik tuyg'usi ham, oila ham, jamiyat ham qolmaydi. Insoniyat tanazzulga yuz tutadi. Zino poklik va olimaqomlikni yo'qqa chiqaradigan amaldir. Shuning uchun ham hamma xalqlar, hamma dinlar, hamma jamiyatlar zinoni qoralagan. Insoniy tabiati buzilmagan jamiyatlar zinoni hech ikkilanmay, jazoga loyiq ish deb hisoblagan. Masalan, qadimgi misrliklar erkakni tayoq bilan qattiq kaltaklashgan, xotinning esa burnini kesishgan. Hindlar ayolni itlarga yedirishgan, erkakni qizdirilgan temir so'riga yotqizib, atrofidan olov yoqishgan. Rim qonunlari bo'yicha qadimda zinokorlarning mol-mulki musodara qilingan, so'ngra umrbod qamoq jazosi bilan almashtirilgan. Yahudiylarda esa o'limga hukm etilgan...

Tabiati buzuq, ma'naviy poklikdan ko'ra shahvatga ko'proq intiladigan jamiyatlarda esa zinoni ikki toifaga bo'lib qarashgan: birinchisi – oddiy zino, ya'ni ersiz ayol bilan jinsiy aloqada bo'lish. Bu zinoga e'tiborsiz qarashgan, juda borsa, jarima solish bilan cheklanganlar. Bugun «ersiz xotinni quvontirish savob», deydigan ahmoqlar «fatvo»ni o'sha buzuq jamiyatlardan olgan bo'lsalar ajab emas. Ikkinchisi – eri bor xotin bilan aloqa qilish. Bu xildagi zinoni «tur mush o'rtogiga xiyonat qilish» deb atashadi. «Xiyonat qilganlarga» turli jazolar ham tayin etilgan.

Masihiylarda birinchi toifa – «oddiy zino»ga jazo yo'q. Hozirgi kundagi zinoga oid qonunlar shu qoidalarga asoslangan. Bu falsafadagi mantiqsizlikni, bema'nilikni qarangki, ikki tarafning roziligi bilan bo'lgan zino jinoyat hisoblanmas emish. Bugungi kunda zinoning keng tarqalib, uning kasofati hammayoqni bosib ketgani ham shundan.

Islomda zino ulkan jinoyat hisobianadi. Shu sababli ham bu jinoyat oila qurgan kishilar tomonidan sodir etilsa, Payg'ambarimizning (s.a.v.) sunnatlariga asosan toshbo'ron qilib o'ldirilgan.

Yigitlarning qizlar bilan mayishat qilishlari odat tusiga kirib borayotganini afsus bilan ta'kidlaymiz. Yoz chillasida shunday «do'stlar davra»si «dam olish uchun» tog'ga chiqdi. Ulfatdagilardan hiri mashinasiga o'tirib, qimiz olib kelgani ketdi. Hadeganda qaytavermagach, xavotirlanib, izidan borishdi. Qarashsa, mashina ag'darilgan, yonib yotibdi. Yigitning qariyb yarmi ko'mirga aylanib bo'lgan. Hali hayot

alomati sezilib turgan tanani o'tdan olib, yerga yotqizishdi. Jon talvasasidagi yigit «Olov! Olov!» deganicha alahsiray boshladi. Keyin «Endi nima deyman unga? Nima deyman unga?», deb hayqirdi. «Kimga?», deb ajablanib so'rashdi. Yigit: «Allohga! Allohga!», dedi-yu jon berdi.

Bu voqeа bayonini eshitganda «Qani edi, boshqalar ham «Unga nima deyman?!» deb yashasalar. Fahsh sari qadam bosganlarida o'sha mashinada yonayotgan yigitni ko'z oldilariga keltirsalar. Mashinada yonish – holva, hali do'zaxda yonish bor...» degan fikr xayolimizni yoritib o'tdi.

Agar shu yigitning yoki OITSdan o'lim topgan boshqa bir buzuqnинг yaqinlari orasida endi u do'zax azoblariga giriftor bo'lishini aytsangiz, desangiz, baloga qolasiz. «Nega yomon niyat qilasiz?» deb, sizga malomat toshlarini otishadi. To'g'ri, marhum haqida yomon so'z aytilmaydi, yomon tilak ham tilanmaydi. Do'zax azobini berish ham Allah Taolonning ixtiyorida, bizning taxminimiz o'rinsiz. Lekin Allah Taolo aytadiki: «Ey, Odam farzandi, biror gunoh ishga qo'l urmasdan burun hamisha bo'lg'uvsi jazo va azoblarimni esla». «Qachonki senga biror musibat yoki ofat yetsa, qara: agar o'sha musibat senga nopol holda turganingda yetgan bo'lsa, demak, bilgilki, bu ofatning sababchisi o'zingsan!» (Hadisi qudsiyidan).

Bir odam OITSga chalinib o'ldi. Oilasi uyalib, o'limga boshqa xastalik sabab, deb gap tarqatdilar. Odamlar ishonganday bo'lishdi. Barcha ishondi, ham deylik. Bundan nima naf? Axir ularning o'zlarini o'zlarining o'limlariga qadar bu isnod bilan yashaydilar-ku! U odam bir necha daqiqalik rohati uchun oilasiga sharmandalik yukini meros qilib ketdi... «Ro'zg'origa fayz kirmoqni aqli raso yor keltirar, yorning ori bo'lmaganda oilaga zor keltirar», deb shunga aytadilar-da.

Agar odamlarga shahvatlarini tartibsiz ravishda, xohlagan yo'l bilan qondiraverishlariga ijozat berilsa, tezda insoniyat va uning madaniyati, ma'nnaviyati halokatga uchraydi. Agar inson oilaviy hayotning mas'uliyati, og'irliliklari va mashaqqatlarini bo'yniga olmasdan, faqat shahvatini qondirishga harakat qiladigan bo'lsa, undan hech qachon bola tarbiyalashda, oila va jamiyatda biror foydali ishni kutib bo'lmaydi.

«Kishi nomahram ayol bilan yolg'iz qolmasin, agar qolsa, uchinchisi shayton bo'ladi», dedilar Rasululloh (s.a.v.). Islomda hatto nomahramga qarab qo'yish ham man etilganki, buni «ko'z zinosi» deydilar. Ko'chadagi ayolga tasodifan qaralsa, aybi yo'q. Ammo ikkinchi daf'a qaralsa, ayniqsa, bu qarashda shahvat hissi bo'lsa, gunoh yoziladi. Ko'zlar ham zino qiladi, qo'llar ham. Ko'z zinosi – nomahramga qarash bilan. Qo'l zinosi esa nomahram bilan qo'l berib salomlashish orqali ham yuzaga keladi. Payg'ambarimiz alayhissalom ayoilar bilan qo'l

ushlab ko'rishmaganlar, qo'llarini tutmaganlar. Bay'at qilgan ayollar ham qo'llarini ushlagaganlar.

Bir iymon egasi vafot etganda yaqin tanishi «Rahmatli biznikiga kelganlarida eshikni taqillatardilar-u to ichkaridan er ovozini eshitmagunlaricha tutqichni tortib turardilar. Mabodo ayol kishi «Kim?» deb ovoz bersa, tutqichni qo'yib yubormay, gaplarini aytib ketardilar», dedi. Bu ba'zilarga oddiy gap bo'lib tuyulishi mumkin. Lekin, bizningcha, bu odobda iymon qudrati bor.

Hazrati shayx Samadoniy Boyazid Bistomiy (q.s.a.) dedilar: «Har kimning ko'nglida shahvat ko'p bo'lsa, lojaram uni la'nat kafaniga o'ragaylar-u nadomat tufrog'iga dafn qilgaylar. Har kim shahvat nafsin o'ldirsa, lojaram uni rahmat kafaniga o'rab, salomat tufrog'iga dafn aylagaylar».

Jinsiyat mavzusida «Baqara» surasidagi bir oyati karima g'oyat ibratlidir: «Ular (ayollaringiz) sizlar uchun bir libosdir, siz ham ular uchun bir libosdirsizlar».

Libos, ya'ni kiyim.... Er va xotin bir-birini himoya qiluvchi libos. Bir-birini yomon yo'llardan asraydigan to'siq... Bu qisqa dunyo hayotida nomus imtihonini topshirishlari uchun har ikki taraf bir-biriga ne'matdir. Boshqalarning nomusiga ko'z olaytirmaslik uchun katta bir bog'lanish... Ta'kidki, nikoh - nomus xususida har ikki tarafning bir-biriga qilgan ahd-u paymonidir. Ya'ni oilaviy masalada xotinni erga omonat qilgan va ro'zg'orni boshqarish yukini erving zimmasiga yuklagan bir shartnomadir. Hozir esa yoshlarning ongiga bu haqiqatlarni «qoloqlik» deb singdirishga harakat qilayotgan, manbayi tashqarida bo'lgan ba'zi mafkura, jamiyat va guruhlar bor. Ularning tuzog'iga tushmaslik, nog'orasiga o'ynamaslik uchun g'oyat diqqatli va sergak bo'lish kerak. Aks holda, hayotning asl g'oyasi ikki jins o'rtasidagi noshar'iy munosabatlardan iborat, deb tushunuvchi yoshlarning soni yanada ko'payib ketishi xavfi bor. Bu esa ularning oxirat hayotlarini barbos qilishi bilan birga mamlakat taraqqiyotiga ham katta zarar yetkazishi shubhasizdir.

Ko'z zinosini yaxshi tushunmaganlar So'fi Ollohyorning bu baytlariga e'tibor bersinlar:

*Kel, ey mo'min agar tarsanda bo'lsang,
Ko'zingni saqlag'il har qanda bo'lsang.*

Deyilmochiki, ey musulmon, ko'ngil berib va'z-u nasihatni eshit. Qayerda bo'lsang ham, Allohdan qo'rqsang, ko'zingni begona xotinlardan saqlab, ularga qaramagil.

*Qaviy bo'lsin hamisha nuqtayi chashm,
Mabodo qolmag'ay bolo tushib xashm.*

Deyilmoqchiki, ko'zingning nuqtasi mahkam bo'lmay, tushib xashm bo'lib qolmasin. Bu o'rinda «chashm» va «xashm» so'zlarida o'yin bor. Baytning ma'nosi esa bunday: ko'z qorachig'ing kuchli bo'lsin, ya'ni nomahram ayolga qaramasin. Yo'qsa, Alloh Taoloning g'azabi kelur.

*Nazar qilg'uncha, e, nafsi ma'yub,
Tushub ko'z nuqtasi ko'r bo'lg'ani xo'b.*

Bu baytda ham «ko'z» va «ko'r» so'zlarining arabiylarga doir o'yini bor. Ma'nosi – nomahram xotinga qaragan ko'zning ko'r bo'lgani yaxshi.

Hazrati So'fi bu masalaga ko'p o'rin ajratganlar. Biz «Sabotul ojizin»ga sharh yozgan Tojuddin Yolchiqulning nasriy bayonidan foydalanishni ma'qul ko'rdik. «Nazaring hamisha oyoq ostida bo'lsa, saodatli bo'larsan. Ammo nomahram ayollarga ko'z qaratsang, Qiyomat kunida o'kinchda qolarsan. Ko'z qonli bo'lsa ham, nomahramlarga qaramasa, bu ko'z haqiqiy ko'zdir. Bunday ko'z xatarli yerga, ya'ni nomahramlarga qaragan sog' ko'zdan yaxshidir. Alloh Taoloning azobidan qo'rqib nomahramlarga boqmaydigan ko'z qanday yaxshidir! Ammo shunday bo'lmasa, ko'zning kosasidan chiqqani durust. Shunday ekan, nomahramlardan ko'zingni yum, ey Alloh Taolodan qo'rquvchi insonning farzandi! Imomi A'zam hazratlari (rahmatullohi alayh) yunganlari kabi yum. Abu Hanifa (r.a.) hazratlari ko'r kam yigitlarga ko'zlar tushmasligi uchun ularni orqalari ga o'tirg'izib saboq berar emishlar. Sen yuragim toza bo'lgani uchun nomahramlarga qarasam ziyoni yo'q, deb lof urma. Chunki imomi A'zam (r.a.) kabi emassan. Zero, ul zot shundayin so'fiyliklari bilan yigitlarga suqlanib qarashdan saqlanganlar. Insof yuzasidan aytganda, sen qanchalar sobir va so'fiy bo'lsang-da, uningdek emassan. Sen nomahramlar yuziga qaramog'ingni qo'ymas ekansan va qarashda davom etarkansan, bilgilki, shayton sabringni uzib, ixtiyor ingiliz qilovini qo'liga olib, o'zingni zinoga boshlar.

Bas, shunday ekan, ey insonlar, nahot gunoh narsalarga qaraysiz? Zeroki, nomahramlarning yuzlari naqadar go'zal bo'lsa-da, ularidan qanchalar lazzat olinsa-da, bularning bari foniydir. Shunday ekan, nima uchun joningizga zulm qilib, o'zingizni o'zingiz jahannam o'tiga solasizlar?

Alloh Taolo Payg'ambarimiz alayhissalom orqali biz, mo'minlarni nomahram ayollarga nazar solishdan qaytarib, deydi: «(Ey, Muhammad), mo'minlarga ayting, ko'zlarini (nomahram ayollardan tikishdan) to'ssinlar va avratlarini haromdan saqlasinlar! Mana shu ular uchun

eng pok yo'ldir» («Nur» surasidan). Bu amr ayollar uchun alohida ta'kid etiladi: «Mo'minalarga ham ayting, ko'zlarini nomahram erlarga tikishdan to'ssinlar va avratlarini haromdan saqlasinlar». Ma'lumningizki, ko'p hollarda Alloh Taolo bandalariga umumiy tarzda «Ey, iymon keltirganlar», tarzida xitob qiladi. Bu o'rinda ayollarga alohida amr etilishi bu masalaning naqadar muhimligiga dalolatdir. Bu qaytariqda qalb tozaligi, nafs solligi, niyat xolisligi, amal maqbulligi mavjud.

Ko'zni haromdan tiyish degani er kishi ayolning qorasini, ayol erning qorasini ko'rmasin, degani emas. Balki hojatdan tashqari nazar tashiamasin, bir nomahramga ko'zi tushsa, nazarini darhol boshqa tomonga olsin, tikilib qolmasin, deganidir. Chunki begona ayolga nazarning davomiy bo'lishi shahvonni uyg'otadi.

Nabiy alayhissalom: «Odamlar o'tadigan yo'lda o'tirmanglar», dedilar. «Yo Rasululloh, axir biz u yerda suhbatlashib o'tiramiz-ku!», deyishdi. «Unda yo'lning haqini berib o'tiringlar», dedilar. «Yo'lning haqini?», deb so'rashganida: «Ko'zni begona ayollarga qarashdan tiyish, birovga ozor bermaslik, salomga alik olish va yaxshilikka buyurib, yomonlikdan qaytarishdir», dedilar.

Demak, yo'lda o'tirgan odam eng avval yugurik ko'zini nomahramlarga tikishdan tlymog'i lozim. Endi, agar ko'z beixtiyor harom narsaga tushib qolsa-chi? Bu haqda sharafli hadisda deyiladiki: «Ey, Ali, bir qarashga ikkinchi qarashni ergashtirma! Zero, birinchisi senga foyda, ikkinchisi senga ziyon (ya'ni gunoh)». Beixtiyor ko'zingga nomahramning yuzi tushsa, zinhor, uning yuziga ikkinchi bor qarama. Birinchi qaraganing ixtiyorsiz bo'lgani uchun gunohdan emas. Agar yana bilib qarasang, unda gunohga botarsan. Chunki ikkinchi qaramoqda shahvat xatari bordir. Mo'tabar kitob «Nihoya»da deyilmishki, kimki bir nomahram xotinning yuziga shahvat tariqi bilan qarasa, qaraguvchining ko'ziga erigan qo'rg'oshin quyarlar. «Shir'at ul-islom» kitobining sohibi yozmishki, har kishiki, nomahram xotin bilan so'z o'ynashsa, u kishi aytgan har so'zi uchun ming yilgacha do'zaxda qoladi. Yana o'sha kitobda bltildiki, nomahram bilan zino qilinsa, zinokorlar Qiyomat kuni odil hukm qilinib shayton bilan zanjirband etilib, do'zaxga tashlanarlar. Shaytoni la'inki, o'ta dushmandir. Boyagi zinochi o'sha shayton bilan birga do'zaxga kirar».

So'fi Ollohyorning bu hikmatlarini bir o'qigach, fikr qilib, yana qayta-qayta o'qilsa foydalidir. O'qib, amal qilinsa oqibat yanada xayrli bo'lar.

Keyingi yillarda «Odam savdosi» deb atalgan jinoyat turi yuzaga keldi. Ya'ni, qullikning yangi ko'rinishi yaratildi. Bunda erlar qul kabi ishlatilsa, qiz-juvonlar fohishalikka tortiladilar. Xorijga borib fohishalik qilib kelganlar afsuslanib «meni aldab olib ketishdi», deyishyapti,

o'zlarini oqlashyapti. Bunga ko'pam ishonmayman. Axir ular konfet berib qo'llaridan yetaklasa, indamay ketaveradigan kichkina qizaloq emas-ku! Miliat nomini bulg'ayotganlari uchun men bundaylardan nafratlanaman! Shunaqa fohishalardan biri Moskva televideniyesida Injildan misol qilib gapirib: «Sen o'zingni o'zing kechira olsang, Parvardigor ham kechiradi», deydi. Vo, ajab! Bular Injilni ham bilishadi-ya!

Yevropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti ma'lumotiga ko'ra, MDH, Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan G'arbiy Yevropa va AQShga bir yilda bir millionga yaqin qiz-juvonlar «eksport» qilinar ekan. Italiyalik ekspert Gianpiyero Kofano o'z mamlakatidagi fohishabozlik muammosini tahlil qila turib, deydi: «Men bir siyosatchidan nega mamlakatdagi noqonuniy inson savdolariga qarshi dastur bilan chiqmaysiz?», deb so'radim. U esa: «Hozir Italiyada o'n millionga yaqin er xorijlik fohishalar xizmatidan foydalanadi. Men saylovlarda o'n million ovozni o'zimga qarshi qo'yishni istamayman», deb javob berdi. Bu holatga izohning hojati yo'qdir?

Bir yigit fohisha bilan savdolasha turib: «Yaqinda uylanaman, shungacha o'zimni sinab olay (aniqrog'i: «Praktika» qilib olay»), debdi. Qarang, nikohning muqaddas chimildig'iga pok holda kirmay, buzuqlik balchig'iga belanib kirishni unga kim o'rgatdi ekan? Ehtimol, ko'p yoshlarimiz «Nur» surasidagi bu oyati karimani bilmaslar: «Zinokor er faqat zinokor yoki mushrika ayolga nikohlanur. Zinokor ayolga faqat zinokor yoki mushrik er nikohlanur. Bu mo'minlarga harom qilinmishdir». Azizlar, buni bilmagan tengdoshlaringizga albatta bildirib qo'ying. Mazkur oyatga ko'ra, «praktika» qilgan yigit zinokordir va unga o'zi kabi buzuq ayol mosdir. Agar Yevropaga qarasak, mazkur oyatning amaldagi ko'rinishiga guvoh bo'lamiz. U tomonlarda bokira qiz bilan pokiza yigitning nikohi kamyob hodisa bo'lib qolgan. Kuyov va kelin nikohga qadar zino qilganlar va bu jihatdan bir-birlariga mos.

Saodat asrida Rasululloh (s.a.v.) as'hob ila suhbatda edilar. Bir yigit kirib kelib, odobsizlik bilan:

– Yo Rasululloh, men falonchi ayol bilan yaqinlashmoqchiman, u bilan zino qilmoq istayman, – dedi.

As'hobi kirom bu muomaladan ranjidilar. Ular orasida g'azablanganlar, hayosiz yigitni urib-surib Payg'ambarimiz huzurlaridan chiqarib tashlashni qasd qilganlar ham bo'ldi. Ba'zilari esa do'q qildilar. Suyukli Payg'ambarimiz (s.a.v.) g'azabdagiarni tiydlilar, «Yigitga tegmang, beri kelsin», dedilar. Yigit yaqin kelib, tiz cho'kib o'tirdi. Payg'ambarimiz uning tizzasiga o'zlarining muborak tizzalarini tek-kizib o'tirdilar va dedilar:

– Yigit, birovning onang ila bunday yomon ish qilishini istaysanmi? Bu jirkanch harakat senga xush keladimi?

Yigit shiddat bilan: «Yo‘q, Rasululloh!» deb xitob qildi.

Yana dedilar:

– Unday bo‘lsa, bu jirkanch ishni qilganing ayolning avlodlari, yaqinlari ham bundan quvonmaydilar. Agar bu xunuk ishni sening onang, singlingga qilsalar yaxshimi? Yoki xolang, ammang yoki qarindoshlaridan biri ila shu ishni istasalar yaxshi ko‘rasanmi?

Bu savoldan so‘ng yigit o‘rnidan sapchib turib ketib: «Yo‘q!» – deb baqirib yubordi.

Rasululoh (s.a.v.) dedilar:

– Boshqa odamlar ham bu ishdan xursand bo‘lmaydilar va hech biri buni yaxshi ko‘rmaydi. Ayt, singlingga shunday qilsalar suyunasanmi?

– Yo‘q, aslo!

Shundan keyin hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.) muborak qo‘llarini yigitning ko‘kragiga qo‘yib, bunday duo qildilar:

– Allohim! Sen bu yigitning qalbini pokiza qil. Nomusi va sharafini muhofaza ayla va gunohlarini kechir.

Yigit Rasululloh (s.a.v.) huzurlaridan quvongan holda chiqdi.

Qarang, azizlar, Rasulullohning bu irshodlarida bizlar uchun qanday go‘zal misol bor! Rasululloh yana: «Xotinlaringizning nomusli bo‘lishini istasangiz, boshqalarning xotinlariga yomon ko‘z bilan boqmangiz», deb amr etganlar. Birovning nomusini qadrlamagan kimsada nomus yo‘qdir. Nomusli odam boshqalarning nomusini ham muqaddas deb biladi. Hech kimsaning nomusiga yomon ko‘z bilan olayib qaramaslik kerak. Aqli odam bo‘lmoq lozim. Nomussizlik inson aqlini yo‘qotadi. Insonni to‘g‘ri yo‘ldan adashtiradi.

Ibrohim Xavos bunday hikoya qiladilar.

– Bir kuni Lukom tog‘ida hosilga kirgan anorlarni ko‘rib qoldim. Yegim kelib, bittasini uzdim. Yorib qarasam, anor hali xom ekan, tashlab yubordim. Shunda chekkaroqda och va yupun holda yotgan, ustida pashsha-yu arilar g‘ujg‘on o‘ynayotgan bir odamga ko‘zim tushib, salom berdim.

Va alaykum assalom, ey Ibrohim, – dedi u.

– Meni qayerdan taniysan? – deb so‘radim.

– Ulug‘ va qudratli Zotni tanigan odamga hech narsadan xavf yo‘q, – deb javob berdi.

– Senda ulug‘ va qudratli Zotga suyukli bir holni ko‘ryapman. Alloh Taolo seni arilardan himoya qilishini nega so‘ramayapsan?

– Men ham senda Alloh Taologa suyukli bir holni ko‘ryapman. Nega Alloh Taolodan anorga bo‘lgan shahvatdan seni tiyishni so‘ramading?

Axir, anorning «chaqishi» arining nishidan shiddatliroq-ku! Negaki, arining chaqishidan yetgan og'riq bu dunyoda tugaydi, anorniki esa oxiratda ham davom etadi, – dedi u.

«Shahvat» deyilganda faqat jinsiy munosabatga aloqador tushunchalar emas, balki dunyoga bog'liq barcha istak va ishtahalar nazarda tutiladi. So'z ko'proq kadxudolik (uylanganlik, uy-ro'zg'or egasi) rag'bati, jinsiy aloqaga rag'bat ma'nosida ishlatiladi. «Shahvati nafsoniy» – «nafs shahvati» demakdir. «Shahvatparast – nafsg'a zerdast», deydilar Navoiy hazratlari. Bayt:

*G'azabda sab-u' (vahshiy), shahvat ichra bahim (hayvon),
Agarchi erur odamizoda shayx.*

Ko'zlar faqat go'zal narsalarga nazar tashlashga qanchalik odatlanmasin, nigohni halol bo'lмаган narsalarga qarashdan tiyolmaydi. Boshqa shahvatlar ham shunga o'xshaydi. Halolni istashi mumkin bo'lgan a'zoning ayni o'zi haromni ham xohlashi mumkin. Shahvat, ya'ni istak bir xildir. Bandaning vazifasi shahvatni haromdan tiyish. Kimki shahvatni zarurat chegarasida yurishga o'rgatmasa, shahvat undan g'olib keladi. Bu mubohot (ya'ni, ruxsat bor, deb har qanday amalni qilaverish) ofatlaridan biri bo'lib, uning ortida bundan ham kattaroq balolar bor. Bu balolardan biri – nafsning dunyodan lazzat olib, xursand bo'lishi, dunyoga suyanib qolishi, dunyo bilan gerdayib, o'zini xotirjam tutishi. Bunday odam go'yo kayfi tarqamayotgan mastga o'xshaydi. Mol-dunyoga quvonish shunday halokatli zaharki, uning yo'li tomirlarda. Bunday «quvonch» bilan zaharlangan qalbni Alloh Taolo g'azzabidan qo'rqish hissi, oxirat g'ami, o'lim qayg'usi, Qiyomatning dahshatli manzaralari tark etadi. Bu esa qalbning halokatidan dalolat.

G'azzoliy hazratlari dedilarki, shahvat – tabiiy zarurat. Uning yaratilishidan muayyan foyda ko'zlangan. Agar taomga bo'lgan ishtaha butunlay so'nsa, inson halokatga yuz tutadi. Agar shahvoniy istak kesilsa, nasl qirqiladi.

Modomiki, inson tabiatida shahvat mavjud ekan, albatta, mol-dunyoga muhabbat yo'qolmaydi. Bu muhabbat o'z navbatida insonni yanada ko'proq shahvatga yetaklaydi. Hatto mol-dunyo toplashga undaydi. Maqsad – bu tuyg'ularni batamom yo'q qilish emas, balki ularni mo'tadil bir o'zanga burish. Shahvat bamisolgi ovga miniladigan ot. Ba'zan tarbiya ko'rgan – yuvosh, ba'zan asov va qaysar... Agar shahvat mo'tadil holatdan oshsa – ochko'zlik, pasaysa – faoliyatsizlik boshlanadi.

Shahvat quvvatining go'zal va munosib shaklda bo'lishi hikmat taqazosi ostida, ya'ni vijdon aql ko'rsatmasi doirasida bo'lishi bilan belgilanadi.

Yovvoyi, vahshiy lochin qo'lga qanday o'rgatilsa, shahvatlar ham shu yo'sinda tarbiya qilinadi. Avvalo lochin qorong'u uyg'a qamaladi. Havoda uchib yurgan qushlarga tashlanish istagi bosilguncha ko'zları berkitib qo'yiladi. Shu tarzda lochin o'zining yovvoyi tabiatini unutib, qo'lga o'rgana boradi. Egasini taniydigan bo'ladi, chaqirsa keladi.

Shuningdek, nafs ham to xilvat va uzlat bilan o'zining yovvoyi odatlardan ozod bo'lmagunicha egasiga do'st bo'lolmaydi. Buning uchun qulqoq va ko'zni g'iybat, ko'z zinosi kabi yomon odatlardan saqlamoq lozim. Asta-sekin nafsning dunyo va boshqa shahvatlar bilan ulfat tutinishi so'nib, buning o'rmini ishq-u zikr egallaydi. Boshlanishida bu holat kishiga og'ir kelganday tuyuladi. Keyinroqqa borib bamisol ona ko'kragidan ajratilgan go'dak kabi lazzat ola boshlaydi. Bilasiz, bolani ko'krakdan ajratish qiyin. Ko'krakni qo'msaydi, talpinadi, yig'laydi. Eng totli taomdan ham yuz o'giradi. Lekin bu hol uni charchatadi, ochlik g'olib keladi va taomni majburan yeydi. Bora-bora taom yeyish uning tabiatiga aylanadi. Shundan so'ng bolaga ko'krak tutilsa, yuz buradi.

Miniladigan hayvon ham boshida egardan, jilovdan qochadi. Majburan bog'lab qo'yib, egar-jabduqqa o'rgatiladi. O'rgangandan keyin esa jilov va arqonsiz ham joyida turaveradigan bo'ladi. Nafs ham qush va hayvon kabi tarbiyalanadi. Nafs tarbiyasi, avvalgi suhbatlarda fikrlashganimizdek, dunyo ne'matiga, umuman, o'lim kelishi bilan yo'q bo'lib ketadigan har qanday narsaga nazar qilish, uni do'st tutish, undan shodlanish kabi illatlardan saqlanish bilan amalga oshiriladi.

Mavzuni aqlimiz yetganicha yakunlab, duoga qo'l ochishdan oldin sizga, aziz **umidimiz yulduzları**, aytadigan yana bir gapimiz bor: yaramas, buzuq ishlarning eshiklari sanoqsizdir. Hushyorlik, sezgirlikni sira ham qo'ldan bermang. Ehtiyyotkorlik bilan harakat qilmasangiz, buzuq yo'llarga kirib ketganingizni o'zingiz ham sezmay qolasiz. Ehtiyyotsizlik – shaytonga asir bo'lishdir!

MARDLIK VA OLIVJANOBLIK

Dedilarki: mardlik odamlarni xatarli daqiqalardan ajoyib ishlarga undovchi fazilatdir. Davlatingdan ayrilsang – ko'p narsani yo'qotmaysan. Nomusingdan ayrilsang – ko'p narsani yo'qotasan. Mardligingdan ayrilsang – hamma narsangni yo'qotasan.

Odam bolasining qudrat va shavkatidan dalolat beruvchi xulq beozorlik va donolikdir. Saxiylik bilan biror toifani rozi qilish mum-

kin, shijoat esa har doim kerak bo'lavermaydi. Saxyiligi bilan butun dunyoni oltinga to'ldirgan, shijoat bilan urushlarda g'olib chiqqan kishi beozorlik xislatidan mahrum bo'lsa, bir nojo'ya harakat bilan bularning hammasini yo'qqa chiqarib yuborishi mumkin. Lekin saxyiligi va jasurligi bo'lmasa ham, muloyim va dono bo'lsa, shu bilan hammaning ko'nglini olishi, hatto dushmanni ham bartaraf etishi mumkin. Shunisi ham borki, kishiga birgina beozorlikning o'zi yetarli emas. Beozorlik iroda va qat'iyat bilan birga bo'lsa yaxshi, bu xislatlar bo'lmasa beozorlikning yakka o'zi nuqson hisoblanadi.

*«Shijoat birla zo'r-u mardlikdin hech lof urma,
Ki to nafs oldida ojiz bo'lub, xotundek o'lturg'ung.
Agar mard ersang etgil talxkom og'zini sen shirin,
Emasdur mardlik ulkim, birov og'ziga tosh urgung»,*

– deyiladi «Guliston»da.

Juda kuchli bir odam g'azablanib, boshqa bir kishini urmoqchi bo'lganda donolardan biri buning sababini so'radi. Unga: «Falon odam uni so'kdi, shunga chidolmay uni urmoqchi», dedilar. Dono: «Bu polvonning eng og'ir toshlarni ko'tarishga kuch-quvvati yetsa ham, bir og'iz so'zni ko'tarishga toqati yetmabdi-da», dedi.

Bir nodon odam Hotami Toyga ko'p jabr-u jafo yetkazdi. Og'ziga kelgan yaramas so'zlarni aytishdan toymadi. Aqli kishining nodon bilan aytishib turishi durust bo'lmagani sababli Hotam ham u bilan olishmasdan, sukut etib turdilar. U kishi charchab, so'zdan to'xtaganidan keyin Hotam aytdilar:

– Yana aytadigan haqoratli so'zlaring bormi? Yolg'izligimda mening yonimda aytib bitir. «Aqlsiz, nodon odam odobsizlik qilsa, u bilan olishmay, adabsizligini kechirishdan o'zga chora yo'qdir», deganlar. Shunga ko'ra, men hamma haqoratli so'zlaringga javob qaytarmay, sukut qildim. Seni afv etdim. Mening odamlarim orasida senga o'xshash past tabiatli, aqlsiz, nodonlari ham bor. Ular yonida haqorat qilsang, sening o'zлari kabi nodon ekaningni bilmay, hujum qilib, man etishimga qaramasdan senga ozor yetkazadilar. Shuning uchun hamma haqoratli so'zlaringni o'zimga aytib bitira qol.

Umidimiz yulduzlar, anglagandirsiz, bu holatda donolik mardlik libosini kiydi. Haqiqiy mardlik insonlarni shafqat ko'zi bilan ko'rishdir. Yaxshi so'zlari bilan kishilar qalblni iymonga chulg'ashdir. Nodonlik mardlik bilan do'st bo'la olmaydi, nodonlikning do'sti – nomardlikdir. Shuning barobarida mardlik bilan o'jarlikning ham farqiga borish kerak. O'jarlikda qisman mardlik uchqunlari sezilsa-da, aslida uning

ildizi kibrdan suv ichadi. Irodali odam bilan qaysar odam orasida ham farq mavjud. Iroda – aql mahsuli, o’jarlik esa nodonlik mevasi.

Ko’pchilikka maktab darsligidan ma’lum bir masalni eslaylik.

Torgina bir ko’prikdan blr echki o’tayotgan ekan. Uning ro’parasida boshqa bir echki paydo bo’ldi. Bir-biriga yaqinlashgach, biri ikkin-chisiga «Yo’limdan qoch!», dedi. Ikkinchisi g’azablanib, dedi:

– Sen kimsanki, menga buyurasan? Bor-yo‘g’i bir echkisan, arslon bo’lganingda ham senga yo’l bermasdim.

Ular talashib-tortishdilar, so’ng bir-birlariga kalla urdilar-da, ko’prikdan qulab, oqib ketdilar.

Bu duyoda shu o’jar echkilar kabi qaysar odamlar borki, ular o’zlarini o’zları halokat sari boshlab, aybni boshqalardan qidiradilar. Avvalroq aytganim, bolalar va o’smirlar qamoqxonasi dagilar taqdiri bilan tanishsak, jinoyat ko’chasiga kirib qolganlariga aynan o’jarliklari sabab bo’lganini ko’ramiz.

Jasur, botir, dilovar, sodiq kishilarni «mard» ataydilar. Lug‘aviy ma’nosi – er. «Mardon» ko’plik – «erlar» ma’nosini beradi. «Mardak» – pastkash odam, nodon, aqlsiz demakdir. «Mardaki xar» – tentak ma’nosida aytildi. «Mard», «mardlarcha», «mardonavor» faqat jangdag'i botirlikni, jismoniy va irodaviy kuchni anglatmaydi. Bu so’z ko’proq ma’naviyati, ruhi sog’lomlik ma’nosini beradi. «Falonching qarzini kechirib yuboribdi, mard ekan» – bu o'rinda tantilik ma’nosi bor. «Mardlik qilib, do’stining barcha ayblarini kechlribdi» yoki «mardlik qilib aybini bo’yniga olibdi» – bunda qalb pokligi bor. Xusrav Dehlaviy yozganlarki:

*Oltin-kumush hadya etuvchi mardlar ko’p,
Jonni fido etuvchilar marddir, mard!*

Tarixda mardlikni «futuvvat» yoki «javonmard» (jo’mard) deb atash rasm bo’lgan. «Futuvvat»ning lug‘aviy ma’nosi «yoshlik»dir. Yosh yigitni «fatiy» deganlar. Futuvvat – javonmardlik omma orasida yaxshi sifatlar va namunali axloq bilan mashhur bo’lishni anglatgan. Bu sifat bilan atalgan kishl hamisha axloqi bilan o’z kasbdoshlari, toifa-tabaqasi orasida mumtoz bo’lgan. Javonmard – nafsoniy zulmatni yorib o’ta olgan kishidir. Garchi bu so’z yoshlikni anglatsa-da, faqat yoshlarga xos xislat, deb tushunmaslik kerak. Bu so’z majoziy (ko’chma) tushunchani o’ziga qamragan. «Kishi nafs havasi tuzog’ida tabiiy ehtiyojlar bandida ekan, u go’yo go’dakka o’xshaydi, – deb ta’rif bergenlar Husayn Voiz Koshify hazratlari. – Nafs martabasida taraqqiy etib, dil

maqomiga yetishsa, balog‘at ostonasidagi yosh o’spirin qabilida bo‘ladi. Yosh yigitda esa qon qaynoq, badan quvvati, ya’ni jismoniy quvvat yetarli bo‘lganidek, javonmardlarda ham insoniy kamolot bilan birga ma’nnaviy quvvatlar mavjuddir va bu martabadagiga «fatiy» derlar».

O’tgan zamonda, bir kecha Misr jome masjidiga o’t tushib, yonib ketdi. Musulmonlar buni nasorolardan gumon qilib, ularning uylariga o’t qo‘ydilar. Misr sultonini o’t qo‘yishda aybianganlarni hibsga oldirdi. Uning buyrug‘i bilan qancha odam hibsga olingan bo‘lsa, shuncha qog‘ozchalar tayyorlanib, ularga jazo turlari yozib chiqildi. Xuddi chek tashlanganday, aybianuvchilar bu qog‘ozchalarni bitta-bitta olishdi. Qog‘ozchada qanday jazo turi bo‘lsa, shu ularga hukm bo‘ldi.

Bir yigitga o‘lim jazosi chiqdi. U afsuslanib:

– Men o‘limdan qo‘rqmayman, ammo onamga achinaman, uning mendan boshqa hech kimi yo‘q. Mendan keyin qanday holga tushi-shini o‘ylab, qayg‘uraman, – dedi. Uning yonida turgan bir yigitga darra urish jazosi yozilgan qog‘ozcha tushgan edi. U o‘z qog‘ozchasini o‘lim hukmini olgan yigitga uzatdi-da hukm ijrochilariga dedi:

– Mening onam yo‘q, yolg‘iz o‘zimman. Bu yigitga beriladigan o‘lim jazosini menga bering. Mening hissamga tushgan darra urish jazosi bilan esa uni jazolang.

Uning tilagicha ish qildilar. Siym-u zar sochish bilan mardlik ko‘rsatishga ko‘p guvoh bo‘lamiz. Ammo jonni tikmoq kabi a‘lo mardlik barchaga ham nasib etavermaydi. Ana shunday a‘lo mardlikka yetgan kishini «komil inson» deb atash o‘rinlidir?

Vizantiyanig mashhur bir elchisi Madinayı munavvaraga kelib, xalifa hazrati Umar (r.a.) bilan uchrashmoqchi bo‘ldi. Unga:

– Xalifa biroz avval shahar tashqarisiga chiqqan edi, o‘sha yerdan qidiring, – dedilar.

Garchi bu javob elchini ajablantirgan bo‘lsa-da, sir boy bermadi va aytilgan joyga bordi. U yerda bir uycha qurilayotgan edi. Qum va tosh tashiyotgan kishi: «Sizga kim kerak?», deb so‘radi.

– Menga xalifa Umar kerak, – dedi elchi.

– Men Umarman, qanday yumush bilan keldingiz?

Elchi unga hayrat bilan qarab dediki:

– Nahotki sizday bir ulug‘ zot shunday ishlar bilan mashg‘ul bo‘lsa?!

– Beva, bechora bir ayol boshpanasiz qiyin ahvolda ekan. Unga bir uycha qurib berishga ahd qildim....

Elchi mamlakatiga qaytib borgach, imperatoriga hisobot bera turib: «Islomning qudrati shu qadar buyuk ekan», deb ta’rif beribdi.

«Go‘zallar sof va tiniq ko‘zgu istaganlari kabi, jo‘mardlik ham faqir va zaif kimsalarni istaydi. Go‘zallarning yuzi ko‘zguda ko‘rinadi, in’om

va ehsonning go'zalligi faqir va g'ariblarni shod qilish bilan namoyon bo'ladi, – deydilar mavlono Rumiy. – Shunday ekan, faqirlar marhamati ilohiyning, karami Rabboniyning ko'zgusidirlar. Haq bilan birga bo'lganlar doimo jo'mardlik qiladilar». Modomiki, faqir jo'mardlik karamining ko'zgusi ekan, ko'zguga tupurmoq nodonlikdir. Ya'ni, faqir va g'aribni ozorlash uchun og'izdan chiqqan har bir so'z uning qalbini yaralaydi. Xuddi oynaga tupurilganda uning yuzi bulg'an-gandek, qalb xiralashadi. Uning porloq va musaffo yuzi zarar ko'radi. Jo'mardlikning karami ko'rinxmay qoladi. Amallarimiz, infoqlarimiz doimo ko'z o'ngimizda buyuk bo'lib ko'rina boshlaydi. Bizni chalg'itib, adashtiradi. Bizga yolg'on rohat bag'ishlaydi. Qatradek yaxshiligidiz o'zimizga dengiz kabi ko'rindi.

Mardligi bilan nom chiqargan hukmdorlardan Bahromgo'r kunlardan bir kun ovda kiyikni otmoqchi bo'ldi. Kiyik chap berib, qochdi. Sayyod uni quvdi. Kiyik qocha-qocha Qabiysa degan odamning uyiga kirib qoldi. Hol tili bilan undan panoh so'radi. Qabiysa unga suv berdi. Bu onda Bahromgo'r kirib kelib: «Ey, badaviy, mening ovim qochib, senikiga kirdi. Uni menga topshir!», deb buyurdi.

– Ey, otliq yaxshi yigit, mendan panoh istab chodirimga kirgan jonivorni o'ldirish uchun senga topshirishim muruvvatdan emas, – deb javob berdi Qabiysa.

Bahromgo'r unga qattiq gapirib, hatto tahdid qildi. Qabiysa uning bu siyosatidan qo'rqlay, aytdiki:

– Ey, yigit, behuda so'zlarni so'zlama. Mendan panoh istab kelgan bechora jonivorni nechun sening qo'lingga topshiray? Qo'lingdag'i o'q-yoy bilan meni o'ldirsang, o'shangagina kiyikni olishing mumkin bo'ladi. Agar meni o'ldirsang, qabilam xalqi semi tirik qo'ymaydi. Yaxshisi, o'z joningga rahm qilgin-u bu bechora jonivorni qo'nga olib, o'ldirish savdosidan kech. Agar hirsing tomiri tinch turmasa, ana, go'zal va chopqir otimni egar-u yugani bilan ola qol. Mening otimni minib, o'zingnikini ergashtirib ketaver.

Bahromgo'r Qabiysaning bu mardligiga tahnin aytdi, uning otiga iltifot qilmay, saroyiga qaytdi.

Insonlar hamisha bir-birlariga muhtojdirlar. Ammo boshqalarning hojati uchun chopib, o'z ehtiyojini unutmoq amallarning afzalidir. Chin inson do'stlariga doimo va ko'p-ko'p yordam beradi. Jo'mardligi tufayli charchash va ranjish nimaligini bilmaydi. Buning barobarida dunyoning foniyligini, butun chirkinliklarning nima ekanini yaxshi bilgani uchun dunyoviy ehtiyojlarini iloji boricha kamaytiradi. Birovga og'rligini tushirmslikka intiladi. Zero, dunyo rohatiga erishmoqchi bo'lsa, harom va shubhali narsalarga o'ralashib qolish ehtimoli bor.

Shuning uchun oldi-sotdilarda hiyla, yolg'on, qasamxo'rlik, ahdga vafosizlik, omonatga xiyonat singari odam bolasiga yarashmaydigan noplari xislatlardan xalos bo'ladi.

«Oliyjanoblik», «karam» so'zlari «mardlik»ka ma'nodoshdir. Bu so'zlarning biri o'rniga ikkinchisini ishlatsak, ma'no o'zgarmaydi. Ba'zan ularni ketma-ket yozamiz yoki tilga olamiz. «U mard va oliyjanob inson», deyilsa, alohida-alohida xislat anglashilmaydi, balki, ta'kid bo'ladi. «Oliyhimmatlari, mard odam bir lahzada do'st orttiradi. Pastkash esa necha yillik oshnaligini bir lahzada barbod etadi» jumlasidagi «oliyhimmatlari»ni «oliyjanob», «mard»ni «jo'mard» deb o'zgartirsak ham ma'no o'zgarmaydi. Yoki: «Sendan yuz o'girgan kishining suhbatiga intilish jonning qadrini yerga urishdir. Suhbatingni tilagan kishini qaytarish esa oliyjanoblikka nuqson yetkazishdir» jumlasidagi «oliyjanoblik» so'zini «mardlik» yo «jo'mardlik», deb o'zgartirsak ham asl ma'no saqlanib qoladi. Hazrat Navoiy va boshqa ulug'larning asarlari bu xislat «karam» shaklida keladi. Munojotlarda ham «Karam qilg'il» degan iltijolar mavjud.

«Karam – bir jafokashning og'ir yukini ko'tarmoq va o'sha yukning mashaqqatidan uni qutqarmoqdir, – deganlar hazrat Navoiy. – Karam – birovning tikanli mashaqqat yukini ko'tarmoq va tikan sanchilishi dan guldek ochilmoq va shu qilgan ishi haqida qayta og'iz ochmaslik, hech minnat qilmaslik, aslo yuziga solmaslikdir». «Bizning zamonda karam javharini **olam ahlidan tilash** – zarradan quyoshni talab qilmoq, eng kichik Saxo yulduzidan osmoni falakni talab qilmoq bilan barobardir». Bu ta'rifni o'qib, u zamonalarda oliyjanoblar juda oz bo'lgan ekanlar-da, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Ulug' shoir bu o'rinda «olam ahlidan tilash» deyaptilar. Shubhasizki, dunyodagi barcha odam bir xilda mard, bir xilda oliyjanob bo'lmaydi va bo'lomaydi ham. Bu masaladagi darajalar hech qachon bir xilda – oliy maqomda bo'lмаган, bo'lmaydi ham. Gap har bir odamning shu martabaga intilishida! Insonga oliyjanob bo'lish taqdir etilgan, desak to'g'ri bo'lar. Oliyjanob bo'lgan har bir tabib boqayotgan bemorini himmat davosi bilan davolaydi. Jahonning obodligi oliyhimmatlari kishilar soyasida bunyodga keladi. Kimki hech kimsaga ozor bermasa, hech kimni ranjitmasa, unga hech kimdan xavf yetmaydi. «Odam nima bilan odam bo'la oladi?», deb so'radilar. Javob berildi: «Oliyjanobligi («odamgar-chiligi» ham deymiz) bilan. Agar odamda shu xislat bo'lmasa, uning hayvondan farqi yo'q».

Mashhur ulamo Sha'biydan «Oliyjanoblikning nishonlari nima?», deb so'ralganida ul zot dedilarki:

– Bunday pok-sof odamlar bir kishini darrov o'zlariga do'st qilib olmaydilar, avval yaxshilab tekshirib, imtihondan o'tkazganlaridan keyingina do'stlikka qabul qiladilar. Shu bilan birga, ularning birovga bo'lgan gina va adovatlari ham tezda bo'lmaydi, uzoq vaqt o'ylab, fikr qilganlaridan keyingina vujudga keladi. G'arazgo'ylarning so'ziga ishonib darrov g'azablanmaydilar, chunki kumush ko'za uzoq vaqt turgandan keyin mabodo sinib qolsa, darhol tuzatib, undan yana foydalanish mumkin. Ammo baxil, nokas va pastkash kishilar birov bilan do'st bo'lsalar, ularning do'stliklarining binosi tezda buzilib, xarob bo'ladi. Chunki ularning do'stligi sopol ko'zaga o'xshaydi. Sopol ko'za sinsa, uni tuzatib, ishlatish mumkin bo'lmaydi.

O'zbek adabiyotining benazir namoyandalaridan biri ustoz Oybekning oliyjanobliklari haqida ko'p hikoyalari eshitganimiz. Shulardan biri. Oybek domla urush yillari bir palto olish uchun bozorga tushibdilar. Bir paltoni tanlab, savdolashib, pulini to'laganlarida sotuvchi ayol yig'lab yuboribdi. Yozuvchi yig'inинг sababini so'raganlarida, ayol: «Bu palto erimniki edi. Erim urushda halok bo'ldilar. Bolalar bilan qiynalib qolib, noilojlikdan bu paltoni sotishga olib chiqqan edim...», debdi. Shunda Oybek domla paltoni egasiga qaytarib berib: «Buni hecham sotmang, o'g'lingiz katta bo'lganda kiyadi», deb, to'lagan pullarini qaytarib olmagan ekanlar.

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Mo'minning yelkasi yumshoq bo'ladi, birodariga **kenglik** qiladi, munofiq esa to'ngdir, birodariga **tanglik** qiladi. Mo'min avval salom beradi, munofiq esa «menga salom bersin», deb turaveradi». Mo'min doimo yumshoq tabiatli, kirishimli, bag'ri keng kishidir. Shuning uchun biz «mo'min» deganda yaxshi, vijdonli odamni, «munofiq» deganda esa aksini tushunamiz. Yaxshi odam biron yig'inda o'tirar ekan, yangi kelgan odamga joy berish uchun harakatga tushadi, unga joy beradi. O'zi bezovta bo'lsa-da, birodari tik turmasligi uchun harakat qiladi. Mo'min bilan munofiq ana shu zaylda ma'lum bo'ladi. Qarang, siz yonidan joy bergen birodaringizni yaxshi ko'rasiz, tashvishingizga befarqlarga esa mehr qo'ya olmaysiz. Shu hol mo'min kim-u munofiq kimligini ko'rsatadi.

Hotam Toy haqidagi hikoyatlarning birida bunday bayon qilinadi:

– Yaman podshohi o'zini oliyjanob hisoblاب, barchaning oldida maqtanishni yaxshi ko'rardi. O'zini oliyjanob deb hisoblardi-yu, biroq, Toy qabilasining podshohi Hotamning saxovati va mardligi haqidagi gaplarga toqat qila olmasdi. «Katta saltanatga ega bo'lмаган bir sahroyi qanaqasiga maqtovga loyiқ bo'lsin?!», deb hatto g'azablanardi. Bir kuni u olamga tatigulik ziyofat berdi. Ziyofatda hozir bo'lgan xorij mehmonlaridan biri Hotam haqida gap ochib, uning mardligini

ko'klarga ko'tarib maqtadi. Bu Yaman podshohining nurli kunini zimiston kechaga aylantirdi, g'azab o'tini alanga oldirdi. Mehmonlar tarqagach, huzuriga jallodni chaqirdi-da, amr qildi:

– Modomiki, Hotam mening podshohligim vaqtida hayot ekan, men olivjanob degan nomga ega bo'la olmayman, sen borib, Hotamni o'ldirgin-da, kallasini menga olib kelib, ko'nglimni tinchit.

Jallod Toy qabilasiga yetganda unga bir yigit peshvoz chiqib, notanish bo'lshiga qaramay, salom berdi, hol-ahvol so'radi. Uning xushmuomalasi jallodni hayratga soldi. Yigit hol-ahvol so'rash bilan kifoyalanmay, yo'lda horib-charchab kelgan jallodni uyiga boshladi, ziyoft qilib, izzat-ikromini bajo keltirdi. Uning tanimagan bir kishiga lutf ko'rgazishi jallodni yanada taajjubga solib, qalbida mezbonga nisbatan mehr uyg'otdi, muhabbat bog'ladi. Ertasi kuni jallod ketishga ruxsat so'raganida yigit: «Sizga ko'nglingiz to'ladigan darajada xizmat eta olmadim. Yana bir necha kun aziz mehmonim bo'ling», deb har qancha iltifot qilsa-da, jallod Toy qabilasida bajaradigan muhim yumushi borligini aytib, iltifotni rad etdi. Shunda yigit yana lutf ila dediki:

– Aziz mehmonim, mening qabilamga qanday muhim ish bilan kelganingizni aytинг, ishingizni ro'yobga chiqishiga qo'limdan kelganicha yordam beraman.

– Bu qabilada Hotam ismli olivjanob bir kishi bor ekan, – dedi jallod. – Nima uchun mening podshohim unga adovat bog'lagan ekan, bilmayman. Har holda, Hotamning boshini kesib keltirishimni amr etgan. Agar amrni bajarsam, podshohning lutf-karamiga yetishaman, umrim rohatda o'tadi. Siz Hotamning uyini ko'rsatib qo'ysangiz bas, qolgan ishni o'zim bajaraman.

Mezbon yigit jallodning so'zlarini eshitib, kulimsiradi:

– Qadrli mehmonim, siz qidirayotgan Hotam – menman. Modomiki, mening boshim tufayli podshohning lutf-karamiga ega bo'lar ekansiz, jon-u dilim bilan roziman, mana qilich, boshimni kesib, podshohingizga elting.

Jallod kimga ro'para bo'lganini bilib, dahshat va hayratdan yig'lab yubordi, sakrab turib, uni quchoqlab oldi.

– E, olivjanob odam, sen naqadar ulug' odamsan, sening bir tukkingga zarar yetkazsam, bu murdor qo'lim sinsin!

Jallod yana bir necha kun Hotamning mehmoni bo'ldi...

Nabiy muhtaram (s.a.v.): «Yaxshi sifatli, salohiyatlari kishilar qoqilib ketsalar, ularni turg'izib qo'yinglar», dedilar. Bunda ramziylik bor. Ya'ni, adashsa, to'g'rilanglar, yiqitib olib tepmanglar, deyilmoqchi. Ayrim hollarda biron salohiyatlari kishi xatoga yo'l qo'ysa, yiqitib, tepish nima ekan, atrofida karnay-surnay chalinib, olamga jar solinadi.

Umidimiz yulduzları, bunday noxush holat tengdoshlaringiz orasida ham uchrab turadi. Litseyning faxri bo'lgan a'luchi va xusshaxloq yigitchaning o'qishlari pasayib, badaxloqlik uchqunlari ko'rina boshiasa, quvonadigan «do'stlar» ham bor, to'g'rimi? Siz shunday noxushlikka duch kelsangiz nima qilasiz? Birinchi qiladigan ishingiz: – Adashgan do'stingizni yomon yo'ldan qaytarish chorasini izlash, ikkinchisi bu holatdan quvonayotgan «do'st»ga tanbeh berib, uni ham to'g'ri yo'lda yo'llash.

Sahroda yashaydigan odam bir chiqurlikda to'planib qolgan ko'lma suvga duch keldi. Ko'lma suvning rangi o'zgarib, badbo'y bo'lib qolgan edi. Shunga qaramay, sahroyi odam chanqog'ini qondirish maqsadida hovuchiga suv olib, ichdi. Sho'r suvga o'rgangan sahroyiga bu suv shirin tuyulib, sevinib ketdi.

– Dunyo suvi bunaqa shirin bo'lmaydi, bu jannat suvi bo'lsa kerak, – deb o'yladi u. – Bu jannat suvidan xalifaga sovg'a qilsam, u quvonib, menga hadya beradi. Shu bahonada muhtojlikdan qutulaman.

Shu qarorga kelib, xurjunidan idishcha chiqardi-da, ko'lma suvga to'ldirib olib, Bag'dod shahriga qarab ketdi.

O'sha kuni xalifa Xorun ar-Rashid shahar atrofida ov qilib yurgan edi. Sahroyi unga duch kelib, hadyasini «jannat suvi» deb maqtab, uzatdi. Xalifa idishdag'i rangi o'zgargan, badbo'y suvni ko'rib masalaga darhol tushundi-da, sahroyiga qarab:

– Barakalla, birodar, menga juda qimmatli hadya keltiribsan. Bu chindanam jannat suvi. Bu muborak jannat suvini hech kimga bermay, faqat o'zim ichajakman, – dedi. Keyin xizmatchisiga yuzlanib, dedi: – Birodarim keltirgan mana bu muqaddas va muborak jannat suvini mening xos idishimga quyib qo'y, ehtirot qilib saqla.

Xalifa shunday deb sahroyiga ming tilla hadya berib, shaharga bormasdan, shu yerdanoq iziga qaytishni buyurdi. Sahroyi in'omdan quvonib, xalifani duo qilib, uyiga qaytdi.

Atrofda turgan a'yonlar bu holatdan ajablanib, «Nima uchun u odamga shaharga bormay, shu yerning o'zidan uyiga qaytishni buyurdingiz?», deb so'radilar. Xalifa javob berdi:

– Umrida shirin suvni ichib ko'rmagan u sahroyi ko'lma ning badbo'y suvini jannat suvi deb o'ylab, menga olib kelibdi. Agar men unga haqiqatni aytam, ko'ngli vayron bolardi. Shuning uchun suvni maqtab, olib qoldim. Agar iziga qaytarmasam, obod shaharga borsa, oqar suvlardan tatib ko'rsa, buzilgan suv hadya qilganidan uyalardi. Men umid bilan hadya keltirgan, yaxshi niyatli kishining izza bo'lishini, ko'ngli ozor topishini istamadim. Bir kishini ma'yus va noumid qilishdan, dilini ozorlashdan yomonroq ish yo'qdir...

Intiqom olish va jazo berishga qodir bo'la turib, afv bilan muomala qilish ajoyib oliyanoblikka kiradi. Hikmat ahli dedilarki: «Intiqom oladigan paytingda afv qil. Bunday qilolmasang, hayvoniylisdan qutula olmaysan». Ustozlar podshohlarga hamisha o'git berganlarki: «Agar Parvardigor senga g'alaba berishini xohlasang, kechiruvchi bo'l, chunki u kechirishni yaxshi ko'radi». O'ninchisi asrda Bag'dodda qatl etilgan so'fiy Mansur Hallojning avval panjalari, so'ng qo'llari kesilgan, ko'zlarini o'yilgan. Navbat tilga kelganda so'nggi so'zlarini: «Allahumma, Sening rozililing uchun menga bu uqubatlarni ravo ko'rganlardan rahmatingni ayama. Sening muhabbatining erishish yo'lida meni qo'llarimdan, oyoqlarimdan judo qilgan bu qullaringni afv et! Allahumma, ularni kechir, muhabbatning hurmati kechir...»

O'zingiz o'ylab ko'ring, kimdir sizga yomonlik qiladi, dilingizni ranjitadi. Unga javob qaytarishga qodir bo'la turib, bu imkoniyatdan voz kechish osonmi? Yo'q, bu o'ta og'ir, mushkul ish. Bunday mashaqqatga faqat ulug' qalb egalarigina bardosh berishi, nafsi yenga olishi mumkin. Hamonki, bu fazilatga yetishish og'ir ekan, mashaqqatdan cho'chib, tislani shakrakmi? Aslo! Hamisha shu fazilat sari intilish kerak. Zarra-zarra miqdorida bo'lsa ham, bu fazilat durlarini yig'ish lozim.

SHUHRAT – OFAT

Bir donishmand nasihat kitobida bunday yozgan ekan: «Ey, odam! Sen hech qachon ulug'lik ketidan quvma! Ulug'likni izlash, barchadan ustun bo'lishni xohlash chin inson xislati emas. Kiyinish va yasan-tusan bilan o'zingni ko'rsatishga urinma. Chunki bunday qilish yasa-ma obro' talab qilishdir. O'tayotgan umringdan bexabar bo'ima, uni o'qish va o'rganishga sarf qil! Baxtiyorlik va saodatlik asosini qo'lga kiritishga urin! Bilginki, hayot doimo ziyrak bo'lib kishi o'zidan ogoh bo'lishi uchundir. Uni yenish va ichish, uplash uchun deb o'ylama!».

Umidimiz yulduzlariga, mazkur mavzuni o'rganishga kirishishdan oldin sizga bir savol beraman: kishi qilgan yaxshiligi tufayli gunoh orttirishi mumkinmi? Yaxshiligi uchun jamoat undan yuz o'girishi mumkinmi?

G'alati, hatto bema'niroq savol, a? Agar shunday o'ylasangiz, javobga sal shoshilibsiz.

Albatta, yaxshilik tufayli gunoh orttirmaydi, balki keyinroq, shu yaxshiligi tufayli maqtala boshlanganida shuhratga berilib, g'urur otiga minganida gunoh kulbasi eshigini ochadi. Ana shunda jamoa undan yuz o'giradi.

Dunyoning ishlari shunaqa ajabtovur: kishini yaxshiligi uchun maqtab, ko'klarga ko'taradigan, kibr balosiga giriftor qiladigan ham jamoa, shu xastaligi uchun undan yuz o'giradigan ham shu jamoaning o'zi.

Ha, qilingan har qanday yaxshilik ortidan shuhrat keladi. Payg‘ambarimiz alayhissalom ummatlarini «shuhrat – ofatdir», deb ogohlantirganlar.

Shuhrat sizga ham keladi. A’lo o‘qisangiz, sizni ustozlaringiz maqtayverishadi. Bundan kerilsangiz, tengdoshlaringiz oldida hurnatingiz yo‘qoladi. Tengdoshlaringiz orasida san’atda yoki sportda peshqadamlar bor. Ular san’at ko‘riklarida qatnashadilar, sport mu-sobaqalarida sovrinlar oladilar. Bu yutuqlar ularni gangitib qo‘yadi. O‘zlarini do’stlaridan baland ola boshlaydilar. Bundan siz «buncha kerilasan, sal pastroq tush», deb ranjiysiz. Bolalik va o‘smirlikdagi yutuqdan havolanishning oqibati juda-juda xatarli. Kichik yutuqni katta g‘alaba kabi anglab, o‘sishdan to‘xtab qoladi. Kelajakdagi yuqori g‘alabalarga yetisha olmaydi.

Mahjon Aslamiy (r.a.) aytdilar: «Rasululloh (s.a.v.) masjidda ruku’, sujudlarini yaxshilab namoz o‘qiyotgan bir kishiga ko‘zлari tushdi-da: «Bu odam kim?», deb mendan so‘radilar. Men: «Bu falonchi», deb uni maqtay boshladim. Rasulluloh (s.a.v.): «Bo‘ldi, bunday maqtovingni o‘ziga eshittirma, uni halok qilasan», dedilar». Abu Bakra Nufayyi’ ibn Horis (r.a.) aytdilar: «Rasuli amin huzurlarida bir kishi ustida gap bo‘ldi va uni kimdir maqtadi. Shunda Rasululloh «Uni shunday maqtashlik bilan bo‘ynini uzib qo‘yding», dedilar».

Rivoyatki, bir kishi tik turib, amirlardan bittasini maqtadi. Shunda Miqdom ibn al Asvod uning yuziga tuproq sochdilar-da, «Rasululloh (s.a.v.) ortiqcha maqtovchilar yuziga shunday tuproq sochishimizga buyurganlar», dedilar. Shuhratning ofatga olib bormasligi uchun kishi iymoni g‘oyat mustahkam bo‘lishi kerak. Chunki ko‘p hollarda shuhratli kishi shaytonga tobe bo‘lib qolganini o‘zi ham sezmaydi. Atrofidagilarning maqtovini, ixlosini bora-bora talab darajasiga yet-kazadi. Ya’ni «hamma meni maqtashi shart, barcha mengagina ixlos qilishga majbur», deb o‘zini o‘zi ishontira boshlaydi. Kamchiligini aytganni xusumatchi, tanqid qilganni dushman deb hisoblaydi. Bil-maydiki, shuhrat ma’naviy mukofotdir. Bu mukofotga hamisha loyiq bo‘lishi shartdir. Yaxshi nomga ega bo‘lish uchun bir-ikki yaxshi ishi kifoya emas, yaxshi xulqlarning barchasini egallashi kerak. Odamlar orasida «shuhratparastlik» degan illat bor. Bundaylar shuhrat uchun yugurayotib yiqiladilar. Yiqila-yiqila bir amallab niyatlariga yetganlari esa shuhrat yo‘lida ma’naviyatlarini o‘ldiradilar.

Boshqalardan eshitgan maqtovlar tufayli shuhrat shohsupasiga o‘tirib oluvchilarni tarbiyalash mumkindir. Ammo, o‘zлari to‘qigan yolg‘onlarga asoslanib shuhrat da‘vo qiluvchilarni-chi? «Ahmoq o‘zini maqtar», degan maqol bekorga to‘qilmagandir. Ahmoqning davosi esa o‘zingizga ma‘lum. Bir masal bor.

Tulki bilan maymun hamroh edilar. Yo'lda bir-birlariga maqtanib boraverishdi. Tulki o'zini g'oyatda kibor oilaga mansubligini va hayvonlar ichida eng oliv nasab hisoblanishini aytdi. Buni eshitgan maymun: «Birodar, mening qanchalik oliv nasab ekanligimni faqat Alloh Taolo va o'zim bilaman», dedi. Shu orada qabristonga yaqinlashdilar. Maymun chaqqonlik bilan sakrab, dabdaba bilan bezatilgan bir qabrtosh yoniga o'tdi-yu, ho'ngrab yig'lay boshladi. Tulki: «Nega yig'layapsan?», deb ajablandi. «Men yig'lamay kim yig'lasin? – dedi maymun. – Shu qabrda yotgan kishi otamning saroyidagi eng sodiq xizmatkor edi». Bu gapni eshitgan tulki kuldi: «Ey, og'ayni! Og'zinga siqqanicha yolg'oni to'qiyver. Bu yerdagilarning birontasi turib, yolg'oningni oshkor qilolmaydi, shundaymi?».

Qissadan hissa shuki, bu dunyoda maymun bilan tulki singari o'zlarini maqtash bilan shuhrat topishga intiluvchi qanchadan-qancha yolg'onchilar bor. Aqli, vijdonli inson avvalo maqtanishga, qolaversa, yolg'on shuhratga ehtiyoj sezmaydi. Chunki oltinni ko'rigan kishi uning oltin ekanini darhol biladi. Faqat, mis bo'la turib, oltinday ko'rinishni xohlaganlar maymun bilan tulki kabi maqtanchoqlik qiladilar.

Bir hamyonda oltin, kumush va mis tangalar bor edi. Ular doimo shovqin qilishib: «Oltin nima bo'libdi ki, ismi juda mashhurdir? Haqiqatda esa biz undan a'lороqmиз», deb, o'zlarini oltindan ustun qo'yishardi. Oltin esa ularga javob bermasdan, sukul saqlardi. Kumush tangalar bu holga chiday olmay oltunga: «Maqtanchoq mis tangalarga munosib javob bersangiz-chil», deyishdi. Shunda oltin dedi: «Ey, do'stlar, g'amgin bo'lmang, ertaga sohibimiz bozorda hamyonini ochganda har kimning qadr-qiymati namoyon bo'ladi». Bu qissadan ma'no shuki, o'z qadrini bilmaganlar o'zlarini maqtab tasallি topadilar. O'ziga ishonchi bo'lganlar esa sukul saqlaydilar. Ularning bu sukulular qadr-qiyatlariga bo'lgan ishonch tufaylidir. Mis bo'lganlar esa sarrof bo'lmaganlarning yonida o'zlarining oltindan yuqori ekanliklarini aytib maqtanib yuradilar.

Odam bolasi chirkin odatga yaqinlashmasligi shart! Donishmandlar «Oltin bo'lsang seni hech kim mis qilolmaydi. Dushmaning seni yomonlasa ham ma'yus bo'lsa», deb marhamat qilishgan. Ustoz Sa'diy bu haqda deganlarki:

*Bir ahli hunar, ko'rsa jafo, shaxsi dunyodan,
Titratmasin aslo qirilgan qalbini bir on.
Bir toshki agar oltin kosani sindirsа,
Oltin yana oltindir, qiyatiga yetmas hech nuqson.*

Oltinni tahqirlash uchun axlatga tashiasalar-da, uning qiymati aslo pasaymaydi. oltin oltinligicha qolaveradi. Chang osmonga chiqsa ham, uning qiymati hech qachon oshmaydi. U changligicha qolaveradi. Kibrlanib maqtanishdan lazzatlanganlar sharob ichgan sarxush kabi o'zlarini mahv etadilar. Inson yo ko'ringani kabi bo'ladi, yo bo'lgani kabi ko'rindi.

Shuhratparastlik – kishining o'zi loyiq bo'limgan shon-shuhratga bevaqt urinishidan boshqa narsa emas. Bu kunlarimizda shuhrat-parastlikning turli ko'rinishlariga duch kelyapmiz. Shulardan biri yosh san'atkorlar hayotida uchrayapti. Sahnaga bir-ikki chiqib olqish olgan, ayniqsa besh-o'n to'yga borib, cho'ntagi pulga to'la boshlagan san'atkor darrov «yulduz»ga aylanib qolyapti. Albatta, uning o'zi «Men – yulduzman!» deb hayqirib maydonga chiqmaydi. Uni atrofidagilari, xususan, muxbirlar maqtab ko'klarga ko'tara boshlaydilar. «Yulduz» degan «unvonni» ham ular beradilar. Yosh san'atkor esa bu maqtovlarga ishonadi, o'zini shu shuhrat shohsupasiga loyiq deb hisoblay boshlaydi. Aslida, bu ularning shuhrati emas, fojialarining boshlanishidir. Dastlab puli ko'pligidan, olqishlarning mo'lligidan gerdaya boshlaydi. Hayot – beshafqat. Shuhratni berishga beradi-yu, shirin tuyulgan budamlar umrini uzoq qilmaydi. San'atdagi, ayniqsa, sportdagi omad, dabdaba tez o'tib ketadi. Olqishlar kamayib, o'ziga bo'lgan e'tiborning susaya boshlaganini sezgan san'atkor endi atrofidagilardan ranjiydi, hatto nafratlanadi. Tagidagi xorij markabi, saroymonand uyi ham ko'ngliga taskin bera olmaydi. Shuhratparastlik xastaligi uni shunday azobga mubtalo qilib qo'yadi. Afsus shundaki, yoshlari bu oddiy haqiqatni anglashni, bu xastalikdan saqlanishni istashmaydi.

Shon, nom, dovrug ortiga tushganlar shayton yo'lida yuguradilar. «Sharaf qidirsang uni boylikdan izlama, iymondan qidir», degan hikmatni unutadilar. Shuhrat inson uchun eng katta nafsoniy orzudir. Kimsaning orzusi ba'zan aqlidan zo'r keladi. Shuhrat savdosiga tushgan kishi juda ko'p zulmlarga qo'l uradi-yu, lekin o'zi buning farqiga bormaydi. Bu orqali o'zini pastga urib, zolimlar safiga qo'shilib qoladi. Ulamolar derlarki, birov kimningdir molini zulm yo'li bilan olsa-yu mol egasining vafotidan so'ng qilgan ishidan pushaymon bo'lib, marhumming vorislariiga va butun yer yuzi aholisiga o'sha molni keltirib rozi-rizolik uchun harakat qilsa-da, ular rozi bo'lishsa ham, o'sha kishining sharafiga yetgan xafagarchilikni ketkazolmaydi. Zero, bir mo'minning sharifi molidan ahamiyatliroqdir. Shuhratparast odam buni farqlay olishi qiyin.

Aqli odamlar boshlariga shuhrat toji kiydirilayotganini sezsalar ehtiyyot choralarini ko'ra boshlaydilar.

Abdulloh ibn Muborak aytadilar:

– Bir yili Makkada qurg‘oqchilik bo‘ldi. Xalq uch kun istisqo namozini o‘qidi. Ammo yomg‘ir yog‘madi. Shunda yolg‘iz o‘zim duo qilay deb xalqdan chetlanib, g‘orga kirdim. Bir payt habash qul keldi-da, meni ko‘rmadi, ikki rakaat namoz o‘qishga kirishdi. Boshini sajdaga qo‘ygach: «Illohim! Bu bandalaring uch kun Sendan yomg‘ir so‘rashdi. Bermading. Izzating haqqi, yomg‘ir yubormaguningcha boshimni yerdan ko‘tarmayman», deb duo qildi. Shunda u hali boshini ko‘tarmasidan yomg‘ir yog‘a boshladi. U turgach, ortidan ergashdim. Bir hovliga kirdi. Men eshikning oldiga o‘tirdim. U yerdan bir kishi chiqdi. Men qul sotib olmoqchi ekanimni aytdim. Uy egasi menga bir g‘ulomni ko‘rsatdi. Boshqasini so‘radim. «Yana bittasi bor-u dangasaroq, sizga to‘g‘ri kelmaydi», dedi. Uy egasi g‘orda duo qilgan qulni nazarda tutgan edi. Men o‘shani yigirma dinorga sotib oldim. Shunda g‘ulom menga: «Ey, ibn Muborak! Nima uchun aynan meni sotib oldingiz? Men sizga yaxshi xizmat qila olmayman», dedi. Uni uyimga olib keldim. U tahorat qilishni istadi. So‘ng tahorat qilib, namoz o‘qidi. Sajdada bir nimalarni gapirdi. So‘zlarini eshitmoq maqsadida unga yaqinlashdim. U «Ey, sirlarning sohibi! Sir zohir bo‘ldi. Men esam mashhur bo‘lganimdan keyin yashashni xohlamayman», der edi. So‘ng bir muddat jim bo‘lib qoldi. Qarasam, o‘lib qolgan ekan...»

Bu kabi voqealarga ibrat ko‘zi bilan qarasak, komilllik yo‘lida yuqorilab bormoqlik uchun shuhrat atalmish ko‘chalardan nari bo‘lish shartligini anglaysiz. Tog‘ yo‘lida chorrahalar ko‘p bo‘ladi. Har bir chorrahada shuhrat saroyi jilvalanib ko‘rinadi, o‘ziga tortadi. Yuqoriga emas, o‘ng yoki chapda ko‘ringan o‘sha shuhrat saroyiga kirilsa, tamom, kishi komilllik yo‘lidan uziladi. Bu saroyning yoqimli va rohatbaxsh to‘saklaridan, dasturxonidan qutulib chiqib yana yuqorilash qiyin, juda qiyin!

Shuhratdan saqlanishga doir ibratlari misollar ham mavjud. Malayziya safaridan qaytgan do‘stim shunday hikoya qildi:

– Kechasi tahajjud namozini o‘qish niyatida turib, tahoratxonaga o‘tdim. Oppoq soqoli ko‘ksiga tushgan nuroniy otaxon tahoratxonani tozalayotgan ekanlar. U kishi ko‘zimga issiq ko‘rindilar. Qayerdadir uchratganday edim. Bu ahvol keyingi tunda ham takrorlandi. Uchinchi kecha otaxonni qayerda ko‘rganimni esladim: juma kuni jome masjidida minbarda ko‘rgan edim. Eng katta masjidning imom-xatibi qilayotgan bu ish menga ajabtovur tuyulib, salom berdim-da arab lisonida o‘zimni tanitdim. Keyin bu yumushlarining sababini so‘radim. U kishi yurtimga qachon qaytmoqchi ekanim bilan qiziqdilar,

so'ng savolimga javobni qaytar kunim aytajaklarini ma'lum qildilar. Safarimning so'nggi tunida yana tahoratxonada uchrashdim. Shunda savolimni eslatmasam ham, javob berdilar:

– Kunduzlari atrofimdagi odamlarning meni nechog'lik hurmat qiliшiarini ko'rgandirsiz. Men bilan bir martagina bo'lsin ko'rishishga mahtal odamlar bor. Kishining shuhrat dardiga yo'liqib, kibr xastaligini orttirishi va gunohkor bo'lib qolishi uchun shuning o'zi kifoya. Men kechalari o'rnimdan turib bu yerga kelaman-da, tahajjud namozini o'qishdan oldin bu shuhrat, bu kibrga qarshi jang qilaman. Siz tahratxonani shunchaki tozalab yuribdi, deb ajablangansiz. Aslida bu mening shuhratparastlikka qarshi jihodim...

Bu voqeа bayonini eshitib, bir ibratli hikoyatni esladim.

Hikoyat. Podshoh juma namozini o'qish uchun saroydan chiqar ekan, bir jarchi: «Podshohim, ko'p yashang, baxtingiz kulsin», deb xalqning duolari va muhabbatlarini izhor qilar ekan. Podshoh masjidga xalqning olqishlari ichida, ikki qattor qo'riqchilari orasidan o'tib kirardi. Podshoh nafsoniy tuyg'ularga, xalqning iltifot va olqishiariga uchmasligi uchun yana bir jarchi uning yonida yurib, «Mag'rur bo'l mang, podshohim, sizdan buyuk Alloh bor!», deb takrorlab turar ekan.

Taniqli odam bilan shuhratli odam bir xil emas. Ayrimlar qaysi bir ishi bilan elga tanilgach, shuhratga erishdim, deb o'ylaydi. Taniqli bo'lishning, shuhratga erishishning odamga foydasi bormi? Taniqli odamni ko'cha-ko'yda taniydlilar, «ana, falonchi!» deb bir-birlariga ko'rsatadilar. Qiziquvchi yoshiar kelib, dastxat oladilar. Mana shu narsa taniqli kishiga zavq bag'ishlaydi. Vaqt o'tib, bu e'tibordan qolgach, ruhan ezila boshlaydi.

Shuhrat yuki og'ir bo'ladi. Ko'pchilik ko'tara olmaydi. Ko'tara olmasligining sababi – hayotining kuchini shuhratni qo'lga kiritish uchun sarflab ado qilib qo'yadi. Bozordan sotib olingan qo'y qo'ldan chiqib, qochib ketsa, yangi egasi quvlaydi. Qo'yni ushlashga-ushlaydi -yu, ammo Yugura-yugura holdan toyadi. Kishi shuhratni quvayotganida shuhrat shaytoni uning gardaniga o'tirib olgan bo'ladi. Agar aqli kishi shuhratni quvmasa, balki yaxshi fazilatlari, zehni, idroki tufayli shuhrat o'zi kelsa, shayton minish u yoqda tursin, hatto unga yaqinlasha olmaydi. Nari borsa, yaqinrog'ida payt poylab yashaydi. Kamtar odam bunga ham yo'l bermaydi. Kamtarga nasib etgan shuhrat uning fazilatini yanada go'zallashtiradi. Shuhrat bunday odam ortidan xuddi soya kabi ergashib yuradi. Agar shuhrat oldingga o'tib olsa-yu kimsa uni quvlashga tushsa, oqibatda yo buzuqlik botqog'iga botadi, yo kibr to'riga o'ralib bo'g'iladi. Shu kimsani kecha e'zozlagan jamoa bugun la'natlaydi. U quvib yetgan, ega bo'ldim, degan

shuhrat o'zidan avvalroq o'ladi. Shuhratga bo'yin bermagan, uning jilvalariga mahliyo bo'lmagan kishilar esa el nazdida tabarruk inson martabasiga ko'tariladilar. Oqibat shunday bo'ladiki, bu odamning o'zi vafot etadi, shuhrat esa yashab qolaveradi.

Hikmat. Yaxshi nom olib o'lgan kishi yomon nom olib tirik yurgan kishidan afzaldir. Ulug'likka erishish g'oyat qiyin, biroq, pastkashlikka tushish juda osondir.

Shuhratning bitta foydasi bor: agar shuhratga yetishgan inson komil odamiylikka xos go'zal xulqi bilan yuqori martabalarga erishgan bo'lsa, uni bozorda ko'rgan kishilar «ana, falonchi», deb qo'ya qolishmaydi, balki «Shu juda yaxshi odam-da», deb haqiga duolar qilishadi. Shunday duoga loyiq odamning shuhrati sira o'lmaydi. «Qutadg'u bilig»da bunday satrlar bor:

*Nedan bo'ldi Zahhok so'kishga duchor,
Faridunga nechun omad sazovor.
Biri – ezgu (yaxshi) erdi – oldi u duo,
Esiz (yomon) bo'lgani-chi, so'kish beado.*

So'kishga, xalqning la'natiga sazovor bo'lgan Zahhok sitamkorligi bilan shuhrat topgan zulmparvar hukmdor. Afsonalarga ko'ra, uning yelkasiga joylashib olgan ikki ajdar odamning miyasi bilan oziqlangan. Duoga yetishgan Faridun esa Jamshid shohning avlodni hisoblanadi, u Zahhokni yengib, g'orga tiqib qo'yadi. Insoniyatni zulmdan ozod qiladi.

Dunyoda hamma narsa so'nadi. Bugun ko'zni quvontirib turgan yulduzlar, hatto vaqtin yetganda quyosh ham so'nadi. Shuhrat so'nmasinmi? Shunday ekan, shuhratga mahliyo bo'lganlarning kerilishlariga, kekkayishlariga nima deymiz? So'ngan yulduz, ehtimol, fazoda parcha-parcha bo'lib yo'q bo'lib ketar. Shuhrati so'ngan kibr egasining xoli ne ekan? Oxirati ne ekan? Aslini olganda, butun dunyodagi shon-u shuhratni to'plasangiz, bittagina bug'doy boshog'i kabi qadrli emas. Bug'doyning nafi bor, biroq, shon-u shuhratning, hatto o'z egasiga ham foydasi yo'q. Ehtimol, topgan shuhratidan foydalanib, turmushini biroz yaxshilab olar yoki ziyofatlarda to'rda taltayib o'tirar, lekin, fikrimga qo'shiling, azizlar, bu ham o'tkinchi, vatqinchalik keraksiz bir dabdaba!

Mashhur qonunshunos olim shayx Abu Bakr Nishopuriy ma'no mulki sari yo'l topganlardan edi. Bir kuni u o'zining obod maskani bo'lgan Nishopur shahridan sayohat qilish uchun yo'lga chiqdi.

Uning shayxlik martabasi nihoyatda baland bo'lib, muxlis va xizmatkorlari g'oyat ko'p edi. Kajava va tug' ko'tarib yuruvchilar va oliy

nasab xodimlari behisob edi. Shayx ularga shukuh bilan nazar soldi. Qarasa, oldi ham, orqasi ham – butun tevarak atrofi son-sanoqsiz kishilar bilan o'ralgan. Bu xayol uning ko'nglidan o'tib, bir zum shirin o'yga berildi. Xuddi shu mahal bir eshak hangrab, nogahon orqasidan qattiq yel chiqib ketdi.

Bu holatda shayx yoqimli bir ramz ko'rib, jazbga tushib aylana boshladi. So'ng o'zidan ketib yiqildi. Unda sodir bo'lgan bu holatni ko'rgan yaqin kishilari va muridlari uning boshiga yig'ilishdi. U o'ziga kelgach, shayxning bir mahrami gustohlik bilan «Bu ne hol edi?», deb kayfiyat so'radi. Shayx javob qildi:

– Ey, sirdosh o'rtoq! Menga shum nafsim hujum qilib, atrofimda-gi xalqni o'zimga tobe deb o'yladim. Ko'nglimga keldiki, to'g'ri yo'l ko'rsatuvchilardan, toliblar va soliklarga madad beruvchilardan na Junayd, na Shibliy, na Boyazid, na Ubayd, na Nuriy va na Abu Said – ulardan qaysi biri bu xil obro'-e'tibor topib, faqr yo'lida bunchalik ko'p odamlar guruhiga ega bo'lgan ekan?! Nafs mening ko'nglimga shu xayolni solgan mahalda o'sha eshak to'g'ri javob berdi. Men undan kerakli javobni topdim. Zavq-shavqqa berilib, o'zimdan ketishimning boisi ham ana shu eshak edi.

Qizig'i shundaki, shayxga eshak hangrab, bu xil tanbeh bilan unga to'g'ri yo'l ko'rsatdi-yu, u bundan jazavaga tushib, behuda xayollari boshidan yel kabi chiqib ketsa! Bu ish faqat insofli kishilar qo'lidan keladi. Kimki insof egasi bo'lsa, bu ishning ma'nosiga tushunadi. Biroq, har qanday shuhratparast, pastkash va razil kishilar bunday ulug' davlatga yeta olmaydilar.

O'zidan yaxshi nom qoldirish bilan shuhrat topishga intilish boshqa -boshqa narsa. Bularning birinchisi fazilat, ikkinchisi esa illatdir. Donishmandlar yaxshi nom qoldirishni alohida bir umr, deganlar. Nafas oluvchi tirik jon borki, oxir-oqibat o'ladi. Odamning biri ozroq, ikkinchisi ko'proq yashaydi. So'ng baribir vafot etadi. Lekin podshohning ham, oddiy odamning ham vafotidan qoladigan narsasi – nomi bor. Hazrat Navoiy ta'birlari bilan aytganda, bu dunyoni gulshanga qiyos qilsak, bu gulshanda tirik qoluvchi gul yo'q – hammasi quriydi, chiriydi. Hamonki, odam ham mangu yashamas ekan, undan yaxshi nomning qolishi buyuk va ajoyib bir saodatdir.

Hikoyat. Sulton Mahmudning juda go'zal bog'i bor edi. Bir kuni bog'da otasi Nosiruddavla Sabuktakin sharafiga ziyofat berdi. Ziyofatdan keyin o'g'li otasidan so'radi:

– Aziz otam, mening bu bog'im haqida nima deysiz, sizga ma'qul bo'ldimi?

Ota javob berdi:

– Ey, ko'zimning nuri o'g'lim, bog'ing bag'oyat zebo va dilkusho bog'dir, ammo davlati, boyligi bor har bir kishi bunday bog'ni bunyodga keltira oladi, lekin sen ko'plarga muyassar bo'limgan bir bog'ni vujudga keltirki, uning mevasidek meva hech yerda topilmasin.

– Sizning ta'rif qilganingizcha, bunyodga keltirish har kimga ham muyassar bo'limgan u bog' qanday bog' ekan? – deb edi, ota javob berdi:

– U bog' olim-u fazillar, adib-u shoirlar, donishmandlar-u va boshqa axloqli, tarbiyali ulug' zotlar suhabatidir. Shu ulug' zotlardan tarbiya topib yaxshi ishlar zuhurga keltirish uning daraxti bo'lib, mevasi esa yaxshi nomga ega bo'lishdir.

Kuni maqtovchilar davrasida o'tgan odam soxta shuhrat topadi, donishmandlar davrasidan joy olgani esa yaxshi nomga sazovor bo'ladi. Birinchisi tez gurkirab o'sa boshlagan, lekin ildizi toshga tegib quriy boshlagan nihol taqdirini eslatadi. Ikkinchisi esa uzoq yillar davomida shirin-shirin mevalar bilan kishilar diliga rohat beruvchi daraxt kabitidir.

Aytishlaricha, mo'tabar bir odamning e'tiborli majlisida olim va fazil kishini ko'p-ta'rif-u tavsif qildilar. Mo'tabar odam bu kishini ko'rib, suhabatidan bahramand bo'lishni orzu qilib, uni shu majlisga da'vat etish uchun qarindoshini yubordi. Olim majlisga kelgach, salom berib, barcha bilan so'rashdi. Keyin mo'tabar odamga ta'zim qilib:

– Majlisiningizda da'vat qilganingiz uchun tashakkur etaman, ming yil rohat va farog'atda umr kechiring, – dedi.

Mo'tabar odam olimning tilagiga taajjub qilib aytди:

– Majlisimizda hali o'tirmay turib, mumkin bo'limgan so'zni og'zingizdan chiqardingiz. Bir odamning ming yil umr ko'rishiga aql bovar qiladimi? Bunday so'zni aytish sizdek olim va fazil kishiga munosibmikin?

– Insonning tirikligi faqat jismning boqiyligi bilangina emas. Odamning ming yil umr ko'rmasligini hamma biladi. Lekin o'lgandan keyin qolgan yaxshi nom yana bo'lak umrdir. Sizning oliyanob, marhamatli, shafqatli ekanligingizni bilaman. Qilgan yaxshi ishlaringizni xalq unutmay, nomingizni doimo hurmat bilan yod etib turadi. Vafotiningizdan keyin ham qilgan yaxshililingizni xalq unutmaydi. Nominingizni ko'nglida abadiy saqlaydi, degan ma'noda «ming yil umr ko'ring», dedim, – deb javob berdi olim.

Nazm:

*Kishikim bo'ldi yaxshi nomi mashhur,
Vafotidan keyin oni «zinda» derlar.
Yomon nomga ega bo'lgan odamni,
Agar chandi tirikdir «murda» derlar.*

(Mazkur to'rtlikda shoir fors tilidagi «zinda» (ya'ni «tirik»), «murda» (ya'ni «o'lik») so'zlaridan nuktadonlik ila foydalangan).

Bu hikoyatni o'qigach, tarixiy dalillarga murojaat etib, Xorazmiy, Beruniy, Forobiy, Farg'oniy, Qoshg'ariy kabi ulug'larning nomlari ming yildan beri yashab kelayotganini eslasak, bu nomlarning O'zbekiston hududidan chiqib olam aro mashhur ekaniga diqqatimizni tortsak, yaxshi nomning qadrini anglagan bo'lamiz. Fir'avn, Chingizxon, Napoleon, Gitler... kabi shuhratparastlarning nomlari la'natlanishi ham barchaga o'rnak bo'lishi kerak.

Birovlar zehni, harakati, qilgan yaxshiligi tufayli yaxshi nomga erishadi. Ayrimlar esa otasining yoki onasining yoki yaqin qarindoshining shuhrati soyasida yashashni ma'qul ko'radi. O'zi hech nima qilmaydi, biroq, o'zgalar shuhrati imtiyozlaridan foydalanadi. Bundaylar shuhratparastlardan ham battardirlar. Sharaf nasl-u nasab bilan emas, fazl-u adab bilan topiladi. Hazrat So'fi Ollohyor dedilarki:

*Agar qilsang safar dorul hayota,
Xo'b ota bor, dema, tarmash xo'b ota.*

(Ma'nosi: sen oxirat uyiga safar qilmoq qasdida bo'lsang, yaxshi otam bor, dema. Va men uning naslidanman, deb aldanmagil. Yaxshi ota va onaga aldanmoq ahmoqlikdir. Ammo yaxshi nom orttirishga intil).

Payg'ambarimiz alayhissalom qizlari Fotima onamizni «senga Qi-yomatda alohida imtiyoz berilmaydi», degan ma'noda ogohlantirib, yaxshi amallarga da'vat qilganlarini unutmasligimiz kerak. Ajabki, uzoq yillardan beri odamlar ajdodlarining shuhratidan foydalanishga urinadilar, jamiyatda o'zları uchun alohida imtiyozlar talab qiladilar. «Biz eshonzodamiz!», deyishadi birlari, «Biz payg'ambar avlodidan-miz!», deyishadi boshqalari. Yana ba'zilar «shoh» yoki «mir» (asli amir) avlodidan ekanini da'vo qiladi. Isboti uchun shajalarini ko'rsatishadi. Albatta, ajdodlari kim ekanini bilish, ular bilan faxrlanish yaxshi fazilat. Lekin jamiyatda alohida imtiyoz da'vo qilish bema'nilik. Ajdodlar bilan faxrlanishning o'zi yetarli emas. Kimning ajdodida ulug'lar o'tgan bo'lsa, demak, uning o'zi ham ular kabi bo'lishga intili-shi shart. Kimningdir bobosi mashhur hofizi qur'on bo'lgan bo'lsa-yu o'zi bir-ikki kichik surani yod olishdan nariga o'tmasa, faxrlanishida ma'no bormi? Bir kishi menga shajara bitilgan hujjatni ko'rsatib, «men payg'ambar avlodidanman», dedi. Og'zidan aroq hidi anqib turgan bu «avlod»ga nima deyish mumkin?!

Biz tariximiz bilan g'ururlanamiz. O'tgan allomalarni ko'p tilga olamiz. «Biz Farg'oniy (yoki Beruniy) avlodlarimiz!» degan xitoblarni

ko'p o'qiyimiz, eshitamiz. Ayniqsa, yoshlarning ma'naviyatga oid tad-birlarida bu xitoblar ko'p yangraydi. Ammo tildan uchgan bu so'zlar amalga ko'chmaydi. Ilm cho'qqilari haqida gap ketganda chinorning bargi emas, chinorning o'zi bo'lishga intilishi shartligini unutmas-ligimiz kerak. O'zini Farg'oniy avlodi, deb xitob qilayotgan yosh yigitdan «Farg'oniy bobongiz Misrda Nil daryosiga doir qanday ilmiy kashfiyotni yaratgan?», deb so'ralsa, mulzam bo'lib qolishi tabiiy. «Xorazmiy avlodiman» deb kerilayotgandan «Kibernetika ilmining rivoji uchun sen qanday hissa qo'shyapsan?», deb so'ralsa-chi? Qaynatma sho'rva pishlirishni ham bilmagan kimsaning «Otam mashhur oshpaz edi!» deb maqtanishidan nima naf bor?

O'tmish ajdodlar shuhrati haqida gap ketganda ularni millatga ajratib faxrlanish odati ham bor. Millatga ajratishda bugungi chegaralar inobatga olinadi. Ming yil oldin bunday chegaralar bo'lmagani nazardan chetda qoladi. Ulug'larni millatga ajratib faxrlanish to'g'ri emas. Chunki bu millatlar orasiga nifoq solishi ham mumkin. Mana shunday da'vo qiluvchilar bilan suhbat qillnsa, ularning tarix ilmidan oqsashiari seziladi. «Falonchi bizning bobomiz!» deb ko'krakka urgani holda o'sha alloma haqida deyarli hech narsa bilmasligi afsusli holdir. Nomlari ilm, adabiyot va san'at tarixining oltin sahifalariga bitilgan ulug'lar bir millat doirasidan chiqqan bo'ladilar. ularning meroslari bir millatning emas, butun jahonning mulkiga aylangandir. Hazrat Biloldan «Sening otang kim?» deb so'rashganida, «Mening otamga maloyikalar ta'zim qilishgan», degan ekanlar. Barchamiz Odam Ato va Momo Havo farzandlari ekanmiz, kimi larningdir shuhratlarini talashib yotishimiz aqldan bo'ladimi? Kembrij yoki Oksford dorilfununlarida-gi talabalar «Ziji Ko'ragoniy»ni yoki Xorazmiy ilmiy merosini o'rganish chog'ida millatiga ahamiyat ham bermasalar kerak. Bizda ham Arximed yoki Nyuton qonuni, Mendeleyev yoki Rentgen kashfiyoti o'rganilsa, ularning millati yo'lliga olinadi yo olinmaydi. Bu tabiiy. Ilm tolibi uchun allomaning ilmiy merosini bilish muhimroq.

Qadimgi yunon faylasufi Aristotel – Arastu hakimning o'g'liga qilgan vasiyati nazarimda, bugungi avlodga ham tegishliday tuyuldi:

– Bolajonim! O'z umrimni ilm-u hikmatning sirlaridan voqif bo'lish yo'lida sarf qildim. Ilm-u hikmat nuri bilan juda ko'p tugunlarni yechdim. Ammo o'limga kelganda chora topa olmadim. Senga qiladigan vasiyatim shuki, o'g'lim, mol-davlat orqasida orttirilgan izzat-obro'da baqo yo'q. Izzat-hurmat, shon-sharaf – ilmda. Ilm tufayli qo'nga kiritilgan shon-sharaf fano va zavolni bilmaydi. Davlat va siyosatning o'zgarishi unga ta'sir etmaydi. O'g'lim, shohlar sening otangni ilm tufayli ulug'lashdi, bo'lmasa otang ham ular qaramog'idagi bir odam edi.

Shohlar tobelligidagi odamlar shohlarga ta'zim qilishadi va sig'inishadi. Obidlar va ma'budlar orasida yer bilan osmoncha farq bor. Otangning ilmi bo'limganda uning podshohlar uchun kitob yuklangan eshakdan farqi qolmasdi. Ularga sig'inadigan va xizmatini bajo keltiradigan bir g'ulom bo'lar edi xolos. Izzat-ehtiromga loyiq bo'lay, nomim abadiy qolsin, desang – ilm orttir!

Tarixga qarasak, bugun biz ehtirom bilan tilga olayotgan ulug'lar tiriklik chog'lari shuhrat shohsupasida o'tirmaganlar. Ayrimlari quvg'inga uchraganlar, ayrimlari qatl etilganlar, ayrimlar qashshoqlik balosida azob chekkanlar... Shuhrat vafotlaridan keyin keldi. O'tmishda yashagan ovrupolik rassom Rembrand og'ir xastalikka uchrab, davolanishga pul topa olmagan ekan. Hozir uning bittagina asari necha million dollarga kim oshdi savdosiga qo'yilyapti. Ulug'lar shuhrat uchun yashamaganlar. Ularni, ertami-kechmi shuhratning o'zi topgan. Bu ham hayotning imtihonlaridan biri ekanini ta'kidlash ortiqchadir.

Ko'p odamlar yoshlik kezlari adashadilar: shuhrat va boylikka erishishning eng oson va to'g'ri yo'lli deb mansabga intilishni tanlaydilar. To'g'ri, kattami yo kichikmi, bundan qat'iy nazar, har qanday mansabda turli imtiyozlar bor. Lekin, bu imtiyozlar, mansab tufayli erishiladigan shuhrat yoki boylik – hammasi o'tkinchi. Kishi mansabdan tushishi bilan shuhratdan ayrıldi, do'stlarning ko'pi uni «unutadi», to'plagan boyligi ham bir kunmas bir kun tugaydi. Shu bois donishmandlar mansabga intilishdan qaytarganlar. Shu o'rinda aniqlik kiritib olaylik: ahli donish mansabdan emas, **mansabga berilishdan**, mahliyo bo'lishdan, mansabi tufayli kerilishdan yoki haromga berilib ketishdan qaytarganlar. Aniqki, jamiyat mansabsiz yashay olmaydi. Kattami kichikmi mansab o'rınlarini kimdir egallashi shart. Agar barcha mansabdan qaytarilsa, jamiyatni kim boshqaradi? Mansab bor ekan, mansabdor ham bo'ladi. Har bir odam mansabdor bo'lishni orzu qilishi, hatto intilishi mumkin. Lekin mansabdorlikni hamma ham eplayvermaydi, gap mana shunda! Mansab shunchaki havas emas, mas'uliyat ekanini anglagan kishigina o'z vazifasini sidqidildan bajara oladi. Kattami-kichikmi vazifaga kishining loyiq yoki loyiq emasligi masalasi g'oyat muhim. Kishi shu xislatiga qarab mas'uliyat yukini ko'tara oladi. Muammolarni adolatli hal etishi ham shunga bog'liq.

«Muftiylik vazifasini zimmangizga oling», deb azizlardan biriga murojaat etdilar. Hazrat bu taklif uchun rahmat aytib, dedilarki:

– Siz menga nihoyatda ulug' martabani taklif etyapsiz, men bunga loyiq ham, tayyor ham emasman.

Shunday deb bir gala qushlarga yaqinlashdilar. Qushlar hurkib, uchib ketishdi.

– Ana, ko'rdinglarmi, hatto qushlarning menga ishonchlari yo'q. Menga muhlat beringlar, – dedilar hazrat.

Muhlat berildi. Muddat yetgach, yana taklifni takrorladilar. Hazrat yana qushlar galasiga yaqinlashdilar. Qushlar bu safar cho'chishmadi, ammo qo'llariga olmoqchi bo'lganlarida uchib ketishdi.

Yana muhlat so'radilar va o'zlarini yana taqvo yo'lida tarbiya qilaverdilar. Taklif uchinchi safar aytilganda, qushlar hurkishmadi, qo'l cho'zsalar, kaftlariga qo'nishdi...

Kishi biron mansabni orzu qilsa, o'zini bu amalga ruhiy tomonidan shunday tayyorlashi kerakki, toki atrofidagi odamlar unga to'la ishonsinlar.

Har qanday mansabni rad etib, har qanday mansabdorni tanqid qilichi bilan chopaverish to'g'ri emas. Bizda bunday noto'g'ri odat bor: deylik, bir raqqosa yengiloyoq bo'lsa, barcha raqqosalarni buzuqlikda gumon qila boshlaymiz, bir sotuvchi tarozidan ursa, barcha bozorchilarni insofsizlikda aybiay boshlaymiz, bir amaldor pora olsa, barcha amaldorlarni poraxo'r, deya boshlaymiz. Aslida unday emas. Har bir ishda, sohada yaxshi va yomon borki, bir yomonroq odam uchun umumni ayplashga haqqimiz yo'q.

Bir podshohning merosxo'r farzandi yo'q edi. O'lar oldida dediki: «Jonom chiqqan zahoti shahar darvozasidan birinchi bo'lib kim kirsa, tojni uning boshiga kiydiring, mamlakatni uning qo'liga topshiring». Ittifoqo, o'sha onda darvozadan bir darvish kirdi. Vasiyatga binoan, unga podshohlik topshirildi. Vaqt o'tib, ayrim umaro itoatdan bosh tortdi, lashkar to'plab, unga qarshi urush ochdilar. Ba'zi shaharlar ular qo'liga o'tib, darvish fig'on chekayotgan paytda uning bir jahongashta do'sti uzoq safardan qaytib, boshkentga kirdi-yu, birodarini podshohlik taxtida ko'rdi. Shunda sobiq darvish afsus bilan bosh chayqab dediki: «E, yor, mening holimga ta'ziya qil va tahniya qilmag'il, nedinkim, burun sen ko'rganingda menda bir nonning g'ami bor edi, emdi boshimda bir jahonning g'ami bordir».

Turklarning tarixdagi sultonlaridan biri Yovuz Sulton bu xususda debdiki:

*Podshohi olam bo'lish bir quruq g'avg'o emish,
Bir valiyga murid bo'lish jumladan a'lo emish.*

Shuning uchun ham Ibrohim Adham hazratlari podshohlik taxtidan voz kechganlar. Shuning uchun ham Mirzo Bobur «podshohman, lek elga quldurmen», deb yozib ketdilar. Ha, shunday! Agar kishi uch-to'rt yoki uch-to'rt yuz odamga rahbar bo'lsa, zimmasidagi tashvishi

ham shunga yarashadir. Bularga adolat bilan munosabatda bo'ldimi yo yo'qmi, Qiyomatda hisob beradi. Ishdan ketadigan paytda qo'l ostidagilar achinadilarmi yo «qutulganimizga shukr!» deb qarsak chaladilarmi, bu yog'i ham bor...

Rivoyat qilishiaricha, Abu Hanifa (r.a.) qozilik mansabiga taklif qilinganlarida: «Men bu vazifaga loyiq emasman, eplay olmayman», dedilar. «Yolg'on aytyapsiz, nega eplay olmas ekansiz?», deyishdi. Dedilarki: «Agar rostgo'y bo'ssam, haqiqatan qozilikka yaramayman. Agar sizlar aytganingizdek, yolg'on so'zlayotgan bo'ssam, yolg'onchi odam qozilikka yaramaydi». Bu holatda oxiratni o'ylash, zamonaviy til bilan aytganda, mas'uliyatni his qilish kabi ibratlar mavjud.

Aslida mansabning havas qiladigan ish emasligi barchaga ma'lum. Mansabdorga kimdir ta'zim qilishi, sovg'a-salom olib kelishi mumkin. Ta'zimdag'i odam kechagina bu o'rinda o'tirgan boshqa odamga qulluq qilgan edi. Ertaga boshqasiga... Ajabki, insoniyat tarixida mansab talashish ba'zan oshkora, gohida zimdan yuz berishini birov inkor qilmasa kerak. Amal talashishda bir-ikki odam jabr chekishini, hatto fojialar yuz berishini bilamiz, lekin jamiyatning zarar ko'rishini-chi? Rasululloh (s.a.v.) Abu Dardoga (r.a.) buyurgan to'qqiz amalning bidera: «...garchand ishboshi bo'lgan odamdan ko'ra o'zingni shu amalga munosibroq deb bilsang ham, ular bilan amal talashma (itoat et)», deb marhamat qilganlar.

Boshliq xizmatchisiga qonundan tashqari bir ishni buyura olmaydi. Buyursa, mansabini suiiste'mol qilgani uchun jazoga tortiladi.

Umidimiz yulduzлari, shubhasizki, yana bir necha yillardan so'ng sizlar ham kattami kichikmi mansablarni egallaysiz. Illohim, marta-bangiz ulug' bo'laversin! Bugun biringiz yuqori mansablarni ko'p ham o'ylamaysiz, bilim olish bilan bandsiz. Qaysi biringizning qalbingizni esa katta mansablarni egallahash orzusi hozirdan kuydiryapti. Shu holdagi tengdoshlariningga yana bir-ikki hikmatni eslatib qo'ysam: avvali shuki, hamonki osmonga uchishni niyat qilayotgan ekansiz, qo'nish mashaqqatini ham unutmang. Og'ir tosh yerdan ming azob bilan ko'tarib olinadi. Uni tashlab yuborish esa juda oson. O'sib, martabaga erishish xuddi tosh ko'tarishga o'xshaydi. Martabadan tushish esa toshni tashlab yuborishdek bir holdir.

*Bedovga mindingmi, tushasan shunday,
El bilan bir bo'lsin kechang ham kundai.
Amalga mindingmi, chiqma osmonga,
Osmondan tushguncha bo'lasan qumday.*

Ayrim kichik amaldorlar o'zlarini katta mansabdordan ham balandroq his qilib, pastdagilar bilan bepisand gaplashadilar. Biron katta idoraga kirsangiz, yaqindagina kichik mansabga yetishgan kishi o'zini vazirdan ham balandroqda ko'rayotganiga guvoh bo'lasiz. Sizga kerilib turganida vazir kelib qolsa, ahvolini ko'raverasiz: uning atrofida emaklab yurishga ham tayyor bo'lib qoladi.

Bunday illatiardan xoli bo'lishni, biron bir mansabga o'tirib, odamlarga ko'proq yaxshilik qilishni maqsad qilayotganlar niyatlariga yesinlar, deb duo qilgach, suhbatimizni davom ettiramiz.

KAMTARGA – KAMOL

Kamtarlik – kishiga zeb-u ziynatdir. Kimki soddalikda, o'zini tutabilishda, kishilarga hurmat va izzat ko'rsatishda, pokizalik va qanoat bobida yuksak axloqiylik ko'rsatsa, u odam kamtarindir. Bunday fazilatli kishilarga hamma ergashadi va tavozu' qiladi. Martabasi baland bo'lishini tilaganning yo'li bir – kamtarinlikdir. Barchani o'z himmatidan bahramand eta olishi shart. Bilsinki, urug' oldin tuproqqa aralashib, so'ng osmonga bo'y cho'zadi.

Kimgaki Alloh Taolo yaxshi nomni, shuhratni, shon-u sharafni beribdi, shukr qilgan holda, bu ne'matni bir imtihon sifatida qabul qilsa adashmaydi. Bu imtihon dengizidan **tavozu' (kamtarlik)** kemasida suzib o'tib, murodga yetmoqlik mumkin. Zero, shoir aytmoqchi:

*Kimki pokdir, kimki kamtardir azal,
Umr mahzaniga shoh erur o'shal.*

Shayx Muslihiddin Sa'diy nasihat qildilar:

– Senga ulug'lik kerak bo'lsa, tavozu'ni ixtiyor qil. Ulug'lik tomining narvonni bundan boshqa narsa emasdir. Tavozu' sening maqom va martabangni oshiradi. Takabburlik esa xorlikka tushiradi. Mutakabbir va mag'rur bo'lgan kishi bir kun falokat va halokatga uchraydi. Senga martaba, mansab, izzat va sharaf kerak bo'lsa, boshqalarni kamsitma, ularga haqorat ko'zi bilan qarama. Kim bilan suhbatdosh bo'lsang, ochiq yuzli, muloyim va shirin so'zli bo'l. Xulq-atvori, fe'li yomon bo'lgan kishi baxt-saodatga erishmaydi, boshi qayg'u-alamdan chiqmaydi.

Abdulqodir Jiloniy kamtarlik xususida so'z yuritib dedilar:

– Kamtar odamning darajasi va qadr-qimmati har doim baland bo'ladi. Bu fazilat barcha yaxshiliklarning asosi hisoblanadi. Kamtarlik – har bir insonni o'zidan ustun deb bilish, u insonning darajasi

Alloh Taolo huzurida o'zinikidan ustun bo'lishi mumkin deb hisoblashdir... Yosh kishiga: «Alloh Taologa u kamroq osiy bo'lgan, men esa Allohga ko'p isyon qildim, shubhasiz, u mendan yaxshi», deyish, keksaga esa, «Mendan ko'p ibodat qilgan, u mendan yaxshi», deyish kerak. Johilga yo'liqsa: «U Alloh Taologa johilligi tufayli qarshi chiqdi, men esa bila turib qarshi chiqdim, uning oqibati va o'limi qanday bo'ladi-yu, meniki qanday bo'ladi», deyishi kerak. Kofirga uchrasa: «Balki bir kun musulmon bo'lar-da, xayrli amallar qilar, men esa yomonlik, kufr bilan ketishim mumkin», deb hushyor tortishi kerak. Bunday kamtarin inson qayg'uga tushmaydi va qiyinchilikka uchramaydi. Kibrni tark etib, ujb (*manmanlik*) ipini kesgan bo'ladi.

Hikoyat. Kunlardan bir kun dengiz ostida bir qora tosh gavhar bilan munozara qilishga kirishdi va maqtanib dedi:

– Dengiz men bilan hayot, O'zim chiroyliman, qora qoshga o'xshayman. Go'zallar yonog'idagi xol ham men kabi qora. Ko'zlarning qorachig'i esa rangim kabi sara, hind parizodlariga ko'z qisaman, yashil liboslariiga qora nuqta bo'laman. Sen esa oq ranglisan, mening oldimda ranging bir puldir!

Shu payt ularning oldiga suzib kelgan baliq toshning barcha da'volarini eshitdi, uning gavharga yuragi ezildi, hasrat tikaniga oyogi qadalib dedi:

– Ey, gavhar, shunchalik qadr-u qiymating bo'la turib, nega toshga javob aytmaysan, uni lol qilmaysan?

Gavhar dedi:

– Ey, baliq, qo'yaver, hakimlar so'zini eshitmaganmisan, ular bunday deyishadi:

*Bor ekanki quyosh nuri olamda,
 Quyoshga maqtovdir, u nur har damda.
 Kimki yomon desa quyoshni agar,
 O'zi o'zi uchun yomonlik tilar.*

Agar bu qora yuzli xudbinlik lofini ursa ham, uni hech kim qadrلmaydi, men garchi maqtanmasam ham, barcha mening yaxshiligidini biladi. Nuqta agar quyoshga dog' bo'laman, desa o'zini sargardon qiladi, qatra agar daryoga teng kelaman desa, bu uning nodonligidandir. Bir ulug' kishidan: «Odam qachon yomon bo'la boshlaydi?», deb so'radilar. U: «O'zini yaxshi deb tasavvur qila boshlaganda», deb javob berdi.

Shu payt tepadan gavhar qidiruvchi g'avvos tushib qoldi. Gavhar bilan toshni olib, yuqoriga ko'tarildi. Oq-qoranı yaxshi ajrata oluvchi sarroflar durdonia gavharni ehtiyyotlab o'rabi qo'ydilar, toshni esa yerga urdilar. Shunda gavhar toshga dedi:

- Ey, tosh, qani boyagina urayotgan lof-qofing?
- Gavhari pok bilan iflos xok qachon teng bo'lsin?! – dedi tosh afsus bilan.

Biz tilimizda «kamtarlik» so'zini ko'proq ishlatamiz. Qadim ada-biyotimizda bu fazilat «tavozu» shaklida qo'llanilgan (bugungi im-loda «tavoze» deb olingan bo'lsa-da, men asliday yozishni ma'qul ko'raman). Tavozu' – o'zni past tutish, xoksorlik, demak. Shijoatga xos xislatlardan bo'lib, o'zgalarga, ayniqsa, martaba va fazilatda o'zidan quyi bo'lganlarga nisbatan o'zini ulug' deb hisoblamaslikdir. Payg'ambarimiz alayhissalom bu xususda: «Miskin bo'limgani holda o'zini xokisor tutuvchi, ma'siyatsiz yiqqan (ya'ni halol) molidan infoq qiluvchi, miskin-u faqirlarga rahm qiluvchi, fiqh va hikmat ahliga aralashib yuruvchi kishilar qanday yaxshi!», deb marhamat qilganlar.

«Hazoyin ul-maoniyyadan bayt:

*Tavozu' yaxshi, ammo yaxshiroqdur
Agar da'b (odat) etsa ani ahli davlat.*

Hazrat Navoiy yana ta'kid etdilarki, «Tavozu' va adab ahlig'a ta'zim va hurmat yetar va ul donani ekkan bu mahsulni jam' etar».

Muomalada o'zni kichik olish bo'lgan tavozu' – kamtarinlikning ziddi «takabbur»dir. Bu o'zni katta olish, o'zni ulug' hisoblashdir. Tavozu'li kishini «mutavozi», takabburni esa «mutakabbir» deydilar. Jonli tilimizda bugun ko'proq «takabbur» qo'llaniladi. Holbuki, bu ikki atamada ozgina farq bor. «Takabbur» – o'zni katta **tushunish**, «mutakabbir» esa o'zini **katta tutuvchi kishi** ma'nosida. Masalan, «takabbur» – yomon illat, «mutakabbir» – yomon odam. Tavozu'ning ofati aynan shu – kibr. Inson tavozu'dan uzoqlashgani sari shu ofat uni o'z bag'riga chorlaydi. «Modomiki, banda «anavi kishining axloqi menikidan yomonroq», degan gumonda bo'lar ekan, u mutakabbirdir», deydilar Abu Yazid. U hazratdan «Banda qachon tavozu'li bo'ladi?» deb so'rashdi. «Qachonki u nafsi uchun alohida daraja va holni talab etmasa. Har bir insonning tavozu'si o'zini va buyuk Rabbini qanchalik tanishiga qarab belgilanadi», deb javob berdilar.

«Rahmonning suyukli bandalari yer yuzida tavozu' ila yuradi-gan va johillar bema'ni xitob qilganida «salom», deb javob qiladigan kishilardir» («Furqon» surasidan). Muhtaram ustozlar mazkurni bu tarzda tafsir qiladilar:

Sifatlaridan biri Rahmon bo'lgan Allah Taoloning suyukli banda-si darajasiga yetishishi uchun inson bir necha sifatga ega bo'lishi lozim. Bu sharafga erishgan inson yer yuzida kamtarlik, sodda va

muloyimlik bilan yuradi. Unda takabburlik, manmanlik, vahshat-u dahshat, turli soxta ko'rinishlardan asar ham bo'lmaydi. Shu bilan birga bo'shanglik, irodasizlik, behuda qisinib-qimtinish, o'zini ortiq-cha pastga urishlik ham bo'lmaydi. Oyati karimadagi *«johillar bema'ni xitob qilganida «salom», deb javob qiladigan kishilardir»*dan olinadigan ma'no: johillar hamisha Rahmonning suyukli bandalariga gap otib, turli mashmashalar chiqarishga harakat qiladilar. Ammo suyukli bandalar o'chakishmay, adi-badi aytishmay, «salom» («omon bo'l») deb ketaveradilar.

Alloh Taolo tavozu' ahlini maqtadi va Payg'ambar (s.a.v.) ham tavozu'li bo'lishlikka amr qilindilar: «Mo'minlar uchun qanotingizni past tuting» (Hijr) va yana: «O'zingizga ergashgan mo'min bo'lgan kishilar uchun qanotingizni past tuting (*ya'ni, ularga xushxulq bilan kamtarona muomalada bo'ling*)» (Shuar) va yana Alloh Taolo rasulining xulqlarini maqtadi: «Albatta, Siz ulug' xulq egasidirsiz» (Qalam). U kishining xulqlari kamtarinlik edi.

Rasulullohning (s.a.v.) nabiralari Husayn ibn Ali (Alloh undan rozi bo'lsin) miskinlar yashaydigan joydan o'tdilar. Miskinlar ushatilgan nonni yerdilar, non burdalari kiyim ustida edi. Ular: «E, Abu Abdulloh! Kelgin, ovqatlanamiz», deyishdi. Husayn ibn Ali «Albatta, U zot mutakabbir kimsalarni sevmas» (Nahl) oyatini eslab, ularga yaqinlashdilar. Nondan yedilar va dedilarki: «Sizlarning takliflaringizga javob berdim, endi menga ham javob beringizlar». Miskinlar u kishining takliflariga binoan uylariga borishdi. Manzilga yetishgach, cho'riga: «Nima g'amlab qo'ygan bo'lsang, chiqargin», deb amr qildilar. Cho'ri hamma narsalardan chiqardi. Miskinlar yedilar. Hazrati Husayn ham ular bilan birga taomlandilar. Qolgan narsalarni dasturxoniga o'rav, ularga berib yubordilar.

Mazkur hikmatni o'qiganimda bir xolaning hikoyalari yodimga tushgan edi. Xola urush yillari jamoa xo'jaligiga raisa bo'lgan ekanlar. Bir kuni peshin payti dalaga borsalar, xotinlar qotgan non yeb, suv ichib o'tirishgan ekan. Bir tishlam non ham o'lchovli bo'lgan og'ir zamonda ota-onalarimiz mehr-hurmatni yo'qotishmagan. O'zlari och qolsalar ham, hurmat yuzasidan nonga taklif qilganlar. Daladagilar raisani g'aribgina dasturxonlariga taklif qilishgan. Raisa «shu bir tishlam nonni o'zlari yesinlar», degan xijolatda nonga qo'l uzatmaganlar. Shunda davradagi xotinlardan biriga bu kibr alomati bo'lib ko'rinib: «Ha, bu kishi nochor dasturxonimizni mensirmidilar, katta dasturxonlarda oppoq patir yeb o'rganganlar», deb kesatgan ekan. Xola Husayn ibn Ali hazratlarining odoblari bayonini bilganlarida, non

ushoqni olib bo'lsa ham xijolatdan qutulardilar. Bu kabi hikmatlar bekorga avloddan-avlodga o'tib kelmagan.

*Tavozu'liq bo'lub tutqil o'zing kam,
Shajarkim, mevalik bo'lsa, bo'lur xam.*

Hazrati So'fi Ollohyor demoqchilarki, tavozu'li bo'lib o'zingni past tutsang Tangri qoshida hurmatli bo'lursan. Axir bilasan-ku, mevali daraxtning hosili ko'p bo'lsa, boshi egik bo'ladi.

*Agar chandeki bo'lsang qutbi abror
Degil, ne donishim bor, ne-da ishim bor.*

Deyilmoqchiki, agar sen ezguliklarning qutbi, ya'ni boshlig'i bo'lsang ham, menda ne bilim va na bir ko'zga ko'rindigan ish bor, ya'ni, unisi ham, bunisi ham yo'q, degil.

*Kishikim, hoki rahd-ur, beriyodur,
Qadam tuprog'i ko'zga to'tiyodir.*

(Ma'nosi: Kishi tuproq kabi tavozu'li bo'lib, amalida riyosi bo'lmasa, bunday kishining oyoq ostidagi tuproqni ko'zga surma kabi sursa bo'ladi. Ya'ni, bunday kishi Tangri qoshida karomatli va yaqindir. Odamlarga ham qush kabi yaqin bo'lib, foydasi ko'pdir).

*Ketar damda tulaydin past o'tar kun,
Sabo chiqsa bo'lur olamdin ustun.*

Baytdan anglashilmish ma'no: Quyosh botar chog'ida barcha narsalardan past bo'lib, tong yorishgach esa butun dunyo ustida turur. Buni ko'rgansan-ku! Shunga o'xshab biror kishi o'zini past tutib yursa, Alloh Taolo qoshida barcha xaloyiqdan hurmatli va darajali bo'ladi.

*Na bo'lg'ay qatradek tutsang o'zing kam,
Guhar bo'lsang-da, qilsang toji mardum.*

Deyilmoqchiki, o'zingni nison (bahor) yomg'irlaridek kam tutsang edi, shoyadki, gavhar bo'lib eranlarning boshidagi tojida bo'lsang. Rivoyat qiladilarki, Savr yulduzining o'n beshinchi nisonida yomg'ir yog'adi. O'sha yoqqan yomg'ir Fors dengizi bilan Rum dengizi tubiga borib, sadaf og'ziga tushsa, inju bo'lur. Ayturki: «Yo Rabbim, men –

quling, zaiflarning zaifiman. Shunday dengiz ichida men nima qila-yin?». Ana shunday tavozu'lari uchun Alloh Taolo unga podshohlar-ning tojidan joy berdi. Shunga o'xshab, biror kishi o'zini kam ko'rib turar bo'lsa, Alloh Taolo uni aziz qilib, odamlardan ustun qo'yadi. Hazrati shayx Usmon Xayriy ta'birlari bilan aytilganda, tavozu'ning asli uchtadir: kishi o'z ojizligini, muhtojligini va gunohlarini bilmuoqdir.

Hazrati shayx Yusuf Asbatdan «Tavozu'ning va xokisorlikning asli nimadir?», deb so'radilar. Javob berdilar:

– Tong chog'i uyingdan tashqariga chiqqaysan. Kimni uchratsang, uni o'zingdan yaxshiroq deb bilgaysan. Tavozu'ning haddi uldur-ki, har kim senga haq gapni so'zlasa qabul etgaysan, sendan past bo'lsa ham, uni o'zingdan ulug' deb bilgaysan va yelimdek yumshoq bo'lgaysan, tuya kabi bo'ysungaysan. Har kim seni so'ksa, uni maqtov o'rnida ko'rgaysan va har ishda Alloh Taologa ruju aylagaysan. Har qachon senga yaxshilikdan yoki yomonlikdan bir narsa yetsa, shukr qilgaysan.

Shayx Abu Muhammaddin Murtoish hazratlarining o'lim vaqtida: «Meni biron kimsadan yaxshiroq deb o'ylamang», deb vasiyat qilishlari barcha tiriklar uchun ibratdir.

«Tavozu» so'zini mumtoz she'riyatda ko'p uchratamiz. So'z baytlarga ko'chganda ramziy ma'no oladi. Masalan, Ogahiydan bayt:

*Yuzing ochkim, quyosh sadqang bo'lub boshingdin aylansun,
Yangi oy yuz tavozu' ko'rguzub qoshingdin aylansun!*

Shoir bu o'rinda yangi ko'ringan oyga nisbatan «tavozu» so'zini ishlatgan. Diqqat qilib qaralsa, chindan ham hilol shakli tavozu' qilib turgan kishiga, yana uning qoshiga ham o'xshaydi. Shoir o'z manzurining qoshini maqtayapti. Aytmoqchiki, «Ey, mahbubam, oy sening qoshingchalik go'zal egma shaklga va qadrga ega emas. Shuning uchun uning egiligi sening qoshingga tan berib tavozu' qilganligidan va uning osmonda aylanib yurishi, sening qoshingdan aylangani va o'zini unga qurban qilishga hozirligidir».

«Egilganga egilgin boshing yerga tekkuncha, kekkayganga kekkay-gin boshing ko'kka yetguncha» maqolini bilasiz (egilish – mutavozi', kekkayish – mutakabbir). Maqolning birinchi qismini, ayniqsa, ikkinchi qismini aynan anglamaslik kerak. «Boshing yerga tekkuncha» – o'sha odamga sajda qilsang ham arziydi, degani emas. «Egi-lish» – ruku'ga aylanib qolmasligi kerak. Egilish jismoniy harakatda emas, balki ma'naviy ko'rinishda, odob doirasida bo'ladi. Ya'ni «Kimki huzuringda takabburlik qilmay, kamtarlikni fan qilibdimi, sening

kamtarliging undan-da oshib tushsin», demakdir. «Kekkayganga kekkaygin...»ni aynan bajarsak, gunohkor bo'lib qolamiz. Takabburga takabburlarcha muomala qilinmaydi. Chunki tavozu' bilan qo'pollik qo'shni bo'la olmaydi. Mutavozi', aksincha, o'zining hilmi va kamtarinligi bilan o'rnak bo'ladi. Kekkayganga kekkayib qaralsa, orada mehr-hurmat paydo bo'lmaydi, balki nifoq bosh ko'taradi.

«Tavozu' xalqni kishi mahabbatig'a shefta (*mubtalo*) qilur va ulusni foili mavaddatig'a (*do'stlik va mehribonligiga*) firifta (*maftun*) qilur», deganlar hazrat Navoiy. Demak, tavozu' (kamtarlik) kishiga xalqning muhabbatini jalg qiladi. Odamlarni u bilan do'stlashtiradi. Tavozu' do'stlik gulshanida toza gullar ochadi va gulshandan oshnalik va ulfatchilik bazmiga xilma-xil gullar sochadi. Tavozu' takabbur va muxolifga muloyimlik va kamtarlik yo'lini ko'rsatib, gerdagan dushman ko'nglida insoniylik zavqini uyg'otadi. Qayta-qayta ko'rsatilgan tavozu' hayosiz takabburni uyat chegarasi tomon yo'llaydi va haddan tashqari insofsiz dushmanni yomonlik qilishdan qaytaradi. Bunday odam hech qanaqa hadya bermay ham kishilar g'amini tarqatadi. Odob urug'ini ekkan odamning hosili javohir bo'ladi.

Rivoyat. Shikor paytida otini yeldek uchirgan Xusrav Parvezning shohlik tojidan porloq gavhar tushib qoldi. Bu tojning ziynati mam-lakat xirojiga teng ekanligi ko'pga ma'lum edi. Uning yo'qolgani ayon bo'lgach, jarchilar jar solib, topganga katta in'om va'da qildilar. Ittifo-qo, biri g'ofil, biri ogoh ikki kishi gavhar izlanayotgan joydan o'tdilar. G'ofili mudbir johilligi sababli gerdagan, ogohi muqbil esa tavozu' va odobi tufayli ulug'vor edi. Ular inju izlayotganlarning boshlig'iga ro'para keldilar. Mudbir (*aynan*: «*ishi orqaga ketuvchi*», «*baxtsiz degani*») takabburligi tufayli u odam bilan salom-alik qilmay gerdayib o'tib ketdi. Muqbil (*aynan*: «*baxtli*», «*iqbolli degani*») esa insoniylik yuzasidan u odamga odob va tavozu' bilan egilib, salom berdi va shu onda oyog'i ostida tushib yotgan gavharni ko'rdi. Uni darhol olib, o'pib, boshliqqa hurmat bilan taqdim etdi. Va'da qilingan mukofotning mutasaddisi Muqbilni olib, shaharga qaytdi va Xusrav huzurida voqeani bayon etdi. Podshoh Muqbilni haddan ziyoda ehson bilan mukofotladi. Mudbir takabburligi uchun shahar hammomiga go'lah bo'ldi. Muqbil esa odob va tavozu' sharofatidan maqsad gavharini topdi, shoh gulzoridan o'r'in oldi.

*Mutakabbir kezibon shahrda xor-u mardud,
Mutavoziyi g'aniy ayladi durri maqsud.*

Deyilmoqchiki, takabbur va g'ofil odam shaharda xor-zor kezadi, tavozu'li kishini esa maqsad gavhari badavlat qiladi.

Odamdag'i takabburlikni atrofdagilar tez sezadilar, kamtar ekan esa darrov bilinmaydi. Mutavozi' (kamtar) xokisor, oddiy, sipo, kam-suqum, yuvosh bo'ladi. Odatda, tavozu'li kishilar ko'p gapirishdan qochadilar, ular ko'p eshitmoqni istaydilar va yoqtiradilar. Bunday odob egalarini ba'zilar odamovi deb biladilar. Holbuki, olamni kezib, yaxshi-yomonni ko'rib, ilm-fanni bilib olgandan keyin ham mutavozi': «Men ilmda zo'rman!» deb kerilmaydi, chunki maqtanchoqlik nodonlarga xosdir. Dononing ziynati – kamtarlik, nodonning illati – manmanlik. Zag'izg'on qush har qancha baland uchgani bilan lochin bo'lomaydi, zero, oltindan yasalgan kosa singani bilan bahosi kamaymaydi. Tasavvur qilaylik, kamtarinlikni kasb qilgan bir olim zarurat tufayli choyxonaga kirib qoldi. Unda besh-o'n kishi mayishat qilib o'tiribdi. Olimni izzat qilib, dasturxonga taklif qiladilar. Olim dasturxon ustidagi harom ichimliklarni ko'rib, davraga qo'shilishni istamaydi, biron bahona bilan iziga qaytadi. U chiqib ketishi bilan g'iybat boshlanadi. G'iybat gaplar ma'lum: «Dimog'iga qurt tushgan, bizlar o'qimaganmiz-da, nazarga ilmaydi...» Bunga o'xshash misollarni hayotda uchratib turamiz. Shu o'rinda ta'kid joizki, ortiqcha tavozu'li va halim bo'lish odamni riyokorlikka, tilyog'lamatlikka o'rgatadi va xorlik sari yetaklaydi.

Soy qirg'og'ida tik o'sayotgan qamish oltin bug'doyzorga qarab, gap qotdi:

– Hoy, boshoq, o'zing tilladek yaltiroqsan-u, nega hamisha bosh egib turasan?

– Xizmatdaman, – dedi oltin boshoq. – Boshimda el rizqi bor.

Odamlar kelib, boshoqdagi bug'doydan non yopib, ko'zlariga surtdilar. Qaqqaygan qamishni esa kesib, yanchib, oyoq ostiga bo'yra yasadilar.

*Dimog'ingni ko'tarma, bo'lmayin desang oyoq osti,
Qamish kekkaygani uchun bo'yra bo'ldi-yu, hamma bosdi...*

Kimki o'z nafsini biror qiymatga ega, deb hisoblar ekan, demak, u tavozu'dan benasibdir. Barcha tavozu'li bo'lsa, naqadar yaxshi! Agar boy tavozu'li bo'lsa yanada a'llo! Barcha mutakabbir bo'lsa, naqadar yomon. Agar qashshoq kibr qilsa, undan ham yomon...

Abdulloh ibn Shuxayr aytadilar: «Men Bani Omir qabilasining vakillari bilan Rasululloh (s.a.v.) huzurlariga keldim. Shunda ham-rohlarim Rasulullohga: «Siz bizning sayyidimiz, xo'jamizsiz», dedilar. Rasululloh (s.a.v.) «Haqiqiy sayyid Alloh Taolodir», dedilar. Ular yana: «Siz ortqlikda hammamizdan afzalroqsiz va ehson qilishda ham ham-

mamizning ulug'rog'imizsiz», deyishdi. Shunda Rasululloh (s.a.v.): «Sizlar menga o'zlarining oddiy gapingizni gapiravering. Shayton sizlarni o'z yo'liga yurgizib ketmasin», dedilar. Mazkur sharafli hadisni ulamolarimiz bunday sharhlaydilar:

Rasululloh (s.a.v.) gapda tavozu'li bo'lganlari uchun arablarning «Sayyidina va Mavlana» deydigan va O'rta Osiyo xalqlarining «taqsir», «janoblari» kabi hurmat tariqasida aytadigan gaplarini o'zlariga aytishini istamas va shunday muomala qilmaslikni ummatlariga ham o'rgatar edilar.

Azizlar, bundan siz ajablanmang. Ha, ahli muslim Rasululloh (s.a.v.) muborak nomlari tilga olinganda, duolarda «sayyidina va mavlana»ni qo'shib aytishni odat qilganlar. Yuqorida zikr etilmish hadisda Rasulullohning (s.a.v.) huzurlarida yuzlariga qarab ulug'lashning nojoiqligi aytilyapti. Payg'ambarimiz alayhissalom kibrdan xoli, mutavozu' bo'lganlari sababli ummatlarining ulug'lashlarini istamaganlar. Bir hadisi sharif: Onhzrat (s.a.v.) o'zlarining insoniyatning eng sharaflisi, sayyidi va ulug'i ekanliklari haqida gap ketganda dedilarki: «Men bani Odam, bani basharning sayyidi, peshvosi, ulug'iman, lekin bu bilan faxrlanmayman. Bu – Alloh Taolonning amri». Yana dedilar: «Menga yer kalitlari berildi. Qul – payg'ambarlikka yoki podshoh-payg'ambarlikka ixtiyor qilindim. Jabroil menga kamtar bo'lmoqqa ishorat qildi, «qul bo'l», dedi. Shundan so'ng qul – payg'ambar bo'lismeni ixtiyor etdim va menga o'sha berildi. Albatta, men yerdan birinchi chiqadigan bandaman, birinchi shafoat qiluvchiman».

Insonda ba'zi narsalar uchun maqtanish, faxrlanish hissi bo'ladi. Lekin Rasululloh (s.a.v.) bu narsalardan yiroq bo'lganlar. Kamtarlikning eng yuksak namunasini ul Zotda ko'ramiz. Rasululloh (s.a.v.) juda oddiy kiyimlar, yung matodan liboslar kiyardilar. «Kiyim kiyishda kamtarin bo'lismi iymondandir», deganlarini sahabayı kiromlar rivoyat qilganlar. Oyoq kiyimlari yirtilsa, o'zları yamardilar. Taom tanlamasdilar. Taom keltirilsa, uni yerga qo'yishni buyurardilar va: «Men bir bandaman, banda yegani kabi yeymen va banda o'tirgani kabi o'tiraman», der edilar. Uzoqroq yo'lga otlansalar, tuya yoki ot talab qilmay, eshakda ham ketaverardilar. Hatto orqalariga bironta kishini mingashtirib ham olardilar. O'zları qo'y sog'ardilar. Xizmatkor qullar bilan birga o'tirib ovqatlanar, ularga yaxshi qarab, yaxshi muomala qilar edilar. Qullar bilan birga ovqatlanish, ularni ozod qilish xususida ulug'tavsiyalari bor. Boy, kambag'al hammaga bir xil muomalada bo'lar, hammasi bilan qo'l berib salomlashardilar. Odamlarga birinchi bo'lib salom berardilar.

Sulaymon ibn Dovud alayhissalom tong yorishganda boyvach-cha-yu aslzodalar davrasi tomon yurmay, miskin bechoralar davrasi-ga qo'shilar edilar. Ular bilan hamsuhbat bo'lib derdilarki: «Miskin miskinlar bilan birgadir».

Hazrati Ali (r.a.) bozorga kirib, ikki xil kiyim olib xizmatchilariga: «Yo Asvat, xohlaganining tanlagin», dedilar. Xizmatchi libosning yaxshisini tanladi. Hazrat Ali (r.a.) undan qolganini kiydilar. Yengi uzun ekan, qaychi olib, kesib tashladilar. «Sen buni kiysang ham bo'ladi», deb xizmatchidan yaxshi libosni tortib olmadilar.

Hazrati Umar (r.a.) xalifa bo'lgan paytlarida ham mayishatdan, ortiqcha dabdabidan hazar qilar edilar.

Shunday hikoya bor. Bir boy savdogar mollarini tuyalardan tushirtirgach, hammol izlab atrofga qaradi. Nariroqda odmi kiyimli baquvvat bir odam turgan edi. Uni hammol gumon qilib, «Menga qara, beri kel!», deb chaqirdi. Boy odamning yurish-turishi ham, amri ham o'ziga xos dabdabali bo'ladi. Boy odam do'konga kirib kelsa, do'kon-dor uning savlatiga qaraboq, salomga shoshiladi. Kambag'alning kirib kelishi ma'lum... Mollarga qarashi, narxni so'rashidanoq kimligi bilinadi. Gap ohangi kishining cho'ntagidagi pulga qarab o'zgaradi.

Xullas, boy baquvvat hammol uchraganidan quvonib: «Qani, qoplarni yelkangga olib, izimdan yur», deb buyurdi. Odmi kiyimli baquvvat kishi unga itoat etdi. Shahar tomon biroz yurishgach, ro'paradan kelayotgan odamlar hammolni ko'rib, sarosima bilan shoshib qoldilar. Unga yo'l berib, «Assalom-u alaykum, yo amiral mo'minin!», deb salom berdilar. Boy kimni hammollikka yollaganini anglab, shoshib qoldi. «Assalom-u alaykum, yo mo'minlarning amiri!», deb tiz cho'kdi. «Hazratim, men sizni tanimabman, kechiring, qoplarni tashlang», deb iltijo qildi. Hazrat Umar qoplarni tashlamadilar, «Qoplaringni aytgan joyingga olib boraman, deb yelkamga ortganman», dedilar.

Bu voqeadan biz qanday xulosa chiqaramiz? Ulug' ajdodlarimiz, ya'ni sahabayi kiromlar dunyoga ahamiyat bermaganlar, mol-mansab qo'llarida bo'lgan paytda ham uni ko'z-ko'z qilmaganlar. Xokisorlik fozil kishilar xislati va kamtarlik dono kishilar fazilatidir, degan hikmat ko'p takrorlanadi. Tuproqda shunday xislat bor: unga don tashlasalar boshoq beradi. Boshoqlar yig'ilib, xirmon hosil bo'ladi.

Ey, aziz, sen tuproq bo'lki, toki sendan gul unib chiqsin!

Ahli donishdan hikoya. Qaysi bir zamonda podshoh cho'ponni huzuriga chorlabdi. Cho'pon qarasa, podshoh taxtda, boshqalar esa pastda o'tirishibdi.

– Assalom-u alaykum, e, Xudo! – debdi cho'pon.

- Men Xudo emasman, – deb ajablanibdi podshoh.
- E, Jabroil! – debdi cho'pon.
- Men Jabroil ham emasman, – debdi podshoh.
- Alloh bo'lmasang, Jabroil bo'lmasang, nega yuqorida yolg'iz o'zing o'tirbsan? Odam bo'lsang, sen ham pastga tushib, odam qatorida o'tirgin-da...

Hazrat Umarning (r.a.) Quddusi Sharifga kirib borishlari ham g'oyat ibratlvoqeadir. Shahar qamal qilingach, quddusliklar «Xalifangizning o'zi kelsa, topshiramiz», deyishibdi. Hazrat Umar (r.a.) bu xabarni eshitib, bir xizmatkorlari hamrohligida bitta tuyada Madinayı Munavvaradan Quddusi Sharifga qarab yo'lga chiqadilar. Atroflarida askar yo'q, a'yonlar yo'q. As'asa-yu dabdaba yo'q. Tuyani xizmatkor bilan galma-gal minadilar. Hazrat Umar (r.a.) tuyaga minsalar, xizmatkorlari yugandan ushlab, tuyani yetaklardı. Bir farsax masofa yurilgach, tushardilar va tuyani xizmatkor minib, o'zları yuganni ushlab, tuyani yetaklardilar. Quddusi Sharifga yaqinlashganlarida tuyaga minish navbati xizmatkorga keladi. Shahar aholisi «Xalifa kel-yapti», deb darvoza kalitlarini topshirish uchun peshvoz chiqadilar. Tuyada xalifa emas, xizmatkor o'tirganini tasavvur ham qilmagan aholi xizmatkorga ta'zim bajo qiladi. Xalifa shahar darvozalariga yaqinlashganlarida tuyaga o'zları minib olishlari mumkin edi. Xalqning ana shunday shon-shavkatga e'tibori borligini bilardilar. Lekin xizmatkorning haqqiga xiyonat qilmadilar. Hatto bir joyda suvdan kechishda pochalarini shimarganlarida shaharni qamal qilib turgan qo'mondon «Unday qilmang, biz uyalamiz», dedi. Bu tanbehdan mo'minlarning amiri g'azablandilar va dedilarki: «Agar ilgariroq shu gapni aytganingda vazifangdan ozod qilardim. Izzat – islomdadir, qiliq-qiyofada emas! Alloh Taolo bizlarni Islom bilan aziz qildi. Odamlarning gaplariga parvo qilmaymiz».

Bu muborak zotning evaralari Umar ibn Abdulazizning uylariga bir kuni mehmon keldi. Xufton namozini o'qigandan keyin, ul kishi bir nima yoza boshladilar. Vaqt o'tib, chiroq xiralashdi. Mehmon yonlarida ekan, «Ey, amiral mo'minin, men turib chiroqqa moy to'ldirayinmi?», deb so'radi. Umar: «Mehmoniga bir ish qildirmog'i kishining odamgar-chiligidan emas», dedilar. Mehmon: «Xizmatchini uyg'otayinmi?» deb so'radi. Umar: «Yo'q, u charchagan, hozirgina uyquga ketdi», dedilar-da, o'zları turib, chiroqqa moy quyib keldilar. Mehmon: «O'zingiz to'ldirdingiz-kul!», deb xijolat bo'ldi. Shunda Umar ibn Abdulaziz: «Men turganimda ham Umar edim, qaytib kelib o'tirganimda ham o'sha Umarmen. Odamlarning yaxshisi Alloh Taolo nazdidagi kamtarin kishidir», dedilar.

Umidimiz yulduzları, muborak zotlar bizlarga qanday ajib faziatlarni meros qilib ketishgan-a! Shularni bir nafas ham yoddan chiqarmaslikni ta'kid etganim holda, sizlarga bir-ikki savol bilan murojaat qilmoqchiman:

– *Ulug'larning sifatlari bilan tanishdingiz, endi ayting-chi, siz ularning ishini bajara olasizmi? Ular kabi bo'la olasizmi? Ochlikda ham, to'qlikda ham ular kabi qanoat qila olasizmi? Nafsingizni tiyib, kamtarlik bilan hayot kechira olasizmi? Bilingki, bizlarga o'mnak bo'luvchi shaxslar o'sha ajdodlarimizdirlar.*

Imom Rabboniy «Maktubot» asarlarida yozganlar: «Atrofimdag'i kishilariga boqdim, ular orasida o'zimning eng pastkash ekanimni ko'rdim. Hatto farang kofirlaridan ham tubanroq ekanman». Rabboniy hazratlari ularga, albatta, ibrat nazari bilan boqib, shu xulosaga kelganlar. Islomga ko'ra, iymon nuqtayi nazaridan, musulmon kofirdan ustundir. Ammo ul hazrat ularning o'z dinlariga bo'lgan sadoqatlarini ko'rib shunday degandirlar. Ammo u zotda kamtarinlik, xokisorlik, o'zini hech sanash, yo'qlik deb his qilish xislati mavjud bo'lgan. Buning o'rniiga kibr, riyoxat, zulm, suiste'mol bo'lganida bu satrlarni yozmas edilar.

Azizlarim, siz ham atrofingizga ziyraklik bilan nazar soling, siz tuban deb hlsoblayotgan odamda balki sizga nisbatan fazilat ko'proqdir? Siz mensimayotgan odam balki ota-onasiga sizdan ko'ra a'loroq xizmat qilib, ko'proq duo olayotgandir? Do'stiga bo'lgan sadoqati siznikidan durustroqdir? Shunday ekan, kekkaymang va egiling, bu ustunliklarni tan oling. Shunda siz komillik sari bir qadam tashlagan bo'lasiz. Sizni huda-behuda maqtochilardan esa qoching. Chunki ularning madhlari qalbingizni o'ldirishi mumkin. Sizga shirin so'zlaganlarning gapini ting-laganingiz kabi, achchiq so'zlaganlarni ham eshititing. Chunki achchiq so'z insonning nafsiga to'siq bo'ladi.

Mavlono Jaloliddin Rumiy yo'lda bir nasoro ruhoniysi bilan yuzma-yuz keldilar. Nasoro qarasaki, qarshisidan nurli, muborak bir zot kelyapti. U beixtiyor bosh egib, ta'zim qildi. Mavlono ham bosh egib ta'zim qildilar. Nasoro boshini ko'tarib qarasa, musulmonlarning e'tiborli odami unga ta'zim qilib turibdi. Nasoro kambag'al, shaharning bir chetida yashar edi. U mavlonoga qaytadan ta'zim qildi. Mavlono ham takror ta'zim qildilar. Nasoro boshini ko'tarib, ardoqli kishini yana ta'zimda ko'rdi. Bu hol takrorlanaverdi. Nasoro qancha ta'zim qilsa, mavlono ham ortda qolmadilar. Oqibat shuki, bu kamtarinlik odobidan ta'sirlangan nasoro iymon keltirib, musulmon bo'ldi. Keyinchalik mavlono Rumiy bu voqeani shogirdlariga bayon qila turib, izohladilar: «Bir nasoro ruhoniysi tavozu' xususida biz bilan musobaqaga kirishdi va bizning qo'limizdan tavozu'

vazifasini olmoqchi bo'ldi. Tavozu'ni biz unga topshirib qo'yamizmi? Yo'q, hech qachon bermaymiz!»

Turk sultonlaridan biri Yovuz Salim Misrga kelgan paytda xalq hukmdorni ko'rish uchun peshvoz chiqdi. (*Ayrim turkcha ismlardan ajablanmang. Ba'zi so'zlar ularda bizdagi ma'noning teskarisini anglatadi.*) Podshoh hammadan oldinda emas, askarlar orasida tavozu' bilan kelardi. Sallasi va kiyimi boshqalarnikidan farq qilmasdi. Misrdan qaytishda, Shomdag'i (*hozir «Suriya» deb ataladi*) juma xutbasida o'zi haqida «Makka va Madinaning hokimi» (*hokimiul – haramayni*) deb xitob qilinganda «Yo'q, yo'q! Xizmatchisi!» (*xodimul – haramayni*) deb ko'z yoshlarini to'kdi (*Hozirga qadar ham Saudiya mamlakati qirollari shu sifat bilan nomlanadilar*). Istanbulga qaytishda Uskudarga yaqinlashdilar. Boshkent aholisining podshohni buyuk olqishlar bilan kutib olishga hozirlanayotganini eshitgan Sulton Yovuz Salim tarbiyachisi va do'sti Hasan Jonga dedi:

– Qosh qorayib, barcha uy-uylariga kirib, ko'chalar bo'shangach, shaharga kiraman. Foniylarning olqishi, zafar hayqiriqlari va iltifotlari bizni mag'lub qilib, yerga urmasin.

Sulton Yovuz Salimning podshohligi uncha ko'p davom etmagan bo'lsa-da, turk olami uning sharafli nomini necha asarlardan beri olqish bilan tilga oladi. Sababi, u podshohligi davrida qo'lga kiritgan ulug' zafarlari, dunyo bo'lib taralgan shon-shuhratlari, foniy dunyodagi bandalarning iltifotlari uni manmanlikka, kibrga yetaklay olmadi.

Chin odamiylik odobida bilimli, boy bo'lgan bir inson ustunman, deb da'vo qilishga, o'zini katta tutishga hech haqqi yo'q. Zero, u holda jamiyatda bo'linish boshlanadi, birlik, birodarlik iplari uziladi. Masa-lan, qo'mondon har qancha mohir bo'lsa ham, uning rejasini amalda tatbiq qiluvchi qo'l ostidagi askarlaridir. Birining bilimi, zakovati bor bo'lsa, qolganlarining g'ayrat-u shijoati, mardligi bor. Agar qo'mondon: «Shunchalik bilim va quvvat egasimanki, mening yuz ming kishilik qudratim bor», desa, hech kim uning gapiga qulq solmaydi. So'zi e'tiborsiz qoladi. Unga: «Siz ham boshqalar kabi bir inson quvvatiga egasiz», deyishadi, xolos.

Hamonki, oqibatning qandayligi hammamizga qorong'u, noma'lum ekan, boshqa kimsani haqorat qilish u yoqda tursin, unga past nazar bilan qaramasligimiz shart. Kishi mayishatining hozircha yaxshi o'tib turganiga mag'rurlanmasin. Oqibatini o'ylab, shunga qarab ishini olib borsin. Tavozu'ni o'ziga shior qilib, manmanlikdan qochsin. Dedilarki:

*Ulug'lik aylama zinhor, o'zingni kamtar tut,
Kimdaki bo'lsa bu xislat, ajab saodatdir.*

Dunyoviy boylik yoki bilimga aldanib, boshqa faqir va avom insonlarni mensimaslikday nodonlarcha xatti-harakat odamiylikda yo'q. Qay bir odam boy, qay biri faqir, qay biri olim, qay biri esa johil qilib yaralgan. Barchalarining alohida-alohida xizmatlari bor. Dunyoga bir qarasak: ko'p qismi suv, oz qismi quruqlik; bir qismi tog'-u tosh, bir qismi jarlik, chuqurlik, o'pqon; boshqa bir qismi esa taqir cho'l – hech nima bitmaydi, ko'karmaydi. Yerning osti esa alohida olam. Ba'zi yerida ko'mir, ba'zi yerida gaz, ba'zisida oltin, platina, kumush va hokazo. Bularning hammasi bir xil narsa bo'lganida qanday hol yuz berardi?

Kamtarlik bilan umr kechirish hayotning eng go'zal va to'g'ri yo'llidir. Bu yo'l insonni samimiyligi, haqiqatgo'y, nomusli va matonatli bo'lishga olib boradi. Har ishning o'z natijasi bor: muloyimlik – ulug' martaba, qanoat – rohat baxsh etgani kabi tavozu' kishiga e'zoz keltiradi. Yashshilik va kamtarlik – shu ikki fazilatdan kishi hech charchamasligi kerak. Kamtarlikdan lazzat ololgan kishi haqiqiy kamtardir.

Tez-tez tilga olinadigan maqolning birinchi qismiga doir hikmatlar bilan tanishdik. Endi ikkinchi qismining ma'nosini anglashga birgalikda urinib ko'raylik.

MANMANQA – ZAVQL

Qo'fga kirgan muvaffaqiyatdan g'ururlanib ketib, ko'z tinishi may kayfidan qo'rqinchliroqdir. Chunki aroq kayfi bir uqlab turilsa, tarqaydi. Kayfdagi aybi uchun odam izza chekadi. Mag'rurlik kayfining tarqashi esa qiyin. U oqibat boshga balo yog'dirishi mumkin.

O'zining nasl-nasabi bilan maqtanib, kekkayib yurgan mutakabbir bir kishi adiblardan Axnaf ibn Qaysga dediki: «Sening nasl-nasabing ulug' bo'lmasa, yuzing chiroyli bo'lmasa ham, yuqori darajadagi hurmat va e'tiborga egasan. Buning sababi nima?» Unga javoban adib dedi:

– Mening qadr-qimmatim va sharofatimga sababchi bo'lgan narsa sendagi yaramas axloqning menda yo'qligidir. Sening axloqing qanday ekani menga so'zlagan so'zlarindan ma'lum bo'lib turibdi.

Yakan degan o'simlik bo'ladi. Nima uchundir san'atkorlar, aniqrog'i, otarchilar pulni «yakan» deyishadi. Aslida esa yakan – qamishzorda o'suvchi o'simlik. Yakanni o'rib olib, quritib, uzum osadilar yoki savat qalpoq to'qiydilar. Ma'lumki, qamish uzun, yakan esa, aksincha, pastak o'simlik. Shunday bo'libdiki, bir kuni yakan qamishga qarab:

– O', birodar, hadeb g'o'ddayaverma, salgina egil. Quyosh nuridan biz ham bahramand bo'laylik, – debdi.

Qamish unga qaragisi ham kelmabdi, javob ham bermay burnini jiyirib qo'ya qolibdi. Vaqt(soati kelib avval qamishni, so'ng yakanni o'ribdilar. Tasodifni qarangki, o'sha qamishdan yasalgan bo'yrami bir uyg'a to'shabdilar, yakandan to'qilgan savat qalpoqlarni esa devordagi qoziqlarga ilibdilar. Oradan kunlar o'taveribdi. Qamish pastda, oyoq ostida, yakan esa tepada ekan. Oyoqosti bo'laverib xorlangan qamish oxiri yakanga qarab zorlanibdi:

– Meni o'rib olib quritdilar, tepkilab, qovurg'alarimni sindirdilar, so'ng suvga bo'kdilar. So'ng, qayirib, bukib mana shu bo'yra holiga keltirdilar. Endi esa tinimsiz, har kuni tepkilaydilar. Bu ham yetmaganday sal qayirib, ostimga noslarini tupuradilar.

Bu zorlanishni eshitib, yakan debdikim:

– Siz bekorga g'o'ddaydingiz. G'o'ddayib o'saverdingiz. Ichingiz g'ovak ekanini esa unutdingiz. G'ovak bo'lganiningiz uchun ham tepkilashdan bo'lak narsaga yaramadingiz. Hali ham kech emas, siz o'sgan yerda ildizingiz qolgan. Siz o'sajak qamishlarga yetkazing, sizning holingizga tushmasinlar.

Qamishni ba'zan tomga ham to'shaydilar. Lekin baribir uning basharasiga loy chaplanadi...

Yuzaki qaralsa, takabburlik illatining nima ekanini anglab olish osondek tuyuladi. Takabbur – kamtarning ziddi, vassalom! Bizga shunday tuyulsa ham, oyati karima, hadisi sharif, donolar hikmatlari bilan tanishib, aqllashib olsak zarar qilmas. Mavzu bir-biriga yaqin, bir-birini to'ldirgani uchun avvalgi suhbatdagi ba'zi fikrlar takror bayon qilinganda malol olmang. Kerakli gap takrorlansa, foydadan xoli emas, to'g'rimi?

Inson uchun eng zo'r fazilat o'z darajasini bilishdir. Bu fazilat kishining ilmi, ziyrakligi kabi aqliy quvvati va jismoniy quvvati, jamiyatda tutgan o'rni, obro'yi, xullas, barcha sifat va fazilatlarini ko'zgu kabi ko'rsatib turadi.

G'urur va takabburlik o'z darajasini bilishning ziddidir. O'z darajasini biluvchi kishining fe'l-atvori bilan mag'rur va mutakabbir kishining fe'l-atvorini taqqoslab ko'rsak, birinchchi kishining fazilati barq urib turadi. Ikkinchisi, ya'ni o'z darajasini bilmagan mag'rur va mutakabbir kishi toqatidan ortiq yurishga harakat qilib, yo'lda qolib ketadi. Birinchisi bilib, anglagan, yo'l yurgani uchun maqsadiga erishadi. Ikinchisi yurgan yo'lini bilmay ko'r-ko'rona harakat qilgani sababli maqsadiga, orzusiga yetmaydi.

«Shuning uchun zinhor mag'rur va mutakabbir bo'lma, sa'y-harakatlaring shamolga uchmasin, har vaqt so'zlariningi o'ylab so'zla, bir ishga kirishishdan oldin o'ylab ko'r, u ishni bajara olasanmi yo yo'qmi? – deb

o'git bergen donish ahlining har bir so'ziga diqqat qilganimiz yaxshi:
 – Do'stlaring va dushmanlaring sening to'g'ringda nima so'zlaydilar, hammasini bilib tur. Boshqalar sening to'g'ringda qanday fikrda ekanliklarini o'rgan, shuni o'rganib, o'zing haqingdagi har xil fikrlarning o'rtasini ol, sen – o'shasan. Ishlaringni tanqid etganlarini eshitsang, zinhor achchiqlanma, chunki tanqid foyda keltiradi. Tanqid soyasida xatolaringni tuzatasan, bundan keyin qilinadigan ishingni xatoga yo'l qo'ymaslik uchun g'ayrat qilasan, o'z darajangni bilib ishlaysan».

Bir kuni daraxt bilan uning soyasi o'rtasida bahs boshlandi. Daraxt soyasiga dedi:

– Ey, qora yuzli soya, jigar bag'ri sadpora, sen mening borligim uchun borsan, men tufayli barhayotsan. Shunday ekan, takabburlik qilishing va kerilishing nimasi?

Soya dedi:

– Ey, laqma, bema'ni so'zlarni aytishdan bir dam tiyil, hushingni yig' va mendan yuz o'gira ko'rma. Hovliqib, bo'yningni cho'zmaginki, uni uzib olmasinlar. Men doimo xokisor bo'lib, yerga yastanganim uchun kun tig'idan odamlarni ozod qilib, rohat bag'ishiaganim uchun obro'yim baland. Katta ham, kichik ham mening insonparvarligimdan bahramand bo'ladi. Beqarorligingdan goh yalang'och bo'lib olsang, goh yashil libos bilan o'zingni bezaysan.

Bu gaplar daraxtga malol kelib bunday dedi:

– Ey, soya, haddingdan oshma, past himmat kishilar kabi lof-qof urma. Eshitmaganmisan, ko'rshapalak oftob bilan o'chakishsa, o'zini halok qiladi. Shisha tosh bilan to'qnashsa, o'zini sindiradi.

Bu bahsni eshitib turgan bulbul soyaga xitob qildi:

– Ey, soya, ey tuz haqini bilmagan noshukr, bu bema'ni so'zlarni ko'ngling oynasidan yulib tashla, kimki o'z poyiga bolta ursa, o'zi qulaydi. Sening hayoting daraxtga bog'liq...

«Pastkash maqtangani bilan buyuk bo'lolmas, echki yugurgani bilan kiyik bo'lolmas... Takabburlik – shayton ishl va manmanlik – nodon ishi. Takabbur odam – barchaga yoqimsiz», deb yozganlar hazrati Navoiy.

*Takabbur xotiringga kelsa filhol,
Azozil qissasini yodingga ol.*

Hazrati So'fi Ollohyor demoqchilarki, takabburlik qilgan iblis o'zining «Azozil» ismidan ayrilib, «mal'un» nomini oldi. Bu hikoya mashhurdir. Sen ham uni bilursan. Shuning uchun takabburlik xotiringga kelgan zahoti Azozil hikoyasidan ibrat olib, takabburlikdan saqlan.

Ha, shunday! Shayton kim edi-yu, kibr uni qay holga soldi? Hatto olam ichra butun malaklarga peshvo bo'lib, dunyodagi barcha jinlar va maloyikalar ustozi bo'lgan shayton, garchi necha ming yil zuhd-u toat bilan Xudo amriga itoat aylagan bo'lsa ham va u shunday saodat-ga erishib, Haq yodidan o'zga bironta nafas olmagan bo'lsa ham, o'z xizmatlari va Alloh Taologa yaqinligiga suyunib ketdi hamda bundan unda g'urur paydo bo'ldi. Tangri Odam alayhissalomni yaratmasidan ilgari, uning tanasiga ruh shamini kiritmasidan oldin barcha maloyikalar toat va taqvoga ruju qilib, uning odat va rusumlarini bajo kel-tirishar edimi? Ularning barchasiga Azozil boshliq edimi? U bularning mushkullarini oson etuvchi murshid edimi? Aynan shunday yuqori martabada edi. U Haq amriga itoat etib, necha ming yil toat-ibodat bilan mashg'ul bo'ldi. Azozilning bu borada qilgan ishlarini tavsiflashga nutq lol qoladi. Hatto aql bilan tasavvur qilish ham amrimahol. Naql qilishlaricha, butun yer yuzasi va koinotdagi to'qqizta oliy falakda u notavonlik bilan sajda qilib yuz qo'yagan birorta bo'sh joy qolmagan ekan.

Tangri Odamni yaratdi va barcha maloyikalar sajda qilsin, deb buyurdi. Maloyikalar hazrati Odamga sajda qildilar. Biroq, necha ming yil ibodat qilib, Uning amri bilan taqvo va ibodat aylagan Azozil g'ururlanib, Alloh Taolo yaratgan Insonni ko'zga ilmadni, unga boshqa maloyikalar kabi sajda qilmadi. Shu boisdan Tangri maloyika to'dasi ichidan uni rad etdi. Azozil ko'nglidan ibodat zavqini olib, bo'yniga la'nat tasmasini bog'ladi. Uning necha ming yil qilgan ibodatlari birgina kibri uchun zoye bo'lib, o'zi Haq dargohidan quvildi. Yaratuv-chining bir amriga bo'yn egmay, ta'na ko'zi bilan qaraganidan uning bo'yniga shu on la'nat halqasi osildi. Zeroki, uning ko'ngli itlikni havas qilgan edi, shu sababli ham bo'yniga itlar kabi la'nat tasmasi bog'landi. Shuning uchun ham u Inson zotiga doimiy raqib bo'lib, uning iymonini yo'ldan uruvchi ashaddiy dushmanha aylandi. U Qi-yomatga qadar ana shu isnodga duchor bo'lib, do'zax olovi, makr va adovat qo'zg'atuvchi nomini oldi. Xullas, u shunchalik katta sharaf bilan maloyikalar boshlig'i bo'lsa ham, takabburlik qilgani uchun abadiy mardud va mal'unlikka giriftor bo'ldi. Uning bu qismati butun osmon va yer yuzidagilarga ibrat bo'lib qoldi. Shayton bosh tortish bilan ofatga giriftor bo'ldi, Odam o'zini tuproqdek past olishi bilan e'tiborga loyiq bo'ldi.

*Bahor kelsa, toshda bir narsa unarmi?
Sen tuproq bo'ki, bag'ringdan gullar unib chiqsin.*

Mavlono Rumiy demoqchilarki, bahorning barakotidan tuproq nasibasini oladi. Shuning uchun ham tuproqdan chechaklar unib chiqadi. Tosh bahorga yetishgani bilan unga barakotdan nasiba yo'q. Bag'ridan hech narsa unib chiqmaydi. Tavozu'ning aksi bo'lgan kibr-u havo yomonlik belgisidir. Qalblari toshga aylangan kishilar ham tabiatdagi mana shunday jonsiz mavjudotdirlar. Ular uchun ham bahorda yoqqan yomg'irdan foyda yo'qdir. Nafs orzularini yenga olmaganlar uchun ibodatlar ham nafsoniy orzularga tobe bo'ladi. Bunday kishilardagi nafs ular uchun qibla holiga keladi.

Hazrat Bedildan:

*Afv et xalqdin kelsa yaxshi-yu yomon,
Adovatdan qochib, rohat qil inson!
Kibr-u hasad bermas kishiga orom,
Odamni mensimay quvildi shayon!*

«Shaytonning ov qiladigan to'r va tuzoqlari bor, – deyiladi sharafli hadisda. – Uning to'r va tuzoqlari – kishi Alloh Taoloning bergen ne'matlari uchun shukr qilish o'rniga tug'yonga ketishi, yo'ldan ozishi va Alloh Taoloning bergen mol-mulklarini o'zim topdim, deb faxrlanishi va Alloh Taoloning bandalaridan o'zini yuqori hisoblashi va nafsning xohishiga berilib, Alloh Taoloning yo'ldidan boshqa yo'llarga kirib ketishidir».

Hazrati shayx Husayn Mansur Hallojni (q.s.) osgan vaqtlarida iblis ul zotning qarshisiga keldi-yu, so'radi:

– Sen «Anal Haq!» deding, senga rahmat ayladi. Men «Anal xoyr» dedim, menga la'nat o'qildi, sababi nedir?

– Sen kibr-manmanlik qilding, men kibrni o'zimdan yiroq qildim, sababi shudir, – dedilar.

Payg'ambarimiz alayhissalom «Uch toifa kishi borki, Qiyomat kuni Alloh ularga nazar qilmaydi, ular bilan gaplashmaydi va ularni kechirmaydi, ularga alamli azob ham bordir», deb, shulardan blri sifatida kibr egalarini tilga olganlar. Shu bois ham aql egalari: «Takabburlikdan ilondan qochgandek qoch, senga yaqinlashgan kuni seni chaqadi. Kiborlar bilan do'st bo'laman, dema. Kiborlarning har qaysisida o'ldiruvchi zahar bor. Kibrli odam so'qir kabi gapiradi va ko'rلarcha o'ladi. Biror kishini past ko'rib, yoningdan quvma, quvgan odamingni yomon so'z bilan o'dirgan bo'lasan», deb ogohlantirganlar.

«Yer yuzida kibr-u havo bilan yurma! Albatta, sen zinhor yerni teshib yubora olmaysan va zinhor bo'yda tog'larga yeta olmaysan» («Isro» surasidan). O'zining ojiz bandaligini unutgan shaxsgina yer yuzida kibrlanib yuradi. Yura-yura qayga boradi? .

Allohning rasulli (s.a.v.): «Kimning qalbida xardal urug'i misqolicha kibr bor ekan, Alloh uni yuztuban holida do'zaxga uloqtiradi», deb ummatlarini ogoh etdilar.

«Odamlardan yuz o'girma va yer yuzida kibr-havo bilan yurma. Al-batta, Alloh hech bir mutakabbir va maqtanchoqni sevmas» («Luqmon» surasidan). Tafsirda bayon etilishicha, ma'no tarjimadagi «yuz o'girma» (ayrim tarjimalarda «yuzingni burishtirma» shaklida berilgan) oyati karimaning aslida «tusa'ir» deb kelgan. Bu ma'no arablarda tuyada uchraydigan bir kasallikka nisbatan ishlatilar ekan. Bu kasalga chalingan tuya doimo boshini pastdan tepaga harakatlantirib, yon-boshiga siltab turar ekan. Mutakabbirlilik bilan burnini jiyirib, yuzini odamlardan o'giradigan kishilar o'sha kasal tuyaga o'xhatilgan.

Muso alayhissalom Alloh Taologa munojot qildilar: «E, Rabbim, Sening yaratgan xalqing orasida o'zingga yomonrog'i qaysidir?» Alloh Taolo aytdi: «E, Muso, kimning qalbi mutakabbir bo'lsa, tili qo'pol bo'lsa, ikki ko'zi uyatsiz bo'lsa va qo'li baxil bo'lsa, xalqimning orasidagi o'shandaylarni yomon ko'raman».

Bilmoq kerakki, kibr kofirlarning va fir'avnlarning axloqidandir. Tavozu' esa payg'ambarlar va solihlarning axloqidandir.

*Mabodo g'urrate tushsa ko'ngulga,
U g'urra boshlasa ofatli yo'lg'a.*

Hazrat So'fi Ollohyor demoqchilarki, mabodo kimsaning ko'ngliga g'ururlik tushsa, bu g'urur kimsani fitnali yo'lga boshlar. U bu yo'lda halok bo'lib, takabburlar guruhidan bo'lib, o'kinchda qolur.

*Muyassar bo'lsa tilladan sanga taxt,
O'zingdin pastga zinhor aylama saxt.*

Demoqchilarki, senga yengillik bilan toj-u taxt muyassar bo'lsa, zinhor bazinhor, o'zingdan past martabali kishiga qattiq so'z dema. Ko'nglin ranjitma.

*Agar bersa jahon sultonlig'i dast,
Kishi o'z holini bilmak kerak past.*

Demoqchilarki, agar dunyo xalqi barchasi seni podshoh deb bay'at bersalar-da, sen o'zingni tuban martabada bilmog'ing kerak. Zeroki, martaba va shohlikka g'urur qilmoq ahmoqlikdir.

*Agar rutbang erur a'loyi ofoq,
Yiqilg'an xastalarning holig'a boq.*

Demoqchilarki, agar sening martabang osmondan baland bo'lsa-da, martabangga aldanmagan. Atrofga qarab, xastalikka chalinganlarning ahvoliga boqib ibrat olgin. Men ham bir kun shu xastalar kuniga tushib, zabun bo'lurman, deya fikr qil.

*Bu rif'at birla ko'kni ko'r hamisha,
Yuzidur yer sari, e, yaxshi pesha.*

Baytning yashirin ma'nosiga diqqat qiling: ko'rib turibsan-ku, osmon naqadar yuksak bo'lishiga qaramay, yuzini tuban qilib tavozu' bilan yer tomon qaratib turibdi. Shunday ekan, sen ham gerdayish o'rniga tavozu'lik qilgin.

*Kel, e, oqil, buyursang aqling ishga,
O'zingdin ketmagil dono demishga.*

Endi bu ma'noga e'tiborni qarataylik: ey, oqil inson, sen butun aqlingni toat-u ibodat qilishga qaratgan bo'lsang-da, o'zingni o'zing olimman, deb takabburlik qilma.

*Agar balo chiqib ketsang o'zingdin,
Yiqilg'aysen toyib yerga yuzingdin.
O'zin balo tutib kibr aylamasdan,
Na chobuklar yiqildilar oyoqdin.*

Bu ibratni o'zimizga shior qilib olsak: takabburlik qilib, yuqori chiqib o'zingning kim ekaningni unutsang, martabangdan yuzturban tushib qolmagan tag'in. Ya'ni takabburlik bilan haddan oshib, jahannamga yuzturban tushib qolmagan. O'zini yuqori tutib, takabbur bo'lib, ne-ne ziyraklar oyoqlaridan yiqilib, martabalaridan tushdilarku axir.

Bir kuni taroq bilan ko'zgu o'zaro bahslashib qoldilar. Taroq tana uchun og'iz ochib, dedi:

– Ey, takabburlik manbayi, ey har yerda sanqib yuruvchi pastkash toshdil, men bilan odob tutib gaplash, o'z siringni o'zing behuda ochma. Garchi suv kabi pokiza ko'rinsang ham, aslida bir sarobsan! Qayerda bo'limgan, kimki senga bir bor boqsa, o'sha bilan til topishib ketaverasan! Shuning uchun ham bir shoir bu baytni senga atab to'g'ri aytgan:

*Qaragil, bu chinni ko'zgu sindi,
Ho'l bo'ldi, manmanlik asbobi tindi.*

Bu gaplardan ko'ngli ozor chekkan ko'zgu taroqqa dedi:

– Ey, tili uzun, og'zi so'kilgan, ey bag'ri tilingan quruq yog'och, har kimning ishiga behuda xayol bilan emas, chuqur tafakkur bilan qara! Men bir parcha temir-u oyna bo'sam-da, g'oyat kamtar va xokisorligimdan mahbub jamoliga yetdim. Sen esa Zahhok kabi yomonliging uchun bo'yningga ikkita qora ilon (soch o'rami) o'ralib olgan, baxti qaro bo'lganining uchun ham qora narsa ichida pinhonsan! Shuning uchun ham mahbublarning boshlariga chiqib olsang ham, to'ntarilib, og'zing yerga qarab, oyog'ing osmonda bo'lib turadi. Bilginki, kim nima yaxshilik topgan bo'lsa, kamtarlikdan topgan!

Abdulloh ibn Amr rivoyat qildilar:

«Rasululloh (s.a.v.) aytdilar: «Hazrati Nuh (alayhissalom) vafotlaridan oldin o'g'llariga xitob qilib: «Seni ikki narsadan, ya'ni Alloh Taologa shirk keltirishdan va kibrishidan qaytaraman», dedilar». Shunda Abdulloh ibn Amr (r.a.) so'radilar: «Yo Rasululloh, shirk nima ekanini bilganmiz. Ammo kibr nimadir? Bir kishida ichki-tashqi kiyimi bo'lib ularni kiyib yursa kibr bo'ladimi?» Rasululloh (s.a.v.) «Yo'q» dedilar. «Bo'lmasa, bir kishida chiroyli tasmali bir juft kavushi bo'lib, uni g'irchillatib kiyib yursa, kibr bo'ladimi?». Rasululloh (s.a.v.) «Yo'q», dedilar. Yana so'radilar: «Bir kishining yaxshi suhbatdosh do'stlari bo'lib, ular bilan suhbatlashib o'tirsa, bu kibr bo'ladimi?». Rasululloh (s.a.v.) «Yo'q, bularning hech qaysisi kibrga qo'shilmaydi», dedilar. «Yo, Rasululloh, unda kibr nimadan iborat?». Rasululloh (s.a.v.): «Haqiqatni, to'g'ri so'zni tan olmaslik va boshqa kishilarni o'zidan past hisoblashlik kibr bo'ladi», dedilar.

Zikr etilgan hadisda kiyim va kavush kiyish masalasi aytildi. Diqqat qilaylikki, gap bir sidra kiyim va bir juft kavush ustida boryapti. Hayotda hisobsiz kiyim-boshga ega bo'lib, maqtanib yuruvchilar kibr ahlidan ekanini unutmasligimiz kerak. Rasuli akram (s.a.v.) dedilar: «Kim kiyimini ko'z-ko'z qilib, maqtanchoqlik ila sudrab yursa, Alloh Taolo unga nazar solmaydi». Bir kishi: «Yo Rasululloh! Albatta, kiyimimning pokligi, poyabzalimning bog'ichi, qamchimning ilgichi meni o'ylantiradi, bular kibrdan emasmi?», deb so'radi. Payg'ambar alayhissalom aytdilar: «Alloh Taolo go'zaldir, chiroyli kiyinganlarni va chiroylilarni yaxshi ko'radi. Bandasiga bergen ne'matni unda ko'rmoqlikni yaxshi ko'radi. Alloh Taolo faqirlilikni zohir qilguvchini va faqir bo'lmay turib, faqirlilikni ro'kach qilguvchini yomon ko'radi. Lekin kibr haqni inkor qilish, xalqni e'tiborga olmaslikdir».

E'tibor beryapsizmi, ozoda va chiroylli kiyinish ayb emas, balki o'zi yasanib, odmi kiyinganlarni mensimaslik kibr ekan. Ko'r kam uy qurib yashash ham ayb emas, keragidan ortiq dabdabali saroy qurish, o'n xona kifoya qilgan holda yuz xonali qasr qurish kibr ekan. Shunday kibr egalaridan birining «Yangi uyimning ikkinchi qavatiga hali chiqib o'tirmadim», deb maqtaganini eshitgan edik.

Muhallab ibn Abu Sufra Hajjojning lashkarboshisi edi. Uning oldidan Mutrif ibn Abdulloh o'tib qoldi. Muhallab harir kiyimda kerilib yurardi. Mutrif unga: «Ey, Alloh Taolonning bandasi, bu yurishni Alloh Taolo va Uning rasuli yomon ko'radi», dedi. Muhallab: «Men kimman, tanimaysanmi?», deb takabburlik ila so'radi. Mutrif: «Seni taniyman, avvaling iflos va nutfa edi, oxiring sassiq o'laksadir. Sen ko'tarib yurgan narsalar axlatdir», dedilar. Shu gapdan keyin Muhallab bu takabburona yurishini tashiagan ekan.

Kiyimga ruju qilish, tovus kabi tovlanib yurishni ayollarga xos deymiz. Ne ajabki, bu sohada ayollardan qolishmaydigan er ham bor. Nahorgi oshda bir libosda, peshinda boshqa, kechki ziyofatda yana o'zga kiyimda keluvchilarga sizning ham ko'zingiz tushgandir? Ayrimlari ustidagi kiyimning narxini davra ahliga bildirib qo'yishga ham urinadi. Shundaylardan biri egniga ilgan yangi kostyumni xorijda ikki ming dollarga sotib olganini aytganda, «u holda shu turishingizga baho bersak, narxingiz ikki ming dollar-u bir chaqa bo'lar ekan-da», degimiz keldi-yu... Bir to'ya borib, kuyov bolaning kiyinishiga nazar tashlagan edik. Er-talabki nonushtaga mehmon kutish uchun yangi kostyum, peshinda nikoh o'qitgani borilganda boshqacha kostyum. Kechki ziyofatda yanada allambalo, yaltiroq kostyum... Nikoh o'qitish uchun masjidga borildi. Masjid bilan qabriston yonma-yon... Aqli inson kibrga berilgan taqdirda ham, qabristonga bir qarab olishining o'zida o'zidagi kibrni o'ldira oladi. Kuyov bolamiz yoshlik qilgandirlar, aqlari yetmagandir. Ammo, shu liboslarni sotib olib bergen ota-onalari-chi? Ishonchim komilki, kuyov bolaning yana ikki yo uch yoki undan ko'proq kostyumlari javonda oxori to'kilmay turibdi. To'ydan keyingi tadbirlarda ularni ham bir-bir kiyadi. Uning tovusday tovlanishiga ahamiyat bergenlar qoyil qolishmaydi, balki ensalari qotadi, shunday emasmi? Libosi ko'pligini birov biladi, birov bilmaydi. Bilganda nima? Bilmaganda-chi? Shu oilaning qo'li kaltaroq qarindoshi yoki qo'shnisi bor. Kostyumlarning bir-ikkitasini to'y qilihsiga qiynalib turganlarga berilsami!.. Bu saxovati uchun baland martabaga yetgan bo'lardi.

Urushdan keyingi qiyinchilik yillarida qishioqda bitta yangiroq to'n bilan bitta atlas ko'ylak saqlanar ekan. Turmush qurayotganlar shu libosni to'y kuni olib kiyib turisharkan. Shunday to'y ko'rganlarning

turmushi fayzli bo'ldi. Tovusday tovlanayotganlarning turmushi bu-zilib ketyapti. Nega shunday? Yoshlarga qiyinchilikni ravo ko'rmay-miz, biroq, ularni kibrdan asrashni ham o'ylashimiz kerakmikin? Ajablanarlisi shundaki, hozir ham kelin bilan kuyov oq libos bilan yaltiroq to'nni bir necha soatga ijara olishadi. Avvallari yo'qchilik tufayli edi, endi ortiqcha dabdaba uchun qilinyapti

Bu kabi voqealarga o'zingiz tez-tez guvoh bo'lib turganingiz uchun gapni kalta qilib, bir ajib hikoyatni yodga olaylik.

Qozikalonning mahkamasiga mullalar va boylar to'planib, muhim bir diniy masalani muhokama qila boshladilar. Shu onda eski kiyimli bir darvish yig'inga kirib kelib, salom berdi-da, ularning qatoridan joy oldi. Qozi uning bu qilig'idan g'azablandi:

– Sen, bedob, nega mullalar va boylar qatoriga kelib o'tirib olding? O'z martabangni bilmaysanmi? Darhol o'rningdan turib, poygakdan joy ol yoki chiqib ket! – deb baqirib, xizmatkoriga imo qildi. Xizmatchi imo bilan buyurilgan amrni bajo keltirishga shoshildi. Darvishning bo'ynidan ushlab sudradi:

– Sen betavfiq, ulamo-yu boylar majlisida o'tirishga munosib odam emassan, nega o'z haddingni bilmay, ular qatorida o'tiribsan? Pashshaning arslon bilan olishishga kuchi yetmaydi. Sening fazl-kamoling yo'q. Kambag'al darvish odamsan. Ulamo-yu boylar mu-nozaralariga aralashish uchun ilmiy kuch kerak. Senda esa bunday ilm-u aql yo'q. Pastga o'tir, yo'qsa, haydab chiqaraman!

Darvish bu qo'polikdan ranjisa-da, indamay, pastga tushib o'tirdi. Mullalar esa bahslarini davom ettirib, bir qarorga kelolmay janjal ko'tarishgacha yetdilar. Yoqa bo'g'ishay deganlarida darvish avvaliga ularning qiliqlaridan kuldi, keyin janjalni to'xtatish uchun o'rnidan turdi.

– Gardan tomirlaringizni shishirib janjal qilishingizning masalani hal qilishga hech aloqasi yo'q. Masala dalilsiz, hujjatsiz hal etilmaydi. Bu masala ustida mening ham ma'lumotlariim bor. Ilm bobida aqlim yetarli darajada suhbatlashishga tayyorman, janjalni bas qilib, so'zlarimni tinglanglar.

Darvish shu qadar fasohat bilan so'z boshladiki, majlis ahli hayratda qoldi. Darvish masalani aniq dalillar bilan yechib bergach, tahsin, ofarin olqishlari eshitildi.

Hatto mutakabbir qozi ham darvishning ilm-fazliga qoyil bo'lib, o'zining ipak to'nini, misqoli sallasini yechib, xizmatchisining qo'liga berdi-da, darvishga kiydirishni buyurdi. Darvishdan uzr so'rab dedi:

– Ey, darvish, sening qadr-qimmatningni bilmabman. Bu to'nni kiyib, sallani o'rab, yuqori chiqib o'tir.

Darvish bu lutfi uchun qoziga qulluq qilib, to'n ko'targan xizmatchini yoniga yo'latmadidi.

– Takabburlik va g'ururga sabab bo'ladigan bu to'n bilan salsa menga kerak emas, – dedi u. – Eski-tuski libos aql-farosatimni kamaytirmagani kabi ipakli to'n, misqoli salsa oshirmaydi. Aql libosda emas, boshdadir. Shunday kishilar bor, qimmatbaho liboslar kiyganlar, o'zlariga oro bergenlar-u, ilm-ma'rifatdan, odob-tarbiyadan bebahradirlar. Shunday kishilarni boshqalardan yuqori, eski-tuski kiyimdagilarni esa ulardan tuban sanash insofdan emas. Aql, idrok egasi bo'lisl uchun ilm, ma'rifat tahsil qilish lozimdir.

Qissadan hissa: qalbingda zarracha kibr bo'lsa, demak, sen odamilik ne ekaniga tushunmabsan. Shuning uchun sen birinchi bo'lib qalbingdagi kibrni o'dirginki, odamlar oldida aziz bo'lasan. Ammo, bu yengil ish emas, igna bilan tog'ni qazmoq – kibrni ko'ngillardan chiqarmoqdan osondir. Qalbingda zarracha kibring bo'lsa, albatta, halokatdasan. Haqiqatni ko'ra olmaydigan ko'rsan. Kibrni tashla, haqiqatni ko'rasan, haqiqiy saodatga erishasan. Ko'kda chaqnagan chaqmoq bo'lgandan ko'ra, yerda bir tutam olov bo'lib, bir g'aribning qozonini qaynatgan afzaldir.

Ahli donish maslahatiga ko'ra, takabburga salom bermagan ma'qul. Chunki takabbur alik olishga og'rinadi, alik olmagani esa salom beruvchiga malol keladi. Bu o'rinda hikmat ahlidan o'rnak olib, kibrilarga xitob qilishga zarurat sezildi:

– Ey, kibr ahli! Tug'ilganingiz, nimjon, zaif bo'lganingiz, yig'lagan kunlaringizni o'ylangiz! «Bugun men falonchiman, falon martaba yoki boylik egasiman!», – deb o'zni mag'rur tutmang. Ertaga belingiz bukiladi. Boshqalarga muhtoj bo'lasiz. So'ng... tuproqqa qorishasiz. Bularni o'ylay olsangiz edi, kibrdan tezroq qutula olarmidingiz?.. Qabristonga bir on ibrat ko'zi bilan qarab, o'zingizga dars oling. Bilingki, ular ham siz kabi edilar. O'ynab-kuldilar, ba'zan yig'ladilar. Kimlargadir egilib, ta'zim qildilar, kimlarnidir mensimadilar. So'ngra... Ko'ring, tuproqqa qorishib yetibdilar. Kibr bilan boqqan ko'zlarni lahad qurtlari yeb ado qildilar...

Ey, mag'rur inson, asli o'zing kimsan? Kuching nimaga yetadi? Pashshaga ham kuchi yetmaydigan qudratli podshoh kabi emasmisan? O'sha podshoh ahvolidan xabardor emasmisan? Unda diqqat qil:

Podshoh masjidga kirib ibodat qila boshladgi. So'ng sidqidildan ibodatga berilgan bir kishini ko'rди. Unga ixlosi ortib, vaziriga: «Anavi kishiga salomimni yetkaz. Qanday istagi bo'lsa, aytsin, bajaraman», dedi. Vazir Tangri oshig'ining yoniga kelib, unga podshohning salomini yetkazdi. Tangri oshig'i unga javoban: «Podshohga mening salomimni ayt. Mening qulga ehtiyojim yo'q», dedi. Bu gap podshohga malol kelib, g'azablantirdi. «Borgin-da: podshoh qudratlidir, uning qo'lidan har narsa keladir, deb ayt», dedi. Vazir Tangri oshig'iga bu gapni aynan

yetkazdi. Tangri oshig'i esa tabassum bilan vazirga javob berdi: «Agar podshoh chindan ham qudratli bo'lsalar, amr etsinlarki, men tinchimni buzayotgan anavi pashshadan qutulayin. Shu pashsha meni ranjitmasin». Vazir Tangri oshig'ining bu gapini podshohiga aynan yetkazdi. Bu gapning ma'nosini anglagan podshoh boshini egdi. O'tirib yig'ladi. So'ngra: «Tangri oshig'i menga haqiqatni anglatdi. Ayni daqiqada qulligimni, ojizligimni bildim», dedi.

Ey, kibr egalari, siz ham anglagandirsiz, dunyo matosi kimning qo'liga o'tsa, uni g'ururlantiradi. Boy o'zini qudratli deb biladi. O'zini hamma narsaning ustidan hukmron hisoblaydi. Lekin bayon etilgan hikoyada bo'lgani kabi, ularning so'zi bitta pashshaga ham o'tmaydi. Bugun o'lim to'shagida yotgan, kecha esa o'zini qudratli hisoblagan o'sha podshoh, ustiga qo'ngan pashshani hatto nari haydashga ham qurbi yetmaydi. Shunday ekan, bu dunyo matosi ko'zingizni pardalamasin. O'zingizni har narsaga qodir, deb g'ururlamang. Aksincha, biroz xokisor bo'lib, insonlarga chiroyli xizmat qiling. Biror kishini past ko'rib, yoningizdan quvmang. Quvgan odamingizni yomon so'z bilan o'ldirgan bo'lasiz. O'zini kuchli hisoblagan har qanday kishi albatta bir kuni ojizlik achchig'in tortajagini unutmang. Unutmangki, kibr – shaytoniy fe'ldir, ahmoqning viqoridir. Ogoh bo'lingki, iymonga xatar yetmasin!

Janoza bahonasida qabristonga kirganlar toshlarni tomosha qiladilar. Shunchaki tomosha qilmay, fikr yuritilsa yaxshiroq bo'larmi edi... Ana, yonma-yon ikki qabr. Madfunlar bir mahallada yashar edilar. Tasodifni qarangki, bunda ham qo'shni bo'libdilar. Birovi boyroq, mansabdarroq edi. Kibridan ot hurkardi. Ikkinchisi kambag'al emasdi, birovga muhtojligi yo'q edi. G'oyat tavozu'li edi. Boy va mansabdar esa uni mensimasdi. Uyidagi marosimlarga taklif etmasdi. «Xalqqa past nazar bilan qaragan kimsani eng rasvo ahmoq deb hisoblaydilar», degan hikmat unga begona edi. Unda kibrni yechadigan vijdoni sust edi. Endi ular orasida qanday farq bor? Darvoqe, qabr ustidagi toshda farq mavjud. Biri ustida qimmatbaho marmartosh. Ikkinchisi ustida kamtarona belgi-lavha. Birinchining farzandlari otalaridagi kibrni meros qilib oldilar va bu illatni marmartosh orqali ma'lum qildilar. Tepadagi toshlarning qanday bo'lishi lahadda yotganlar uchun farqsiz, ahamiyatsiz. Ikkovi bir xil kafanga o'ralgan, boshlarida bir xil hajmdagi guvala... Xayolga bir fikr keladi, tavba degan holda, boshqalarga ibrat bo'lar, degan niyatda tilga olaman: lahadda yotgan qo'shnilaridan biri hayotlik davridagi takabburligi uchun qabr azobidi emasmikin, vallohi a'lam. Yonma-yon qabrda yotganlarning farqi shunda bo'lsa kerak...

«O'ziga qarama, so'ziga qara», deyilgan hikmatga binoan odamning libosiga, zohiriy suratiga emas, fazl-kamoliga, aql-irfoniga, so'ziga,

axloq-tarbiyasiga e'tibor beriladi. Suqrot hakim: «Takabburlik va zulm – ulug'likning ofati, hilm va tavozu’ – insonning ziynati, sharm-hayo uning eng go'zal, yoqimli libosidir», deganlar. Kibr-u havo, manmanlikning insonga shon-sharaf baxsh etmasligi oyday ravshan. Kamtarinlikni o'ziga pesha qilib olgan odam xalq sevgisiga sazovor, baxt-saodat unga yor bo'ladi.

*Sen agar kibr-u havoni tashlading,
Ul zamon sharaf etagin ushlading.*

Qushlar tilidan yozilgan «Latoif il-ishorot» asarida shunday deyilgan:
Bir kuni qovoqari bitta donni ming mashaqqat bilan sudrab borayotgan chumolini ko'rib, undan kuldi:

– Hoy chumoli, sho'rginang qursin, bittagina donni deb shuncha zahmat chekyapsanmi? Kel, mening yemishim, ichishimni tomosha qil-u qoyil qol. Qanday lazzatli taom bo'lmasin, odamlar mendan ortganini yeyishadi. Agar qanotimni yoyib osmon-u falakka uchsam, istagan joyimga borib qo'naman. Yeganim – oldimda, yemaganim – ortimda.

Qovoqari shunday maqtanib, kerilganicha uchdi-da, qassobning qanorasiga osig'liq go'shtga qo'ndi. Qassob qo'lidagi pichoq bilan bir urgan edi, bechora ikkiga bo'linib yerga tushdi-yu, tuproqqa qorildi. Chumoli kelib qovoqarining oyog'ini tortdi. Hali joni chiqmagan qovoqari: «Meni qayerga sudrayapsan?», deb so'radi.

– Kimki biror yerga kibr ko'zi bilan qo'nsa, uni o'zi istamagan boshqa yerga sudrab ketishadi, – dedi chumoli.

«Lisonut-tayr»dagi qarchig'ayning takabburligi va da'volari qovoqarinikidan farq qiladi. Qushlarni saodatga eltmoqchi bo'lgan Hudhudga qarchig'ay qarshi chiqib, bunday deydi:

– *Men boshqa qushlarga o'xshamayman. Balki barcha qushlar egasi hisoblanaman. Shu paytgacha senga so'z aytib, uzr bildirgan qushlarning hammasi menga ovqat o'mida o'tadi. Men shohlar qo'li-da orom olaman, ular har kun menga ovqat berib turishadi. Qaysi bir qush qasdida qanot yozsam, u menga o'lia bo'ladi. Hatto nasri toyir – qirg'iy bo'lsa ham mendan qutulishi maholdir. Shohlar oldida shunchalik e'tibor topdim; shavkatim amalda shubhasiz. Simurg'nikidan kam emas. Shoh qo'li – mening taxtim-u boshimda toj, Simurg' sari borishimga yo'q ehtiyoj!».*

Navoiy hazratlari asarda Hudhud tilidan lozim javobni bergenlar. Siz, **umidimiz yulduzları**, u nodon qushga nima degan bolardingiz? Kitobdan bosh ko'tarib, o'ylab ko'ring-a... Biz bu voqeaga yana qaytamiz.

Kibr haqida so'z ketsa, birinchi galda mansabdor yoki boy misoltariqasida tilga olinadi. Holbuki, kambag'alga ham bu kasallik yuqi-

shi mumkin. Boylarning kibrilanishi yomon, ammo kambag'allar kibr qilsalar, undan-da yomon ekanini yana takror aytaman. Bir yigit aslida ehson, sadaqa evaziga kun ko'radi. Kamroq tushsa, atrofdagi-larga sersalom bo'lib qoladi. Agar unga birov yangi kiyim olib bersa, yo cho'ntagi pulga to'lib qolsa, salomni unutadi. Bu holni ko'rganlar «gerdayishiga o'layinmi, kuyayinmi», deb g'ashlanadilar. Rasululloh (s.a.v.): «Qiyomat kunida uch kimsaga Alloh Taolo gapirmaydi va ularga qaramaydi. Ularga qattiq, alamli azob bo'ladi: ular – zino qiluvchi keksa kishi, yolg'onchi podshoh va kibrli faqir kishilardir», dedilar. Yana bir o'rinda jannatga birinchi kiruvchilar qatorida ko'p bolali kambag'al kishini, do'zaxga birinchi kiruvchilar safida esa mutakabbir faqirni tilga oldilar. Yana dedilar: «Albatta, Alloh Taolo uch toifa kishilarga g'azab qiladi, lekin uch toifa kishini yanada qattiqroq yomon ko'radi:

Birinchisi, fosiqni yomon ko'radi, fosiq cholni undan ham yomon ko'radi.

Ikkinchisi, mutakabbirni yomon ko'radi, o'zi faqir bo'lgan mutakabbirni yanada qattiqroq yomon ko'radi.

Uchinchisi, baxillarni yomon ko'radi, boy bo'lib baxillik qilganni qattiqroq yomon ko'radi.

Alloh uch toifa kishini yaxshi ko'radi va uch toifa kishini yanada ko'proq yoqtiradi.

Birinchisi, taqvodorlarni yaxshi ko'radi, taqvoli yoshlarni ko'proq yaxshi ko'radi.

Ikkinchisi, saxylarni yaxshi ko'radi, faqir saxylarni ko'proq yaxshi ko'radi.

Uchinchisi, tavozu'li kishilarni yaxshi ko'radi. Boy bo'lib tavozu'li bo'lganlarni undan ham yaxshi ko'radi.

Ayrim illatlarini kishi atrofdagilardan yashirishga urinadi va ko'p hollarda bunga erishadi ham. Kibrli odamda hasad kuchli bo'ladı, g'iybatga beriladi... Ajabki, bu illatlarни birovga bildirmaslikka harakat qiladi. Lekin kibrni yashira olmaydi. Yurish-turishida, ovozining past-balandligida, gap ohanglarida aniq sezillb turadi. Kibrli boy bilan kamtarin boyning suhbatiga guvoh bo'sangiz, gaplari ohangiga e'tibor bering-a....

Alloh taborak va taolo bandalariga: «Yurishingda mo'tadil bo' va ovozingni pasaytir. Chunki ovozlarning eng yomoni eshakning ovozidir» («Luqmon» surasidan), deb buyuradi. Allohnинг amriga ko'ra, odamning yurishi o'rtacha va maqsadli bo'lishi kerak. Bekorchi soxta harakatlar bilan kuch-quvvatni isrof qilib, kibr-u havo bilan yurish man etiladi. Haddan tashqari lapashang bo'lib, sudralib yurish ham durust emas. Payg'ambarimiz alayhissalom shaxdam qadamlar bilan mo'tadil yurganlar va ovozlarini baland ko'tarmay, dona-dona gapirganlar.

Manmanlarga yana «Lisonut-tayr»dagi hikmatlardan eslatmoq-chimiz. Qarchig‘ayga o‘xshab kibrga berilgan Humoy shunday deydi:

– Ey, sarson-sargashtalar raxnamosi! Menga iqbol shunchalik kulib boqqanki, hatto men o‘z soyam bilan kishilarga sharaf taxti ato eta olaman. Agar iloh zotimga shunchalik sharaf baxsh etgan bo‘lsa, ya‘ni mening soyam hatto gadoni shoh darajasiga ko‘tarsa, men uchun yana shoh istamoqqa ne hojat bor?! O‘zimni mashaqqatga chog‘lamoqning nima keragi bor?! Undan ko‘ra soyamdan shohlarga panoh berib, havoda uchib yurganim yaxshi emasmi?

Hudhud unga shunday dedi:

– Sening bu so‘zlarining afsonadan o‘zga narsa emas. Sen aytganlarni faqat devonalargina bayon qila oladi. Aytishingcha, go‘yo zoting baland bo‘lib, seni ko‘p sharafli etibdi. Go‘yo sen o‘z soyang bilan kishilar ni shohlik martabasiga erishtirar emishsan. Axir shunchalik ham gumrohlik bo‘ladimi? Agar shohlar tarixini varaqlab ko‘rsang, bu xil voqeа qaysi bir shoh taqdirda ko‘rilgan? Sening soyang bilan shoh bo‘lib ko‘tarilgan biron-bir odam bormi?! Bu noto‘g‘ri afsona seni shod qilibdi, shunday buzuq e‘tiqodga oshno etibdi. Masalan, bu da‘vong rost bo‘lgan taqdirda ham, bordi-yu, senga bu sifat bexosdan kelgan bo‘lsa ham, soyang tushgan kishi iloh qudrati bilan shoh darajasiga ko‘tarilsa ham bundan senga nima foyda? Baribir dashtlarda qolgan suyaklarni, to‘g‘rirog‘i, g‘ajib tashiangan qoqshol suyaklarni it kabi yeb tirikchilik qilasan-ku!

Biroz oldin siz, azizlarni qarchig‘ayga javob aytishga da‘vat qilgan edim. Agar javobni o‘ylagan bo‘lsangiz, endi Hudhudning gaplarini bayon qilay. Siz o‘z fikringizni taqqoslab ko‘ring.

– Ey, g‘urur qo‘lida past bo‘lib, jahl va g‘aflat aro tuban ketgan! Shuni bilki, shoh tugul oddiy bir ovchi ham sening oyog‘ingga tu-shov solib, o‘z huzurida tutadi. Ochlik va uyqusizlikdan shu darajaga yetgansanki, hatto eting suyagingga borib yopishgan. Oldingga bir luqma et tashlagunga qadar toqatsizlik bilan faryod qilib, odamlar qulog‘ini qomatga keltirasan. Zoti past odamlarga muhtoj bo‘lib, xor-zorlikda kun kechirib, Tangri ajratgan nasibangni yeb yurasan. Sen qaysi bir ovni qo‘lga kirlitsang, o‘ljangni ushlagan zahotiyoy qovchi nog‘ora chalib, seni quvlab yuboradi. Sen o‘zingdan kuchsizroq bir o‘ljaga hamla qilib, ochofatlik bilan uni ov qilasan. Ushlagan ovingni egasiga topshirib, unga itoat etasan. Qushchi bergeniga qanoat hosil qilib kun kechirasan. Shunday ayanchli ahvolda bo‘la turib, yolg‘on so‘zlar bilan lof urishdan uyalmaysanmi?! Agar senda zarracha vijdon yoki uyat bo‘lganida edi, bu sharmandali hayotdan ko‘ra o‘lganim yaxshiroq, deb o‘ylarding! Ammo senda nodonlik g‘olib kelib, nafsing seni aljirashga moyil qilib qo‘yan!

Endi birlgilikda o'ylaylik: tengdoshiaringiz orasida ham kibrlilar uchrab turadi. Hali bir ishni qoyillatib qo'yman bo'salar-da, otanonalarining boyligigami yo mansabigami ishonib, keriladilar. Endi o'zingiz ayting-chi: agar biron bir do'stingiz humoy yoki qarchig'ay kabi kibrlana boshlasa, ularga Hudhud kabi haqiqat so'zlarini ayta olasizmi? Ularni kibrdan qaytarishga urinasizmi? Bu savolga javob qaytarishga qiynalib, bosh egyptsizmi? Afsus, ming afsus... Hayot tajribangiz kamligini inobatga olib, sizni kechirish mumkin. Ammo kattalar-chi? Yaqinlaridan biri kibr tufayli qandaydir baloga yo'liq-sa, «O'zidan ko'rsin, kekkayib ketgan edi», deb qo'yadilar. Do'stlari «qornim og'riyapti», desa ming xil davo usulini ayta boshlaydilar. Kibr xastaligi bilan og'riyotganini bilsalar ham indamaydilar.

Bir kishi do'stining mansabdor bo'lganini eshitib, tabriklagani keldi. Mansabdor uni mensimay, qabul qilmadi. Shunda «Qayerdan kelyapsiz?», deb so'raganlarga u kishi: «Do'stim ko'r bo'lib qolibdi, shuni yo'qlab kelyapman», degan ekan.

Kishi ertalab ot minsما، kechga borib, baribir tushadi. Kibr otiga minganlar ham shunday bo'ladi. Mansabidan yoki boyligidan ayrilsa -da, kibrdan qutulmaganlarga nisbatan «Otdan tushsa ham egardan tushmaydi-ya!», deb ajablanishadi. Shunday... Lekin lahadga egarsiz qo'yishlarini unutganlari yomon. Kibr otidan yog'och otga o'tgunga qadar kamtarinlik fazilatini egallay olmaganlarni vafotlaridan keyin yig'i emas, afsus bilan kuzatish kerakmikin?..

Hayotda kibr illatining yana bir xunuk ko'rinishiga tez-tez guvoh bo'lib turamiz. Bu o'rinda otasining yoki biron yaqin qarindoshining mansabi, boyligi bilan g'ururlanib manmansirovchi xudbin yoshlarni nazarda tutyapman. Egillb, mehnat qilib, hali bir so'm topmagan, bir tiyinning qadriga yetish nima ekanini bilmagan yigit-qizlarning kekkayib yurishlari kelajakda ularni baxtdan mosuvo qilib qo'yasmikin? Mutakabbir va mag'rurlar pok va sof ko'ngilli bo'la olmaydilar. Sermeva shoxi egilib turadi, mevasiz daraxt kabi kekkayib o'sish oqibati ularni qanday balo jariga yiqitar ekan? Kibrga berilganlari tufayli ilm olishdan yuz o'giradilar, hunar egallahdan hazar qiladilar. Ularni kelajakda nima kutadi? Kibr egasi zimdan qaralsa, boshqalarga behurmatlik qilayotganday, aslida esa u o'zini o'zi hurmat qilmaydi. O'zini hurmat qilmaydigan kishl baxtsiz, ortiqcha manmanlikka berilgan esa tentakdir. O'z o'rnini bilish esa insonning o'zligini tanishi demakdir. Bugun gerdayib yurgan yigit yoki qiz ertaga o'zligini taniy olarmikin?

Mazkur satrlarni oqqa ko'chira turib, bayonlarimizni o'qiganlar kibrli farzandlarining, jiyalarining tarbiyasiga befarq qarayotgan ota va onalarni bu illat keltiradigan ofatlardan boxabar qilishlarini istab, niyat qildim.

Uchinchchi qism

Ko'ngil nimadan qorayadi

Umidimiz gulduszlari, odam bolasi dunyoda boy bo'lish uchun emas, balki baxtli bo'lish uchun yashar ekan, qush parvoz uchun, inson esa baxtiyor bo'lish uchun yaratgan ekan, men jon-u dilim bilan barchangizga saodatli umr tilayman.

Astrofga qarang, sizga baxt fasli o'sining yangi-yangi chiroylarini oshyapti. Bu xudda bahor fasli go'zalligidan mast bo'lishga o'shshaydi. Qirga chiqsangiz, bolazor husni galbingizga ajib bir tarovat beradi. Roqqa borsangiz, daraxt gullarining iforidan dilingiz mayraydi... Umrning bahor fasli ham shu kabiidi. Lekin... bu go'zallikdan har odam har xil ta'sirlanadi. Tulporga charandoz gay ko'z bilan garnydi-yu, qassob gay nazar bilan bogadi? Buxt fasliga bo'lgan munosabat ham shu kabiidi. Hamonki, sizga barcha baxt tilamoqda ekan, siz bu xayrlı duolar ganotida o'singizning y'ayratli harakatingiz bilan ikki dunyo saodaliga erishishga intiting!

BIRINCHI BO'LIM
KO'NGIL NIMADAN QORAYADI?

ZULM, ZOLIM VA ZULMAT

Yomonlik urug'i ko'proq yoshlik davrida ekiladi. Yomonlikka asir bo'lishning sababi – nafsga asir bo'lishdir. Zulm naqadar sharafsiz bo'lsa, unga qarshi kurash shu qadar sharaflidir. Dunyo saodati yaxshi, xayrli insonlar bilan qoimdir. Yomonlar dunyoni odamlar uchun zindon qiladi.

«Zolimning uyiga yaqinlashma. Undan biron narsa so'rashni xayolingga o'tkazma. Shunday qilsang, mard bo'lib yashaysan. Zolimga yaqinlashhsang, nomard bo'lib o'lasan», degan donishmandlarning nasihatini quloqqa olib, hayot davomida amal qilingani afzal.

Umidimiz yulduzları! Yaxshilik doirasidagi fazilatlar haqida suhbatlashdik. Endi zulm va uning sultanatiga bir nazar solaylik.

Kishining qalbi va ongi, ayniqsa, siz – aziz umidimiz yulduzlarining qalbingiz va ongingiz jang maydoniga o'xshaydi. Bu maydonga ega chiqish uchun yaxshilik va yomonlik, shafqat va zulm tinmay jang qiladi. Bu jangda iymon quvvati bilan quvvatlangan tomongina g'olib chiqadi. Sahobalardan birining aytishicha, iymon qalbda oq nuqta bo'lib ko'rindi. Iymon quvvati oshsa, oqlik ham ziyodlashadi. Agar bandaning iymoni to'la komil bo'lsa, qalb ham to'la oqaradi. Nifoq qalbda qora nuqta bo'lib ko'rindi. Nifoq ko'paygan sari qoralik ziyodlashadi. Qachonki nifoq to'la bo'lsa, qalb ham to'la qorayadi. Kishi qalbi qoraya boshlagan kunidan e'tiboran har turdag'i yomonliklarga bandi bo'laveradi. «Yomon narsaga qarasang – ko'ngling qorayadi» deyilishi balki shundandir. Bo'ri och qoldimi, har qanday yovuzlikni qilgani kabi, qalb qoraysa, har qanday yomonlikni qilaveradi. Foniy dunyo yaxshilar va yomonlar orasidagi muhoriba maydonidir. Yomonlarning g'alaba qozonishiga yo'l qo'yib berilsa, olamni falokat bosadi. Balki Qiyomat yomonlik yaxshilik ustidan mutlaq g'alaba qozongan kuni boshlanar?

Yaxshi axloq goh tabiiy – tug'ma, goh yaxshi fe'llarga odatlanish tufayli, gohida yaxshi fe'lli kishilarni ko'rib, ularga yaqin bo'lish natijasida hosil bo'ladi. Kimki tabiatan razil, pastkash bo'lsa, ka-

miga yomonlar bilan oshno tutinib, ulardan yomonlikni o'rgansa va yomonlikka odatlansa, odamiylikdan g'oyatda uzoq bo'ladi.

G'azzoliy hazratlarining fikricha, tabiiy, odatiy hamda o'rganish kabi jihatlarga ko'ra farqlanadigan kishilar mana shu ikki daraja orasidadir. Har bir daraja o'zi taqozo qiladigan surat va holatga ko'ra komil insoniylikka yaqinlashadi yo uzoqlashadi.

Aflatun: «Agar bir kishini ko'rsatib: «Shuni o'ldirasan yoki o'zing o'lasan», desalar, «Men o'zimning o'limimni afzal bilaman», deyishni ma'qul ko'rganlar. Kishi dunyoda xuddi soqchi kabi yashaydi. Yomonlikdan ko'z yumsa, yomonlik vujudini egallab, uning o'zini mahv etadi. Zolimlar mazlumlarning manfaatlarini o'ylamaydilar. Har kishi zolimlardan uzoq turishi, ularning chiroyli gaplariga aldanmasligi lozim.

Luqmoni Hakim deydilarki: «Yomonlik o'tini yomonlik o'chiradi», degan odamlar bekor aytibdilar. Ikki o't yoqib ko'ring, ular bir-birini so'ndiradimi? Yomonlik o'tini faqat yaxshilik o'chiradi.

*Kim yomonlikka aylasa rag'bat,
Necha turli balolar ko'rgay».*

Rivoyat. Luqmoni Hakim bir boyga xizmatga yollandilar. Boy unga «Yerga bug'doy urug'i sochgil», deb buyurdi. Luqmoni Hakim bug'doy o'rniqa arpa sochdilar. Buni ko'rgan boy g'azablanib:

- Men senga bug'doy sochgil, degan edim, nega arpa sochding? – dedi.
- Arpa sochsam, bug'doy unmaydimi? – dedilar Luqmoni Hakim ma'nodor ohangda.
- Esing bormi, hech vaqt arpadan bug'doy unadimi? – deb yanada g'azablandi.
- Unday bo'lsa, nega siz doimo xalqqa yomonlik qilasizu, yana Allob Taolodan yaxshilik umid qilasiz. Yaxshilik qilsangiz yaxshilik, yomonlik qilsangiz, albatta, yomonlik qaytadi. Arpadan bug'doy unmagani kabi, xalqqa ozor berib, yana yaxshilik umid qilmang, – dedilar Luqmoni Hakim.

Xalqimizdagi: «Bug'doy eksang, bug'doy o'rasan, arpa eksang, arpa o'rasan», degan maqol shu hikmatdan quvvat olgan bo'lsa kerak.

Yusuf Xos Hojib aytadilar: «Yomonlik og'udir, bu og'uni yema, og'-u yegan kishi tiriklikdan bahramand bo'la olmaydi. Yomon bo'lma, nomingni yomonlik bilan chiqarma.

*Olovkim, xaloyiqni kuydirgusi,
O'chirmoqdan o'zga topilmas iloj».*

«Zulm», «yomonlik» deyilganda birovlar o'ldirish yoki tepkilashni tushunadi. Holbuki, bir zaharli so'z bilan do'st qalbini yaralash ham zulmdir, yomonlikdir. Shuning uchun ham odamiylikni kasb qilgan inson do'st-u birodarlarini tahqirlamaydi, uning ustidan kulmaydi, istehzo etmaydi. Rasululloh (s.a.v.) ko'ksilarini ko'rsatib: «Kishining yomonligiga musulmon birodarini tahqirlashi yetarli dalildir», dedilar. Yana deydilar: «Birodariga ozor yetkazadigan nazar bilan ishora qilish mo'min kishiga halol emas». Umar ibn Hattob (r.a.) deydilar: «Mo'minga zulmning uchtasi uni zolim deyishga kifoya qiladi: odamlarning qilgan ishlarini ayblab turib, o'zi u ayb ishni qilaveradi; odamlarning aybiarini ko'radi, ammo o'zinikini ko'rmaydi; foydasi yo'q narsada suhbatdoshiga aziyat beradi».

Insonni kambag'al, miskin, kuchsiz bo'lgani uchun haqoratlash, haqir ko'rish juda yomon odat hisoblanadi. Chunki hamma ham bandal! Faqat biri chiroyliroq, boyroq, ikkinchisi kuchsizroq, kambag'alroq yaratilgan. Insonning vazifasi boshqa bir kishini tahqirlash emas, balki unga yordam berib, duosini olishdir. Zero, ko'ngillar nozik bo'ladi. «Ey, Odam farzandi! Biror zaif insonga zulm va zo'ravonlik qilishga nafsing seni chorlasa, undan burun hamisha o'zingdan ko'ra qudratliroq Zot borligini esla. O'sha Zot seni haligi zaif insondan zo'rroq qilib qo'ygani kabi, xohlasa, uni ham sendan zo'rroq qilib qo'yishi mumkin» (Hadisi Qudsiydan). Faqirlar o'z taqdirlariga rozi bo'lganlaridan el-yurt nazdida ularning qadr-qiyomatlari baland. Yomonlar esa qudsiy hadisdag'i bu xitobni unutmasalar durust: «Ey, Odam farzandi, bilginki, Mendan boshqa yordamchisi yo'q bechorahol odamga zulm qilganlarga nisbatan g'azabim qattiq», «...Yomonlik va yovuzliklardan o'zingni uzoq tut. Zero, yomonlik do'zaxning kalitidir. Bu kalit o'z egasini albatta do'zaxga boshlab boradi», «...Eshitgin, kimki bir miskinka jabr qilsa, men uni Qiyomatda chumoli sifatida xor-u zor qilib turg'izaman», «Ey, Odam farzandlari! Men zulmni o'zimga harom qildim, bas, bir-biringizga zulm qilmanglar!». Ha, aynan Odam farzandlariga qarab xitob qilinyapti. «Ey, nasorolar!» yoki «Ey, musulmonlar!» degani yo'q. Zulmni bani basharga harom qildiki, buni butun insoniyat anglab, shu qoidaga asosan yashashi shart. Agar bu amrga amal qilinganda edi, birov-birovning haqiga xiyonat qilmagan bolardi. Bir-birining moliga, joniga ko'z olaytirmagan bolardi. «Uning shuncha mol-dunyosi: imoratlari, ulovlari, yozgi va qishki dala hovlilari bo'lsa, bu nima degan gap?! Bizda esa hech narsa yo'q. Uraylik, sindiraylik, tortib olaylik, biz ham rohat-farog'atda yashaylik», degan vasvasalar xayolga kelmagan bolardi. «Ey, Odam farzandi! Yaxshi eshitib olginki, bandalarimdan hech biri, o'zining zulmi, makr-hiyłasi, chaqimchiligi, tajovuzkorligi va g'araz-u hasadidan odamlarni tinch qo'ymagunicha,

o'zi ham Mening azoblarimdan tinch va omon bo'lmaydi». «Yomonliklarni qilib yurib, birlariga o'lim yetganda: «Endi tavba qildim», deganlarga va kofir hollarida o'lganlarga tavba (qaytish) yo'q. Ana o'shalarga alamli azoblarini tayyorlab qo'yganmiz» («Niso» surasidan).

Rivoyat. Madinayi munavvarada bir ayol o'g'irlilik qilib qo'lga tu-shadi. Uning qarindosh-urug'lari bundan qattiq tashvishlanadilar. Agar qo'li kesilsa, butun urug'imizga or bo'ladi, deb qayg'uradilar. Maslahatlashib, «Usoma ibn Zayd Payg'ambarimizning erkasi, uni ishga solaylik, kechirib yuborsalar ajab emas», deyishadi. Usoma ibn Zayd (r.a.) vositachilik qiladilar. Shunda Rasululloh (s.a.v.) qattiq g'azablanadilar va masjidda jamoat namozldan so'ng xutba qilib: «Sizlarga nima bo'ldiki, Allohning haddidan bo'lmish bir hadda men-ga vositachi qo'yasizlar. Allohga qasamki, agar Muhammadning qizi Fotima o'g'irlilik qilsa ham, qo'lini kesaman! Sizdan o'din o'tganlarning halok bo'lishiga sabab ham oddiy odamga hadni (shar'iy jazoni) joriy qilib, obro'liga esa joriy etmaslik edi», dedilar.

Bir odamning umri yomonlik qilish uchun juda ko'p, yaxshilik qilish uchun esa juda oz. Umr bo'yi yomon ishlar bilan mashg'ul bo'lib, xalqni ranjitadigan odamning nomi insoniylik daftariга yozilmaydi. Oldi olin-magan yomonlik esa qarshilik ko'rsatib bo'lmash darajaga yetadi. Uch xil odam erishish mumkin bo'lмаган uch narsaga erishishni orzu qiladi: gunoh ish qilib yurganlar – savobni; yomonlik qilayotganlar – yaxshilik qaytishini; umrini fosiqlik va dilozorlik bilan kechirganlar – jannatni. Shu bois ahli donish dedi: «Yomonlar bilan o'tirmaginki, garchi o'zing pok bo'lsang-da, yomon suhbat seni iflos qilar. Quyosh qanchalar buyuk bo'lsa-da, kichkina bulut parchasi ham uni to'sadi».

«Qutadg'u bilig»da ajib ma'nolar bor:

Ezguning (yaxshining) har bir ishi chiroysi, har bir qadami go'zal. Ezgu aslo qarimaydi. Yomon yuzga kirsa ham ezgu bo'la olmaydi. Yoshi kichik yomon o'kinch bilan qariydi. Uzun yoshli ezgu esa se-vinchda yuradi. Ezgu har kuni yangidan-yangi tilak-maqsadlarga erishaveradi. Yomonlarning esa kundan kunga mung va alami ortadi.

Yomonlar ikki toifadir: birlari o'jar, qaysar va yaramas bo'lib, ular-ning qilmish-qidirmishlari tubanlikdan iborat.

*Oq sut bilan kirsa qaysi bir qiliq,
 O'lim tugamaguncha o'zgarmas yo'riq.
 Mijozga qo'shilib kelarkan odat,
 Uni buza olur bir o'lim faqat.
 Bir udum yaralsa qorinda agar,
 Qora yer qa'rige kirganda ketar.*

Ikkinchı toifa ezgularga qo'shilguday bo'lsa, o'z raftorlarini o'zgartirishi, tuban va yaramas xulq-atvordan voz kechib, ezgulikka yuz burishlari ham mumkin. Buning uchun esa yaxshilarning madadi darkor.

*Yomonga qo'shilsa, ko'r, ezgu bilib,
Yo'lini rostlagay yomon ham ko'rib.*

Ezgulik – qimmatbaho gavhar, asil ipak va toza shohi misoli u doimo baland qadrlanadi. Doimiy e'zozda bo'ladi. Yomonlik esa qadrsiz narsaday gap. U doimo oyoq ostida qolib ketaveradi.

*Ezgu ezgulikdan chekmagay fig'on,
Yomon o'z fe'lidan bo'lar pushaymon.
Yomonlik qilganning ulushi – o'kinch,
Yomonga yaxshi bo'l, mayli har qachon.*

Qaysi ezgu o'z ezguligi uchun o'kinadi? Nomi chiqqan yomonlar ham oxirida o'z ishlaridan pushaymon qiladi:

*Balo, mashaqqatlar, o'kinch va alam,
Yomonlar ulushi bo'ladi, bolam.*

«Yomonlik» va «zulm», «yomon odam» va «zulm qiluvchi» (yoki «zulmkor») so'zları ayri-ayri bo'lsa-da, tilimizda ma'nodosh so'zlar kabi qo'llanib kelinadi. Biz «zulm» o'rniga ko'proq «yomon»ni ishlatamiz. Aslida «yomon»ning ma'no jihatdan qamrov doirasi kengroq, «zulm»ni ki torroq. Qaysi so'zni ishlatmaylik, bir ma'noni anglaymiz. Qur'oni Karim va boshqa kitoblarda yomonlik «zulm» shaklida tilga olinadi. Har qanday adolatsizlikning har qanday ko'rinishi, jabr-sitam zulm doirasiga kiradi. Buzuq axloqning barcha ko'rinishlari, xususan, fribgarlik, yovuzlik... yomonlik doirasining tobeleridir.

Zolim kimdir? «Zolim» deganda avval birovga aziyat, ozor yetkazuvchi kishi tushuniladi. Birovni uradi, ranjitadi, noumid qiladi, bo'g'izlaydi, yaralaydi, qon qaqqhatadi. «Yovuz» yoki «vahshiy» esa zulmning darajalarini anglatadi.

«Zulm» deganda biz avvalo shularni o'yaymiz. Ha, bular kishining kishiga qilgan zulmlari. Zolim boshqalarga izardob beruvchi, insoniy huquqlarini toptovchi, baxtsizlik keltiruvchi ishlar qiladi: molini oladi, joniga qasd etadi, jarohatlaydi...

Yomon odam boshqalarga zulm qila turib aslida o'ziga o'zi zulm qilayotganini fahm etmaydi. Mavlono Rumiy dedilar: «Kishi birovga

yomonlik qilsa, eng avvalo o'ziga o'zi yomonlik qilibdi. Uning yomonligidan o'zga kishilar qancha jabr ko'rdilar? Uning o'zi bu yomonligi evaziga qanday jazoga loyiq topildi? Tog' boshiga qo'nib uchgan qush tog'ning nimasini orttirdi va nimasini kamaytirdi?».

Ayrim zolimlar borki, o'z ahmoqliklari bilan faxrlanib ham qo'yadilar. Hazrati imom Husaynni shahid etgan badbaxt «Bugun men dunyoning eng sharafli insonini qatl etdim», deb o'z ruhiy parishonligini va zolimligini e'tirof etgan ekan.

Zolim va fosiq kishi valiullohdan: «Ibodatlarning qaysi biri afzalroq?», deb so'radi. Javob berdilar:

– Sening uchun uyqu eng yaxshi ibodatdir. Chunki uxlagan paytingda hech kimga zarar bermaysan.

Hikoyat. Xusrav zamonida shohlar yeydigan ba'zi taomlarni fuqaroning yeyishi man qilingan ekan. Agar o'sha taomni avomdan biron kishining yegani ma'lum bo'lib qolsa, jazolanarkan. Bir odam podshohning yaqin yasovulini shunday tansiq taom bilan siylabdi. Yasovul, to'yib, mammun bo'libdi-yu, ammo uyiga qaytishi hamon qog'oz-qalam olib, saxiy odamning qilgan ishidan podshohni ogoh etibdi. Podshoh uning qabih xabarini o'qigach, debdiki: «Bu qilmishing uchun senga tahsin aytmayman. U odamni esa podshoh yeydigan taomni pishirgani uchun emas, balki yomonlikni ravo ko'radigan ko'rnamakni mehmon qilgani uchun jazolayman!».

Solih yaxshilikdan quvonganidek, zolim yomonlikdan zavqlanadi. Hatto birovning o'limidan ham quvonadi. Zolimning panohida mayishatga yetguncha, tuproqda och-nahor yotgan afzal, deydilar. Zolim faqat qilich qarshisida titraydi. Bo'yin egadi. Boshqa vaqt o'zgalarni masxara qilaveradi. Qays ibn Soida o'g'liga bu nasihatni qildi: «Ey, o'g'lim, bunday maqol bor: «Sen menga zulm qilsang, senga ham zulm qilguvchilar bor». Bu hikmatni angla va hech kimga zulm qilma! Mol-u davlatdan xazina to'plamay, ilm-u hunarni xazina qil. Do'st-u birodarlarining o'zingdan uzoqlashtirma, har bir ishni maslahat bilan ado qill!». Usmonli davlatining quruvchisi Usmon G'oziy vafot etishi oldidan o'g'li O'rxon G'oziyni chaqirib bu vasiyatni qoldirdi: «Ey, o'g'il! Aslo qo'shinlaring va boyliging bilan mag'rurlanma. Haqiqiy olim va orif zotlarga hurmat ko'rsatib, saroyingdan ularga joy ber. Mening holimdan ibrat olki, zaif va kuchsiz bir chumolicha bo'lmay turib, bu mavqega erishdim. Doimoadolat va insof tarafida bo'l. Seni zulmga da'vat qilganlarni davlatingdan uzoqlashtirki, ular seni inqirozga yetaklay olmasinlar». Donishmand hukmdorlar shahzodalarga yaxshi tarbiya berib, ularni zulm qilmaslikka da'vat etganlar. Chunki ular Bedil hazratlari aytganlaridek, zolimlarning o'rni eng so'ng mazlum-

larga qolajagini, olov oyoqdan yiqligach, joyini kulga qoldirajagini yaxshi anglaganlar.

Boshqalarni yomonlikka yo'llagan kishi ularga eng katta xiyonat qilgan bo'ladi. Kishining zolimga ergashgani – eng yomon yo'nga kiranidir. Yomonlar qaysarlik bilan kishilarni zulm sari yetaklaydi. Jahannamga sudraydi. Yomonlarni olqishlaganlar esa ular bilan birga la'natlandi. Odam bolasi jon tanasini tark etmay turib, yomon odatlarini tark etishga ulgurishi kerak. Rasuli akram (s.a.v.) dedilar: «Zulmdan tiyiling, zero, zulm Qiyomat kunining zulmat va qorong'uliklaridir».

Rivoyat. Bag'dodlik bir kishi ovchilik bilan shug'ullangani uchun har taraflarni kezib yurardi. Kunlarning birida shu shahar amaldori ovga chiqdi. Ov asnosida charchab, yo'l chetiga o'tirdi va ovqatlanishga kirishdi. Ovchi ham yura-yura, tasodifan shu joyga kelib qoldi. Amaldor uning horib-charchaganini ko'rib, dasturxonga taklif etdi. Ovchi bu lutfdan quvonib, o'tirdi-da, ovqat yeyishga kirishdi. Bir vaqt dasturxon ustiga qo'yilgan ikki kaklik-kabobni ko'rib, kulib yubordi. Atrofda o'tirganlar uning bu qilig'idan ranjib, tanbeh berdilar:

– Ey, beadab, ulug' kishining dasturxonida o'tirib, ovqat yeyilayotgan bir paytda bevaqt va bemavrid kulishingning sababi nima? Xayolingga qanday bema'ni fikr kelib qoldi?

– Bu kulgim ostida ajoyib sir bor, eshitsangiz, siz ham kulaverib qotib qolasiz, – dedi ovchi.

Bu gapdan dasturxon sohibi bo'lmish amaldorning jahli chiqdi:

– Qanaqa sir?! Gapir tezroq! – deb po'pisa qildi.

O'zining yomon illatini yaxshi fazilat deb hisoblovchi ovchi gap boshladi:

– Ey, xoja, bugun ertalab changalzorda ov qilib yurgan edim. Tasodifni qarangki, shu ovloqda yolg'iz kelayotgan savdogarga uchradim. Uning yonida ko'pgina oltin bor ekan. Tortib oldim. O'zini esa mahkam bog'lab qo'ydim. Turli mol-u mato ortilgan otini ham ixtiyorimga oldim. So'ng uni o'ldirishga shaylangan edim, u dod-u faryod qilib:

– Meni o'ldirma, molimning hammasini ol! Barini senga berdim! Shaharda bola-chaqalarim bor, uyim falon mahallada. Uyim ham senga bo'la qolsin. Qo'yib yubor, jigargo'shalarimning yoniga boray, – deb yalina boshladi.

Men uning oh-u faryodiga parvo qilmay, dedim:

– Behuda gaplarni aytib, o'zingni urintirma. Baribir foydasи yo'q! Ustodlar: «Kesilgan bosh gapirmaydi», deganlar. Agar sening so'zingga uchib, tirik qo'yib yuborsam, bu sir baribir fosh bo'ladi.

Shu payt ikkita kaklik uchib kelib, yaqinimizdag'i tosh ustiga qo'ndi. Najot yo'q ekanini sezgan savdogar kakliklarga qarab:

– Ey, kakliklar, mana bu ablal odam men begunohni o'ldirmoqchi. Sizlar men bechoraning holiga guvoh bo'linglar! – deb baqirdi.

Men esa unga qarab: «Ey, ahmoq, parrandalar guvoh bo'lganini hech qachon ko'rganmisan?», dedim-da, boshini tanasidan judo qildim. Ana endi yura-yura bu yerga kelib qarasam, o'sha ikkita kaklik kabobga aylanib, dasturxonda turibdi. Nodon savdogarning «guvoh bo'linglar» degan gapi yodimga kelib, kulib yubordim.

O'zining yomonliklarini fazilat deb yuruvchi bu kishi dasturxon sohibi bo'lmish amaldorni ham o'zi kabi zulmkor deb bilgan edi. Barchani o'zidek tasavvur qilib, zulmni yaxshi xislat deb yuruvchi ovchi vaziyat o'zgacha ekanini anglagach, tiz cho'kib, faryod cheka boshladи:

– Ey, marhamatli xoja, men hech kimni o'ldirganim yo'q. Men hazillashdim. Lof gaplarni aytib, sizlarni kuldirmoqchi edim, xolos.

Amaldor unga g'azab bilan dedi:

– Ey, ahmoq, hozir o'zing tiling bilan iqror bo'lib turgan eding. Endi nega tonasan? Sen yomonligingni o'zing oshkor qilding va jazo botqog'iga o'zing botding.

Bayt:

*Jafo qilichini ko'tarsa kishi,
Aniqdir o'zi ham undan o'lishi...*

«Qilmish – qidirmish», «Nima eksang, shuni o'rasan», deb bekorga aytishmagan. Kishini taajjubga soladigani shuki, yomonlar qilmishlarini yo yaxshilik, yo odatiy hol deb fahmlaydilar. Ayrimlar qilgan zulmlarini yaxshilik niyati bilan xaspo'shlaydilar. «Boplab urgan edim, o'shandan beri jim yuribdi», deb qo'yadilar.

Makkayi mukarrama podshohi Hajjojning g'oyat zolim bo'lgani haqida so'z yuritib edik. Ul zolim «dunyoda qon to'kishdan lazzatli narsa yo'q», der ekan. U bag'dodlik g'oyat taqvoli, donishmand Sulaymon ibn Musodan: «Ey, aziz arjumand, bizlarga bir yaxshi duo qilg'il», deb so'radi. Hajjojning iltimosini qabul qilgan ul aziz duoga qo'l ko'tarib dediki: «E, Xudo! Bu zolim shunning jonini olg'il va umrini oz qilg'il». Hajjoj bu duoni eshitgach, Alloh Taolo yo'lida yurguvchi ul azizga dedi: «Bundayin duoga nechun tiling aylandi? Mendan nima jafo ko'rdingki, bundayin xavfli duo qilding?». Yaxshi yurish-turishli ul valiulloh javob berib aytdiki: «Bu duo ko'rkam duodir. U senga va barcha mo'minlar uchun yaxshidir». Ul aziz kimsa yana Hajjojga dediki: «Agar sen mening duom sababli tez

kunlarda o'lib, oxirat uyiga borsang, gunohing ozroq bo'lardi. Zeroki, umring uzun bo'lsa, gunohing ko'p bo'lib, tamug'da uzoq turarsan. Tez o'lmosingdan yana bir foyda shuki, mo'minlar boshidan zulming ketib, rohatda qolurlar. Senga bundan ortiq yaxshi duo bo'lurmi?». Aytmishlarki, ul aziz bu duoni qilganlardan so'ng yigirma kun o'tgach, Hajjoj hijratning 126-yilida, rabi' ul-avval oyining 13 kunida juma kechasi dorul baqoga ketdi.

Hikoyat. O'taketgan zolim hukmdor ovga chiqibdi. Tasodif yuz berib, askarlardan ajrab qolibdi, bu ham yetmaganday daryoga yiqilib tushibdi. Suvda suza olmagani sababli cho'ka boshlagan edi, bir kishi uni qutqarib qolibdi. Hukmdor xaloskorining kimligini so'rab, o'zidan bilib olibdi. Saroyiga qaytib kelgach, uni chaqirtiribdi-da, mukofotlash o'rniga shunday debi:

– Sendan bir masalani so'rayman, agar to'g'ri javob bersang, qutulasan, bo'lmasa, boshingni tanangdan judo qilaman. Ayt-chi, xalqqa doim jabr-zulm qilgan kishi halokat chuquriga yiqilay deb turganda bir kishi uni o'limdan qutqazib, xalqning yana jabr-zulm ostida qolishiga sababchi bo'lsa, u kishini nima qilish kerak? Unga jazo berish kerakmi yo yo'qmi?

U kishi kecha suvdan qutqargan odami hukmdor ekanini anglabdi, biroq domdirab qolmabdi, dadil javob beribdi:

– Xalqqa juda ham jabr-zulm qiladigan ashaddiy zolimlarning bit-tasi – sizdirsiz. Kecha siz halokat oldida turgan edingiz. Sizni qutqarib, men xalq uchun foydali ish qildim. Chunki sizdan avval otangiz hukmdor ekanida xalqqa ko'p zulm o'tkazgan edi. Barcha nafratlanib, unga la'nat o'qirdi, uning tezroq o'lishini tilardi. Shu bilan birga, uning o'g'li hukmdor bo'lsa, otasi kabi zolim bo'lmaydi, deb umid qilardi. Otangizning vafotidan keyin siz hukmdor bo'ldingiz. Lekin xalqning umidi puchga chiqdi. Siz otangizdan ham battar zolim bo'ldingiz. Zulmda otangizni yo'lda qoldirib ketdingiz. Endi baribir o'limingizdan keyin o'g'lingiz o'rningizga o'tiradi. Uning sizdan ham battarroq zolim bo'lishi turgan gap. Undan ko'ra hukmdorning o'zi o'lmay tura tursin, o'g'li taxtga o'tirsa, xalq yanada ko'proq jabr-zulmga giriftor bo'ladi, deb sizni halokatdan qutqarishga oshiqdim.

Ajabki, rostgo'y kishining gaplari hukmdorga ta'sir qilibdi. Haqiqat oldida bo'yin egib, uning mukofotini beribdi.

Bayt:

*Istaysankim, yetmagay senga balo,
Bermagil hech kimga ozor-u jafo.*

O'tgan asrlar adabiyoti bilan tanishganimizda ko'p misollar, ayniqsa, odillik va zulmga doir hikmatlarga misol tariqasida podshohlar hayoti tilga olinadi. Bundan shohlarning barchasi zolim o'tgan ekan, degan noto'g'ri xulosaga bormaslik kerak. Shuning barobarida odillik va zulm faqat podshohlar hayotiga xos, deb o'ylash ham noto'g'ri. Bu fazilat va illat kasb, mansab tanlamaydi. O'zingiz ayting, gadoning marhamat qilganiga yoki zargarning (yoki aravakashning) o'zgaga zulm o'tkazganiga guvoh bo'lmasligini o'zingiz hal qiling.

Siz yaqinda bo'lib o'tgan bu voqeя bayoni bilan tanishing-da, fikrimizga qo'shilish yoki qo'shilmaslikni o'zingiz hal qiling.

Voqeя. Bir do'stimiz hikoya qiladilar:

– Yomg'irli kunlarning birida bekatda avtobus poylayotgan edim, yoshi elliklardan oshgan bir ayol kelib, yonimga turdi. Ayol kun sovuq bo'lishiga qaramay, biroz yupun kiyiganidan dildirab turardi. Unga rahmim keldi.

– Opajon, qayerga boryapsiz, shunday havoda? – deb so'radim.

– Yo'lni yaxshi bilmaganim uchun gangib qoldim. Markaziy kasalxonaga borishim kerak, – dedi u siniq ovozda.

– Ozgina kutsangiz, yo'nalishdagi taksi keladi, birga ketamiz. Qayerda tushish kerakligini o'zim ko'rsatib qo'yaman, – dedim.

Nihoyat, biz kutayotgan taksining qorasi ko'rindi. Shu onda besh-olti kishi paydo bo'lib, kutayotganlar to'dasining oldiga turib olishdi. Mashina to'xtashi bilan, avvaldan kutayotgalarni turtib-surtib, chiqib o'tirishdi.

– Insof qilinglar, navbatи bilan-da, biz qancha paytdan beri kutib turibmiz-ku! – degan noroziligimga parvo ham qilishmadi. Shunda:

– Hech bo'limasa, onaxonni kasalxonaga tashlab qo'ying, shoshib turibdilar, – dedim haydovchiga qarab. Haydovchi ayolga bir qarab oldi-da, to'nglik bilan:

– Yana ozgina kutsinlar, kasalxonaga o'zları olib ketishadi, – deb piching qlldi.

Biz ilojsiz ahvolda qolaverdik. Saldan keyin bo'shroq taksiga o'tirdik. Biroq manzilimizning yarmiga yetmay, mashina tapinga duch kelib, to'xtab qoldi. Haydovchi mashinadan tushib, turnaqator mashinalar oralab, oldinga qarab yurdi. Bir mahal rangi oqargan holda qaytib keldi.

– Menden oldin ketgan taksi «KamAZ»ga borib urilibdi, o'lganlar ham bor... – dedi yig'lamsirab.

Men «yalt» etib ayolga qaradim. U nimadir deb pichirlab qo'ydi...

Surbetlik qilgan yo'lovchilar, haydovchining to'ngligida, ehtimol, zulm alomatlarini ko'rmassiz. Hukmdorlarning zulmi oldida bu ar-

zimas narsa bo'lib ko'rinar. «Bas, kim hayoti dunyodalilik paytida zarra misqolichalik yaxshilik qilsa, Qiyomat kuni o'shani ko'rur. Kim **zarra misqolichalik yomonlik qilsa**, uni ham ko'rur» («Zalzala» surasidan). Ha, Alloh Taoloning nazdida arzimas narsa bo'lmaydi.

Bizlarga ta'sir etgan hikmatlar tarix kitoblarida shohlar hayotidan bo'lgani uchun, o'zgartirmay, aynan olishni ma'qui ko'rdim. Shular dan biri yuqoridagi hikoyat mazmunini davom ettiradi, ya'ni, hayot hikmatini to'g'ri anglash eng ashaddiy zolimni ham adolatga qaytarishi mumkin. Avvalgi suhbatlarimizda tarixda «Anushirvoni odil» deb nom qozongan Eron shohi haqida bir necha hikmatlarni bayon qilib edim.

Rivoyat. Bu zot odillikni kasb qilmasdan oldin zulmi bilan nom qozongan ekan. Bir kuni vaziri donishmand Buzurgmehr bilan ketayotganida ikki tomonga saflanib qo'nib turgan boyqushlar to'dasini ko'rdi. Har to'dadan bittadan boyqush oldinga chiqib bahslasha boshiashdi. Anushirvon bu holdan taajjublanib dediki:

– Siz komil donishmand, hatto hayvonlar kayfiyatidan xabardor olimsiz. Ayting, bu boyqushlar ne uchun bu holda safga tizilganlar? O'rtadagi ikki boyqushning bahsi sababi nima?

Buzurgmehr javob berdi:

– Ikki tomon bir-biriga quda bo'imoqchi, o'rtadagi bahslashib turgan boyqushlarning biri bo'lajak kuyovning, ikkinchisi qizning otasidir. Qizning otasi: «Qalin haqi uchun qirqta vayrona joy berishingiz kerak, agar talabimni bajarmasangiz, qizimni o'g'lingizga bermayman, menga quda bo'lishni xayolingizga ham keltirmang», deyapti. Yigitning otasi esa: «Qalin berishdan bosh tortmayman. Hozircha to'rt vayrona tayyor, shularni ola turing. Hozirgi podshoh doim ayshu ishratdadir. Mamlakatning holidan xabarsiz, kambag'al bechoralarning ahvoliga, dod-u faryodiga qulop solmaydi. Zolimlarning zulmini daf qilmaydi. U odil emas. Agar ahvol shu tarzda davom etaversa, bu yurt tez orada xarobazorga aylanadi. U vaqtida sizga qirq emas, sakson vayronani qalin uchun tortiq etaman, ungacha ozgina sabr qila turing», deyapti. Ikki boyqushning tortishuvi shu vayronalar ustida bo'lyapti.

«Zulmdur bir baloyi dil ozor, gar najot istasang balodan kech», deganlariday, Anushirvon bu hikmatdan yaxshi xulosa oldi saroyiga qaytib, adolat va insofni shunday mahkam bunyod etdiki, oradan asrlar o'tsa-da, tarixda «zolim» emas, balki «odil shoh» degan sifati bilan joy olib turibdi.

Yana bir rivoyat. Sulton Mahmud G'aznaviyda fazilatlar oz edi. Uning xizmatida Muzaffar devona degan kishi bor bo'lib, zolimligi, nobakorligi va e'tiqodsizligi bilan nom qozongandi.

Sulton Mahmud Dasht viloyati va uning atrofidagi qishloq va ariqlarni o'z mulkiga qo'shib olishni ixtiyor etdi. Biroq, yer egalari

joylarini sotishdan bosh tortdilar. Bundan Sulton g'azablandi-da, jazo bermoq uchun Muzaffar devonani ularning ustiga nazoratchi qilib yubordi.

Muzaffar aholiga shunday zulmlar qildiki, tez kunlarda ular jonlari dan to'yib, o'limlariga ham rozi bo'lib qoldilar. Muzaffarning zulmlaridan biri bunday edi: u o'z mulozimlari bilan yashayotgan uyi tomiga chiqib olib, dehqonlardan birini chaqirtirdi. Dehqon tomga chiqqach: «Uyimning tomiga nimaga chiqding?», deb dag'dag'a qildi. «O'zimcha chiqqanim yo'q, chaqirtirganiz uchun chiqdim», dedi bechora dehqon. «Yolg'on aytasan, seni hech kim chaqirmadi», deb u zolim hatto qasam ham ichdi-da, dehqonni tomdan tashlab yuborishni amr etdi. Tez kunlar ichida ko'pgina dehqonlar mayib-majruh bo'lib qoldilar. Ahvol shu darajaga yetdiki, odamlar bu ko'chadan yurmay qo'ydilar. Bu zolim «Kim o'z quliga zulm qilib uni noo'rin ursa, Qiyomat kuni, albatta, undan qasos olinadi», degan sharafli hadisni bilmaganmikin? Yo bila turib shu yovuzlikni kasb qildimikin? Bunisi bizga qorong'u.

Rasululloh (s.a.v.) Ummi Salamaning (r.a.) uylarida bo'lganlarda cho'rini chaqirdilar. Cho'ri darrov kelmadi. Rasuli akram (s.a.v.) ning muborak yuzlarida norozilik alomati ko'rindi. Cho'riga misvokni ko'rsatib: «Qiyomat kuni o'ch olish xavfi bo'limgaganida edi, men seni shu misvok bilan urgan bo'lardim», dedilar. Muzaffar devona bu hadisni ham eshitmagan, eshitsa-da, nazarga ilmagandir, valloh-u a'lam!

Zulm turi eskirgach, Muzaffar yangi-yangi turlarini o'ylab topaverdi. Shulardan biri: dehqonni huzuriga chaqirtirib, «Nechta quling bor?», deb so'radi. «Faloncha...» dedi dehqon. «Hamma qullaringni shu yerga keltir», deb buyurdi. Dehqon amrni bajargach, qullar orasidan eng qarisi, majruhi va badbasharasini tanlab: «Buni menga sot», dedi. «Sizga hadya etdim», dedi dehqon uning vajohatidan qo'rqib. «In'omingga ehtiyojim yo'q, bahosini ol!», deb, arzimagan chaqaga qulni sotib oldi va amr qildi: «Bu qul endi sultonning ozod quli bo'ldi. Sen o'z qizingni bunga nikohlab berishing shart!».

Zolimning bu qiligi qo'zichoqni yemoqchi bo'lib, jonivordan ayb izlagan bo'rini yodga soladi. Esladingizmi, bo'ri bechora qo'zichoqni «Sen men ichayotgan suvni loyqalatding», deb ayblaydi. Holbuki, qo'zichoq ariqning quyi qismidan, o'zi esa yuqorisidan suv ichayotgan bo'ladi.

Muzaffar devonaga o'xshash zolimlarning qismatini Shayx Sa'diy bunday tasvir qiladilar: «Eshitdumkim, bir olim kishi sultonning xazinasini obod etmak uchun raiyyatning uyin xarob qilur erdi. Hakimlarning bu so'zidin g'ofil erdikim, debdurlar: Har kishi bir maxluqning ko'nglin olmoq uchun Haq Taoloning bir bandasig'a ozor yetkursa, Haq Taolo onga hamul bandani musallat qilur, to oning

ro'zgoridin damor chiqarur. Oyturlarkim, hayvonotning sarvari sherdur va jonivarlarning kamtari eshakdur. Hamma oqillarning ittifoqi bila mardumozor sher borbardor eshakdan kamroqdur.

Masnaviy:

*Gar eshak xor-u betamiz o'ldi,
Yuk ko'tarmak bila aziz o'ldi.
Garchi hayvonlar ichradur adno,
Lek zolimdin afzal-u a'lo.*

Ul olim kishining xaloyiqqa zulm va sitam qilg'oni podshohg'a ma'lum bo'lub, buyurdi, to yuz turluk azob-u uqubat bila o'turdilar. Ul holda sitam ko'rganlarning biri oning ustig'a kelib, yuziga boqib, dedi:

Qit'a:

*Har kishi tobsa qaviy boz-u bila mansabg'a dast,
Sultanat birla ulus molin yemak oson emas.
Zo'r ila sing'on so'ngakni gar o'tursa bo'g'zidin,
Yirtmay qo'ymoq yetushgach, qornig'a imkon emas».*

Sulton Mahmud Muzaffar devonani jazolaganmi- yo'qmi, bizga qorong'u. Ehtimol, Dasht viloyatidagi yerlarni mulkiga qo'shib olgach, mukofotlagandir. Lekin Muzaffar devonani Alloh Taoloning jazosi kutib turgani aniq.

Biz zulmni qoralaymiz, zolimni la'natlaymiz. Lekin zolimni yaxshilik sari da'vat etganmizmi? Ikki mast odam bir kishini urayotganida ajratganmizmi yo teskari qarab o'tib ketaverganmizmi? Ikki saboqdosh do'stingiz bir-birini so'kayotganda oraga tushib, ularni isloh qilasizmi yo mojarolarini tomosha qilib rohatlanasizmi?

Molik ibn Anas rivoyat qildilar: Allohnning rasuli: «Zolim birodaringga ham mazlum birodaringga ham yordam ber», dedilar. «E, Allohnning elchisi, mazlumga-ku, yordam beraman, ammo zolimga qanday yordam beray?», – deb so'radim. Aytdilar: «Uni zulmdan qaytarsang, ana shu sening unga yordamingdir».

Abu Maysaradan zikr qilinadi: «Bir kishi dafn etilganidan keyin uning qabriga Munkar va Nakir qamchi bilan kelishdi va: «Biz seni yuz qamchi uramiz», deyishdi. Marhum «Men bunday-bunday kishi edim», deb foniq dunyodagi yaxshiliklarini bayon qildi. Uning gaplari shafoat bo'lib, o'ntasini o'chirishdi. Banda yana yaxshiliklarini aytdi. Shu tarzda o'chira-o'chira to'qson to'qqiztasi ketdi, bittasi qoldi. Munkar va Nakir unga bir qamchi urishdi. Shunda qabr ichi o't bo'lib yondi.

O'sha kishi: «Nega meni urdingiz?», deb so'radi. Aytishdiki: «Bir zulm yetgan kishining oldidan o'tayotgan eding, u sendan yordam so'radi, unga yordam bermading». Mazlumga yordam bermagan kishining holati shu bo'lsa, zolimning holati qanday bo'lar ekan?

Masal. Bir kuni qovoqari asalarini o'ldirmoqchi bo'ldi. Chorasiz qolgan asalari qovoqariga yalinib, faryod qila boshladи:

– Ey, aziz qardoshim! Atrofda shuncha ko'p bol bor ekan, ularni qo'yib nechun menga nashtaringni sanchib, o'ldirmoqchisan?

– Ey, asalari, to'g'ri aytasan, lekin sen bolning xazinasisan, bolning qaynog'i senda, – dedi qovoqari.

Mazkur masal orqali Mullo Jomiy hazratlari kishilarga katta bir haqiqat darsi berish bilan bunday demoqchilar: «Hayotda asalari kabi shifobaxsh kishilarni ba'zi yomon, axloqsiz kimsalar ta'qib os-tiga olib, yo'q qilishni istaydilar. Ularning eng shirin so'zлari, hatto yolvorishlari ham yovuz kimsalarning rahmini keltirmaydi. Rahmsiz kimsalar dono olimlarni o'ldirish bilan rohatlanadilar. Shu boisdan aytdilarki, «Olimning o'limi – olamning o'limidir. Olimni o'ldirmoq – olamni o'ldirmoq. Olimning tirikligi – olamning tirikligidir».

Zolimlarga mantiqlimi yo mantiqsizmi, albatta, bir bahona kerak. Taksiga navbatsiz chiqlib olgan surbet yo'lovchilar va to'ng haydovchida bahona yo'q, deb o'ylaysizmi? Bu xususda so'ralsa, albatta, bahona topib beradilar. Birlari hech bo'limganda «Juda shoshib turuvdik», der, yana biri «Charchagan edim, hammaga yaxshi qarashga qur-bim yetmaydi», der... Bahona topish qiyin emas, kishi o'zi to'qigan bahonaga o'zi ishonar, boshqalarni ham ishontirar, lekin bu bahona oxiratda inobatga olinarmikin, masala shunda!

Sulton Mahmud G'aznaviy zamonidagi voqeaga qaytsak, Muzaffar devona zulmni xojasining izni bilan va u uchun qildi. Demak, hukmdor ham uning bilan gunohda baravar. Aytishlaricha, xunuk ishlarga buyuruvchi Sultonning tashqi ko'rinishi ham xunuk ekan. Bir kuni ko'zguga qarab, ko'ngli cho'kib o'tirsa vaziri kirib qolibdi. «Nimadan qayg'uryapsiz?», – deb so'rabdi.

– Chiroyli yuzga hamma qaraydi. Mendan esa irganishsa kerak, – debdi sulton.

– Qayg'urmang, – deb vazir tasalli beribdi, – tashqi qiyofaga ming kishidan bittasigina qaraydi. Hammani o'ziga qaratish uchun esa odamning surati – tashqi qiyofasi emas, siyrati – ichki olami go'zal bo'lishi shart. Xalqqa zulm qilmang, insof, adolatli, shafqat va marhamatli bo'ling. Ochiq yuz, shirinso'z, xushmuomalalikni o'zingizga shior qilib oling. Ana u choqda xalqning muhabbatini jalb etasiz. Xalqqa

sizning xunuk yuzingiz emas, go'zal siyratingiz kerak. Siyratingiz go'zal bo'lsa, xalqning qalbini o'zingizga tortib olasiz.

Chiroyli nasihat! Ammo bu chindan bo'lgan voqeamikin yo roviyning orzusidagi bayonmikin? Rostdanam bu nasihatlar aytilgan bo'lsa, amalga oshirilganmi yo yo'qmi, bu haqda ortiqcha bosh qotirishga hojat yo'q, bu borada tarixning guvohligi mavjud... Quyidagi masal bekorga to'qilmagandir.

Masal. Bir zamonlar barcha hayvonlarni zir titratgan o'rmon qiroli arslon qaridi. Avvallari arslondan qo'rqqan hayvonlar kunlarning bida uning boshiga to'plandilar. Ot majolsiz arslonning yaqinlashib, uni bir necha marta tepdi. Bo'ri esa arslonning bir necha joyidan tishlab, qonga beladi. So'ngra ho'kiz arslonning zaifligidan foydalanib, uni suza ketdi. U shoxidan bu shoxiga olib o'ynadi. Bechora arslon juda g'amgin va dardmand edi. Bir zamonlar uning oldida dir-dir titragan bu xoinlar, hozir uni tepib, tahqirlar edilar. U parishon bir holda, o'limini kutib, ovoz ham chiqarmasdi. Bir mahal eshakning tepmoqchi bo'lib yaqinlashayotganini ko'rdi. Ko'rdi-yu, o'rmon qiroli ich-ichidan yondi. So'ng baqirdi: «Yetar, bas! Eshakning tepishi menga o'limdan battar! Buni ko'rgandan o'lishga ming marta roziman!».

Hali aqlini butkul yo'qotmagan zolim uchun bu masalda katta saboq bor. Zolim maydonga chiqsa, avjlanib zulm qilaveradi. Ammo bir kuni hayot charxi aylanib, quvvat va qudrati ketgach, u ham masalda bo'lgani kabi oqibat topadi. Jahon tarixi bu kabi achchiq qismatlarga to'ladir. Tarixga boqib, zolimlar holidan xabar olib turishning tarbiya uchun foydasi bor.

Odamzodning xayolot dunyosi (fantaziysi) nihoyatda keng. Bir toifa bu quvvatni yaxshilikka, xususan, ilmga sarflasa, boshqasi yovuzlik yo'liga sochadi. Hayvonlarning ayrimlarini «vahshiy» deb sifatlaymiz. Ularda aql yo'q. Vahshiyligidan maqsad – qorinni to'ydirish. U faqat shu yo'l bilan yashaydi. Yo'lbars sholg'om yeya olmaydi.

Ma'lumingizki, ayrim odamlarni ham «vahshiy» deb ataydilar. Vahshiylik yoki yovuzlik – zulmning cho'qqisi hisoblanadi. Odam qorin to'ydirish uchun vahshiylik qilmaydi, balki o'z ko'ngliga orom berish uchun o'zga bir kishini qaqshatadi. Yo'lbars o'ljasini poylaydi, quvlaydi, bo'g'zidan oladi, nihoyat, qornini yorib to'yanicha yeysi. To'ygach, nari ketadi. Bizning nazarimizdagi vahshiyligi bir tarzda davom etadi. Bugun bir turda, ertaga o'zgacharoq vahshiylik qilmaydi. Odamzod esa ongini zulmning xilma-xil turlarini kashf etishga sarflaydi. Toshkent hukmdori Azizbekning «O'tkan kunlar» romanida tilga olingan zulmlari orasida «chayon solig'i» ham bor. U zolim amri bilan mahalla ahli chayon topib, topshirar ekan. U esa zindondagi aybdor

ustiga shu chayonlarni bitta-bitta tashlab, uning azoblanishidan lazzatlanar ekan. Buni Yevropa ilm tilida «sadist» deb ataydilar. Ana endi hayvonning vahshiyligi bilan odamning vahshiyligini solishtirib ko'ring. Men esam fikr doirangizning yanada kengayishiga asqatar, degan umidda yana bir masalni bayon qilaman.

Yana bir masal. Bir to'rg'ay bir filning yo'li ustida o'ziga uya qurib, tuxum bosdi. Fil hamisha shu so'qmoqdan yurib suv ichgali ko'l bo'yiga borardi. Bir gal fil to'rg'ayning uyasini toptab, tuxumlarini yanchib o'tib ketdi. To'rg'ay bu baxtsizlikdan nola chekib, qushlar yoniga bordi va fildan shikoyat qildi. Qushlar: «Biz filni nima ham qila olardik, biz kuchsiz parrandalarmiz», deb nolishdi. «Iltimos qilaman, siz men bilan borib, filning ko'zlarini cho'qilab tashlang, – dedi to'rg'ay. – Ana undan keyin men uning boshiga qanaqa sho'rliklar yog'dirishni o'zim bilaman». Qushiar to'rg'ayga ergashib borib, filning ko'zlarini cho'qib, ko'r qildilar. Shundan keyin fil bechora na suv ichish, na ovqat topib yeishning ilojini qila oldi. Turgan joyida nima topsa, shu bilan kifoyalanib kun kechiradigan bo'ldi. To'rg'ay buni ko'rgach, alamiga chidolmay, hovuz yoqasiga kelib qurbaqalarga fil ustidan shikoyat qildi. Ular: «Biz kuchli filga qarshi nima ham qila olardik?», dedilar. To'rg'ay aytdi: «Siz fil turgan joyga yaqin bo'lgan bir chuqurning chetiga borib, o'sha yerda baland ovoz bilan vaqir-vuqir qilsangiz, fil sizning ovozingizni eshitib, u yerda suv bor ekan, deb yoningizga boradi-da, chuqurga qulab ketadi». Qurbaqalar bunga rozi bo'ldilar. Chuqur chetiga borib qurillay boshladilar. Suvsizlikdan qiynalgan fil qurbaqalarning ovozini eshitib, ular tomon yo'l oldi va chuqurga yiqlilib halok bo'ldi...

Bu masaldan ikki ma'no uqish mumkin: birinchisi, kuchga ishonib, manmanlikka berilganning halokati. Bunga to'rg'ayning xitobi misol: «Ey, o'z kuchiga ishonib, menga haqorat ko'zi bilan boqqan zulmkor! Jussam kichkina bo'lsa-da, zo'r aql egasi ekanligimni ko'rsatdim. Sening gavdang ulkan bo'lsa-da, aqling qisqa ekan...» To'g'ri, har qanday kuchni aql bilan ishlatilgan tadbir halok qila olishi mumkin. Lekin masaldagi mantiqqa e'tibor bersak, zolim fil emas, to'rg'ay bo'lib chiqadi. Fil uning uyasi va tuxumlarini atayin bosmadi. To'rg'ay esa aqlimi zulm uchun ishlattdi. Axir deydilar-ku: «Suvda timsoh bilan birga suzmoq tahlikalidir. Lekin bu yerda gunoh timsohda emas, uning yashaydigan yeriga borgan odamdadir. Agar kimda-kim o'zi ilonning og'zidan zaharini olib ichsa, ilon aybdor emas. Kim sherning g'origa kirmoqchi bo'lsa-yu, sher hujumidan emin bo'lamana, desa bekor aytibdi».

Ba'zilar zolimlarning zulmidan bezib: «Xudo bunaqalarning jonini ola qolmaydimi!», – deb zorlanishadi. Odamlar zolimning tezda jazo topishini istashadi. Holbuki, ularga qachon va qanday jazo berishini Alloh Taolonning o'zi biladi. Taksiga benavbat o'tirib, boshqalarning ko'ngliga ozor berganlarni Alloh Taolo bir necha daqiqa o'tgach jazolaganday tuyuladi. Ular faqat o'sha aybiari uchun jazo topdilarmi? Ehtimol, gunohlar to'plana-to'plana so'ng jazoga mubtalo bo'lgandirlar. Xuddi quyidagi hikoyatdagi kabi.

Hikoyat. Qadim zamonda zolim, dilozor boy bor edi. Kambag'allarga jabr-zulm o'tkazib, ularning bozorga keltirgan o'tinlarini arzon-garovga sotib olib, qimmat bahoga pullardi. Kambag'allar bu savdogarning zulmidan tang ahvolga tushib qoldilar. Bir kuni zolim bir bechoraning o'tinini zo'rlik bilan tortib oldi. O'tinning yarim bahosini ham bermadi. Kambag'alning ko'ngli ozor chekdi. Boyni qarg'ab-qarg'ab ketdi. Bu voqeani ko'rib turgan bir insof egasi:

– Sen kabag'allarga jabr-u jafo qilma, g'arib ko'ngillarini vayron etma, yetimlarning ko'zlaridan qonli yosh oqizma, bu yaramasliklaringdan qayt, – deb nasihat qilsa ham, boy quloqqa ilmadi. Bu voqeadan ko'p o'tmay, boyning uyiga o't tushdi, bor mulki kulga aylandi. Dunyo ko'ziga ko'rinish, «uyimga o't qayerdan tushganini bilolmay hayronman», deb yaqinlariga arz qilib o'tirganda nasihatchi insof egasi kelib qoldi-da, unga javob berdi:

– Hayron bo'lma, jabr-u zulmingdan tang holga kelgan bechora kambag'allarning siynalaridan chiqqan faryod o'ti jamlanib, sening uyingni kuydirib tashladi.

Rivoyat. Isfaxonlik bir yigitning yonida o'n ming oltin pul bor edi. Sayohatga chiqib, yo'lda ketayotganida kechani bir qishloqda o'tkazishga ahd qilib, bir uydan boshpana so'radi. Uy sohibi marhamat qilib, xonalardan birini uning ixtiyoriga berdi, izzat-ikrom ko'rsatib, taom keltirdi. Istirohat vaqtiga yetganda uy sohibi:

– Agar yoningizda oltinmi yoki boshqa qimmatbaho buyummi bo'lsa, menga berib qo'ying. Agar o'g'rilar sizda tilla borligini sezib, izingizdan tushishgan bo'lishsa, bu xonada yolg'iz topib, yana aziyat yetkazishmasin, – dedi.

Yigitga bu gap ma'qul kelib, oltin to'la xaltani unga berdi. Biroz o'tgach narigi xonadan er-xotinning nimanidir talashib, janjallasha boshiagani eshitildi. Yigit tanimagan odamga boyligini berib qo'ygandan pushaymon qilib, uni chaqirdi. «Aziz birodar, men subhi sodiqda ketaman. Sizni uyg'otib, besaranjom qilishni istamayman. Xaltamni bera qoling», dedi. Uy sohibi uning iltimosini darhol bajardi. Xaltaning ipi yechilmagan, muhri ham buzilmagan edi. Shunday bo'lsa ham,

xaltani olib, oltinlarini sanadi. U odamning pok vijdonli ekaniga ishonib, gumonsiragani uchun o'zidan o'zi ranjidi. Har on o'zini Tangrining huzurida deb bilgan kishining qo'lidan yomonlik kelmaydi. Uy sohibi shunday kishilardan edi. Ammo...

Yana birozdan so'ng qo'shni xonadagi janjal avjiga chiqdi. Yigit darchaga yaqinroq borib quloq tutdi. G'azablangan xotin eriga qarab baqira boshladi:

– Ajab ablah, nodon kishi ekansiz! Qo'lingizga shuncha boylik tushganda, qo'lidan boy berdingiz, u musofirni yo'q qilib, oltinlariga ega bo'lsak, kim ham bilardi?!

Bu gaplarin eshitib, yigitning yuragiga vahima tushdi. Xaltasini oldi-yu, baland daraxt tepasiga chiqib, shoxlari orasiga yashirindi. Bu xonadonning yigirma yoshlar chamasidagi bevosh o'g'li bor edi. O'sha kecha ham g'irt mast bo'lib kelib, o'z xonasiga yeta olmay, musofir yigit yotgan xonaga kirib, uning o'rniغا yotib oldi. Pok vijdonli uy sohibi «Agar o'g'rilar sizda tilla borligini sezib, izingizdan tushishgan bo'lishsa, bu xonada yolg'iz topib, yana aziyat yetkazishmasin», deganda shu o'g'lini nazarda tutgan edi.

Eri uqlab qolgach, xotin sekingina o'rnidan turdi-da, katta tosh olib, mehmonxonaga kirdi. Musofirning o'rniда yotgan o'g'li boshiga bir urib, uni o'ldirdi. Keyin oltin to'la xaltani qidirdi. Topa olmagach, chiqib, erini uyg'otdi:

– Musofir o'ldi, tong otmay turib, jasadini ko'maylik, xaltasini topaylik, – dedi.

Er xotiniga la'natlar o'qib, mehmonxonaga kirib, chiroqni yoqdi. Boshi yorilib, o'lib yotgan o'g'lini ko'rgan xotinning esi og'ib qoldi.

– Yovuzlikning jazosi shu bo'ladi, – dedi vijdon egasi. – Begunoh bir kishi uchun dor qurban eding, unga o'zing osilding. Endi dod-faryoding foyda bermaydi.

Imtihon dunyosida odam bolasi hamma narsani ko'radi. Muhimi, yomonlikka ro'para kelib imtihon qilinayotganini unutmasa bas. Har qanday yomonlikni daf etish uchun aqlni ishlatish kerak. Aqlni ishlatmagan onda yomonlik g'alaba qila boshlaydi. Bu sharafli hadisni hamisha yodda tutish kerak: «Farazan bir tog' ikkinchi tog'ga zulm qilsa, zulm qiluvchi tog', albatta, mayda-mayda qilib yuboriladi». Ya'ni, zulm shunday yomon xulqki, u aslo kechirilmaydi. Bu insonlar va hayvonlar uchungina emas, hatto tog' kabi jamodot (noorganik jismlar) lar ham bir-biriga ta'adiy (hujum) qilsa, albatta, o'chini olib beriladi. Yaxshilik bilan yomonlik, foyda bilan ziyonning farqiga bormaydigan ahmoqlardan boshqa hech kim o'zgalarga zulm qilishni o'zlariga ravo ko'rmaydilar. Yolg'iz johillargina o'z ishlarining nima bilan tamom

bo'lishini bila olmaydilar. Aqlli odam o'ziga ravo ko'rmaganni o'zgaga ham ravo ko'rmaydi.

Biz sabr qllishga buyurilganmiz. Lekin bu har qanday zolimga tobe bo'lib, zulmiga chidab yashayver, degani emas. Ya'ni, nohaq tajovuz va zulm yetganda xor-u zor bo'lib qolmay, izzatlari, vatanlari uchun dushman ustidan g'olib kela olish kerak. Bu ham odamiylik uchun shart bo'lgan sifatlardan. Zotan, zolimning zulmidan qo'rqib, haqsizlik,adolatsizlikka qarshi tura olmagan odam komil inson hisoblanmaydi. Lekin banda zulmga zulm bilan javob qaytarishni qasd qilmaslik kerak. Ba'zilar birovdan zulm ko'rganlaridan so'ng go'yo taqdirga tan berganday yuraveradilar-u, payti kelganda o'ch oladilar.

«Har qanday yomonlikning jazosi xuddi o'ziga o'xshagan yomonlikdir» («Sho'ro» surasidan). Bunga hayotda misollar ko'p. Har bir yomonlikning o'ziga yarasha jazosi mavjudligiga quyidagi masal misol bo'la oladi.

Masal. Halab viloyatidagi o'rmonda yashovchi bahaybat sherning qiladigan ishi faqat qon to'kish edi. Qoraquloq degan mulozimi uning sitamkorligi va qonxo'rligidan qo'rqib, xizmatni tark etishga qaror qildi. Bir kuni qoraquloq o'rmon chetiga chiqib, taqdirini o'ylab o'tirgan edi, bir sichqonning jahd-u jadal bilan daraxt tomirini kemirayotganini ko'rib qoldi. Joni og'rigan daraxt tilga kirib: «Ey, dilozor va sitamkor, nima uchun jonim rishtalarini qirqyapsan?», deb nola qildi. Sichqon uning nola-yu zoriga e'tibor bermay, o'z ishini davom ettiraverdi. Nogoh bir burchakdan ilon chiqib, sichqonga hamla qildi va yamlab, yutib yubordi. Qoraquloq buni ko'rib, «dilozorning jazosi ozor ekan», degan xulosa chiqarib oldi.

Shu vaqt tipratikan kelib, ilonning dumidan tishladi-yu, boshini ichiga tortib g'ujanak bo'lib oldi. Ilon jon achchig'ida unga o'zini ura boshlagan edi, a'zoyi badanini tikanlar tilka-pora qilib yubordi. Qoraquloq ilonning o'limidan ham ibrat oldi. Ilon o'lgach, tipratikan boshini chiqarib, o'ljasini yedi. Qorni to'ygach, koptokdek yumaloq bo'lib olib, daraxt soyasida rohatlanib dumalayverdi. Bu on qorni och tulki keldi. Tipratikanning nayzalarini ko'rib, uni hiyla bilan o'dirmoqchi bo'ldi. Tipratikanni yumalatib, qorniga yozildi. Tipratikan «yomg'ir yog'ayapti, shekilli», deb o'ylab, boshini chiqargan ham ediki, tulki bir hamla bilan uni cho'rt uzdi, bo'shashib, qorni ochilib qolgan tipratikanni ishtaha bilan yeb oldi. Shu vaqt bo'riga o'xshagan vahshiy it kelib, tulkini turgan yerida bo'g'ib, uning go'shti bilan och qornini to'yirdi.

It dam olishga hozirlik ko'rayotganida bir qoplon kelib, uning bo'g'zidan oldi. Qoplon itni yeb ado qilishga ulgurmagan edi, ovchi

kelib uni bir o'q bilan jo-bajo qildi. Qoplonning joni hali uzilmagan edi, u yerdan bir otliq o'tib qoldi. Qoplonning terisi yoqib qolib, qilichini yalang'ochladi-yu, ovchining boshini uzdi. Qoplon terisini shilib olib, yo'lga tushdi. Yuz qadam ham yurmagan ediki, oti qoqilib, o'zi yerga yiqildi. Gardani sinib, shu on o'ldi.

Qoraquloq bularni ko'rgach, sherga kelib safar qilmoqqa undan ijozat so'radi.

– Mening davlatim soyasida osoyishta hayot kechiryapsan. In'om-larimdan bahramandsan, tag'in nima uchun ketmoqchi bo'lib qolding? – deb ajablandi sher.

– Agar ketmasam, g'amdan yuragim yorilishga yetdi, dardimni aytsam, boshim xatarda. Agar omon qoldirishga ont ichsang, aytaman, – dedi qoraquloq. Sher va'da bergach, dilidagini bayon qildi: – Qilayotgan ishlaring xaloyiqqa ozor va begunohlarga sitam ekanligini ko'rib turibman. Uning oqibatidan qo'rqqanimdan xizmatingni tark etmoqchiman. Sen tufayli boshimga yomon kunlar kelishi mumkin. Bu dunyoni tog'ga o'xshatadilar. Uning orasida turib nima deb baqir-sang, o'sha so'zning aksi sadosini eshitasan... Men bugun birovlar-ga ozor yetkazgan kimsaning, albatta, jazoga mustahiq bo'lishining guvoхи bo'ldim...

Qoraquloq ko'rganlarini sherga bir-bir bayon qildi. Sher mag'rur va g'azabnok bo'lgani sababli mulozimining nasihatlarini o'ziga olmadи. Shundan keyin qoraquloq uning xizmatidan chiqib, yo'lga ravona bo'ldi. G'azabidan tushmagan sher unga jazo berish qasdida izidan tushdi. Qoraquloq uning bu qora niyatini sezib, o'zini tikonzor orasiga urib, yashirindi. Sher uni ko'rmay o'tib ketdi. Qarshisida ohuning ikki bolasi o'tlab yurganini ko'rib, quvondi. Bolalarini qo'riqlab turgan ona ohu sherni ko'rgach, faryod qildi:

– Bu ikki norasida go'dakni yeganing bilan to'ymarysan. Yalinaman, nuridiydalarim firog'ida meni yig'latma, bag'rimni qon qilma! Axir sening ham farzandlaring bordir. Ularga ham balo yetishidan qo'rq, menga zulm qilsang, o'zing jazosiz qolmagaysan!

Haqiqatan ham bu urg'ochi sherning ikki bolasi bor edi. Sher ohu bolalariga qasd qilib turganida, ovchi kamon o'qi bilan shervach-chalarni mo'ljalga olayotgan edi. Bu yerda sher ohuning nolayi zoriga parvo qilmay, bolalarini yedi. U yerda esa ovchi uning ikki bolasini otib, terisini shilib ketdi. Ohu go'shtidan rohatlangan sher maskani-ga qaytib kelib farzandlarining o'ldirilganini bildi-yu, zor-zor yig'ladi. G'am daryosiga cho'kib o'tirganda qo'shnisi shag'ol chiqib, hol so'radi. Sher bo'lgan hodisani aytib berdi. Shunda shag'ol dedi:

– Har bir narsaning avvali ham, oxiri ham bo’ladi. Umr nihoyasiga yetib, ajal kelganda, uning chorasi ko’rib bo’lmaydi. Dunyoning ishi shunday. Har bir g’am orqasidan shodlik, har bir shodlik orqasidan kulfat keladi. Otalarimiz, qazoning ishiga chidashdan boshqa chora yo’q, deganlar... Yetar, qo’y, oh-u fig’on ko’tarma. Qilgan ishlaringni ko’z o’ngingga keltir. Sen boshqalarga bundan ham og’ir kulfatlar yetkazgansan. Kim nima qilsa, o’sha narsa uning oldiga keladi. Agar sen bu yovuzliklaringga barham bermasang, bundan ham ko’proq musibatlar ko’rasan. Rohatda yashamoqchi bo’lsang, o’zingdan zaif-larga aziyat berma. Sen o’ldirgan jonivorlarning ota-onalari yo’qmidi? Ayriliq va hijron dardi ularning qalblariga o’t yoqib, yuraklariga dog’ solmaganmikin? Agar qon to’kish bilan mashg’ul bo’limganiningda, bunday musibat sening boshingga tushmas edi...

Qissadan hissa chiqarish uncha mushkul emas. «Odamlarga zulm qiladigan va yerda nohaq hadlariidan oshadigan kimsalarni ayblash va zulm-u zo’ravonliklari uchun jazolashgagina yo’l bordir. Ana o’shalar uchun alamli azob bordir» («Sho’ro» surasidan). Yana bir hikmat: hayvon ruhli kimsa yirtqich kabi bo’ladi. Yirtqichlikdan voz kech-da, inson ruhli bo’l!

Biz zulm haqida so’z ketganda ko’proq shaxsning shaxsga nisbatan yomonliklarini nazarda tutamiz. Chindan ham odamlar orasidagi o’zaro zulm yildan yilga ko’payib, tobora vahshiylashib boryapti. Zulmning yangi-yangi turlari paydo bo’lyapti. Ma’lumotlarga ko’ra, bir soatda dunyo bo'yicha ikki yuz ming jinoyat sodir bo’ladi. Bir qotilning ikki-uch yoki undan ko’p odam joniga qasd qilishi hisobga olinsa, bir soatda yarim millionga yaqin mazlum azob chekadi. Buning sababi haqida ko’p bahslashadilar. Bizningcha, ortiqcha bahsga o’rin yo’q. Har qanday jinoyat, zulmning assosi ma’naviy qashshoqlik. Boshqacha bo’lishi mumkin emas. Zolim yahudiy bo’ladimi, nasroniy yoki butparastmi, yo musulmonmi ma’naviy qashshoqligi tufayli bu gunohdan o’zini to’xtata olmaydi. Sinagogaga boruvchi yahudiy, cherkovda ibodat qiluvchi nasroniy, butxonadagi butparast yoki masjidda besh vaqt namoz o’quvchi orasida ham biron-bir zolimni uchratish mumkin.

Bir hukmdor ibodat uchun borayotgan edi. Mulozimlari unga yo’l bo’shatish uchun yo’lda uchraganlarni qamchilar edilar. Shunda kaltak yeganlardan biri hukmdorga qarata xitob qildi:

– Ey, sen, zolim hukmdor! Qilgan amalingdan xabardormisan? Parvardigor sening yashirin zulmlaringdan jumlayi jahonni asrasin! Ibodat uchun ketayotib, yaxshi ish qildim, deb o’ylayapsanmi? Yaxshiling shu bo’lsa, kim biladi, yomonliging qanday bo’lar ekan?

Shaxsning shaxsga yomonligidan tashqari foniy dunyoda «xalqaro zulm» degan tushuncha ham bor. Qadim zamonlarda odamlar qa-

bilalarga bo'linib olib, bir-birlariga zulm qildilar. Keyin katta-kichik davlatlarga birlashib, zulmlarini shu miqyosda davom etdilar. Bir kishidan «Nega urushga bormading?», deb so'radilar. «Men dushmanlardan birontasini tanimasam, ular ham meni tanimasa, nega borib urishayin?», deb javob berdi u.

Dunyoda yashab turgan odam bolalari vatanlari, millatlari, irqlaridan qat'iy nazar, og'a-ini ekan haqidagi haqiqatni barcha idrok qilar, deb o'ylayman. Meni o'ylantiradigan narsa: asli nasabiari bir ekanini bilganlari holda odamlar o'zaro yovlashadilar. Katta-kichik urushiarni boshlashdan charchamaydilar. Ajablanarlisi shuki, nasroniy nasroniyni qiradi, butparast butparastni, musulmon musulmonni... Jang maydonining u tomonidagisi ham, bu tomonidagisi ham Xudoga bir xilda munojot etadi: o'ziga omonlik, ro'parasidagilarga esa o'lim tilaydi. U dushman deb hisoblab, o'lim tilayotgan odamining kim ekanligini bilmaydi. Uning ham oilasi, farzandi taqdirini o'ylab, ruhan azob chekayotgani ham noma'lum. Urush qaysi bir tomon uchun g'alaba bilan yakun topadi, ammo jonini garovga tikkan, muhoraba azoblarini totgan jangchi uchun hech qanday manfaat yo'q. U qiyomat janglardan omon chiqqaniga shukr qiladi, xolos.

Kaminani uzoq yillardan beri ko'nglimi xira qilib turuvchi bir muammo bor: diqqat qiling-a, Odam bolalari go'yo aqlga suyanib hayot kechi-rayotganga o'xshaydilar. Aslida shundaymi? Qarang-a, ko'p-ko'p kashfiyotlar qildilar, koinotga uchdilar, fazo bag'rida yashashni o'rgandilar. Suv osti kemalari yasadilar, suv ostida yashashni ham o'rgandilar. Hal bo'lmayotgan muammo shuki, yer yuzasida tinch, ahil-inoq, halovat bilan yashashni ming yillardan beri o'rgana olmayotirlar.

Alloh Taolo «urushmanglar, bir-birlaringga zulm qilmanglar», deb buyurgani bilan urushaveradilar, urusha turib, Yaratgandan panoh so'raydilar, qiradilar, qiriladilar...

Yigirma yil muqaddam Makkayi mukarramada, Baytullohda, hajar ul-asvat qarshisida ikki hoji yonma-yon ibodat qilishardi. Ularning birlari eronlik, ikkinchisi Iroqdan edi. Bir din, hatto bir mazhabdagi bu ikki odam bir necha yil avval o'z mamlakatlari manfaati uchun qo'lga qurol olgan edilar. Jang maydonining ikki tomonidan joy olib, bir-birlarini o'ldirmoq qasdida o'q uzgan edilar. Ulug' marhamatli Allah Taolo ularning jonini saqlab qolib, bu muqaddas uyda yonma-yon qo'ydi. Namozdan so'ng ular bir-birlariga salom berib, tug'ishgan birodarlar kabi quchoqlashib ko'rishdilar.

Odam bolalari hamisha shunday yashasalar bo'lmasmi ekan...

Rumiy hazratlari «Biz bu dunyoga bir parcha kafanlik ishlab topish uchun kelganmiz», deganlar. Topganimiz, oqibat bizga nasib etuvchi

narsa shu ekan, talashmoqdan, zulm qilmoqdan, zulm ko'rmamoqdan qanday naf bor?

Janjallar, urushlar ixtiloqlar tufayli paydo bo'ladi. Hozirgi urushiar-ning ikki assosi bo'lsa, biri – boylik ilinji, boshqa xalqlar hisobiga yana-da boyish, ikkinchisi – diniy ixtilof. Ko'pincha birinchi sabab bilan ikkinchisi qo'shilib ketadi yoki birinchisi ikkinchisini o'ziga libos qilib oladi. Yoki zolim davlat o'z zulmini yashirish uchun ikkala sababni berkitib, boshqa liboslarda ko'rsatishga urinadi.

Biz «zulm» deganda ko'proq qotillik yoki hukmdorlarning berahm-ligini tushunamiz. Har birimizda yomonlik va zulmning (hech bo'lma-ganda!) zirapchasi mavjudligini, bu zirapcha bilan birovga ozor berib qo'yganimizni sezmaymiz. Oldingi suhbatimizda hatto jonivorlarga ham rahm-shafqat qilish kerakligi haqidagi amrlar, fikrlar bayoni bilan tanishdingiz. Bu mavzuni davom ettiradigan bo'lsak, hamonki, jonivorlarga rahm-shafqat qilinishi lozim ekan, demak, ularga zulm qilmoqlik mumkin emas.

Hazrati shayx Samadoniy Boyazid Bistomiyidan «SHayxingiz kimdir?», deb so'radilar. Aytdilar: «Bir xotindir». «Ne vajh ila?», deb ajab-landilar. Dedilar: «Bir kuni vajd va tavhid shavqi bilan sahrodan ketar edim. Bir xotinga duch keldim. Bir qop uni bor edi. «Shuni eltgin», dedi. Mening kuchim yetmas, deb bir arslonga ishorat qildim, qopni unga yukladim. Ammo karomatim izhoridan qo'rqib, xotinga dedim-ki: «Bozorga yetgach, kimni ko'rdim deysan?» Xotin: «Zolim va ra'no Boyazidni ko'rdim, degayman», dedi. «Nega?» deb ajablandim. Dediki: «Bu arslonni Alloh yuk uchun yaratdimi? Nega yuk yuklatursan? Sen istaysanki, shahar qavmi sening arslonga yuk ortganining ko'rsinlar-u seni sohibi karomat desinlarmi? Bu ish zolimlik emasmi?». «Ra'nolikdir», deb yig'ladim, tavba qildim». («Ra'nolik»ning «mag'rurlik, o'zini chiroli ko'rsatmoq» ma'nosi ham bor).

Rasululloh (s.a.v.) alomat-belgi qilish uchun yuziga tamg'a bosilgan bir hayvon yonidan o'tib qoldilar. Shu vaqtida u hayvonning ikki burun teshigidan tutun chiqayotgan edi. Shunda Rasululloh (s.a.v.): «Mana shu ishni qilgan kishiga Alloh Taolonning la'nati bo'lsin! Hech kim biron maxluqning yuziga tamg'a bosmasin va yuziga urmasin», dedilar.

Jonivorlarni urib azob berishda bu sharafli hadisga amal qiladigan-lar oz. Molni ham, eshakni ham, hatto yuvosh hisoblangan qo'yni ham ayamay uradiganlar ko'p uchraydi. Holbuki, to'xtab turgan ot ustida ortiqcha o'tiraverish ham zulmga kiradi. Bu borada chavandozlarga ham tanbehimiz bor. Uloq musobaqalarida ko'ramiz, qadrdon do'stdek bo'lib qolgan otlarni ayamay savalab qoladilar yoki ot ustida soatlab o'tirib tomosha qiladilar. Qarab, achinib ketasan kishi: ot bechoraning depsinib-depsinib, pishqirib-pishqirib qo'yishdan o'zga chorasi yo'q...

Jonivorlarga azob beruvchilar bu hadisni ham unutmasinlar: «Qiyomat kuni zimmangizdag'i haqni, albatta, o'z egalariga topshirasizlar, hatto shoxsiz qo'y uchun shoxli qo'ydan ham o'ch olinadi» (Ya'ni, Qiyomat kuni qasos olinishi muqarrar. Hatto bu dunyoda bir-biriga zulm qilgan hayvonlar ham qasoskordir, deyilmoqchi). Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Kim bitta chumchuqni bekorga o'ldiradigan bo'lsa, u Qiyomat kuni Allohga: «E, Rabbim, falonchi meni bir manfaat yuzasidan emas, bekordan bekorga o'ldirdi», deb arz qiladi». Rasululloh (s.a.v.) chumoli uyasingining kuydirilganini ko'rib: «O't bilan azoblashga o't Egasidan boshqaning haqi yo'q», dedilar.

Ko'p uchratamiz, arining chaqishidan qo'rqib, uyasini kuydiradilar. Ba'zi bolalar jonivorlarni (masalan, mushukni) ushlab, benzin quyib yoqib, uning azoblanishidan rohatlanadilar. Tarbiya borasida bunga ham e'tibor qaratishmiz kerak ekan.

To'g'ri, tirikchiligidan uchun jonivornarning qonini to'kamiz. Lekin qon to'kishda ham zulmdan ehtiyyot bo'lish lozimligini ayrim qassob birodarlarimiz bilishmaydi. Ularga bu sharafli hadisni eslatamiz: «Alloh Taolo har bir narsaga yaxshilikni vojib etgandir. Agar o'ldirsangiz, chiroyli o'ldiring. So'ysangiz, chiroyli so'ying. Pichog'ingizni o'tkirlang va so'yaningizdan keyin dam bering». Pichoqni o'tkirlamay turib hayvонни yotqizish joiz emas. Bir kishi pichog'ini o'tkirlamay turib, qo'yni so'yish uchun yotqizganini Payg'ambarimiz (s.a.v.) ko'rdilar-da: «Buni ikki marta o'ldirishni xohlaysanmi? Yotqizishdan oldin pichoqni o'tkirlasang bo'lmaydimi?», dedilar.

Har birimiz hayotimiz davomida bilibmi yo bilmaymi yomon ish qilib qo'yan ekanmiz, kimnidir ranjitgan ekanmiz yoki kimgadir nisbatan qandaydir darajada zulm qilgan ekanmiz, aql ko'zi bilan o'zimizga qarab, aybimizni bilishimiz va kattami kichik yomonliklardan tiyilishimiz kerak.

QACHONKI AQL KETSA...

Zulm ko'p hollarda g'azabning farzandi o'laroq tug'iladi. «Jahlimni chiqargan edi, o'zimni tiya olmadim» degan gaplarni eshitib turamiz. To'satdan uyg'ongan g'azab zulmni dunyoga keltiradi-yu, o'zi birozdan so'ng so'nadi. Lekin dunyoga keltirgani zulm darrov o'la qolmaydi. Aksincha, uning bolachalari ham tug'ilaydi.

Umidimiz yulduzlari, siz ham ba'zan g'azablanasiz. Do'stingizni urib yuborasiz yoki so'kasiz. Sizdag'i g'azab daraxti ko'p meva bermaydi. Hatto quriganday bo'ladi. Lekin, diqqat qiling: ildizida jon qolgan. Ozgina sharoit tug'ilsa, shox ota boshlaydi. Kattalardagi g'azab boshqacharoq, buni o'zingiz ham ko'p kuzatgansiz. Badjahl odam

sizga ham yoqmaydi, to'g'rimi? Lekin o'sha odam ham yoshligida g'azabnoklardan nafratlangan. Nafratlangani holda, nima uchun o'zi shunday illatga yo'liqdi? Keling, shu savolga birgalikda javob topishga urinaylik, toki, siz ulg'ayganingizda g'azab illatidan forig' bo'lib, hilm fazilati bilan ziynatlaning.

Go'zal xulq qahr-g'azab kelganida bilinadi. Qahr-g'azabiga g'olib bo'lgan odam o'z rohatini ta'min etadi. Muloyimlik daraxtini ekkan kishi salomatlik mevasini teradi. Inson g'azabini yengmagunicha, qalbidagi yomonlik vasvasalaridan qutulib, komil inson bo'la olmaydi. Yomon qalbni to'g'rakash niyat va amalga bog'liqdir. Kishi nafsi xohishi va ehtirosini yengmagunicha, saodatga erishmas. G'azabini yengmagan axloqini yo'qotadi.

Voqeа. Bir fozil odam tor yo'lidan o'tayotib, g'oyatda johil va mutakabbir kishining oyog'ini bilmasdan bosib oldi. U johil birdan g'azablanib o'shqirdi:

– Qanday odamsan! Oyog'imni bosib olding-ku! Ko'zingga qarab yursang bo'lmaydimi yo ko'rmisan?!

Fozil odam uning o'shqirishiga javoban dediki:

– Aziz birodar, ko'zim ko'r emas, yo'l torligi sababli ehtiyotsizlik qilib, bilmasdan oyog'ingizni bosib oldim. Buning uchun uzr so'rayman, uzrimni qabul qilib, gunohimni kechirishingizdan umidvorman.

Oliyanob, tarbiyalı, axloqli odamlar mana shunday bo'ladilar. Ul zotlar barchaga maqbul va marg'ub, johillar esa mardud va nomaqbuldirlar.

Bayon etilgan voqeaga bozordami yo avtobusdami ko'p duch kelimiz, to'g'rimi? Bir tomon o'shqirganda ikkinchi tomonning muloyimlik bilan javob berib, uzr so'rashiga esa kamroq guvoh bo'lamiz. Birinchi tomon baqirganda, ikkinchi tomon atay qilmagani uchun o'zini mutlaqo aybsiz deb bilib, u ham baqirib javob beradi. Oqibat janjalga aylanadi. Ha, zulm va beshafqatlik aynan g'azabni yenga olmaslikdan boshianadi. «Achchiq bo'lsa-da, o'ta shirin nima?», deb so'ralganida: «Kuchli g'azabni ichga yutish», deb javob bergen ekanlar. Alloh Taolo deydi: «Ey, Odam farzandi, g'azab kelganda Meni yodingga olgil, Men ham seni g'azabim kelganda yodimga olurman» (Hadisi Qudsiydan). Bu xitobda «G'azabingni yengganing uchun seni mukofotlayman, halok qiladigan kishilarga seni ham qo'shib halok qilmasman», degan Alloh Taolonning marhamati bor.

Rasululloh (s.a.v.) «Sizlar pahlavon deb kimni hisoblaysizlar?», deb sahabalaridan so'radilar. Ular: «Biz kurashda hech kimdan yiqilmaydigan kishini pahlavon deb bilamiz», deyishdi. Rasululloh: «Unday emas, balki jahli chiqqan vaqtda kim o'zini tiya olsa, o'sha kishi pahlavon ataladi», dedilar. Yana dedilar: «Qachon jahlingiz chiqsa, jim turishga o'rganing».

«Yomon qiliqli odam – badfe'l, – deb yozganlar hazrat Navoiy. – Achchig'i tez bir baloga giriftor, bir ofatga mubtalo badbasharadir. Bular qayon borsa, balodan qutulmas. Har yerga qochsa ham ofatdan xalos bo'lmash. Yomon qiliq – g'olib dushmandir va qahrli yovdir. Yomon qiliqli kishi esa doim unga mag'lub va vujudi undan majruh». G'azab – baxt saroyi yo'lidagi shafqatsiz qaroqchidir. Bu qaroqchini yenga olmagan kimsa baxt saroyiga yetishmoqlikdan umidini uzaver-sin. G'azab – sohibini yondirib kul qiladi, boshqalarga uchquni yetadi.

Hikoyat. Bir adolatli podshoh uzlatdagi zohiddan «Gxiratda gunoh uchun shafoatga nima vasila bo'la oladi?», deb so'radi. Zohid:

– G'azab chog'ida muloyimlik qilishda ma'no ko'pdir, – dedi.

– Bilamanki, tob keltirishlik – og'irlik qilishning zahromiz sharbati aql komiga katta zavq beradi. Ammo g'azab vaqtida hilmni nafsoniyatga hokim qilib bo'lmaydi. G'azab olovi shu'la urgan chog'da kishi o'zini zabit qila olmaydi, – dedi podshoh.

Zohid dediki:

– Men uch maktub blrib beraman va sen ularni o'zing ishongan va ixlos qo'ygan odamingga topshir. U senda g'azab alomatini ko'rganida, g'azab o'tining asarini fahmlaganida, birinchi xatni senga ko'rsatsin. Shunda shoyad foydasi tegib, nafs taskin topsa. Agar ko'rsaki, g'azab o'ti ul zulol bilan o'chmadi, ikkinchi nomani nazaringdan o'tkazsin. Agar sarkash nafs bu bilan ham rom bo'lmasa, uchinchi xatni ham bersin. Shunda shoyad g'azab shafqatga aylanib, g'azabnoklik zulmati zoyil bo'lsa. Harqalay, hilm va mehribonlik sening joningda mavjga kelishini umid qilsa bo'ladi.

Zohid yozib bergen birinchi xatning mazmuni: «Qudrat topgan chog'da inon-ixtiyorni yomon yo'nga undovchi nafs qo'liga bermagilki, abadiy halokatga boshlaydi». Ikkinchi xatda: «G'azab chog'ida notavon va tobe bo'lganlarga rahm qilgilib, to jazo vaqtida tobeler senga mehribon bo'lgayilar», deb yozilgan edi. Uchinchisida esa: «Hukm qilishda shariat chegarasidan chetga chiqma va hech bir holatda insofni unutma», deyilgan edi.

Rasululloh (s.a.v.) o'z nafslari uchun sira jahllari chiqmas, kechirimli va o'ch olmas edilar. Makka fath qilinganida, intiqom olish mumkin bo'lganda ham hammasini kechirgan edilar. Islom qo'shinidagi ayrim sarkardalar: «Agar dushman ustidan g'olib kelib, qo'nga tushirsak, qiyama-qiyma qilib tashlaymiz», deyishgandi. Faxri olam (s.a.v.) bunday g'azabga minganlarni yomon harakatlar sodir qilishmasin, deb qo'mondonlikdan olib, qo'shin ortidagi xizmatlarga qo'yganlar.

Risolatpanoh (s.a.v.) dedilar: «Kimda uch narsa bo'lmasa, mendan emas:

1. Johilning jahlini ketkazadigan (rad etadigan, pasaytiradigan) halimlik.

2. Odamlar bilan xush axloq munosabatda bo'lishlik.

3. Allohning ma'siyatlaridan, gunohlaridan saqlab turuvchi, yiroq tutuvchi parhezkorlik, ehtiyotkorlik».

Aslida bu uch narsa bir-biri bilan bog'liq. Kishiga qanday halimlik-salimlik kerak? Shunday halimlik-salimlikki, uning vositasida johilning jahlini, tajovuzini qarshilaymiz. Uni yumshoq, bosiq muomala qilib, jahlidan tushiramiz. Soddarоq aytsak, bir kishi asabimizga tegsa, darhol tepe sochimiz tikka bo'lmasligi, portlamasligimiz lozim. Aksincha, har qanday holatda ochiq chehrali bo'lishga harakat qilishimiz kerak. Chunki, ochiq chehra hikmatdan xoli emas, janjallli holatga barham bera olishi mumkin, ya'ni yong'in ko'tarilmay, so'nadi.

Jamiyatning salomatligi, barqrarorligi, baxt-saodati uchun ham har birimizning halim-salim bo'lishimiz shart! Ba'zan kuzatamiz: bolalikdan birga katta bo'lgan, «biz qiyomatli oshnamiz», «biz qirq yillik og'aynimiz» deb faxrlanadigan do'stlar ham bir-birining gapi ni ko'tarolmaydi, hatto bir-biriga qo'pol muomala qiladi. Bundan afsuslanamiz. Ularning bu harakatlari odamiylik tarbiyasi, odobini durust egallamaganliklarini bildiradi.

Bir kishi kelib, Allohning rasuliga (s.a.v.) dediki:

- Yo Rasululloh, menga nasihat qiling.
- G'azablanma! – dedilar.
- Menga nasihat qiling, – deb yana so'radi.
- G'azablanma! – dedilar.

Nasihat qilishni uchinchi marotaba yana so'radi. Yana dedilarki:

- G'azablanma!

Men ko'rinishi muloyim, lekin ichi g'azabga to'la kishilarga qarab bunday degim keladi:

– Ey, inson! Sen g'azabingni jilovlay olasanmi? G'azab kelganda ota-onaga qarab ham baqiradiganlardan emasmisan? G'azab kelganda xotini, farzandlarini uradigan johillardan emasmisan? G'azab kelganda do'stidan ham kechib yuboradigan nomardlardan emasmisan? O'ylab ko'r: ehtimol, bir marta bo'lsin, ota va onangga qattiq gapirgandirsan, xotining, farzandlaring, do'stlaringdan qay birinidir jahl ustida ranjitgandirsan. Endi sen bu uchun g'azabingni bahona qilma. G'azabni yenga olmagan o'zingni aybla! Aybla-da, tavba qil! Tavbaning qabul bo'lish shartini unutma: bu hol endi qaytarilmasligi kerak! Tili bilan tavba qilib, fe'l-odatini o'zgartirmaslik – yolg'onchilikdir. Tavbayi nasuh – juda samimiyl tavbagaga erishmoq qasdida bo'l. Vujudingni kuydira boshlagan jahl o'tini chidam, bardosh suvi bilan

o'chir. Qahr-u g'azab tikanlarini sabr-to'zim o'ti bilan yondir. Ahli donishning: «Qilich va nayza bilan hosil bo'lмаган ко'п исхлар хилмликila hosil bo'ladi. G'azab keltirgan zarar g'azablangan kishining o'ziga qaytadi», degan hikmatini unutma zinhor.

Hazrati shayx Hakim Termiziy (q.s.)ning ahl ayollaridan: «Shayx hazratlari hech qizishib, g'azab qilarmidilar?», – deb so'rashdi. Javob berdilar: «Shayx bizlarga hech g'azab qilmasdilar, aksincha, biz ul kishiga achchiq qilib, ozorlar edik. Bizdan ul kishiga ozor yetsa, o'shal kuni bizni yanada yaqinroq tutar va yig'lar edilar. Aytar edilarki: «Ilohi, men tavba qildim! Bularni sen yaxshilikka yo'llagin!».

Bir donishmanddan: «Xushfe'l, xushmuomalalikni yodimizda tutish oson bo'lishi uchun bir-ikki jumla bilan bayon eting», deb so'radilar. Donishmand dediki:

– Qahr-u g'azabni tark etish – barcha go'zal axloqni o'z ichiga oлади. G'azab zindoni eng jirkanch yaramas bir o'rindir. G'azabini tark qilmagan kishi haqqoniy va taqvodorlar martabasiga erishmaydi.

Bir johilning jahli burni ustida turar ekan, arzimagan narsadan asabiylashib, janjal chiqaraverarkan. Bundan bezor bo'lgan uyidagi-lari bir donishmanddan maslahat so'rashganida u: «Jahl kelsa – aql ketadi», degan maqolni aytgan ekan. Shu maqolni mulohaza qilib ko'raylik: balki aql ketganda jahl kelar? Qiziqqonlik, achchiqlanish, g'azablanish, shoshma-shosharlik, o'ylamay qilingan ish kechirimlikka zarba beradi, kishini beburd qilib qo'yadi.

Rivoyat. Qadim zamonda bir-birini nihoyatda sevuvchi oshiq-ma'shuqlar taqdirning taqozosi bilan ancha yillar ayriliqda yashashlariga to'g'ri kelibdi. Yigit sarbozlikka chaqirilib, uzoq o'lkalarda, jang-u jadallarda yigirma yil yuribdi. Yurtiga qaytib, uyiga kelib qarasaki, mo'ylabi sabza urgan yigit mast uyquda yotganmish. O'sha zahoti qalbida uyg'ongan gumon g'azabini to'lqlantirib yuboribdi. «Men yigirma yil senga talpinib yashagan bo'lsamu, sen yosh yigitlar bilan ishrat qilyapsanmi!», degan o'yda qo'shni xonada uxmlayotgan xotinini ham, bu yigitchani ham chopib tashlamoqchi bo'lib, shart qilichini chiqaribdi. Shu onda ustozining «Jahling chiqqanida, bir hukmga kelmay turib, avval qirqqacha sana», degan nasihatni esiga tushib, sanay boshlabdi. Ovozdan uyg'onib ketgan xotin qarasa, eri darg'azab holda qilich yalang'ochlab turibdi. Xotin dod solganicha chiqib, yig'lab-siqtab, bu yotgan yigitcha o'zining o'g'li ekanini tu-shuntiribdi.

«Qaysi narsalar odamga alam va pushaymonlik keltiradi?», degan savolga ahli donish: «G'azab, takabburlik va nojo'ya harakat», deb javob bergen. Bayon etilgan hikoyat bu fikrni quvvatlaydi.

Halimlik – yumshoq muomalalik, dunyo ishlarida g‘azablanmaslik odam farzandi uchun eng go‘zal fazilatlardan biri. Odam bu fazilatdan uzoq bo‘lsa, ya’ni jahlini jilovlay olmasa, g‘azab aqldan ustun keladi va oqibat gunoh ishlardan o‘zini to‘xtatishga ojiz bo‘ladi. Boshqalarga, ayni damda o‘ziga ziyon yetkazadi. Jahl tufayli qalbda g‘alayon ko‘tarilib, vasvasa kuchayadi. Dastlab ichkarida boshlangan g‘alayon tashqi ko‘rinishga ko‘chadi va insonning aft-angori qo‘rqinchli tus ola-di. Nafrat miltig‘ini g‘azab o‘qlari bilan o‘qlab, endi tepkini bosaman, deb turganda aql hayqirig‘iga qulok tutish va bu miltiqni uloqtirish – jasoratdir. Jasorat bo‘lganda ham iymon quvvatidan darak beruvchi jasoratdir. Hasan Basriy hazratlari aytganlar: «Ey, Odam farzandi! Har g‘azablanishing bir sakrashdir. Har sakrashing seni do‘zax tomon eltadi. Yana bir sakrasang, jahannamga qulaysan».

Biz turli bayonlarimizda ko‘pincha «g‘azab o‘ti» degan sifatdan foy-dalanamiz. Chindan ham g‘azab – o‘tdir. Shayton olovdan yaralgan. Yaqinlikni qarang! G‘azab o‘ti o‘z alangasi bilan badanlarni teshib o‘tib, yuraklarga qadar yetadigan do‘zaxning olovidan bir parchadir. G‘azab kul ostidagi cho‘g‘ kabi fursat poylab yotadi. Qotib ketgan qalb tubidagi kibr uni puflab, alanga oldiradi. Valiyullohhlardan biri: «In-sonning bitta tomiri shaytoni la‘inga borib ulangan. Inson qanchalik g‘azablansa, shaytonga shunchalik yaqinlashadi», degan ekan.

G‘azab shunday o‘tki, kishi eng yaqinlarini o‘ldirishdan yoki o‘lim tilashdan ham qaytmaydi. «Qarg‘ish» yoki «yomon duo» (duoyibad) deb ataluvchi illat haqida yana so‘z yuritishga to‘g‘ri keladi. Ayrim qarg‘ishlar dildagi «oh»ning samarasi o‘laroq aytildi. Kimgadir astoy-dil yomonlik tilanadi. Ba‘zan esa til uchida ham aytildi. Onalarning astoydil qarg‘amasliklarini yana ta‘kidlasam-da, ularning tilidan umuman qarg‘ish uchmasligini xohlar edim. Ba‘zan «afting qursin», deb qo‘yishadi. O‘zları buni yomon qarg‘ish deb hisoblashmaydi. Holbuki, buning zamirida ham o‘lim tilagi yotadi. «Qurib ketgin», «juvonmarg bo‘lgur» kabilar ham shunday. Esliroq onalar «afting qurmag‘ur», «qurib ketmagur», «juvonmarg bo‘lmagur» deyishadi. Bularni qarg‘ish emas, tergash o‘rnida qabul qilish mumkin. Aytilmasa, yana yaxshi. Bir savolga sira javob topa olmayman: ona hech qachon farzandiga yomonlikni ravo ko‘rmaydi. Lekin farzandni eng ko‘p urishadigan, uradigan, qarg‘aydigan ham ona. Shu ayol eridan, qaynota-qayno-nasidan, hamkasbidan... g‘azablansa, g‘azabini ichiga yuta oladi. Lekin o‘z bolasi jahlini chiqarsa, o‘zini tuta olmaydi! Nega? Hatto boshqalardan gap eshitsa, alamini bolasidan oladi. Bu qanaqasi?

Bir ayolning hasrat daftari bilan tanishing. Aytgan ishini bajarma-gani uchun ikkala o‘g‘lini urisha turib, «ajaling kelgurlar!» deb qarg‘ab

yuboribdi. (Sizga yolg'on, menga chin, shu ikki so'zni yozishga qiyonaldim, qo'lim qaltiradi. U ayol bolalarini qanday qarg'ay oldiykin?) Bu qar-g'ishni eshitgan qaynonasi: «Hay-hay, darrov tavba qiling, har gapga farishtalar «omin» deydi-ya!», deb tanbeh beribdi. Ayol «xo'p», debdi-yu, jahli chiqqan kezlari baribir tilini tiya olmabdi. Bir kuni o'g'illarini qo'y boqishga chiqaribdi. Bolalar «chiqmay qo'ya qolaylik», deb yalinishsa ham zo'rlabdi. Oqibat shu bo'libdiki, kichigi ehtiyotsizlik qilib soyga yiqlibdi. «Ukam oqib ketyapti, onamga nima deb javob beraman?», deb qo'rquvga tushgan aka ham o'zini suvgaga otibdi...

Jahli chiqqan kishi jim tursa, boshqa biror ishga o'zini chalg'itsa yoki boshqa joyga chiqib ketsa, g'azabining pasayishi yoki mutlaqo to'xtab qolishi hayot tajribasidan ma'lum. «Bitta gapdan qolgin», deb bejiz nasihat qilinmaydi.

*Kishi tosh ursa bosha, ey xo'jasta,
Kulib boqg'il yuziga misli pista.*

So'fi Ollohyor demoqchilarki, agar birov g'azablanib, boshingga tosh bilan ursa, uning yuziga kulib qaragil. Pistani tosh bilan urganlarida yorilib, kulib, ichidagi mag'zini beradi. Sen ham shu pistadek bo'l. Seni ursalar-da, yaxshi bo'l.

Sahl ibn Tustariydan go'zal xulq haqida so'rashdi. «Go'zal xulqning eng quyi darajasi ozorlarga toqatli bo'lish, zolimga rahm etish, unga mag'firat va shafqat tilash», dedilar.

Axnaf ibn Qaysdan «Hilmni kimdan o'rgandingiz?» deb so'radilar. «Qays ibn Osimdan», dedilar. «Uning hilmi qanday edi?» deb so'radilar. Javob berdilar: «Qays hovlida o'tirgan edi. Cho'risi unga bir six qaynoq kabob keltirdi. Six bexosdan cho'rining qo'lidan sirg'alib tushdi va shu yerda yotgan go'dakning ko'kragiga qadaldi. Bola Qaysniki edi, shu zahoti jon berdi. Cho'ri dahshatdan qo'rqib ketdi. Shunda Qays cho'risiga: «Qo'rhma, Alloh yo'lida seni ozod qildim», dedi».

Bir kuni Ibrohim ibn Adham sahroga chiqdilar. Yo'lda unga bir jundiy (jangchi) yo'liqdi va:

- Sen qulmisan? – deb so'radi.
- Ha, – dedilar Ibrohim Adham.
- Imron qayerda? – deb so'radi jundiy.

Ibrohim Adham qabristonga ishorat qildilar. Shunda jundiy: «Menga Imron kerak!», deb baqirdi.

- U qabrda, – dedilar Ibrohim Adham.

Jundiy g'azablanib, qamchi tushirdi. Ibrohim Adhamning boshlari yorildi. Jundiy u kishini orqaga qaytarib, shaharga haydab keldi.

Do'stlari undan «Qanday xabar olib kelding?», deb so'rashdi. Jundiy bo'lgan voqeani aytib berdi. Ular boshi yorilgan kishini ko'rib: «Sen urgan odam Ibrohim ibn Adham-kul!», deyishdi. Jundiy otidan sakrab tushib, Ibrohim Adhamning qo'li va oyog'ini o'pib, uzr so'ray boshladi. Boshqalar esa Ibrohim Adhamdan: «Nega bu jundiyga «qulman» dedingiz?», deb so'rashdi.

– U mendan: «E, qul, sen kimsan?», deb so'ramadi, balki «Sen qulmisan?», – dedi. Men «ha», deb javob berdim. Darhaqiqat, barchamiz Alloh Taolonning qulimiz-ku! Lekin boshimni urgan paytida unga jannat nasib bo'lishini tiladim, – dedilar Ibrohim Adham.

– Nega? Axir u sizga zulm qildi-ku! – deb ajablanishdi.

– Nohaq yetgan jarohat ajr olishimga sabab bo'lishini bildim. Ammo u jundiy tufayli mening nasibam yaxshilik bo'lib, men tufayli uning nasibasi yomonlik bo'lishini xohlamadim, – dedilar.

Hikoyat. Bir tuyakash g'oyatda qadrlaydigan qizg'ish tuyasini yo'qotib qo'ydi. Necha kun qidirsa ham topolmadi. Tun-u kunlarni uyqusiz o'tkazdi. Yig'ladi, ezildi... Oxiri g'azablana boshladi. Hamma aybni tuyaning o'ziga yuklab, undan umidini uzdi, g'azab bilan, tel-balarcha xitob qildi:

– Ey, tuya! Agar sen ablahnini topsam, shu odamlar guvoh bo'ssin, Allohga qasamki, bir aqchaga sotib yuboraman!

Bu qasamdan sal o'tmay tuya topilgach, tuyakash nima qilarini bilmay, boshi qotdi. Qasam ichganiga pushaymon bo'ldi. O'ylay-o'ylay bir chorasini topdi: tuyaning ustiga bir qora mushukni o'tqazib, bozorga chiqdi-da, «Tuyaning narxi bir aqcha, mushuk ming aqcha, ikkovi birlga sotiladi», deb e'lon qildi. Xaridorlar: «Esing bormi, mushuk ming aqcha turar ekanmi?», deb ajablanishsa, u: «Sizlarda ham insof bormi? Tuya ham hech zamonda bir aqchaga sotiladimi?», der edi.

Qissadan hissa shuki, inson g'azablangan paytlarida shuursiz harakatlar qilib, so'ng qanday tuzatishni bilmay, arosatda qoladi. Bobolardan «Jahl chiqsa – ko'z qorayar, jahl ketsa – yuz qizarar», degan hikmat bor. Hikoyatdagি qora mushuk sovuqlik ramzidir. Bozorning omadsizligiga, buzilishiga sababdir. Kishilar bir narsaning amalga oshishiga qarshi bo'lishsa, «eshagidan tushovi qimmat» qabilida ish tutadilar. Xulosa shuki, jahl kelganda tiliga va qo'liga hokim bo'lgan kishi yomon oqibatdan xalos bo'ladi.

Birov kamchilik yoki xatoimizdan gap ochdi, deguncha g'azablana boshlaymiz. Holbuki, xatolarimizni yuzimizga aytgan birodarimizdan mutlaqo g'azablanmasligimiz kerak. Aksincha, unga mehr-muhabbat bilan boqib, gunohimizni anglab, bu xatolardan xalos bo'lish chorasini ko'rishimiz shart emasmi? Jahl aqlni ketkazsa, asab buzilishi ofat keltiradi.

«G'azablangan paytingda so'zga ro'zador bo'l. Zero, bu paytda har so'z-u amaling nadomatga vosita bo'ladi», deydilar. Ko'pincha g'iybat, ig'vo... g'azabni uyg'otadi. G'iybat ham, g'azab ham kishi ko'nglini o'ldiradi. Shu bois g'iybatdan, nafsoniy g'azabdan saqlanmoq kerak. G'azabni yenggan o'z nafsini yenga oladi. Mayxo'rlearning nafsn ni yenga olmasliklarini aytib o'tirish ham shart emas. Ko'p jinoyatlar mast holda qilinayotgani ma'lum. Mast odam g'azabini bosa olish quvvatidan mahrum bo'ladi. Ichkilikka mubtalo bo'lganlar ko'zguga qarab, o'zlarining tuslari naqadar xunuk ekanini ko'ra olsalar edi, bu yaramas odatlarini tashlarmidilar...

G'azabni biz faqat salbiy ma'noda tushunishga o'rganib qolganmiz. To'g'ri, aynan olganda bu illat. Lekin bu so'zning ijobiy ma'nosini ham mavjud.

G'azzoliy hazratlari deydilarki, «G'azab – bamisolli ovchi it. U nafs istagidagi hayajon bilan emas, balki bitta ishora bilan yugurib, bitta ishora bilan to'xtash darajasida tarbiyaga muhtoj... G'azab quvvatining go'zal va mo'tadil holatidan **shijoat** tug'iladi (g'azab quvvatining xoh kuchaygan, xoh pasaygan holatda ham aql yetovida bo'lishi – shijoatdir). Agar g'azab quvvati me'yoridan oshsa, bemulohaza so'zlar, o'zni tuta bilmaslik kabl nojo'ya harakatlar yuzaga chiqadi. G'azab quvvati me'yoridan pasaysa, qo'rqoqlik tug'iladi».

Yana dedilarki: «G'azab tuyg'usidagi mo'tadillik chirolyi shaklda qizg'in va jo'shqin bo'lish bilan saqlanadi. Chirolyi shakldagi qizg'inlik serjahllikdan, darg'azablikdan hamda qo'rqoqlikning barcha turlaridan xolidir. G'azabning mo'tadil darajasini egallagan odam botinan kuchli va shu quvvati bilan birga aqlga tobe bo'ladi. Hamonki, shiddat g'azabdan tug'ilalar ekan, agar g'azab bekor qilinganida kurash ham bekor qilingan bolardi.

«U taqvodor zotlar yaxshi-yomon kunlarda infoq-ehson qiladigan, g'azablarini ichlariga yutadigan, odamlarning xato-kamchiliklarini afv etadigan kishilardir («Oli Imron» surasidan). Oyatda taqvodor zotlar haqida «g'azablarini ichlariga yutadigan» degan ibora qo'llandi, «g'azablarini yo'q qiladigan», deyilmadi. G'azab va shahvatni mo'tadil darajada saqlash shu darajada bo'lishi kerakki, na g'azab, na shahvat aqdan g'olib kelmasin, uni bo'ysundirib qo'ymasin. Balki, aql g'azab va shahvatni o'z haddida ushlab tursin. Xulqni o'zgartirish, degani aslida mana shu. Iroda kuchi noo'rin qo'zg'algan g'azabni nechog'li bosa olishiga qarab o'lchanadi.

*Kel, ey inson, agar bo'lsang chin erdek,
 Og'irlilik pesha qil dunyoda yerdek.
 Agar topsa, sani har qaysi mavjud,
 Ziyon etma, tagi tegur anga sud.*

«Yer kabi bo'l...» – Ey, o'zini chin er bilgan inson, seni yer yuzida-gi jonivorlar tepkilasalar-da, ularga ziyon yetkazma. Yaxshilik qil. Yer kabi bo'l. Yer yuzida yurguvchilar uning ustiga har turli harom narsalar tashlasalar ham, yer ularga ziyon-zahmat yetkazmayin, turli-tuman ne'matlar o'stirib berur. (Ammo... banda gunohlarini ko'paytiraversa, Alloh Taolonning g'azabiga uchrasha, zilzila, yer yutish kabi ofatlar borki, buni ham unutmaslik kerak. «er kabi bo'lmoq»ni barcha haqoratlarga chidayver, deb anglamagan ma'qul. Bu o'rinda shoirning bo'rttirmasi ham bor). Sen butkul dunyo xalqiga manfaatli ish qilib foydalar keltirsang-da, takabburlik qilma. O'zingdan tuproq ismini va faqirlikni ko'tarma. Sening otang Odam alayhissalomdir. U tuproqdan yaratilgandir. Demak, asling – otang yeridir...

Jaloliddin Rumiy hazratlari deydilar: «Bir bemorga yoki ko'ngli siniq bir odamga juda muloyimlik bilan muomala qilib, uning hol-ahvolini so'rash lozim. Iztirobda bo'lgan odamda u odamga nisbatan mehr-muhabbat tuyg'ulari hosil bo'ladi. Shundan keyingina beriladigan dori va qilinadigan tavsiyalarni o'z tilagi bilan qabul qiladi».

Ardasherning o'g'li juda qimmatbaho libos kiyib maqtandi. Shunda ota dedi:

– Ey, o'g'lim, bu libosing qimmatli emas, bunaqasini har kim topib kiya oladi. Sen hech kishi topib kiya olmagan va podshohlar xazinasida bo'lмаган juda qimmatbaho libosni kiyishing kerak.

O'g'li ajablanib: «Siz ta'rif qilayotgan libos qaysi?», – deb so'radi.

– Xushfe'lllik, muloyimlik, yuvoshlikdan to'qilgan libosdir, – deb javob berdi ota.

Bahoulhaq vad din – Xo'ja Bahouddin hazratlari, Alloh Taolo ul zotning qabrini to Qiyomat nurli qilsin, asl ismlari Muhammad edi, otalarining ismi – Mahdiy. Ka'batullohga ikki marta yayov borib, tavof qilganlar. Ko'p karomatlari zohir bo'lgani uchun Bahouddin qo'ydilar. Shul zot bir zolim bilan tortishib qoldilar-da, oqibat – zolim hazratning yuzlariga qamchi bilan urdi. Xo'janing yuzlari yorilib, qon oqdi. Shunda Xo'ja qonli soqollarini qo'lga olib, ul zolimni yaxshi duo qildilar, dedilarki: «Ey, Xudo, bu zolimni yaxshi yo'lga solgil! Yo Rab, bu bandangga yordam aylagil, dunyo-yu oxirat murodlarini bergil». Zolim bu duoning ma'nosini angladi. Na'ra tortdi-yu, hushidan ketdi. Hushiga kelgach, Xo'janing oyoqlariga yiqilib, yuzini surtib yig'ladi. So'ng Xo'jani murshid deb bildi. Oqibat, Xo'janing katta xalifalaridan biri bo'ldi.

Xulq, yumshoqlik (hilm) va ilmi hol ahlining holi shunday. Ular hamisha yovuzlikka qarshi ezgulikni qo'yadilar.

Hilm – shijoatga xos olti xislatning biri bo'lib, bu xislat har qancha g'azab qo'zg'ayveradigan ish sodir bo'lganda ham o'zini bosib mulo-

yimlik ko'rsatishdan iborat. Lug'aviy ma'nosi – muloyimlik, muloyim tabiatli bo'lishlik.

*Viqor gavhari-yu hilm ma'dani bo'lako'r,
Desangki, qilg'ay itoat sanga gado ila shoh.*

Hazrat Navoiy «hilm ma'dani» deganda muloyimlik koni, xazinasini nazarda tutganlar.

«Hilm-u hayo ahli har yerda arjumanddur, ulug'lar nazarida arjumandroq», deydilar (yumshoq ko'ngilli va hayoli odam hamma joyda azizdir, kattalar nazarlda yanada qadrliroq). «Mahbub ul qulub»da bunday ta'rif beriladi: «Hilm – inson vujudining xushmanzara mevali bog'idir va odamiylik olamining javohirga boy tog'idir. Yumshoq ko'ngillilik – hodisalar to'la dengizdag'i kishilik kemasining langari desa bo'ladi va insoniyat qadrini o'lchaydigan tarozining toshiga tenglashtirsa ham bo'ladi. Hilm – axloqli odamning qimmatbaho libosi va u kiyim turlarining eng chidamli matosidir. U yomon nafsni daydi shamol uchirishidan asraguvchi va ikkiyuzlama munofiqlarning behuda harakatidan himoya qiluvchi». Shafqat, yumshoq so'zlamoq, hilm – bir-biriga yaqin yaxshi sifatlardir.

Hazrati shayx Abu Bakr Abu Varroq Termizi (q.s.) deydilarki: «Haq Taolo hazrati Odam farzandlaridan olti narsani istar: ikkisi ko'ngilda bo'lib, Alloh Taolo amrlarini bajarmoq va xalqqa shafqat qilmoqligidir; ikkisi taqdirniki, Alloh Taolo borligini iqror etmoq va xalqqa yumshoq so'zlamoqligidir; qolgan ikkisi esa sabr aylamoq va hilm bilan xokisorlik qilmoqligidir».

Hazrati ibn Mas'ud deydilar: «Bilingki, kishining halimligi g'azablangan paytda, omonatdorligi ta'ma yuzaga chiqadigan paytda ayon bo'ladi. G'azablanmagan (ya'ni, g'azabga sabab yo'q) paytda uning halimligini qayoqdan ham bilardingiz? Ta'ma qilmayotgan (ya'ni, ta'ma qilishga sabab yo'q) paytda uning omonatdorligi haqida qanday gap bo'lishi mumkin?».

Hikoyat. Oliyjanob va odil vazir hisoblangan Nizomulmulk birov hadya keltirsa, atrofidagilarga baravar bo'lib berar edi. Bir kuni dehqon unga uchta ertaki bodring keltirdi. Vazir bu ne'matni atrofidagilar bilan baham ko'rmay, uchalasini ham o'zi yeb, dehqonga hadya berdi. Vazir holi qolganida yaqin mulozimi ajablanib: «Sizning bunday odatingiz yo'q edi-kul!», deb so'radi. Vazir javob berdi:

– Bodringlar nihoyatda taxir ekan, boshqalarga bersam, taxirligidan achchiqlanib, dehqonga yomon so'z aytib, uning dilini ranjitmasin, dedim...

Yana bir hikoyat. Abusaid ismli bir mo'tabar odam do'stlariga ziyo-fat berdi. Oshpazini chaqirib: «Men yaxshi ko'radigan taomni pishirib kel», dedi. Oshpaz xojasi so'ragan taomni pishirib, boshqa ovqatlar bilan olib keldi. Abusaid o'zi buyurgan taomdan bir luqma olgan edi, qil chiqdi. Ikkinchchi va uchinchi luqmalarda ham qil chiqqach, bu taomdan qo'l tortib, boshqasidan yedi. Dasturxon yig'iladigan paytda oshpazini chaqirib, dedi:

– Men buyurgan taomni juda totli qilib pishiribsan. Ertaga shu taomdan ichiga qil tushirmslik sharti bilan yana pishirib berasan.

Ziyofatda hozir bo'lganlar uning latofatli so'zlariga qoyil qoldilar. «Oshpazga ortiqcha tanbeh berishga hojat qolmadni», deb unga tahsin aytdilar.

Hazrat Navoiydan bunday bayon bor:

Hikoyat. «Shayx Abul Abbas Omuliy qassoblikka mansub bo'lib, o'z zamonasining zabardast peshvolaridan biri edi. U fano vodiysiga qadam qo'yib, o'z vujudini unda yo'qotdi. Bir kun u xonaqohda o'tirar, tevaragida esa suhabatdoshlari yig'ilgan edilar. Bu mahalda bir g'alati devona beadablik bilan xonaqoh sahniga kirib keldi. Kirgan zahotiyiq, minbarga chiqib:

– E, xonaqohda turganlar! Menga qulqoq berib, so'zlarimni yaxshilab tinglangiz: men uchun hozir suv to'la obdastani hozirlang! Men poklanib olmoqchiman! – dedi.

Oliy qadrli shayx bu so'zlarni eshitgach, unga obdastada suv berishni buyurdi. Xonaqohdagi bir darvish chiroqli obdastada suv kelitirib bergenida u esi past, idishni tosh bilan urib pachoq qilib, boshqasini keltirishni talab qildi. Talabi bajarilgach, unisini ham tosh bilan urdi. Darvish shayxga bu holni ma'lum qilgach, shayx «Nechta idishni sindirsa ham, beravering», dedi. Esi past barcha obdastalarni tosh bilan urib pachoq qildi. Unga boshqa idish yo'qligini aytdilar. Shunda u: «Agar idish yo'q bo'lsa, shayxingizga aytинг, soqolini olib kelsin, toki men buyurilgan farzdan qutulayin», dedi.

Shayx bu hayosiz so'zlarni eshitgach, o'rinalaridan sakrab turdi-la-da, u tomon qarab yurdilar. Yo'l-yo'lakay dedilarki:

– Eh, qanday xush soat-u baxtiyor holat! Qarangki, bir qassob o'g'liga soqol bitsa-yu, u yillar davomida soqoliga oro berib, yuvib-tarasa va vaqt kelib uning bu soqoli shunday bir ishga yarab qolsa! Unga bir darvish iltifot ko'rsatib, o'zini qayg'udan qutqarsa!

Shayxning bejirim soqoli bor edi. Uni qirqib, hovuchiga tutamlanganicha boyagi kishining oyog'i ostiga qo'ydi.

Bu behayo odam idroki yo'q, telba edi. Shayxning bu harakatini ko'rgach, yerga bosh qo'yanicha hushidan ketdi...»

Misni oltinga aylantirish mumkin emas. Lekin kishi o'zining yaxshi xulqini namoyon etishi bilan yomon xulqlini insofga keltira olishi mumkin. Shunday ekan, komil inson nechun o'zini chetga olsin?

OG'IR YUK

Odam hamisha yashiradigan, yashirishga urinadigan illat – hasaddir. Hasad – biron tanishining, hamkasbining yoki yaqin qarindoshining muvaffaqiyati, yutug'i uchun tutilgan azadir. Hasad illati bilan kasallanmagan odam yo'q. «Menda hasad yo'q», deguvchi odamning gapiga ehtimol, siz ishonarsiz, biroq men ishonmayman. Hasad hammada bor. Bilmadim, miyaning qaysi bir hujayrasidami yo yurakning biron-bir tomiridami, har holda joylashib olgan bo'ladi. Hasad – shaytonning eng ishonchli quroli. Kim: «Hasad menda ham bor, ammo bosh ko'tarishiga yo'l qo'ymayman. Har nafasda u bilan olishaman, menga hukm o'tkazmaslik choralarini ko'raman», desa gapiga ishonaman va uni olqishlayman. Ammo ne fojiaki, birov hasadga yuragining to'ridan joy berib qo'yadi. Ne baxtki, boshqa birovning vujudida pisib yotgan hasad erkin nafas ololmaydi – aql bo'g'ib turadi. Demak, aql ojizlansa, hasad kuchga kiradi.

Hasad Odam Atoning o'g'li Qobildan qolgan eng razil odatdir. Bilasiz, hasad tufayli Qobil ukasi Hobilni o'ldirdi. Odamzod tarixidagi birinchi qotillik hasad tufayli bo'ldi.

*Dilni avval san hasaddan pok qil,
O'zni so'ngra sohibi idrok qil!*

Hasad kishining go'daklik chog'ida tug'iladi. Agar kishi o'zidagi hasad o'tini o'chira olmasa, odamlar undan nariga qocha boshlaydilar. Hasadgo'yligini yashirmaydigan odam xavfli emas, balki o'ta ustalik bilan yashiruvchi kimsa har bir jon uchun xatarlidir.

Voqeа. Birovdan eshitdim: akaning «Matiz» avtomobili bor ekan. Uka akasiga havas qilib xuddi o'sha rangdagi ulovdan olibdi. O'sha kundan boshlab, akaning uyida g'alva boshlanibdi. Xotin «Buni sotib, «Neksiya»-ga harakat qiling», deb qiyin-qistovga olibdi. Oilalarda bunaqa g'alvalar tez-tez uchraydi, to'g'rimi? Kichik ovsin katta ovsini bo'ynida tilla bezak ko'rsa, hasad olovidan bo'g'ila boshlaydi. Qiz yangasining barmog'ida yangi uzukni ko'rgan nafasda, o'zining o'n barmog'i uchun yigirmata tilla uzugi bo'lsa-da, hasaddan yonib ketaveradi.

Bir oilada tutay boshlagan hasad o'ti vaqtida o'chirilmasa, alanga olib atrofga tarqaydi. Bu o't jabrini bir kishi emas, balki ko'pchilik

tortadi. Hasad shunday o'tdirki, agar tutasa, ho'l-u quruq baravar yonadi. Ehtimol, hasad o'ti bir oilada, er-xotin orasidagi suhbatdan so'ng yongandir? Tasavvur qilaylik: qaysi bir ijodkorning xotini kamxarjilikdan siqilib, eriga: «Sizning falonchidan kam yeringiz bormi? Nima uchun uning kitoblari chiqaveradi-yu, sizga yo'l bermaydilar. Nega u jaraq-jaraq qalam haqi oladi-yu, siz maoshga qarab kun kechirasiz?», dedi. Bu ijodkor «Og'zingni yum, xotin, sen aytayotgan falonchi millatning faxri, unday yozuvchi yuz yildami yo ikki yuz yildami bir bitadi millatning peshonasiga. Men o'zimning qobiliyatimga yarasha topyapman», deganida olam guliston edi. Hasad o'ti o'sha onda o'chardi. Lekin... tarixdan ma'lumki, bu o't o'chmagan.

Bunday o'tlar hozir ham alanga olib turadi. Xudoga shukr, bugungi jamiyat hasad o'tlarining yaxshi odamlarni mahv etishiga sharoit yaratib bermagan. Shunday bo'lsa-da, bu o't bir yoki bir necha oiladagi baxt saroyini kuydirishga kuch topyapti.

Rivoyat. Bir-biriga hamroh bo'lib, uch kishi safarga chiqqan edi. Yoshi ulug'rog'i qolgan ikkisiga dedi:

– Sizlar nima sababli o'z vatanlaringiz rohatidan kechib, safar qiyinchiliklarini ixtiyor etdingiz?

Biri dedi: «Men ishi yurishayotgan odamlarga hasad qilib, ularni ko'ra olmasdim. O'ylab-o'ylab, oz vaqtga bo'lsa-da, vatandan chiqib ketsam, ko'ra olmaydigan narsalarni ko'rmay qo'ya qolsam, degan qarorga keldim».

Ikkinchisi dedi: «Men ham shu sababdan musofirlikni ixtiyor etdim».

Savol so'ragan sayyoh ham qalbini kuydirayotgan hasad olovi tufayli dashtga chiqib ketganini aytdi.

Uchala hasadchi boshlari oqqan tomonga qarab ravona bo'ldilar. Yo'lda bir hamyon oltin topib oldilar. Oltinni teppa-teng bo'lib olishga qaror qildilar. Lekin har birining yuragidagi hasad o'ti kuchga kirib, boshqasining ulushiga ko'z olaytira boshladи. Bir kecha-yu bir kunduz jazirama biyobonda och, tashna va uyqusiz holda janjal qildilar.

Podshoh ovga chiqqan edi, ertasi kuni mahramlari bilan shu yerdan o'tib qoldi. Uch hasadchini ko'rib, ahvol so'radi. Ular bor gapni aytib berdilar:

– Biz uchovimiz ham hasad o'tida kuyib-yonamiz. Shu sababdan vatandan judo bo'lgan edik. Mana endi topib olgan oltinimizni taqsimlashda oramizda nizo chiqdi. Bu oltinlarni insof yuzasidan taqsimlab beruvchi odamga muhtoj bo'lib turganmizda marhamatli va odil shohimizning o'zları kelib qoldilar. Endi umidimiz sizzan, olampanoh.

Podshoh dedi: «Adolat bo'lishini istasangiz, avval o'zlarining qay darajada hasadchi ekaningizni menga so'zlab bering. Oltinni hasadingiz darajasiga qarab taqsimlayman».

Podshohning bu sharti ularga ma'qul kelib so'z boshladilar. Biri dedi: «Mening hasadim shu darajada kuchliki, hech vaqt birovga

ehson hamda shafqat qilishni va biron kishining xushvaqt bo'lishini xohlamayman».

Ikkinchisi dedi: «Shuni hasad deb yuribsanmi?! Bu hasadning arzimas bir uchquni-ku! Birov birovga molidan ehson qilsa ham, mening jonim chiqib ketadi».

Uchinchisi dedi: «Ikkoving ham hasaddan bebahra va benasib ekansanlar. Menga birov yaxshilik qilsa, o'zgalarga ham yaxshilik qilar ekan, deb kuyib ketaman».

Podshoh bularning ichi qoraligiga hayron qolib, dedi:

– So'zlaringizga qaraganda, bu oltin uchovingizga ham harom. Siz-larning har biringizga hasadingiz darajasiga qarab oltin emas, jazo berish kerak. Birovga bir narsa ehson berishni xohlamaganning jazosi shuki, uni badnom qilib, dunyo ne'matlardan mahrum etmoq kerak. Birovga birovning ehson qilganini ko'ra olmaydigan odamni o'ldirib, undan qutulgan yaxshi. O'zgaga ham, o'ziga ham hasad qiluvchi odamni dunyodagi barcha azob turlari bilan qiy nab, jonini olish zarur.

Podshoh amri bilan birinchi hasadchining oyog'idan osdilar. Ikkinchisining boshini kesdilar. Uchinchisining badaniga zahar surtib, oftobga qo'ydilar.

Hasad, vaqtida chora ko'rilmasa, davosiz dardga aylanadi. Hasadchi hamisha birovning shodligidan g'amnok, rohatidan alamnok bo'ladi. Hasad shunday yomon illatki, uning kasridan odam o'ziga ham yaxshilikni ravo ko'ra olmay qoladi. Boshqalarning baxti va saodatini ko'rolmagan hasadchi doimo qayg'u-alam ostida bo'ladi.

Arastu hakim deganlarki: «Dunyoda hammadan ko'ra hasadchining yuki og'irdir. Chunki u bechora baxtli odamlarni ko'rolmay, hasad tufayli keladigan hamma qayg'u-alamlar yukini o'z ustiga ortib yuradi». O'zgalarning yaxshi turmushlari uning yurak-bag'rini yondiradi.

Hasadmi tark eta organ kimsa esa tinchianib, rohatlanadi. Fozil Asmai yigirma yoshga to'lgan kishidan uzoq umr ko'rish siri ni so'radilar. Qariya aytди: «Buning berkitadigan sirli yeri yo'q. Men umrim davomida hasad va kinchilikdan parhez qildim». Agar hasadning birovni emas, hasadchining o'z tanini kuydirishi va qayg'usini orttirishini hisobga olsak, bu illatdan parhez qilgan keksa otaxonning hayotlarini o'zimizga ibrat qilib organ bo'lardik. Agar yurak siqillshining sababi qalbdagi hasad o'ti bo'lsa, dori-darmonga pul sarflashning hojati yo'q. O'sha kishi hasaddan tiyilsa bas, tez orada shifo topib, yuragi siqilmaydigan bo'ladi.

Barchamiz uchun tarbiya asosi bo'lgan Qur'oni Karimning, xususan, «Niso» surasidagi oyati karimaning ma'no tarjimasiga diqqat qilaylik: «Allah biron ne'mat bilan biringizni biringizdan ortiq qilib qo'yan bo'lsa, sizlar uni hasad va adovat bilan orzu qilmang. Er

kishilar uchun ham qilgan mehnatlaridan nasiba bordir, ayollar uchun ham qilgan mehnatlaridan nasiba bordir. Haq Taolo o‘z hikmati va tadbiri bilan har kimga loyiq rizqni muqaddar qilgan. Sizlar birov larga berilgan ne’matlarga ko‘z olaytirish o‘rniga Allohning fazl-u marhamatidan fayz-barakot va rizq-ro‘z so‘ranglar».

Demak, bir kishining ko‘proq molini ko‘rib hasad qilmaslik barchaga vazifa qilib qo‘yilyapti. Inson ko‘p jihatda o‘zidan afzal shaxsni ko‘rib, unga hasad qiladi, deymiz. Shunga ko‘ra, go‘yo kambag‘al boy ni ko‘rolmaydi, degan fikr to‘g‘riga o‘xshab qoladi. Aslida unday emas. Ko‘p hollarda boy boy ni ko‘rolmaydi. Hasadgo‘y har qancha boy bo‘lsa-da, ko‘zlar birovning molida bo‘ladi. Xuddi quyidagi hikoyatdagi kabi.

Hikoyat. Qadim zamonda Bag‘dod shahrida xasislik va hasad dar-diga mubtalo bir boyning axloqli, tarbiyali qo‘shnisi bor edi. Uning boyligi ko‘p emas, ammo saxovati bilan nom qozongan, el qoshida izzat va hurmatga ega edi. Hasadchi boy bunga aslo chidolmasdi. Barcha hasadgo‘ylar singari u ham aybsiz odamni ko‘rganida jahli chiqaverardi. Qo‘shnisining xato qilib qo‘yishini intiq kutardi, fazilatlariga toqat qila olmasdi. Qo‘shnisining obro‘sini to‘kishga, xalq nazaridan tushirishga harchand harakat qilsa ham muddaosiga yetolmasdi. U nodon cheksiz alam va sitamlari o‘zidagi g‘arazgo‘ylikning mevasi ekanini fahm etmasdi. Dushmaniga azob berolmay, hamma vaqt o‘zini o‘zi azoblab yashardi. Hasad o‘tida yona-yona oxiri bir shumlikni ko‘ngliga tugib, qul bozoriga bordi-da bir yosh yigitni sotib oldi. Ikki-uch oy uni yaxshi yeb-ichirib, lutf-u karamlar ko‘rsatib, mehribonlik ko‘rsatgan bo‘ldi, keyin maqsadini unga ayon qildi:

– Menikida yashayotganidan beri qanday yaxshi odam ekanimni bilib olgandirsan. Men senga yana bir ulug‘ yaxshilikni niyat qilib turibman. Aytganlarimni bajarib, hojatimni chiqarsang, seni ozod qilaman, qo‘lingga oltin tangalar beraman. Shu tunning o‘zida boshqa shaharga jo‘naysan-u farog‘atli hayot kechira boshlaysan.

Qul xojasining xizmatini so‘zsiz bajarishga tayyor ekanini bildirdi. Bundan boy quvonib, rejasini bayon qildi:

– Bilingki, qo‘shnimning dastidan to‘yanman. Uni ko‘rsam ichim yonib ketaveradi. Qo‘shnimga nisbatan boyroq bo‘lsam ham atrofdagilar nima uchundir uni qadrlashadi. Uning yomonligini isbotlashga, shu orqali shikast yetkazishga ko‘p urindim, lekin natija chiqmadi. Birgina chora qoldi: shu tun ikkimiz qo‘shnining tomiga chiqamiz. Sen meni shu tomda so‘yib o‘ldirasan. Ertalab jasadimni qo‘shnining tomida ko‘rganlar uning vahshiyligiga ishonib zindonga tashlashadi. Undan nafratlanishadi. Mol-mulki esa talon-toroj bo‘ladi.

Shunday deb ozodlik varag'i bilan oltinni qulining qo'liga tutqazdi.

Qul xojasining bu gaplarini eshitib, taajjubdan qotib qoldi. Xojasining gaplari chinligiga avvaliga ishonmadi.

– Xojam, bu tadbiringiz g'alati-ku! – dedi u. – O'lganiningizdan keyin qo'shningizning obro'si tushishi yoki tushmasligidan sizga nima foyda? Aqli odam bunday ahmoqlikka rozi bo'lmaydi.

Hasadchi saxiy bo'la olmaydi, xasisning hasadsiz yashay olmasligi esa aniq. Qul har qancha nasihat qilsa ham boy ko'nmadi. Boy «Agar talabimni bajarmasang, qo'shnimni o'ldiraman-u seni qotil deb jazo-ga topshiraman», deb qo'rqtgach, amrini bajardi – xojasining o'ligini qo'shni tomiga tashlab, o'zi Isfaxonga jo'nab ketdi.

Ertasi kuni qo'shnini zindonga tashladilar. Qotilligi asosli dalillar bilan isbotlanmagani uchun jazo berish kechiktirildi. Bu orada boyning boshqa qo'shnisi savdo vajidan Isfaxonga borib qoldi. Xojasi bergen tillalardan foydalaniib tijorat yuritayotgan qul u bilan tasodifan uchrashib qolib, Bag'doddagi yanglliklar bilan qiziqdi. Tomdag'i qotillik haqidagi gapni eshitib, dedi:

– Bu ishda pokiza qo'shnining hech aybi yo'q. Xasis va hasadchi boyni o'zining qistovi bilan men o'ldirganman, – deb barcha voqealarni birma-bir bayon qildi.

Qulning gaplari qog'ozga tushirilib, ikki guvoh imzosi bilan tasdiq etilgach, qo'shni uni Bag'dod hukmdoriga yetkazdi va begunoh odam ozod etildi.

Bu hikoyatdagi boyning hasad qurban ni bo'lishini ramziy ma'noda ham tushunish mumkin: kim yuragida yona boshlagan hasad o'tini o'zi o'chira olmasa, shu o'tda kuyib o'ladi. Shunday razillikklardan qaytmaydigan odamdan nihoyatda ehtiyyot bo'lishimiz kerak. «Bunaqa voqealarni hayotda uchratmaymiz», deyapsizmi? Ha, to'g'ri, uchratmaymiz. Lekin hasadgo'yligi uchun elning nazaridan qolish – tiriklayin o'lish emasmi?

Hazrat Navoiy dedilarki: «Hasadchi – bemor, balki halokatli dardga giriftor. Bid'atchi o'z dinidan uzoqda, hasadchi o'z fe'lidan azobda».

Insonlarning qo'lidagiga hasad qilmaydigan kishining ko'ngli rohatda bo'ladi. Hasad qalbni, axloqni o'ldiradi. Odam tanasi turli sabablar bilan o'ladi. O'limga sabab bo'luvchi kasallik turlari ko'p, falokat turlari ham ko'p. Qalbni o'ldiradigan illatlar ham turli-tuman. Shulardan biri, balki asosiysi, hasaddir.

Bir donishmandga dedilar:

- Atrofingizda hasadchilar ko'pligini bilasizmi?
- Bilaman, – dedilar.
- Bilganingiz holda ularga qarshi nechun kurashmaysiz? – deb ajablandilar.

– Hasadchilar – xastadir. Kasal odamga qarshi kurashaymi?

Kishi astoydil istasa, vujudida g’imirlayotgan hasadni yengishga o’zida ruhiy-ma’naviy kuch topa oladi. Buning uchun hushini olayotgan, hasadni uyg’otmoqchi bo’layotgan narsalardan o’zini baland qo’yishga harakat qilsa bas. Bir singlimizga ovsinlarining qulog’idagi olmos ko’zil tilla zirak tinchlik bermayaptimi? O’ylab ko’rsinlar, shu ziraksiz ham yashash mumkin-ku! Nima uchun shu matohni deb yurakni siqish kerak? Dunyoda necha milliard ayol shu matohsiz yashab yuribdi-ku! Bu singlimizga deymizki: boshqalar sizga havas qillsin. Aqlingizga, tafakkuringizning boyligiga havas qilishsin. Tilla matohsiz yashash mumkin, aql boyligisiz yashash esa juda mushkul.

Bir do’stingizmi ko’chada ko’rib qoldingiz: yangi «Shevrolet»da ketayotgan ekan. Yana hasad g’imirlab qoldimi? «Men undan aql-liroq edim, yaxshi o’qigan edim...» degan fikrlar yuragingizni o’rtay boshladimi? Oldin biling-chi, o’sha do’stingiz aslida baxtlimikin? Ehtimol, boylikka mukkasidan ketib, oila baxtini qo’ldan chiqargandir? Sizday aql egasining hasad o’tida kuyishi yaxshi emas. Mayli, agar avtomashina orzusi sizni tinch qo’ymayotgan bo’lsa: «Xudoym, shu narsani unga beribsan, menga ham nasib et», deb so’rang. Hasadni havasga aylantiring. Eng yaxshisi – «Rabbim, meni bu narsalarga qul qilib qo’yma, boylik bermasang mayli, mashina bermasang mayli, lekin oilam baxtini ber!» deb munojot qiling. Yana bilingki, vaqt(soati yetganda kishi lahadga tilla ziraksiz, «mersedes»siz qo’yiladi. Jannat bog’lariga ham zeb-ziynatlar taqib, qimmatbaho «Limuzin»da kirib borilmaydi.

Imom Ahmad ibn Hanbal (r.a.) ulkan sahobiy Anas ibn Molikdan (r.a.) rivoyat qlladilar:

Rivoyat. «Payg’ambar alayhissalom bilan o’tirgan edik. U kishi: «Hozir huzuringizga bir jannati odam keladi», dedilar. Tahorat suvi soqollaridan oqib turgan bir ansoriy kirib keldi. Ertasiga Payg’ambar alayhissalom xuddi shu gapni yana aytdilar. Yana kechagi kishi o’sha holatda kirib keldi. Uchinchi kuni ham bu aynan takrorlandi. Majlis tugab, Nabiy muhtaram (s.a.v.) turib ketganlaridan so’ng Abdulloh ibn Amr ibn Oss haligi ansoriyga ergashdi va «Otam bilan arazlashib qolib, uyga uch kun kirmaslikka qasam ichgan edim, uch kun siznidika tursam maylimi?», dedi. Haligi kishi rozi bo’ldi».

Abdullohning hikoyasi:

«Unikida uch kun yotdim. Kechasi hech oshiqcha ibodat qilganini ko’rmadim. Faqat u yonboshidan bu yonboshiga ag’darilganida Allah Taolonning zikrini qilar va takbir aytar edi, xolos. So’ng bomdod namoziga turar edi. Uch kun davomida undan faqat yaxshi so’z

eshitdim. Lekin hayron bo'ldim. «Jannati bo'lishga shu amallarning o'zi nahot yetsa?!

, deb yuborishimga sal qoldi. Unga qarab: «Otam bilan o'rtamizda hech qanday gap o'tgani yo'q. Rasululloh (s.a.v.) uch kun davomida uch marta «Huzuringizga jannati kishi keladi», deganlarida sen kirib kelding. Uyingda uch kun birga yashab, yaxshi amallaringni o'rganib, senga ergashmoqchi edim. Ammo hech bir katta amal qilganiningni ko'rmadim. Rasululloh aytgan martabaga seni nima erishtirdi?», dedim. U: «O'zing ko'rgandan boshqa hech bir amalim yo'q», dedi. Jo'nab ketayotganimda esa: «O'zing ko'rgandan bo'lak o'zga amalim yo'q. Lekin mening qalbimda birorta musulmonga nisbatan aldamchillk yo'q. Biror kishiga Alloh Taolo yaxshilik bersa, hasad ham qilmayman», dedi. Men: «Seni oliy martabaga erishtirgan narsa shu ekan, unga toqat ila amal qilish ham qiyin», dedim».

Tabobatdan chuqur bilimga ega bo'lmasangiz ham bilarsiz, arzimagan deb hisobiaydiganimiz shamollah ham o'zidan jiddiy asoratlar qoldiradi. Yo o'pka yoki buyrak kabi a'zolarni jiddiy dardga ro'para qilib qo'yadi. Hasad ham shunaqa. Kishi arzimagan narsaga hasad qiladi-yu, jiddiy illat quliga aylanganini o'zi ham sezmay qoladi. Yuqorida zikr etilgan sharafli hadisdan ma'lum bo'ldiki, boqiy dunyo saodatiga yetishmoqlikning asosiy omillaridan biri – hasadni yengmoq ekan. Takror aytaman, hasadni yengdingizmi, demak, boshqa illatlarni ham mahv eta olasiz. To'g'rirog'i, boshqa illatlarning bosh ko'tarishiga yo'l bermaysiz. Tabobat tili bilan aytganda, shamollahni yaxshilab muolaja qilsangiz, o'pka ham tinch, buyrak, yurak ham tinch va salomat.

So'fi Ollohyor bu xususda yozganlar:

*Hasad etgan kishi dun-u dag'aldur,
Bu so'z bir xalq aro eski masaldur.*

Deyilmoqchiki: hasadchi kishi yovuz bir pastkashdir. Bu so'z eskidan bor bir masaldir.

*Musulmoneg'a hech bo'lma mukobir,
Borur joy bir erur, e, nafsi jobir.*

Deyilmoqchiki: musulmon kimsaga takabburlik qilma. U aziz kimsa bo'lsa, itoat qil. Ko'ngildan hasadni chiqar. Zero, aziz va martabali kishiga birovning hasadi qanchalar kuchli bo'lgani sari, uning izzati va martabasi yana ham oshar. Buni uqqin, ey o'ziga zulm qiluvchi inson!

Do'stlarning hasadi dushmanning xusumatidan yomonroq hisoblanadi. Kim o'zgalarni qiyayotgan dardga mubtalo bo'lishni istasa, do'sti boshiga tushgan kulfatdan quvonaversin. Ha, o'zganining kulfatidan quvonish ham hasadning bir ko'rinishidir.

Bunaqa gunohkorlarni uzoqlardan qidirmaylik, yon-atrofimizdag'i oilalarda ham ko'p uchratamiz. Kundoshlarni qo'ya turaylik, hatto boshqa-boshqa hovlida yashovchi ovsinlarning qulqlari hamisha «ding» turadi. Er-xotin o'rtasida g'avg'o chiqsa, ovsin qalbida tantana boshlanadi. Kelin eridan so'kish eshitganda, qaynona chapak chalib o'ynagisi keladi. Buni ayollargagina xos kasallik desak, blrovning qamalganidan quvonadiganlarni nima deymiz? O'zingiz aytинг, qalblari hasad dudi bilan xiralashgan kishilarda biron misqol vijdon topilar-mikin?! Biz kattalar bu xastaligimizni yashirishga urinamiz. Lekin bizga umidimiz yulduzlarining taajjub bilan boqib turganlarini nega sezmaymiz? Shu qarashlari barobarida bu kasallik yuqib qolishidan nechun cho'chimaymiz?

*Qarg'a farog'at ila tutsa chaman ichra maqom,
Qarg'a bo'lib qolur, ammo sira ham bulbul bo'lmas.*

Shayxul mashoyix Junayd Bag'dodiyning dushmanlari xalifaga arz qilib: «Xalqni butkul o'ziga ergashtirib oldi, chorasi qilmasangiz g'aflatda qolarsiz», deb fitna qildilar. Taxtga mehr qo'yan xalifa hasad-chilar fitnasiga uchdi. Biroq xalq e'zozidagi valiyni bir hamla bilan yo'q qila olmas edi. «Uni hujjatsiz daf qilib bo'lmas», degan qarorga kelib, fitnani ishga soldi. Uning uch ming tillaga sotib olgan g'oyat go'zal kanizagi bor edi. Uni yasantirdilar, ko'ngilni qitiqlab, fitnaga sola oluvchi xushbo'y atirlar sepdir.

«Junaydning oldiga bor, unga yuzingni ko'rsat va: «Ey, Shayx! Mening hech kimim yo'q. Molim ham yo'q. Men ko'nglimni dunyodan uzdim. Sendan tilarmanki, meni xizmatkorlikka va qarindoshlikka qabul etgin. Sening suhbatingda toat bilan mashg'ul bo'layin. Hargiz bu ko'nglim dunyo ahli bilan qaror topmaydi», deb aytgil», dedilar. Kanizakning izidan bir xizmatkorni kuzatuvchi qilib yubordilar. Kanizak shayxga salom berdi. O'tirdi. Yuzini ochdi. Junayd Bag'dodiy beixtiyor bir qaradilar. Filhol, boshlarini quyi egdilar. Kanizak o'rgatilgan gaplarni to'liq aytdi. Junayd Bag'dodiy hazratlari birdan boshlarini ko'tarib, bir «oh» tortdilar-da, kanizakka qarab pufladilar. Kanizak shu zahoti yiqlib o'ldi. Bu hodisadan xabar topgan xalifaning joniga o't tushdi. Piyoda yurib, Junayd hazratlarining huzurlariga keldi, uzr tiladi. Shayxul mashoyix dedilar:

– Seni «Amir al-mo'minin» deydilar. Shafqating umum musulmonlarga g'olib va shomil (*umumga tegishli, keng qamrovli*) bo'lmosg'i lozim. Mening qirq yillik toatimni hadar (*bekorga chiqarish*) etmoqchi bo'lding. Sening shafqating shu tarzdamidir? Ertaga Haqning huzurida nima deb javob bergaysan?

Xalifa shayx hazratlarining oyoqlariga yiqildi, ko'p uzrlar aytdi...

Nodon va johil odamlarning bir-birlari bilan do'st bo'lib ketishlari taajjub emas, ammo ongli va fozil kishilarning bir-birlarini ko'rolmay, dushmanlikka borishlari taajjubligina emas, afsuslidir. «Gadoning dushmani gado bo'ladi», deyilganidek, olimning dushmanini ham olimlar davrasida ko'ramizmi?

Nega ajablanamiz? Axir bu hasadning ishi-ku! Endi bir savol: Hasadni yenga olishga kuchi yetmaganlarni dono deya olamizmi? Olimlar o'z g'arazlarini ko'p hollarda «ilmiy bahs» degan niqob bilan to'smoqchi bo'ladilar. Olimlar orasidagi hasad jamiyat uchun ofatdir. Payg'ambarimiz (s.a.v.) «Olimning buzilishi – olamning buzilishi», deb bekorga ogohlantirmaganlar.

Oila atrofidagi hasadchilardan olimlar olamiga o'tishim bejiz emas. Olimlar hasadlari tufayli bir-birlarining ildizlariga bolta urish bilan kifoyalanishsa mayli edi. Daraxtga bolta urilganda avval payraxalar uchadi. Shunga o'xshab, olimlar o'zaro g'araz urushiga kirishsalar, hasad miltiqlaridan otilgan o'qlar shogirdlarni ham yaralaydi. Qizlarimiz ilm bilan shug'ullanish uchun yigitlarga qaraganda ko'proq to'siqlarni yengib o'tishlari kerak. Bir qizning ilmiy rahbari shu sohadagi boshqa olim bilan chiqishmasa, balo bulutlari yosh olima boshi ustiga to'planadi. Hasadgo'y olim shu yosh olimaning ilmiy ishini yo'qqa chiqarish bilan dushmanidan o'ch olmoqchi bo'ladi.

Umidimiz yulduzları, siz hozircha bunday g'alvalardan yiroqsiz, lekin oradan yillar o'tib duch kelishingiz mumkinligini inobatga olib, diqqatingizni shu noma'qulchilikka tortishni lozim topdim.

«Olim» degan sharafli nomga dog' tushiruvchi hasadchilarning bugun bo'lnasa ertaga insofga kelishiga umid qilamiz. Agar ardoqli singillarimiz, ukalarimizdan birontalari ilm yo'lida shundaylarga duch kelsalar, ulardan yomonlik ko'rsalar, darrov chekinmasinlar. Sabr bilan ilm yo'lida davom etsinlar. Bunday da'vatni yozishimdan maqsad: ilmga mehr qo'ygan aziz singillarimizning irodalari bo'shroq bo'ladi. Ko'zyoshlari to'kilib, yuraklari siqilib, ilm olamini tashlab chiqib ketishni o'ylay boshlaydilar. Singiljonlar, aslo unday qilmang. Mayli, ozgina yig'lang, lekin hasadchi huzurida bosh egmang. Hasadchi hech qachon g'olib bo'lмаган. Gapimga ishonmasangiz, mustahkam irodalari va iqtidorlari tufayli ilmning sharafli dovonlarini egallagan muhtaram olimalarimizdan so'rang. Ular ham yoshlik

kezlari hasadchilar o'qidan qiynalishgan. Agar hasadchining bitta hujumidan qo'rqib chekinsangiz, ilmdan yuz o'girsangiz ilmgagina xiyonat qilgan bo'lmysiz. Xudo bergen iqtidoringizni isrof ham qilgan bo'lasizki, buning gunoh ekanini unutmang.

Ko'p kuzatganmiz: biror yaqini yoki tanishi nimagadir erishganda, kishida ikki holdan biri ro'y beradi – yo quvonchdan boshi osmonga yetadi yoki xafa bo'lib, ich-etini tirnaydi. Deylik, bir odam halol kasb bilan boyidi yoki munosib ravishda mavqe-martaba topib, olqish qozondi. Uning bu muvaffaqiyati kimgadir yoqmaydi, siqiladi, ishi tezroq orqaga ketib, bir zumda topganlaridan ajrab qolsa, deydi...

Boshqa bir manzara: birov dunyo va oxirat ishida o'zib ketyapti. Kimdir u bilan har uchrashganda, bir fazliga guvoh bo'lib, ko'zi quvonadi. Bu azizlik unda doimiy turishini xohlaydi. Aksincha bo'lishi uni ranjitadi. Ayni paytda o'ziga ham shunday muvaffaqiyatlar nasib etishini istaydi.

Endi bir o'ylab ko'raylik: mol-u davlatning egasi kim? Mavqe-yu martaba degani – xohlasak undan foydalanib, xohlasak xurjunga solib qo'yadigan otameros narsami? Yo'q, albatta. Bularning barchasi Alloh Taoloning in'omi, bandasiga ato etgan ne'mati. Shunday ekan, Alloh Taolo ne'matini unga emas, boshqaga bergani uchun yoqtirmaslik, u ne'matning yo'q bo'lishini xohlash aqlsizlik emasmi? Agar kishi do'stiga berilgan ne'matning yo'qolishidan emas, bardavom bo'lishidan suyunsa, o'ziga ham shunday xayr nasib etishini qo'msasa, bu hasad emas, havasdir. Bunday havas har bir dinda, har bir jamiyatda maqtaladi. Bu xususda Payg'ambarimiz (s.a.v.): «Albatta mo'min havas qiladi, munofiq esa hasad qiladi», deganlar.

Hasad barcha holatda haromdir (ya'ni taqiqlangan). Ammo fojirlar va Haqdan toygan kimsalar ne'matga yetishsa, u bilan fitna qo'zg'ab, fasod yoyishsa, odamlarga ozor berishsa, bu holda ne'matga munosabatimiz qanday bo'ladi? Shubha yo'q, ularga berilgan ne'matdan ko'ngil o'tanadi, bu kunlarning uzoq davom etmasligini xohlaysiz. Qachon barchasi tugab, ado bo'lar ekan, deya kutasiz. Eng muhimi, bu o'rinda o'zni oqlash uchun dalda bor: ne'matni ne'mat bo'lgani uchun emas, balki fasodga quroq bo'lgani uchun yoqtirmayapsiz. Havas masalasiga kelsak, harom yo'llar bilan topilgan boylikka, pora yo'li bilan egallangan martabaga ham havas qilishimiz joizmi? Albatta, yo'q!

«Hasad» so'zi bir illatni anglatgani bilan uning eshiklari ko'p. G'azzoliy hazratlari shulardan yettitasini sanaganlar: kibr, o'ziga rom bo'lish, yaxshi ko'rgan narsalarini yo'qotishdan qo'rqish, martabaga muhabbat, tuban nafs va baxillik. Hasad uyg'otuvchi ashaddiy sabablardan biri adovat, ikkinchisi esa yaxshilikni ko'rolmaslikdir.

Oila deb atalmish muazzam saroy muntazam ravishda hasad zilzilasidan titrab turibdi. Qamrovni kengroq olib mulohaza qilsak, insoniyat hasaddan ozor chekyapti. Ahillik va totuvlik bilan tiklangan ne-ne mustahkam qal'alar hasad tufayli yemirilib qulayapti. Qarindoshlar yotga, qo'ni-qo'shnilar begonaga, do'stlar dushmanga aylanib ketyapti.

«Olov o'tinni kuydirib kul qilgani kabi, hasad savob amallarni yeb tugatadi», deyiladi hadisi sharifda. Savobli amallarning tugashi – Qiyomatning qo'pishi, o'lib ham qutulib bo'lmaydigan abadiy azobning boshlanishidir. Hasad olovi esa lovullab yonyapti.

Aziz umidimiz yulduzları, suhbatlarimizga toqat qilib, bayonlarimizni o'qib, foydalanishga urinayotganingiz uchun sizga rahmat. Bilaman, nasihat ko'payib ketsa, ayrim tengdoshlaringizning ensalari qota boshlaydi. Lekin na iloj, hayotni nurlantiruvchi fazilatlar, qora dudga ko'muvchi illatlarni farqlab olishimiz kerak. «Qozonga yaqin yursang – qorasi yuqadi», degan maqolni yana eslaylik. Qorasi yuqmasligi uchun qozonning qayerda turganini aniq bilishimiz, undan uzoqlashishimiz shart, to'g'rimi? Illatlar haqidagi suhbatlarimizda pokiza hayotimizga qora yuqtiruvchi o'sha qozonning qayerdaligini bilib olishga oz bo'lsa-da, erishdik, shekilli?

Umidvormanki, bu gaplarni qo'ldan qo'ymay o'qiyotgandirsiz? Lekin shoshma-shosharlik bilan o'qish durust emas. Har bir suhbatdan keyin biroz o'ylab, mulohaza qilish lozim. Masalan, hasad haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lganiningizga ishonsangiz, endi o'ylang: keyingi kunlar davomida kimlarga va nima uchun hasad qildingiz? Hasad o'tini yoqishga sabab bo'lgan narsa yoki voqeа yuragingizni siqishga arziydimi o'zi? Hasad o'tining alangasi qay darajada va u necha kundan beri bag'ringizni kuydiryapti? Bu o'tni o'zingizning idrokingiz, irodangiz bilan o'chira olasizmi? Fikrimcha, bunga qodirsiz. Faqat astoydil urining. Biz esa duolarmiz bilan sizni qo'llab-quvvatlab turamiz, hasadni va boshqa illatlarni yengishga ahd qilgan ekansiz, sharaf sizga!

AYOVSIZ ILON

Umidimiz yulduzları, kattalar orasidagi qarzga doir oldi-berdilarni eshitgansiz. O'zingiz qarz olganmisiz? To'g'ri, sizning yoshingizda qarzdor bo'lib qolish hollari kam uchraydi. Aytaylik, katta tanaffusda qorningiz ochdi. Oshxonaga chiqib, cho'ntakka qo'l solsangiz – bo'm-bo'sh: pulingiz uyda qolibdi. Do'stingizga deysizki, «Menga ham taom olgin, haqini ertaga beraman». Ertasiga pul berishni esa yodingizdan chiqardingiz. Do'stingiz bu pulni arzimas deb sanab, sizdan so'ra-

madı. Siz «haqini ertaga beraman» deb va'da qilgan edingiz, demak, qarz bo'ldingiz va miqdoridan qat'iy nazar, qaytarishingiz shart. Yoki do'stingiz bu puldan voz kechganini bildirib qo'yishi kerak. Janozalarda ishtirok etgan bo'sangiz, diqqat qilgandirsiz: imom janoza namozini boshlamasidan ilgari marhumning qarzi bolsa kim to'lashini so'raydi. Bir kishi bo'yniga olsa, marhum u dunyoga qarzdan qutulib ketyapti, deb duo qiladi.

Oshxonada taom olib beruvchi do'stingiz «Bugun men seni mehmon qilaman», desa, siz qarzdor bo'lib qolmaysiz. Agar lutf etsangiz, ertasiga siz uni mehmon qilarsiz. Bu odat ikkovingiz orangizdag'i do'stlik zanjirini mustahkamlaydi. Tengdoshlarining bilan suhbatlashganimda qarz haqida so'z ochib, ularning bu borada ko'p narsani bilmasliklarini anglaganim uchun so'zni ayni paytda shu mavzuga burishni lozim topdim.

Qarz – kishini xomush qiluvchi ayovsiz bir ilon kabidir. Uning zahridan qarzdor ham, qarz beruvchi ham aziyat chekadi. Albatta, nochor odamga yordam berish – ulug' savoblardan. Ammo bu savobga yetishmoqning ham o'z imtihonlari mavjud.

Avvalo, qarz oluvchilar haqida, bu illat sizlarda deyarli uchramaydi, kattalar orasida esa bor.

Ma'lum bir xarajatga yetarli mablag'i bo'lsa ham boshqalardan qarz so'rovchilar bor. Ular o'zlarini boshqalarga nochor ko'rsatishni istaydilar. «Odamlar meni kambag'al desin, pulim borligini bilib qolmasin», deydiilar. ularning ayrimlari qarzni tez qaytaradi, boshqalari o'zini yanada bechorahol ko'rsatish uchun qarzdan qutulishni paysalga solaveradi. Puli bo'laturib, hojatsiz ravishda qarz oluvchilar jon taslim qilib qolsalar, gunohlarni ortmoqlab borishlarini bilarmikinlar? U dunyoda bechorahollik pul bilan o'lchanmasligini-chi? Foni yunda ko'p savob topding – boqiy dunyoda boysan. Bu boylik ne'matini yashirishga urinmaysan. Gunohlar botqog'iga botib boardingmi – u dunyoda senga birov savob boyligidan qarz berib tura olmaydi.

Ba'zilar esa chindan ham ko'makka muhtojlar. Ming xijolat bilan birovdan qarz so'raydilar. Vaqtida berolmaydilar, balki umuman qarzdan qutulolmaslar. Ularni bu dunyodagi xijolatlikdan, u dunyodagi azoblardan xoli qilish – naqadar oliyjanoblik! Qarzdan xolis tarzda, minnat qilmay voz kechish benazir fazilatlardan hisoblanadi.

Yaqinda bir tanishimiz ko'zlarida yosh bilan quyidagi voqeani hikoya qilib berdi.

Voeqa. «O'n yilning nari-berisida topish-tutishim yaxshi edi. Do'stim esa muhtojlikda qolib mendan qarz so'radi. Berdim. Ammo boshiga kulfat tushib, qarzni va'da qilgan muddatda qaytara olmadi.

Yaqin yillarda qaytarishi mahol edi. Bilardimki, do'stim kulfatda yotgan chog'ida ham qarzini qaytarolmaganidan eziladi. Shunda men u qarzdan butkul kechdim va bu qarorimni yaqin qarindoshlari orqali unga yetkazdim. Oradan yillar o'tdi. Do'stimning boshi ustidagi kulfat bulutlari tarqadi. Ishlari yurisha boshladi. O'zini o'nglab oldi. Biz ko'p suhbat qurardik biroq o'tgan yillardagi qarz voqeasi tilga olinmasdi. Men hatto bir ishora bilan eslab qolishdan ham cho'chirdim. Eslasam, minnat bo'lismeni, do'stimni xijolat qilishimni bilardim. Yaqinda o'zimning moddiy ahvolimda biroz nochorlik sezildi. Birovdan qarz so'rashga hojat bo'lmasa-da, qiyinchilik bilinib qolgandi. Mening bu ahvolimni hech kim, jumladan, o'sha do'stim ham bilmasdi. To'lov muddatiga bir kun qolganda, kutilmaganda o'sha do'stim kelib qoldi. Men bu tashrifdan ajablanmadim. Chunki u tez-tez kelib turardi. Suhbatlashib o'tirdik. Men mushkul ahvolimni bayon qilmadim. Xayrlashar chog'ida u «Biz siz bilan qiyomatlik do'stmiz, do'stlarning bir-biriga hadya qilib turishi lozimligini Payg'ambarimiz alayhissalom aytganlar», deb qo'limga pul tutqazdi. Men o'sha qarzni shu bahonda qaytarmoqchi, degan xayolga borib, qo'limni tortdim, olmadim. U esa pulni cho'ntagimga solib qo'ydi. U ketganidan keyin pulni olib sanasam, olgan qarzidan ikki hissa ko'p edi».

Mavzuga qaytamiz: atrofimizda qarz so'rovchi yana bir toifa borki, ularni makkor, hiylagar, deb atamoq joiz. Qarz olish evaziga yashashga o'rganib qolgan bu mal'unlarga oxiratni eslatsangiz eshitarmikinlar? Agar quloqlariga qo'rgoshin quyilib qolmagan bo'lsa ehtimol, eshitilar. Bundan umidvormiz va bundaylarga insof berishni Yaratgandan so'raymiz. Bir odamni bilaman: ba'zan «Bolalarimga shakar olishim kerak, ming so'm berib turing», deb, ba'zan esa boshqa bahona bilan so'raydi. Bu hol takrorlanavergach, dedimki: «Birodar, «berib turing», demang, chunki baribir qaytarib bermaysiz. «Berib turing», deb olib, so'ng gunohkor bo'lib qolasiz. Shuning uchun «Sadaqa qiling yoki hadya qiling», deyavering». Gapimga tushunganday bo'lgan edi. Lekin yana bir ro'paramdan chiqqanida «Bolalarimga paypoq olishim kerak, ikki ming so'm berib turing», deb yalindi. Yoshi o'ttizdan endi oshgan, jismonan baquvvat, lekin mehnat qilishga bo'yni yor bermaydigan, halol-haromni tushuntirsangiz ham o'zini tushunmaganga oladigan bu odamga yana nima deyish kerak, hayronman...

Yana bir toifa, muhtojlikda oladi, hojati ravo bo'lib, qo'liga pul tushgach, qaytargisi kelmaydi. Qaytarsa, xuddi yuragi uzilib chiqadiganday. Qarz bergan odam uning uyiga qatnayverib charchaydi. Insof, vijdon kabi fazilatlarni eslatib tushuntirmoqchi bo'ladi, hatto do'q-po'pisa ham qiladi. Payg'ambarimiz (s.a.v.) imkoniyati bo'la tu-

rib qarzini o'z vaqtida to'lamaslikning zulm ekanini ta'kidlaganlarini, ehtimol, u odam bilmas. Mayli, o'zimizni shunday deb ovuta turaylik. Lekin bularni bila turib o'zini gunohdan to'xtatmaydiganlar ham bor, shunday emasmi?

Bir xonadonga uch-to'rt yigit bostirib kirib, «O'g'lingiz bizdan shuncha miqdorda qarz olgan, agar bugun qaytarmasangiz o'ldiramiz», deyishadi. «Oldirsanglar o'ldiraverlaring», deydi ota. Qarzdorni o'ldirishdan nima foyda? O'ladi – ketadi. Qarz bergan puliga kuyib qolaveradi. Demak, kutishdan, talab qilishdan o'zga chora yo'q. «Bolamni o'ldirsanglar o'ldiraverlaring», deguvchi ota buni bilgani uchun ham qarzni qaytarishni o'ylamaydi. O'g'il-ku, yosh, qarzni qaytarmaslik qanchalik gunoh ekanini fahm etmas. Turmushda ko'p narsani ko'rgan ota-chi? Nahotki, o'g'lini gunohdan asrab qolishni o'ylamasa? Qarz berguvchilar uni o'ldirishmas, taqdирга tan berarlar balki. Lekin qarzni qaytarmay lafziga xiyonat qilgani uchun Alloh tomonidan berilajak jazodan nahot qo'rmasa?

Bir giyohvand yigit to'satdan vafot etadi. Janoza namozi o'qilishidan oldin imom-xatib odat bo'yicha «Bolangiz hayotlik chog'ida qarz ko'targan bolsa, qaytarishni zimmangizga olasizmi?», deb otadan so'raydi. O'g'lining o'ligi tepasida, jamoat guvohligida ota qarzni to'lashni zimmasiga oladi. Lekin qarz berganlar haqlarini talab qilib kelishganda «Qarzni o'g'limga bergansanlar, go'riga borib talab qilib olaverlaring», deydi. Pul hamma narsadan shirinroq, qadrliroq, azizroqmi? Nahot farzandiga boqiy dunyo azoblarini ravo ko'rsa?! Axir farzandning oyog'iga tikan kirsa, ota-onaning qalbiga sanchilganday bo'ladi-ku! «Bolamning qarzini to'layman», deb tobut ustida so'z bergen ota ko'pchilik huzurida berilgan va'daning o'zi kifoya qilmasligini, va'da ijro etilgachgina bolasi zimmasidagi qarzdan soqit bo'lgan holda u dunyoga ketishini bilmasmikin? Oxirat saodatini arzon-garovga sotayotganini nahot fahm etmasa bu odam?

Bir latifa bor: Anvar degan yigit Asqar degan do'stiga qarz beradi. Qarzni qaytarish muhlati o'tadi. Asqardan esa darak yo'q. Anvar uning uyiga borib, haqini talab qiladi. Asqar ahvoli xarobligini bayon qilib ko'ziga yosh oladi. Unga rahmi kelgan Anvar qarzning bir qismidan voz kechib, yangi muhlatni belgilaydi. Bu muhlatda ham qarz qaytarilmagach, do'stining uyiga yana keladi. Asqar yana fig'on qiladi. Anvar yana qarzning bir qismidan kechadi. Shu tarzda qayta-qayta kelib qarzning uchdan biridan voz kechadi. Oxirgi qismini talab qilganida Asqar unga qarab o'pkalaydi: «Buncha besabrsan, buncha shoshisan! Axir sekin-sekin to'layapman-ku, chida. Yana ozginasi qoldi».

Bu-ku, hazil. O'rtada pul mojarosi bosh ko'targanda hazilga o'rIN qolmaydi. Do'st do'stga, aka ukaga, hatto ota bolaga dushman bo'lib

qolishi hech gapmas. Qarzni qaytarishni istamaydigan toifa mut-tahamlikning turli yo'llarini o'zlashtirgan bo'ladi. Bir yigit do'stiga qarz beradi-yu, undira olmay qiynaladi. Chorasiz qolgach, otasi-ga voqeani bayon qilib maslahat so'raydi. Shundan so'ng ota-bola qarzdorning uyiga borib qat'iy talab qo'yadilar. Hatto qo'rqtish niyatida do'q-po'pisa qilib, muhlatni belgilaydilar. Vijdon fazilatiga begona qarzdor esa militsiyaga murojaat etib, ularni ta'magirlikda, bosqinchilikda ayblaydi. Oqibat shunday bo'ladiki, qarzini undirish uchun kelgan ota-bolaga militsiya tomonidan tayyorlangan, maxsus bo'yoq surilgan pullar beriladi-yu, ular «jinoyat ustida qo'lga tushgan tovlamachi-ta'magirlar» sifatida qamoqqa olinadilar. Qarzdor avvalgi gunohiga endi tuhmati uchun yana gunoh yozilganini, Qiyomatda buning azobi yanada yomon bo'lishini tasavvur ham qilmagandir. «Gunohlari uchun Xudoning jazo berishini» bilmas edi, deya olmaymiz. Chunki bu haqda ko'p gapiriladi. Ular oxiratdagi azobni eshitganlar, faqat ishonmaydilar. Ishonganlarida qo'rqqan bo'lar edilar.

Qarz berib birovning hojatini chiqargan kishining himmatiga balli, deymiz. Lekin himmat savobini minnat gunohi bilan yuvib tashlay-diganlar ham borki, bundan ogohlantirib qo'yish kerak bo'ladi. Qarz bergen bir odam to'ymi, ma'rakami, qayerda bo'lsa ham qarzdor do'sti ni malomat qilaveradi. Bundan ranjigan do'st «Hech bo'limasa begona odamlar orasida gapirmagin», desa, u: «Pulimni qaytarib bermaguningcha tinmayman. O'sang, ko'mishayotganda go'ringning tepasida turib ham gapiraman!», deydi. Ularning janjaliga guvoh bo'layotgan uchinchi do'st unga «O'zing undan oldin o'lib qolsang-chi?», deb so'raydi. Qarz bergen odam shunda ham bo'sh kelmay: «O'g'limga tayinlab ketaman, o'g'lim gapiradi!», deydi. Shunda uchinchi do'st ularni murosaga keltirish uchun qarz beruvchiga deydiki: «Do'stim, biz bolalikdan birga o'sganmiz. Sen bergen pulingga hozir muhtoj emassan. Bu do'stimizning topar-tutari yaxshi bo'lganda uyida ko'p mehmon bo'lganmiz. Hozir qo'li kaltalik qilib turibdi. To'g'ri, bergen pulingni talab qilishga haqing bor. Lekin insof bilan so'ra, do'stimizni birov larning oldida mulzam qilma. Do'stimizning bu ahvolga tushib qolgani aslida bizlar uchun ham isnod. Sen, yaxshisi, bergen qarzing-dan Alloh Taoloning roziligi uchun kechgin-u, oxiratingni yanada obod et». Agar shayton kishining ko'zi oldiga puldan parda tortib qo'ysa, qiyin ekan. Oxirat bog'lari ham ko'rinxay qolarkan. Qarz tufayli do'stlarning orasi buzildi, Qiyomat azobi naqd qilib qo'yilganiga esa e'tibor bermadilar.

Boshqa bir ibratlari voqeaga o'zim guvoh bo'lgan edim. Yoshi o'ttizga yetmagan kishining janozasida imom-xatib mayitning akasidan qarzni ado etishni so'rab bo'lgach, shu ko'chada yashaydigan otaxon oldinga

chiqib dedilarki: «Birodarlar, bu ukamiz mendan falon so'm qarz olgan edilar, sizlar guvoh bo'linglar, men Allohnning rizosi uchun bu qarzdan kechdim. Men bu xonadonga zinhor qarzimni talab qilib kirmayman, xijolat bo'lmasinlar». Ba'zi birovlar «shu gapini marhumning akasiga sekin aytsa bo'lardi-ku», deb ham qo'yishdi. Lekin, bizningcha, ibrat yuzasidan qaralganda, otaxonning bu ishlari ayni muddao bo'ldi.

Qarz olish va berish qadimdan mavjud. Shu bois hech bir zamonda bu masala e'tibordan chetda qoldirilmagan. Aniq tartiblar joriy etilgan. Afsuski, bugunga kelib bu tartiblarga rioya qilinmaydi. Shu tartiblardan biri – qarzni guvohlar ishtirokida berish. Ayrimlar «qarindoshim-ku», deydi, boshqalar «yaqin do'stim», deb ishonadi, guvohlarsiz qarz beradi va buning oqibatida oylar, hatto yillar davomida pulini undirolmay sarson bo'ladi. Birovlar tilxat yozib berib ishontiradi. Guvohlar va notarius tasdiqlamagan bu tilxatning hech bir quvvati yo'q. Shunday muttahamlar ham borki, qarz beruvchini ishontirish uchun pasportini qoldiradi va... bir hafta ichida «hujjatimni yo'qotdim», deb yangisini olvoladi.

Qarz oldi-berdisiga doir mashmashalarning kelib chiqish sababini johillikdan qidirish kerak. Agar kishida ilm bo'lsa va bu ilmiga amal qilsa yoki ilm olishga intiluvchilardan bo'lsa, to'g'ri yo'ldan yuradi va boshi g'avg'olar do'liga uchramaydi.

Qur'oni Karimning «Baqara» surasidagi «Oyati mudoyana» – «qarz oldi-berdisi oyati» nomini olgan oyatda turmushda tez-tez uchrab turadigan, odamni odamga dushman qilib qo'yishga, hatto joniga qasd qilishga qodir bu masalaning odilona yechimi ko'rsatib berilgan.

Umidimiz yulduzlarisi, siz bu yoshda mazkur muammoga duch kelmasangiz-da, yaqin kelajakda yo qarz beruvchi yo qarz oluvchi yoki bu jarayonda guvoh bo'lishingiz mumkin. Demak, bu jarayonga doir to'g'ri tartib-qoidalarni hozirdan bilib olsangiz foydadan xoli bo'lmaydi. Shuni nazarda tutib, Qur'oni Karimdagi eng uzun oyatning ma'nosini «Tafsiri hilol»dan foydalangan holda, shoshilmasdan, atroflicha o'rganishga harakat qilib ko'raylik:

Oyati karimaning «Ey, mo'minlar!» (Muhtaram ulamolarimiz «Ey, iymon keltirganlar!», deb ham tarjima qilishgankim, har ikki xitob bir-biriga zid emas, balki ayni bir ma'noni anglatadi. Ya'ni iymon keltirgan banda mo'min bo'ladi) deb boshlanishida ham hikmat bor.

«Ey, mo'minlar! Bir-birlaringiz bilan qarz berishib muomala qilgan vaqtleringizda u qarzlar ingizni ado qilish muayyan bir vaqtgacha ma'lum bo'lsa, u qarzlar ingizni hujjat tariqasida yozinglar». Bu jarayonda qarz oluvchi bilan qarz beruvchining nomi, albatta, yozilishi kerak. Qarzning miqdori, qaytarilish muddati qachon ekani aniq

ko'rsatilishi shart. «Sizlarning o'rtalaringizda qaysi birlaringiz kotib bo'lsangiz,adolat bilan yozsin», ya'ni qarz miqdorini ko'p yoki oz qilmasdan, to'g'ri yozsin. Demak, qarz oldi-berdisi haqidagi hujjatni qarz oluvchi ham, qarz beruvchi ham yozmaydi. Balki, bu vazifani uchinchi – xolis bir shaxsadolat bilan bajaradi. Qarz oldi-berdisiga doir ishlar odatda kishiga ozmi-ko'pmi tashvish keltirishi ma'lum. Shuning uchun ayrim birodarlar oqibatda bosh og'rig'i bo'ladigan ishdan o'zlarini chetga olishni ma'qul ko'rib, yozuvchi sifatida ishtirok etishni istamaydilar. Ana shu hol e'tiborga olinib, deyiladiki: «Hech bir kotib Alloh unga bildirganidek yozishdan bosh tortmasin, albatta, yozsin». Demak, yozishni biladigan odam yozishdan bosh tortmasligi kerak. Chunki unga yozmoq ilmi ato qilingan ekan, endi shu ne'matning shukronasiga yozishdan ibo qilmasligi lozim. Bu ish – savobli ish. Jamoatga kerak bo'ladigan ishlarda hojatmandlarning hojatini chiqarishga Odam bolalari doimo targ'ib qilinadilar. Shuning uchun ham, kotiblikka taklif qilingan inson «Bas, yozsin va haq zimmasiga tushgan kishi aytib tursin, Robbiga taqvo qilsin va undan hech narsani kamaytirmasin». Kotib bo'ynida qarzi bor odamning iqrorini yozadi. U Parvardigorining azoblaridan qo'rqliki va haqdan ozginagina bo'lsa-da, noqis qilib yozmasligi zarur. Oyati karimadagi «haq zimmasiga tushgan kishi» deyilganda qarz oluvchi kishi nazarda tutilgan. Demak, o'rtadagi xolis kishi kelib, qarz oldi-berdisini yozayotgan paytda matnni qarz oluvchi aytib turadi. Bu narsalarni qarz beruvchi aytib tursa, qaysi bir nuqtada gapni o'z foydasiga burib yubormasin, degan ehtiyyot chorasi tufayli shunday qilinadi. Qarz oluvchi muhtoj bo'lib turgani uchun bunday qilmasligi aniqroq. Chunki u muomalaning tezroq amalga oshishiga muhtoj.

Ba'zan qarz oluvchi kishining esi past yoki kar-soqov bo'lishi mumkin yoki moliyaviy ishlar tadbiridan bexabardir, yoki yosh boladir, yoki keksadir, maqsadni bayon etishga layoqati yo'qdir, balki tilida, so'zlashuvida nuqson bordir... Shu bois iqrorini aniq bayon eta olmas. Bunaqa holatlarda o'sha odamning valiysi – homiy vakili adolat bilan aytib turishi kerak bo'ladi. Chunki valiyalar boshqa ishlarda ham o'z qaramog'idagilarning mas'uliyatini oladilar: «Agar zimmasiga haq tushgan kishi esi past, zaif yoki aytib tura olmaydigan bo'lsa, uning valiysi adolat bilan aytib tursin». «Va sizlar rozi bo'ladigan adolatli guvohlardan ikki er kishini, agar ikki er kishl bo'lmasa, bir er kishi va ikki ayol kishini – biri unutib adashsa, yana biri unga eslatadi – guvoh qilinglar».

Moliyaga oid oldi-berdi chog'ida oraga mol-u pul, demakki, nafs aralashgani uchun ham bu masalani adolat yo'sinida yechish g'oyat

jiddiy ahamiyatga egadir. Bu ishda bir odamning ikkinchi odam haqini yeb ketishi yo'li har jihatdan to'silishi lozim. Buning uchun adolatli kotibga yozdirib qo'yish kifoya emas, bu jarayonda ikki er kishining guvoh sifatida ishtirok etishi shart. Guvohlikka hamisha adolatli kishilar o'tishlari zarur. Shariat o'lchovidaadolatsiz bo'lgan kishining guvohligi qabul qilinmaydi. Guvohlarning er kishi bo'lishi ta'kidlanishining ham hikmati bor. Haqiqiy islomiy jamiyatda yuqoridagi kabi sertashvish, xarxashali va mas'uliyatli ishlar odatda er kishilar zimmasiga yuklatiladi. Islomda ayol kishi mol-dunyo tashvishini chekishdan umuman ozod etilgan. Qarz oldi-berdisi, yozib qo'yish va shunga o'xshash tashvishli ishlar bilan muslimalar bezovta qilinmaydi. Ammo kutilmagan holda yon-atrofda guvohlikka o'tadigan ikki er kishi topilmay qolishi mumkin. Shundagina ikki ayol bu ishga jalb qilinadi. Oyati karimada guvohlarning adolatli bo'lishlari ustiga, yana muhim shart qo'yiladi: qarz beruvchi ham, qarz oluvchi ham guvohlardan rozi bo'lishlari kerak. Keyinchalik biror kelishmovchilik chiqib qolsa, «guvohlarga ishonchim yo'q edi, bu guvohlar qarshi tomonning odamlari ekan», deganga o'xshash gaplarga o'rinn qo'ymaslik uchun bu ishonch qaror topishi zarur.

Oyati karimadagi ikki ayol kishining guvohlikka o'tishi masalasida ba'zan tushunmovchiliklar bo'lib turadi. «Islom ayolni to'liq odam o'rnida ko'rmaydi, shuning uchun guvohlikka o'tishda ikki ayolni bir er kishi bilan tenglashtirgan», degan bema'ni va asossiz da'vo ham uchrab qoladi. Aslida esa mutlaqo unday emas. Shariatda shunday ishlar borki (misol uchun: idda, tug'ish, emizish kabi masalalar), unda mingta er kishining guvohligi o'tmasa ham, bitta ayolning guvohligi o'tadi. Agar shu hukmni ushlab olib, «Islom er kishilarni odam o'rnida ko'rmaydi, chunki falon-falon ishlarda ularning guvohliklari qabul emas», deyilsa kulgili-ku! Oyati karimada mavzu sertashvish va o'ta mas'uliyatli hisoblangan qarz oldi-berdisi, xususan, guvohlik haqida borayotganini unutmaslik kerak. Ta'kidki, ayollar bunday «boshog'riq» ishlarda qatnashib o'zlarini qiynamaganlari durust. Zarurat tufayli ishtirok etgan taqdirlarida ham ehtiyyot chorasi yuzasidan bir emas, ikki ayol jalb qilinadi. Hech kimga sir emaski, ayol kishining ko'ngli bo'sh, ta'sirchan, mehri daryo bo'ladi. Onalik uchun zarur bo'lgan bu sifatlar talashib-tortishish va urush-janjalda teskari natija berib qolishi ham mumkin. Agar ikki kishi bo'salar, birlari nimanidir unutsalar ikkinchilari eslatib, guvohlikni adolat bilan ado etadilar. Aynan mana shu e'tibordan qarz oldi-berdisida ikki ayol guvoh bo'lishi shart qilinganki, o'zgacha ma'nolar axtarib adashmaslik kerak.

Oramizda guvohlikni ortiqcha mashmasha, keraksiz bosh og'rig'i deb hisoblovchi va bu savob ishdan bo'yin tovlovchilar ham topilib turadi. Shundaylarga qarata oyati karimada «*kimki guvohlik uchun chaqirilsa, bu vazifadan bosh tortmasin*», deb alohida ta'kidlanadi. Bu Alloh Taoloning amri ekani e'tiborga olinsa, bunga amal qilmagan insonning gunohkor bo'lishi oydinlashadi. Haqiqatni,adolatni himoya qilish uchun guvohlikka o'tish ulkan savob hisoblanadi. Bu xususda Payg'ambarimiz (s.a.v.): «Sizlarga eng yaxshi guvoh kimligini aytib beraymi? Bu vazifaga taklif etilmay turib shahodat berishga rozi bo'ladiganlar eng yaxshi guvohlardir», deganlar.

Kotiblar qarzlarning miqdori xoh ko'p, xoh oz bo'lsa-da, to muayyan vaqtga qadar olinganini aniq yozib qo'yishdan malollanmasliklari zarur. Mana shunday muomala qilishlar Xudoning nazzida adolatdir, guvohlik bermoqqa to'g'ridir. Ehtimol, qaysidir kotib pulning miqdori kam bo'lgani uchun yozishdan erinibmi yo «eslab qoldim, keyin yozib qo'yarmen», debmi yo «ozgina qarzni yozish shart emas» degan xayolda yoki boshqa bahonami ro'kach qilmasligi lozim. Qarz miqdoridan qat'iy nazar, yozib qo'yilishi shartligi Qur'oni Karimda ta'kidlanyaptimi, demak, hech bir gap-so'zga, bahonaga yoki mulohazaga o'rin yo'q – yozib qo'yilishi shart! Shunda shubhaga o'rin qolmaydi.

Ammo yurib turgan savdo ishlari bo'lsa, yozish shart emas. Chunki hamma narsa aniq: savdo jarayoni tez-tez takror bo'lib turadi, mol ham o'z ixtiyorida. Savdo jarayonining har birini yozadigan bo'lsa, ish qiyinlashib ketadi. Shu bois oyati karimada deyilyaptiki: «*Magarki, oldi-berdilaringiz tijorat tariqasida naqdma-naqd bo'lsa, yozmasangizlar ham sizlarga hech zarari yo'qdir. Ammo bir-birlaringiz bilan oldi-berdi qilgan vaqtlariningizda guvoh keltiringlar. Shahodat bermoqligida guvohlarga va kotiblarga zarar yetkazilmasin*». Savdo ishlariga guvohlik keltirish haqidagi hukmni ulamolar «mandub» deganlar. Sotuvchi bilan xaridor o'rtasida ba'zi kelishmovchiliklar paydo bo'lib qolsa, guvohlar haqni o'rnatishda o'z guvohliklari bilan yordam beradilar. O'rganayotganimiz oyati karimada kotib va guvohlarga vazifa yuklatildi. Ularga bu xizmatdan qochmaslik ta'kidlandi. Navbatdagi jumlada esa kotib va guvohlarning haqlari himoya qilinyapti. Ular kotiblik va guvohlik qilayotganlarida zarar ko'rmasliklari kerak. Odatda kotib va guvohlar savob umidida vaqt sarflab, mehnat qiladilar. Lekin ba'zan balo va tuhmatlarga ham qoladilarki, bunday hol avom tilida «yemagan somsaga haq to'lash» deyilur. Xayrli ishga bel bog'laganlarning xotirini jam qiladigan, bu savobli ishga qiziqtiradigan va'da ham aytilmoqda: «*Agar buning aksini qilsangiz, ya'ni ulardan birontasiga zarar yetkazsangiz bu Allohga itoatsizligingizdir*». Bu demak, kotib

va guvohga zarar keltirgan shaxs, fosiqlik qilgan, Alloh Taoloning amridan chiqqan bo'ladi.

Kimsa safarda ekanida qarzga muhtoj bo'lib qolsa nima qiladi? Qur'oni Karimda bunga ham javob topamiz. «Baqara» surasining ikki yuz sakson uchinchi oyatida bu ma'noni o'qiymiz: «*Bas, agar safar uzrasida bo'lsangizlar va yozuvchi kotibni topa olmasangizlar, bir-birlaringizga qarz yo omonat berganda bir-birlaringizdan garov olinglar. Agar ba'zilaringiz ba'zilaringizga omonatdor bo'lsangizlar va garov olmasangizlar, bas, u holda omonat olgan kishi yo qarz olgan kishi Allohdan qo'rqsin-da, omonatni egasiga topshirsin yo qarzni ado etsin. E, shohidlar, shahodatni (guvohlikni) yashirmay ado etinglar. Har kimki shahodatni ado etmasdan, dilida yashirar ekan, uning dili gunohkordir. Alloh Taolo amallaringizni bilguvchidir.*

Safarda o'ziga yarasha qiyinchiliklar, hatto kutilmagan fojialar yuz berishi mumkin. Ana shunda qarz olishga muhtoj odam, biron kishidan umidvor bo'ladi. Insof egasi unga yordam berishga tayyor, ammo avvalgi oyati karimada zikr qilingan shartni bajarishga, ya'ni oldi-berdini yozib qo'yishga kotib yo'q. Mazkur oyati karima bunday sharoitda noqulay holatdan chiqishning yo'lini ko'rsatadi: qarz beruv-chiga qarz oluvchi garovga nimadir beradi. Garovga qoldirilgan narsa qarzni eslatib turadi, uning tonib ketmasligiga sabab bo'ladi. Voqeа safarda yuz berayotgani uchun o'ttada yozuvchi kotib bo'lmasa ham muhtoj odamga ishonib qarz berilaveriladi. Qarzdor esa qarz beruv-chiga ishonib garovga biron nimasini topshiradi. Bu holatda ikki taraf ham bir-biriga ishonadi va omonat qo'yadi. Ta'bir joiz bo'lsa, har ikkala tomon ham bir-birining iymon egasi, halol odam ekaniga ishonadi. Endi ikkovlari ham omonatni ado etishlari, Allohga – Robbilariga taqvo qilishiari kerak. Bu o'rinda yana bir karra taqvo – Xudoning jazosidan qo'rqish lozimligi eslatilmoqda, hamma ishlarda taqvo asos sifatida zikr qilinyapti. Oyati karimada ta'kid etilgan «guvohlikni berkitmaslik» – qozining huzuridagi guvohlikdir. Ya'ni, qarz yoki tijorat ishlarida guvohlikdan qochish yoki bo'yin tov lash yaramaydi. Mabodo, mazkur ishda kelishmovchilik chiqib qolib, taraflar qoziga murojaat qilissa, albatta, qozi guvohni chaqiradi. Shunda guvohlikni berkitmaslik kerak. Kim guvohlikni berkitsa, uning qalbi gunohkordir, deyilishiga sabab – guvohlik yoki uni berkitish qalbga bog'liq ishdir.

Afsuski, bandalar orasidagi qarz oldi-berdisiga doir yo'l-yo'riq aniq belgilab berilgan bo'lsa-da, ba'zi holatlarda ayrim odamlar adashib qoladilar. Belgilab qo'yilgan to'g'ri yo'ldan yurib saodatga yetish o'rniga, shayton yo'lidan yurib baloga giriftor bo'ladilar. Boshqalarni qo'yib turaylig-u «musulmonman», deb yurganlar ham aksar paytlarda

o'zlarining ayblari tufayli qarz muomalasi yuzasidan turli mushkulotlarga duchor bo'ladilar. Ular odamiylik talablariga binoan ish tutmaganlari uchun bir-birlarining mollarini yeydilar, urush-janjallarga ko'miladilar.

Ba'zilar qarz so'rayotganida muhtojligi sababini aytadi. Ayrimlar «pul zarur bo'lib qoldi», deyish bilan cheklanadi. Bizningcha, sababini ochiq aytgan ma'qul. Qarz beruvchi ehtimol shunga qarab biron chora ko'rар. Masalan, qarz so'rovchi to'y qilmoqchi-yu, qo'li kalta. Bu o'rinda qarz beruvchi pul so'rayotgan birodariga to'yni dabdaba bilan emas, kamtarona o'tkazishga da'vat etishi kerak. Agar so'rovchi yaqin qarindosh yoki do'st bo'lsa, iltimos qilinayotgan mablag'ning ma'lum bir qismini hadya sifatida bersa nur alannurdir. (Masalan, besh yuz ming so'm so'ralayotgan bo'lsa, shuning yuz yoki ikki yuz ming so'mi hadya, qolgani – qarz). Agar banda himmati baland, saxovatli bo'lsa, barcha og'irliklarni zimmasiga olar.

Yana bir odam o'tgan marhumlarini eslab «yigirma oshi» yoki «yil oshi» o'tkazish uchun qarz so'rayapti. Qarz beruvchi «savob ish ekan», deb darrov pul sanab bermasdan, so'rovchi birodarini bu ma'rakani qilish-dan qaytarishi shart. «Xudoyi», «ehson», deb nomlanuvchi bunday bid'at ma'rakalar qarz olish evaziga qilinmasligini tushuntirishi zarur. Bunday ma'raka uchun qarz berilmagani ma'qul. Chunki xudoyi-ehson o'z tirik-chiligidan orttirilganda qilinadi. Aslida fazilatli amal bo'lgan «xudoyi» yoki «ehson» qarz evaziga qilinsa, johillik ko'rinishini olib, o'zining o'sha go'zal fazilatini yo'qotadi, qarzdorning oilasini qiy Naydi, muhtojligini yanada oshiradi, tirikchiligi yanada og'irlashadi.

Endi qarz beruvchilarining imtihoni haqida voqeа. Namanganlik bir yaxshi odam toshkentlik do'stiga katta miqdorda qarz bergen ekan. Qarz berish jarayoni shariatga ko'ra, ikki er kishi guvoh ishtirokida bo'lgan. Qarzni qaytarish muddati aniq belgilangan. Lekin qarzdorning ishi yurishmay, pulni o'z vaqtida qaytara olmagan. Oradan oylar o'taverib, qarzni qaytarish muddati bir necha marta ortga surilgan. Oxiri namanganlik yaxshi kishi ikki guvohni yoniga olib, qat'iy talab qilish maqsadida Toshkentga kelgan. Qarzdorning uyiga kelib qarasaki, u og'ir xasta. Qarzdan so'z ochmay, bemorni bezovta qilmay izlariga qaytadilar. Shunda odamiylik fazilatlariga ega bo'lgan u yaxshi odam hamrohlariiga deydiki: «Sizlar qarz berayotganimda guvoh edinglar, yana guvoh bo'linglarkim, men bu qarzdan kechdim!» Oliyjanoblikning oliy namunasi shunday bo'ladı! Ular Namanganga qaytishgach, insof egasi to'satdan vafot etadilar. Bu xabarni eshitgan qarzdorning o'g'llari ta'ziyaga kelib, ma'yuslanadilar. «Otamiz

bu kishidan qarz edilar», deb yig'lashganida guvohlar marhumning qarzdan kechganini ma'lum qilib, ularni xijolatlikdan qutqaradilar.

Biz-chi? Biz shunday qila olamizmi?

Qarz-oldi berdisida chetlab o'tish mumkin bo'limgan yana bir muhim masala bor. Birovga qarz berib, hojatini ravo qilish savob. Ammo bergen bir so'mini ikki so'm qilib qaytarib olish og'ir gunohlar-dan hisoblanadi. Tilimizda «sudxo'r» degan atama mavjud. «Sud» – «foyda», «bahra», «naf» degan ma'nolarni anglatadi. «Sud ayla» deyilganda «foyda yetkaz», «sudmand» deyilganda esa «foydalı» degan ijobjiy ma'nolar tushuniladi. «Sudanpesha» – foyda ketidan quvuvchi, «**sudxo'r**» esa **foyda yeyuvchi** degan salbiy ma'nolarni beradi. Qur'oni Karimda bu ma'nodagi atama «ribo» deb bayon qilinadi. «Ribo»ning arab tilidagi lug'aviy ma'nosi «ziyoda», «oshiqcha» demakdir. «Sudxo'r» deymizmi yo «riboxo'r» deymizmi, baribir, har ikkisi ham bir xil gunoh-kor, o'zganining molini nohaq yeydigan kishiga berilgan nomdir.

Rasululloh (s.a.v.) bu xususda aytdilar: «Kumush o'ziga teng kumush bilan ayrboshlanadi, ortiqchasi sudxo'rlikdir. Bug'doy o'ziga teng bug'doy bilan ayrboshlanadi, ortiqchasi sudxo'rlikdir». Keyin donni, xurmoni va tuzni ham zikr qildilar. So'ng aytdilar: «Kim ziyoda qilsa yoki ziyoda qilishni so'rasha, ribo qilibdi».

Qarz beruvchining qarzdordan ma'lum vaqt muqobiliga asl moli ustiga oladigan foydasi harom hisoblanadi. Hozirgi «zamonaviy til»da bu amal «foiz olish» deb ta'riflanyapti. Qarz so'ragan odamga qarz ber-guvchi «ustiga o'n (yoki yigirma, o'ttiz...) foiz qo'shib qaytarasan», deb shart qo'yadi. Ya'ni, yuz dollar olgan odam qarzini bir yuz o'n dollar qilib qaytaradi. O'sha o'n dollarni «ribo» deymiz va bu foydani yeish harom hisoblanadi. Ustiga foiz qo'yib qaytarish – riboning eng oson usuli. Bugungi oldi-berdi muomalada dahshatli shartlar bor: «ikki haftadan so'ng olgan pulingning ustiga o'n foiz qo'shib qaytarasan, belgilangan kunda qaytarmasang, har bir kuniga yana besh (balki o'n) foiz qo'shilib boraveradi!». Omma tilida «schyotchikka qo'yildi», deb ataluvchi bu shart qarzdorni tamomila xarob qilib tashlaydi.

Qarang, bir bechora muhtojlik yuzasidan qarz so'rayapti. U ayni choqda so'rayotgani yuz ming so'mni topishga ham ojiz. O'n (yoki yigirma) kundan keyin shu miqdordagi qarzni qaytarsa ham katta gap. Lekin undan bir yuz o'n ming so'm qilib qaytarishni shart qilib qo'yishgan. Muddatida bu mablag'ni topa olmadimi, demak, bir hafta-o'n kun orasida qarzi ikki, hatto uch barobarga ko'payadi... Shu insofdanmi? Bir bechorani qaqqhatib topilgan foyda – harom luqma do'zax oloviga boshlashini banda nahot bilmasa?

Sirdan, yuzaki qaralsa, savdogar bilan sudxo'rning kasbi-kori bir-biriga yaqinga o'xshab ko'rinadi. Holbuki, unday emas. To'g'ri,

«kimdan qarz ko'tarsam ekan?», degan muammo yuzaga kelganida ko'pchilik savdogarga murojaat qiladi. Chunki savdo ahlida ozmi-ko'pmi, doimo pul bo'ladi. Ehtimol, savdogarlar orasida kimdir riboxo'rlik ham qilar. Lekin shu bahonada savdo ahlini sudxo'rlar bilan bir gunoh qayig'iga o'tqazib qo'yishimiz adolatdan emas. Mana shu holatni inobatga olgan savdogar tijorat qilish uchun zarur bo'lgan miqdordagi ilmni egallashi lozim. Sudxo'rlik bilan yemaslik, halol va harom orasini ajratish, moliga haromni aralashtirmaslik, harom moldan saqlanish, to'g'rilik va yolg'onchilikni bilib olish, sunnat va bid'atni farq qilish, kufr va iymonni ajratish uchun ilm olish zarur bo'ladi. Agar bunday ilmdan bebahra bolsa biron kishi qarz so'rab kelib «hojatimni chiqarsangiz, falon so'm foydasini ham berib xursand qilaman», desa bu «xursand bo'lish» evaziga gunohga botib qolishini bilmaydi. Payg'ambarimiz (s.a.v.) bu xususda aytganlar: «Kim din ilmini o'rGANmasdan oldin savdogarlik qilsa, u riboga tushibdi, riboga tushibdi, riboga tushibdi!». Ya'ni, unga cho'kib ketibdi.

Nafs bandalari pul-mollari yanada ziyoda bo'lishi uchun sudxo'rlik qiladilar, cho'ntakka tushayotgan foydani tiyinma-tiyin sanab, ko'payayotganidan quvonadilar. Aslida esa sudxo'rning puli hisob jihatidan ko'p bo'lsa ham, uning barakasini ko'tarilib, yegani o'zi-ga yuqmaydigan qilib qo'yiladi. Sudxo'r turli xastaliklarga duchor qilinadi, tinchligi, xotirjamligi olinadi. Payg'ambarimiz (s.a.v.): «Ribo garchi ko'paysa ham, oqibati, albatta, ozayishga qaytadi», deb ogohlantirganlar.

Nochor odamlarning boyishini sabr bilan kutish a'llo fazilat, bu qarzni kechib yuborish esa undan ham a'loroq. Payg'ambarimiz (s.a.v.) bu xususda bunday deganlar: «Kimki O'zining himoyasidan boshqa himoya bo'lмаган kunda Alioh uni O'z himoyasiga olishini xohlasa, nochorga yengillik tug'dirsin yoki undan kechib yuborsin». Yana deganlarki: «Odamlarga qarz beradigan bir savdogar bor edi. Agar nochor kishini ko'rsa, xizmatkorlariga undan kechib yuboring-lar, shoyadki, Alloh Taolo bizdan ham kechib yuborsa, der edi. Alloh Taolo uning gunohlarini kechdi».

Islomdagи avvalgi johiliyat zamonasida sudxo'r boylar kambag'al-larga foiz evaziga qarz berar edilar. Hofiz ibn Kavsар (r.a.) rivoyat qilishlaricha, berilgan qarzning muddati tugab qolganda qarz beruvchi qarzdordan «Yoki qarzingni to'la yoki riboni ko'paytir», deb talab qilar ekan. To'lasa to'ladi, bo'lmasa, qarz muddatini cho'zish evaziga riboning miqdorini ham ko'paytirar ekan. Bechorani ado qilolmaydigan qarzga botirib qo'yib, to o'lguncha foizini olib yer ekan. Shunday nafsi buzuq insonlarga qarata Alloh «Az'ofan muzo'afatan» – foizni ustama,

ziyoda qilib olib yemanglar, deydi. Bundan «ozgina yeyish halol» degan ma’no anglashilmasligi kerak. Nafsi buzuq ayrim kimsalar mazkur oyatni ushlab olib «Alloh Taolo Qur’oni Karimda: «Riboni bir necha barobar qilib yemang», degan, demak, bir necha barobar oshirmay, ma’lum foiz yesa bo’laveradi, degan da’volarni ham qiladilar. Bu johillikdandir, Allah harom etgan narsani o’ziga halol qilib olish yo’llidagi g’arazli harakatdir. Boshqa oyatlarda riboning hatto sarqitini ham tark etish buyurilgani holda ozgina riboga ijozat berilar ekanmi? Bundaylarga yo’g’on mixning ham, qildek ingichka ignaning ham ko’zni ko’r qilishi mumkinligini yana qayta eslatib qo’ysak, foydadan xoli bo’lmas.

Payg’ambarimiz (s.a.v.) riboni olganni ham, berganni ham, ribo olish-be-rishida guvohlik va kotiblik qilganni ham la’natalaganlar. Shundan ko’rinadiki, gunohkor faqat sudxo’rning o’zigina emas ekan. Pora olgan va bergen qanday gunohkor bo’lsa, sudxo’r bilan bir qatorda ribo evaziga qarz olishga rozi bo’lgan ham, bu jarayonga guvohlik qilganlar ham jazoga loyiq ekanlar. Agar foiz xususindagi ahdlashuv ikki tomon o’rtasida og’zaki hamda pinhona ravishda qilinib, guvohlar va kotib bu noloyiq ahdlashuvdan bexabar bo’lsalar ularga gunoh yo’qdir. Agar bu ahdlashuvni eshitib qolsalar yoki sudxo’r bu qarorni xatga tushirishni talab qilsa, uni bu gunohdan qaytarishga urinib ko’rishlari zarur. Qaytmasa, guvohlik va kotiblikdan voz kechganlari durust. Rasululloh (s.a.v.) «Riboning yetmish ikki eshigi bor. Gunohligi jihatidan eng yengili ham kishining o’z onasi bilan aloqa qilgani kabitdir. Holbuki, chinakam foizning eng og’iri, kishining o’z musulmon birodarining iffati va nomusiga tegishldir», deb ogohlantirganlar.

Vijdonli bir kishining nomusi va hurmatiga tajovuz qilish... O’z onasiga nikohlanishni odam tasavvuriga ham sig’dira olmaydi. Demak, **sudxo’rlikning gunohi ham tasavvurga sig’mas darajada!** O’z onasi bilan aloqa qllgan mal’unni dunyo qonunlari jazoga tortmaydi. Ammo birovning nomusiga tegish, hurmatini poymol etishning jazosi bor. Ajabki, riboning jazosi yo’q. Jazoning bu foni yunyoda yo’qligi jazodan butunlay qutulib qolish mumkin, degan gap emas. O’zingiz o’ylab ko’ring: sharaflı hadisda qayd etilganiga ko’ra, kishining bergen qarzi evaziga bir chaqa bo’lsa-da foiz olishi Allah Taoloning nazdida o’ttiz olti marta zino qilganning gunohidan ham yomonroq ekan, jazodan qutulib qolishi mumkinmikin?

Riboxo’rlik ikki kishining orasida bo’lib o’tadigan kichik gunoh emasligi ayon. Eng muhim – bu gunoh amal jamiyatga ham salbiy ta’sir ko’rsatadiki, buni ham unutmaslik shart. Payg’ambarimiz (s.a.v.): «Qaysi jamiyatda ribo keng tarqalsa, u millat yetishmovchilikka mubtalo bo’ladi», deb ogohiantirganlar.

Abdurahmon ibn Sobit aytadilar: «Qavm to'rt narsani halol sanasa, uning halok bo'l shiga izn beriladi: tarozidan urishni; o'lchovdan kamaytirishni; zinoni oshkora qilishni; riboni yeyishni. Zinoni oshkor qilsalar – ularga vabo yetadi; tarozidan urib, o'lchovdan kamaytirsalar – yomg'irdan mahrum bo'ladilar. Agar ribo yesalar – ularga qilich yalang'ochlanadi».

«Qarz» atamasining faqat moddiy emas, ma'naviy ma'nosi ham mavjud. Masalan, amakingiz dadangizga yoki bir do'stingiz siz orqali boshqa birodariga salom aytib yuborsa, bu salomni egasiga yetkazish zimmangizdag'i qarz (ba'zan buni «omonat» deb ham ataydilar) hisoblanadi. Ota-onaning farzandni boqishi, tarbiya qilishini ham o'ziga yaraشا qarz deb anglamoq mumkin. Garchi tilimizda buni «qarz» emas, balki «ota-onaning vazifasi» tarzida bayon qilishga o'rgangan bo'lsakda, ma'noda farq yo'qdir. Bu o'rinda qarz ota-onaning o'zigagina qaytarilmaydi. Buni qanday tushunamiz? Ota-onangiz sizni boqdilar, tarbiyaladilar. Yaxshi tarbiya berganlari tufayli siz ulg'ayganingizdan so'ng ularga mehribonlik qilasiz. Shuning barobarida o'z farzandlarining boqib, tarbiyalashingiz ham ota-onsa zimmangizga ortgan qarzdan qutulishning bir ko'rinishidir. Buni o'ziga xos robita desak ham bo'ladi. Bir kishi har kuni uchta non sotib olar ekan. Buning sababini so'rashganida u: «Bitta nonni qarzimga, ikkinchisini qarzga beraman, uchinchisini esa o'zim yeyman», degan ekan. Bu hikmatning ma'nosi: nonni qarzi evaziga berishida – ota-onalari nazarda tutilyapti. Qarzga berishi – o'z farzandlarini boqishidir. Albatta, bu o'rinda ramziy ma'no bor. Hech bir ota-onsa farzandiga «seni qarzga boqyapman, vaqt kelganda qaytararsan», deb minnat qilmaydi. «Bolamni umid bilan tarbiya qilyapman, qariganimda rohatini ko'rayin», degan xayrli niyati bo'ladi va bu umidini bolasini asraganday avaylaydi.

Birovdan pul olib qaytarmagan odamning qanchalik gunohkorligini bilamiz, ma'naviy qarzdan bo'yin tovlagan kimsaning gunohi esa yanada ko'proqdir. Salomga alik olish, yaxshilikka yaxshilik qaytarish ham ma'naviy qarz doirasiga kiradiki, bunga e'tiborsizlik bilan qarash kishini gunoh botqog'iga botirib qo'yishi mumkin. Ilm olishni ham shu doiraga kiritish mumkin. Ustozdan olingan ilm shogirdlarga qaytarilsagina, ma'naviy qarz bo'yindan soqit bo'ladi.

Moddiy qarz oldi-berdisiga doir barcha masalalarni muxtasar tarzda qamrab olish g'oyat mushkul. Ayniqsa, banklar faoliyatiga doir juda ko'p savollarni eshitamizkim, bu va bunga o'xshagan savollarga aniq javob berishga kaminada mavjud ilm kifoya qilmaydi. Hayotda qarzga doir yechimi qiyin masalaga duch kelinganda muhtaram ulamolarimizdan, shuningdek, diniy idoramiz arboblaridan javob olinsa maqsadga muvofiq bo'lur.

Endi kundalik hayotimizda ro'y berayotgan, ko'p noroziliklarni, hatto jinoyatlarni tug'dirayotgan omonatga xiyonat illati haqida gaplashib olsak. Aslida bu haqda avvalgi suhbatlarimizda ham to'xtalgan, turli hikoyatlarni misol tariqasida bayon qilgan edim. Endi mavzuga batafsilroq to'xtalib, avvalgi bayonlarni yangilari bilan to'ldirsam.

*Birovning molini olma omonat,
Xizmating o'zingga bo'ladi tuhmat.
Kishining kiyimi turmas ustingda,
Odamsan, odamga qilma xiyonat.*

«Omonat» so'zi «ishonib topshirilgan narsa» ma'nosini anglatadi. Kimsaga saqlash uchun topshirilgan har bir narsa omonat hisoblanadi. Ammo omonat faqat mol-buyumga nisbatan emas. Shariat takliflari va Alloh Taoloning farzları ham omonat hisoblanadi. «Ahzob» surasida «Biz omonatni osmonlarga, yerga va tog'larga taklif etdik...» deyilganda aynan toat-ibodatlar nazarda tutilgan. Payg'ambaramiz (s.a.v.) vado xutbalarida marhamat qildilarki: «Sizga bir omonat qoldiraman. U omonatni saqlasangiz, to'g'ri yo'ldan adashmaysiz. Bu omonat – Allohnинг kitobi Qur'oni Karimdir!». Demak, Qur'on musulmonlarga omonatdir. Bu omonat ko'z qorachig'iday asralib, kelajak avlodlarga topshirilishi kerak. Dindan, Qur'ondan tashqari jon ham insonga omonatdir. Shu bois birov vafot etsa, «omonatini topshirdi», deymiz. Ya'ni jonni bergen Alloh Taolo vaqtি kelganda bu omonatini qaytib oladi. O'z-o'zini o'ldirgan kishilar Alioh Taoloning bu omonatiga xiyonat qilgan bo'ladilar va qay tarzda xiyonat qilgan bo'salar, do'zaxda shunday jazo oladilar. Ya'ni o'zini yoqqan tinmay yonadi, osgan har kuni osilib o'lish azobini totadi... Demak, jismni turli xastalikdan ihota etish ham omonatni saqlash turlariga kiradi.

Bandaga topshirilgan vazifalar, burchlar ham omonat sanaladi. Banda bu ishlarni, burchlarni sidqidildan bajarishi kerak. Agar loqaydlik, erinchoqlik yoki mensimaslik bilan ado etilsa ham, omonatga xiyonat hisoblanadi.

Davlat va xalq mulki ham omonatdir. Deylik, transport vositasiga zarar keltirish, hatto chizib qo'yish ham omonatga xiyonatdirki, bunday shumliklardan, ayniqsa, bolalar va yoshlar o'zlarini tiyishlari kerak.

Hadis. Hazrati Umar (r.a.) uylarida davlat ishlari bilan mashg'ul ekanlarida Abdurahmon ibn Avf (r.a.) kelib qoladilar. Shunda hazrati Umar (r.a.) shamchiroqni o'chirib, boshqasini yoqadilar. Mehmon bundan ajablanganlarida: «Siz kelganingizda davlatga tegishli shamni yoqib, davlat ishlarini bajarayotgan edim. Siz bilan suhbatimiz – shaxsiy ishim, shu bois o'zimning shamimni yoqdim», deganlar.

Insonga oilasi, bolalari ham omonat. Ularni har tomonlama tarbiya etmoq shu omonatga sodiqlikdir.

Sir sifatida aytilgan so'zlar ham omonat. «Saqlasang – sir senqa asir, saqlamasang – sen sirqa asir», «Bir oqil aytarmish, tingla qarindosh, siringni fosh etma, kerak bo'lsa bosh», deydilar. Omonatni saqlamagan va zarar yetkazib xiyonat qilgan kimsani «xoin» deb ham ataydilar. Xoinlik esa harom amallardan biridir.

Xalifa hazrati Umar (r.a.) Madinayı munavvaradan Makkayı mukarramaga yo'iga tushdilar. Bir yerda dam olgani to'xtadilar. Cho'pondan: «Qo'ylaringning bittasini bizga sot», deb so'radilar. Cho'pon: «Sotolmayman, suruvming egasi men emasman», deb xalifaning iltimosini rad etdi. «Bittasini so'y, pulini olasan», dedi hamrohlardan biri. «Ayt-dim-ku, qo'ylarning egasi men emasman, men faqat cho'ponman». Shunda hamrohlardan yana biri: «Sotaver, egasiga «Bo'ri yeb ketdi», deya qolarsan», dedi. Shunda cho'pon: «Xo'p, qo'yning egasini al-darmiz, lekin Allohni alday olamizmi?», dedi.

Sog'lom bir e'tiqodga, butun bir iymonga sohib kishi omonatga sira xiyonat qilmaydi.

Luqmoni hakimdan so'radilar:

– Birovning qora badanli cho'poni edingiz, ulug' darajaga sizni nima ko'tardi?

Javob berdilar:

– Doimo to'g'ri so'zladim, omonatga xiyonat qilmadim, ma'nosiz behuda so'zlashdan chekindim. Mana shu uch xislat meni ulug' darajaga ko'tardi.

Rivoyat. Zamonning ulug'laridan Shamsiddin sohibi devon bir kuni besh yuz dinor bilan bir dastor (salla)ni shayx Sa'diyga sovg'a qilib yubordi. Uni olib borayotgan Husayn ismli kishi omonatga xiyonat qilishdan o'zini tutolmay, puldan bir yuz ellik dinorni olib qo'ydi. Shayx Sa'diy sovg'ani olgach, minnatdorlik sifatida bu qit'ani yozib jo'natdilar:

*E, menga yuborgan kishi shuncha mol,
Moling ko'paysinu, dushmaning zavol.
Yaxshi yo yomonning fazlin bilursan,
Yaxshilar hech qachon topmagay zavol.
Yuborgan dinoring miqdoricha sen,
Uch yuz-u ellik yil doim boqiy qol.*

Oradan kunlar o'tdi. Bir kishi sohibi devonni duo qilayotganida o'sha xiyonatkor Husayn ham uning yonida edi. Duo qilayotgan kishi sohibi devonga qarab:

– Umring besh yuz yilga yetsin, – dedi.

Shunda Shamsiddin Husaynga qarab olib, dediki:

– Agar Husayn yuz elligini bersa...

Hikoyat. Bir savdogar har kimning molini saqlab berar, buning evaziga haq olib, ro'zg'or tebratar edi. Bir kuni shayton vasvasasini yengolmay, omonatga xiyonat qilib qo'ydi. Bu hol barchaga ma'lum bo'lib, undan yuz o'girdilar. Savdogar yakkalanib, ishlari orqaga ketdi. Qarzga botdi.

Savdogarning o'g'li aqlli va dono edi. Otasining ahvoldidan xabar topdi, ammo yordam berarga imkonni yo'q edi. O'g'il podshohning lashkarboshisiga qo'shni edi. Ittifoqo, podshoh lashkarboshisini urushga jo'natadigan bo'ldi. Lashkarboshi safarga jo'nash oldidan savdogarning o'g'lini huzuriga chaqirdi-da, qo'liga o'n ming dinor oltinni topshirib, dedi:

– Bu senga omonat. Agar omon qaytsam, seni ko'p xursand qilurman. Jangda shikast topib, o'sam, bu omonatning o'ndan biri senga haloldir. Qolganini farzandlarim ehtiyoj sezishganda berasan.

Lashkarboshi tilxat ham, guvoh ham talab qilmay, jo'nab ketdi. Ko'p o'tmay urushda halok bo'ldi. Yigit uning o'limidan xabar topgandan keyin ham omonatni bezarar saqlayverdi. Bir kuni savdogar o'g'lidagi omonatdan xabar topib, dedi:

– O'g'lim, kambag'alchilikdan azobdamon. Qo'limizda shuncha naqd oltin bor ekan, bir miqdorini olib, qarzlarimdan qutulayin, qolganini tiriklik yo'lida sarflayin. Baribir, bu oltinlarni sendan talab qiluvchi biror muayyan kishi yo'q-ku!

Otasining iltijosini eshitib, yigit bosh chayqadi.

– O'zingiz omonatga xiyonat qilib, shu ahvolga tushdingiz. Men esa jonim ketsa-da, omonatga xiyonat qilmayman.

Shu voqeadan keyin bir necha vaqt o'tgach, lashkarboshi xonadoni yo'qchilikni his qila boshladi. Farzandlarning ahvoli mushkullashdi. Bir kuni ular yigitning huzuriga chiqishib, podshoh nomiga ariza yozib berishini iltimos qildilar. Arizada otalarining yaxshi xizmatlari va sadoqati evaziga hukmdordan yordam so'radilar. Yigit yozib berdi. Podshoh arizani o'qib ko'rgach: «Har kim o'dirilgan bo'lsa, u kishining nomi baytulmol daftارдан o'chiriladi», deb, iltimosni rad etdi. Farzandlar saroydan noumid bo'lib qaytdilar. Yigit ularning ma'yus chehralariga boqib, ahvollari g'oyat nochor ekanini anglagach, lashkarboshining vasiyatini bildirdi:

– Otalaringiz menga omonat mol topshirib, ushbu moldan o'ndan biri seniki, deb vasiyat qilgandilar. Yana degan edilarki, «Farzandlarimning ahvoli yomonlashgan taqdirda bu oltinlarni ularga topshirursan». Men to shu damgacha xiyonat qilmay, mollaringizni saqlab

keldim. Otangizning muhri bosilgan hamyon saqlanib kelinmoqda. Mana endi sizlarning og'ir ahvolingiz, ehtiyojlaringiz menga ma'lum. Endi molni qo'llaringizga topshirsam bo'ladi. Menga vasiyat qilingan ulushni o'z qo'llaringiz bilan berarsiz».

Yigit shunday degach, hamyonni olib chiqib berdi. Ular ming oltin sanab, ulushini rizolik bilan berdilar. Shundan so'ng ularning ahvoli yaxshilandi.

Oradan bir qancha muddat o'tgach, podshoh marhum lashkarboshisini esladi, farzandlarining ahvoli billan qiziqdi. Saroy a'yonlari marhum lashkarboshining farzandlari turmushi ancha yaxshilanganini ma'lum qildilar. Podshoh «Axir, ular o'zlarining qashshoq ahvollari haqida arz etib kelgan edilar-ku!», deb ajabianib, farzandlarni saroya chaqirtirdi. Ular kelishgach, hol-ahvol so'radi. Farzandlar bo'lgan voqeani bayon qildilar. Bu so'zlarni eshitgan podshoh:

– Omonatga xiyonat qilmay, diyonat bilan saqlamoq shunchalik bo'lgay. Birov kattagina mablag'ni boshqa birovga bersa va o'zi o'lib ketsa, molni talab qilib olguvchi bo'lmasa-da, u kishi o'zi qidirib kelib omonatini egasiga topshirsa! Bunday zot hamma sohada yetuk va mo'tabar shaxsdir, – dedi. Savdogarning o'g'lini saroya chaqirtirib, unga shohona liboslar in'om etdi va xazinadorlik mansabini topshirdi...

Qani edi, barchaga bu komillik nasib etsa! Afsuski, shaytonning «xiyonat» degan quroli ham bor. Bu quroldan timmay o'q uzadi. Ba'zi o'qlar, ayrim bandalarga tegib, qalbini jarohatlab qo'yadi. Shu uchun hikmat ahli So'fi Ollohyor hazratlari aytganlariday: «Kel, ey, komil, kamol etsang diyonat, kishiga qilmagil hargiz xiyonat», deb o'git beradilar.

Yana bir rivoyat. Iskandar Zulqarnayn Eronga hujum qilib, Hamaddon shahrini qamalga oldi. So'ngra Eron shohi Dorodan xiroj talab qildi. Doro uning talabini qabul etmadni. Shundan so'ng Iskandar jangni davom ettirishni ma'qul ko'rdi. Biroq qancha urinsa-da, Doroni mag'lub eta olmadi. Nihoyat, makr-hiyla yo'liga o'tdi.

Doroning ikki eng yaqin, ishonchli quli bor edi. Doro ularni tarbiyalab, o'ziga vazir qilib olgandi. Iskandar xufiyalarini yuborib, bu ikki vazirni huzuriga chorlatdi. Vazirlar bu da'vatni jon-u dillari bilan qabul etib, Iskandar huzuriga keldilar. Iskandar ularni yaxshilib mehmon qilgach, muddaosini aytdi:

– Agar orzuyimning ro'yobga chiqishiga yordam bersangiz, qilgan xizmatlaringiz uchun sizlarga eng yuqori o'rinni hadya qilaman.

Vazirlar Iskandarning vazifasini bajarib, ertasigayoq Doroni o'ldirdilar. Shaharga kirib kelgan Iskandar Doroni dafn etishni va maydonga ikkita baland dor qurib, ikki xoin vazirni osishni buyurdi.

Iskandardan zo'r mukofot, ayniqsa, baland martaba umididagi xiyonatkorlar bu buyruqni eshitib qo'rqib ketdilar.

– Buyrug'ingizni bajo keltirsak, bizga eng yuqori o'rin berishni va'da qilgan edingiz. Endi va'daga vafo qilish o'rniga o'limga buyuryapsiz, shu ishingiz vijdondanmi? – dedilar.

– Men vijdonsizlik qilmadim, o'zimga insof-adolatni rahbar qilib ish yuritmoqchiman, – dedi Iskandar. – To'g'ri, sizlarga eng yuqori o'rin berishni va'da qildim. Mana endi shu va'daga vafo qilaman. Doro sizlarni tarbiya qilib yetishtirdi, nihoyat o'ziga vazir qilib oldi, ammo sizlar uning yaxshiliklari evaziga yomonlik qildingiz. O'z tarbiyachisiga yomonlik qilgan ko'rnamak xoinlar, albatta, menga ham vafo qilmasliklarini yaxshi bilaman. Tuz haqini saqlamay, xiyonat ko'chasiga qadam qo'yganlarga mana shunday mukofot beriladi. Mening qo'shinimda dordan yuqori o'rin yo'q, marhamat, endi o'z o'rningizni egallang.

Chindan ham, xiyonat munofiqlik bo'lgach, mukofoti nima bo'lsin?

*Xiyonatkim, kelur qo'l din-u ko'z din,
Ayog'din, uzvi pinhondin-u so'z din.*

Xiyonat turlichcha bo'ladi:

1. Qo'l xiyonati – birovning narsasini o'g'irlamoq yoki harom a'zolar ni ushlar moq kabi qo'l vositasi ila bo'ladigan ishiar bilan bo'ladi.
2. Ko'z xiyonati – nomahramlar yuziga qarash kabi ko'z bilan bo'ladigan ishlarda bo'ladi.
3. Ko'ngil xiyonati – yaxshilarga yovuzlik niyat qilish yoki ulardan yovuzlik guman qilish kabi ishlardan.
4. So'z xiyonati – yolg'on so'zlash va g'iybat kabi iliatlar kiradi.

Xiyonatning yana bir turi: agar kishi olim bo'la turib, bandalarni ezgu yo'lga boshlamasa, yomon yo'llardan qaytarmasa u xiyonat ahlidan sanaladi. Bundan ulug' xiyonat bo'lmas. Masalan, birov xato yo'lga kirib qolsa, biz esa ko'ra turib uni yaxshi yo'lga solmasak, bu qandayin insofu, qanday diyonatdir? Agar qarshimizda bir go'dak ko'rinish, uning yonib turgan o'tga tushib ketishini bilib tursag-u bu bolaga rahm-u shafqat qo'lini cho'zmasak, bizdayin kishi odamiylikdan bebahradir. Shunga o'xshab bir nodon bilmayin harom ishlarga qadam qo'ya boshlasa-yu, biz ko'ra-bila turib uning yo'li buzuq ekanidan xabar bermasa, bu qil-ganimiz ulug' xiyonat bo'ladi. Bu ro'yxatni yana davom ettirish mumkin. Muxtasar qilib aytilsa, xiyonatning eng ulug'i va yomoni – ko'zing yoki ko'nglingga tushgan biror yomon narsani o'zingga ravo ko'rmay, yaqinlaringdan birining boshiga tushishini istab, sevinishingdir.

Xiyonatlar orasida «birovning haqiga xiyonat» degani ham bor. Ba'zan ustalarning nolishini eshitib qolamiz: «Falonchi bizni ishiatib haqimizni

bermay yuribdi», «Falonchi ishni buncha pulga gaplashib, yarmini ham bermadi»... Shunday nomardlarga bir sharaflı hadisni eslatish kerak: «Xizmatkorning peshona terisi qurimasidan xizmat haqini bering», dedilar Risolatpanoh (s.a.v.). Yana dedilar: «Ish haqini ishga olmasdan, ishlatmasdan oldin kelishib olinglar». Ishlatib bo'lgach, «Men senga shuncha beraman, olsang – ol, bo'limasa toshingni ter!» yoki «Yaxshi ishlamading, yegan ovqatingni ham oqlamading, jo'na, kimga dod desang deyaver!» deganga o'xhash yaramasliklar bo'lmashligi uchun ham Nabiy muhtaram ummatlarini ogohiantirganlar.

Aziz umidimiz yulduzları, mazkur suhbatlar bahonasida komillik saodatiga yetkazuvchi odamiylik mulki bilan tanishishimiz barobari-da duo qilib, siz-u bizlarni shaytonning xiyonat o'qlaridan asrashini so'rab munojot qilamiz.

HALOL VA HAROM

Hayotda inson ba'zan halol (pok) va harom (nopok) ikki ayri yo'nga to'g'ri kelib qoladi. Ulardan qaysi birini tanlash uning aqliga, iroda kuchiga, vijdon amriga bog'liq bo'ladi. «Halollik bilan qilinmagan ish yaxshi bo'lmash, ip kalavasi hassa bo'lmash», deganlar.

Umidimiz yulduzları, ba'zilaringiz bolaligingizdan oq bozor ishlari-ga aralashgansiz. Dadangiz yoki ayangizga bozorda yordam bergansiz. Hatto savdo ham qilgansiz. Tijoratga doir talablarni bilmaganingiz holda dadangiz yoki ayangizning ko'rsatmalarini aniq bajargansiz. Odamiylikka doir ayrim masalalarni yechishda sayozlikka yo'q qo'ysangiz jiddiy tanbeh berilmasa ham bo'ladi. Masalan, qarzga doir masalalarni yechishni asta-asta o'rganib boraverasiz. Lekin halol va haromning farqiga borish go'daklikdan o'rganiladi, sizning yoshin-gizda esa bu borada mukammal tushunchaga ega bo'lish shart. Sizda shunday darajadagi bilim yetarli, degan ishonchim bo'lsa-da, bu mavzuni chetlab o'tolmadim. Diqqat bilan o'qib chiqing-chi, balki bayonda sizga yangilik bo'ladigan fikrlar, hikmatlar uchrab qolar.

Voqeа. Bir tanishim nolib qoldi:

«Bozordan ikki kilo yong'oq oldim. Sotuvchi opa chaqib ko'rsatgan yong'oq mazali, mag'zi to'q edi. Uyga kelib, mehmonlarga atab chaqib qo'yay, desam, ne ko'z bilan ko'rayki, deyarli barchasining mag'zi puch, ayrimlariga qurt tushgan... Shunda sotuvchi opaxonning nayrangini angladim. Birovning yaxshi yong'og'idan olib, xaridorni aldar ekan...»

Bu gapni eshitib, bolaligimni esladim. O'tgan asrning oltmishin-chi yili edi. Anor bozorida xuddi shu kabi nayrangni ko'rib, katta odamlarning haromdan tap tortmasligini bolalik ongimga singdirol-

magan edim. Aslida savdodagi bu nayrang qadim-qadimdan bor ekan. Qadim-qadimdan ayrim odamlar halol-haromning farqiga bormaydi, ayrimlari esa haromdan hazar qilmaydi. Aytaylik, yong'oqni aldab sotgan opa bolalarini boqish uchun boshqa chora topa olmabdimi? Boshqa daromad yo'lini bilmasmidi? Nima bo'lgan taqdirda ham topganiga harom aralashdi. Bundan topgan foydani bolalari yeydi. Men «halol-haromning farqiga bormaydi», dedim. Chindan shundaymi? Yo'q! Ko'p hollarda harom botqog'ini ko'ra turib, qadam bosadilar, cho'kib ketib, halok bo'lislari bilsalar-da, qaytmaydilar.

Atrofga qaraylik, kimningdir bolasi o'g'irlik qilib, qamalgan. Kimningdir bolasi jinoyat qilib qo'yib ochib yuribdi. Yana kimningdir qizi fahsh ko'chasiga kirib ketgan... Bu ko'rgiliklarning ildizi qayerdan suv ichadi? Yong'oq sotuvchi kabilarning bozordagi nayranglaridan emasmi? «Qozoningga mehnat hosilidan bo'lak harom-harish narsa tushmasin, bil'aks, uni iste'mol qilgan farzandlaring senga bemehr, bemuruvvat bo'ladilar», degan oddiy haqiqatni bilmaydiganlar ko'pmi oramizda? Ha, sizga bu narsa arzimas bo'lib ko'rinyaptimi? Harom botqog'iga botib yotganlarga balo ham urmayapti, bu yong'oq mojarosi dengizdan bir tomchi-ku, demoqchimisiz? Qaysi bir oshxonha ombo ri tekshirilganda harom o'lgan mol go'shti topilibdi. Bu ham arzimas gapmi? Yana zamondan, hayotdan nolib qolamiz-a! Halolga harom aralashaversa, birovning haqidan qo'rquv hissi tanamizni bir marta ham jimirlatib qo'ymasa, eng yomon - bu tirikchilik vositasiga aylanib ulgurgan bo'lsa, biz qanday odam bo'ldik?!

Rasululloh (s.a.v.) «Kim bizni aldasa, bizdan emas», deganlar. Ul muhtaram zot bozorni kuzatganlar. Bir marta savdogarning qopda turgan moliga muborak qo'llarini botirib, aralashtirib ko'rdilar. Qarasalar, usti quruq, tagi ho'l. Molning tagi yomon, usti esa chiroyli. Shunda: «Bunday qilma!» dedilar.

Savdoning, tarozining, o'lchovning halol bo'lisliga oid oyatlarga emas, hatto sura ham bor. «Mutaffifun» (birovlarning haqidan urib qoluvchilar) deb nomlangan sura kofirlarga xos yomon xulqlardan biri - o'lchovda birovning haqidan urib qolish zikri bilan boshlanadi. So'ngra fojirlar, ularning axloqlari, Alloh Taolo ularning qalblarini muhrlab qo'yganligi haqida so'z yuritiladi. Shu bilan birga abror-mo'minlar sifati haqida ham bayon qilinadi. Oyatlar ma'nosining tarjimasi bu tarzda bayon etilgan: «O'lchov va tarozidan urib qoluvchi kimsalarga halokat bo'lg'ay (*Surayi karimadagi «vayl» so'zi ikki xil ma'no anglatadi: birinchisi – ularning ahvoliga voy bo'lsin, ikkinchisi – «vayl» do'zaxning nomlaridan biri. Ya'ni o'lchovdan urib urib qoluvchilarga «vayl do'zaxi» azoblari nasib bo'lsin, degan ma'noni ham uqish mumkin*). Ular odamlardan biron nar-

sani o'lchab olgan vaqtlarida to'la qilib oladigan, ularga o'lchab yoki tortib bergen vaqtlarida esa kam qilib beradigan kimsalardir. Ular o'zlarining ulug' bir Kunda – barcha odamlar butun olamlar Parvardigori huzurida tik turib hisob-kitob beradigan Qiyomat kunida qayta tirilguvchi ekanliklarini o'ylamaydilarmi?».

«O'lchagan chog'ingizda to'liq o'lchang va to'g'ri tarozi ila torting. Ana o'sha yaxshidir va **oqibati go'zaldir** («Isro» surasidan). Bu qalb pokligrining alomatidir, o'zaro ishonchga bog'liq narsadir, xayr-baraka omilidir. «O'lchovni to'la o'lchanglar va kamaytirib tortuvchilardan bo'imanglar va to'g'ri tarozi bilan tortinglar. Odamlarga narsalarini kamaytirib bermanglar va yer yuzida buzg'unchilik qilib, sanqib yur-manglar» («Shuar» surasidan). Tafsir: Hijoz bilan Falastin o'rtasida Aqaba ko'rfazida yashovchi Madyan xalqiga Alloh Taolo Shuayb alay-hissalomni payg'ambar etib yuborgan. Madyanliklar ichida o'lchovda aldab, birovning haqini urib qolish avjida ekan. Ularning diyori savdo karvonlari o'tadigan asosiy markaz bo'lib, u yerda savdo rivojlangan. Bu qavm faqat tarozida emas, boshqa sohalarda ham birovning haqini urib qolishga usta ekan. Shuayb alayhissalom ularni insofga chaqirganlarida ular ul zotni yolg'onchiga chiqardilar. Shunda Alloh Taolo ularni azobga tortdi. O'lkani g'oyat isitib yubordi. Nafas olib bo'lmaydigan darajaga yetganda osmonda bulut ko'rinish, hamma uning soyasida orom topmoq istagida to'plandi. Shunda bulutdan chaqmoq chaqib, o't-olov chiqib, barchalarini kuydirib yubordi.

O'tmishda azobga tortilgan gunoh bugun jazosiz qolyaptimi? Bu voqeaga diqqat qiling-a: ulamolarimizdan biriga odamlar kelishib: «O'lim to'shagida yotgan bir bemorimiz bor, dam solib qo'ying», deyishibdi. Tungi soat uchda borishsa, bemor behush, g'oyat og'ir ah-volda ekan. Ustoz kalimayi tahvid, kalimayi shahodatni aytdirishga harakat qilibdilar. Bir mahal bemor hushiga kelib, debdi: «Nimaga meni majbur qillyapsiz? Ko'rmayapsizmiki, tarozining bosh qismidagi temirini tomog'imga sanchib-sanchib olmoqdalar!». Shunday degach, jon taslim qilibdi. Ustoz uning jon talvasasidagi gapidan ajablanib, buning sababini xotinidan so'rabdilar. «Bu haqda so'rab, yaramga tuz sepmang, ustoz, – debdi beva o'kinch bilan. – Erim tijoratchi edilar. Tarozilari ikkita edi. Kam ko'rsatadiganini mol sotib olayotganlari-da, ko'p ko'rsatadiganini sotayotganlarida ishlatardilar». U kishi bir tarozida tortgan bir kilo mol ikkinchisida sakkiz yuz gramm chiqarkan. Shu tarzda xalqni aldab yashagan odamning ayanchli o'limidan xabar topdingiz, shunday ekan, xulosa chiqarish o'zingizga havola. Har holda, o'sha savdogar «Halol, ishonchli savdogar payg'ambarlar,

siddiqlar va shahidlar bilan birga bo'ladi», deyilgan sharafli hadisdan yo bexabar bo'lgan yo nazariga ilmagan.

Amir Temur hazratlari hayotlari davomida, xoh mamlakatda bo'sin, xoh safarda, halol va harom masalasiga alohida e'tibor berganlar. Ul zotning xotiralaridan birida Bushraviya shahridagi ibratli voqeа aks etgan, tanishib ko'ring-a:

«Baqqol do'koni oldida bir xotun kishi savdo olib turganiga ko'zum tushdi. Baqqol tarozuga qo'lini teguzmay turub: «Vaylul-lil mutaffifun. Allaziyna izak tal-u alan-nosi yastavfuna», deb oyat o'qudi. Men baqqolni, Qur'on o'qushni bilmasa kerak, deb xayol qilur edim. Xotun kishi, savdosini tugatib jo'nagandan keyin baqqolning oldiga borib: «O'qig'on oyatlarining ma'nisini bilasanmi?», deb so'radim. «Ha, bilaman», deb javob berdi. Undog' bo'lsa, «Vaylul-lil-mutaffifun»ning ma'nosi nima?», deb so'radim. «Sotuvchilarga haloklik bo'lsun», deganidir», dedi. «Allaziyna izak tal-u alan-nosi yastavfuna» ma'nosi-chi?», dedim. Baqqol kishi tamom iste'dodi bilan javob berdi: «Bu oyatning ma'nosi avvalgining takmilidur, Alloh Taolo aytadur: «Sotuvchilar ga haloklik bo'lsunki, ular o'Ichovni yaxshilab oladurlar, ammo...» deb to'xtadi. Men undan «Ammo» demak ila to'xtashdan maqsading nima?», deb so'radim. Baqqol: «Bu oyatdan keyin yana oyat bor, hali o'quganim yo'q, unda mukammal ma'noni anglatadur», dedi. Men: «O'sha oyatni ham o'qug'il», dedim. U bunday o'qudi: «Va iza kal-u hum av-vazanu hum yuksirun». So'ng sharh qilib: «Bu oyat ikkinchi oyatning takmilasidur, ma'nosi: «U odamlarki, o'zлari bir jins molni olganlarida vaznni tamomlab tortib oladi, sotishda esa vazn yoki o'Ichovda kam berib, olg'uvchiga ziyon beradi», deydur. Bu suradagi uch oyatni o'quvchi kishilar, bir-biriga muttasil o'qishlari kerak, toki o'qug'uvchi va eshitguvchilar uning ma'nosini yaxshi idrok qilg'aylar», dedi. Men unga: «Ey, yaxshi kishi, mening yoshligimdagи ustozlarim ham sen kabi Qur'oni yaxshi tafsir qilolmas edilar. Sen bu mavqeda nima uchun bu oyatni o'qiysan?», deganimda, javob berdi: «Ey, amirlar amiri, men har vaqt qo'lumga tarozi olsam, Alloh Taoloni hozir-u nozir bilib, Allohnинг maxluqlariga nuqson berib qo'ymayin, deb bu oyatni takrorlab turadurman», dedi».

«Mutaffifun» surasidagi oyati karimaning o'zbekcha ma'nosi bilan yuqorida tanishgan edik. Amir Temur hazratlarining bayonidagi voqeа bandalarning mazkur suradagi vazifalarga qanday ziyraklik va vijdon ila amal qilganlariga aniq misoldir.

Bir imoratni ta'mir etayotgan bo'yoqchi ustalar ishlatalgan idishiarni pachoqlab tashiadilar. «Nega pachoqladingiz, biron nimaga, masalan, gul tuvak ornida ishlatsa bo'lar edi-ku!», degan savolga javob berdilar:

«Bu idishlar bozordagi noinsoflar qo'liga tushsa, ichiga sifatsiz va arzon bo'yoq solib, xorijni, deb qimmatga sotishadi». Ustalarga rahmat aytib, noinsoflarga insof tilaymiz! Afsuski, bunday ko'zbo'yamachilik boshqa sohalarda ham ko'p uchrayapti. Mahsulotning idishi xorijni, kiyimning yorlig'i mashhur flrmalarniki, aslida esa sifatsiz bir matoh. Bo'yoq yoki kiyimga doir nayranglarga odamlar chidarlar, lekin dori-darmon, oziq-ovqat sohasidagi bu yaramasliklardan u noinsoflar nechun qaytmaydilar? Million-million odamlar bu haromxo'rлarni la'natlayaptilar. Nahot, ular qarg'ishdan qo'rqmasalar?!

Makkayi mukarramada mehmonxonadagi kichik hammomdan yuvinib chiqqan hoji hamxonalariga: «Sovun olib kirishni unutibman, kimningdir sovunidan foydalandim, rozi bo'linglar», dedi. Bir qarasangiz, arzimagan narsa, aslida esa so'ralmasdan olib ishlatilgan narsa harom ekanligini har bir odam bilishi va amal qilishi shart.

Hikmat. Ibrohim bin Adham hazratlari bir kuni «Baytul muqaddas xodimlari meni masjiddan chiqarishmasin», deb bo'yraga o'raldilar. Yarim kechada masjid eshigi ochilib, bir pir ichkari kirdilar. Mehrobga o'tib, ikki rakaat namoz o'qidilar. Yana qirq kishi kirib keldi. Bittasi: «Bu yerda bir kishi yotibdir, bizdan emasdir», dedi. Pir kulimsirab, «Adham o'g'lidir. Qirq kundirki, ul o'qigan namozining totini bilmash», degan edilar, Ibrohim bin Adham bo'yradan chiqib, pirning huzuriga salom berib bordilar. Bu holatining sababini ne ekanini Alloh Taolo rizosi uchun aytmoqlarini so'radilar. Pir dedilarki: «Falon kuni xurmo olayotib, yerdagi bir xurmo seniki bo'Imagani holda, meniki, deb olib yeding – sabab shudir». Shu javobni olgani hamon xurmofurushga borib, halollik tiladilar. Do'kon sohibi uning so'zlarini eshitib, bir faryod ko'tardi. Do'konini tashlab, tark etib, darvishlardan bo'ldi.

Yana bir hikmat. Hazrati Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning suyukli sahabalaridan biri Abu Dardo (r.a.) barcha namozlarni Masjidi nabaviyada, Rasululloh (s.a.v.) ning ortlarida turib o'qishga harakat qilardilar. Shuning uchun masjidga erta kelib, kech qaytardilar. Rasuli akram (s.a.v.)ning namozdan keyingi suhbatlarini diqqat bilan tinglardilar. Biroq xurmo terish mavsumi boshlanganida Abu Dardo (r.a.) avvalgidan kechroq kelib, ertaroq ketadigan bo'ldilar. Bu hol Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning diqqatlarini tortdi. Abu Dardonni (r.a.) yonlariga chaqirib:

– Sening masjidga kelib-ketishingda bir o'zgarish ko'ryapman. Nima bo'ldi? – deb so'radilar.

– Shu kunlarda qo'shnimizning xurmo daraxti mevalarini to'ka boshladи, – dedilar Abu Dardo (r.a.), uzrli ohangda. – Xurmolar bizning hovliga ham tushyapti. Bolalarim qo'shnimdan beso'roq ularni

yeb qo'yishmasin, degan xavotirdaman. Bomdodga kelishdan oldin to'kilgan xurmolarni to'plab, qo'shnimning bog'iga o'tkazib qo'yaman. Shu sabab masjidga kech kelyapman. Men masjiddaligimda ham daraxtlardan xurmo to'kiladi. Ularni yig'ib, qo'shnimnikiga qo'yish uchun shoshilaman. Shunday qilsam, bolalarim harom yemaydi, qo'shniimga ham zarar yetmaydi.

Rasululloh (s.a.v.) Abu Dardo (r.a.)ning bu so'zlaridan mamnun bo'ldilar va uning haqiga duo qildilar.

Shu rivoyatni o'qigan kunim ta'sirlanib, Juma namoziga chiqdim. Ajabki, juma ma'ruzasi ham shu mavzuga bag'ishlandi. Yanada ajabianarlisi namozdan qaytishda bo'ldi. Bir necha daqiqa ilgari halol luqma xususida va'z tinglagan birodarlarimizning ayrimlari ko'chadagi daraxtlarning shoxlarini egib, mevasidan uzib, yeb borardilar. Biz bolalardan ranjiymiz. Aslida bolalardan emas, ularga halollikdan dars bermayotgan va yomon o'rnak ko'rsatayotgan kattalardan ranjishimiz kerak.

Xuddi shu kuni menga bir yigit qo'ng'iroq qilib, uchrashishi zarurligini bildirdi. Uyga taklif qildim. Notanish yigit aytilgan vaqtda keldi. O'zini tanishtirib muddaosini aytdi:

– Bir do'stimizning takliflari bilan amakilarining Chorvoqdagi bog'iga bordik. Kalitni unutib qoldirganlari uchun sizning bog'ingizdag'i shiyponda hordiq chiqardik. Bilishimizcha, sizning eshicingiz doimo ochiq turarkan. Olxo'ringiz g'arq pishgan ekan, men ham yerga to'kilganlaridan olib yedim. Kelishimdan maqsad: o'sha yeyilgan mevalar uchun sizdan rozilik so'rash. Ularni yeyish men uchun halol emasdi.

Bu gapdan hayratga tushdim. Yigit men uchun zamondosh emas, balki o'tmisht rivoyatlaridagi pokiza dilli bir inson bo'lib ko'rindi. Yigitni xijolatlikdan chiqarish uchun dedimki:

– Rizolik so'rab kelmaganingiz taqdirda ham u mevalar siz uchun halol edi. Chunki «mevalardan kim yesa yesin, roziman», deb avvaldan aytib qo'yganman, eshikning ochiq qoldirishim ham shundan. Bog'dagi mevalar sotish uchun emas, yeyish uchun. Oilamiz uchun ortiqchalik qiladi. Kim yeb lazzat olsa, biz uchun savob-da, – dedim.

Yigit yana qayta-qayta rozilik so'radi. Har safar roziligidimni takrorladim. Sezib turibmanki, yigitning ko'ngli ravshanlashmayapti. Shundan so'ng halol luqma haqidagi rivoyatlardan so'zlab berdim, uning ota-onalari haqiga duo qildim. Yigit uyiga taklif qildi. Bordim, dadalari bilan tanishdim.

Endi muddaoga o'tsam, demoqchimanki, hamma ham ko'chadagi mevalarni uzib yeb ketavermaydi. Oramizda halol-haromni farqiga boradiganlar ko'pki, buning uchun ham shukrlar qilamiz. Faqat

shukrlar qilib qolmay, shunday halol yigitlardan, avvalo, o'zimiz o'rnak olishimiz, farzandlarimizni, qarindoshlarimizni, qo'shnilarimizni ham shu yigit kabi tarbiya topishiga hissamizni qo'shishimiz kerak. Halol luqma faqat o'zimizga foyda emas, balki jamiyatimizning pokligiga ham xizmat qiladi. Shuni unutmasak bas.

Umidimiz yulduzları, suyukli ukajonlaringizning odatlari sizlarga ma'lum: barchalari shirinlikni yaxshi ko'rishadi. Berkitib qo'yilgan shokoladni yashirincha olib yeish siz uchun yangilik emas. Bir necha yil muqaddam o'zingiz ham shunday bo'lgansiz. Bundan oltmisht-yetmisht yillar avval buvijonlar shirinqandlarni sandiqda saqlasalar-da, sandiqni teshib oluvchi azamat bolakaylar topilardi. Demak, bu odat yillar bo'yи o'zgarishsiz davom etib kelyapti. Biron-bir narsani – u shokolad bo'ladimi yo bananmi, so'ramasdan olish, yumshoqroq aytilganda, odobsizlik ekanini ba'zi ota-onalar tushuntirishadi, ba'zilari kulib qo'ya qolishadi. Go'dakning ong darajasini inobatga olib, men «odobsizlik» dedim. Aslida so'ramasdan olish o'g'irlilikdir. Bugun qamoqda o'tirgan o'g'rilar, ehtimol, bu yaramas olamga kirishlarida bиринчи qадамларини shirinlik o'g'irlashdan boshlashgандир. Bolalar qamoqxonasiдagi o'g'rilar orasida do'kon eshlagini buzib kirganlar bor. Ularning non yoki go'sht, hatto pul uchun emas, aroq maqsadida kirishgани yanada achinarlidir.

Siz «Shum bola» kinofilmini qayta-qayta tomosha qilgan bo'sangiz kerak. Bir-ikki lavhani eslab ko'ring-a: Qoravoyning qorni och. Novvoyxonaga yaqinlashadi. Qo'rqa-pisa nonga qo'l uzatadi. Non o'g'irlashga uni ochlik majbur qilyapti. Lekin o'g'irlilik gunoh ekanini bilgani uchun jur'at qila olmayapti. Uni bu ahvoldan qutqargan Hoji bobo uyida nonga to'ysa-da, bundagi o'g'irlilikni va boshqa buzuqliklarni ko'rgach, uning beradigan non-taomidan ham voz kechadi. O'g'rilar davrasiga qo'shilib qolganda dasturxon to'kin edi. Agar shu davrada qolsa, qorin g'amidan qutulardi. Lekin shu yoshida haromdan hazar qiladigan odobi bor edi. Bugun o'g'rilarga qo'shilib qoladigan ko'p bolalarda aynan shu tarbiya yetishmaydi.

Mehmonga borsangiz, mezbon «marhamat, oling», deb lutf qilgach, dasturxonga qo'l uzatiladi. Chunki «oling», deyilishi rozillk alomati hisoblanadi. Rozillksiz olingen bir tishiam non ham luqmayi harom hisoblanishi bizga rivoyatlardan ma'lum.

Rivoyat. Bir shaharning meshkobchisi taqvodor donishmandga arz qilibdi: «O'g'lingiz har kuni bigiz bilan meshiarimni teshyapti. Sizday ulug' odamning farzandiga shu ish munosibmi?». Donishmand mulzam bo'lib, uzr so'rabdi, meshlarning haqini to'labdi-da, xotinini chaqirib voqeani bayon qilibdi. So'ng «Biz bolamizga bunday tarbiya

bermagan edik. Luqmasiga harom aralashib qolmadimi ekan?», deb so'rabdi. Xotini picha o'ylagach: «Ey, xojam, siz nima topib kelgan bo'lsangiz, biz o'shanigina yeymiz. Bizdan gumoningiz noo'rindir», debdi. Donishmand esa: «Men uyg'a harom luqma keltirganimni eslay olmayapman. Tongga qadar yana o'ylaylik», debdi. Tongda xotini aybdor odamning siniq ovozi bilan debdi: «Ey, muhtaram xojam, bir voqeani bexos yodladim: shu bolaga homilador ekanimda mehmonga borib edim. Dasturxon noz-ne'matga to'la edi. Undagi po'rtaxo'l (apelsin) ishtahamni qitiqlab, nafsimni o'zimga hukmron qilib qo'ydi. Eshitib edimki, homiladorlik chog'ida ayol yegisi kelgan narsadan tatib ko'ra olmasa, bolasi nogiron bo'lib tug'ilmog'i mumkin ekan. Mezbon nechundir «oling, yeng» demadi. Nafsim esa tinchimadi. Oqibat, mezbon chiqib ketgach, po'rtaxo'lni qo'limga olib, to'g'nag'ich ignasi bilan asta teshdim-da, bir tomchi sharbatini simirdim. So'rab olinmagani uchun balki shu luqma harom bo'lgandir?». Xotinining iqrorini eshitgan taqvodor donishmand: «Ha, barakalla. Anglab yetibsiz. Siz o'n yil avval rizoliksiz qo'lga olgan kichkina po'rtaxo'l bugun katta meshga, to'g'nag'ichingizning kichkina ignasi esa endi o'g'lingiz qo'lidagi bigizga aylanibdi. Tezda o'sha xonadonga boring-u, voqeani bayon qilib, o'sha bir tomchi sharbat uchun rozilik oling», degan ekan.

Voqea. Tanishlarimizdan biri xorijdagi supermarketdan sovg'a-salom xarid qilibdi. Har bir odam mol olishda o'zicha hisob-kitob qiladi. Tanishimizning hisobi bilan hisobchiniki o'ttasida farq chiqibdi. U hisobchiga qaytib: «Hisobingizda xatolik bor», debdi. Hisobchi xotin undan norozi bo'lib, «bo'lishi mumkin emas!» deb qo'rslik qilibdi. Hamyurtimiz esa qat'iy ravishda «xato hisoblangan», deb turaveribdi. Shunda do'kon rahbarlaridan biri kelib, bahsga aralashibdi-da: «Siz nohaqsiz, mashina hisobda adashmaydi», debdi. «Mashina adashmasligi mumkin, lekin odam xato qilishi mumkin-ku! – debdi hamyurtimiz. – Mana qarang, men bu mollar uchun 2, 45 yevro to'ladim. Holbuki, bu mollarning narxi 24, 5 yevro. Men ikki emas, yigirma to'rt yevro to'lashim kerak». Xizmatchi mollarni qayta hisob-kitob qilib, hamyurtimizga ham rahmat aytibdi, ham hayratlanibdi. To'lanishi kerak bo'lgan qo'shimcha yigirma ikki yevroni olmay, aksincha, halolligi uchun sovg'a berishibdi. Afsuski... biz chetga chiqqan birodarlarimiz haqida buning teskarisi bo'lgan hikoyalarni ham eshitib qolamiz. Bilishimiz kerak, biron supermarketdan kichkinagina molni berklitib olib chiqmoqchi bo'lgan odamni «toshkentlik falonchi o'g'irladi», deyishmaydi, balki «bir o'zbek o'g'irladi», deyishadi. O'z nomining bulg'anishi bir masala, millat sha'niga haqorat orttirishi yana bir masala.

Bir rivoyatni hadis tariqasida aytib berishgan edi. Ulamolardan bu hadisning sahihligi haqida so'raganimizda «Bunday hadisni eshitmaganimiz, ammo insонning tarbiyasi uchun foydali ekan», deyishgan edi. Hali tug'ilman bolani halol luqma bilan ta'minlash haqidagi fikrimni shu rivoyat bilan quvvatlantirishni lozim topdim. Hadis ekani-ga dalil bo'lмагани sababli voqeani sal o'zgacha tarzda bayon qilay.

Rivoyat. Bir bola murshidga salom bergan ekan, u zot alik olib «Ha, yaramas, senmisan», deb qo'yibdilar. Bu gapdan bolaning ko'ngli og'rib, uyiga yig'lab boribdi. Bolaning otasi voqeadan ogoh bo'lgach, ajablanib, murshidga uchrab debdiki: «Pirim! Meni xotinimga o'zingiz nikohlab qo'yan edingiz. Bizning farzandimiz nechun yaramas bo'lsin?» Murshid otaning norizoligiga javoban aytbdilarki: «Nikohlab qo'yanim rost. Ammo falon yilning falon kuni sen ko'chadan o'taturib katta bir o'tinni ko'rding-u uni uyingga olib kelding. Xotining shu o'tinni yoqib taom pishirdi. Ikkoving shu taomni yedilaring va qo'shildilaring. Buning oqibatida shu bolang tug'ildi. O'ylab ko'r-chi, o'sha o'tinni sen halol yo'l bilan topib, uyingga keltirganmiding?»

Dunyoni sevgan kishi bu hayotni sevadi. Agar hayotdagi iymonsizlar kabi yelib-yugurishni, harom mol to'plashni, to's-to'polon, talon-toroj qilishni istasa, xush ko'rsa nima bo'ladi? Unda ko'zni hirs pardasi qoplaydi, hirsga berilib, harom ishiar qiladi, harom molga qo'l uzatadi, birovni shiladi, o'g'rilik qiladi va... pora oladi.

Siz poraxo'rlarga duch kelgandirsiz. Nomi «sovg'a» aslida esa pora berish qanday bo'lishi sizga sir emas. Lekin poraxo'rlikning oqibati -chi? Qamoqxonalarda necha mingab poraxo'rlar qilgan ishlariga pushaymon yeb o'tirganlarini tasavvur qila olasizmi? Bu pushaymon nima ekan, oxiratlari qanday bo'larkin?

Rasululloh (s.a.v.) pora olgan ham, pora bergan ham do'zaxiy ekanini ta'kidlaganlar. «Pora» atamasini «rushvat» shaklida ham uchratamiz. Turklar «pul»ni «pora» deydilar, bizning tushunchamizdagi «pora»ni «rushvat» ataydilar. Arabiar talaffuzida «rishvat»dir. Ya'mi, «roshi-rishvat» – pora beruvchi, «murtashi-rishva» – pora oladigan kishi. Poraning turi ko'p. Masalan, pora – haqi bo'lмаган ishni bajarish uchun ishning boshida turgan rahbarlarni harom yo'lga, g'ayri qonuniy yo'lga boshlash, to'g'ri yo'ldan ko'z yumish, nohaqlik qilishi uchun beriladigan pul yoki boshqa biron narsa. Natijada har ikki tomon harom ishga qo'l urgan bo'ladi.

Xoh sud, xoh soliq, xoh bojxona, xoh hokimiyat ma'muriyat bo'lsin, xoh oliy o'quv yurti yoki shu kabi boshqa joy bo'lsin, u yerda davlat tomonidan har bir fuqaroning haqini hisob-kitob qiladigan, ishchilarga maosh beradigan xodimi bo'ladi. Bu xodim, albatta, adolatli qonunga

ko'ra ishlashi, har bir fuqaro haqini ko'z qorachig'idek asrashi kerak. Lekin pora berib, o'z ishini bajaradigan kishi: «**Xalq haqi** bilan ishing bo'lmasin, lavozimingni ham o'ylama, men senga shuncha pora beraman, mening ishimni bajar. Nohaq bo'ssam ham ishim bitsin. Men seni ko'rmadim, sen meni ko'rmading, tamom-vassalom!», deb ishini bajarib ketganlar oqibatni, do'zax olovini o'ylamaydilarmi? Olganlar-chi?! Gugurt cho'pining olovi barmoqni kuydirsa, necha kun azob chekiladi, a? Jahannam olovi-chi?

Pora beruvchi qonunni, nizomni buzgan, adolatli qonun majmusa-sini o'z foydasiga ishlatgan, haqsizlik qilib ishlni bajarib ketgan hisoblanadi. **Pora oluvchi** vijdonini yegan, nohaqlikka,adolatsizlikka rozi bo'lgan, o'z manfaatini o'ylagan, xalq haqiga xiyonat qilgan bo'ladi.

Mana shunday yo'llar bilan jamiyatdagi qonunlar oyoq osti bo'ladi, rivojlanish oqsaydi, haqlar toptaladi, mazlum va begunoh xalqning haqi himoyalanmaydi. Zolimlar xalq pulini, molini, davlat xazinasini talon-toroj qiladilar, xalq manfaatini aslo o'ylamaydilar. Devor darz ketsa, uy oqibat qulaydi. To'g'onda ignadek teshik paydo bo'lsa, oqibat uni suv yuvib ketadi. Pora tufayli olamning ta'sis etgan nizom-qonunlari buziladi, dahshatli zararlar yuzga keladi.

Bilim olishga xohishi ham, layoqati ham yo'q bola pora tufayli o'qishga kiradi. Kimning o'rniغا? Ilmga o'ch bolaning o'rniغا! Oqibati - ma'lum...

Pora tufayli zolimga jazo berish o'rniغا, lutf ko'rsatiladi...

«Chorasi bormi?», «Iloji bormi?».

Pora berguvchining savoli shunday bo'ladi.

«Ilojsiz narsaning o'zi yo'q, ammo... ozgina chiqimi bor...»

Bu oluvchining javobi. Unisi «pora berayinmi?» demaydi, bunisi «ber» demaydi. Chiroyli ishoralar bilan so'zlashadilar-a! Ba'zilar bu oldi-berdini «pora» deb atamaydilar, «hadya» yoki «qo'l haqi» yoki «ata-ganim bor edi», «xursand qilaman», deydilar.

Bir oliy o'quv yurtidagi davlat imtihonida kotiblik vazifasini bajar-gan yosh mutaxassisiga «Sening xizmat haqing», deb pul berishibdi. Yigit: «Bu pul talabalardan olingan poralar hisobidan berilyapti, men harom yemayman», deyishga jur'at eta olmabdi. Agar shunday desa, unga tazyiq qilishardi, ishdan ketishga majbur bo'lardi. «Aslida-ku, vijdonli odam sifatida shunday qilishi lozim edi», demoqchimisiz? Ha, lozim edi. Lekin... lekin barcha halol odamlar chetga chiqib ketaversa nima bo'ladi? Xullas, halol yigit vijdon azobida yurib, do'stiga maslahat soldi. U pulni bir kambag'al yetimga berishni lozim ko'rdi. Shunday qilishdi. Xo'sh, yetim uchun bu pul halolmi yo harommi? Sadaqa halol ishlab topilgan puldan beriladi, degan qoidaga ko'ra,

harom. Lekin bu sadaqa emas-ku! Agar yetimga bu pulning qayerdan topilgani aytilsa, ehtimol, u ham olmasdi.

Barcha dinlarda pora harom qilingan, barcha jamiyatlarda jinoyat hisoblanadi. Ajabki, poraxo'r na unisidan, na bunisidan cho'chiydi. Olaveradi, tiqilib o'lgunicha olaveradi. Ruslarning bir yozuvchisi aytgan ekan: «Pora – go'zal ayol kabitdir, yoshi o'tibroq qolgan bo'lsa-da, jozibasi bilan o'ziga tortaveradi». O'sha ayol ko'rinishidagi shayton jozibasi bilan bandani qayoqqa tortadi? Haqni eshitmaslik va haromdan hazar qilmaslik o'limni hali uzoq deb bilishdan paydo bo'ladi. Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Alloh bir qavmga nimani harom qilsa, uning orqasidan keladigan pulni ham harom qiladi».

Hazrati shayx Ahmad Harb (quddisa sirruhu) uyiga Nishopurning ulug'lari keldilar. Shayxning bir o'g'illari bor edi. Sarxush bo'lib keilib, baland ovoz berib, eshikdan kirdi. Otasidan va bu ulug'lardan uyalmadi. Ulug'larning ranglari o'zgardi. Shayx:

- Nechun malul bo'ldingiz? – deb so'radilar.
- O'g'ling uchun, – dedilar.

– Ul ma'zurdir. Sababi budirki, bir kecha qo'shnidan taom keldi, yedik. Onasi bilan suhbat qildik. O'sha kecha bu o'g'lon ona rahimiga tushdi. Keyin meni shundoq uyqu bosdiki, vazifam favt bo'ldi. Tong otganida so'rasak, bu taom talab, zo'rlik bilan olingen osh ekan. Bizga harom aralashgan taomdan bergen ekanlar.

«Harom» so'zining lug'aviy ma'nosi – taqqlashdir, ya'ni qilishi, foydalaniishi, iste'mol etilishi shar'an man etilgan narsadir. Hech nimadan saqlanmasdan tanovul qilishni «harom-harish yemoqlik» deyiladi ya'ni, «harom-harish» (harish – qattiq, qo'pol) o'ta haromlikni anglatadi. «Haromzoda» – haromdan tug'ilgan, oqpadar bo'lgan kimsa. «Haromi» – kimsaning moliga, harom narsaga qo'l uzatuvchi odam, o'g'ri, yo'lto'sar, g'oratgar, bezori ham shunday ataladi. «Haromnamaklik» esa noshukrlikni bildiradi. «Halol» (hallo) esa yechish, ya'ni haromni yechib, yo'lni ochish, soddarot aytsak, haromning aksi, ya'ni mumkin bo'lgan, demakdir. Taom aslida halol, ammo u harom yo'l bilan qo'liga kiritilgani uchun ham «harom luqma» hisoblanadi. Aksini «luqmayi halol» deyishga odatlanganmiz.

Rasululloh (s.a.v.) dedilar: «Halol aniqdir. Harom ham aniqdir. Bu ikkisining o'rtasida aksariyat odam bilmaydigan shubhali narsalar bor. O'zini shubhali narsalardan uzoq tutgan odam dini va sha'nini saqlagan bo'ladi. Shubhali narsalarga yaqinlashgan inson haronga kirib qolishi mumkin. Xuddi cho'pon podani qo'riqxona atrofida o'tlatsha, uning (qo'riqxona) ichida o'tlatgandek bo'lgani kabi. Har bir hukmdorning o'z qo'riqxonasi (ya'ni kirish taqilangan joyi) bordir.

Allohning qo'riqxonasi harom qilgan narsalaridir. Ogoh bo'lingki, vujudda bir parcha go'sht bor: u yaxshi bo'lsa, vujud ham yaxshi bo'ladi. Agar u buzilsa, butun vujud ham buziladi. Ogoh bo'lingki, u-qalbdir». (Yodingizzadir, mazkur hadis bilan avvalroq ham tanishgan edik. Barcha fazilatlar yoki illatlar qalbga bog'liq bo'lgani sababli bu sharafli hadisni har suhbatda tilga olsak ham bo'ladi). «Vujudda bir et parchasi borki», deyilishining ma'nosi: «O'sha et parchasi Allohdan hayo qilsa, badan ham hayo qiladi. Agar u havoyi istak va orzuga berilsa, vujud ham istak va orzular ketiga tushadi. Buzuq va yomon niyatda bo'lsa, vujud ham yomonlashib buziladi».

Ulamoyi kirom «halol» va «harom» so'zлari xususida turli fikr bildir-ganlar. Abu Hanifa «Halol – halolligiga dalil bor narsa», imom Shofi'iy esa: «Harom – haromligiga dalil bor narsa», deganlar. Rasulullohning (s.a.v.) «Bu ikkisining o'rta-sida aksariyat odam bilmaydigan shub-hali narsalar bor...» deganlari halol va harom narsalar o'rta-sida ba'zi narsalar ham borki, ularning haromligi yoki halolligi xususida shub-ha bo'ladi, demakdir. Shuning uchun shubha bor joyda ko'ngilsiz holat yuzaga keladi. Rasululloh (s.a.v.) «O'zini shubhali narsalardan uzoq tutgan odam dini va hurmatini saqlagan bo'ladi», deyishlari-ning ma'nosi – odamiylikning sofligini istagan inson shubhali narsalardan ham yiroq bo'lsin, demakdir. «Sha'nini saqlash» deganda, kishi shubhali narsalarga yaqin yo'lasa, odamlar uni «harom yeyapti», deb o'yashlari ehtimol.

*Ko'ngil Haq fayziga bo'lsun desang chok,
Ki, avval martaba xalqingni qil pok.*

So'fi Oliohyor demoqchilarki, agar ko'nglingni Alloh Taolonning ilhomni kirishi uchun ochiq qilay desang, uning birinchi sharti – tomog'ingni butkul haromdan pok qilmog'ing kerakligidir. Chunonchi:

*Yema zarra harom og'ushta nondin,
Bo'lur chohi najas bir qatra qondin.*

Deyilmoqchiki, bo'g'izni pok qilmoqlik avval boshda harom aralashgan ne'matlarni yemaslik bilan bo'ladi. Agar yegan ne'matingda bir zarracha harom bo'lsa-da, ul taomni yemaslik kerak. Chunki, quduqqa bir tomchi qon yoki xamr tushsa, najas qilar. Shunga o'xshab ko'p ibodatdan hosil qilgan savobing biroz harom aralashgan ne'matdan yeish bilan yo'qqa chiqar. Ulamolar ayturlarki, birov

harom luqma bilan toat-u ibodat qilsa, garchi kechalari uyg'oq turib, kunduzlari ro'za tutsa-da, qabul bo'lmas. Agar birov Alloh Taolodan qo'rqib, shubhali narsalardan saqlansa, yuz karra Ka'baga borib haj qilganlikning savobini topar ekan. «Tanbehul g'ofilun»da zikr etilgan hadisda aytishicha, agar bir kishining kiyar kiyimiga harom aralashgan bo'lsa, o'sha to'nda o'qilgan namoz qabul bo'lmas ekan.

*Agar osh manhiy bo'lsa, ko'z yumib osh,
Va gar na, tongla qorningdin chiqar tosh.*

Deyilmoqchiki, agar yemoqchi bo'lganing bir ne'matda harom narsalar bo'lsa, ko'zingni yumib undan o't, unga qarama, uni yeishiga mayl qilma. Agar shunday qilmasang, Qiyomatda qorningdan tosh chiqar. Ya'ni, turli azoblarga giriftor bo'lursan.

*Erur xardalcha manhiy zahri qotil,
Qilur bir qatrasi xum suvni botil.*

Deyilmoqchiki, agar harom narsa qalampir urug'ichalik kichik va kam bo'lsa-da, uni o'dirguvchi og'-u deb bilgil. Ya'ni, oz harom ko'p ibodatlarning savobini buzar. Shunga o'xhash bir tomchi may bir xum suvni najas-u botil qiladi.

Bir odam «Men halollikka tupurdim, men baxtli yashashni istayman!», deydi. Ajab! Haromlik botqog'iga botgan holda baxtli bo'lish mumkinmi? Ehtimol, u odam harom yo'ldan oqib kelgan boylikni baxt deb o'ylar? Ehtimol, kunda, kunora yosh fohishalar bilan aysh qilish unga baxt bo'lib tuyular? Bunisi bizga qorong'u. Bu odam haqiqiy baxt saroyiga faqat halol yo'l orqali yetib borish mumkinligini qachon anglab yetadi? Bunisi ham bizga noma'lum. Siz «farqlamay o'lib ketadi», demoqchimisiz? Yo'q, umrining so'nggi daqiqasida bo'lsa ham anglaydi va afsus bilan ko'z yumadi. Bu afsusi esa oxiratda asqatmaydi.

Shukrlarkim, atrofimizda es-hushi joyida bo'lganlar ko'p. Lekin buzuq oshyonlarning ohanrabosi kuchiga nafsi dosh berolmayotganlar-chi? Qo'shnilarimiz orasida bormi? Bor! Qarindoshiar orasida bormi? Bor! Hamkasblar orasida bormi? Bor! Xonadonimizda bormi?.. Restoranlarni chetlab o'tishimiz yaxshi, lekin haromdan hazar qilmaydiganlarni ham xoli qo'yganimiz-chi?

Bir yigit qarzga botib, hayotidan nolib yuribdi. Nima maqsadda qarz ko'targani sababini bilib, hayratdan yoqa ushладик: Ukrainianadan cho'chqa go'shti olib kelib sotmoqchi bo'lgan ekan! Boribdi, ishi yu-

rishmay, xonavayron bo'lib qaytibdi. Endi nega hayotini la'natlaydi, hayronmiz... Oshxonalarda bitta pichoq bilan ham mol go'shti, ham cho'chqa go'shti maydalayotgan qassoblar, oshpazlar qilayotgan ishlari haqida o'ylab ko'rsalar chakki bo'lmas edi. To'ng'iz terisidan tikilgan poyabzallarni olib kelib sotayotgan tijorat ahliga ham gapi-miz shu.

Cho'chqa go'shtini yahudiy dini ham harom qilgan. Isroilda cho'chqa boqish taqiqlangan. Isroiil harbiylari mina topishda foydalanish uchun Yevropadan qora cho'chqa sotib olishgan ekan. Jamoatchilik qarshi turib, cho'chqalarni yo'qotishdi, hatto harbiy maqsadda foydalanishga yo'l berishmadi.

Harom haqida gapirilganda bir narsaga e'tibor beraylik: nima uchun Alloh Taolo asalni yoki sholg'omni harom qilmadi? Chunki bu ne'matlarning inson salomatligiga zarari yo'q, jamiyatga zarari yo'q. Aroqning kishi sog'lig'iga, jamiyat osoyishtaligiga zarari bormi? Cho'chqa go'shtining sog'liqqa zararligini hatto nasaro olimlari isbot qilib berishdi-ku! Masalaga faqat diniy emas, ijtimoiy, dunyoviy nuqtayi nazardan qarasak ham, qarama-qarshilikni ko'rmaymiz. Faqat diniy tomonidan haromga qarshi qarshilik, kurash bor, dunyoviy jamiyat tomonidan olib borilayotgan kurash esa ancha sust.

Hayotda ko'p qiyinchiliklarni boshidan kechirgan va ularni yengib o'tgan inson bosib o'tgan yo'lga qaralsa, uning pokligiga va ichki dunyosi go'zalligiga ishonch hosil qilish mumkin. Halol yutuqqa erishish qiyin bo'lsa-da, uning zavqi totli, shirin bo'ladi. Shuning uchun ham yaxshilar dedilarki: «Rizqingni topish uchun yaxshi yo'llarga otlan. Foydani halol yo'l bilan top. Harom yo'llardan foyda topish oson bo'lsa ham, oxiri azobdir». Yomonlik eshigi harom foyda bilan ochiladi, yaxshilik eshigi esa halol foyda bilan ochiladi. **Halol ham, harom ham tugaydi.** Boqiylik esa shularga qarab, yo azob bo'ladi, yo rohat! Odam harom-harish vositalar bilan moli-dunyo, huzur-halovat topsa ham, lekin ma'naviy jihatdan halok bo'ladi. Haromga berilgan kimsa har odimda harom yeb, gunoh topgani kabi halolga intilgan inson har haloldan savob topadi. Odam bolasi halol topib, bu topganidan muhtojga yordam qilsa savobi yanada ortadi. Nafsni qitiqllovchi shayton hiylalariga zarba bera olish, poklik ila hayot kechirish, halol umr saroyining kalitlariga ega chiqishga intilish har bir insonning asosiy maqsadi bo'lishi kerak.

Halol va haromga doir fikrlarning barcha suhbatlarimizda tilga olinishi bejiz emas. Umumlashtirib aytadigan bo'lsam: odam zotining chiroyi bo'lgan barcha fazilatlar poydevori halollikdan iborat. Barcha yomonliklar – illatlarning asosi esa haromdandir.

QO'SHNING YOMON BO'LSA...

Luqmoni hakim aytganlar:

«Og'ir tosh ko'tardim, temir ko'tardim, ammo yomon qo'shnidan og'irroq narsa ko'rmasidim».

Umidimiz yulduzlar, qo'shnilar bilan munosabatingiz qanday? Men ko'p kuzatganman: ayrim bolalar yon qo'shnilar bilan do'stlashmay, ikki-uch ko'cha naridagi bolalarga yaqin bo'lishadi. Ehtimol, siz ham shundaydirsiz? Nega shunday?

Odam bolalari o'z xonadoni ahli bilan qanday yaxshi muomala qilsa, qo'shnilar bilan ham shunday murosa qilishga buyurilgan. Otona va farzand burchlari qanday bo'lsa, qo'shnining qo'shni oldidagi burchi ham o'shanday darajadadir. «Qo'shning yomon bo'lsa ko'chib qutulasan», degan maqolni eshitgansiz. Lekin qo'shnim yomon ekan, deb tinmay ko'chib yurilaverilmaydi. Lozim bo'lganda dardni ichga yutib, jahannam azobida yashayverishdan o'zga chora qolmaydi. Qandaydir holatlarda esa murosa qilishga ham to'g'ri keladi. Mazkur maqol kimdir tomonidan shunchaki to'qilmagan, u sharafli hadis asosida aytildi. Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning qilib yuradigan duolaridan biri bunday bo'lgan: «Ey, Alloh! Men yashaydigan yerdagi yomon qo'shnining yomonligidan panoh berishingni so'rayman. Chunki foniy dunyodagi yomon qo'shnidan ko'chibgina qutulish mumkin». Yomon qo'shnining yomonligi hamisha bo'lavermasa ham, yomonligi bo'lib qolishidan cho'chib yashashning o'zi ham katta aziyatdir.

Xalqimizda «Qo'shning tinch – sen tinch», degan maqol bor. Bu hikmatning mazmuni oydek ravshan, mulohazaga o'rin yo'qdek ko'rnadi. Lekin «Qo'shning tinch bo'lmog'i uchun o'zing nima qilishing kerak?», degan savol qo'yilsa, har bir odam o'ylanib qoladi.

Qadim-qadimdan qo'shnichilik muammosi donishmandlar diqqat-e'tiborida bo'lgan. Hozirgina eslaganim maqol bekorga vujudga kelmagan: qo'shning tinch – sen tinch! Bu demak, agar sen osoyishtaligingni istasang, avval qo'shningni osoyishtalik bilan ta'minla. Avval o'zingni emas, qo'shningni o'yla, deyilmoqchi. Bu maqol zamirida odamlarni birodarlikka, mehr-oqibatli bo'lishga undash yotadi. Oilada ota-onasiga, akalari-ukalariga mehrli bo'lib ulg'aygan odam, shubhasiz, qo'shniga ham mehrli bo'ladi. Ota va onasini behurmat qiluvchi odam qo'shnini ham sariq chaqaga olmaydi.

Yomon qo'shnidan qutulishning yo'llaridan biri – har bir odamning o'zi yaxshi qo'shni bo'lishga harakat qilishi kerak. Ya'ni, birovga qilinajak yomonlik ham, yaxshilik ham qo'shnidan boshlanadi. Hatto Vatanni sotish ham qo'shnini sotishdan boshlanadi. Qo'shnisini yo-

monlab imzosiz xatlar yozadigan odam Vatanini sotmaydi, deb kim kafolat beradi? «Qo'shningga qasd etma, bast et» (bast – quvontirish ma'nosida) degan hikmatga barcha birday amal qilganda edi...

Nabiy muhtaram (s.a.v.)dan so'radilar: «Ey, Rasululloh! Falonchi xotin kechalari turib ibodat qiladi. Kunduzlari ro'za tutadi va odamlarga xayr-ehson ulashadi va boshqa yaxshi ishlarni ham qiladi. Lekin qo'shnilariga tili bilan ozor beradi. Buning oqibati qanday bo'ladi?» Rasululloh (s.a.v) javob berdilar: «Bu xotinda yaxshilik yo'q, u do'zax ahlidandir». Yana so'radilar: «Faloniy xotin farz namozlarini o'qiydi va borini, arzimas bo'lsa ham, sadaqa qiladi. Shu bilan birga u hech kimga ozor bermaydi». Allohning rasuli (s.a.v.) javob berdilar: «Bu xotin jannat ahlidandir».

O'ziga tilagan narsasini o'zgalarga, xususan, qo'shnisiga tilaydigan, o'ziga munosib ko'rмаган narsani boshqalarga ham munosib ko'rmaydigan odamni vijdonli, e'tiqodli deyish mumkin. Kim qo'shnisiga balo-qazo yog'ilishini istasa – nodondir. Tasavvur qilingki, «Qo'shnimning uyini kuydir!», deb niyat qilgan odamning nolasi qabul etildi – qo'shnining uyi yondi. Oqibat nima bo'ldi? Qo'shniga ofat tilagan nodonning uyi ham qo'shib yondi!

Nabiy muhtaram (s.a.v.) dedilar: «...Qo'shnisini bezovta qiluvchi odam musulmon bo'la olmaydi». Yana dedilar: «Kim o'zi to'yib ovqat yesa-yu, qo'shnisi och o'tirsa – iymonsizdir». (Boshqa bir rivoyatda: «Qo'shnisining ochligini bila turib, o'zi to'q yotgan odam to'liq iymon keltirgan hisoblanmaydi»). Yana dedilar: «Sho'rva pishirganingizda suvini ko'proq qiling. Keyin qo'shnilaringizdan xabar oling va ularga muvofiq ravishda sho'rvadan solib bering».

Yurtimizda bu odatning go'zal ko'rinishlari bor edi. Afsuski, bular unutilyapti. Hozir faqat hayit arafasida qo'shnilar bir-birlarini bir kosa osh bilan yo'qlaydilar. Bolaligimizda o'n besh – yigirma qo'shniga quvona-quvona osh tarqatib chiqardik. Shunga yarasha biznikiga ham shuncha osh qaytardi. Hozir kuzatishlmcha, ikki yon qo'shni bilan cheklanilyapti. Ovqat qizg'anilmaydi, shukrlarkim, yigirma-o'ttiz qo'shnini yo'qlashga har bir xonadonning imkoniyati bor. Faqat... ayollarimiz salgina e'tiborsizlar, salgina yalqovlar, salgina mehrsizlar. Erlarning esa bu bilan ishlari yo'q!

Tarixga nazar tashlasak, yaxshi odamlar tansiq ovqatlaridan, al-batta, qo'shnilariga chiqarganlar. Agar qo'shnilarini muhtoj ekanini bilsalar-u, unga yordam berishga qurbilar yetmasa, taomning hidi chiqib qo'shнимга ozor bermasin, degan xijolatda o'z uylarida ovqat pishirtirmagan odamlar hozir ham bor. Qadimda muborak haj ibodatiga otlangan odam qarindoshlari va bola-chaqalari bilan bir qa-

torda qo'ni-qo'shnilarни ham moddiy tomondan ta'minlab, rizoligini olar ekan.

Bir odamning uyida sichqon ko'payib ketibdi. Shunda tanishi «Mushuk boqa qolmaysizmi?» desa, u odam: «Mushuk olib kelsam, sichqonlar qo'rqib qo'shnikiga qochsa, ularni bezovta qiladi-da», degan ekan.

Sharq rivoyatlaridan birida bunday hikoya qilinadi.

Rivoyat. Bir odam chog'roq sholcha ustida o'tirgan ekan. Yoniga qo'shnisini chorlabdi. Qo'shnisi: «Ey, birodar, sholchangiz bir par-chagina-yu, yana menga izzat ko'rsatmoqchi bo'lasiz-a», deb kulibdi. Shunda lutf ko'rsatgan qo'shni debdi:

– Bir-biriga dushmanlik qiluvchi noahil qo'shnilar butun dunyoga ham sig'ishmaydi. Ahil qo'shnilar bir parcha sholchaga sig'ib, rohat ko'raveradilar. Gap sholchaning torligida emas, ko'ngilning kengligida.

Masal. Bir burgut chovut solib hovlidagi quyonni ko'tarib ketibdi. O'sha hovlida yashaydigan chumchuq quyonga achinish o'rniga mazax qilib chirillabdi:

– Ey, chopag'on quyon! Chopag'onliging yordam bermadimi?!

Chumchuqning chirqillashini eshitgan boshqa burgut uchib ke-libdi-yu, uni chovutiga ilibdi. Shunda quyon unga qarab: «Juda tez ucharding-ku, qanotlaring foyda bermadimi?», degan ekan.

Masaldan olinadigan ma'no shuki, qo'shni boshiga kelgan falokatdan kulib, mazax qilish yaramaydi. Balki qo'shni og'ir ahvolga tushsa, unga yordam berib, bundan qutqarish kerak. Qo'shni boshiga kelgan falokatdan quvongan kishining o'zi ham biror falokatga uchrashi tayin.

Qo'ni-qo'shnilar orasidagi noxush hollarga ko'pincha manmanklik sabab bo'ladi. Nisbatan to'qroq, boyroq odam gerdaysa, kerilsa, mensimasa yaxshi oqibatga olib kelmaydi. Kambag'alroq qo'shnida hasad, ichqoralik bo'lsa undan yaxshi oqibat kutmang. Qo'shnisini norozi qilgan boyroq odam kutilmaganda boyligidan ajralib qolishi, qo'shnisiga hasad qilib ig'vo tarqatgan esa ertaga el-yurt oldida obro'sizlanishi, sharmanda bo'lishi mumkin.

Suqrrot hakimdan hikmat: «Ikki narsani islohg'a keltirish juda qiyin: qarindosh-urug'larning bir-birlariga bo'lgan adovatlarini va qo'shnilarning hasadini».

Bir odam manmansirab, qo'shni hovliga orqa qilib baland imorat quradi. Imorat shunday balandki, qish oylari qo'shni hovliga oftob tushmaydi. Bundan qo'shni ranjiysi va ekin sug'organida ariqni atayin shu uyga taqab oladi. Oqibatda uy zaxlayveradi va janjal boshlanadi. Bir qarasangiz, ikkovi ham haqqa o'xshaydi. «Pul meniki, yer meniki, uni qanday qursam quraveraman», deydi biri. «Hovli meniki,

ekin meniki, qanday sug'orsam sug'oraveraman», deydi ikkinchisi. Bu janjalning boshi – manmanlik. Biroq, unga hasad aralashdi-yu, yara fasod bog'ladi.

Ikki qo'shni bir parcha yerni «Bu meniki! Yo'q, meniki!» deb tala-shayotganida yer tilga kirib, «talashmalaring, ikkoving ham meniki-sanlar, ikkoving ham bag'rimga kirasanlar», degan ekan. Hamonki, odam vafot topgach, bir xil libosda, bir xil lahadda, bir xil holatda yotar ekan, ozginagina umrini janjal bilan o'tkazmay rohat ila yashasa bo'imas ekanmi, deb o'layman.

Kishining boshiga kulfat tushsa, birinchi navbatda qo'shni yaraydi. Shodligingizni ham eng birinchi qo'shningiz baham ko'radi. Qishloqlarda, mahallalarda qo'ni-qo'shnichilikning go'zal an'analari shakllangan. Dono qariyalar bu an'analarning asralishini kuzatib turishadi. Biroq, afsuski, ko'p qavatlari uylarda yashovchilar yaxshi an'analarga amal qilishmaydi. Bu da'vo, ayniqsa, yosh oilalarga tegishli. Bir yo'lakda to'rt-besh yil mobaynida qo'shni bo'lib yashagan oilalar bir-birlarini yaxshi tanishmaydi. Ertalab ishga ketish chog'larida yoki ishdan qaytishiarida ikki-uch kunda tasodifan bir ko'rishib qolishlari mumkin. So'ng uylariga kirib ketishgach, tashqariga chiqmaydilar. Qo'shninikida nima gap – ishlari yo'q. Bunaqa odamlar boshiga bir noxush ish tushsa qo'shnining qadriga yetadi. Ammo kechikkan bo'lishadi. Attang, deyishadi-yu, foyda bermaydi.

Qo'shnichilik – bir chinni idish kabitdir. Darz ketsa, izi qoladi. Shu sababli yaxshi qo'shnichilik munosabatini e'zozlagan ma'quil. Albatta, bu gaplar siz uchun yangilik emas. Hozir aytilgandan ko'ra ko'proq maqollar, rivoyatlar, hayotiy misollar bilarsiz. Men sizdan ko'proq bilaman, deb da'vo qilmayman. Maqsadim oddiy – bilganlariningizni yana bir yodga solish, bilimni amalda tatbiq etishga da'vat qilish.

Payg'ambarimiz (s.a.v.) qo'shni haqini aniq va ravshan tarzda belgilab bergenlar: «Bilasizmi, qo'shnining haqi nima? – dedilar va bu savollariga o'zlari bunday javob qildilar: – Iona istasa – iona berasiz. Yordam so'rasha – yordam berasiz. Qarz so'rasha – qarz berasiz. Kambag'allashsa – ro'zg'origa madad berib turasiz. Xastalansa – ziyoratiga borasiz. Vafot etsa – janozasiga qo'shilasiz. Omad kulib boqsa – uni qutlang. Boshiga musibat tushsa – ta'ziyasida birga bo'ling. Undan ruxsat bo'limasa, uyingizni uning uyidan baland qilib qurmang. Chunki uyingizni baland qilib qursangiz, uning nimasigadir to'sqinlik qilgan bo'lasiz. Unga azob bermang. Bozordan biron meva olgan paytingizda unga ham bering. Agar bermoqchi bo'limasangiz, uyg'a olib kelganiningizni ko'rmasin. Bolangizning qo'liga biron meva berib tashqariga chiqarib yubormangki, qo'shnining bolasi shunday nar-

saga ega bo'lmaguncha bundan o'pkalanib yurmasin. Qozoningizda qaynatgan go'sht hidi bilan ularni notinch qilmang. Agar keltirgan go'shtingizdan bir parchasini unga kesib bergan bo'lsangiz, go'sht hidi taralishining aybi yo'q. Bilasizmi, qo'shnining haqi nima? Allohga qasamki, qo'shni haqini faqat Alloh marhamatiga noil bo'lgan kimsalargina o'tay oladi».

Bu ibratli so'zlardan ayonki, kattamizmi yo yoshmizmi – har birimizning zimmamizda mas'uliyat bor. Bu mas'uliyatni to'g'ri ado etsakkina yaxshi xulq egasi bo'lamic.

Mazkur satrlar yozilayotgan kunlarda Russiyadagi bir voqeani eshitib, dahshatga tushdim.

Voqea. Yoshga yetmagan chaqalog'i va ikki yoshli bolasini uyda qoldirib, ko'chaga chiqqan bir juvonni avtomashina bosib o'ldiradi. Hujjati bo'lmagani uchun marhumaning kimligini aniqlash qiyin kechadi. Bu orada uyda qolgan ikki go'dak yig'lay-yig'lay ochdan o'ladi. Qo'shnilar esa ularning yig'ilariga ahamiyat bermaydilar. Bolalarning o'liklaridan hid chiga boshlaganda «gazning hidi chiqayotgandir», deb yana e'tibor bermaganlar...

Shukrlarkim, bizda bu darajadagi bemehrlik, beoqibatlik yo'q, bo'lmasin ham! Lekin bunaqasi yo'q, deb xotirjam bo'lishimiz ham durust emas.

Ba'zi qizlarimiz, kelinlarimiz ko'chaga suv sepib-supirishganda qo'shni chegarasidan bir qarich ham nariga o'tmaydilar. Darvozalari yonma-yon bo'lsa-da, qo'shni darvozasi oldini supurishdan yo erinadilar, yo bu xizmatning savob ekanini bilmaydilar.

Odamiylikda qo'shni haqiga katta ahamiyat beriladi. Rasululloh (s.a.v.) bu xususda deydilarki: «Hazrati Jabroil qo'shni haqiga rioya etmoq to'g'risida menga shu qadar ko'p vasiyat (topshiriq) qildilarki, men qo'shmini hatto molimga ham merosxo'r qilib qo'ysalar kerak, deb o'yladim». Mazkur sharafli hadisning ta'kidi o'laroq, Mujohid hikoya qiladi:

«Bir kuni hazrati Umarning o'g'li Abdullohnинг (r.a.) uyida edim. O'g'li qo'y so'yib, terisini shilayotgan edi. Abdulloh «Qo'yni so'yib bo'lganiningdan keyin, qo'shnilarga berishni yonimizdagи yahudiy qo'shnidan boshla», deb topshirig'ini bir necha marta takrorladi. Oxiri o'g'li: «Necha marta aytasiz, ota?», deb ajablandi. Shunda Abdulloh dediki:

– Rasululloh qo'shnichilik haqiga shu qadar ko'p o'git berardilarki, blz qo'shnini qo'shniga voris qiladilar shekilli, deb o'ylardik».

Sharafli hadislarda marhamat qilingan talablarni har bir odam bajarishi shart. Bajarish uchun esa bu talablarni bilishi kerak. Shu bois, talablarning asosiylarini yodimizga olish vaqtি keldi:

Bir kuni Oyisha onamiz (r.a.) non yopdilar-u bir sabab bo'lib, bu nonni qo'shnining qo'yи yeya boshladi. Oyisha onamiz (r.a.) qo'y og'zidan nonni olmoqchi bo'lganlarida Rasululloh (s.a.v.): «Mayli, undan qolgani ham bizga kifoya qiladi, qo'yning bu ishi to'g'risida gapirib, qo'shniga ozor bermagin», dedilar.

Qur'oni Karimning «Niso» surasida yaxshilik qilish haqidagi oyatda «yaqin qo'shnilariga» va «yon qo'shnilariga» deyilgan. Ulamolar «yaqin qo'shni»ni «qarindosh qo'shni», «yon qo'shni»ni esa yaqinligi yo'q, ya'ni begona qo'shni, deb tafsir qiladilar. Nabiy muhtaram (s.a.v.) bu borada marhamat qifdilarki: «Qo'shnilar uch xil bo'ladi: bitta haqi bor qo'shni – haqi eng kam qo'shnidir; ikkita haqi bor qo'shni va uchta haqi bor qo'shni – bunisi eng ko'p haqi bor qo'shnidir. Endi, bitta haqi bor qo'shniga kelsak, u mushrik qo'shnidir. Uning qo'shnilik haqi bor, xolos. Ikkita haqi bor qo'shni esa musulmon qo'shnidir. Uning ham musulmonlik haqi, ham qo'shnilik haqi bor. Uchta haqi bor qo'shni esa – musulmon va qarindosh qo'shnidir. Uning qo'shnilik, musulmonlik va qarindoshlik haqlari bor».

Hazrati Oyisha onamiz (r.a.) «Hadyani ikki qo'shnidan qay biriga berayin?», deb so'raganlarida Allohning rasuli (s.a.v.): «Qaysi birining eshigi senga yaqinroq bo'lsa, o'shangan ber», deb marhamat qildilar.

E'tibor qilgan bo'lsangiz, qo'shnilar sifatlariga, ya'ni boy yoki kambag'alliklariga, chiroylariga, shirin so'zlariga qarab ajratilmaydi. Biz hayotimizda aynan shu nuqtada xatoliklarga yo'l qo'yamiz. Devor-darmiyon qo'shnimizning bir qilig'i yoqmagani uchun undan uzoqroq bo'lishga intilamiz. O'n darvoza naridagi qo'shni bilan apoq-chapoq bo'lgimiz keladi. Darvoqe, darvozalarning yaqin yoki uzoqligiga qarab nechta xonodon qo'shni sanaladi? Hasan Basriy hazratlari sharafli hadisga asoslanib, hovlingizning old tomonidan qirq hovli, orqa tomonidan yana qirq, o'ng tomonidan yana qirq, chap tomonidan yana qirq hovlining hammasi qo'shni hisoblanishini ta'kidlaganlar.

Demak, kichikroq bir qishloq yoki mahalla ahli bir-biriga yaqin qo'shni hisoblanar ekan. Ayrim rivoyatlarda qo'shnilarining adadi o'n hovli miqdorida belgilangan. Yana ayrim rivoyatlarda mahalla chegarasi, deyilgan. Bu borada bahslashmay, afzalini olaverish kerak. Kimning qirq xonodon bilan yaxshi qo'shnichilik aloqasini o'rnatishga imkoniyati bo'lsa, quvvati yetsa, baraka topsin! Kimning imkoniyati chegaralangan ekan, qo'shni haqiga rioya qilishi shu doirada bo'laveradi.

Hasan Basriy hazratlariga bir ayol kelib ahvoldidan shikoyat qildi. «Uying qayerda?», deb so'radilar. «Sizning uyingizdan yetti eshik narida», dedi ayol. Hasan Basriy hazratlari bor pullarini sanab ko'rsalar yetti tanga ekan. Hammasini berdilar. «Yo Alloh, halokatga uchrashimga oz

qolibdi-ya!», dedilar. U zot yetti xonadon naridagi qo'shnilarining og'ir ahvolda ekanidan bexabarliklarini halokat deb bilganlar.

Bir odam muhtojlikdan qynalayotgan qo'shnisining uyini sotib oldi. Kechasi yig'i ovozini eshitdi. «Kim yig'layapti?» deb so'radi. «Sotilgan uyning egalari», deb javob berishdi. «Ularni chaqirib aytinglar, qalblari ezilmasin, sotgan uylarini qaytardim, o'zlariga buyursin, mendant olgan pullari ularga hadya».

Bunday saxovat egalari hozir ham bormi yo rivoyatlarda qolib ketganmi? Balki turgan joyi ko'ziga tor ko'rinish, qo'shnisining hovlisi evaziga kengaytirmoqchi bo'lgan yuragi torlar bordir oramizda?!

Kunlardan bir kuni Imam Ahmad ibn Hanbalning (rahmatullohi alayh) devorlari quladi. Shogirdlaridan birining qo'shni tomondan biroz tuproq olib, loy qorganini ko'rib qoldilar-da, u shogirdni «menga yaramaysan», deb huzurlaridan nari qidilar. Devor uchun boshqa loy qordirdilar.

Qo'shni hovlisidagi bir siqim tuproqning haqi ne ekanini biladiganlar bormi hozir safimizda?

Ba'zi birovlar yaqin qo'shni ekanini pesh qilib, eshikni o'zlar ochib, ichkariga indamay kirib kelaveradilar. Ular balki nomahram nazar nima ekanini bilmaslar? Beijoza kirib kelishlari oqibatida qo'shnini xijolat qilib qo'yishlari mumkinligini o'ylamaslar? Qarang-da, agar qo'shnining indamay kirib kelaverishiga ijozat bo'lsa, eshik qurishga ne hojat bor edi?

Nabiy muhtaram (s.a.v.) dedilar: «Suhbatdoshiarning eng yaxshisi – xushfe'l va ko'ngilga ma'quli va qo'shnilarning eng yaxshisi – qo'shnisiga munosabatda mumtozidir». Yana dedilar: «Allohning huzurida qo'shnilarning yaxshisi – qo'shnisiga yaxshilik qilganidir».

Nabiy muhtaram barakot va barakotsizlik xotinda, maskanda va otta bo'lishini aytdilar. Maskanning barakoti – turar joyining kengligi va qo'shnilarining yaxshi insonlar bo'lishidir. Bebarakaligi – turar joyining torligi va qo'shnilarining yomon fe'l-atvorli insonlar bo'lishi bilan bog'liq.

*O'tdayin kuymas edim, kuydirdi-da, yon qo'shni,
Guldayin so'lmas edim, so'ldirdi-da, yon qo'shni,
O'g'lim, qizim baxtidan ayirdi-da, yon qo'shni...*

Qo'shnichilik burchi faqat qo'shniga azob bermaslikdangina iborat emas. Qo'shni uchun qandaydir qiyinchilikni zimmaga olish ham kerak bo'ladi. Chunki qo'shniga azob bermaslikning o'zi, hali burch o'taldi, degan gap emas. Buning uchun hatto ma'lum bir qiyinchilik yo noqulay ahvolga chidash ham kamlik qiladi. Chunki, shu bilan birgalikda qo'shniga yaxshi (mehr bilan) va muloyim muomala qilish,

unga xayr-sadaqa qo'lini uzatish kerakdir. Shu o'rinda biroz qaytariq-day tuyulsa ham qo'shni burchi haqida yana to'xtalaylik. G'azzoliy hazratlari sharafli hadisning tafsiri sifatida bunday bayon qiladilar:

«Qo'shni bilan uchrashganda salom bilan so'z boshlamoq, gaplashganda gapni cho'zmaslik, ko'p savol bermaslik, kasal bo'lganda ko'rgani borish, boshiga musibat tushganda ta'ziyasida uning bilan birga sabrli bo'lish, sevinchli onlarida qutlash – uning sevinchi bilan sevinish, xatolarini ko'rmaslikka olish, uyini joslarcha kuzatmaslik, devoriga bir narsalar qo'yib yoki osib g'ashini keltirmaslik, unga tegishli joydan suv olmaslik, uyining oldiga axlat va supirindi to'kmaslik, o'tish yo'llarini toraytirmaslik, biron bahona bilan uyiga qaramaslik, qulooqqa chalingan oilaviy sirlarini yoymaslik, u yo'qligida uyini qo'riqlash, unga qarshi aytilgan so'zlarga qulooq solmaslik, mahramiga oid xususlarda ko'z yummox, xizmatchisiga qaramaslik, bolasiga shirin so'zlar aytish, diniy va dunyoviy masalalarda bilmanlarini o'rgatish...»

Qo'shni haqi – qo'ldan kelganicha unga yaxshilik qilishda ekan. Shu bois ham Nabiy muhtaram (s.a.v.) «Qo'shniga yaxshilik qil, tinch-salomat bo'lasan... Kimning Allohga va Qiyomat kuniga iymoni bo'lsa, qo'shni singa nisbatan izzat-ikromda bo'lsin», deb marhamat qilganlar. Xalqimizda bu sharafli hadisdagi ma'noni davom ettiruvchi maqollar ham bor: «Qo'shningni yanima, kinoya so'z dog' etar, qurbing yetsa ko'maklash, eshigingni bog' etar». «Qo'shning yomon bo'lsa – yomonlik kelar, qo'shning yaxshi bo'lsa – omonlik».

Hozir turli ko'rinishda, uslubda, hajmda yangi uylar qurilyapti. Ayrim uylarning pastki qavatida do'kon, qahvaxona yoki hunarmandlik ustaxonasi mavjud. Do'kon, qahvaxona ham, ustaxonha ham qo'shniga ozor bermaydigan bo'lishi kerak. Tasavvur qiling, magnitofondan erta-yu kech ashula jaranglab tursa, temirchi bosqonda urib tursa, tutun burqsib tursa... Yoki ustaxonadan taralayotgan bo'yoqning o'tkir hidi qo'shnining dimog'ini achitib tursa. Bir qo'shni boloxona qurgani uchun ikkinchisidan ranjidi. «Boloxonani o'zimning yerimga qurdim, sening nima ishing bor?» deydi u qo'shni. Zimdan qaralsa, gapida jon bor. Lekin o'sha boloxonadan turib qo'shnining hovlisiga nomahram nazar tushib turishi-chi? Bu tomoni o'ylanmaydimi? Donolar deganlarki: «Ko'chaga, qo'shnim tomonga mag'zava to'kkanimdan ko'ra, bu mag'zavani o'z ustimga to'kkanim afzal». Bu hikmatni tushunish qiyin emasdir?

Ma'lum bo'ldiki, o'zini vijdonli sanagan har bir odam qo'shni chilikka doir burchiarini og'ishmay ado etishi zarur ekan. Bu borada er va ayolning mas'uliyati orasida farq ko'ramiz. Erlar mayda-chuyda narsalarga ko'pda e'tibor bermaydilar. Aksincha, qo'shnilar orasining

buzilishi xotinlarning o'zaro chiqishmasligi, mish-mishlari, g'iybatlari tufaylidir. Qo'shnining kelini arazlab ketib qolsa yoki qizi qaytib kelsa, quvonadiganlar ozmi yoki ko'pmi?

Shunday hikmatli gap bor: «Falonchinikida qo'sh nog'ora qizib, tayyor turadi. Qo'shnisinikida bir noxush gap bo'lsa nog'ora qoqib, elga oshkor qiladi». Shunday odamlar ham o'zlarini iymonli hisoblaydilarmi? Bir xonaqohda namoz o'qib, ibodatdan so'ng teskari qarab ketadigan qo'shnilar-chi? Agar ular «U qo'shni bu qo'shnining begunohligiga amin bo'limasa, bu qo'shnining iymoni shubha ostida bo'ladi... Qiyomat kuni birinchi bo'lib, yovlashib qolgan qo'shnilar muhokamaga qo'yiladi», degan sharafli hadisni bilganlarida ehtimol bunday qilmagan bo'lardilar. Qo'shnising uyiga mo'ralashni yaxshi ko'radiganlar-chi? Agar ular «Iznsiz birovning uyiga mo'ralagan odamning ko'zini o'yib olish halol bo'ladi», degan hadisi sharifni bilganlarida, ehtimol, o'zlarini bu gunoh ishdan to'xtatgan bo'lardilar.

Ha, bu borada katta-yu kichik – hammamizning o'ylab ko'radigan ishlarimiz bor. Abdulloh ibn Umar aytadilar: «Bizning yoshligimizda ko'rganimiz shunday ediki, u vaqtida hech bir kishi o'z oltin-kumushini boshqa musulmon birodaridan azizroq hisoblamas edi. Hozir esa har birimiz uchun oltin-kumush har qanday musulmon birodarimizdan yaxshiroq bo'lib qoldi. Men Rasulullohdan: «Bir qancha qo'shnilar Qiymat kuni o'z qo'shnilarining etagidan ushlab: «Ey, Rabbim! Mana bu qo'shni boshimga ish tushgan vaqtida yordam qilish o'rniqa eshigini qulflab olgan edi» deb da'vo qiladi», degan hadislarini eshitganman».

Rasululloh (s.a.v.) sahabalaridan so'radilar: «O'g'rilik to'g'risida nima bilasizlar?». Sahobalar javob berdilar: «O'g'rilik – harom. Uni Alloh Taolo va Uning rasuli harom deb ataganlar». Nabiy muhtaram dedilar: «O'nta xonadondan o'g'rilik qilish bitta qo'shni uyidan o'g'rilik qilishdan yengilroqdir».

Nima uchun qo'shnilar bilan yaxshi munosabatda bo'lishga ko'p ahamiyat beriladi? Sababi: yon qo'shnisiga mehribon bo'lolmagan insondan uzoqdagi notanish odamga mehr-oqibat kutish qiyin. Qo'shnilariga yaxshilik qilish – jamiyatdagি insoniy aloqalarni mustahkamlashga, jamiyatni kuchli-qudratli qilishga xizmat etadi. «Qo'shnisi yaxshi qarimas», degan hikmat ayni haqiqatdir. Yomonga qo'shni bo'lgan odam dengiz sayyofiga o'xshaydi. U g'arq bo'lishdan qutulsa ham, qo'rquvdan qutula olmaydi. Hasan Basriy hazratlari aytdilarki: «Yaxshi qo'shni senga ziyon va tashvish yetkazmaydigan qo'shni emas (aslida bunday qo'shni ham yaxshi), balki sening yomonligingga chidab yashaydigan qo'shnidir». Bu hikmat asosida har birimiz o'zimizning xulqimizga chetdan nazar tashlab ko'rsak yaxshi bo'lardi. Qo'shnikidan yaxshilikni talab qilaveramiz yoki uning yomonligidan

noliyveramiz. Xo'sh, o'zimiz yaxshimizmi? Bizning yomonligimizdan qo'shnimiz o'zgalarga hasrat qilmayotibdimi? «Avval o'zingga boq, keyin nog'ora qoq» maqoli ayni bizga atalmaganmikin?

Bir odam qo'shnisidan narvon so'raganda bermasa, yo biron bahoma qilsa, u ham vaqt kelganda o'sha qo'shnisiga ketmonini berib turmaydi. Bu hol qo'shnilar orasidagi sog'lom munosabatni buzadi. Narvon ham, ketmon ham yeyilib qolmaydi. To'g'ri, sinib qolish ehtimoli bor. Ammo bu fofia emas. Tuzatsa bo'ladi yoki yangisini sotib olish mumkin. Singan buyum egasi saxovatli bo'lsa, qo'shnisini xijolat qilmaydi: «O'zi sinay-sinay deb turuvdi, kelgan balo-qazo shunga ursin», deb qo'ya qoladi. Iymoni zaif bo'lsa, qo'shnisiga malomat toshlari yog'dirib, buyumning yangisini sotib olib berishini talab qiladi. Agar singan narvon egasi kamxarjroq bo'lsa, to'lashni talab qilmasa ham, sindirgan qo'shni insof yuzasidan yangisini sotib olib bergani durust.

Qo'shni biron narsa so'rab chiqqanida berib turilsa savob. Qo'shnidan biron buyumni qizg'anish yaxshi odamlarning xulqidan emas. Balki riyokor kishilarning ishidir. Lekin bu go'zal xulqni suiiste'mol qilish ham yaxshi emas. Shunday xonadonlar borki, tez-tez ishlatib turiladigan ro'zg'ortalab buyumlarni o'zлari sotib olmaydilar. Qo'shnilardan qayta-qayta so'rayveradilar. Dazmol kuyib qolganida to tuzatilgunicha yoki yangisi olingunicha so'rashning aybi yo'q. Lekin bu so'rash uzlusiz davom etmasligi kerak. Ayrim xonadonlarda tova yoki go'sht maydalagich yo'q. Holbuki, shu buyumlarni sotib olishga qurbilari yetadi. Bir latifa bor: ota o'g'liga «Qo'shnidan tesha olib chiq», deb buyuradi. O'g'il «qo'shnimiz teshasini bermadi», deb quruq qaytganda, ota achchiqlanib deydi: «Juda baxil-da, bular! Bor, yerto'ladan o'zimizning yangi teshani olib chiq!».

Ertami-indin biron qutlug' xonadonga kelin bo'lib tushuvchi qizlarimiz qo'shnilar masalasida, ayniqsa, ziyrak bo'lishlari shart. Qaynona-qaynotalari yoki xonadonning boshqa a'zolariga qanday shirin muomala qilsalar, qo'shnilar bilan ham o'shanday, balki undan ziyoda xushmuomalada bo'lishlari talab etiladi. Uydagi muomalalarida xatolikka yo'l qo'ysalar, bir-ikki tanbeh bilan masala hal bo'ladi. Lekin qo'shnilarga nisbatan biron burchni bajarmasalar, bir kamchilikdari yoniga yana beshtasi qo'shilib, atrofga doston qilinadi. Shundan ehtiyyot bo'lsalar – marra ularniki!

Qo'shnilar bilan ahil-inoq bo'lib, mehr-oqibat quyoshi ostida baxtli umr kechirganimiz nur alannurdir. Xonadoningizga bir necha soatga yoki bir necha kunga keluvchi mehmonlar ham bor, a? Ular bilan muomalangiz qanday bo'lyapti? Mehmonlar haqingizga duo qilib, oilangizni maqtab ketyaptilarmi yo ko'ngillari g'ashlanib qaytyaptilarmi? Suhbat mavzuyini bu tomon buraman.

«UY – FONUS, MEHMON SHAM’-U MEN ESAM PARVONAMEN...»

Qudsiy hadisda aytildi: «Ey, Odam farzandi! Agar uyingga mehmon kelmay qolsa, Parvardigorga «La’nati shayton yomonligidan meni O’zing saqla», deya iltijo qil».

Umidimiz yulduzları, xonadoningiz fayzi shundaki, siznikidan mehmon arimaydi. Mehmon kutaverib ba’zan charchab ham ketasiz, to’g’rimi? Charchay-charchay, ba’zan kimgadir nolikingiz ham keladi. Lekin nolimaysiz va to’g’ri qilasiz. Siz yaxshi tarbiya ko’rgansiz va mehmonning Alloh Taolo tomonidan yuborilganini bilasiz. Qaysi bir xonadonga mehmon kelmay qo’yan bo’lsa, demak, u joyga shayton uya quribdi ekan.

Endi birgalikda o’laylik-chi: kimning uyiga mehmon oyoq bosmay qo’yadi? Do’stлari, hatto qarindoshiari ham kelmay qo’yishadi? Faqat farishtasiz uygа! Kim shayton yetovida ekan, kim shayton vasvasiga bandi ekan, uning uyiga birov kelmaydi. Yo’qlamaydi, ziyorat qilmaydi. Birov-birovnikiga ovqat ilinjida, non umidida bormaydi. Dono xalqimizda «Shirin noning bo’lmasa ham, shirin so’zing bo’lsin», degan maqol bor. Mol-u mulki hisobsiz bo’lsa-da, himmati bo’lmasa, bu insonda hilm, lutf, bag’rikenglik bo’lmasa – hammasi bekor!

Hadisi qudsiyda yana marhamat qilinadi: «Ey, Odam farzandi! Sen huzuringga kelgan Mening mehmonlarimni siyla, Men ham huzurimga kelgan sening mehmonlaringni (*ya’ni senga tegishli kishilar vafot etib kelishganida*) siylayman». Diqqat qilaylik: biznikiga keluvchi odam shunchaki oddiy mehmon emas ekan. «Mehmon atoyi Xudo» deyilishi bejiz emas ekan. Demak, siz-u biz Alloh Taolo yo’llagan mehmonni siylashimiz kerak ekan. Ana shunda Tangri Taolo huzuriga biz tomondan borgan yaqinlarimizni aziz mehmon martabasida siylar ekan. Bu nima degani? Ya’ni, yaqinlarimizni – vafot etgan ota-onalarimiz, qarindoshlarimiz, do’starimiz, qo’shnilarimizni... Alloh Taolo O’z mag’firatiga oladi, deganidir. Rabbimiz biz – bandalariga shunday iltifot qilyapti. Qarang, arzimas bir harakatlarimiz, xarajatlarimiz evaziga Yaratgan qanchalar mukofot va’da qilyapti! Ta’bir joiz bo’lsa, bir mehmonni siylash bilan biz aslida o’tgan ajdodlarimiz, duo talab yaqinlarimiz ruhlarini siylayapmiz ekan.

Rivoyat. Bir chavandozning tengsiz tulpori bo’lar ekan. Otga ko’p xaridor chiqibdi, hatto jonivorning bo’yi baravar tilla ham va’da qilishibdi, chavandoz tulporini sotishga ko’nmbabdi. Boshqa bir shahardagi chavandoz otning shuhratini eshitib, butun dunyoyimni berib bo’lsa ham sotib olaman, degan niyatda yo’lga chiqibdi. Bir necha

kun yo'l bosib, shuhratli ot egasining uyiga kelbdi. Qorong'uda eshik taqillatgan mehmonni chavandoz xushtavozelik bilan kutib olibdi. Ba'zilarga o'xshab «Kechasi birovnikiga kelib bezovta qilishga uyal-madimi?!», degan ma'noda labini burmabdi. Tongga qadar ziyofat qilibdi. Kunduz bo'libdi. Mehmon kelishi sababini aytmabdi, mezbon so'ramabdi. Mehmondorchilik uch kun davom etibdi. Mehmon izzati bitgan kuni muddaosini bildiribdi. Buni eshitgan himmatli mezbon boshini eggan holda: «Men otimni sizga sota olmayman», debdi. Mehmon har qancha yalinsa ham ko'nmabdi. Sababini esa aytmabdi. Mehmon chavandoz ham alam, ham afsus bilan iziga qaytibdi. Oradan vaqt o'tib, tulporning shuhrati so'ngandan keyingina mehmondorchilik bilan o'tgan o'sha uch kunda nima voqeа yuz berganini anglabdi. Chavandozning bisotida faqat birgina bebaho oti bor bo'lib, o'zi nochor yashar ekan. Mehmon kelganida dasturxonqa qo'yadigan hech narsasi bo'lmagani uchun hech kimga sotmayotgani, jonidan ortiq ko'rurvchi o'sha tulporni so'yib, mehmonni siylagan ekan...

Qissadan hissa chiqarishni o'zingizga havola qilib, yana Qudsiy hadisga murojaat etamiz: «Ey, Odam farzandi! Barcha mol-dunyo Mening mulkimdir. Sen qulimsan. Sening kulbangga taklifingsiz kelgan mehmon esa, Mening elchimdir. Qo'lingdagi o'zim bergen ne'matlarmi qaytarib olib qo'yishimdan qo'rqmaysanmi?!».

Tushungandirsiz, xonadonimizga kirib kelgan ne'matlarda mehnolarning ham rizq-u nasibasi bor ekan. Mehmon bizning nasibamizga sherik bo'lmas ekan. U o'z rizqining egasi ekan. Undan qizg'ansak, og'rinsak, Yaratganning qahri kelib, ne'matlarni qanday bergen bo'lsa, shunday qaytarib olib qo'yishi mumkin. Shunisidan O'zi asrasin!

*Kimni ko'rsang bu jahonda o'z rizqin teradir,
Xoh sening uyingda bo'lsin, xoh o'z ayvonida.
Sen karam xonini yoz, ham shukr qil, Parvardigor
Berdi oshu non do'stga do'st dasturxonida.*

Rivoyat. Bir kishi safar chog'i dala-dashtda yo'lini yo'qotib adashi. Qosh qoraya boshlaganda bir uyga ko'zi tushib, najot topgamidan quvondi. Umid bilan borib, eshikni taqillatdi. Xonadon egasi yo'q ekan, xotini chiqib: «Kimsiz?» deb so'radi. U kishi musofir ekanini, yo'lda adashganini bildirib, agar ruxsat etilsa, tong otguncha shu uyda panoh topishga umidi borligini aytdi. Ayol ochiq yuz bilan:

– Xush keldingiz, aziz mehmon. Erim bir yerga ketgan edilar, hozir kelib qoladilar, marhamat qiling, – deb ichkariga taklif etdi. Musofir otni otxonaga bog'lab, ichkari kirdi. Ayol choy-non keltirdi. Musofir

ovqatlanib o'tirganida xonodon sohibi keldi. Musofirni ko'rib, uning kimligini so'radi. Xotin «Alloh yuborgan mehmon», degach, uning jahii chiqdi.

– Nega uyga qo'yding? Menga mehmonning keragi yo'q! – deb baqirdi.

Musofir uzrini aytdi-yu, chaqqon turib uydan chiqib ketdi. Tunni dashtda o'tkazdi. Ertasi kuni yana yo'l yurib, qosh qorayganda bir uy qarshisidan chiqdi. Eshikni taqillatgan edi, bir xotin chiqdi. U kishi musofirligini bildirgan edi, u achchiqlanib:

– Bizga mehmonning keragi yo'q. Sizni mehmon qila olmaymiz, boring, keting! – deb eshikni yopmoqchi bo'lganida eri kelib qoldi. Xotinidan bu kishining kimligini so'radi. Xotini musofir ekanini aytgach, xonodon sohibi ochiq yuz bilan:

– Xush keldingiz, aziz mehmon! Sizni biz tomon yo'llagan Allah Taologa shukr! – deb musofirni uyiga boshladi. Ichkari kirib o'tirishgach, shirin muomala bilan hol-ahvol so'radi. Totli taomlar bilan ziyofat qildi. U Nabiy muhtaramning: «Kim Allahga va oxirat kuniga iymon keltirgan bo'lsa, mehmonini ikrom etsin», degan hadislariga amal qildi.

Musofir bu uydagi va kechagi uydagi muomalalarini taqqoslab, jilmaydi. Uy egasi bu jilmayish boisini so'radi. Musofir aytdi. Shunda uy egasi dedi:

– Mehmon, ajablanmang. Kecha siz tushgan uydagi ayol mening singlim bo'ladi. Xotinim esa sizni uydan quvgan odamning singlisidir...

Bu hikoyatdan ibrat shuki, mehmondo'st oilada ulg'aygan o'g'il-qizlar har qanday mehmonni xursandchilik bilan kutib oladigan bo'lishadi. Mehmongan bezor, «mehmon kelmasa edi», deb zirillab turuvchi oiladagi farzandlar mehmondo'st bo'lib ulg'ayishlari mumkinmikin? «Mehmon tezroq tura qolsa edi», deb har xil ishoralar bilan muddaolarini ayon qilishga tirishuvchi ota-onalar farzandlariga nimani o'rgatar ekanlar?

Endi hikoyatda jiddiy ravishda e'tibor qilinishi lozim nuqtaga diqqa-tingizni tortmoqchimiz: agar shariat nuqtayı nazaridan qaralsa, eri yo'qligida mehmonni kutib olib, ichkariga boshlagan xotin noto'g'ri ish qilgan bo'ladi. Er yo'q uyga kirgan mehmonni ham befarosat deyishimiz mumkin. Agar eri uyda bo'limasa, xotin begona musofir u yoqda tursin, qarindoshlar orasidagi nomahram er kishi kelsa ham, eshikni ochmasligi kerak. Eshik ortidan turib: «Xo'jayinim (yoki «bo'lalarimning dadalari») uyda yo'q edilar», desa kifoya. Mehmon xotinni gapga solmasdan darrov iziga qaytishi kerak. Qur'oni Karimda buyuriladiki: «Ey, iymon keltirganlar! O'z uylaringizdan boshqa uylarga to izn so'ramaguningizcha va ularning ahliga salom bermaguningizcha, kirmang. Ana shunday qilmog'ingiz siz uchun yaxshidir, shoyadki eslasangiz» («Nur» surasidan). O'rni kelganda birovnikiga kelganda chaqirish odobini ham yodga olaylik:

– Har kim bir kishining eshigiga borib kirishni istasa, avvalo u kishi-ga o‘zining kelganini eshik orqasidan ohista taqillatish yo qo‘ng‘iroq chalish, yo yo‘talish tariqasida bildiradi. Eshik qattiq, asabiy ravishda qoqlmaydi, qo‘ng‘iroq ham ketma-ket chalinmaydi.

– Agar ichkaridan ovoz berilsa «Ichkariga kirsam bo‘ladimi?», deb so‘raladi. Bunday izn so‘rash adadi uch martagachadir. Har izn so‘raganidan keyin to‘rt rakat namoz o‘qish miqdorida (tahminan ikki daqiqa) sabr qilib kutiladi. Qo‘ng‘iroq chalish, taqillatish orasidagi fursat ham shu miqdorda bo‘lgani yaxshi.

– Agar uch bora chaqirganda ham uy egasining ovozi chiqmasa va kirishga izn berilmasa, kutib turilmay, orqaga qaytiladi.

– Agar uy egasi «Siz kim bo‘lasiz?», deb so‘rasa, javobiga ismini aniq qilib aytadi. Gumanli yoki mavhum qilib: «menman» yoki «o‘zingiz bilgan odam» yoki «sizning qarindoshingizman yo do‘stingizman», deyilmaydi.

– Agar uy egasi hamrohligida kelinsa, yuqorida zikr etilgan tartiblar bilan emas, sharoitga qarab ish qilinadi.

(Lekin, tog‘li yoki cho‘l qishloqlarida azal-azaldan saqlanib kelinayogan boshqacharoq urf-odat ham bor. Bu odatga ko‘ra, er uyda yo‘q paytida mehmon kelsa, xotin tomonidan izzat bilan kutib olinaveriladi).

Mashhur arab sayyohi Ibn Battutaning ajib xotirasi bor. U karvonlari bilan Turkiyaning Onado‘li deb atalmish Osiyo qismidagi Denizli shahriga yaqinlashganida shopmo‘ylovli barvasta bir odam yo‘ldan chiqib, otining jilovini mahkam tutadi-da, «yur, ketdik!», degan ishora qiladi. Sayyoh turkchani, u odam esa arabchani bilmaydi. Yoniga qilich osgan shop mo‘ylovli bu odamni sayyoh qaroqchi deb o‘ylab, qo‘rqib ketadi. Bu ham yetmaganiday, besh-o‘n daqiqadan so‘ng yana bir pahlavon odam paydo bo‘lib, otning chap tomonidan jilovini ushlaydi. O‘zaro nimalardir deb gapirib, biri otni u tomonga, ikkinchisi bu tomonga tortqilayveradi. Gap nimada ekanini bilmagan sayyohning qo‘rquvi ortaveradi. Tortishuv sababi esa oddiy edi: avval kelgan shopmo‘ylovli pahlavon aytadiki: «Mehmon – atoyi Xudo! Birinchi bo‘lib uni men ko‘rdim. Shuning uchun uni biz mehmon qilamiz». Ikkinci bo‘lib jilovni ushlagan pahlavon esa unga e’tiroz bildiradi: «Birinchi bo‘lib ko‘rganing to‘g‘ri, lekin birodar, bu yerlar bizniki-ku, axir! Bizning mehmonimizni sen boshlab ketsang bizga uyat emasmi! Ins of qil! Bu mehmonni Alloh Taolo bizga nasib etgan. Biz uni yediramiz, ichiramiz, yotog‘ini tayin qilib beramiz. Duosini, savobini ham biz olajakmiz».

Azizlar, bu voqeа sizga ertakday tuyulgандir? Lekin bu ertak emas, haqiqat!

«O'zbeklar – mehmondo'st xalq» deb faxrlanamiz. Xuddi shunga o'xshagan gapni, ya'ni «arablar mehmondo'st xalq» yoki «ispanlar mehmondo'st» degan faxrni ham o'sha joylarga borib qolsak eshitamiz. Har bir xalqning mehmondo'stlik odati o'zi uchun yoqimli, o'zi uchun suyumli. Dunyoda nechta qishloq, shahar, yurt mavjud bo'lsa, mehmondo'stlik ko'rinishlari ham shuncha. Xususan, «o'zbeklarga xos mehmondo'stlik» deganimiz bilan bu mehmondo'stlikning ko'rinishlari ko'p. Andijonda o'ziga xos, Jizzaxda yoki Buxoroda... xuilas, har joyda o'ziga xos chiroqli ko'rinishlari bor. Bu ko'rinishlarning biri ikkinchisiga o'xshamaydi. Yanada sinchiklab kuzatsak, aytaylik, Surxondaryoning Denov shahridagi mehmondo'stlik bilan Boysundagi lutfning orasida farqlarni sezamiz. Bu odatlar har bir joyning shart-sharoitlari, imkoniyatlaridan kelib chiqib, shakllangan va qat'iy urf-odatga aylanib qolgan. Ayrim urf-odatlarga hozir ham qattiq amal qilinadi. Ba'zilari esa e'tiborsizlik natijasida unutilyapti.

Odatlar, yashash sharoitlari turlicha bo'lgani uchun «o'zbekcha mehmon kutish faqat shunday bo'ladi», degan yagona va qat'iy qoidani tavsiya etish mumkin emas. Har bir mahalla, qishloq, shahar, viloyat azaliy odatlari bo'yicha mehmon kutadilar. Lekin barcha uchun umumiyligi bo'lgan mehmon kutish odatlari borki, bu haqda ulug' alomalarimiz, donishmand bobolarimiz ko'b va xo'b aytib ketishgan. Bu haqda sal keyinroq batafsil so'z yuritamiz. Hozir esa Ibn Battutani qarshilagan mezbonlar haqidagi hikoyatga qaytsak.

Bunday mehmondo'stlik bizda ham mavjud. Ayniqsa, qishloqdagi bir xonadonga mehmon kelsa, uni uyiga chorlovchi mezbonlar ko'payib ketadi. Bir kunni mo'ljallab kelgan mehmon o'n – o'n besh kun qolib ketishi hech gap emas. Shuning uchun ham xalqimizni «mehmondo'st» deb sharaflashadi. Bunday mehmondo'stlikni ko'p ko'rganman va hamisha shu xalq farzandi ekanimdan faxrlanganman. Bunday faxr boshqa odamlarda ham borligi aniq. Lekin faqat faxr bilan cheklanish kifoya emas. Balki bu go'zal odatning yana-da go'zailashuviga o'z hissasini qo'shmog'i, farzandlarini shu odat bo'yicha tarbiya etmog'i lozim.

Aytish joizki, joylardagi mehmondo'stlikning birini ikkinchisiga taqqoslاب, birini ikkinchisidan afzal qilib ko'rsatish aqdan emas. Har bir joyning odatini boricha qabul qilib, izzatlash kerak. Masalan, Farg'ona vodiysida mehmon ostona hatlashi bilan qo'liga suv quyadilar. Dasturxon to'riga o'tqazadilar. Fotihadan so'ng o'rinalardan turib, qo'l qovushtirib «Xush kelibsiz, qadamingizga hasanot!», deydilar. Mehmon ham hurmat yuzasidan o'rnidan turib «Xushvaqt bo'ling», deb lutf qiladi. Mehmonlarga yarim piyoladan kamroq miqdorda choy

quyib uzatadilar. Choy quyishda piyolaga shama tushirmaslikka urinadilar. Mehmon ketishga izn so'rasa, darrov ruxsat bermaydilar, «men hali sizning diydoringizga to'yanim yo'q», deb yana biroz suhbatga tutadilar. Mehmon ketishga ruxsat so'rashi bilan qo'lni fotihaga ochish odobsizlik sanaladi. Xuddi mehmonning tezroq daf bo'lishini istayotganday qabul qilinadi. Ziyofat mobaynida mezbon «oling, oling», deb ba'zan mehmonlarni qiy nab ham qo'yadi.

Bir ustozni shogirdlari mehmonga taklif qilishganida u kishi: «Uch shartim bor: meni to'rga o'tqazib olib kaltaklamaysan, so'ng urush maydoniga tashlamaysan, keyin qamab qo'ymaysan», degan ekan. Ustozning shartlari bu ma'noda edi: to'rga o'tqazib kaltaklash – hadeb «taomdan oling, oling», deyaverib holdan toydirish. Bu xususda bir latifa: mezbon «somsadan oling», deb qistayverdi. Mehmon: «Rahmat, somsa bag'oyat shirin bo'libdi, to'rtta yedim, Xudoga shukr, to'ydum», desa, mezbon yana lutf qilibdi: «Beshta yedingiz, yana bitta oling, juft bo'la qolsin».

Ustozning ikkinchi sharti – jang maydoniga tashiamaslik – mehmondorchilik paytida, ayniqsa, suhbat vaqtida atrofda bolalarning shovqin qilmasligi edi. Bola – bola-da! Mehmon kelsa, kattalardan ko'ra ular ko'proq quvonadilar, o'ynaydilar, sho'xliklari avjga chiqadi. Mehmonning izzati uchun shovqin qilmaslikni bolaga mehmon kelmasidan avval tushuntirish, o'rgatish kerak. Bu odobni bola bitta gap bilan qulog'iga ilmaydi, bu sohadagi tarhiya uzlucksiz davom etishi kerak. Ba'zi hollarda bolaning sho'xligi ortsa, uni tinchitish uchun onalari uradilar. Shunda bolaning baqirishi avjga chiqib, mehmon noqulay ahvolga tushadi. «Mening tashrifim yoqmagani uchun bolani urib alamdan chiqyapti», deb o'ylashi ham mumkin. Mehmon huzurida mezbon oilaning katta-yu kichigi g'azablarini yoki tashvishlarini oshkor qilib qo'yishdan saqlanishlari kerak. «Mehmon huzurida hatto mushugingni «pisht» demagin», maqoliga amal qilmoqlik xayrlidir. Mehmon boodob, ilmli, suhbat shirin odam bo'lsa, taomdan keyin, bolalarni uning suhbatiga chorlash ham yaxshi odat. Suhbatdan so'ng mehmon bolalar haqiga xos duo qilsa yanada yaxshi.

Ustozning uchinchi sharti – «qamab qo'ymaysan», deyishi «ketadigan bo'ssam «yana o'tiring», deb qistayvermaysan» degan ma'noda edi. Kelmak – irodat, ketmak – ijozat bilandir. Bu «Mehmonning kelish ixtiyori o'zidan, ketish ixtiyori esa mezbondan» degani. Lekin mezbon bu ixtiyorni haddan ziyod suiiste'mol qilmasligi kerak. Inglizlarda mehmon yeb-ichib, gapini gapisrib, ko'ngli to'lgach, indamay turib ketaverarkan. Bu odat inglizlarning o'zlariga buyursin. Biz mehmonni ko'chagacha kuzatib chiqmasak, ko'nglimiz joyiga tushmaydi. Uzoqdan kelgan mehmonni bekatgacha kuzatamiz. Lekin ko'p qavatli uylarda kuzatish odobida

andak nochorlik sezilib qoladi. Mezbon uy ostonasidayoq xayrlashadi, zinadan tushib-chiqishga erinadi. Agar mezbon to'qqizinchи qavatda yashassa-yu, lift ishlar mayotgan bo'lsa boshqa gap.

Mehmondorchilikda «oling-oling»ga o'rgangan kishi Xorazm tomon-larga borib qolsa, ajablanishi mumkin. U yoqlarda har bir mehmon oldiga bir choynak, bir piyola qo'yiladi. Mehmon choyni o'zi quyib ichadi. Bu odatda mehmonga nisbatan hurmatsizlikni ko'rmaslik kerak. Kaminaga o'xshab kam choy ichadiganlar uchun ayni shu odat yoqimli. Chunki vodiy tomonda choy quyib uzataverishgach, mezbonning qo'lini qaytarishdan xijolat bo'lib, ichishga majbur bo'laversiz. «Oling, yeng» deb taklif qilmoqlik mustahab, ya'ni savob ish. Lekin buning chegarasini bilish kerak.

Mehmon kelsa, birinchi galda dasturxon yozamiz. Undan hech qachon «qorningiz ochmi?» deb so'ramaymiz. Bilasiz, ruslarning odati shunaqa, biz uchun esa uyat. Bir odam mehmonidan: «Ochmisiz, tashnamisiz yo uyqungiz kelyaptimi?» deb so'rabdi. Mehmon hazil yo'sinida javob beribdi: «Buloq boshida to'yib uxlاب keldim». Bu javobni eshitib mezbon o'ylanibdi: «Demak, buloq boshida to'yib suv ichgan, to'yib uxlagan. Faqat... qorni och ekan...»

Mehmondan so'rab o'tirmay, taom keltiriladi. Yesa – yegani qadar yer. Yemagani – mehmondan qolgan taom shifodir, deydilar. Bizning odob shunday. Abul A'lo al-Maarriy dedilarki: «Uyingga kelgan mehmonga tushlik ovqatni bergan bo'lsang, kechda unga «Ovqatlanishga ishtahangiz bormi?» deb so'rama. Mehmon och bo'lsa-da, uyalganidan «Ishtaham yo'q», demog'i mumkin. Shuning uchun qanday taoming bo'lsa-da, taqdim qil». Ya'ni: «So'rab bergandan ko'ra, urib ber». Bir xasisning qovurilgan tovuqni uch kundan beri dasturxonga qo'yib, ammo yemasdan olib ketayotganiga razm solgan mehmon: «Bu tovuqning qovurilgandan keyingi umri tirikligidan ham uzunroq, shekilli?», deb o'ylagan ekan.

Mehmonning haqi baland sanaladi. Podshoh zamonida tog' qishloqlarining birida ibratli voqeа sodir bo'lgan.

Rivoyat. Mirshablar ta'qibidagi odam qochib kelib, bir uyga kirib yashirinadi. Uy egasi qarasaki, o'zining dushmani panoh izlab kirib-di. Uy egasi xunxo'r edi, bu kishini o'dirib, qasos olishi zarur edi. Lekin ostonasini hatlab kirgani uchun u odam mehmon martabasiga chiqqandi. Uni o'z uyida o'dirishi mumkin emasdi. Hatto mehmonni mirshab qo'liga topshirishga ham haqi yo'q edi. Mehmon martabasi-dagi dushmanini himoya qilishni xalqining mehmondo'stlik qonunini talab etardi. Uy egasi yozilmagan, ammo asrlar bo'yi ota-bobolari itoat etib kelgan bu qonunga bo'ysundi. Mehmonni mirshablardan himoya qilib, o'zi halok bo'ldi...

Hikoyat. Himmelshli va muruvvatli bir odam o'z bog'iga yor-u do'stalarini chorlab, ziyofat berdi. U kishining go'zal va axloqli, tarbiyalib bir o'g'li bor edi. U kechgacha mehmonlar xizmatida bo'lib, juda charchadi. Kechqurun dam olish uchun boloxonaga chiqqan edi, bexos munkib, pastga yiqlidi-yu jon berdi. Ota bechora bu qayg'uli holni ko'rib, yurak-bag'ri ezildi, ko'ziga yosh olib, o'g'liga kelgan falokatni xotiniga va oila a'zolariga sekingina xabar qildi-da:

– Hech qaysingiz tovush chiqarib yig'lamang, o'g'limning vafot qilganini mehmonlar sezmasin, – deb tayinladi.

Mehmonlarga sezdirmasdan marhum o'g'lini yuvdirib, kafanlatib qo'ydi. Keyin mehmonlar huzuriga chiqib, ular bilan suhbatlashib o'tirdi. O'g'lining vafotidan mehmonlar xabarsiz edilar. «O'g'lingiz qayerda, nima uchun ko'rinnmay qoldi?» deb so'radilar. Ota bechora mehmonlarning kayfiyatlarini buzmaslik uchun fojiani yashirdi: «O'g'lim sal charchabdi, u xlabelapti», degan javob bilan cheklandi. Mehmonlar muruvvatli kishining bog'ida tunadilar. Ertalab bomdodni o'qib, nonushta qilishgach, ketishga izn so'radilar. Shunda ota ko'zlariga yosh olib, dedi:

– Do'starim, o'g'lim kechki payt boloxonadan yiqlilib vafot qildi... peshinga janoza...

Bu to'qima voqeа emas, hayotda uchrab turadigan hol. O'lim fojiasi sodir bo'lmasa-da, mayda-chuyda tashvishli ishlar ham mehmonlarga bildirilmaydi.

Mashhur yozuvchi O'lmas Umarbekovning kitoblarini nashrga tayyorlash jarayonida bir hikoya diqqatimni tortdi. Undagi bayonga ko'ra, shaharlik ziyorilar tog'dagi qishloqqa sayr qilgani boradilar. Sayr tashabbuskor qishloqdagи tanishi yashaydigan uy eshagini taqillatadi. Bir ayol eshikni olib, mehmonlarni ichkariga taklif qiladi. Uy sohibini so'rashsa, «Hozir kelib qoladilar», deydi. Dasturxon yozib, shaharliklarni mehmon qiladi. Mehmonlar oshni yeb bo'lishib, yana uy sohibini so'rashganda ayol uy sohibining o'tgan yili vafot etganini aytadi. Ma'lum bo'lischicha, shaharliklar boshqa ko'chaga kirib qolib, boshqa eshikni taqillatishgan ekan. Eshikni olib, mehmonlarni ko'rgan ayol «sizlar izlab kelgan kishi nariqi ko'chada turadi», demay, ularni ochiq chehra bilan qarshilashining sababi, uning marhum eri tiriklik chog'larida mehmondo'stlikni qadrlaydigan kishi bo'lgan ekan...

Bu hikoyani o'qib, «bo'lgan voqeaga o'xshaydi», deganimda yozuvchi tasdiqlab, yana bir voqeani aytib bergen edilar. Yozuvchining hikoyalari ruschaga tarjima qilinib, Moskva nashriyotiga yuborilgach, u yerdan «asardagi voqealar yolg'on, hayotiy emas», degan javob keladi. Oradan qanchadir vaqt o'tib, Moskvadan bir yozuvchi mehmon bo'lib

keladi. Uni O'zbekiston bo'ylab sayr qildirishni O'lmas Umarbekovga topshiradilar. Sayr-u sayohat nihoyasiga yetgach, moskvalik yozuvchi O'lmas akaga uzrli ohangda bunday debdi:

– Sening hikoyalaringni o'qib, rad javobini yozgan edim. Undagi mehr-muruvvatga doir voqealar menga sun'iy tuyulgan edi. Chunki bunday insoniylikni ko'rmagan edim. O'zbekistonda yurib, sening tasviringdagidan afzalroq mehr-muhabbatga guvoh bo'ldim. Kitobingni ber, olib ketib, rus tilida chiqaraman, rus o'quvchilariga ibrat bo'lsin.

Mehmon huzurida mezbon qanchalik burchli bo'lsa, mehmon ham mezbon xonadoniga nisbatan burchlidir, uning moliga, ahli ayoliga yoki oilaning boshqa a'zolariga yomon nazar bilan qaramasligi shartdir. Bir o'g'ri uyni ship-shiydon qilib chiqib ketayotganida avvonda bir qopni ko'ribdi, qorong'uda uning ichida nima borligini bilolmay, yalab ko'ribdi. Bilsa – tuz ekan. «Men bu uydan tuz totib, xonadonning mehmoniga aylandim, uning molini o'g'irlash men uchun harom», deb olgan narsalarini tashiab chiqib ketgan ekan. Boshqa bir rivoyatda esa buning aksi bo'lgan.

Rivoyat. Uqayl urug"idan bir kishining orgasida nashtar zaxmiga o'xshagan chandiqlar bor edi. Buning sababi so'ralganda u bunday hikoya qildi:

«Amakimning qiziga ishqim tushgan edi. Uning labi ustidagi xoli meni ishq alangasiga tashlab, sabrimni tugatdi. Men qizni nikohimga oldim. Shundan so'ng amakim menga dediki: «Qizimning mahri bir otdir. «Shabaka» deb nom berilgan bu ot Bani Bakr qabilasi amadorlaridan biriga tegishli. Agar o'sha otni olib kelib bermasang, mahr mashaqqatidan xalos bo'lmayсан».»

Men maqsadimga yetmoq uchun Bani Bakr qabilasiga bordim. Bir muncha vaqt u yerda bo'lib, otni qayerga bog'lashlarini kuzatdim. U shunday baytal ediki, chopqirlikda shamolga bas kela olar, hech qanday otni oldinga o'tkazmas edi. Ikki yashar toychog'i ham bo'lib, o'zidan ham xushbichimroq va chiroyliroq edi.

Kechasi otni o'g'irlashga qaror qildim. O'sha kecha shunday qorong'u ediki, hatto o'z panjangni ham ko'rolmasding. Men ohista kelardim. Uy o'rtasiga titilgan yung g'aram qilib qo'yilgan edi. Men yung g'arami orasiga kirib berkindim. Biror soatdan so'ng uy sohibi taom so'radi. Taom keltirilgach, er-xotin yeishga mashg'ul bo'ldilar. Nima uchundir chiroq yoqmadilar. Men och edim. Ohistagina surilib, ularga yaqin kelib tovoqlariga qo'l uzatib, birga ovqatlana boshladim. Nogoh qo'lim uy egasining qo'liga tegib ketdi. U qo'limni mahkam ushlab oldi. Men esam xotinining qo'lini mahkam ushladim. Xotin mening qo'limni erining qo'li deb gumon qilib «Begona qo'l deb o'yladingizmi?», dedi.

Ovqatlanib bo'lishgach, xotin otning oyog'iga zanjir solib quifladi-da, kalitni yostig'ining ostiga yashirdi. Tun yarimlaganda bir qul uya yaqinlashib, eri yonida uxbab yotgan xotin tomonga kichik bir toshchani otib, uni uyg'otdi. Xotin erining qo'ynidan chiqib, qulga ergashdi va qo'shni uyda ayshu ishratni boshlab yubordi. Men esam fursatni g'animat bilib, o'rnimdan turdim. Yostiq ostidagi kalitni olib, otning oyog'idagi zanjirni yechdim. Yungdan eshilgan arqonni otning boshiga solib, asta yetaklab tashqariga olib chiqdim. Keyin mindim-u qamchi bosdim. Buni ko'rib qolgan xotin qulning quchog'idan chiqdi-yu, «Otni olib qochishdi!», deb dod soldi. Uy egasi, meni quva boshladi. U mingan ot ham chopag'on ekan, oramizdag'i masofa bir nayza bo'yidek masofaga qisqardi. U nayzasining uchi bilan orqamni jarohatladi. Ammo otdan yiqitishga kuchi yetmadi. Banogoh chuqur bir o'zanga yetdik. Men otga qamchi urgan edim, sakrab o'tdi. Uy egasining jur'ati yetmay, to'xtadi-da, ortimdan: «Ey, yigit, o'n ming dinorli otni o'g'irlading. Hargiz arzonga sotmagin!», deb qichqirdi. «Bu ot menga sen aytgandan ko'ra qimmatroqqa tushdi, men jonimni garovga qo'yib kelganman bu yerga», dedim. U: «Otni qanday qilib o'g'irlading?» deb so'radi. Men bir tovoqda ovqat yeganimizni va qul bilan xotinining kirdikorlarini aytib berdim. Shunda u: «La'natlar bo'lsin senday mehmongaki, taomni yeding, otimni o'g'irlading va uyimni buzding!», deb meni qarg'ab, iziga qaytdi. Otni olib kelib, muddaomga yetdim, biroq orqamdag'i zaxm ketmadi, uy egasining qarg'ishi esa hanuz qulog'im ostida jaranglaydi. Qarg'ishning amalga oshishini qo'rquv bilan kutib xavotirda yashayapman...

Endi mehmon kutish bobida donishmand bobolarimiz bizlarga vasiyat qilib ketgan odoblar haqida gapiraylik. «Manba' ul-maorif» asarida bayon qilinadi:

«Har mo'min uyiga mehmon kelsa, uy egasiga ham uch narsa vojib bo'lur va mehmonga ham uch narsa vojib bo'lur. Uy egasiga vojib bo'ladurg'on uch narsaning biri shulki, ani xizmatga taklif qilmaslik, ikkinchisi shulki, mehmong'a bergen taomini haloldin kasb qilib topib bermoqlik, uchinchisi shulki, mehmon uchun namozni muhofaza qilmoqlik, ya'ni namoz vaqtida mehmonga xabar berib, ani obi-tahoratidin xabardor bo'lmoq lozimdir. Mehmong'a vojib bo'lg'on uch narsaning biri shulki, uy egasi ani qaysi joyg'a taklif qilsa, o'shal joyg'a o'lturmoq, ikkinchisi shulki, ani oldig'a uy egasi nima taom qo'ysa, anga rozi bo'lmoq, uchinchisi shulki, ketar vaqtida uy egasini duo qilib ketmoq vojibdur».

Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «Yaxshi kishilar odobi» («Odob as-solihi») asaridan mehmondorchilik odobi bayonini o'qiyimiz:

«Adabi avval – faqirlar mehmon qilinadi. Boylarni mehmonga maxsus chaqirilmaydiki, Payg‘ambarimiz (s.a.v.): «Yomon taom u taomki, boylarni xos chaqirib berilsa va qashshoqlarni chaqirilmasa», deb aytibdurlar. Yana bir sharti shuki, bir uydan otasini chaqirsa, bolasini ham chaqirsin yo u uydan chaqirilgan kishining yaqin qarindoshi bo‘lsa, uni ham qo‘shib chaqirilsin, uni mahrum qilinmasinki, bu ish jafodur. (*Husayn Voiz Koshifyidan nasihat buki: mehmonga halol va pokiza taom taqdim etiladi, mehmon biror g‘arazli maqsad va riyu uchun kutilmaydi.*)

Ikkinchchi adab – mehmonni ko‘p ikrom va ehtirom qilinadi. (*Mehmon qancha ko‘p kelsa ham ranjimay, aksincha, quvonish kerak.*) Mehmon ikromining muddati uch kungachadir, to‘rtinchi kuni ko‘p takalluf qilinmasa ham bo‘ladi. (*Keyingi nasihatga kichik bir izoh: mazkur adab sharaflı hadis asosida aytılğan. Nabiy muhtaram (s.a.v.) dedilar: «Kim Allohgə və oxiratga ishongan bo‘lsa, mehmonini izzat-ikrom qilsin. Mezbonning bir kecha-kunduz ko‘rsatgan izzat-ikromi, qilgan ziyofati mehmon uchun bir mukofot tariqasida bo‘lsin. Asli mehmonning izzati uch kundir. Bundan ortig‘i mehmon uchun sadaqadir».* Hamonki, sadaqa ekan, takalluf ham davom etgani xayrli. Ammo mehmon bu takalluflarni suiiste‘mol qilmasligi kerakki, sharaflı hadisning davomida: «mehmon uyda to mezbon haydar chiqarmagunicha turib qolmasin», deb uqtirilgan. Mehmonni izzat qilish kutib olishdan boshlanadi. *«Qobusnomá»da nasihat qilinadiki: «Mehmonlar sening uyingga qadam qo‘ysalar, sen har vaqt barcha odamlaring bilan ularning oldilariga chiqqil, yaxshi so‘z bilan qarshi olgil, toki ular senga minnatdorchilik bildirsinlar».* Mehmonni ko‘rish bilan, omonlashishga qo‘l uzatmay turib: *«Kelsinlar, kelsinlar! Qadamlariga hasanot! Ostonamga yaqinlashishingiz bilan uyim charog‘on bo‘lib ketdi-ya!»* kabi lutf qilish ikromning bir ko‘rinishi. Kam keladigan mehmonga nisbatan: *«Iye, bugun quyosh qayerdan chiqdi?»* yoki *«Hay-hay, kelishingizga kattaroq xodani sindirib yuborsam bo‘larkan»*, kabi hazil yoki piching gaplarni aytish yaxshi emas).

Uchinchi adab – uyning devorlarini mehmon uchun pardavona va palos bilan yasatilmaydiki, makruhdir. Lekin mehmon ostiga naqshli to‘saklar yozsalar, basharti ipak yoki yirtqich hayvon terisi bo‘lmasa, joizdir.

To‘rtinchi adab – mehmonga taomni ko‘p kechiktirilmay tez keltiriladi. Yana non yumaloqligi katta-katta qilinmaydiki, mutakabbirlar rasmidir. Va yana dasturxon ustiga hozirlarga kifoya qilgudek non qo‘yiladi, ziyoda qo‘yilmaydiki, isrof va xorlash bo‘ladi. Sindirilgan non bo‘lsa, yana bir non sindirilmaydi, bu ham isrof va xorlashga kiradi (izoh: ko‘p joylarda xursandchilik mehmondorchiligidagi juft non

qo'yiladi, ta'ziyaga doir marosimlarga esa toq non qo'yish odati bor. Shu yo'sinda ziyofat ikki turga ajratiladi. To'yda toq non qo'yilsa, ayb sanashadi. Aslida buning yomon tomoni yo'q. Islomda ko'p ishlar toq ravishda amalga oshiriladi. Bu Allohning yagonaligiga bir ishora. Dasturxonga toq yoki juft non qo'yilishi har bir joyning azaliy odatiga binoan bo'laversa zararli emas. Bu narsadan muammo yoki bahs keltirib chiqarmaslik kerak. Nonning isrofi haqida esa avval gapirgan edik, bu masala vijdon egasining yodidan ko'tarilmasligi shart).

Beshinchı adab – mebmonga taom qo'yilgandan so'ng tanovulga izn beriladi. Basharti mehmon begona bo'lsa, avval uy egasi taomga qo'l uztadi, yana qo'lini hammadan oxiri tortadi. Agar o'z oshna va birodarlari bo'lsa, avval ularni hurmat qiladi, ulardan ilgari qo'l uzatmaydi (izoh: agar kichikroq davra bo'lsa, mezbon kirib o'tiradi. Davrada o'ttiz-qirq kishi bo'lsa, ba'zan mezbon tashqaridan turib xizmat qiladi. Bu odob har bir joyning o'z odatiga bog'liq. «Qobusnomada bu borada bunday nasihat qilinadi: «Mehmonlar bir-ikki so'ramagunlaricha sen o'tirma. Mehmonlar «biz rozimiz, o'tir», desalar «meni qo'yinglar, sizlarga xizmat qilayin», deb aytgil. Yana takror aytsalar, undan keyin o'tir. Ularning roziligidini olgil va hammadan pastda o'tirgil. «Ey, falonchi, taomni yaxshi ye (yoki «hech nima yemading»), men senga loyiq hech nima qila olmadim, inshaalloh, keyin buning uzrini yaxshiroq qilaman», deyavermagil. Bu so'z ulug'lar, boobro' kishilarning so'zi emasdir, balki bozorchilarning va bezorilarning so'zidir (Bunday odamlar bir necha yilda bir marta mehmon chaqiradilar). Bularning mehmonlari xijolat yeydilar, taom yemaydilar, mehmondorchilikdan to'ymasdan turib ketadilar. Bizlarning G'ilonda yaxshi odatlarimiz borki, mehmon chaqirsalar, dasturxon yozib, taomlarni keltirib qo'yadilar va ko'zalarda suv ham keltirib, dasturxon chetlariga qo'yadilar va barcha mehmonlarni dasturxon atrofiga o'tqazib, o'zlari chiqib ketadilar. Bir kishi lagan va kosalarни sarajomlash uchun qoladi. Mehmon taomdan ko'ngli xohlaganicha yeydi, undan keyin mezbon o'tirishga kiradi. Arab xalqining dasturxoni ham shundaydir». Azizlar, yurtimizda, deyarli barcha joylarda mehmon kelganda bolalarning, ayniqsa, kelining kirib o'tirishi odobdan sanalmaydi. Ular tashqarida xizmatda bo'lishadi. Agar mehmonxonada nomahramlar o'tirgan bo'lishsa, qizlar yoki kelin ichkariga choy-non ko'tarib kirishmaydi, ostonaga qo'yib, ovoz berishadi. Ichkarida xizmat qilayotgan kishi chiqib, bu ne'matlarni oladi. Xonadonga yaqin qarindoshlar kelsalar ham, hatto mehmonlar yaqin qarindosh ayollar dan iborat bo'lishsa ham, kelin ularning qatorida o'tirib ovqatlanmaydi. Mehmondorchilik boshlanishida ularning hurmatlari uchun bir piyoladan choy uzatib, so'ng tashqariga chiqib, xizmatini davom ettiradi. Mehmonlar suhbatiga aralashish, ular bilan bir tovoqdan osh oshalash kelining husni emas. Choy tavoze bilan uzatiladi).

Oltinchi adab – mehmon taomga haddan ortiq targ‘ib qilinmaydi, balki uch martagina targ‘ib qilinadi, undan ziyoda zo‘rlanmaydi.

Yettinchi adab – taom yeishda mehmonga sherikchilik qiladi. Agar nafl ro‘zaga niyat qilgan bo‘lsa ham. (*Solmoni Forsiy (r.a.) Abu Dardoning (r.a.) uylarida mehmon bo‘lganlarida shunday holat yuz bergen ekan. Abu Dardo mehmonning hurmati uchun nafl ro‘zasini ochishga majbur bo‘lib, keyin Rasululloh (s.a.v.)ga shikoyat qilganlarida Nabiy muhtaram (s.a.v.) nafl ro‘zaning ochilishini ma’qullaganlar.* Agar ro‘zadon mehmondorchilikka chaqirilsa, ovqatlanmay o‘tirishi mezbonga va boshqa mehmonlarga malol kelmasa, ovqat yemagani ma’qul. Agar malol kelsa, nafl ro‘zani ochib, boshqa kuni tutib beradi. «*Og‘iz ochishni istamagan kishi ochmasin, lekin ochishi afzaldir*», deyiladi.)

Sakkizinchi adab – lazzatli va latif taom mehmonga yediriladi va bundayrog‘ini o‘zi yeydi. Agar taom oz bo‘lsa va mehmonning ochligini anglasa, o‘zi kamroq yeb, aksar taomni mehmonga yediradi. Mehmon taomlanganidan so‘ng ketmoqchi bo‘lsa, kelgan vaqtida oldiga chiqqanday ijozat berib, to eshikkacha birga kuzatadi. (*Ayrim odob kitoblarida yetti qadam yurish tavsija etilgan. Mehmondorchilik davomida mehmon tashqariga chiqishni ixtiyor etsa, mezon ham birga chiqadi. Bu holda ham yetti qadam birga yurishni odobdan, deganlar.*) Xayrlashar vaqtida «Meni hurmat qilibsizlar, sizlarni Alloh siylasin!», deb duo qilinadi.

To‘qqizinchi adab – uyda nima narsa bor bo‘lsa, mehmon oldiga qo‘yiladi. (*Baxillik qilinmaydi, mehmondan narsa qizg‘anilmaydi. Yasama iltifot ko‘rsatilmaydi.* «*Ey, farzand, mehmonga minnat qilmagil, ochiq yuz bilan gapirgil. Har bir kishi sening mehmoning bo‘lsa, shodlik bilan taomingni yesin.*».)

O‘ninchchi adab – taomda takalluf qilinmaydi, agar yaxshi niyat va durust qasd bilan takalluf qilinsa mumkin. (*Minnat qilmang, balki aksincha, mehmon dasturxoniningizdan non yeganidan quvonib, Alloha shukr qilib, mehmonga esa minnatdorchilik bildiring.*)

Mezbonning burchlari bu o‘n adabda belgilangan vazifalar bilan cheklanmaydi. Shart-sharoitga qarab yuzaga chiqadigan masalalar-da mehmonga malol kelmaydigan tomonlar olinaveriladi. Masalan, haftada yoki oyda necha marta mehmon chaqirish har bir oilaning o‘z imkoniyati va shart-sharoitiga bog‘liq. Shunga qaramay, donolar bu haqda ham nasihat qilganlar: «*Ey, farzand, har kuni begona odamlarni mehmon qilmagil, chunki har kun mehmon chaqirsang, mehmonga loyiq ishlarni ko‘ngling to‘lguncha qila olmaysan. Ko‘rgilki, ko‘ngling har oyda necha marta mehmon chaqirishni tilaydi. Agar uch marta chaqirishni tilasa, bir marta chaqirgil, uch marta qiladigan*

xarjingni bir martada qilgil, bu bilan dasturxoning aybsiz bo'lg'ay, ayb qilib ketuvchilarning **tili bog'liq bo'lg'ay**. Bu nasihatda jon bor, biroq uning ziddiga bir hikmat ham mavjud: Ibrohim (a.s.)dan «Qaysi fazilatlarining uchun Alloh sizni O'ziga do'st qilib oldi?», deb so'ralganida uchinchi sababni bayon qilib dedilarki: «Kunduzgi ovqatni ham, kechki ovqatni ham mehmon bilan baham ko'rganim uchun». Bu hikmatning ma'nosi: taomni mehmon bilan **baham ko'rishda**. Alovida mehmon chaqirib, alovida to'kin dasturxon yozishda emas.

Mehmondorchilik uchun dasturxon ustini to'ldirib tashlashga harakat qilamiz. Ammo, bilish kerakki, eng go'zal dasturxon kamtarona dasturxondir. Dasturxонни то'кин qilaman, deb birovlardan qarz olish ham yaxshi emas. Borini baham ko'rish kerak. Bir kishi xotiniga: «Bo'ydoq mehmonga kelganida butun non qo'y», deb tayinlabdi. Xotini buning sababini so'raganida, u debdi: «Oilali, ro'zg'orli odam yetishmovchilikni, ro'zg'orda hamma narsa to'la-to'kis bo'lmasligini biladi va uyida ham shunday holatlar bo'lib turgani uchun sir saqlab, qanoat qilib birovga gapirmaydi. Bo'ydoq esa oiladagi kamchiliklarni anglamagani, bilmaganidan «siniq non qo'ydi», deb malomat qiladi».

Uy egasi – mezbonning vazifalarini bilib oidingiz, endi **mehmon rioxasi qilishi zarur bo'lgan odoblar** bilan ham tanishaylik. Chunki bugun siz mezbon sifatida xizmat qilsangiz, ertaga mehmon marta-basida bo'lib, o'zgalardan izzat talab qilasiz. Kattalar orasida mehmonlik odobini bilmaydiganlar uchrab turadiki, ular avvalo talabni oshirib yuborib, davra to'rini egallab, taltayish darajasiga yetadilar. Talablari to'la-to'kis bajarilmasa, mezbondan ranjib ketadilar.

Mehmondorchilikka tayyorlanayotgan ayollarni pardoza berilishda ayblab tanqid qilishga o'rganib qo'lganmiz. Pardoz haddan ziyod oshsa, albatta, tanqidga loyiq. Lekin mehmonga tayyorgarliksiz borish ham yaxshi emas. Tayyorgarliksiz borish erlarda ko'proq uchraydi. Hovlida qaysi kiyimda yurgan bo'salar, o'sha ahvolda ketaveradilar. Aftalariga qarab qo'yishni ham unutadilar. Bu ham mehmonga jam bo'lgan jamoaga, ham mezbonga, ham kishining o'ziga bo'lgan hummatsizligidir. Ba'zan kuzatamiz: xotin binoyi kiyangan, pardoz qilgan, yonidagi arning kostyumiga esa dazmol urilmagan, ko'ylagining yoqasi buralib qolgan, poyabzali chang...

Endi donishmandlarning mehmonga boruvchi zimmasiga yuklagan vazifalariga diqqat qilaylik:

Adabi avval – xususan, yaxshi va faqir kishi, garchi qo'yning bir pochasiga chaqirsa ham qabul qilib, albatta, boriladi. (*Qanday ovqatlar tayyorlanishi so'ralmaydi. Ba'zilar «Chaqirilgan joygagina boring» degan sharafli hadisga asoslanib, chiqirilgan joyga borishni vojib*

(zarur) hisoblab, uni tark qilmaslikni aytishgan. Lekin aksari ulamolar buni vojib emas, balki ta'kidlangan sunnat deyishgan.)

Ikkinchchi adab – bilgilki, nikoh uchun qilingan taomga chaqirsalar ro'zador bo'lsa ham qabul qilinadiki, ba'zi ulamolar buni vojib deydilar va ba'zi ulamolar o'zga chorlovga o'xshash mustahab deydilar. Agar kim shar'iy uzr bilan bormasa, gunohkor bo'lmaydi.

Uchinchi adab – agar taomga zolim, fosiq, riyokor, bid'atchilar chaqirsalar bormag'ayki, mustahabdur. (*Faqih Abu Lays Samarqandiy (rahmatullohi alayh)* aytganlarki: «Agar bir mehmondorchillkka borsang, agar shu ziyofat moli harom bo'lmasa, unga fisq-u fujur aralashmagan bo'lsa, borishingdan zarar yo'qdir. Agar aksi bo'lsa, norozi ekaningni bildirib bormay qo'yaver. Faqat chaqirilgan joygagina borish lozim. Ziyofatga borsang-u bir munkar ishni ko'rsang, u yerdagilarni bu ishdan qaytar, agar ko'nmasalar, ziyoftni tark et. Bordi-yu sen ular bilan o'tiraversang, ular seni shu ishdan rozi ekan, deb o'ylaydilar va yana shu ishni davom ettiraveradilar».

«Futuvvatnomayi sultoniy»da mehmonga borish odob qoidalari bunday bayon qilinadi: «yaxshi, halol odamlar uyiga mehmon bo'lib borish; fosiq, kishilar haqini yeydigan haromxo'rlar uyiga qadam qo'ymaslik kerak, ulardan hazar qilish kerak. Shariatga xilof ishlar sodir bo'ladi-gan majlislarga bormaslik lozim. Ammo sening hurmating uchun g'ayri shar'iy ishlar tark etiladigan bo'lsa, borish mumkin».)

To'rtinchchi adab – chaqirilmasdan bir kishining taomi ustiga borilmaydi. Agar ikki kishi chaqirgan bo'lsa, qaysinisi yaqinroq qo'shnillardan bo'lsa, avval o'shangan boriladi. Ikki yaqin qo'shni barobar chaqirgan bo'lsa, qaysinisining oshnoligi ko'proq bo'lsa avval shunga boriladi. Yana shuki, taom egasining iznisiz chaqirilmagan kishini qo'shib olib bormaydiki, makruhdir, agar chaqirilgan kishining orqasidan o'zi qo'shilib borsa, taom egasining eshidigiga kelganda, «bu kishi o'zi keldi, agar izn bo'lsa kirsin, bo'lmasa qaytsin», deb aytildi. (*Izoh: albatta, bunday deyish og'ir, lekin chaqirilmagan joyga borayotgan odam aqlini ishlatishi kerak. Chunki mezbon taklif etgan odamlar soniga qarab tayyorgarlik ko'rgan bo'ladi. Chaqirilmagan mehmonga joy yetmay qolishi mumkin. Yoki davraga ko'ngillari ko'ngillariga yaqin kishilar chorlangan bo'lsa-yu, chaqirilmagan kishi ularga yoqmasa, mehmondorchilikka putur yetadi. Donolar dedilarki: «To'y, majlis kabi yig'in joylariga chaqirilmagan bo'lsang, borma. Borsang, o'z obro'-hurmatingni to'kkan bo'lasan. Boshqalarning taomiga beruxsat qo'l uzatma. Uzatsang, izzat va e'tiboringni yo'qotasan.*

*Istamas ersa kishi, sen unga mehmon bo'lmagil,
Gavhari qiymatbahosan, sangi dandon bo'lmagil!*

«Futuvvatnomayi sultoniy»da ta'kidlangan adabga ko'ra, chaqiril-magan mehmon ko'proq hurmat qilinishi kerak ekan. Agar mehmon-dorchilikda buning imkonи bo'lsa, bu ham to'g'ri. Yana bir haqiqat borki, mehmonga chorlash vaqtida ayrim yaqin odamlar yoddan ko'tarilib qoladi. O'sha yaqinlar kelib qolishsa, albatta, izzatlari yuqori bo'lg'ay. Chunki ularni chorlash dilda bo'lgan-u, yodda bo'lman.)

Beshinchи adab – mehmon bo'lgan joyida kishilar orasida hirs va yoqimsizlik bilan taom yemaslik uchun mehmon o'z uyida biroz taomlanib borgani yaxshi. (Izoh: «To'yga borsang – to'yib bor», degan maqolning ma'nosi ayni shundaydir. «To'yib bormasang, to'uda och qolasan», degan ma'noda emasdir. Bu xususda ham «Qobusnama»da nasihatlar mavjud: «Ey, farzand, har qanday kishinikiga mehmon bo'lib boraverma, chunki hashamat va shavkatingga zarar yetkazadi. Agar biror yerga mehmon bo'lib borsang, ko'p och bo'lib bormagil, qattiq yurib ham bormagilki, taom yejishdan uzrli bo'lib o'tirsang mezbon ozor chekadi. Agar taomni ko'p yesang, xalqning ko'ziga yomon ko'rinasan. Mezbon uyiga kirsang, hatto oshnangniki bo'lsa ham, o'zingga munosib joyda o'tir va taom ustida buyruq ham bermagil, ya'ni mezbonning xizmatkorlariga: «Ey, falonchi, bu uy o'zimning uyimdir, tovoqni u yerga qo'y, boshqalarning taom va kosasiga qo'l urma», demagil. O'z chokarlaringga biror burda non olib bermagil, debdirlarki, mezbonning uyidan biror narsa olish – uyat».)

Oltinchi adab – mehmonga borganida mezbondan oldin yurmaydi. (Mehmon xushnudlik bilan kutib olingach, ichkariga taklif qilamiz. Shu o'rinda ba'zilar yanglishadilar. Mehmonni g'oyatda izzat qilganlari uchun ichkariga avval uni kirishga da'vat etadilar. Bu da'vat yaxshi, ammo ichkariga mehmon oldinroq kirib borsa, hovlida va uyda biron noqulay sharoit bo'lsa, u ham noqulay ahvolga tushib qolishi mumkin. Mezbon oldinroq yurib, hovlidagilarni, uydagilarni mehmonning tashrifidan ogoh qilishi kerak. Hamma xonadonda sharoit bir xil emas. Ba'zi uylarda alohida mehmonxona bo'lmasligi mumkin. Demak, mehmon uchun shoshilinch ravishda joy hozirlash kerak. Bunday hollarda mezbon uzrini aytib, mehmon bilan biroz suhbatlashib turishi ham mumkin. Joy hozir bo'lgach, xonaga ham avval mezbon kiradi. So'ng tavoze bilan mehmonni qarshilab, unga joy ko'rsatadi.)

Mehmon uyga avval o'ng oyoqni qo'yib kiradi. Uyga kirganida salom beradi. Uy egasi qayerni ko'rsatsa, o'sha joyga o'tiradi, har nima keltirsa tanovul qiladi. (Keltirilgan taomning aybini topmasdan, balki maqtab-taqtab yejish odobdandir). Ko'zini har qayerga qarashdan saqlaydi (Ayniqsa, taom keltiriladigan tomonga hadeb qarayverishdan saqlanish kerak. Agar hovlida ayollar yurgan bo'lishsa, deraza orgali u tomon qarash ham yaxshi emas.) Na taom jihatidan va na o'zga

vajhdan uy egasiga hukm qilmaydi, agar bir-birlari bilan ilgaridan sirdosh bo'salar, hukm qilishining aybi yo'q.

Yettinchi adab – xodimga va oshpazga joiz bo'lsa ham, birodarlik shundayki, mehmonlar bir-birlariga luqma bermaydilar va gado, it, mushukning hukmi ham shunday.

Sakkizinchi adab – taom egasining iznisiz nasiba ko'tarilmaydi, taom olib ketish uchun emas, yeyish uchun qo'yiladi. (*Izoh: ba'zi to'y-hashamlarda ayollar yeganlaricha yeb, qolganlarini tugunlariga tugib oladilarki, bu xunuk odatdir.*)

To'qqizinchi adab – dasturxon yig'ishtirilgandan keyin mezbonning haqiga xayrli duo qilinadi. Xayrlashuv vaqtida shukr qiladi, shikoyat qilmaydi.

O'ninchchi adab – taomdan so'ng «Ovqat yeb bo'ldinglarmi, endi tarqalishinglar ham mumkin» hukmiga binoan ko'p so'zlashib o'tirmay, ketishga ijozat so'raladi, beijozat va beruxsat ketilmaydi. Sharafli hadisda aytilgan: «Har vaqt bir majlisdan turib ketmoqni iroda qilsangizlar, avval majlis ahliga salom berib, andin so'ng turingizlar, chunki u suhbatda ba'zi noshoista so'zlar so'zlag'on bo'lsangizlar bergen salomlarining anga kafforat bo'lur va sizlar uchun farishtalar anga istig'for ayturlar va sizlarg'a rahmat nozil bo'lur», ta'kidiga amal qilinsa yanada yaxshi.

Shuningdek, mehmondorchilik paytida ikki kishi so'zlashib o'tirganda oraga suqilish, ularning so'zlarini bo'lib so'zga kirishish, o'z martabasi, darajasidan yuqoriga chiqib o'tirish – insonga tubanlik keltiradi, obro'sini to'kadi.

Hikoyat. Mo'tabar odamnikiga muxlislari mehmon bo'lib kelishdi. Mezbon ularni kutib olib, ichkariga boshiab kirgach xizmatkoriga «Dasturxon olib chiq!», deb buyurdi. Xizmatkor ancha hayalladi. Mehmonlar buni sezmaganday o'tirishdi. Xizmatkor bir soatlardan keyin dasturxonni ko'tarib kirganda uy sohibi «Nega shuncha qolib ketding?», deb unga tanbeh berdi.

– Banda dasturxonni ochib qarasam, chumoli bosib yotgan ekan,
– dedi xizmatkor uzrli ohangda. – Uni shu holda mehmon oldiga olib chiqsam, odobdan bo'lmas, dedim. Yana nonni bechora nonxo'rlardan tortib olishni muruvvatsizlik deb bildim va chumolilar dasturxonni tark etmagunlaricha kutdim.

Bu gapni eshitib, mehmonlardan biri duo qildi:

– Tangri Taolo dasturxoningizga baraka ato etsin, ustoz! Chunki U shuncha chumoliga taom beribdi...

«Mehmon izzatini bilsin», degan gapni ham eshitib qolamiz. Ha, mehmonning martabasi har qancha baland bo'lmasin, izzati chegarasini bilishl kerak. Ba'zilar hali u, hali bu narsani so'rayverib,

mezbonni xijolat qiladilar. Shunday beta'sir odamlardan biri oshnasinikiga kelib, yotib qolibdi. Mezbonning uyida bittagina ko'rpacha, bitta ko'rpa-yu yostiq bor edi, mehmonga solib beribdi. Birozdan so'ng mehmon sovuqdan junjikib, yotgan joyida mezbondan: «Ustimga biron nima tashlab qo'y», deb iltimos qilibdi. Mezbon o'z ostiga tashlab yotgan bo'yrasini olib, mehmon ustiga tashlabdi. Mehmon bunga qanoat qilmay, yana so'rabdi. Mezbon tashqarida turgan narvonchani olib kirib tashlabdi. Mehmon yana so'rabdi. Uyda bir chelak suvdan boshqa hech narsa qolmagan ekan. Mezbon uni olib narvoncha ustiga qo'yibdi. Mehmon qimirlagan onda chelakdag'i suv to'kilibdi. «Hoy, ustimdagi ko'rpalariningmi olib qo'y, uying isib, juda terlab ketdim», degan ekan mehmon.

Mehmonlar orasida o'z izzatini bilmaydigan beta'sirlari tez-tez uchrab turgani uchun ham ular haqida ko'p masallar to'qilgan.

Masal. Maymun odati bo'yicha anjir daraxtiga chiqib ovqatlanayotgan paytda ovchidan qochgan to'ng'iz paydo bo'lib qoldi. Maymunning anjir chaynayotgamini ko'rib, uning ham ishtahasi ochilib ketib, «mehmon qilarmikin», degan ta'mada salom berdi.

– Agar ilgariroq odam yuborib, xabar bersalar edi, ziyofat tayyorgarligini ko'rib qo'yar edik. Endi yaxshi kutib ololmasak, aybga buyurmay siz, – dedi maymun istehzo bilan.

To'ng'iz bu pichingni anglamay dedi:

– Men uzoq yo'ldan kelyapman, nima bo'lsa ham ishtaha bilan yeyaveraman. Takalluf qilmay, bor narsangni beraver.

Maymun bir talay anjir qoqib berdi. To'ng'iz ishtaha bilan yeb oldi, lekin to'ymadi.

– Ey, marhamatli mezbon, bergan anjiring qornimga yuq ham bo'lindi, nafsim qonmadi, endi boshqa daraxtga o'tib qoqib ber.

Maymun og'rina-og'rina boshqa daraxtni qoqib berdi. To'ng'iz birpasma barcha anjirni yeb bitirdi. Keyin yana boshqa daraxtga ishora qildi.

– Ey, aziz mehmon, insofni unutma. Bir oylik ovqatimni senga berdim. Bundan ortiq karam ko'rsata olmayman, – dedi maymun.

Bu gapni eshitib to'ng'izning g'azabi qaynadi:

– Sen necha yillardan beri bu anjirlarni yeysan. Endi o'rmondagi barcha mevalar mening nasibamdir!

– Birovning mulkini zo'rlik bilan olish shumlik hisoblanadi. Zo'ravonlikning oqibati yaxshi bo'lmaydi. Zaiflarga ozor berish, begunohlarni ranjitish yaxshi emas, -deb maymun uni insofga chaqirdi.

Lekin to'ng'iz uning tanbehini eshitishni istamadi. «Seni pastga tushirib, adabingni beraman!» deb daraxtga tirmashdi. Bitta shoxga oyoq qo'ygan edi, shox sinib, to'ng'iz yiqilib tushdi-yu o'sha zahoti halok bo'ldi...

Masaldan olinadigan ma’no shuki, izzatini bilmagan mehmon halokati jismonan emas, balki u o’z obro'yini o’zi mahv etgan bo'ladi.

Bugungi mehmondorchiliklarda gunoh ishlar aralashib qolganiga ham guvoh bo'lyapmiz. «Mastlikda ko'p so'zlash, hushyorlikda yig'lash – devonalik», deydilar. Mastlik chog'ida turfa xil devonaliklar yuzaga chiqadi, xilma-xil qiliqlar uyg'onadi. Birovlar chapak chalaveradilar,depsinadilar, kulaveradilar, yig'laydilar, ashula aytadilar... xullas, ahmoqlikning barcha ko'rinishlariga guvoh bo'lish mumkin.

Ko'pchilik qimmatbaho aroq-konyaklarni dasturxon husni deb o'ylab yanglishyapti. Harom narsa hech mahal husn sanalmaydi. Afsusli yeri shundaki, ayollar ishtirokidagi mehmondorchiliklarda ham dasturxon man etilgan ichimliklar bilan to'la bo'lyapti. Yanada afsusli yeri shundaki, bu davralarda ayoliar ham erkaklar bilan baravar ichishyapti.

Hayoli qiz-juvonlar bunday davraga borib qolsalar ularga juda og'ir bo'ladi. Boshlab borgan ota-onalari, erlari yoki qaynonalarining nodonligi uchun ular aziyat chekadilar. Xudo ularga sabr bersin! Bilib turibman, bu davrani tark etish ularga oson emas. O'tiraversalar yanada qiyin. Shunday ekan, yuqoriroqda aytilganiday, vaziyatga, sharoitga qarab ish tutishdan o'zga chora yo'q. Biron nimani bahona qilib chiqib ketishga urinib ko'rganlari ma'quldir?

Siz aziz yoshlаримизга аytар gapимiz: sizni nobop davraga boshlab borsalar zinhор o'chakishmang, u davrada halol va harom haqida gapirib ovora ham bo'l mang. Buni uyg'a qaytganingizda ota-onangiz, eringiz yoki qaynonangizga alohida tushuntirishga harakat qiling. Agar «Sizlar gunohga botyapsizlar, sizlar bilan gunohkor bo'lishni istamayman!», deb davrani tark etsangiz, eng yaqin odamlaringiz ham sizni tushunmasliklari, oqibatda oilangiz mustahkamligiga darz ketishi mumkin.

Aroqxo'rlik bor joyda buzuqlikka ixtiyor ham uyg'onadi. Ayrim erkaklar o'z do'stlarining xotinlariga ham ishrat ko'zi bilan boqishdan toymaydilar. Buni sezgan ayol davrani tark etish chorasin tezlashtirgani durust. Keyingi safar bu davraga kelmaslik bahonasini ham topsin. Biroq, eriga «falonchi menga buzuq qarash qildi», deb aytmasin. Aytsa, ikki do'st yoki qarindosh orasi buzilishidan tashqari, eri unga gumon bilan qaray boshlaydi.

Bugungi mezbon ertaga qayergadir mehmon bo'lib boradi, shundaymi? Demak, har bir odam ham mezbon, ham mehmon odobiarini o'zida jam qilishi lozim. Shuning barobarida, taomlanish odobi ham mavjudki, buni bilish zarurdir. Bu haqda avvalgi suhbatlarda biroz so'z yuritilgan edi, mavzuga yana qaytishga hojat sezildi.

– Ilgariroq aytilganidek, taomni kam yeyish foydali. Agar ochlik sezilmasa, taom yeyilmagani durust. Shuningdek, haddan tashqari

to'yib yeylimaydiki, bunga amal qilinmasa, odamlar «bo'kib qolguncha yedi», deb malomat qiladilar.

– Agar zarurat jihatidan shubhali taomga ro'para bo'lsa, o'zini saqlab, ko'nglida pushaymon bo'lib, imkon darajasida oz yeydi. Shuh-hali taom shuki, fosiqnikimi, zolimnikimi, zohirdan bilib bo'lmaydi.

– O'z nafsi uchun xodimlari taomidan boshqa faqat o'zi uchun maxsus shirin taom tayyorlatmaydi.

– Agar xush va laziz taom betakalluf hozir bo'lsa, sunnatga muvofiq u tanovul qilinadi. Lekin go'sht doim yeylimaydi va tark ham qilinmaydi.

– Shunday taomlar borki, tanovulida birining ustiga ikkinchisi yeylimaydiki, zero sunnatga xilofdir va sog'liq uchun zararlidir: baliq bilan sutni; sut bilan nordon narsani; sut bilan tuxumni; sut bilan go'shtni; qovurilgan go'sht bilan qaynatilgan go'shtni; eski go'sht bilan yangi go'shtni; ikki issiqlik narsani va ikki sovuqlik narsani; ikki muloyim-yumshoq taomni va ikki qattiq botuvchi taomni; ikki qotiruvchi va ikki suruvchini; biri qotiruvchi ikkinchisi suruvchini; tez hazm bo'luvchi taom bilan uzoq hazm bo'luvchini. Yana hidlangan taom, xom piyoz va sarimsoq ham yeylimaydi.

– Taom o'tirib yeylimadi. Uch xil o'tirish sunnat hisobianadi: avvali, ikki tizza bukib o'tiriladi. Lekin yuzturban tushganga o'xshash qorinni tizzaga yetkazilmaydi. Ikkinchisi – o'ng tizzani ko'tarib, chap oyoq bukib o'tiriladi. Uchinchisi – ikki tizzani ko'tarib qoringa yopishtirib o'tiriladi. (Bugun ko'p xonardonlarda stol-stulga joy qilinadi. Bunda o'tirishning ham odobi mavjud: stolga ikki tirsakni tirab o'tirish yoki yonboshlab olish, yoki oyoqlarni chalishdirib olish yaxshi emas.)

– Ulug'lar taomga qo'l uzatmaguncha majlis ahli qo'l uzatmaydi. Majlisda agar o'zi ulug' kishi bo'lsa, boshqalarni muntazir qilmay, taomga tezroq qo'l uzatadi.

– Yeb-ichish o'ng qo'l bilan bo'lishi lozim. Choyni qaytarish, uza-tilgan choy yoki taomni olish (yoki uzatish) ham o'ng qo'lda amalga oshiriladi. Taom qoshiq yoki sanchiqda emas, qo'lda yeilsa, uch barmoq: bosh barmoq, ko'rsatkich barmoq, o'rta barmoqda yeyilmog'i sunnatga muvofiqlidir. Goho to'rtinchi barmoqni qo'shsa ham joizdir. Ikki barmoq bilan yeish man etilgan (*«Besh barmoqni og'ziga tiqdi degan ibora faqat taom yeishga taalluqli emas. Bu ko'proq «boylikka berilib, nafsini tiya olmadi», degan ma'noni anglatadi»*).

– Agar taom bir tovoq (lagan)da o'rtaqa qo'yilsa, o'z oldidan oladi. Mevalarni har qaysi tomonidan olish mumkin. (*«Qutadg'u bilig»da bu xususda deyiladiki: «Mehmonga taklif etilsang, oshni odob bilan ye. Birovning oldidagi ovqatga qo'l cho'zma. O'zingga yaqin turgan joydan*

ol. Pichoq o'ynatmagin. Qo'lingga suyak olib, kemirib o'tirma. Bosh-qalarning osh-ovqatlarini tatif ko'rishdan asralish lozim. O'zgalarni zo'rlab-qistash yaramaydi. Ayollarga o'xshab bermalol yemagin, ammo shoshilish ham zarar. Ayollardek seriftifot bo'lish ortiqcha. Bularga mulohaza yurit. Qanchalik to'q bo'lsang ham, taklif qilingandan keyin ovqatdan yejish lozim. Bu sening qadringni oshiradi».)

– Non ikki qo'l bilan sindirilib, bo'laklari ikrom qilinadi, garchi yemoqchi bo'lsa ham, qo'l yog'i nonga surilmaydi. Og'izdan yoki qo'ldan tushgan non ushog'i yo o'zga donlar takabburlik va xudparastlik bilan tashlanmay, darhol terib yejiladiki, unda xosiyat ko'pdir.

– Taomlanish paytida, agarchi och bo'lsa ham, tez-tez va shitob bilan yejish «ko'ngilning qotishi, ko'rligi, hatto o'lishiga bois bo'ladi», deydilar.

– Luqma katta ham, kichik ham emas, o'rtacha olinadi va og'izdag'i luqma yaxshi chaynab, ohista yutiladi. Taomga og'iz andozadan ziyoda ochilmaydi. Taomni o'ng taraf tishlari bilan chaynash sunnatdir. Agar o'ng tarafda tish og'rig'i va boshqa uzri bo'lsa, chap tarafda chaynasa ham bo'ladi. Og'izdag'i luqma yutilmagunicha taomga qayta qo'l uzatilmaydi. Tishlangan taom yana idishga qo'yilmaydi. Agar taom issiq bo'lsa, biroz kutib turiladi. Taomlik qo'l kosaga yoki laganga silkitilmaydi. Yog'liq luqma yoki go'sht parchasi sirkaga yoki shunga o'xshashga botirib olinmay, balki quruq luqma sirkaga botirilib, go'sht o'shaning ustiga qo'yib yejiladi. Ilikni qoqish uchun suyakni kuch bilan nonning orqasiga yo yuziga, yo tovoq labiga, yo dasturxonga urilmaydi. Agar go'sht yaxshi pishgan bo'lsa, sunnat shuki, qo'l bilan mayda-mayda qilinadi, pichoq ishlatilmaydi.

– Taom ustida boshdan-oxirigacha xomush o'tirish man qilingan (makruhdir). Yana har xil odamlar, hayvonlar haqida dahshatli va yoqimsiz so'z ham deyilmaydiki, bu kabi so'zlar ham makruhdir.

– Agar imkon bo'lsa, taom tanho yejilmaydi. Negaki, ko'p qo'l uza-tilgan taom barakali taomdir, deydilar. Yaxshiroq taom hamkosa va hamrohiga qo'yiladiki, buni in'om-u ehson deyilib, savobi ko'pdir. (**Hikoyat.** dono bir qariya dasturxonga turfa noz-ne'matlarni qo'yib, ovqatlanishga o'tirgan onda ko'cha eshikdan bir mehmon kirib keldi. Mezbon uni xursandchilik bilan qarshi olib, iltifot qildi: «Keling aziz mehmonim, keling, qadamizingizga hasanot! Hikmatda aytadilarku «yaxshi mehmon osh ustiga», deb. Qarang, bir o'zim o'tirib tanovul qilishga uncha rag'bat-xohishim bo'lmay turgandim, xush keldingiz, birga ovqatlanadigan bo'ldik». Dono mezbonning shirin so'zlaridan mehmonning bahri-dili yayradi. Ikkovlari: «Oling, oling», «Xo'p shirin bo'pti», «Osh pishrganning qo'li dard ko'rmasin», deb ishtaha bilan ovqatlanishdiki, bu ham tiriklikning beba ho lazzati edi.)

– Suhbat ahliga to suhbat tugaguncha ittifoqchilik qilinadi. Agar zarurat bo'lnasa, dasturxon yig'ilmasdan ilgari joydan turilmaydi.

– Donalab sanaladigan yemishlarda toq sanoqqa rioya qilinadi. Chunonchi, xurmo, anjir, chuchvara bo'lsa, bir yo uch yo yettila olib yeyiladi – toq adad ixtiyor qilinadi. Qoshiq bilan taom yeyishda ham toq adad rioya qilinsa yaxshiroqdir. Ikki kishi bir tovoqda sherik bo'lsalar, qoshiq bilan navbat-banavbat osh ichsalar, har qaysilari bir qoshiqdan yo uch qoshiqdan ichadilar, agar tanho bo'lsa, ichishni toq bilan tugatadi. Yana qoshiqni to'ldirib ichilmaydiki, hirs-u ochko'zlik alomatidir. Oz ham ichilmaydiki, o'zni katta olish va kibr alomatidir, demak, o'rtacha olinadi. Yana qoshiqdan sho'rva va osh dasturxonga, libosga tommasligi uchun ehtiyyot qilinadi. Qoshiqdagi yarmi ichilgan oshning qolgani kosaga qaytarilmaydi. Qoshiq bilan ichishda to'rt oyoqlilarga o'xshab og'zini kosadagi oshga ko'p yaqin keltirilmaydi. Yana qoshiq uchun og'izni ko'p katta ochmaydi, qoshiq og'iz ichiga eltilmaydi. Yana qoshiq bilan ichishda og'izdan noxush ovoz (xo'rillatish) chiqarilmaydi. Qoshiq tovoqqa to'nnkarib qo'yilmaydiki, agar taom qatrалари qolgan bo'lsa, unga tommasin.

– Taom idishi va barmoqlar yalanganidan keyingina qo'l yuviladi. Qo'lni dasturxonga artilmaydiki, makruhdir. Avval o'rta barmoq, undan so'ng bosh barmoq, keyin bosh barmoq yonidagisi yalanadi.

– Agar kishi po'stli va donali mevalarmi yemoqchi bo'lsa, adab shudirki, uning po'choqlari mevali idishga qo'yilmay, balki dasturxonidan uzoqroq va chetroq yerga tashlanadi. Agar majlis tang bo'lsa, uzoqroqqa tashlashga imkon topilmasa, ularni ro'molga yo biron narsaga o'rab saqlaydi. Majlis ahlining ko'zidan pinhon tutadi. Agar ro'molchasi bo'lnasa, chap qo'lida saqlaydi. Fursat topilganida chap tarafidagi xoliroq yerga tashlaydi. Tashlashda ehtiyyot qilinadiki, oyoq kiyimlarining ichiga tushmasin. Ziyofat mahalida bunday noqulaylik vujudga kelmasligi uchun po'choq tashlash uchun maxsus idishlar qo'yib qo'yilsa yaxshi bo'ladi.

Bizda dasturxon usti haddan tashqari ne'matlarga to'ldirib tashlanib, bo'sh idishga joy qolmaydi. Ba'zi joylarda chekuvchilarning hurmati uchun kuldon qo'yiladi, ammo afsuski, po'choq uchun bo'sh idish qo'yish xayollariga kelmaydi. Yana ayrim ziyofatlarda yong'oq yoki bodomni butunicha qo'yishadiki, uni chaqish oson bo'lmaydi. Dasturxon o'rtasiga mushtday-mushtday keladigan novvotlarni ham qo'yadilarki, «ko'rmoq bor-u yemoq yo'q», deganlari ayni shudir.

– Yangi mevaga yetishgan chog'da duoyi barakat qilinadi. Keyin kichik bir bolani chorlab, uning qo'liga beriladi.

– Taomdan so'ng ba'zilarda tishni cho'p bilan kavlab, tozalashga hojat seziladi. Davrada og'izni baralla ochib tish kavlash g'oyat xunuk odatdir. Iloji boricha davra tarqalganida, xoli joyda tozalangani ma'qul. Tozalashga tabiiy zarurat kuchli bo'lsa, u holda chap qo'l kafti bilan og'iz to'sib turiladi. Tishdan til bilan chiqarilgan taomni yekish makruh emas, ammo tish kavlagich bilan chiqarilganini yutish makruhdir. Tishning orasi ko'p kavlanmaydi, toki milkka zarar yetmasin.

– Qo'l taomdan ilgari ham, keyin ham yuviladi. Suv qatrалari to'shak va libosga sachramasligi uchun yuvilgan qo'l silkitilmaydi. Taomdan so'ng majlis ahlidan ba'zilarining ko'nglini aynitmaslik uchun qo'l yuvilganda og'iz chayqalib, chilobchinga qaytarib to'kilmaydi. Taomdan so'ng qo'l yuvilganida toza sochiqqa artilib, xizmatdagi kishi xayrli duo qilinadi. Odob shuki, taomdan oldin o'ng tomondan boshlab qo'lga suv quyiladi. Taomdan so'ng esa avval davradagi ulug'lar qo'liga suv quyiladi, so'ng tartib bilan o'ng tomon qarab yuriladi. Har qaysi kishiga uch marotaba suv quyiladi. Avval ozroq, ikkinchisida undan ko'proq va uchinchida uzilmay suv quyiladi.

– Taom yeb bo'lingach, hamd aytiladi, so'ng dasturxon egasi duo qilinadi.

Taomlanishdan tashqari suv ichishga xos odoblar ham bor:

– Suvni o'tirib ichish kerak. Agar uzrli sabab bilan noqulaylik bo'lsa, turib ichish ham mumkin. Zamzam suvini esa turib ichish mumkin.

– Suvni uch navbat nafas olib, har nafasda piyola yoki kosani og'izdan judo qilib ichiladi. Avvalida bir ho'plam, ikkinchi nafasda uch ho'plam, uchinchi nafasda besh ho'plam ichiladi. Suvni birdaniga simirish makruhdir. Tibbiy nuqtayi nazardan qaralsa, zararlidir. Ayniqsa, issiq kunlarda chanqab kelib muzdek suv simirishning oqibati nima bo'lishini hamma bilsa kerak. Ammo, afsuski, ko'pchilik bilsa-da, sabrsizligi tufayli bu yaxshi va foydali odatga amal qilmay, oqibatda o'zini o'zi qiyaydi.

– Suv ichilayotganda unga nafas urilmaydi.

– Ichishni boshlamasdan ilgari xas yo o'zga narsalar tushgan bo'lmasin uchun idishdagi suv yaxshilab tekshirilishi kerak. Ichayotgan paytda uning qatrалari libosga tommasligi chorralari ko'rildi. Agar qorong'u bo'lsa, idish labiga yupqa matodan parda tutib ichiladi. Bir sabrsiz odam chanqab kelib shisha idishning qopqog'ini ochliboq ko'tarib icha boshlagan ekan. Yarmidan ko'pini ichib qarasaki, idishda sichqonning o'ligi bor ekan... Besabrnning ahvolini tasavvur qilavering.

– Agar og'zi yoki qo'li yog'li bo'lsa, u bilan ko'za yoki obdastanining dastasi ushlanmaydi, agar zaruratdan ushlanmoqchi bo'linsa, jimjiloq va nomsiz barmoq bilan ushlanadi, agar dastasi bo'lmasa, avval qo'lini va og'zini artib tozalab, undan so'ng suv ichiladi.

– Ko'za va kosaning darz ketgan yoki uchgan joyidan suv ichilmaydiki, unda chirklar jam bo'ladi. Boshni suvga yetkazib ichish ham makruhdir.

– Sharbatni yoki suvni qo'ygan odam g'oyatda tashna bo'lsa va tashnaligi to'la qonmagan bo'lsa-da, hammasini o'zi ichib ado qilmaydi, boshqalarga ham beradiki, bu ham in'om-ehsonga kiradi. Kishi suv ichganidan so'ng garchi chap yonida ulug' odam o'tirgan bo'lsa-da, kosani o'ng yonidagisiga uzatadi.

– Suv olib kirgan kishi duo qilinadi.

Umidimiz yulduzlarisi, uyingizga mehmon kelganda siz xizmatda bo'lasiz. Mehmon kutib olishdagi chiroqli xizmatlaringiz yoki mehmonorchilikka borganingizda o'zingizni boodob tutishingiz faqat o'zingizga emas, ota-onangizga ham sharaf keltiradi. Aksincha, mehmonlarni kutishda e'tiborsizlik yoki yalqovlik qilsangiz, totli taom pishirib berolmasangiz, mehmonga borganingizda esa odob bilan o'tira olmasangiz, sizdan oldin ota-onangizni malomat qiladilar. Shu bois ham bu suhbat bayonini batafsilroq qildik. Odobiarni bir o'qishda eslab qolish, ehtimol, qiyindir. U holda erinmay qayta-qayta o'qing va bilganlaringizni amalda qo'llangki, shunda baraka topasiz. Bu to'rtlikni yodlab olsangiz yanada yaxshi:

*Xonamiz do'stlar oyog'idan topar nuri ziyo,
Uy – fonus, mehmon sham'-u men esam parvonamen.
Mehmon har qancha tursa, xizmatin aylay bajo,
Ketsa mehmon men misoli majnuni devonamen.*

DOKA RO'MOL QACHON QURIYDI?

Umidimiz yulduzlarisi, qalbingizda sevgi tuyg'usi uyg'onganini ota-onangizga aytishdan uyalasiz. Ko'nglingizga bir qiz (yoki yigit) yoqadi, biroq uni ochiq ayta olmaysiz. Bu ham yaxshi odob, lekin qalbda uyg'ongan tuyg'u tabiiy jarayon. Ota-onangizda ham o'smirlik yoshlari shunday tuyg'ular jo'sh urgan, demak, sizning ahvolingizni to'g'ri tushunadilar. Bizda o'g'ilni o'n sakkiz yoshdan keyin uylantirish odat bo'lgan. Agar oilangizdagи sharoit ko'tarsa, shu yoshga yetganingizda to'yga harakat boshlanadi. Siz hozir o'sha saodatli kunlarni orziqib kutyapsiz. Ilohim, fayzli chimildiqda o'tirish baxti sizga nasib etsin. Unga qadar esa «oila» deb ataluvchi baxt saroyi qanday bo'lishi haqidada fikrlashib olaylik. Bu suhbatni ota-onangiz bilan birga o'qisangiz yaxshi bo'lardi. Chunki suhbat davomida kattalar e'tibor berishi shart bo'lgan masalalar haqida ko'p fikrlar bildiriladi.

«Er-xotinning urushi – doka ro'molning qurishi» degan maqolni ko'pchilik biladi. Er-xotin orasida nizo chiqsa qisqa muddatda bar-taraf bo'ladi, degan ma'nodagi bu maqol ayrim hollarda haqiqatga aylanmay qolyapti. Yosh oilalardagi janjal «ajralish» degan fofia bilan yakun topyapti. «Fofia» deb baho berishimizni ba'zi birodarlar ma'qul-lamasliklari mumkin. «Taloq Alloh tomonidan ruxsat etilgan, oilaning buzilishi ko'ngilsiz hol, lekin fofia emas», deguvchilarga biz deymizki: «Azizim, soatingiz buzilsa necha marotalab bo'lsa ham tuzatish uchun ustaga olib borasiz. Hech iloji bo'lmasa tashiab yuborasiz. Bu fofia emas, shunchaki ko'ngilsiz hol. Lekin oila buzilsa, ikki yoshni yarash-tirishga harakat qilamiz, yarashishning chorasi qolmasa o'rta ga taloq tushadi. Lekin bu oilani buzilgan soat singari tashlab yubormaymiz. Ya'ni jamiyatdan surib chiqarmaymiz. Er ham, xotin ham boshqa oila qurib yashayveradi. Lekin bolalar-chi? Tirik yetimlarning ohi fofia emasmi? Qalbiarining parchalanishi fofia emasmi? Oilani jamiyatning dur-u gavhari deb ulug'laydilar. Uyimizdagi dur va gavharlarni ardoqlab asraymiz. Oilani-chi?

Oilani mo'jazgina bir jamiyatcha deb faraz qilsak, butun insoniyat jamiyatining daxlsizligi aynan shu «jamiatccha»ning jipsligiga bog'liq. Demak, qaysiki jamiyatdagi oilalar mustahkam emas ekan, bu jamiyat harbiy qudrati va boyligidan qat'iy nazar, halokatga mahkumdir. Oilaviy muhabbat odamlar orasida keng tarqalgan eng mustahkam muhabbatdir. Shuning uchun ham u kishilar hayotiga ta'sir ko'rsatish jihatidan odamning eng muhim va eng hayotbash tuyg'usidir. O'z uyida baxtli bo'lgan kishigina chinakam baxtlldir. Xarob uydagi baxtsiz odamlardan tashkil topgan jamiyatning halokatga mahkumligi shundan kelib chiqadi. Har bir insonning oila oldida, oilaning jamiyat oldida mas'uliyati bor. Bu ikki ijtimoiy tushunchani bir-biridan ayirish qiyin. Avvalgi boblarda zikr etganimiz – ota-onaga muhabbat, silayi rahm va do'stga muhabbat ham jamiyat ma'naviy olamiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ammo oila bu o'rinda alohida ahamiyat kasb etadi. Soddaroq qllib aytilsa, oilasida halovati yo'q odamning xizmat joyida ham halovati bo'lmaydi. Demak, ishidan baraka ketadi, xizmatdoshlari bilan qo'pol muomalada bo'la boshlaydi. Yoki aksincha, ishda omadi yurishma-gan, xo'jayinlardan so'kish eshitgan odam uyga qaytganda alamini oila a'zolaridan oladi. Agar hayotimizning barcha maqsad-mazmuni oiladagi shaxsiy baxtimizdan iborat bo'lganida, shaxsiy baxtimiz birgina oiladagi muhabbatda o'z ifodasini topganda edi, unda hayot deganlari chindan ham qop-qorong'u sahroga aylanib qolgan bo'lardi. Inson uchun yurakning ma'naviy olamidan tashqari hayotning yana bir buyuk olami – ijtimoiy faoliyot olami ham bor. Buni inkor

etish yoki chetlab o'tishga urinish mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun ham ahli kitoblar Allohning bu masaladagi buyruqlariga g'oyat jiddiy munosabatda bo'lganlar. Payg'ambarlar ummatlarini pok va halol oila qurishga da'vat etganlar. Insoniyat tarixi davomida yashab o'tgan donishmand faylasuflarning diqqat-e'tiborlaridan ham bu masala chetda qolgan emas. O'tmisht ustozlarning fikrlari bizlar uchun hamisha qadrli. Ammo ular o'z davrlaridagi jamiyat talablaridan kelib chiqib, oilaga turlicha talablar qo'yganlar. Masalan «Oilaviy hayot inqilobchining g'ayrat-shijoatini susaytiradi», degan ahmoqona fikr yigirmanchi asrda yuzaga chiqdi va o'zbek tilidagi axloqqa oid kitoblarda qayta-qayta urg'u berildi. O'tgan asrning yigirmanchi-o'ttizinchi yillarldagi badiiy asarlarda sevishganlar to'y haqida so'z ochishsa, «Shoshilma, avval jahon inqilobi g'alaba qilsin!» deb inqilobga sodiqliklarini namoyish qilishgan. Bunaqa tentaklarning qanchasi jahon inqilobining g'alabasini kutib, to'y ko'rmay o'tib ketdi ekan. Esizgina umr! Shunga o'xshagan holat bizda ham uchrardi. Faqat bizdagi oshiq-ma'shuqlar to'yni jahon inqilobi g'alabasigacha cho'zishmasdi. Ashulalar bo'lardi: «Bo'ylaringga bo'ylari, qachon bo'lar to'ylari?», deb so'ralsa, «Avval paxta mavsumi o'tib olsin», deb javob berishardi. Yigit bechoraning to kech kuzgacha, ehtimol, qishga qadar yulduz sanab yotishdan o'zga chorasi yo'q... Agar sevgan qizi suluv bo'lsa-yu, biron chapdast yigit chiqib, paxta mavsumi oxirlashini kutib o'tirmay, uni ilib ketsa-chi?! Bu hozir bizga kulgili tuyuladi, lekin oila bilan jamiyat manfaatini bu xilda talqin etish befahmlikning oddiy bir ko'rinishi edi.

Jamiyat manfaati birinchi o'rinda turadimi yoki oila manfaatimi, degan savolga bir xilda, qat'iy javob berish ham mumkinmas. Chunki ayrim o'rinlarda oila, ba'zan esa jamiyat manfaatlari birinchi darajali masala bo'lib qoladi. Ayrim hollarda jamiyatning oiladan so'rovlarini bor, yana bir hollarda oilaning jamiyatdan talablarini bo'ladi. Bu masalani ham bitta qolipga solib taqdim etish mumkinmas.

Oila o'z xohishicha yashashi kerakmi yoki jamiyat talablarini bajarishga majburmi? Agar jamiyat talablariga bo'ysunib yashashi shart bo'lsa, oilaning hech qanday haq-huquqi yo'q ekan-da! Bu o'rinda ham savol umumiylar tarzda emas, aniq masalalar bo'yicha o'rtaga qo'yilishi kerak. Ya'ni, jamiyat oilaning pok bo'lishini talab etadimi, demak, bu talabga bo'ysunishi shart. Jamiyat oiladan oqil farzand tarbiyasini talab etadimi, demak, bu talabni ham so'zsiz bajarmog'i zarur. Lekin bu talablarni barcha oilalar bir xilda bajarmaydilar. Chunki barcha oilalarning bu sohalardagi tushunchalari, hayotiy tajribalari turlicha. Har bir xalqning, hatto har bir mamlakatdagi har bir viloyat, shahar-

ning o'ziga xos urf-odatlari oila va jamiyat orasidagi munosabatlarni o'ziga xos ravishda belgilaydi.

Ruslarning ulug' yozuvchisi Lev Tolstoyning «Anna Karenina» deb nomlangan asari shunday satrlar bilan boshlanadi: «Baxtsiz oilalarning hammasi bir-biriga o'xshaydi, baxtsiz oilalarning esa har biri o'zicha baxtsizdir». Bu yaxshi falsafiy fikrga o'xshagani bilan bahslashish mumkin. Chunki baxtni ham har bir oila o'zicha tushunadi. Masalan, harom yo'llardan qaytmay boy yashayotgan oila haromdan parhez qilib, oziga qanoat qilayotgan qo'shnisini baxtsiz deb hisoblaydi. Bu qo'shni esa uning oxiratini o'ylab, baxtsizligidan afsuslanadi. Demoqchimanki, oilalarning baxti va baxtsizligi ham faqat o'zlariga xos, bir-biriga o'xshamaydi. Hatto bir oila a'zolarining baxt haqidagi tushunchasida ham farq bo'ladi. Er baxtni ilm olishda, deb bilsa, xotin bilakni bezovchi tilla bilaguzukda deb hisoblaydi. Qani, barcha tushunchalarni bitta qolipga solib ko'ring-chi!

Turli xalqlardagi oila va baxt tushunchasi haqida so'z ochdim, asosiy gaplarimizga o'tishdan oldin kichik bir misolga murojaat qilay.

Tilga olganimiz asardagi Anna Kareninaning oilasi va uning o'limi bilan «O'tkan kunlar»dagi Kumushbibining oilasi va o'limi orasida qanday farq bor?

Ikki yozuvchining tasviriga qaraganda, bu ayollarning ikovi ham g'oyat go'zal, ikkovida ham muhabbat bor, ikkovlari ham sevgi qurban. Har ikki asar ham lobarlarning o'limlari bilan nihoyasiga yetadi. Lekin ularning muhabbatlari va oilaga sadoqatlari bir xilmi? Anna – oilali juvon, begona erkakni sevdi. Oqibatda o'zini halok qildi. Uning bir gunohi ikki bo'ldi. Kumushbibi – ma'suma ayol. U jufti haloliga sodiq. Uni hatto kundoshidan ham qizg'anadi. Balki ana shu qizg'anishi, rashkining chegarasidan chiqqani uchun o'lim topgandir? Bu ikki ayol o'limi sababchilari – Annaning sevgilisi (eri emas!) bilan Kumushning kundoshi – Zaynab taqdirida qanday yaqinlik bor? Hech qanday! Kumush-Zaynablar taqdirini yevropaliklar hayotidan izlab topolmaymiz. Keling, ikki o'limga doir ikki bayonga diqqat qilaylik:

«...Yaqindagina hayot jo'sh urib turgan, endi esa kazarma stolida, yot-u begonalar ko'zida Annaning jasadi ibosiz bir ravishda qonlarga belanib yotardi; sog' qolgan chakkalari, gajakli boshi, og'ir kokillari orqaga tashlangan; go'zal chehrasida, yarim yumuq qizg'ish lablarida achinarli, tinib qolgan ochiq ko'zlarida vahimali bir ifoda bor edi; bu ifoda urishib qolishganda Vronskiyga «Shoshmang, hali pushaymon bo'lasiz», degan o'sha dahshatli so'zni aytib turganga o'xshardi...»

Bu bayondagi «Annaning jasadi ibosiz bir ravishda qonlarga belanib yotardi», degan tasvirga alohida e'tibor qaratmoq lozim. Muhabbat

degan bahona bilan oilaga xiyonat qilgan, ibosiz hayot kechirgan ayolning jasadi ham begonalar ko'zi oldida ibosiz holatda yotardi. Bu ham ibosiz hayot uchun berilgan bir mukofot emasmi! Endi bu tasvirga diqqatingizni tortaman:

«...Hoji Kumushning boshiga kelib o'turdi. Otabek va onasi oyoq ustida edilar. Kumushning ko'zi yumug, sochlari yuzi ustida parishon edi. Hoji o'z qo'li bilan sochlarini tuzatib Kumushning ko'kimtil tovlangan yuzini ko'rди va va manglayini bosdi...

– Oyim... Oyim! – dedi Hoji. Kumush ko'zini ochib, besaranjom unga nazar tashladi va tanib... qo'zg'almoqchi bo'ldi.

– Qo'zg'almang, oyim... qo'zg'almang!

Kumushning ko'z yoshisi chakkasidan oqib tushdi... Hoji ham o'zini to'xtatmay, Kumushning yoshini artib, boshini siladi:

– Xudo shifo berar, bolam!

Kumush jomga qo'zg'aldi, Otabek kelib qo'ltiqladi, Hoji ham uning boshini tutdi... Bu gal qusuq qonga aylangan edi, burnidan ham bir necha tomchi qon oqdi... Qusub yotgach, ko'zi yarqillab ochilib ketdi va tevaragiga betoqat qarandi:

– Oyi... dada... – so'ngra, – begin, – deb ingrandi... Erining yuzini yuziga qo'ydi, uyalgansumon ko'zini yumdi....»

Ustoz Abdulla Qodiriy qalamlaridan ko'chgan bu tasvirning har bir nuqtasiga diqqat bilan razm solaylik. Biz istaymizmi, istamaymizmi, oila masalasini anglashda g'arb va sharq tushunchalari orasida keskin farqlar borligini tan olishga majburmiz. Buni yuqoridagi ikki bayon ham tasdiqlab turibdi.

Kumush «erining yuzini yuziga qo'ydi, uyalgansumon ko'zini yundi...» Bu holat oddiy muhabbat tasviri emas, balki o'limi oldidan ham erining martabasiga rioya qilinishining ifodasıdır.

Oilangizda dadangiz qay paytda ayanligizni yoniga chaqirsa, ayanligiz, albatta, itoat qiladilar va har qanday ishni to'xtatib, yonlariga boradilar, to'g'rimi? Sharqdagi oilalar asrlar bo'yи shu odat bo'yicha yashaganlar. Bu odat buzilgan oilada ixtilof chiqqan. Hozirgi kuminizza ayrim ayollarimiz yoshlik qilibmi yoki g'arbning ta'siridami, bu odatni rad etishga intilishadi. Er chaqirganda «hozir» deb qo'yadilar, ishlarini qilaveradilar. Biron ish bilan mashg'ul bo'lishsa, uzrlidir, lekin telefondagagi uzundan uzoq gaplarini bas qilmasliklari, televizordagi Meksikaning behayo filmlaridan ko'z uzgilari kelmay o'tirishlari ayb sanaladi. Bu gaplarni osmondan olib yozayotganim yo'q, yosh oilalarning qo'ydi-chiqdilarida ishtirok etganimda deyarli har birida xotinga nisbatan shu ayb aytildi. Bu o'rinda «demak, er xo'jayin, xotin – cho'ri martabasidami?», degan fikrdan uzoq bo'lish kerak. Erga

xizmat qilish cho'rilik emasligini to'ydan oldin qizlarimizga yaxshilab tushuntirib qo'yishimiz kerak. Afsuski, biz qizlarimizga sep to'plashga berilib ketib, odob boyligini berishni unutib qo'yamiz. Oiladagi er o'rnni to'rt-besh erkak bamaslahat belgilab bermagan. Bu martaba Allohning irodasi: «Erkaklar xotinlari ustidan (oila boshlig'i sifatida) rahbardirlar. Bunga sabab Alloh ularning birovlarini birovlaridan (ya'ni, erkaklarni ayollardan) ortiq qilgani va erkaklar (xotinlari va oilalari uchun) o'z mol-mulklaridan sarf-xarajat qilganlaridir. Bas, ibodat-itoatli va (erlari) yo'qligida Allohning hifzi himoyati bilan (erlarining mol-mulklarini va o'z iffatlarini) saqlovchi xotinlar – yaxshi xotinlardir» («Niso» surasidan). Qayerdaki, Allohning bu irodasiga qarshi chiqilsa yoki isloh etishga urinish bo'lsa, bilingkim, bu oilani avvalo totuvlik tark etadi, oqibat esa ajralishgacha borib yetadi. Yangi turmush qurayotgan farzandlarimizning barchasi bu oyatni bilishlari kerak. Chunki mazkur oyati Karimada oiladagi er bilan xotinning o'rni aniq belgilab berilgan. Shariat hukmicha, er, avvalo, oilaning barcha moliyaviy va ma'naviy taraflariga javobgar, uni chetdan bo'ladigan har qanday xurujlardan himoya qiladigan shaxsdir. Mana shular evaziga va erkak kishi uchun fazilat sanalmish og'ir-bosiqlik, oila tebratishdagi tadbirkorlik kabi sifatlar sababli u oilaning boshlig'i sanaladi. Yaxshi xotin esa diyonatli, arning uyini obod qiladigan va unga bir umr sadoqatli bo'lgan ayoldir.

Demak, oilada arning ayoliga nisbatan o'ta jiddiy o'z mas'uliyati bor ekan. Ayolning yeb-ichishi, kiyinishi va uy-joy bilan ta'minlanishiga mas'ul ekanliklarini unutgan ayrim birodarlarimiz borki, ularni g'aflat uyqusidan uyg'onishlari vaqt kelmadimikin? Takror va takror eslatamiz: oilani moddiy jihatdan ta'minlash ham arning vazifasi. Odamiylik talabiga ko'ra, er kuch va quvvatli deb, ayolni er tarafidan ezdirilmaydi; ayolni axloqsiz va beor bo'lismiga ham yo'l qo'yilmaydi. Ba'zi bir erlar deyishsaki: «Men xotinimning haqini bilmayman. Men xo'jayinman. Ikki gapning birida so'kmasam, xumordan chiqmayman. Urmasam, qo'lim qichib turadi». Shundaymi? Yaxshi, istagancha xo'rlayversinlar. Ammo bu uchun oxiratda, albatta, jazoga tortilishlarini bilmasmikinlar? Allohning bu ogohlantirishini-chi: «U kunda kishi o'z og'a-inisidan ham, onasi va otasidan ham, xotini-yu bola-chaqasidan ham qochur». Ajab! Nega oxirat kuni er o'z xotinidan qochar ekan, o'ylab ko'rmaganmisiz? Chunki foniy dunyoda uni nohaq urdi, unga to'g'ri yo'lni ko'rsatmadni, moddiy ta'min etmadni... Endi vaqt keldiki, xotin haqini talab etadi. Xotini haqiga rioya qilmagan arning oqibati yaxshi bo'lmaydi. **«Xotinlarning haqlariga rioya etingiz. Ular bilan mehr-shafqat ila muomalada bo'lingiz. Ularning**

haqlari xususida Allohdan qo‘rqingiz. Xotinlar sizlarga Parvardigorning omonatidir. Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ning Vado xutbalaridagi bu vasiyatni har bir er doimo dilida saqlashi va amal qilishi shart. Bu Parvardigorning omonatlariga xiyonat qilishdan o‘zni saqlamak kerakdir, degani bo‘ladi.

Eshitgan edim, rostmi yolg‘onmi, bilmayman: lo‘lilarning qaysi bir urug‘ida to‘y chog‘i kuyov bola gulxan atrofida o‘tirar ekan. Kelin esa bo‘yniga xurjun osib olib uning atrofida aylanib, «Olgunimcha seni boqaman», deb qasam icharkan. Shu zaylda uch marta aylanib, qasam ichgach, kuyov unga uylanishga rozilik berarkan. Bozorlarda katta-katta va og‘ir-og‘ir xaltalarni ko‘tarib yurgan ayollarimizni ko‘rganimda shu odad esimga tushadi. Bizda nikoh chog‘i er zimmasiga oila tashvishi yuklanadi. Agar uzoq safarga otlansa ham, ta’minotni mukammal qilib ketishi kerak. Ayollarning ro‘zg‘or xarajatlarini ko‘tarib chiqishlari er uchun bir uyat bo‘lsa, tijorat maqsadida begona yurtlarga begona erlar bilan yuborishi undan battar uyatdir. Tijorat maqsadida uzoqqa borgan ayollarimiz haqida turli mish-mishlar yuradi, biz ularni ma’qullamoqchi emasmiz. Agar shunday desak, pokiza opa-singillarimizga tuhmat qilib qo‘ygan bo‘lamiz. Lekin rizq qidirib uzoqqa bormaslik va yolg‘iz yurmaslik haqidagi buyruqlarga amal qilsalar, o‘zlariga nisbatan ortiqcha isnodli gap orttirib olmaydilar. Undan tashqari bizni ranjitudigan narsa – ayollar musofirlikda qiynalib, og‘ir yuklar ko‘tarib yuradilar, yo‘l azobini ko‘radilar, o‘z mas‘uliyatiga rioya qilmayotgan erlar esa choyxonada oshxo‘rlik qilib yotadilar.

O‘tgan asrda Yevropada er-xotin o‘rtasida tenghuquqlilik degan masala ko‘tarildi. Sovet jamiyati bunga alohida e’tibor berdi. Ammo ayollarni erlar bilan tenghuquqli qilaman, deb ularni aksincha cho‘ridan battar holatga aylantirdi. Tenghuquqlilik degani er nima ish qilsa ayol ham bajarsin, degani emas. Er qurilishda g‘isht terdi – ayol ham, beton quydi – ayol ham, traktor mindi – ayol ham. Bu o’taketgan insofsizlik-ku! Yevropada ko‘tarilgan masala boshqacha edi. O‘tgan asrlarda zavodda aynan bitta ishni bajargan erga ko‘proq, ayolga esa kamroq haq to‘langan. Ayollarning xalqaro harakati haq to‘lashdagi tenghuquqlilikni talab qilgan. Afsuski, tenghuquqlilikni noto‘g‘ri tu-shunish hozir ham davom etib kelyapti. O‘rnii kelganda aytib ketay: shtanga, kurash, boks, futbol... kabi og‘ir jismoniy kuch talab etadigan sport turlarida qiz-juvonlarning qatnashishlari durust emas.

Agar diqqat qilib kuzatsak, bugungi jamiyatlardaadolatli muvozanatlarning buzilishi kuzatilmoqda. G‘arbda ayollar o‘ta axloqsiz, behayo bo‘lib ketishgan. Yuz yil avval Anna Kareninaga o‘xshaganlar barmoq bilan sanarli bo‘lsa, endi kishining aqli hisobdan adashib

ketadi. Bunday holatlarni biz xorijga qilgan safarlarimiz davrida o‘z ko‘zimiz bilan kuzatdik. G‘arbning kinofilmlari ham fikrimizni isbotlaydi. G‘arb ayollarini o‘zlarini erlar bilan teng huquqli deb bilishadi. Bizda bunday emas. Oilada er va ayolning o‘z o‘rni muvozanat va adolat bilan belgilab berilgan. Bu muvozanat buzilgan jamiyatlarda «erkin muhabbat» degan ahmoqona, aytish mumkinki, hayvonlarga xos tushunchalar tug‘ildi. Ya’ni er-xotin birgalikda yashayveradi, ammo xotin ko‘ngli tusagan erkak bilan, er esa ko‘ngliga yoqqan ayol bilan zino qilaveradi. Agar bola tug‘ilsa, qaysi erdan tug‘ilganini aniqlash uchun irsiyat sohasidagi mutaxassislariga murojaat qilishadi. Bu ham yetmaganday, erkakning erkak bilan, ayolning ayol bilan nikohlarini rasmiylashtirish boshiandi va bu hayvoniylar qo‘shilishni ham muqaddas nom – «oila» deb atayaptilar. (Bu haqda qisman so‘z yuritib edim, eslaysizmi?)

«Uylanishdan, xotin olishdan hammaning maqsadi bir xil emasdir», deyilsa, bu fikr dastlab g‘alati tuyulishi mumkin. Ba’zilar aysh-ishrat qilish, shahvat nafсиni qondirish uchun uylanmaydilarimi? Shu niyatda eng suluv qizlarga yetishmoq uchun ne-ne shumliklar qilmaydilar? Bu shumlikning oqibatini biz «oila» deya olmaymiz. Ba’zilar esa boy bo‘lish maqsadida boy xotinga tuzoq qo‘yadilar. Buning natijasi ham «oila» emas. Yana bir xil odamlar farzandalab bo‘ladilar va shu maqsadda oila quradilar. Ba’zi odamlar gunohdan saqlanish uchun uylanadilar. Yana bir qanchalari uy-ro‘zg‘or, saranjom-sarishtaliklari uchun uylanadilar.

Oila qurishda ulug‘ savoblar borligini yana ta’kid etamiz. Shunday insonlar borki, savob uchun atayin uylanishadi, savob istagida tur-mushga chiqishadi. Bir ilmli odam bir qizni so‘rabsovchi yuboradi. «Allohning amri, hazrati Payg‘ambarimiz (s.a.v.) sunnatlariga muvofiq qizingizga uylanmoqchilar. Biz rozilicingizni olmoqqa keldik», deyishadi sovchilar. «U kishi jonimni so‘rasalar, jonimni beray, ammo qizim u zotga munosib emas. Chunki qizimning ikki oyog‘i shol. U muhtaram zotga esa xizmatlarini ado etuvchi sog‘lom jufti halol kerak», deydi qizning otasi uzr bilan. Sovchi qo‘ygan kishi qizning ahvoldidan xabardor edi. «Bu qiz nogiron bo‘lgani sababli unga hech kim uylanmaydi. Men shu bechoraga uylanib, ko‘nglini ko‘taray», degan qaroridan qaytmaydi.

Ulug‘lik deganimiz ham shu, qahramonlik deganimiz ham shu! Oilaning muqaddas tushuncha ekaniga ham misol shu.

Tilimizda «oila qurdi» yoki «oila barpo etildi» kabi iboralarni ko‘p uchratamiz. Shuning qatorida «oila buzildi» yoki «oilasi barbod bo‘ldi» deganlari ham bor. Demak, oila umr yo‘lidagi go‘zal hir saroyga

o'xshatilyapti. Demak, uni qurish kerak. Qurganda ham poydevorini mustahkam qilib, turmushning zilzila-yu do'llariga bardosh beradigan tarzda bino qilish shart. Demak, «oila» yoshlar qo'liga tantana bilan tutqaziladigan zarqog'ozga o'ralgan shirinlik emas. Afsuski, ayrim badavlat ota-onalar oilani shunday tushunadilar va farzandlarini moddiy tomondan to'la-to'kis ta'minlab qo'yish bilan kifoyalanib, «oila qurildi», deb xotirjam bo'ladilar. To'g'ri, oila saroyini qurishda ota-onaning vazifasi mavjud. Ammo to'laligicha qurib bera olmaydi. Bu qurilishda er-xotinning o'zi ham faol ishtirok etmas ekan, bu saroy dastlab shokolad kabi bo'lishi mumkin, ammo sal vaqt o'tib, eriy-eriy yo'q bo'lib ketadi. O'zicha erib ketsa, taqdirga tan berilar, ammo bu shokolad qasrni yalahsga ishqibozlar ham topilib qolsa-chi?

«Uylanishdan oldin ikkala ko'zingni katta och, uylanganingdan keyin bittasini yum», degan tagdor bir hikmat borki, ko'pchilik unga amal qilmaydi. Avvalo, yigitning ham, qizning ham ko'zlarini katta ochishlariga ota-onalari yo'l qo'ymaydilar. Keyin esa yosh xotinning harakatlarini kuzatishda bitta ko'zni yumish o'rniغا to'rt-beshta ko'z bilan qaray boshlaydilar. Ahmad Donish aytgan ekanlarkim: «Agar kelin-kuyov birovlarining gaplariga, fisq-u fasodlariga kirar ekanlar, ularning shirin turmushlari buziladi, oralariga sovuqlik tushadi».

Yigit va qiz yostiqdosh bo'lgunlariga qadar bir-birlarining odatlari, fe'l-atvorlari va ruhiyatlarini mukammal o'rganishmasa, oilani baxtiyorlik poydevoriga qurishiari oson bo'lmaydi. Chunki yaxshi oila qurish uchun birgina muhabbat kifoya emas. Orada do'stlik va ishonch ham bo'lishi kerak. Shunday oilalarni uchratamizki, er-xotin bir-birini sevadi, turmush qurishni esa bilmaydi. Oilal qurishda ma'lum bosqichlarda birgalikdagi kurash, mashaqqatlarni birgalikda yengib o'tish talab etiladi. Deydilarki: «Muhabbatning ko'zi ko'r bo'ladi». Ya'ni bir-biriga ko'ngil qo'ygan yigit va qiz uncha-muncha xato va kamchiliklarni sezmaydilar, sezsalar ham e'tibor bermaydilar. Muhabbatning ko'zi ko'r bo'lsa, oilaning ko'zları hamisha ochiq bo'ladi. U hatto tunlari ham yumlasmaydi. Ilgari arzimas hisoblangan kamchiliklar jiddiy ahamiyat kasb eta boshlaydi. Ota-onalarning esa boshlari qotadi: axir bir-birlarini yaxshi ko'rishardi-ku! Yigit «shu qizdan boshqasiga uylanmayman», deb qancha «nomzod»larni rad etgan edi-ku! (Qiz ham boshqa yigitlarni xushlamagan edi!)

Bir-birini bilish – bir-biri haqida hamma narsani bilish emas. Bu bir-biriga nisbatan ishonchli va yoqimli munosabatda bo'lish, bir-biriga ishonish demakdir. Odam boshqa shaxsning ruhiy olamiga bostirib kirishga urinmasligi kerak. Ayol bilan tanishish uchun bir necha daqiqa yetarli, uni yaxshi bilish uchun esa yillar kerak. Ayrim

«dono»larning fikricha, ayolni to'liq bilish uchun u bilan ajralish kerak ekan. Albatta, biz bu fikrni hazil ma'nosida qabul qilamiz. Lekin, ayrim er-xotinlar ajralishib ketishganlaridan so'ng, ayniqsa, boshqa oila qurbanlaridan keyin bir-birlarining qadrlariga yeta boshlaydilar. Aksariyat yaxshi ernen qadriga yetmagan xotinga Alloh yanada zolimroq erni, soliha ayolning qadriga yetmagan erga esa kuydirguvchi xotinni ro'para qilib qo'yadi. Chunki er yoki xotin shayton vasvasasi ga kirib, Rahmon yo'lini unutganlari, aziz farzandlarini tirik yetim qoldirganlari uchun shunday jazoni olishlari tayin. Alloh buyuradiki: «Xotinlaringiz bilan totuv turmush kechiringlar. Agar ularni yomon ko'rsalaringiz (bilib qo'yingki) balkim sizlar yomon ko'rgan narsada Alloh (sizlar uchun) ko'pgina yaxshilik paydo qilar» («Niso» surasidan). Demak, odamiylik shartlaridan biri bo'l mish oila haqiga rioya qilish, totuv yashash, bo'lar-bo'lmasga janjal chiqarmaslik, xotinni (yoki erni) yangilashga oshiqmaslik zarur ekan. Oilani qayta-qayta buzish vijdonsizlarga xosdir.

Yevropaliklarda «erlar ayollar uchun birinchi bo'lishni, ayollar esa erlar uchun so'nggisi bo'lishni orzu qiladilar», degan gap bor. Bir qaraganda aqli gapga o'xshaydi. Ammo bu o'sha tomon uchun aqli, ularning oila haqldagi buzuq tushunchalariga mos keladi. De-yilmoqchiki: er uylanmoqchi bo'lgan qizning avval boshqa erkak bilan bo'l maganini orzu qiladi. Agar zinoga aralashgan bo'lsa, farqi yo'q, bu yog'iga halol yursa bas. Xotin esa «erim mengacha yurgan bo'lsa yurgandir, endi yurmasin», deb orzu qiladi. E'tibor beryapsizmi, orzu qilyapti! Bizda esa bunday buzuq holda oila qurish man etiladi. Oila nomusiga gard ham qo'nmasligi kerak.

Hozirgi kunimizda Q'arb mamlakatlarda oilaga munosabat yomon tomonga o'zgarib ketgan. Holbuki, avvalgi zamonlarda ularda ham oila muqaddas deb hisoblangan. Oilaga «erkinlik» martabasini berilishi jamiyatni ham bora-bora izdan chiqaradi. Chunki «erkinlik» tushunchasi «nima istasang qilaver», degani emas. Alioh «Menden **uyalmasang**, nima istasang qilaver», deb bekorga ogohlantirmagan. Allohdan uyalmadimi, demak, ota-onasidan ham, qarindoshlari, atrofidagi boshqa odamlardan ham uyalmaydi, kengroq ma'noda olsak, jamiyatdan uyalmaydi. Uyalmadimi, jamiyat oldidagi burchini unutadi. Jamiyat qonunlaridan yuz o'girgan oilalar ko'paysa, bu jamiyatning holiga voy emasmi!

G'arbda bugungi kunda oila bobidagi bir qancha buzilishlar mavjud (G'arb hayotiga mahliyo bo'layotgan yoshlar bunga alohida e'tibor berishlari kerak):

– Odamni hayvondan ajratib turuvchi narsa ongli ravishda pokiza oila qurish. Oila deganda biz er va ayolning qo'shiluvini anglaymiz. Lekin erkak bilan erkakning, ayol bilan ayolning qo'shiluvini «oila» deb atash odamzodni hayvonot olami bilan teppa-teng qilib qo'yaydimi? Bu fikrni ikkinchi bor qayta ta'kid etishim beziz emas. Bu holatni hayvonot olamiga o'xshatyapman-u, ammo urg'ochi bilan urg'ochining, nar bilan narning qo'shiluvi hayvonlarda ham yo'q. Erkakning erkakka intilishi ko'p yuz yillardan beri mavjud, biroq, jamiyat bundaylardan nafratlanib kelgan, ko'payishiga yo'l qo'yagan. Lut alayhissalom qavmlariga yuborilgan ofatni eslasak kifoya qilar? Endilikda esa bunday «oila» qurishga turli mamlakatlarda qonun yo'li bilan ruxsat berishga intilish borkim, bu g'oyat taassufi holdir. Ishonchim komilki, bu jamiyatlar yaqin kelajaklarida ko'p-ko'p pushaymonliklarga duch kelishadi. «So'nggi pushaymon – o'zingga dushman», degan maqolning amaldagi isbotini ko'rishiari ham aniq.

– Oila qurmay yakka-yolg'iz yashashga intilish kuchli. Ma'lumot-larga ko'ra, jahon bo'yicha amerikaliklar bu sohada ham peshqadam ekanlar. Erkakning yoki ayolning oila qurishdan bo'yin tovlab, yolg'iz yashashi ham oqibatda jamiyatni jar yoqasiga keltirib qo'yadi. Ilgarilari sobiq ittifoqning Yevropa qismida shunday odamlar rag'batlantirilardi. «Mat odinochka» deganlari bo'lardi. Ya'ni bolaning onasi bor-u otasi yo'q. Bu xonimcha mutlaqo oila qurmasdan, kimdandir bola orttirganlar. Shu uchun unga navbatdan tashqari uy berishgacha borganlar. Mana endi Rossiyada aholi keskin kamayib ketyapti, deb bong urib o'tirishibdi. O'tmis G'arb faylasuflaridan Engels xotinning erga bo'ysunishi faqat iqtisodiy qaramlikka bog'liq, ya'ni er moddiy ta'minotchi, agar xotin o'zini o'zi ta'minlay olsa, erga bo'ysunmay qo'yadi, degan g'oyani ilgari surgan edi. Bu g'oya hozirgi kunlarda o'sha tomonlarda o'z isbotini topyapti. Lekin bu g'oyani hayotiy haqiqatga asoslangan, deb bo'lmaydi. Qaysiki oilada ruhiy-ma'naviy tushkunlik hukmron bo'lsa, bu g'oya ham yashaydi. Tanho yashovchi odamning (u xoh erkak, xoh ayol bo'lsin) hayoti qanchalik yaxshi ta'minlaganidan qat'iy nazar, qashshoqlikdan iboratdir.

– Biz tomonlarda oila buziladigan bo'lsa, er taloq qiladi yoki xotinni er tashlab ketadi. Yevropada esa aksi: erni xotin tashlab ketadi. Ruslarda «Broshenniy muj» degan ibora bor. Ularda xotini tashiab ketgan er nima qilishi kerak, degan muammo ham mavjud. Xotin erni tashlab ketdi, degani otasining uyiga borib turibdi, degani emas. Xotin erni nima uchun tashlaydi? Sevmay qolgani uchun. Ularda sevib qolish ham oson, sevgidan aynish ham oson. Xotingga boshqa erkak

yoqib qolsa, eriga: «Ranjimagine, men boshqasini sevib qoldim», deb ketaveradi. Bu o'rinda oila faqat buzuqlik tufayli buziladi.

Birinchi holat ham, ikkinchi, uchinchisi ham yuqumli xastalikka o'xshaydi. Tez tarqaladi, davosi esa g'oyat mushkul. Oqibat esa millatning yo'q bo'lib ketishigacha olib borishi hech gap emas. Demoqchimanki, bizda ham bu kasallik nishonalari ko'rinib qolyapti. Ziyaraklikni boy bersak, kechikib qolishimiz mumkin. Qishloqlarda sezilmaydi, ammo shaharlarda erdan ajralganidan keyin «agar er shunaqa bo'lsa, beti qursin, jonioq qiynamay, ersiz o'taman bu dunyodan», deb boshqa turmush qurmoy yashovchi ayollar uchrab turibdi. Biz bu ayollarni buzuqlikda ayplashdan yiroqmiz. Lekin oila bilan yashasalar, o'zlar uchun ham, jamiyat uchun durustroq bo'ladi. Yashirishning hojati yo'q, agar kim «falonchining qizi erdan ajrab ko'p qavatil uyda yolg'iz yasharkan», deb eshitsa, xayoliga darrov shum fikr keladi. Qo'shni ayollar ham yolg'iz yashovchi bu xotinni tinmay kuzatishadi. Agar hiron begona erkakning mehmon bo'lganini bilishsa, tamom, «mishmish dostonlari» bitilaveradi.

Turmush qurmoy yolg'iz yashash g'arbliklar uchun yangilik emas. Nasroniy dini tobelari orasida tarkidunyochilik odati bor. Nasroniylar buning uchun maxsus dayr (rohiblar yashaydigan monastir)lar quradilar. Rohiblarga uylanish, rohiblarga turmushga chiqish man ettiladi. Ular «Uylanish va farzand orttirish kishini Haq xizmatidan va Xudoga yaqin bo'lishdan chetlashtiradi», degan aqidaga asosan turmush qurmaslikni komillikdan deb biladilar. Oil aqida qurish, uning tashvishlari muqobilida erkin yashash rohati turadi. Agar odamzod ixtiyori o'zida bo'lganida shu rohatdan boshqasini istamagan bo'lardi. Ammo Yaratgan Alioh ham er, ham ayol mijoziga shahvatni qo'shib berganki, ana shu shahvat taqozosiga ko'ra birga bo'lishni istab, oila quradilar. Shu sababli bashariyat nasli oxiratgacha saqlab qolinadi. Shahvat taqozosi deyilishi bir sabab. Aslida oila qurishni, nasl qoldirishni Alloh iroda etgan, bandalarga farz qilgan. Rasululloh (s.a.v.) «Sizlarning eng yomonlaringiz xotin olmagan kishidir», deb marhamat qiladilar. Uylanishni istamaganlar ilohiy qonunlarga qarshi ish tutganlari sababli shunday qattiq hukm chiqarilgan. Nabiy (s.a.v.): «Uylaninglar va o'z nufuzlaringizni ziyoda qilinglarkim, Qiyomat kuni men sizlarning ko'pligingiz bilan faxr qilaman», deganlar. Bu bejiz emas. Chunki millatlarning kuch va shavkat-u e'tibori ularning nufuziga ham bog'liq. Yevropaliklar buni yaxshi anglaganlari uchun ham doimiy ravishda aholisi o'sishini kuzatib boradilar. O'sish yetarli bo'lmasa, olimlari: «Hoy vatandoshlar! Ko'zingizni oching, millatimizning sharaf-u e'tibori susaymoqda. Bu ketishda millatimiz

nest-nobud bo'ladi. Sharafimizni, vatan va millatimizni himoya qilish uchun arzanda farzandlarni ko'paytiringlar!» deb jar soladilar.

Tarixda Pol Demar ismli fransuz sotsiolog va iqtisodchisi yashagan. U millatining o'n to'qqizinchasi asrdagi, ya'ni yuz yillik davridagi sonini tadqiq qilgan ekan. Uning hisobicha, aholining o'sishi bo'yicha fransuzlar ingliz yoki olmonlardan ortda qolishibdi. 1810-yilda Fransiya aholisi 28 million, Angliyaniki 10 million, Olmon aholisining soni 18 million ekan. Yigirmanchi asr boshiga kelib Olmon aholisi 59 million, Angliya aholisi 62 millionga yetibdi. Fransiya aholisi esa 39 millionga yetibdi. Bu degani 80–90 yil mobaynida inglizlar 52 million, olmonlar 41 million oshganlari holda fransuzlar 11 millionga oshibdi. Olimni bu hisob qoniqtirmay, millat qayg'usida shunday yozgan ekan: «Agar ahvol shunday davom etaversa, biz nafaqat vatan muhofazasidan, balki hayot orzusidan ham mahrum bo'lamiz. Bugun biz – fransuzlarning mamlakati va millati jar labiga kelib qolgan. Bu chuqurga tushib ketishimizga oz qolibdi. Lekin hali ham kech emas, millat va vatanni bu halokattdan qutqarish uchun himmatimiz va sa'y-harakatimiz kerak». Yevropa olimlari millatlarining kamayishidan shu darajada qo'rqedilar. Endi Pol Demarning tadqiqotini davom etirsak, bu holatga duch kelamiz: o'tgan asrning yetmishinchasi yillariga kelib Angliyadagi aholi soni 45, 3 million, Germaniyada 76, 5 million, Fransiyada esa 53 millionni tashkil etgan. Bu raqamlarni solishtirishdan avval orada ikki marta jahon urushi bo'lib o'tganini, millionlab odamlar o'ldirilganini hisobga olishimiz kerak. Demak, keyingi 60–70 yil ichida Angliya aholisi kamayibdi, olmonlar va fransuzlar esa ko'payibdi. Lekin shunga qaramay, ularning olimlari hanuz tashvish bilan bong uradilar. Chunki ko'payish ayni shu millat vakillari hisobiga bo'lma-yapti. Ikkinci jahon urushidan keyin bu mamlakatlarga boshqa qit'alardan odamlarning ko'chib kelishi ko'paydi. Garchi millionlab osiyoliklar, afrikaliklar ham shu mamlakat fuqarosi hisobiansalar-da, ayni shu millat sha'nini belgilamaydilar. Fikrimning isboti uchun shu mamlakatlar futbol terma jamoalariga nazar tashlaylik: asl inglizlarga nisbatan kelgindi xalqlar vakilini ko'proq uchratamiz. Ilgari bu mamlakatlarning mustamlakachilari osiyolik va afrikaliklarni zo'r lab, qul qilib haydar kelgan bo'salar, endilikda bu qit'alardan yopirilib kelayotganlarning yo'lini to'solmay garanglar. Ta'bir joiz bo'lsa, qadim quyllarning avlodlari bugunga kelib quldorlar yurtini zabit etyaptilar.

Yaqinda Germaniyada chiqadigan «Velt» gazetasi o'tkazgan bir tadqiqot bilan tanishib qoldim. Bu tadqiqotda 35 yoshgacha bo'lgan nemis ayollarini ishtiroy etganlar. Muxbirlar ularga bittagina savol bilan muro-

jaat etishgan: nemis ayollari nima uchun farzand ko'rishni mumkin qadar orqaga cho'zishadi (paysalga solishadi)? Bu savol bekorga kun tartibiga qo'yilmagan. Kuzatuvlarga qaraganda, nemis ayollari keyingi yillarda birinchi farzandlarini 29 yoshga yetganlarida ko'rishar ekan. Vaholanki, o'n besh yil muqaddam bu ko'rsatkich ancha past bo'lgan. So'rovga javob bergenlarning 44 foizi er va ayollarning bir-biriga bo'lgan ishonchhsizligini va ijtimoiy-siyosiy hayotdagi bandligini asosiy sabab sifatida ko'rsatishgan. Germaniya hukumati farzand ko'rayotgan onalarning ijtimoiy himoyasini yildan-yilga kuchaytirib borishiga qaramay, ahvolning bu darajaga tushib qolishi jamiyatni tashvishga solyapti. Chunki Germaniya demografik ko'payish jihatidan dunyodagi oxirgi o'rnlardan biriga tushib qolibdi. «Nahotki, pul topishga bo'lgan qiziqish oilaviy baxtdan yuqori tursa?» «Berliner saytung» gazetasi jamiyat tashvishini shu savol orqali kun tartibiga qo'yibdi.

Yuqorida Rossiya aholisining kamayib borishidan mamlakat rahbariyatining tashvishlanayotganini bayon qilib edim. 1982-yili Latviyada bo'lganimda, shu yerlik bir yozuvchi «yaqin yuz yil ichida mening millatimdan nom-nishon qolmaydi», deb afsuslangan edi. Chindan ham o'sha paytda latviyaliklar soni bir millionni tashkil qilar, tug'ilsh darajasi esa past edi. Millatni saqlab qolish uchun har oila kamida uch farzandni dunyoga keltirishi kerak. Ikkita farzand – o'ringa o'rinn qoldi, demak. Bitta farzand – millatning keskin kamayishidan darak. Oilada farzand ko'rishni istamaslik – millatning fojiasi. Yevropa olimlari o'z millatlarining taqdiridan tashvishlanib, ko'payish jihatdan sur'ati tez millatlarda tug'ilishni kamaytirish choralarini ko'rishga harakat qiladilar. Shu niyatda turli xalqaro anjumanlarga yig'ilishib, talay xalqaro bittimlar, qarorlar imzolaydilar.

Shulardan biri ayollarning homilador bo'lislari oldini olish, abortga rasmiy ruxsat beruvchi qonunlar qabul qilishga da'vat qilish kabi urinishlardir. Bu harakatlarga Islom olami qat'iy qarshilik bildirdi. Rim papasi ham bu urinishlarni Xudoning xohishiga qarshi harakat sifatida baholadi. Zotan, xotin va farzand Xudovandi Karimning ulug'ne'matlaridan sanalgani uchun bu ne'matlarga kufr keltirmoqlikdan saqlanish shart. Xulosa chiqadiki, farzandlar balog'at yoshiga yetganida ularni uylantirish (turmushga uzatish) ota-onas zimmasidagi farz, bajarilishi shart bo'lgan vazifa. Agar ota-onas vafot etgan bo'lsa, bu farz yaqin qarindoshlar zimmasiga o'tadi. Agar ular ham bo'imsa, bu vazifani mahalla, qo'ni-qo'shnilar, do'stlar bajaradilar. Hozir ayrim ota-onalar bahona topadigan bo'lib qolganlar. «Avval o'qishini bitirib olsin», «Bir-ikki yil ishlasin»... O'qishni bitirish, ishlash orqaga surilsa zarari yo'q. Lekin uylanish – tabiiy zarurat, uni orqaga surish oila

uchun uyatli holatlarga olib kelishi mumkin. To'ysiz, nikohsiz, ota-onalrozilgisiz uylanib olayotganlar boshqalarga ibrat bo'lmaydimi?

Bir birodarimiz qiziga kelayotgan sovchilarni sababsiz qaytaraverar ekan. Aytishicha, qiziga hali mebel olmabdi. Shu qizi sevgan yigit bilan mebelsiz, eng muhimi, ota-onalrozilgisiz nikohdan o'tib olsa, kimni ayblastir kerak bo'ladi?

Oilaning barpo etilishi go'zal hodisa: to'y-u tomoshalar bilan nishonlanadi, bu kunlarga yillab tayyorgarlik ko'rildi. Barbob etilishi esa xunuk manzara, bunga ham uzoq oylar yoki yillar tayyorgarlik ko'rildi. Faqt odamning o'zi buni sezmaydi. Hech kim ozgina birga yashab, keyin ajralishib ketayin, degan maqsadda oila qurmeydi. Lekin...

Lekin nima uchun oila buziladi? Bunga aniq bir javob berish qiyin. Har bir holatda o'ziga yarasha sabab yoki bahona bo'ladi. Lekin alohida bir sabablarni umumiy tarzda birlashtirib turuvchi sabablar ham mavjudkim, shular haqida fikrlashsak.

Sir emas, oilalarning buzilishi hollari bizda ham ko'payib boryapti. Buni ayrimlar iqtisodiy qiyinchiliklar bilan bog'lashyapti. Lekin men bu fikrga qo'shilmayman. Bu fikr bizni oilaga xos bo'lgan asosiy masalalardan chalg'itishi mumkin. Yaqin tariximizda mashaqqati jihatidan g'oyat tengsiz hisobianuvchi qahatchilik, ocharchilik, qimmatchilik, urush yillari bo'lgan. Bu balo-yu ofatlar mashaqqatlarini o'z boshiaridan kechirgan otaxonlar-onaxonlar aytishsin: o'sha og'ir yillarda oilaning buzilishi bugungiday ko'p bo'lмаган-ку! Men buni o'z oilamiz misolida ham aytishim mumkin. Dadam rahmatli Marg'ilondan, ayam rahmatli Andijondan Toshkentga o'qishga kelishib, shu yerda turmush qurgan ekanlar. Besh farzand ko'rib, barchalarini o'qitganlar. Kamina beshinchi farzandman. Qariyb yigirma besh yil mobaynida bizning o'z uyimiz bo'lмаган. Ijara uylarda yashab kelganmiz. Oilaning yagona bisoti eski sandiq uydan uyga ko'chaverish natijasida shalag'i chiqib ketayozgan edi. Gilam degan matohni orzu ham qilmaganmiz. Men o'sha o'tmishni eslasam, «hammamiz ijara uylarda tug'ilganmiz», deb hazillashib qo'yaman. Holbuki, bu hazil emas, haqiqat edi. Hukumat tomonidan hovli berilib, bir uy, bir dahliz qurib, ko'chib kelganimizdan keyin ham mashaqqatlar davom etgan edi. Kuz, qish, bahor chakka o'tgan uylarda diydirab yashardik. Men bu o'rinda shunchaki xotiralarni bayon qilayotganim yo'q. Bizga o'xshab azoblanib yashagan oilalar juda ko'p edi. Lekin «qiyinchilik vajhidan oilasi buzilibdi», degan gaplarni kam eshitardik. Ota-onalarimiz qurgan oilani nima ushiab turardi? Sabr-bardoshmi? Bir qishloqda aytib berishgan edi: qiyinchilik yillari qishloq raisining uyida bitta atlas ko'ylak bilan bitta toza to'n saqlanarkan. Turmush

qurayotgan kelin va kuyov shu sarponi bir kunga olib turishar ekan. Shunday holatda oila qurganlarning nabiralari endi nikohga «Mercedes», «Limuzin»larda borishni talab qilishyapti. Mayli, borishsa borishsin. Biz farzandlarimizga qiyinchilik tilamaymiz. Bizning uyimizda gilam bo'lmasa, ularning uylari qo'sha-qo'sha gilamlar bilan to'lsin. Lekin bu moddiy ta'minot nima uchun farzandlarimizning baxtli turmush kechirishlarini ta'min eta olmayapti? Biz shu haqda ko'proq o'ylashimiz shartga o'xshab qoldi. «Kimga yaxshi kuyov uchragan bo'lsa, u odam o'g'llik bo'libdi. Kimga yaramas kuyov yo'liqqan bo'lsa, u odam qizini yo'qotibdi», deydilar. Xuddi shuni «Kimning uyiga yaxshi kelin kelsa, qizlik bo'libdi, yomon kelin kelsa o'g'lidan ajrabdi», deb izohlasak ham bo'ladi. Kelin va kuyov tanlash huquqi biz – ota-onalarda bo'laturib, nega shoshilamiz, nega o'ylamay qadam bosamiz? Yoshlarni-ku, hayotni bilmaydi, g'o'r, deymiz. O'zimiz-chi? O'zimiz ham hayotni bilmaymizmi?

Har qanday quvonchli to'y arafasida ota-onada ko'nglining bir chetida «kelinning qadami qutlug' kelarmikin, oilamizning chin a'zosi bo'lib kirib kelarmikin, mehr-muhabbatimizga yarasha oqibat bo'larmikin?» degan xavotir yashirinib yotadi. Shunday ekan, kelajakda sodir bo'lishi ehtimoli mavjud tashvishning oldini olish uchun sizlarning diqqatingizni bu masalaga ham qaratishni lozim ko'ryapman.

Yevropa mamlakatlarini hozir uchinchi jahon urushi muammosi emas, jamiyatning ichdan yemirila boshlagani ko'proq tashvishga solyapti. Oilaning mo'rtligi, arzimas kichik bir turtki bilan parchalanib ketishi – aynan jamiyatning ichdan yemirilishi, demakdir. Yoshlar oilaning muqaddas ekanini tan olmay, yengil-yelpi munosabatda bo'lishyapti. Ularning nazarida oila faqat jinsiy ehtiyojni qondirish vositasidan iborat bo'lib qolyapti. Yana takror aytamanki, ayrimlar umuman oila qurmoy yashashni ma'qul ko'rishyapti. Oila qurmoy turib bola tug'ish turlari ham ko'paydi. Xullas, hayvonot olamida uchramaydigan ahmoqona qiliqlar yigirmanchi birinchi asrning ma'naviy o'latiga aylanib boryapti. Oqibatda, bu mamlakatlarda tug'ilish kamayib, o'lim esa ko'payib, aholi soni sezilarli darajada kamayyapti.

Rossiya axborot manbayida xabar qilinishicha, yosh oilalarning salkam oltmishe foizi bir yilga bormay barbod bo'lyapti. Ayrim hududlarida bu ko'rsatkich sakson foizgacha chiqyapti.

Bir oilaning buzilishi bir xonadonning tashvishi yoki fojiasi emas. Oilani inson tanasiga o'xshatsak, tanaga kirgan kichkinagini zirapcha, isitma chiqarib, vujudni larzaga soladi. Buzilayotgan oilalarning ko'payishi sodir etilayotgan jinoyatlarning ko'payishiga sabab

bo'lyapti, deb o'ylayman. Mutaxassislarning tahiiliga ko'ra, qasddan odam o'ldirish yoki unga suiqasd qilish jinoyatining oila davrasida sodir etilishi keyingi besh yilda ko'paygan. Endi bu jinoyatlarni keltirib chiqargan sabablarga diqqat qilaylik: murosaga kelisholmaganlik oqibatidagisi – 73 foiz, mol-mulk talashishdan kelib chiqqan mojaro sababli – 13, rashk tufayli – 11, o'ch olish maqsadidagi jinoyat – 3 foizni tashkil etibdi. Endi bu jinoyatlar kimlar tomonidan sodir etilganiga qaraylik: qarindoshning-qarindoshga suiqasd qilishi, o'ldirishl – 38 foizni, ernen xotinni o'ldirishi yoki suiqasd qilishi – 33, aka-ukalarning bir-biriga qotilliklari – 10, qo'shnilar orasidagi g'avg'o tufayli ro'y bergan qotillik – 10 foizni tashkil etgan. Hayratlanarli tomoni shuki, xotinlarning erlariga suiqasd qilishlari yoki o'ldirishlari bu jinoyatlarning to'qqiz foizini tashkil etyapti!

Jinoyat kodeksiga binoan nisbatan yengilroq hisoblanuvchi, odamiylik jihatdan esa zulm deb baholanuvchi badanga qasddan og'ir yoki o'rta darajada shikast yetkazish ham, ko'cha tilida gapirilsa, ayovsiz do'pposlab urish ham keyingi besh yil ichida 1, 33 dan 1, 62 foizga ko'tarilgan. Sabablariga kelsak, avvalgilaridan o'zgacha manzarani ko'rmaymiz: oila davrasidagi do'pposlashlarning 68 foizi murosaga kelisholmaganlik oqibatida yuz bergan. Mol-mulk talashish oqibati – 17, rashk – 11, o'ch olish maqsadi 4 foizni tashkil etgan. Kim-kimni urgan: er xotinni – 35 foiz, qarindoshlar bir-birlarini – 28, qo'shnilar janjali – 18, aka-ukalar mushtlashuvi – 12, xotinning erni urishi (!) – 7 foizni tashkil etgan.

Bu raqamlarga ko'z yogurtirish bilan cheklanib qolmasligimiz kerak. Har bir foiz ortida necha-necha odamlarning ayanchli taqdirlari yotibdi. Er-xotin bir-birini, qarindosh qarindoshni do'pposlassa, o'ldirsa?! Qotil pichoqni bir necha soniyada sanchishi mumkin. Militsiya hujjatlarida «Qotillik soat 16.11 da sodir etilgan», deb qayd etiladi. Lekin bu jinoyat sodir etish harakati oilada ancha haftalar, oylar hatto yillar avval boshlangan bo'ladi-ku! Oddiy shamollash asoratiga e'tibor bermaslik natijasida vafot etgan odamining o'limiga kim aybdor? Bitta aksirish bilan boshlangan xastalik oylar va yillar davom etadi-ku!

Shu jinoyatlarning oldini olish mumkinmidi? Mumkin edi!

Bizda shu kunlarda ikki xil nikoh mavjud. Biri davlat tomonidan rasmiylashtiriladi. Nikohning muqaddasligini o'zi ham his eta olmagan, hali hayot tajribasiga ega bo'limgan go'zal xonimlar ikki-uch daqiqaning ichida ishlarini bajaradilar. Diniy nikohimiz ham undan qolishmaydi Domlaning qisqagini savol-javobi bilan xutbasi taxminan shuncha vaqt oladi. Duo qiladi-yu o'ziga atalgan tugunni qo'tiqlab, jo'nab qoladi. Nikoh o'qiyotgan domlamiz muqaddas va

muazzam saroy poydevorini qo'yishga vosita bo'layotganlarini o'zlarini ham his etmaydilar. Nikohlangan ayrim yoshlari iymon kalimasini ham bilmaydilar. Islomdagi nikoh va oilaning muqaddasligi nimalardan iborat ekanini tasavvur ham qila olmaydilar. Ko'plarining fikricha, nikoh jinsiy aloqaga ruxsatdan iboratdir. Jinsiy aloqaning ijozat etilgan va man qilingan jihatlari mavjudligini bilmaydilar, tarbiya beruvchi otalari ham bundan bexabar bo'lsalar, ehtimol. Xabardor bo'lgan taqdirlarida ham o'gil bilan bu mavzuda suhbat qurish odati bizlarda yo'qkim, bu afsusli holdir. Islom ilmidan oz bo'lsa-da xabari bor domla nikoh chog'ida Qur'on oyatlari asosida bu xususda ma'lumot berib qo'yishi shart, deb o'layman. Chunki G'arbning behayo filmlarini ko'rayotgan yoshlarning ayrimlari jufti halollaridan o'sha kinoda ko'rganlariga o'xshash aloqani talab qiladilar. Bunday aloqani o'zi uchun sharmandalik deb bilgan kelinlarning uylariga qaytib ketib qolish holatlari ham uchrab turibdi. Ketib qolmagan taqdirlarida ham, kuyov bolaning tashqaridan nafsi qondirishga urinishi boshlanib qolyapti. Bizning yosh oilalarimizga G'arbdan shunday balolar daf qilyaptiki, biz kattalar g'ofil bo'lmaylik. Bu o'rinda, otaning o'g'liga nasihat muhim. Shu bois, muhtaram dadajonlar, bu mavzuda so'z ochish uyat yoki odobdan emas, degan istiholaga bormang. To'g'ri, siz daf'atan «sen shunday behayolik qilayotgan emishsan», deya olmaysiz. Bunga asosingiz yo'q. Keliningiz hech qachon sizga shikoyat qilmaydi. Agar shunday holatlar yuz berayotgan bo'lsa, u onasiga aytishi va qudalar orqali norozilik, hatto janjal ko'rinishida ma'lum bo'lishi mumkin. Lekin bunday hodisa yuz berishini kutib o'tirish shart emas. O'g'lingiz bunday behayolikdan uzoq bo'lsa ham, umumiylar tarzda «ba'zilar kinoda ko'rganlarini xotinidan talab qilar ekan, bu gunoh hisoblanadi» qabilida, eslatma tarzida aytib qo'yilsa zarar qilmaydi.

Nikoh o'qiyotgan domlamiz yoshlarga taloqning ma'nosini ham anglatib qo'yishlari kerak. Nikoh o'qishdan oldin domla «mahrni tayyorlab qo'yanmisiz?», deb so'rassa, kuyov bola «Mahrni ham, taloqni ham tappa-tayyor qilib, qotirib qo'yanman!», debdi. Bunga nima deysiz?! Ko'pchilik taloqning ma'nosini bilmay yashaydi va kunlarning birida g'azablanib, «uch taloqsan!» deb yuboradi. Shu birlig'iz hukm bilan oila buziladi. Keyin yarashmoqchi bo'lib borishsa, domlamiz «uch taloq» debsiz, qayta nikohlanmaydi, deb qattiq turib oladilar. Bu masalada ozgina mulhazamiz bor: bu oila shar'iy hukmlar asosida yashamadi, shariat nimaligini bilmaydi, shuning barobarida er ham, xotin ham taloq tushunchasidan bexabar. Erning bilgani: «uch taloqsan, uyingga jo'na!». Xotin ham bitta bo'g'chasini tugib, bolasini

yetaklab, yig'i-sig'i bilan otasinikiga qaytaveradi. Ularda «idda», «mahr» degan tushuncha ham yo'q.

Agar oila buzilsa, birinchi galda xotinni ayblashga ko'nikib qolganmiz. Qaysidir birodarimizning ajralishganini eshitsak, «xotini yomondir-da» deb qo'yamiz. Kamdan-kam hollarda «o'zi yomon-da» deymiz. Oila buzila boshlayotganini eshitsak, «er-xotinning orasiga ahmoq odam tushadi», deb o'zimizni olib qochamiz. Ardoqli otalar va onalar, bu ta'nani noo'rin deb bilasizmi? Unda eslab ko'raylik-chi, qaysi oilani o'nglab qo'yishga harakat qildik? «Battar bo'lmaydimi!» – ba'zan shu to'xtamga ham kelamiz. Axloqqa doir ko'p kitoblar ko'risha ga to'g'ri keldi. Oilaning buzilishi masalasi ko'rilganda ularda ham asosiy ayb xotinlar zimmasiga yuklanadi. Nahotki, erkaklar farishta kabi beayb bo'salar? Kunda mast-alast yursa ham «er yaxshi». Xotini ni do'pposlasa ham «er yaxshi» – xotin yaxshi bo'lsa kaltak yermidi! Xotini topib kelganinisovursa ham «er yaxshi». Yaxshi... yaxshi... ming marta yaxshi! Hatto oilasiga xiyonat qilib, zino ustida qo'lga tushsa ham «er yaxshi». «Ha, endi yigitchilikda shunaqa sho'xlik bo'lib turadi -dal!» deb qo'ya qoladilar. Hech mahal «Alloh zinoni harom qilgan edi, bu gunohi uchun jazolanishi kerak» demaymiz.

Oilaga rahbar qilib belgilangan erkakning zimmasiga moddiy ta'minot va jismoniy himoyadan tashqari xotiniga adolatl bo'lish, uning haqiga rioya qilish mas'uliyati ham yuklangan. Xotin kechki ovqatni pishirib qo'yib, erning kelishini kutadi, er ishi ko'pligi bahona, buzuqlikda yurmasa ham, oshnalari bilan choyxonada palovxonato'ra bilan tillashadilar. Nima deymiz, bu adolatdanmi? Er oilada hukmron ekanligini yaxshi anglaydi, hukmron martabasida turib, xotiniga faqat qo'pol muomala qiladi. Xotinning shirin so'z eshitishga haqi yo'qmi? Nima bo'lganda ham «Qars ikki qo'ldan chiqadi», degan gap bor. Agar oila buzilish jari yoqasiga kelib qolsa, aybni har ikki tomondan izlash kerak. Shunda oilani saqlab qolish imkon kengayadi. Agar ayb blr tomonga ag'darilaversa, tarozining bir pallasi dosh berolmay qolishi mumkin.

Ma'lumki, turli sabablarga ko'ra erda xotiniga nisbatan ko'ngilsizlik, hatto nafrat paydo bo'lishi mumkin. Natijada er xotinidan ajralmoqchi yoki undan yuz o'girib, taloq ham qilmay, muomala ham qilmay tashlab qo'ymoqchi. Xotin eridan ajrashni xohlamassa, yarashishga urinadi. Erning nafratiga yoki yuz o'girishiga sabab bo'lgan ishlarni bartaraf etish bilan uni rozi qilib, ajralmay qolishga tirishadi. Er o'z mas'uliyatiga, xotin o'z mas'uliyatiga teng javobgarligini his etish kerak. Teng huquqlilik shundan iborat. Er bilan teppa-teng gap tlashish, teppa-teng olishish – tenghuquqlilik emas, nodonlik. Yengil vazndagi bokschi hech mahal og'ir vazndagi bokschi bilan olishmaydi. Oilada ham mana shu qoidaga amal qilinsa yaxshi.

Nikoh er va xotinning hayotda sherik bo'lishlari xususidagi ahd-paymondir. Ahd-paymon va sheriklik turli soha vakillarida ham uchraydi. Aytaylik, hunarmandchilikda, tijoratda, ziroatda... Agar sheriklar ahdlariga vafo qilsalar, xayrli ne'matlarga ega bo'ladi. Oraga xiyonat, g'araz yoki ta'ma aralashsa ishlaridan baraka ketadi. Har ikki tomon ham zarar ko'radi. Nikoh bilan bog'langan oila ham shunga o'xshashdir. Er ham, xotin ham ahdiga vafo qilsa, oilada baraka bo'ladi va bunday oilani biz «farishtali xonadon» deb sifatlaymiz. Urush-janjaldan bo'shamagan oilani esa «shayton vasvasasidagi xonadon», deb ta'riflaymiz. Agar oiladagi nafrat o'ti mehr va muhabbat gulini so'ndiradigan darajaga yetsa, nikoh – dastlabki ahd-paymon bekor qilinadi va bu bitim shariat tilida «taloq» deb ataladi. Taloq xususida qisman so'zlagan edik, yana mavzuga qaytishga hojat sezildi. To'g'ri, oiladagi janjal toqat qilib bo'lmas darajaga yetgandan so'ng orada taloq bo'lmasa, arning ham xotinning ham butun umri g'am va qayg'uga sarf bo'lib qoladi. Islom dinida taloq er va xotinni shunday balodan asrash uchun qo'llaniladi. Ba'zan shunday bo'ladi: xotinning niyati yaxshi. Nodonligi yoki tajribasizligi, qaysarligi yoki uquvsizligi tufayli uy ishiaridami yo bola tarbiyasidami yoki eriga munosabatidami xato-kamchiliklarga yo'l qo'yadi. Bunday ayollarni kechirish, ularga marhamat ko'rsatish kerak bo'ladi. Lekin xotin eriga adovat va xusumatini doimiy ravishda kuchaytirib boraversa-chi? Bu holatda ham darrov taloq berilmaydi. Bu xususda Alloh buyuradiki: «...avvalo ularga pand-nasihat qilinglar, so'ng (ya'ni nasihat kor qilmasa) ularni yotoqlarda tark qilingiz (ular bilan bir joyda yotmang, yaqinlashmang), so'ngra (shunda ham sizga bo'y sunmasalar) uringlar! Ammo sizga itoat etsalar, ularga qarshi boshqa yo'l axtarmanglar. Albatta, Alloh eng Yuksak va Buyuk bo'lgan Zotdir» («Niso» surasidan). Endi «Tafsiri hilol» yordamida mazkur oyat mag'zini tushunishga urimib ko'raylik: demak, xotin tomonidan oilaning yo er-xotinning tinch-totuvligiga raxna soladigan biron holat sodir bo'lsa, arning vazifasi birinchi galda nasihat qilib, to'g'ri yo'nga da'vat etishi lozim ekan. Ayollarning ko'ngillari tabiatan yumshoq va ehtirosli bo'ladi. Ko'pincha ma'qul so'zlar va do'stona o'gitlardan ayollar ta'sirlanib, yomon ishiardan va amallaridan qaytadilar. Lekin nasihatlar foyda bermasa-chi? Unda jazo sifatida o'rnini boshqa qilib, unga ikki-uch kecha yaqinlashmaydi va shu harakati bilan qattiq noroziligini bildiradi. Aqli bor xotin bu holatni qat'iy ogohiantirish o'rnida qabul qiladi. Chunki ikki-uch kun o'rnini bo'lak qilgan er, oqibatda butunlay ajrashib ketishi ham mumkin. Demak, bu oddiy araz emas, ajralish ehtimolidan ogohlantirish. Endi dili qotib qolgan ayolga bu vosita ham ta'sir etmadi. U

vaqtida xotinni **qattiq ozor bermaslik sharti bilan** urish joizdir. Har kim anglashi zarurki, xotin rohatlanish uchun urilmaydi, balki uni to'g'ri yo'nga solish maqsadidagina qo'l ko'tarishga ijozat beriladi. Lekin tabiiyki, erga itoat etishni o'zi uchun burch deb bilgan ayol va komil vijdon egasi bo'lgan er bu oxirgi choraga yetib kelmaydilar. «Urib, dabdala qilaman», degan fikrdan er nari bo'lishi kerak. Unga hech kim xotinini dabdala qilishga ijozat bermagan. (Xotinni urish faqat bizda emas, taraqqiy etgan mamlakatlarda ham bor ekan. Yaqinda Yevropaning bir necha mamlakatida xotinini urganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortish haqida qonunlar qabul qilindi.) Payg'ambarimiz (s.a.v.): «Agarda xotinlaringiz shar'iy va savob ishlarda sizlarga bo'yusunmasalar, ularni **majruh qilmasdan va ko'kartirmasdan, qattiq ozor bermasdan** uringlar», deganlar.

Xotin bu choralardan keyin bema'ni harakatidan tiyilsa, er boshqa bahona qidirmasligi, haddidan oshmasligi kerak bo'ladi. Erkak bo'lganidan mag'rurlanib, asossiz gumonlarga borib, ayoliga zulm va jafo qilishi man etiladi. Asossiz jafo qilar ekan, jabr chekkan ayolning o'chini Alloh oladi. Ba'zi erlar xotinlarini tez-tez uradilar va bu harakatlarini oyat hukmi bilan izohlaydilar. O'tmishda ham shunday holatlar uchrab turgan ekan. Ustoz Abdurauf Fitrat bu haqda 1914-yilda shunday yozgan edilar:

*«Niso» surasidagi o'ttiz to'rtinchı va o'ttiz beshinchı oyatlar tarjimasi va izohi bilan mashg'ul bo'lib o'tirganimda bir do'stim muloqot uchun keldi. Men shu mavzuda muloqot qilmoqni orziqib kutar edim. Shu masalani uning huzurida bayon qilib, oyatni o'qib berdim. Ukulib ayt-di: «Ey, Abdurauf, xotinlarni urush va haqoratlash biz buxoroliklarni umumiyl odatlarimizdir. Lekin bugungacha bu yaramas harakatimiz shariatga muvofiq ekanini bilmasdik. Shukrkim, bugun sen buning mumkin ekanini tushuntirding. Insha Alloh bundan keyin xotinlarimizni ko'proq va yaxshiroq uramiz». Dedin: «Azizim! Masalani to'g'ri tushuntira olmadim, shekilli!? Islom dini ayollarni urishni man qiladi, balki erkaklarga xotinlaringizga marhamat va murosa-yu madora qilib, hurmat qilinglar deb amr qilgan. Yuqorida men bu masalani bayon qilgan edim. Lekin senga bayon qilgan bu masala alohidadir. Faraz qilaylikki, bir yomon xislatli va badaxloq ayol bor. Bechora er xotinining unga adovati borligini bilib, uning halovatini buzayotganini tushuntiradi. Xotin quloq solmaydi. Ikki-uch kun xotinidan uzoqlashadi. Xotin shunda ham xulosa chiqara olmaydi. Shunda siz ham bilasizki, arning xotiniga taloq berishdan boshqa iloji qolmaydi. Biroq Islom dini taloqni man qilmoqchi bo'lib, erga: «Taloq berishga shoshilmagin», deb amr qiladi. Xotinning a'zolarini mayib qilmay va lat bermay uni **ozgina***

urgin, zora yomon ishdan tavba qilsa va munosabati o'zgarsa. Mening izohimdan bildingki, Qur'on hukmi **maslahat yuzasidan** bo'lib, ahli Islom oilalari uchun, xususan, musulmon ayollariga buyuk marhamatdir. Men bu shaxsiy suhbatni shuning uchun yozdimki, boshqalar ham mening bayonotimni shu do'stimga o'xshab tushunib, xotinlarini urish uchun bahona qilib olmasinlar».

Yuz yil avval bayon etilgan bu fikr haligacha qadrini yo'qotmagan va Qur'on hukmini noto'g'ri anglab yurganlarga hali ham ibrattdir.

Er oilani saqlab qolishning barcha choralarini ko'rdi, ammo foydasi bo'lindi, birga yashashning sira iloji qolmadi. U holda, nachora, ajralishsim, taloqqa ruxsat beriladi. Ammo zaruratsiz, balki nafs havosining taqozosi bilan taloq berilsa, albatta, gunoh va haromdir, gunohkor esa, shubhasiz, jazosini oladi. Demak, taloqqa ijozat bor. Lekin Islom dinida xush yoqmaydigan muboh (mumkin) amallardan hisoblanadi. Bu haqda Ibn Umardan (r.a.) rivoyat qilingan hadisda Nabiy (s.a.v.) marhamat qiladilar: «Alloh oldida eng yomon muboh – taloqdir».

Ba'zan oiladagi yomon sharoit, erning zulmi va boshqa qabih odatlari xotinning sillasini quritadi va uning o'zi eridan taloq talab qiladi. Bu jarayon tez bo'lmaydi. Har qanday ayol avvaliga sabr qiladi. Ehtimol, yillar bo'yи bardosh berar. Oxiri sabr-bardosh to'g'oni o'pirilish darajasiga kelgach, taloq so'raydi. Lekin uning talablari ham asosli bo'lishi kerak. Birorta mish-mish yoki gumonlarga ishonib yoki boshqa erkakka ko'ngil qo'ygani sababli o'z eri bilan ajrashishni qasd qilmasligi kerak.

Ayrim singillarimiz ota-onalarining xohishi bilan o'zları ko'ngil qo'yaman yigitga turmushga chiqadilar. Oilada keyinroq boshianadigan kelishmovchiliklar zaminida xotinning aynan shu ko'ngilsizligi yotadi. Ayrim ayo'llar shu ko'ngilsizlik sababli xiyonat ko'chasiga ham kirib qoladilar. Ana shundaylarga soliha bir ayolning gaplarini eslatmoqchimiz.

Rivoyat. Hakimlardan biri yosh va go'zal bir ayolni imtihon etish uchun bunday debdilar:

– Senday go'zal bir ayolning shunday xunuk eri bo'lishi yaxshi emas.

Bu go'zalning eri chindan ham xunuk, bu ham kamlik qilganday hamisha kir yuradigan, noxush odam edi. Go'zal xotin ulamonning gapiga bu go'zal javobni berdi:

– Ey, Hakim! Siz ko'p yanglish so'zladingiz! Gapingiz to'g'ri emas. Bunday so'zlarni sizday odamdan eshitib ko'p ranjidim. Chunki erimning Alloh Taolo oldida bir savobi borligidan bo'lsa kerak, meni ul savobga nisbatan bir mukofot o'laroq nasib etgandir. Balki men biror ish qilgan bo'lishim mumkin. Haq Taolo bu gunohimning jazosi sifatida meni unga bergandir. Janobi Haqning bergen taqdiriga rozi bo'lish kerak.

Bu javobdan mammun bo'lgan ul olim go'zal ayolga debdi:

– Bolajonim, men seni e'tiqodli va aqlli bir ayol ekanligingni sezgan edim. Shuning uchun imtihon qilib ko'rayin, degan edim. Qizim, ayollar da jannatga kirish uchun eng buyuk nishon, alomat – erlarining yomon fe'llariga sabr qilmoqdir. Bu sabr ularni jannatga olib boradi. Jannatiy soliha ayolning nishoni va alomati eriga itoat etmog'i, erining xotirini xush tutishl, eri yo'qligida xayr-duo etmog'i va erining mol-mulkini saqlab, ehtiyyot qilmog'i kabi xususiyatlardan iboratdir. Mening bu aytganlarim soliha ayolning jannatga kirishi uchun bir nishondir.

Er-xotinning ajrashi bиргина oilaga xos masala emas. Oilaning buzilishiga jamiyat befarq qarab turolmaydi. Har tomonidan oilani saqlab qolishga urinishilar bo'ladi. Shu o'rinda er-xotinning janjali dan o'zlarini olib qochuvchilarga bu amrni eslatib o'tishimiz joiz: «Agar er-xotinning oralari buzilib ketishidan qo'rq sangizlar, ernen urug'-aymog'idan bir hakam, xotinning urug'-aymog'idan bir hakam chaqiringiz» («Niso» surasidan). Bu oyati karimada gap ham er, ham xotin tomonidan kelishmovchilik chiqqan paytida ko'rila digan chora haqida ketyapti. Shunday holat yuzaga keldiki, endi oilaning sirini tashqariga chiqarmasdan hal etishning iloji yo'q. Endi boshqalarning aralashuvi bilan oilani saqlab qolish choralar ko'rili shart. Er o'zi rozi bo'lgan qarindoshlaridan, xotin ham o'zi rozi bo'lgan qarindoshlaridan hakam tayin etadi. Agar oila hali yosh bo'lsa, bu vazifani ota-onalar bajarishadi. Mufassirlar bu o'rinda «o'zi rozi bo'lgan» deb alohida ta'kid etishadi. Bunga sabab ular tayin etgan hakamlar da'volarni eshitib, shunchaki nasihat qilib qo'yish bilan cheklanishmaydi. Ular hukm ham chiqaradilar va er ham, xotin ham ularning hukmiga rozi bo'lishlari kerak. Hakamlar tanlanganida aqllari, turmushning past-u balandidan o'tib kelgan tajribalari inobatga olinadi. Eng muhimi, har ikki tomonning hakami adolatli hukm chiqarishga harakat qilishlari kerak bo'ladi. Hakamlarning asosiy vazifasi er-u xotin orasini isloh qilishdir. Shuning uchun ham oyati karimada «agar ular isloh qilishni istasalar», deb ularga islohchilik nisbati berilyapti. Ayrim ulamolar «Hakamlarga faqat yarashtirish – isloh huquqi berilgan», deydilar. Yana ayrimlari «Isloh qilishning iloji yo'qligiga amin bo'lishsa, er-u xotinni ajratib qo'ysalar ham haqlari bor, shuningdek, ular tegishli jazo choralarini, mol-u mulkka oid masalalarni ham hal qilishadi», deydilar. Albatta, hakamlar o'zlarining insoniy cheklangan ilmlari va imkoniyatlari doirasida hukm chiqaradilar. Hakamlikka nomzod mo'ljallanganida bular ham e'tiborga olinmog'i shart. Er yoki xotin tomon hakamlikka qarindoshiaridan birlarini tanlashgach, unga ajralishga sabab bo'layotgan hodisa yoki gapni bayon qila boshlay-

dilar. Shubhasizki, mag'zava qarshi tomonga ag'dariladi. Hakamlarni qiyin ahvolga solib qo'yadigan holat ham aynan shunda. Hakam donishmand bo'lsa, aytilganlarning mag'zini chaqib ko'radi, mantiq tarozisiga solib chamalaydi. Aravani quruq olib qochadiganlardan bo'lsa, qarshi tomonni ayblastidan bo'shamaydi. Ba'zan bir-biriga mutlaqo zid ravishda fikrlaydigan hakamlar uchrashib qoladilarki, yarashishga umid qilib o'tirgan er-xotin oqibatda tamoman teskari bo'lib ketadilar. Shunday voqealardan birini keltiramiz.

Voqea. Yosh oila yarim yil ichida buzilish jari yoqasiga kelib qoldi. Kuyov bola ajralishga asosiy sabab deb kelinning kiyinish madaniyatini ko'rsatadi. Ya'ni kelin shim kiyarkan, ernen o'ranish haqidagi talabini rad etarkan. Bir qaraganda talab to'g'ri. Xotin er xohlaganday kiyinib yurishi lozim. Chunki xotin bиринчи galda eriga chiroyli va yoqimli ko'rinish harakatida bo'lishi kerak. Bizda ko'pincha teskari holat kuzatiladi: ayollarimiz uyda o'zlariga qaramaydilar, ko'chaga chiqadigan bo'lalar pardoz-andozni boshiab yuboradilar. Xullas, yigit tomon uning talablarini mutlaqo haq deb turibdi. Kelin tomondan tayinlangan hakam ellik yoshiardagi gapga chechan ayol zamonaviy tarzda kiyangan. Yoshiga yarashmasa ham shim kiygan, boshda ro'mol yo'q. U shubhasizki, o'z dunyoqarashi asosida kelinni himoya qiladi. Kuyov tomonni feodallikda ayblaydi. «Shu qiz bиринчи uchrashuvga chiqqanida ham shim kiyib olgan edi, o'shanda nima uchun indamadingiz?», deb kuyovga savol beradi. Kuyov «keyinroq to'g'ri yo'lga solib olishga umid qilgani»ni aytadi. Durust, kuyovning shunday yaxshi niyati bor ekan. Ammo bir odamni o'zgartirish uchun yarim yil kifoya qilarmikin? So'fi Ollohyor aytmoqchi:

*Zamona xotununi yo'lga solmoq
Erur oson ul ishdin jang qilmoq...*

Deyilmoqchiki, bu zamonda xotinlarni to'g'ri yo'lga solmoq bir qal'ani jang qilib olmoqdan mushkuldir.

Bu sharoitdag'i ikki hakam go'yo suv bilan olov kabi edi. Er-xotin chetda qolib ular o'zaro dahanaki jangni boshlab yuborishdi. Bu jangda hech kim g'olib kelmadi, oila barbod bo'ldi, xolos. Demoqchimizki, hakamlikka gapga chechanlarni emas, sermulohaza, dono odamlarni tanlash kerak.

Shu xususda yana bir voqea. Er xotinini buzuqlikda ayblab ajrashmoqchi. Aqli odam birovning gapi yoki gumon bilan o'z ayolini bunday ayblamaydi. Zino ustida ushlasagina, bu holni guvohlar tasdiq etsagina – da'vosи o'rinli bo'ladi. Ajrashmoqchi bo'layotgan er aybiaydi, xotini bu aybni rad etib, qasam ichadi, ayni choqda erini

tuhmatda ayblaydi. Hakamlar ishtirokidagi munozara uzoq davom etadi. Shunda mahallaning dono oqsoqoli hisoblangan hakamlardan biri erni tashqariga imlab chaqiradi-da, nimadir deydi. Er tashqarida biroz o'ylanib turgach, iziga qaytib, xotini bilan yarashajagini ma'lum qiladi. Bu hol ko'pchilikni ajablantiradi, oqsoqoldan: «Yigitga nima devdingiz?», deb qiziqishadi. Ammo oqsoqol oradagi sirni ochmaydi. Oradan ko'p yillar o'tdi, oila tinch-totuv yashadi, farzandlar ko'rdi. To'ylar qilishdi. Ajrashmoqchi bo'lgan o'sha er avtomobil halokatida jon bergandan keyin, bir kuni otaxon menga sirni ochdilar. Erni fikrdan qaytargan gap bunday ekan: «O'g'lim, bu xotinni qo'ysang, endi baribir senga bokira qiz tegmaydi. Bitta yoki ikkita erdan chiqqan xotinga uylanasan. Ehtimol, sen uylanadigan xotin erdan chiqqanidan keyin chakki yurib, yana qancha erkaklarni ko'rgandir. Sen «xotinim bitta odam bilan yuradi», deb gumon qilyapsan. Gumoning to'g'ri chiqqanda ham shu xotining keyin keladiganidan pokizaroq emasmi? Undan ko'ra gumonni boshingdan chiqarib tashia. Xotiningning chin so'ziga ishon. Xudo ham shunga buyuradi».

Otaxonning donoligi shundaki, bu gapni ko'pchilikning orasida aytganida er qulq solmagan bo'lardi. Aksincha «Hali qarab turasiz, onasi o'pmagan qizga uylanaman!», deb ko'kragiga urgan bo'lardi.

Har bir oilada o'zaro rashk bo'ladi. Aslida rashkning bo'lgani ham yaxshi. Chunki ulug'larimizdan So'fi Ollohyor aytmoqchi:

*Jami' jonvorlar tushsa ko'zga,
Hamiyyatlik bo'lur to'ng'izdin o'zga.*

Deyilmoqchiki, barcha hayvonlarda ham rashk bor, faqat to'ng'izda yo'q, modasini qizg'anmaydi.

*Taajjub fitnalikdur bu zamona
Tushubdur erlar ahvoli yamona.*

Deyilmoqchiki, ajab fitnalar ko'pdır bu zamonda. Erlar o'zlarini yomon ahvolga solganlar. Ya'ni ularda g'ayrat va rashkdan asar ham qolmay, xotinlarini bozorlarga pardasiz yuborurlar. Xotinini sira rashk qilmaydigan, bila turib begona erkakdan qizg'anmaydigan erni «dayus» deydilar. Boshqacha aystsak, o'z xotiniga qo'shmachilik qiluvchi erkak dayusdir. Jannatga kirmaydigan uch toifadan biri, deb aynan shu dayus, bilib turib xotinini yomon yo'lga kirishiga yo'l qo'ygan erkak aytildi.

Agar rashk butunlay bo'lmasa, erkak to'ng'iztabiatli hisoblanarkan. Biroq rashk o'ti haddan ziyod alanga olsa, iliatga aylanadi. Er xotining yoki xotin arning har bir qadamini kuzataversa, orada ishonch yo'qoladi. Ishonch yo'qolgan uydan fayz ketadi. Shu tufayli arzimagan narsadan janjal chiqaveradi. «Boshqasini topganga o'xshaysiz-da, mening hamma ishlarim ko'zingizga yomon ko'rinish ketyapti», deydi xotin. «Bitta-yarimta xushtoring bormi, pardozlaring boshqacha bo'lib ketyapti», deydi er. Qarabsizki, yaxshilikka xizmat qilishi kerak bo'lgan rashk oilani buzishga olib keladi.

«Agar sen xotiningga rashklik qilmasang, u senga samimiyat bila munosabatda bo'lur. U senga ota-onang va farzandingdin ham mushfiqroq bo'lur va senga undin do'stroq kishi topilmas. Agar unga g'ayrat ko'rguzsang, senga ming dushmandin dushmanroq bo'lur va begona dushmandin hazar qilsa bo'lur, lekin undin hazar qilib bo'lmas». Kaykovusning bu pandi rashkni me'yordan oshirib yuboradiganlarga ibrat bo'lishi lozim. Agar er xotiniga rashkni oshirib, uni ayblayvermasa, xotin unga o'z ota-onasidan ham mehribonroq bo'lar ekan. Me'yordan oshsa, dushmanidan ham battarroq dushmaniga aylanar ekan.

Bir oilaning buzilishiga sabab bo'lgan voqeani aytib berishgan edi. Uyga arning do'sti mehmon bo'lib kelgan. Xotin xizmatda. Erning ko'zi poyabzallarga tushadi. Qarasaki, mehmonning tuflisi yonida xotining kalishi turibdi. Xotinini chaqiradi: «Nega kalishing uning tuflisi yonida turadi?» Xotin, turgan gapki, bunga e'tibor bermagan. Shunda er boshqacharoq da'vo qiladi: «Nima uchun sening kalishing uning tuflisiga kulib qarayapti!». Bu holat sizga tentaknamo bo'lib tuyulyapti, a? Albatta, bu ahmoqona rashkning ko'rinishi. Shunga o'xshash voqealar takrorlanaver-gach, xotin ikki bolasini olib ajralib ketishga majbur bo'ldi. Shundan so'ng o'sha rashkchi yana bir necha marta uylandi. Oxiri og'ir kasalga chalingach, so'nggi xotini uni qariyalar uyiga topshiribdi. Bundan xabar topgan o'g'llari otalarini uylariga olib kelib parvarish qilishibdi. Onalari bunga monelik qilmabdi. Ikki dunyo saodatiga yetuvchi xotin va farzandlar shunday bo'lishadi!

Oilada do'stning o'rni masalasi ham muhimdir. Do'stlik tarixi er xotin tarixidan avvalroq boshlangan, ma'lum sinovlardan o'tgan bo'la-di. Ayrim yigitlarning do'stligi bog'cha yoshidan boshlangan, ba'zilariniki institutdan. Yigit oila qurgach, do'stlardan biroz uzoqlashishi mumkin, ammo butunlay uzilib ketmaydi. Ayrim do'stlarning to'ydan keyin ham avvalgiday serqatnov bo'lishlarini kuzatamiz. Ayrimlari esa do'stining ahli ayoliga nomahram ekanliklarini anglab, bu xonadonga tez-tez kelishdan o'zlarini tiya boshlaydilar. Aqli do'st deganda biz shundaylarni tushunamiz. To'g'ri, nomahramlik nimaligini bilmay-

digan serqatnov do'st ko'nglida shumlik yo'qdir, qalbi tozadir. Do'stining xotinini o'z singlisiday ko'rар. Ammo orada shayton bor, bu bir. Yana atrofdagilarning turli gumonlarga yoki ig'volarga asoslangan gap tarqatishlari bor. Ana shu ig'vo gaplar bir kunmas bir kun erga ta'sir qilib, yomon oqibatlarga olib kelishi tabiiy. Do'stlar birin-ketin oila qura boshlashgach, ayollarini ham yaqinlashtirish maqsadida «ulfat» tashkil qiladilar. Ayrimlar ayollar uchun alohida «ulfat» tashkil etsalar, ba'zilar juft-juft bo'lib o'tirishni ma'qul ko'radilar. Mana shu ikkinchi holatda ko'p fitnalar tug'iladi. Ayollar, avvalo, bir-birlarini sinchkovlik bilan kuzatadilar, shuning barobarida yigitlar ham e'tiborlaridan chetda qolmaydi. Yangi tanishgan yosh juvonlar orasida iboli, hayolilari ham, sho'x, yoki odobsizlari ham bo'ladi. Yigitlar bilan baravar askiya aytishadiganlarni ham uchratamiz. Demak, davrada turli fe'l-atvorli ayollar to'planishgan ekan, turli qiliqlar ham yuzaga chiqaveradi. Yigitlar orasida ham do'stining xotiniga ko'ngli sus ketuvchilar topilmaydi, deysizmi? Shunday «ulfatlar» sharofati bilan buzilgan oilalarni kuzatganmiz. So'fi Ollohyor yozadilarkim:

*O'shal xotunki, nomahram nazardur
Agar shams-u qamardur mochayi xardur.*

Deyilmoqchiki: xotin begona erlarga qaraguvchi bo'lsa, garchi o'zi oydek, quyoshdek go'zal bo'lsa-da, uni urg'ochi eshak, demoq lozim.

Yaqinda noxush voqeaga guvoh bo'ldim. Qashqadaryolik yosh olim yigitning oilasi barbod bo'libdi. Qashqadaryodan kelib Toshkentda yashayotgan bu oilaning buzilishiga olim ukamizning oila xususidagi tushunchasi yetarli emasligi, erving vazifasi, burchi, mas'uliyatini lozim darajada his qilmasligi sabab bo'lgan. Ikki xonali uyda do'stining ham yashashini xotini ma'qullamagan. Bu oilani saqlab qolish uchun ko'pchilik – ota-onalari ham, yigit xizmat qiladigan institut jamoasi ham, Qashqadaryodagi turli tashkilotlar ham g'amxo'rlik bilan harakat qilibdilar. Er xotinining haqli talabini tu-shunishni istamasa, nachora?!

Tilimizda hamonki «yomon xotin» degan ibora mavjud ekan, demak, hayotda ham shundaylari bor ekan. Lekin biz «yomon xulqli xotin» deb izoh bersak to'g'riroq bo'lar. Yomon yoki yaxshi xotin degan tushunchalar ham nisbiydir. Ma'lum bir xotin ma'lum oila uchun yomon yoki yaxshi tuyulishi mumkin. Shuning uchun uzil-kesil xullosa chiqarishga shoshilmaslik kerak. Xotinning yomonligi kimlarga nisbatan bo'lishi mumkin?

- xotin er uchun yomon;
- xotin qaynona uchun yomon;

- xotin qo'shnilar uchun yomon;
- xotin arning qarindoshlari uchun yomon;
- xotin hamkasblari uchun yomon.

Nima uchun?

- erini hurmat qilmaydi, huda-behudaga janjal chiqaradi, rashk qiladi...
- qaynonasini mensimaydi, aytgan ishiarini vaqtida bajarmaydi, eriga yomonlaydi...
- qo'shnilarini g'iybat qiladi, bir-biriga gap tashiydi, xasislik qiladi...
- qarindoshlarining mehmon bo'lib kelishini xohiamaydi, ular kelganda terslik qiladi...
- hamkasblarini g'iybat qiladi, boshliqqa kirib chaqadi...

Xotin eri bilan chiqishmasligi mumkin, ammo qaynona-qaynotasi, qaynsingillari bilan munosabati yaxshi. Bu masalani hal etish uncha qiyin emasdek tuyuladi. Qaynona-qaynota kelin tomon bo'lib, o'g'ilni tarbiya etishga urinishadi. Agar arning ko'ngli ko'chadagi jononda bo'lsa, uni qaytarish ancha qiyin. Xotindan birinchi galda sabr etish talab qilinadi. Er-xotin baxtli yashashlari uchun bir qoidaga qattiq amal qilsalar, olam – guliston! Bu qoidaning nomi – **bitta gapdan qolish!** Ha, aynan shunday. Xo'sh, kim bitta gapdan qolishi kerak? Birinchi galda xotin. Eri gaq qaytarib, baxtli bo'lgan xotinni tarixa – ming yillardan beri hech kim uchratmagan, bundan keyin ham uchratmasligi tayin. Er ham bitta gapdan qolishga majbur. Ehtimol, xotin bitta gapdan qolgan mahalda er ikkita, ba'zan uchta gapdan qolsa o'zi uchun ham yaxshi. Lekin xotin javrayversa-yu u indamay o'tiraversa, yaxshilik bo'lmaydi. Vaqt kelganda qaynonalar ham bitta gapdan qolganlari ma'qul, degan fikrimizni opa-singillarimiz, ehtimol, ma'qullamaslar. Lekin ba'zan murosa qilib, kelishmovchilik cho'g'ini janjal alangasiga aylantirib yubormaslik uchun qaynonalar ham bitta gapda qolib turganlari durust.

«Onangni otingga bepardon ko'rsatma», degan gap bor. Orastalik, o'ziga me'yor qadar zeb berish yaxshi. Biz nima uchundir o'ziga qarab yurishni faqat ayollarga xos, deb bilamiz. Ayrimlar xotini, qizlarini chiroyli kiyintirib qo'yadilar-u, o'zlari oftobda kuyib ketgan do'ppida, yoqasi buralib ketgan kuylakda yuradilar. Bu yo'qchilikdan emas, ko'proq befarosatlikdan bo'ladi. Befarosat deganda biz erni ham, xotinni ham nazarda tutamiz. Er kiyim-boshga e'tiborsiz bo'lsa, xotin ziyrak bo'lishi kerak, eriga qarashi kerak.

Rivoyat. Bir kuni hazrat Umarning (r.a.) huzurlariga bir xotin eri bilan boshlashib keldi-da, erini ko'rsatib:

– Yo, Amiral mo'minin! Bu kishi mening erim bo'ladilar. U bilan qurban turmushimizni o'ylab ko'rdim. Uch oydirki, totuv yashash uchun ko'p harakatlar qildim. Ammo erimda rag'bat ko'rmadim. Uch

oy davomidagi turmushimizdan bir narsaga aqlim yetdi: biz bir-birimizni tushuna olmas ekanmiz, shuning uchun ajrashamiz.

Hazrati Umar (r.a.) qarshisida indamay turgan odamdan so'radilar:

– Sen nima deysan?

– Yo Amiral mo'minin! Mening hech qanday shikoyatim yo'q. Men ajralishni istamayman, – dedi er.

Hazrati Umar arning rang-ro'y'i, kiyim-boshiga qarab ahvolni yaxshi tushundilar.

– Sen hozir uyingga ketgin-da, birozdan keyin kelgin. Ungacha biz ering bilan suhbatlashib olamiz.

Xotin ketgach, hazrati Umar u odamni hammomga olib borishni, yuvintirib, toza kiyimlar kiyintirishni buyurdilar. Erkak pokiza bir holga keltirildi. Picha vaqt o'tgach, xotin kelib bashang kiyimdag'i ozoda erini ko'rib, quvondi. U ajrashish haqidagi ahdini ham unutib, erini boshlab uyiga ketdi. Mo'minlarning xalifasi hazrati Umar (r.a.) shu yerda hozir bo'lganlarga qarab dedilar:

– Sizlar oilalarингизнинг (ayollarингизнинг) yaxshi va pokiza kiyinib, sizni kutib olishlarini sevganeringiz kabi, ular ham sizni yaxshi va pokiza kiyanganingizdan zavq oladilar, sizlarni yasangan bir holda ko'rishni istaydilar.

Agar xotin eri bilan yaxshi bo'lib, qaynona bilan chiqishmasa, ko'pincha bu masalani ularning ro'zg'orini bo'lak qilish, ba'zan esa ularni boshqa uyga ko'chirish orqali hal qilishga urinadilar. Qaynona-kelin munosabati eng chigal, ayni paytda, mavhum masalalardan biri. Agar ularning da'volarini eshitsak, umumiylikni ko'ramiz. Qaynona deydiki: kelin dangasa, ishyoqmas, uyning tozaligiga yaxshi qaramaydi, mug'ombir, onasiga gap tashiydi, kattalarga gap qaytaradi... Kelin deydiki: qaynonam birinchi kundan meni chiqishtirmaydilar, har qadamimni o'lchaydilar, birpas dam olishimni ham ko'rolmaydilar, ovqatga tuzni o'zları solib, erimning oldida «sho'r qilib qo'yibsan», deb urishadilar...

Qaynona-kelin munosabatida bir narsani unutamiz: qaynona bilan kelinning yosh jihatdan kamida yigirma yillik farqi mavjud. Ba'zi qaynonalar kelinlari bilan urishib qolsalar «Menden yosh-ku, o'zimni hurmat qilmasa ham yoshimni hurmat qilmaydimi!», deb noliydlar. Biz farqni faqat yoshda, yillarda ko'ramiz. Aslida oradagi yigirma yillik farq – dunyoqarashdagi farq degani. 40 – 50 yoshdagi ayolning hayot tajribasi o'ziga yarasha dunyoqarashini shakllantirgan. 20 yoshli juvon zamonning ta'sirida bu dunyoqarashni inkor etishi ham mumkin. Bundaylar orasida «qaynonamning fikrlari eskirib qolgan», degan gaplarni eshitamiz. Bu nuqtada ikki shaxsning to'qnashuvini shunchaki oilaviy mojaro emas, ijtimoiy masala sifatida o'rganishimiz

va hal etishimiz kerak bo'ladi. Bularni biz bedavo dard emas, tuzatish imkoniyatlari mavjud arzimagan kamchiliklar deb qabul qilishimiz kerak. Bu kamchiliklar tufayli oila buzilsa, birinchi galda qaynonani ayplashga haqlimiz. Ba'zan kelin kamchiliklarini tan olib tuzatishga kirishsa ham, qaynona bo'sh kelmaydi, talablarini yanada kuchaytiraveradi. Shu o'rinda bir fikrimiz borki, buni ham opa-singiliarimiz rad etishlari mumkin. Xalqimizda «Qizil oyoq kelib, qizil yuzdan judo qildi», degan maqol bor. Bu kelin kelib, o'g'limni o'ziniki qilib oldi, degani. Ayrim ayollarda o'g'lini qizg'anish hissi bo'ladi. O'g'il uylanib, kelin bilan yotog'iga kirib ketganidan keyin ona qalbida bir uzilish bo'ladi. Ya'ni hamisha yonida bo'lgan o'g'il endi o'zganing ixtiyorida. Balki shu his onada kelinga nisbatan norozilik uyg'otar? Bu ruhiyat muammosi. Fikrni birdaniga rad etmaylig-u o'ylab ko'raylik. Qaynona -kelin muammosini hal etishda shu ruhiy holatni ham nazardan chetda qoldirmaylik. Ayniqsa, o'g'il farzandlar shu masalada ehtiyyot bo'lishlari kerak. To'ydan keyin onaga bo'lgan e'tiborni zarra qadar ham kamaytirmasliklari shart.

«Ko'cha xandon, uy zindon», degan ta'rifni eshitganmiz. Garchi bu ibora ko'proq erkaklarga nisbatan qo'llanilsa-da, ba'zan ayollarga nisbatan ham aytish mumkin. Chunki ayrim ayollarga uy zindon, ishxona esa jannatday ko'rindi. Nega? Ayolning fe'li shundaymi yoki uydagi sharoit chindan ham zindon, ishxonadagisi jannatdaymi? Agar ayolning fe'li ko'chaga moyil bolsa, uning tarbiyasi oson kechmaydi. Agar uydagi sharoit yomon bolsa, uning muolajasini qilish shart.

Yomon xulqli xotinning mavjudligi zamonga, jamiyatga ham, xonodonning boy yoki kambag'alligiga ham qaramaydi. Agar kambag'allik yomon xotinlarni yuzaga chiqarsa, dunyon yomon xotinlar bosib ketardi. Holbuki, kambag'al oilalarda yomon xotinlarni kamroq uchratamiz. Agar oilaning baxtini boylik belgilaganda edi, bironqa boy xonadonda oilaviy janjal ko'tarilmas edi. Holbuki, boy xonadonlarning oilalarning buzilishi ko'proq kuzatilyapti. Bu holat faqat bugungi kunimizga xos emas.

Keling, tarixga nazar tashlaylik. Bobur hazratlari «Boburnoma»da Husayn Boyqaroning xotinlari haqida yozadilar: «...avval olg'on xotuni Beka Sultonbegim edi, Sanjar mirzo Marviyning qizi edi. Badiuzzamon mirzo mundin tug'ib edi. Ko'p kajxulq edi. Sulton Husayn mirzoni ko'p og'ritur edi. Kajxulqlig'idin mirzo batang keldi, oxir qo'ydi va xalos bo'ldi, ne qilsun haq mirzo jonibi edi.

*Zani bad dar saroyi nako'
Ham dar in olam ast do'zaxi o'*

Deyilmoqchiki: yaxshi kishining xonasidagi yomon xotin shu dunyoning o'zidayoq uning do'zaxidir.

Tangri hech bir musulmong'a bu baloni solmag'ay. Yomon xo'yluq, kajxulq xotun ilohiy olamda qolmag'ay.

Malikaning nima uchun yomon bo'lgani bizga ma'lum emas. Bobur mirzo ham buni boshqalardan eshitib yozgan bo'salar ajab emas. Ehtimol, malika erining ketma-ket xotin olaverishidan, bu ham yetmaganday kanizaklar bilan mayishat qillaverishidan bezib, janjal qilgandir?.. Mashoyixlar erlarni yomon xotin balosidan bot-bot ogohlantirib kelganlar. Mana, shulardan biri: «...Do'st bo'Imag'on xotindin qochg'il, nedinkim, debdurlar: «Kadbon-u (ishchan uy bekasi) bo'Imag'on tezroq band bo'lur, ammo u masobada (holatda) ermak. Buningdek xotin sening molingni qo'lingdin olib, so'ngra seni unga molik bo'lurg'a qo'ymag'ay, undin so'ng sen uning xotini bo'lursan, lekin u senga xotin bo'lmas».

So'fi Ollohyorda ham yomon xotinlar xususida bir qancha bayt aytilganki, tanishsak zarar qilmas:

*Yamon bo'lsa, na'uz-u billah andin,
Ziyondin o'zga hech qolmas yamondin.*

Deyilmoqchiki: olgan xotin yomon chiqsa, bu xotin qo'lidan ziyon-u yomonlikdan bo'lak narsa kelmas. Bundayin xotinlar shumligidan Allohga sig'inib, panoh tilaymiz.

*Yamon xotun shayotin qamchisidur,
Qo'ling bog'lag'uvchi arg'amchisidur.*

Deyilmoqchiki: yomon xotin gunohlar daryosiga cho'ktiruvchi (mazkur bayt hadisi sharif asosida aytilgan).

*Du olam nari bo'lsa, nari ketsun
Ko'zing ko'rmasa shum diydori bitsun.*

Deyilmoqchiki: bu yomon xotin ikki dunyoning do'zaxidir va uni o'zingdan nari qil. Bu ikki dunyo tamug'i ketsin, botsin, bitsin, deya taloq qil.

*Agar chandeki, buzurgzodadir ul,
Yaqin bil, to'rt oyoqliq modadir ul.*

Deyilmoqchiki: yomon xotin garchi payg‘ambarzoda bo‘lsa ham, bilgilki, shu yomonligi uchun to‘rt oyoqli urg‘ochi hayvondan boshqa narsa emas.

Bir uyda ayolning ovozi baland chiqsa, ya’ni er so‘zini tinglamasa, unga itoat etmay, gap qaytaraversa, u uyda xayr – yaxshilik bo‘lmaydi, bu uydan saodat kutilmaydi, kutilgani bilan yetishib bo‘lmaydi.

Xo‘p, yomon xulqli xotinlarga shunchalik nafratimiz bor ekan. Ularga nisbatan eng so‘nggi chora maqolda ham aytilgan: «Qo‘sning yomon bo‘lsa – ko‘chib qutulasan, xotining yomon bo‘lsa – qo‘yib qutulasan». Bu so‘nggi choradan Alloh asrasin. Yomon xulqli ayollarga xushxulq nasib etsin.

Shukrlarkim, yonimizda yomondan ko‘ra yaxshi ayollar ko‘proq. Xo‘sh, kimlarni yaxshi deymiz?

- Oliyjanob, pokiza va qalbi go‘zallarni;
- aqli, qanoatli, iffatli, vafolilarni;
- barcha harakatlarini o‘ylab qiladigan, erining borida ham, yo‘g‘ida ham hurmatlab, o‘zini va nomusini saqlaydiganlarni;
- yaxshi va yomon kunlarda fidokor bo‘lishni o‘zlariga shior qilib olganlarni;
- yuzidan kulgi arimaydigan, tili shirin, qo‘li barakali, qadami qutlug‘ bo‘lganlarni...

Yaxshi ayollarga xos fazilatlarni bayon qilib, siz muhtaram ota va onalar uchun hech bir yangilik kashf qilganim yo‘q. Bu fazilatlarni o‘zingiz ham yaxshi bilasiz. Lekin men diqqatingizni ikki narsaga qaratmoqchiman: avvalo, bu fazilatlar faqat ayollarga xosmi? Erkaklar uchun zarur emasmi? Bizningcha, zarur. Ikkinchidan, farzandlarimizni, ayniqsa, qizlarimizni bu fazilatlar asosida tarbiya qilyapmizmi?

«Kimning xotini do‘s, mehribon va uyi saranjom-sarishta bo‘lsa, u kishi haqiqatan baxtiyordir. Agar xotining iffatli, nomusli, ochiq yuz va shirinso‘zli bo‘lsa, u xoh go‘zal, xoh xunuk bo‘lsin, baribir uni sev, yana hurmat qil. Bu so‘zlar yolg‘iz xotinlargagina emas, erkaklarga ham maxsusdir. Er va xotin hamjihat va hamfikr bo‘lsalar, ularning ko‘zlagan hamma murod va maqsadlari hosil bo‘ldi, demakdir», deydilar.

Er so‘ziga qulq solgan, hurmatini ado etgan xotin o‘zining yaxshi xulqi bilan kambag‘alni podshoh qiladi. Kimningki ko‘ngil habibasi bo‘lgan ayoli, xonodonining bekasi o‘ziga uyg‘un va mos bo‘lsa, o’sha odam eng baxtiyor kimsadir. Har kuni tong otgandan to oqshomgacha ishda band, uzun tun bedorlik bilan o’tsa-yu, ammo yoningda ko‘nglingni ovlovchi, senga tasalli beruvchi, qiyinchilik va mashhaqqatingga sherik, dardingni oluvchi bir ayol – bekang bo‘lsa, bu dunyo tashvishiaridan sira qo‘rqmasang ham bo‘laveradi. Bunday xotin arning boshiga baxt tojini kiydiruvchidir.

So'fi Ollohyor hazratlarining yomon xotinlar haqidagi fikrlari bilan tanishdik, yaxshi xotinlar haqida nima degan ekanlar?

*Xush ul zan bilmasa behuda derni,
Suchuk lafzi bilan shod etsa erni.*

Deyilmoqchiki: yaxshi xotin behuda so'zlarni aytishni bilmas. Ammo shirin so'zlari bilan erini shod qilur.

*Agar o'n yil uyida bo'lmasa un,
Uni chiqmas, ani ayturga bir kun.*

Deyilmoqchiki: agar xotin yaxshi bo'lsa, erining uyida o'n yil davomida un bo'lmasa, blrovga hech vaqt un yo'q, deb un (tovush) chiqarmas, shikoyat qilmas.

Rivoyat. Faqir bir odam uylanib, o'g'il farzand ko'rdi. U o'g'lini bag'oyat sevar edi. Bola tish chiqara boshlagach, ota nolib qoldi:

– Qara, tishiari chiqib qoldi. Endi ovqat yeishni xohiydi. Endi men unga ovqatni qaydan topib kelaman?

Erining aqlini, didini bilgan soliha xotin uni shunday deb yupatdi:

– Ey, mening soddaginam, tushunchasi nuqsonli erginam. Siz ko'pam vasvasa qilavermang. Farzandimizga tishni Alloh bergen, unga ovqatni ham O'zi beradi. Butun olamga rizz bergen Janobi Haq qodirdir. Go'daklar, chaqaloqlarning ham rizqini beradi. Siz tashvish qilmang!

Chindan ham chaqaloqlarga ona qornida surat va shakl bergen Alloh ularning rizqlarini, umrlarini ham beradir. Agar ayol soliha emas, bu haqiqatan uzoq bo'lganida edi, shaddodlik yoki qo'pollik bilan «Siz otasiz, topib kelish burchingiz», deb dilini xira qilishi tayin edi.

Rivoyat. Bir cho'ponning soliha, farosatli xotiniga hamma havas qilardi. Hamma shu cho'ponni «eng baxtli odam» deb ta'riflardi. Qishloqda kimki xotini bilan kelisholmay qolsa: «Bor, cho'ponning xotinidan ibrat olib kel», derdi. Bir kuni xotini bilan janjallahшиб qolgan qishioq og'asi ham shunday dedi. Xotin «Men kimman-u cho'ponning xotini kim! Undan nimani o'rganardim!», dedi. Keyin «bu xotinni hamma maqtaydi bir borib ko'rayin-chi», deb qiziqib yo'lga chiqdi. Borsa, cho'pon xotini hovlidagi idishda turgan suvdan olib ichayotgan ekan. Qishloq og'asining xotini chanqagan edi, «shu suvdan ichayin», deb so'radi. «Xo'p, – dedi cho'pon xotini, – sizga hozir ichkaridan muzday suv olib chiqaman, bu ilib qolgan».

– Ichkarida muzday suv bo'lsa, o'zingiz nima uchun bu iligan suvdan ichyapsiz? – deb ajablandi og'aning xotini.

– Xonim, erim bu onlarda dalada, jaziramada yuribdilar. Meshlaridagi suv quyosh nurida ilib qolgandir. Erim u yoqda iligan suv ichsalar-u men bu yerda muzdek rohatbash suv ichsam, mehribon xotinligim qayerda qoldi!

Bunday farosat egasini har bir erkak orzu qiladi. Bu baxtiyorlikdir. Bunday baxt mol-mulk, boylik, davlatmandlik, xonlik, beklik yoki o'qigan, katta martaba sohibi bo'lish bilan qo'lga kirtiladigan davlat emas. Ba'zan ikki karra ikkining to'rtligini bilmaydigan odam ilmli, farosatli, oqila ayolga er bo'ladi. Xuddi shu hikoyadagi cho'pon kabi! Inson mol-mulk topa oladi. Qo'lidan har narsa keladi. Ammo yaxshi ayol qo'lda yasab oladigan ne'mat emas.

Yaxshi xotinga ega birodarlarimizning ayrimlari ba'zan xotinlarini biron-bir davrada maqtab qo'yadilar. Bilmaydilarki, xotinni maqtash odobdan emas, chunki odatda sotilguvchi narsa maqtaladi.

Yana bir rivoyat. Bir yangi uylangan yigit taqdiridan quvonib, maqtanibdi:

– Amaki, keliningiz shunday nazokatli, farosatliki, siz bilmaysiz.

Amakisi jiyaniga nasihat qilib o'tirmay, oqshomda mehmon bo'lib borishni tayinlabdi.

Jiyani kelgach, amaki xotiniga tarvuz olib kelishni buyuribdi. Xotin olib kelibdi. Amaki tarvuzni ko'rib: «Bunisi yaxshi emas, boshqasini olib kel», debdi. Xotin itoat bilan ikkinchisini olib kelibdi. Shu tarzda arning xohishiga qarab o'n marta boshqa tarvuzga qatnabdi. Ammo lom-mim demabdi. Jiyanning taklifi bilan ertasiga amaki mehmonga boribdi. Jiyan ham xotiniga tarvuz keltirishni buyuribdi. Birinchi tarvuzni ko'rib: «Bu yaxshi chiqmaydi, boshqasini olib kel», debdi. Juvon itoat bilan ikkinchi tarvuzni olib kelibdi. Jiyan bundan mam-nun bo'lib, amakisiga «ko'rdingizmi!» deganday kulib qarabdi-da, «Bu ham bo'lmaydi, boshqasini olib kel», debdi. Uchinchi tarvuzni ham bo'lmaydiga chiqarib qaytarmoqchi bo'lganida, juvon:

– Nima, bir arava tarvuz tushirib qo'yanmisiz, hali unisini, hali bunisini olib kel, deyaverasiz. Bor-yo'g'i uchta tarvuz bor uyda, yoq-masa turing-da, yaxshisini o'zingiz tanlab oling. Men tanlashni bilmayman! – deb noroziligin bayon qilibdi.

Shunda amaki jiyaniga degan ekan:

– Ko'rdingmi, bolaginam, sen ko'pam maqtanavermagin. Mening uyimda bir donagina tarvuz bor edi. Xotimim yaxshi fe'lli, farosatli bo'lgani uchun menga e'tiroz bildirmay o'sha bitta tarvuzni o'n marta olib keldi. Lekin biron marta itoatsizlik bilan gap qaytarmadi, labini ham burmadi.

So'fi Ollohyor hazratlarining bitiklarini o'qishni davom ettiramiz:

*Sirin fosh aylamas, gar g'amda bo'lsun,
Agar tang bo'lsa, aytur: «Bo'lsa – bo'lsun».*

Deyilmoqchiki: yaxshi xotin o'zi alamda bo'lsa ham, ernen sirin aslo fosh aylamas. Agar ro'zg'ori tanglikda qolganini birov aytsa, eslatsa ham «bo'lsa bo'lar, ertaga Xudo berib qolar», deb o'zga so'z aytmas.

*Agar zanning muningdek bo'lsa xishti,
Ani degil bu dunyoning behishti.*

Deyilmoqchiki: agar xotinning sifati yuqorida bayon qilinganidek bo'lsa, ul xotinni bu dunyoning jannati bil.

*Ilikka tushsa mundog' nozanin gul,
Degil bu sandadur bo'sanda, man – qul.*

Deyilmoqchiki: Alloh Taolo nasib aylab, shunday xotin qo'lingga tushsa, nimayiki siring bo'lsa, yashirmay aytishing mumkin va uni quchib, bo'sa olib «qulingman sening», desang ham arziydi.

Bunday fazilatli ayollar har bir erkakning orzusidir. Ayni choqda yaxshi fazilatli erlar har qanday ayolning orzusidir. Ya'ni aqli xotinni orzu qilmish ernen o'zi ham aqli bo'lmog'i shart. Vafoni talab qiluvchi ernen o'zi, avvalo, vafoli bo'lsin. Alloh har bir erkakka o'ziga yarasha qizni nasib etadi. Diqqat qillaylik: aqli odamga kamdan-kam hollarda ahmoq xotin duch keladi. Chunki aqli yigit duch kelgan qizga uylanavermaydi. Faqat qosh-ko'zlariga emas, gap-so'zlariga, odob-axloqiga e'tibor beradi. Er-xotinning aql-zakovati, fe'l, zehni-farosati orasida keskin farq bo'lmasa, ularning turmushlari yaxshi kechadi. Bir-birlarini tushunishlari oson bo'ladi. Ulug'lardan shunday pand-nasihat bor: «Xotin olsang ulug' salohlig' (yaxshi) xonadondin xotin talab qilg'il. Har turlik avboshning qizin olmag'il, nedinkim, xotinni uyning kadbonlig'i uchun olurlar, shahvat uchun olmaslar. Xotin kamolga yetg'on, oqila bo'lg'on, onasining kadbonlig'in (sarishiali uy bekasi ekanligini), otasining kadxudolig'in (oila xo'jasni ekanini) ko'rg'on va bilg'on bo'lsun. Agar bunday nozanin qo'lingga tushsa, uni aslo qo'ldin chiqarmag'il va jahd qilib uni olg'il».

Rivoyat. Qadim Arabistonda ilm-u hikmatda benazir Shan de gan bir hakim «o'zimga o'xshagan biror bilimdon qiz topilmagunicha

uyylanmayman», deb ahd qilgan ekan. Qayliq axtarib mamlakatni kezib chiqsa hamki, o'ziga munosib yor topa olmabdi. Shu niyatda sarson-sargardon yurgan kezlar bir odam unga yo'lida hamroh bo'libdi. Shan undan:

- Siz meni ko'tarasizmi yo men sizni ko'tarayinmi? – deb so'rabdi.
- Ajab betamiz odam ekansiz, – debdi hamrohi achchiqlanib, – o'zim sallamni zo'rg'a ko'tarib yuribman-u, sizni qanaqasiga ko'taraman?

Shan indamabdi. Biroz yo'l yurganlaridan keyin barq urib yashnab turgan bir bug'doyzorga yetibdilar. Shan ekinzorga qarab:

- Bu bug'doyzorning donini yeb bo'lishdimikan? – deb hamrohiga qarabdi.
- Jinniga o'xshaysiz-a! Bug'doyi pishmagan, o'rib olinmay turib qanaqasiga yeb bo'ladi!

Shan yana indamabdi. Yana biroz yurishgandan so'ng tobut ko'tarib ketayotganlarga yo'liqishibdi.

- Bu odam o'ldimikan yo hali ham tirikmikan? – deb Shan hamrohidan so'rabdi.

Hamrohining battar jahli chiqibdi:

– Umrin bino bo'lib sizga o'xshagan ahmoqni endi ko'rishim. Qabristonga ko'tarib olib ketilayotgan o'likni tirikmi yo o'likmi, deb so'rashingiz aqli odamning gapi emas. Iltimos, endi gapirmay jim keting. Gapisangiz ko'nglim ozib ketyapti.

Shunday qilib indamay yuraverishibdi. Manzilga yetishgach, haligi odam «musofirni mehmon qilib ham savob olay, ham boyagi qo'poiligmni ko'nglidan chiqaray», deb uyiga taklif qilibdi. U odamning husn-u malohatda, aql-u farosatda tengsiz qizi bor ekan. U otasidan «Hamrohingiz kim ekan, yo'lida nimalarni gaplashib keldingiz?», deb so'rabdi.

– Ey, qizim, bu safar qip-qizil ahmoqqa ro'para kelib qoldim, – ota shunday deb bo'lib o'tgan gaplarni so'zlab beribdi.

– Uning ko'nglini og'ritib chakki qilibsiz, – debdi qiz. – Sizga aytgan so'zları uning juda katta hakim va zo'r bilimdon ekanidan dalolat beryapti. Birinchi savolining ma'nosi shu: «Yo'lning zahmatini kamaytirish uchun siz biron narsa so'zlab berasizmi yo men aytib beraymi?». «Bu yerning g'allasini yeb bo'lishdimikin?», deganda, «Bu g'allani ekan odam hivor sudxo'r dan qarzdor bo'lishi, uning qistovidan tezroq qutulish maqsadida, bug'doyni o'rishi bilanoq to'g'ri bozorga borib sotishi mumkin», degan ma'noni nazarda tutgan. Mulohaza qilib ko'rilsa, bu hol ekin pishishidan oldinroq yeb ketilganday bo'ladi. Tobutdagi murdani o'likmi yo tirikmi, deb so'raganining ma'nosi shu: «Bu odam o'lganidan keyin yodgorlik sifatida biror farzand yoki shogird qoldirdimikan, eslashga arzigelik biror xayrli ish qildimikan

yoxud johil va fosiqligidan, o'lishi bilanoq hammaning esidan chiqib ketdimikin?». Siz darhol uning huzuriga chiqib, uzr so'rang, aytgan so'zlarini sharhlab bering. Aks holda u sizni ahmoq va johil degan qarorga kelishi mumkin.

Shunda ota chiqib, qizining aytganlarini bildiribdi. Shan uning sharhini tinglab bo'lgach so'rabdi:

– Bu sharh sizning tabiatingizga mutlaqo xilof. Yaxshisi, bu so'zlarni kim o'rgatganini ayting.

Qizning otasi haqiqatni aytishga majbur bo'lgach, Shan shuncha yillardan beri qidirib yurgan gavharimni endi topdim, deb suyunib ketibdi. Otasining roziligi bilan qizni nikohiga olib, murodiga yetibdi.

Rivoyatdan oladigan ibratimiz shuki, kishi o'z holiga, darajasiga qarab, har jihatdan o'ziga mos bo'lgan oilaning qiziga uylangani ma'qul. O'zidan yuqori darajadagi qizga uylansa, xotini otasining hashamati va dabdabasiga mag'rur bo'lib, erni mensimay qolishi mumkin. Iffatli, hayo-nomusli xotin marg'ub va maqbul bo'lsa, achchiq tilli, hayosiz xotin faqat o'z erining emas, balki xalqning nafratiga sazovor bo'ladi.

Payg'ambarimiz (s.a.v.) «Musulmonning uyi jannat bog'idan bir bog'chadir», deganlar. Bundan ibrat shuki, «jannatda o'sgan» qizga uylangan arning boshiga baxt qushi qo'nibdi. Ammo baxt qushi qo'nishi uchun uning o'zi ham jannatda o'sgan bo'lishi kerak.

Qozi Shurayk tobeyinlardan Sha'biy hazratlariga nasihat qilibdilar:

– Ey, Sha'biy, agar uylansang, Bani Tamim qabilasidagi qizlardan biriga uylan. Ular qizlariga yaxshi tarbiya berishadi.

Sha'biy: «Qayerdan bilasiz?», deb so'radilar. Qozi Shurayk savolga javoban shunday debdilar:

– Yoshlik faslimda Bani Tamim qabilasi tomonga borgan edim. Qaytib kelayotib, qari bir ayol bilan yosh qiz o'tirishganini ko'rdim. Qiz g'oyatda chiroyli, latofatli ko'rinar edi. Qizni yaqinroqdan ko'rmoq uchun chanqog'imni bosish bahonasida ularning oldiga borib, suv so'radim. Ayol qizga suv olib kelishni buyurdi. Suvni ichgach, ul xotindan: «Bu qiz kimning farzandi, ismi nima?», deb so'radim.

– Bu qiz Xudoyerning qizidir, ismi Zaynab, – dedi kampir.
– Turmushga chiqqanmi? – deb so'rashga jur'at etdim.
– Yo'q, hali turmush qurmagan.
– Allohning amri ila menga berasizmi? – deb so'radim.
– Avval so'rab-surishtirib, kuyovlikka loyiq bo'lsang, beramiz, – dedi kampir.

Uyimga qaytganimdan keyin ham qizni ko'rgim kelaverdi. Unga uylanishni ixtiyor etdim. Qarindoshimdan birini olib, qizning amakisi huzuriga bordik-da, maqsadimizni aytdik. Qizni surishtirgan edik, «U

senga munosib», dedilar. Nikoh bo'lganidan keyin Bani Tamim qabilasining ayollarini qanday ekanini yaxshi bilmayman, boshqa-boshqa muhit, boshqa qabila odamlarimiz, shoshllib, adashmadimmikin, deb pushaymon bo'la boshladim. Lekin ichimdagini hech kimga aytmay, oxiri baxayr bo'lar, deb kutdim. Uylandim, kelinni olib keldik. Yolg'iz qolganimizda nikohimga olganim qiz menga shunday dedi:

– Afandim, bu oqshom kuyov ikki rakaat namoz o'qishi kerak. Alloh rizosi uchun o'qiladigan bu namozdan keyin kelinning xayrli va baxtli bo'lishini tilashi, Janobi Haqdan ezguliklar, barakot niyoz etmog'ini tilashi sunnatdir.

Uning gapi ma'qul kelib, ikki rakaat namoz o'qidim. Salomdan keyin qarasam, u ham namoz o'qiyapti. Namozdan so'ng u menga qarab shunday dedi:

– Afandim, men sahroyi muhitning qiziman. Siz esa boshqa muhitda tarbiya topgansiz. Taqdir bizni birlashtirdi. Sizga o'z muhitingizdan bir qiz, menga esa o'z qabilamdan bir yigit topilar edi. Ammo taqdiri ilohiy shunday ekan, bir-birimizning fe'l-atvorimiz va axloqimizni bilmaganimiz holda taqdir hukmi bilan oila qurdik. Sizdan birinchi iltimosim, yaxshi ko'radiganingiz va mamnun bo'ladiganingiz narsalarni menga aytib qo'ysangiz. Sizning istagingizga mos xizmat qilaman, yoqtirmaydigan va xush ko'rmaydigan hollarni ham aytib qo'ying, toki men ulardan saqlanay. Shundan keyin siz menga lutf etib, muloyim fe'lli bo'ling, men ham sizga xotinlik vazifalarimni o'rniqa qo'ymoq uchun astoydil harakat qilay. Agar men o'z vazifamni bajarmay, tanballik va itoatsizlik qilsam, meni otamning uyiga qaytarib yuborishingiz mumkin. Buning uchun hech ranjimayman. «Boshga tushganni ko'z ko'rар», «Boshga tushsa yig'lamas», deydilar. Men sizdan shularnigina iltimos qilaman. Janobi Haqdan bir-birimiz uchun xayrli va barakotli turmush qurishimizni tilayman.

Menga uning so'zlarini xush yoqib, dedimki:

– Xonim, sen menga shunday purma'no so'zlar aytdingki, agar aytganlaringni ado etsang, meni toleyi baland va baxtiyor etasan. Agar so'zingda turmasang, ahvol boshqacha bo'ladi. Men mana bu narsalarni istayman, bu narsalarni sevaman, mana bularini esa yoqtirmayman. Men orzu qilganlarni ado et. Xush ko'rмаганларимни yashir, ko'rsatma.

So'ng u «Qarindoshlarimning kelib-ketib turishiarini xohlaysizmi?», deb so'radi. «Uzoq turmaslik sharti bilan mayli, lekin haddan ziyod teztez kelishlarini xohlamayman», dedim. «Qo'shnilardan kimlar kirib-chiqa oladi? Xohlamaganingiz bilan ko'rishmayman», dedi. Men dedim:

– Falon qo'shnilar chiqishi mumkin. Ular nomusli va vijdonli odamlar. Falon kimsalarni xohlamayman, ularning hayoti odamiylikka zid. Undaylarning xonadonimizga qadam bosishlari yaxshilik keltirmaydi. Bunday mezonlar bilan qurilgan oila qisqa vaqt ichida bir jannati xonadon bo'ladi.

Oradan biror yil o'tdi. Bir kuni uyimga kelsam, keksa ayol mehmon bo'lib o'tirgan ekan. Uning ayolimga «Qizim, bunday qil, unday qilma», deb nasihat qilishidan taajjublanib: «Bu kim?», deb so'radim. Ayolim «Qaynonangiz», deb javob berdi. Men qaynonamning hurmatini bajo keltirib, hurmat va ehtirom ko'rsatdim. Qaynonam «Xotiningizdan mamnunmisiz?», deb so'radilar.

– Juda mammunman, Alloh sizlardan rozi bo'lsin, juda ham yaxshi farzand yetishtiribsiz. Bundan yaxshisi bo'lmaydi. Nihoyatda mammunman, – dedim.

Bunga javoban qaynonam:

– Men uni jannatday oila go'shasida o'stirganman, o'g'lim. Ayolning badfe'lidan Alloh saqlasin. Qarindoshiarimiz sizni ko'rgani kelishmoq-chi, qachon kelishsin? – deb so'radilar.

Men: «Istagan kunlari kelishsin. Uyimning to'ri ularniki», dedim.

Qaynonam har yili bir kelib, qiziga nasihatlar qilib ketardilar. Men xonim bilan yigirma yil birga yashab, uning birorta aybini ko'rmadim.

Aziz ota-onalar, mazkur hikoyani, undagi qizning gaplarini yana bir qayta o'qib chiqing. Yaqin oylarda yoki yaqin yillarda kelinlik libosini egniga iluvchi qizingizga ham o'qib, ma'nosini tushuntirib bering. Biz, har birimiz uyimizda jannat huzuri bo'lishini istaymiz, ammo bu ne'mat faqat duo bilan bo'lmaydi. Bu ne'matga erishish uchun odamning o'zida yaxshilik sari intilish bo'lishi kerak. Qizining baxtli bo'lishini istagan ota-ona unga yaxshi tarbiya berishi zarur. Mazkur hikoyada shunday o'gitlar borki, ularga amal qilish xonadonni jannat misoli huzur manbayi qila oladir. Qozi Shuraykning qaynonasi «Qizimni jannatda o'stirdim» deganiga diqqat qilaylik: bunda, avvalo, hikoya avvalida zikr etilgan hadisga ishora bor. Ikkinchidan esa jannat – tiriklik chog'ida ko'p yaxshiliklar qilgan odamlar to'planadigan joy. Qiz komil xulq egalari ta'sirida voyaga yetgan. Har bir harakatida odamiylik talablariga amal qiladi. Kimki uyini jannat bog'chasi qilsa, farzandini shu bog'cha guli kabi parvarishlaydi. Ko'rinishi go'zal bo'lgani uchun emas, fe'li go'zal, axloqi yaxshi bo'lgani uchun ayol e'zozlanadi. Chunki mol-dunyo tugaydi, go'zallik o'tib ketadi. Shu gaplar aytilganda birovlarining ensasi qotib «o'tmishdagi gaplarni misol qilishning nima foydasi bor?», deb qo'l siltashadi.

Kaminaning afsusi ham shunda. Ajab, ajabki, jannat bog'chalar o'tmishda qolib ketdimikin? Yigirma birinchi asr mezoni bu jannat bog'chalarini inkor etadimi? Bo'lajak kelin boy, bo'yalgan, yasangan bo'lsa basmi? Tor shim kiyib, kindagini ko'rsatib yuruvchi, ota-onasidan ham ko'ra diskotekani yaxshi ko'ruvchi qizlar qaysi bog'chada parvarish qilindilar ekan? Jannat bog'chasidami yo do'zaxning qurib qovjiragan biyobonidami? Ba'zan ko'chada ko'ramiz: onasi binoyi ayol, hatto hijobda. Qizi esa sharmandali kiyimda. Bu qanaqa oila bo'ldi?!

Sevikli Payg'ambarimiz (s.a.v.) sahobalariga: «Axlatxonada bitgan guldan ehtiyot bo'ling», deganlar. As'hob: «Axlatxonada bitgan gul qanday gul, yo Rasululloh?», deb so'radilar. Rasululloh (s.a.v.) marhamat qildilar:

– Yomon muhitda, islomiy tarbiyadan uzoq, axloqsiz bir oilada yetishgan ayol.

Qiz olinayotganida oilasining odob-axloqi, yashash tarzi yaxshi o'rganilishi kerak. Albatta, qo'ni-qo'shnilarining aytganlari e'tiborga olinadi. Lekin qo'shnining ham har xili bo'ladi. Bu ishda ko'rinishi chiroyli qo'shnilardan emas, balki axloqi go'zal vijdonli odamlardan so'raladi. Qiz beruvchi ham kuyovning turish-turmushi, axloqini bilishi shart. Yaxshi surishtirmsandan to'ydan keyin «kuyov badaxloq ekan, kuyov giyohvand ekan», deb voyaylo aytishdan foyda yo'q. Surishtirishda yolg'on ishlatilmasligi kerak. «Aybi bor, ammo to'ydan keyin tuzatib olar», degan umidda aldash odamiylikka zid.

Bu o'tkinchi imtihon dunyosida baxt kishiga hadeb kulib boqavermaydi. Birovning oti bo'lsa, aravasi yo'q, aravasi borning oti yo'q. Oila baxti ham shunday. Bugun er-xotin o'zini bag'oyat baxtiyor his etadi, ertaga esa aksi. Oila baxtini bir daraxtga qiyos etsak, uning ikki o'q ildizi bo'ladi. Biri arning fazilatidan, ikkinchisi xotinning xislatlaridan suv ichadi. Agar bu barobarlik yo'qolsa, mas'udlik daraxtining umri qisqa bo'lib qolishi mumkin. Shu bois oila baxtini ta'minlashda arning mas'uliyatini yana qayta ta'kidlab, bir rivoyatni eslaymiz.

Rivoyat. Bir yigit go'zal va oqila qizga oshiq bo'lib qoldi. Qizning ham unda ko'ngli bor edi, unashdirib qo'yildilar. Ammo to'ydan avval qiz xastalikka chalindi, yuzlariga chechakka o'xshagan nimadir toshib ketdi, tabiblar uning chorasini qila olmadilar. Oqibatda qiz avvalgi go'zalligini yo'qotdi va yigitga turmushga chiqish ahdidan qaytdi, o'zini dunyodan yolg'iz o'tishga hukm qildi. Ittifoqo, yigit ham kasallikka chalinib, bir necha kun qimirlamay yotdi. Keyin oyoqqa turdi-yu, biroq ko'zları ojiz bo'lib qoldi. Yigit qizga uylanish ahdidan qaytmadi. Qiz ham noiloj ko'ndi. Ikkovlari shu tarzda ancha yil baxtiyor umr ko'rdilar. Vaqt(soati kelib, ayol vafot etdi. Uning janozasidan keyin

erining ko'zları ko'r emasligi ma'lum bo'ldi. Bu rivoyatdan murod – oila baxti uchun er ham fidoyi bo'lmog'i kerak.

Har bir erkak nomusli, hayoli qizga uylanishni istaydi. Bu fazilatni qiz, eng avvalo, o'z oilasida o'zlashtiradi. Agar oiladagi ota-onalar tarbiyalı, odobli va bir-birlariga xushmuomalali bo'lishsa, farzandlari ham ulardan ibrat olib, shunday fazilatlar egasi bo'ladilar. «Onasini ko'rgin-u qizini ol», deb bekorga aytmaganlar. Sovchilar borgan uylarining hashamatiga lol qolib o'tirmasdan uy bekasining sarishtaligiga, muomalasiga diqqat qilsalar adashmaydilar. Agar yodingizda bo'lsa, Abdulla Qodiriy «O'tkan kunlar»ning avvalidayoq uylanish mashaqqatidan so'z ochadilar:

«– Manimcha, uylanishdek nozik bir ish dunyoda yo'qdir, – dedi Rahmat va Otabekka yuz o'girdi. – Uylangach, xotining tab'ingga muvofiq kelsa bu juda yaxshi; yo'qsa, munchalik og'ir gap dunyoda bo'lmas.

Otabek Rahmatning bu so'zini samimiyat bilan qarshiladi.

– So'zingizning to'g'riligiga shubha yo'q, – dedi, – ammo shuni ham qo'shmoq kerakki, oladirg'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarda er ham xotinga muvofiqu tab' (ta'biga mos) bo'lsin.

– Xotinga muvofiq bo'lish va bo'lmasliqni uncha keragi yo'q, – dedi Homid e'tirozlanib, – xotinlarga «er» degan ismning o'zi kifoya... ammo jiyan aytkandek, xotin degan erga muvofiq bo'lsa bas.

Rahmat kulib, Otabekka qaradi. Otabek ham istehzoli tabassum orasi Homidga ko'z qirini tashladi..

– Uylanishdag'i ixtiyorimiz, – dedi Rahmat, – ota-onalarimizda bo'lg'anliqdan, oladigan kelinlari o'g'llariga yoqsa emas, balki uning ota-onalari o'zlariga yoqsa bas. Bu to'g'rida uylanguvchi yigit bilan er qilg'uvchi qizning lom-mim deyishka haq va ixtiyorlari bo'lmay, bu odatimiz ma'qul va mashru' ishlardan emasdir. Masalan, men ota-onamning yoqdirishlari bilan uylandim.... ammo xotinim ota-onamga muvofiq bo'lsa ham menga muvofiq emas. Siz aytkandek, ehtimol men ham xotinimga muvofiq emasdirmam...»

Kitobdag'i bu satrlarni batafsil eslashimning boisi, e'tibor qilgan bo'lsangiz, o'tmish va bugungi kun holatida o'zgarish kam. Oramizda Homidga o'xshab chakki fikrlovchilar ham uchrab turibdi. Farzandlarini uylantirishda ularning xohish-istiklarini inobatga olmayotganlar ham ko'p. Demak, bu xususdagi bahslarga chek qo'yish vaqt hali kelmabdi.

Oila qurgan kishini kemaning ichiga tushgan odamga qiyoslash mumkin: kema dengiz o'rtasiga yo'l olgan. Dengizda esa po'rtanalar mavjud. Farzandlarning tug'ilishi bu kemani boshqarishni yanada qiyinlashtiradi. Endi kema darg'asidan yanada ko'proq kuch va mahorat talab etiladi.

Farzand tug'ilishi quvonch va baxt keltirishi bilan birga ayrim oilalarda kutilmagan tashvishlarni ham yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, er-xotin, qaynona-kelin orasida kelishmovchilik mavjud oilalarda bola tug'ilishi bilan vaziyat yanada keskinlashadi. To'g'rirog'i, vaziyatning keskinlashishi ayol homiladorligini sezgan kunlardan boshlanadi. Ma'lumki, ayollardagi homiladorlik jarayoni bir xilda kechmaydi. Ayrimlari bu jarayondan yengil o'tadilar, ayrimlari g'oyatda qiynaladilar, maxsus muolajaga ham muhtoj bo'ladilar. Ana shu paytda oilada ham er, ham qaynona, ham boshqa a'zolar tomonidan homilador ayolga alohida mehr va shafqatli munosabatda bo'lish talab etiladi. Ba'zi qaynonalarning «shunga shunchami, menam homilador bo'lganman, menam tuqqanman, bunaqa taltayib yotmas edim», deyishlarini nodonlikka yo'ysak ranjimasinlar. Kelinlarning barchasi ham ayyor emasdир. Ularning vujudi qaqshasa, qiynalishsa nima qilishsin? Kelinning bunday azobli kunlarida aqli, insofi qaynona unga o'z onasiday mehribonlik bilan muomala qilishi kerak. Er ham xo'jayinlik martabasidan tushib, mehribon yo'dosh maqomini olishi shart. Bola tug'ilguniga qadar ayolga moddiy-ma'naviy sharoit yaratib berilishi kerak. Uni ayrim og'ir vazifalardan ozod qilish lozim. Er suv sepmoqchi bo'lgan xotini qo'lidan chelakni olsa, bu yoqdagilar uni kulgi qilmasliklari zarur. Homilador ayolni, ayniqsa, asabiylashishdan ehtiyoq qilish kerak. Ayol ko'p asabiylashsa, majburiy qiyonqlarga ro'para qilinsa, bolaning asabiy kasallik bilan tug'ilishini tibbiyot isbot qilib bergen. Demak, agar homilador ayolga yaxshi sharoit yaratib bersak, aslida tug'ilajak farzandimizga yaxshilik qilgan bo'lamiz. Farzand sog'lom tug'ilsa, o'zimizning baxtimiz-ku! Uning xasta tug'ilishiga o'zimiz sabab bo'lib, keyin zir yugurib yurishimiz bizga o'sha yomonligimiz uchun berilgan jazo emasmi?

Ayol homiladorlik paytida arzimagan gapdan ham ranjiydigan bo'lib qoladi. Quvnoq onlaridan g'amgin damlari ko'payadi. Agar bu qayg'usi haddan oshsa, bola tashlaydi. Shu bois ham erkaklarning bu davrda ayollarini avaylashlari xotinni erkatalish degani emas, balki tug'ilajak bolani avaylashdir. Ayolini g'am va kamquvvatlikdan ehtiyoqlash ernen burchi. Ayolning bahavo joylarda ko'proq yurishi, tez hazm bo'ladigan kuchli ovqatlarni tez-tez va oz-oz tanovul qilishi bizning oilalar uchun kamyob hodisa. Homilador kelin qorni ochsa ham boshqalarning dasturxon atrofiga o'tirishini kutishga majbur. O'zicha ovqatlansa, uni ochofatga chiqarib qo'yadilar. Keyin esa bolani saqlash uchun shifoxonaga yotqizadilar. Agar kelin ketma-ket ikki marta bola tashlasa, «buning pushti chatoq ekan, bolamga boshqa

xotin olib berish kerak», degan harakatga tushib qoladilar. «Kelin homilador bo'lgamidan keyin uming sharoitini yaxshilash uchun nima qildik?», deb o'zlarini savolga tutmaydilar. Agar kelin kamovqat bo'lishi, ko'p qayg'uga berilish oqibatida bola tashlasa, buning gunohi er, qaynota-qaynona zimmasiga tushadi.

Nikohning birinchi maqsadi – odam naslini ko'paytirishdir. Shuning uchun har bir odam butun kuch-quvvatini avlodining himoyasiga qaratishi kerak. Hech bir ota-onasini nobud bo'lishini istamaydi. Ona qornida bola paydo bo'lganidan so'ng uning hayot-mamoti ota-onaga bog'liq. Shuning uchun ham ular bolani nobud bo'lishiga olib keladigan ishiarni qilmasliklari kerak. Ayollar, ayniqsa, erlar bolaga zarar keltirishi mumkin bo'lgan tashqi ta'sirlar nimalardan iborat ekanini yaxshi bilmaydilar. Masalan, tibbiyot fani ma'lumotiga ko'ra, homiladorlikning ikkinchi oyidan to to'rtinchi oyigacha ko'p onalar bola tashiaydilar. Buning sabablari qo'rquv, kamquvvatlilik, og'ir jismoniy ishlarni bajarish va ko'p qayg'urish bo'ladi. Og'iroyoq ayoliarni uyda yolg'iz qoldirish ham mumkin emas. Homilador ayolga yaxshi sharoit yaratib berish ham har bir oilaning burchi, ham jamiyatning vazifasi. Chunki bir ayolning homilador bo'lishi, farzand ko'rishi bir oilaning muammosi emas. Bu – jamiyat kelajagiga doir muhim masala!

Farzand tug'ilganidan keyin er ham xotin ham bir narsani anglab olishlari kerak: farzandi tug'ilguniga qadar har bir odam o'zi uchun yashaydi, tug'ilganidan keyin farzandi uchun yashaydi. Boshqacha bo'lishi mumkin emas. Yaqinda bir davrada ilmli birodarimizdan «Bir odamning xotini va qizi bor. Xotinining og'zidan yomon hid keladi. Davolatay desa, davosi yo'q ekan. Ajrashmoqchi, shu to'g'rimi?», deb so'rab qolishdi. Ilmli birodarimiz o'ylab ham o'tirmay «To'g'ri, ajralishi kerak, og'zidan hid kelishini qiz to'ydan oldin aytishi kerak edi», dedi. Men bu fatvordan ranjidim. Agar oilada farzand bo'lmaganda ajrashib ketishsa mayliga edi. Lekin farzand tirik yetim qolyapti-ku, nahot buni o'ylashmasa?! Men ulamolar bilan bahslashishga ojizman, lekim bunday fatvo berishlarini to'g'ri deb hisoblay olmadim. Avvalo, ayolning og'zidan keluvchi hid to'ydan keyin paydo bo'lgandir. Bu ko'proq oshqozon-ichak xastaligi bilan bog'liq. Lekin ayollar erlaridan shunday hid kelsa, ajrab ketmaydilar-ku! Ham aroq, ham tamaki hidi anqib turgan erkaklar bilan ba'zan yonma-yon o'tirib, besh-o'n daqiqaga chidamaymiz, ularning ayollariga esa balli deymiz. Yana shu o'rinda yuziga yara toshib, go'zalligini yo'qotgan qallig'iga uylanish uchun ko'zini ojiz qllib ko'rsatgan insof egasi haqidagi rivoyatni eslaylik. Bizlar shunday tanti, mard, oliyjanob bo'la olmaymizmi? Bizlar o'z nafsimiz yo'lida shu qadar tubanlashdikmi?

Mahalladagi qo'ydi-chiqdilarni hal qiluvchi yig'inda bir er xotini ni taloq qilganini aytib, «U mening mentalitetimga to'g'ri kelmaydi», deb izoh berdi. Ma'lum bo'lishicha, bu «mentalitet egasi» Amerikaga ishga borib kelgan ekan. Agar yirik olim sifatida borib kelsa-yu «xotinimning saviyasi past», desa tushunush mumkin. Amerikada ikki yil bir mehmonxona zinalarini yuvish bilan mashg'ul bo'lgan ekan, bu janobning mentalitetlari qanday bo'lishi mumkin? Eng muhim, bu nodon janobning uch farzandlari bor. Bu farzandlar tug'ilgunicha mentalitetlari qayerda edi? Kim nima desa desin, ammo jiddiy sababsiz bolalarini tirik yetim qilayotganlarni aybiashdan toymaymiz. Farzand oilani buzishga sababchi emas, balki oilani saqlab qolishga vosita bo'lishi kerak. Xotinga chiday olmay qolgan er, eriga chiday olmay qolgan xotin farzandining kelajagini o'ylab ko'rsa-chi? Ehtimol, shu ularni oxirgi qadamdan saqlab qolar? Sudda er ham xotin ham farzandni talashadi. Farzandni shunchalik yaxshi ko'rар ekan, shu bolaning baxti uchun o'z nafsidan kecha qolsa bo'lmasmikin? Ha, sudda farzandlarini talashadilar. Keyin... yangi oila qurayotganlarida uni bolalar uyiga olib borib beradilar. Bunga nima deymiz? Bolasini tirik yetim qilib qo'yanlar yangi oilalarida nahot o'zlarini baxtli his qila olsalar? Ota yoki ona mehriga tashna bolaning uvoli ularni tutmaydimi? Bu dunyoda otasiz yoki onasiz, yoki ota-onasiz o'sgan farzandlari bilan Qiyomatda yuz ko'rishishganlarida bola mehr-shafqat haqini da'vo qilsa, nima deb javob beradilar?

Qiyomatdagi javobga qadar ota va onaning jamiyat oldidagi burchi bor. Qamalib qolgan o'smirlar hayoti bilan qiziqib ko'rganimda ular orasida ota-onasi, buvusi va buvisi tarbiyasida ulg'aylaganlari oz edi. Ota-onasining ajrashib ketishi natijasida otasi yoki onasi mehrlidan begona ravishda o'sganlari esa ko'pchilikni tashkil qilar edi. Bolaligi yoki o'smirligida jinoyat yo'liga kirib, so'ng bu olamda umrining oxirigacha qolib ketgan farzand ota-onasini hayotlik davridayoq kuydirib kul qiladi. Bunday farzand ota-onasi vafotidan keyin ularni yo'qlab biror marta duo qilarmikin? Bu ham bir masala. Duotalab ruhlarining Qiyomatga qadar azoblanib, chirqirab turishidan Alloh asrasin! Bir «Mehribonlik uyi»dagi bolalarning o'n foizi «g'irt yetim» – otasi ham, onasi ham yo'q ekan. To'qson foizining otasi ham, onasi ham bor! Ota-onalaridan tashqari bobo-buvilari, tog'alari-amakilari, xolalari-ammalari bor. Bu naqadar ayanchli holat!

Ayollar ishlashiari kerakmi yo yo'qmi, degan muammo bugungi kun oilasi uchun muhim bo'lib turibdi. «Bugungi kun» deb ta'kidlashimning boisi, avvallari bunday muammo bo'limgan. Ayollar uyda o'tirganlar. Biroq, bu ishlamaganlar, degan gap emas. Ayollar uy yu-

mushlari, farzandlari tarbiyasi bilan shug'ullanishdan tashqari ma'lum bir hunar bilan band bo'lganlar. Masalan, kashtachilik, do'ppichilik kabi. Undan tashqari ayollar ishiashi kerakmi yo yo'qmi, degan masala faqat shaharga xos. Qishloqlarda bunday masala yo'q. Er dalada ketmon chopib, ayol uyda pashsha qo'rib o'tirmaydi. Er bilan baravar ishlaydi. Farzand tarbiyasi ham shu mehnat jarayonida olib boriladi.

Xo'sh, bugun shahar oilasida ayol ishlashi kerakmi yo yo'qmi?

Bu savolga har bir olla o'z sharoitidan kelib chiqib javob berishi zarur. Muhimmi, ayolning nima ish bilan shug'ullanishiga jiddiy e'tibor berish kerak. Ayollarni og'ir va sog'liq uchun zararli ishlardan ehtiyyot qilishimiz kerak. Bugun biz ayollarni qurilishdami yoki zavoddamini og'ir ishlarni bajarayotganini ko'ramiz. Hatto dalada traktorga ham mindirib qo'yib, uni olqishlaganmiz. Ayollarni jismoniy og'ir va zararli ishlarda ishlashlari biz – erlar uchun uyat emasmi?! Buxorodagi sayyoohlarga tarixdan hikoya so'zlovchilar zardo'zlik san'ati haqida gapira turib, «qadimda zardo'zlik bilan faqat erkaklar shug'ullanganlar, ayollarni mensimaganlar, ularga ishonmaganlar», deb izoh berishadi. Bu nodonlarcha izohga sayyoohlар, albatta, ishonadilar. Holbuki, u zamonlarda erlar ayollarni ehtiyyot qilganlar. Avvalo, bu ish ancha mashaqqatli. Ikkinchidan, zardan turli chang ko'tariladi va ayolning salomatligiga ta'sir qiladi.

Yaqinda bir birodarimizning ayoli vafot etdi. Shunda birodarimiz «ayollimi ishlatmasam bo'larkan, barvaqt o'lmas edi», deb qoldi. Uning ayoli bosmaxonada harf teruvchi bo'lib ishlardi. U paytlar «linotipchi» degan kasb egasi, ya'ni harf teruvchining shundaygina yonida qo'rg'oshin qaynab turardi. O'sha ishda orttirilgan kasallik oxiri o'z kuchini ko'rsatdi.

Bu masalada ayrimlar sal keskinroq fikr ham bildirib, «ishlaydigan ayollarning buzilishlari osonroq bo'ladi», deyishadi. Bu fikrga qo'shilish qiyin. Tarbiyasiz ayol uyida o'tirib ham buzilaveradi.

Boshqa birovlar ishlamay uyda o'tirgan ayollarning dunyoqarashitor, saviyasi pastlashib ketadi, deydilar. Bu ham bir yoqlama to'xtam. Deylik, bir xonada olti ayol ishlaydi. Bittasi kitobxon, boshqalari kitob desa, boshi og'riydig'an toifadan. O'sha kitobxon ayol jahon adabiyotidan gapisra, qolganlar eshitishadimi? Eshitishmaydi. Ularga bundan ko'ra g'iybat afzal. G'iybatdan lazzatlanishadi. Oqibatda o'sha kitobxon ayolni ham o'z qatorlariga qo'shib olishadi. Agar uyda o'tirgan ayollarning saviyasi past bo'lsa, Zebuniso begin, Nodira begin, Uvaysiy beginlar dunyo adabiyoti tarixiga gavharlar to'karmidilar?

Ishlash masalasini hal etishda har ikki tomon keskin talabiardan voz kechib, sharoitdan kelib chiqqan holda murosa qilganlari ma'qul. Bu masalada bir oila ikkinchlsiga namuna bo'la olmaydi.

Oila, er-xotinning huquqlari, bir-birlariga mehr-muhabbatlari xususida adoqsiz ravishda fikr yuritish mumkin. Chunki har bir oila – o‘ziga xos bir olam. Bu olamning esa o‘ziga xos olam-olam quvonchlari, olam-olam tashvishlari, olam-olam muammolari mavjud. Bu muammolarni odilona hal etish esa barchaning: oila boshliqlari – ota va onaning, farzandlarning, kelin-u kuyovlarning burchl. Biz mazkur suhbat bahonasida shu muammolarni hal etishda ularga xolis bir maslahatchi bo‘lishga urindik, xolos.

Umidimiz yulduzlarini, siz tug‘ilishingiz bilan oilangiz yaqinlari «chaqaloq unib-o‘sib, fayzli xonadonga ardoqli kuyov (suyukli kelin) bo‘lsin, deb duolar qilishgan. Hozir ham shunday duo qiladilar. Oradan bir necha yil o‘tib, to‘y harakati boshlanganida, to‘y kunlari va undan keyin ham bu duolarni ko‘p eshitasiz. Siz bir narsani unutmang: duolar hisobi minglardan, millionlardan oshsa ham o‘zingizda bu baxtga intilish bo‘lmasa, yetolmaysiz. Siz bir saroy qurmoqchisiz. Bu saroyning nomi – baxt! Poydevori – iffat, hayo, g‘ishtlari – sabr va shukr, devori iymon, tomi – aql va iroda. Bezaklari – farosat, saxovat, mehr... Odamlar duo qilib sizga omad tilashadi. Birov sizga bitta g‘isht olib uzatmaydi. Aksincha, o‘zining noto‘g‘ri maslahati va xatti-harakati bilan baxt saroyini qurishingizga xalaqit beradiganlar topiladi. Agar siz umringizni ular bilan olishishga sarflasangiz, saroy qurilishi chala qoladi. Siz bugun hayotingizning g‘oyat mas‘ul pallalarida turibsiz. Sizda baxt saroyini qurishga yetarli tajriba hali yetarli emas. Ta‘bir joiz bo‘lsa, imoratda poydevor bo‘lishini bilasiz, lekin beton qorishni bilmaysiz, sement va qum qorishmasining miqdorini nazariy jihatdan bilasiz-u, amalda qanday ishlashdan hali yiroqsiz. Poydevor tepasiga g‘isht terish, so‘ng tom yopishni... barchasini nazariy jihatdan bilasiz. Lekin g‘isht terib ko‘rmagansiz. Suvoq qilish qo‘ldan kelmaydi... Lekin noumid bo‘lmang, bularning hammasini eplash, o‘rganish mumkin. Betonchi, duradgor, suvoqchilikni bir necha oyda o‘rganish mumkin. Biroq, ramziy ma’noda aytayotganimiz baxt saroyini qurish tez kunlarda osonlik bilan bo‘lmaydi. Bu mashhaqqatni oldindan his qila olishingiz kerak. Oilaga doir masalalarning yechimini ilmdan izlang. Buning uchun hikmat kitoblarini o‘qishdan to‘xtamang. Ota-bobolaramiz siz-u bizga bebaho mulkni – odamiylik mulkini meros qilganlar. Bu mulkni behuda sovurmay, undan aqlingiz, tafakkuringizni boyitish uchun foydalaning. Bu borada birinchi galda ota-onangiz, qo‘shnilar, qarindoshlar, ustozlar orasidagi donolarning sizga yordam berishlarini umid qilaman.

* * *

Umidimiz yulduzlarini, odam bolasi dunyoda boy bo'lish uchun emas, balki baxtli bo'lish uchun yashar ekan, qush parvoz uchun, inson esa baxtiyor bo'lish uchun yaralgan ekan, men jon-u dilim bilan barchangizga saodatli umr tilayman.

Aziz umidimiz yulduzlarini, sizga baxt fasli o'zining yangi-yangi chiroylarini ochyapti. Bu xudda bahor fasli go'zalligidan mast bo'lishga o'xshaydi. Qirga chiqsangiz, lolazor husni qalbingizga ajib bir tarovat beradi. Bog'ga borsangiz, daraxt gullarining iforidan dilingiz yayraydi... Umrning bahor fasli ham shu kabitdir. Lekin... bu go'zallikdan har odam har xil ta'sirlanadi. Tulporga chavandoz qay ko'z bilan qaraydi-yu, qassob qay nazar bilan boqadi? Baxt fasliga bo'lgan munosabat ham shu kabitdir. Hamonki, sizga barcha baxt tilamoqda ekan, siz bu xayrli duolar qanotida, o'zingizning g'ayratli harakatingiz tufayli, ikki dunyo saodatga erishasiz, insha Alloh!

FOYDALANILGAN VA TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

1. «Tafsiri hilol». Mufassir: Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf.
2. «Qur’oni Karimning ma’no tarjimasi». Mutarjim: Shayx Alouddin Mansur.
3. «Qur’oni Karimning ma’no tarjimasi». Mutarjim: Shayx Abdulaziz Mansur.
4. «Hadisi qudsiy». Mutarjim – Abu Muhammad Mahbubiy Marg’iloniy.
5. «Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy». Al jomi’ al sahih. (Mutarjimlar jamoasi)
6. «Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy». Al adab al mufrad. Mutarjim: Shamsuddin Boboxon.
7. «Ismi a’zam» («Duolar to’plami»). Mutarjim: Zufarjon Shosalimov.
8. Imom A’zam Abu Xanifa. Musnad. Mutarjim: Abdulloh Murod Xolmurod o’g’li.
9. «Abdusattor Shayx». Abdulloh ibn Mas’ud. Mutarjim: Abdurashid Zohid.
10. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. «Hadis va hayot».
11. Al faqih Abu Lays As-Samarqandiy. «Tanbehul g’ofilun». Mutarjim: Dilmurod Qo’shoqov.
12. Farididdin Attor. Tazkirat-ul Avliyo. Mutarjim: Mirzo Kenjabek.
13. Abu Homid G’azzoliy. «Mukoshafat-ul qulub». Mutarjim: Miraziz A’zam.
14. Abu Homid G’azzoliy. «Riyozat un-nafs». Mutarjim: Rashid Zohid.
15. Mavlono Jaloliddin Rumiy. «Ichindagi ichindadir». Mutarjim: Ulug’bek Abduvahob.
16. Mavlono Jaloliddin Rumiy. «Ma’naviy masnaviy». Mutarjim: Asqar Mahkam.
17. Amir Temur. Temur tuzuklari. Nashrga tayyorlovchi: Alixonto’ra Sog’uniy.
18. Risolayi aziza – «Sabotul ojizin» sharhi. Tuzuvchi: Botirbek Hasan.
19. Yusuf Xos Hojib. «Qutadg’u bilig». Nashrga tayyorlovchi: Ya’qub xo’ja.
20. Kaykovus. «Qobusnama». Mutarjim: Muhammad Rizo Ogahiy.
21. Shayh Sa’diy Sherziy. «Guliston». Mutarjim: Muhammad Rizo Ogahiy.
22. «Kalila va Dimna». Mutarjim: Suyima G’aniyeva.

23. Ahmad Yassaviy. «Hikmatlar».
24. Alisher Navoiy. «Mahbub ul-qulub». Nasriy bayon muallifi: Inoyat Maxsumov.
25. Alisher Navoiy. «Munshaot». Nashrga tayyorlovchi: Yusuf Tursunov.
26. Alisher Navoiy. «Lisonut-tayr». Nasriy bayon muallifi: Sharafiddin Sharipov.
27. Muhammad Avfiy. «Nodir hikoyalar». Mutarjimlar: Ilyos Nizomiddinov, Turg'un Fayziev.
28. Yusuf Tovasliy. «Hikmatlar xazinasi». Mutarjim: Urfon Otajon.
29. Munavvar qori Abdurashidxonov. «Adib us-soniy».
30. Abdurauf Fitrat. «Oila».
31. Abdulla Avloniy. «Turkiy guliston yoxud axloq».
32. Alibek Rustamov. «So'z haqida so'z».
33. Oz-oz o'r ganib dono bo'lur. Mutarjim: Shorasul Zunnun.
34. Rabindranat Thakur. Maqolalar. Tanlangan asarlar. 8-jild.
35. Tafakkur gulshani. To'plam.
36. Aql aqldan quvvat oladi. To'plam.
37. Nomiq Kamol Zaybak. «Ahmad Yassaviy yo'li va hikmatlari». Mutarjim: Rohila Ro'zmanova.
38. Sayyid Muhammad Hotamiy. «Islom tafakkuri tarixidan». Mutarjim: N.Qodirzoda.
39. Muhammad Kamol. Hikmatlar. Mutarjimlar: Sanobar Tursanova, Shoira Nuriddinova.
40. Muhammad Kamol. «Hikmatlar va ibratlar». Mutarjimlar: Abdulatif Abdullayev, Nodir Jo'raqo'ziyev.
41. Muhammad Kamol. «Hayot tomchilari». Mutarjimlar jamoasi.
42. Mahmud As'ad Jo'shon. «Tasavvuf va nafs tarbiyasi». Mutarjim: Nodirxon Hasan.
43. Mahmud As'ad Jo'shon. «Ramazon va taqvo». Mutarjim: Sayfiddin Sayfulloh.
44. Umar Foruq Saydo al-Jazariy. Tasavvuf sirlari. Mutarjimlar: Bahriiddin Umrzoq, Abdullohh Murod Tilov.
45. Usmon Nuriy To'pbosh. Masnaviy bog'chasidan. Mutarjim: Muhammad Qobil.
46. Rizouddin ibn Faxriddin. Javome' ul-kalim.
47. Muhammad Zohid Qo'tqu ibn Ibrohim al-Bursaviy. Mo'minning sifatlari. Nashrga tayyorlovchilar: Nodirxon Hasan, Abdulaziz Muborak.
48. Konfutsiy. Lunon. Izrecheniya.
49. Lev Tolstoy. Misli mudrix lyudey.
50. Zabavniye rasskazi pro velikomudrogo i xitrouumnogo Birbala.

51. Leonardo da Vinchi. Skazki, legendi, pritchi.
52. Sulxan-Saba Orbeliani. Mudrost vimisla.
53. Shuningdek, «Hidoyat» jurnali va turli taqvimlarda e'lon qilingan kichik hikoya va hikmatlardan ham foydalanildi.

IZOH: Odatda ilmiy-tadqiqotga doir asarlar so'ngida foydalanilgan adabiyotiar ro'yxati beriladi. Mazkur bayonim ilmiylikni da'vo qilmaydi. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini e'tiboringizga havola etishdan murod – manbalarni ma'lum qilib qo'yishgina emas, balki ularni o'qishga siz – azizlarni da'vat qilishdir. Hayotda yomon hamsuhbatga uchrab, aldanib qolish ehtimoli bor. Kim muborak kitoblarni o'ziga maslahatgo'y qilsa, adashmaydi. Qur'oni Karim, qudsiy hadislar, sharafli hadislar, tafsirlar, ulamolarning sharhlari va hikmatlari har bir odamning xolis va vafoli do'stidir. Bu vafoli do'st siz-u bizni hidoyat yo'liga boshlaydiki, barchalarimizning yo'limiz iymon nuri bilan yo'g'rilgan jannat yo'li bo'lsin. Sizdan yana bir o'tinchim bor: kitob bilan tanishib chiqqach, nomlari tilga olingan ulug'lar, donishmandlar haqiga, Allohning kalomini, Payg'ambarimiz (s.a.v.) ko'rsatmalarini bizlarga yetkazgan ulamolarimiz, ziyolilarimiz va ularning ota-onalari, ustozlari haqiga duolar qilsangiz nur alannur bo'lur.

MUNDARIJA

BIRINCHI QISM. SAODAT SAROYINING KALITI

Birinchi bo'lim. Ishq-muhabbat	4
Ko'ngil salomatligi.....	5
Ikki yo'ning biri.....	15
«Hayot toji erur oyog'in gardi».....	30
Bemehr qarindoshdan mehr bilgan yot yaxshi	47
Do'stlik chamani.....	60
Vatan tuyg'usi	84
Ikkinchchi bo'lim. Saodat saroyining kaliti	96
Baxtiyorlik ichra sen.....	96
Insoniylik toji.....	109
Ne erur bu jaholat?	132
Aql va oqil.....	140
Donolik amal erur.....	158
Nodonligin tan olmas nodon	175
Yalqovlik mevasi	185
Uchinchi bo'lim. Tilingni avayla – omondir boshing.....	207
Insoniylik gavhari	207
Salomning xosiyati.....	226
Hazilning tagi zil	238
To'g'rilik haqida	245
«Qarindosh» illatlar	259
G'iybatning kasofati	280
Do'zax o'tining tutantirig'i	288

IKKINCHI QISM. VIJDON UYG'ONUR

Birinchi bo'lim. Kamalakka o'xshagan dunyo	298
Izzat va sharaf tantanasi.....	298
«Nafsim mening balodir...».....	320
Zulmat sultanati	330
Yomonliklar onasi	343
Iskandarning vasiyati.....	355
Ikkinchchi bo'lim. «Ezgulikning mukofoti faqat ezgulikdir»	370
Eng odil hakam	370
Najot poydevori	382

Yaxshilik nima?	390
Qalblarning rahmati	405
Insoniyat bog'ining hosildor daraxti	423
Zaharli tikan	441
«U isrof qiluvchilarni sevmas»	458
...U seni kesadi	473
Uchinchi bo'lim. Yurakning haqiqiy ko'zgusi	486
Qimmatbaho gavhar	486
Vafo gulি	491
Sevgining joni	499
Mardlik va olижаноблик	515
Shuhrat – ofat	524
Kamtarga – kamol	538
Manmanga – zavol	551

UCHINCHI QISM. KO'NGIL NIMADAN QORAYADI

Birinchi bo'lim. Ko'ngil nimadan qorayadi?	568
Zulm, zolim va zulmat	568
Qachonki aql ketsa	591
Og'ир yuk	603
Ayovsiz ilon	613
Halol va harom	633
Qo'shning yomon bo'lsa	647
«Uy – fonus, mehmon sham'-u men esam parvonamen...»	657
Doka ro'mol qachon quriydi?	680
Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar	727

Adabiy-badiiy nashr

TOHIR MALIK

UMIDIMIZ YULDUZLARIGA

Muharrir
Ma'mura QUTLIYEVA

Musahhih
Madina MAHMUDOVA

Badiiy muharrir
Uyg'un SOLIHOV

Kompyuterda sahifalovchi
Sunnat MUSAMEDOV

Texnik muharrir
Surayyo AHMEDOVA

Litsenziya raqami: AI № 252, 2014-yil 2-oktyabrda berilgan.

Bosishga 2015-yil 13-aprelda ruxsat etildi.
Bichimi 70x100 1\16.

Bosma tobogi 46.0. Shartli bosma tobog'i 59.629.
Garnitura «Bookman Old Style». Ofset qog'ozи.
Adadi 5000 nusxa. Buyurtma № 89.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodi» NMMda tayyorlandi va chop etildi.
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:

Nashr bo'limi – 278-30-52;
Marketing bo'limi – 128-78-43. faks – 273-00-14;
e-mail: yangiasravlod@mail.ru

**«Yangi asr avlodi» NMM
«Kamolot kutubxonasi»
ruknidagi chop etilgan quyidagi
kitoblarni taqdim etadi:**

ZULFIYA

**«Bahor keldi seni so‘roqlab»
84x108 1/32, 192 bet, yumshoq muqova**

XX asr o‘zbek she’riyatining zabardast vakillaridan biri, davlat arbobi Zulfiya Isroilova bugungi kun o‘quvchilari uchun yaxshi tanish. Maktab darsliklarida shoiraning qator she’rlarini mutolaa qilganmiz. Vatan, muhabbat, vafo, ezgulik tuyg‘ulariga yo‘g‘rilgan she’rlari barchamizning ko‘nglimizdan munosib joy olgan.

Mazkur kitob Zulfiya tavalludining 100 yilligiga bag‘ishlab nashrga tayyorlandi. Undan shoira ijodidagi eng sara she’rlar o‘rin olgan. Aziz o‘quvchilarimiz ushbu to‘plamni o‘qib, mutolaa zavqidan bahramand bo‘ladilar, degan umiddamiz.

MUSA TOSHMUHAMMAD O‘G‘LI OYBEK

**«Bolalik xotiralarim»
84x108 1/32, 348 bet, qattiq muqova**

Atoqli o‘zbek yozuvchisi Musa Toshmuhammad o‘g‘li Oybek turfa voqealarga boy, mashaqqatli va ayni paytda ajoyib hayot yo‘lini bosib o‘tgan. Qo‘lingizdagi «Bolalik xotiralarim» kitobida u ana shu yo‘ning 1917–1918-yillarga qadar bo‘lgan qismi bilan siz, hurmatli kitobxonlarni tanishtiradi.

Oybek singari ulug‘ allomalarning bolalik va yoshlik kezlari ularning ko‘cha changitib yurgan oddiy boladan xalqning mutafakkir siymolaridan biriga aylanishi, ayniqsa, yosh avlodlar uchun hamisha maroqli va ibratlidir.

TOHIR MALIK

**«Alvido, bolalik»
84x108 1/32, 532 bet, qattiq muqova**

Bolalik – umrimiz bahori, orzu-umidlarimiz bilan ulg‘ayadigan eng jo‘shqin va haroratlari damlar. Bolalik – umrimiz mazmunini, qo‘yingki, butun hayotimizni belgilab beruvchi shunday bir pallaki, bu davrda biz yaqinlarimizning alohida e’tiboriga ehtiyoj sezamiz. Agar bunday fursatlarda ozgina e’tiborsizlik holatlari kuzatilsa-chi?

Taqdim etilayotgan kitobda aynan shu jarayon bilan bog‘liq holatlarni yozuvchi hayotiy voqea-hodisalar asosida yoritib bergen.

ODIL YOQUBOV**«Billur qandillar»****84x108 1/32, 322 bet, qattiq muqova**

Odil Yoqubov – o'tgan asrning oltmishinchi – yetmishinchi yillari yoshlarining sevimli adiblaridan biri edi. «Billur qandillar», «Muqaddas», «Muhabbat» kabi qissalar o'sha davr o'quvchilarining axloqiy va ma'naviy tarbiyasiga ijobiy ta'sir etgan, desak xato bo'lmaydi.

Asarlarning barchasida yoshlар о'rтасидаги muhabbat mavzуси yetakchilik qilади. Chin sevgi, poklik va halollik, muhabbatga yetishish yo'lidagi xudbinliklar, xiyonat kabi munosabatlar o'quvchini asar mohiyatini bilishga undaydi.

Xudbinlik va nohalollik hukm surgan joyda muhabbat so'nadi, hatto o'ladi. Mehr va vijdон muhabbatga yetkazadi. Yashashning mazmuni muhabbat bilan sayqal topadi. Shu boisdan Odil Yoqubov asarlari nafaqat bugungi kun uchun, balki kelajak uchun ham ibratli bo'lib qolaveradi.

SHUKUR XOLMIRZAYEV**«O'n sakkizga kirmagan kim bor»****84x108 1/32, 388 bet, qattiq muqova**

Mazkur kitobga O'zbekiston xalq yozuvchisi, iqtidorli adib Shukur Xolmirzayevning eng sara qissa va hikoyalari kiritilgan. Ularda sevgi-muhabbatning o'zgacha talqini, oshiqlik va ojizlik, matonat va razolat, inson ma'naviyati bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy va axloqiy masalalar bayon etiladi.

ABDULLA QAHHOR**«Muhabbat»****84x108 1/32, 248 bet, qattiq muqova**

Abdulla Qahhorning ilk hikoyalar to'plami 1932-yilda chop etilgan. Bugungacha bo'lgan davr mobaynida o'zbek adabiyotida, jumladan, hikoyanavislikda juda ko'p asarlar yaratildi. Sara hikoyalar, deya e'tirof etilgan bir qancha ijod namunalari o'quvchilar hukmiga havola etildi. Ammo Abdulla Qahhor hikoyalari yillar chig'irig'ini pisand etmay, hamon sevib o'qladi.

Adib qahramonlari o'quvchi uchun qadrdon va ardoqli. Mutolaadan keyingi tanaffusda Unsin uchun qayg'uramiz, Turobjonning xotiniga anor ilinamiz, Qobil boboga taskin bergimiz keladi, ming bir jonli Mastura va uning vafodor eri Akromjonga havas qilamiz. Sodda va kamtar insonlar sizni suhbatga chorlaydi. Beixtiyor yana mutolaaga shoshilasiz. Abdulla Qahhor hikoyalarida ana shunday ohanrabo bor...

ALBER KAMYU**«Begona»****84x108 1/32 476 bet, qattiq muqova**

Alber Kamyu – XX asrning fransuz adabiyotining yirik namoyandalaridan biri, adabiyot bo'yicha Nobel mukofotining sohibi, mohir adib, dramaturg, faylasuf, «Tubanlashuv», «Vabo», «Sifiz haqida asotir», «Kaligula», «Asotir va qiyofa», «Isyonkor odam», «Begona» kabi asarlar muallifi.

A.Kamyu o'z asarlarida Ikkinchiji jahon urushi dahshati oqibatida paydo bo'lgan imsoniy taqdirning absurd hissiyotlarini kuylaydi.

Alber Kamyuning «Vabo» va «Begona» asarlari Ahmad A'zam tomonidan mohirona tarjima qilingan. «Hikmatlar», «Yon daftarchalar» asarlari esa I.Bek tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan.

Asar keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

IVAN TURGENEV**«Otalar va bolalar»****84x108 1/32 320 bet, qattiq muqova**

Mashhur rus yozuvchisi I.S.Turgenevning o'z davrida katta shuhrat qozongan ushbu "Otalar va bolalar" romani rus adabiyotshunosligida yozuvchi ijodining cho'qqisi sifatida talqin etiladi. Adib bosh qahramon Bazarov obrazida hurfikrlilik va yangilik sari intilish kabi fazilatlarni mujassamlantirgan. Asardagi voqealar o'sha davrda chiriy boshlagan jamiyatni shunchaki isloh etish emas, balki poydevorini tag-tugi bilan yo'q qilib, yangisini barpo etish kerakligini ko'rsatib beradi. Turgenev Bazarovdagi nigelizmni (barcha narsalarni inkor qilish) tasvirlash orqali rus yoshlariga xos salbiy jihatlarni ham namoyon etgan. Kattalarni hurmat, kichiklarni izzat qilishga o'rgatuvchi ushbu asar mutolaasi kitobxonga zavq baishlaydi, degan umiddamiz.

YOHANN VOLFGANG GYOTE**«Faust»****84x108 1/32 536 bet, qattiq muqova**

Buyuk nemis shoirining bu yirik asari jahon adabiyotining durdonalari dan sanaladi. Unda ikki mangu qarama-qarshi kuch: yaxshilik va yovuzlik, iqror va inkor kurashadi. Faust – hayot oshig'i, taraqqiyot jangchisi,adolat jarchisi. Mefistofel – hayot yovi, taraqqiyot dushmani,adolat kushandas. Asardagi murakkab voqealar silsilasi shu ikki qahramon xatti-harakatlari orqali rivojlanib boradi.

ILYA ILF, YEVGENIY PETROV

«O'n ikki stul»

84x108 1/32 456 bet, qattiq muqova

«O'n ikki stul» – ushbu asar 1927–1928-yillarda yaratilgan bo'lib, o'tkir humoristik romanlar qatorida e'tirof etiladi. Asar hayotda sodir bo'lgan voqeliklarga asoslangan. Roman qahramonlari Ostap Bender hamda Ippolit Matveyevich Petuxova xonim boyliklarini izlab topish maqsadida birgalikda sayohatga otlanadilar va juda ko'p sarguzashtlarni boshdan kechiradilar. Ular mahoratlari usta Gambs tomonidan yaratilgan ajoyib san'at namunalarini bo'lmish o'n ikki stul jamlanmasini birma-bir qo'lga kiritishga intiladilar. Bu ikki hamtovoq o'z maqsadiga erishish uchun eng qabih jinoyatlarni amalga oshirishdan toymaydi. O'quvchi ushbu asar orqali jinoyat jazosiz qolmasligi va birovning mulkiga ko'z olaytirish qanday fojalarga olib kelishi mumkinligini fahmlaydi.

FENIMOR KUPER

«Chingachguk fojiasi yoxud Saskuixanna manbalarida»

84x108 1/32 672 bet, qattiq muqova

Mashhur amerikalik adib Fenimor Kuperning o'zbek kitobxoniga havola qilinayotgan ushbu romani «Ko'n Paypoq» beshlik – pantalogiyasining to'rtinchi kitobidir. Asarda abjir ovchi Natti Bampo bilan Oliver Edvardsning sarguzashtlari hamda mogikanlar sardori Chingachgukning fojiali o'limi aks ettiriladi.

Ushbu asarda Vatanga muhabbat, do'stlik, sevgi va sadoqat singari ezgu tuyg'ular qadrlanadi.

JEYN OSTIN

«Andisha va g'urur»

84x108 1/32 404 bet, qattiq muqova

Jeyn Ostin «Andisha va g'urur» asarida qishloq dvoryanining qizi Elizabeth Bennet bilan o'zining kelib chiqishi, boyligi ila mag'rur boy pomeshchikning o'g'li Fistuilyam Darsi o'rtasidagi sarguzashtlarni hikoya qiladi. Asar 1813-yilda nashr qilinib, adabiyot dunyosida katta shov-shuvga sabab bo'ldi. Ushbu asar haqida o'sha paytdagi «Britaniya tanqidchisi» jurnali shunday yozgan edi: «Asar shu paytgacha o'quvchilar hukmiga havola qilingan bu turdag'i hamma romanlardan yuqori turadi». Umid qilamizki, mazkur asar hurmatli o'zbek kitobxonlariga ham manzur bo'ladi.